ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ, ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

1950-1980
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Διδακτορική Διατριβή (Υπ. Δρ. Βασίλης Ευαγγελίδης)

Επιβλέπων Καθηγητής: Μιχάλης Ασημακόπουλος (ΣΕΜΦΕ, ΕΜΠ)
Μέλη της Επιτροπής: Αριστείδης Μπαλτάς (ΣΕΜΦΕ, ΕΜΠ)
Στάθης Τσοτσορός (Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειος)

Ἐγκατάστασις ἀγωγῶν εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 35 πύργον τῆς γραμμῆς μεταφορᾶς
Ἀλιβερίου - Ἀθηνῶν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος σσ. ix-xi

Η εισαγωγή της τεχνολογίας στην ύπαιθρο σσ. xii-xxxii

1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ σσ. 1-51
1.1. Το Αγροτικό Υπερπροϊόν σσ. 1-3
1.2. Τα τσιφλίκια στην οθωμανική αυτοκρατορία σσ. 3-5
1.3. Οι αγρότες στο ελληνικό κράτος σσ. 5-9
1.4. Η οικολογία της ελληνικής κοινωνίας μέχρι το 1941 σσ. 9-13
1.5. Η μεταμόρφωση της Ελλάδας σσ. 13-15
1.6. Η πατρίδα του κρασιού και του ελαιόλαδου σσ. 16-20
1.7. Οι εμπειρίες του McNeill από χωριά της Ελλάδας σσ. 20-21
1.8. Ο εμφύλιος πόλεμος και τα επακόλουθά του, 1947-50 σσ. 22-25
1.9. Η Αρχαία Κόρινθος σσ. 25-28
1.10. Η Κερασιά του Πηλίου σσ. 28-32
1.11. Το χωριό Κώττας σσ. 33-34
1.12. Η Ζιάκα Γρεβενών σσ. 35-36
1.13. Πώς ανατράπηκε η ισορροπία στην ύπαιθρο σσ. 36-46
1.14. Σύγκριση ανάμεσα σε δύο χωριά της Θεσσαλίας σσ. 46-51

2. Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗΣ σσ. 52-107
2.1. Καταστροφή, αρπακτική συσσώρευση σσ. 52-54
2.2. Οι δημόσιες υποθέσεις από το 1941 και μετά σσ. 54-61
2.3. Ανοικοδόμηση και ανασυγκρότηση σσ. 61-67
2.4. Η επιβολή της οικονομίας της αγοράς σσ. 67-78
2.5. Εκβιομηχάνιση ή τοκογλυφική δράση; σσ. 78-82
2.6. Ανασυγκρότηση και τεχνική πρόοδος σσ. 82-85
2.7. Η ολοκλήρωση του εξηλεκτρισμού της Ελλάδας σσ. 85-90
2.7.1. Η «ευρωπαϊκή προοπτική» της αγροτικής οικονομίας σσ. 90-93
2.8. Η συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ σσ. 93-95
2.8.1. Κεφαλαιακή επάρκεια και δασμολογικός αφοπλισμός σσ. 96-99
2.8.2. Ο γερμανικός ρόλος στη σύνδεση με την ΕΟΚ σσ. 99-104
2.9. Οι ΗΠΑ και ο Καραμανλής σσ. 104-107

3. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΥΠΟΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΥΠΑΙΘΡΟΣ σσ. 108-165
3.1. Κοινωνική ένταση και εισροή κεφαλαίων σσ. 108-109
3.1.1. «Οι δύο κύριες τάσεις της αναπτυξιακής στρατηγικής» σσ. 109-111
3.1.2. «Εξάρτηση» και «φτώχεια» σσ. 112-117
3.2. Η μη συμπληρωματικότητα των υποδομών σσ. 117-120
3.3. Τα κύματα της αγροτικής εξόδου σσ. 121-126
3.4. Αστικοποίηση και κατακερματισμός της γης σσ. 126-131
3.5. Ο ρόλος των υποδομών μεταπολεμικά σσ. 131-132
3.6. Έμμεσες και άμεσες επενδύσεις σσ. 133-135
3.7. Ανοιχτή κρίση στη γεωργία σσ. 135-138
3.8. Μεταβολή των οικονομικών μεγεθών σσ. 138-140
3.8.1. Η εξέλιξη του αγροτικού εισοδήματος σσ. 141-142
3.8.2. Εθνικοί Λογαριασμοί σσ. 142-144
3.8.3. Ιδιωτική κατανάλωση σσ. 145-147
3.8.4. Δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις σσ. 148-149
3.9. Από τις γεωργικές στις βιομηχανικές εξαγωγές σσ. 150-151
3.10. Παραδοσιακή και μοντέρνα γεωργία σσ. 152-154
3.10.1. Η μεταμόρφωση της αγροτικής ζωής σ. 155
3.10.2. Εμπορεύσιμα προϊόντα σσ. 156-157
3.11. Λίγο πριν την ένταξη στην ΕΟΚ σσ. 157-159
3.12. Ευρωπαϊκή προοπτική και Μεσογειακά Προγράμματα σσ. 160-162
3.13. Η ταξική δομή της αγροτικής μας οικονομίας σσ. 163-165

4. ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΥΠΑΙΘΡΟΣ σσ. 166-257
4.1. Η προέλευση της ανισότητας σσ. 166-167
4.1.1. Συγκεντρωτισμός και περιφέρεια σσ. 168-169
4.1.2. Η ποιότητα ζωής στο χωριό και την πόλη σσ. 170-172
4.1.3. Ανισότητες πόλης – υπαίθρου σσ. 172-174
4.2. Αγροτικά τοπία και τεχνολογία σσ. 175-176
4.3. Εκπαίδευση και αποδοτικότητα σσ. 177-178
4.4. Φτωχοί και πλούσιοι αγρότες σσ. 179-180
4.4.1. Το τέλος της απομόνωσης της ελληνικής υπαίθρου σσ. 180-184
4.5. Κοινωνική ανθρωπολογία σσ. 184-185
4.5.1. Τοπικότητα κι εξουσία σσ. 186-189
4.5.2. Μια πολιτική έννοια: η αγροτικότητα σσ. 190-193
4.5.3. Συγκεντρωτική τάξη εναντίον κοινωνικής τάξης σσ. 194-195
4.6. Τρία χωριά της Ηπείρου σσ. 196-198
4.6.1. Ψηφοφόροι σσ. 198-200
4.6.2. Διπλή κοινωνική ένταξη και εικονική αγροτική έξοδος σσ. 201-202
4.6.3. Η Πυρσόγιαννη σσ. 202-203
4.6.4. Το Γρεβενίτι και η Αετόπετρα σσ. 204-205
4.6.5. Ο πληθυσμός που ξαναβρέθηκε σσ. 205-206

4.7. Αγροτικές ταυτότητες και ιδεολογίες σσ. 207-210
4.7.1. Ο αστοχωρικός σσ. 211-213
4.7.2. Αγροίκος, «μέλισσα», επιχειρηματίας, ή ληστής; σσ. 213-215
4.7.3. Λαϊκές αξίες σσ. 215-217
4.8. Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας σσ. 217-221
4.9. Case Study: Βεργίνα Ημαθίας σσ. 221-224
4.9.1. Πόδεση, γαλατιάτικα, προίκα, κλπ. σσ. 225-227
4.9.2. «Υβριδιοποίηση» των σχέσεων με τη γη και την εργασία σσ. 228-232
4.9.3. Κοινωνικές σχέσεις παραγωγής σσ. 232-234
4.10. Η απώλεια του παραγωγικού ρόλου της οικογένειας σσ. 235-237
4.11. Η αναβίωση των χωριών από τα εμβάσματα σσ. 237-239
4.12. Στην πρώην λίμνη των Γιαννιτσών σσ. 239-241
4.13. Η Θράκη σσ. 242-244
4.14. Στασιμότητα σσ. 245-246
4.15. Η άρση της εξαθλίωσης στην Κόνιτσα σσ. 246-247
4.16. Πρέβεζα σσ. 248-256
4.17. Καλαμάτα σσ. 256-257

5. Ο ΕΞΗΛΕΚΤΡΙΣΜΟΣ ΤΟ 1950-1980 σσ. 258-314
5.1. Ο εξηλεκτρισμός πριν από την ίδρυση της ΔΕΗ σσ. 258-260
5.1.1. Οι χρήστες ηλεκτρισμού το μεσοπόλεμο και μετά σσ. 260-264
5.1.2. Η έρευνα της Ebasco σσ. 264-266
5.2. Η ίδρυση της ΔΕΗ και ο εξηλεκτρισμός σσ. 267-270
5.2.1. «Ο ηλεκτρισμός στα χέρια του ανθρώπου» σσ. 270-273
5.2.2. Το ιδανικό της πολιτισμικής ανύψωσης σσ. 273-276
5.2.3. Η μετάβαση στη δημόσια επιχείρηση ηλεκτρισμού σσ. 276-280
5.3. Το συλλογικό όραμα του εξηλεκτρισμού σσ. 281-282
5.3.1. Προώθηση ηλεκτρικών συσκευών σσ. 283-284
5.3.2. «Η Νεράιδα του ηλεκτρισμού» στο Πήλιο σσ. 284-286
5.4. Στατιστικές σσ. 287-288
5.5. Η δεκαετία 1950-59 σσ. 289-290
5.6. Η δεκαετία 1960-69 σσ. 290-295
5.7. Η δεκαετία 1970-79 σσ. 295-305
5.8. Η δεκαετία 1980-89 σσ. 305-308
5.9. Ο οικιακός τομέας κατανάλωσης σσ. 309-310
5.10. Η εξέλιξη της οικιακής κατανάλωσης ρεύματος σσ. 311-314

6. ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ σσ. 315-394
6.1. Το εθνικό σύστημα παραγωγής και μεταφοράς σσ. 318-322
6.1.1. Η πρώτη δεκαετία της ΔΕΗ σσ. 323-328
6.1.2. Η γοργή επέκταση στην ύπαιθρο σσ. 328-336
6.1.3. Από την Ελεούσα στη ΔΕΗ σσ. 336-340
6.2. Δελτία Επισκοπήσεως χωριών σσ. 341-342
6.2.1. Στην πεδιάδα και στο νομό Θεσσαλονίκης σσ. 342-347
6.3. Ηλεκτροδοτήσεις παραμεθόριων χωριών σσ. 347-350
6.4. «Πρόγραμμα Εξηλεκτρισμού της Υπαίθρου» σσ. 350-352
6.4.1. Υποαπασχόληση και μηχανοποίηση σσ. 353-356
6.5. Η περίοδος της δικτατορίας (1967-74) σσ. 356-359
6.5.1. Στατιστικά στοιχεία αγροτικού εξηλεκτρισμού σσ. 359-361
6.5.2. Μέτρα αγροτικού εξηλεκτρισμού 1973-74 σσ. 361-363
6.6. Μεταπολίτευση σσ. 364-367
6.6.1. Αρδευσιμότητα και εξηλεκτρισμός σσ. 367-368
6.6.2. Τρόπαια Αρκαδίας σσ. 369-370
6.7. Εξηλεκτρισμός Υπαίθρου – Προγράμματα 1977-80 σσ. 370-373
6.7.1. Στατιστικά 1979-80 σσ. 374-376
6.8. Μέτρα για την ελάφρυνση της γεωργίας από δαπάνες ρεύματος κ.λπ. και για την προώθηση του αγροτικού εξηλεκτρισμού (1981-82) σσ. 376-377
6.9. Αγροτικό τιμολόγιο σσ. 378-379
6.10. «Έκθεση απόψεων και στοιχείων σε θέματα αγροτικού εξηλεκτρισμού» σσ. 380-381
6.10.1. Το κόστος παραγωγής σσ. 381-382
6.10.2. Συλλογικά αντλιοστάσια Ν. Ηλείας σσ. 383-384
6.11. Κατηγορίες καταναλωτών και τιμές σσ. 385-387
6.12. Τα αποτελέσματα του εκσυγχρονισμού σσ. 387-394

7. ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ σσ. 395-537
7.1. Της Αστραπής η Κόρη σσ. 395-397
7.1.1. Οι απαρχές του ραδιοφώνου σσ. 398-409
7.1.2. Οι εισαγωγείς των αστικοποιητικών τεχνολογιών σσ. 409-410
7.2. Μια πρώιμη προσέγγιση σσ. 411-417
7.2.1. Το αυτοκίνητο όχημα στα μεταπολεμικά χρόνια σσ. 418-419
7.2.2. Αυτοκίνητο, ύπαιθρος και τουρισμός σσ. 420-434
7.2.3. Εργοστάσια κατασκευής και παλαιότητα σσ. 434-437
7.2.4. Το αυτοκίνητο όχημα κατά τόπους σσ. 437-440
7.2.5. Στατιστικές ατυχημάτων στα οδικά δίκτυα σσ. 440-444
7.2.6. Το οδικό δίκτυο σσ. 444-447
7.2.7. Κυκλοφοριακός φόρτος στους μόνιμους σταθμούς μέτρησης σσ. 447-448

7.2.8. Η μανία του Έλληνα για το αυτοκίνητο σσ. 449-450
7.2.9. Οι τοπικές αυτοκινητοβιομηχανίες σσ. 450-453
7.2.10. Αυτοκίνητο και αστυφιλία σσ. 453-457
7.3. Κρατικές και ιδιωτικές υπηρεσίες τηλεπικοινωνιών σσ. 458-460
7.3.1. Τηλεφωνικά κέντρα και συσκευές σσ. 460-463
7.3.2. Ο ΟΤΕ στην ύπαιθρο του 1960 σσ. 463-468
7.3.3. Τα πρώτα αυτόματα αγροτικά τηλεφωνικά κέντρα σσ. 468-470
7.3.4. Η επέκταση των τηλεπικοινωνιών στη δεκαετία του 1970 σσ. 470-471
7.3.5. Οι τηλεπικοινωνίες στην ύπαιθρο του 1970 σσ. 471-474
7.3.6. Εγκατεστημένη χωρητικότητα και τηλεφωνικές συνδέσεις σσ. 475-476
7.4. Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών σσ. 477-478
7.4.1. Οικογενειακοί προϋπολογισμοί ως προς το μέγεθος των πόλεων σσ. 478-479
7.4.2. Η σχέση φύλου και εργασίας (1957-58) σσ. 480-481
7.4.3. Το ημιαστικό και αγροτικό νοικοκυριό σσ. 482-483
7.4.4. Οικιακές ανέσεις σσ. 483-486
7.4.5. Η διάδοση των ηλεκτρικών οικιακών συσκευών σσ. 487-492
7.5. Αγορές και απολαβές σε είδος σσ. 492-494
7.5.1. Οι αγρότες των αστικών κέντρων σσ. 494-496
7.5.2. Ημιαστικές και αγροτικές περιοχές το 1974 σσ. 497-501
7.5.3. Η κοινωνική σύνθεση στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές σσ. 501-506
7.6. Πολιτιστικές δραστηριότητες σσ. 506-514
7.6.1. Η επανάσταση του τρανζίστορ σσ. 514-520
7.6.2. Η διαμόρφωση επιπέδου ζωής σσ. 520-523
7.6.3. Οι τιμές ενέργειας στον τελικό καταναλωτή σσ. 523-526
7.6.4. Οι ηλιακοί θερμοσίφωνες στην Ελλάδα σσ. 527-529
7.7. Η σύνθεση της κατανάλωσης στη δεκαετία του '80 σσ. 530-533
7.8. Συνθήκες στέγασης σσ. 533-537

8. ΕΤΕΡΟΙ ΔΕΙΚΤΕΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ ΖΩΗΣ σσ. 538-545
8.1. Άτλας Κοινωνικών Υπηρεσιών σσ. 538-540
8.1.1. Διαφορές μεταξύ αγροτικών νομών σσ. 540-543
8.1.2. Υγεία και κοινωνική ασφάλιση σσ. 543-545

9. ΑΓΡΟΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ σσ. 546-651
9.1. Χρυσός Ευελπίδης σσ. 546-551
9.1.1. Φυσικές συνθήκες της αγροτικής παραγωγής σσ. 551-554
9.1.2. Το σημαινόμενο «επανάσταση» σσ. 554-557
9.1.3. «Η εργασία βάσις της ιδιοκτησίας της γης» (Χρ. Ευελπίδης) σσ. 557-560
9.1.4. Λιβάδια και δάση σσ. 560-561
9.1.5. Εγγειοβελτιώσεις, συγκοινωνίες και επικοινωνίες σσ. 561-562
9.1.6. Η αγροτική πίστη σσ. 563-564
9.1.7. Ποιότητα αγροτικής ζωής σσ. 564-566
9.1.8. Γεωργική εκπαίδευση και συνεταιρισμοί σσ. 567-570
9.1.9. Ελαιοτριβεία σσ. 570-571
9.1.10. Το γεωργικό δίκαιο σσ. 571-573
9.1.11. Γεωργική κρίση σσ. 574-582
9.1.12. Η γεωργία από οικονομική και κοινωνική άποψη σσ. 583-592
9.1.13. «Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον» σσ. 593-598
9.1.14. Εξηλεκτρισμός και κοινωνική αλλαγή σσ. 598-601
9.1.15. Η συμμέθεξη των χωρικών στις ηλεκτρικές ανέσεις σσ. 602-604
9.2. Πρότυπα κατανάλωσης σσ. 605-610
9.2.1. Επίπεδα και σύνθεση κατανάλωσης σσ. 611-613
9.2.2. Πολιτιστικό κενό και καταναλωτική συμπεριφορά σσ. 614-616
9.2.3. Συστήματα περίθαλψης σσ. 616-620
9.3. Η Αγροτική Κοινωνία στη Σύγχρονη Ελλάδα σσ. 620-625
9.3.1. Η παραγωγική δομή σσ. 625-634
9.3.2. Η κοινωνική δομή και οι παραγωγικές σχέσεις σσ. 634-640
9.4. Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα σσ. 640-648
9.5. Εργασία – γεωργία – επιχείρηση σσ. 648-651

10. ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ σσ. 652-700
10.1. Η απόρριψη της λεηλασίας της γης σ. 652
10.2. «Το τραγικόν πρόβλημα της ορεινής Ελλάδος» σσ. 653-654
10.2.1. «Το θείον δώρον της φύσεως, το ύδωρ» σσ. 654-656
10.3. Ύπαιθρος, ορυκτά, τεχνολογία σσ. 656-658
10.3.1. Η σύμβαση για τη Βιομηχανία Αλουμινίου σσ. 659-660
10.3.2. Η αλλοίωση της υπαίθρου από τις εγκαταστάσεις εξηλεκτρισμού σσ. 660-672
10.3.3. Αλιβέρι σσ. 672-675
10.3.4. Κοζάνη-Πτολεμαΐδα σσ. 675-680
10.4. Οικολογία και ύπαιθρος σσ. 681-682

10.5. Η πετρελαϊκή έκρηξη του 1970 στον αγροτικό τομέα σσ. 682-683
10.6. Κατευθύνσεις της ΔΕΗ και προτάσεις κοινωνικής αποστολής σσ. 683-685
10.7. Ενεργειακά αποθέματα και κρίση σσ. 685-687
10.8. Ζήτηση ενέργειας σσ. 687-689
10.9. Ενεργειακή κρίση και υπερεκμετάλλευση λιγνίτη σσ. 690-694
10.10. Στόχοι ενεργειακής πολιτικής 1980-90 σσ. 694-696
10.11. Φωνές κριτικής σσ. 696-700

11. ΞΕΝΑ ΜΟΝΤΕΛΑ σσ. 701-725
11.1. Το ραδιόφωνο σσ. 701-704
11.2. Ο αγροτικός εξηλεκτρισμός στις ΗΠΑ και παγκόσμια σσ. 704-708
11.2.1. Η χρήση της ηλεκτρικής ενέργειας στην ύπαιθρο σσ. 708-712
11.2.2. Μια πολιτισμική ιστορία της σύγχρονης κουζίνας σσ. 713-714
11.2.3. Δημόσια περιουσία και φυσικές πηγές σσ. 715-716
11.2.4. Επιδοτήσεις σ. 717
11.2.5. «Το στοίχημα της αγροτικής εκβιομηχάνισης» σσ. 718-719
11.2.6. Αποταμίευση και εισοδήματα από τη γεωργία στην Κίνα σ. 720
11.2.7. Συνεργατική διαχείριση υδροκρίτη στην Αϊτή σσ. 721-723
11.3. Παγκοσμιοποίηση και γεωργία σσ. 724-725

12. ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ (Kline) σσ. 726-798

13. ΑΓΡΟΤΙΣΣΕΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ (Jellison) σσ. 799-837

14. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ σσ. 838-852

Πρόλογος

Το ζήτημα του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού δεν μπορεί να εξεταστεί ανεξάρτητα από τον αυξανόμενο καταμερισμό της εργασίας, δηλαδή χωρίς να μελετήσουμε την εμπορευματοποίηση και τη δημιουργία εσωτερικής αγοράς· ούτε μπορεί να εξηγηθεί δίχως να κάνουμε την αναγκαία διάκριση ανάμεσα στην παραγωγική κατανάλωση, από τη μια μεριά, και την ατομική κατανάλωση, από την άλλη. Διακρίνουμε δύο μεγάλες υποδιαιρέσεις της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής: Αφενός, την παραγωγή μέσων παραγωγής (δηλαδή αντικειμένων που χρησιμοποιούνται για παραγωγική κατανάλωση, πιο απλά, για παραγωγή), και αφετέρου, την παραγωγή μέσων κατανάλωσης, που πάνε για ατομική κατανάλωση.[i]

Η παραγωγική κατανάλωση δεν γίνεται από ανθρώπους, αλλά από το κεφάλαιο. Μάλιστα, η διάκριση ανάμεσα στην παραγωγική και την ατομική κατανάλωση δεν αφορά το ατομικό κεφάλαιο, αλλά το *κοινωνικό κεφάλαιο*, γιατί εδώ μπαίνει το θέμα πού θα πουληθεί το προϊόν, πού και πώς θ' αγοραστούν τα είδη κατανάλωσης από τους εργάτες, τα μέσα παραγωγής από τους κεφαλαιοκράτες, κ.λπ.

> *Όμως, σύμφωνα με το γενικό νόμο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, το σταθερό κεφάλαιο αυξάνει γρηγορότερα από το μεταβλητό. Επομένως… το σταθερό κεφάλαιο με τη μορφή μέσων παραγωγής πρέπει να αυξάνει απ' όλα γρηγορότερα… Η υποδιαίρεση της κοινωνικής παραγωγής που παράγει μέσα παραγωγής, πρέπει συνεπώς να αναπτύσσεται γρηγορότερα από την υποδιαίρεση που παράγει είδη κατανάλωσης.*[ii]

Δίχως σοβαρή εκβιομηχάνιση, μοναδική διέξοδος που απομένει, για την αύξηση του μεταβλητού κεφαλαίου στη γεωργία, είναι η καλλιέργεια καινούργιας γης, «αυτό όμως προϋποθέτει πάλι την ακόμα μεγαλύτερη αύξηση του μη γεωργικού πληθυσμού» (Μαρξ, Κεφάλαιο, ΙΙΙ, 2, 177). Έτσι, στον καπιταλισμό η αγροτιά αποσυντίθεται από την αυξανόμενη εμπορευματοποίηση της γης. Η εύπορη αγροτιά αποκτά πολλαπλάσια

[i] Β. Ι. Λένιν, *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία. Άπαντα,* τόμος 3 (5η έκδοση), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1988.
[ii] ο.π., σσ. 41-42.

τελειοποιημένα τεχνολογικά εργαλεία από τη μεσαία αγροτιά, ενώ η φτωχή ελάχιστα. Επίσης, όσο αυξάνουν οι διαστάσεις του νοικοκυριού, τόσο μειώνονται τα έξοδα παραγωγής και βελτιώνεται η ποιότητα της καλλιέργειας. Η πρόοδος της τεχνικής στην αγροτική οικονομία εκφράζεται διαφορετικά, ανάλογα με το σύστημα οικονομίας και καλλιέργειας· ενώ π.χ. στην εκτατική καλλιέργεια δημητριακών η μισθωτή εργασία μειώνεται με την εκμηχάνιση, αντίθετα, στην κτηνοτροφία και στα βιομηχανικά φυτά η εκμηχάνιση σημαδεύει το πέρασμα στην εντατική αγροτική οικονομία, όπου η ανάγκη για μισθωτή εργασία αυξάνει.[i]

Παράλληλα, η μετατροπή της γης σε εμπόρευμα κάνει φτηνότερη τη χοντρική αγορά της γης και η αγορασμένη γη συγκεντρώνεται στα χέρια της αστικής τάξης του χωριού. Έτσι, η αναπόφευκτη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου όχι μόνο προεκτείνεται και στην αγροτική κοινωνία, σαν συγκεντροποίηση της γης, των μέσων παραγωγής, κ.λπ., αλλά διαμορφώνεται κιόλας από τον τρόπο οργανικής σύνδεσης της πρωτογενούς με τη δευτερογενή παραγωγή. Η αγροτική κοινωνία δηλαδή, δεν αναπτύσσεται με βάση ιδιαίτερους δικούς της νόμους, αλλά είναι πραγματικά υποταγμένη στην καπιταλιστική ανάπτυξη.

Κι ενώ οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις δημιούργησαν μικροϊδιοκτησία που διεύρυνε τις διαστάσεις της εσωτερικής αγοράς, διευκολύνοντας την απορρόφηση της νέας, πιο προοδευτικής τεχνολογίας, ωστόσο, το μονοπώλιο της γης αποτελεί τροχοπέδη για τη συγκέντρωση του κεφαλαίου. Η επανάσταση στην αγροτική οικονομία και στις αγροτικές σχέσεις θα μπορούσε να γίνει μόνο με τη μεγάλη βιομηχανία, που θα περιλάμβανε και βιομηχανίες γεωργικών μηχανημάτων, αζώτου, κλπ., αλλά στην Ελλάδα το επίπεδο βιομηχανικής ανάπτυξης παρέμεινε σχετικά χαμηλό ή ανύπαρκτο.

Όπως έδειξε ο Δημήτρης Μπάτσης, η βαρειά βιομηχανία αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την άρση της εξάρτησης και υπανάπτυξης, την ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών, και την αξιοποίηση των οικονομικών και παραγωγικών δομών της Ελλάδας.

---

[i] Β. Ι. Λένιν, *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία. Άπαντα,* τόμος 3 (5η έκδοση), ο.π., σσ. 61-67.

Η είσοδος της τεχνολογίας στην αγροτική οικονομία, η εντατικοποίηση της καλλιέργειας και η μεταβολή των συνθηκών στη γεωργία θα αλλάξει τις παραγωγικές σχέσεις στο χωριό. Το μονοπώλιο της γης θα χάσει έτσι τη σημασία του και ο αγρότης ελευθερωμένος από τις συγκεντρώσεις και τα δασμόβια εμπορεύματα «θα ρίχνει το βάρος της προσπάθειάς του όχι πια πώς ν' αποκτήσει ή να μη χάσει ένα "κομμάτι της γης", αλλά πώς να μεγαλώσει το εισόδημά του με τη χρησιμοποίηση των κατάλληλων τεχνικών μέσων».[i]

Όμως, ακόμα και σήμερα, η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου στην Ελλάδα, δηλαδή ο λόγος του σταθερού κεφαλαίου προς το μεταβλητό κεφάλαιο (C/V), βρίσκεται σε χαμηλή στάθμη. Οι καπιταλιστές συνεχίζουν ν' αδιαφορούν για την πραγματική ανάπτυξη του σταθερού κεφαλαίου, παραγνωρίζοντας ότι η αξία σχηματίζεται ως C+V+S. Κι όλα αυτά, για ν' αποκομίζουν το μέγιστο της παραγωγικότητας που περιγράφεται από το λόγο της υπεραξίας προς το μεταβλητό κεφάλαιο (S/V). Η αλήθεια αυτή διαφαίνεται καθαρά κι από τον τρόπο ανάπτυξης των τεχνολογικών δικτύων στο παρθένο και ανοιχτό πεδίο της υπαίθρου, από το 1950 ως το 1980.

[i] Δημήτρης Μπάτσης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα, Με πρόλογο του καθηγητή Ν. Κιτσίκη,* στ΄ έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 158.

Η εισαγωγή της τεχνολογίας στην ύπαιθρο

Η διείσδυση της τεχνολογίας το 1950-80 στην ελληνική ύπαιθρο προσδιορίστηκε από ένα συγκεκριμένο πλέγμα παραγόντων, συνθηκών και στόχων, νεωτερικών και παραδοσιακών. Μεταρρυθμιστές πολιτικοί,[i] κατασκευαστές δημόσιων έργων, μηχανικοί, τεχνικοί, παραγωγοί ηλεκτρικών συσκευών, εκπαιδευτικά ιδρύματα, συνεταιρισμοί και τοπικές κοινότητες, υπήρξαν πρωταγωνιστές της μεταμόρφωσης της περιφέρειας της Ελλάδας, με τον εξηλεκτρισμό, τις επικοινωνίες, τις συγκοινωνίες, τον εκχρηματισμό, την ανύψωση της ποιότητας ζωής. Μια επανάσταση, «η πιο ειρηνική, αλλά και η περισσότερο κοσμογονική»,[ii] είχε φαινομενικά ξεκινήσει.

Σε μια περίοδο που η χώρα έβγαινε ρημαγμένη από μια πεντηκονταετία τιτάνιων πολεμικών συγκρούσεων, ο οικονομικός και τεχνικός ρόλος εκσυγχρονιστών[iii] που προωθούσαν την οπτιμιστική «τεχνοεπιστήμη»[iv] είχε ισχυροποιηθεί. Το «παμμέγιστο οικοδόμημα του Εξηλεκτρισμού», είχε για τους τεχνοκράτες ένα και μοναδικό σκοπό:

> *Να φέρη τον πολιτισμό, τον σύγχρονο τεχνικό πολιτισμό, σ' ολόκληρη την Ελλάδα και κυρίως στην παραμελημένη ελληνική ύπαιθρο. Στο μεγαλύτερο τμήμα της χώρας, που μέχρι σήμερα, 130 χρόνια τώρα, αφ' ότου η Ελλάδα μας έγινε ανεξάρτητη, όχι μόνον δεν γνώρισε την παραμικρή πρόοδο, αλλά και αγνοεί, ολότελα σχεδόν, και τις βασικώτερες και στοιχειωδέστερες τεχνικές ανακαλύψεις του αιώνα που πέρασε και εκείνου που διανύουμε σήμερα.*[v]

Ωστόσο, πλήθος ασυνέπειες, ελλείψεις, οπισθοδρομήσεις παρεμβάλλονταν στην εκσυγχρονιστική διαδικασία, αφού η πολιτική καταπίεση ανέβαλε μιαν ανάπτυξη «χωρίς προνομιακές παραχωρήσεις στο ξένο κεφάλαιο»,[vi] όπως

---

[i] Evanthis Hatzivassiliou, "Greek Reformism and its Models: The Impact of the Truman Doctrine and the Marshall Plan". In: *Journal of Modern Greek Studies,* 28 (1), May 2010, pp. 1-25.

[ii] Φ. Κωνσταντινίδης, «Ο εξηλεκτρισμός όλης της Ελλάδος ως προβάλλεται εις το περίπτερον της Δ.Ε.Η. εις την Έκθεσιν Θεσσαλονίκης», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* τόμος 24ος (1957), σσ. 641-650.

[iii] Konstantina E. Botsiou, "New Policies, Old Politics: American Concepts of Reform in Marshall Plan Greece", *Journal of Modern Greek Studies,* 27 (2), October 2009, pp. 209-240.

[iv] Andreas Kakridis, "Deus ex machina? Truman/Marshall Aid, Engineers, and Greece's Post-war Development Discourse", *Journal of Modern Greek Studies,* 27 (2), October 2009, pp. 241-274.

[v] Φ. Κωνσταντινίδης, «Ο εξηλεκτρισμός όλης της Ελλάδος ως προβάλλεται εις το περίπτερον της Δ.Ε.Η. εις την Έκθεσιν Θεσσαλονίκης», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* τόμος 24ος (1957), σ. 641.

[vi] Δ. Μπάτσης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα*, σ. 17.

την οραματίζονταν οι νέοι επιστήμονες. Οι αντίπαλοί τους, οι τεχνοκράτες, ισχυρίζονταν, με αρκετή υπερβολή, ότι «εντός ολίγου η ελληνική επαρχία θα έχη περισσότερο και ευθηνότερο ηλεκτρικό ρεύμα από την πρωτεύουσα».[i] Όμως, αμέσως μετά τον πόλεμο πολλά χωριά ήταν κατεστραμμένα, ή έρημα από τους εκτοπισμούς, ενώ όλη η ύπαιθρος ήταν φτωχή και χωρίς υποδομές, π.χ. τα νοικοκυριά χρειάζονταν σωλήνες για το δίκτυο ύδρευσης και πολλά αγροτικά σπίτια στερούνταν χώρου για κουζίνα.[ii]

Προπολεμικά, με το πρόγραμμα της Near East Foundation, σε χωριά όπως η Μεγάλη Βρύση του Κιλκίς, τα σπίτια είχαν αποκτήσει τουαλέτες, και κουζίνες με πέτρινο νεροχύτη, τσιμεντένια εστία με τέσσερις θέσεις για μαγείρεμα, τραπέζι, και άψογα σκουπισμένο χωμάτινο πάτωμα.[iii] Στο Μακρύγιαλο Πιερίας, είχαν κατασκευάσει σύστημα ύδρευσης και τουαλέτες στο εσωτερικό των σπιτιών και στο σχολείο, με την επίβλεψη της Near East Foundation.[iv] Μεταπολεμικά, το ίδρυμα Rockefeller πραγματοποιούσε έρευνα στην Κρήτη, διαπιστώνοντας έλλειψη δρόμων, τηλεφώνων και κοινοτικών εγκαταστάσεων, υποαπασχόληση, κλπ. Οι μισοί αγρότες κατέβαιναν στην αγορά με το γαϊδουράκι, ενώ γινόταν ακόμη ευρύτατη χρήση δρεπανιών και αλωνιών της μινωικής εποχής.[v]

Στο φημισμένο Κούγκι επίσης, ο πρώτος δρόμος είχε τελειώσει μόλις περί τα μέσα του 1950. Όμως το πρώτο σκίρτημα της βιομηχανικής γεωργίας, ακόμα και σ' αυτήν την άγρια περιοχή της αρχαίας Αχερουσίας, έπρεπε να συνδυαστεί «με καινούργια εντελώς σπίτια, όμορφα, κτισμένα με γούστο και σύμφωνα με τον αγροτικό ρυθμό και προ παντός κάτασπρα απ' τον ασβέστη και πεντακάθαρα».[vi] Κι ακόμη, μπήκαν σε κίνηση εκσκαφείς, εκριζωτήρες, και βυθοκόροι για ν' αποστραγγίσουν τα έλη και για να κατασκευάσουν αναχώματα, μήκους 25 χιλιομέτρων, στις όχθες του Αχέροντα και του Κωκυτού.

---

[i] Φ. Κωνσταντινίδης, «Ο εξηλεκτρισμός όλης της Ελλάδος ως προβάλλεται εις το περίπτερον της Δ.Ε.Η. εις την Έκθεσιν Θεσσαλονίκης», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* τόμος 24ος (1957), σ. 641.
[ii] H. W. Beers, "Survival capacity of extension work in Greek villages", *Rural Sociology* XV/3, 1950, σ. 275.
[iii] ο.π., σσ. 276-77.
[iv] ο.π., σ. 280.
[v] Leland G. Albauch, *Crete, A Case Study of an Underdeveloped Area,* Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1953. Available at: http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=476749
[vi] Π. Κατηφόρης, «Εις τας όχθας της Αχερουσίας Λίμνης. Η καταραμένη Ηπειρωτική γη με τα Στύγια νερά που μετεβλήθη εις αληθινήν Γην της Επαγγελίας», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 22ος τόμος (1955), σ. 447.

Η καταπολέμηση της ελονοσίας, οι συγκοινωνίες, η αύξηση της καλλιεργήσιμης γης και της παραγωγής, οι αρδεύσεις και η μύηση στο συνεταιρισμό έγιναν εφικτά χάρη στον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό. Παράλληλα, στον πολιτιστικό τομέα, τα πρώτα σύγχρονα τεχνολογικά μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την επανένταξη της υπαίθρου στην «εθνική ζωή», ήταν το *ραδιόφωνο*, που ακουγόταν από *μεγάφωνο* στην πλατεία του χωριού - όπως και στην περίοδο της 4ης Αυγούστου[i] - και μερικά παλιά *λεωφορεία*.[ii]

Αμέσως μετά την ίδρυσή του, και στη διάρκεια της δεκαετίας του 1940, αλλά και μετά, το ραδιόφωνο λογοκρινόταν. Εκτός από το ΕΙΡ και ιδιώτες, οι ένοπλες δυνάμεις εγκατέστησαν πέντε ραδιοφωνικούς σταθμούς στη βόρεια Ελλάδα για αντι-κομμουνιστική προπαγάνδα. Τα απογευματινά ραδιοφωνικά προγράμματα περιλάμβαναν ειδήσεις, παιδικά προγράμματα, κλασική και σύγχρονη ελληνική και ξένη μουσική, θεατρικά έργα, θρησκευτικές εκπομπές, κι εκπαιδευτικά προγράμματα που απευθύνονταν σε γυναίκες, αγρότες και άλλες κατηγορίες. Δύο από τους σταθμούς του στρατού αναμετέδιδαν τη *Φωνή της Αμερικής.* [iii]

Είναι επίσης χαρακτηριστικό, ότι τα πρώτα χρόνια της ΔΕΗ ο Γενικός Διευθυντής της επιχείρησης ήταν Αντιπρόσωπος της EBASCO, ενώ στη διοίκηση συμμετείχε και η Pierce.[iv] Έτσι, υπό την επιρροή του δυτικού πρότυπου ανάπτυξης, που υπερτόνιζε την εφαρμογή καινοτομιών στην παραγωγή, και ειδικά την επικέντρωσή τους στην αγροτική ύπαιθρο,[v] και με την επίβλεψη ξένων κι Ελλήνων τεχνοκρατών, από το 1950 και μετά, η ΔΕΗ και ο ΟΤΕ θα μετασχηματίσουν την καθημερινή ζωή στην πόλη και την ύπαιθρο. Το 1953 η ΔΕΗ συντάσσει προκαταρκτικό κατάλογο πόλεων και οικισμών «περιληφθησομένων εις το πρώτον στάδιον του προγράμματος διανομής ηλεκτρικής ενεργείας»,[vi] και ήδη από τα πρώτα χρόνια παρέχει ηλεκτρικό ρεύμα σε μια σειρά από ηλεκτρικές εταιρείες, σε όλη την επικράτεια.

---

[i] Μαρίνα Πετράκη, «Ραδιόφωνο και Προπαγάνδα στη Μεταξική Ελλάδα». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), *Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα,* Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σ. 104.

[ii] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 92.

[iii] Thimios Zaharopoulos, "The Rise and Fall of Municipal Radio in Greece", *Journal of Radio Studies,* 10 (2), 2003, σ. 232· Thimios Zaharopoulos, "The Evolution of Public Service Radio Broadcasting in Greece: From Authoritarianism to Anarchy and Irrelevance", *Global Media Journal* (on-line journal), Fall 2002, 1.

[iv] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1952-1953,* Αθήναι, 1953, σ. 7.

[v] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σσ. 90-91.

[vi] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1952-1953,* Αθήναι, 1953, σσ. 71-74.

Η προοδευτική υλοποίηση του προγράμματος περιλάμβανε την ένταξη των πρώτων πελατών στο δίκτυο, την κατασκευή σταθμών ΑΗΕ, ΥΗΕ και αυτόνομων σταθμών σε νησιά, και το σχεδιασμό ενός πρωτόλειου εθνικού συστήματος, με γραμμές μεταφοράς και διανομής. Αρχικά, δόθηκε προτεραιότητα στην ηλεκτροδότηση συστάδων πόλεων και οικισμών συγκεντρωμένων κοντά, γύρω από τους υποσταθμούς, για λόγους οικονομίας. Κομβικής σημασίας ήταν η δημιουργία γραμμών μεταφοράς, κυρίως Αλιβέρι-Αθήνα και Πτολεμαΐδα-Λάρισα, για τη δημιουργία εθνικού συστήματος.[i]

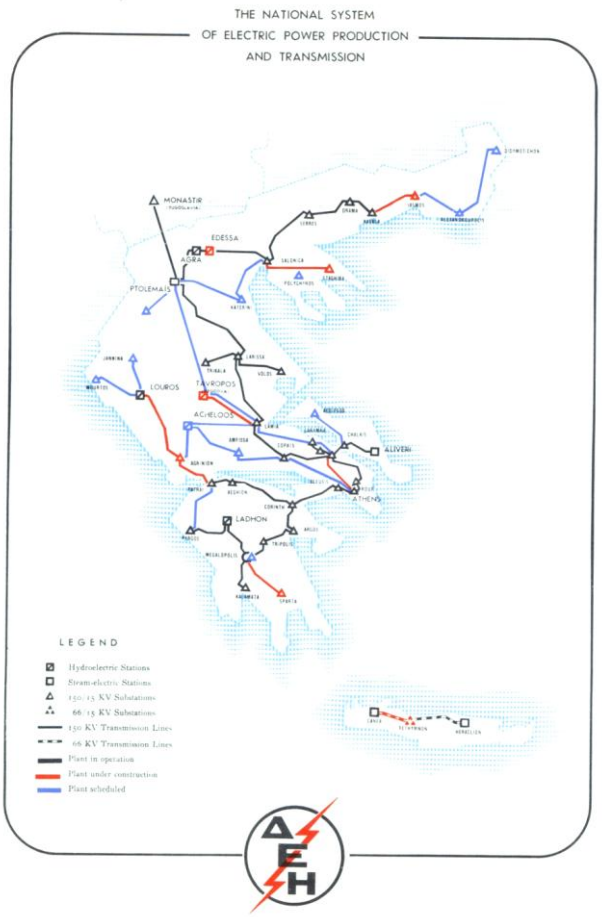

Μέχρι το 1954 είχαν τεθεί σε λειτουργία το ατμοηλεκτρικό εργοστάσιο Αλιβερίου, το λιγνιτωρυχείο Αλιβερίου, το υδροηλεκτρικό Λούρου, και γραμμές μεταφοράς και υποσταθμοί, που λειτουργούσαν ικανοποιητικά. Η ΔΕΗ τροφοδοτούσε ήδη, μερικά ή ολικά, διάφορες πόλεις (Ιωάννινα, Άρτα, Πάτρα,

[i] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1952-1953,* Αθήναι, 1953.

περιοχή Πρωτεύουσας).[i] Ο πρώτος πελάτης της ΔΕΗ ήταν η Η.Ε.Α.Π, και ακολούθησαν ο «Γλαύκος», οι Ηλεκτρικές Εταιρείες Έδεσσας, Αιγίου, Πρέβεζας, κ.λπ.:[ii]

Όνομα Πελάτου	Ημερομηνία Συνδέσεως		
Η.Ε.Α.Π.	2	Ιουλίου	1953
Εταιρεία « ΓΛΑΥΚΟΣ »	13	Δεκεμβρίου	1953
Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία Ιωαννίνων	15	Μαρτίου	1954
Ηλεκτρική Εταιρεία Άρτης	16	Μαΐου	1954
Δῆμος Εδέσσης	1	Ιουλίου	1954
Ηλεκτροβιομηχανία Αιγίου	11	Αυγούστου	1954
Ηλεκτρική Εταιρεία Πρεβέζης	1	Σεπτεμβρίου	1954
Ηλεκτρική Εκμετάλλευσις Θεσσαλονίκης	1	Σεπτεμβρίου	1954
Ηλεκτροφωτισμὸς Σκύδρας - Πέλλης	1	Σεπτεμβρίου	1954
Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία Άργους - Ναυπλίων	12	Οκτωβρίου	1954
Δῆμος Καβάλλας	1	Νοεμβρίου	1954
Ηλεκτροφωτισμὸς Βορείων Συνοικισμῶν Θεσσαλονίκης (Νεάπολις)	21	Νοεμβρίου	1954
Ηλεκτρική Εταιρεία Νιγρίτης	18	Νοεμβρίου	1954
Υδροηλεκτρική Εταιρεία Σερρῶν	1	Νοεμβρίου	1954
Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία Χαλκίδος	16	Νοεμβρίου	1954
Δῆμος Ελευθερουπόλεως	19	Νοεμβρίου	1954
Εταιρεία Ηλεκτροφωτισμοῦ περιχώρων Θεσσαλονίκης - Καλαμαριὰ	2	Δεκεμβρίου	1954
Ηλεκτρική Εταιρεία Βόλου	4	Δεκεμβρίου	1954
Ηλεκτρική Εταιρεία Κιάτου, Βέλου καὶ Περιχώρων	7	Δεκεμβρίου	1954
Ηλεκτρική Εταιρεία Κορίνθου	8	Δεκεμβρίου	1954
Οργανισμὸς Υδρεύσεως καὶ Ηλεκτροφωτισμοῦ Λαρίσης	17	Δεκεμβρίου	1954
Ηλεκτρική Εταιρεία Ξυλοκάστρου	31	Δεκεμβρίου	1954
Παμβαχαϊκὸς Ηλεκτροφωτισμὸς Κορινθίας	30	Ιανουαρίου	1955
Ηλεκτρική Εταιρεία Αμπελῶνος	1	Φεβρουαρίου	1955
Ηλεκτρική Εταιρεία Θηβῶν	3	Φεβρουαρίου	1955
Ηλεκτρική Εταιρεία Ηρακλείας Σερρῶν	8	Μαρτίου	1955
Ηλεκτρική Εταιρεία Ναούσης	14	Μαρτίου	1955
Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία Τριπόλεως	19	Μαΐου	1955
Ανώνυμος Ηλεκτρική Εταιρεία Λεβαδείας	1	Ιουνίου	1955
Δῆμος Ξάνθης	19	Ιουνίου	1955
Ηλεκτρική Εταιρεία Νέας Ζίχνης Σερρῶν	20	Ιουνίου	1955
Εταιρεία Ηλεκτροφωτισμοῦ Λαγκαδᾶ	24	Ιουνίου	1955

Μέχρι τον Αύγουστο του 1956 η ΔΕΗ ανέλαβε την ηλεκτροδότηση των πλέον σημαντικών επαρχιακών κέντρων, με συνολικό πληθυσμό 800 χιλιάδες περίπου κατοίκους. Ταυτόχρονα εισήγαγε *ενιαίο τιμολόγιο* για την προώθηση του οικιακού εξηλεκτρισμού, ενώ τα τιμολόγια των τοπικών εταιρειών ήταν απαγορευτικά για τη χρήση μαγειρείων.[iii] Και πράγματι, η επέκταση του δικτύου στην ύπαιθρο και τα νησιά, σε συνδυασμό με την καθιέρωση φθηνού τιμολογίου απογείωσαν τη ΔΕΗ:

[i] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1953-1954,* Αθήναι, 1954, σ. 11.
[ii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις Πεπραγμένων του Οικονομικού Έτους 1954-55, μετ' ανασκοπήσεως της πενταετίας 1951-1955,* Αθήναι, 1955, σ. 76.
[iii] Κωνσταντίνος Ηλ. Κεβόρκ (Υφηγητής Στατιστικής), Α. Σ. Σπαρτίδης και Π.Θ. Τζωρτζόπουλος, *Η ζήτησις διαρκών καταναλωτικών αγαθών, Οικονομετρική διερεύνησις,* Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνσις Οικονομικών Μελετών, Σειρά Ειδικών Μελετών 10, Αθήναι, 1964, σ. 144.

> *«Το μία κι ενενήντα το οποίο σας είπα, ήταν μία κι ενενήντα οι πρώτες κιλοβατώρες τόσες, οι δεύτερες πιο φθηνότερη, η τρίτη πιο φθηνότερη. Κι ήτανε μία και δέκα. Σε συνέφερε, δηλαδή, να καις παραπάνω, διότι η μέση τιμή κατέβαινε… Αυτό τελείωσε το '93, το '96 που είπαν "οικονομία στο ρεύμα"…».*[i]

Μέχρι το 1957, η ΔΕΗ είχε εξαγοράσει τις ηλεκτρικές εταιρείες Βόλου, Θηβών, Δράμας και Άρτας,[ii] κι ως την ολοκλήρωση της διαδικασίας εξαγορών, το 1968, η ΔΕΗ είχε συνολικά εξαγοράσει 415 ηλεκτρικές επιχειρήσεις,[iii] ενώ μέχρι τα τέλη του 1966 είχε ηλεκτροδοτήσει για πρώτη φορά 2.467 νέους οικισμούς.[iv]

Το πολιτικό, επιστημονικό και τεχνικό ανθρώπινο δυναμικό που επεξεργάστηκε αυτή τη διαδικασία, προώθησε τον εξηλεκτρισμό της υπαίθρου με κριτήρια την *αποδοτικότητα* και την *παραγωγικότητα* της τεχνολογικής επέκτασης στις αγροτικές περιοχές. Ακόμα και στις αγροτικές περιοχές θα έπρεπε, σύμφωνα με τη διοίκηση της ΔΕΗ, να επιδιωχθεί η αύξηση της ζήτησης με τη συγκέντρωση αρκετής κατανάλωσης «εις τινας των περιοχών τούτων, ευρισκομένας πλησίον των δικτύων διανομής».[v]

Ταυτόχρονα, εμφανιζόταν η ελληνική βιομηχανία ηλεκτρικών οικιακών συσκευών, που έθετε κι αυτή στόχο τη διάδοση του ηλεκτρισμού σε όλη τη χώρα. Το 1951, η ΙΖΟΛΑ άνοιγε τις πόρτες της στους δημοσιογράφους:

> *Το εργοστάσιό μας το είδατε. Καινούργια προϊόντα ετοιμάζονται: μετά τις κουζίνες, τα ψυγεία – μετά τους λουτήρες, οι θερμοσίφωνες – μετά τους νεροχύτες, οι νιπτήρες και ένα πλήθος άλλα αντικείμενα, που κάνουν τη ζωή πιο άνετη, πιο πολιτισμένη, πιο υγιεινή.*
>
> *Φιλοδοξία μας είναι να διαδώσουμε τη χρήση του ηλεκτρισμού και στην πιο απομακρυσμένη γωνιά της Ελλάδος. Να στολίσουμε κάθε εργατικό και αγροτικό σπίτι με μια κουζίνα, με ένα λουτήρα, για να νοιώθει και ο*

[i] Συνέντευξη Ισαάκ Λεβή στη Μαρία Μαυροειδή (9.6.2003). Προφορικό Αρχείο Μαρίας Μαυροειδή, Διεύθυνση Οργάνωσης ΔΕΗ, Τομέας Αρχείων, 1η κασέτα, σ. 34.
[ii] «Έκθεσις Αντιπροσωπευτικής Συνελεύσεως της Δημοσίας Επιχειρήσεως Ηλεκτρισμού», ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, Φύλλο: 19/3/1957, σελ.: 4.
[iii] Σπ. Βασιλακόπουλος, Διπλ. Μηχανολόγος – Ηλεκτρολόγος, Διευθυντής ΔΕΗ, *Η εξαγορά των Ηλεκτρικών Επιχειρήσεων στην Ελλάδα,* στο: Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκπαιδεύσεως, *Επιστημονικό Δελτίο 25.*
[iv] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Ισολογισμός και Έκθεσις Πεπραγμένων έτους 1966,* σ. 30.
[v] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1952-1953,* Αθήναι, 1953, σσ. 75-76.

> *κουρασμένος εργάτης και αγρότης την άνεσι, την υγεία, τον πολιτισμό. Φιλοδοξούμε ακόμα, να παύση το ηλεκτρικό ψυγείο να είναι προνόμιο μια κοινωνικής τάξης…*[i]

Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι η κατασκευή των υδροηλεκτρικών και των άλλων εργοστασίων δεν θα ήταν εφικτή δίχως την οικονομική βοήθεια, οπωσδήποτε όμως, με δεδομένο το μέγεθος της επένδυσης, η αποδοτικότητα αποτελούσε κινητήρια προβληματική των σχεδιαστών της ανάπτυξης της υπαίθρου. Μολαταύτα, πριν από την εξάπλωση του αυτοκινήτου, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και μετά, η αποδοτικότητα των επενδύσεων στην ύπαιθρο ήταν αναμενόμενο να υπολείπεται της αστικής.

Το ηλεκτρικό ρεύμα χρησιμοποιήθηκε αρχικά για φωτισμό και αντλιοστάσια, αλλά οι κάτοικοι ήδη σκέφτονταν πώς θ' αποκτήσουν ηλεκτρικό ψυγείο και άλλα αγαθά.[ii] «Εικοσιέξ μόλις μήνες από την υπογραφή του συμβολαίου του Σχεδίου Μάρσαλ, η "ΙΖΟΛΑ" παρουσίασε στην κατανάλωση το πρώτο καινούργιο προϊόν της: την ηλεκτρική κουζίνα αμερικάνικου τύπου. Ακολούθησαν δύο άλλοι τύποι ηλεκτρικών κουζινών: Ο ευρωπαϊκός και ο ελληνικός».[iii] Το 1952 κατασκευάστηκε το ηλεκτρικό ψυγείο της ΙΖΟΛΑ, και το 1953 η ηλεκτρική κουζίνα ΕΤ/2 και ο ηλεκτρικός θερμοσίφωνας.[iv]

Με μια ευέλικτη πολιτική προσέλκυσης καταναλωτών που περιλάμβανε φθηνό οικιακό τιμολόγιο (Τ3) και είσπραξη δόσεων μέσω της ΔΕΗ για είδη ηλεκτρικών εφαρμογών (οικιακών συσκευών), η ζήτηση αυξανόταν:[v]

Έτος	Αριθμός συνδρομητών τιμολογίου Τ3	Σύνολο πωλήσεων	Ζήτηση εκτός Πρωτεύουσας
1954	60.200	-	-
1956	82.700	26.800	4.300
1958	109.700	42.100	15.100
1960	139.000	52.600	23.300
1962	180.600	82.500	40.900

Ζήτηση μαγειρείων (Κεβόρκ, Σπαρτίδης, Τζωρτζόπουλος, 1964)

[i] Κ. Μ., «ΙΖΟΛΑ, η λαμπρά βιομηχανία που τιμά την χώραν μας. Ο γενικός Διευθυντής της κ. Γ. ΔΡΑΚΟΣ ομιλεί διά τας επιδιώξεις της», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 18ος τόμος (1951), Αθήναι, Νοέμβριος 1951, σ. 455.
[ii] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 162.
[iii] Βοβολίνη, *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν,* Λήμμα για τον Παναγιώτη Δράκο, Έκδοσις «Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως», Αθήναι, σ. 289.
[iv] ο.π.
[v] Κωνσταντίνος Ηλ. Κεβόρκ (Υφηγητής Στατιστικής), Α. Σ. Σπαρτίδης και Π.Θ. Τζωρτζόπουλος, *Η ζήτησις διαρκών καταναλωτικών αγαθών, Οικονομετρική διερεύνησις,* Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνσις Οικονομικών Μελετών, Σειρά Ειδικών Μελετών 10, Αθήναι, 1964, σ. 145.

Η Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης φιλοξενούσε τα περίπτερα της ΔΕΗ και των εργοστασίων κατασκευής ηλεκτρικών συσκευών, προβάλλοντας τα αγαθά του εξηλεκτρισμού και επιμορφώνοντας το κοινό, με μακέτες, πίνακες, ιστορική αναδρομή των μέσων φωτισμού, κλπ.[i]

Εἶναι ἔκδηλον εἰς τὰ πρόσωπα τῶν ἐπισκεπτῶν, τοῦ περιπτέρου τῆς ΔΕΗ, τὸ ἐνδιαφέρον μὲ τὸ ὁποῖον οὗτοι παρακολουθοῦν τὴν ἐξέλιξιν τῶν διαφόρων φωτιστικῶν μέσων ἀπὸ τοῦ ἔτους 8.000 π. Χ. μέχρι σήμερον.

Η Έκθεσις του Συγχρόνου Σπιτιού στο Ζάππειο απευθυνόταν «εις τον μέσον αστόν των πόλεων», τη νοικοκυρά και τον επαγγελματία,[ii] και ενημέρωνε τους καταναλωτές για την ηλιακή ενέργεια, για τα πλαστικά πατώματα, για τα τούβλα Αλλατίνη, τις κουζίνες Φίλκο και Θερμίς, κ.α. Στην ίδια Έκθεση οι επισκέπτες μπορούσαν να θαυμάσουν τα περίπτερα του Πίτσου, της εταιρείας Φελιζόλ, του Ράδιο Καραγιάννη (για το «Ηλεκτρικό Σπίτι» με τις ηλεκτρικές κουβέρτες, τον ηλεκτρικό θερμοσίφωνα, τα ηλεκτροκίνητα παιχνίδια), κ.α.[iii]

[i] Φ. Κωνσταντινίδης, «Ο εξηλεκτρισμός όλης της Ελλάδος ως προβάλλεται εις το περίπτερον της Δ.Ε.Η. εις την Έκθεσιν Θεσσαλονίκης», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* τόμος 24ος (1957), σσ. 641-650.
[ii] «Η Έκθεσις του "Συγχρόνου Σπιτιού" εις το Ζάππειον», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* τόμος 24ος (1957), σσ. 674.
[iii] Ταρσούλη Γεωργία, «Η Έκθεσις του Συγχρόνου Σπιτιού», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* τόμος 24ος (1957), σσ. 741-744.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, το ποσοστό των αθηναϊκών οικογενειών που ήταν εφοδιασμένες με ηλεκτρικά μαγειρεία ήταν 35%, ενώ στις άλλες αστικές και ημιαστικές περιοχές πλησίαζε το 12%.[i] Αντίθετα, σε απομονωμένες κοινότητες, όπως στην Πόμπια της Κρήτης, οι κάτοικοι αντιστέκονταν πεισματικά στον εκπολιτισμό, αφού ακόμα και το 1964, μόνο τα σπίτια του πρόεδρου και του παπά είχαν συνδεθεί με το ηλεκτρικό δίκτυο. Αυτή η παράδοξη επιμονή με το φωτιστικό πετρέλαιο προκάλεσε ερωτήματα στους ανθρωπολόγους,[ii] αν και ήταν εξηγήσιμη από τη γενική οικονομική ανέχεια.[iii]

Οι αντιστάσεις ήταν πιο σθεναρές μεταξύ των νομάδων, π.χ. οι Κουτσόβλαχοι και οι Κουπατσαραίοι βοσκοί των Γρεβενών απέκτησαν αγροτικά αυτοκίνητα, ασφαλτοστρωμένους δρόμους, πλατφόρμες μεταφοράς κοπαδιών, μόνιμες γούρνες και μόνιμες στάνες, πολύ αργά, μετά την ένταξη στην ΕΟΚ και στα κοινοτικά προγράμματα.[iv] Προφανώς, όπως παρατηρούσε η Ernestine Friedl,[v] η αντίσταση στην καινοτομία ήταν εμμενές χαρακτηριστικό του χωρικού, ενώ αλλού η δεκτικότητα στην καινοτομία σημάδεψε τη μετάβαση «από το χωρικό στον αγρότη», όπως συνέβαινε στα Βασιλικά της Βοιωτίας ήδη από τη δεκαετία του 1960.

Η ΔΕΗ έστελνε στα χωριά της Μακεδονίας και της υπόλοιπης χώρας εμπορικούς αντιπροσώπους για να κάνουν επιδείξεις ηλεκτρικών μαγειρείων και γενικότερα να ενημερώσουν τους χωρικούς.[vi] Οι αντιπρόσωποι της ΔΕΗ οργάνωναν ομιλίες σε κοινό και αξιωματικούς, συνήθως σε κυριακάτικες συγκεντρώσεις στα σχολεία και τα καφενεία των χωριών.[vii]

> *«Ο κόσμος άκουγε, ανέλυες το τιμολόγιο, και μετά είχαμε εφαρμόσει και το εξής: Στις μικρές συσκευές με δύο μάτια ερχόταν μαζί μας και ο αντιπρόσωπος που τις είχε, είτε*

[i] Κωνσταντίνος Ηλ. Κεβόρκ (Υφηγητής Στατιστικής), Α. Σ. Σπαρτίδης και Π.Θ. Τζωρτζόπουλος, *Η ζήτησις διαρκών καταναλωτικών αγαθών, Οικονομετρική διερεύνησις*, σ. 147.
[ii] Guy Burgel, «Έχει ακόμα νόημα η έρευνα στον αγροτικό χώρο στη σύγχρονη Ελλάδα;», στο: Ε. Ζακοπούλου - Χ. Κασίμης - Λ. Λουλούδης (επιμέλεια), *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος,* υποσημείωση 2, σ. 72· Guy Burgel, *Pobia, etude géographique d'un village crétois,* ΕΚΚΕ, Αθήνα 1965.
[iii] Χρυσός Ευελπίδης, *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον,* εκδ. Αργ. Παπαζήσης, Αθήναι, 1943, σ. 93.
[iv] Claudia Chang, "Pastoral Transhumance in the Southern Balkans as a Social Ideology: Ethnoarcheological Research in Northern Greece", *American Anthropologist,* 95 (3), 1993, pp. 687-703.
[v] *Vasilika. A village in Modern Greece,* New York, Holt, Rinehart and Winston, 1962, σ. 110.
[vi] Συνέντευξη Δημήτρη Κολέτσου στη Μαρία Μαυροειδή (9.12.2003 και 23.03.2004). Προφορικό Αρχείο Μαρίας Μαυροειδή, Διεύθυνση Οργάνωσης ΔΕΗ, Τομέας Αρχείων, 1η κασέτα, σ. 10.
[vii] ο.π., σ. 11.

> *Σέρρες ήταν, είτε αν ήταν Ναύπλιο, του λέγαμε θα έρθεις, ο Σίμενς, ο άλλος, ο Ιζόλα, και να δώσουμε, να κληρώσουμε 3 στους παρευρισκομένους να τις χρησιμοποιήσουνε μερικές ημέρες να δούνε τη χρήση τους, και μετά να πας εσύ να τις πάρεις, μπορεί όμως όταν πας να την πάρεις, μπορεί να σου πουν και να την αγοράσουν κιόλας».*
>
> *«Στο τέλος δε, όταν γινόταν το ψητό με τις πατάτες, τους το μοιράζαμε κιόλας… Για να δούνε τι ωραία ψήνει η ηλεκτρική κουζίνα».*[i]

Για να μετρήσει τα προσδοκώμενα οφέλη από κάθε νέα ηλεκτροδότηση, η ΔΕΗ διεξήγαγε οικονομοτεχνική μελέτη, όπου μετρούσε το λεγόμενο «δείκτη αποδοτικότητας» του χωριού, δηλαδή την αναλογία των ετησίων εσόδων από την πώληση ρεύματος *προς τη δαπάνη ηλεκτροδότησης*. Αν ο δείκτης αποδοτικότητας ήταν μικρότερος του 1/6, το υπόλοιπο ποσό της δαπάνης έπρεπε να καταβληθεί από την ίδια την Κοινότητα.[ii] Ανάλογη σημασία για τον *αντικειμενικό υπολογισμό* των αναγκών ηλεκτρικής ενέργειας στη γεωργία είχαν τα «δελτία οικονομικής ευστάθειας» που περιλάμβαναν τις λεγόμενες «σταθερές ετησίων καταναλώσεων» για τις διάφορες εργασίες, αλλά και τις «σταθερές ωφέλειας» που αναπροσαρμόζονταν με τον καιρό στη βάση των σταθερών ετησίων καταναλώσεων για κάθε είδος.[iii]

Με τον καιρό, το αυτοκίνητο θα πολλαπλασίαζε την παραγωγικότητα στην ύπαιθρο. Βέβαια, σε χωριά που ευνοούνταν από τη γεωγραφική και οικονομική τους θέση, όπως η Αρχαία Κόρινθος, οι συνεταιρισμοί, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, αγόραζαν ελκυστήρες και μηχανήματα συγκομιδής, τα οποία νοίκιαζαν σε αγρότες, ακόμη κι από γειτονικά χωριά, για ν' αποσβεστεί το κόστος αγοράς. Επίσης, το φορτηγό πρόσφερε τη δυνατότητα γρήγορης πρόσβασης στις κοντινές αγορές.[iv] Παράλληλα, η βραδεία και σταδιακή εισαγωγή τεχνολογίας στην αγροτική οικονομία απελευθέρωνε εργατικό δυναμικό.[v]

---

[i] Συνέντευξη Δημήτρη Κολέτσου στη Μαρία Μαυροειδή (9.12.2003 και 23.03.2004), ο.π., σσ. 17-18.

[ii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Ηλεκτροδότησις υμετέρων Κοινοτήτων», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ· Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Δελτίον Επισκοπήσεως Χωριού (Καμπή Άρτας, 22-3-56), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

[iii] Υπουργείον Γεωργίας, Γενική Διεύθυνσις Β1, ΥΕΒ – Διεύθυνσις 3η, *Διαδικασία – Προϋποθέσεις μελέτης, προγραμματισμού κ.λπ. έργων αγροτικού εξηλεκτρισμού,* Εν Αθήναις τη 6 Μαρτίου 1974, πίνακας Γ-2.

[iv] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 161.

[v] Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η Ελλάδα του 1945-1967: Το ιστορικό πλαίσιο». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967),* 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 24-27 Νοεμβρίου 1993.

Ακόμα πάντως και τη δεκαετία του ’60, οι ελλείψεις σε λεωφορεία και φορτηγά ήταν μεγάλες στην ύπαιθρο, ενώ οι τρίκυκλες μοτοσυκλέτες (10.162 το 1966) κάλυπταν ένα μέρος από τις ανάγκες. Αν εξαιρέσουμε τα αγοραία οχήματα, το ταξί έφτασε πολύ αργά στην ύπαιθρο, αφού λ.χ. το 1966, από τα 4.153 ταξί που υπήρχαν σε όλη τη χώρα, τα 3.812 κυκλοφορούσαν στην συγκοινωνιακή περιοχή Αθήνας και άλλα 341 ταξί στην περιοχή Θεσσαλονίκης.[i] Το 1973 όμως υπήρχαν ταξί σε όλους τους νομούς, κυρίως όμως σε τουριστικές περιοχές, λ.χ. στα Δωδεκάνησα (200 ταξί), και στους νομούς Ηρακλείου (251) και Χανίων (116).[ii]

Μέσα στη δεκαετία του 1960, η ενοικίαση των τρακτέρ αντικαταστάθηκε από την ιδιωτική αγορά, αρκετά χωριά γέμισαν τρακτεράκια, μερικά απέκτησαν κινηματογράφο, και πολλά αγροτικά σπίτια διέθεταν ηλεκτρικό ψυγείο και σύγχρονο λουτρό με τουαλέτα και καζανάκι.[iii]

Υπήρχαν όμως και αντιφάσεις: Στη Θεσσαλία, οι θεριζοαλωνιστικές μηχανές επέτρεπαν στους αγρότες να μην πληρώνουν πολλούς μισθωτούς εργάτες. Έτσι, σε συνδυασμό με τις παρεμβατικά σταθεροποιημένες τιμές των σιτηρών, η εκμηχάνιση απέτρεπε από την καλλιέργεια βαμβακιού, που απαιτούσε πολλά μεροκάματα, δαπανηρές αρδεύσεις, και ρίσκο με τη κυμαινόμενη τιμή του βαμβακιού.[iv]

Τα *έργα υδροληψίας* ήταν βασικό αντικείμενο του αγροτικού εξηλεκτρισμού, λ.χ. στην Περιφερειακή Διεύθυνση Πελ/σου-Ηπείρου το 1973 προωθήθηκαν προς κατασκευή συνολικά 1.511 έργα υδροληψίας, σε 132.034 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης.[v]

Από το 1970 όμως και μετά, «υπήχθησαν εις την διαδικασίαν αγροτικού εξηλεκτρισμού, πλέον των ανωτέρω, και οι καταναλωταί πτηνοτροφείων, εκκολαπτηρίων, χοιροστασίων, βουστασίων, θερμοκηπίων και ιχθυοτροφείων... κονικλοτροφικών εκμεταλλεύσεων, προτύπων

[i] Βασίλειον της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, *Δελτίον Στατιστικής Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1967,* Αθήναι, 1969.
[ii] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1974,* Αθήνα, 1976.
[iii] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σσ. 169-170.
[iv] ο.π., σ. 180.
[v] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Περιφερείας Πελοποννήσου-Ηπείρου, *Θέμα: Στατιστική Αγροτικού Εξηλεκτρισμού, Αντικείμενον: Στατιστικά στοιχεία εξηλεκτρισμού έτους 1973 και 4ετίας 1970-73,* 5-2-74, πίνακες 1-2.

εκμεταλλεύσεων παχύνσεως αμνών, μελισσοκομικών εκμεταλλεύσεων και ιπποφορβείων… εγκαταστάσεις ξηραντηρίων, ψυγείων, σφαγείων, προβλαστηρίων, παρασκευαστηρίων ζωοτροφών κ.τ.λ.».[i]

Με τη διάδοση του ηλεκτρικού ψυγείου ο «εξηλεκτρισμός της υπαίθρου» (αγροτικά νοικοκυριά) και ο «αγροτικός εξηλεκτρισμός» (αγροτικές εκμεταλλεύσεις) αποκτούσαν κοινό στόχο πωλήσεων: Το ψυγείο ήταν απαραίτητο τόσο για τους επαγγελματίες, όσο και για το νοικοκυριό. Ήδη από το 1953 οι κάτοικοι της Λαμίας διαμαρτύρονταν:

> *Υπάρχουν σπίτια τα οποία ακόμη σήμερα φωτίζονται με λάμπες πετρελαίου. Δεν λειτουργεί σε κανένα σπίτι της Λαμίας μια ηλεκτρική κουζίνα, μια ηλεκτρική θερμάστρα και πουθενά δεν βλέπει κανείς σ' ένα σπίτι ή σ' ένα κατάστημα ένα ηλεκτρικόν ψυγείον ή έναν ηλεκτρικόν ανεμιστήρα.*[ii]

Η αύξηση της ζήτησης ηλεκτρικών ψυγείων, σε Αθήνα και επαρχία, υπερδεκαπλασιάζεται από το 1954 ως το 1962. Ενώ το 1954 είχαν πωληθεί 770 εγχώρια και 3.800 εισαγόμενα ψυγεία, ο κρατικός προστατευτισμός συντέλεσε ώστε το 1962 να πωληθούν 38.100 εγχώρια ψυγεία και 10.150 εισαγόμενα, σε πόλεις και ύπαιθρο.[iii]

Η μεγάλη αλλαγή επήλθε όμως από την ανανέωση της *ρυμοτομίας* των χωριών, όπως συνέβη στο Λοφίσκο της Θεσσαλίας, με την χάραξη καλύτερων δρόμων, που ενθάρρυνε, από το 1967 και μετά, το γκρέμισμα των πλινθοκατασκευών, την ανακατασκευή των αγροτικών σπιτιών και τον εξοπλισμό τους, με σύγχρονη ύδρευση, ραδιόφωνο, και μέχρι το 1976, με ψυγείο, πλυντήριο, τηλεόραση και άλλες οικιακές συσκευές.[iv]

Σταδιακά, χάρη στην τεχνολογική πρόοδο, ακόμη και λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές, όπως η Ανατολική Μακεδονία και η Θράκη, πραγματοποίησαν άλματα, εκτινάσσοντας το περιφερειακό ακαθάριστο κατά κεφαλή προϊόν από το 64,5% του εθνικού (1971), στο 123,1% (1996), «αφού

---

[i] Δημ. Κολόμβα & Τ. Φωτόπουλου – Χριστοδουλάκη, *Μελέτη συσχετίσεως καταναλώσεως και επιφανείας ή εγκατεστημένης ισχύος εις καταναλωτάς αγροτικού εξηλεκτρισμού (Λοιπαί αγροτικαί χρήσεις),* σ. 2

[ii] «Οι Λαμιείς διαμαρτύρονται ότι η επαρχία δεν ωφελείται από τα έργα του Αλιβερίου», ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 20/8/1953, σελ.: 1.

[iii] Κωνσταντίνος Ηλ. Κεβόρκ (Υφηγητής Στατιστικής), Α. Σ. Σπαρτίδης και Π.Θ. Τζωρτζόπουλος, *Η ζήτησις διαρκών καταναλωτικών αγαθών, Οικονομετρική διερεύνησις,* Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνσις Οικονομικών Μελετών, Σειρά Ειδικών Μελετών 10, Αθήναι, 1964, σσ. 147-48.

[iv] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σσ. 181-82.

η περιοχή αναπτύχθηκε πιο ραγδαία από κάθε άλλη περιοχή στην Ελλάδα».[i] Ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής επαρχίας προκάλεσε μεγάλες ανακατατάξεις. Εκτός από την αύξηση της παραγωγικότητας, η διάνοιξη οδικών αρτηριών και η κυκλοφορία αυτοκινήτων, οδήγησε συχνά στην παρακμή εμπορικών λιμανιών, όπως συνέβη στο Βόλο, την Καρδαμύλη,[ii] την Πρέβεζα,[iii] και αλλού.

Πάντως, αν είχε φτάσει το οδικό δίκτυο από νωρίς στην άβατη ορεινή ενδοχώρα, τότε ούτε τα λιμάνια θα παρήκμαζαν. Όπου κατασκευάστηκαν δρόμοι, η αλματική μεταβολή στη διάσταση του χρόνου και της ταχύτητας είχε τεράστιες οικονομικές, εργασιακές, πολιτιστικές και ψυχολογικές συνέπειες, ενώ η σύγχρονη τεχνολογία έκανε εφικτή για πρώτη φορά την εμπειρία και την πρόσληψη της έννοιας του «ελεύθερου χρόνου».[iv]

Σήμερα πλέον, πολλά άρθρα σύγχρονων επιστημονικών περιοδικών που πραγματεύονται την κατανάλωση αυτοκινήτων, εξειδικεύονται πάνω στην ψυχολογία της συμπεριφοράς του οδηγού - μια ερευνητική επιλογή που καθορίζεται από τη βεβαιότητα της τεράστιας χρηστικότητας των αυτοκινήτων στο μέλλον, σύμφωνα με την παρελθούσα εμπειρία.

Όπως μαρτυρούσε ένα άρθρο πολεμικού ανταποκριτή[v] από την Αθήνα του 1942, οι Γερμανοί κατακτητές λεηλατούσαν τα αμερικάνικης κατασκευής αυτοκίνητα των Αθηναίων, μην αφήνοντας σχεδόν τίποτα ούτε καν για τους Ιταλούς (τουλάχιστον μέχρι την αναχώρησή τους για το ρωσικό μέτωπο). Κάθε είδους όχημα, ακόμη και ποδήλατο, ηλεκτρικός εξοπλισμός, αλλά και όλα τα μέταλλα, ακόμη και οι βάνες από τις βρύσες των ξενοδοχείων, διαρπάγησαν από την κατεχόμενη Ελλάδα. Τα γεγονότα αυτά αποκαλύπτουν την ανεκτίμητη αξία του φυσικού και τεχνικού πλούτου, των υλικών μέσων και εφοδίων, που αποτελούν μια πολύ σημαντική παράμετρο στους σχεδιασμούς της εξουσίας, είτε πρόκειται για πόλεμο είτε για ειρηνική εργασία. Για

[i] Ciobanu, Cl., Mattas, K., Psaltopoulos, D., "Structural Changes in Less Developed Areas: An Input-Output Framework". In: *Regional Studies,* Aug. 2004, Vol. 38, Issue 6, p. 604.
[ii] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σσ. 163-64.
[iii] Βαγγέλης Γρ. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945 1990, Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης, Λαογραφική Εξέταση,* Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Λαογραφίας, Εκδόσεις Δήμου Πρέβεζας, Πρέβεζα, 1991.
[iv] Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας, Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,* Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1996, σ. 63.
[v] Archer, L., "Axis Brothers", *Saturday Evening Post,* 6/27/1942, 214 (52), p. 83-83.

παράδειγμα, στη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών μια από τις τυπικές αιτίες καθυστέρησης του εξηλεκτρισμού της υπαίθρου ήταν η έλλειψη μετασχηματιστών.[i]

Επιπλέον, μια καθοριστική ανεξάρτητη μεταβλητή της εξάπλωσης των τεχνολογικών δικτύων είναι η εκμετάλλευση του φυσικού πλούτου, όπως καταφαίνεται από μεγαλόπνοα έργα, π.χ. η κατασκευή της τεχνητής Λίμνης Πλαστήρα[ii] για άρδευση και ηλεκτροπαραγωγή, στη διάρκεια της οποίας (1961-1971) ο πληθυσμός της περιοχής είχε μειωθεί κατά 32%.

Γενικότερα, από το 1950 και μετά, μείζονα σημασία για την ανάπτυξη προσλάμβαναν επίσης οι ανάγκες της ειρηνικής ανοικοδόμησης, η αποδοτικότητα και η παραγωγικότητα των εκσυγχρονιστικών σχεδίων, οι υλικοί και οι τεχνολογικοί όροι, κι ακόμη, οι οικονομικοί και οι ανθρώπινοι πόροι.

Από την άλλη μεριά, οι Έλληνες αγρότες είχαν μια παραδοσιακά δεκτική στάση απέναντι στην αγορά, ιδίως οι καλλιεργητές ελιών και αμπελιών, που διέθεταν συντηρήσιμα και περιζήτητα εμπορεύσιμα προϊόντα.[iii] Οι παραγωγικές δυνάμεις και οι εμπορικές δεξιότητες βρίσκονταν σε επαρκές επίπεδο για την εισαγωγή της καινοτομίας, σε κοινότητες ελαιοπαραγωγών που από πολύ νωρίς ίδρυσαν τοπικές ηλεκτρικές εταιρείες, τις οποίες εξαγόρασε μετά η ΔΕΗ.[iv]

Μάλιστα, στην Κρήτη και αλλού, η αυθόρμητη δυναμική της υπαίθρου ήταν τόσο ισχυρή, που χρειάστηκε η παρέμβαση της διοίκησης της ΔΕΗ για να ενταχθούν στη δημόσια επιχείρηση οι αναφυόμενες τοπικές ηλεκτρικές εταιρείες, «κατασκευαζόμεναι συνήθως από Γεωργικούς, Ελαιουργικούς ή παρεμφερείς Συνεταιρισμούς, αλλά και από αυτάς τας ιδίας τας Κοινότητας».[v]

---

[i] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Υποδιοικητής Γ. Πανταζόπουλος προς τον Στυλ. Παπακόν, «Ηλεκτροδότησις οικισμού Γερόβρυσης Κοινότητος Ράμιας Νομού Άρτης» (13.5.1970), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.
[ii] Alex Koutsouris, "The Battlefield for (Sustainable) Rural Development: The Case of Lake Plastiras, Central Greece", *Sociologia Ruralis,* 48 (3), pp. 240-256, 2008. Available from: http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9523.2008.00465.x/pdf
[iii] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978.
[iv] ΔΕΗ, «Ηλεκτροδοτήσεις νέων χωριών, εξαγοραί Η.Ε. και διακοπαί Σ.Τ.Π., πραγματοποιηθείσαι εντός του 1962» (4.1.63), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.
[v] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Κ. Α. Απέργης, «Αυθαίρετοι Ηλεκτροφωτισμοί Κοινοτήτων» (12 Φεβ. 1963), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.

Στις περισσότερες όμως κοινότητες δεν εμφανίστηκαν ανάλογες πρωτοβουλίες, παρά μόνο γίνονταν άμεσες εκκλήσεις προς τη ΔΕΗ για ηλεκτροδότηση της άρδευσης, παρακινούμενες και από άμιλλα με γειτονικές πόλεις και κωμοπόλεις.[i]

Σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές, η μέση δαπάνη για στέγαση και ύδρευση αποτελούσε το 1950 το 12,4% της συνολικής ιδιωτικής κατανάλωσης, ενώ το 1975 ήταν 12,8%.[ii] Οι δαπάνες για θέρμανση και φωτισμό σημείωναν αργή ανοδική πορεία από 1,7% του συνόλου το 1950, σε 2% το 1960, σε 2,4% το 1970, και 2,6% το 1975. Μεγαλύτερη και αυξανόμενη ήταν η συμμετοχή στη συνολική ιδιωτική κατανάλωση των δαπανών για ταξίδια και μεταφορές: 3,9% το 1950, 5,5% το 1960, 7,2% το 1970, και 8,7% το 1975.

Η συμμετοχή των επικοινωνιών στην ιδιωτική κατανάλωση του συνολικού πληθυσμού, αν και αυξανόμενη, ήταν μικρή: 0,2% του συνόλου το 1950, 0,6% το 1960, 1,2% το 1970, και 1,9% το 1975.[iii] Πολύ πιο σημαντική ήταν η αύξηση στη *χρήση αυτοκινήτου*. Ο ετήσιος ρυθμός της μεγέθυνσης της αυτοκίνησης ήταν 28% ανάμεσα στο 1960 και το 1975. Κι ενώ, στο σύνολο της κατηγορίας των διαρκών αγαθών η δαπάνη γι' αυτοκίνητα αποτελούσε το 2,5% το 1960, δεκαπέντε χρόνια μετά, το 1975, ανερχόταν στο 21,6%.[iv]

Ο τεχνολογικός εξοπλισμός του νοικοκυριού, αν και αφανής παράμετρος της συλλογικής εμπειρίας, αποτελεί έναν αξιόπιστο δείκτη της επιτυχίας των αναπτυξιακών προϋποθέσεων. Όπως έδειξαν ανάλογες εξελίξεις στις ΗΠΑ, δεν επρόκειτο τόσο για εξοικονόμηση χρόνου από κουραστικές αγγαρείες, όσο για μια πολύπλευρη ποιοτική αναβάθμιση του οικογενειακού και οικιστικού περιβάλλοντος. Απέναντι στα σχέδια των εκσυγχρονιστών στάθηκαν οι καταναλωτές με τις αντιστάσεις τους, και με διαφορετικούς βαθμούς υποδοχής της καινοτομίας.

---

[i] Public Power Corporation, Electric Power Division, Letter to the President of Pantanassa Community (6 Sept. 1954), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

[ii] Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Συντονισμού, Γενική Διεύθυνσις Εθνικών Λογαριασμών, *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1958-1975,* Αθήναι, 1976, σ. 24.

[iii] ο.π.

[iv] ο.π., σ. 25.

Οι αντιπαραθέσεις αυτές καταγράφηκαν από τις μεταπολεμικές ανθρωπολογικές μελέτες. Έτσι, ο McNall[i] περιέγραψε τις αφομοιωτικές στρατηγικές των τοπικών αξιακών συστημάτων εκσυγχρονισμού, ενώ ο McNeill[ii] μίλησε για τις χρήσεις της αμερικάνικης βοήθειας στο επίπεδο του χωριού.

Το νεωτερικό στοιχείο στις μεταπολεμικές μελέτες ήταν ότι εξέταζαν, πέρα από τη στατική λειτουργία του «εθίμου», επιπλέον, τους *δρώντες ανθρώπους* και τις *συνθήκες ζωής*.[iii] Με την περιγραφική κριτική του McNall,[iv] αναδεικνύονται πολλές χτυπητές αντιθέσεις της ζωής στο ελληνικό χωριό· το αυτοκίνητο Μερσέντες έρχεται αντιμέτωπο με το γαϊδουράκι, η σόμπα κηροζίνης χρησιμοποιείται για μαγείρεμα σ' ένα σπίτι με ολοκαίνουρια τηλεόραση, ο αγρότης οργώνει με το μουλάρι ακούγοντας μπουζούκι απ' το τρανζίστορ, η μάνα χρησιμοποιεί και το ξεμάτιασμα και την πενικιλίνη. Ο συγγραφέας θεωρεί το σύμπλεγμα των αξιών ενός έθνους σαν ένα «ελαστικό δίχτυ», όπου συμπαρασύρονται μεταξύ τους οι διάφορες αξίες - στρατηγικές αφομοίωσης. Εμπόδια στην πρόοδο της χώρας θεώρησε ο McNall τον τοπικισμό και το πενιχρό εισόδημα.

Την καταναλωτική συμπεριφορά των Ελλήνων χωρικών μελέτησε ο Καραποστόλης, στηριγμένος στην αναγνωριστική προσέγγιση της Jean Crockett.[v] «Βασιζόμενοι επί των στατιστικών δεδομένων των ΗΠΑ», έγραφε η Crockett,

> *έχομεν σοβαρούς λόγους να πιστεύωμεν ότι η καταναλωτική συμπεριφορά τόσον των γεωργών όσον και των αυτοαπασχολουμένων μη γεωργών είναι σημαντικώς διάφορος της των άλλων ομάδων, αν και δεν είναι σαφές εις ποίαν έκτασιν αι εμφανείς διαφοραί οφείλονται εις την μεγαλυτέραν διακύμανσιν του προσωρινού εισοδήματος των εν λόγω ομάδων.*[vi]

[i] "Barriers to Development and Modernization in Greece". In: M. Dimen and E. Friedl (eds.), "Regional Variation in Modern Greece and Cyprus: Towards a Perspective of the Ethnography of Greece", New York: *Annals of the New York Academy of Sciences,* 268, 1976.
[ii] "Dilemmas of Modernization in Greece", *Balkan Studies,* 8, 1976.
[iii] Bika Zografia, "A survey of academic approaches to agrarian transformation in post-war Greece", *Journal of Peasant Studies,* 34 (1), 2007, pp. 69 — 90.
[iv] "Barriers to Development and Modernization in Greece". In: M. Dimen and E. Friedl (eds.), "Regional Variation in Modern Greece and Cyprus: Towards a Perspective of the Ethnography of Greece", New York: *Annals of the New York Academy of Sciences,* 268, 1976.
[v] Crockett Jean, *Δαπάναι καταναλωτών και εισοδήματα εν Ελλάδι,* Κέντρον Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήναι, 1970.
[vi] ο.π., σσ. 34-35.

Σύμφωνα με τις έρευνες της ΕΣΥΕ, το *επάγγελμα* του αρχηγού του νοικοκυριού, όπως και το μέγεθος των πόλεων (και οικισμών), είναι τα πλέον σημαντικά από την άποψη της επίδρασης στο ύψος του εισοδήματος και στα *καταναλωτικά πρότυπα.* Οι ευκαιρίες κατανάλωσης είναι μεγαλύτερες σε μεγάλα αστικά κέντρα, λ.χ. Αθήνα, Θεσσαλονίκη, ενώ η επίδραση της παράδοσης, λ.χ. αποταμίευση για προίκα, ήταν κάποτε ισχυρότερη στις μικρότερες πόλεις.[i]

Ο Μουζέλης[ii] αναφέρθηκε βέβαια, στην ασύνδετη «άρθρωση», δηλαδή στη μη συμπληρωματικότητα μεταξύ γεωργίας και βιομηχανίας στην Ελλάδα, λόγω της νεοαποικιακής εξάρτησής της χώρας από αναπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες, των οποίων το μοντέλο τεχνολογίας και κατανάλωσης έχει αντιγράψει. Όπως όμως παρατηρεί η Zografia Bika,[iii] οι *νεομαρξιστικές* αγροτολογικές αναλύσεις (π.χ. Βεργόπουλος,[iv] Καραποστόλης[v]) δεν εντόπιζαν κριτήρια ταξικής διαφοροποίησης: α) μεταξύ αγροτικών κοινοτήτων, και β) στο εσωτερικό τους. Κι αυτό, επειδή επέμεναν στη δομική ενσωμάτωση της γεωργίας στον καπιταλισμό, υποτιμώντας τη σημασία της ανθρώπινης δράσης.

Ενδοταξικές διαφοροποιήσεις αποκάλυψε μόνο η ανάλυση του Μωυσίδη,[vi] που αναγνώρισε μια αργή διαδικασία συγκεντροποίησης της καλλιεργήσιμης γης, η οποία ωθούσε τους μικροαγρότες στη μισθωτή εργασία. Αντίθετα, οι λεγόμενες *λαϊκιστικές* αναλύσεις του Ψυχογιού,[vii] έδιναν έμφαση στα ενδογενή αταξικά χαρακτηριστικά του ελληνικού αγροτικού νοικοκυριού, ήτοι αυτοκατανάλωση, πατριαρχικός έλεγχος, διαίρεση μεταξύ ευκαιριών εργασίας και προίκας, που αποτελούσαν ιδιάζουσες μορφές προσαρμογής στον καπιταλισμό. Σύμφωνα με την κριτική που άσκησε στο λαϊκισμό ο Σαμίρ Αμίν, ο «οικιακός τρόπος παραγωγής» ταυτίζεται με την παλιά καταπίεση των γυναικών, όπως εκφράζεται στις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες που

[i] Crockett Jean, *Δαπάναι καταναλωτών και εισοδήματα εν Ελλάδι,* Κέντρον Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήναι, 1970, σσ. 52-53.
[ii] "Capitalism and Dictatorship in Post-war Greece", *New Left Review*, 96, 1976.
[iii] Bika Zografia, "A survey of academic approaches to agrarian transformation in post-war Greece", *Journal of Peasant Studies,* 34 (1), 2007, pp. 69-90.
[iv] *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας,* Εξάντας, 1975.
[v] *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αθήνα, 1979.
[vi] *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80),* Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986.
[vii] Δημήτρης Ψυχογιός, «Οικιακός τρόπος παραγωγής στη γεωργία και καπιταλισμός», *Επιθεώρηση αγροτικών μελετών,* 2, 1982.

καθορίζουν το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, δηλαδή στην «οργάνωση της οικογένειας, την ιεραρχία των φύλων, τον κατά φύλλο καταμερισμό της εργασίας και την ανάθεση των οικιακών καθηκόντων στις γυναίκες».[i] Γενικά, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, οι εμπειρικές έρευνες τόνιζαν τα εγγενή χαρακτηριστικά της οικογενειακής γεωργίας στην Ελλάδα, ενώ στα τέλη της ίδιας δεκαετίας, το ερμηνευτικό μοντέλο ήταν ακόμη υπό αναζήτηση. Η αγροτική δραστηριότητα αντιμετωπιζόταν από το Δαμιανάκο, όχι ως επάγγελμα, αλλά ως τρόπος ζωής,[ii] μια άποψη που ισοδυναμούσε με αποθέωση του αταξικού νεο-λαϊκισμού.[iii]

Μια τρίτη ερμηνευτική προσέγγιση ήταν η *εθνογραφική,* που χρησιμοποίησε το παράδειγμα της *εθνοϊστορίας,* ξεπερνώντας το διαχωρισμό μικροϊστορίας - μακροϊστορίας. Θεμελιωτής αυτής της προσέγγισης ήταν ο ανθρωπολόγος Michael Herzfeld,[iv] που μελέτησε τους δεσμούς ανάμεσα στον εθνικισμό και τον τοπικισμό. Μια παρόμοια προσέγγιση, η «ιστορική εθνογραφία» της Καρακασίδου,[v] αναφερόμενη στην Άσσηρο Θεσσαλονίκης, θεωρεί την εθνότητα μια ευρετική κατηγορία, δηλαδή μια κατασκευή της εμπορικής αστικής τάξης.

Στη σύγχρονη εποχή πλέον, μελέτες Ελλήνων κοινωνιολόγων[vi] διαπιστώνουν ένα χάσμα, μια «ψηφιακή διαίρεση» (digital divide) ανάμεσα στις αγροτικές και τις αστικές περιοχές, αναφορικά με την πρόσβαση στις νέες τεχνολογίες πληροφορικής και τηλεπικοινωνιών (ICT), ιδίως στις πιο καινοτόμους τεχνολογικές εφαρμογές. Για παράδειγμα, στη Δυτική Μακεδονία το 2008, η χρήση του διαδικτύου (internet) έφθανε στο 22% του πληθυσμού, τη στιγμή που στο σύνολο της χώρας ήταν 39%. Από τους αγρότες της Δυτικής Μακεδονίας που συμμετείχαν στην έρευνα των Michailidis, Koutsouris και Mattas,[vii] το 98,37% διέθεταν σταθερό τηλέφωνο, το 80,41% τηλεόραση,

---

[i] *Τάξη και Έθνος στην Ιστορία και η Σύγχρονη Κρίση,* Ηρόδοτος, Αθήνα, 1996, σ. 70.
[ii] Stathis Damianakos, "The Ongoing Quest for a Model of Greek Agriculture", *Sociologia Ruralis,* 36 (2), 1997, pp. 190-208.
[iii] Bika Zografia, "A survey of academic approaches to agrarian transformation in post-war Greece", *Journal of Peasant Studies,* 34 (1), 2007, p. 80.
[iv] *A Place in History: Social and Monumental Time in a Cretan Town,* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991· Herzfeld, M., *Ours Once More: Folklore, Ideology and the Making of Modern Greece,* Austin, TX: University of Texas Press, 1982.
[v] Karakasidou, A., *Fields of Wheat, Hills of Blood: Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870–1990,* Chicago, IL: University of Chicago Press, 1997.
[vi] Anastasios Michailidis, Alex Koutsouris, Konstadinos Mattas (2010) "Information and Communication Technologies as Agricultural Extension Tools: A Survey among Farmers in West Macedonia, Greece", *The Journal of Agricultural Education and Extension,* 16 (3), pp. 249 — 263.
[vii] "Information and Communication Technologies as Agricultural Extension Tools: A Survey among Farmers in West Macedonia, Greece", *The Journal of Agricultural Education and Extension,* 16 (3), pp. 249 — 263.

το 74,29% κινητό τηλέφωνο και το 50,61% συσκευή DVD. Περιορισμένη όμως ήταν η πρόσβαση σε πιο εκλεπτυσμένες τεχνολογίες, όπως η δορυφορική τηλεόραση (1,22%), οι βομβητές (beepers, 0,61%) και τα GPS (0,61%).

Οι σύγχρονες ερευνητικές εστιάσεις δίνουν μεγάλη έμφαση στην έννοια της «πολυλειτουργικότητας» του αγροτικού νοικοκυριού, π.χ. οργανικές καλλιέργειες, ολοκληρωμένη διαχείριση, αγροτουρισμός, μικρές διατροφικές αλυσίδες, πολυδραστηριότητα, νέες μορφές μείωσης του κόστους.[i] Μέσα από μια κριτική στο παρωχημένο συγκεντρωτικό μοντέλο αγροτικής πολιτικής που εμπόδιζε την αυτόνομη και πολύπλευρη ανάπτυξη της υπαίθρου, το ενδιαφέρον σήμερα πλέον μετατοπίζεται από την παραγωγή προς την *κατανάλωση* και την *αναψυχή*, από το αγρόκτημα στη μικρή και μεσαία επιχείρηση, από τον αγρότη στον καταναλωτή, από τις μονάδες στα δίκτυα.[ii]

Η οπτική αυτή ενισχύεται από τα αρνητικά αποτελέσματα της προηγούμενης περιόδου, στη διάρκεια της οποίας οι γυναίκες της υπαίθρου επέλεγαν πολύ σπανιότερα το επάγγελμα της αγρότισσας (6,1% στις πεδινές και 18,8% στις ορεινές, στα τέλη της δεκαετίας 1980) από τους άντρες (44,3% και 31,4% αντίστοιχα). Η επιθυμία διαφυγής και η μετανάστευση ήταν συχνότατη, ειδικά στο γυναικείο πληθυσμό της υπαίθρου,[iii] παρά τις τεχνολογικές καινοτομίες.

Το 1974 η τηλεφωνική πυκνότητα στην Ελλάδα ήταν 17%, αλλά οι τηλεφωνικές υπηρεσίες ήταν πλήρως αυτόματες στο 98,6% του τοπικού και στο 96% του κεντρικού δικτύου. Μερικές απομακρυσμένες ορεινές κοινότητες ήταν ακόμη ανεξέλικτες τηλεφωνικά, ενώ στα περισσότερα νησιά είχε επεκταθεί ένα πυκνό δίκτυο συνδέσεων μικρού κύματος, που λειτουργούσε στις συχνότητες των 2, 4, 6, 6,5 και 7,5 GHz.[iv] Αντίθετα, η εξάπλωση του αυτοκινήτου δεν ακολουθεί καμία γραμμική πορεία. «Αρχαίοι τόποι, τουριστικοί οδηγοί και τοπική ταυτότητα» συμφύρονται στη σύγχρονη Ελλάδα,

[i] Thanasis Kizos, "Multifunctionality of farm households in Greece". In: *Norsk Geografisk Tidsskrift - Norwegian Journal of Geography,* 64 (2), 2010, pp. 105 — 116.
[ii] ο.π.
[iii] Isabella Gidarakou, "Young Women's Attitudes Towards Agriculture and Women's New Roles in the Greek Countryside: A First Approach", *Journal of Rural Studies,* 15 (2), 1999, pp. 147-158.
[iv] Fikioris, J., "Telecommunications in Greece - Present and Future", Communications, *IEEE Transactions on Communications,* 22 (9), 1974, pp. 1467 – 1469.

όπως παρατηρεί η Susan Buck Sutton.[i] Ο ασύνδετος χαρακτήρας του ελληνικού τοπίου προβάλλεται πιο γλαφυρά μέσα από το αυτοκίνητο, που εισβάλλει απότομα στην ύπαιθρο χώρα, ήδη από το μεσοπόλεμο, με τις τουριστικές περιηγήσεις στην «ελκυστική» Νεμέα,[ii] στην Αρχαία Κόρινθο, τις Μυκήνες, την Επίδαυρο,[iii] και αλλού.

Ομολογουμένως, η διείσδυση της τεχνολογικής καινοτομίας στην ύπαιθρο έπρεπε ν' αντιπαλέψει τις πιο πολύπλοκες αντιρρητικές καταστάσεις, να συμφιλιωθεί με παραδόσεις αλλά και να ξεπεράσει προβλήματα καθυστέρησης και συντονισμού. Ένα καινοτόμο παράδειγμα επέκτασης ήταν τα Κέντρα Εξυπηρετήσεως Πελατών της ΙΖΟΛΑ, αρχικά στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και τη Λάρισα,[iv] και αργότερα σε αρκετές άλλες περιοχές. Όπως διαφωτιστικά περιέγραφε ένας Υπομηχανικός Βαφείου της ΙΖΟΛΑ:

> *Εκεί όπου έχει φτάσει η ΔΕΗ θα συναντήσουμε το ηλεκτρικό ψυγείο ή το θερμοσίφωνο, αλλά και όπου δεν υπάρχει ηλεκτρικό ρεύμα θα βρούμε τη φημισμένη σόμπα πετρελαίου της ΙΖΟΛΑ.*[v]

Ανάλογη σημασία και ενδιαφέρον είχαν οι επιδείξεις ηλεκτρικών συσκευών, π.χ. μαγειρικής, σε διάφορες περιοχές της υπαίθρου.[vi] Σ' άλλους τομείς όμως, η επέκταση του ηλεκτρικού δικτύου έπαυε να είναι απολύτως αναγκαία προϋπόθεση για τη διάδοση της σύγχρονης τεχνολογίας. Με την εμφάνιση του τρανζίστορ και με την εισαγωγή των τεχνικών σχολών στη δευτεροβάθμια δημόσια εκπαίδευση, οι ερασιτεχνικοί σταθμοί ανθίζουν πραγματικά στα τέλη της δεκαετίας του εξήντα και στις αρχές της δεκαετίας του εβδομήντα.[vii]

Με δεδομένη πάντως τη ραγδαία κίνηση κάθε νεωτερικής τεχνολογίας, η οποία θα επιταχυνόταν από τις μετοικήσεις, τις εποχιακές μετακινήσεις και μεταναστεύσεις,[viii] η σπάνη υλικών μέσων και η έλλειψη οικονομικών πόρων

---

[i] "Disconnected Landscapes: Ancient Sites, Travel Guides, and Local Identity in Modem Greece", *Anthropology of East Europe Review,* 2010. Available at: https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/aeer/article/view/548/650

[ii] Susan Buck Sutton, "Disconnected Landscapes: Ancient Sites, Travel Guides, and Local Identity in Modem Greece", *Anthropology of East Europe Review,* 2010. Available at: https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/aeer/article/view/548/650

[iii] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978.

[iv] *Το ελεφαντάκι της ΙΖΟΛΑ,* τεύχος 46, Ιανουάριος 1961, σ. 4.

[v] ο.π., σ. 6.

[vi] «Επίδειξις μαγειρικής υπό της ΔΕΗ», *Το ελεφαντάκι της ΙΖΟΛΑ,* τεύχος 45, Δεκέμβριος 1960.

[vii] Χρ. Μπαρμπούτης, «Οι πειρατές των ερτζιανών». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), *Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα,* Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σ. 135.

[viii] Susan Buck Sutton, "What Is a "Village" in a Nation of Migrants?" *Journal of Modern Greek Studies*, 6 (2), October 1988, pp. 187-215.

εμπόδισαν την ευνοϊκή υποδοχή της καινοτομίας. Η μετάβαση της αγροτικής ενδοχώρας στο σύγχρονο τρόπο παραγωγής, όπου κυριαρχούν οι παραγωγικές δυνάμεις και η τεχνολογία, συνεχίστηκε μέσα από δραματικές αλλαγές. Η παράλληλη πρόοδος στους τομείς του εκχρηματισμού και του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού ενίσχυσε τις τάσεις μίμησης της πιο ομογενοποιημένης δυτικής κουλτούρας, αλλά προσέκρουσε στα όρια που έθετε η *ανισόμετρη ανάπτυξη*.[i]

Διαφάνηκε έτσι ότι η τεχνολογία προσφέρει το κλειδί για την ανάλυση των προβλημάτων ομογενοποίησης της κουλτούρας και του τρόπου ζωής. Αν η τάση ομοιομορφοποίησης του καπιταλισμού είναι πολύ περιορισμένη στα πεδία της ιδεολογίας, της πολιτικής ή της γλώσσας, επιδρά όμως με τεράστια δύναμη «στο επίπεδο των βιομηχανικών τεχνικών παραγωγής, στο πεδίο των τρόπων παραγωγής, "των τρόπων ζωής", κλπ.».[ii]

> *Τι στάση να κρατήσουμε απέναντι σ' αυτή την τάση για ομογενοποίηση; Δεν μπορεί κανείς να λυπάται γι' αυτό που είναι ιστορικά αμετάθετο: τη γαλλοποίηση της Οξυτανίας, τη γενικευμένη υιοθέτηση της μετακίνησης με αυτοκίνητο, ειδικά στη Δύση, ή αυτήν της Κόκα Κόλα από τον κουβανικό λαό…*[iii]

Μέσα από αυτήν τη διαδικασία ο άνθρωπος απελευθερώθηκε από τους περιορισμένους ορίζοντες του χωριού, αλλά ο εξαμερικανισμός προβλήθηκε σαν συνώνυμο της προόδου και του εκμοντερνισμού. Κι ακόμα, με την ομογενοποίηση, στο βαθμό που επιτεύχθηκε, η πολιτιστική ζωή υποτάχθηκε στις ανάγκες του καπιταλισμού και συσκοτίστηκαν οι ταξικές αντιθέσεις που θα μπορούσαν να διανοίξουν το δρόμο για την πρόοδο των παραγωγικών δυνάμεων.

---

[i] Σαμίρ Αμίν, *Τάξη και Έθνος στην Ιστορία και η Σύγχρονη Κρίση,* Ηρόδοτος, Αθήνα, 1996, σσ. 68-70.
[ii] ο.π., σ. 70.
[iii] ο.π.

1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

1.1. Το Αγροτικό Υπερπροϊόν

Στην αρχαιότητα η αναζήτηση δούλων και η *εργασία των δούλων* αποτέλεσε το κίνητρο και τη βάση των σχέσεων που συγκροτούσαν τον ιστορικό χώρο. Αντίθετα, στο μεσαίωνα βασικό κίνητρο υπήρξε η γη. Όποιος είχε τίτλους ιδιοκτησίας γης ήταν ελεύθερος· οι άλλοι ήταν δουλοπάροικοι.[i] Ο σφετερισμός και ο διαμοιρασμός της γης, που άρχισε στη ρωμαϊκή εποχή (ζευγηλατεία), εντάθηκε με την παρακμή κυρίως της βυζαντινής εξουσίας (Άρχοντες, Εκκλησία, Μονές).[ii] Στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία το δουλοκτητικό κράτος δεν καταργήθηκε, αλλά μετασχηματίστηκε από τον 7^{ο} ως τον 10^{ο} αιώνα, στο φεουδαρχικό Βυζάντιο, όπου κυριαρχούσε η εκμετάλλευση με το φόρο.

> *Ολόκληρη η βυζαντινή ιστορία είναι σφραγισμένη από την ατέρμονη πάλη της κεντρικής εξουσίας κατά των μεγάλων γαιοκτημόνων… Το Βυζάντιο, όπως όλες οι μεγάλες ανατολικές αυτοκρατορίες, θεμελιώνεται πάνω σε μια διπλή κοινωνική δομή: αφ' ενός ένα σύνολο μικρών αγροτών οργανωμένων οικογενειακώς και κοινοτικώς στην ύπαιθρο, αφ' ετέρου μια συγκεντρωτική γραφειοκρατική διοίκηση στις πόλεις. Η σύνδεση μεταξύ αυτών των δύο κόσμων εξασφαλίζεται με το φόρο.*
>
> *Το αγροτικό υπερπροϊόν συλλαμβανόταν από την κρατική γραφειοκρατία διά μέσου των φόρων. Εντός των βυζαντινών κοινωνικών συνθηκών, ο φόρος δεν ήταν ένα απλό όχημα των συνηθισμένων δημοσίων εσόδων, αλλά μάλλον η κυριότερη μορφή της κοινωνικής μεταβίβασης του αγροτικού πλεονάσματος.*[iii]

Οι ευγενείς ασκούσαν διαλυτική επίδραση, συνεχίζει ο Βεργόπουλος, (επηρεασμένος από τη θεωρία του Σαμίρ Αμίν[iv] για τον φοροκρατικό τρόπο παραγωγής), αλλά δεν πέτυχαν να μεταφυτεύσουν στην Ελλάδα μία φεουδαρχία δυτικού τύπου.

---

[i] Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορικός χώρος και Ελλάδα,* σ. 56.
[ii] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - … Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,*, σ. 24.
[iii] Βεργόπουλος Κώστας, *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας,* σ. 50.
[iv] Σαμίρ Αμίν, *Τάξη και Έθνος στην Ιστορία και η Σύγχρονη Κρίση,* Ηρόδοτος, Αθήνα, 1996.

> *Παρ' όλον ότι η φραγκοκρατία επέβαλε την ιδιωτικοποίηση των δικαιωμάτων του κράτους επί του υπερπροϊόντος, εν τούτοις η προσωπική αγγαρεία – θεμελιώδης μορφή της φεουδαρχικής εκμετάλλευσης στη Δύση – ποτέ δεν κυριάρχησε στην Ανατολή: παρέμεινε είτε άγνωστη είτε δεκτική εξαγοράς, ενώ οι κύριες μορφές εκμετάλλευσης εξακολούθησαν να περνούν μέσα απ' την διά του φόρου μεταβίβαση του υπερπροϊόντος.*

Αλλά και στην οθωμανική κοινωνία, μεταξύ του Κράτους και των αγροτών παρεμβάλλονται «οι τιμαριώτες (δηλ. οι υπάλληλοι της διοίκησης) οι οποίοι είναι επιφορτισμένοι με την είσπραξη των φόρων και με τη στρατολογία στις ένοπλες δυνάμεις».[i] Κατά τον Ö. L. Barkan, όπως παρατίθεται από το Βεργόπουλο, «το οθωμανικό κράτος έλαβε κυρίως τα αναγκαία μέτρα προκειμένου να εξοντώσει τελείως τους *εξ' αίματος ή εξ' ιδιοκτησίας ευγενείς,* οι οποίοι θα μπορούσαν ν' αποτελέσουν ένα στοιχείο ανταγωνιστικό έναντι του πολιτικού του κύρους στις κατακτημένες περιοχές και να σχηματίσουν ένα εμπόδιο ως προς την πραγματοποίηση των επεκτατικών του τάσεων».[ii]

Τόσο ο Barkan, όσο και ο Βεργόπουλος, υποστηρίζουν ότι η οθωμανική κατάκτηση ευνόησε τους μικρούς αγρότες, πραγματοποιώντας αγροτική μεταρρύθμιση. Είναι, όμως, αλήθεια ότι κάτω από την εξουσία του σουλτάνου η *αγγαρεία* έγκειται κυρίως στη δωρεάν μεταφορά της γεωργικής δεκάτης απ' τους αγρούς έως την αποθήκη του τιμαριώτη. «Ακόμη πρέπει να σημειώσουμε ότι η αγγαρεία αυτή δεν οφείλεται προς τους ιδιώτες, όπως στη Δύση, ούτε καν προς τους τιμαριώτες προσωπικώς, αλλά προς το απρόσωπο Κράτος».[iii]

Όμως ο Βεργόπουλος σφάλλει λέγοντας ότι δεν υπήρξε οθωμανική φεουδαρχία. Μια σειρά από ιστορικά τεκμήρια αποδεικνύουν ότι οι οθωμανοί φεουδάρχες, αν και δεν διατηρούσαν κατά κανόνα δικά τους νοικοκυριά, εκμεταλλεύονταν όμως τους αγρότες κυρίως με την είσπραξη προσόδου σε προϊόντα και την «ενοικίαση» της γης. Τεκμήριο του αντιφεουδαρχικού χαρακτήρα της οθωμανοκρατίας θ' αποτελούσε, κατά το Βεργόπουλο, το

[i] Βεργόπουλος Κώστας, *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας,* σσ. 51-55.
[ii] Ö. L. Barkan, "Aperçu sur l'histoire des problems agraires des pays balkaniques," στο: Revue de la Faculté de Sciences Économiques, Université d' Istambul, October 1945 – Juilliet 1946.
[iii] Βεργόπουλος Κώστας, *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας,* σ. 56.

γεγονός ότι οι *τιμαριώτες* ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν *τεράστια χρηματικά ποσά με την αφορμή κάθε ενδο-οικογενειακής κληρονομικής διαδοχής,* και ότι γενικά η θέση τους ήταν ιδιαίτερα ασταθής και τρωτή. Πώς όμως εξηγείται η βιαιότατη αμφισβήτηση του σουλτάνου απ' τον Αλή Πασά, λογουχάρη; Μια αντίθετη άποψη για τη φύση της οθωμανικής κοινωνίας εκφράζει η γαλλική γεωγραφική σχολή: *Το τσιφλίκι* αποτελεί *οθωμανικό προϊόν* και *κατάλοιπο.* Η επιβίωση της ελεύθερης ιδιοκτησίας στους κόλπους των ελληνικών κοινοτήτων που σκαρφάλωναν στους ορεινούς όγκους της χώρας, αποδεικνύει ότι συγκεντρωμένος στα βουνά ο ελληνικός λαός πρόσμενε για αιώνες να σημάνει η ώρα της ελευθερίας. «Θα σημάνει όταν η μικρή ελεύθερη ιδιοκτησία θα έχει αντικαταστήσει το σύστημα των τσιφλικιών ή λατιφουντίων που είχε εγκαταστήσει η τουρκική κατοχή».[i]

1.2. Τα τσιφλίκια στην οθωμανική αυτοκρατορία

Το τσιφλίκι αναπτύχθηκε μέσα από τη διαδικασία διάλυσης των αρχαϊκών οθωμανικών δομών, ξεκινώντας από τον 17^{ο} αιώνα. Η ανάπτυξή του ολοκληρώθηκε διά μέσου της εγκαθίδρυσης της *πλήρους* και *απεριόριστης ατομικής εγγείου ιδιοκτησίας*.

Μετά τη αφαίρεση των *φόρων* και των *παραγωγικών δαπανών,* ο τσιφλικούχος εισέπραττε το 1/3 του καθαρού προϊόντος, και τα 2/3 απέμεναν για τον χωρικό. Στην περίπτωση όπου ο τσιφλικούχος εισέφερε επί πλέον και τους αναγκαίους για την καλλιέργεια σπόρους είχε *δικαίωμα στο ήμισυ* του καθαρού προϊόντος. Η πρακτική αυτού του τύπου των αγροτικών συμβάσεων – δηλαδή το λεγόμενο *μισακάρικο* ή *τριτάρικο* ή *επίμορτος αγροληψία* εν γένει αποτέλεσε την αρχή και τη βάση, την προϋπάρχουσα δυνατότητα του σχηματισμού των τσιφλικιών.

Παράλληλα, η μαζική αύξηση των πολυτίμων μετάλλων της Αμερικής λειτούργησε ως ένας βασικός μηχανισμός απομύζησης των πόρων του οθωμανικού κράτους και, κατ' ακολουθίαν, επίσπευσης των διαλυτικών

[i] Βαγγέλης Πολίτης – Στεργίου, «Οι Γάλλοι γεωγράφοι απέναντι στον ελληνικό ορεινό χώρο και τις ορεινές κοινωνίες», στο: Ε. Ζακοπούλου - Χ. Κασίμης - Λ. Λουλούδης (επιμέλεια), *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος,* σσ. 59-70; Vidal de la Blache P., *Principes de géographie humaine.*

συμπτωμάτων. Το εμπόριο των πολύτιμων μετάλλων στην Ευρώπη συσσώρευσε κινητό κεφάλαιο στα χέρια των εμπόρων και εξασθένησε τους ευγενείς.

Με την αποθησαύριση πολύτιμων μετάλλων άρχισαν να εξατμίζονται και τα έσοδα της οθωμανικής Πύλης, και να ακριβαίνουν οι προμήθειές της. Το οθωμανικό κράτος δεν δίσταζε να ρίχνει τα βάρη στους χωρικούς υπηκόους του, *μέσω της διαρκούς αύξησης των φόρων.* Νέοι φόροι προστέθηκαν και οι παλιοί έγιναν βαρύτεροι όπως παρατηρεί ο Ν. Ψυρούκης:[i] οι συνολικοί οθωμανικοί φόροι μεταξύ 16ου και 17ου αιώνα *πολλαπλασιάστηκαν επί 8* και μεταξύ 16ου και 18ου αιώνα *πολλαπλασιάστηκαν επί 32.*[ii]

Σύμφωνα με στοιχεία των Barkan, Mutafçieva, Cvetkova, Pouqueville, τα οποία επεξεργάστηκε ο Κωστής Μοσκώφ,[iii] «επαληθεύεται σε γενικές γραμμές η μόνιμη τάση για ενίσχυση της γαιοκτημονικής αστικής τάξης».[iv]

	Κράτος	Τοπική διοίκηση & Τσιφλικούχοι	Βακούφια
Τιμάριο στη Β. Ελλάδα, 17ος αι.	62,5%	35,5%	-
Οθωμανική Αυτ/ρία, 1650	51%	35%	12%
Πελοπόννησος, 1804	35,3%	55,3%	9,2%
Μακεδονία, Ήπειρος, 1907	44,7%	55,3%	-
Θεσσαλία, 1881	29%	71%	-

Ιδιοποίηση του αγροτικού υπερπροϊόντος (Βεργόπουλος Κώστας, *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*)

Διαπιστώνεται παράλληλα, ότι από την επαφή με τη Δύση γεννήθηκαν κεντρόφυγες τάσεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία, που επέφεραν το σχηματισμό δύο αστικών στρωμάτων: των γαιοκτημόνων και των διοικητικών γραφειοκρατών, σε ανταγωνισμό μεταξύ τους. Οι έμποροι, όμως, συνεργάζονταν πάντοτε με τη διοίκηση ενάντια στους γαιοκτήμονες.[v]

[i] Ν. Ψυρούκης, *Ιστορικός χώρος και Ελλάδα,*, σ. 54
[ii] Βεργόπουλος Κώστας, *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας,* σ. 76
[iii] Κ. Μοσκώφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα, 1830-1909,* σσ. 59, 64, 68, 141, 142
[iv] Βεργόπουλος Κώστας, *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας,* σσ. 72-73
[v] ο.π., σσ. 94-95

Η γαιοκτημονική αστική τάξη διεκδικώντας να της αναγνωριστούν *κληρονομικά δικαιώματα,* είχε συγκρουστεί με το οθωμανικό θεσμικό πλαίσιο, και είχε βαθμιαία πετύχει την επιβολή του «κληρονομητού επί των κτημάτων της». Οι γαιοκτήμονες δεν σταμάτησαν εκεί, αλλά με το αίτημα του *«αποχωρισμού του αγρότη από του κτήματός του»* προσπάθησαν να πετύχουν:

- Την ιδιωτικοποίηση των οθωμανικών γαιών, που εγκατέλειπαν στη φυγή τους οι τούρκοι κτηματίες.
- Την ιδιωτικοποίηση χωρίς όρια των τσιφλικάδικων εκτάσεων, με την κατάργηση των εμπράγματων δικαιωμάτων γαιοχρησίας της οθωμανικής περιόδου, και τη μετατροπή του οθωμανικού «τεσσαρούφ» σε τίτλους ιδιοκτησίας υπό τη σύγχρονη στενή έννοια.[i]

1.3. Οι αγρότες στο ελληνικό κράτος

Το ελληνικό κράτος απέρριψε κάθε πρόταση για ιδιωτικοποίηση των «εθνικών γαιών», όπως ονομάστηκαν τα κτήματα που εγκατέλειψαν οι τούρκοι. Αντίθετα, με την εθνικοποίηση των γαιών το ελληνικό κράτος κοινωνικοποίησε το 35% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων της χώρας. Ο καθηγητής Α. Ανδρεάδης,[ii] υποστήριξε ότι η *εθνικοποίηση* της γης σκόπευε, χωρίς αμφιβολία να εμποδίσει *κάθε διαδικασία σχηματισμού μιας αστικής τάξης γαιοκτημόνων* με αρχικό πυρήνα τους κοτζαμπάσηδες.

Το ελληνικό κράτος εξάλλου, αξίωνε από τους καλλιεργητές των εθνικών γαιών:

- Τη δεκάτη.
- Την επιπρόσθετη πληρωμή των 15% του ακαθάριστου προϊόντος ως ενοίκιο.[iii]

Η στάση αυτή του κράτους «έφραξε το δρόμο για τη διείσδυση του καπιταλισμού στη γεωργία».

---

[i] *Τα υπερτιθέμενα εμπράγματα δικαιώματα* της τουρκοκρατίας ήταν τρία: *ψιλή κυριότητα* του σουλτάνου, που εξασφάλιζε το αναπαλλοτρίωτο των κτημάτων, *είσπραξη του 1/2 ή 1/3* του καθαρού προϊόντος από τον τσιφλικά, και *εμπράγματο δικαίωμα «τεσσαρούφ»* που προστάτευε τον χωρικό από τον κίνδυνο ενδεχόμενης αποβολής (Βεργόπουλος Κώστας, *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, σ. 105).

[ii] *Το ελληνικό δημόσιο χρέος*, σ. 37.

[iii] Χρ. Ευελπίδης, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδος*, σ. 102.

Το κράτος, όμως, ικανοποίησε προσωρινά το δεύτερο αίτημα των γαιοκτημόνων, καταργώντας τα επάλληλα εμπράγματα δικαιώματα της οθωμανοκρατίας, και αναγνωρίζοντας πλήρη κυριότητα των γαιοκτημόνων στη γη που νέμονταν. Αργότερα όμως, ο Βενιζέλος αποφάσισε να κινηθεί στην εντελώς αντίθετη κατεύθυνση με την *αγροτική μεταρρύθμιση του 1917.*[i]

Μια πρώτη προσπάθεια διανομής των εθνικών γαιών είχε γίνει με την επονομαζόμενη *α΄ αγροτική μεταρρύθμιση,* στις 15 Μαρτίου του 1871 από τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο. Τότε διανεμήθηκαν 2.650.000 στρέμματα σε 357.217 κλήρους.

> *Δεδομένου ότι ο αγροτικός πληθυσμός στα 1879 δεν ξεπερνούσε τις 254.000 οικογένειες, μπορούμε να συναγάγουμε ότι εν γένει το σύνολο σχεδόν των Ελλήνων χωρικών, εντός των ορίων της Ελλάδος προ του 1880, εγκαταστάθηκαν ως ιδιοκτήτες.*[ii]

Δεν πέρασε ούτε μία δεκαετία, και οι γαιοκτήμονες ενισχύθηκαν πάλι, όταν σχηματίστηκαν τα μεγάλα τσιφλίκια της Άρτας και της Θεσσαλίας, στο διάστημα που μεσολάβησε από την Συνθήκη του Βερολίνου (1978) ως την προσάρτηση της Άρτας και της Θεσσαλίας (1881). «Οι ευνοούμενοι αυτής της πελώριας μεταρρύθμισης ήταν οι μεγιστάνες του ελληνικού χρηματιστικού κεφαλαίου» στους οποίους οι τούρκοι «ξεπουλούσαν βιαστικά τα κτήματά τους φοβούμενοι μήπως παρά τις συνθήκες, το ελληνικό κράτος προβεί - σύμφωνα με την προηγούμενη πολιτική του – σε εθνικοποίηση».[iii]

Ο Τρικούπης αποδέχθηκε τη νομιμότητα αυτών των συναλλαγών, και μάλιστα «προσέφερε στους τσιφλικούχους ως δώρο την *κατάργηση της δεκάτης,* η οποία αντιπροσωπεύει τον βαρύτερο των εγγείων φόρων», που απέφερε ως τότε 7 εκατομμύρια δρχ. το χρόνο, δηλαδή το 12% των συνολικών εσόδων του δημοσίου, και το 70% των εσόδων του συνόλου των εγγείων φόρων. Το 1880 ο Τρικούπης εισήγαγε το νέο «φόρο επί των αροτριώντων κτηνών» που απέφερε τα 3,4% των δημόσιων εσόδων, δηλαδή 2 εκατομμύρια δρχ.

---

[i] Βεργόπουλος Κώστας, *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας,* σσ. 102-103.
[ii] ο.π., σ. 110
[iii] ο.π., σ. 120

Στις αρχές του 20ου αιώνα οι *κολλήγοι* ή *μερτικάρηδες* κατοικούσαν στα 335 τσιφλικοχώρια, που αντιπροσώπευαν το 50,2% των αγροτικών οικισμών της Θεσσαλίας.[i] Οι κολλήγοι ζούσαν περίπου σαν δουλοπάροικοι, στερημένοι ακόμα κι από τις ευνοϊκές οθωμανικές διατάξεις που αφορούσαν συνεταιριστικά και κληρονομικά δικαιώματα. *Ο τσιφλικάς* μπορούσε ν' αποβάλει τον εκμισθωτή από το κτήμα πριν από τη λήξη της μίσθωσης, ή να μην ανανεώσει τη συμφωνία, ενώ ο αγρομισθωτής αναγκαζόταν να υπογράψει σύμβαση «προσχωρήσεως» με όρο παραιτήσεως από κάθε ενοχική ή εμπράγματη αγωγή εναντίον του ιδιοκτήτη. Επίσης, ο τσιφλικάς λειτουργούσε ως επιστάτης – μεγάλος εκλέκτορας, εκβιάζοντας με αποβολή από το κτήμα, εξαγοράζοντας και τρομοκρατώντας. Έτσι, δημιουργήθηκε στο κοινοβούλιο μια θεσσαλική κοινοβουλευτική «ομάδα πιέσεως» από νομικούς συμβούλους και τσιφλικάδες.[ii]

Σύντομα όμως οι αγρότες άρχισαν να οργανώνονται για να ξανακερδίσουν τη γη τους. Στις διαδηλώσεις τους ακούγονταν πολλά συνθήματα κοινωνικής αμφισβήτησης, όπως όταν, στις 27 Φλεβάρη 1910, οι αγρότες των Σοφάδων χρειάστηκαν το τρένο για να κατέβουν στο αγροτικό συλλαλητήριο στα Τρίκαλα: «Δεν πληρώνουμε σιτήρια, θα πάμε τζάμπα. Φτάνει τόσα χρόνια που μας γδέρνει η εταιρεία. Ήρθε και η δική μας σειρά».[iii] Οι απαλλοτριώσεις τσιφλικιών άρχισαν τη δεκαετία του 1920.

Αναφορικά με τις αγροτικές δομές της δεκαετίας του '30 ο πρώτος έλληνας αγροτικός κοινωνιολόγος, ο Καραβίδας διακρίνει ότι επιβιώνουν έξι «κοινωνικοοικονομικοί σχηματισμοί» βάσει των οποίων ασκείται η γεωργία:

- Η *ζάντρουγκα,* συλλογικός κοινωνικός σχηματισμός των νοτιοσλαβικών λαών, στον οποίο υπάγονται αρκετές πυρηνικές οικογένειες.
- Το *τσελιγκάτο,* κοινωνικός σχηματισμός των ημινομάδων κτηνοτρόφων.
- Το *τσιφλίκι,* προερχόμενο από τη μεγάλη οθωμανική ιδιοκτησία και καλλιεργούμενο από κολλήγους.

[i] Νικόλαος Οικονόμου, «Ελληνική κοινωνία και οικονομία στην πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τόμος ΙΔ΄, σ. 194.
[ii] ο.π., σσ. 195-196.
[iii] Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα,* Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1973, σ. 123.

- Το *κεφαλοχώρι,* το οποίο είναι μάλλον ένα σχήμα τοπικής διαχείρισης των κοινοτικών υποθέσεων.
- Η περιορισμένου μεγέθους αγροτική οικογένεια.
- Η αστο-αγροτική, ή «μιξομικροαστοχωρική» οικογένεια.[i]

Πριν από την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 η κατάσταση των τσιφλικιών στην Ελλάδα διαμορφωνόταν ως εξής:

Περιφέρεια	Αριθμός τσιφλικιών
Μακεδονία	818
Θεσσαλία	584
Ήπειρος	410
Δυτική Θράκη	84
Παλαιά Ελλάδα	363
Σύνολο	**2.259**

Με την προώθηση της αγροτικής μεταρρύθμισης, από το 1917 ως το 1938, παραχωρήθηκαν στους αγρότες οι ακόλουθες εκτάσεις:

Περιφέρεια	Απαλλοτριωμένα Τσιφλίκια	Έκταση (εκατ. στρεμ.)
Θεσσαλία	472	2,734
Στερεά Ελλάδα – Εύβοια	253	0,908
Μακεδονία – Θράκη	471	2,553
Ήπειρος	471	2,003
Πελοπόννησος	49	0,038
Αιγαίο	11	0,068
Κρήτη	7	0,004
Σύνολο	1.684	8,311

Πηγές: Βεργόπουλος Κώστας, *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας·* Στεφανίδης Δ., *Αγροτική Πολιτική,* Αθήναι, 1948

Παράλληλα, η «κατάργηση της μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας συνεπέφερε επίσης την πτώση των πιστωτικών υπηρεσιών των τσιφλικούχων προς τους καλλιεργητές. Στο εξής ο δρόμος ήταν ανοικτός για μίαν αυξανόμενη διείσδυση των οργανισμών της αστικής πίστεως στο χώρο της γεωργίας».[ii] Η επιτυχία των πιστωτικών δραστηριοτήτων, *ιδίως από το 1923* και μετά, ήταν τόσο μεγάλη ώστε στα 1928 ιδρύθηκε η ΑΤΕ, «επί τη βάσει ενός μεικτού κεφαλαίου – με συμμετοχή του κράτους και της Εθνικής Τράπεζας».

[i] Michel Sivignon, «Οι ελληνικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις από τον Κωνσταντίνο Καραβίδα στον Στάθη Δαμιανάκο: Η άποψη ενός γεωγράφου», στο: Ε. Ζακοπούλου - Χ. Κασίμης - Λ. Λουλούδης (επιμέλεια), *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος,* σ. 82.
[ii] Βεργόπουλος Κώστας, *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας,* σσ. 181-82

Η ΑΤΕ ανέλαβε από το 1929-30 το σύνολο της γεωργικής χρηματοδότησης της χώρας. Οι προϋποθέσεις για δανειοληψία ήταν:

- Ιδιοκτησία, για να προσφέρει ο αγρότης υποθηκικές εγγυήσεις.
- Συνεταιρισμός των μικρών ιδιοκτητών, για να εγγυώνται τη φερεγγυότητα των μελών τους.

Έτσι, οι συνεταιρισμοί αυξήθηκαν από 150 το 1915, σε 2.800 το 1924, και έφτασαν το 1928 τον αριθμό των 4.927.

1.4. Η οικολογία της ελληνικής κοινωνίας μέχρι το 1941

Η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό είχε πυροδοτηθεί από το 18^{ο} αιώνα και εξής. Το 1774 η ρωσική κυβέρνηση είχε υποχρεώσει το σουλτάνο να σέβεται το δικαίωμα της ελεύθερης διέλευσης μέσα από τα Στενά για όσα πλοία είχαν υψωμένη τη ρωσική σημαία. Τον επόμενο χρόνο συμφωνήθηκε ότι τα ελληνικά πλοία μπορούσαν να πλέουν ελεύθερα μεταξύ Αιγαίου και Μαύρης θάλασσας. Τα πλοία που διέρχονταν από τα Στενά δεν ήταν πλέον υποχρεωμένα να προσφέρουν τα φορτία τους προς πώληση στην Κωνσταντινούπολη, σε τεχνητά καθηλωμένες τιμές, ώστε να τρέφεται ο αστικός πληθυσμός της οθωμανικής πρωτεύουσας. Το αποτέλεσμα ήταν μια μεγάλη έκρηξη. Η παραγωγή δημητριακών στην Ουκρανία επιταχύνθηκε, και οι Έλληνες έμποροι ανέλαβαν τη διανομή τους στις μεσογειακές ακτές.[i]

Κατά σύμπτωση, από το 1793 ως το 1815, ο μεγάλος ανταγωνιστής των Ελλήνων, η γαλλική ναυτιλία, εξουδετερώθηκε από το βρετανικό αποκλεισμό των γαλλικών λιμανιών. Νέοι ρόλοι αναλήφθηκαν από τους Έλληνες ναυτικούς. Στη στεριά, το ελληνικό στοιχείο ενισχύθηκε από αυτές τις μεταβολές και περιορίστηκαν οι εξισλαμισμοί, ειδικότερα στις πόλεις της βαλκανικής.

Ούτως ή άλλως, μέχρι το 19^{ο} αιώνα, όπως επισημαίνει ο βορειοαμερικάνος ιστορικός McNeill, οι μολυσματικές ασθένειες καθιστούσαν αδύνατη τη διατήρηση του πληθυσμού των πόλεων, χωρίς μεταγγίσεις υγιούς πληθυσμού από την ύπαιθρο.

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978.

Ο 18ος αιώνας ήταν η μεγάλη εποχή της ένοπλης σύγκρουσης. Απανωτά, η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε πετύχει μεγάλες νίκες: επί των Ρώσων το 1711, επί των Βενετών το 1714, και επί των Αψβούργων το 1739. Αργότερα όμως, το 1768, ένα ρωσικό πολεμικό πλοίο, προερχόμενο από τη Βαλτική προκάλεσε μια ολιγόχρονη εξέγερση στην κυρίως Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου.

Οι κλέφτες συνέχιζαν τις επιδρομές τους, και μαζί με τους αρματολούς, επιβίωναν ληστεύοντας τους κατοίκους των πεδινών. Οι Τούρκοι γαιοκτήμονες έκαναν προσπάθειες ν' αυξήσουν την πρόσοδό τους από τη γη, παίζοντας και το ρόλο του εμπόρου. Επρόκειτο για μια αναμενόμενη αντίδραση στη γενική εξάπλωση κι εντατικοποίηση των αγοραίων δικτύων στα οποία οι αστοί Έλληνες έτειναν να παίζουν ολοένα και πιο σημαντικό ρόλο.

Ο McNeill παραλληλίζει τους γαιοκτήμονες της ρουμάνικης και ρώσικης γης με τους Τούρκους γαιοκτήμονες της Πελοποννήσου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, που χρησιμοποιούσαν Έλληνες χωρικούς κάτω από συνθήκες περίπου δουλοπαροικίας. Το πρόβλημα όμως είναι ότι μεγάλο μέρος της ελληνικής γης είναι άγονο. Επίσης, οι Έλληνες αγρότες ήταν πιο δύσκολα ελέγξιμοι, και εκμεταλλεύονταν κάθε ευκαιρία για να εισέλθουν αυτόνομοι στην αγορά. Γι' αυτό το λόγο, ελάχιστοι Έλληνες κατέστησαν δουλοπάροικοι των Τούρκων.

Ένας άλλος παράγοντας ήταν η ελονοσία, που απέτρεπε την κατοίκηση χαμηλών υψομετρικά αλλά δυνητικά πλούσιων αγροκτημάτων. Στις κρίσιμες στιγμές του αγροτικού χρόνου ο πυρετός εμπόδιζε την αποτελεσματική εργασία. Αλλά και οι πόλεις έμεναν μικρές και ασήμαντες, για όσον καιρό οι ελληνικές πεδιάδες παρέμεναν αραιοκατοικημένες.

Από το 1774 και μετά, ελάχιστες πόλεις, όπως το Ναύπλιο, η Ύδρα και οι Σπέτσες επωφελήθηκαν από την εμπορική έκρηξη. Ταυτόχρονα, οι Τούρκοι γαιοκτήμονες αντιμετώπισαν ανυπέρβλητες δυσχέρειες από τον ανταγωνισμό των ρώσικων δημητριακών, που ήταν φθηνότερα. Οι ορεινές και παράκτιες περιοχές συνέχιζαν να μεγεθύνονται σε βάρος των πεδινών, και η κοινωνικο-οικονομική ισορροπία ανατρεπόταν. Οι πεδινοί άρχισαν να αντιδρούν.

Με μια αντίστροφη κίνηση, προς την πορεία των κοπαδιών, επαναλαμβανόταν και η περιπέτεια της ανθρώπινης μετανάστευσης. Την ίδια περίπου εποχή που οι βοσκοί εγκατέλειπαν τα χαμηλά λιβάδια και ξεκινούσαν για τα ψηλά βοσκοτόπια, την άνοιξη, άλλοι άνδρες άρχιζαν να κατεβαίνουν προς τις πόλεις και τις πεδιάδες. Ανάμεσά τους περπατούσαν, για πολλά χιλιόμετρα, χτίστες, καμιά φορά χιλιάδες συγκεντρωμένοι.

Με το πέρασμα του χρόνου, η μειωμένη αποτελεσματικότητα της τουρκικής διοίκησης συνοδευόταν από τη μείωση της σημασίας των βαλκανικών αγροκτημάτων. Οι πεδιάδες της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας, και των νοτίων Βαλκανίων, δεν μπορούσαν ν' ανταπεξέλθουν στον ανταγωνισμό των υγιέστερων και ευρύτερων πεδιάδων της Μαύρης θάλασσας. Οι άδειες ή μισοάδειες πεδιάδες, που χρησιμοποιούνταν μόνο για χειμερινά βοσκοτόπια, ήταν μια συνήθης εικόνα στη μετεπαναστατική Ελλάδα. Με την καταστροφή της πολυεθνικής οθωμανικής κοινωνίας οι προδομένες ελπίδες έφτασαν μέχρι τις ρίζες, καθώς επήλθε μια οπισθοδρόμηση τέτοιου μεγέθους, ώστε απέμεινε μονάχα η πρωτόγονη ζωή του χωρικού.

Αργότερα, με τη συγκρότηση των εθνικών κρατών, η οξύτητα των εθνικών ανταγωνισμών είχε σαν συνέπεια την πτώχευση του αστικού ελληνικού πληθυσμού, και τον περιορισμό της εμβέλειάς του. Κατά συνέπεια, το χωρικό στοιχείο της ελληνικής κοινωνίας ανήλθε κοινωνικά, αν και υπέφερε από την αποσύνθεση των παλιών δικτύων ανταλλαγών, παλεύοντας να επιβιώσει.

Κάποια λύση στο αδιέξοδο προσπάθησε να δώσει η «νέα διασπορά» στην Αίγυπτο. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1860 οι Έλληνες έμποροι είχαν αναλάβει έναν ηγετικό ρόλο στην οργάνωση του εμπορίου του βαμβακιού της Αιγύπτου. Μετά το 1880, αφότου η Αίγυπτος πέρασε στη βρετανική κυριαρχία, οι ελληνικές επιχειρήσεις αναπτύχθηκαν περισσότερο, και διαφοροποιήθηκαν αρκετά.[i]

Έτσι, με το πέρασμα του χρόνου, οι Έλληνες έμποροι άρχισαν ν' αναλαμβάνουν επιχειρήσεις σε περιθωριακές θέσεις του παγκόσμιου εμπορίου, ακολουθώντας το βρετανικό υπόδειγμα (περισσότερο στην Ινδία και στην Αφρική).

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 53.

Οι επιδράσεις από την υπαγωγή στη βρετανική εμπορική αυτοκρατορία ήταν θετικές, κατά τη γνώμη του McNeill, οδηγώντας από το 1890 και μετά, σε μια δεύτερη εμπορική άνθηση, ανάλογη με αυτή που προκάλεσε η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή. Μια μεταναστευτική κίνηση διαφορετικής κατεύθυνσης εμφανίστηκε μετά από το 1890.

Η αναζήτηση της εργασίας γινόταν τώρα πέρα από τον Ατλαντικό, στις ΗΠΑ. Μέχρι το 1941 μια συνεχής ροή από μηνιαία εμβάσματα ενίσχυε τις οικογενειακές εστίες στην Ελλάδα. Στην Ασία και την Αφρική οι Έλληνες δρούσαν ως μεγάλης κλίμακας επιχειρηματίες και καπιταλιστές, εφαρμόζοντας το πρότυπο εξάπλωσης της αστικής διασποράς του Εύξεινου Πόντου. Παράλληλα, στις ΗΠΑ, και αργότερα στον Καναδά και την Αυστραλία, είχαμε την εφαρμογή του αντίστοιχου προτύπου της εποχικής προλεταριακής μετανάστευσης των κατοίκων των βουνών.

Στην πορεία όμως, και μέχρι τα μέσα του εικοστού αιώνα, ο ελληνισμός γνώρισε μια οδυνηρή οπισθοδρόμηση, χάνοντας τον κυρίαρχο εμπορικό ρόλο του στην ανατολική Μεσόγειο και τη Μαύρη θάλασσα. Στο τέλος της περιόδου αυτής οι εκτός συνόρων του κράτους Έλληνες περιορίστηκαν σε σχετικά ασήμαντους ρόλους σε κάποια μέρη της Βρετανικής Αυτοκρατορίας και των ΗΠΑ.

Στο εσωτερικό οι «Χριστιανοί Τούρκοι», σύμφωνα με το ιδιότροπο λεκτικό του McNeill, απέτυχαν να πάρουν τη θέση που είχαν κάποτε οι πασάδες, εμποδιζόμενοι τόσο από τους Βαυαρούς όσο και από τους κατοίκους των βουνών. Τα Ιόνια νησιά πάντως διοχέτευσαν στη βασιλική αυλή ηγετικά στελέχη της αριστοκρατίας τους. Η γαιοκτημονική τάξη τέλος, που εμφανίστηκε μετά το 1881 στη Θεσσαλία είχε ένα βραχύβιο ρόλο, που διάρκεσε ως το 1920. Η απουσία μιας τάξης γαιοκτημόνων είχε μεγάλες και «ωμές» συνέπειες στην Ελλάδα, παρατηρεί ο McNeill.

> *Οι οικογένειες ανέβαιναν κι έπεφταν πιο γρήγορα απ' όσο συνήθως συμβαίνει σε χώρες όπου μια μακράν επιβεβλημένη τάξη γαιοκτημόνων (landed) παρείχε τους περισσότερους από τους ανώτερους αξιωματικούς του*

στρατού, διευθυντές δημόσιων υπηρεσιών, και πολιτιστικούς ηγέτες, ενώ πρόσβαλλε συστηματικά τους νεόπλουτους.[i]

Στην Ελλάδα, όμως, νεόπλουτοι ήταν πρακτικά όλοι. Τα πρότυπα σεβασμού και εξουσίας, πάνω στα οποία στηρίζονταν τα δυτικά ευρωπαϊκά συστήματα, απλώς απουσίαζαν από την Ελλάδα. Η προσπάθεια των βασιλέων που πέρασαν από τη χώρα, καθώς και του μικρού κύκλου των αυλικών, να μιμηθούν την ευρωπαϊκή μοναρχική συμπεριφορά προκάλεσε μια σειρά από ανωμαλίες, όπως διαπιστώνει ο συγγραφέας.

Από την Ελλάδα απουσίαζε επίσης κάθε ανάλογο της ευημερούσας μεσαίας τάξης της Ευρώπης. Αυτό που απέμενε ήταν μόνο ένα στρώμα χωρικών, οργανωμένο σε στενά συνδεμένες πυρηνικές οικογένειες, που εξυπηρετούσαν τα συμφέροντά τους πραγματοποιώντας ανταλλαγές έξω από τον οίκο, κλείνοντας συμφωνίες στις οποίες ελεύθερα προσχωρούσαν και τις οποίες τερμάτιζαν ελεύθερα. Μια ελευθερία τυπική και επισφαλής. «Για τους κυβερνήτες, ή τους επίδοξους κυβερνήτες, μια τέτοια κοινωνία ήταν σαν κινούμενη άμμος».[ii] Για να δαμαστεί αυτή η κοινωνία χρησιμοποιήθηκε το μάντρωμα (corralling) των ψήφων, παρατηρούσε ο McNeill.

1.5. Η μεταμόρφωση της Ελλάδας

Η παραδοσιακή αγροτική κοινωνία εξασκώντας τις πρακτικές της καλλιέργειας της γης, της αγοραπωλησίας, και της προστασίας των οικογενειακών συμφερόντων έτεινε να παίρνει λογικές αποστάσεις από τα ηρωικά ιδεώδη, παρατηρεί ο McNeill. Άλλες αξίες, όπως η φιλοξενία, έλκυαν τους αγρότες, έτσι ώστε - πριν από την τουριστική πλημμυρίδα που άρχισε από τα 1960-70 - υπήρχαν οικοδεσπότες πρόθυμοι να ξοδέψουν, για χάρη ενός φιλοξενούμενου, το προϊόν συσσώρευσης μιας ολόκληρης χρονιάς. Θαυμασμός και φθόνος από μέρους των γειτόνων ακολουθούσαν όλες τις γενναιόδωρες πράξεις φιλοξενίας.[iii]

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 58.
[ii] ο.π., σ. 58.
[iii] ο.π., σ. 19.

Η επιτήδεια χρήση του επαγγέλματος για τη συσσώρευση πλούτου συγκέντρωνε μια κοινωνική επιβράβευση τόσο ισχυρή και αυτόματη, όσο γενναιόδωρη ήταν η συμπεριφορά του ξενιτεμένου επιχειρηματία. Μ' αυτόν τον τρόπο, όχι μόνο η ιδιαίτερη πατρίδα απολάμβανε τις πλατείες, τις δημόσιες βρύσες, τις εκκλησίες, και τ' άλλα δώρα των πετυχημένων τέκνων της, αλλά και η ίδια η πολιτεία δεχόταν ευεργεσίες όπως το θωρηκτό *Αβέρωφ*.

Ο εικοστός αιώνας σήμανε την έναρξη μιας νέας εποχής για την ελληνική επαρχία, όπου ο ρόλος της μοναστικής ζωής υποβαθμίστηκε, και, συγχρόνως, τα ανυπότακτα «ελευθεροχώρια» έχασαν τον πληθυσμό τους, ενώ μειώθηκαν οι πράξεις βίας, ή περιορίστηκαν στο πεδίο της βεντέτας και του ερωτικού εγκλήματος. Μια έρευνα της Constantina Safilios-Rothschild, στην οποία παραπέμπει ο McNeill, διαπίστωνε 197 περιπτώσεις εγκλημάτων για λόγους τιμής μεταξύ των ετών 1960-1963, σε αρκετές από τις οποίες οι εγκληματίες έριξαν βιτριόλι στα θύματά τους.[i] Οι βίαιες πράξεις αφορούσαν κυρίως άντρες που βρίσκονταν σε ηλικία μεταξύ ενηλικίωσης και γάμου. Η οπλοφορία όμως είχε περιοριστεί, και οι δράστες χρησιμοποιούσαν πέτρες και μαχαίρια.

Γίνεται έτσι φανερή η διαχρονική εξέλιξη των γνωρισμάτων της «ελληνικότητας», η οποία σύμφωνα με τον McNeill, είναι συνυφασμένη με την ορεινή ιδιοσυγκρασία. Η εθνική απελευθέρωση οφείλεται στους μαχητές των βουνών, η μετανάστευση έφερε στα πέρατα του κόσμου τους απόγονους των Ελλήνων, ενώ η έριδα ανάμεσα στους αδίστακτους βουνίσιους και τους αγρότες του κάμπου, με την αγοραία νοοτροπία, επιβιώνει ακόμα. Με το πέρασμα του χρόνου, όμως, το ηρωικό πνεύμα απορροφήθηκε από τους στρατιωτικούς μηχανισμούς.

Οι στρατιωτικοί, ισχυρίζεται ο McNeill,[ii] επιδεικνύουν μια παραδοσιακή αποστροφή για τις υλικές απολαβές. Από το 1945, μάλιστα, μετά από αμερικανικές πιέσεις, έχει επικρατήσει στο στρατό ένα γραφειοκρατικό και απρόσωπο σύστημα προαγωγών, που απωθεί τους γόνους των ανώτερων τάξεων, επειδή δημιουργεί δυσχέρειες στη χρησιμοποίηση των οικογενειακών τους διασυνδέσεων.

[i] Constantina Safilios-Rothschild, "Honor Crimes in Contemporary Greece", *British Journal of Sociology,* 20, 1969, σσ. 205-218.
[ii] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 24.

Επιπλέον, οι μισθοί των στρατιωτικών είναι χαμηλοί, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός βαθέος χάσματος ανάμεσα στην τάξη των στρατιωτικών και στις άλλες κοινωνικές ελίτ.[i] Συγχρόνως, οι στρατιωτικοί απαγορεύεται να προβαίνουν στην παράλληλη άσκηση κερδοφόρων επιχειρηματικών απασχολήσεων. Με τον τρόπο αυτό, η βαθιά πόλωση ανάμεσα στην ηρωική και την αγοραία συμπεριφορά, που ενυπήρχε στη ζωή της ελληνικής υπαίθρου, θεσμοποιήθηκε τις τελευταίες δεκαετίες. Οι αξίες της αγοράς κυριαρχούν στην κοινωνία των πολιτών, υποστηρίζει ο συγγραφέας.

Αντίθετα, τα είδωλα της ηρωικής ζωής κυριαρχούν στο στρατό. Εφόσον οι περισσότεροι στρατιωτικοί είναι γόνοι αγροτικών οικογενειών, συνήθως ζουν στη βόρεια Ελλάδα, μακριά από την Αθήνα, τις περισσότερες φορές απέχουν από τις αγοραπωλησίες εμπορευμάτων, ενώ έχουν αντιδραστικές αντιλήψεις, ανταγωνιστικές προς τις αστικές.

Μολαταύτα, οι ευκαιρίες πλουτισμού αυξάνονται, όταν κάποιος στρατιωτικός, που είναι επαρκώς διασυνδεμένος με την πολιτική εξουσία, αποκτά την αυθαίρετη δύναμη να μπορεί να ενεργεί με ηθικά και νομικά αμφίβολο τρόπο, μετερχόμενος ακόμα και τη φανερή, ή την καλυμμένη δωροδοκία ή δωροληψία.

Η πόλωση ανάμεσα στον ηρωισμό και την αγοραία συμπεριφορά μετριάζεται από την παρέμβαση ενός τρίτου τύπου συμπεριφοράς, της ορθόδοξης χριστιανικής. Η σαρακοστή δεν ήταν μόνο ένα θρησκευτικό καθήκον, αλλά και μια πρακτική αναγκαιότητα, αφού κάθε άνοιξη λιγόστευαν τα αποθέματα σε τροφή. Η θυσία του αμνού αποκτούσε έτσι μια διπλή, θρεπτική και θρησκευτική σημασία.

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* ο.π., σ. 25.

1.6. Η πατρίδα του κρασιού και του ελαιόλαδου

Ο αγοραίος, όπως τον χαρακτήρισε ο McNeill, χαρακτήρας της συμπεριφοράς του Έλληνα αγρότη εξηγείται από τη δυνατότητα καλλιέργειας εξειδικευμένων καρπών οι οποίοι, για γεωγραφικούς λόγους, παρέχουν εξαιρετικά πλεονεκτήματα στους αγρότες των ευνοημένων ακτών του Ιονίου και του Αιγαίου. Η ηρωική στάση, αντίθετα, ήταν συχνότερη ανάμεσα στους βοσκούς και τους περιθωριακούς αγρότες, ενώ η ορθόδοξη οικουμενικότητα γινόταν καλύτερα αντιληπτή από τους αστούς των πόλεων, και της Κωνσταντινούπολης κυρίως, και από τους μοναχούς που κατοικούσαν στις διάσπαρτες μοναστικές νησίδες της ελληνικής υπαίθρου. Πάντως, από τον δέκατο τέταρτο αιώνα και μετά, οι μοναστικές κοινότητες συνδέθηκαν στενά με τις πόλεις, επειδή το ιερατείο στρατολογούσε τα μέλη του από τα μοναστήρια.

Οι εξειδικευμένες καλλιέργειες προσφέρουν μεγαλύτερα εισοδήματα σε σύγκριση με τις καλλιέργειες για αυτοκατανάλωση. Οι λόγοι είναι γεωγραφικοί και οικονομικοί. Τα δύο πιο σημαντικά εμπορεύματα, που προορίζονται για μακρινές αποστάσεις, είναι το κρασί και το ελαιόλαδο. Οι ελιές και τ' αμπέλια θέλουν μεγάλα καλοκαίρια για να ωριμάσουν. Τα ελαιόδεντρα θα πάγωναν σε χαμηλότερες θερμοκρασίες. Υπάρχει ένα γεωγραφικό όριο πέρα από το οποίο τα ελαιόδεντρα δεν μπορούν ν' αναπτυχθούν. Επίσης, μόνο μερικά εδάφη και κλίματα παράγουν εμπορεύσιμο κρασί.

Τα όρια για την οινοπαραγωγή ήταν πάντοτε περισσότερο οικονομικά, παρά κλιματικά. Αλλά μόνο κατάλληλες κλιματικά περιοχές μπορούν να παράγουν ένα εμπορικά εκμεταλλεύσιμο κρασί. Στο βορρά, γύρω από τις δυτικές και βόρειες ακτές της Μαύρης θάλασσας, και στο νότο, στην Αίγυπτο, βρίσκονται πλούσιες σε δημητριακά χώρες όπου τα ελαιόδεντρα δεν θα μεγαλώσουν και όπου τ' αμπέλια δεν θα παράγουν άριστο κρασί, σαν το αιγαιοπελαγίτικο.

Επειδή αυτές οι περιοχές συνδέονται με τις παράκτιες χώρες του Αιγαίου διαμέσου της θαλάσσης, τα πλοία

μπορούν εύκολα να μεταφέρουν κρασί και λάδι στη μία κατεύθυνση και δημητριακά στην άλλη.[i]

Το δίκτυο των ανταλλαγών διαμορφώθηκε αρχικά γύρω από αυτόν τον κάθετο άξονα, βόρεια και νότια του Αιγαίου πελάγους. Κατά τους κλασικούς χρόνους οι καλλιεργητικές τεχνικές του αμπελιού και της ελιάς μεταφέρθηκαν στη νότια Ιταλία και τη Σικελία. Το δεύτερο αιώνα π.Χ. οι καλλιέργειες ελιάς και αμπελιού είχαν εξαπλωθεί τόσο πολύ στην Ιταλία, ώστε έγιναν ασύμφορες οι εμπορικές ανταλλαγές με την κυρίως Ελλάδα. Τον πρώτο αιώνα μ.Χ. η κουλτούρα του κρασιού και του ελαιόλαδου είχε αναπτυχθεί στη Βόρειο Αφρική, την Ισπανία, και τη νότια Γαλλία, και οι μεσογειακές ανταλλαγές περιορίστηκαν. Η εξάπλωση του ελαιόλαδου και του κρασιού προς την Ανατολή είναι λιγότερο σαφής, «όμως δέντρα και αμπέλια πράγματι απλώθηκαν κατά μήκος της βόρειας ακτής της Μικράς Ασίας μέχρι την Τραπεζούντα, και μαζί μ' αυτά μια ελληνόφωνη γεωργική κοινότητα».[ii]

Το κρασί και το ελαιόλαδο διατηρούνται εύκολα και μπορούν ν' αποθηκευτούν για χρόνια σε δοχεία και βαρέλια χωρίς να καταστραφούν. Οι καλλιεργητές ελαιολάδου και κρασιού είχαν ένα συγκριτικό πλεονέκτημα απέναντι στους παραγωγούς δημητριακών, για τους οποίους η ύπαρξη αποθεμάτων ήταν ζημιογόνα. Αρουραίοι, ποντίκια, έντομα, και μικροοργανισμοί αποτελούσαν διαρκείς απειλές, παρά τα μέτρα συντήρησης. Ένα κτήμα της ίδιας έκτασης μπορούσε συνήθως να παράγει μια ποσότητα κρασιού ή ελαιολάδου ανταλλάξιμη με πολύ περισσότερα δημητριακά, απ' όσα θα μπορούσαν να παραχθούν στην ίδια έκταση γης. Γι' αυτό το λόγο, στο Αιγαίο συναντάμε πυκνούς αγροτικούς πληθυσμούς, που ζουν σε σχετικά μικρά κτήματα, τριών ή τεσσάρων ακρ ανά οικογένεια, με παραγωγή οίνου και ελαίου επαρκή για τη διατροφή όλων των μελών.

Το μοντέλο της αγροτικής ζωής που διαμορφώθηκε από αυτές τις συνθήκες επέτρεπε αρκετές ώρες σχόλης. Οι Έλληνες καλλιεργητές χρησιμοποιούσαν τις ώρες της σχόλης για να συζητούν τα δημόσια ζητήματα, αλλά και για να παράγουν ποίηση και ρητορική, και να τελειοποιήσουν τη γλώσσα τους.

---

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 32.
[ii] ο.π., σσ. 32-33, υποσ. 1.

Ίσως είναι χρήσιμο να σκεφτούμε τα χωριά που εξήγαν λάδι και κρασί, σαν ημιαστικές κοινότητες. Οι χωρικοί βρίσκονταν σε θέση παρόμοια με τους αστούς αναφορικά με την ανάγκη εισαγωγής δημητριακών, τουλάχιστον για να καλύψουν ένα μέρος από τις ετήσιες διατροφικές τους ανάγκες. Μια δεύτερη ομοιότητα με την πόλη ήταν η εξασφάλιση ευνοϊκών εμπορικών όρων, επειδή ήταν σε θέση να προσφέρουν εμπορεύματα σε συγκριτικά μικρές ποσότητες. Τέλος, οι χωρικοί αυτοί, όπως και οι αστοί, ήταν εξαρτημένοι από τα αποθέματα δημητριακών σε κάποιο μακρινό τόπο.

Θεωρητικά, ισχυρίζεται ο McNeill, γεροδεμένοι χωρικοί, κάτοχοι ιδιόκτητης γης, θα μπορούσαν να έχουν εισέλθει στην αγορά με τη δική τους ελεύθερη θέληση και ν' ανταλλάξουν δημητριακά για ελαιόλαδο και κρασί, χωρίς να υφίστανται γαιοκτήμονες. Τέτοιες καταστάσεις όμως, αν υπήρξαν, θα ήταν σπάνιες και μεταβατικές. Μια κοινότητα χωρικών καλλιεργητών δύσκολα θα μπορούσε ν' αμυνθεί ενάντια στους επαγγελματίες του πολέμου και στους ανθρώπους της εξουσίας, που προφανώς είχαν προέλθει από την τάξη των γαιοκτημόνων.

Μετά τον τέταρτο αιώνα π.Χ. οι γαιοκτήμονες έκαναν φανερή την παρουσία τους στην Ελλάδα. Από τη ρωμαϊκή κατάκτηση και μετά η τάξη των γαιοκτημόνων είχε κυριαρχήσει παντού. Ωστόσο, στις ελαιοπαραγωγικές και οινοπαραγωγικές περιοχές οι γαιοκτήμονες δεν μπόρεσαν να μονοπωλήσουν τις λειτουργίες της αγοράς.

> *Ακόμη και όταν η βάση ενοικίασης ήταν κολληγική, ο καλλιεργητής έπρεπε να πάει στην αγορά με το μερίδιό του από τη συγκομιδή, γιατί μόνο έτσι θα μπορούσε να ελπίζει ότι θα έχει πρόσβαση στα δημητριακά (και σε άλλα πράγματα) που χρειαζόταν για να θρέψει την οικογένειά του για όλη τη χρονιά.*[i]

Όσοι, όμως, καλλιεργούσαν δημητριακά, είχαν μικρή ανάγκη ν' απευθυνθούν στην αγορά, ακόμα και μετά την κατακράτηση της προσόδου από το γαιοκτήμονα. Μοναδικές εξαιρέσεις ήταν η ανάγκη απόκτησης κάποιου εργαλείου ή άλλου ασυνήθιστου αντικειμένου.

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 34.

Την ίδια περίοδο όμως, ο Έλληνας παραγωγός ελαιόλαδου και κρασιού ήταν υποχρεωμένος να πουλά και ν' αγοράζει, και εκτιμούσε πολύ σοβαρά τις δεξιότητες της αγοράς, όπως το πετυχημένο παζάρεμα και τους εμπορικούς υπολογισμούς.[i] Αυτές οι δεξιότητες της αγοράς δεν ήταν ενδιάθετες μόνο μεταξύ των κατοίκων των παράκτιων περιοχών, όπου ευδοκιμούν η ελιά και το αμπέλι. Στα βουνά, οι κτηνοτροφικές κοινότητες παρήγαν πλεονάσματα τυριών, μαλλιού, αρνιών. Άλλες εξειδικευμένες καλλιέργειες, όπως η κορινθιακή σταφίδα και ο θρακιώτικος καπνός εξαπλώθηκαν από τον δέκατο έβδομο ως τον εικοστό αιώνα.

Η εμφάνιση του εμπορίου των δημητριακών συνοδεύτηκε από την δημιουργία μεγάλων αγροκτημάτων που ανήκαν σε γαιοκτήμονες. Το αποτέλεσμα ήταν καθεστώτα γαιοκτημονικής κυριαρχίας, όπως αυτά που είχαν επιβληθεί στις ακτές της Μαύρης θάλασσας και τη Αιγύπτου, στις εποχές που οι χώρες αυτές ήταν μεγάλοι εξαγωγείς δημητριακών. Συνεπώς, δεν θα έπρεπε να προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η ανάπτυξη των μεγάλων αστικών πληθυσμών του δέκατου όγδοου αιώνα προκάλεσε την εξάπλωση τσιφλικιών στο εσωτερικό της Ελλάδας, τα οποία καλλιεργούσαν δημητριακά. Ποτέ όμως, για γεωγραφικούς λόγους, δεν επικράτησε στην Ελλάδα μια βαθιά διαίρεση της κοινωνίας σε γαιοκτήμονες και κολλήγους.

Οι συνθήκες της αγοράς μπορεί να διαφοροποιούνταν, το ακριβές μείγμα αγαθών και υπηρεσιών που έφερναν στην αγορά οι Έλληνες χωρικοί άλλαζε, αλλά ποτέ δεν έπαψε να κυριαρχεί στη ζωή τους η λογική της αγοράς και της πώλησης· μια αρχαία συνήθεια, που διαδόθηκε από τον 6^{ο} αιώνα π.Χ., με το εμπόριο κρασιού και ελαιόλαδου που διεξήγε η Μίλητος σε μεγάλες αποστάσεις.

Η ικανότητα για επικερδές παζάρεμα και οι υπόλοιπες εμπορικές δεξιότητες, απέδιδαν πολύ μεγαλύτερα οφέλη στην περιφέρεια του εμπορικού δικτύου, οπουδήποτε οι δεξιοτέχνες του παζαρέματος έρχονταν σ' επαφή με ξένους, από διαφορετικούς πολιτισμικούς χώρους, που αγνοούσαν τους κανόνες της αγοράς.

[i] Ο McNeill συμμερίζεται τη γνώμη του διαπρεπούς Τούρκου ιστορικού Halil Inalcik, ότι η φορολογική πολιτική της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ενίσχυσε την αγοραία συμπεριφορά των Ελλήνων υπηκόων. Κάθε Χριστιανός ήταν υποχρεωμένος να πληρώνει έναν ετήσιο κεφαλικό φόρο σε χρήμα· και ο μόνος τρόπος που διέθετε ο αγρότης για να πληρώσει το φόρο ήταν να πουλήσει κάτι. Αυτό θα σήμαινε ότι, σε όλα τα μέρη όπου οι Τούρκοι μπορούσαν να συγκεντρώσουν αυτό το φόρο, η αυτάρκης γεωργία ήταν αδύνατο να υπάρξει.

Η γεωγραφική θέση της Ελλάδας έδωσε στους κατοίκους τη δυνατότητα να πρωταγωνιστήσουν στην κατασκευή και την επάνδρωση εμπορικών πλοίων, στον προγραμματισμό των μεταφορών και των ανταλλαγών με την ενδοχώρα, στη συγκέντρωση επαρκών ποσοτήτων δημητριακών και άλλων εμπορεύσιμων αγαθών στα λιμάνια, και στη διανομή των εμπορευμάτων του Αιγαίου στους παραγωγούς δημητριακών στο εσωτερικό της χώρας.

1.7. Οι εμπειρίες του McNeill από χωριά της Ελλάδας

Τα έξι ελληνικά χωριά που είχε επισκεφτεί ο McNeill, από το 1945 και μετά, δεν αποτελούσαν χαρακτηριστικά παραδείγματα από στατιστική πλευρά, ούτε ήταν ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα της ελληνικής υπαίθρου. Κανένα από εκείνα τα χωριά δεν τροφοδότησε τη μετανάστευση προς τη Γερμανία, κατά τη δεκαετία του 1960, ενώ άλλες, πολύ κοντινές τους, κοινότητες κυριολεκτικά άδειασαν την ίδια εποχή.

Τα έξι χωριά ξεπέρασαν τις καταθλιπτικές συνθήκες και τις φαινομενικά ανεπίλυτες δυσκολίες του 1947, και η πορεία τους τα επόμενα χρόνια χαρακτηρίζεται από τον McNeill ως μια «ιστορία επιτυχίας» (“success story”).[i] Η επιλογή πάντως του συγγραφέα να επισκεφτεί τα συγκεκριμένα χωριά ήταν τυχαία.

> *Στις αρχές του 1947, το Ταμείο για τον Εικοστό Αιώνα [Twentieth Century Fund] έστειλε μια ομάδα τριών ατόμων στην Ελλάδα με την ελπίδα να προσφέρουν στο αμερικάνικο κοινό πληροφορίες για την αναμενόμενη δημόσια συζήτηση για τη βοήθεια προς την Ελλάδα.*[ii]

Τα ευρήματα της ομάδας εκδόθηκαν υπό τον τίτλο: *Report on the Greeks : findings of a Twentieth Century Fund team which surveyed conditions in Greece in 1947*.[iii] Εκείνη τη χρονική περίοδο το αντάρτικο κίνημα απλωνόταν ραγδαία στις ορεινές περιοχές της Ελλάδας.

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 138.
[ii] ο.π., σσ. 138-39.
[iii] Frank Smothers, William Hardy McNeill, Elizabeth Darbishire McNeill, *Report on the Greeks : findings of a Twentieth Century Fund team which surveyed conditions in Greece in 1947*, Twentieth Century Fund, New York, 1948.

Κεντρικός στόχος της ομάδας ήταν «ν' ακούσουν και τις δύο πλευρές», γι' αυτό βρέθηκαν τρόποι διείσδυσης σε χωριά που ήταν βάσεις ανταρτών. Οι κοινότητες Κερασιάς και Κώττα, όπως διαπίστωσε ο McNeill, αποτέλεσαν παραδείγματα ορεινών χωριών που, λόγω έλλειψης τροφίμων, επάνδρωσαν τις τάξεις των ανταρτών. Πιο εύκολη ήταν η πρόσβαση στα πεδινά χωριά. Η ομάδα επισκέφθηκε το 1947 την Αρχαία Κόρινθο και το Νέο Ελευθεροχώρι (αργότερα μετονομάστηκε Μεθώνη). Το 1956 ο McNeill επισκέφθηκε πάλι τα τέσσερα χωριά που προαναφέραμε με την πρόθεση να γράψει ένα βιβλίο για τ' αποτελέσματα των αμερικάνικων προγραμμάτων βοήθειας, το οποίο εκδόθηκε ένα χρόνο μετά, και τιτλοφορήθηκε *Greece: American Aid in Action, 1947-56*.[i] Η έρευνα εκείνη ήταν μια ανασκόπηση των πρώτων δέκα ετών λειτουργίας των προγραμμάτων για την ελληνική ύπαιθρο.

Η έρευνα του McNeill στηρίχθηκε στην εννοιολογική διάκριση που έκανε ανάμεσα σε χωριά με «πλεόνασμα τροφίμων» και σε χωριά με «έλλειψη τροφίμων». Ο συγγραφέας πραγματοποίησε επίσης συγκρίσεις πεδινών και ορεινών χωριών. Το 1956 επισκέφθηκε για πρώτη φορά την Καρδαμύλη και το Λοφίσκο, χωρίς να έχει, από τα χωριά αυτά, προσωπικές επαφές ή συστάσεις. Γι' αυτό, οι εσωτερικές σχέσεις που υπήρχαν στα δυο αυτά χωριά παρέμεναν κρυμμένες. Οι επισκέψεις επαναλήφθηκαν το 1966 και το 1976, και στα έξι χωριά.

Μέσα στα είκοσι, ή τριάντα χρόνια, ανάλογα, που πέρασαν από την πρώτη ως την τελευταία επίσκεψη, οι αλλαγές στη ζωή των χωριών ήταν θεμελιώδεις. Είχε σπάσει η τοπική απομόνωση και τροποποιήθηκαν «τα παλιομοδίτικα πρότυπα συμπεριφοράς των χωρικών», ως αντίδραση στις αστικές, εθνικές και διεθνείς, επιρροές. Φαίνεται μάλιστα ότι αυτή η διαδικασία ήταν μη αναστρέψιμη, αφού οι κοινότητες απέκτησαν φιλικότερες σχέσεις με τον ευρύ κόσμο, και εγκολπώθηκαν ιδέες και φιλοδοξίες που διαδίδονται από τα ΜΜΕ. Η μεταστροφή στην αυτονομία και τον τοπικισμό δεν είναι πια εύκολη, και οι παλιότεροι τρόποι ζωής των χωρικών έχουν αποσυντεθεί.

[i] William H. McNeill, *Greece: American Aid in Action, 1947-56,* Twentieth Century Fund, New York, 1957.

1.8. Ο εμφύλιος πόλεμος και τα επακόλουθά του, 1947-50

Το 1947 το σύστημα της αγοράς στην ελληνική ύπαιθρο είχε καταστραφεί. Τα λιπάσματα και τ' ανταλλακτικά ήταν από καιρό πριν δυσεύρετα. Τα τροχοφόρα είχαν εξαφανιστεί εντελώς, και τα υποζύγια είχαν γίνει σπάνια. Από τα χρόνια της κατοχής είχαν αρχίσει να γίνονται «βίαιες», ή «περίπου βίαιες», επιτάξεις από τα πεδινά χωριά, συνήθως ακανόνιστες και «μεροληπτικές», και μεταξύ γειτόνων. Ο παλλαϊκός αγώνας παρουσιάζεται έτσι, εντελώς ανιστορικά, από το McNeill, ως μια ισοβαρής πολιτική βία, ευρύτατα διαδεδομένη.

«Κατά συνέπεια», συνεχίζει ο συγγραφέας, «η ζωή του χωριού και η παραγωγικότητα βρίσκονταν σε μια πολύ χαμηλή άμπωτη».[i] Η επάρκεια των τροφών ήταν επισφαλής ακόμα και στα πεδινά, και οι οικογένειες έκρυβαν τ' αποθέματά τους, από σοδειά σε σοδειά. «Το Νέο Ελευθεροχώρι στη Μακεδονία υπέφερε απ' όλα αυτά τα προβλήματα το χειμώνα του 1947, όταν το επισκέφθηκα για πρώτη φορά», γράφει ο McNeill.

> *Το χωριό βρίσκεται σ' ένα γόνιμο, κατωφερές τοπίο στους πρόποδες του όρους Όλυμπος, ακριβώς πάνω στο Θερμαϊκό κόλπο, περίπου πενήντα μίλια μακριά, σ' ευθεία γραμμή, από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης.*[ii]

Η μετονομασία του χωριού προήλθε από την παρακείμενη αρχαία Μεθώνη. Πριν από το 1912, οι εκτάσεις της κοινότητας είχαν καταληφθεί από Τούρκους, οι οποίοι και τις εκμεταλλεύονταν. Με την απελευθέρωση όμως, το χωριό εποικίστηκε από τους ξυλοκόπους και τους μαραγκούς των ορεινών χωριών Ελευθεροχώρι και Κατωπηγή, που βρίσκονται στα πρανή του Ολύμπου. Η γη δεν καλλιεργήθηκε όλη, γιατί πολλοί επιστρατεύτηκαν αμέσως. Υπήρχε εξάλλου πρόβλημα με την ελονοσία, και δυσκολία στη συλλογή αρότρων, υποζυγίων, και σπόρων. Το 1927 η γη διαιρέθηκε από τοπογράφους σε αγροτεμάχια των 27 στρεμμάτων, που το καθένα παραχωρήθηκε σε μία οικογένεια.

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 140.
[ii] ο.π., σ. 141.

Στη διανομή της γης συμπεριλήφθηκαν και αρκετές οικογένειες Ποντίων. Από τότε, οι δύο ομάδες διατήρησαν μεταξύ τους κάποια απόσταση, ειδικά στις γαμηλιακές σχέσεις.[i] Η μικρή έκταση των κτημάτων ανάγκαζε τους γεωργούς να ζουν με την αυτοκατανάλωση, και να καταφεύγουν στο εμπόριο μόνο για ν' αγοράσουν ρούχα, εργαλεία, και άλλα απαραίτητα για τον εξωραϊσμό της ζωής. Παρ' όλα αυτά ο πληθυσμός του χωριού διπλασιάστηκε μέσα σε είκοσι χρόνια, από 450 το 1927, σε 812 το 1947, δημιουργώντας αδιέξοδο στο ζήτημα της διαίρεσης του πατρικού κλήρου. Έτσι, πολλά παιδιά που μεγάλωναν σε πολύτεκνες οικογένειες αναγκάζονταν να μεταναστεύουν.

Στην περίοδο όμως του πολέμου η οικονομική αποδιοργάνωση έκανε αδύνατη την ανεύρεση εργασίας στις πόλεις. Γι' αυτό, ο ΕΑΜ – ΕΛΑΣ πρόσφερε μια ικανοποιητική εναλλακτική πρόταση, που ακολούθησαν είκοσι νέοι από το Νέο Ελευθεροχώρι.

Το 1947, κατά την πρώτη επίσκεψή του ο McNeill, ισχυρίζεται ότι διαπίστωσε ότι η τροφή ήταν σπάνια, και ότι, μάλιστα, όλοι έτρωγαν κρυφά, φοβούμενοι την επίταξη από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές. Το βράδυ γίνονταν περιπολίες στο χωριό από ένοπλους άνδρες, που επιτηρούσαν τους γνωστούς αριστερούς, ή όσους υποπτεύονταν. Στο σταθμό της χωροφυλακής, που έδρευε σε μια γωνιά του χωριού, οι χωροφύλακες ήταν άγρυπνοι και νευρικοί. Λίγες μέρες πριν από την άφιξη της ομάδας των Αμερικάνων μια ομάδα ανταρτών είχε λεηλατήσει την αποθήκη της UNRRA που είχε εγκατασταθεί στο χωριό. Οι επιδρομείς έφυγαν με λίγα μόνο φορτωμένα μουλάρια. Τα υπόλοιπα εφόδια κρύφτηκαν προσεκτικά από τους κατοίκους του χωριού, όσο η χωροφυλακή κυνηγούσε τους αντάρτες.

Περίπου δεκαπέντε άτομα συλλήφθηκαν από το χωριό μετά τη λήξη της επιδρομής. Ήταν ύποπτοι για συνεργασία με τους αντάρτες. Ο ένας από τους όμηρους εκτελέστηκε. Μια κρύα σιωπή έσφιγγε το χωριό κάθε νύχτα. Ο φόβος ήταν διαρκώς παρών. Κανείς δεν έβρισκε διέξοδο από την παγίδα που είχε δημιουργηθεί από την παρουσία πολλών παιδιών σε μικρής έκτασης γη.

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σσ. 141-42.

> *Θυμάμαι πόσο πικρά ένας άντρας, που μου συστήθηκε ως ο καλύτερος αγρότης του χωριού, μου εξηγούσε πώς είχε δοκιμάσει λιπάσματα πριν από τον πόλεμο και βρήκε ότι πράγματι αύξαναν τις σοδειές του σιταριού από τη γη του.*

Όταν όμως πουλούσε τη σοδειά του, έπρεπε να πληρωθούν οι τόκοι του δανείου που είχε πάρει για το λίπασμα, υποχρέωση που εξάλειφε κάθε κέρδος. Μόνο τις χρονιές που ο καιρός ήταν καλός μπορούσε να βγάλει κάποιο μικρό κέρδος. Σε μια κακή ή μέτρια χρονιά ο γεωργός ζημιωνόταν. Επειδή το ρίσκο ήταν τόσο μεγάλο, αναγκάστηκε να παρατήσει τα λιπάσματα.[i] Στο σημείο αυτό, με μια επιβράδυνση της αφήγησης, έρχονται στο προσκήνιο μερικές από τις πιο σκοτεινές σκέψεις του McNeill:

> *Μια τέτοια εμπειρία σήμαινε ότι η εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής φαινόταν τόσο ανέλπιδη όσο και η ανεύρεση εργασίας στην πόλη. Δεν υπήρχε καμιά απόδραση: η αρχαία κτηνωδία της πείνας, του λοιμού, και του πολέμου φαινόταν ότι ήταν ο μόνος τρόπος να ρυθμιστεί ο πληθυσμός προς τους διαθέσιμους πόρους, και αυτό κανείς δεν μπορούσε να το καλοδεχτεί. Κι όμως, στις αρχές του 1947 το χωριό φαινόταν ότι βρίσκεται στο μεταίχμιο της καταβρόχθισής του ακριβώς από αυτό το είδος της καταστροφής.*

Οι αντάρτες επανήλθαν μια ή δυο φορές ακόμα στο Ελευθεροχώρι. Η εκκένωση όμως του χωριού αποτράπηκε, αφότου η αντάρτικη ομάδα αναγκάστηκε να μετακινηθεί σε μια περιοχή πιο κοντινή στα σύνορα. Και μάλιστα, οι νεαροί άνδρες του χωριού (εκτός από λίγους που εντάχθηκαν στους αντάρτες) κατατάχθηκαν στον Εθνικό στρατό.

Όταν τα πράγματα ηρέμησαν, το 1950, ένας αφοσιωμένος δεξιός - ο πρόεδρος της κοινότητας – ζήτησε από την χωροφυλακή ν' απελευθερώσει δύο παιδιά που είχε συλλάβει, όταν επέστρεφαν από το αντάρτικο. Το έπραξε αυτό, ενώ ο δικός του γιος είχε σκοτωθεί στον πόλεμο. Κι όταν η χωροφυλακή αποφάσισε να λευτερώσει τους δυο νέους, «η πολιτική συμφιλίωση μες στο χωριό επισφραγίστηκε αποτελεσματική και με διάρκεια».

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 144.

Έτσι, η παγερή απελπισία έδινε τώρα τη θέση της σε νέες δυνατότητες, καθώς «οι ευκολότεροι πιστωτικοί όροι που προσφερόταν από την Αγροτική Τράπεζα έκαναν πιο εφαρμόσιμη τη χρήση των λιπασμάτων». Ένα λεωφορείο πρόσφερε μετακίνηση για τα παιδιά που παρακολουθούσαν το γυμνάσιο στην Κατερίνη. Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση πρόσφερε μια δουλειά γραφείου, αλλά και πολλές ελπίδες για τις οικογένειες με τα πέντε ή τα έξι παιδιά.

Το 1956 ο McNeill επανέλαβε την επίσκεψή του, και διαπίστωσε ότι τουλάχιστον τριάντα έξι αγόρια από το χωριό παρακολουθούσαν το γυμνάσιο και μερικά είχαν ήδη αποφοιτήσει. Μεταξύ των αποφοίτων υπήρχαν μερικοί που είχαν βρει δουλειά, ενώ άλλοι τρεις – τέσσερις που συνέχιζαν να ψάχνουν δουλειά υπαλλήλου, έλπιζαν ότι τελικά θα βρουν. Οι καιροί όμως άλλαζαν, και αναφαινόταν μια απόγνωση στη συμπεριφορά όσων νέων προσέτρεχαν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση για να βρουν δουλειά.

1.9. Η Αρχαία Κόρινθος

Το δεύτερο πεδινό χωριό που επισκέφθηκε ο McNeill το 1947 ήταν η Αρχαία Κόρινθος. Το χωριό είναι χτισμένο ακριβώς δίπλα στο δεσπόζοντα όγκο του Ακροκόρινθου. Η Αρχαία Κόρινθος απώλεσε την εμπορική της σημασία από το 1893 και μετά, όταν η διάνοιξη της διώρυγας ευνόησε την παρακείμενη πόλη της νέας Κορίνθου. Αντίθετα, η Αρχαία Κόρινθος δεν μπόρεσε να ξεπεράσει το μέγεθος ενός χωριού, με πληθυσμό 1.530 κατοίκους το 1947.

Η πιο πολυπληθής τάξη του χωριού ήταν αγρότες που αυτοκατανάλωναν τη σοδειά τους. Εξαίρεση αποτελούσε ένας αγρότης που κατείχε 200 στρέμματα. Άλλοι που διέθεταν 25 στρέμματα παρέμεναν στα επίπεδα της αυτοσυντήρησης. Περίπου το ένα πέμπτο των οικογενειών διέθεταν από 10 μέχρι 25 στρέμματα γης, ενώ άλλο ένα πέμπτο είχαν γη μικρότερη από 10 στρέμματα. Υπήρχαν επίσης εκατό οικογένειες που στερούνταν εντελώς κτηματικής ιδιοκτησίας, και εργάζονταν ως μισθωτοί για λογαριασμό αγροτών, ή στις αρχαιολογικές ανασκαφές που πραγματοποιούσαν εκεί Αμερικάνοι.[i]

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 146.

Μπορεί να φανεί παράξενο που οι αγρότες με κτήματα 6 στρεμμάτων θεωρήθηκαν αυτοσυντηρούμενοι, αλλά ήταν αλήθεια. Από το 17^{ο} αιώνα, οι σταφίδες ήταν η βασική εμπορεύσιμη καλλιέργεια. Η σταφιδοκαλλιέργεια απαιτεί τόσο εντατική εργασία, ώστε ένα κτήμα που ξεπερνά τα 4-6 στρέμματα δεν μπορεί να καλλιεργηθεί εύκολα μόνο με την οικογενειακή εργασία. Όλοι όσοι είχαν 25 στρέμματα έπρεπε να νοικιάζουν εργάτες στις περιόδους καλλιέργειας, ψεκασμού, ή συγκομιδής. Οι μισθωτοί του χωριού εργάζονταν επίσης στους δύο συνεταιρισμούς που εμπορεύονταν τη σταφίδα.

Μέχρι το 1943 διατηρήθηκε μια λίγο-πολύ ικανοποιητική αγορά για την κορινθιακή σταφίδα, επειδή οι Γερμανοί ήθελαν σταφίδες. Το 1943 όμως η μεταφορά της σταφίδας σε απομακρυσμένες αγορές είχε γίνει αδύνατη. Οι δύο συνεταιρισμοί χρεοκόπησαν, αλλά η καλλιέργεια συνεχίστηκε. Η παραγωγή όμως υποχώρησε, γιατί έγινε δυσεύρετο το φυτοφάρμακο “Paris green” που χρησιμοποιούσαν οι αγρότες. Η εμπορική εκμετάλλευση έδωσε έτσι τη θέση της στον αντιπραγματισμό. Διάφορες οικογένειες πραγματοποιούσαν ανταλλαγές σταφίδας με δημητριακά ή λάδι, που ανέκαθεν εισάγονταν απ’ έξω στην Αρχαία Κόρινθο. Οι συμβάσεις μίσθωσης εργασίας συνάπτονταν κι αυτές με μη χρηματικούς, ανταλλακτικούς όρους.

Η μείωση της παραγωγής και η δύσχρηστη μορφή των ανταλλαγών επιδείνωναν την οικονομική κατάσταση. Η αβεβαιότητα και η ανησυχία για την επάρκεια των τροφίμων προκαλούσαν όξυνση του πολιτικού ανταγωνισμού μέσα στην κοινότητα. Δεν ήταν ανεξήγητη η πλατιά υποστήριξη που συγκέντρωσε το ΕΑΜ μέσα στις οικογένειες των μισθωτών εργατών του χωριού. Αντίστοιχα, οι αυτοσυντηρούμενοι αγρότες, που κυριαρχούσαν στη ζωή του χωριού από παράδοση, προσελκύστηκαν από τη δεξιά. Η σύγκρουση των ταξικών συμφερόντων δημιούργησε μια πολιτική πόλωση τόσο σκληρή, που όμοιά της δεν υπήρξε ποτέ στο Νέο Ελευθεροχώρι.

> *Στη διάρκεια των τελευταίων μηνών του 1944 και στις αρχές του 1945 μια επιτροπή του ΕΑΜ έλεγχε το χωριό και τρόμαξε πολύ τους κτηματίες του χωριού, αν και η επιτροπή δεν έκανε καμιά προσπάθεια να αναδιανείμει την ιδιοκτησία της γης.*

Αυτό που πράγματι αμφισβητήθηκε από το ΕΑΜ ήταν «ο παραδοσιακός τρόπος με τον οποίο κανονίζονταν οι συμβάσεις εργασίας μέσα από εχέμυθες ιδιωτικές διαπραγματεύσεις».[i] Η κρυψίνοια έδωσε πλέον τη θέση της σε μια δημόσια λίστα από την οποία καλούνταν με τη σειρά οι διαθέσιμοι εργάτες, ανεξάρτητα από οποιεσδήποτε προσωπικές σχέσεις. Οι εργοδότες θίχτηκαν από τη μεταβολή αυτή, αλλά ούτως ή άλλως δεν υπήρχε μεγάλη δουλειά να γίνει εκείνη την εποχή. Μέχρι την ανατροπή της εαμικής επιτροπής, εξαιτίας των γεγονότων στην πρωτεύουσα, το ΕΑΜ είχε επιχειρήσει επίσης να συγκεντρώσει λάδι απ' όσους μπορούσαν να το πάρουν μαζί τους φεύγοντας από το χωριό.

Οι προσωπικοί δεσμοί ανάμεσα στους εργοδότες και τους εργαζόμενους ήταν τόσο πολύμορφοι και φιλικοί, ώστε να μην υπάρξει στην Αρχαία Κόρινθο καμιά όξυνση του ταξικού πολέμου. Όλοι ήξεραν τρόπους αύξησης της παραγωγικότητας, π.χ. πριν από τον πόλεμο είχαν ανοιχτεί τριάντα αρδευτικά φρέατα. Αλλά το 1947 υπήρχε έλλειψη ανταλλακτικών και καυσίμων για τις αντλίες. Έτσι, η άρδευση είχε σχεδόν σταματήσει. Όλοι όμως πίστευαν ότι η παραγωγή θα αυξανόταν χρησιμοποιώντας λιπάσματα, ελκυστήρες και άρδευση.

Ο McNeill διαπιστώνει ότι μεταξύ Αρχαίας Κορίνθου και Νέου Ελευθεροχωρίου υπήρχε μια βαθιά διαφορά στην ταξική δομή. Η ταξική διαστρωμάτωση στην Αρχαία Κόρινθο είχε τη μορφή μιας κοινωνικής ιεραρχίας με πολύ βαθιές ρίζες. Στο χωριό υπήρχαν πάντα πλούσιοι και φτωχοί, αλλά καμιά δομική κρίση δεν απειλούσε την κοινότητα από τα βάσανα των φτωχότερων.

Αντίθετα, στο Νέο Ελευθεροχώρι τα δεινά των μικροκτηματιών αφορούσαν όλη ανεξαιρέτως την κοινότητα, και η μοναδική μεταβλητή ήταν ο αριθμός των παιδιών της κάθε οικογένειας. Ο φόβος για την απώλεια της κοινωνικής θέσης απειλούσε όλους τους κατοίκους του Πιερικού χωριού. Ο συγγραφέας σημειώνει ότι αυτή η αντίστιξη ανάμεσα σε μια παγιωμένη ιεραρχική δομή, όπως της Αρχαίας Κορίνθου, και σε μια ευμετάβολη και ασταθή κοινωνική δομή, όπως του Νέου Ελευθεροχωρίου, είναι μια τυπική διαφορά που

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 148.

υφίσταται ανάμεσα σε όλες τις πεδινές κοινότητες της «Παλιάς Ελλάδας» και στις πεδινές κοινότητες του ελληνικού βορρά, που απελευθερώθηκαν μετά το 1912-1918. Η διαφορά αυτή υπάρχει και μεταξύ πεδινής Θεσσαλίας και «Παλιάς Ελλάδας». Τόσο στη πεδινή Θεσσαλία, όσο και στη πεδινή Βόρεια Ελλάδα, οι μεγάλης κλίμακας κυβερνητικές επεμβάσεις για τη διανομή της γης με βάση εξισωτικές αρχές, προκάλεσαν την εξομάλυνση της κοινωνικής ανισότητας στα χωριά.[i]

Προφανώς, οι μεταρρυθμίσεις για τη διανομή της γης επέδρασαν καθοριστικά στις βόρειες πεδινές κοινότητες, αλλά δεν είχαν μεγάλη σημασία στις ορεινές κοινότητες. Εκεί, όπως και στην Αρχαία Κόρινθο, οι κανόνες του γάμου και της κληρονομιάς καθόριζαν τον τρόπο διανομής των κληρονομικών δικαιωμάτων. Το αποτέλεσμα ήταν, αντίστοιχα, η δημιουργία μιας λεπτομερούς ιεραρχίας του πλούτου στην Αρχαία Κόρινθο, και η κυριαρχία του στρώματος των μεταναστών εργαζόμενων στα ορεινά χωριά.

1.10. Η Κερασιά του Πηλίου

Η Κερασιά του Πηλίου απέχει περίπου έξι μίλια από το Βόλο. Βρίσκεται στις βόρειες πλαγιές του βουνού, όπου οι παγωμένοι βόρειοι άνεμοι κάνουν αδύνατη την καλλιέργεια της ελιάς. Η γη είναι άγονη. Τα χωραφάκια έχουν ελάχιστο επιφανειακό χώμα και διαβρώνονται ταχύτατα, αν καλλιεργηθούν. Την εποχή της τουρκοκρατίας οι χωρικοί της Κερασιάς ήταν βοσκοί, και περιφρονούσαν τους δουλοπρεπείς αγρότες της πεδιάδας. Το χειμώνα οι βοσκοί της Κερασιάς καταλάμβαναν μια γωνιά στην άκρη της θεσσαλικής πεδιάδας, σ' έναν τόπο όπου ένα ποταμάκι εκβάλλει από μια ρεματιά, παρέχοντας επαρκή ποσότητα νερού.

Τα πρόβατα της Κερασιάς ξεχειμωνιάζανε σε μια γη που ανήκει στο πεδινό χωριό Κανάλια. Υπήρχαν διαρκείς εντάσεις ανάμεσα στα δύο χωριά, γιατί τα πρόβατα δεν παρέμεναν στους ερημότοπους και στα εδάφη που βρίσκονταν σε αγρανάπαυση, αλλά έτειναν να εισβάλλουν και στα χωράφια με το

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σσ. 149-150.

χειμωνιάτικο σιτάρι, απειλώντας με γενική καταστροφή της συγκομιδής.[i] Τα ελάχιστα πεδινά εδάφη που ανήκουν στην κοινότητα Κερασιάς τα μοιράζονταν από το 1905 τρεις οικογένειες. Αλλά δεν υπήρχε καμιά έριδα για τη γη αυτή, αφού η ζωή του καλλιεργητή δεν ελκύει καθόλου το μέσο κάτοικο της Κερασιάς. Από το 1947 και μετά, ο τρόπος ζωής στο χωριό αλλάζει.

Ήδη από την εποχή του μεσοπολέμου η αποδοτικότητα της εκτροφής προβάτων μειώθηκε, επειδή οι κάτοικοι των Καναλιών άρχισαν να εγκαταλείπουν την τακτική της διετούς αγρανάπαυσης. Η περιστασιακή εργασία, η καλλιέργεια της γης, και η στροφή στα επαγγέλματα του ξυλοκόπου και του καρβουνιάρη, ήταν οι εναλλακτικές λύσεις που έδωσαν οι κάτοικοι της Κερασιάς στην αναδουλειά που προκάλεσε στους κτηνοτρόφους η άρση της αγρανάπαυσης.

Ένα τσεκούρι, ένα φτυάρι κι ένα γαϊδούρι, για τη μεταφορά του ξυλοκάρβουνου στην αγορά του Βόλου, ήταν το απαραίτητο κεφάλαιο για το επάγγελμα του καρβουνιάρη. Το κάρβουνο πουλιόταν αμέσως στην πόλη, και χρησίμευε για μαγείρεμα και για θέρμανση. Η εντατική υλοτόμηση προκάλεσε όμως διαβρώσεις στα εδάφη του βουνού. Τα δέντρα αναφύονταν με βραδύτατους ρυθμούς, ειδικά στη βόρεια πλαγιά του Πηλίου. Στα τέλη του 1930 οι κάτοικοι της Κερασιάς βρέθηκαν πάλι παγιδευμένοι στην ανέχεια.

Τα χρόνια του πολέμου ήταν δύσκολα. Οι περισσότεροι Κερασιώτες συμπαθούσαν το ΕΑΜ, και πολλοί εργάστηκαν για την αντίσταση. Τις συνέπειες του πολέμου δέχθηκε η Άνω Κερασιά, όταν το 1943 οι Γερμανοί κατέστρεψαν το χωριό ως αντίποινα για κάποια πράξη βίας ενάντια στο κατοχικό καθεστώς. Η Άνω Κερασιά ήταν η πραγματική εστία των χωρικών, όπου περνούσαν τα καλοκαίρια, ανέπνεαν τον αέρα των βουνών, έβοσκαν τα πρόβατά τους στα υψώματα, και απολάμβαναν την ελευθερία των ορέων.

Το χωριό που επισκέφθηκε ο McNeill το 1947 ήταν απλώς ένα χειμωνιάτικο καταφύγιο. Με τον καιρό, η ταπεινωτική εξάρτηση από τους ιδιοκτήτες των πεδινών εκτάσεων είχε γίνει συνθήκη ζωής.

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 150.

> *Μετά τον πόλεμο, η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε στην απαγόρευση την ανακατασκευής της Άνω Κερασιάς, και στους πρώτους μήνες του 1947, οι στρατιωτικές και αστυνομικές αρχές μοίρασαν μια διαταγή που έλεγε ότι κανείς δεν θα επιτρεπόταν ν' ανέβει στα υψώματα τη ερχόμενη άνοιξη, παρά το γεγονός ότι εκεί βρίσκονταν τα βοσκοτόπια και οι δασότοποι του χωριού.*[i]

Στα τέλη του 1946 τρεις βετεράνοι του ΕΛΑΣ, που κατάγονταν από την Κερασιά, είχαν επιστρέψει στο χωριό, για να συγκεντρώσουν τους χωρικούς και να ξαναρχίσουν τον ένοπλο αγώνα. Μ' ευκολία μάζεψαν σαράντα νέους από την Κερασιά και από χωριά με παρόμοια τοπογραφική θέση. Τα ερείπια του πάνω χωριού έγιναν στρατόπεδο των ανταρτών. Έτσι, ενώ την ημέρα η Κάτω Κερασιά ελεγχόταν από το άγημα του Εθνικού Στρατού που έδρευε στα Κανάλια, τη νύχτα περνούσε στον έλεγχο των ανταρτών που κατέβαιναν από το πάνω χωριό. Όπως ήταν επόμενο, η κατάσταση αυτή κατέστρεψε την αλληλεγγύη μεταξύ των κατοίκων του χωριού.

Μερικές εβδομάδες πριν από το δημοψήφισμα του Σεπτεμβρίου του 1946 μια ομάδα ακροδεξιών τραμπούκων είχε καταφθάσει στο χωριό. Έψαξαν για οπαδούς του ΕΑΜ, τους ξυλοκόπησαν, κι έκαψαν μερικά σπίτια. Η ίδρυση της αντάρτικης ομάδας, λίγο μετά, ενθάρρυνε μερικούς ακροαριστερούς να κάψουν μερικά σπίτια ακροδεξιών της Κερασιάς, ισχυρίζεται ο συγγραφέας. Το Μάρτιο του 1947, όταν η αμερικάνικη αποστολή επισκεπτόταν το χωριό, όλοι οι δεξιοί του χωριού είχαν απομακρυνθεί είτε στα Κανάλια είτε στο Βόλο. Ελάχιστοι από αυτούς που παρέμειναν στο χωριό ήταν πρόθυμοι να συζητήσουν και να εκφραστούν ανοιχτά υπέρ της αριστεράς. Οι αριστεροί μάλιστα παραδέχονταν ανοιχτά, όπως υποστηρίζει ο McNeill, ότι είχαν υπερψηφίσει την επαναφορά του βασιλιά στο δημοψήφισμα, μετά από την επιδρομή των ακροδεξιών, για να μην έχουν μπλεξίματα.

Η παρουσία αντίπαλων στρατιωτικών μονάδων σε απόσταση αναπνοής από το χωριό καθιστούσε αφόρητη τη ζωή, επειδή γινόταν αδύνατη η μόνιμη εγκατάσταση. Οι χωρικοί δυσκολεύονταν να επιβιώσουν, από τη στιγμή που οι στρατιώτες άρχισαν να τους κακομεταχειρίζονται κάθε φορά που τους

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 152.

έπιαναν να κόβουν ξύλα από το βουνό. Μερικές εβδομάδες μετά την άφιξη της ομάδας των Αμερικάνων στο χωριό ο ελληνικός στρατός διέταξε την εκκένωση της Κερασιάς. Οι χωρικοί μετακινήθηκαν σ' ένα καταυλισμό προσφύγων στα περίχωρα του Βόλου, όπου διέμειναν μέχρι τη λήξη του πολέμου. Έτσι, η αντάρτικη ομάδα στερήθηκε τη βάση ανεφοδιασμού της. Πριν από την εκκένωση στην Κάτω Κερασιά λειτουργούσε μια κρυφή, αλλά αποτελεσματική επιτροπή για τη συγκέντρωση εφοδίων για τους αντάρτες. Όσο διαρκούσε το σύστημα των επιτάξεων, όλοι αναγκάζονταν να ενισχύουν τους αντάρτες. Υπήρχε επίσης η πιθανότητα μια οικογένεια που στερούνταν τις απαραίτητες τροφές να ενθαρρύνει την ένταξη στους αντάρτες.

Δεν ήταν όλα τα μέλη της αντάρτικης ομάδας από την Κερασιά. Ο αρχηγός, που είχε το παρωνύμιο Καπετάν Δημητρώφ, είχε φτάσει με μια μικρή συνοδεία στην Κερασιά, στα τέλη του 1946, προερχόμενος από τον Όλυμπο. Η αντάρτικη ομάδα του Πηλίου απόκτησε κανονική οργάνωση κι εντάχθηκε στο Δημοκρατικό Στρατό μόνο μετά την άφιξη του Καπετάν Δημητρώφ. Στην Άνω Κερασιά υπήρχε επίσης ένας αντιπρόσωπος από το ΚΚΕ: ένας απόφοιτος γυμνασίου, προπαγανδιστής και ιδεολόγος μαρξιστής από το Βόλο. Η πλειοψηφία των ανταρτών καταγόταν από την Κερασιά και από τα γύρω ορεινά χωριά, κι ελάχιστοι είχαν έρθει από μακρινά χωριά.[i]

Ο McNeill είχε διαπιστώσει κατά την επίσκεψή του στο κρησφύγετο των ανταρτών ότι τα γεύματα ήταν κανονικά. Αυτό φανέρωσε την ύπαρξη ενός εκτεταμένου δικτύου ανεφοδιασμού, εκτός από την Κερασιά, κυρίως στα πεδινά χωριά. Το κρυμμένο δίκτυο εφοδιασμού είχε στηριχτεί κυρίως στην πεδιάδα, ενώ η Κερασιά ήταν μάλλον ένα σημείο συγκέντρωσης των εφοδίων. Κάποιοι άλλοι νέοι από την Κερασιά υπηρετούσαν στον Εθνικό Στρατό. Αυτοί τρέφονταν με φαγητό που προμήθευαν οι ΗΠΑ. Ο αριθμός των νέων της Κερασιάς που είχαν καταταχθεί στον Εθνικό Στρατό ήταν περίπου ο μισός από τον αριθμό όσων είχαν ενταχθεί στην αντάρτικη ομάδα. Συμπτώσεις σχετικές με την κατάταξη και τη σειρά συντέλεσαν τελικά στο πού θα ενταχθεί κάθε μαχητής.

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 154.

Το Μάρτιο του 1947 το άγημα του στρατού στα Κανάλια είχε τριπλάσια ή τετραπλάσια δύναμη από τους αντάρτες του Πηλίου. Οι στρατιώτες όμως δεν έδειχναν καμιά διάθεση να πολεμήσουν τους αντάρτες, και σε κάθε ανάβασή τους στο Πήλιο προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να ειδοποιήσουν τους αντάρτες για την άφιξή τους. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις πυροβολισμοί ανταλλάχθηκαν μόνο μια φορά, αλλά καμιά πλευρά δεν είχε σκοπό να σκοτώσει. Η εκκένωση της Κερασιάς είχε αποφασιστική σημασία. Μετά την απομάκρυνση των κατοίκων από τα σπίτια τους, τόσο από την Κερασιά όσο και από άλλα γειτονικά ορεινά χωριά, η αντάρτικη ομάδα του Πηλίου αποτραβήχτηκε στο βορρά, γιατί έχασε τις προμήθειες σε τρόφιμα. Από τότε, οι νέοι που είχαν ενταχθεί στο Δημοκρατικό Στρατό έγιναν άφαντοι.

Το 1956 είχαν επιστρέψει στο χωριό δέκα από αυτούς. Άλλοι δεκατρείς είχαν αλληλογραφήσει, ή ανανέωσαν τις επαφές με κάποιον άλλο τρόπο, ενώ σαράντα ήταν αγνοούμενοι. Για το λόγο αυτό η φυσική αύξηση του πληθυσμού του χωριού δεν είχε αυξήσει τον πραγματικό του πληθυσμό. Αν και οι στατιστικές ήταν ανακριβείς, εξαιτίας της εκκένωσης του χωριού, οι υπολογισμοί έδειχναν ότι οι γεννήσεις ήταν κατά προσέγγιση σαράντα πέντε περισσότερες, τον αριθμό, από τους θανάτους.

Η εμπειρία από το στρατόπεδο συγκέντρωσης ήταν καταθλιπτική. Πολλοί ήταν όσοι ζήλευαν εκείνους που, με κάθε μέσο, βρήκαν κάποια δουλειά στο Βόλο, και δεν επέστρεψαν στο χωριό, όταν το 1950 ανακλήθηκε η διαταγή για την εκκένωσή του.

Στο χωριό συγκεντρώθηκε τότε ένας εξαθλιωμένος και αποδιοργανωμένος πληθυσμός, πολιτικά διαιρεμένος, αλλά εχθρικά διακείμενος προς τις κρατικές αρχές που με τις διαταγές εκκένωσης αναστάτωσαν την κοινοτική ζωή. Το οικονομικό αδιέξοδο έκανε πάλι την εμφάνισή του, όπως και προπολεμικά. Τα επίσημα προγράμματα για τη βελτίωση της χρήσης των πόρων του χωριού «υπονομεύτηκαν» από τους κατοίκους, και η Κερασιά παρέμεινε μια οργισμένη και δυνητικά επαναστατική κοινότητα.

1.11. Το χωριό Κώττας

Το 1947 ο McNeill είχε επισκεφτεί και το χωριό Κώττας, το οποίο είχε μια εντελώς διαφορετική πολεμική ιστορία. Η κοινότητα αυτή βρίσκεται στον άνω ρου του Αλιάκμονα, γύρω στα δεκαπέντε μίλια μακριά από το τρίγωνο των συνόρων Ελλάδας – Αλβανίας – πρώην Γιουγκοσλαβίας. Τον καιρό της τουρκοκρατίας κατοικούσε στο χωριό, την επονομαζόμενη τότε Ρούλια, ένας Μακεδόνας οπλαρχηγός, ο Κώττας. Ο επαναστάτης κρεμάστηκε από τους Τούρκους, και το 1912 το απελευθερωμένο χωριό μετονομάστηκε Κώττας.

Στις αρχές του 20ου αιώνα μερικοί μετανάστες από το χωριό μετοίκησαν στο Τορόντο και το Σύδνεϋ, και άρχισαν να καλούν τους συγγενείς τους στη νέα τους διαμονή. Μετά από λίγες δεκαετίες, το 1947, πάνω από 2.000 Έλληνες που κατάγονταν από τον Κώττα κατοικούσαν στην Αυστραλία και τον Καναδά. Οι μετανάστες θεωρούνταν μέλη της κοινότητας του χωριού, γιατί συνέχιζαν να ενισχύουν τις οικογένειές τους με εμβάσματα.

Οι εγχώριοι πόροι επαρκούσαν μόνο για τέσσερις μήνες το χρόνο. Εκτός από τα εμβάσματα, την κοινοτική οικονομία ενίσχυε και η εργασία των κατοίκων στον τομέα των κατασκευών. «Στα τέλη της δεκαετίας του 1930 είχαν βοηθήσει στα μεγάλα αποστραγγιστικά έργα της κοιλάδας του Στρυμόνα δίπλα στις Σέρρες».[i]

Την περίοδο του πολέμου η αποστολή εμβασμάτων είχε διακοπεί. Ο McNeill πιθανολογεί ότι στη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής της Θράκης μπορεί μερικοί κάτοικοι του χωριού να εργάζονταν στις κατασκευές που πραγματοποιούσε ο βουλγαρικός στρατός για την μετεγκατάσταση βουλγάρικων πληθυσμών στις κατεχόμενες περιοχές.

Μόλις τέλειωσε η γερμανική κατοχή οι χρηματικές εντολές άρχισαν πάλι να καταφθάνουν, και συμπληρώθηκαν το 1946 από τις παραδόσεις τροφίμων που οργάνωνε η UNRRA. Οι ενισχύσεις αυτές διακόπηκαν όμως το Νοέμβριο του 1946, από τη στιγμή που ο Κώττας, πολύ κοντά στα γιουγκοσλαβικά και αλβανικά σύνορα, «ήταν ένα από τα πρώτα μέρη της Ελλάδας που περιήλθε

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 157.

μόνιμα στον έλεγχο του νέου αντάρτικου στρατού». Η γη είναι πολύ άγονη στον Κώττα, και το χωριό γνώρισε μεγάλη πείνα, σύμφωνα με τη μαρτυρία του McNeill. «Μερικά παιδιά είχαν πρησμένες κοιλιές· όλα ήταν οδυνηρά αδυνατισμένα. Ήταν προφανές ότι η φυσική επιβίωση όλων των κατοίκων του χωριού ήταν πολύ αβέβαιη».

Οι τοπικές ποσότητες τροφής δεν επαρκούσαν για τη διατροφή του πληθυσμού όλο τον χρόνο. Ωστόσο, ο Κώττας έπρεπε να τρέφει και μια δεκαπενταμελή φρουρά ανταρτών. Δύο από αυτούς βρίσκονταν στο χωριό όταν έφτασε η ομάδα των Αμερικάνων. Ήταν ξένοι στο χωριό, και καθόλου δημοφιλείς, ισχυρίζεται ο McNeill, αν και ο Κώττας είχε ορισμένες συμμετοχές στο Δημοκρατικό Στρατό. Άλλοι δεκαπέντε κάτοικοι υπηρετούσαν τότε στον Εθνικό Στρατό.

Μερικές εβδομάδες μετά την επίσκεψη του McNeill στον Κώττα, οι κομμουνιστικές αρχές, για ν' αντιμετωπίσουν την έλλειψη τροφίμων, μετακίνησαν προς το βορρά όλα τα παιδιά του χωριού που είχαν ηλικία μεταξύ δύο και δεκατεσσάρων χωριών. Τα παιδιά οδηγήθηκαν στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης, από τη Βαρσοβία ως την Τασκένδη. Ο πληθυσμός του χωριού μειώθηκε κατά 50%.

Το 1956 ο συγγραφέας επισκέφτηκε πάλι τον Κώττα, και βρήκε 188 κατοίκους, το ένα τρίτο όσων είχε συναντήσει το 1947. Στο διάστημα από το 1947 ως το 1950 οι αρρώστιες και η πείνα, μαζί με την ένοπλη βία, είχαν απότομα μειώσει τον πληθυσμό του χωριού. Οι πόνοι από την πείνα, τους θανάτους, και την αρρώστια είχαν ξεχαστεί, αλλά απέμενε μια πίκρα για το ξερίζωμα των παιδιών τους. Το 1956 όμως το χωριό περνούσε και χαρούμενες μέρες με τη σχετική βελτίωση των οικονομικών του.

1.12. Η Ζιάκα Γρεβενών

Οι αγρότες στην πρόσφατη ιστορία τους απέδειξαν όχι μόνο ότι είναι υποκείμενα της ιστορικής διαδικασίας, αλλά ότι μπορούν να δρουν με ιστορική συνείδηση, υποστηρίζει η Ρίκι Βαν Μπουσχότεν. Όπως τραγουδούσαν οι αντάρτες στα Γρεβενά:

Ραγιάδες εμείς δεν είμαστε, ούτε και μοιρολάτρες.
Παλλαϊκός αγώνας, λαοκρατία είναι ο σκοπός μας. [i]

Η Ζιάκα του ορεινού νομού Γρεβενών ονομάστηκε έτσι από τον Θεόδωρο Ζιάκα που είχε πρωτοστατήσει στην επανάσταση του 1856. Το 19ο αιώνα, το χωριό είχε μια οικονομία αυτοκατανάλωσης, με χαμηλό βαθμό ενσωμάτωσης στην αγορά και μεγάλη εξάρτηση από τη φύση. Κατά το μεσοπόλεμο το χωριό είχε ενσωματωθεί στην αγορά, «αλλά η χαμηλή παραγωγικότητα και η έλλειψη συγκοινωνιών εμπόδιζαν τους χωρικούς να αποκομίζουν οφέλη από το γεγονός αυτό: αγόραζαν, αλλά οι δυνατότητες για να πωλούν ήταν περιορισμένες». Όμως τη δεκαετία του 1940 η ίδια αυτή κοινότητα έγινε γνωστή ως «Μικρή Μόσχα». «Είχε 80 θύματα, οι περισσότεροι από τους οποίους σκοτώθηκαν στον Εμφύλιο, στο πλευρό του Δημοκρατικού Στρατού».[ii]

Οι κάτοικοι της Ζιάκας διακρίνονταν για την κοινωνική συνοχή τους και τις πρακτικές οικονομικής συνεργασίας. «Είμαστε χωριό κοπαδίσιο, ό,τι κάνουμε το κάνουμε μαζί. Είμαστε της ομαδικής ζωής, μπαίνουμε εύκολα στα καλούπια αυτά».[iii] Η ομοιογένεια των συμφερόντων και η τακτική κινητικότητα χαρακτηρίζουν το ρυθμό της ζωής στο χωριό.

Στο μεσοπόλεμο, αν και στη Ζιάκα υπήρχε δυσαρέσκεια για την περιφρονητική στάση των κρατικών υπαλλήλων που κατάγονταν από την Παλαιά Ελλάδα και για την οικονομική καταπίεση από το κράτος, η δημιουργία της Αγροτικής Τράπεζας, κατά τη δεκαετία του 1920, γέννησε ελπίδες.

---

[i] Ρίκι Βαν Μπουσχότεν, «Οι αγρότες και το ΚΚΕ, Λαϊκός Κομμουνισμός στην περίοδο της Αντίστασης και του Εμφυλίου», περιοδικό *Τα Ιστορικά*, Τόμος Ενδέκατος, Τεύχος 21, Δεκέμβριος 1994, σσ. 365-390.
[ii] ο.π., σ. 367.
[iii] ο.π., σσ. 370-71.

Όμως ο βενιζελισμός διάψευσε νωρίς τις προσδοκίες, με αποτέλεσμα η πλειοψηφία των κατοίκων να μεταστραφεί, στις εκλογές του 1928 και του 1933, προς το Αγροτικό Κόμμα. Έτσι ο Θάνος Φείδας, γεννημένος στη Ζιάκα, έγινε μέλος της εθνικής ηγεσίας του Αγροτικού Κόμματος.[i]

Από το 1933 υπήρχε στο χωριό και οργάνωση του ΚΚΕ, ενώ αργότερα στο ΕΑΜ πρωτοστάτησαν οι προοδευτικοί δάσκαλοι του χωριού, που είχαν σπουδάσει στο Διδασκαλείο της Καστοριάς.

Το Μάρτιο του 1943 απελευθερώθηκαν τα Γρεβενά και η αντιστασιακή οργάνωση του Ζιάκα εντάχθηκε στο ΕΑΜ. Το ΚΚΕ άρχισε να παίζει καθοδηγητικό ρόλο στο χωριό.[ii] Τα βιώματα των αγροτών στον Εμφύλιο και η φυλάκιση του συγχωριανού τους Καπετάν Χείμαρρου το 1955 στη Ρουμανία, σημάδεψαν τη ζωή των κατοίκων.[iii]

1.13. Πώς ανατράπηκε η ισορροπία στην ύπαιθρο

Η κατάσταση είχε βελτιωθεί το 1956, και στα τέσσερα χωριά που είχε επισκεφθεί μέσα στον εμφύλιο ο McNeill. Όπως τονίζει όμως ο συγγραφέας, τα χωριά δεν μπορούσαν να εφαρμόσουν τις απαραίτητες καινοτόμες πρακτικές που θα μπορούσαν ν' αποτρέψουν τη φτώχεια στο μέλλον.

Εφόσον η πρόσβαση ήταν πολύ ευκολότερη το 1956, ο McNeill σκέφτηκε να επισκεφτεί ένα ακόμη πεδινό χωριό που είχε πλεόνασμα τροφίμων, στη Θεσσαλία, κι ένα ακόμη ορεινό χωριό που αντιμετώπιζε ελλείψεις τροφίμων, στην Πελοπόννησο.

> *Κατ' αυτό τον τρόπο, η Αρχαία Κόρινθος θα μπορούσε να συγκριθεί μ' ένα ορεινό χωριό της «Παλιάς Ελλάδας»· η Κερασιά θα μπορούσε να συγκριθεί μ' ένα χωριό της θεσσαλικής πεδιάδας· και το ζευγάρωμα του Κώττα με το Νέο Ελευθεροχώρι δεν θα ήταν μεμονωμένο.*[iv]

[i] Ρίκι Βαν Μπουσχότεν, «Οι αγρότες και το ΚΚΕ, Λαϊκός Κομμουνισμός στην περίοδο της Αντίστασης και του Εμφυλίου», περιοδικό *Τα Ιστορικά*, Τόμος Ενδέκατος, Τεύχος 21, Δεκέμβριος 1994, σ. 373.
[ii] ο.π., σ. 375.
[iii] ο.π., σσ. 387-89.
[iv] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 160.

Ο κρίσιμος παράγοντας, μετά το 1950, ήταν «εάν, πώς, και σε ποια έκταση θα μπορούσαν να είναι λειτουργικές οι ειρηνικές ανταλλαγές ανάμεσα σε κοινότητες που είχαν έλλειψη τροφίμων και σε κοινότητες με πλεόνασμα τροφής», γράφει ο McNeill. Το 1956 η Αρχαία Κόρινθος ζούσε μια πρωτόγνωρη ευημερία. Καταρχήν είχε ανακάμψει ο τουρισμός. Τουριστικά λεωφορεία από την Αθήνα σταματούσαν στον αρχαιολογικό χώρο, πριν πάρουν το δρόμο για τις Μυκήνες και την Επίδαυρο. Το 1955 είχαν περάσει από το χωριό περίπου εβδομήντα δύο χιλιάδες ξένοι. «Πολλοί από αυτούς άφησαν κάποιο μικρό χρηματικό ποσό πίσω τους, κάνοντας αγορές στα καφέ ή στα μαγαζιά του χωριού που είχαν ξεφυτρώσει για να εξυπηρετούν τους τουρίστες». Ελάχιστοι κάτοικοι επωφελήθηκαν από αυτό το εισόδημα, κριτικάρει ο McNeill.[i]

Στο χωριό διανοίχθηκαν 163 νέα αρδευτικά φρεάτια, και το διαθέσιμο νερό επέτρεψε νέες καλλιέργειες σε μια γη που ήταν προηγουμένως κατάλληλη μόνο για σιτάρι.

> *Ο πρόεδρος του χωριού, ένας άνδρας εξαιρετικά σοφός και ανοιχτόκαρδος, υπολόγιζε ότι η αξία των καλλιεργητικών φυτών που παράγονταν στην Αρχαία Κόρινθο ήταν δέκα φορές πολλαπλάσια από την προπολεμική.*[ii]

Το 1955 η καλλιέργεια της σταφίδας ήταν πολύ πετυχημένη, και ανάλογες προσδοκίες υπήρχαν για το 1956. Η τιμή της σταφίδας ήταν υψηλή όσο ποτέ άλλοτε, λόγω μιας επίσχεσης εργασίας της παραγωγής σταφίδας στην Αυστραλία. Οι δύο συνεταιρισμοί εμπορίας της σταφίδας είχαν αναδιοργανωθεί με τη βοήθεια της Αγροτικής Τράπεζας.

Ο κάθε συνεταιρισμός είχε αποκτήσει με πίστωση έναν ελκυστήρα και μια μηχανή για τη συγκομιδή δημητριακών. Τα μηχανήματα αυτά νοικιάζονταν στους αγρότες, κι έτσι μέσα σ' ένα χρόνο είχαν αποπληρωθεί τα δύο τρίτα της δαπάνης για την αγορά των ελκυστήρων. Μεγάλα κέρδη απέφερε και η παραγωγή ντομάτας, αφότου, το 1953, ένας ακτήμονας χωρικός ξεκίνησε να μεταφέρει καθημερινά μ' ένα παλιό φορτηγό τις ντομάτες στην αγορά της

[i] Evanthis Hatzivassiliou, "Greek Reformism and its Models: The Impact of the Truman Doctrine and the Marshall Plan". In: *Journal of Modern Greek Studies,* 28 (1), May 2010, pp. 1-25.
[ii] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 161.

Αθήνας. Οι τιμές ήταν καλές, και οι αγρότες «έπιασαν την καλή». Ακολούθως η καλλιέργεια επεκτάθηκε τόσο πολύ, ώστε το 1956 χρησιμοποιούνταν έξι φορτηγά για τη μεταφορά της στη αγορά.

Επίσης, η χρήση λιπασμάτων και ενός βελτιωμένου σπόρου, που εισάχθηκε το 1953, τριπλασίασε την παραγωγή σιταριού. Έτσι απελευθερώθηκε επιφάνεια από την παραγωγή σιταριού, και αποδόθηκε, με την ανάπτυξη αρδευτικών τεχνικών, στην καλλιέργεια πολύ κερδοφόρων καλλιεργειών, που απαιτούσαν εντατική εργασία, όπως η ντομάτα. Ο καπνός, τα βερίκοκα και τα κηπευτικά ανταγωνίζονταν τη ντομάτα.

Οι αγρότες ήταν μαθημένοι στις διαπραγματεύσεις για την τιμή της σταφίδας, κι έτσι πετύχαιναν επωφελείς συμφωνίες με τους εργάτες συγκομιδής της ντομάτας και με τους οδηγούς των φορτηγών. Αλλά και οι εργάτες της γης ένοιωθαν ανακούφιση στην ανάπαυλα της άφθονης εργασίας τους για την πρόοδο που συντελέστηκε στον εκσυγχρονισμό της γεωργίας.

«Η σύνδεση με το εθνικό δίκτυο ενέργειας», σχολιάζει ο McNeill, «έγινε λίγες μόνο εβδομάδες πριν από την επίσκεψή μου, και η βελτίωση της ζωής, που γινόταν έτσι δυνατή, ήταν το πιο ζωντανό θέμα συζήτησης για όσο καιρό βρισκόμουν εκεί».

> *Το φως για τη νύχτα και οι ηλεκτρικές αντλίες ήταν, αρχικά, τα μόνα νέα πλεονεκτήματα που έφερε ο ηλεκτρισμός στην Αρχαία Κόρινθο· οι σκέψεις όμως των ανθρώπων περιστρέφονταν ήδη γύρω από ψυγεία και από ένα πλήθος άλλες σύγχρονες βελτιώσεις που μπορούσαν τώρα με σιγουριά να τις περιμένουν πώς και πώς.*[i]

Η ευημερία της κοινότητας είχε επίδραση και στα γύρω χωριά, που εύρισκαν ελκυστήρες να νοικιάσουν στην Αρχαία Κόρινθο. Πιο σημαντική ήταν η εσωτερική μετανάστευση από τα ορεινά χωριά στα πεδινά του νομού, καθώς πολλαπλασιάζονταν οι νέες ανάγκες για εργασία.

> *Ο πληθυσμός της Αρχαίας Κορίνθου είχε αυξηθεί από περίπου 1.530 το 1947 σε 1.732, καταμετρημένους στην απογραφή του 1961. Η φυσική αύξηση εξηγούσε κατά ένα*

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 162.

> *μέρος την μεγέθυνση αυτή. Ανάμεσα στο 1947 και στο 1961 γεννήθηκαν στο χωριό 506 παιδιά· 187 άτομα είχαν πεθάνει.*[i]

Στο ίδιο χρονικό διάστημα έφυγαν 180 άτομα από το χωριό, με κατεύθυνση την Αθήνα, τη Νέα Κόρινθο, την Αυστραλία, τον Καναδά, και τις ΗΠΑ. Το 1956, αν και υπήρχε έλλειψη εργατικών χεριών, δεν είχε αρχίσει ακόμα η συστηματική εποχιακή μετανάστευση από τα μακρινά χωριά, γιατί κανείς δεν ήταν σίγουρος για τη διάρκεια της ευημερίας. Έντονες ήταν ακόμη οι μνήμες από τις επιτάξεις του ΕΑΜ, που τρομοκράτησαν τους ιδιοκτήτες του χωριού, τις ανησυχίες των οποίων συμμεριζόταν και ο McNeill.

Η συσσώρευση του πλούτου γινόταν είτε με τη μορφή της κτηματικής ιδιοκτησίας, είτε με την αποταμίευση χρυσών νομισμάτων. Με την αγοραπωλησία της γης δοκιμάζονταν οι διαπραγματευτικές ικανότητες των αγροτών. Τα παζάρια γίνονταν με τον ίδιο μυστικό, ιδιωτικό τρόπο που συνάπτονταν και οι συμβάσεις εργασίας.

Ο γρήγορος πλουτισμός δεν άλλαξε τις παραδοσιακές στάσεις και αξίες στην Αρχαία Κόρινθο. Υπήρχε μια συγκρατημένη αισιοδοξία στο χωριό, μέχρι το 1956, όταν ο ανταγωνισμός από τη ντομάτα της Κρήτης και άλλων περιοχών έριξε την τιμή της χαμηλά. Άλλες καλλιέργειες έγιναν τότε πιο αποδοτικές. Τα οπωροφόρα δέντρα, που χρειάζονται επένδυση μεγαλύτερου κεφαλαίου, είναι, γι' αυτό το λόγο, λιγότερο ευάλωτα στον ανταγωνισμό. Τα επόμενα είκοσι χρόνια η ευημερία συνεχίστηκε χάρη στα οπωροφόρα.

Για να σχηματίσει μια εικόνα των χωριών που πρόσφεραν εργατικά χέρια στην Αρχαία Κόρινθο, ο συγγραφέας ταξίδεψε «στην αντίθετη γωνιά της Πελοποννήσου, επισκεπτόμενος μια κοινότητα που ονομάζεται Καρδαμύλη». Τη μελέτη του McNeill στο χωριό αυτό συνέχισε αργότερα, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, ο ανθρωπολόγος Fred Gearing, περνώντας τις καλοκαιρινές του διακοπές εκεί. Από τα χειρόγραφα του Gearing, που έφεραν τον τίτλο: "Kardamili: Work and Honour in a Greek Village", ο McNeill εμπλούτισε τις γνώσεις του για την Καρδαμύλη.

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* ο.π., σ. 163.

Εκεί όπου ο δυτικός Ταΰγετος βουτάει μέσα στο Μεσσηνιακό κόλπο, στην περιοχή της Έξω Μάνης, βρίσκεται η Καρδαμύλη. Την αναφέρει ο Όμηρος, και το σημερινό χωριό απέχει ένα μίλι περίπου από την αρχαία Ακρόπολη. Από παράδοση ήταν η μητρόπολη δώδεκα περίπου χωριών που σκαρφάλωναν ψηλότερά της, στις πλαγιές του όρους. Το λιμάνι της είναι το μόνο ασφαλές από το ακρωτήριο του Καπετάν Ματαπά, στην άκρη της Μάνης, ως την Καλαμάτα, που βρίσκεται τριάντα μίλια μακριά. Γι' αυτό η Καρδαμύλη ήταν τοπικό λιμάνι και διαμετακομιστικό κέντρο. Πριν από το 1821, μάλιστα, το εμπορικό ναυτικό της Καρδαμύλης έφθανε ως την Οδησσό και τ' άλλα ρωσικά λιμάνια.[i]

Στη δεκαετία του 1930 είχαν ιδρυθεί στην Καρδαμύλη ένα ελαιοτριβείο και μια σαπωνοποιία. Σ' αυτές τις επιχειρήσεις, και στο λιμάνι εργάζονταν οι φτωχές οικογένειες του χωριού. Το 1940 ο πληθυσμός έφθανε τα 750 άτομα. Ο πόλεμος όμως αποδιοργάνωσε την παραγωγή σαπουνιού. Το 1946 εμφανίστηκαν αντάρτες στον Ταΰγετο και το χωριό εκκενώθηκε, με κατεύθυνση την Καλαμάτα. Το 1949 η κυβέρνηση έφερε πίσω τους κατοίκους, και τους ενίσχυσε οικονομικά για να επισκευάσουν τις ζημιές. Οι εργάτες της Καρδαμύλης απασχολήθηκαν για λίγο στην κατασκευή ενός δρόμου που ένωνε την Καρδαμύλη με την Καλαμάτα και με τη νότια Μάνη.

Όταν όμως το 1950 ολοκληρώθηκε η κατασκευή του δρόμου, και η μεταφορά των εμπορευμάτων γινόταν πλέον με τα φορτηγά, το λιμάνι της Καρδαμύλης έχασε το ρόλο του, η δουλειά των λιμενεργατών χάθηκε, και δεν βρέθηκε κάποια άλλη να την αντικαταστήσουν. Οι φτωχοί του χωριού πείνασαν τότε πολύ, γιατί, όπως και στον Κώττα, η συγκομιδή αρκούσε μόνο για τέσσερις μήνες το χρόνο.

Η τροφή για τους υπόλοιπους μήνες έπρεπε να βρεθεί από την πώληση ελαιόλαδου, καθώς τα ελαιόδεντρα ευδοκιμούσαν στις βραχώδεις πλαγιές του Ταΰγετου. Κατά συνέπεια, κάθε διαθέσιμη σχισμάδα και κοιλότητα εδάφους ήταν στολισμένη μ' ένα ελαιόδεντρο· και τα δικαιώματα ιδιοκτησίας σε μεμονωμένα δέντρα είχαν μοιραστεί προσεκτικά ανάμεσα στις οικογένειες του χωριού με τις εθιμικές διαδικασίες της κληρονομιάς, της προίκας, και με

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σσ. 163-64.

τις περιστασιακές αγοραπωλησίες.[i] Υπήρχαν πάντως μεγάλες ανισότητες στην ιδιοκτησία. Με βάση κάποιες δυσεύρετες και αβέβαιες πληροφορίες, «ο πλουσιότερος άνθρωπος στο χωριό λεγόταν ότι κατείχε περίπου 1.200 δέντρα». Οι χωρικοί κρατούσαν πολλά μυστικά, και μερικοί αρέσκονταν να παραπλανούν το συνομιλητή τους. Έτσι, όλοι ζούσαν μέσα σε μια αμοιβαία καχυποψία.

> *Η Καρδαμύλη φαινόταν να αποτελείται από αποκεντρωμένες πυρηνικές οικογένειες, που η κάθε μία θεωρούσε όλες τις άλλες ως ανταγωνιστές, και που αντιδρούσε στις δύσκολες συγκυρίες που είχαν πέσει πάνω στην κοινότητα με μια κακότροπη, τεταμένη μυστικοπάθεια.*[ii]

Οι αντίξοες συνθήκες έδιωξαν πολλούς, και στο χωριό είχαν μείνει το 1956 μόνο πεντακόσιοι κάτοικοι, κατά ένα τρίτο λιγότεροι από τον προπολεμικό πληθυσμό. Όσοι έφυγαν τότε, είχαν εμπιστευτεί την καλλιέργεια των ελαιόδεντρών τους σε κάποιο συγγενή τους, ή τη νοίκιαζαν σε κάποιον άλλο. Λίγες εβδομάδες πριν από την άφιξη του McNeill είχε λάβει χώρα μια μεγάλη έξοδος προς την Καλαμάτα, όπου υπήρχε δουλειά σε κάτι νέους ορυζώνες. Επίσης, τριάντα άτομα από την Καρδαμύλη είχαν επιλέξει από το τέλος του πολέμου μέχρι το 1956 την υπερπόντια μετανάστευση, οι μισοί περίπου στην Αυστραλία, και οι άλλοι μισοί στις ΗΠΑ.

Η συλλογή του ελαιοκάρπου τον Οκτώβριο και το Νοέμβριο ήταν μια εντατική εργασία, που έπρεπε να γίνει με το χέρι σε κάθε ένα δέντρο. Προσπαθούσαν ν' αποφύγουν την πτώση των ελιών στο έδαφος, γιατί θα έχαναν ένα μέρος από το λάδι τους. Γι' αυτό χρειάζονταν άφθονη εργατική δύναμη τις μέρες της συγκομιδής, πράγμα που ευνοούσε την ανεργία, τους υπόλοιπους δέκα μήνες.

Ο McNeill προσθέτει ότι υπήρχαν γύρω στους δεκαπέντε «ανικανοποίητους αριστερούς» στο χωριό, που έρχονταν σε «σκόπιμη εναντίωση» με την πλειοψηφία των 180 οπαδών της μοναρχίας. Οι διαδικασίες της αγοραπωλησίας έφερναν όμως σ' επαφή όλους τους κατοίκους, και μετρίαζαν τις ταξικές αντιπαλότητες.

---

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σσ. 165.
[ii] ο.π., σ. 166.

Το πιο σημαντικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε το χωριό ήταν η ανεπάρκεια του νερού.

> *Οι γυναίκες έπρεπε να περπατούν περίπου ένα μίλι για να γεμίζουν τις στάμνες τους από την πηγή· το καλοκαίρι όμως η ροή λιγόστευε και μερικές φορές στέρευε. Όταν αυτό συνέβαινε έπρεπε να μεταφερθεί νερό από την Καλαμάτα με φορτηγό. Κάτω από αυτές τις συνθήκες κάθε ποτήρι νερού ήταν πολύτιμο, και η γυναικεία εργασία επιβαρυνόταν σε ασυνήθιστο βαθμό, αφού οι στάμνες ήταν βαριές και ο δρόμος μακρύς και απόκρημνος.*[i]

Οι μηχανικοί της κυβέρνησης είχαν ξεκινήσει την εγκατάσταση σωλήνων για τη μεταφορά του νερού μέσα στο χωριό, αλλά το έργο προχωρούσε αργά, γιατί οι κάτοικοι δεν συμφωνούσαν να πληρώσουν επιπλέον φόρους για την αποπληρωμή ενός δανείου.

Το 1956 η μετανάστευση στην Αθήνα ήταν δελεαστική για τις κόρες της ιδιοκτήτριας τάξης. Η νεολαία εγκατέλειπε την Καρδαμύλη με ανησυχητική ταχύτητα. Η Αγροτική Τράπεζα μάταια προσπαθούσε να πείσει τους κατοίκους του χωριού να δανειστούν για ν' αγοράσουν λιπάσματα. Μερικοί αγρότες βεβαίωναν ότι τα λιπάσματα αύξαναν την ποσότητα του λαδιού, αλλά μείωναν την ποιότητά του.

Το 1966, σε μια νέα του επίσκεψη στα δυο χωριά της Πελοποννήσου, ο McNeill διαπίστωσε ότι η Αρχαία Κόρινθος είχε χάσει την ορμητική της ανάπτυξη. Εναλλακτική διέξοδο στην αστάθεια της αθηναϊκής αγοράς πρόσφερε η εξαγωγή φρέσκων φρούτων στη Γερμανία. Η δημιουργία ενός εργοστασίου κατασκευής πλαστικών κουτιών συσκευασίας για τα φρούτα έδωσε μια νέα διάσταση στην οικονομική ζωή του χωριού, δίνοντας νέες προοπτικές απασχόλησης. Από την άλλη πλευρά, εμφανίστηκαν ελλείψεις στα αποθέματα νερού, αφού τα αρδευτικά φρεάτια έριξαν τη στάθμη του νερού. Το 1966 μερικά πηγάδια δεν είχαν αρκετό νερό. Η υπεράντληση από τα υπόλοιπα πηγάδια γινόταν με το ρίσκο της άντλησης υφάλμυρου νερού από το γειτονικό Κορινθιακό κόλπο. Ένα άλλο πρόβλημα ήταν η μείωση της κερδοφορίας της σταφίδας, γιατί η αγγλική αγορά προτιμούσε την

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σσ. 167.

αυστραλιανή σταφίδα. Όμως ο τουρισμός αναπτυσσόταν ακόμα στην Αρχαία Κόρινθο. Από την πλατεία του χωριού περνούσαν περίπου χίλια άτομα κάθε μέρα αιχμής της τουριστικής κίνησης του καλοκαιριού.

Η πιο μεγάλη όμως αλλαγή επήλθε στις καταναλωτικές συνήθειες των κατοίκων της Αρχαίας Κορίνθου, ως συνέπεια της ανόδου του εισοδήματός τους. Αντί να αποταμιεύουν χρυσά νομίσματα, οι χωρικοί είχαν αρχίσει ν' αγοράζουν ψυγεία και να κατασκευάζουν λουτρά με τουαλέτες που διέθεταν καζανάκι.[i] Τα χαμηλότοκα δάνεια που χορήγησε η κυβέρνηση για την αποκατάσταση των ζημιών από το σεισμό του 1957 επέτρεψαν την ανακατασκευή των σπιτιών σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα. Τον ίδιο περίπου καιρό, η ιδιωτική αγορά των ελκυστήρων άρχισε ν' αντικαθιστά την ενοικίαση από τους συνεταιρισμούς, και το χωριό απέκτησε πάνω από εκατό «τρακτεράκια».

Η αφθονία σε τρακτέρ και σε ειδικά εξαρτήματα άλλαξε τη φύση της εργασίας στο χωράφι. Οι γυναίκες των αγροτών δεν ήταν απαραίτητο πλέον να βοηθούν στις μέρες αιχμής της εργασίας. Ο χρόνος αγροτικής εργασίας μειώθηκε και η εσωτερική μετανάστευση περιορίστηκε. Διατηρήθηκε μόνο μια ελάχιστη ροή μετοικίσεων στην Αρχαία Κόρινθο, με τη μορφή γάμων ανάμεσα σε καταγόμενους από ορεινά χωριά και σε γιους ή κόρες οικογενειών της Αρχαίας Κορίνθου. Ο πρόεδρος της κοινότητας υπολόγιζε ότι περίπου δέκα με δεκαπέντε οικογένειες είχαν έλθει στο χωριό από το 1956 και μετά, αντισταθμίζοντας την εξωτερική μετανάστευση. Μέσα στη δεκαετία που πέρασε από το 1956 ως το 1966, οι γεννήσεις στο χωριό ήταν 123 περισσότερες από τους θανάτους, και ο πληθυσμός έφτασε τους 1.800 κατοίκους.[ii]

Νέες ιδέες έκαναν την εμφάνισή τους, αν και οι αγρότες κρατούσαν αποστάσεις από τους τουρίστες. Τα γλωσσικά εμπόδια δυσκόλευαν την επικοινωνία, και συχνές ήταν οι διενέξεις για τις τιμές των προϊόντων. Από την άλλη πλευρά, δυο φορές την εβδομάδα, προβάλλονταν κινηματογραφικές ταινίες στην πλατεία του χωριού, κι «έφεραν ένα νέο και αστραποβόλο κόσμο, με αξίες της μεγαλούπολης, στην προσοχή των νέων».

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 169.
[ii] ο.π., σ. 170.

Μετά την άνοδο του Παπανδρέου στην εξουσία, ο πρόεδρος του χωριού άλλαξε, αλλά μέσα σε πνεύμα συνεργασίας. Οι ακτήμονες του χωριού ήταν λιγότερο εξαρτημένοι από τους αγρότες. Νέες δουλειές είχαν εμφανιστεί στα εργοστάσια της Νέας Κορίνθου, στα φορτηγά, στην εξυπηρέτηση των τουριστών, και στις αρχαιολογικές ανασκαφές. Ούτε η Αρχαία Κόρινθος ούτε η Καρδαμύλη πρόσφεραν έδαφος για όξυνση του πολιτικού αγώνα. Η μετανάστευση συνεχιζόταν στην Καρδαμύλη, και ο πληθυσμός είχε μειωθεί από 500, πριν από δέκα χρόνια, σε 380 κατοίκους, κατά το 1966. Στο ίδιο χρονικό διάστημα οι θάνατοι ήταν περίπου ισάριθμοι με τις γεννήσεις. Η φυσική αύξηση δεν μπορούσε πλέον να αντισταθμίσει τη μετανάστευση, και ήταν αναμενόμενο ο πραγματικός πληθυσμός του χωριού να μειωθεί στους 250 κατοίκους το 1976.

Το χωριό είχε ελάχιστα παιδιά, και ο McNeill εξηγεί την «καταστροφική πτώση του αριθμού των γάμων και των γεννήσεων» ως αποτέλεσμα της εξέγερσης των νεαρών γυναικών του χωριού «ενάντια στα πρότυπα ζωής στα οποία οι μητέρες τους ήταν υποταγμένες». Στη Μάνη η βεντέτα διαρκούσε μέχρι τη δεκαετία του 1930. Η ανεργία των αντρών, εξαιτίας της περιορισμένης χρονικά εργασίας στα ελαιόδεντρα, πρόσφερε άπλετο χρόνο για την αναζωπύρωση των σκαιών αιματηρών παθών.

Από τα τέλη του Β΄ παγκόσμιου πολέμου, οι γυναίκες αντέδρασαν στις βίαιες συμπεριφορές εγκαταλείποντας μαζικά την κοινότητα. Όσες απέμειναν, κουβαλούσαν, μέχρι το 1962, νερό από την πηγή πάνω στα κεφάλια τους, μέσα σε βαριές στάμνες. Η φυγή των θηλυκών τέκνων της οικογένειας, είχε ως αποτέλεσμα να μείνουν οι κληρονόμοι εκατοντάδων, ίσως και χιλιάδων ελαιόδεντρων, χωρίς γυναίκες με αρκετή προίκα. «Γιατί ήταν ακριβώς οι κόρες της ιδιοκτήτριας τάξης που αρνούνταν πιο παθιασμένα τους ρόλους των μανάδων τους και που βρήκαν ότι είναι ευκολότερη η φυγή στην Αθήνα ή την Καλαμάτα».[i] Το δίλημμα των εύπορων νέων αντρών ήταν, σύμφωνα με το συγγραφέα, αν θα έπρεπε να νυμφευτούν κάποια κοπέλα με μικρότερη προίκα από τα ορεινά, ή αν θα επέμεναν να βρουν μια κοπέλα «με όμορφη προίκα» από την Καρδαμύλη, κάνοντας ένα γάμο που θα αποτελούσε

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 172.

ικανοποιητική συναλλαγή και θα εδραίωνε τη θέση των δύο οικογενειών μέσα στη μικρή κοινότητα. Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες οι γαμπροί αναγκάζονταν να περιμένουν να βρεθεί η κατάλληλη προίκα. Στην πράξη όμως, η ιδιοκτήτρια τάξη της Καρδαμύλης είχε αρχίσει το 1976 να διαπράττει μια «γενοκτονία» με θύμα την ίδια. Οι ευκατάστατοι άντρες περίμεναν, αλλά η προσωπικότητά τους, οι συμπεριφορές τους, οι προσδοκίες τους, αντιμετώπιζαν συγκεκριμένες απορρίψεις. Παλιότερα, ο νέος έβρισκε μια νύφη με προίκα συνήθως μετά το θάνατο του πατέρα του, ή μετά την αποχώρησή του από την ενεργό εργασία. Αντίθετα, οι κοπέλες παντρεύονταν κοντά στα είκοσι. Ένας από τους υποψήφιους γαμπρούς της Καρδαμύλης είχε απευθυνθεί το 1976 σ' ένα αθηναϊκό γραφείο συνοικεσίων, απ' όπου ήρθε σ' επαφή με μια καθηγήτρια γυμνασίου, που η μοναδική της «προίκα» ήταν ο μισθός της. Οι διαπραγματεύσεις συνεχίζονταν, και περιλάμβαναν διάφορες μεσοαστικές οικιακές ανέσεις που πρόσφερε ο υποψήφιος. Η αίσια κατάληξη αργούσε να έλθει, επειδή δεν ικανοποιούνταν οι μοντέρνες απόψεις της γυναίκας για την οικογένεια.

Μια άλλη δυσκολία που είχε εμφανιστεί το 1966 ήταν η έλλειψη εργατικής δύναμης για τα ελαιόδεντρα, αφού όλοι οι ακτήμονες εργάτες είχαν φύγει από το χωριό. Μια κυβερνητική υπηρεσία είχε ενεργοποιηθεί για να φέρνει εργάτες από τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία. Οι αγρότες όμως διαπίστωναν απουσία γνώσεων για τη συλλογή του ελαιοκάρπου, και παραπονιόνταν ότι οι νεοφερμένοι εργάτες έπαιρναν υπερβολικά μεγάλους μισθούς. Το σχέδιο κατέρρευσε λόγω της μετανάστευσης των κατοίκων της Βόρειας Ελλάδας στη Γερμανία.

Ευτυχώς όμως η χρήση λιπασμάτων αύξησε την παραγωγή και έκανε πιο ανθεκτικό το κοτσάνι, επιτρέποντας καθυστερήσεις στη συγκομιδή. «Η χρήση λιπάσματος έγινε κανονική, πραγματικά γενική, στις αρχές της δεκαετίας του 1960», και, χάρη στα λιπάσματα, η περίοδος συγκομιδής έγινε μεγαλύτερη. Διαδόθηκε επίσης η μέθοδος του ραβδισμού των ελαιόδεντρων, που τα προηγούμενα χρόνια δεν ήταν συνηθισμένη. Από το 1976 και μετά η έλλειψη εργατικών χεριών έγινε πιο έντονη, επειδή τα γύρω ορεινά χωριά έχαναν τον πληθυσμό τους. Ο αντρικός πληθυσμός των ορεινών αυτών χωριών κατευθυνόταν στις πόλεις για δουλειά, κι έτσι απέμεναν μόνο γυναίκες και

χήρες για τη συγκομιδή της ελιάς. Μια νέα κρίσιμη περίοδος ξεκινούσε, αφού έκαναν σιγά-σιγά την εμφάνισή τους εγκαταλειμμένες εκτάσεις, που μετατρέπονταν σε βοσκοτόπια. Διέξοδο αποτέλεσε από το 1958 και μετά ο τουρισμός. Είχαν στήσει αντίσκηνα στην ακρογιαλιά και σόκαραν τους κατοίκους με τη γύμνια τους. Το 1962 οι κατασκηνωτές έφτασαν τους σαράντα επτά, και διπλασιάστηκαν τον επόμενο χρόνο, και το 1965 διπλασιάστηκαν πάλι. Με τη βοήθεια του Υπουργείου Τουρισμού η κοινότητα έκτισε ένα μικρό ξενοδοχείο. Η προοπτική του κέρδους όμως υπονομευόταν από την οργή που προκαλούσαν οι γυμνιστές, και το ξενοδοχείο, για αρκετά χρόνια, παρέμεινε κλειστό.

Η απροθυμία των κατοίκων της Καρδαμύλης να εξυπηρετήσουν τους τουρίστες ταυτίστηκε με τη διατήρηση της παραδοσιακής αγνότητας. Το αποτέλεσμα ήταν ελάχιστοι μυημένοι Αθηναίοι, Γερμανοί και Σκανδιναβοί να κάνουν διακοπές στην άθικτη Καρδαμύλη.

1.14. Σύγκριση ανάμεσα σε δύο χωριά της Θεσσαλίας

Στην Κερασιά οι πληγές από τον εμφύλιο πόλεμο ήταν βαθιές και επουλώθηκαν πολύ αργά. Η φτώχεια ήταν μεγάλη και οι υλική πρόοδος μικρότερη από άλλες κοντινές κοινότητες. Παρά τη βελτίωση της ποιότητας ζωής, υπήρχε μια αίσθηση αποξένωσης και πικρίας. Αντίθετα, ο Λοφίσκος, ένα χωριό στα πεδινά της Θεσσαλίας, περίπου δεκαπέντε μίλια από την Κερασιά, ευημερούσε από παλιά. Η οικονομική άνοδος των μεταπολεμικών χρόνων δεν ήταν εξαίρεση στην ιστορία του χωριού.

Το 1956, στην πρώτη του επίσκεψη στο Λοφίσκο, ο McNeill βρήκε την εξωτερική εικόνα του χωριού άσχημη. Βρίσκεται πολύ κοντά στο δρόμο Λάρισας – Βόλου, και η πρόσβαση στο χωριό γινόταν από ένα χωματόδρομο γεμάτο λακκούβες και λάσπες. Τα χωράφια του χωριού βρίσκονταν στον αποστραγγισμένο πυθμένα της λίμνης Κάρλας, και ήταν, γι’ αυτό το λόγο, πολύ εύφορα.

Φτάνοντας στο Λοφίσκο, βλέποντας τα ακανόνιστα διασκορπισμένα πλινθόκτιστα σπίτια και υπόστεγα του χωριού, ο McNeill σχημάτισε μια εικόνα φτώχειας και εξάντλησης. Τα σπίτια ήταν μικρά, μονόπατα, και συγχέονταν διακριτικά με το λασπωμένο τοπίο. Στο κέντρο του χωριού υψωνόταν ένα γερό πλινθόκτιστο διώροφο σπίτι, που ανήκε κάποτε στον Τούρκο πασά της περιοχής. Το 1881 ο πασάς πούλησε τη γη του σ' ένα Λαρισαίο, ο οποίος με τη σειρά του αποζημιώθηκε από το ελληνικό κράτος, όταν το 1920 αποφασίστηκε η διανομή της γης του στους αγρότες. Με τον τρόπο αυτό είχαν διανεμηθεί τότε αγροκτήματα με έκταση 137 στρέμματα το καθένα σε τριάντα τρεις δικαιούχες οικογένειες κολλήγων. Επίσης, από δεκαπέντε στρέμματα γης είχαν λάβει και οικογένειες βοσκών που έβοσκαν τα κοπάδια τους στα βοσκοτόπια που σχηματίζονταν από την υποχώρηση των νερών της λίμνης κάθε καλοκαίρι.

Όπως συνέβη και στο Νέο Ελευθεροχώρι, το 1920 έγιναν πολλοί γάμοι και στο Λοφίσκο, γιατί γη δικαιούνταν μόνο οι αρχηγοί οικογενειών. Λαμβάνοντας υπόψη ότι στο νέο Ελευθεροχώρι μια γη 27 στρεμμάτων ήταν αρκετή για την επιβίωση της οικογένειας, αντιλαμβανόμαστε ότι 137 στρέμματα ανά οικογένεια θα έφερναν πλούτο στους αγρότες του Λοφίσκου. Όμως η κοινότητα απέφευγε να επιδεικνύει τον πλούτο της, κι έτσι εξηγείται η βραδύτητα των κατοίκων του χωριού στα θέματα εκσυγχρονισμού των κατοικιών τους και των δημόσιων χώρων. Η οπισθοδρομικότητα αυτή φάνηκε σωτήρια στη γερμανική κατοχή, όταν το χωριό συνέχισε ανενόχλητο να παράγει πλεόνασμα σιταριού. Το σιτάρι ήταν εύκολο να πουληθεί σε καιρούς έλλειψης τροφίμων. Το χωριό διατήρησε την ευημερία του, και κανείς κάτοικος του Λοφίσκου δεν σκοτώθηκε στις πολεμικές περιπέτειες. Η ριζοσπαστική στάση των χωρικών ενάντια στους γαιοκτήμονες ήταν η αιτία που υπήρχε μια συμπάθεια για το ΕΑΜ στο χωριό. Όμως η στάση όλων απέναντι στην πολιτική ήταν χλιαρή, και ο Λοφίσκος δεν επηρεάστηκε από τη δράση των ανταρτών στο Πήλιο το 1946.

Η μεγάλη αλλαγή στο χωριό προήλθε μεταπολεμικά από τη δράση της UNRRA, οι ειδικοί της οποίας το 1945-46 ψέκασαν την Ελλάδα με DDT, σε τόσο μεγάλη έκταση, ώστε εξολόθρευσαν τα ανωφελή κουνούπια. Έτσι, η ελονοσία εξαφανίσθηκε απ' όλη την Ελλάδα.

Αλλά τα σώματα των αγροτών έδειχναν ακόμη σημάδια ασθενικότητας, από την έκθεση στην ελονοσία επί δεκαετίες, και οι χωρικοί του Λοφίσκου ήταν, σε αντίθεση με τους άλλους Έλληνες, ακόμα κάπως απαθείς, όπως σημειώνει ο McNeill, σύμπτωμα της μακροχρόνιας έκθεσης στην ασθένεια.

Μέχρι το 1952 η καλλιέργεια ήταν εντελώς παραδοσιακή. Η πρώτη μεταπολεμική αλλαγή συνέβη το 1952, με την έναρξη της χρήσης λιπασμάτων. Όταν τα λιπάσματα συνδυάστηκαν με τη χρήση των βελτιωμένων σπόρων, η σοδειά διπλασιάστηκε. Κατόπιν, το 1955, ένας αντιπρόσωπος της Αγροτικής Τράπεζας έπεισε έναν αγρότη να κατασκευάσει ένα αρδευτικό φρέαρ και ν' αντικαταστήσει την καλλιέργεια σιταριού με το βαμβάκι. Αυτή αποδείχθηκε μια καλή επένδυση, γιατί ο αγρότης τριπλασίασε το εισόδημά του από αρδευόμενο χωράφι. Το αποτέλεσμα ήταν ότι το 1956 πολλοί άλλοι αγρότες σχεδίαζαν την διάνοιξη αρδευτικών φρεατίων, αψηφώντας τα χρέη.

Σύντομα όμως, σε αντίθεση με την Αρχαία Κόρινθο, οι αγρότες του Λοφίσκου εγκατέλειψαν την καλλιέργεια βαμβακιού, γιατί απαιτούσε περισσότερα εργατικά χέρια και οι τιμές του ανεβοκατέβαιναν, ενώ οι τιμές του σιταριού ήταν σταθεροποιημένες με κυβερνητική απόφαση και η συγκομιδή του γινόταν με θεριζοαλωνιστικές μηχανές.

Κατά συνέπεια, στην επιστροφή του το 1966 ο McNeill δεν διαπίστωσε μεγάλες αλλαγές από την εισαγωγή αρδευτικών συστημάτων. Άλλες μεταβολές, πέρα από την παρουσία μιας θεριζοαλωνιστικής μηχανής, δεν υπήρχαν. Όμως το 1967 οι κάτοικοι αποφάσισαν να κατασκευάσουν ένα δίκτυο από χαλικοστρωμένους δρόμους, που έκαναν έτσι πιο ασφαλή την πρόσβαση στο χωριό. Το αποτέλεσμα ήταν ν' αλλάξει ριζικά η ρυμοτομία, ώστε ν' αναγκαστούν σχεδόν όλες οι οικογένειες να κατασκευάσουν ένα καινούριο σπίτι.

Η μεταμόρφωση αυτή είχε ολοκληρωθεί το 1976. Οι ασβεστωμένες και χρωματισμένες προσόψεις αντικατέστησαν τη μονότονη πλινθοκατασκευή, κάνοντας το χωριό να μοιάζει με μια μικρή, νοικοκυρεμένη προαστιακή πόλη. Τα δέντρα είχαν ψηλώσει και πρόσφεραν φρούτα και σκιά, ενώ μια όμορφη καινούρια εκκλησία είχε ξεπεράσει σε ύψος το σπίτι του πασά. Οι δωρητές για

την κατασκευή της εκκλησίας ήταν καταγόμενοι από το Λοφίσκο, ένας απ' αυτούς μάλιστα είχε μεταναστεύσει στην Ιντιάνα πριν από το 1920. Ο Λοφίσκος είχε φτάσει σε αστικά επίπεδα άνεσης, με καινούρια σπίτια που διέθεταν όλα σύγχρονη ύδρευση, τηλεόραση, ραδιόφωνο, ηλεκτρικό ψυγείο, πλυντήριο, και παρόμοιες οικιακές συσκευές. Αφού υπερνικήθηκαν οι φόβοι της επιδεικτικής κατανάλωσης, το χωριό εκσυγχρονίστηκε σε μεγάλο βαθμό. Παράλληλα, ξεπεράστηκαν όλες οι αναστολές σε ζητήματα ενδυμασίας, συμπεριφοράς και καριέρας. Μέχρι το 1967 κανένα παιδί δεν είχε φύγει για να σπουδάσει στο γυμνάσιο, γιατί η γη στο χωριό ήταν άφθονη. Το 1967-68 όμως, μερικά παιδιά μετακόμισαν στη Λάρισα για να παρακολουθήσουν το γυμνάσιο.

Το 1976 όλοι ήθελαν να πάνε στο γυμνάσιο. Οι πατεράδες ανησυχούσαν για τη συνέχιση της αγροτικής επιχείρησης, και διατύπωναν παράπονα για την αδιαφορία των παιδιών τους. Για την αντιμετώπιση της αγροτικής εξόδου, και την επακόλουθη έλλειψη εργατικών χεριών, υπήρχε επαρκής μηχανολογικός εξοπλισμός, όπως θεριζοαλωνιστικές μηχανές, σύγχρονα άροτρα, ελκυστήρες, και άλλα. Οι αγρότες του Λοφίσκου ένοιωθαν πάντα μια αυτάρεσκη ικανοποίηση για τα μεγάλα κτήματά τους, και έκαναν προσεκτικούς γάμους από τους οποίους αποκλείονταν οι «παρείσακτοι», σύμφωνα πάντα με τον McNeill.

Το 1976 το έργο της αποστράγγισης της λίμνης Κάρλας είχε ολοκληρωθεί, και οι αγρότες του Λοφίσκου διεκδίκησαν, μαζί με άλλα δεκατρία χωριά, να μοιραστούν τα αποστραγγισμένα εδάφη της λίμνης. Την άνοιξη του 1976 οι αγρότες δεκατεσσάρων χωριών, που βρίσκονταν στην παλιά ακτή της λίμνης, συγκεντρώθηκαν με τους χίλιους - όπως είπαν με κάποια υπερβολή - ελκυστήρες τους στις νέες εκτάσεις και άρχισαν να οργώνουν τη γη. Όταν ο McNeill επισκέφτηκε το Λοφίσκο το 1976 οι αγρότες περίμεναν να θερίσουν τις διεκδικούμενες εκτάσεις, δυο εβδομάδες μετά. Αν νικούσαν σ' αυτό τον αγώνα θα διπλασίαζαν τη γη τους, μπορεί και παραπάνω.

Η εναλλακτική λύση θα ήταν να διανεμηθεί η γη σε φτωχούς αγρότες από τα τριγύρω ορεινά χωριά. Πράγματι, οι κάτοικοι της Κερασιάς είχαν καλλιεργήσει το 1964 ένα κομμάτι της πρώην λίμνης Κάρλα.

Η κοινωνική δικαιοσύνη ήταν με το μέρος της Κερασιάς. Ο Λοφίσκος όμως διέθετε μεγαλύτερα αγροκτήματα και περισσότερες μηχανές, προϋποθέσεις για μια αποτελεσματική παραγωγή. Η έκβαση ήταν ευνοϊκή για το Λοφίσκο, και απογοητευτική για την Κερασιά, δίνοντας νέες λαβές για την εκδήλωση αγανάκτησης. Η κυβέρνηση είχε φροντίσει να χρηματοδοτήσει την επισκευή των σπιτιών της Κερασιάς, είχε κατασκευάσει ένα νέο δρόμο, έφερε νερό από το βουνό μέσα στο χωριό, αλλά οι χωρικοί δεν είχαν επαρκείς πόρους. Οι προσπάθειες καλλιέργειας αμπελιών και ελαιόδεντρων αντιμετωπίστηκαν με βαρυθυμία από τους κατοίκους, και σύντομα απέτυχαν. Τα ελαιόδεντρα καταστράφηκαν από τη βαρυχειμωνιά του 1957, και τ' αμπέλια δεν πήγαν καλύτερα.

Το 1956, όταν ο McNeill επισκέφθηκε για δεύτερη φορά την Κερασιά, η μισθωτή εργασία για το στρώσιμο του δρόμου και για άλλες βελτιώσεις είχε τερματιστεί. Ό,τι μπορούσαν να ξαναχτίσουν μέσα στο χωριό το είχαν οικοδομήσει. Γύρω στους πενήντα άνδρες απασχολούνταν στο έργο αποστράγγισης της Κάρλας. Η πλαγιά του Πηλίου είχε αποδοθεί για αναδάσωση, κι έτσι οι κάτοικοι δεν μπορούσαν να εργαστούν ως ξυλοκόποι και καρβουνιάρηδες.

Οι κάτοικοι αποφάσισαν ν' αψηφήσουν την απαγόρευση και να εργαστούν στην υλοτόμηση των δέντρων. Χρησιμοποιούσαν ανιχνευτές, παραπλανητικές ενέργειες για να απομακρύνουν τους δασονόμους, και δρόμους διαφυγής. Το αντάρτικο συνεχιζόταν με μια τροποποιημένη μορφή.

Δέκα χρόνια μετά (το 1966) η κατάσταση είχε βελτιωθεί. Περίπου ενενήντα άτομα είχαν μεταναστεύσει στο Βόλο, αφού πλέον είχαν εκλείψει τα εμπόδια μετακίνησης. Όμως ο Βόλος και το λιμάνι του είχαν ελάχιστες δουλειές, αφότου μεταπολεμικά ευνοήθηκαν οι μεταφορές με φορτηγό.

Μια άλλη εναλλακτική λύση προέκυψε από την πτώση της στάθμης της Κάρλας το 1964, που απελευθέρωσε γόνιμη γη. Οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι παραχώρησαν ένα μέρος αυτής της γης στους κατοίκους της Κερασιάς. Για κάθε μέλος της οικογένειάς του ο αρχηγός της μπορούσε να νοικιάσει 5 στρέμματα. Η αδικία που ένοιωσαν στην Κερασιά οφειλόταν στο γεγονός ότι δεν αποκτούσαν τίτλους ιδιοκτησίας της γης.

Αντίθετα, προσκαλούνταν να υπογράψουν μια ετήσια εκμίσθωση από την Αγροτική Τράπεζα. Ταυτόχρονα γίνονταν συμφωνίες για τους πιστωτικούς όρους που αφορούσαν τα λιπάσματα, για το σπόρο, και για το κόστος της καλλιέργειας. Κάθε χρόνο επαναδιαπραγματεύονταν τους όρους, και οι αλλαγές στην οικογενειακή κατάσταση λαμβάνονταν υπόψη. Στο τέλος κάθε χρόνου έπρεπε ο λογαριασμός με την τράπεζα να έχει κλείσει, ώστε να γίνει καινούρια εκμίσθωση.[i] Οι περήφανοι κάτοικοι της Κερασιάς αντιμετώπιζαν με απέχθεια αυτή τη διαδικασία. Οι όροι ήταν ασύμφοροι γι' αυτούς. Για ένα κομμάτι ψωμί οι Κερασιώτες αναγκάζονταν να χάσουν κάθε αξιοπρέπεια. Οι περισσότεροι αρνούνταν βλοσυρά, αν και δεν είχαν ούτε τη δυνατότητα να εργαστούν ως βοσκοί.

Πάντως το 1964, για πρώτη φορά μέσα σε μια γενιά, οι κάτοικοι της Κερασιάς είχαν επαρκείς προμήθειες τροφής. Όσοι συμφώνησαν με την Αγροτική Τράπεζα είχαν σιτάρι για τις ανάγκες τους, και το υπόλοιπο μπορούσαν να το πουλήσουν με την εγγυημένη τιμή της κυβέρνησης. Έτσι θα ξεπλήρωναν το δάνειο, και κάτι λίγο θα έμενε στην άκρη.

Η απελπισία που είχε διαπιστώσει ο συγγραφέας το 1947 και το 1956, άρχισε να μετριάζεται. Η παρασκευή ξυλοκάρβουνου συνεχίστηκε, αλλά μέσα στα όρια των επίσημων κανονισμών. Για πρώτη φορά από το 1940 και μετά το χωριό ζούσε νόμιμα. Τα πολιτικά μίση είχαν πάψει.

Στην επόμενη επίσκεψή του, το 1976, ο McNeill διαπίστωνε ότι η εξομάλυνση της κατάστασης διαρκούσε. Είκοσι με τριάντα άτομα καταγόμενα από την Κερασιά απασχολούνταν πλέον σε νέες βιομηχανίες στο Βόλο, πηγαίνοντας κάθε πρωί στη δουλειά με λεωφορείο. Μερικές γυναίκες από το χωριό εργάζονταν σαν καθαρίστριες στο Βόλο, χρησιμοποιώντας κι αυτές το λεωφορείο. Επίσης, τριάντα τρεις έφηβοι από την Κερασιά φοιτούσαν στο γυμνάσιο που βρισκόταν στα Κανάλια, κι εξυπηρετούνταν από άλλο λεωφορείο. Η κατάσταση είχε βελτιωθεί, αφού δέκα χρόνια πριν, όσοι ήθελαν να συνεχίσουν στο γυμνάσιο, έπρεπε να μετακομίσουν στο Βόλο.

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σσ. 186-87.

2. Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗΣ

2.1. Καταστροφή, αρπακτική συσσώρευση

Στόχος της *κατεχόμενης οικονομίας* που είχε επιβάλει η Γερμανία στην Ελλάδα ήταν η μέγιστη ιδιοποίηση και χρησιμοποίηση των στρατηγικών πόρων της χώρας και της παραγωγικής της ικανότητας. Από τα μέσα Μαΐου του 1941 οι Γερμανοί κατάσχεσαν όλα τα διαθέσιμα ζωτικά εμπορεύματα και τα βιομηχανικά προϊόντα, και εξασφάλισαν μακράς διάρκειας παραδόσεις για όλα τα σημαντικά *ακατέργαστα υλικά* και τα *αγροτικά εμπορεύματα.* Πήραν τον έλεγχο των περισσότερων ορυχείων και βιομηχανιών, όπως τη Λοκρίς Νικέλιον (τα μεταλλεύματα της οποίας μοιράστηκαν ανάμεσα στην Krupp και την Azienda Minerali Metallici Italiani), τους Βωξίτες των Δελφών, τους Βωξίτες του Παρνασσού, και το Πυριτιδοποιείο του Μποδοσάκη. Μακράς διάρκειας συμφωνίες συνάφθηκαν μεταξύ της Krupp και 26 ελληνικών εταιρειών. Οι κατακτητές στόχευαν σε ετήσιες παραδόσεις 616.300 τόννων πολύτιμων μετάλλων.[i]

Οι γερμανικές εταιρείες χρησιμοποίησαν ποικίλες μεθόδους για να εισχωρήσουν σε σημαντικούς τομείς της ελληνικής οικονομίας: δήμευση, ενοικίαση ή αναγκαστική πώληση εμπορικών οίκων, κατάσχεση μεριδίων και αναγκαστική επέκταση των γερμανικών κεφαλαίων σε ελληνικές εταιρείες, ανάληψη του ελέγχου των ξένων μετοχών και μεταφορά της νόμιμης εβραϊκής ιδιοκτησίας σε μη Εβραίους («Αριανοποίηση» των εταιρειών). Υπήρξε μικρή αντίσταση του ελληνικού κράτους και της ντόπιας επιχειρηματικής τάξης στις γερμανικές μεθοδεύσεις. Η αποδοχή ενός γερμανικού συμβολαίου εγγυόταν τη *διανομή ακατέργαστων υλικών* και *καυσίμων,* και, σε μερικές περιπτώσεις, *τεράστια κέρδη.*

[i] Γαβριέλλα Εκμεκτσόγλου, «Η οικονομία της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τόμος ΙΣΤ΄, σ. 58

Περίπου 6.500 επιχειρήσεις δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια της κατοχής, δείγμα ότι παράλληλα με την καταστροφή παραδοσιακών περιουσιών, μία *νέα τάξη νεόπλουτων* εμφανιζόταν ως οικονομική δύναμη. Η ακίνητη περιουσία ανταλλάχθηκε με ποσά που αντιστοιχούσαν στο 5% της προπολεμικής της αξίας, στη μαύρη αγορά.

Το Μάρτιο του 1943, 1.700 εταιρείες που ανήκαν σε Έλληνες Εβραίους έκλεισαν στη Θεσσαλονίκη, 500 από τις οποίες είχαν συμβόλαιο με το Ράιχ. Αμέσως έπειτα, Έλληνες, που επιλέχτηκαν από επιτροπή διορισμένη από το Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας, Βασίλη Συμεωνίδη, αποφασίσθηκε να αναλάβουν τις «αριανοποιημένες» επιχειρήσεις.[i]

Μία από τις κύριες αιτίες της πείνας τον χειμώνα του 1941-1942 ήταν η εκχώρηση στη βουλγαρική κατοχική διοίκηση του μεγαλύτερου μέρους του σιτοβολώνα της Μακεδονίας και της Θράκης, όπου παραγόταν το 1938 το 21,15% του συνόλου των σιτηρών της χώρας. Επιπλέον, η κατάσχεση των αποθηκευμένων εφοδίων και της συγκομιδής εξαγρίωσε τους μικροπαραγωγούς ψωμιού, που ανέβαζαν κατά πολύ τις τιμές. Μεγάλα κέρδη στη μαύρη αγορά έφερνε η μεταστροφή των παραγωγών καπνού στην καλλιέργεια πατάτας, αραβοσίτου, δημητριακών και λαχανικών.

Η καταναγκαστική συλλογή απέτυχε, αφού η κατοχική κυβέρνηση ήταν ανίκανη να την επιβάλει, καθώς μάλιστα οι κάτοχοι των μέσων παραγωγής *υπερκοστολογούσαν* τα προϊόντα ολοένα και περισσότερο, λόγω και του πολύ υψηλού πληθωρισμού και των ευκαιριών για κερδοσκοπία. Όμως, μέχρι την άνοιξη του 1943, τα δύο τρίτα των λειτουργούντων ορυχείων έκλεισαν λόγω της δράσης των ανταρτών.[ii]

Σύμφωνα με τις υπηρεσίες του Υπουργείου Οικονομικών δεκαέξι κατηγορίες επιχειρήσεων είχαν πραγματοποιήσει *τεράστια κέρδη* από τον Απρίλιο του 1941 και μετά. Στις επιχειρήσεις αυτές συμπεριλαμβάνονται εργολάβοι δημόσιων έργων, κατασκευαστικές εταιρείες, τράπεζες, εταιρείες ναυαγιαιρέσεων, εισαγωγικές, καπνοβιομηχανίες, βαμβακοβιομηχανίες,

[i] Γαβριέλλα Εκμεκτσόγλου, «Η οικονομία της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τόμος ΙΣΤ΄΄ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews,* Chicago, 1961, σ. 447˙ Π. Ενεπεκίδης, *Οι διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι, 1941-1944,* Αθήνα, 1969, σ. 145˙ Gabriella Ekmektsoglou, "Axis Exploitation of Wartime Greece", Emory University, 1995, σσ. 285-290, 325-336

[ii] Γαβριέλλα Εκμεκτσόγλου, «Η οικονομία της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τόμος ΙΣΤ΄, σσ. 62-63

οινοποιίες, βιομηχανίες δέρματος, επεξεργασίας ελαιολάδου, παραγωγοί τροφίμων.[i] Ο πρώτος άξονας της πολιτικής του Κυριάκου Βαρβαρέσου, Αντιπρόεδρου της κυβέρνησης Βούλγαρη και υπουργού Εφοδιασμού από τις 2 Ιουνίου 1945, ήταν η φορολόγηση όσων είχαν πλουτίσει κατά τη διάρκεια της κατοχής.[ii]

2.2. Οι δημόσιες υποθέσεις από το 1941 και μετά

Ο W. McNeill είχε παρατηρήσει ότι το 1941 αποτέλεσε ορόσημο για τη σύγχρονη ελληνική ιστορία, γιατί ήταν η χρονιά κατά την οποία διακόπηκε, πρόσκαιρα, η χρηματοδότηση της ελληνικής οικονομίας από τα μεταναστευτικά εμβάσματα.[iii] Έτσι, η κατοχή έφερε τον πληθυσμό της χώρας στο χείλος της πείνας, και το χειμώνα του 1941-42 πέθαναν χιλιάδες από το λιμό στους δρόμους της Αθήνας και άλλων μεγάλων πόλεων. Μετά ταύτα, ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός (με την έγκριση των συμμάχων και του άξονα) προμήθευσε με σιτάρι την Αθήνα και άλλες πόλεις. Επακολούθησε η γέννηση του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ. Η ερμηνεία που προτείνει ο McNeill βασίζεται στην έλλειψη τροφίμων, η οποία καθιστούσε μάταιη την εαρινή μετανάστευση των ανύπαντρων υιών των ορεινών οικογενειών. Στις αρχές του 1942 το ΕΑΜ άρπαξε αυτή την ευκαιρία ενεργητικά και αποφασιστικά.

Ο McNeill αναφέρει ότι το 1946 είχε επισκεφτεί δύο αντάρτικες ομάδες, που είχαν στρατολογήσει όλα τα μέλη τους από τα χωριά των βουνών. Οι αντάρτες είχαν τα ίδια κίνητρα που παρωθούσαν όλα τα ορεινά χωριά να συμμετέχουν στην αντίσταση. Από το 1942 και μετά οι αντάρτες πολεμούσαν με τους Γερμανούς, Ιταλούς και Βούλγαρους κατακτητές για τον έλεγχο των συρρικνωνόμενων πλεονασμάτων τροφίμων που παράγονταν στα χωριά των πεδιάδων. Το 1944 η αντίσταση είχε κερδίσει καθαρά τον αγώνα στην ύπαιθρο, ενώ η Αθήνα και οι άλλες πόλεις εξαρτιόνταν όλο και πιο πολύ από τροφή εισαγόμενη από το Σουηδικό Ερυθρό Σταυρό. Προμήθειες από την αγροτική ενδοχώρα μόλις και μετά βίας έφθαναν πια στις πόλεις. Ο πολιτικός

[i] Θ. Δ. Σφήκας, *Οι άγγλοι Εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Ο ιμπεριαλισμός της «Μη επέμβασης»,* σ. 95
[ii] Κ. Π. Κωστής, «Εισαγωγή» στο: Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος,* σ. 49
[iii] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 53.

και ο στρατιωτικός έλεγχος των πεδινών χωριών είχε περάσει στα χέρια των ανταρτών, εκτός απ' όσα γειτονεύουν άμεσα με την Αθήνα. Ένας άλλος τρόπος για να περιγράψουμε την κατάληψη των πεδιάδων από τους αντάρτες θα ήταν, συνεχίζει ο McNeill, «να λέγαμε ότι οι ορεινοί καταναλωτές κατήλθαν ένοπλοι στις πεδιάδες αναζητώντας την τροφή που χρειάζονταν για την επιβίωσή τους, ενώ αντίθετα οι κάτοικοι της πόλης, τρεφόμενοι υπερποντίως, παρέμειναν in situ, αποκομμένοι όλο και περισσότερο από την ελληνική ενδοχώρα».[i]

Την άνοιξη του 1942 υπήρχαν τοπικοί ηγέτες και οργανώσεις του ΕΑΜ σε όλη την κεντρική Ελλάδα. Χιλιάδες νέοι εντάσσονταν στην οργάνωση, μετά από σύσταση του τοπικού *Υπεύθυνου* του ΕΑΜ στο χωριό ή στον τομέα της πόλης. Όπως υπολόγιζε το 1946 ο McNeill, η επιρροή του ΕΑΜ ήταν μεγάλη στη νεολαία και στις γυναίκες.[ii] Στις πόλεις «για πρώτη φορά κατέρρεε το σύστημα αξιών και η πειθαρχία της χωρικής κοινωνίας», που μέχρι πρότινος κυριαρχούσε μεταξύ των εργατικών τάξεων των πόλεων. Στο χωριό δεν συνέβαινε το ίδιο, οι πατροπαράδοτες αξίες βαστούσαν ακόμη.

Το επίκεντρο της δύναμης του ΕΑΜ πρέπει να μετακινήθηκε σταδιακά από τα βουνά στις πόλεις. Σύμφωνα με όσα ισχυρίζεται ο McNeill στον αναστοχασμό του, το 1978, το ΕΑΜ γεννήθηκε και αντρώθηκε στους ορεινούς όγκους. Το 1946 όμως ο McNeill έκφραζε μια διαφορετική γνώμη, υπολογίζοντας ότι το ΕΑΜ είχε αποκτήσει μεγάλη επιρροή στις πόλεις, ενώ η δύναμή του στην ύπαιθρο ήταν μικρότερη.[iii] Μόνον οι Βούλγαροι είχαν πετύχει ν' αποτρέψουν τους αντάρτες από την ανακατάληψη των κατακτημένων εδαφών της Θράκης. Σε όλη τη χώρα, πλην της Θράκης, μόνο μεγάλες πόλεις παρέμεναν στα χέρια των αρχών κατοχής.

Το ζήτημα, από μέρους του ΕΑΜ, ήταν να ολοκληρωθεί η άνοδος στην εξουσία με την κατάληψη των πόλεων, και με την εξουδετέρωση των «συνεργατών» και άλλων διεφθαρμένων στοιχείων της κοινωνίας, χωρίς να θυσιαστεί η πρόσβαση στην τροφή και σε άλλες συμμαχικές προμήθειες, απαραίτητες για την επιβίωση των πόλεων. Το μετέωρο στρώμα του

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 68.
[ii] McNeill William H., *The Greek Dilemma, War and Aftermath,* Victor Gollancz Ltd, 1947, σσ. 64-65.
[iii] ο.π., 1947.

πληθυσμού ήταν οι χωρικοί των πεδιάδων, που αντιδρούσαν στην εισφορά τροφής για τις αντάρτικες ομάδες, γιατί τη θεωρούσαν αυθαίρετη. Προφανώς, οι χωρικοί του κάμπου συμπεριφέρονταν εξωτερικά με υποτακτικότητα, αλλ' από μέσα τους ένοιωθαν αποστροφή.[i] Με αυτές τις συνθήκες, η πολιτική όσων έλεγχαν την παράδοση της τροφής και άλλων προμηθειών στις πόλεις από το εξωτερικό ήταν αποφασιστικά σημαντική. Η λειτουργία αυτή μεταβιβάστηκε, αργότερα, στις βρετανικές ένοπλες δυνάμεις, με συμβολική μόνο αμερικάνικη συμμετοχή.

Η επίσημη βρετανική πολιτική ταλαντεύτηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου, ανάμεσα στην υποστήριξη του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ και τη συνεργασία με τις αστικές ελίτ, οι οποίες είχαν αμφισβητηθεί από τους εξεγερμένους αντάρτες. Ο Τσόρτσιλ, αναλαμβάνοντας προσωπικά το χειρισμό της κατάστασης, υποστήριξε ένθερμα το βασιλιά Γεώργιο Β΄. Στις αρχές του Μάη του 1944 οι βρετανοί και οι ρώσοι, φέρονται ότι, συμφωνούσαν να γίνει ένας αναγνωριστικός καθορισμός (tentative definition) των σφαιρών επιρροής στα Βαλκάνια, σύμφωνα με τον οποίο η Ελλάδα αποδόθηκε στη βρετανική εποπτεία.[ii]

Με τη συνδιάσκεψη του Λιβάνου, όμως, στα τέλη του Μάη, αποδόθηκαν στο ΕΑΜ πέντε θέσεις στην εξόριστη κυβέρνηση, το ¼ του συνόλου. Το ΕΑΜ προσκλήθηκε να ορίσει τα άτομα που θα τις καταλάμβαναν. Οι θέσεις παρέμεναν κενές, μέχρι το Σεπτέμβρη, οπότε πέντε άνθρωποι πέταξαν μυστικά στην Αίγυπτο από την Ελλάδα και ορκίστηκαν ως υπουργοί. «Αυτό το εύθραυστο δημιούργημα ήταν η κυβέρνηση που επέστρεψε στην Ελλάδα τον Οκτώβριο του 1944, όταν οι Γερμανοί αποχωρούσαν από την Αθήνα».[iii] Στη σύγκρουση που ακολούθησε, το στήριγμα του Παπανδρέου ήταν η αστυνομία, και οι διοικητικές υπηρεσίες της Ελλάδας, ολιγάριθμα βρετανικά στρατεύματα, και μια ταξιαρχία που ερχόταν από το μέτωπο, αφού είχε εκκαθαριστεί από στασιαστικά στοιχεία. Ο ΕΔΕΣ ήταν πολύ εύθραυστος, και το Δεκέμβρη έμελλε να καταρρεύσει μέσα σε λίγες μέρες.

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 70.
[ii] ο.π., σ. 71.
[iii] ο.π., σ. 73.

Ένα στοιχείο – κλειδί στην κατάσταση ήταν μια συμφωνία που είχε συναφθεί ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και το Στρατηγείο των Συμμαχικών Δυνάμεων στην Καζέρτα της Ιταλίας. Αποφασίστηκε τότε ότι η ανώτατη διοίκηση όλων των ελληνικών ένοπλων δυνάμεων περνούσε στον έλεγχο ενός βρετανού στρατηγού που ονομαζόταν Ronald Scobie. Με τη συμφωνία της Καζέρτας θεωρητικά ο ΕΛΑΣ τέθηκε υπό συμμαχικές διαταγές.

Η κουφότητα της συμφωνίας (the hollowness of the agreement) έγινε προφανής, όταν, μετά από βρετανικές πιέσεις, η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε ότι ο ΕΛΑΣ θα έπρεπε να διαλυθεί και να αφοπλιστεί.[i] Αντιδρώντας στην απόφαση, οι υπουργοί του ΕΛΑΣ παραιτήθηκαν τη νύχτα της 1–2 Δεκεμβρίου. Η παραίτηση προκάλεσε, δύο μέρες μετά, μια μεγάλη διαδήλωση στην κεντρική πλατεία της Αθήνας. Όταν το πλήθος έσπασε τα κορδόνια που το περιόριζαν, η αθηναϊκή αστυνομία άνοιξε πυρ και σκότωσε ή τραυμάτισε πάνω από δώδεκα διαδηλωτές. Στην αναταραχή που επακολούθησε όλα τα στηρίγματα της εξουσίας του Παπανδρέου κατέρρευσαν. Οι ηγέτες του ΕΑΜ οργάνωσαν επιθέσεις σε αστυνομικά τμήματα και κυβερνητικά κτίρια.

Λίγο πριν ξεσπάσουν οι επιθέσεις, στα κυβερνητικά κτίρια είχαν τοποθετηθεί βρετανικά στρατεύματα. Η χειρονομία αυτή άμβλυνε το σχέδιο του ΕΛΑΣ, που δεν πρόβλεπε συγκρούσεις με τους βρετανούς. Από τη στιγμή όμως που διατάχθηκε η RAF να σφυροκοπήσει τις ισχυρές θέσεις του ΕΛΑΣ μέσα στην πόλη, η απαγόρευση άρθηκε, και στην καρδιά της Αθήνας άρχισαν άγριες μάχες, που συνεχίστηκαν για πέντε ολόκληρες βδομάδες. Ο ΕΛΑΣ δεν μπόρεσε να υπερισχύσει, γιατί συγχρόνως συγκρούστηκε με τον ΕΔΕΣ στην Ήπειρο, ενώ τους Βρετανούς ενίσχυε, από τις 6 Δεκεμβρίου και μετά, η Ορεινή Ταξιαρχία που είχε στρατοπεδεύσει στο Γουδί.

Με την άφιξη εμπειροπόλεμων βρετανικών στρατευμάτων από την Ιταλία η πλάστιγγα έγειρε προς τη μεριά των βρετανών. Έτσι, το Φεβρουάριο του 1945 υπογράφηκε η συμφωνία της Βάρκιζας, με την οποία περίπου εξήντα χιλιάδες άντρες του ΕΛΑΣ παρέδωσαν (turned in) τα όπλα τους. Σε πολλές όμως κοινότητες εμφανίστηκε ακροδεξιά βία, και ακόμα, η χωροφυλακή -

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 74.

όπως τουλάχιστον λέγει ο (εμφορούμενος από την κεντρώα ιδεολογία) McNeill - αντιμετώπιζε τον ΕΛΑΣ με μια νοσηρή καχυποψία (virulent distrust).[i] distrust).[i] Αλλά και στο στρατό κυριαρχούσαν οι οπαδοί του Μεταξά, αφού δεν δεν είχαν γίνει πάλι δεκτοί, όσοι είχαν εκδιωχτεί μετά το αποτυχημένο κίνημα του 1935, οι οποίοι αργότερα επάνδρωσαν τον ΕΛΑΣ.

Έτσι, στο διάστημα από το Φεβρουάριο του 1945 ως το Μάρτιο του 1946, έλαβε χώρα μια απότομη ανατροπή της πολιτικής ισορροπίας στην Ελλάδα. Οι συντηρητικοί κέρδισαν έδαφος. Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο McNeill, αν οι εκλογές είχαν γίνει ενόσω ο ΕΛΑΣ έλεγχε την ύπαιθρο, «δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η ίδια καπατσοσύνη των χωρικών που έδωσε τη νίκη στους βασιλικούς το Μάρτιο του 1946 θα μπορούσε να είχε φέρει τη νίκη στην αριστερά». Τελικά, το Σεπτέμβριο του 1946 διοργανώθηκε δημοψήφισμα για την επαναφορά της βασιλείας, στο οποίο οι μοναρχικοί συγκέντρωσαν το 69%, επειδή η αριστερά είχε καλέσει τους ψηφοφόρους της ν' απέχουν.

Ο πόλεμος είχε οδηγήσει την Ελλάδα σε μεγάλη φτώχεια. Τα έσοδα από τη φορολογία υπολείπονταν κατά πολύ των δαπανών, και αλυσιδωτά ο πληθωρισμός κάλπαζε. Αδιάψευστο σημάδι της οικονομικής κρίσης ήταν η ανάκαμψη της αντάρτικης δράσης το μεσοκαλόκαιρο του 1946, σε πολλές περιοχές της Ελλάδας. Οι βετεράνοι του ΕΛΑΣ, που είχαν προσωρινά υποχωρήσει στη Γιουγκοσλαβία, εμφανιζόμενοι και μόνο στα χωριά απ' όπου κατάγονταν, συγκέντρωναν γύρω τους τα νεώτερα αδέλφια τους και άλλους συγγενείς που μέσα σε μια νύχτα θα περνούσαν στον ένοπλο αγώνα.

Στις 15 Οκτωβρίου του 1946, ο William McNeill επισημαίνει στον πρόλογο του βιβλίου του *The Greek Dilemma, War and Aftermath*, ότι γράφει σαν αυτήκοος μάρτυρας, έχοντας ζήσει στην Ελλάδα είκοσι ολόκληρους μήνες (από το Νοέμβριο του 1944 ως τον Ιούλιο του 1946), παρακολουθώντας μια σύγκρουση, στη διάρκεια της οποίας «οι Ρώσοι έχουν υποστηρίξει την Αριστερά ηθικά· οι Βρετανοί έχουν υποστηρίξει τη Δεξιά με όπλα και, σε σύμπραξη με τις Ηνωμένες Πολιτείες, επίσης οικονομικά».[ii]

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 77.
[ii] McNeill William H., The Greek Dilemma, War and Aftermath, Victor Gollancz Ltd, 1947, σ. 7.

Στις αρχές του 1947 η νέα κυβέρνηση των Εργατικών στην Αγγλία αποφάσισε να σταματήσει την οικονομική βοήθεια στην ελληνική κυβέρνηση και στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις. Έτσι, οι Έλληνες ηγέτες κατέφυγαν στις ΗΠΑ, «και μετά από μερικές εβδομάδες βιαστικών διαβουλεύσεων, ο πρόεδρος Χάρρυ Τρούμαν αποφάσισε το Μάρτιο να πιέσει το Κογκρέσο ν' αναλάβει το ρόλο της Βρετανίας», προμηθεύοντας χρήματα αρκετά στην Ελλάδα, ώστε να λειτουργήσει πάλι ο παραγωγικός της ιστός, και να σταματήσει η κομμουνιστική επέλαση.[i]

Μέχρι τον Ιούλιο του 1947 οι Έλληνες κομμουνιστές, αποφεύγοντας να συμβάλλουν στην πολιτική του Τίτο για τη «Μακεδονία του Αιγαίου», δεν προχωρούσαν σε καθολική ρήξη, και συγκρατούσαν τις νέες αντάρτικες ομάδες από την ενεργητική δράση. Διαπραγματεύτηκαν μάλιστα με το Θεμιστοκλή Σοφούλη τη συμμετοχή τους στην κυβέρνηση, χωρίς επιτυχία. Τον Ιούλιο του 1947 άρχισε να καταφθάνει η Αμερικάνικη Αποστολή Βοήθειας (American Aid Mission), αν και τα πρώτα καράβια του προγράμματος Τρούμαν ήρθαν τον Αύγουστο, και το ολοκληρωμένο πρόγραμμα ξεκίνησε το 1948. Οι εφημερίδες του ΚΚΕ εμφανίζονταν στην Αθήνα μέχρι τον Οκτώβριο, αλλά μετά κηρύχθηκε πάλι παράνομο το κόμμα. Τότε άρχισε η σκληρή τελική σύγκρουση, που κατέστησε την οικονομική πλευρά του αμερικάνικου σχεδίου για την Ελλάδα ανεφάρμοστη.

Όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας, το μεγαλύτερο μέρος «του αμερικάνικου οικονομικού προσχέδιου για την Ελλάδα» αφορούσε στην «κατασκευή ενός εθνικού ηλεκτρικού δικτύου, βασισμένου σε νέα υδροηλεκτρικά εργοστάσια και σε μερικά εργοστάσια καύσης λιγνίτη».[ii] Το πρόβλημα ήταν ότι οι περιοχές περιοχές όπου θα μπορούσε να δεσμευτεί η υδραυλική ενέργεια βρίσκονταν στους ορεινούς όγκους όπου είχαν καταφύγει οι αντάρτες. Μακροχρόνια προγράμματα όπως ο εξηλεκτρισμός έπρεπε να περιμένουν. Οι Αμερικάνοι ήταν απρόθυμοι να μετατρέψουν την οικονομική βοήθεια σε στρατιωτική. Οι επενδύσεις όμως σε δρόμους και λιμάνια, φορτηγά και επικοινωνίες μπορούσαν προφανώς να εξυπηρετήσουν και στρατιωτικούς και οικονομικούς σκοπούς.

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 81.
[ii] ο.π., σ. 86.

Τον Ιούνιο του 1947 προτάθηκε το σχέδιο Μάρσαλ, το οποίο έγινε αποδεκτό από το Κογκρέσο το Δεκέμβριο. Με βάση το σχέδιο Μάρσαλ οργανώθηκε το Ευρωπαϊκό Σχέδιο Ανασυγκρότησης, που επρόκειτο να διαρκέσει μέχρι το 1952. Το σχέδιο Μάρσαλ επεκτάθηκε στην Ελλάδα τον Απρίλιο του 1948.

Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο McNeill, η ελληνική κυβέρνηση, «ήταν απολύτως ανίκανη να προχωρήσει στον οικονομικό και κοινωνικό σχεδιασμό όπως αυτός είχε καθοριστεί από τους σκοπούς της Σχεδίου Μάρσαλ σε χώρες όπως η Βρετανία, η Γαλλία, ή η Ιταλία».[i]

Οι διαχειριστικές ελλείψεις της ελληνικής κυβέρνησης και το βαρύ κόστος του πολέμου έκαναν αδύνατη την οικονομική ανασυγκρότηση. Το πιο αποτελεσματικό μέσο που βρήκε η ελληνική κυβέρνηση για να ελέγξει την εξάπλωση της δύναμης των κομμουνιστικών ομάδων ήταν να μετακινεί τους κατοίκους από τα χωριά που βρίσκονταν μέσα στην ακτίνα δράσης των ανταρτικών επιδρομών. Έτσι, αποστερούσε τους αντάρτες από ερείσματα, προμήθειες και πληροφορίες. Με τη λήξη του πολέμου 700.000 χωρικοί, το ένα δέκατο του πληθυσμού της χώρας, ζούσαν σε στρατόπεδα προσφύγων στα περίχωρα μερικών πόλεων. Έτσι, το 1948 ο Εθνικός Στρατός επιτέθηκε στο Γράμμο, σε μια αιματηρή μάχη.

Τον Ιούνιο ήρθε στην επιφάνεια η διαμάχη Τίτο – Στάλιν, θέτοντας στους Έλληνες κομμουνιστές ένα δίλημμα. Τελικά, το ΚΚΕ στράφηκε ενάντια στον Τίτο, ο οποίος εκδικήθηκε κλείνοντας τα σύνορα στους αντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού. Ξαφνικά όμως, την 1 Μαρτίου 1949 ξεκίνησε να εκπέμπει από ρουμανικό έδαφος το «Ράδιο Ελεύθερη Ελλάδα» που προπαγάνδιζε μια ανεξάρτητη Μακεδονία. Όταν, λίγο μετά, ξέσπασε η επίθεση του Εθνικού Στρατού οι μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού ηττήθηκαν.

Στις 16 Οκτωβρίου 1949 το ραδιόφωνο του ΚΚΕ παραδέχθηκε την ήττα. Η οικονομική βοήθεια μέχρι τότε είχε διατεθεί για τη συντήρηση των προσφύγων και την αντιμετώπιση των ελλειμμάτων του προϋπολογισμού.

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 87.

Στο σημείο αυτό του βιβλίου του, ο McNeill αποκάλυπτε ότι το αμερικάνικο σχέδιο εκσυγχρονισμού πρόβλεπε ακόμα και απολύσεις από το δημόσιο τομέα, στα πλαίσια περικοπής των δαπανών. Η δικαιολογία που έδινε για την εκκαθάριση του δημόσιου τομέα από τους δημοκρατικούς πολίτες ήταν η υποτιθέμενη ανακατεύθυνση των πόρων σε παραγωγικές επενδύσεις.[i]

2.3. Ανοικοδόμηση και ανασυγκρότηση

Από τα *δάνεια* που πήραν η Ιταλία και η Γερμανία *από την Τράπεζα της Ελλάδας* υπολογιζόταν ότι το 1945 χρωστούσαν 210.602.400 δολάρια.[ii] Σύμφωνα με τον Σ. Γκοτζαμάνη, η Ιταλία έλαβε 64.800.000 και η Γερμανία 160.000.000 δολάρια.[iii]

Η αξία των προϊόντων εγχώριας παραγωγής που πάρθηκαν με κλήριγκ και απ' ευθείας από τις στρατιωτικές κατοχικές αρχές έφθασε τα 198 εκατομμύρια δολάρια. Τα αποθέματα που διαρπάγησαν και κατασχέθηκαν από τις κατοχικές αρχές, δίχως πληρωμή, ήταν αξίας 40 εκατομμυρίων δολαρίων. Η αξία των επίπλων, μετάλλων, κοσμημάτων και έργων τέχνης που διαρπάγησαν έφθασε τα 80 εκατομμύρια δολάρια. Συνολικά δηλαδή αρπάχτηκαν από την Ελλάδα 528 εκατομμύρια δολάρια, ενώ οι ζημιές του εθνικού πλούτου της χώρας από τον πόλεμο και την κατοχή αντιστοιχούσαν σε 1.322 εκατομμύρια ημερομίσθια.[iv]

Η Ελλάδα έλαβε οικονομική βοήθεια από την United Nations Relief and Rehabilitation Administration, από το 1945, καθώς και από το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ. Από την πλευρά των κρατών που επιτέθηκαν στην Ελλάδα η Ιταλία πλήρωσε το ποσό των 105 εκατομμυρίων δολαρίων και παραχώρησε στην Ελλάδα τα Δωδεκάνησα.

Η Γερμανία δεν πλήρωσε κάποια αποζημίωση στην Ελλάδα, εκτός από ένα εφάπαξ ποσό 115 εκατομμυρίων μάρκων, που δόθηκε το 1960 από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας.

---

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 90.
[ii] Α. Θ. Αγγελόπουλος, *Το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδος, Θέση και αντιμετώπισή του,* σσ. 37-40.
[iii] Σ. Γκοτζαμάνης, *Κατοχικόν Δάνειον και Δαπάναι Κατοχής,* Θεσσαλονίκη, 1954, σ. 14.
[iv] Άγγελος Θ. Αγγελόπουλος, *Το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδος, Θέση και αντιμετώπισή του,* σσ. 58-59.

Η στρατηγική σημασία της Ελλάδας είχε αναφανεί και στη σφοδρή εμφυλιακή διαμάχη. Η αμερικανική στρατιωτική και οικονομική βοήθεια, που αρχικά εκφράστηκε με το δόγμα Τρούμαν και στη συνέχεια με το σχέδιο Μάρσαλ, σήμανε για τις ΗΠΑ το τέλος του απομονωτισμού και για την Ελλάδα τη προσάρτησή της στο δυτικό συνασπισμό. «Την περίοδο της απόκρουσης του κομμουνιστικού κινδύνου και της σταθεροποίησης (1944-1949) ακολούθησε η εποχή αναζήτησης ασφάλειας (1949-1953)», σχολιάζουν οι συντηρητικοί ιστορικοί.[i]

Το Δεκέμβριο του 1946 ο Κ. Τσαλδάρης επισκέφθηκε τις ΗΠΑ για να ζητήσει υποστήριξη. Τον Ιανουάριο έφτασε στην Ελλάδα ο απεσταλμένος των ΗΠΑ Πόρτερ, ο οποίος, αφού έκανε εμπεριστατωμένη μελέτη, πρότεινε σχέδιο για τη σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας και την επίλυση του συναλλαγματικού της προβλήματος με την αύξηση της παραγωγής και των εξαγωγών. Υποστήριξε ότι δεν αρκεί μια εφάπαξ βοήθεια, αλλά απαιτείται συστηματική προσπάθεια στο πλαίσιο ενός πενταετούς προγράμματος ύψους 1.675 εκατομμυρίων δολλαρίων ή 335 εκατομμυρίων δολαρίων κατά μέσον όρο ετησίως. Επίσης, άσκησε αυστηρή κριτική στις 7 κυβερνήσεις που μεσολάβησαν από την απελευθέρωση μέχρι το Μάρτιο του 1947. Άμεσο επακόλουθο της *Έκθεσης Πόρτερ* ήταν το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ.[ii] Ο Τρούμαν έγραφε στ' απομνημονεύματά του:

> *Αν χαθεί η Ελλάδα, η Τουρκία θα γίνει ένα απόμακρο φυλάκιο σε μία θάλασσα κομμουνισμού. Παρομοίως, αν η Τουρκία υποχωρούσε στις σοβιετικές απαιτήσεις, η θέση της Ελλάδας θα κινδύνευε εξαιρετικά.*[iii]

Το *Πρόγραμμα Ευρωπαϊκής Ανασυγκρότησης,* ευρύτερα γνωστό ως σχέδιο Μάρσαλ, εξαγγέλθηκε στις *5 Ιουνίου 1947.* Η χρονική περίοδος εφαρμογής του από το 1948 ως το 1952 είχε καταλυτικές συνέπειες για όλη την ευρωπαϊκή ήπειρο. Η οικονομική επένδυση των ΗΠΑ στο σχέδιο Μάρσαλ απέβλεπε στη μακροπρόθεσμη *γεωπολιτική σταθερότητα* και *ανάπτυξη* τόσο των ΗΠΑ όσο και των ευρωπαϊκών κρατών, και στην αντιμετώπιση του

[i] Στέλιος Ζαχαρίου, «Η ελληνική εξωτερική πολιτική στον απόηχο του σχεδίου Μάρσαλ: διδάγματα, προτεραιότητες και στόχοι, στο: Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμέλεια), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο,* Ζάππειο Μέγαρο, 5-9 Ιουνίου 2007, Δεύτερος τόμος, Αθήνα, 2008, σ. 62.
[ii] Dean Acheson, *Present at the Creation, My years in the State Department,* New York-London, 1987, pp. 217-235.
[iii] Truman H., *Memoirs. Years of Trial and Hope,* New York, 1965.

κομμουνιστικού επεκτατισμού. Την προσπάθεια για την επίτευξη αυτών των στόχων η αμερικανική κυβέρνηση την περιέγραφε με γενικούς όρους ως: Ενίσχυση της παραγωγικότητας των ευρωπαϊκών χωρών. Αύξηση του εξωτερικού εμπορίου. Εξασφάλιση και διατήρηση της οικονομικής σταθερότητας των συμμετεχόντων κρατών. Ανάπτυξη της συνεργασίας.

Για τη χρηματοδότηση και παρακολούθηση του προγράμματος ιδρύθηκε η Διοίκηση Οικονομικής Συνεργασίας, που μονιμοποιήθηκε με έδρα το Παρίσι και με τίτλο *Οργανισμός Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας,* μετέπειτα ΟΟΣΑ. Οι μορφές της χρηματοδότησης ήταν: δάνεια, άμεση δωρεά, έμμεση δωρεά, τεχνική βοήθεια, αλλά και εγγυήσεις μετατροπής των προσόδων των επενδυτών σε δολάρια.[i] Στις 2 Αυγούστου 1948 υπογράφηκε η *Πράξη Οικονομικής Συνεργασίας* Αθήνας-Ουάσιγκτον. Από εκείνη τη στιγμή άρχισε να διανέμεται η βοήθεια από το Σχέδιο Μάρσαλ. Τη διαχείριση των πόρων ανέλαβε, στο πλαίσιο του ΟΕΟΣ, ο αρμόδιος για την Ελλάδα Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας.

Η Ελλάδα ήταν *ο έκτος μεγαλύτερος αποδέκτης* της βοήθειας του σχεδίου Μάρσαλ, με *πάνω από 700 εκατομμύρια δολάρια,* δηλαδή το 5,5% της συνολικής βοήθειας του σχεδίου.

> *Για την εφαρμογή του προγράμματος, η κυβέρνηση Τρούμαν εξασφάλισε μεταξύ 6% και 9% του κρατικού προϋπολογισμού για την περίοδο των 48 μηνών, ώστε να χρηματοδοτηθεί η ανοικοδόμηση και ανόρθωση της Ευρώπης. Σε σημερινές τιμές, το συνολικό ποσό της οικονομικής βοήθειας που ανερχόταν σε περισσότερα από 13 δισεκατομμύρια δολάρια, αντιστοιχεί σε 100 δισεκατομμύρια δολάρια.*[ii]

Πάνω από το 75% των κονδυλίων χρησιμοποιήθηκε για τη χρηματοδότηση *εισαγωγών τροφίμων και βασικών καταναλωτικών αγαθών,* ενώ πάνω από το 60% των κονδυλίων αντικαταβολών χρησιμοποιήθηκαν για ν' αντισταθμίσουν το έλλειμμα του προϋπολογισμού.

---

[i] Υπουργείον Συντονισμού, *Το ευρωπαϊκόν πρόγραμμα ανορθώσεως, Τόμος Α΄, Τα πρώτα δύο έτη της εφαρμογής του σχεδίου Μάρσαλ εν Ευρώπη,* σσ. 3-4

[ii] Στέλιος Ζαχαρίου, «Η ελληνική εξωτερική πολιτική στον απόηχο του σχεδίου Μάρσαλ: διδάγματα, προτεραιότητες και στόχοι, στο: Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμέλεια), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα,*, σ. 63

Η Ελλάδα είχε προπολεμικά το *χαμηλότερο* κατά κεφαλή εθνικό εισόδημα στην Ευρώπη. Σύμφωνα με τις εκθέσεις του *Ανωτάτου Συμβουλίου Ανασυγκροτήσεως*, η γεωργική επίδοση της Ελλάδας ήταν ανεπαρκής για την επίλυση του οικονομικού της προβλήματος. Τα κύρια εξαγωγικά της προϊόντα ήταν ο καπνός, η σταφίδα, το λάδι, αλλά ο *εξωτερικός δανεισμός* και οι *άδηλοι πόροι* συμπλήρωναν πάντοτε το σοβαρό έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, «το οποίον, σημειωτέον, ωφείλετο κατά μέγιστον ποσοστόν εις εισαγωγάς γεωργικών προϊόντων».[i]

Η ανεπάρκεια αυτή συνεχίζει να επιδεινώνεται μεταπολεμικά από το σχετικά ταχύτατο ρυθμό της φυσικής αύξησης του πληθυσμού. Όχι λιγότεροι από 150 αγρότες κάτοικοι συνωθούνταν σε κάθε τετραγωνικό χιλιόμετρο καλλιεργήσιμης γης. Όλα αυτά οδήγησαν στην προτίμηση καλλιεργειών μεγάλης *στρεμματικής απόδοσης* και μεγάλης *εργατικής απασχόλησης.*

Ο μικρός βαθμός *μηχανοποίησης* της γεωργίας, η χαμηλή *κτηνοτροφική* επίδοση και το χαμηλό επίπεδο *γεωργικής μόρφωσης* του λαού είχαν επιδεινώσει τους δυσμενείς όρους. Οι απασχολούμενοι στη γεωργία πραγματοποιούσαν ετησίως κατά μέσο όρο 130 ημερομίσθια. Ανάλογη υποαπασχόληση υπήρχε και στα αστικά επαγγέλματα, π.χ. οι εργατοτεχνίτες έκαναν 217 ημερομίσθια κατά μέσο όρο κάθε έτος.

Κύριοι σκοποί του *τετραετούς προγράμματος ανασυγκρότησης* της γεωργίας και της αλιείας ήταν η αύξηση της παραγωγής, η βελτίωση της ποιότητας, η μείωση του κόστους, η ελάττωση των διαφόρων απωλειών, η εντατικότερη αξιοποίηση των γεωργικών και αλιευτικών προϊόντων, και η προσαρμογή της παραγωγής στις ανάγκες της όλης ανασυγκρότησης της χώρας και ιδίως της βιομηχανικής.[ii]

Προπολεμικά η *μηχανική καλλιέργεια* είχε εισαχθεί σε έκταση 100.000 εκταρίων μόνο. Το πρόγραμμα πρόβλεπε ότι το 1952-53 θα καλλιεργούνταν μηχανικά 1.000.000 εκτάρια περίπου. Οι ανάγκες της χώρας σε *ψυκτικούς χώρους* ανέρχονταν για τα κυριότερα μόνο γεωργικά και αλιευτικά προϊόντα

[i] Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως, *Προσωρινόν Μακροπρόθεσμον Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος, Υποβληθέν υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως εις τον Ο.Ε.Ο.Σ. τον Νοέμβριον του 1948,* σσ. 9-10

[ii] ο.π., σ. 26

σε 440.000 m^3. Οι υπάρχουσες εγκαταστάσεις ψύξης, φθαρμένες και απαρχαιωμένες, ως επί το πλείστον, διέθεταν μόνο 117.365 m^3. Το 53% αυτών των εγκαταστάσεων βρίσκονταν στην Αθήνα και τον Πειραιά.

Το 1948 υπήρχαν 1.680 *μηχανοκίνητα ελαιουργεία* με 2.287 πιεστήρια, και 7.268 *ιπποκίνητα ελαιουργεία,* εγκαταστάσεις που κρίνονταν αριθμητικά και ποιοτικά ανεπαρκείς. Μεγάλες ελλείψεις εντόπιζε το *Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως* στα εκκοκιστήρια βάμβακος και τα σφαγεία. Επίσης, το 1938 η κατανάλωση κρυσταλλικής ζάχαρης είχε ανέλθει σε 81.000 τόννους, ποσό που είχε καλυφθεί εξ' ολοκλήρου από εισαγωγές. Γι' αυτό, το 1948, σχεδιαζόταν η ίδρυση βιομηχανίας ζάχαρης.

Περισσότερα από 800 ορεινά χωριά αντιμετώπιζαν διαβρώσεις εδαφών, ενίοτε και οικιών, και σε περισσότερα από 100 πεδινά χωριά καταστρέφονταν γόνιμες εκτάσεις από τη δράση των χειμάρρων. 40.000 εκτάρια γης είχαν μόνιμα αχρηστευτεί και πάνω από 250.000 πάθαιναν περιοδικές ζημιές από πλημμύρες. Τα *αποξηραντικά* και *αντιπλημμυρικά* έργα του προγράμματος θα απέδιδαν, σύμφωνα με το σχεδιασμό, άμεσα 110.000 εκτάρια γης προστατευόμενης από τις πλημμύρες. [i]

Το 1950 καλλιεργούνταν μόνο το 4% των αρόσιμων γαιών της χώρας, ποσοστό που αναμενόταν να αυξηθεί σε 20% με εγγειοβελτιωτικά και άλλα έργα. «Η Ελλάς εδαπάνησε ποσόν αντίστοιχον προς 15,4 εκατομμύρια δολλαρίων, εν τη προσπαθεία της όπως αυξήση την εις τροφάς παραγωγήν της κατά 40%». Καλλιεργήθηκαν δοκιμαστικά 2.400 στρέμματα ρύζι σε έδαφος προηγουμένως άγονο, που μεταβλήθηκε σε γόνιμο, με την καλλιέργεια.

> *Οδοί, σιδηροδρομικαί γραμμαί, γέφυραι, αεροδρόμια, λιμένες και διώρυγες είτε ανακατεκευάσθησαν είτε εβελτιώθησαν. Η αγροτική παραγωγή έφθασε τα προπολεμικά επίπεδα. 500.000 άτομα που χαρακτήριζαν εαυτούς ως «συμμοριόπληκτους» επαναπατρίστηκαν, και κτίστηκαν από την αρχή οι κατοικίες 30.000 οικογενειών.*[ii]

[i] Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως, *Προσωρινόν Μακροπρόθεσμον Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος, Υποβληθέν υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως εις τον Ο.Ε.Ο.Σ. τον Νοέμβριον του 1948,*, σσ. 31-33, 40-42

[ii] ο.π., σ. 11

Τα πολύ ασαφή, και ασύμβατα μεταξύ τους, νούμερα της βοήθειας που αναφέρονται από το Υπουργείο Συντονισμού, για τα ποσά που έλαβε η Ελλάδα *μέχρι το Μάρτιο του 1950* από το Σχέδιο Μάρσαλ είναι: 1 εκατ. δολλάρια *για έργα ηλεκτρικής ενέργειας,* 190 δις δραχμές (16,6 εκατ. δολλάρια) για τη γεωργία, 291 δις δραχμές (27,5 εκατ. δολλάρια) για τη στέγαση 30.000 οικογενειών, και πάνω από 350 δις δραχμές για κατασκευή οδών και αποκατάσταση μεταφορικών μέσων.[i]

Εξάλλου, το έργο της αποστολής περιορίστηκε λόγω του Εμφύλιου, ενώ από την έναρξη των εχθροπραξιών στην κορεατική χερσόνησο το 1950, η αμερικανική κυβέρνηση *έπαψε να σκέφτεται την ανοικοδόμηση.* Έτσι, στις 31 Οκτωβρίου 1951 το Κογκρέσο ψήφισε το Νόμο Αμοιβαίας Ασφάλειας, που υποκατέστησε το Πρόγραμμα Ευρωπαϊκής Ανασυγκρότησης με το *Πρόγραμμα Βοήθειας Αμοιβαίας Ασφάλειας* (MSA). Οι επιπτώσεις της νέας αυτής πολιτικής ήταν καθοριστικές: η αναθεωρημένη αμερικανική πολιτική ανάγκαζε τις ελληνικές κυβερνήσεις να συνεχίσουν να πραγματοποιούν μεγάλες στρατιωτικές επενδύσεις, *παραμελώντας την ανοικοδόμηση.*[ii]

Όπως έγραφε ο τύπος, το πρώτο πρόγραμμα εξηλεκτρισμού της χώρας «εξετελέσθη εξ ολοκλήρου με ξένα σχέδια, με ξένους εγκεφάλους και με ξένα χρήματα - αμερικανικήν βοήθειαν και ιταλικάς επανορθώσεις».[iii] Εξαίρεση αποτέλεσε μόνο η κατασκευή του φράγματος Λούρου που ανατέθηκε στην ελληνική ΕΤΕΡ, σε συνεργασία με την Omnium Lyonnais.[iv]

> *Το δεύτερο πρόγραμμα είναι εξ ολοκλήρου ελληνικόν έργον, εκτελούμενον υπό την πλήρη ευθύνη της ελληνικής διοικήσεως της ΔΕΗ και με ελληνικούς πόρους. Χρησιμοποιούνται και ξένα χρήματα, αλλά μόνον πιστώσεις διδόμεναι με τραπεζικά κριτήρια.*[v]

Πιο ακριβείς πληροφορίες μάς παρέχει η *Έκθεση Πεπραγμένων* της ΔΕΗ,[vi] σύμφωνα με την οποία, μέχρι το 1954, εκτός από τους ξένους

---

[i] Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως, *Προσωρινόν Μακροπρόθεσμον Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος, Υποβληθέν υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως εις τον Ο.Ε.Ο.Σ. τον Νοέμβριον του 1948*, σσ. 40-44.

[ii] Στέλιος Ζαχαρίου, «Η ελληνική εξωτερική πολιτική στον απόηχο του σχεδίου Μάρσαλ: διδάγματα, προτεραιότητες και στόχοι», στο: Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμέλεια), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο,* Ζάππειο Μέγαρο, 5-9 Ιουνίου 2007, Δεύτερος τόμος, Αθήνα, 2008, σ. 62.

[iii] «Το Πρόγραμμα Εξηλεκτρισμού εισέρχεται τώρα εις νέαν φάσιν», ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, Φύλλο: 15/8/1957, σελ.: 4.

[iv] «Η εκτέλεσις των έργων του Λούρου ανετέθη εις ελληνικήν εταιρίαν», ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 25/4/1951, σελ.: 4.

[v] «Το Πρόγραμμα Εξηλεκτρισμού εισέρχεται τώρα εις νέαν φάσιν», ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, Φύλλο: 15/8/1957, σελ.: 4.

[vi] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1953-1954,* Αθήναι, 1954, σσ. 98-99.

κατασκευαστές, στο εργοστάσιο Αλιβερίου είχαν εργαστεί 6 ελληνικοί οίκοι, στο έργο του Λάδωνα 7 ελληνικοί οίκοι, στα έργα του Άγρα ο οίκος «Κύκλος», ο οίκος «Οδών και Οδοστρωμάτων», και άλλοι 3 ελληνικοί οίκοι, στο έργο του Λούρου η ΕΤΕΡ, και άλλοι 3 ελληνικοί οίκοι, σε 40 έργα υποσταθμών 13 ελληνικοί οίκοι, και στα έργα διανομής 11 ελληνικοί οίκοι. Η κινητοποίηση αυτή, ομολογουμένως, ήταν χωρίς κανένα προηγούμενο.

2.4. Η επιβολή της οικονομίας της αγοράς

Από τις στρατηγικές οικονομικές επιλογές της αστικής τάξης την περίοδο αυτή, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ένας ορατός στόχος των εκσυγχρονιστών ήταν η κατάλυση της οικονομίας επιβίωσης ή αυτάρκειας, και ο ευρύτατος εκχρηματισμός της οικονομικής ζωής σε όλη την επικράτεια, και μέχρι την ελληνική ενδοχώρα. Η ελληνική οικονομία είχε συγκροτηθεί παραδοσιακά στις προαιώνιες βάσεις της ναυτιλίας, του εμπορίου, της ναυπηγικής και της γεωργίας. Η κρατική ιδιοκτησία γης ήταν ενισχυμένη, αλλά η παραγωγή ήταν πάντα μικρής κλίμακας. Η καλλιέργεια γινόταν συνήθως σε μικρές εκμισθωμένες εκτάσεις, και το ενοίκιο ισοδυναμούσε με μια διαφορά 15%, που ίσχυε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, μεταξύ του φόρου της δεκάτης για τις ιδιωτικές εκτάσεις και του 25% που κατακρατούσε το κράτος από τις δημόσιες γαίες. Στην ύπαιθρο όμως, όλοι οι φόροι πληρώνονταν σε είδος, γιατί μέχρι αργά δεν είχαν εισαχθεί οι χρηματικές σχέσεις.

Αυτό το γεγονός αποκαλύπτει ένα σπουδαίο χαρακτηριστικό της ελληνικής οικονομίας, που φαινόταν να διαιωνίζεται: το χωρισμό στον τομέα της επιβιώσεως και σε εκείνον της αγοράς.

> *Η οικονομία της επιβιώσεως υπονοεί σχετική οικονομική αυτάρκεια και ασχολία του ατόμου με ποικιλία παραγωγικών ενεργειών, για να εξασφαλισθεί η αυτάρκεια αυτή. Μια οικονομία αγοράς, αντίθετα, προϋποθέτει καταμερισμό εργασίας, εξειδίκευση, και ανταλλαγή αγαθών και*

υπηρεσιών με χρήματα και με το μηχανισμό της προσφοράς και της ζητήσεως.[i]

Η οικονομία της επιβιώσεως ίσχυε στην ενδοχώρα της ηπειρωτικής Ελλάδος, ενώ η πιο εξελιγμένη οικονομία της αγοράς λειτουργούσε στα παράλια και στα νησιά, όπου η ευκολία της επικοινωνίας, σε αντίθεση με την απομονωμένη ενδοχώρα, διευκόλυνε τη λειτουργία της αγοράς και την ανάπτυξη της εμπορικής ναυτιλίας.

Στο τεχνολογικό επίπεδο της γεωργίας οι συνέπειες ήταν αναμενόμενες, για όσο καιρό «δεν είχαν ακόμη υιοθετηθεί τα υδραυλικά ελαιοτριβεία ούτε οι ιταλικοί τρόποι αποχωρισμού και ραφιναρίσματος του λαδιού». Στα μέσα του 19ου αιώνα η εισαγωγή μηχανημάτων για το κλώσιμο μεταξιού απέτυχε, όπως και η φιλόδοξη μονοπωλιακή επιχείρηση για την καλλιέργεια ζαχαροτεύτλων και την παραγωγή ζάχαρης. Η τελευταία προσπάθεια είχε συνδεθεί με το αξιοσημείωτο οικιστικό σχέδιο ίδρυσης του χωριού Καινούριο στο αρχαίο Θρόνιο της Φθιώτιδας.[ii]

Τα εγγειοβελτιωτικά έργα, η οδοποιία, η απαλλαγή των γεωργικών εργαλείων από τους τελωνειακούς δασμούς, μετέβαλλαν σταδιακά, αλλά με πολύ βραδείς ρυθμούς, την όψη της υπαίθρου. Παρά την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, η απουσία δρόμων και μέσων μεταφοράς, η καθυστέρηση της εισαγωγής λιπασμάτων, η έλλειψη χρηματικών πόρων και δανειδότησης, καθήλωναν την αγροτική ανάπτυξη στα όρια της επιβίωσης. «Στη Λιβαδιά το 1857 τα σιτάρια χαρίζονταν, την ώρα που στην Αθήνα η τιμή τους έφθανε τις 6 δρχ. το κιλό».

Με τον Τρικούπη έλαβε σημαντική επιτέλους ώθηση η οδοποιία, η κατασκευή σιδηροδρόμων και γεφυρών, και η αναδιοργάνωση της τηλεγραφικής και ταχυδρομικής υπηρεσίας. Έγιναν τότε δύο πολύ σημαντικά έργα, η αποξήρανση της Κωπαΐδας και η διώρυγα της Κορίνθου.[iii] Ο Τρικούπης είχε ζητήσει τη συνδομή της πλουσιότατης παροικιακής αστικής τάξης.

[i] Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος: 1833-1862», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τόμος ΙΓ΄, σ. 94.
[ii] ο.π., σσ. 96, 103.
[iii] Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τόμος ΙΔ΄, σσ. 50-52.

> *Την ίδια εποχή που οι μεγαλύτερες ντόπιες βιομηχανικές επιχειρήσεις αντιπροσώπευαν το πολύ 1.000.000, ο Αβέρωφ είχε περιουσία πάνω από 100.000.000 στην Αίγυπτο, οι Ράλληδες του Λονδίνου 200.000.000, ενώ ελάχιστα χρόνια πριν ο Βερναρδάκης της Πετρουπόλεως έφθανε τα 100.000.000, ο Βαλλιάνος τα 250.000.000 και ο Σίνας στη Βιέννη είχε αφήσει ακίνητη περιουσία που υπολογίσθηκε ανάμεσα σε 300-450.000.000. Ο Συγγρός θεωρούνταν "φτωχός συγγενής" από το Ζαρίφη που κέρδισε στο τάβλι από τον Αβδούλ Χαμίτ 600.000 στρέμματα.*[i]

Από το 1875 παροικιακοί μεγαλοκεφαλαιούχοι είχαν αρχίσει να εγκαθιστούν στην Ελλάδα μέρος των επιχειρήσεών τους.[ii] Μολαταύτα, οι τοκογλυφικές τάσεις του διεθνούς κεφαλαίου, η σταφιδική κρίση, και η τσιφλικοποίηση της Θεσσαλίας αποτέλεσαν τροχοπέδη στην πορεία ανάπτυξης. Ένας βαρύς διεθνής οικονομικός έλεγχος ακολούθησε την πτώχευση.

Σύμφωνα με τη γεωργική απογραφή του 1911, από τα 12 εκατομμύρια στρέμματα των γεωργικών εκμεταλλεύσεων τα 5 εκατομμύρια αντιπροσώπευαν τσιφλίκια. Σ' αυτά τα «λατιφούντια» δεν απασχολούνταν περισσότερα από 200.000 άτομα (κολλήγοι, ημερομίσθιοι εργάτες και οικογένειές τους).[iii] Αυτό σημαίνει ότι για τους Έλληνες μικροϊδιοκτήτες αντιστοιχούσαν per capita[iv] μόνο 7 στρέμματα ακαθάριστης καλλιεργήσιμης γης. Ιδιαίτερα οξύ ήταν το σταφιδικό ζήτημα μέχρι το 1903, οπότε με νόμο ορίστηκε να εξαγοράζει η *Σταφιδική Τράπεζα* το πλεόνασμα της παραγωγής. Ενώ το 1899 οι εξαγωγές σταφίδας κάλυπταν το 51% των ελληνικών εξαγωγών, το 1909 έχουν πλέον περιοριστεί στο 33%. Ο καπνός και η καλλιέργεια οινοποιήσιμων σταφυλιών θα υποκαταστήσουν τη σταφίδα ως κύριες βιομηχανικές και εξαγωγικές φυτείες.

Ακολούθησαν μεγάλες αλλαγές, που επιτάχυναν την εμπορευματοποίηση και το σχηματισμό της εσωτερικής αγοράς: α) Η αγροτική μεταρρύθμιση που εξαφάνισε ουσιαστικά τη μεγάλη γαιοκτησία από την Ελλάδα, ταυτίζοντας τον

[i] Κ. Μοσκώφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα, 1830-1909,* Θεσσαλονίκη, 1972.
[ii] Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895», ο.π., σ. 54.
[iii] Νικόλαος Οικονόμου, «Ελληνική κοινωνία και οικονομία στην πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα», στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΔ΄, σ. 193.
[iv] Κατά κεφαλή.

καλλιεργητή με τον ιδιοκτήτη εννέα φορές στις δέκα. β) Κυριάρχησαν οι εξαγωγές καπνού, οι οποίες το 1928 κάλυπταν το 70% της συνολικής αξίας των εξαγωγών της χώρας. γ) Η ίδρυση της ΑΤΕ (1929), και η έναρξη μιας σειράς έργων υποδομής στην ύπαιθρο (αποξηράνσεις, φράγματα, οδικό δίκτυο).

Καθοριστικό ρόλο στην ενίσχυση της εσωτερικής αγοράς διαδραμάτισε η *Τράπεζα της Ελλάδος,* που μετατράπηκε από μια παραδοσιακή κεντρική τράπεζα, σ' ένα συγκεντρωτικό πιστωτικό μεγαθήριο, ενισχυμένο μ' ένα ευρύτατο πλέγμα διοικητικών αρμοδιοτήτων, που τις υλοποιούσε μέσω των αποφάσεων της *Νομισματικής Επιτροπής.* Η τάση αυτή που είχε αρχίσει στις 4 Αυγούστου, ενισχύθηκε από την κατάρρευση των εμπορικών τραπεζών εξαιτίας του υπερπληθωρισμού και των αποτυχημένων νομισματικών μεταρρυθμίσεων.

Στην περίοδο της κατοχής η Ελλάδα είχε χάσει περίπου το 30% του εθνικού της πλούτου και περί τα 7-8% του πληθυσμού.[i] Οι πρώτες μεταπολεμικές «επιτυχίες», σύμφωνα με το McNeill, είχαν διαφανεί στον αγροτικό τομέα, όπου η οικογένεια των χωρικών μπορούσε να είναι πολύ «συνεργάσιμη» στην υιοθέτηση οικονομικών, παραγωγικών και τεχνολογικών καινοτομιών.

> *Κάθε φορά που μια νέα τεχνική, μια νέα καλλιέργεια, νέοι σπόροι ή κάποια καινοτομία μπορούσε να φανεί αποδοτική σε ατομική οικογενειακή βάση, οι Έλληνες χωρικοί δεν αργούσαν να αποδεχθούν το νεωτερισμό, και ν' αποδειχθούν ικανοί μαθητές στην εκμάθηση οποιωνδήποτε διαδικασιών ή ικανοτήτων απαιτούνταν…*
>
> *Συχνά, η αρχική υποψία και ο συντηρητισμός έπρεπε να ξεπεραστούν. Στην προπολεμική Ελλάδα οι χωρικοί είχαν μερικές φορές χάσει τη γη τους από τα χρέη. Χωρίς αμφιβολία, οποιαδήποτε καινοτομία απαιτούσε δανεισμό· ακόμα και όταν οι όροι ήταν πολύ ευνοϊκοί, έπρεπε να υπερνικήσει τον αρχικό σκεπτικισμό. Για να ξεκινήσει όμως ένα γενικό γιουρούσι για μια νέα τεχνική ή καλλιέργεια, ήταν απαραίτητο, απλώς και μόνο, να ενδώσει κάποιος σ' ένα*

[i] Κ. Δοξιάδης, *Θυσίες της Ελλάδος, αιτήματα και επανορθώσεις στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο,* Αθήναι, 1947.

> *χωριό στα επιχειρήματα ενός αντιπροσώπου του αγροτικού εκσυγχρονισμού, να δοκιμάσει το νέο είδος, και να διαπιστώσει ότι αποδίδει.*[i]

Την επόμενη χρονιά όλοι ή οι περισσότεροι αγρότες της κοινότητας θα προσπαθούσαν να τον μιμηθούν. Απλά πράγματα, όπως οι προσιτές τιμές των λιπασμάτων και οι ευνοϊκοί πιστωτικοί όροι, μπορούσαν να διπλασιάσουν ή και να τριπλασιάσουν τη σοδειά. Οι υψηλής απόδοσης σπόροι σιταριού είχαν ανάλογες επιδόσεις. Η άρδευση απαιτούσε πολύ μεγαλύτερες επενδύσεις, αλλά είχε έξοχα αποτελέσματα.

Το 1950-52 οι μεγάλες δυνατότητες μεταβολών στον αγροτικό τομέα μόλις που είχαν αρχίσει να εμφανίζονται. Όμως η παραγωγή τροφίμων είχε ήδη ξεπεράσει τα προπολεμικά επίπεδα, τη στιγμή που η παραγωγή της βιομηχανίας και των μεταλλείων ήταν κατά πολύ μικρότερες. Μια άλλη «πρώιμη επιτυχία» ήταν η επανεγκατάσταση των προσφύγων του πολέμου, θέλοντας και μη. Η αδιάλλακτη επιμονή των αρχών για επιστροφή στα χωριά, συνοδεύτηκε από θετικά κίνητρα, όπως επιχορηγήσεις για την επιδιόρθωση των κατεστραμμένων σπιτιών, διανομές προβάτων και άλλων ζώων εκτροφής, μισθούς για την κατασκευή δρόμων, κ.λπ. Ταυτόχρονα, ο ελληνικός στρατός και η κυβέρνηση, αγχωμένοι μήπως υπάρξουν κοινότητες έξω από τον έλεγχο των στρατιωτικών μεταφορών, απέτρεψαν την επανεγκατάσταση σε χωριά που ήταν σκαρφαλωμένα πάνω σε βράχους ή διάσελα, προσβάσιμα μόνο με μουλάρια. Σ' αυτές τις περιπτώσεις τα χωριά εγκαταστάθηκαν σε άλλες τοποθεσίες, μέσα στα όρια των κοινοτήτων τους.[ii]

Μια άλλη κυβερνητική προτεραιότητα, μεγάλης σημασίας για τη ζωή του χωριού, ήταν να εξασφαλίσει την επικοινωνία με την Αθήνα τοποθετώντας στην πλατεία κάθε χωριού ένα μεγάφωνο, μόνιμα συντονισμένο με το ραδιόφωνο της Αθήνας. Νέα και μουσική, ψυχαγωγικά προγράμματα και επίσημες διακηρύξεις «έρρεαν ελεύθερα» σε κάθε ελληνικό χωριό, με αποτέλεσμα να προβάλλεται «μια αστική, εθνική προοπτική» κόντρα στην παλιά τοπική και στενά οικογενειακή οπτική. Οι νέοι δρόμοι συνδέανε τα ελληνικά χωριά «με τον πέρα κόσμο», όπως ποτέ άλλοτε. Ετοιμόρροπα

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 91.
[ii] ο.π., σ. 92.

λεωφορεία που συνήθως τα κατείχαν και τα διαχειρίζονταν ιδιώτες, συχνά οι ίδιοι οι οδηγοί τους, άρχισαν να επισκέπτονται ακόμα και πολύ απομακρυσμένες κοινότητες, μια-δυο φορές την εβδομάδα. Πάρα πολλά χωριά απέκτησαν έτσι απευθείας συγκοινωνία με την Αθήνα, και όλα τα χωριά απέκτησαν ταχύτερη συγκοινωνία με τις επαρχιακές πόλεις και τα εμπορικά κέντρα. Η επικοινωνία υπερνίκησε τις αποστάσεις, όσο ποτέ πριν.

Οι αγροτικοί πληθυσμοί ήταν τώρα πιο πρόθυμοι να μεταναστεύσουν, αλλά και να δοκιμάσουν κάθε μέσο για να βελτιώσουν την κατάστασή τους. Οι γυναίκες έπαψαν να θέλουν να παραμένουν στους τόπους γέννησής τους. Η μετανάστευση έκανε προβληματική την επιβίωση όσων χωριών είχαν ελλιπείς πόρους. Οι γυναίκες ζούσαν κατά παράδοση μια πολύ σκληρή ζωή στα ορεινά χωριά. Η αναγκαστική μετακίνησή τους όμως, και η επαφή τους κατά την πολεμική περίοδο με άλλους τρόπους ζωής, απορρύθμισε την παραδοσιακή ζωή, στις αρχές της δεκαετίας του 1950.

Το μεγαλύτερο επίτευγμα ήταν η κατασκευή του εθνικού ηλεκτρικού δικτύου, με τους υδροηλεκτρικούς σταθμούς και τις εγκαταστάσεις καύσης λιγνίτη. Η κατασκευή φραγμάτων και ενεργειακών σταθμών πήρε χρόνο. Μόνο μετά το 1955 το δίκτυο άρχισε να λειτουργεί. «Εκείνη τη χρονική στιγμή, ο ηλεκτρισμός που παραγόταν στην Ελλάδα ήταν 5,7 φορές μεγαλύτερος από το 1939, ακόμα και αν, μόνο 384 κοινότητες ήταν μέχρι τότε συνδεδεμένες στο εθνικό δίκτυο».[i] Υπάρχουν περίπου δύο χιλιάδες χωριά στην Ελλάδα,[ii] και στα επόμενα δεκαπέντε χρόνια που ακολούθησαν, ο ηλεκτρισμός έφτασε περίπου σε όλες αυτές τις περιοχές, και το ηλεκτρικό δίκτυο συνέχιζε να επεκτείνεται και να αναπτύσσει καινούρια εργοστάσια.

> *Η άφιξη του ηλεκτρισμού με την ικανότητά του να ενεργοποιεί πολλών ειδών μηχανικούς εξοπλισμούς – ηλεκτρικά φώτα, ψυγεία, πλυντήρια, μηχανοκίνητα εργαλεία (power tools), αντλίες, και παρόμοια τεχνήματα – δημιούργησε, στην πραγματικότητα, ένα δεύτερο κύμα εκσυγχρονισμού στις ελληνικές αγροτικές κοινότητες που ακολούθησε περίπου μια δεκαετία πίσω από την*

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 93.
[ii] Προφανώς ο συγγραφέας εννοεί χωριά (villages) με πληθυσμό πάνω από 1000 κατοίκους, αφήνοντας έξω τα μικρότερα χωριά (hamlets).

> *επανάσταση που έλαβε χώρα στις νέες τεχνολογίες, τα χρόνια αμέσως μετά τον πόλεμο.*[i]

Το αποτέλεσμα ήταν να μετασχηματιστεί η αγροτική ζωή μέσα σε μια και μόνη περίοδο. Η ζωή στα χωριά έγινε πολύ πιο άνετη, πλησιάζοντας τα αστικά επίπεδα. Η αυξανόμενη οικειότητα με τον αστικό τρόπο ζωής προκάλεσε ανησυχίες στη νεολαία, που ένοιωθε περιορισμένη από τη ζωή του χωριού, και ελκυόταν από την αστική λάμψη και ελευθερία. Η φιλοδοξία να ζήσουν τη γοητεία και τις ανέσεις της ζωής της πόλης δεν ήταν φυσικά κάτι το πρωτόγνωρο για την Ελλάδα. Οι πόλεις όμως, στις αρχές της δεκαετίας του 1950, είχαν ήδη «παραφορτωθεί» (clogged) από «το ίζημα των προσφύγων» που είχε φέρει ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος, σχολίαζε παγερά ο συγγραφέας. Η οικονομική εξάρθρωση κατά τη διάρκεια του επόμενου πολέμου έφερε με τη σειρά της ανεργία και υποαπασχόληση.

Το προσχέδιο (blueprint) της αμερικάνικης αποστολής βοήθειας πρόβλεπε ενίσχυση της βιομηχανικής και της εμπορικής δραστηριότητας. Η αποτυχία όμως της αμερικάνικης πολιτικής εκδηλώθηκε μέσα από «θεμελιώδεις ανωμαλίες»: Απέτυχε η προσπάθεια του πρεσβευτή να ελέγξει την κυβέρνηση που σχηματίσθηκε από τις εκλογές του 1950. Ο Πλαστήρας αρνήθηκε να κυβερνήσει με «ριζοσπαστικά εκσυγχρονιστικό» τρόπο (δηλαδή αρεστό στις ΗΠΑ), γιατί είχε συμβιβαστεί με την τακτική όλων των Ελλήνων πολιτικών να μην παρεμβαίνουν στις υπαρκτές κοινωνικές δομές. Γι' αυτό το λόγο, η φορολογική και θεσμική μεταρρύθμιση που ήθελαν οι Αμερικάνοι δεν προωθήθηκε.

Όπως αποκαλύπτει ο σαρδόνιος McNeill, από τον Πλαστήρα είχε ζητηθεί να καταργήσει το δημοκρατικό χαρακτήρα της διοικητικής μηχανής της χώρας, που «ανταποκρίνεται με θέρμη στις ειδικές πιέσεις και τις παραδοσιακές αξίες» πατρωνίας και φιλίας.[ii] Το ενδιαφέρον των Αμερικάνων επικεντρωνόταν στο στρατό της Ελλάδας, ως δύναμη ανάσχεσης του κομμουνισμού. Ο ελληνικός στρατός έγινε ένα «κράτος εν κράτει», έχοντας πιο σημαντικές σχέσεις με τις αμερικάνικες ένοπλες δυνάμεις και με τους σχεδιαστές του ΝΑΤΟ, «παρά με άλλους κλάδους της ελληνικής

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978.
[ii] ο.π., σ. 95.

κυβέρνησης», γράφει ο McNeill. Στα χρόνια που ακολούθησαν «πολλές και περίπλοκες συμπάθειες έδεσαν τους Αμερικάνους και τους Έλληνες στρατιωτικούς». Συνήθως, οι αξιωματικοί και των δύο στρατών προέρχονταν από τα πιο χαμηλά στρώματα της κοινωνίας, συχνά είχαν ένα αγροτικό ή ημιαστικό παρελθόν, και διαφύλασσαν, με αυτοσυνείδηση, ένα ξεχωριστό σεβασμό για τις παλιομοδίτικες αξίες και τρόπους ζωής. Συγχρόνως, τα επαγγελματικά κριτήρια διορισμών και προαγωγών απέκλειαν τους «παρείσακτους» (outsiders) από τον έλεγχο των ένοπλων δυνάμεων της χώρας.[i]

Το Φεβρουάριο του 1952 η Ελλάδα και η Τουρκία έγιναν πλήρη μέλη του ΝΑΤΟ, και το Νοέμβριο ανέλαβε την πρωθυπουργία ο Παπάγος, με τη στήριξη των Αμερικάνων. Τον ίδιο χρόνο τερματίστηκε το σχέδιο Μάρσαλ. Μέχρι το 1962, οποιαδήποτε πρόσθετη αμερικάνικη βοήθεια προς την Ελλάδα δινόταν στα πλαίσια της Mutual Security Act, και εκλαμβανόταν ως μέρος των σχεδίων και των απαιτήσεων του ΝΑΤΟ.

Όταν ο Παπάγος πέθανε, τον Οκτώβριο του 1955, ο βασιλιάς Παύλος επέλεξε τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, έναν σχετικά δυσνόητο (obscure) πολιτικό, γράφει ο McNeill, για να σχηματίσει ένα καινούριο κυβερνητικό σχήμα. Η εκλογή του ήταν μια μεγάλη έκπληξη, γιατί προερχόταν από ένα χωριό των Σερρών· ήταν γιος ενός δάσκαλου και καλλιεργητή καπνού, που είχε πολεμήσει στη διένεξη Ελλήνων, Βουλγάρων, και Τούρκων για τη Μακεδονία. Ο Καραμανλής ήταν ένας δικηγόρος, «παρείσακτος» - σύμφωνα με τα λεγόμενα του McNeill - στους αθηναϊκούς κύκλους, γνωστός για τον σταράτο τρόπο του, που υπογράμμιζε την *κατωτική* επαρχιακή του προέλευση. Σημαντικά επηρέασε το γεγονός ότι είχε αποδεχθεί την εξίσωση του σλάβου με τον εχθρό του ελληνισμού.

> *Ίσως ο Καραμανλής να χρωστούσε τον αρχικό του διορισμό ως πρωθυπουργός στην υποστήριξη των Αμερικάνων. Τα πρακτικά του επιτεύγματα ως*

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σ. 97.

κατασκευαστής δρόμων ήταν το είδος που προκαλούσε το θαυμασμό των Αμερικάνων.[i]

Το σημαντικότερο όμως ήταν ότι η νοοτροπία και η προέλευσή του ταίριαζε με κείνη των αξιωματικών του στρατού, ενώ η άνοδός τους οφειλόταν στην τεχνική του επιδεξιότητα. Ο Καραμανλής, όπως και πολλοί άλλοι Έλληνες, είχαν μια χωρική και ορθόδοξη νοοτροπία, που τους παρωθούσε ν' απορρίπτουν κάθε δυνατότητα συστηματικής διαφωνίας γνώμης μέσα στο έθνος. Οι κυβερνητικοί πόροι κατευθύνονταν όλοι για την υποστήριξη όσων εκπλήρωναν την εθνική τους αποστολή, και, αντίστοιχα, για την καθυπόταξη όσων πρόδιδαν το έθνος. Η υπερίσχυση του κόμματος, εντωμεταξύ, είχε ταυτιστεί με τον ιερό αγώνα του έθνους. Η ταύτιση αυτή ήταν κάτι σαν άρθρο πίστης, η οποία - παρά την απότομη κοινωνική του άνοδο - ενισχυόταν από τη διατήρηση όλων των βασικών ιδιοτήτων και παραδοχών της χωρικής ανατροφής του Καραμανλή.

Όλοι οι κυβερνητικοί παράγοντες συμφωνούσαν ότι η επιλογή της ενσωμάτωσης στην ΕΟΚ απαιτούσε προσεκτικούς χειρισμούς. «Ιδιαίτερη περίπτωση αποτέλεσε ο αρχιτέκτονας της νομισματικής μεταρρύθμισης του 1953, Σπύρος Μαρκεζίνης, ο οποίος ήταν ένθερμος υποστηρικτής της άμεσης ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ».[ii]

Μεγάλο ενδιαφέρον δείχνει ο Καραμανλής για το πρόγραμμα των δημοσίων επενδύσεων εξηγώντας ότι απαιτούνταν μέτρα πιστωτικά και τραπεζικά για την ομαλότερη τροφοδότηση της παραγωγής, δημοσιονομικά μέτρα για την ισοσκέλιση του προϋπολογισμού, αυξημένο πρόγραμμα επενδύσεων και συμβάσεις για ουσιώδη έργα, και νομοσχέδια «περί παγωμένων πιστώσεων» περί εξηλεκτρισμού και καπνικού οργανισμού.[iii]

Σε όλη την οκταετία εξασφαλιζόταν πλεόνασμα στον προϋπολογισμό, επίτευγμα που μείωνε τις πληθωριστικές πιέσεις και επέτρεπε τη χρηματοδότηση μέρους του Κρατικού Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων. Τα σημαντικά έργα σε όλους τους τομείς έδωσαν τη

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978, σσ. 100-101.
[ii] Μαριέπα Δ. Μινώτου, Η ευρωπαϊκή επιλογή της κυβέρνησης Καραμανλή, 1957-1959 (διδακτορική διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Σχολή Νομικών και Πολιτικών Επιστημών, Επιβλέπων: Πάνος Καζάκος, Ιούνιος, 2002, Αθήνα, σ. 10.
[iii] ο.π., σ. 128.

δυνατότητα να αυξηθεί η απασχόληση και το εθνικό εισόδημα. Η 8η έκθεση του ΟΕΟΣ διαπίστωνε ότι η εμπιστοσύνη στη δραχμή είχε αυξηθεί, και γι' αυτό οι τράπεζες παρείχαν πιστώσεις, ενώ ο ρυθμός της βιομηχανικής παραγωγής και των επενδύσεων για μεγάλα δημόσια έργα με παραγωγική σημασία αυξανόταν.

Σημαντικό μέτρο αποτελεί η εισαγωγή και ψήφιση στις 17-19/7/1956 στην Επιτροπή Νομοθετικής Εξουσιοδοτήσεως του νομοσχεδίου «περί οργανώσεως και διανομής της ηλεκτρικής ενέργειας». Έτσι θα υλοποιηθεί ο κυβερνητικός στόχος για τη σύσταση ενιαίου οργανισμού παραγωγής, μεταφοράς και διανομής ηλεκτρικής ενέργειας. Η ΔΕΗ απόκτησε πέρα από το προνόμιο της παραγωγής και της μεταφοράς, την αποκλειστικότητα της διανομής σε ολόκληρη τη χώρα, ηπειρωτική και νησιωτική.

Το 1956 η Ελλάδα αποκτά για πρώτη φορά στην ιστορία της σιτάρκεια. Οι επενδύσεις στη γεωργία με χαμηλά επιδοτούμενα επιτόκια, οι ειδικοί υψηλοί μισθοί στους γεωπόνους, η χρηματοδότηση εγγειοβελτιωτικών έργων στον Αξιό και τον Αλιάκμονα, η ίδρυση κέντρων σιτοπαραγωγής για την ανάπτυξη νέων ποικιλιών, και η ίδρυση του *Οργανισμού Γεωργικών Ασφαλίσεων* το 1958 εκσυγχρονίζουν την αγροτική παραγωγή.

Η *Καθημερινή* (6 Ιανουαρίου 1957) αναφέρει ότι τα «υπό εκτέλεση έργα καλύπτουν ήδη ποσόν επενδύσεων εκατομμυρίων δολαρίων. Τα έργα αυτά περιλαμβάνουν τον Μέγδοβα, τα διυλιστήρια πετρελαίου, τους λιγνίτες Πτολεμαΐδος, τα ναυπηγεία, τας αεροπορικάς συγκοινωνίας, και το προκηρυχθέν έργο του αζώτου».

Το Νοέμβριο και το Δεκέμβριο του 1958 η Ελλάδα και η Τουρκία υποβάλλουν κοινά υπομνήματα «εις οιονδήποτε πλαίσιον Ευρωπαϊκής Συνεργασίας» με τα οποία μεταξύ άλλων διεκδικούν μακροχρόνια συμβόλαια και ειδική μεταχείριση για τον καπνό, το βαμβάκι, τα δημητριακά, τα φρούτα.

Η εισαγωγή του χρήματος στην ελληνική ύπαιθρο ήταν σωτήρια για τον «τελευταίο σταθμό» μέσα στη «θάλασσα του κομμουνισμού». Μοχλός για τον εκχρηματισμό της ελληνικής οικονομίας θα ήταν ο πολλαπλασιασμός των εξαγωγών και των εισαγωγών. Διαπιστώνουμε, μάλιστα: Την άρνηση του

Καραμανλή να αυξήσει τις εξαγωγές καπνού στην ΕΣΣΔ και τις συμμάχους της, για να μην προσδεθεί μακροπρόθεσμα στις χώρες του ανατολικού συνασπισμού, για «βραχυπρόθεσμα οφέλη». Ενώ ο Ν. Κιτσίκης, στη μελέτη του *Η θανάσιμη περίπτυξις της Κοινής Αγοράς,* έγραφε ανάμεσα στ' άλλα: «Με την Συμφωνία [Σύνδεσης] των Αθηνών αι ανατολικαί χώραι διαγράφονται διά το εξαγωγικόν μας εμπόριον».[i]

Πάντως, η επίτευξη του μεταπολεμικού στόχου της νομισματικής ισορροπίας στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στη θεαματική εξέλιξη των *άδηλων πόρων* που αναδείχθηκαν ως το δυναμικότερο στοιχείο του ενεργητικού σκέλους του ισοζυγίου πληρωμών. Οι άδηλοι πόροι ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 υπερβαίνουν τις εισπράξεις των εξαγωγών, και στη συνέχεια αυξάνονται με ταχύτερους ρυθμούς, ώστε τη δεκαετία του 1960 φθάνουν στα 150% σχεδόν της αξίας των εξαγωγών, ενώ στις αρχές της δεκαετίας του 1970 η αξία τους είναι διπλάσια από εκείνη των εξαγωγών.

Ο Αλέξανδρος Διομήδης, που είχε διατελέσει υπουργός Οικονομικών και διοικητής της Εθνικής Τράπεζας, είχε επισημάνει προπολεμικά ότι η Ελλάδα δεν θα έπρεπε να στηρίζεται στους «άδηλους πόρους», από το εξωτερικό, αλλά να στρέψει την προσοχή της «στην αξιοποίηση των δικών της παραγωγικών πόρων». Κεντρικά στοιχεία της εκσυγχρονιστικής πολιτικής θα έπρεπε να είναι ακριβώς ο *εξηλεκτρισμός* και η *εκβιομηχάνιση*.[ii] Επίσης, νέοι επιστήμονες όπως ο Δημήτρης Μπάτσης, και προσωπικότητες όπως ο Ξενοφών Ζολώτας και ο Άγγελος Αγγελόπουλος υποστήριζαν την ανάγκη εκβιομηχάνισης. Αν συγκρίνουμε τις επιδόσεις στον εξαγωγικό τομέα με τα έσοδα από τους άδηλους πόρους, στους οποίους αναφερόταν προπολεμικά ο Αλέξανδρος Διομήδης, θα διαπιστώσουμε ότι οι άδηλοι πόροι, δηλαδή τα ναυτιλιακά εμβάσματα, τα μεταναστευτικά εμβάσματα, το ταξιδιωτικό συνάλλαγμα, τα ασφάλιστρα κ.λπ., αποτελούσαν ακόμη και μεταπολεμικά μια μεγάλη πηγή ενίσχυσης της νεοελληνικής οικονομίας. Το 1951 οι άδηλοι πόροι ήταν 69,03 εκατομμύρια δολλάρια (συμβάλλουν κυρίως τα ναυτιλιακά εμβάσματα με 23,4 εκατ. και τα μεταναστευτικά εμβάσματα με 16,9 εκατ.).

---

[i] Σ. Βαλντέν, *Το εμπόριο της Ελλάδας με τις ανατολικές χώρες και η ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες 1981-1985,* Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1988· Σ. Βαλντέν, *Ελλάδα και Ανατολικές χώρες 1950 - 1967: Οικονομικές Σχέσεις και Πολιτική,* εκδόσεις Οδυσσέας και Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1991, σ. 189.

[ii] Πάνος Καζάκος, «Η ελληνική οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τόμος ΙΣΤ΄, σ. 225.

Το 1952 οι άδηλοι πόροι ανέρχονταν σε 84,1 εκατ. δολλάρια (τα ναυτιλιακά εμβάσματα συμβάλλουν με 28,5 εκατ. και τα μεταναστευτικά με 17,9 εκατ.), ενώ ο συσχετισμός αλλάζει το 1953, με τα μεταναστευτικά εμβάσματα να ξεπερνούν κατά πολύ τα ναυτιλιακά (45,5 εκατ. έναντι 22,1 εκατ. δολλάρια, αντίστοιχα), μεταστροφή που συνεχίζεται το 1954 (47 εκατ. δολ. σε μεταναστευτικά εμβάσματα έναντι 27,6 εκατ. σε ναυτιλιακά) και το 1955, όταν τα μεταναστευτικά εμβάσματα ανέρχονται πλέον σε 50,6 εκατ. δολλάρια και τα ναυτιλιακά σε 34,2 εκατ. Το έτος αυτό, εξάλλου, οι άδηλοι πόροι ανέρχονται συνολικά στα 179,9 εκατ. δολλάρια.[i]

Παρατηρούμε δηλαδή ότι υπάρχει μια ξεκάθαρη αντίθεση ανάμεσα στις τραπεζικές εκτιμήσεις, ότι πρέπει να απεξαρτηθεί η ελληνική οικονομία από τους άδηλους πόρους, και στην ευρύτατα διαδεδομένη κοινωνική πρακτική της ενίσχυσης της οικογένειας από τους ναυτικούς και τους μετανάστες – μέλη της. Η αλληλέγγυα αυτή συμπεριφορά είναι ένα ριζωμένο χαρακτηριστικό που διαπερνά και καθορίζει, σταθερά, την αγροτική οικογένεια σε όλο το πέρασμα του χρόνου, από τον 19ο αιώνα στον 20ο.

2.5. Εκβιομηχάνιση ή τοκογλυφική δράση;

Στον πρόλογο του βιβλίου του Δ. Μπάτση, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα,* ο καθηγητής Κιτσίκης υποστήριζε ότι «η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα, δηλαδή η αξιοποίηση και μεταλλουργική μετουσίωση του εκλεκτού, ποικίλου και άφθονου μεταλλευτικού πλούτου της, η μηχανική επεξεργασία των προϊόντων της μεταλλουργίας, η κατασκευή μηχανών και γενικότερα των μέσων παραγωγής, η ίδρυση ναυπηγείων, η εγκατάσταση ηλεκτροχημικών εργοστασίων, χωρίς προνομιακές παραχωρήσεις στο ξένο κεφάλαιο, αποτελεί τη μόνη διέξοδο από την οικονομική αποτελμάτωση, το μόνο τρόπο για σταθερή προοδευτική οικονομική εξυγίανση και ανόρθωση, το λυτρωμό της ελληνικής οικονομίας και της εθνικής εργασίας από τα δεσμά του ξένου κεφαλαίου, την επιδίωξη κάθε πολιτικής πραγματικά εξυπηρετικής των συμφερόντων του λαού».[ii] Ο Δ. Μπάτσης έβλεπε στη βαρειά βιομηχανία τη

[i] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, *Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον,* Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1956, τόμος 1, Αριθμός 1-2, σ. 79.
[ii] Ν. Κιτσίκης, «Πρόλογος» στο έργο του Δημήτρη Μπάτση, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα,* στ΄ έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 17.

δυνατότητα για τη ριζική μετατροπή της ελληνικής οικονομίας, την πραγματοποίηση της εσωτερικής συσσώρευσης σε μεγάλη κλίμακα, «που ματαιώνεται με την εξάρτηση της οικονομίας μας από την αγορά του εξωτερικού»,[i] με την «πολιτική της επαιτείας, της οικονομικής υποδούλωσης και του ζωτικού χώρου».[ii] Με μοχλό, την κατάργηση των προνομιούχων μονοπωλιακών οργανισμών, και κινητοποιώντας τις εθνικοποιημένες παραγωγικές μονάδες της πίστης (τράπεζες, ασφαλιστικές εταιρείες, κ.α.) και τις εθνικοποιημένες βασικές βιομηχανικές μονάδες[iii] σχεδίαζε ο Μπάτσης, με την ομάδα του περιοδικού Ανταίος, τη λαϊκοδημοκρατική ανέλιξη προς το σοσιαλισμό.

Στη λαϊκή δημοκρατία, η «σιδηρομεταλλουργία μαζί με τη χαλυβουργία αποτελούν τον πρόδρομο της μεγάλης μηχανουργίας και την αναγκαία της προϋπόθεση». Το σίδερο θα είναι απαραίτητο για τα μεγάλα τεχνικά έργα (συγκοινωνίες, υδροηλεκτρικά, εγγειοβελτιωτικά κ.α.), για τη ναυπηγική βιομηχανία και για τη βιομηχανία κατασκευής γεωργικών μηχανημάτων, όπως εξηγεί ο Μπάτσης.[iv] Ο σχεδιασμός του υδροενεργειακού και του βιομηχανικού προγράμματος πρόβλεπε την ίδρυση μεγάλων συδυασμένης μορφής συγκροτημάτων (κομπινάτ) ηλεκτρομεταλλουργικών και ηλεκτροχημικών βιομηχανιών (καυστικής σόδας, αζώτου κ.α.).[v]

Από την αντίπαλη παράταξη, εκφράζονταν προτάσεις για βιομηχανική εκμετάλλευση του ενεργειακού δυναμικού και του ορυκτού πλούτου, που θα στηριζόταν στη χρηματοδότηση από εξωτερικούς πόρους, πολεμικές αποζημιώσεις, δωρεάν βοήθεια, και δάνεια. Εξέχουσα θέση ανάμεσα στις αστικές προτάσεις κατείχαν οι απόψεις που πρότεινε, μέσα από μια σειρά άρθρων και μελετών για το «Ελληνικό Πρόβλημα», ο υφυπουργός Ανοικοδομήσεως Κ. Δοξιάδης, που πρότεινε να γίνουν επενδύσεις στη βιομηχανία. Ο Δοξιάδης υποστήριζε ότι χωρίς εκβιομηχάνιση θα παύαμε να υπάρχουμε «ως συγχρονισμένος και εξελισσόμενος λαός» και τότε θα παραμέναμε «Έθνος γεωργών και κτηνοτρόφων, όπως θα μας ήθελαν

[i] Σ. Καραγιάννη – Αγ. Νικολάου, «Βιομηχανική Πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967),* σ. 97.
[ii] Ν. Κιτσίκης, «Πρόλογος» στο έργο του Δημήτρη Μπάτση, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα,* στ΄ έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 18.
[iii] Δημήτρης Μπάτσης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα,* στ΄ έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 199.
[iv] ο.π., σ. 106.
[v] ο.π., σ. 111.

μερικοί μεγάλοι μας φίλοι». Τα δάνεια, η εξωτερική βοήθεια, οι επανορθώσεις και τα εμβάσματα θα χρηματοδοτούσαν το σχέδιο της εκβιομηχάνισης. Ο Ζολώτας χαρακτήρισε «μοναδική ευκαιρία» την αμερικανική βοήθεια. Στην πράξη όμως η μοναδική βιομηχανία που ωφελήθηκε από τη βοήθεια ήταν του Μποδοσάκη, ενώ τη δυναμική ελληνική κλωστοϋφαντουργία δεν θεώρησαν σκόπιμο να την ενισχύσουν. Μέσα στη διαφαινόμενη και σχεδιαζόμενη τότε αναδιάταξη του ευρωπαϊκού καταμερισμού της εργασίας,

> *η προοπτική για την Ελλάδα να εξειδικευθεί στην αγροτική παραγωγή στο πλαίσιο μιας βιομηχανοποιημένης Ευρώπης ανησυχούσε όλο και περισσότερο τον επιστημονικό και βιομηχανικό κόσμο της εποχής εκείνης. Μέσα στα πλαίσια αυτά εξηγούνται και οι έντονα εχθρικές αντιδράσεις που συνάντησε η "Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος" που συνέταξε ο Κ. Βαρβαρέσος το 1952.*[i]

Ο Βαρβαρέσος απέρριπτε τη δυνατότητα μιας οικονομικής ανάπτυξης στηριγμένης μόνο στα κεφάλαια και τις τεχνικές γνώσεις, και αμφισβητούσε την άποψη ότι το πλεονάζον εργατικό δυναμικό στον αγροτικό τομέα διοχετεύεται αυτόματα στο βιομηχανικό τομέα.

> *Επέκρινε την πολιτική υποκατάστασης των εισαγωγών που ακολουθούσαν οι νοτιοαμερικάνικες χώρες, κάτω από την αιγίδα της CEPAL, ως μη αποτελεσματική. Ενώ ταυτόχρονα απέρριπτε "την εκ των άνω" δημιουργία κοινωνικών όρων εκβιομηχάνισης που ακολουθήθηκε στη Σοβιετική Ένωση και στην Ανατολική Ευρώπη.*[ii]

Αποδεχόμενος τη θέση ότι το ελληνικό κεφάλαιο είναι παρασιτικό, εκτιμούσε ότι η ξένη βοήθεια θα ευνοούσε μονάχα τις μονοπωλιακές καταστάσεις. Υποστήριζε ότι «η οικοδόμηση της ενεργειακής βάσης έπρεπε να ακολουθήσει το ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης και όχι να προηγηθεί», ενώ η βαρειά βιομηχανία έπρεπε να εξετάζεται ρεαλιστικά. Πρότεινε οικονομική ανάπτυξη στηριγμένη:

- Στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής. «Η εκτέλεση σημαντικών εγγειοβελτιωτικών έργων και έργων άρδευσης, η χρησιμοποίηση

[i] Σ. Καραγιάννη – Αγ. Νικολάου, «Βιομηχανική Πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, σσ. 98-99.
[ii] ο.π., σσ. 99-100

βελτιωμένων σπόρων, η οργάνωση των καλλιεργειών με βάση ορθολογικότερα κριτήρια, η χρήση περισσότερων λιπασμάτων και εντομοκτόνων, είναι μερικοί από τους σημαντικότερους παράγοντες, που θα μπορούσαν να συμβάλλουν στη σημαντική αύξηση του γεωργικού προϊόντος και κατά συνέπεια στην αύξηση του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού».[i]

- Στις μικρές και ανταγωνιστικές επιχειρήσεις και κυρίως τις επαρχιακές, οι οποίες παράγουν είδη ευρείας κατανάλωσης.
- Στην αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας, γιατί δημιουργεί παραγωγική απασχόληση για χιλιάδες πρόσωπα.

Ο συντάκτης της έκθεσης πρότεινε να προσφέρει το κράτος κίνητρα, φορολογικές και άλλες διευκολύνσεις. Όμως η «Ελληνική Εταιρεία Οικονομικών Επιστημών» άσκησε σφοδρή κριτική στην έκθεση Βαρβαρέσου. Ο Ξενοφών Ζολώτας απέρριπτε κι αυτός τις απόψεις Βαρβαρέσου, «χαρακτηρίζοντας την οικονομική ανάπτυξη ως άριστη χρησιμοποίηση των πόρων, που προϋπέθετε κεφαλαιουχικό εξοπλισμό και νεότερες τεχνολογικές μεθόδους», και παρέπεμπε σε σχετική έκθεση του Ο.Η.Ε. που τόνιζε ότι η εκβιομηχάνιση για την υποκατάσταση των εισαγωγών, χωρίς να ταυτίζεται με την οικονομική ανάπτυξη χαρακτηριζόταν ρητά ως το αποφασιστικό της στοιχείο.[ii] Γι' αυτό ο Ζολώτας πρότεινε κατάλληλη οργάνωση των υπηρεσιών, έμφαση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην ανασυγκρότηση, και ορθή κατανομή των πόρων μεταξύ κατανάλωσης και παραγωγής.[iii]

Οι προτάσεις του Ζολώτα ήταν ελλιπείς και χωρίς σχέδιο, αν συγκριθούν με τη σχεδιασμένη βιομηχανοποίηση σε κλάδους όπως η σιδηρομεταλλουργία και οι χημικές βιομηχανίες, που υποστήριζε ο Μπάτσης. Όπως παρατηρούσε ο τελευταίος, το τραπεζοβιομηχανικό κεφάλαιο περιόριζε την εγχώρια βιομηχανία «στους δασμόβιους κλάδους και στην ελαφρά βιομηχανία», ενώ τις γερές θέσεις στην ελληνική οικονομία κρατούσε το ξένο κεφάλαιο:

[i] Σ. Καραγιάννη – Αγ. Νικολάου, «Βιομηχανική Πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, σ. 100
[ii] ο.π., σσ. 100-101
[iii] Ξ. Ζολώτας, *Η έκθεση του Κ. Βαρβαρέσου και η οικονομική ανάπτυξη.*

> *Οι μεταλλευτικές επιχειρήσεις, οι επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας (μεταφορές, φως, νερό, παραγωγικά έργα κ.α.), ο έλεγχος των δημόσιων οικονομικών (δημόσια έσοδα ΔΟΕ, εταιρεία υπεγγύων προσόδων), η αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πηγών βρίσκονταν στην εξουσία του ξένου κεφαλαίου… Έτσι στη χώρα αναπτύσσονταν μια βιομηχανία που η βάση της σε μηχανήματα, ανταλλακτικά, καύσιμα, συχνά δε και πρώτες ύλες (εριουργία κ.λπ.) βρίσκονταν στο εξωτερικό ή στα χέρια του ξένου κεφαλαίου (ενέργεια).*[i]

Στην Ελλάδα, όπως σε όλες τις εξαρτημένες και αποικιακές χώρες, το ξένο κεφάλαιο ανέπτυσσε μονάχα τους κλάδους που του χρειάζονται είτε για πρώτες ύλες είτε για κατανάλωση. «Γι' αυτό ο ρόλος της εξαρτημένης οικονομίας, είναι ρόλος εμπορικός, μεσιτικός, στην πιο πλατειά έννοια», πρόσθετε ο Μπάτσης. Η εξορυκτική βιομηχανία της χώρας προμηθεύει προνομιακά και φτηνά πρώτες ύλες στην ξένη βιομηχανία, και η ελαφρά βιομηχανία, μετασχηματίζει μισοκατεργασμένα προϊόντα ξένων βιομηχανιών και κατεργάζεται ορισμένα γεωργικά προϊόντα.[ii]

2.6. Ανασυγκρότηση και τεχνική πρόοδος

Οι μεταρρυθμιστές μηχανικοί και τεχνικοί της μετεμφυλιακής περιόδου ανασυγκρότησης διαπνέονταν από ένα ισχυρό θετικό όραμα οικονομικής προόδου και ορθολογιστικής διεύθυνσης της κοινωνίας. «Η ύψωσις του βιοτικού επιπέδου τα τελευταία 120 χρόνια οφείλεται κυρίως εις την τεχνικήν πρόοδον. Χάρις εις αυτήν επετεύχθη η αύξησις της αποδόσεως εργασίας, διά την οποίαν ο καθιερωμένος όρος είναι παραγωγικότης της εργασίας».

Η παραγωγικότητα της εργασίας ήταν γενικά αποδεκτή, από τότε, ως μέτρο του ρυθμού της οικονομικής ανάπτυξης. Ο μηχανικός – ηλεκτρολόγος Α. Μ. Τσιριμώκος έγραφε στα *Τεχνικά Χρονικά* ότι υφίσταται μια περιοδολόγηση της τεχνικής προόδου σε επάλληλα στρώματα:[iii]

---

[i] Δημήτρης Μπάτσης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα, Με πρόλογο του καθηγητή Ν. Κιτσίκη,* στ΄ έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 35.
[ii] ο.π., σ. 36.
[iii] Α. Μ. Τσιριμώκος, «Η εξέλιξις της ηλεκτρικής οικονομίας της Ευρώπης», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Τεύχος 313-14, Ιούλιος – Αύγουστος 1950, σσ. 391-92.

- 1850-1900: α΄ βιομηχανική επανάσταση - του ατμού - αύξηση της παραγωγικότητας στις ΗΠΑ κατά 100%,
- 1900 -1937: β΄ βιομηχανική επανάσταση - του ηλεκτρισμού - βελτίωση της παραγωγικότητας κατά 50%.

Συνεπώς μεταξύ 1850-1937 έχουμε μια συνολική αύξηση της παραγωγικότητας ίση με 200% στις ΗΠΑ. Ο αντίστοιχος αριθμός για τη Μεγάλη Βρετανία ήταν 140%. Και φυσικά, ένα μέρος του ενεργητικού απορροφήθηκε από τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας, π.χ. μείωση των ωρών εργασίας: «Μόνο το ήμισυ του αποτελέσματος της τεχνικής προόδου εχρησιμοποιήθη διά την αύξησιν της παραγωγής, ενώ το δεύτερο ήμισυ επέτρεψε την βαθμιαίαν μείωσιν των ωρών εργασίας». Ένας τρίτος παράγοντας, η αποδοτικότητα του κεφαλαίου, επηρεάζεται ευθέως από την άνοδο των πωλήσεων:

> *Εν τω συνόλω της η τεχνική πρόοδος τείνει συνεχώς ν' αυξήση συνάμα την παραγωγικότητα της εργασίας και την αποδοτικότητα του κεφαλαίου. Το δεύτερο αυτό αποτέλεσμα επηρεάζεται από την ελαστικότητα της ζητήσεως, δηλαδή από την ικανότητα ομαλής απορροφήσεως της αυξήσεως της παραγωγής.*[i]

Η έννοια της ελαστικότητας της ζήτησης αναφέρεται σε μια εύπλαστη καταναλωτική συμπεριφορά, που ανταποκρίνεται θετικά στις αυξήσεις της προσφοράς. Πρόκειται για έννοια – κλειδί της σύγχρονης οικονομικής ανάλυσης, που έχει απλούστατο περιεχόμενο, αφού στηρίζεται στο συλλογισμό «μεγάλη προσφορά – μεγάλη ζήτηση – μεγάλα κέρδη». Όταν αντίθετα η ζήτηση χωλαίνει και δεν πραγματοποιούνται ικανοποιητικές πωλήσεις, τότε λέμε ότι παρουσιάζονται ισχυρά φαινόμενα ανελαστικότητας. Ένας συνηθισμένος λόγος για την ανελαστικότητα της ζήτησης είναι οι αυξημένες τιμές.

Με την αύξηση του πληθυσμού η σημασία και ο αντίκτυπος της τεχνικής προόδου μεγεθύνονται. Και μάλιστα, με την ολοένα και μεγαλύτερη τεχνική πρόοδο, αναχαιτίζεται η πτώση της «οριακής αποδοτικότητας του κεφαλαίου»

[i] Α. Μ. Τσιριμώκος, «Η εξέλιξις της ηλεκτρικής οικονομίας της Ευρώπης», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Τεύχος 313-14, Ιούλιος – Αύγουστος 1950, σσ. 391-92.

(συνέπεια της προϊούσας συσσώρευσης). Σχηματικά διακρίνουμε 3 κύματα κυκλικών διακυμάνσεων διάρκειας 50-60 ετών: α) Ατμοκίνηση, β) σιδηρόδρομοι, γ) ηλεκτροποίηση και ανάπτυξη χημικών βιομηχανιών. Για τη μεταπολεμική εποχή ορόσημο ήταν, σύμφωνα με τον Α. Μ. Τσιριμώκο, η δημιουργία του Συμβουλίου Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας: «Τω 1947 συνήλθεν εις Παρισίους το Συμβούλιον της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας, από το οποίον, ως γνωστόν, προήλθεν ο Οργανισμός της Οικονομικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας, αποτελούμενος από 19 Κράτη – Μέλη, υπεύθυνος διά την εφαρμογήν του σχεδίου "ΜΑΡΣΑΛ" εν Ευρώπη». Το υπόμνημα του Συμβουλίου προέβλεπε ότι η «συνολικώς απαιτουμένη αύξησις» ενέργειας θα ανερχόταν για το έτος 1952 στις $20 \cdot 10^6$ KWh. Γι' αυτό το λόγο, καταρτίστηκαν Εθνικά Προγράμματα Εξηλεκτρισμού και Συμπληρωματικό Πρόγραμμα για όλα τα Κράτη – Μέλη του μετέπειτα ΟΟΣΑ.[i]

Έκδηλο ήταν το ενδιαφέρον για τη συνέχιση του εκσυγχρονισμού: «Το μεγάλο πρόβλημα αφορά την πέραν της διαρκείας του σχεδίου "ΜΑΡΣΑΛ" συνέχισιν της χρηματοδοτήσεως προγράμματος ηλεκτροπαραγωγού εξοπλισμού, ανταποκρινομένου εις την προσπάθειαν ανορθώσεως της Ευρωπαϊκής οικονομίας μέχρι στάθμης εξασφαλιστικής ικανοποιητικού βιοτικού επιπέδου».

Την ίδια περίπου εποχή, η διάλεξη του Μηχανολόγου – Ηλεκτρολόγου Χριστόφορου Οικονόμου, που δόθηκε στην αίθουσα του *Διασυμμαχικού Εντευκτηρίου*, στα πλαίσια μιας σειράς διαλέξεων του *Ελληνοαμερικανικού Επιμελητηρίου*, είχε για θέμα της την ανασυγκρότηση και τον εξηλεκτρισμό. Τα κρίσιμα ζητήματα ήταν η αποκατάσταση των καταστροφών του πολέμου, η συμπλήρωση του βιομηχανικού και παραγωγικού εξοπλισμού, η ορθολογιστική αναδιάρθρωση της οικονομίας, και η εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας. Ο στόχος διατυπώθηκε: «Να δημιουργήσωμεν εν Εθνικόν Δίκτυον Μεταφοράς ηλεκτρικής ενεργείας, εις το οποίον να συνδεθούν όλα τα εργοστάσια παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος, υδροηλεκτρικά και θερμοηλεκτρικά. Τούτο ευτυχώς θα καταστή τώρα δυνατόν

[i] Α. Μ. Τσιριμώκος, «Η εξέλιξις της ηλεκτρικής οικονομίας της Ευρώπης», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Τεύχος 313-14, Ιούλιος – Αύγουστος 1950, σ. 396

χάρις εις την βοήθειαν του Σχεδίου Μάρσαλ», πρόσθετε ο ομιλητής.[i] Δυστυχώς όμως μεγάλο μέρος του ξένου κεφαλαίου δεν κατευθύνθηκε σε κλάδους που η ανάπτυξή τους θα μπορούσε να οδηγήσει σε εκβιομηχάνιση:

> *Πιο συγκεκριμένα, δύο ήταν τα χαρακτηριστικά της εκβιομηχάνισης με βάση το ξένο κεφάλαιο. Το πρώτο ήταν ότι απουσίαζαν επιδεικτικά επενδύσεις στον κατ' εξοχήν χώρο της βαριάς βιομηχανίας δηλ. στην κατασκευή εργαλειομηχανών, και το δεύτερο ότι σπάνιζαν οι καθετοποιημένες βιομηχανίες, που θα ολοκλήρωναν μια σωστή πολιτική εκβιομηχάνισης της χώρας.*

Ούτε το κράτος αντιμετώπισε την πιθανή συμβολή του ξένου κεφαλαίου, κυρίως από πλευράς μεταφοράς προχωρημένης τεχνολογίας και χρησιμοποίησης σύγχρονων μεθόδων παραγωγής και οργάνωσης των επιχειρήσεων. Κυριάρχησε η αντίληψη της αντιμετώπισης του ξένου κεφαλαίου ως μέσου για την επίλυση πρόσκαιρων προβλημάτων της οικονομίας, που σχετίζονταν τόσο με το ισοζύγιο πληρωμών, όσο και με βραχυπρόθεσμα οφέλη.[ii]

2.7. Η ολοκλήρωση του εξηλεκτρισμού της Ελλάδας

Το 1939 λειτουργούσαν στην Ελλάδα 346 μονάδες παραγωγής, που ηλεκτροδοτούσαν μόλις 438 δήμους και κοινότητες, δηλαδή το 7,94% του πληθυσμού της χώρας. Η Ηλεκτρική Εταιρεία Αθήνας – Πειραιά διαχειριζόταν το 75% περίπου της παραγωγής και κατανάλωσης σε μια ακτίνα 50 χιλιομέτρων. Η ανά κάτοικο κατανάλωση στην ύπαιθρο έφτανε μόλις τις 2,83 KWh έναντι 96,00 KWh των πόλεων. Το 82,1% της κατανάλωσης βιομηχανίας και έλξης και το 59,8% φωτισμού και θέρμανσης καταναλωνόταν στην περιοχή πρωτεύουσας.[iii] Οι μικρές, τοπικής εμβέλειας επιχειρήσεις ηλεκτρισμού, η επιχείρηση φωταερίου της Αθήνας, το υποτυπώδες σύστημα διακίνησης των πετρελαιοειδών και η ελάχιστη εξορυκτική δραστηριότητα λιγνίτη συνέθεταν τα βασικά συστατικά του ελληνικού ενεργειακού

[i] Χριστόφορος Οικονόμου, Μηχανολόγος – Ηλεκτρολόγος, «Ανασυγκρότησις και εξηλεκτρισμός», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Τεύχος 318, Δεκέμβριος 1950, σ. 574.
[ii] Σ. Καραγιάννη – Αγ. Νικολάου, «Βιομηχανική Πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967),* σσ. 109-110
[iii] Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Ενέργεια και ανάπτυξη στην μεταπολεμική περίοδο, Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, 1950-1992,* σσ. 85-86.

συστήματος το 1948.[i] Μικρά ζεύγη ντηζελογεννητριών με εγκατεστημένη ισχύ ισχύ δεκάδων ή εκατοντάδων KW, αποτελούσαν τον κύριο εξοπλισμό των μονάδων παραγωγής, με μέση εγκατεστημένη ισχύ, ανά μονάδα παραγωγής, 129 KW και τάση ίση με την τάση διανομής. Μόνο η Ηλεκτρική Εταιρεία Αθήνας – Πειραιά έφθανε προπολεμικά στα 65 MW εγκατεστημένη ισχύ και αποτελούσε το 52% της συνολικά εγκατεστημένης ισχύος (152 MW), ενώ εκτιμάται ότι διέθετε και το σύνολο σχεδόν της εφεδρικής ισχύος, περίπου 20 MW. Την ίδια εποχή η μέγιστη ζήτηση στη χώρα ήταν περίπου 100 MW.[ii]

Η κυριότερη μεταβολή στον ενεργειακό τομέα, μεταξύ 1938 και 1948, ήταν η αντικατάσταση του λιθάνθρακα με πετρελαιοειδή στη ναυτιλία, τη βιομηχανία και την παραγωγή ηλεκτρισμού. Η κατανάλωση λιθάνθρακα μειώθηκε κατά 37,4%, ενώ η κατανάλωση πετρελαιοειδών αυξήθηκε κατά 43,4%.[iii] Στην περίοδο 1950-52 ξεκίνησαν μερικά βασικά έργα υποδομής, ιδίως οι τέσσερις μεγάλες μονάδες παραγωγής ηλεκτρισμού, και αποκαταστάθηκε το δίκτυο των δρόμων, σιδηροδρόμων και λιμανιών. Σύμφωνα με το πρόγραμμα της δεκαετίας 1948-1958 προβλεπόταν η εκτέλεση μιας σειράς ενεργειακών έργων με χρηματοδότηση από την αμερικανική βοήθεια. Η εκτέλεση και η εποπτεία των έργων, καθώς και η οργάνωση του φορέα εκμετάλλευσης ανατέθηκαν σε αμερικάνικες εταιρείες. Η EBASCO Services Inc ανέλαβε την οργάνωση και τα έργα παραγωγής και μεταφοράς. Η Pierce Management Inc τα ζητήματα των λιγνιτών.

Στο διεθνές επίπεδο την εποχή εκείνη υπήρχαν σοβαρές αμφιβολίες για τη δυνατότητα των δυνάμεων της αγοράς να αυτοπροωθούνται και να οδηγούν αυτόματα στην ανάπτυξη. Γι' αυτό, στα μέσα του 1950 η κυβέρνηση ίδρυσε τη Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού με σκοπό:[iv]

> *την κατασκευήν και εκμετάλλευσιν υδροηλεκτρικών και θερμοηλεκτρικών εργοστασίων καθ' άπασαν την χώραν, την εγκατάστασιν εθνικού δικτύου προς μεταφοράν της παραγόμενης ηλεκτρικής ενέργειας και την διάθεσιν αυτής.*

[i] Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως, *Το ενεργειακόν πρόβλημα της Ελλάδος. Τόμος Α΄ Ελληνικόν μακροπρόθεσμον πρόγραμμα Ενέργειας*, Σειρά Μελετών Ανασυγκροτήσεως του Υπουργείου Συντονισμού, αρ. 3, Αθήναι 1949, σ. 79-80. Επίσης Α. Δελένδας – Ι. Μαγγιώρος, *Πώς τίθεται το Ελληνικόν πρόβλημα,* Σειρά εκδόσεων του Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως, αρ. 6, Αθήναι, 1946, σ. 83 και εξής.
[ii] Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Ενέργεια και ανάπτυξη στην μεταπολεμική περίοδο, Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, 1950-1992,* σ. 85.
[iii] ο.π., σ. 57.
[iv] ο.π., σ. 87.

Την πενταετία 1950-1955 η αμερικάνικη εταιρεία EBASCO ελέγχει την οργάνωση και λειτουργία της ΔΕΗ, καθώς και την εκτέλεση του ενεργειακού της προγράμματος. Το τετραετές πρόγραμμα οικονομικής ανόρθωσης που είχε καταρτιστεί από το Ανώτατο Συμβούλιο το Νοέμβριο του 1948 πρόβλεπε την αξιοποίηση των υδραυλικών δυνάμεων για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας. Η σύμβαση που υπογράφηκε στις 30 Νοεμβρίου 1948 πρόβλεπε ότι η μελέτη της EBASCO θα περιοριζόταν στους ποταμούς: Βόδα, Λάδωνα, Αχελώο, Λούρο.[i] Εκτός από την περιοχή της πρωτεύουσας, όπου υπήρχαν σύγχρονες παραγωγικές μονάδες, σε όλη την υπόλοιπη Ελλάδα το ηλεκτρικό ρεύμα είχε υψηλό κόστος και ο ανεφοδιασμός ήταν ανεπαρκής. Έτσι το πρόγραμμα της EBASCO πρόβλεπε την κατασκευή ενός δίκτυου μεταφοράς που θα αποτελούνταν από: μια γραμμή μεταφοράς 150 kv μήκους 1.760 χλμ., ένα πρωτεύον σύστημα διανομής 12 kv μήκους 1.800 χλμ., ένα δευτερεύον δίκτυο διανομής 220/380 βολτ συνολικού μήκους 7.300 χλμ., και 25 υποσταθμούς των 150/15 kv και μετασχηματιστές διανομής για την εξυπηρέτηση των καταναλωτών. Το πρόγραμμα πρόβλεπε την εγκατάσταση και λειτουργία 6 μονάδων:[ii]

- το υδροηλεκτρικό έργο Άγρα στον Βόδα ποταμό, συνολικής ισχύος 40.000 kw,
- το υδροηλεκτρικό έργο στον Λάδωνα ποταμό, συνολικής ισχύος 50.000 kw,
- το υδροηλεκτρικό έργο Κρεμαστών στον Αχελώο ποταμό, συνολικής ισχύος 180.000 kw,
- το υδροηλεκτρικό έργο στον Λούρο ποταμό, συνολικής ισχύος 5.000 kw,
- τον θερμοηλεκτρικό σταθμό στο Αλιβέρι, που θα κατανάλωνε λιγνίτη, συνολικής ισχύος 68.000 kw,
- τον θερμοηλεκτρικό σταθμό του Αγίου Γεωργίου.[iii]

Το 1949 ο Γ. Ν. Πεζόπουλος κατοπινός Γενικός Διευθυντής της ΔΕΗ διαπίστωνε στη γενική εισήγηση του Ανώτατου Συμβουλίου Ανασυγκρότησης ότι «την εκβιομηχάνισιν της χώρας θα καταστήση δυνατήν η αξιοποίησις των

[i] Νίκος Σ. Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956),* σ. 392.
[ii] Τσοτσορός Ν. Στάθης, *Ενέργεια και ανάπτυξη στην μεταπολεμική περίοδο, Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, 1950-1992,* Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1995.
[iii] Νίκος Σ. Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956),* σσ. 393-394.

υδατοπτώσεων και των κοιτασμάτων λιγνίτη».[i] Το 1953 η ελληνική και η γαλλική κυβέρνηση προχώρησαν σε συμφωνία οικονομικής συνεργασίας, που πρόβλεπε την κατασκευή του μεγάλου φράγματος στο Μέγδοβα (Ταυρωπό). Τα υδροηλεκτρικά έργα είχαν καταλυτική σημασία για την ενεργειακή πολιτική της χώρας, άρα και για την πορεία της εκβιομηχάνισης. Επιπλέον, πρόσφεραν τη δυνατότητα άρδευσης νέων εκτάσεων, συμβάλλοντας έτσι στην αύξηση και της γεωργικής παραγωγής.

Την 18η Δεκεμβρίου 1955 τελέστηκαν στη Θεσσαλία και κοντά στο Βλάσδο του νομού Καρδίτσας τα εγκαίνια έναρξης της κατασκευής του νέου υδροηλεκτρικού έργου του Μέγδοβα. Αυτό ήταν το πρώτο έργο του 2ου ελληνικού προγράμματος εξηλεκτρισμού, ενώ το 1ο είχε χρηματοδοτηθεί με χρήματα από το σχέδιο Μάρσαλ.[ii] Τα έργα στο Λάδωνα και τον Άγρα εκτελέστηκαν από την άνοιξη του 1951 μέχρι την άνοιξη του 1955.[iii] Με βάση τον Ν.3523/1956 πραγματοποιήθηκε σταδιακά η εξαγορά των εκτός κρατικού ελέγχου επιχειρήσεων. Το 1957 είχε αποδοθεί σε λειτουργία το σύνολο σχεδόν των εγκαταστάσεών τους, το 1959 η ΔΕΗ εξαγόρασε τα 9/10 των μετοχών της ΛΙΠΤΟΙΛ ΑΕ που εκμεταλλευόταν τα λιγνιτωρυχεία της σημαντικότερης λιγνιτοφόρας περιοχής της Ελλάδας, της Πτολεμαΐδας, ενώ παράλληλα προχωρούσε η υλοποίηση του δεύτερου ενεργειακού προγράμματος.

Στις 28 Ιανουαρίου 1957 η Αντιπροσωπευτική Συνέλευση της ΔΕΗ συνεδρίασε για να εξετάσει τα αποτελέσματα του οικονομικού έτους 1955-56 (1 Ιουλίου 1955 – 30 Ιουνίου 1956), που αποτέλεσε *το έκτο έτος λειτουργίας της επιχείρησης,* και συνέπιπτε με τη λήξη της κατασκευής των έργων του *πρώτου ενεργειακού προγράμματος*.[iv] Το δεύτερο ενεργειακό πρόγραμμα περιλάμβανε την κατασκευή:

- δύο θερμοηλεκτρικών σταθμών (79 MW και 125 MW) στην Πτολεμαΐδα, και

[i] Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως, *Το ενεργειακόν πρόβλημα της Ελλάδος. Τόμος Α΄ Ελληνικόν μακροπρόθεσμον πρόγραμμα Ενέργειας.*
[ii] «Τα εγκαίνια του υδροηλεκτρικού του Μέγδοβα», Τεχνικά Χρονικά, τεύχος 99, 1 η Φεβρουαρίου 1956, σσ. 8-9.
[iii] Ρ. Γ. Ράλλης, Πολιτικός Μηχανικός, «Στοιχεία και αποτελέσματα εκτέλεσης των έργων Λάδωνα και Άγρα», στα: *Τεχνικά Χρονικά*, τεύχη 100-101, 15 Φεβρουαρίου – 1 Μαρτίου 1956.
[iv] «Έκθεσις Αντιπροσωπευτικής Συνελεύσεως της Δημοσίας Επιχειρήσεως Ηλεκτρισμού», ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, Φύλλο: 19/3/1957, σελ.: 4

- των υδροηλεκτρικών σταθμών Ταυρωπού (80 MW) και Εδεσσαίου (28 MW).[i]

Μέχρι το 1964 η ΔΕΗ εξαγόρασε 405 επιχειρήσεις δαπανώντας 575,3 εκατ. δρχ. Με την εξαγορά και της ΗΕΑΠ η εγκατεστημένη ισχύς ξεπέρασε τα 600 MW, η παραγόμενη ενέργεια έφθασε τις 2,2 GWh και η ανά κάτοικο κατανάλωση έφθασε στις 265 KWh. Στο τέλος του 1964 οι ηλεκτροδοτούμενοι οικισμοί έφθασαν το 18% του συνόλου των οικισμών και το 69% του πληθυσμού. Παράλληλα με τα προγράμματα επιτάχυνσης του εξηλεκτρισμού, προωθήθηκαν ειδικά προγράμματα «διαπαιδαγωγήσεως εις την χρήσιν των εφαρμογών ηλεκτρισμού» και πιστοδότησης ηλεκτρικών συσκευών σε συνεργασία με τις ελληνικές επιχειρήσεις ΙΖΟΛΑ, ΕΛΚΟ, ΒΗΚ, ΚΗΜ, ΕΛΒΗΜΑ και ΤΕΧΝΙΚΑ ΜΑΛΚΟΤΣΗ.

Ιδιαίτερα δυσμενής για τα συμφέροντα της ΔΕΗ κρίθηκε η σύμβαση του 1960 για την παροχή ηλεκτρικού ρεύματος με όρους ιδιαίτερα ευνοϊκούς στο υπό κατασκευή εργοστάσιο αλουμίνας του ομίλου Pechiney – Νιάρχου – ΟΒΑ – Compadec. Το ζήτημα μελετήθηκε, και από το 1966 τέθηκαν σε ισχύ νέα τιμολόγια για τους καταναλωτές Υ.Τ. Μια νέα περίοδος, ξεκινούσε από το 1965 και θα έφτανε ως το 1973, οπότε:

- ιδρύεται η Διεύθυνση Εκπαίδευσης και Οργάνωσης και λειτουργούν σχολές εκπαίδευσης για το τεχνικό προσωπικό,
- προσλαμβάνονται εξειδικευμένοι οικονομολόγοι, και ιδρύεται ομάδα Επιχειρησιακής Έρευνας σε συνεργασία με την Electricite de France,
- προκηρύσσεται άμεσα διαγωνισμός για την προμήθεια εξοπλισμού «πλήρους υπολογιστικού και μηχανογραφικού κέντρου».[ii]

Παράλληλα, ανατίθεται - για πρώτη φορά σε ελληνική κοινοπραξία - η κατασκευή του υδροηλεκτρικού σταθμού Καστρακίου, προωθείται η ενεργός συμμετοχή Ελλήνων τεχνικών στη μελέτη υδροηλεκτρικών έργων, υποστηρίζεται η εγχώρια παραγωγή των εξαρτημάτων και η συμμετοχή Ελλήνων εργολάβων στην κατασκευή των γραμμών μεταφοράς. Το πρόγραμμα εξηλεκτρισμού της υπαίθρου 1964-1965 περιέλαβε τελικά 960

[i] Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Ενέργεια και ανάπτυξη στην μεταπολεμική περίοδο, Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, 1950-1992*, σ. 90.
[ii] ο.π., σσ. 92-93.

οικισμούς.[i] Η χώρα όμως στη διάρκεια της 25ετίας 1948-1973 έχει περιορισμένη *ενεργειακή αυτοδυναμία* και είναι ευάλωτη ενεργειακά. Για παράδειγμα, το 1973 η «καθαρή συναλλαγματική δαπάνη της χώρας για εισαγωγές καυσίμων έφθανε το ύψος των 740 εκατ. δολλαρίων, ποσό που αντιπροσώπευε το 41,7% του συνόλου της αξίας των εξαγωγών» της, υπερδιπλάσιο σε σύγκριση με τα μέσα της δεκαετίας του 1960.[ii]

Η ΔΕΗ αποτελούσε, και ουσιαστικά πλέον, το μόνο φορέα διαχείρισης της ηλεκτρικής ενέργειας. Η ζήτηση της Η.Ε. στη χώρα, μετά την εξαγορά των τοπικών επιχειρήσεων ηλεκτρισμού, καλύπτεται από τη ΔΕΗ σε ποσοστό 97,5% περίπου, ενώ ένα ποσοστό της τάξης του 2-2,8% καλύπτουν αυτοπαραγωγοί. Ο κλάδος της διανομής είναι οργανωμένος στη βάση πέντε γεωγραφικών περιφερειών: της Αττικής, της Μακεδονίας, της Πελοποννήσου – Ηπείρου, της Κεντρικής Ελλάδας και των Νήσων.

2.7.1. Η «ευρωπαϊκή προοπτική» της αγροτικής οικονομίας

Όταν ιδρύθηκε η ΔΕΗ, ο αγροτικός τομέας ήταν ακόμη υποανάπτυκτος: κατακερματισμένος κλήρος, μικρές ή και νανώδεις εκμεταλλεύσεις, χαμηλή παραγωγικότητα, ευρεία υποαπασχόληση, ειδίκευση σε μερικά παραδοσιακά προϊόντα. Το 1950 αντιπροσώπευε το 34% του ΑΕΠ.[iii] Σταδιακά, η αύξηση του αγροτικού πλούτου συνοδεύτηκε με κάποιες αλλαγές στη σύνθεσή του, π.χ. διευρύνθηκε το μερίδιο των προϊόντων που για πρώτη φορά βρίσκουν το δρόμο τους στις ξένες αγορές. Κυριαρχούσαν οι εξαγωγές σταφίδας και λαδιού, ενώ η κτηνοτροφία υστερούσε. Η καλλιεργούμενη επιφάνεια επεκτάθηκε με εγγειοβελτιωτικά έργα, η εκμηχάνιση ενθαρρύνθηκε, οι μέθοδοι παραγωγής και οι σπόροι βελτιώθηκαν. Στην περίοδο 1953-1963 η αρδευόμενη έκταση μεγάλωσε κατά 70% περίπου και ο αριθμός των ελκυστήρων (τρακτέρ) τετραπλασιάστηκε. «Όλα αυτά αύξησαν τις στρεμματικές αποδόσεις και την παραγωγικότητα, αλλά ελευθέρωσαν κιόλας εργατικό δυναμικό» προς τη μετανάστευση. «Προς τα τέλη της δεκαετίας του

[i] Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Ενέργεια και ανάπτυξη στην μεταπολεμική περίοδο,* σ. 94.
[ii] ο.π., σ. 63.
[iii] Πάνος Καζάκος, «Η ελληνική οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τόμος ΙΣΤ΄, σ. 227.

1950 μπορούμε να μιλήσουμε για τη μεγάλη φυγή».[i] Αυτή η άναρχη διαρροή πόρων και η εξαγωγή δυναμισμού από τον αγροτικό τομέα αποτελούν διαρθρωτικές αδυναμίες της αγροτικής οικονομίας μέσα στο νέο ανταγωνιστικό περιβάλλον. «Η δαπάνη για πολιτική γης, έρευνα, εκπαίδευση και αλλαγή της σύνθεσης του αγροτικού προϊόντος είναι "αμελητέα ως ανύπαρκτη"».[ii]

Το 1961 υπογράφηκε η Συμφωνία Σύνδεσης της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. «Μία από τις σημαντικότερες πλευρές της σύνδεσης υπήρξε η δημιουργία Τελωνειακής Ένωσης. Η βαθμιαία εξάλειψη των δασμών των εισαγόμενων προϊόντων μετά από μια μεταβατική περίοδο 12 ετών, εκτός από τις διατυπωμένες στη Σύμβαση εξαιρέσεις, στο πλαίσιο της τελωνειακής ένωσης έθετε ταυτόχρονα νέες προοπτικές και περιορισμούς για την ελληνική οικονομία». Δίνονταν νέες ευκαιρίες για διείσδυση των παραγομένων στην Ελλάδα προϊόντων στις αγορές των χωρών – μελών της ΕΟΚ, ενώ παράλληλα ο περιορισμός της δασμολογικής προστασίας «διατάραξε τις συνθήκες "θερμοκηπίου" κάτω από τις οποίες λειτουργούσαν οι ελληνικές βιομηχανίες».[iii]

Στη Συμφωνία Σύνδεσης με την ΕΟΚ προβλεπόταν ένα μεταβατικό στάδιο πριν την προσχώρηση, με προνομιακό εμπορικό καθεστώς και βοήθεια για τη βελτίωση της υποδομής. Επίσης, θα επερχόταν αργός δασμολογικός αφοπλισμός της Ελλάδας, αλλά συγχρόνως άμεσο άνοιγμα των αγορών της ΕΟΚ στις ελληνικές εξαγωγές. «Το πλεονέκτημα αυτό περιοριζόταν από τις ειδικές ρυθμίσεις που ίσχυαν για τη γεωργία»:[iv]

> *Στις αρχές του 1961, τα κύρια σημεία διαφωνίας εντοπίζονταν εξακολουθητικά στην εγγύηση της ίσης μεταχείρισης των ελληνικών προϊόντων, στη δυνατότητα – μετά από ιταλική απαίτηση – αναστολής στην εφαρμογή ελαττωμένων δασμών ή του αδασμολόγητου στις ελληνικές εξαγωγές εσπεριδοειδών και ορισμένων φρούτων κ.ά.*

[i] Πάνος Καζάκος, «Η ελληνική οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τόμος ΙΣΤ΄, σ. 230.
[ii] Ν. Μαρτίνος, Κ. Παπαγεωργίου, Ν. Μαραβέγιας, «Αγροτικός τομέας και αγροτική πολιτική: Προβλήματα και προοπτικές», στο Α. Καραμάνος (επιμ.), *Το Αγροτικό πρόβλημα της Ελλάδας* (Παραπομπή στο: Πάνος Καζάκος, «Η ελληνική οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τόμος ΙΣΤ΄, σ. 231).
[iii] Σ. Καραγιάννη – Αγ. Νικολάου, «Βιομηχανική Πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967),* σ. 105.
[iv] Πάνος Καζάκος, «Η ελληνική οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τόμος ΙΣΤ΄, σ. 234.

> *Στο χρηματοδοτικό, τέλος, πεδίο η διαφορά απόψεων εστιαζόταν στον καθορισμό του ποσού της έκτακτης ενίσχυσης, στην παροχή, επιπλέον, της δυνατότητας προσφυγής στην Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων, μετά την εξάντλησή του, με αντιστάθμισμα την ανάληψη, από την ελληνική πλευρά, της υποχρέωσης για ρύθμιση του εξωτερικού δημόσιου χρέους.*[i]

Η προκαταρκτική φάση των διαπραγματεύσεων, μεταξύ Σεπτεμβρίου-Νοεμβρίου 1959, σφραγίστηκε από την άρνηση των εκπροσώπων της ΕΟΚ να δεχτούν την πλήρη και αυτόματη εξομοίωση των ελληνικών γεωργικών προϊόντων προς τα κοινοτικά. Διαφωνίες ανέκυπταν αναφορικά με την ίση μεταχείριση των ελληνικών προϊόντων, τη δυνατότητα αναστολής των ελαττωμένων δασμών, το αδασμολόγητο εσπεριδοειδών και ορισμένων φρούτων, την πρόβλεψη σύμφωνης γνώμης της Ελλάδας για τη διαμόρφωση κοινής γεωργικής πολιτικής στον καπνό και τη σταφίδα, κ.ά.[ii] «Τα δύο εξακολουθητικά ανεπίλυτα θέματα της χρηματοδότησης και του "ιταλικού πρωτοκόλλου" – περί μέτρων ασφαλείας της κοινότητας απέναντι σε ορισμένα από τα εξαγώγιμα ελληνικά προϊόντα – εξομαλύνθηκαν, μετά από πρόσθετες διαβουλεύσεις στις αρχές Μαρτίου».[iii]

Έτσι στις 30 Μαρτίου 1961 αναγγέλθηκε η τελωνειακή ένωση με ειδική πρόβλεψη μεταβατικής περιόδου 22 ετών, ενώ η κοινότητα καταργούσε αυτόματα τους δασμούς στα ελληνικά γεωργικά προϊόντα. Μετά την υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης οι γεωργικές εξαγωγές της Ελλάδας προς την ΕΟΚ αυξήθηκαν κατά 13,1%, ενώ προηγουμένως μειώνονταν κατά μέσο όρο κατά −6,8% κάθε χρόνο. Στην πραγματικότητα, στα μέσα της δεκαετία του 1970, λίγο πριν την αίτηση ένταξης:

> *Από τα εισαγόμενα στην Κοινότητα ελληνικά γεωργικά προϊόντα, απαλλάσσονται της υποχρεωτικής καταβολής δασμών τα οπωροκηπευτικά, οι κονσέρβες, οι χυμοί, η σταφίδα, ο καπνός κ.λπ.*
>
> *Για τα κρέατα, τα γαλακτοκομικά, τα δημητριακά, τη ζάχαρη κ.α. προβλέπεται παγιοποίηση του υφισταμένου και από τα δύο μέρη κατά το 1962 δασμολογικού καθεστώτος*

[i] Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981*, σ. 127.
[ii] Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, «Οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας, 1949-1955: Σε αναζήτηση ασφάλειας», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ΄, σ. 263.
[iii] ο.π., σ. 264.

STANDSTILL. Γι αυτό ακριβώς επιβάλλονται στα προϊόντα αυτά δασμοί και από τα δύο μέρη.

Συμπερασματικά, στον τομέα της γεωργίας οι προσπάθειες της Ελλάδας στρέφονταν κυρίως στην έναρξη της διαδικασίας εναρμόνισης, και τη ρύθμιση του καθεστώτος εισαγωγών στην Κοινότητα ελληνικών γεωργικών προϊόντων εξαγωγικού ενδιαφέροντος, μέχρι να ολοκληρωθεί η εναρμόνιση.

2.8. Η συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ

Η Ελλάδα ήταν μια από τις τέσσερις χώρες που το 1930 είχαν αποδεχτεί τις αρχές του *Σχεδίου Μπριάν* για τη δημιουργία μιας ομοσπονδιακής Ευρώπης. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, κ.ά. είχαν ενστερνισθεί την ευρωπαϊκή ιδέα.

Στις 19 Σεπτεμβρίου 1946 ο Τσόρτσιλ, με μια ομιλία του στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης, κάλεσε τους Ευρωπαίους να οικοδομήσουν «ένα είδος Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης». Το Μάιο του 1948 διεξαγόταν στη Χάγη το ομώνυμο *Συνέδριο της Χάγης,* ή *Συνέδριο για την Ευρώπη,* στο οποίο προέδρευσε ο Τσόρτσιλ, συμμετείχαν επιφανείς προσωπικότητες από 17 χώρες, και 18μελής ελληνική αποστολή.[i] Το 1954 απέτυχαν οι προσπάθειες δημιουργίας μιας Ευρωπαϊκής Αμυντικής Κοινότητας.[ii] Το 1955 αρχίζουν στη Μεσσίνα της Σικελίας οι συναντήσεις των Δυτικοευρωπαίων για τη δημιουργία νέων ευρωπαϊκών οργανισμών, μετά το πετυχημένο πείραμα της λειτουργίας της υπερεθνικής *Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα Χάλυβα* (ΕΚΑΧ) του 1952. Στα ίδια βήματα δημιουργούνται το 1957 η *ΕΟΚ* και η *Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας* (ΕΚΑΕ), ενώ γίνονται διαπραγματεύσεις, στα πλαίσια του Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας, για την Ευρωπαϊκή Ζώνη Ελευθέρων Συναλλαγών (ΕΖΕΣ) την περίοδο 1957-58. Η μικρή ΕΖΕΣ ιδρύθηκε το 1959 με πρόταση της Βρετανίας.

[i] Θεόδωρος Χριστοδουλίδης, «Η πρώτη φάση του ευρωπαϊκού εγχειρήματος της Ελλάδας. Η Σύνδεση με την ΕΟΚ», στον τόμο *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα, Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ζάππειο Μέγαρο, 5-9 Ιουνίου 2007,* δεύτερος τόμος, Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», 2008, σ. 118.

[ii] Ο συντονισμός της ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής έγινε εφικτός μόνο το 1974, με τη θέσμιση της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Συνεργασίας.

Προσχώρηση της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ζώνη Ελευθέρων Συναλλαγών αποκλείσθηκε, επειδή *η ΕΖΕΣ* λάμβανε χαρακτηριστικά ζώνης ελεύθερου εμπορίου που *αφορούσε μόνο βιομηχανικά προϊόντα.* Δεν ήταν συμφέρουσα για την Ελλάδα, για την οποία η γεωργική παραγωγή, κυρίως *μεσογειακών* προϊόντων αποτελούσε τότε σημαντικό ποσοστό της εγχώριας παραγωγής.

> *Άλλωστε ο κύριος όγκος του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου και κυρίως των εξαγωγικών αγροτικών προϊόντων ήταν στραμμένος προς την ΕΟΚ και απέβλεπε με την άσκηση συνεκτικής οικονομικής πολιτικής στην προοδευτική εξάλειψη των ανισοτήτων μεταξύ των κρατών μελών της.*[i]

Ο Καραμανλής υποστήριζε ότι επέλεξε την ΕΟΚ «με σκοπό να διασφαλίσει και να αυξήσει τη ροή των γεωργικών εξαγωγών στη Δυτική Ευρώπη, να δώσει στην Ελλάδα τη δυνατότητα να συνδιαμορφώσει την Κοινή Αγροτική Πολιτική που προέβλεπε η ιδρυτική Συνθήκη της ΕΟΚ και να αποτρέψει κοινωνικά αποσταθεροποιητικές επιπτώσεις, με πολιτικά επώδυνες συνέπειες, που θα προκαλούσε ο αποκλεισμός των γεωργικών μας προϊόντων από τις δυτικοευρωπαϊκές αγορές». Στις συνομιλίες και στα διαβήματά του ο Καραμανλής πρόβαλε ένα οικονομικό επιχείρημα:

> *Θέλομεν να θέσωμεν βάσεις συνεργασίας με την ΕΟΚ εξασφαλίζοντας την ανάπτυξη της χώρας, αλλά όχι η σύνδεσις να σημάνη χειροτέρευσιν της θέσεώς μας. Βασικόν μας αίτημα είναι τα αγροτικά μας προϊόντα να τύχουν και εις τας έξι χώρας ευνοϊκής μεταχειρίσεως… Η Ελλάδα θα εχρειάζετο ποσόν 250 εκατομμυρίων δολαρίων προς χρηματοδότησιν εντός 5ετίας έργων υποδομής αποτελούσης την προϋπόθεσιν επενδύσεων εις τους διαφόρους τομείς.*

Η *σύνδεση* με την ΕΟΚ δεν ήταν ούτε προσχώρηση ούτε μια απλή εμπορική συμφωνία: ήταν μια ενδιάμεση σχέση, *μεταξύ* της *εμπορικής συμφωνίας* και της *προσχώρησης*. Η αίτηση σύνδεσης υποβλήθηκε στις 8 Ιουνίου 1959, αλλά το περιεχόμενο της συνδεσιακής σχέσης παρέμενε αδιευκρίνιστο. Χωρίς ενδοιασμούς, μέσα σε 45 μέρες η Κοινότητα

[i] Μαριέττα Μινώτου, «Η ευρωπαϊκή επιλογή του Κωνσταντίνου Καραμανλή, 1957-1961», στον τόμο *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα, Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ζάππειο Μέγαρο, 5-9 Ιουνίου 2007*, δεύτερος τόμος, Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», 2008, σ. 136.

αποδέχθηκε το ελληνικό αίτημα. Οι διαπραγματεύσεις όμως για την σύναψη της Συμφωνίας Σύνδεσης ήταν εξαιρετικά δυσχερείς. Διεξήχθησαν ουσιαστικά με έξι κυβερνήσεις, όχι απ' ευθείας, αλλά μέσω της Επιτροπής της ΕΟΚ. Κάθε μια από τις κυβερνήσεις χωρών-μελών της ΕΟΚ είχε ιδιαίτερα συμφέροντα.

Αφού έκθεσε τα αιτήματά του στο Ντε Γκωλ, ο Καραμανλής απεύθυνε στις 30 Αυγούστου 1960 επιστολή στο Γερμανό καγκελάριο Αντενάουερ ζητώντας την υποστήριξή του για τις διαπραγματεύσεις με τις άλλες χώρες της ΕΟΚ, και την προσωπική του παρέμβαση στο κρίσιμο θέμα του *καπνού,* που κάλυπτε το 45% των ελληνικών εξαγωγών. Επίσης, το Φεβρουάριο του 1961 ο Καραμανλής ζητάει από το Ντε Γκωλ, σε ανεπίσημη επίσκεψη στο Παρίσι, τη συνδρομή του: α) στη διένεξη για τα *οπωρικά* με την Ιταλία, και β) στην αναχαίτιση των αντιδράσεων της Ολλανδίας για τη χρηματοδότηση της ελληνικής οικονομίας.[i] Στις 9 Ιουλίου 1961 υπογράφηκε στην Αθήνα η Συμφωνία Σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ, η οποία πρόβλεπε:

- Σταδιακή δημιουργία τελωνειακής ένωσης μεταξύ των δύο μερών.
- Μηχανισμό χρηματοδότησης της ελληνικής οικονομίας.
- Εναρμόνιση της ελληνικής αγροτικής πολιτικής με την ΚΑΠ.
- Πλήρη ένταξη στην ΕΟΚ, μόλις το επιτρέψει η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας.

Ορισμένοι σύγχρονοι ιστορικοί εκτιμούν ότι με τη Συμφωνία Σύνδεσης η πορεία της Ελλάδας *συνδέθηκε με σταθερή σχέση, χωρίς επιστροφή,* με την πορεία «των δυτικοευρωπαϊκών χωρών, που είχαν ήδη θέσει τις στέρεες βάσεις για την οικονομική και πολιτική ενοποίησή τους».[ii] Επικρατούσε μάλιστα η πεποίθηση ότι «το ασφαλές μέλλον της χώρας ήταν άμεσα συνδεδεμένο με την ευρωπαϊκή της μοίρα και ότι αντίστοιχα το ασφαλές μέλλον της Δυτικής Ευρώπης ήταν άμεσα συνδεδεμένο με την πορεία προς την ενοποίησή της».

[i] Θεόδωρος Χριστοδουλίδης, «Η πρώτη φάση του ευρωπαϊκού εγχειρήματος της Ελλάδας. Η Σύνδεση με την ΕΟΚ», στον τόμο *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα, Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ζάππειο Μέγαρο, 5-9 Ιουνίου 2007,* δεύτερος τόμος, Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», 2008, σ. 126.

[ii] Μαριέττα Μινώτου, «Η ευρωπαϊκή επιλογή του Κωνσταντίνου Καραμανλή, 1957-1961», στον τόμο *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα, Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ζάππειο Μέγαρο, 5-9 Ιουνίου 2007,* δεύτερος τόμος, Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», 2008, σ. 128.

2.8.1. Κεφαλαιακή επάρκεια και δασμολογικός αφοπλισμός

Όπως είδαμε όμως, το δασμολογικό ζήτημα προκαλούσε μεγάλες διενέξεις στη σχέση της χώρας με την ΕΟΚ. Τα αίτια μπορούμε να τα αναζητήσουμε στο σύγχρονο τραπεζικό σύστημα. Το Σεπτέμβριο του 1957 μια ελληνική αντιπροσωπεία είχε μεταβεί στη 12η Σύνοδο του Συμβουλίου των Διοικητών της Παγκόσμιας Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Οι οργανισμοί αυτοί είχαν ιδρυθεί προς το τέλος του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, σε μία Νομισματική και Χρηματοοικονομική διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών, ευρύτερα γνωστή ως *διάσκεψη του Bretton Woods.* Στην διάσκεψη εκείνη, που διάρκεσε από 1 έως 22 Ιουλίου του 1944, είχαν παραβρεθεί 730 συμμετέχοντες από 45 συμμαχικές χώρες.

Στο Bretton Woods αποφασίστηκε η δημιουργία του *Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, της Παγκόσμιας Τράπεζας,* της *GATT* καθώς και η υιοθέτηση του συστήματος σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών που έγινε γνωστό ως το σύστημα του Bretton Woods.[i] Σκοπός της δημιουργίας του συστήματος ήταν η ύπαρξη ενός ομαλού και προβλέψιμου διεθνούς κλίματος συναλλαγών ανάμεσα στις συμμετέχουσες χώρες, που θα διέπονταν από συγκεκριμένους κανόνες, με περιορισμό των ελέγχων και την επίτευξη της μετατρεψιμότητας των νομισμάτων όλων των χωρών που συμμετείχαν στο σύστημα του Bretton Woods, μέσω των σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών.

Το σύστημα αυτό διέφερε από το κλασικό σύστημα του κανόνα του χρυσού των αρχών του περασμένου αιώνα στο ότι οι ισοτιμίες των νομισμάτων των χωρών που συμμετείχαν ήταν σταθερές μεν σε σχέση με τον χρυσό, δεν ήταν όμως τα νομίσματά τους απ' ευθείας μετατρέψιμα σε χρυσό - *μετατρεψιμότητα σε χρυσό διατηρούσε μόνο το αμερικάνικο δολάριο*. Οι υπόλοιπες χώρες καθόριζαν τις ισοτιμίες τους σε σχέση με τον χρυσό μόνο έμμεσα, καθώς υπολόγιζαν την σχέση εθνικού νομίσματος ανά ουγκιά χρυσού που

[i] Σπανού Μαρία, *Βασιλεία. Ο γρηγορότερος δρόμος προς την κεφαλαιακή επάρκεια,* Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Κατεύθυνση: Οικονομική των Επιχειρήσεων και Χρηματοοικονομικής, Μάθημα: Ειδικά Θέματα Τραπεζικής, Διδάσκων: Απόστολος Γ. Χριστόπουλος, Ιούνιος 2008, http://www.iraj.gr/IRAJ/Capital_Adequacy_Research_Paper.pdf.

επιθυμούσαν και όριζαν αντίστοιχα την ισοτιμία τους με το δολάριο. Το δολάριο έτσι έγινε «παρεμβατικό νόμισμα» για την διατήρηση των συναλλαγματικών ισοτιμιών. Ενώ τον Απρίλιο του 1953 η δραχμή υποτιμήθηκε κατά 50% έναντι του δολαρίου ΗΠΑ και η Ελλάδα προσχώρησε στο διεθνές σύστημα του Bretton Woods.

Ο υπουργός Συντονισμού Σπύρος Μαρκεζίνης ήταν αυτός που προχώρησε στην υποτίμηση της δραχμής - η ισοτιμία της οποίας προς το δολάριο από 15.000 πήγε στις 30.000 (ακολούθησε σε λίγο η περικοπή των τριών μηδενικών) - με στόχο την απελευθέρωση των εισαγωγών. Η δραχμή έτσι προσχώρησε στο σύστημα Bretton Woods, όπου μόνο το δολάριο ήταν άμεσα μετατρέψιμο σε χρυσό. Σε συνδυασμό με τη σταθερότητα της συναλλαγματικής ισοτιμίας στο πλαίσιο του συστήματος του Bretton Woods και με την πιο αυστηρή δημοσιονομική πολιτική που ασκήθηκε, η «νέα δραχμή» συνέβαλε στη μείωση των πληθωριστικών προσδοκιών. Ωστόσο, το ελλειμματικό ισοζύγιο των ΗΠΑ και το κλίμα της διεθνούς αβεβαιότητας που συνέχισαν να συντηρούνται στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα, οδήγησαν τελικά τον πρόεδρο Richard Nixon, το 1971, στην απόφαση να εγκαταλείψουν οι ΗΠΑ την αποκλειστική μετατρεψιμότητα του δολαρίου σε χρυσό και μαζί μ' αυτήν το σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών του Bretton Woods. Έτσι αρχίζει η νεότερη εποχή των κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών.

Αφήνοντας κατά μέρους τις σταθερές ισοτιμίες, μπήκε τώρα «νέος στόχος» που αποκλήθηκε *κεφαλαιακή επάρκεια* των τραπεζών. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος δίδονται λύσεις και κατευθύνσεις για αύξηση της κερδοφορίας των τραπεζών, που παραπέμπουν σε επιλογή τοποθετήσεων, ενώ αποκλείονται παραγωγικοί τομείς με μόνο *κριτήριο το επίπεδο του κινδύνου* που ενέχουν**.** *Ο πρωτογενής τομέας (αγροτικός),* επειδή θεωρείται επισφαλής, *δεν είναι μέσα στις επιλογές τοποθετήσεων* των τραπεζών. Αντίθετα τα στεγαστικά δάνεια και τα διασφαλισμένα με υποθήκες (ενυπόθηκα) θεωρούνται καλές επιλογές για πιστωτική επέκταση.[i]

[i] Σπανού Μαρία, «Βασιλεία. Ο γρηγορότερος δρόμος προς την κεφαλαιακή επάρκεια», Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Κατεύθυνση: Οικονομική των Επιχειρήσεων και Χρηματοοικονομικής, Μάθημα: Ειδικά Θέματα Τραπεζικής, Διδάσκων: Απόστολος Γ. Χριστόπουλος, Ιούνιος 2008, σ. 24. http://www.iraj.gr/IRAJ/Capital_Adequacy_Research_Paper.pdf.

Στο Bretton Woods όμως προωθήθηκαν και οι συμφωνίες της Gatt, που συνάφθηκαν από το 1947 και μετά. Όπως αποφασίστηκε με τη Gatt (General Agreement on Tariffs and Trade), «η επιβολή ποσοτικών περιορισμών νομιμοποιούνταν μόνο όταν συνδυάζονταν με μέτρα εθνικής γεωργικής πολιτικής που είχαν ως στόχο τον αποτελεσματικό περιορισμό της εγχώριας παραγωγής του συγκεκριμένου προϊόντος ή στενού του υποκατάστατου».[i] Η Gatt στόχευε στον περιορισμό των εμπορικών φραγμών, των δασμών, των ποσοτικών απαγορεύσεων, των επιδοτήσεων και του προστατευτισμού.[ii] Για τη γεωργία, όμως, οι κανόνες ήταν σαφώς χαλαρότεροι, και οι κυβερνήσεις έτειναν και από μόνες τους να παραβαίνουν τους κανόνες. Συνολικότερα πάντως, για την ελληνική παραγωγική και οικονομική υποδομή οι συμφωνίες Gatt ήταν επιζήμιες.

Όπως προειδοποιούσε από το 1956 ο πρόεδρος της Πανελλήνιας Ένωσης Βιομηχάνων Κλωστοϋφαντουργών, κ. Στ. Τεγόπουλος, η ελευθερία των εισαγωγών ήταν καταστρεπτική για την κλωστοϋφαντουργία μας. Μέσα σε λίγα μόλις χρόνια, η ποσοστιαία σχέση ανάμεσα στα εγχώρια και τα εισαχθέντα υφαντουργικά προϊόντα είχε αυξηθεί από 8,64% το 1952, σε 30% το 1954, και σε 28,76% το 1955.[iii] Γι' αυτό, ο κ. Τεγόπουλος έλεγε ότι: «Η οργάνωσίς μας δεν πρόκειται να σταματήσει τον εναντίον της ελευθερίας των εισαγωγών αγώνα της, εκτός εάν η σημερινή Κυβέρνησις επιδείξη την αναμενομένην, ως πιστεύομεν, κατανόησιν και λάβη ριζικά μέτρα προς οριστικήν και άμεσον θεραπείαν της βαρυτάτης ταύτης νόσου υφ' ης κατατρύχεται η Ελληνική Κλωστοϋφαντουργία».[iv] Ωστόσο, οι ελληνικές κυβερνήσεις ακολούθησαν την αντίθετη πολιτική. Αλλά και η Συμφωνία Σύνδεσης με την ΕΟΚ πρόβλεπε τον αργό δασμολογικό αφοπλισμό της Ελλάδας, με αντάλλαγμα το υποτιθέμενο, άμεσο άνοιγμα των αγορών της ΕΟΚ στις ελληνικές εξαγωγές. Παράλληλα, βαμβακοβιομήχανοι, όπως ο

[i] Μαραβέγιας Ναπολέων, Δ. Μουτσάτσος, Μ. Ν. Ντυκέν, *Η Συμφωνία της GATT και οι Επιπτώσεις της στην Ελληνική Γεωργία*, σ. 11.
[ii] "The General Agreement on Tariffs and Trade (typically abbreviated GATT) was formed in 1947 and lasted until 1994, when it was replaced by the World Trade Organization. The GATT's main objective was the reduction of barriers to international trade. This was achieved through the reduction of tariff barriers, quantitative restrictions and subsidies on trade through a series of agreements. The GATT was a treaty, not an organization. The functions of the GATT were taken over by the World Trade Organization which was established during the final round of negotiations in early 1990s. The WTO expanded its scope from traded goods to trade within the service sector and intellectual property rights" (Πηγή: Wikipedia).
[iii] Στ. Τεγόπουλος, «Η ελευθερία των εισαγωγών υπήρξε θανασίμως καταστρεπτική διά την κλωστοϋφαντουργίαν μας», *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, 23ος τόμος (1956), σσ. 251-254, 262.
[iv] ο.π., σ. 254.

Κατσάμπας υποστήριξαν την κατάργηση των δασμών.[i] Αργότερα, στη δεκαετία του 1980 οι διαπραγματεύσεις του Γύρου της Ουρουγουάης αποβλέπανε στη μεγαλύτερη φιλελευθεροποίηση του γεωργικού εμπορίου, με *μειώσεις των επιδοτούμενων εξαγωγών,* και περικοπή επιδοτήσεων. Το 1994 η GATT αντικαταστάθηκε από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου (WTO). Ο Π.Ο.Ε. διεύρυνε το πεδίο εφαρμογής της φιλελευθεροποίησης από τα εμπορικά αγαθά, στους τομείς παροχής υπηρεσιών και δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας.

2.8.2. Ο γερμανικός ρόλος στη σύνδεση με την ΕΟΚ

Την περίοδο 1953-1958 οι *ελληνικές εισαγωγές* προϊόντων από τη ΕΣΣΔ και τους συμμάχους της αυξήθηκαν από 1,3% σε 7% του συνόλου, ενώ οι ελληνικές εξαγωγές προς το ανατολικό μπλοκ εκτινάχτηκαν από 6,3% σε 16,2%.[ii] Ο Καραμανλής ζήτησε από τις ΗΠΑ την αύξηση της οικονομικής βοήθειας, επικαλούμενος ακριβώς αυτή την κατάσταση.[iii] Ταυτόχρονα ενημέρωνε τους Αμερικάνους ότι η κυβέρνησή του υφίστατο εσωτερική πίεση από τους *καπνεργάτες* και άλλες ομάδες εργατών στη Βόρεια Ελλάδα για να δεχθεί τις σοβιετικές προσφορές για την αγορά του συνόλου της σοδειάς των ελληνικών καπνών.

Την ίδια στιγμή οι σοβιετικοί, ανταγωνιζόμενοι τη Δύση, εκδήλωναν το ενδιαφέρον τους για την υποστήριξη του πολιτικά σημαντικού *ελληνικού σχεδίου ανάπτυξης.* Η Ουάσιγκτον αντίθετα, αρνιόταν την ελληνική πρόταση για οικονομική βοήθεια, κι έτσι ο Καραμανλής απευθύνθηκε στη Δυτική Γερμανία, ζητώντας σύνδεση με την ΕΟΚ και οικονομικές πιστώσεις. Οι Γερμανοί, τον Ιούλιο του 1958, προσκάλεσαν τον Καραμανλή στη Βόννη. Το Νοέμβριο ο Αντενάουερ συμφώνησε να δώσει *δάνειο 200 εκατομμυρίων μάρκων* για την κατασκευή υποδομών, και άλλα *100 εκατομμύρια μάρκα* ως μακροχρόνιες πιστώσεις σε γερμανικές εταιρείες που θα έφερναν

[i] «Οι Έλληνες βιομήχανοι βάμβακος είναι πρόθυμοι να παραιτηθούν πάσης περαιτέρω προστασίας των», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* τόμος 27ος (1960), σσ. 221-223

[ii] Mogens Pelt, "Karamanlis and West Germany's Role in the Process of Greece's Association with the EEC", στον τόμο *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα, Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ζάππειο Μέγαρο, 5-9 Ιουνίου 2007,* δεύτερος τόμος, Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», 2008, σ. 212.

[iii] Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 οι δυτικές δυνάμεις φοβόνταν ότι το σοβιετικό μπλοκ θα πετύχαινε το στόχο του να διαιρέσει το ΝΑΤΟ. Οι φόβοι ενισχύονταν από την κριτική που ασκούσε η ελληνική αριστερά στην προσκόλληση της Ελλάδας στη Δύση.

κεφαλαιουχικά αγαθά (capital goods) στην Ελλάδα. Η Συμφωνία Καραμανλή-Αντενάουερ αποτέλεσε συνέχεια της Συμφωνίας Erhard-Μαρκεζίνη το 1953, και έδινε στη Δυτική Γερμανία ένα πολιτικό ρόλο παράλληλο με την επιρροή των ΗΠΑ στην Ελλάδα. Το δάνειο των 200 εκατομμυρίων μάρκων ήταν το πρώτο δάνειο που λάμβανε η Ελλάδα από τότε που αθέτησε τις υποχρεώσεις της, κατά τη διάρκεια της Παγκόσμιας Οικονομικής Ύφεσης.

Η Ομοσπονδιακή Γερμανία, προσηλωμένη στο ελεύθερο εμπόριο, δεν μπορούσε να κάνει ευνοϊκές διακρίσεις για τα ελληνικά καπνά, οπότε η σύνδεση με την ΕΟΚ πρόσφερε μια εναλλακτική δίοδο. Ο καπνός βρισκόταν σε μια περίοδο κρίσης και το σοβιετικό μπλοκ πρόσφερε διεξόδους για να ξεφορτωθεί η Ελλάδα το περίσσευμα στην παραγωγή. Στην πρώτη από τις συναντήσεις για τη διαπραγμάτευση της σύνδεσης με την ΕΟΚ η Ελλάδα διεκδίκησε *να διπλασιαστεί* ο όγκος των εξαγωγών καπνού προς την Κοινότητα.

Μια κλειστή συνάντηση όμως έδειξε ότι η Ιταλία και η Γαλλία θα απέρριπταν όλες σχεδόν τις οικονομικές απαιτήσεις της Ελλάδας. Η Τουρκία είχε ήδη υποβάλει αίτηση σύνδεσης, πράγμα που σήμαινε ότι οι συνδυασμένες ελληνικές και τουρκικές προσπάθειες για αύξηση των εξαγωγών τους θα προκαλούσαν *μείωση των ιταλικών εξαγωγών και αύξηση των εισαγωγών της Δυτικής Γερμανίας.*[i]

Αν η ΕΟΚ αποφάσιζε να συμφωνήσει για μακροχρόνιους διακανονισμούς αγορών καπνού, θα έπρεπε να δαπανήσει 150 εκατομμύρια δολάρια, το ένα τρίτο από τα οποία θα τα πλήρωνε η Γερμανία. Πάντως, οι δυσκολίες της σύνδεσης ήταν πολύ λιγότερες στην περίπτωση της Ελλάδας, γιατί *το 43% των εξαγωγών* της κατευθύνονταν ήδη προς την ΕΟΚ, ενώ μόνο *το 34% των τουρκικών εξαγωγών* πήγαιναν σε χώρες-μέλη της ΕΟΚ. Επίσης, η οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα ήταν λιγότερο ασταθής. Τέλος, ο πληθυσμός της Ελλάδας ήταν μόνο *8,5 εκατομμύρια* σε σύγκριση με τα *25,5 εκατομμύρια Τούρκους.*

[i] Mogens Pelt, "Karamanlis and West Germany's Role in the Process of Greece's Association with the EEC", στον τόμο Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα, Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ζάππειο Μέγαρο, 5-9 Ιουνίου 2007, δεύτερος τόμος, Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», 2008, σ. 212.

Οι Γερμανοί ηγέτες σκέφτηκαν ότι το βάρος της οικονομικής βοήθειας προς την Ελλάδα και την Τουρκία, δεν έπρεπε να πέσει μόνο στις πλάτες της ΕΟΚ, αλλά πρότειναν να τεθεί ως πρόβλημα και στις συνόδους του ΝΑΤΟ και του Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας. Κι ενώ διατηρούσαν αμφιβολίες για την ολοκλήρωση της ένταξης της Τουρκίας στην ΕΟΚ, ήταν, πάντως, σίγουροι για την ένταξη της Ελλάδας.

Όσον αφορά στον καπνό, οι Γερμανοί δεν ήταν διατεθειμένοι να φανούν ασυνεπείς απέναντι στους κανόνες του ελεύθερου εμπορίου, θα προσπαθούσαν όμως να πείσουν τα γαλλικά και ιταλικά μονοπώλια καπνού να αυξήσουν τις ελληνικές και τουρκικές εισαγωγές καπνού.

Η ελληνική κυβέρνηση δεν ήταν καθόλου ικανοποιημένη από τη στάση της Κοινότητας, και καθώς η οικονομία εμφάνιζε ύφεση, στα τέλη Νοεμβρίου του 1959, ο Αβέρωφ και ο Καραμανλής προσπάθησαν να εκθέσουν τις ανησυχίες τους για την *οικονομική βοήθεια* στον πρέσβη των ΗΠΑ, και για την *απορρόφηση του πλεονάσματος των γεωργικών προϊόντων* στον πρέσβη της Γερμανίας.

Στις 21 Νοεμβρίου 1959 ο Καραμανλής είχε πει στον Αμερικάνο πρεσβευτή Ellis O. Briggs, ότι η κυβέρνηση θα κατέρρεε πολύ σύντομα, αν δεν έπαιρνε βοήθεια. Στις 15 Δεκεμβρίου ο Καραμανλής συναντούσε τον Αϊζενχάουερ στην Αθήνα, στα πλαίσια της περιοδείας καλής θελήσεως του προέδρου. Για μια ακόμη φορά ο Καραμανλής έθεσε το θέμα της οικονομικής βοήθειας, και ο Άικ του περιέγραψε το ρόλο που θα έπαιζε η Αμερική ως εξής: “of necessity stay behind Greece”. Ωστόσο, το Κογκρέσο περιόριζε τα ποσά που θα έδιναν οι ΗΠΑ για οικονομική βοήθεια το 1960.[i]

Για την Ελλάδα είχαν προβλεφθεί από το Κογκρέσο μόνο 20 εκατομμύρια δολάρια για το έτος 1960. Ο Αϊζενχάουερ υποσχέθηκε μεγαλύτερη βοήθεια για το 1961 και πρότεινε να μοιραστούν η Γερμανία και οι ΗΠΑ το βάρος της οικονομικής βοήθειας προς την Ελλάδα, σημειώνοντας με έμφαση ότι η Βρετανία και η Γαλλία αρνούνταν να βοηθήσουν.

[i] Mogens Pelt, “Karamanlis and West Germany’s Role in the Process of Greece’s Association with the EEC”, στον τόμο Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα, Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ζάππειο Μέγαρο, 5-9 Ιουνίου 2007, δεύτερος τόμος, Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», 2008, σ. 218.

Την παραμονή της Πρωτοχρονιάς ο Καραμανλής επικοινώνησε με τη γερμανική πρεσβεία για να φροντίσει να συναντήσει ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Παναγιώτης Κανελλόπουλος τους υπουργούς Εξωτερικών και Οικονομίας της Γερμανίας, όσο γίνεται πιο σύντομα, και κατά προτίμηση μεταξύ 6 και 12 Ιανουαρίου 1960. Η πρεσβεία ανέφερε ότι ο Καραμανλής έκφρασε φόβους μήπως η οικονομική κρίση οδηγούσε σ' επανάσταση στα χωριά, και σε πειθαναγκασμό *να κατευθύνει τις εξαγωγές προς τη Μόσχα.*

Πράγματι σε πολλά χωριά επικρατούσε αναβρασμός από την οξεία οικονομική κρίση, ενώ πάνω από *200.000 Έλληνες ήταν άνεργοι,* και άλλο *1.000.000 υποαπασχολούμενοι*. Δεν ήταν μόνο η Αριστερά που ασκούσε κριτική. Ο πρώην υπουργός Συντονισμού *Σπύρος Μαρκεζίνης* πρότεινε εντατικοποίηση των εμπορικών σχέσεων με τη Σοβιετική Ένωση, ενώ βουλευτές της αντιπολίτευσης είχαν ταξιδέψει στη Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας για να συζητήσουν το *εμπόριο καπνού.*

Ο Καραμανλής πίστευε ότι το ανατολικό μπλοκ σκόπευε να εκμεταλλευτεί τ' αδύνατα σημεία της ελληνικής οικονομίας για να υπονομεύσει την πρόσδεση της Ελλάδας με τη Δύση. Πάντως, η γερμανική κυβέρνηση σ' ένα pro memoria που συντάχθηκε για την επίσκεψη Κανελλόπουλου έκφραζε την πρόθεση να συνδράμει την Ελλάδα να πετύχει *δασμολογικά προνόμια για τον καπνό* στις αγορές της ΕΟΚ. Επιπλέον, η Βόννη θα εργαζόταν για να προσφέρει η ΕΟΚ στην Ελλάδα την απαραίτητη τεχνολογική και οικονομική βοήθεια για την αναδιοργάνωση της μονοπαραγωγικής της οικονομίας. Η European Investment Bank είχε στη διάθεσή της 1 δις μάρκα, και μπορούσαν επίσης να χρησιμοποιηθούν ιδιωτικά κεφάλαια. Δυστυχώς όμως η συνάντηση με τον Κανελλόπουλο δεν οδήγησε σε συμφωνία για τα παραπάνω θέματα.

Θετική έκβαση είχε το *Σύμφωνο της 18ης Μαρτίου 1960* με το οποίο η γερμανική κυβέρνηση υποχρεώθηκε να διαθέσει, ως «εθελούσια επανόρθωση», 115 εκατομμύρια μάρκα για τους Έλληνες που έπεσαν θύματα της ναζιστικής βίας.[i]

[i] Δημήτρης Κ. Αποστολόπουλος, «Ο Κ. Καραμανλής, η Δυτική Γερμανία και η Ευρώπη: στρατηγικές προτεραιότητες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, 1955-1963 και 1974-1980», στον τόμο *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα, Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ζάππειο Μέγαρο, 5-9 Ιουνίου 2007, δεύτερος τόμος,* Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», 2008, σ. 236.

Ένα μήνα μετά, στις διαπραγματεύσεις που έγιναν στα πλαίσια της ΕΟΚ (22 Απριλίου 1960) υπήρξε μικρή πρόοδος, γιατί υπήρχε διαφωνία *για το ποσοστό μείωσης του δασμού για τις βιομηχανικές εισαγωγές* στην Ελλάδα, και τη χαλάρωση του προστατευτισμού. Σε ό,τι αφορά *τα αγροτικά προϊόντα* οι χώρες της Benelux ήταν έτοιμες να δεχθούν τις ελληνικές απαιτήσεις, ενώ η Γαλλία, χωρίς να δεσμεύεται, φαινόταν έτοιμη να κάνει παραχωρήσεις. Από την άλλη πλευρά η Ιταλία αρνήθηκε να περιληφθούν τα *εσπεριδοειδή* και άλλα αγαθά που, σύμφωνα με τους Γερμανούς, ήταν «σημαντικά από ψυχολογική άποψη» για την Ελλάδα. Σχετικά με τον *καπνό* οι συζητήσεις δεν είχαν καμία πρόοδο. Οι Γερμανοί και η Επιτροπή επέμεναν ότι οποιαδήποτε αποφασιστική πρωτοβουλία για το θέμα αυτό θα έπρεπε να προέλθει από τις χώρες που είχαν μονοπώλια καπνού, όπως η Γαλλία και η Ιταλία, αφού τα δασμολογικά προνόμια δεν θα είχαν καμιά επίπτωση στις χώρες αυτές. Άκαρπες ήταν και οι συζητήσεις για την οικονομική βοήθεια προς την Ελλάδα.

Στις 12 Ιουλίου 1960 ο Καραμανλής ζήτησε προσωπικά από το Ντε Γκωλ *να διπλασιαστούν οι εισαγωγές καπνού* από την Ελλάδα στην ΕΟΚ, μέσα στα επόμενα πέντε χρόνια. Για το ίδιο διάστημα η Ελλάδα χρειαζόταν πιστώσεις ύψους 250 εκατομμυρίων δολαρίων. Ο Ντε Γκωλ υποσχέθηκε ν' αυξηθούν οι εισαγωγές καπνού, και πρότεινε να αναλάβουν η Γερμανία και η Γαλλία να χρηματοδοτήσουν με 100 εκατομμύρια δολάρια η καθεμιά την Ελλάδα. Τελικά το *Συμβούλιο των Υπουργών Εξωτερικών της ΕΟΚ* που συνήλθε στις 18-19 Ιούλη αποφάσισε να χορηγήσει πιστώσεις 150 εκατομμυρίων δραχμών στην Ελλάδα, προκαλώντας τις διαμαρτυρίες της Ελλάδας.

Ωστόσο, η υπογραφή της Συμφωνίας Σύνδεσης στις 9 Ιουλίου 1961 ήταν πιο σημαντική για τις διμερείς σχέσεις Γερμανίας-Ελλάδας, καθώς η Δυτική Γερμανία ήταν: Ο πιο σημαντικός προμηθευτής προϊόντων στην Ελλάδα, και ο δεύτερος πιο σημαντικός αποδέκτης των ελληνικών εξαγωγών. Επίσης, μεταξύ των χωρών-μελών της ΕΟΚ, η Δυτική Γερμανία ήταν ο πιο σημαντικός εμπορικός εταίρος (58% στις εισαγωγές, περίπου 40% στις εξαγωγές). Το πιο σημαντικό όμως ήταν ότι:

> *… η ομοσπονδιακή κυβέρνηση φάνηκε το 1962 διατεθειμένη να βοηθήσει την κυβέρνηση Καραμανλή σε μία από τις επείγουσες προτεραιότητές της, την ηλεκτροδότηση, που αποτελούσε και τη βάση για την εκβιομηχάνιση της χώρας. Για το σκοπό αυτό χορήγησε πίστωση 150 εκατομμυρίων μάρκων, προκειμένου να γίνει εκμετάλλευση του λιγνίτη στη Μεγαλόπολη.*

Προβλεπόταν επίσης, η δυνατότητα διάθεσης άλλων 50 εκατομμυρίων, αν χρειάζονταν. Εξάλλου, η δυτικογερμανική κυβέρνηση είχε συμφωνήσει να παράσχει σε συγκεκριμένες περιπτώσεις τεχνική βοήθεια επιπλέον της προγραμματισμένης (3 εκατομμύρια μάρκα ετησίως από το 1959 μέχρι το 1963), ενώ η ελληνική κυβέρνηση υποσχέθηκε να δώσει προτεραιότητα στις γερμανικές εταιρείες στο πλαίσιο του διεθνούς διαγωνισμού για την ανάληψη δημόσιων έργων στην Πτολεμαΐδα.[i]

2.9. Οι ΗΠΑ και ο Καραμανλής

Μια από τις ειρωνείες της καριέρας του Καραμανλή ήταν η αδυναμία του να λάβει την υποστήριξη που επιζητούσε από τις ΗΠΑ, καθώς, σε κρίσιμες στιγμές για τα ελληνικά συμφέροντα οι ΗΠΑ ήταν είτε αμέτοχες είτε αντίθετες στην παροχή ενίσχυσης. Αλλά και στη διάρκεια της χούντας ο Νίξον αρνήθηκε να τον συνδράμει στη δύσκολη προσπάθειά του να επαναφέρει τη δημοκρατική διακυβέρνηση στην Ελλάδα.

Το 1947, όταν οι ΗΠΑ επενέβησαν στην Ελλάδα για να αντιμετωπίσουν την κομμουνιστική εξέγερση, βρέθηκαν αντιμέτωπες μ' ένα πολυδιάστατο πρόβλημα. Από το 1953 η ελληνική οικονομία επιδείκνυε ισχυρή ανάπτυξη, και το πολιτικό σύστημα είχε αρχίσει να σταθεροποιείται.

Μετά την εκλογική νίκη του Συναγερμού άρχισε όμως να διαφαίνεται η μειωμένη σημασία της Ελλάδας για την στρατηγική των ΗΠΑ. Ο Τρούμαν διατηρούσε πάντως στενούς δεσμούς με την Ελλάδα, και *την άνοιξη του 1953* μια υψηλόβαθμη αποστολή, υπό την ηγεσία του υπουργού Οικονομικών

[i] Δημήτρης Κ. Αποστολόπουλος, «Ο Κ. Καραμανλής, η Δυτική Γερμανία και η Ευρώπη: στρατηγικές προτεραιότητες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, 1955-1963 και 1974-1980», στον τόμο *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα, Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ζάππειο Μέγαρο, 5-9 Ιουνίου 2007,* δεύτερος τόμος, Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», 2008, σσ. 239-240.

Σπύρου Μαρκεζίνη, έφτανε στην Ουάσιγκτον, για συνομιλίες με τη νεοεκλεγμένη κυβέρνηση Αϊζενχάουερ. Οι Αμερικάνοι δεν συμφώνησαν να αυξήσουν την οικονομική βοήθεια.

Τον Οκτώβριο του 1955 ο βασιλιάς Παύλος αντικαθιστά το θνήσκοντα Παπάγο με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή. Ο Παύλος, διαμέσου της CIA, είχε ήδη ενημερώσει την Ουάσιγκτον για τις προθέσεις του.

> *Ως υπουργός Δημόσιων Έργων και μετά ως Πρωθυπουργός χρησιμοποίησε το άνοιγμα νέων δρόμων, γεφυρών, και εργοστασίων για να ταυτίσει τον εαυτό του με τη δημόσια βούληση για ένα ταχύ εκσυγχρονισμό της Ελλάδας. Οπωσδήποτε η παραμονή του Καραμανλή στην εξουσία δεν ήταν ποτέ απόλυτα ασφαλής. Αρχικά, μπορούσε να βασίζεται σε ισχυρή υποστήριξη από το παλάτι. Οι σχέσεις του με την υψηλόβαθμη στρατιωτική ηγεσία φαινόταν ότι βελτιώνονται με το πέρασμα του χρόνου…*
>
> *Η οικονομική ανάπτυξη, η πιο σημαντική όψη της μεταπολεμικής εποχής, ήταν ένα δίκοπο μαχαίρι για τον Καραμανλή. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 η Ελλάδα βρισκόταν στο μέσον μιας μαζικής κίνησης πληθυσμού, με τις ελπίδες της για μια καλύτερη ζωή, από την ύπαιθρο προς τις αστικές περιοχές, ειδικά την Αθήνα. Ο Καραμανλής μπορούσε να προσφέρει εμπιστοσύνη για την οικονομική ανάπτυξη, αλλά αντιμετώπιζε επίσης κριτική για την περιορισμένη βοήθεια που παρείχε η κυβέρνηση στις οικογένειες και τα άτομα που δέχονταν τις επώδυνες μετατοπίσεις της εσωτερικής μετανάστευσης.*[i]

Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής θαύμαζε το *δυναμισμό* της κοινωνίας των ΗΠΑ, την *παραγωγικότητα* του οικονομικού της συστήματος, και τον *πραγματισμό* της πολιτικής δράσης των Αμερικανών. Είχε μάλιστα εκμυστηρευτεί στον Υφυπουργό Εξωτερικών των ΗΠΑ George McGhee ότι στόχευε σε μια «ραγδαία επέκταση» της ελληνικής βιομηχανίας (ειδικά του χάλυβα και της μεταλλουργίας) και στην ανάπτυξη του τουριστικού τομέα.

[i] James Miller, «"The Greek De Gaulle" or "Our Man in Athens"? Karamanlis and the Americans, 1954-1974», στο: Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμέλεια), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο,* Ζάππειο Μέγαρο, 5-9 Ιουνίου 2007, Δεύτερος τόμος, Αθήνα, 2008.

> *Ο Καραμανλής ομολόγησε στο φιλοξενούμενό του ότι η επιδίωξη τέτοιων αναπτυξιακών πολιτικών με περιορισμένους πόρους σήμαινε ότι ο αγροτικός πληθυσμός της Ελλάδας, "η σπονδυλική στήλη της πολιτικής σταθερότητας", θα συνέχιζε να αποστερείται τις ανέσεις. Εφόσον οι μικροί κτηματίες ήταν ο πυρήνας του αντικομμουνιστικού αισθήματος στην Ελλάδα και το θεμέλιο της πολιτικής δύναμης του Καραμανλή, ο πρωθυπουργός υποστήριξε ότι, οι κυβερνήσεις της Ελλάδας και των ΗΠΑ έπρεπε να τους συνδράμουν.*

Η επιδίωξή του ήταν *να εξασφαλίσει ξένες επενδύσεις,* κατά προτίμηση με τη μορφή άμεσης βοήθειας από τις ΗΠΑ, *για τη σταθεροποίηση της κατάστασης* στην Ελλάδα και την ενίσχυση *της προσωπικής θέσης* του Καραμανλή.[i] Η πρεσβεία των ΗΠΑ συμφωνούσε με τον Καραμανλή και είχε εισηγηθεί, να γίνουν κάποιες συγκεκριμένες χειρονομίες στήριξής του, ενόψει μάλιστα της πίεσης που δεχόταν ο πρωθυπουργός για την Κύπρο. *Όμως το 1957 ο Αϊζενχάουερ αποφάσιζε την περαιτέρω περιστολή της οικονομικής βοήθειας* προς την Ελλάδα.

Η δεκαετία 1953-63 ήταν πολύ ευνοϊκή για τις ΗΠΑ στην Ελλάδα. Από τον John Peurifoy (1953) ως τον Harry Labouisse (1963), έξι πρεσβευτές στη σειρά στήριζαν τους Έλληνες ηγέτες στο βαθμό που εξυπηρετούσαν τ' αμερικανικά συμφέροντα.

Το δόγμα Τρούμαν απέβλεπε στην κατάρτιση ενός ευρωπαϊκού προγράμματος που θα συνδύαζε την έμφαση στην οικονομική ανασυγκρότηση, συνδυασμένη σε ειδικές περιπτώσεις με στρατιωτική βοήθεια, για την αντιμετώπιση του σοβιετικού κινδύνου και των κομμουνιστικών κομμάτων. Σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, η Ελλάδα, μέσα από το *σχέδιο Μάρσαλ* και τη *Βορειοατλαντική Συμφωνία* λάμβανε ένα δυσανάλογα μεγάλο μέρος της αμερικανικής βοήθειας. Ο Αϊζενχάουερ δικαιολόγησε την περιστολή της το 1957 με το επιχείρημα ότι όλα τα προηγούμενα χρόνια η Ελλάδα λάμβανε την τέταρτη ή την πέμπτη θέση, αναφορικά με το μέγεθος της βοήθειας.

[i] James Miller, «"The Greek De Gaulle" or "Our Man in Athens"? Karamanlis and the Americans, 1954-1974», στο: Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμέλεια), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα,*, σσ. 42-43.

Σημεία τριβής και έντασης μεταξύ των δύο χωρών στα τέλη της δεκαετίας του 1950 ήταν, μεταξύ άλλων: Η μείωση της αμερικάνικης βοήθειας. Οι απαιτήσεις των Αμερικανών κατόχων προπολεμικών ελληνικών ομολόγων. Οι διαφωνίες για την πρόσβαση των ΗΠΑ στην ελληνική αγορά καπνού. Ο Καραμανλής επέμενε να περιοριστούν τα αμερικάνικα προνόμια ενόψει της σύνδεσης της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, κλπ.[i]

Όταν ο Αβέρωφ επέμενε πως ο Καραμανλής ήταν η κόλλα που κρατούσε ενωμένη την Ελλάδα, και πως η απροθυμία των ΗΠΑ να προσφέρει βοήθεια θα επανέφερε την χρόνια αστάθεια στην Ελλάδα, ο υπουργός Εξωτερικών Dean Rusk απαντούσε ότι «δεν έπρεπε να σκεφτόμαστε το μέλλον μιας χώρας του ΝΑΤΟ με όρους μιας ζωής». Η περικοπή της οικονομικής βοήθειας έπεισε πλέον τον Καραμανλή και τον Αβέρωφ ότι η πρεσβεία και η CIA υπονόμευαν την ΕΡΕ κατά τη διάρκεια των εκλογών του 1958.

[i] James Miller, «"The Greek De Gaulle" or "Our Man in Athens"? Karamanlis and the Americans, 1954-1974», στο: Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμέλεια), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο,* Ζάππειο Μέγαρο, 5-9 Ιουνίου 2007, Δεύτερος τόμος, Αθήνα, 2008, σσ. 44-45.

3. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΥΠΟΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΥΠΑΙΘΡΟΣ

3.1. Κοινωνική ένταση και εισροή κεφαλαίων

«Το γενικό και κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου 1945-1967 είναι η μεγάλη ένταση στις κοινωνικές σχέσεις και η βιαιότητα των κοινωνικών συγκρούσεων».[i] Μετά τη λήξη του εμφυλίου «η οργανωμένη, προνομιακή και με διμερή κρατική προστασία εισροή ιδιωτικών κεφαλαίων από το εξωτερικό κατηύθυνε την οικονομία της χώρας προς τον παρασιτισμό, μέσα σ' ένα πλαίσιο σχέσεων νεοαποικιακού τύπου». Άμεση επίπτωση ήταν η χρησιμοποίηση του ραγδαία διογκούμενου τριτογενή τομέα για παρασιτικές και μη παραγωγικές δραστηριότητες, χωρίς ουσιαστική στήριξη του δευτερογενούς και πρωτογενούς τομέα. Έτσι, η απελευθέρωση εργατικού δυναμικού επηρεάστηκε μόνο από *τη βραδεία και σταδιακή εισαγωγή τεχνολογίας στην αγροτική οικονομία,* ενώ δεν απορροφήθηκε σημαντικά από τη βιομηχανία, αλλά εξυπηρέτησε κυρίως *τους αυτονομημένους τομείς των υπηρεσιών και της κυκλοφορίας.* Για το Βασίλη Κρεμμυδά, ο παρασιτισμός και η νεοαποικιοκρατία αποτελούν τους βασικούς μοχλούς της ιστορικής κίνησης μεταπολεμικά.

Σύμφωνα όμως με το Χρήστο Χατζηιωσήφ, κύριος στόχος των διαδοχικών προγραμμάτων ανασυγκρότησης ήταν «η δημιουργία μιας βιομηχανικής και, πρώτα απ' όλα, ενεργειακής υποδομής». Είναι προφανές ότι *τα μεγάλα υδροηλεκτρικά έργα των ΗΠΑ* είχαν αποκτήσει τεράστια φήμη που έφτασε νωρίς στην Ελλάδα:

> *Τον Αύγουστο του 1936 τροποποιήθηκε το νομικό πλαίσιο για την ανάθεση υδροηλεκτρικών μελετών και λίγο αργότερα η αμερικανική εταιρεία Cooper ανέλαβε τη μελέτη της εκμετάλλευσης του Αχελώου, για να συνάψει το Φεβρουάριο του 1940 σύμβαση σχετικά με την κατασκευή και εκμετάλλευση υδροηλεκτρικών σταθμών και την προνομιακή λειτουργία μιας σειράς από ενεργοβόρες χημικές και μεταλλουργικές βιομηχανίες. Παράλληλα, διενεργούνταν*

[i] Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η Ελλάδα του 1945-1967: Το ιστορικό πλαίσιο». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967),* 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 24-27 Νοεμβρίου 1993, σσ. 15-16.

> *επαφές με γερμανική εταιρεία για ανάλογη εκμετάλλευση της υδροηλεκτρικής ενέργειας του Αλιάκμονα.*[i]

Ο Δημήτρης Μπάτσης[ii] κατέκρινε τις νεοαποικιακές αυτές συμβάσεις, λέγοντας λ.χ. ότι η σύμβαση Κούπερ ήταν η πιο κυνική, η πιο ληστρική απ' όλες, αφού δεν θα βοηθούσε στην ενεργειακή και βιομηχανική αξιοποίηση της χώρας μας, δεν θα είχε καμιά οργανική σχέση με την οικονομία μας, αλλά θα λήστευε τον ενεργειακό και μεταλλευτικό πλούτο της χώρας, και θα επέτρεπε τη συσσώρευση οικονομικών πόρων όχι στην ελληνική αγορά αλλά στο εξωτερικό, προς όφελος του ξένου κεφαλαίου. Έπρεπε να σταματήσει η καταλήστευση του ορυκτού πλούτου από τους καπιταλιστές και το αστικό κράτος, αφού π.χ. προπολεμικά έβγαιναν κάθε χρόνο 40.000-50.000 τόννοι χρωμίτη, ενώ με το κλήριγκ που είχε συμφωνήσει η δικτατορία του Μεταξά με τη Γερμανία είχαν παραδοθεί στο Χίτλερ δεκάδες χιλιάδες τόννοι χρώμιο, με αντάλλαγμα παιχνίδια για τα παιδιά ή άχρηστα μηχανήματα ή ρούχα από ξύλο![iii]

3.1.1. «Οι δύο κύριες τάσεις της αναπτυξιακής στρατηγικής»

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 *δύο κατευθύνσεις* προτείνονταν για την προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης:

> *Κατά το Δ. Μπάτση, που μαζί με τον καθηγητή Α. Αγγελόπουλο αποτελούσε τον κατ' εξοχήν εκφραστή αυτών των θέσεων [του κινήματος της εθνικής αντίστασης] η εκβιομηχάνιση που είχε πραγματοποιηθεί μέχρι τον πόλεμο είχε την παραγωγική της βάση είτε στο εξωτερικό (μηχανές, ανταλλακτικά, καύσιμα και συχνά πρώτες ύλες) είτε υπό τον έλεγχο του ξένου κεφαλαίου (ενέργεια).*

Στην κυριαρχία του ξένου κεφαλαίου οφείλονταν οι μικρές δυνατότητες *συσσώρευσης* και η *τεχνολογική καθυστέρηση* της ελληνικής οικονομίας.[iv]

---

[i] Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η περίοδος της ανασυγκρότησης 1945-1953». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967),* 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 24-27 Νοεμβρίου 1993, σσ. 23-24

[ii] Δημήτρης Μπάτσης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα, Με πρόλογο του καθηγητή Ν. Κιτσίκη,* στ΄ έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977, σσ. 181-82.

[iii] ο.π., σ. 142.

[iv] Δημήτριος Σακκάς, «Τα αναπτυξιακά προγράμματα της περιόδου 1947-1966». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967),* 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 24-27 Νοεμβρίου 1993, σ. 64

> *Η δημιουργία της βαρειάς βιομηχανίας και οι πολλαπλασιαστικές της επιπτώσεις στους υπόλοιπους κλάδους και τομείς της οικονομίας θα επέτρεπε αφ' ενός τη διεύρυνση των δυνατοτήτων συσσώρευσης στην εσωτερική αγορά και αφ' ετέρου τη βαθμιαία μείωση της εξάρτησης της χώρας από το ξένο κεφάλαιο.*

Χαρακτηριστικά, το 1958, οι επενδυτικές ανάγκες της ελληνικής οικονομίας σε μηχανολογικό εξοπλισμό καλύπτονταν κατά 6,7% από εγχώρια παραγωγή, και κατά 93,3% από εισαγωγές. Το 1963 η εγχώρια παραγωγή μηχανολογικού εξοπλισμού κάλυπτε το 24,7%, και το 1996 το 20,2%.[i]

Ο Δημήτρης Μπάτσης, συνεχίζοντας προηγούμενες μελέτες, πρότεινε τη δημιουργία υδροηλεκτρικών έργων, και δύο μεγάλων βιομηχανικών συγκροτημάτων, με πυρήνα τη σιδηρομεταλλουργία στον Αλιάκμονα και την ηλεκτρομεταλλουργία αλουμινίου στον Αχελώο. Στο βιομηχανικό συγκρότημα Αλιάκμονα θα περιλαμβάνονταν ακόμη βιομηχανίες αζώτου, χαρτοπολτού, καυστικής και ανθρακικής σόδας, κλπ. Στην περιοχή του Αχελώου σχεδίαζε επίσης να ιδρύσει και βιομηχανίες καυστικής σόδας, ανθρακασβεστίου, μαγνησίου, χυτοσίδηρου, κλπ.

Έτσι, θα σταματούσαν οι ληστρικές δραστηριότητες εταιρειών όπως η «Αγγλοελληνική εταιρεία λευκολίθων», που είχε προπολεμικά το προνόμιο αποκλειστικής εξαγωγής λευκόλιθου, πρώτης ύλης για την κατασκευή μαγγανίου και πυρίμαχων τούβλων.[ii]

Η άλλη κατεύθυνση ήταν η «φιλελεύθερη» στρατηγική του καθηγητή *Κ. Βαρβαρέσου,* όπως τη διατύπωσε ο ίδιος στην έκθεση «επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος». Στις αρχές του 1952 η έκθεση που υπέβαλε στον Πλαστήρα ο Κυριάκος Βαρβαρέσος, διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, πρότεινε να παραμεριστεί κάθε σχέδιο για ευρεία εκβιομηχάνιση και, αντίθετα, να δοθεί προτεραιότητα στην ανάπτυξη της γεωργίας, της ελαφράς βιομηχανίας, του τουρισμού και της ναυτιλίας.

[i] Δημήτριος Σακκάς, «Τα αναπτυξιακά προγράμματα της περιόδου 1947-1966»,ο.π., σ. 62
[ii] Δημήτρης Μπάτσης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα, Με πρόλογο του καθηγητή Ν. Κιτσίκη,* στ΄ έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977, σσ. 130-131, 135, 162.

Οι οικονομικές αντιλήψεις του επηρεάζονταν από τη μαλθουσιανή θεωρία του πληθυσμού, την οποία υπερασπίστηκε ο Κυριάκος Βαρβαρέσος με τη διδακτορική του διατριβή το 1912.[i] Σε αντιπαράθεση με τις εξισωτικές σοσιαλιστικές ιδέες που έκφρασε ο *Godwin*,[ii] στα τέλη του 18ου αι., ο *Μάλθους Μάλθους* είχε αναπτύξει τη θεωρία ότι: «Εις τον οργανικόν κόσμον υπάρχει η σταθερά τάσις προς πολλαπλασιασμόν δυσαναλόγως προς τα μέσα προς διατροφή».[iii] Ο άνθρωπος παρορμάται από ισχυρό ένστικτο για πολλαπλασιασμό του είδους, αναστέλλεται όμως η τάση του από τη λογική, όταν διερωτάται *μήπως δεν μπορέσει να θρέφει τους απογόνους του.*

Η ανθρωπότητα έχει τη σταθερή τάση ν' αυξάνει τον πληθυσμό της *πέραν των αναγκαίων μέσων* που διαθέτει για διατροφή. Ο Μάλθους διατυπώνει τον κανόνα ότι αν δεν υπάρχουν εμπόδια, κωλύματα, ο πληθυσμός διπλασιάζεται σε λιγότερα από 25 χρόνια. Τις ιδέες αυτές υπηρέτησε εν πολλοίς και ο Βαρβαρέσος. Τα κύρια σημεία που υποστήριζε ήταν:

- Η προώθηση της αγροτικής παραγωγής.
- Η στήριξη της μικρής και μεσαίας βιομηχανίας παραγωγής καταναλωτικών αγαθών.
- Η προώθηση του τομέα κατασκευής λαϊκών κατοικιών.
- Η προώθηση των υπόλοιπων κλάδων ανάλογα με τις αναπτυξιακές ανάγκες των παραπάνω τριών τομέων.

Τελικά, τα προγράμματα ανασυγκρότησης που εφαρμόστηκαν πρότειναν την ανάπτυξη της υλικής παραγωγής και του τουρισμού, τον εκσυγχρονισμό των συγκοινωνιών και τηλεπικοινωνιών, την ανύψωση του βιοτικού επιπέδου και της εκπαίδευσης, καθώς και ενεργειακά, βιομηχανικά και γεωργικά έργα.

[i] Κ. Χ. Βαρβαρέσος (Τμηματάρχης της Στατιστικής εν τω υπουργείω της Εθνικής Οικονομίας), *Η θεωρία του πληθυσμού,* Εν Αθήναις, Τυπογραφείον της Βασιλικής Αυλής, Α. Ραφτάνη, 1912.
[ii] *An inquiry concerning political justice, and its influence on general virtue and happiness,* 1793.
[iii] Κ. Χ. Βαρβαρέσος, *Η θεωρία του πληθυσμού,* σ. 25.

3.1.2. «Εξάρτηση» και «φτώχεια»

Σε μια πρώτη φάση όμως, όλα τα πολιτικά κόμματα, αλλά και η αμερικάνικη αποστολή, σε συμφωνία με το Σχέδιο Μάρσαλ, θεωρούσαν την *εκβιομηχάνιση* ως μοναδική λύση στο ελληνικό οικονομικό πρόβλημα.

> *Σύμφωνα με την Έκθεση Πόρτερ, που αποτελούσε το πρώτο ντοκουμέντο στο οποίο εξετίθετο η αμερικανική πολιτική στην Ελλάδα, ο ορυκτός πλούτος και οι μεταλλουργικές βιομηχανίες, από κοινού με την μεταποίηση των αγροτικών προϊόντων, συνιστούσαν τους κύριους άξονες της αναπτυξιακής πορείας που όφειλε να ακολουθήσει η ελληνική οικονομία.*[i]

Ο Οργανισμός Περίθαλψης και Αποκατάστασης των Ηνωμένων Εθνών (UNRRA) επίσης θεωρούσε επιτακτικό καθήκον για την ελληνική βιομηχανία τη *δημιουργία βασικής βιομηχανίας,* που θα στηριζόταν στην εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου της χώρας. Το τετραετές πρόγραμμα 1948-52 επιβεβαίωσε αυτή την προοπτική.[ii]

Ήδη όμως από το 1949 οι Αμερικανοί αρχίζουν να έχουν *ενδοιασμούς για τη δυνατότητα υλοποίησης* των έργων που είχαν αναληφθεί με βάση το Σχέδιο Μάρσαλ. Ταυτόχρονα ο ΟΕΟΣΑ, ο σημερινός ΟΟΣΑ, άρχισε να εκδηλώνει *αντιρρήσεις,* και να απορρίπτει προτάσεις για δημιουργία διυλιστηρίων, χαλυβουργικής και χημικής βιομηχανίας, τονίζοντας ότι έπρεπε να αποφευχθεί η δημιουργία πλεονάζοντος παραγωγικού δυναμικού. Ακόμη, ο πόλεμος της Κορέας είχε οδηγήσει σε περικοπές της δωρεάν βοήθειας.[iii] Μετά από πρόσκληση του Πλαστήρα, ο Κυριάκος Βαρβαρέσος καταθέτει τον Ιανουάριο του 1952 την περιβόητη έκθεσή του.

Το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδας έχει, κατά το Βαρβαρέσο, τέσσερις αλληλεξαρτώμενες πλευρές: Τη νομισματική, τη δημοσιονομική, την παραγωγική, την επισιτιστική. Ο Βαρβαρέσος αναγνωρίζει τρεις

[i] Χ. Χατζηιωσήφ, «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδος και τον ρόλο της βιομηχανίας», ανάτυπο από το *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, σσ. 330-368.
[ii] Κ. Π. Κωστής, «Εισαγωγή» στο: Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος,* σσ. 56-57.
[iii] ο.π., σσ. 59-60.

«λειτουργικές» προϋποθέσεις για την *αύξηση* και τη *αναδιανομή του εισοδήματος:*

- *Νομισματική σταθερότητα – καταπολέμηση του πληθωρισμού.* Λόγω της νομισματικής αστάθειας η Ελλάδα δαπανούσε κάθε χρόνο εκατομμύρια δολαρίων για την *προμήθεια χρυσών λιρών.* Μεγάλα ποσά απορροφούσε επίσης η *διαφυγή κεφαλαίων.*[i] Τα μεγάλα δημόσια ελλείμματα, η εκτεταμένη φοροδιαφυγή, και τα υψηλά κέρδη εισαγωγέων και βιομηχάνων - που έχουν για κοινό παρονομαστή μια εξαιρετική ανισότητα εισοδημάτων - ασκούν πληθωριστικές πιέσεις στην οικονομία. Επίσης, δύο εμπιστευτικά κεφάλαια, «τα οποία δεν περιελήφθησαν εις το δημοσιευθέν κείμενον της εκθέσεως»,[ii] πρόβλεπαν την *υποτίμηση της δραχμής,* που συνέβη τελικά το 1953, και την αντικατάσταση του χαρτονομίσματος που κυκλοφορούσε: όμως η υποτίμηση δεν έγινε σταδιακά, όπως είχε προτείνει ο Βαρβαρέσος, αλλά απότομα, επιβαρύνοντας τα λαϊκά στρώματα με αυξήσεις τιμών.
- *Ικανή και χρηστή διοίκηση. Ριζική αναδιοργάνωση του διοικητικού μηχανισμού,* για μακρόπνοη ανάπτυξη και μείωση των δημοσίων ελλειμμάτων. Εξοικονόμηση 200 δισεκατομμυρίων δολλαρίων μετά τον περιορισμό κατά 20% των δαπανών για το μισθολόγιο των δημοσίων υπαλλήλων.[iii]
- *Συναίνεση των κυριότερων κομμάτων* για μια συνεκτική, συστηματική και συνεπή οικονομική πολιτική.

Σύμφωνα με το Βαρβαρέσο, χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ελληνικής οικονομίας ήταν *η εξάρτηση* από την αμερικανική βοήθεια, και η *φτώχεια.* Πιο αναλυτικά, το οικονομικό πρόβλημα της χώρας εμφανιζόταν με πέντε βασικές μορφές: α) εξάρτηση από την αμερικανική βοήθεια, β) συνεχιζόμενη νομισματική αστάθεια, γ) αρνητικό ισοζύγιο εξωτερικών λογαριασμών, δ) πλημμελής λειτουργία της διοικητικής μηχανής, ε) χαμηλό βιοτικό επίπεδο

[i] Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος,* σ. 103.
[ii] ο.π., σ. 375 και εξής.
[iii] ο.π., σ. 111.

σημαντικού τμήματος του πληθυσμού.[i] Η Ελλάδα θα όφειλε να καταστεί βαθμηδόν ανεξάρτητη από την εξωτερική βοήθεια, που είχε γίνει κιόλας επαχθής για τη μια πλευρά. Είναι όμως μια χώρα φτωχή, εξαιτίας *του άγονου εδάφους,* που δεν προσφέρει επάρκεια πρώτων υλών για την ανάπτυξη βιομηχανίας, και εξαιτίας *της περιορισμένης εγχώριας αγοράς.* «Δεν υπάρχει παράδειγμα χώρας με μικράν γεωργικήν απόδοσιν και υψηλόν εθνικόν εισόδημα. Όπου ανεπτύχθη η βιομηχανία το πρώτον κίνητρον υπήρξεν η ικανοποίησις των αναγκών ενός ευημερούντος γεωργικού πληθυσμού».[ii]

Άλλες μικρές χώρες, όπως η *Ελβετία* και το *Βέλγιο,* στηριζόμενες στις *εξωτερικές αγορές* και σε μια *υψηλή ανταγωνιστικότητα,* γνώρισαν μια επιτυχή εκβιομηχάνιση. Στην Ελλάδα, δυστυχώς, όχι μόνο δεν υπήρχαν αυτές οι προϋποθέσεις, αλλά έλειπε και ο ανθρώπινος παράγοντας, ο ιδανικός επιχειρηματίας «ο οποίος θεωρεί ως σκοπόν της δράσεώς του όχι μόνον το άμεσον κέρδος αλλά και την κατά τον καλλίτερον δυνατόν τρόπον εξυπηρέτησιν του κοινωνικού συνόλου». Ούτε το εμπόριο, ούτε η ναυτιλία, ούτε ο τουρισμός μπορούσαν να βελτιώσουν την κατάσταση της ελληνικής οικονομίας.

Ο Βαρβαρέσος, το 1946, με *το υπόμνημά του προς τον Acheson*, είχε χαρακτηρίσει *δημαγωγικές* και *προπαγανδιστικές*, τις βλέψεις Ελλήνων πολιτικών, επιχειρηματιών και οικονομολόγων για «μεγάλη ξένη βοήθεια», και απέρριπτε τις διακηρύξεις τους ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις είχαν υποχρέωση να χρηματοδοτήσουν ένα φιλόδοξο πρόγραμμα ανάπτυξης της Ελλάδας, που σε συνδυασμό με «το άφθονο και φτηνό κεφάλαιο», θα εξόπλιζε τη χώρα με σύγχρονες βιομηχανίες.[iii]

Σε αντίθεση με την Αμερική, οι Έλληνες έμποροι και βιομήχανοι αρέσκονταν να ζουν στην πολυτέλεια, να φοροδιαφεύγουν και να «πραγματοποιούν μεγάλας αποταμιεύσεις υπό μορφήν χρυσών λιρών και εξαγωγής κεφαλαίων εις το εξωτερικόν».[iv] Στην *Έκθεσή* του ο Βαρβαρέσος ισχυρίζεται ότι δεν απορρίπτει τη βιομηχανία. Απλώς θέτει ορισμένες προϋποθέσεις: α) την καταπολέμηση των μονοπωλιακών καταστάσεων, β)

[i] Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος,* ο.π., σ. 92.
[ii] ο.π., σ. 87.
[iii] Κ. Π. Κωστής, «Εισαγωγή» στο: Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος,* σσ. 68-69, υποσ. 159.
[iv] Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος,* σ. 126.

την ενίσχυση των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων με έδρα την επαρχία, γ) την προτίμηση σ' επιχειρήσεις που συνέβαλαν με δικά τους κεφάλαια στην επέκταση της παραγωγικής τους δυναμικότητας, δ) την εκπόνηση των απαραίτητων τεχνικοοικονομικών μελετών για την κατασκευή βιομηχανιών βιώσιμων και αποδοτικών.

Εκφράζει όμως τις *αμφιβολίες* του *για την τεχνική και τεχνολογική δυνατότητα* της χώρας να προχωρήσει σε τέτοιες επενδύσεις. *Σχολιάζει* μάλιστα *αρνητικά τα σχέδια για τα μεγάλα ηλεκτρικά και εγγειοβελτιωτικά έργα* «αρνούμενος, αφενός, την άποψη ότι η ηλεκτρική ενέργεια όφειλε να αποτελέσει το μοχλό για την εκβιομηχάνιση της χώρας, αλλά και την ανάγκη, αφετέρου, προσφοράς ηλεκτρισμού σε όλον τον πληθυσμό της Ελλάδας».[i]

Ακόμη και ο Ζολώτας έθετε προϋποθέσεις για τον εξηλεκτρισμό της χώρας, τονίζοντας ότι:

> *… δεν αρκεί η διαπίστωσις ότι έχομεν υδραυλικάς δυνάμεις, πολλά ορυκτά και διαφόρους βιομηχανικάς δυνατότητας διά να προχωρήσομεν εις την εκμετάλλευσιν. Εκ παραλλήλου χρειάζεται να εξακριβώσωμεν ποίο θα είναι το κόστος και ποία η ποσότης του παραχθησομένου προϊόντος. Επίσης πού θα διατεθή το προϊόν αυτό.*[ii]

Ο Ζολώτας όμως *κατακεραυνώνει τον απορριπτικό Βαρβαρέσο* για την άρνηση των δυνατοτήτων εκβιομηχάνισης της χώρας, και συγκεκριμένα για την υποβάθμιση των ενεργειακών, εγγειοβελτιωτικών, αρδευτικών και μεταλλευτικών έργων.[iii] «Ίσως γιατί το *Πρόγραμμα Ανάπτυξης και Ανασυγκρότησης του 1950-53,* στο οποίο ασκεί κριτική ο Βαρβαρέσος, είχε συνταχθεί υπό την επίβλεψή του».[iv] Αλλά και ο υπουργός Οικονομικών Χρ. Ευελπίδης διόρθωνε τις απόψεις Βαρβαρέσου: «αι βασικαί βιομηχανίαι μόνον ως εθνικά παραγωγικά μονοπώλια δύνανται να λειτουργήσουν επωφελώς διά το κοινωνικόν σύνολον».[v]

---

[i] Κ. Π. Κωστής, «Εισαγωγή» στο: Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος,* σ. 71
[ii] Ξ. Ζολώτας, *Ανασυγκρότησις και βιωσιμότης,* Αθήνα, 1948, σ. 19.
[iii] Ξ. Ζολώτας, «Η Έκθεσις του κ. Βαρβαρέσου και η Οικονομική Ανάπτυξις» στο: Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος,* σ. 424
[iv] Κ. Π. Κωστής, «Εισαγωγή» στο: Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος,* σ. 72
[v] Χρ. Ευελπίδης, «Σκέψεις τινές επί της *Εκθέσεως* του κ. Βαρβαρέσου», *Επιθεώρησις Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών,* 1 (Ιανουάριος – Μάρτιος 1952), σ. 25

Εκείνο όμως που απασχολούσε το Βαρβαρέσο ήταν να μη γίνουν επενδύσεις με βάση το προπολεμικό μοντέλο για υποκατάσταση εισαγωγών και να αποφευχθεί με κάθε τρόπο η λογική της αυτάρκειας.

Ο Βαρβαρέσος αναγνώριζε την ανάγκη βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου της χώρας, «το οποίο ήταν εξαιρετικά χαμηλό εξαιτίας: α) του χαμηλού εθνικού εισοδήματος και β) της υψηλής ανεργίας». Γι' αυτό θεωρούσε επιτακτική προτεραιότητα την *αύξηση του γεωργικού εισοδήματος.* Δεν λάμβανε όμως υπόψη του ότι η ελληνική αγροτική οικονομία, όπως έγραφε ο Μπάτσης,[i] διατηρούσε τα γνωρίσματα μιας καθυστερημένης γεωργικής παραγωγής, καπιταλιστικά υπανάπτυκτης.

Η ελληνική γεωργία παρουσίαζε μεταξύ άλλων μια «αργή αλλά συνεχή επεκτατική τάση στην προσθήκη καινούριων κομματιών στο καλλιεργούμενο έδαφος», αλλά και ένα χαμηλότατο βαθμό στην ένταση της γεωργικής καλλιέργειας, επειδή υπήρχε μικρή καπιταλιστική δράση στην επένδυση κεφαλαίων στη γεωργία. Το εισόδημα μεγάλου τμήματος των αγροτών μόλις που έφθανε για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης της αγροτικής οικογένειας, ενώ συχνά ήταν χαμηλότερο κι από την αξία των μέσων συντήρησης του αγρότη. Πολλά νοικοκυριά ζούσαν ακόμα στο καθεστώς της «αυτάρκους κλειστής οικονομίας» ή το πολύ της απλής εμπορευματικής παραγωγής, όπου όμως η καλλιέργεια γινόταν με πρωτόγονα μέσα. Έτσι, η τάση για επέκταση της καλλιέργειας δεν απέφερε οφέλη.

> *Ο φαύλος… κύκλος της χαμηλής παραγωγικότητας της δουλειάς του αγρότη και του οικονομικού αδιεξόδου μέσα στο οποίο μπλέκεται αργά ή γρήγορα οδηγεί στο αντίθετο αποτέλεσμα και δημιουργεί σε όλο και μεγαλύτερο αριθμό φτωχούς μισοπρολετάριους και ακτήμονες προλετάριους εργάτες της γης.*
>
> *Το μονοπώλιο της γης (κυριότητα-κατοχή ή κάρπωση γης), παίζει έτσι το βασικό ρόλο στην αγροτική μας οικονομία που δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμα ο αστικοδημοκρατικός της μετασχηματισμός. Ενώ αντίθετα η τοποθέτηση μικρών ποσών κεφαλαίου κάνει χαμηλή την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου στην αγροτική οικονομία.*

[i] Δημήτρης Μπάτσης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα, Με πρόλογο του καθηγητή Ν. Κιτσίκη,* στ΄ έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977, σσ. 153-54.

> *Αυτό το τελευταίο χαρακτηριστικό δεν είναι απλώς ένα δείγμα συμπτωματικής ή «τυπικής» καθυστέρησης της ελληνικής αγροτικής οικονομίας αλλά και μια απόδειξη της μισοαποικιακής υφής ολάκερης της εξαρτημένης από το ξένο κεφάλαιο ελληνικής οικονομίας καθώς και του γεγονότος ότι δε λύθηκε ριζικά το αγροτικό ζήτημα στη χώρα μας.*[i]

3.2. Η μη συμπληρωματικότητα των υποδομών

Σε αντίθεση ακόμη και με το Ζολώτα και με τις εκθέσεις του FAO, ο Βαρβαρέσος αντιμετώπιζε σαν εποχική την ύπαρξη πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, και πίστευε ότι η υποαπασχόληση μπορούσε να επιλυθεί με δημόσια έργα και οικοδομική δραστηριότητα. Πρότεινε έτσι ένα πρόγραμμα λαϊκής κατοικίας που θα απορροφούσε εργατικά χέρια, θα έλυνε το πρόβλημα στέγασης, και θα χρησιμοποιούσε εγχώριους πόρους, αυξάνοντας την αγοραστική δύναμη του πληθυσμού.[ii] Ο Βαρβαρέσος πίστευε ότι η σημαντική ανάπτυξη της οικοδομικής δραστηριότητας θα συνέβαλε με βεβαιότητα στην αντιμετώπιση του οικονομικού και κοινωνικού προβλήματος της χώρας.[iii]

Στο διάστημα *1961-1981* περίπου *1 εκατομμύριο αγρότες* εγκατέλειψαν τον αγροτικό τομέα. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία της ΕΣΥΕ μόνο 176.000 από αυτούς απορροφήθηκαν στη μεταποίηση. Αντίθετα, μέσα στο ίδιο διάστημα, οι υπηρεσίες, προσέλαβαν 500 χιλιάδες περισσότερους υπαλλήλους.[iv] Η εξωτερική μετανάστευση, των αγροτών κυρίως, μείωσε τον ενεργό πληθυσμό από 3.517.109 το 1961, σε 3.370.218 το 1981. Οι μετανάστες που έφευγαν από την Ελλάδα φιλοξενήθηκαν πάντως σε χώρες που εφάρμοζαν τους κανόνες του «κράτους πρόνοιας», που είχε για στυλοβάτες του: Κρατική στέγη, εθνικό σύστημα υγείας, κοινωνική ασφάλιση. Το «κράτος πρόνοιας» ήταν παρόν στη Γερμανία ή τη Σουηδία, απουσίαζε όμως από την Ελλάδα. Αντί για «κοινωνικό κράτος», δύο αστικές στρατηγικές ανάπτυξης

[i] Δημήτρης Μπάτσης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα,* ο.π., σ. 154.
[ii] Κ. Π. Κωστής, «Εισαγωγή» στο: Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος,* σσ. 73-74
[iii] Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος,* σ. 349
[iv] Σοφία Ν. Αντωνοπούλου, *Η μεταπολεμική οικονομία και το οικιστικό φαινόμενο* (Ειδικά θέματα Πολεοδομίας Ι, 7ο εξάμηνο, Σημειώσεις Παραδόσεων), ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας: πόλη και κοινωνικές πρακτικές, Αθήνα 1989, σ. 50.

εκφράζονταν από το Ζολώτα και το Βαρβαρέσο, διαδοχικούς διοικητές της *Τράπεζας της Ελλάδος.* «Ο Ζολώτας υποστήριζε ένα ταχύ εκσυγχρονισμό της ελληνικής οικονομίας, από αγροτική σε εξαγωγικά προσανατολισμένη-εκβιομηχανισμένη οικονομία», και ασκούσε κριτική στο "Πρόγραμμα Ανασυγκροτήσεως 1948-52" που πρόβλεπε το 11% των επενδύσεων σε ξένο νόμισμα (αμερικανική βοήθεια σε δολάρια) να διατεθεί στον *οικισμό,* και επιπλέον ένα 25% των επενδύσεων σε εθνικό νόμισμα. Ο Ζολώτας θεωρούσε *μη παραγωγικές* τις επενδύσεις στην οικοδομική δραστηριότητα. Αντίθετα, ο Βαρβαρέσος θεωρούσε ότι η επέκταση της οικοδομικής δραστηριότητας μπορούσε, με σχετικά μικρές επενδύσεις, να δημιουργήσει *παραγωγική απασχόληση*, εφόσον στην *οικοδομή* επικρατούν τεχνικές *εντάσεως εργασίας.* Πίστευε επίσης ότι η οικοδομική επέκταση θα ωθούσε την παραγωγή των βιομηχανιών και των βιοτεχνιών οικοδομικών υλικών, ενισχύοντας κι άλλο την απασχόληση. Υποστήριζε επίσης ότι με τον τρόπο αυτό θα βελτιώνονταν οι *οικιστικές συνθήκες διαβίωσης* του πληθυσμού.

Γενικά, η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, από το 1950 και μετά, περιλάμβανε αφενός μια απρογραμμάτιστη οικοδομική μεγέθυνση, κυρίως της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, και αφετέρου μια συγκεντρωτική και εντατική προσπάθεια εξηλεκτρισμού, για μια εκβιομηχάνιση με εξαγωγικό προσανατολισμό. Μέχρι τότε, οι εξαγωγές μεταποιημένων αγροτικών προϊόντων ήταν παραδοσιακά ενισχυμένες:

ΑΞΙΑ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΕΞΑΓΩΓΩΝ
(εἰς χιλιάδας δραχμῶν)

Βιομηχανικὰ προϊόντα	Ἰανουάριος	Νοέμβριος
	1953	1954
1. Τσιμέντα	51.996	37.868
2. Νήματα βάμβακος	9.602	10.647
3. Ἔλαιον	78.723	233.600
4. Οἶνοι	65.679	72.480
5. Κονιάκ	9.231	8.179
6. Γλεῦκος	7.139	8.624
7. Λοιπὰ οἰνοπν. ποτὰ	1.681	1.861
8. Πυρηνέλαιον	19.046	34.957
9. Κολοφώνιον	80.392	100.514
10. Τερεβινθέλαιον	15.000	18.068
11. Δερμικὰ ἐκχειλίσματα	4.306	4.584
12. Ὑποστάθμη οἴνου	—	37
13. Χημικὰ λιπάσματα	11.055	666
14. Ὑαλοπίνακες - φιάλαι	269	457
15. Σάπων	—	562
16. Ὑδροχλωρικὸν ὀξύ	238	80
17. Τρυγικὸν ἀσβέστιον	—	—
18. Δέρματα ἀκατέργαστα	86.884	84.048
19. Σιγαρέττα	1.618	4.281
20. Ὑφάσματα βαμβακερά	44.611	23.268
Σύνολον	487.470	645.121
—Γενικὸν σύνολον Ἐξαγωγῶν	2.925.098	3.783.420
—Ποσοστὸν βιομηχανικῶν Ἐξαγωγῶν	16,6%	17,0%

Βιομηχανική Επιθεώρησις, 22ος τόμος (1955), Αθήναι, Δεκέμβριος 1955, σ.114.

Με τον καιρό, οι *αγροτικές εξαγωγές υποσκελίζονταν* από τις εξαγωγές σε είδη μεταποίησης, χωρίς όμως να πάψει να είναι ελλειμματικό το εμπορικό ισοζύγιο. Η Ελλάδα αναγκαζόταν να κάνει όλο και περισσότερες εισαγωγές, γιατί ακριβώς οι ελληνικές βιομηχανικές επιχειρήσεις *δεν ήταν συμπληρωματικές μεταξύ τους,* και με τη γεωργία.

Η λεγόμενη καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση δεν ξεπέρασε ποτέ, στις αναπτυσσόμενες χώρες, την αποσπασματική εκβιομηχάνιση, προκαλώντας έτσι μια ολοένα αυξανόμενη τάση για ζωτικές βιομηχανικές εισαγωγές:[i]

- Πρώτων βιομηχανικών υλών.
- Ενδιάμεσων προϊόντων.
- Μηχανολογικού εξοπλισμού.
- Βιομηχανικών καταναλωτικών προϊόντων, ως επακόλουθο της αστικοποίησης.

Δύο παραδείγματα της μη συμπληρωματικότητας των ελληνικών βιομηχανικών υποδομών είναι τα εξής:

i. Κατά το β΄ μισό του 20ου αιώνα η ελληνική βιομηχανική παραγωγή περιλάμβανε μερικές βιομηχανίες βασικών μετάλλων: κυρίως αλουμινίου, σιδηρονικελίου, σε κάποιο βαθμό, και χάλυβα. Ωστόσο, *ολόκληρη η παραγωγή νικελίου* και *το 85% του αλουμινίου* εξαγόταν. Οι βιομηχανίες αλουμινίου που είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα κατεργάζονταν μόνο στα δύο πρώτα στάδια το βωξίτη, και εξήγαγαν την *αλουμίνα* και το *αλουμίνιο* στο εξωτερικό για περαιτέρω επεξεργασία.[ii]

ii. Ένα άλλο παράδειγμα είναι οι χημικές βιομηχανίες και τα πλαστικά, όπου οι αντίστοιχες μονάδες παρήγαγαν κυρίως *φαρμακευτικά* προϊόντα, *λιπάσματα, πλαστικά*, και *απορρυπαντικά.* «Εντούτοις, η παραγωγή αυτών των βιομηχανιών περιορίζεται, σχεδόν αποκλειστικά,

[i] Σοφία Ν. Αντωνοπούλου, *Η μεταπολεμική οικονομία και το οικιστικό φαινόμενο*, ο.π., σσ. 44-45.
[ii] Τ. Φωτόπουλος, «Εξαρτημένη Ανάπτυξη και Εκβιομηχάνιση», στον τόμο *Μελέτες πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία,* Παπαζήσης, Αθήνα, 1978, σσ. 87-88.

στα τελευταία στάδια της μεταποιητικής επεξεργασίας».[i] Οι φαρμακευτικές βιομηχανίες *περιορίζονται στην ανάμειξη και τη συσκευασία* έτοιμων σκευασμάτων, μέσα από διαδικασίες που αντιπροσωπεύουν τις τελικές (*έντασης εργασίας*) φάσεις στη μεταποίηση του προϊόντος.[ii] Η μη συμπληρωματικότητα της βιομηχανικής παραγωγής προκαλεί με τη σειρά της *άνοδο των τιμών.* Για παράδειγμα, το 60 με 65% της τιμής των λιπασμάτων διαμορφώνεται από το κόστος εισαγωγής των πρώτων υλών. «Αν προστεθεί το κόστος των λιπαντικών, εν μέρει της ηλεκτρικής ενέργειας, καθώς και των ανταλλακτικών και των αποσβέσεων, η εγχώρια προστιθέμενη αξία δεν υπερβαίνει σήμερα το 25%».[iii]

Όλα αυτά συμβαίνουν επειδή στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης η διείσδυση του ξένου κεφαλαίου γίνεται με γνώμονα τα συγκριτικά πλεονεκτήματα κάθε χώρας, και δεν λαμβάνονται υπόψη οι ανάγκες της χώρας που φιλοξενεί τις επενδύσεις. *Οι μορφές ελέγχου* που μεταχειρίζεται το *ξένο κεφάλαιο* είναι: *Άμεση συμμετοχή* στο κεφάλαιο. *Εκχώρηση σημάτων* και ανάλογες συμφωνίες. *Υπεργολαβία*, π.χ. ενδυμάτων, υποδημάτων, και υφαντουργίας.

Οι πολυεθνικές εταιρείες παραγωγής ενδυμάτων αναθέτουν τελικές φάσεις της μεταποίησης, που θεωρούνται διαδικασίες *έντασης εργασίας,* όπως οι ραφές (γάζωμα) και τα τελειώματα κατά κανόνα σε χώρες με χαμηλά ημερομίσθια. Έτσι, το 1983, το 43% των συνολικών ελληνικών εξαγωγών σε είδη ένδυσης και υπόδυσης ήταν προϊόν υπεργολαβίας.[iv]

Παράλληλα όμως, σε όλη την περίοδο 1950-1980, τόσο ο εξαγωγικός προσανατολισμός, όσο και οι αυξανόμενες εισαγωγές, έθεταν όλο και περισσότερο αντιμέτωπη την ελληνική οικονομία με το φάσμα του *διεθνούς ανταγωνισμού.* Το αποτέλεσμα ήταν να υπερισχύσουν τελικά οι τεχνικές *έντασης κεφαλαίου* (επενδύσεις σε κτίρια, υποδομές και μηχανές), και να περιοριστεί η αύξηση της απασχόλησης σε περιθωριακά μεγέθη.

---

[i] Σοφία Ν. Αντωνοπούλου, *Η μεταπολεμική οικονομία και το οικιστικό φαινόμενο*, ο.π., σ. 45.
[ii] Ιωσήφ Χασσίδ, *Ελληνική Βιομηχανία και ΕΟΚ*, ΙΟΒΕ, Αθήνα, 1980, σ. 87.
[iii] «Οι βιομηχανίες των λιπασμάτων», έρευνα της *Καθημερινής,* 8-9-1984.
[iv] Τ. Γιαννίτσης, *Η ελληνική βιομηχανία,* Gutenberg, Αθήνα, 1983, σ. 152.

3.3. Τα κύματα της αγροτικής εξόδου

Ο αγροτικός πληθυσμός της Ελλάδας είχε αυξηθεί, την περίοδο 1928-1940, από 3,3 εκατ. σε 3,8 εκατομμύρια. Το 1939 η αγροτική παραγωγή αντιπροσώπευε, με χοντρικές εκτιμήσεις, το 47% του Εθνικού Εισοδήματος, η βιομηχανική παραγωγή το 16%, και οι υπηρεσίες το 37%.[i]

Στην αρχή όμως *της μεταπολεμικής περιόδου* το ποσοστό της αγροτικής παραγωγής αντιπροσώπευε μόνο το 29% του ΑΕΠ, λόγω του Β΄ παγκόσμιου πόλεμου, του εμφύλιου και *του πρώτου κύματος αγροτικής εξόδου το 1947-48.* Μετά το τέλος του εμφυλίου, το 1951 οι αγρότες αποτελούσαν το 47% του πληθυσμού.

Πληθυσμιακή σύνθεση (1951)

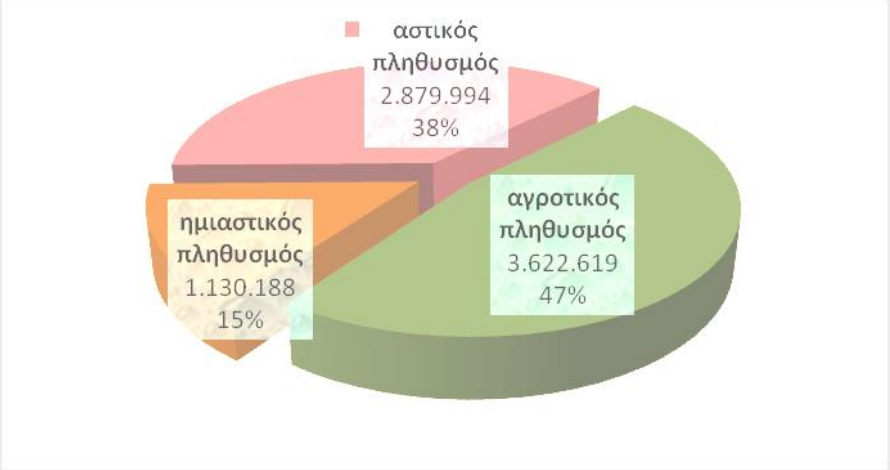

Νέα κύματα αγροτικής εξόδου επρόκειτο ν' ακολουθήσουν, με αιχμή το τέλος της δεκαετίας του 1950 και τη δεκαετία του 1960. Ο αγροτικός πληθυσμός μειωνόταν συνεχώς, με αποκορύφωμα *το διάστημα 1961-71,* οπότε *600.000 αγρότες μετανάστευσαν.*

Έτος	**Αγροτικός**	**Ημιαστικός**	**Αστικός**	**Σύνολο**
1951	3.622.619	1.130.188	2.879.994	7.632.801
1961	3.674.592	1.085.856	3.628.105	8.388.553
1971	3.081.731	1.019.421	4.667.489	8.768.641
1981	2.955.342	1.125.547	5.659.528	9.740.417

[i] Οργανισμός Ανασυγκροτήσεως, «Πρόγραμμα Ανασυγκροτήσεως της χώρας», 12/1/1947, δημοσιευμένο στα *Τεχνικά Χρονικά,* Ιούλιος – Αύγουστος 1947, σ. 40.

Από το 1950 ως το 1980 η αγροτική παραγωγή συνέχισε ν' αυξάνεται, αλλά ο ρυθμός αύξησης μειωνόταν συνεχώς, όπως και *η συμμετοχή στο ΑΕΠ:* Από 47% που ανερχόταν το 1939, συρρικνώθηκε στο 29,2% το 1951, στο 26,3% το 1961, στο 17,5% το 1971, για να φτάσει ν' *αποτελεί μόνο το 13,3% του ΑΕΠ το 1979.*[i]

Η υποχώρηση του αγροτικού τομέα είχε σαν αποτέλεσμα να *καταχρεώνονται* οι αγρότες και να *συμπιέζεται διαρκώς το εισόδημά τους.* Η αδυναμία επιβίωσης τροφοδοτούσε τ' αλλεπάλληλα κύματα της αγροτικής εξόδου.

Την περίοδο 1960-65 *περίπου 10.000 αγροτικά νοικοκυριά εγκαταλείπονταν κάθε χρόνο.*[ii] Το αποτέλεσμα ήταν η δραματική μείωση του πληθυσμού της υπαίθρου:

	Ποσοστιαίες μεταβολές πληθυσμού		
	1940-51	1951-61	1961-71
Ευρύτερη περιοχή Αθηνών	22,6	34,4	37,1
Υπόλοιπη Στερεά και Εύβοια	0,0	6,9	2,2
Πελοπόννησος	-2,4	-2,9	-10,0
Ιόνια Νησιά	-8,8	-7,0	-13,2
Ήπειρος	-5,0	6,7	-12,0
Μακεδονία	-2,9	11,2	-0,3
Θράκη	-6,4	5,8	-7,6
Νησιά Αιγαίου	-3,6	-9,7	-12,5
Θεσσαλία	6,6	10,5	-4,4
Κρήτη	5,5	4,6	-5,5
ΣΥΝΟΛΟ ΕΛΛΑΔΑΣ	2,3	9,9	4,5

Μόνιμο φαινόμενο της ζωής στην ύπαιθρο ήταν η «αγροτική έξοδος».[iii] Ο διπλασιασμός του μεγέθους των αστικών κέντρων, μέσα σε 30 μόλις χρόνια, ήταν *αποτέλεσμα της αγροτικής εξόδου,* και όχι απλώς αύξησης του πληθυσμού των αστικών κέντρων.

Στην αρχή της δεκαετίας του 1960 ο αγροτικός και ο αστικός πληθυσμός ήταν περίπου ισάριθμοι (3,67 εκατ. κάτοικοι πόλεων και 3,62 εκατ. αγρότες).

[i] Σοφία Ν. Αντωνοπούλου, *Η μεταπολεμική οικονομία και το οικιστικό φαινόμενο* (Ειδικά θέματα Πολεοδομίας Ι, 7ο εξάμηνο, Σημειώσεις Παραδόσεων), Αθήνα 1989, ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας: πόλη και κοινωνικές πρακτικές, σ. 19.
[ii] ο.π., σ. 22.
[iii] Chr. Evelpidis, "L'exode rural en Grèce", στο: J.-G. Peristiany (ed.), *Contributions to Mediterranean Sociology, Mediterranean Rural Community and Social Change,* Acts of the Mediterranean Sociological Conference, Athens, July 1963, Mouton & Co, Paris, The Hague, 1968, σσ. 201-214.

Επήλθε όμως τα επόμενα χρόνια μια *θεαματική ανατροπή* της ισορροπίας, ώστε το 1971 ο αστικός πληθυσμός υπερέβαινε τον αγροτικό κατά 1,59 εκατομμύρια, ενώ το 1981 τον ξεπερνούσε πλέον κατά 2,7 εκατομμύρια.

Πληθυσμιακή σύνθεση (1981)

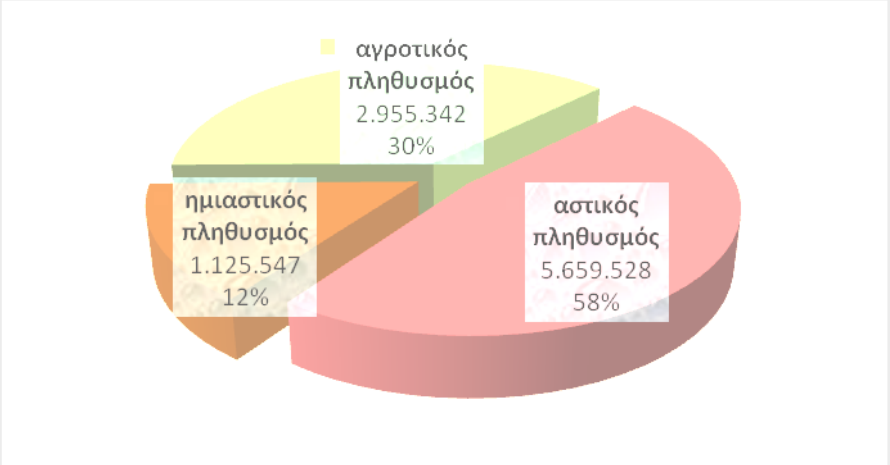

Ο αγροτικός πληθυσμός μειώθηκε κατά 670.000 μεταξύ 1951-81. Το 1981 οι Έλληνες αγρότες ήταν μόλις 2,95 εκατομμύρια.[i] Αυτή η συρρίκνωση του αγροτικού πληθυσμού περιγράφεται καλύτερα με τα ποσοστά των αγροτών στο σύνολο του πληθυσμού της χώρας: ενώ το 1928 οι αγρότες αποτελούσαν το 67% του πληθυσμού, *το 1981 ο αγροτικός πληθυσμός έχει περιοριστεί στο 30,3%.*

Έτος	Ποσοστό αγροτών
1879	82%
1907	72%
1928	67%
1950	63%
1961	53,4%

Ιστορικοί ερευνητές διαπιστώνουν ότι οι ελληνικές κυβερνήσεις υιοθέτησαν μιαν «άρρητη πλην σαφή πολιτική» *εσωτερικής* και *εξωτερικής μετανάστευσης,* «σε συνθήκες όπου το δημογραφικό πρόβλημα είχε ήδη δείξει την ύπαρξή του»:

[i] *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδας,* 1980, σ. 17.

> *Η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση κορυφώθηκαν βέβαια κατά τη δεκαετία του 1960. Στο επίπεδο της εξωτερικής μετανάστευσης, στα 1955 έφυγαν 29.787, αριθμός που στα 1960 έγινε 47.768.*[i]

Μετά τον εμφύλιο, πρώτη χώρα μετανάστευσης ήταν το Βέλγιο, που υποδέχτηκε από το 1954 ως το 1958 περίπου 40.000 Έλληνες, τους περισσότερους στ' ανθρακωρυχεία. Το 1959 εμφανίστηκε η Γερμανία που είχε αποσπάσει 2.479 εργάτες, για να υποδεχθεί πολύ περισσότερους (23.364) το 1960. Τα τέσσερα επόμενα χρόνια ο αριθμός μεταναστών προς τη Γερμανία αυξανόταν ετησίως:[ii]

1961	36.606
1962	47.559
1963	58.009
1964	65.130

Το 1965 η μετανάστευση σημείωνε ακόμα πιο μεγάλη άνοδο: 117.167 έφευγαν προς το εξωτερικό. «Από τις αρχές της δεκαετίας του '60 η Μακεδονία γίνεται, μαζί με τη γειτονική δυτική Θράκη, ο κύριος προμηθευτής ελληνικού εργατικού δυναμικού στις βιομηχανίες και τα εργοτάξια της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας». Ανάμεσα στο 1962-73 η Deutsche Kommission in Griechenland προσέλαβε το 53,4% των Ελλήνων που έφευγαν στη Γερμανία με συμβόλαια εργασίας.[iii]

«Στα τέλη του Ιούλη του 1959 καταμετρούνται μόνο 4.089 Έλληνες μισθωτοί στο σύνολο της ΟΔΓ», όμως 14 χρόνια μετά, «το Νοέμβριο του 1973, οι αριθμοί φτάνουν στα ανώτατα όριά τους με 406.394 Έλληνες πολίτες». Μετά από τρία χρόνια κρίσης, μέσα στα οποία οι Έλληνες μετανάστες μειώνονται, «στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1977, εξακολουθούν να υπάρχουν ακόμα 328.465 Έλληνες» στη Δυτική Γερμανία.

---

[i] Παντελής Σκαγιάννης, «Ο ρόλος των υποδομών στα καθεστώτα συσσώρευσης των πρώτων μεταπολεμικών περιόδων στην Ελλάδα», στο: «Βιομηχανική Πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967),* σ. 122.

[ii] Β. Ι. Φίλιας, Προβλήματα Κοινωνικού μετασχηματισμού, 1974.

[iii] Emil Kolodny, «Νεοκαισάρεια (Πιερίας): Παράδειγμα μαζικής μετανάστευσης από ένα χωριό της δυτικής Μακεδονίας προς την Ομοσπονδιακή Γερμανία», στο: Στάθης Δαμιανάκος (εισαγωγή - επιμέλεια), *Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα,* σ. 45

Στο επίπεδο της εσωτερικής μετανάστευσης, μεταξύ του 1951, 1961 και 1971 ο αστικός πληθυσμός αυξήθηκε από 37,7% σε 43,3% και 53,2%, ενώ *ο ημιαστικός και ο αγροτικός μειώθηκαν:* ο ημιαστικός πληθυσμός από 14,8% που ήταν το 1951, μειώθηκε σε 12,9% το 1961, και σε 11,6% το 1971, και ο αγροτικός πληθυσμός από 47,5% το 1951, ελαττώθηκε σε 43,8% το 1961, και σε 35,2% το 1971.[i]

Η σύνθεση του ενεργού πληθυσμού αποκαλύπτει με σαφήνεια τις τάσεις της εσωτερικής μετανάστευσης. Ο *ενεργός αγροτικός πληθυσμός* της χώρας ως ποσοστό του συνολικού ενεργού πληθυσμού μειωνόταν συνεχώς *από το 59% το 1951,* στο 41% το 1971, και είχε περιοριστεί *στο 29% το 1981*.[ii]

	1951	**1961**	**1971**	**1981**
Γεωργία - Κτηνοτροφία	59,30%	55,70%	41,40%	28,80%
Δευτερογενής τομέας	17,30%	19,90%	27,00%	30,90%
Τριτογενής τομέας	23,40%	24,40%	31,60%	40,30%

Το μεγαλύτερο μέρος της αγροτικής εξόδου κινήθηκε προς την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, που υπερδιπλασίασαν τον πληθυσμό τους:

	1951	**1961**	**1971**	**1981**
Αθήνα	1.378.586	1.852.709	2.540.241	3.027.331
Θεσ/νίκη	302.635	380.648	557.360	706.180

Το αποκορύφωμα αυτής της κίνησης ήλθε στα 1961-71, οπότε ο πληθυσμός της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης αυξήθηκε συνολικά κατά 864.244 κατοίκους, ενώ ο πληθυσμός της υπόλοιπης χώρας μειώθηκε κατά 484.156 κατοίκους.[iii]

Την ίδια στιγμή όμως, η παραγωγή έντασης κεφαλαίου στη μεταποίηση δημιουργούσε *όλο και μεγαλύτερη ανεργία.* Ακριβώς την περίοδο που ο μετασχηματισμός του μεταποιητικού τομέα έπαιρνε σημαντικές διαστάσεις, δηλαδή τη δεκαετία του 1960, η ανεργία έφτανε σε πρωτοφανή επίπεδα. Ταυτόχρονα, η λεγόμενη αφανής ανεργία ή υποαπασχόληση έπαιρνε σημαντικές διαστάσεις τόσο στα αστικά κέντρα, όσο και στην ύπαιθρο.

[i] Παντελής Σκαγιάννης, «Ο ρόλος των υποδομών στα καθεστώτα συσσώρευσης των πρώτων μεταπολεμικών περιόδων στην Ελλάδα», ο.π., σ. 122

[ii] Σοφία Ν. Αντωνοπούλου, *Η μεταπολεμική οικονομία και το οικιστικό φαινόμενο* (Ειδικά θέματα Πολεοδομίας Ι, 7ο εξάμηνο, Σημειώσεις Παραδόσεων), Αθήνα 1989, ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας: πόλη και κοινωνικές πρακτικές, σ. 26

[iii] *Στατιστική επετηρίδα της Ελλάδος,* 1971, σσ. 24-26· 1983, σσ. 24-25.

Διάφορες πηγές συγκλίνουν σ' ένα αριθμό ανέργων που έφθανε τις 800.000 με 860.000 το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960, που αντιπροσώπευε το 22% με 24% του συνολικού ενεργού πληθυσμού, που αριθμούσε το 1961 τα 3.639.000 άτομα.[i]

Η ανεργία αυτή ήταν η *επαρκής* και *αναγκαία αιτία* της εξωτερικής μετανάστευσης που σάρωσε τη χώρα κατά τη δεκαετία του 1960: Μέσα σε δέκα μόνο χρόνια *830.000 άτομα* εγκατέλειψαν την χώρα. Οι συνέπειες ήταν σοβαρότατες: Μεταξύ 1961 και 1971 το ποσοστό του *ενεργού πληθυσμού* μειώθηκε από 43% σε 37%, οι *ρυθμοί* των *γεννήσεων* ελαττώθηκαν, και η *φυσική αύξηση* του συνολικού πληθυσμού μειώθηκε επίσης. Εντούτοις, μετά το 1973 η μετανάστευση επιβραδύνθηκε, κυρίως από τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, και άρχισε ένα αντίστροφο ρεύμα επαναπατρισμού.

3.4. Αστικοποίηση και κατακερματισμός της γης

Η κυριαρχία της πόλης επί της υπαίθρου ονομάζεται *αστικοποίηση.* Με τη διαδικασία αυτή ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής *συναρθρώθηκε* με προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, που υποτάσσονταν στον κυρίαρχο τρόπο, τον κεφαλαιοκρατικό.

Στη δεκαετία του 1930 η αναλογία των εσωτερικών μεταναστών εντός του συνόλου του πληθυσμού (μη περιλαμβανομένων των ξένων και των προσφύγων) έφθανε το 58,7% στην Αθήνα, και το 54,4% στον Πειραιά, το 56,8% στο Βόλο, το 54,1% στη Λάρισα, το 52,6% στο Ναύπλιο. Αντίθετα στο Άργος το ποσοστό των εσωτερικών μεταναστών ανερχόταν σε 25,6%, στη Λιβαδειά ήταν 24,9%, στα Τρίκαλα έφθανε το 36,6%, στη Θεσσαλονίκη ήταν 31,1%, στη Βέροια 25,3%, στην Κομοτηνή 20,4%, και στην Κοζάνη 16,9%.[ii]

Ο Bernard Kayser διαπίστωνε το 1968 ότι το ήμισυ (49,3%) των ελληνικών οικισμών αποτελούνταν από *πολύ μικρά χωριά,* κατοικούμενα από 200 άτομα το πολύ. Είναι αλήθεια ότι τα χωριά αυτά δεν περιλάμβαναν συνολικά πάνω από το 5,7% του συνολικού πληθυσμού, σύμφωνα με τα στοιχεία της

[i] Σοφία Ν. Αντωνοπούλου, *Η μεταπολεμική οικονομία και το οικιστικό φαινόμενο* (Ειδικά θέματα Πολεοδομίας Ι, 7ο εξάμηνο, Σημειώσεις Παραδόσεων), Αθήνα 1989, ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας: πόλη και κοινωνικές πρακτικές, σσ. 28-29.
[ii] Kayser Bernard, *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος, Στοιχεία διά την μελέτην της αστυφιλίας,* ΕΚΚΕ, Αθήναι, 1968, σ. 33

απογραφής του 1961, ενώ τρία πολεοδομικά συγκροτήματα αριθμούσαν το 1968 πάνω από 100.000 κατοίκους: η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη, και η Πάτρα. Οι τρεις αυτές πόλεις συγκέντρωναν τότε το 27,7% του πληθυσμού της χώρας.[i]

Η μισθωτή εργασία είναι συνυφασμένη με την αστικοποίηση. Αντίστροφα, χαρακτηριστική ιδιομορφία της κοινωνίας της ελληνικής υπαίθρου αποτελεί ο *μικρός αριθμός των μισθωτών* σε συνδυασμό με το *μεγάλο αριθμό των συμβοηθούντων μελών* της οικογένειας, σε πολλές οικονομικές δραστηριότητες, και πάντως όχι μόνο σε αγροτικές. *Στα 1951 το 16,2% των οικονομικώς ενεργών* ήταν *μη αμειβόμενα συμβοηθούντα μέλη,* κυρίως στην πρωτογενή παραγωγή, ενώ στα 1961, αντί να μειωθεί το ποσοστό αυτό, αυξήθηκε δραματικά, *αγγίζοντας το 28,6%.*

Στα 1971 η απασχόληση συμβοηθούντων μελών είχε μειωθεί πάλι, σε 18,3%. Παράλληλα, «το ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων κυμάνθηκε από 37,9% σε 31,8% και σε 34,4% στα 1951, 1961 και 1971 αντίστοιχα». Σχολιάζοντας τις αιτίες της εξάρτησης της ελληνικής υπαίθρου από τα μητροπολιτικά κέντρα, ο Σκαγιάννης παρατηρούσε:

> *Στο βαθμό που η αδύνατη (προκαπιταλιστική) πλευρά της συνάρθρωσης εντοπίζεται στον αγροτικό χώρο, μπορεί να κατανοηθεί και η "εξάρτηση" του χώρου αυτού από τα μητροπολιτικά κέντρα, και ειδικά για τη συγκεκριμένη περίοδο από την Αθήνα.*
>
> *Η εξάρτηση αυτή που υλοποιούνταν μέσω του ίδιου του κράτους και της Αγροτικής Τράπεζας, με τις ψηλές τιμές ασφάλειας, τα δάνεια, και το γενικό πρόγραμμα εγγειοβελτιωτικών έργων, αποτελούσε ταυτόχρονα και μια μορφή αναγκαστικής "πατερναλιστικής" στήριξης του τομέα αυτού από το κράτος.*[ii]

Καθώς μεγεθυνόταν η συρροή του πληθυσμού από την ύπαιθρο προς τα αστικά κέντρα σε μια προσπάθεια να βρουν καλύτερη απασχόληση στην αυγή της νέας εκβιομηχάνισης, *η κατασκευή κατοικιών* και *αστικών υποδομών* γινόταν ολοένα και πιο σημαντική και αποτέλεσε σοβαρό τομέα της

[i] Kayser Bernard, *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος,* ο.π., σ. 11

[ii] Παντελής Σκαγιάννης, «Ο ρόλος των υποδομών στα καθεστώτα συσσώρευσης των πρώτων μεταπολεμικών περιόδων στην Ελλάδα», στο: «Βιομηχανική Πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967),* σ. 123

αξιοποίησης του κεφαλαίου. Εκτός από την οικοδομική επέκταση, τα τρία βασικά γνωρίσματα της ελληνικής οικονομίας ήταν η παραγωγή αγροτικών προϊόντων και μεταλλευτικών υλών για πούλημα στην ξένη αγορά, η εισαγωγή έτοιμων ή μισοκατεργασμένων βιομηχανικών εμπορευμάτων, και η χαμηλή και δασμοδίαιτη ανάπτυξη της ελαφράς βιομηχανίας. Με την τελμάτωση σ' αυτή τη μορφή παραγωγής διαποτίστηκε η ελληνική οικονομία ακόμα περισσότερο με το εμποροκρατικό, μεσιτικό, παρασιτικό και μεταπρατικό στοιχείο.[i] Την ίδια ιστορική περίοδο, η μικρή, μεσαία και διεθνής αστική τάξη *ανακάλυπτε τη γη ως "διαθέσιμο"* το οποίο οι ξένοι δεν μπορούσαν να παράγουν, και ως πηγή εισοδήματος που δεν υπέκειτο στους κινδύνους του διεθνούς ανταγωνισμού.[ii]

Παρά την αγροτική έξοδο όμως, ο *κατακερματισμός της γης* διατηρήθηκε. Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, σε έρευνα του υπουργείου Γεωργίας, που αφορούσε 1428 αγροτικά νοικοκυριά, διαπιστώθηκε ότι το *μέσο μέγεθος* των αγροτικών ιδιοκτησιών ήταν 5,99 εκτάρια (59,9 στρέμματα) στο σύνολο της χώρας, 6,81 εκτάρια στη Θεσσαλία, 8,57 εκτάρια στη Στερεά Ελλάδα, 5,99 στα Νησιά του Αιγαίου, 5,68 στην Πελοπόννησο.[iii]

Οι ιδιοκτησίες όμως αυτές δεν ήταν ενιαίες: Ο κατακερματισμός της γης χαρακτήριζε σχεδόν κάθε μεμονωμένη ιδιοκτησία. Ο αριθμός των αγροτικών κλήρων ανά ιδιοκτησία ήταν 9,2 κλήροι, κατά μέσο όρο, σε όλη την Ελλάδα (12,5 στα Νησιά του Αιγαίου, 11 στη Στερεά, 10 στη Θεσσαλία, 7,5 στη Μακεδονία, κλπ.). Το μέσο μέγεθος κάθε κλήρου ήταν 0,65 εκτάρια στο σύνολο της χώρας, ενώ η μέση απόσταση μεταξύ τους ήταν 2,5 χιλιόμετρα.

Ο Κ. Βεργόπουλος[iv] παρατηρεί ότι, σύμφωνα με τις απογραφές, το 1950 το 68,4% των αγροτικών επιχειρήσεων ήταν έκτασης μόλις 1-10 εκταρίων, δηλαδή μέσες ιδιοκτησίες. Το ποσοστό αυτό, που αφορά το πλατιά διαδεδομένο μέσο μέγεθος αγροτικής ιδιοκτησίας, ανερχόταν σε 73% το 1960, και σε 73,2% το 1970. Την ίδια περίοδο μειώνονταν οι μεγάλες ιδιοκτησίες:

---

[i] Δημήτρης Μπάτσης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα, Με πρόλογο του καθηγητή Ν. Κιτσίκη,* στ΄ έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 176.
[ii] Παντελής Σκαγιάννης, «Ο ρόλος των υποδομών στα καθεστώτα συσσώρευσης των πρώτων μεταπολεμικών περιόδων στην Ελλάδα», ο.π., σ. 125
[iii] Ξ. Ζολώτας, *Νομισματική ιστορία και οικονομική ανάπτυξις.*
[iv] Βεργόπουλος Κώστας, *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας,* Εξάντας, 1975, σ. 212.

- Το 1950 το 13,2% των καλλιεργειών ήταν μεγάλες ιδιοκτησίες, 50 εκτάρια και άνω (500 στρέμματα και άνω).
- Το 1960 οι μεγάλες ιδιοκτησίες είχαν μειωθεί και αποτελούσαν μόνο το 1,5% του συνόλου.
- Το 1970 παρέμενε μικρό το ποσοστό τους: 2,5% του συνόλου.

Η μεταβολή προήλθε από τον τεμαχισμό ιδιοκτησιών που ανήκαν στην εκκλησία και το κράτος, και τη διανομή τους σε άκληρους αγρότες. Η διανομή αυτή πραγματοποιήθηκε με το νόμο 2185/15-8-52, σύμφωνα με τον οποίο 6 εκατομμύρια στρέμματα διανεμήθηκαν σε άκληρους ή πολύ μικρούς αγρότες.[i]

Ο πολυτεμαχισμός της γης ήταν μια χρόνια, παγιωμένη κατάσταση. Το 1929 είχε ιδρυθεί η *Διεύθυνσις Γεωργικών Εφαρμογών* που διεξήγαγε έρευνα στην Μακεδονία, σύμφωνα με την οποία, «ουδέ ένα πρότυπον καθ' όλα αγρόκτημα ήτο δυνατόν να δημιουργηθεί καθ' όλην την εξετασθείσαν εκεί περιοχήν, διά να τεθή υπό συστηματικήν εκμετάλλευσιν». Οι κλήροι ήσαν πολυτεμαχισμένοι, κατάλληλοι μόνο για τα συνήθη εκτατικά συστήματα καλλιέργειας «πενιχρών αποδόσεων και μεγάλου κόστους». Λόγω της *μικροσκοπικής έκτασης* των αγροκτημάτων, το κόστος αυξανόταν κατά 40%-100%, και οι αποδόσεις μειώνονταν κατά 25%-40%.[ii]

Το 1950 *η κατανομή της αγροτικής ιδιοκτησίας εμφάνιζε πολύ μεγάλες αποκλίσεις*. Η μεγάλη πλειοψηφία, δηλαδή το 57% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων ήταν μεσαίας έκτασης: 10-50 στρέμματα. Το 27,5% των αγροτών είχαν μικρές εκτάσεις 1-10 στρεμμάτων, που προέκυψαν από την πολυδιάσπαση των κλήρων με την κληρονομιά. Το 11,4% των γεωργών είχαν μεγάλες εκτάσεις 50-100 στρεμμάτων. Λιγότεροι αγρότες, το 2,5%, είχαν έκταση 100-200 στρέμματα, ενώ το 0,5% είχαν 200-500 στρέμματα.

Υπήρχαν, μάλιστα, 82 γεωργικές εκμεταλλεύσεις, ποσοστό 0,01% του συνόλου, με έκταση 2.000-5.000 στρέμματα, και ακόμη, 265 αγροτικές εκμεταλλεύσεις, ποσοστό 0,03%, με έκταση 1.000-2.000 στρέμματα. Επίσης, το 0,06% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων είχαν έκταση 500-1.000

[i] Μωυσίδης Αντώνης, «Η Κοινωνική Στρωματοποίηση στη Μεταπολεμική Γεωργία» στον τόμο *Κοινωνικές Τάξεις, Κοινωνική Μεταβολή και Οικονομική Ανάπτυξη στη Μεσόγειο,* Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σσ. 107-8.
[ii] Επαμεινώνδας Κυπριάδης, Καθηγητής Α.Γ.Σ., «Η βαρυτέρα νόσος της γεωργίας μας. Διαπίστωσις και θεραπεία», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Γενική Έκδοσις 1952, Τεύχος 23, σ. 19.

στρέμματα.[i] Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις κατανέμονταν, σύμφωνα με το μέγεθός τους, ως εξής:[ii]

ΕΚΤΑΣΗ	Κατανομή
0-9 στρέμματα	25,9%
10-29 στρέμματα	35,4%
30-49 στρέμματα	18,3%
50-99 στρέμματα	14,7%
100-199 στρέμματα	4,5%
200 και άνω στρέμματα	1,2%

Το 1987 η μεγάλη πλειοψηφία των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, δηλαδή το 89,4% του συνόλου, ήταν έκτασης μικρότερης των 100 στρεμμάτων. Μόνο το 10,6% των εκμεταλλεύσεων είχαν έκταση μεγαλύτερη από 100 στρέμματα. Ένα ποσοστό 0,5% αποτελούσαν μονάδες με χρησιμοποιούμενη γεωργική έκταση πάνω από 500 στρέμματα.

Στις υπόλοιπες χώρες – μέλη της Ε.Ε., στο ίδιο έτος, ποσοστό 63,3% χρησιμοποιούσε έκταση κάτω από 100 στρέμματα. Από τις υπόλοιπες εκμεταλλεύσεις, το 1,6% ήταν έκτασης πάνω από 500 στρέμματα. Σημαντικό ποσοστό εκμετάλλευσης πάνω από 100 στρέμματα είχαν το Ηνωμένο Βασίλειο (14%), η Γαλλία (10%), η Γερμανία (53%), η Ολλανδία (56,7%), η Ιρλανδία (68,7%), η Δανία (81,7%), και το Λουξεμβούργο (71,1%).[iii]

Στην Ελλάδα οι *μικροϊδιοκτήτες* αγρότες κατείχαν πάνω από τη μισή έκταση της καλλιεργούμενης γης, ενώ στην Ευρώπη οι μεγαλοαγρότες διατηρούσαν σχεδόν το σύνολο της καλλιεργούμενης γης: Το 1987 το 89,4% των ελληνικών αγροτικών εκμεταλλεύσεων - όσες δηλαδή ήταν μικρότερες από 100 στρέμματα – κατείχαν το 57,6% της χρησιμοποιούμενης έκτασης. Αντίθετα, στην Ε.Ε., το 63,3% των εκμεταλλεύσεων – όσες δηλαδή ήταν μικρότερες από 100 στρέμματα – κατείχαν μόνο το 12,7% της χρησιμοποιούμενης έκτασης.

[i] Benjamin Ward, *Ελληνική Περιφερειακή Ανάπτυξη,* σ. 21
[ii] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Αποτελέσματα έρευνας διάρθρωσης γεωργικών εκμεταλλεύσεων 1977-78,* διάγραμμα 1
[iii] Γ. Σαπουνάς – Δ. Μηλιάκος, *Η ελληνική γεωργία στη μεταπολεμική περίοδο, Επιπτώσεις από την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση και διδάγματα για το μέλλον,* Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας 51, σ. 72

Μεταξύ 1980-87 ο αριθμός των ελληνικών γεωργικών εκμεταλλεύσεων κάτω των 100 στρεμμάτων μεταβλήθηκε αρνητικά σε ποσοστό -15,9%, αντίθετα, οι εκμεταλλεύσεις 100-200 στρεμμάτων αυξήθηκαν κατά 14,8%, οι αντίστοιχες 200-500 στρεμμάτων αυξήθηκαν κατά 41,1%, και όσες ήταν πάνω από 500 στρέμματα αυξήθηκαν κατά 137,5%.[i]

3.5. Ο ρόλος των υποδομών μεταπολεμικά

Στην περίοδο 1948-1962 οι κυρίαρχες τάσεις του καθεστώτος συσσώρευσης στην Ελλάδα ήταν: α) η *χαμηλή διείσδυση της μισθωτής σχέσης* και «η αύξηση των μισθών με πολύ αργούς ρυθμούς, σ' ένα πλαίσιο διατήρησής τους σε χαμηλά επίπεδα, σε συνάρτηση με την παραγωγικότητα της εργασίας», β) *το μεγάλο βάρος της πρωτογενούς* και ιδιαίτερα της *γεωργικής παραγωγής* σε σχέση με τους άλλους δύο τομείς της οικονομίας, γ) *η σχεδόν παντελής έλλειψη βιομηχανίας μέσων παραγωγής,* και συνεπώς η πολύ μικρή αναλογία της παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών στο σύνολο της παραγωγής, δ) ο πολύ *βραδύς ρυθμός επενδύσεων* από την πλευρά του ιδιωτικού τομέα (σε συνδυασμό με λιμνάζουσες καταθέσεις στις εμπορικές τράπεζες που αδυνατούσαν να βρουν διέξοδο), ε) η πεπαλαιωμένη «οργανωτική αρχή» της παραγωγής: κυριαρχούν *τα εργαστήρια τεχνιτών* και οι *μικρές επιχειρήσεις,* και μόνο το 2,1% των επιχειρήσεων είχε πάνω από 20 εργαζόμενους, στ) οι όροι εμπορίου που έκλιναν υπέρ των εισαγωγών, ενώ *ο βασικός όγκος των εξαγωγών* αποτελούνταν από *προϊόντα του πρωτογενούς τομέα,* και τέλος, ζ) η *μεγάλη στροφή στην κατασκευαστική δραστηριότητα* (κατοικία και άλλες υποδομές) και στην ανάπτυξη τομέων των γενικών συνθηκών παραγωγής (π.χ. *μεταφορές*).[ii]

Οι υποδομές, κτίρια, έργα, κατασκευές, κατοικίες, αναπτύχθηκαν σε μεγάλο βαθμό και με γρήγορους ρυθμούς, αναμενόμενους για μία χώρα ερειπωμένη από τον πόλεμο. Με το Σχέδιο Μάρσαλ και το Δόγμα Τρούμαν το ελληνικό κράτος έλαβε *περίπου 3 δις δολάρια*, από το 1946 μέχρι το 1953, με τη

[i] Γ. Σαπουνάς – Δ. Μηλιάκος, *Η ελληνική γεωργία στη μεταπολεμική περίοδο, Επιπτώσεις από την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση και διδάγματα για το μέλλον,* ο.π., σ. 73

[ii] Παντελής Σκαγιάννης, «Ο ρόλος των υποδομών στα καθεστώτα συσσώρευσης των πρώτων μεταπολεμικών περιόδων στην Ελλάδα», στο: «Βιομηχανική Πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967),* σ. 116, 124

μορφή βοήθειας ή δανείων.[i] *Ο πρωτογενής τομέας* στη διάρκεια της τετραετίας 1949-1952 συμμετέχει με ποσοστό *29,5%* στη διαμόρφωση του ΑΕΠ έναντι 18,5% του δευτερογενούς τομέα και 52% του τριτογενή τομέα της εκτεταμένης υποαπασχόλησης και του παρασιτισμού. «Η "ανασυγκροτημένη" μεταποίηση ξεπερνά το 11% του Α.Ε.Π. και δείχνει ότι η εκβιομηχάνιση αποτελεί ακόμα μελλοντική υπόθεση για τη χώρα».[ii] *Ο αγροτικός τομέας* καταλάμβανε το *28,5%* του ΑΕΠ στα 1950, ενώ η βιομηχανία το 20%. Η σχέση αυτή δέκα χρόνια μετά, στα 1960, εξελίχθηκε σε *22,8%* για τον αγροτικό τομέα, και 25,7% για τη βιομηχανία. Στα 1970 οι αντίστοιχες τιμές ήταν *18,2%* για τον αγροτικό τομέα, και 31,4% για τη βιομηχανία. Την ίδια περίοδο *οι υπηρεσίες παρέμειναν στάσιμες* σ' ένα ποσοστό 50,5-51,5%.

Ο αγροτικός προσανατολισμός ενισχυόταν κι από το γεγονός ότι *η κύρια μάζα* της παραγωγής *της μεταποίησης,* τουλάχιστον την περίοδο 1945-1962, *προέρχονταν από τους κλάδους μεταποίησης των αγροτικών προϊόντων,* αν και με την πάροδο του χρόνου, και ιδιαίτερα μετά το 1962 παρατηρείται μια σχετική υποχώρηση του αγροτικού τομέα και αντίστοιχη αύξηση της βιομηχανίας: «οι βιομηχανίες τροφίμων, ποτών και καπνού στα 1948 παρήγαν το 24,6% του βιομηχανικού προϊόντος, ενώ στα 1963 το ποσοστό αυτό είχε πέσει μόλις στα 22,3%, και το 1969 στο 18,9%, αλλά παρά τη διαχρονική πτώση του εξακολουθούσε να παραμένει αναλογικά το υψηλότερο».[iii]

Το 1963 *οι εξαγωγές* κυριαρχούνται από τα αγροτικά προϊόντα (καπνός 43,2%) και τις πρώτες ύλες και ημικατεργασμένα προϊόντα (17,8%). Σημαντική αλλά με τάσεις περιορισμού (32,4% το 1958, 24,2% το 1963) διατηρείται η συμμετοχή τροφίμων και ποτών. Το 1967 διαγράφεται πτωτική η πορεία της συμμετοχής των πρώτων υλών και ημικατεργασμένων προϊόντων, και του καπνού στις εξαγωγές.[iv]

---

[i] Παντελής Σκαγιάννης, «Ο ρόλος των υποδομών στα καθεστώτα συσσώρευσης των πρώτων μεταπολεμικών περιόδων στην Ελλάδα», ο.π., σ. 124

[ii] Στάθης Τσοτσορός, «Ενέργεια και Ανάπτυξη στη μεταπολεμική περίοδο (1948-1973)». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967),* σ. 151

[iii] Παντελής Σκαγιάννης, «Ο ρόλος των υποδομών στα καθεστώτα συσσώρευσης των πρώτων μεταπολεμικών περιόδων στην Ελλάδα», στο: «Βιομηχανική Πολιτική στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967),* σ. 117-119

[iv] Στάθης Τσοτσορός, «Ενέργεια και Ανάπτυξη στη μεταπολεμική περίοδο (1948-1973)». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967),* σ. 153

3.6. Έμμεσες και άμεσες επενδύσεις

Στη διάρκεια του μεσοπολέμου οι επενδύσεις κεφαλαίων γίνονταν αποκλειστικά με τη *μορφή δανείων*. Επρόκειτο δηλαδή για το μοντέλο των *έμμεσων επενδύσεων* που είχε εφαρμοστεί και τον 19^{ο} αιώνα. Η καπιταλιστική διείσδυση είχε κυρίως *χρηματιστικό* (εξαγωγή κεφαλαίων με τη μορφή δανείων) και *εμπορικό χαρακτήρα* (εξαγωγή εμπορευμάτων).

Κατά το μεσοπόλεμο *η δανειοδότηση επεκτάθηκε στον ελληνικό αγροτικό τομέα*. Τρεις είναι οι χαρακτηριστικές αλλαγές στην ύπαιθρο, σε σχέση με την κατάσταση που προϋπήρχε των βαλκανικών πολέμων:

α) Η *αγροτική μεταρρύθμιση* που απαλλοτρίωσε τα μεγάλα κτήματα (*τσιφλίκια*) στην Θεσσαλία και την Βόρεια Ελλάδα. Το 1928, από τους 700.000 αγρότες *οι 260.000* (περίπου το 40%) *ήταν νέοι ιδιοκτήτες,* πρώην ακτήμονες ή πρόσφυγες. Η αγροτική μεταρρύθμιση *εξαφάνισε ουσιαστικά τη μεγάλη γαιοκτησία* από την Ελλάδα, *ταυτίζοντας τον καλλιεργητή με τον ιδιοκτήτη* εννέα φορές στις δέκα.

β) Οι εξαγωγές καπνού το 1928 κάλυπταν το 70% της συνολικής αξίας των εξαγωγών της χώρας και με την καλλιέργειά του ασχολούνταν 150.000 αγροτικές οικογένειες. Η *Κρίση* του *1929*, στενεύοντας τα περιθώρια εξαγωγών, έπληξε τις πιο αδύναμες οικονομικά οικογένειες.

γ) Το κράτος παρενέβη αφενός με την *ίδρυση της ΑΤΕ* (1929), αλλά και μια σειράς άλλων οργανισμών που συγκέντρωναν τα αγροτικά προϊόντα, σε προκαθορισμένες τιμές, για λογαριασμό του κράτους, ενώ συγχρόνως παρείχαν *χαμηλότοκα δάνεια* στους αγροτικούς συνεταιρισμούς· αφετέρου, με την έναρξη μιας σειράς έργων υποδομής στην ύπαιθρο (αποξηράνσεις ελών, δημιουργία φραγμάτων, επέκταση του πρωτόγονου, ιδιαίτερα στα βόρεια, οδικού δικτύου).[i]

[i] Ιστοσελίδα του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Προπτυχιακό μάθημα «Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΙ».

Στο μεσοπόλεμο οι αγρότες *αποτελούσαν την πλειοψηφία* του πληθυσμού και η αγροτική παραγωγή αντιπροσώπευε το μεγαλύτερο μέρος του εθνικού προϊόντος, ενώ είχε το χαρακτήρα της μικρής εμπορευματικής παραγωγής. Η μετανάστευση φανέρωνε την αδυναμία του τόπου να θρέψει τους κατοίκους του και τροφοδοτούσε με τη μορφή εμβασμάτων τους άδηλους πόρους. Στη *διάρκεια του μεσοπολέμου* τόσο ο μεταποιητικός, όσο και αγροτικός τομέας αναπτύχθηκαν παράλληλα, υπό την προστασία ενός ισχυρού πλέγματος προστατευτικών μέτρων, και λειτουργούσαν ουσιαστικά *για την ικανοποίηση των εγχώριων αναγκών της αγοράς.*[i]

Η προστατευτική πολιτική στη μεταποίηση (ελαφρές βιομηχανίες τροφίμων, ποτών, καπνού, υφαντουργία, κλπ.) συνοδευόταν από μια αγροτική πολιτική *που απέβλεπε στην αυτάρκεια* της χώρας, τουλάχιστο για τα βασικά είδη διατροφής, και στην *προστασία του αγροτικού εισοδήματος* μέσω εισοδηματικών ενισχύσεων και *εξαγοράς* των *πλεονασματικών προϊόντων* από το κράτος. Έτσι η αυτάρκεια της χώρας έφτανε το 1930 κατά μέσο όρο το 70% της συνολικής κατανάλωσης.[ii]

Την εποχή της ίδρυσης του ΟΟΣΑ και της προώθησης του σχεδίου Μάρσαλ, τα φαινόμενα της αγροτικής εξόδου, της διαδικασίας αστικοποίησης, και του συναφούς ζητήματος στέγης, ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με τη *διαδικασία εκβιομηχάνισης* που συντελέστηκε μεταπολεμικά στις χώρες της περιφέρειας, *με μοχλό τις επενδύσεις του μητροπολιτικού κεφαλαίου.* Στα πλαίσια ενός «νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας» η εξαγωγή κεφαλαίου από τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες παίρνει, μετά τον πόλεμο, όλο και περισσότερο *τη μορφή άμεσων και κυρίως βιομηχανικών επενδύσεων* που αναλαμβάνονται από τις *πολυεθνικές εταιρείες.* Οι άμεσες επενδύσεις είναι οι απευθείας επενδύσεις, σε αντιδιαστολή με τις έμμεσες επενδύσεις που αντιπροσωπεύουν κυρίως δάνεια.

> *Η οικονομική φιλοσοφία που ακολουθήθηκε από τις μεταπολεμικές κυβερνήσεις ήταν αυτή της προσέλκυσης ξένου κεφαλαίου και της ταχείας εκβιομηχάνισης της χώρας,*

[i] Παπαδοπούλου Άννα, *Το οικονομικό πλαίσιο της μεταπολεμικής περιόδου και η έκθεση Βαρβαρέσου,* ΕΜΠ, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, ΔΠΜΣ – Τομέας Πολεοδομίας – Χωροταξίας, Μάθημα: Σύγχρονος Καπιταλισμός – Παγκοσμιοποίηση, Καθηγήτρια: Αντωνοπούλου Σοφία, Αθήνα, Ιούλιος 2008, σσ. 2-3

[ii] Σοφία Ν. Αντωνοπούλου, *Η μεταπολεμική οικονομία και το οικιστικό φαινόμενο* (Ειδικά θέματα Πολεοδομίας Ι, 7ο εξάμηνο, Σημειώσεις Παραδόσεων), Αθήνα 1989, ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας: πόλη και κοινωνικές πρακτικές, σ. 15

> *με προσανατολισμό τις εξαγωγές, το άνοιγμα των εμπορικών συνόρων της χώρας, την κατάργηση του μεγαλύτερου μέρους του πλέγματος των προστατευτικών μέτρων (υψηλοί δασμοί, ποσοτικοί περιορισμοί στις εισαγωγές κλπ.) και με αυτόν τον τρόπο την άρση της προστασίας της εγχώριας παραγωγής και την έκθεσή της στον ανταγωνισμό των ξένων προϊόντων.*[i]

Σύμφωνα με τον Πάνο Καζάκο,[ii] τρεις ήταν οι βασικοί άξονες: Η ενσωμάτωση της χώρας στο δυτικό σύστημα. Η νομισματική σταθερότητα. Η ανάληψη κρατικών πρωτοβουλιών για την εκτέλεση έργων ανάπτυξης.

Το 1952, με το διαβόητο νομοθετικό διάταγμα 2687, παραχωρήθηκαν *ειδικά προνόμια στο ξένο κεφάλαιο*, που προβλέπονταν μάλιστα και από το Σύνταγμα που είχε ψηφιστεί το ίδιο έτος. Οι νομοθέτες επέτρεπαν τον *επαναπατρισμό ορισμένου ποσοστού του εισαγόμενου κεφαλαίου και των κερδών του,* παραχωρούσαν σημαντικές φορολογικές *μειώσεις ή απαλλαγές,* και μείωση ή απαλλαγή από δασμούς επί του εισαγόμενου εξοπλισμού, πρώτων υλών και ενδιάμεσων προϊόντων.[iii] Η υπογραφή των συμβάσεων για την Αλουμίνα και την Esso προκάλεσε σφοδρές επικρίσεις.[iv]

3.7. Ανοιχτή κρίση στη γεωργία

Η μεταπολεμική περίοδος διακρίνεται από κάθε άλλη περίοδο, λόγω του απλώματος της διαδικασίας εκβιομηχάνισης *σ' ολόκληρο τον κόσμο.* Μια από τις προϋποθέσεις της εκβιομηχάνισης ήταν η «δημιουργία μιας εφεδρείας βιομηχανικών εργατών στις περιφερειακές χώρες», με *την αποδέσμευση* και *την απόσπαση* αγροτικού πληθυσμού από τη γη του. Άρχισε μια παράλληλη διαδικασία αποδιάρθρωσης των αγροτικών οικονομιών, που *απελευθέρωσε τεράστιες ποσότητες αγροτικής εργασίας.* Βασικά χαρακτηριστικά ήταν τα εξής:

---

[i] Σοφία Ν. Αντωνοπούλου, *Η μεταπολεμική οικονομία και το οικιστικό φαινόμενο* , ο.π., σ. 16

[ii] Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά – Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000,* Πατάκη, Αθήνα, 2006, σ. 141.

[iii] Σοφία Ν. Αντωνοπούλου, *Η μεταπολεμική οικονομία και το οικιστικό φαινόμενο,* σ. 5.

[iv] Ι. Ζίγδης, *Η Σύμβαση της Αλουμίνας,* αναδημοσίευση από τα Πρακτικά της Βουλής 17.11.1960, Αθήνα, 1960· Α. Αγγελόπουλος, *Η Κοινή Αγορά, η Εκβιομηχάνιση και η Σύμβαση Thomas Pappas,* περιοδικό *Νέα Οικονομία,* τχ. 2, 1963.

- Σε πολλές χώρες της περιφέρειας αντικαταστάθηκαν σε σημαντικούς τομείς οι παραδοσιακοί τρόποι καλλιέργειας της γης *από τη μεγάλης κλίμακας μηχανοποιημένη καπιταλιστική αγροτική παραγωγή,* προσανατολισμένη σε εξαγωγές.
- Απομακρύνθηκαν μεγάλα τμήματα του αγροτικού πληθυσμού από τη γη και μετανάστευσαν στις πόλεις.
- Ανακατευθύνθηκε μέρος του πληθυσμού στη γεωργία, ως εργάτες γης.

Απροκάλυπτη βία και *οικονομικός καταναγκασμός* έδιωξαν τους αγρότες από τη γη. Έτσι, εκτιμάται ότι το 1947-48, στη μέση του εμφυλίου, 700.000 Έλληνες αγρότες, δηλαδή το 10% του πληθυσμού της χώρας, εγκατέλειψαν την ύπαιθρο και μετανάστευσαν στις πόλεις. *Η καπιταλιστική διείσδυση συμβαδίζει με την συρρίκνωση του αγροτικού χώρου,* παντού στον κόσμο:

> *Η μεταπολεμική περίοδος σημαδεύεται από μεγάλους μετασχηματισμούς στις οικονομικές και κοινωνικές δομές των περιφερειακών χωρών. Μια από τις σημαντικότερες εκδηλώσεις αυτών των μετασχηματισμών είναι η διαδικασία της αγροτικής εξόδου στις χώρες της περιφέρειας, που παίρνει τον χαρακτήρα μεγάλων πληθυσμιακών μετακινήσεων σε κλίμακα χωρίς ιστορικό προηγούμενο.*
>
> *Η αγροτική έξοδος οδηγεί σε ραγδαία αστικοποίηση, τη λεγόμενη «αστική έκρηξη» στις χώρες της περιφέρειας, καθώς και σε μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα. Την ίδια περίοδο το ζήτημα της στέγης παίρνει δραματικές διαστάσεις στις χώρες αυτές, όπως μαρτυρεί η δημιουργία των περιβόητων παραγκουπόλεων….*[i]

Ανάμεσα στο 1950 και το 1980 ο πληθυσμός του Σάο Πάολο αυξήθηκε από 2,5 σε 12,2 εκατομμύρια, ο πληθυσμός του Ρίο ντε Τζανέιρο από 3 εκατ. έφτασε τα 8,8 εκατ., η Λίμα του Περού γνώρισε μια αύξηση από 950 χιλιάδες σε 4,6 εκατομμύρια, και η Τζακάρτα της Ινδονησίας από 1,5 σε 6,5 εκατομμύρια.[ii]

[i] Σοφία Ν. Αντωνοπούλου, *Η μεταπολεμική οικονομία και το οικιστικό φαινόμενο* (Ειδικά θέματα Πολεοδομίας Ι, 7ο εξάμηνο, Σημειώσεις Παραδόσεων), Αθήνα 1989, ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας: πόλη και κοινωνικές πρακτικές, σ. 5
[ii] *The Hamlyn Historical Atlas,* εκδότης R. Moore, Hamlyn, 1981, σ. 164-5.

Το φαινόμενο της αγροτικής εξόδου είχε ως προηγούμενό του τη λεγόμενη «αγροτική επανάσταση», που είχε προηγηθεί της βιομηχανικής επανάστασης και της γέννησης του καπιταλισμού. Τότε η *εκδίωξη των αγροτών* ακολουθήθηκε από την εμφάνιση του «ελεύθερου εργάτη στην αγορά».[i]

Ενώ όμως ο ευρωπαϊκός μετασχηματισμός της εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης συντελέστηκε με πολύ βραδύτερους ρυθμούς, οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες υφίστανται τις αλλαγές *σχεδόν ταυτόχρονα.*[ii] Και στην Ελλάδα παρατηρείται μεταπολεμικά διείσδυση μητροπολιτικού κεφαλαίου με *τη μορφή άμεσων επενδύσεων* σε διευρυνόμενη κλίμακα. Η διαδικασία σύντομα οδηγεί στην *ανατροπή του παραδοσιακού* αγροτικού μοντέλου και την ταχεία εκβιομηχάνιση της χώρας, και συνοδεύεται από:

- Απότομη ανατροπή της παραδοσιακής σύνθεσης του ελληνικού πληθυσμού.
- Αγροτική έξοδο.
- Ραγδαία αστικοποίηση.

Ωστόσο, «… χάρη σε μια ιστορική ιδιομορφία που αφορά το καθεστώς γαιοκτησίας στην Ελλάδα… η αγροτική έξοδος δεν οδήγησε σε σχηματισμό παραγκουπόλεων, παρά τελείως περιθωριακά».

Το 1953 αναγνωρίζεται ως έτος καμπής στη μεταπολεμική ελληνική οικονομική ιστορία:[iii]

- Σημαντικό μέρος του πλέγματος προστασίας της εγχώριας παραγωγής καταργήθηκε.
- Άνοιξαν τα εμπορικά σύνορα της χώρας.
- Μειώθηκαν οι επιδοτήσεις στ' αγροτικά προϊόντα.
- Χαλάρωσαν τα πολύπλοκα μέτρα προστασίας του αγροτικού εισοδήματος.

[i] E. P. Thompson, *The making of the English Working Class,* Penguin books, London, 1981· J. Merrington, "Town and Country in the Transition to Capitalism", στον τόμο *The transition from Feudalism to Capitalism,* R. Hilton (επιμέλεια), Verso editions, 1978, σσ. 170-195.
[ii] Ch. Abrams, *Housing in the modern world,* Forward, London, 1966, σ. ix.
[iii] Ξ. Ζολώτας, *Νομισματική ιστορία και οικονομική ανάπτυξις,* Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1964, σ. 149· *Τα πενήντα χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος,* Αθήνα, 1978, σ. 394.

Έτσι, στα τέλη της δεκαετίας του 1950 εμφανίστηκε μια *ανοιχτή κρίση* στη γεωργία. Πάντως, ο αγροτικός τομέας, αν και έπαψε να είναι ο σημαντικότερος στην ελληνική οικονομία, *διατήρησε τον εμπορευματικό* του *χαρακτήρα.* Έτσι, η αγροτική έξοδος *ήταν αποτέλεσμα της καταπτώχευσης,* δηλαδή της αδυναμίας επιβίωσης του μικρού αγρότη.

Οι κατασκευές, αντίθετα, διπλασίασαν το ποσοστό τους από το 1951 ως το 1973. Με το σύστημα της αντιπαροχής εμφανίστηκαν πολλοί μικροί εισοδηματίες.[i]

3.8. Μεταβολή των οικονομικών μεγεθών

Στη δεκαετία του '50 η γεωργία συνέβαλε με *ποσοστό 27,1%* στη δημιουργία *του ΑΕΠ*, τα γεωργικά προϊόντα αποτελούσαν *το 66,9% της αξίας των εξαγωγών,* και οι αγρότες *το 51,3% του εργατικού δυναμικού.*[ii]

> *Μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του '50 η γεωργία είχε σπουδαίο ρόλο. Συμμετείχε σημαντικά στη δημιουργία ρυθμών μεγέθυνσης του εθνικού κεφαλαίου και του όγκου των εξαγωγών, ενώ η προσφορά της στην απασχόληση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού ήταν σημαντική. Ως αποτέλεσμα, αυξημένη υπήρξε η συμμετοχή της στη δημιουργία εθνικού προϊόντος και εισοδήματος.*

Την περίοδο 1957-60 η γεωργία συνέβαλε σε ποσοστό 31% στη διαμόρφωση του Α.Ε.Π.:

Προέλευση ΑΕΠ	
Γεωργία	31%
Δευτερογενής Παραγωγή	26%
Τριτογενής Παραγωγή	43%

Στη δευτερογενή παραγωγή, ως γνωστόν περιλαμβάνονται, τα μεταλλεία, τα ορυχεία, η μεταποίηση, η *ηλεκτρική ενέργεια,* η ύδρευση, και η εκτέλεση έργων. Στην τριτογενή περιλαμβάνονται το χονδρικό και λιανικό εμπόριο, η

[i] Σοφία Ν. Αντωνοπούλου, *Η μεταπολεμική οικονομία και το οικιστικό φαινόμενο*, σ. 173.
[ii] Γ. Σαπουνάς – Δ. Μηλιάκος, *Η ελληνική γεωργία στη μεταπολεμική περίοδο, Επιπτώσεις από την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση και διδάγματα για το μέλλον,* Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας 51, σσ. 61-62.

πίστη, οι ασφάλειες, οι κτηματικές επιχειρήσεις, η ιδιοκτησία κατοικιών, η δημόσια διοίκηση, η εθνική άμυνα, και οι υπηρεσίες υγείας και εκπαίδευσης.[i] Μέσα σ' αυτό το φάσμα όμως, το 1960, οι κυριότεροι κλάδοι της ελληνικής οικονομίας, εκτός από τη γεωργία, ήταν μόνο η μεταποίηση, οι κατασκευές ακινήτων και η ιδιοκτησία κατοικιών.[ii]

Στη δεκαετία του '60 οι επιδόσεις της γεωργίας υστέρησαν συγκριτικά με τις αντίστοιχες του αστικού τομέα. Η συμβολή της στη διαμόρφωση ρυθμών μεταβολής του εθνικού προϊόντος και εισοδήματος αρχίζει να υποχωρεί. Το 1959-61 η συμμετοχή της γεωργίας στο ΑΕΠ ήταν 30% (18% στην Ιταλία, 4% στις ΗΠΑ), ο γεωργικός πληθυσμός αποτελούσε το 56% του συνόλου (30% στην Ιταλία, 8% στις ΗΠΑ), και το ποσοστό της γεωργικής γης επί της συνολικής εκτάσεως ήταν 29%.[iii]

Το 1963 αρδεύονταν 5,39 εκατ. στρέμματα, δηλαδή το 14,3% της συνολικής γης· το μεγαλύτερο ποσοστό (25%) της συνολικής γης αρδευόταν στην Ήπειρο. «Η αρδευομένη έκτασις σήμερον δύναται να τριπλασιασθή μελλοντικώς, υπερβαίνουσα τα 15 εκατ. στρέμματα», διαπίστωναν οι ερευνητές.[iv]

Η συμβολή των πιο σημαντικών καλλιεργειών στη μεταβολή της αξίας της φυτικής παραγωγής είχε ως εξής:

Καλλιέργεια	**Ποσοστό συμβολής**
Σιτηρά	22,2%
Βρώσιμα όσπρια	1,9%
Κτηνοτρ/κά φυτά	10,3%
Κηπευτικά	13,6%
Βιομηχ/κά φυτά	28%
Αμπελοειδή	6,2%
Ελαιοκομικά	12%
Εσπεριδοειδή	1,9%
Νωπά Φρούτα	2,9%
Ξηροί Καρποί	1%

[i] Benjamin Ward, *Ελληνική Περιφερειακή Ανάπτυξη,* σ. 13
[ii] ο.π. σ. 19
[iii] Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, *Περιφερειακή Γεωργική Ανάπτυξις,* σ. 14
[iv] ο.π., σσ. 26-27

Οι ετήσιες διακυμάνσεις του ύψους του Ακαθάριστου Γεωργικού Προϊόντος οφείλονταν κυρίως «στη μεγάλη, ακόμη, συμμετοχή της φυτικής παραγωγής στη διαμόρφωσή του, καθόσον ως γνωστό επηρεάζεται άμεσα από τις καιρικές συνθήκες». Με την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας και την προώθηση τεχνολογικών μεταβολών θα περιοριστούν οι ετήσιες αυτές διακυμάνσεις.[i]

Την περίοδο 1960-70 η συμβολή της γεωργίας στη δημιουργία του ΑΕΠ ήταν 21,4%, τα γεωργικά προϊόντα συνέβαλαν κατά 55,2% στην αξία των εξαγωγών, και οι αγρότες αποτελούσαν το 46,9% του εργατικού δυναμικού. Την πενταετία 1963-68 σημειώθηκε υψηλός ρυθμός ανάπτυξης, 4,1%, λόγω της *θεαματικής αύξησης* του όγκου των *Ακαθάριστων Επενδύσεων Παγίου Κεφαλαίου* σε μεγάλα εγγειοβελτιωτικά έργα.[ii]

Στη δεκαετία του '70, όμως, σημειώθηκαν χαμηλές αποδόσεις και ζημιές στην παραγωγή, και είχαμε υποβαθμισμένη παραγωγή. Η συμβολή της γεωργίας στη δημιουργία του ΑΕΠ έπεφτε στο 15,1%, η συμμετοχή των γεωργικών προϊόντων στην αξία των εξαγωγών ήταν 30,2%, και οι αγρότες αποτελούσαν *το 34%* του εργατικού δυναμικού. Το 1977 το κατά κεφαλή γεωργικό εισόδημα ανερχόταν στο 63,4% του εισοδήματος του μέσου απασχολούμενου, από 45% που ήταν μεταξύ 1961-1971.

Το 1979 η γεωργία απασχολούσε το 28% του ενεργού πληθυσμού, συμμετείχε κατά 14,2% σε σταθερές τιμές στο ΑΕΠ, και κατά 35,5% στις συνολικές εξαγωγές.[iii] «Το πάγιο κεφάλαιο που επενδύθηκε στο γεωργικό τομέα (μηχανήματα, εγγειοβελτιωτικά έργα, κτίρια κ.λπ.) υπερ-πενταπλασιάστηκε» την περίοδο 1959-1979. «Συγκεκριμένα από 22 δις δραχμές περίπου, σε σταθερές τιμές του 1970, που ήταν το 1958, ανήλθε σε 114 δις δραχμές το 1977».[iv]

[i] Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Γ.Ο.Μ. και Προγραμματισμού, *Εξελίξεις της Ελληνικής Γεωργίας κατά την εικοσαετία 1958-1978 και η εφαρμοσθείσα γεωργική πολιτική,* σσ. 2, 7-8
[ii] ο.π., σσ. 7-8.
[iii] ο.π., σσ. 2, 7-8.
[iv] ο.π., σ. 22.

3.8.1. Η εξέλιξη του αγροτικού εισοδήματος

Σε αντίθεση με τις ώριμες καπιταλιστικές κοινωνίες, στις αναπτυσσόμενες κοινωνίες η γεωργική απασχόληση και η αυτοαπασχόληση έχουν πολύ μεγάλο βάρος, και τα χρηματικά εισοδήματα των αγροτικών νοικοκυριών και των επαγγελματοβιοτεχνών αποτελούν σημαντικό συστατικό στοιχείο της περιφερειακής οικονομίας.

Το κράτος παρενέβη ποικιλοτρόπως στη διαμόρφωση του αγροτικού εισοδήματος, και των σχετικών τιμών αγροτικών και βιομηχανικών προϊόντων. Αμέσως μετά τον πόλεμο επανήλθε σε ισχύ το προπολεμικό σύστημα στήριξης των τιμών των αγροτικών προϊόντων με στόχο τόσο την αύξηση της γεωργικής παραγωγής όσο και την προστασία του αγροτικού εισοδήματος.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 οι τιμές στήριξης αφορούσαν μόνο το σιτάρι, τον καπνό και τη σταφίδα. Αργότερα, επεκτάθηκαν και στο ρύζι, το κριθάρι, το καλαμπόκι, το ελαιόλαδο, τις ντομάτες, και το γάλα, ενώ από το 1959-60 θεσμοθετήθηκαν και άμεσες επιδοτήσεις παραγωγής, για το βαμβάκι, τις ζωοτροφές, τα εξαγώγιμα φρούτα, και την κρεατοπαραγωγή.[i] Μέχρι το 1967, η αγροτική πολιτική προστάτευε το εισόδημα του παραγωγού με:

- υψηλές τιμές παρέμβασης,
- δασμολογική προστασία,
- άδειες εισαγωγής κ.λπ.

Από το 1967 εφαρμόστηκε νέα πολιτική τιμών, σύμφωνα με την οποία οι τιμές παρέμβασης ευθυγραμμίζονταν με τις προβλεπόμενες διεθνείς ή εοκικές τιμές, αλλά πάνω τους προστίθενταν οι επιδοτήσεις της παραγωγής που αποσκοπούσαν είτε *στην κάλυψη του κόστους παραγωγής* και άρα στην προστασία του αγροτικού εισοδήματος, είτε στην ενθάρρυνση της παραγωγής συγκεκριμένων προϊόντων. Οι *κρατικές μεταβιβάσεις προς τον αγροτικό τομέα* αφορούσαν: στήριξη των τιμών, επιδοτήσεις της παραγωγής,

[i] Μαρία Καραμεσίνη, «Αυταρχικό μεταπολεμικό κράτος και ιδιαιτερότητες εφαρμογής του κεϋνσιανισμού. Μακροοικονομική επέκταση χωρίς κοινωνικό συμβόλαιο». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, σ. 133

αλλά και επιδοτήσεις αγοράς μηχανημάτων, επιλεγμένων σπόρων και ζώων, λιπασμάτων, δημιουργία εγκαταστάσεων κ.λπ., επιδοτήσεις συγκεκριμένων τύπων καλλιεργειών και των επιτοκίων των αγροτικών δανείων, διαγραφή των αγροτικών χρεών κ.α.

«Είναι χαρακτηριστικό ότι οι δικτατορίες του Μεταξά και του Παπαδόπουλου είχαν χρησιμοποιήσει το ίδιο μέσο – τη σεισάχθεια – για τον ίδιο σκοπό – την πολιτική νομιμοποίηση».[i] Αυτά που κρυβόντουσαν, όμως, πίσω από τη φιλολαϊκή προσωπίδα του ολοκληρωτισμού ήταν καθημερινά ζητήματα, όπως η φτώχεια για τους πολλούς μικροϊδιοκτήτες αγρότες, αφού - παρά τη χρηματοδότηση της αγροτικής κοινωνικής ασφάλισης - η πραγματική αγροτική σύνταξη παρέμενε πενιχρή.

3.8.2. Εθνικοί Λογαριασμοί

Με βάση σταθερές τιμές του 1970, οι μεταβιβάσεις κεφαλαίου και οι τρέχουσες μεταβιβάσεις από το εξωτερικό αυξήθηκαν από το 1960 ως το 1970, ανερχόμενες από το 4,1% στο 6% του συνολικού ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος. Όμως το 1975 σημειώθηκε μια μείωση του ποσοστού μεταβιβάσεων από το εξωτερικό στο 4,9% του ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος (= της αξίας του συνόλου των διαθέσιμων αγαθών και υπηρεσιών).[ii] Στη διάρκεια της 25ετίας 1950-75 το ακαθάριστο εθνικό προϊόν σημείωσε μέση ετήσια αύξηση 6,2% και το ακαθάριστο εθνικό εισόδημα 6,3%.

Ταυτόχρονα, προκλήθηκαν σημαντικές διαρθρωτικές μεταβολές στο εθνικό προϊόν και στο εθνικό εισόδημα από αντίστοιχες μεταβολές κατά βασικούς τομείς οικονομικής δραστηριότητας. Απ' όλους τους τομείς, η γεωργία, η κτηνοτροφία, η αλιεία και η δασοκομία είχαν το μικρότερο μέσο ετήσιο ρυθμό συμβολής στην αύξηση του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (4,1% από το 1950 ως το 1975).

[i] Μαρία Καραμεσίνη, «Αυταρχικό μεταπολεμικό κράτος και ιδιαιτερότητες εφαρμογής του κεϋνσιανισμού. Μακροοικονομική επέκταση χωρίς κοινωνικό συμβόλαιο», ο.π., σσ. 140-41

[ii] Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Συντονισμού, Γενική Διεύθυνσις Εθνικών Λογαριασμών, *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1958-1975,* Αθήναι, 1976, σ. 12.

Αντίθετα, το καθαρό εισόδημα από την αλλοδαπή αυξανόταν με μέσο ετήσιο ρυθμό 12,6% από το 1950 ως το 1975.[i] Γίνεται λοιπόν φανερό ότι η μετανάστευση αποτελούσε μια πιο σημαντική πηγή πλούτου για τις πόλεις και την ύπαιθρο. Το 1950 το καθαρό εισόδημα από την αλλοδαπή αποτελούσε μόνο το 0,5% του ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος. Το 1975 όμως είχε ανέλθει στο 2,2%.

Απεναντίας, η συμβολή της γεωργίας, κτηνοτροφίας, αλιείας, δασοκομίας, στο ακαθάριστο εθνικό εισόδημα μειωνόταν συνεχώς, από 27,7% το 1950, στο 17,9% το 1970, και στο 16,3% το 1975.[ii] Αντίστοιχη ήταν η μείωση της συμμετοχής του αγροτικού προϊόντος στο ΑΕΠ (27,8% το 1950, 16,7% το 1975), όπου δεν περιλαμβάνεται το καθαρό εισόδημα από την αλλοδαπή.

> *Παρά ταύτα η συμμετοχή του αγροτικού εισοδήματος εις το ακαθάριστον εγχώριον προϊόν παραμένει υψηλή συγκρινομένη με την αντίστοιχον εις τας χώρας-μέλη της Ε.Ο.Κ., όπου είναι χαμηλοτέρα του 8% (εξαιρέσει της Ιρλανδίας).*[iii]

Το 1958 το αγροτικό εισόδημα, περιλαμβανομένων των αποταμιεύσεων Α.Ε., συνεταιρισμών, κλπ., ήταν 21,14 δις δρχ. Το 1966 είχε ανέλθει στα 40,20 δις δρχ. και το 1974 είχε φτάσει τα 97,11 δις δρχ.[iv] Η αύξηση του αγροτικού εισοδήματος είχε πραγματοποιηθεί παρά τη συνεχή μείωση του απασχολούμενου στον κλάδο εργατικού δυναμικού και τη μείωση των εκτάσεων που είχαν καλλιεργηθεί τη 15ετία 1960-75.

Μεταξύ των ετών 1961 και 1971 ο ενεργός πληθυσμός του αγροτικού τομέα είχε μειωθεί κατά 30%, λόγω της χαμηλής παραγωγικότητας του τομέα και της συγκαλυμμένης ανεργίας, που ώθησαν τον αγροτικό πληθυσμό στην αναζήτηση άλλης απασχόλησης στις αστικές περιοχές ή στο εξωτερικό.[v]

Η αύξηση του πραγματικού εισοδήματος της γεωργίας και της κτηνοτροφίας είχε προκληθεί από τη σημαντική αύξηση και την ποιοτική βελτίωση των λιπασμάτων, των σπόρων, των καυσίμων, κ.λπ., από την αύξηση των

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Συντονισμού, Γενική Διεύθυνσις Εθνικών Λογαριασμών, *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1958-1975,* Αθήναι, 1976, ο.π.
[ii] ο.π., σ. 13.
[iii] ο.π., σ. 13.
[iv] ο.π., σσ. 44-45.
[v] ο.π., σ. 13.

αρδευόμενων εδαφών, από τη μηχανοποίηση των αγροτικών εργασιών (όργωμα, σπορά, συλλογή), και από την αναδιάρθρωση των καλλιεργειών, δηλαδή από τη στροφή σε αποδοτικότερες καλλιέργειες και την αύξηση και ποιοτική βελτίωση του ζωικού κεφαλαίου.

Η πορεία εκσυγχρονισμού της αγροτικής παραγωγής επιταχυνόταν. Συγκεκριμένα, κατά τη 15ετία 1960-75, βάσει σταθερών τιμών 1970, υπερτριπλασιάστηκε η δαπάνη για λιπάσματα, διπλασιάστηκε η δαπάνη για γεωργικά φάρμακα, υπερεννιαπλασιάστηκε η κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας και τετραπλασιάστηκε η κατανάλωση υγρών καυσίμων. Η τελευταία δαπάνη αντανακλούσε την αλματώδη αύξηση των γεωργικών μηχανημάτων και ιδίως των γεωργικών ελκυστήρων, οι οποίοι από 27 χιλιάδες το 1960 ανήλθαν στις 137 χιλιάδες το 1974.[i]

Το 1961 η κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας για γεωργική χρήση είχε ανέλθει στα 31 εκατομμύρια KWh, αποτελώντας το 1,47% της συνολικής ηλεκτρικής ενέργειας που διατέθηκε από τη ΔΕΗ. Το 1966 η κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας για γεωργική χρήση υπερδιπλασιάστηκε και τα επόμενα χρόνια η κατανάλωση αυξανόταν συνεχώς.

1961	1966	1971	1973	1974	1975
31	73	121	184	207	233

Διάθεση ηλεκτρικής ενέργειας για γεωργική χρήση σε εκατομμύρια KWh

Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής της κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας στη γεωργία ήταν σταθερά αυξητικός, +18,7% μεταξύ 1961-66, +10,6% μεταξύ 1966-71, και +17,8% μεταξύ 1971-75.

[i] *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1958-1975,* ο.π., σ. 13.

3.8.3. Ιδιωτική κατανάλωση

Την ίδια περίοδο η συνολική ιδιωτική κατανάλωση αποτελούσε περίπου τα δύο τρίτα της ακαθάριστης δαπάνης της εθνικής οικονομίας (67,8% το 1960, 62,4% το 1970, 64,9% το 1975).[i] Παράλληλα με την αύξηση του ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος σημειώθηκε, όπως ήταν φυσικό, και αύξηση της ιδιωτικής καταναλωτικής ζήτησης. Πάντως, ο ρυθμός ανόδου της δαπάνης των ιδιωτών για αγαθά και υπηρεσίες δεν υπήρξε ομοιόμορφος.

Αγαθά και υπηρεσίες	1950/75	1950/60	1960/70	1970/75
Τρόφιμα	4,1	3,7	4,8	3,5
Ποτά	4,6	2,0	6,0	6,8
Καπνός	5,6	5,0	5,6	6,9
Ιματισμός-Υπόδηση	7,4	5,3	10,5	5,6
Στέγαση- Ύδρευση	5,6	4,5	6,2	6,6
Θέρμανση-Φωτισμός	7,3	6,6	8,4	6,6
Έπιπλα-Σκεύη	10,0	12,8	9,9	6,6
Τρέχουσες οικιακές δαπάνες	4,3	1,9	6,1	5,5
Υγιεινή-Ατομικός Ευπρεπισμός	5,9	3,0	10,0	3,6
Ταξίδια-Μεταφορές	8,9	8,1	9,7	9,0
Επικοινωνίες	**14,8**	**14,4**	**14,6**	**15,6**
Δαπάνες αναψυχής	6,7	5,9	8,6	4,5
Εκπαίδευση	5,3	8,0	3,6	3,6
Λοιπές υπηρεσίες	4,9	4,3	6,9	2,2
Εγχώρια ιδιωτική κατανάλωση	**5,6**	**4,6**	**6,8**	**5,3**
Δαπάνες μόνιμων κατοίκων στην αλλοδαπή	11,5	13,0	9,8	11,9
Μείον: Δαπάνες μη μόνιμων κατοίκων στην ημεδαπή	19,9	29,0	13,8	14,5
Εθνική ιδιωτική κατανάλωση	**5,5**	**4,5**	**6,7**	**5,0**

Εξέλιξη της ιδιωτικής κατανάλωσης: Μέσοι ετήσιοι ρυθμοί αύξησης, βάσει σταθερών τιμών 1970

Την περίοδο αυτή εισάγονταν οι εκσυγχρονιστικές τεχνολογίες στην ελληνική κοινωνία. Έτσι, ο μεγαλύτερος μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης σημειωνόταν όλη την 25ετία 1950-75 στην κατανάλωση στον εμβρυακό ακόμη τομέα των επικοινωνιών (14,8%).[ii]

Οι δαπάνες για στέγαση και ύδρευση αυξάνονταν με τον ίδιο περίπου ρυθμό αύξησης (5,6%) της εγχώριας και της εθνικής ιδιωτικής κατανάλωσης. Λίγο μεγαλύτερος ήταν ο ρυθμός αύξησης της κατανάλωσης για θέρμανση

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Συντονισμού, Γενική Διεύθυνσις Εθνικών Λογαριασμών, *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1958-1975,* Αθήναι, 1976, σ. 12.
[ii] ο.π., σ. 22.

και φωτισμό (7,3%), και ακόμη μεγαλύτερος ο ρυθμός αύξησης της κατανάλωσης για ταξίδια και μεταφορές (8,9%). Σημαντικές αυξήσεις σημείωναν επίσης οι δαπάνες αναψυχής (6,7%).

Σε όλη αυτή την 25ετία (1950-75) ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης της ιδιωτικής κατανάλωσης ήταν μικρότερος τόσο από το ρυθμό του ΑΕΠ όσο και απ' το ρυθμό του ακαθάριστου εθνικού εισοδήματος. Εξάλλου, η συμμετοχή της ιδιωτικής κατανάλωσης στο ΑΕΠ και στο ακαθάριστο εθνικό εισόδημα μειώθηκε από 90,7% και 79,5% το 1950, σε 67,8% και 63,7% το 1970 αντίστοιχα. Συνεχώς μειούμενο ήταν και το ποσοστό συμμετοχής της ιδιωτικής κατανάλωσης στο διαθέσιμο ιδιωτικό εισόδημα, «ήτοι από 92,5% το 1960, εις 86,9% το 1965, εις 86,0% το 1970 και εις 84,4% το 1974».[i]

Η συμμετοχή της δαπάνης για τρόφιμα στο σύνολο της ιδιωτικής κατανάλωσης έβαινε συνεχώς φθίνουσα όλη την εξεταζόμενη 25ετία, ώστε από 46,1% το 1950 μειώθηκε σε 33,2% το 1975. Το επίπεδο διατροφής όμως είχε βελτιωθεί, αφού αυξήθηκε η συμμετοχή της δαπάνης για κρέας, γαλακτοκομικά, κλπ.

Αγαθά και υπηρεσίες	1950	1960	1970	1975
Τρόφιμα	46,1	43,0	35,8	33,2
Ποτά	4,3	3,4	3,2	3,4
Καπνός	3,7	3,9	3,5	3,8
Ιματισμός-Υπόδηση	8,4	9,1	13,0	13,3
Στέγαση-Ύδρευση	12,4	12,5	11,9	12,8
Θέρμανση-Φωτισμός	1,7	2,0	2,4	2,6
Έπιπλα-Σκεύη	1,7	3,6	4,8	5,2
Τρέχουσες οικιακές δαπάνες	5,4	4,2	4,0	4,0
Υγιεινή-Ατομικός Ευπρεπισμός	4,1	3,6	4,8	4,5
Ταξίδια-Μεταφορές	3,9	5,5	7,2	8,7
Επικοινωνίες	0,2	0,6	1,2	1,9
Δαπάνες αναψυχής	5,5	6,3	7,5	7,3
Εκπαίδευση	1,5	2,1	1,6	1,5
Λοιπές υπηρεσίες	1,0	1,1	1,1	1,0
Εγχώρια ιδιωτική κατανάλωση	**99,9**	**100,9**	**102,0**	**103,2**
Δαπάνες μόνιμων κατοίκων στην αλλοδαπή	0,3	0,6	0,8	1,1
Μείον: Δαπάνες μη μόνιμων κατοίκων στην ημεδαπή	0,2	1,5	2,8	4,3
Εθνική ιδιωτική κατανάλωση	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

Ποσοστιαία διάρθρωση ιδιωτικής κατανάλωσης

[i] *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1958-1975,* ο.π., σ. 23.

Συνεχώς αυξανόμενη ήταν η συμμετοχή της δαπάνης για ιματισμό-υπόδηση, έπιπλα-σκεύη, ταξίδια-μεταφορές, επικοινωνίες και δαπάνες αναψυχής.[i] Οι δαπάνες για στέγαση και ύδρευση αποτελούσαν σε όλη αυτή την 25ετία σημαντικό ποσοστό της ιδιωτικής κατανάλωσης, περίπου το 1/8 της συνολικής. Σημαντικές και σταθερά αυξανόμενες ήταν όλο αυτό το χρονικό διάστημα οι δαπάνες για ταξίδια και μεταφορές.

Από το 1960 ως το 1975 η ποσοστιαία συμμετοχή των διαρκών αγαθών στην εγχώρια ιδιωτική κατανάλωση αυξήθηκε από 3,2% το 1960, στο 4,6% το 1970 και στο 5,8% το 1975. Η εξέλιξη αυτή επηρεάσθηκε σημαντικά από τη δαπάνη των ιδιωτών για την απόκτηση *αυτοκινήτου* ιδιωτικής χρήσης, «της οποίας ο μεν ετήσιος ρυθμός αυξήσεως κατά την επισκοπουμένην 15ετίαν ανήλθεν εις 28% περίπου, η δε ποσοστιαία συμμετοχή της δαπάνης ταύτης εις το σύνολον της κατηγορίας των διαρκών αγαθών ανήλθεν από 2,5% το 1960 εις 21,6% το έτος 1975».[ii]

Το 1958 οι συνολικές δαπάνες για μεταφορές ήταν 3,68 δις δρχ. Το 94,29% από αυτές, δηλαδή 3,47 δις δρχ., αφορούσαν «υπηρεσίας μεταφοράς έναντι αμοιβής». Μόνο 63 εκατομμύρια δραχμές, δηλαδή το 1,71% των συνολικών δαπανών για μεταφορές, είχαν διατεθεί για την αγορά ιδιωτικών μέσων μεταφοράς. Άλλα 147 εκατομμύρια δρχ., ποσοστό 3,99%, είχαν διατεθεί την ίδια χρονιά (1958) για συντήρηση και κίνηση ιδιωτικών μέσων μεταφοράς.[iii] Τις επόμενες χρονιές η κατανάλωση στον τομέα των μεταφορών σημείωσε μια αργή άνοδο, φθάνοντας τα 5,76 δις δρχ. το 1962, τα 9,17 δις δρχ. το 1966 και τα 16,87 δις δρχ. το 1971. Οι δαπάνες για αγορά ιδιωτικών μέσων μεταφοράς αποκτούσαν μεγαλύτερο βάρος στη συνολική δαπάνη για μεταφορές, φθάνοντας τα 673 εκατομμύρια δρχ. το 1966, ποσοστό 7,33%, και τα 1,11 δις δρχ. το 1971, ποσοστό 6,60% του συνόλου της κατανάλωσης για μεταφορές.[iv] Τέλος, το 1974 το 7,65% των συνολικών δαπανών για μεταφορές αφορούσαν αγορά ιδιωτικών μέσων μεταφοράς.

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Συντονισμού, Γενική Διεύθυνσις Εθνικών Λογαριασμών, *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1958-1975,* Αθήναι, 1976, σ. 24.
[ii] ο.π., σ. 25.
[iii] ο.π., σ. 116, Πίναξ 13.
[iv] ο.π., σσ. 117-18, Πίναξ 13.

3.8.4. Δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις

Οι δαπάνες για μεταφορικά μέσα και για τον εξοπλισμό τους (εξαιρουμένων των ποντοπόρων πλοίων) έφτασαν το 1967 τα 4,66 δις δρχ., αποτελώντας το 9,66% του συνόλου των ακαθάριστων επενδύσεων στη χώρα. Επτά χρόνια μετά, το 1974 οι δαπάνες για μεταφορικά μέσα και τον εξοπλισμό τους ήταν 9,75 δις δρχ., ποσό που αντιστοιχούσε στο 6,45% του συνόλου των εγχώριων ακαθάριστων επενδύσεων. Οι συνολικές ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στον τομέα μεταφορών και επικοινωνιών ήταν την ίδια χρονιά 22,97 δις δρχ., ποσοστό 15,20% του συνόλου των ακαθάριστων επενδύσεων.[i]

Γενικά μιλώντας, οι τομείς της *μανιφακτούρας* (μεταποίησης) και της *κατοικίας* είναι οι βασικοί τομείς όπου πραγματοποιήθηκαν οι μεγαλύτερες ιδιωτικές επενδύσεις παγίου κεφαλαίου από το 1958 ως το 1975, σύμφωνα με τους *Εθνικούς Λογαριασμούς* που κυκλοφόρησαν το έτος 1976. Αντίθετα, στους τομείς της *ενέργειας*, της *ύδρευσης* και της *αποχέτευσης*, όπως και στους τομείς των *μεταφορών* και των *επικοινωνιών*, η επενδυτική πρωτοβουλία του κράτους ήταν πιο ενισχυμένη.

Στον *αγροτικό* τομέα, αφού δόθηκε μια γερή ώθηση από τις δημόσιες επενδύσεις στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και στις αρχές της επόμενης, οι ιδιωτικές επενδύσεις σταδιακά υπερίσχυσαν, χωρίς όμως να λείψουν και οι δημόσιες. Για παράδειγμα, το 1958 επενδύθηκαν από το δημόσιο συνολικά 778 εκατομμύρια δρχ. στη γεωργία, την κτηνοτροφία, σε εγγειοβελτιωτικά έργα κλπ. Την ίδια χρονιά οι ιδιωτικές επενδύσεις ήταν 1,5 δις δρχ. Όμως το 1961 οι δημόσιες επενδύσεις στον αγροτικό τομέα ξεπέρασαν τις ιδιωτικές, φθάνοντας τα 1,88 δις δρχ., και, μάλιστα, συνέχισαν να υπερτερούν έναντι των ιδιωτικών και την επόμενη διετία 1962-63 (1,8 δις δρχ. κάθε χρόνο).[ii] Από Από κει και πέρα οι ιδιωτικές επενδύσεις στον αγροτικό τομέα ξεπερνούν τις δημόσιες, ενώ αυξάνονται αμφότερες (4,72 δις δρχ. οι δημόσιες το 1974 και 7,31 δις δρχ. οι ιδιωτικές).

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Συντονισμού, Γενική Διεύθυνσις Εθνικών Λογαριασμών, Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1958-1975, Αθήναι, 1976, σσ. 124-25, Πίναξ 16.
[ii] ο.π., Πίναξ 17.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό όλης της περιόδου είναι ότι οι συνολικές ιδιωτικές επενδύσεις είναι κάθε χρόνο αρκετά μεγαλύτερες από τις δημόσιες, ακόμα και αν εξαιρέσουμε από τη συνολική εικόνα τα ποντοπόρα πλοία. Για παράδειγμα, το 1974 οι συνολικές ακαθάριστες δημόσιες επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου ήταν 37,58 δις δρχ., ενώ οι αντίστοιχες ιδιωτικές έφταναν τα 87,77 δις δρχ.

Ο τομέας των μεταφορών και επικοινωνιών εμφανίζει μεγαλύτερες τις δημόσιες από τις ιδιωτικές ακαθάριστες επενδύσεις μόνο και μόνο επειδή δεν περιλαμβάνονται στο σύνολο τα ποντοπόρα πλοία. Επίσης, ο τομέας μεταφορές-επικοινωνίες κατά την εξεταζόμενη περίοδο γνώρισε μια αξιοσημείωτη αύξηση στη συνολική επενδυτική δραστηριότητα, δημόσια ή ιδιωτική, η οποία από 2,62 δις δρχ. το 1958 εκτινάχθηκε στα 22,97 δις δρχ. το 1974.[i]

Πολύ μικρότερη τέλος ήταν η συμβολή του ιδιωτικού τομέα στις ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου για παραγωγή ενέργειας, ύδρευση και αποχέτευση. Το 1958 το δημόσιο επένδυσε 1,01 δις δρχ. για ενέργεια, ύδρευση, αποχέτευση, ενώ ο ιδιωτικός τομέας μόνο 141 εκατομμύρια δρχ. Δέκα χρόνια μετά, το 1968, οι δημόσιες επενδύσεις στους ίδιους τομείς ήταν 4,74 δις δρχ., ενώ οι ιδιωτικές είχαν καθηλωθεί στα 97 εκατομμύρια δραχμές. Η ίδια εικόνα επικρατούσε και το 1974, όταν οι δημόσιες επενδύσεις για ενέργεια, ύδρευση, αποχέτευση, είχαν φτάσει τα 13,84 δις δρχ., ενώ οι ιδιωτικές ήταν μόνο 341 εκατομμύρια δρχ.[ii]

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Συντονισμού, Γενική Διεύθυνσις Εθνικών Λογαριασμών, Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1958-1975, Αθήναι, 1976, Πίναξ 17.
[ii] ο.π.

3.9. Από τις γεωργικές στις βιομηχανικές εξαγωγές

Το 1971 οι *επιχειρήσεις με ξένο κεφάλαιο* αντιπροσώπευαν το 21% του συνόλου των Ανώνυμων Εταιρειών και Εταιρειών Περιορισμένης Ευθύνης, έλεγχαν το 50% του συνολικού ενεργητικού, το 54% των παγίων κεφαλαίων, και απασχολούσαν το 37% του συνόλου των εργαζόμενων.[i]

Οι ξένες επενδύσεις κατευθύνθηκαν κυρίως στα βασικά μέταλλα, τις χημικές βιομηχανίες, τον ηλεκτρολογικό εξοπλισμό, τα παράγωγα πετρελαίου και τα μεταφορικά μέσα (κυρίως ναυπηγεία και ναυπηγοεπισκευές). Πάντως, οι δύο τελευταίοι κλάδοι κυριαρχήθηκαν από το ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο. Χωρίς άμεση επένδυση, μέσα όμως από «τεχνική συνεργασία», το ξένο κεφάλαιο κατευθύνθηκε επίσης στις παραδοσιακές ελαφρές βιομηχανίες τροφίμων, ποτών, υφαντουργίας, ενδυμάτων.

Όλες αυτές οι επενδύσεις είχαν *εξαγωγικό προσανατολισμό.* Το αποτέλεσμα της όλης βιομηχανικής μεταστροφής της περιόδου, ήταν ότι οι γεωργικές εξαγωγές μειώθηκαν από 73% του συνόλου το 1953, στο 26% το 1981, ενώ *οι βιομηχανικές εξαγωγές αυξήθηκαν* από 14% του συνόλου το 1965, σε 41% το 1970, και επίσης, δυναμικά εμφανίστηκαν οι *εξαγωγές προϊόντων επεξεργασίας πετρελαίου*: από 1% του συνόλου το 1970, ανήλθαν σε 14% το 1973, μειώθηκαν σε 5% το 1976, και ανήλθαν σε 9,5% το 1981. Ταυτόχρονα, και μετά το 1965, αυξανόμενο μέρος των γεωργικών εξαγωγών αποτελείται από προϊόντα *βιομηχανιών επεξεργασίας τροφίμων.*

Όλες αυτές οι μεταβολές συνιστούν ένα ριζικό *μετασχηματισμό της Ελλάδας,* σε βραχύτατο χρονικό διάστημα: από εξαγωγέας αγροτικών προϊόντων μετατρέπεται σε *εξαγωγέα βιομηχανικών προϊόντων.* «Εντούτοις, η θεαματική ανάπτυξη των βιομηχανικών εξαγωγών αυτήν την περίοδο δεν οδήγησε σε μία βελτίωση του Εμπορικού Ισοζυγίου της χώρας. Αντίθετα, το έλλειμμα του Εμπορικού Ισοζυγίου αυξήθηκε ταχύτατα».[ii]

[i] Σοφία Ν. Αντωνοπούλου, *Η μεταπολεμική οικονομία και το οικιστικό φαινόμενο* (Ειδικά θέματα Πολεοδομίας Ι, 7ο εξάμηνο, Σημειώσεις Παραδόσεων), Αθήνα 1989, ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας: πόλη και κοινωνικές πρακτικές, σ. 39.
[ii] ο.π., σ. 43

Με μοχλό το μητροπολιτικό κεφάλαιο υποστηρίχθηκε μια εκβιομηχάνιση με εξαγωγικό προσανατολισμό. Το παράδοξο όμως ήταν ότι *δεν επιτεύχθηκε καμιά αυτάρκεια* σε βιομηχανικά προϊόντα, αλλά αντίθετα, η εκβιομηχάνιση επέφερε *εξάρτηση από βιομηχανικές εισαγωγές*. Η εξάρτηση αυτή ήταν αποτέλεσμα των *επενδυτικών ενεργειών* του μητροπολιτικού κεφαλαίου, που είχε για αποκλειστικό κριτήριό του το «συγκριτικό πλεονέκτημα» που κάθε χώρα παρουσίαζε, αδιαφορώντας για τη συμπληρωματικότητα της παραγωγής μεταξύ μονάδων και κλάδων της μεταποίησης και των άλλων τομέων της οικονομίας. Κατά συνέπεια, οι εισαγωγές που συνέβαλαν κυρίως στην αύξηση του ελλείμματος ήταν κυρίως εισαγωγές βιομηχανικών προϊόντων, πρώτων υλών και ενδιάμεσων προϊόντων.

Έτσι, παρά τη σημαντική εξισορρόπηση του ελλείμματος από τους άδηλους μεταναστευτικούς, ναυτικούς και τουριστικούς πόρους, *το Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών* παρέμενε *αρνητικό,* και οδήγησε στο *δανεισμό* και την *καταχρέωση* της χώρας. Η τάση μεγέθυνσης των εισαγωγών είχε διαφανεί από νωρίς:

ΒΡΕΤΑΝΝΙΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΙ ΑΙΤΟΥΣΑΙ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΟΥΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Δημοσιεύομεν κατωτέρω κατάλογον προϊόντων βρεταννικῶν βιομηχανιῶν αἱ ὁποῖαι ζητοῦν ἀντιπροσώπους εἰς τὰς Ἀθήνας ἢ τὸν Πειραιᾶ μόνον: 1) Μεταλλικὰ πώματα φιαλῶν μὲ μηχανὰς τοποθετήσεώς των. 2) Μπουρνούζια, μπαβέτες διὰ μωρά, λινὰ ὑφάσματα διὰ διηθήσεις. 3) Προϊόντα πετρελαίου διὰ τὰς βιομηχανίας μαλλίνων εἰδῶν. 4) Φθηνοὶ ραδιοδέκται λειτουργοῦντες μὲ μπαταρίαν. 5) Ποδήλατα. 6) Εἰδικὰ γυαλιὰ ἡλίου. 7) Εἰδικὰ φτυάρια φορτώσεως διὰ χρησιμοποίησιν εἰς λιμένας. 8) Στρόφιγγες μεταβλητοῦ μήκους. 9) Ναυτικαὶ διζελοκίνητοι μηχαναί. 10) Μηχανήματα βιβλιοδετήσεως. 11) Χημικαὶ ὕλαι διὰ τὸ καουτσούκ, τὰ λινόλεουμ καὶ τὰ χρώματα. 12) Ὄργανα διὰ τὴν καταγραφὴν τοῦ χρόνου τῆς μὴ λειτουργίας βιομηχανικῶν μηχανημάτων. 13) Μηχανήματα κοπῆς. 14) Μηχαναὶ συσκευασίας κιβωτίων καὶ προσδέσεως αὐτῶν μὲ χαλύβδινα ἐλάσματα. 15) Τσαγιέρες ποὺ διατηροῦν τὴν θερμότητα. 16) Μηχανήματα πωματώσεως καὶ σφραγίσεως τῶν φιαλῶν. 17) Ἠλεκτρικὰ ὄργανα δι' ἐργαστήρια. 18) Καυστῆρες πετρελαίου μὲ ἀτμὸν διὰ οἰκιακὴν χρῆσιν. 19) Γυναικεῖα εἴδη κολυμβήσεως. 20) Μὴ ἠλεκτρικὴ (χειροκίνητος) σκοῦπα καθαρισμοῦ ταπήτων. 12) Διάφορες σάλτσες, σάλτσα ἀπὸ τομάτα καὶ μανιτάρια, ἐμφιαλωμένον ὄξος. 22) Χαλύβδιναι γωνίαι διὰ πολλαπλᾶς χρήσεις (ράφια ἱκριώματα κλπ). Οἱ ἐνδιαφερόμενοι δέον νὰ ἀποτανθοῦν εἰς τὸν κ. Ντάκουορθ, Ἐμπορικὸν Τμῆμα Βρεταννικῆς Πρεσβείας, Λουκιανοῦ 10, Ἀθῆναι, τηλέφ. 70–621 ἐσωτ. 126.

Βιομηχανική Επιθεώρησις, 22ος τόμος (1955), σ. 245.

3.10. Παραδοσιακή και μοντέρνα γεωργία

Στις αναπτυγμένες χώρες, όπου η διαδικασία της οικονομικής και κοινωνικής ολοκλήρωσης μεταξύ γεωργίας και άλλων οικονομικών τομέων έχει κατ' ουσίαν ολοκληρωθεί, η καλλιέργεια της γης έχει γίνει *επιχείρηση* (business) και οι αγρότες συμπεριφέρονται σαν *επιχειρηματίες*. Συνήθως, όμως, δίπλα στο μοντέρνο αγροτικό τομέα συνυπάρχει ένας *παραδοσιακός*, που είναι μεγάλος με όρους απασχόλησης, αλλά μικρότερος με όρους παραγωγής *για την αγορά.* Αντίστοιχα, ο *μοντέρνος τομέας* είναι σχετικά μικρός από πλευράς απασχόλησης, αλλά πολύ μεγαλύτερος από την άποψη της συνεισφοράς στην προσανατολισμένη προς την αγορά παραγωγή γεωργικών προϊόντων.[i]

Τυπικό χαρακτηριστικό της παραδοσιακής γεωργίας, δηλαδή της *γεωργίας του χωρικού,* είναι το *μικρό, οικογενειακό* αγρόκτημα. Η παραγωγική αυτή μονάδα, το αγρόκτημα, έχει όχι μόνο μικρό μέγεθος πόρων και παραγωγής, αλλά και υψηλό βαθμό αυτάρκειας. Οι κύριοι συντελεστές της παραγωγής είναι η εργασία και η γη· ελάχιστα υλικά που χρησιμοποιούνται στην παραγωγή προέρχονται από την εμπορευματική αγορά. *Η αυτοκατανάλωση* μπορεί να πάρει *είτε πλήρη μορφή*, οπότε η παραγωγή γίνεται *μόνο* για αυτοκατανάλωση, *είτε μερική*, οπότε ένα μέρος της παραγωγής γίνεται γι' αυτοκατανάλωση και ένα άλλο μέρος κατευθύνεται στην αγορά.[ii]

Η διοχέτευση ενός μέρους της παραγωγής στην αγορά μπορεί να γίνεται είτε προγραμματισμένα, είτε απρογραμμάτιστα. Αν γίνεται *προγραμματισμένα*, ο αγρότης θα καλλιεργεί ένα ή περισσότερα εμπορεύσιμα προϊόντα (cash crops) ειδικά για την αγορά· αν γίνεται *απρογραμμάτιστα,* συνήθως αποτελείται από τροφή που αποτελεί περίσσευμα των αναγκών αυτοσυντήρησης του αγροτικού νοικοκυριού.

Ο συνδυασμός *έλλειψης γης* και *αφθονίας εργασίας* ευνοεί γεωργικά συστήματα *έντασης της εργασίας* με την καλλιέργεια προϊόντων που απαιτούν πολύ μεγάλη φροντίδα, με σκοπό τη μεγάλη σοδειά. Η σχετική σπανιότητα της γης φανερώνεται με τη μορφή του *ενοικίου* – που είναι πολύ ακριβό στα

[i] Subrata Ghatak and Ken Ingersent, *Agriculture and Economic Development,* σσ. 4-5
[ii] ο.π., σσ. 5-6

συστήματα έντασης της εργασίας – ενώ η σχετική αφθονία της εργασίας εκδηλώνεται με τους χαμηλούς μισθούς. Όταν, αντίθετα, υπάρχει *αρκετή γη*, και ελευθερία πρόσβασης των αγροτών σ' αυτήν, τότε μπορεί *η εργασία* να είναι *σπανιότερη*. Αυτή η κατάσταση ευνοεί ένα γεωργικό σύστημα που δίνει μεγαλύτερη έμφαση στο προϊόν ανά εργάτη, παρά στο προϊόν ανά μονάδα γης. Δεν επιδιώκεται η καλλιέργεια προϊόντων που χρειάζονται πολλή φροντίδα.[i]

Στην παραδοσιακή γεωργία η τεχνολογία είναι απλή, ακόμα και *πρωτόγονη* για τα δυτικά μάτια, αν και καλά δοκιμασμένη και αξιόπιστη μέσα από τη χρήση της για πολλές γενιές. *Η παραδοσιακή τεχνολογία απαιτεί ένταση της εργασίας,* και *είναι αυτάρκης,* χωρίς να εξαρτάται από εξωτερικούς προμηθευτές υλικών ή υπηρεσιών. Έτσι, χρησιμοποιείται ο κασμάς και η τσάπα, αντί για το άροτρο, και η ανθρώπινη και ζωική δύναμη έλξης, αντί για τη μηχανή εσωτερικής καύσης.

Το *άροτρο* χρησιμοποιείται συχνότερα σε μόνιμες εγκαταστάσεις. Η τεχνολογική *καινοτομία* εισάγεται για την *εμπορευματική παραγωγή*, που ίσως μπορεί να κατευθύνεται και προς την *εξαγωγή*. Η αυτοσυντήρηση και η μετακίνηση δεν συμβαδίζουν με την τεχνολογική πρόοδο, ενώ η τεχνολογική στασιμότητα μπορεί να οφείλεται:

- Στην απουσία κατάλληλης εναλλακτικής τεχνολογίας.
- Στην άγνοια των αγροτών για βελτιωμένες μεθόδους.
- Στην απουσία κινήτρων των αγροτών· στα ρίσκα και το κόστος της υιοθέτησης μιας καινοτομίας.
- Στα εμπόδια για την αποδοχή της καινοτομίας, που οφείλονται σε άλλες ανωμαλίες της αγοράς.[ii]

Στις περισσότερες χώρες οι «μεγάλες αποστάσεις» και η «μη προσβασιμότητα» αποτελούν εκφράσεις της *υπανάπτυξης των επικοινωνιακών υποδομών* της υπαίθρου, εξαιτίας του περιορισμένου αριθμού και της χαμηλής ποιότητας των δρόμων και των σιδηροδρόμων. Ακόμα και αναπτυγμένες χώρες επιτείνουν την *απομόνωση* του αγροτικού

[i] Subrata Ghatak and Ken Ingersent, *Agriculture and Economic Development,* σ. 7.
[ii] ο.π., 10-11

πληθυσμού, παραμελώντας τις *ταχυδρομικές, τηλεφωνικές* και *τηλεγραφικές* υπηρεσίες. Η κυκλοφορία των εφημερίδων παραμένει χαμηλή, κατά ένα μέρος λόγω του υψηλού αναλφαβητισμού, αλλά και εξαιτίας των δυσκολιών της διανομής στις απομακρυσμένες περιοχές.

Στις περισσότερες υποανάπτυκτες χώρες, αν και η φτώχεια δεν περιορίζεται στον αγροτικό τομέα, ωστόσο συγκεντρώνεται εκεί: τα αγροτικά εισοδήματα είναι πολύ χαμηλότερα από τα μη αγροτικά κατά κεφαλή εισοδήματα. Το μεγάλο κόστος της προώθησης των τεχνολογικών δικτύων στις τεράστιες αποστάσεις της αραιοκατοικημένης υπαίθρου, και η μεγάλη φτώχεια των αγροτών, είναι οι δύο βασικές αιτίες της τεχνολογικής στασιμότητας της υπαίθρου.[i]

Η φτώχεια είναι το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της παραδοσιακής γεωργίας. Οι αιτίες της φτώχειας είναι οι περιορισμένοι πόροι και η τεχνολογική στασιμότητα, που αμφότερα περιορίζουν την παραγωγή. Κι ενώ η εργασία είναι γενικά άφθονη, και η συλλογική εργασία γίνεται κανόνας στο οικογενειακό αγρόκτημα, η γη, αντίθετα, βρίσκεται σε εξαιρετική σπάνη, λόγω της *πληθυσμιακής πίεσης* και της *άνισης διανομής των καλλιεργητικών δικαιωμάτων.*

[i] Subrata Ghatak and Ken Ingersent, *Agriculture and Economic Development,* σσ. 12-13

3.10.1. Η μεταμόρφωση της αγροτικής ζωής

Μια ανάλυση της μεταμόρφωσης της παραδοσιακής αγροτικής κοινωνίας στην Ελλάδα προτείνει ο McNeill.[i] Μέσα από παρατήρηση της *μεταμόρφωσης μεταμόρφωσης* της ζωής σε έξι ελληνικά χωριά κατά τον 20ο αιώνα, συμπεραίνει ότι το παραδοσιακό πρότυπο της ελληνικής γεωργίας έδινε μεγάλο ρόλο στην *αγοραπωλησία.*

Η διαδικασία της αγοραπωλησίας στην Ελλάδα περιλαμβάνει όμως την πρόθεση της αμοιβαίας εξαπάτησης, ισχυρίζεται ο συγγραφέας, προσθέτοντας ότι οι Έλληνες βρίσκουν δύσκολο να πιστέψουν ότι μια συναλλαγή μπορεί να είναι αμοιβαία ευεργετική *και για τις δύο πλευρές.* Φυσικά, όπως αναγνωρίζει ο McNeill, αυτή η συμπεριφορά έρχεται σε αντιπαράθεση με τη γεωργία που προσβλέπει στην αυτάρκεια.

Η αγοραία συμπεριφορά εξηγείται από το γεγονός ότι στην Ελλάδα υπεύθυνη για την καλλιέργεια της γης είναι η *πυρηνική οικογένεια.* Σε αντίθεση με τη συλλογική δράση της σλαβικής *ζάντρουγκα,* η οικογένεια επιλέγει την *απομονωμένη εργασία*, επειδή περιορίζεται σε πολύ μικρές εκτάσεις γης. Ακόμη και όταν πεθάνει ο καλλιεργητής, δεν θα αναλάβει η κοινότητα την καλλιέργεια, αλλά θα γίνει κάποια *ενοικίαση* της εργασίας. Ακόμη και η σχέση ανάμεσα στ' αδέλφια διαρρηγνύεται συχνά για την κληρονομιά, ενώ πιο σταθερή μπορεί να μένει η σχέση με τον *κουμπάρο* ή το *νονό*.

Μέσα στην καθημερινή ζωή υπήρχαν, όμως, και οι πράξεις που δεν έχουν κανένα υλιστικό ή εμπορευματικό χαρακτήρα, όπως οι ηρωικές πράξεις του Ερωτόκριτου κ.ά. Επίσης, πριν από την έλευση του τουρισμού οι πράξεις γενναιοδωρίας, κυρίως προς τον φιλοξενούμενο, ή προς όλη την κοινότητα, υπερέβαιναν τις συνθήκες της στέρησης. Προς την αντίθετη κατεύθυνση λειτουργεί η βεντέτα.[ii] Το κυρίαρχο πάντως δεδομένο της ανάλυσης του McNeill είναι η συρρίκνωση της δραστηριότητας και η απομόνωση των χωρικών, κυρίως της ορεινής Ελλάδας.

[i] McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* σσ. 12-17
[ii] ο.π., σσ. 17-20

3.10.2. Εμπορεύσιμα προϊόντα

Εμπορεύσιμες καλλιέργειες (cash crops) ονομάζονται τα προϊόντα που μπορούν άμεσα να πουληθούν στην αγορά, αφού πρόκειται για σοδειές από μοντέρνους (γενετικά τροποποιημένους) σπόρους, σε αντίθεση με τις τροφές που παράγονται για αυτοκατανάλωση μέσα στη φάρμα. Υπάρχουν δύο διαφορετικές απόψεις για το ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στις *εισοδηματικές ανισότητες* και την *παραγωγή εμπορεύσιμων προϊόντων:*

- Σύμφωνα με την πρώτη άποψη, *η άνιση διανομή της γης* αποτελεί έναν *αποφασιστικό παράγοντα της ανισότητας* του αγροτικού εισοδήματος.
- Μια δεύτερη γραμμή επιχειρημάτων είναι πιο σύνθετη, και οι συγγραφείς εκφράζουν διάφορες θέσεις αναφορικά με τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην παραγωγή εμπορεύσιμων αγροτικών προϊόντων και την εισοδηματική ανισότητα: Κάποιοι υποστηρίζουν ότι η *παραγωγή εμπορεύσιμων προϊόντων* οδηγεί σε μεγαλύτερη ανισότητα, επειδή τα περισσότερα πλεονεκτήματα της εμπορευματικής παραγωγής τα δρέπουν οι πλούσιοι αγρότες.[i] Άλλοι ερευνητές θεωρούν πως *η παραγωγή εμπορεύσιμων αγροτικών προϊόντων* μπορεί να ασκήσει (και πράγματι ασκεί) μια *ευνοϊκή επίδραση στο αγροτικό εισόδημα,* και στην κατανομή που γίνεται σ' αυτό: προκαλεί την εμφάνιση *νέας απασχόλησης* και δίνει ευκαιρίες ενίσχυσης του εισοδήματος.[ii]

Στα τέλη του 20ου αιώνα, μεγαλύτερο κύρος είχε η θεωρία που συσχέτιζε την ανισότητα στο χωράφι πιο στενά με το αγροτικό εισόδημα, παρά με την έκταση της γης. Ενώ το *εισόδημα από μία περιζήτητη εμπορεύσιμη καλλιέργεια* (cash crop), όπως είναι το *ζαχαροκάλαμο,* είχε *μεγάλη και αρνητική συμβολή* στην κατανομή των εισοδημάτων, αντίθετα, το εισόδημα από *βασικά τρόφιμα* (σιτάρι, ρύζι) και από *ζωοτροφές* (σανό, κριθάρι) είχε μια

[i] Henry Bernstein, "Notes on Capital and Peasantry," in *Rural Development: Theories of Peasant Economy and Agrarian Change;* James Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of the Peasant Resistance*
[ii] Per Pinstrup-Andersen and Peter Hazell, "The Impact of the Green Revolution and Prospects for the Future," *Food Reviews International 1* (January 1985: pp. 1-23); Michael Lipton and Richard Longhurst, *New Seeds and Poor People*

εξισωτική επίδραση στην κατανομή των εισοδημάτων. Οι ποικιλίες υψηλής απόδοσης, ως εναλλακτικές των παραδοσιακών ποικιλιών σιταριού, ρυζιού και πολλών άλλων καλλιεργειών, έχει αποδειχθεί ότι αυξάνουν την παραγωγή προϊόντος, το εισόδημα και την απασχόληση. Η τεχνολογία ποικιλιών υψηλής απόδοσης συχνά σχετίζεται με μεγαλύτερη χρήση εργασίας, ευρύτερη συμμετοχή εργατικής δύναμης. Αντίθετα, η παραδοσιακή γεωργία ήταν περιορισμένη στην *αυτοκατανάλωση* και την *αυτοαπασχόληση*.[i]

3.11. Λίγο πριν την ένταξη στην ΕΟΚ

Στις 12.6.75 υποβλήθηκε αίτηση της Ελλάδας για την ένταξη στην ΕΟΚ. Το 1975 ήταν για τις βιομηχανοποιημένες χώρες η χρονιά με τη *σοβαρότερη οικονομική ύφεση* από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο: μεγάλη πτώση της βιομηχανικής παραγωγής, υψηλή ανεργία, μεγάλος και επίμονος πληθωρισμός, διαταραχές στην ισορροπία των πληρωμών.

> *Ο αγροτικός τομέας της Κοινότητας παρακωλύθηκε σοβαρά από τη νομισματική αστάθεια που προκαλούσε ρωγμές στην ενιαία αγορά. Η ανάπτυξη μιας κοινής αγροτικής πολιτικής επηρεάζεται από τους δείκτες του πληθωρισμού.*[ii]

Ο πληθωρισμός διέφερε σημαντικά ανάμεσα στα Κράτη-Μέλη που τα νομίσματά τους *ανατιμήθηκαν*, σε σύγκριση με εκείνα τα Κράτη-Μέλη που τα νομίσματά τους *υποτιμήθηκαν.* Η αγροτική κοινή αγορά συμβιώνοντας με την παγκόσμια αγορά επηρεαζόταν επίσης από τις κινήσεις των τιμών σε παγκόσμιο επίπεδο, λ.χ. μετά τις θεαματικές αυξήσεις που έγιναν από το 1973 και εξής, οι παγκόσμιες τιμές γνώρισαν πτώση από τα τέλη του 1974, και αυτή η τάση συνεχίστηκε τους πρώτους μήνες του 1975:

> *Τα παγκόσμια αποθέματα των βασικών εμπορευμάτων είναι σχετικά χαμηλά και οι σοδειές του 1975 δεν υπόσχονται κάποια αξιοσημείωτη μεταβολή. Από την άλλη, η Κοινότητα διαθέτει επαρκέστατα αποθέματα, και επίσης*

[i] Sudhin K. Mukhopadhyay, "Adapting Household Behavior to Agricultural Technology in West Bengal, India: Wage Labor, Fertility, and Child Schooling Determinants," in: *Economic Development and Cultural Change,* Vol. 43, σ. 91

[ii] European Coal and Steel Community, European Economic Community, European Atomic Energy Community, Commission, *The Agricultural Situation in the Community, 1975 Report,* σ. 7

υψηλό επίπεδο αυτάρκειας, στα βασικά αγροτικά προϊόντα που χρησιμοποιούνται στην ανθρώπινη κατανάλωση.

Οι κοινοτικοί υπάλληλοι διαπίστωναν από τότε ανισορροπίες ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση πολλών αγροτικών προϊόντων. Στον τομέα του γάλακτος αυτή η ανισορροπία εκδηλωνόταν κυρίως με τη συσσώρευση αποθεμάτων σκόνης αποβουτυρωμένου γάλακτος. Στον τομέα του κρασιού η ανισορροπία προσφοράς και ζήτησης φαινόταν από την εισαγωγή κανόνων μαζικής απόσταξης. Η αύξηση των αγροτικών μισθών κινήθηκε το 1974 μεταξύ 31,8% στην Ιταλία, και 14,5% στην Ιταλία, και το Συμβούλιο αποφάσισε το 1975 αύξηση 9,6% των αγροτικών τιμών.[i]

Ο αγροτικός τομέας της Κοινότητας συνέχισε μέσα στο 1976 να πλήττεται σοβαρά από τη νομισματική αστάθεια, που διαιρούσε την ενιαία αγορά. Η Κοινότητα *προσπαθούσε να συντηρεί την κοινή αγορά με αντισταθμιστικά χρηματικά ποσά*, αλλά τον Οκτώβριο του 1976 οι διαφορές διογκώθηκαν, κι ενώ το γερμανικό μάρκο αναβαθμιζόταν κατά +9,3%, η βρετανική στερλίνα έπεφτε σε ποσοστό −40,6%. Το αποτέλεσμα αυτών των διαφορών ήταν αυξημένες αντισταθμιστικές δαπάνες, μεγάλα βάρη για τον κοινοτικό προϋπολογισμό, και σοβαρή διακινδύνευση της κοινής αγροτικής πολιτικής.

Το έτος 1976 σημαδεύτηκε επίσης από μια ασυνήθιστη ξηρασία, που επηρέασε σοβαρά την αγροτική παραγωγή και τα εισοδήματα των αγροτών. Αντίθετα, τα παγκόσμια αποθέματα των βασικών εμπορευμάτων, που έφτασαν ένα σχετικά χαμηλό επίπεδο το 1975, άρχισαν το 1976 να ανέρχονται πάλι, χάρη στις καλές σοδειές.

Οι τιμές των αγροτικών προϊόντων στην παγκόσμια αγορά, αφού ξεπέρασαν την πτωτική πορεία που γνώρισαν στα τέλη του 1974, και στις αρχές του 1975, άρχισαν να αυξάνονται για όλα σχεδόν τα προϊόντα. Το 1976 οι παγκόσμιες τιμές αυξήθηκαν σημαντικά σε σύγκριση με τα χαμηλά επίπεδα του 1975.[ii]

[i] European Coal and Steel Community, European Economic Community, European Atomic Energy Community, Commission, *The Agricultural Situation in the Community, 1975 Report,* σ. 13, 19

[ii] European Coal and Steel Community, European Economic Community, European Atomic Energy Community, Commission, *The Agricultural Situation in the Community, 1976 Report*, σσ. 9-11

Το 1977 παρατηρήθηκε γενική οικονομική ανάρρωση, και αργή ανάπτυξη. Το 1978 η αργή ανάπτυξη συνεχίστηκε, και ο πληθωρισμός υποχώρησε, σημειώθηκε όμως υψηλή ανεργία, και υπήρχε αχρησιμοποίητο βιομηχανικό δυναμικό. Πολύ σύντομα η Ελλάδα θα γινόταν μέλος της ΕΟΚ.

Η ελληνική γεωργία είχε μεγάλες διαφορές σε σύγκριση με τη γεωργία των χωρών της Ε.Ε., που αφήναν να διαφανούν αντίστοιχες εκτεταμένες δομικές διαφοροποιήσεις του οικονομικού και παραγωγικού ιστού Ελλάδας - Ευρώπης. Το 1980 η ελληνική γεωργία συνέβαλε σε ποσοστό *16,3% στη δημιουργία του ΑΕΠ,* ενώ στην Ε.Ε. η συμβολή της γεωργίας στο ΑΕΠ ήταν μόλις 3,6%.[i] Την ίδια χρονιά, η φυτική παραγωγή αποτελούσε στην Ελλάδα το 68,2% της συνολικής γεωργικής παραγωγής, ενώ στην Ε.Ε. περιοριζόταν στο 46,9%. Αντίθετα η ζωική παραγωγή ήταν στην Ελλάδα το 31,8% της συνολικής, τη στιγμή που στην Ε.Ε. ανερχόταν στο 53,1%.

Η απασχόληση στη γεωργία αποτελούσε το 1980 στην Ελλάδα ένα σημαντικό ποσοστό της συνολικής, φθάνοντας το 30,3%. Αντίθετα *στην Ε.Ε. η γεωργία αποτελούσε μόνο το 8% της συνολικής απασχόλησης.* Οι γεωργικές επενδύσεις στην Ελλάδα αποτελούσαν το 7,8% των συνολικών επενδύσεων, και στην Ε.Ε. το 4,7%. Οι εξαγωγές γεωργικών προϊόντων αποτελούσαν το 1980 το *27,7%* του συνόλου της αξίας των ελληνικών εξαγωγών, ενώ στην Ε.Ε. περιορίζονταν στο 9%.[ii]

Στα τέλη του 20ου αιώνα, το χοιρινό και το βοδινό κρέας αποτελούσαν αντίστοιχα το 11% και το 14% της συνολικής ζωικής παραγωγής της Ε.Ε., αλλά μόνο το 4,5% και 5,5% της αντίστοιχης ελληνικής. Αντίθετα, το πρόβειο και γιδίσιο κρέας εμφάνιζαν στην ελληνική περίπτωση ψηλότερο ποσοστό (8,9% έναντι 2,3% της Ε.Ε.).

Η ελληνική γεωργία υπερτερεί σε προϊόντα όπως το ελαιόλαδο, τα νωπά φρούτα, ο καπνός, το βαμβάκι, τα λαχανικά, και παρουσιάζει μικρότερες ποσοστιαίες συμμετοχές στα ζαχαρότευτλα, το κριθάρι, τα κρασιά και τους ελαιούχους σπόρους.

[i] Γ. Σαπουνάς – Δ. Μηλιάκος, *Η ελληνική γεωργία στη μεταπολεμική περίοδο, Επιπτώσεις από την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση και διδάγματα για το μέλλον*, Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας 51, σ. 68, πίνακας 1.2

[ii] ο.π.

3.12. Ευρωπαϊκή προοπτική και Μεσογειακά Προγράμματα

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, όταν η Ελλάδα είχε ενταχθεί επίσημα στην ΕΟΚ, η συμμετοχή της γεωργικής παραγωγής στο ΑΕΠ περιοριζόταν στο 17,2%, τη στιγμή που ο γεωργικός πληθυσμός ανερχόταν στα 30% του συνόλου. Μερικές από τις «δομικές δυσμορφίες της ελληνικής οικονομίας» ήταν, στον αγροτικό τομέα:

- Η υποαπασχόληση ενός μεγάλου μέρους του αγροτικού πληθυσμού, χωρίς να υπάρχουν, με τις τότε συνθήκες, δυνατότητες απορρόφησής του, και μάλιστα στο φυσικό του περιβάλλον, σε άλλους τομείς οικονομικής δραστηριότητας.[i]
- Το ιδιαίτερα μικρό μέγεθος των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και ο ιδιαίτερα μεγάλος κατακερματισμός τους.
- Η ανεπάρκεια στην υποδομή και οργάνωση για την εμπορία και μεταποίηση των γεωργικών προϊόντων.

Με έκθεσή της, η ελληνική κυβέρνηση διεκδικούσε παρέμβαση, στήριξη και προστασία των μεσογειακών προϊόντων:

> *Σημειώνεται ότι οι κοινές οργανώσεις αγοράς, που καλύπτουν κατά μέσο όρο το 95% της αγροτικής παραγωγής στις εννέα άλλες χώρες, καλύπτουν μόνο το 75% στην Ελλάδα, η δε κάλυψή της είναι γενικά πιο χαλαρή.*[ii]

«Ειδικότερα για την ελληνική γεωργία», συνέχιζαν οι συντάκτες της έκθεσης προς την ΕΟΚ,

> *πρέπει να τονισθεί ότι η συνύπαρξή της με τις αναπτυγμένες και εκσυγχρονισμένες γεωργίες των άλλων χωρών δημιουργεί, κάτω από τους κανόνες της ΚΑΠ, οξύτατα προβλήματα.*
>
> *Η χρηματοδότηση και τεχνική βοήθεια της Κοινότητας στην εκτέλεση μεγάλων εγγειοβελτιωτικών έργων, στην ανάπτυξη τομέων όπως η αλιεία, με την αξιοποίηση των*

[i] *Θέσεις της ελληνικής κυβέρνησης για τις σχέσεις της Ελλάδας με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (Μνημόνιο της ελληνικής κυβέρνησης της 19ης Μαρτίου 1982).*
[ii] ο.π.

> *λιμνοθαλασσών της χώρας, στην ίδρυση και οργάνωση αγροτοβιομηχανικών συγκροτημάτων και στη ανάπτυξη συνεταιρισμών, είναι αναγκαία για την άμβλυνση των προβλημάτων. Ζωτικό όμως παραμένει το άμεσο πρόβλημα της στηρίξεως των μικροκαλλιεργητών.*[i]

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, απαντώντας στο μνημόνιο της ελληνικής κυβέρνησης, ζητούσε από το Συμβούλιο Υπουργών ν' αναγνωρίσει την ανάγκη ν' αντιμετωπισθούν τα ιδιαίτερα προβλήματα που υπήρχαν στην Ελλάδα, και ν' αναγνωρίσει τη δικαιοδοσία της Επιτροπής να συμβάλλει στην επίλυσή τους.[ii] «Οι προτάσεις της Επιτροπής στο πλαίσιο της επανεξετάσεως του Περιφερειακού Ταμείου προβλέπουν τη συγκέντρωση των προσπαθειών του τμήματος "υποποσοστώσεων" στις λιγότερο ευνοούμενες περιφέρειες».

«Όσον αφορά το Αγροτικό Ταμείο», τόνιζε η Επιτροπή στην ανακοίνωσή της, «η υιοθέτηση των προτάσεων για επιτάχυνση της αγροτικής ανάπτυξης σε μερικές περιφέρειες της Ελλάδας και για την καλλιέργεια εσπεριδοειδών θα οδηγήσει σε αύξηση της συμμετοχής της Ελλάδας» στους διατιθέμενους πόρους, αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης.

Το 1983 η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων με νέα ανακοίνωσή της, απαντούσε σε μνημόνιο της ελληνικής κυβέρνησης, κι επισήμαινε, ανάμεσα στ' άλλα, ότι - με αποφάσεις που λήφθηκαν στις 18 Μαΐου 1982 – *επιταχύνθηκε η προσαρμογή των τιμών ορισμένων γεωργικών προϊόντων* στις κοινές τιμές, δόθηκαν αυξήσεις ανώτερες από τον κοινοτικό μέσο όρο για ορισμένα μεσογειακά προϊόντα, κ.λπ.

Η Επιτροπή πρόσθετε, ακόμη, ότι το Νοέμβριο του 1982 επεκτάθηκαν ευνοϊκότεροι όροι και ποσοστά επιστροφής από ορισμένες μεσογειακές περιοχές, και σε παρόμοιες περιοχές της Ελλάδας, ενώ τον Ιούλιο του 1982 ανάλογες επεκτάσεις έγιναν στους τομείς της υποδομής, της άρδευσης και στο δασικό τομέα, και, επίσης, για τα εσπεριδοειδή.[iii]

---

[i] *Θέσεις της ελληνικής κυβέρνησης για τις σχέσεις της Ελλάδας με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες,* σ. 13

[ii] Δελτίο Τύπου, «Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο σχετικά με το Μνημόνιο της ελληνικής κυβέρνησης της 19ης Μαρτίου 1982. Στο: *Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Κοινοτικά Νέα,* Αθήνα, 11 Ιουνίου 1982, σ. 6

[iii] Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Η Ελλάδα μέσα στην Κοινότητα, Εκτιμήσεις και προτάσεις* (Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο), σ. 5

Το πιο σημαντικό στοιχείο όμως της ανακοίνωσης της Επιτροπής ήταν η εισαγωγή του *Ολοκληρωμένου Μεσογειακού Προγράμματος,* που πρόβλεπε «μείζονα αρδευτικά και αποστραγγιστικά προγράμματα», φράγματα, δεξαμενές κ.λπ., «νέα προγράμματα για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας στον τομέα των αιγοπροβάτων», «δασική ανάπτυξη και επέκταση», προγράμματα αμπελουργίας, προγράμματα μετατροπής και ανανέωσης των ελαιώνων, «τυποποίηση, ορθολογική οργάνωση και βελτίωση της ποιότητας στον τομέα των οπωροκηπευτικών», κτηνοτροφίας, λιμνοθαλασσών και ιχθυοτροφίας, αγροτουρισμό, κ.λπ.[i]

Μερικές σημαντικές προτάσεις της Επιτροπής αφορούσαν: «Μέτρα για τη βελτίωση της βιωσιμότητας των αγροτικών περιοχών: κατασκευή και εξοπλισμός μικρών ιατρικών κέντρων, κέντρων επαγγελματικής κατάρτισης, καθώς και κέντρων για παροχή συμβουλών και τεχνικής βοήθειας, βελτίωση του οδικού δικτύου μεταξύ των αγροτικών περιοχών και των πόλεων».[ii]

> *Κοινοτική ενίσχυση για την εκπαίδευση και την πρόσληψη πρόσθετων συμβούλων επί αγροτικών θεμάτων και την ανάπτυξη υπηρεσιών με αντικείμενο την παροχή συμβουλών στον αγροτικό τομέα· σύσταση υπηρεσίας παροχής τεχνικής βοήθειας στον τομέα της αλιείας.*

Τα έγγραφα της εποχής περιλαμβάνουν ένα μεγάλο σωρό από απραγματοποίητες προτάσεις, π.χ. τεχνική βοήθεια για τους αλιείς, κέντρα αλιευτικής έρευνας, ωκεανογραφικά πλοία, και άλλα πολλά.

[i] Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Η Ελλάδα μέσα στην Κοινότητα, Εκτιμήσεις και προτάσεις* (Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο), σσ. 8-9
[ii] ο.π., σ. 10

3.13. Η ταξική δομή της αγροτικής μας οικονομίας

Στην αγροτική παραγωγή, η ταξική διαφοροποίηση δεν είναι ευδιάκριτη όπως στους άλλους τομείς, ιδιαίτερα στη βιομηχανία.[i] Όπως παρατηρούσε το 1992 ο Πανιτσίδης, «αγροτικό νοικοκυριό με 200 στρέμματα σιτηρά» ως προς την χρηματική αξία της παραγωγής του «ισοδυναμεί με 5 στρέμματα θερμοκηπευτικών». Μέτρο μεγέθους των αγροτικών νοικοκυριών δεν είναι μόνο η έκταση της γης, αλλά και:

- Η ακαθάριστη αξία των προϊόντων του νοικοκυριού, και
- Ο όγκος της μισθωτής εργασίας.

Και αν, όπως διαπιστώνει ο Πανιτσίδης, είναι «ανέφικτη στον καπιταλισμό η πλήρης αντικατάσταση (εξαφάνιση) της μικρής παραγωγής από τη μεγάλη», αυτό συμβαίνει επειδή ο καπιταλισμός αναπτύσσεται ιδιόμορφα στην αγροτική οικονομία:[ii]

> *Το μικρό νοικοκυριό είναι η γόνιμη μήτρα της ανάπτυξης των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων.*

Ωστόσο, η υποτιθέμενη «ανθεκτικότητα της οικογενειακής εκμετάλλευσης», η προσαρμοστικότητά της στον καπιταλισμό, είναι αντιεπιστημονική και εξωπραγματική, όπως τονίζει ο συγγραφέας, γιατί αγνοεί τελείως την ανάπτυξη του καπιταλισμού στην αγροτική οικονομία.[iii] Ότι δηλαδή ο καπιταλισμός έχει την τάση να καταστρέφει τη μικρή παραγωγή.

Η αγροτική οικονομία χαρακτηρίζεται από το «διπλό μονοπώλιο της γης (το μονοπώλιο γαιοκτησίας και το μονοπώλιο της γης σαν αντικείμενο κατοχής, εκμετάλλευσης)». Το μονοπώλιο της γης «απορροφά σημαντικά ποσά για την αγορά γης, ή το νοίκιασμά της, που αλλιώς θα προορίζονταν για καθαρά παραγωγικές επενδύσεις».[iv]

---

[i] Γιώργος Πανιτσίδης, *Προσεγγίσεις στην Ταξική Δομή της Αγροτικής Οικονομίας μας,* Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1992, σ. 23.
[ii] ο.π., σ . 23.
[iii] Γιώργος Πανιτσίδης, *Ο Μαρξισμός και το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα,* Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, 100 Χρόνια από το Θάνατο του Καρλ Μαρξ, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1984, σσ. 22-23.
[iv] ο.π., σσ. 24-25.

Η κατάργησή του αποτελεί πολιτικό αίτημα μιας προσέγγισης[i] που αντιπαλεύει την καπιταλιστική ανάπτυξη που πορεύεται «με βασικό κίνητρο το κέρδος» και παραβιάζει την οικολογική ισορροπία «λόγω της άναρχης, απρογραμμάτιστης εκβιομηχάνισης, της στρεβλής και εξαρτημένης ανάπτυξης της χώρας (π.χ. υπερδιόγκωση του τουρισμού) ταυτόχρονα με την καταστροφή των δασών (…) με τη συνεχιζόμενη σε όλο και μεγαλύτερες διαστάσεις οικοπεδοποίηση και καταπάτησή τους».

Στην ιστορική διάρκεια μιας μακρόχρονης και βασανιστικής διαδικασίας, η ταξική διαφοροποίηση στο χωριό ακολουθεί την εξέλιξη εσωγενών, εξωγενών, εθνικών και υπερεθνικών παραγόντων. Μέσα στον 20^{ο} αιώνα οι δυνάμεις της αγοράς, η εμφάνιση νέων μορφών οργάνωσης της καπιταλιστικής παραγωγής, η ένταση του ρόλου του παρεμβατικού κράτους, η «ρυθμιζόμενη από το κράτος χρηματοδοτική, επενδυτική και δανειακή πολιτική», η κινητικότητα της γης και η ένταση του ανταγωνισμού επέδρασαν πολλαπλασιαστικά στο ρυθμό μετασχηματισμού των ταξικών μορφωμάτων στην ύπαιθρο γη.[ii]

Οι πιο σημαντικές αλλαγές που συντελέστηκαν από το 1950 και μετά, στον αγροτικό τομέα, ήταν η ολοένα και ορμητικότερη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων σαν αποτέλεσμα της Επιστημονικοτεχνικής Επανάστασης (ΕΤΕ), οι καινούριες και εντατικότερες μορφές διείσδυσης του κεφαλαίου στην αγροτική παραγωγή, η ένταση του παρεμβατικού ρόλου του κράτους.

Οι παρεμβάσεις του κράτους υποβοήθησαν το αγροτικό κεφάλαιο να προχωρήσει «στην αυτοσυσσώρευση και τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας».[iii] γεωργίας».[iii] Η γεωργία έπρεπε να εκσυγχρονιστεί «λόγω του αυξημένου ανταγωνισμού ανάμεσα στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (ΕΤΕ) και των απαρχαιωμένων παραγωγικών σχέσεων (μικρή και μεσαία αγροτική εκμετάλλευση)». Ένας δεύτερος στόχος της κρατικής παρέμβασης ήταν η μείωση των οξυμμένων διαφορών ανάμεσα στο επίπεδο ανάπτυξης της αγροτικής και βιομηχανικής παραγωγής, ανάμεσα στο χωριό και την πόλη.

[i] Γιώργος Πανιτσίδης, *Προσεγγίσεις στην Ταξική Δομή της Αγροτικής Οικονομίας μας,* σ. 9.
[ii] ο.π., σ. 15.
[iii] ο.π., σ. 25.

Όταν στις αρχές της δεκαετίας του 1960 η Ελλάδα συνδέθηκε οικονομικά με την ΕΟΚ, επιταχύνθηκε η διαδικασία κοινωνικοποίησης και διεθνοποίησης της εργασίας και του παραγόμενου προϊόντος. Από τότε και μετά, βάθαινε συνεχώς ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας, αναπτύσσονταν αμφίδρομες σχέσεις «ανάμεσα στους διάφορους φορείς-συντελεστές της αγροτικής παραγωγής, τόσο σε εσωκλαδικό όσο και σε διακλαδικό επίπεδο».

Οι εμπορευματικές σχέσεις ανάμεσα στις ίδιες τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, ανάμεσα σ' αυτές και τους συνεταιρισμούς, τους πιστωτικούς οργανισμούς, τις εμπορικές επιχειρήσεις, διαπλέχθηκαν και αναπτύχθηκαν. Η μίσθωση και η αγοραπωλησία της γης ενισχύθηκαν, δημιουργώντας «πιο μεγάλη κοινωνικοποίηση της παραγωγής, ανάπτυξη της μεγάλης παραγωγής».[i]

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 αποφασίστηκε το διάπλατο άνοιγμα της εσωτερικής μας αγοράς στα κοινοτικά αγροτικά προϊόντα, με την ένταξη στην ΕΟΚ. Η ανάπτυξη της ελληνικής αγροτικής οικονομίας εξαρτήθηκε από την Ευρώπη, από τις διακυμάνσεις των τιμών στη διεθνή αγορά, «από τις εισαγόμενες εισροές και την τεχνολογία γενικά, από τις αντιθέσεις των ΗΠΑ και ΕΟΚ στον τομέα της αγροτικής οικονομίας». Η χώρα μας μετατράπηκε σε εισαγωγέα αγροτικών προϊόντων.[ii]

[i] Γιώργος Πανιτσίδης, *Προσεγγίσεις στην Ταξική Δομή της Αγροτικής Οικονομίας μας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1992, σ. 25.
[ii] ο.π., σ. 27.

4. ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΥΠΑΙΘΡΟΣ

4.1. Η προέλευση της ανισότητας

> *Η πρώτη αξιοσημείωτη παρατήρηση είναι η ιδέα ότι η ισότητα (ή ό,τι μπορεί να περνά για ισότητα, επειδή η τέλεια ισότητα κοινωνικής θέσης και εισοδήματος φαίνεται να μην είχε υπάρξει στις αγροτικές κοινωνίες) σχετίζεται με απλές κοινωνίες, και ότι η ανισότητα σχετίζεται με την κοινωνική πολυπλοκότητα.*
>
> *Οι ρίζες της οικονομικής ανισότητας μπορούν να συνδεθούν με την πρακτική της εγκατεστημένης γεωργίας, που ήταν μια πιο περίπλοκη επιχείρηση από ό,τι προηγήθηκε από αυτή: το νομαδικό κυνήγι και η τροφοσυλλογή.*[i]

Από τότε που ο άνθρωπος θέσπισε την ιεραρχία στις κοινωνικές θέσεις και τις τάξεις, εξασθένησε η *κοινωνική αλληλεγγύη,* που ήταν το κλειδί για την επιβίωση των νομάδων. Κι αυτό συνέβη, με πρακτικούς όρους, επειδή είναι δύσκολο να αποκτήσει κανείς *τα υλικά γνωρίσματα της κοινωνικής θέσης* όταν είναι συνεχώς εν κινήσει. Η *κτήση* και η *επιθυμία της απόκτησης* έγινε δυνατή με την πράξη *της μόνιμης εγκατάστασης* σε έναν τόπο.

Υπάρχουν τρεις γραμμές επιχειρηματολογίας για την καταγωγή της ανισότητας:

- Η πρώτη[ii] στηρίζεται στο επιχείρημα *ότι η ανισότητα αναδύθηκε* από *τον ανταγωνισμό για τη γη,* αλλά περιορίστηκε ολοένα και πιο πολύ από την αύξηση του πληθυσμού. Αυτή η κατάσταση πραγμάτων, συνδυαζόμενη με την πραγματικά άνιση ικανότητα, οδήγησε στις πρώιμες μορφές κοινωνικής ανισότητας.
- Η άλλη γραμμή[iii] θεωρεί ότι η προέλευση της ανισότητας βρίσκεται στην «παραγωγή μιας αγροτικής υπεραξίας», δυνατή μόνο με μια *εγκατεστημένη γεωργία.* Η *δημιουργία αγροτικής υπεραξίας* έφερε στο

[i] Sanjoy Chakravorty, *Fragments of Inequality, Social, spatial, and evolutionary analyses of income distribution,* σ. 144.
[ii] Midlarsky M. I., *The Evolution of Inequality: War, State Survival, and Democracy In Comparative Perspective,* Stanford, 1999.
[iii] Fried M. H., *The Evolution of Political Society: An Essay in Political Anthropology,* New York, 1967.

φως *μορφές διανομής,* που θεσμοθετήθηκαν από κυβερνήτες και νομοθέτες, δηλαδή από το *κράτος.* Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η ανάδυση της *ανισότητας* συνδέεται με τη διαμόρφωση του κράτους, εφόσον το κράτος αποφασίζει ότι είναι λειτουργικά αναγκαίο να δημιουργήσει έναν *καταμερισμό της εργασίας,* και συνδυαστικά με αυτόν, *άνισες τιμές* και κοινωνικές θέσεις (status).

- Σύμφωνα με μία τρίτη άποψη,[i] *η αύξηση του πληθυσμού* προκάλεσε *εχθροπραξίες* ανάμεσα σε εδαφικές μονάδες, οι οποίες έκαναν απαραίτητη τη δημιουργία *ενός αμυντικού και αναδιανεμητικού κράτους,* που οδήγησε στη διαφοροποίηση της κοινωνικής θέσης και στη διαστρωμάτωση.

Μια κοινωνική ανάλυση που κινείται εγκάρσια σε σχέση με τη δεύτερη από τις παραπάνω είναι εκείνη του G. Sjoberg,[ii] ο οποίος θεωρεί ότι οι *πρώτες πόλεις* σχηματίστηκαν λόγω της αγροτικής επανάστασης που σημάδεψε τη μετάβαση από το νομαδισμό στην εγκατεστημένη γεωργία. Έπειτα από αυτό, σε ευνοημένες περιοχές, με βέλτιστο οικολογικό συνδυασμό καλού εδάφους, νερού και θερμοκρασίας αναδύθηκαν αγροτικές καινοτομίες, τέτοιες όπως το *άροτρο,* η *άρδευση,* η *εξημέρωση* των ζώων, και η *χρήση αποθηκεύσιμων καρπών* (ρύζι, σιτάρι, καλαμπόκι, κ.λπ.). Αυτό οδήγησε για πρώτη φορά στην *παραγωγή αγροτικής υπεραξίας,* επέτρεψε τη *σχόλη* για μια κοινωνική μειοψηφία, εισήγαγε την *εμπορική ανταλλαγή* και τα *επαγγέλματα,* και τελικά οδήγησε στην κοινωνική *διαστρωμάτωση* και σε ένα *στοιχειώδες ταξικό σύστημα.*[iii] Η εμφάνιση της αγροτικής υπεραξίας αποτέλεσε το κλειδί για το σχηματισμό των πρώτων πόλεων. Η διαδικασία συγκέντρωσης όμως, άφηνε απ' έξω γεωγραφικά απομονωμένες περιοχές.

[i] Carneiro R. l., "A Theory of the Origin of the State", *Science,* 169 (3947), pp. 733-738.
[ii] Sjoberg G., *The Pre-Industrial City,* The Free Press, Rotterdam, 1960.
[iii] Sanjoy Chakravorty, *Fragments of Inequality, Social, spatial, and evolutionary analyses of income distribution,* σσ. 181-82.

4.1.1. Συγκεντρωτισμός και περιφέρεια

Ο Στάθης Δαμιανάκος[i] επέμενε ότι δεν μπορούμε να ερμηνεύσουμε την αγροτική ζωή έξω από την ιστορία. Η μόνη ενοποιητική αρχή που μπορεί να θεμελιώσει μια συγκριτική προσέγγιση του αγροτικού κόσμου είναι διαμορφωμένη μέσα απ' τις συνθήκες κοινωνικής ύπαρξης του αγρότη, σύγκλισης και απόκλισης ως προς τρεις μείζονες κοινωνικές διαδικασίες:

- Οικονομική απορρόφηση.
- Πολιτική ένταξη.
- Αναμόρφωση της ταυτότητας.

Η γεωργία είναι απειθής απέναντι στον καπιταλισμό. Για παράδειγμα, στις περιφερειακές χώρες το δημογραφικό, οικονομικό και πολιτιστικό βάρος των αγροτών παραμένει συντριπτικό. Ακόμα και στις χώρες του κέντρου ένα μεγάλο μέρος των οικονομικών δραστηριοτήτων της υπαίθρου παραμένει παραμένει προσκολλημένο στις οικογενειακές μορφές παραγωγής: Μικρεμπόριο. Υπηρεσίες. Βιοτεχνία.

Αυτές οι οικογενειακές μορφές παραγωγής, στην ύπαιθρο των καπιταλιστικών χωρών, διαιωνίζουν μια τυπικά «χωρική» διαχείριση, υποστηρίζει ο Δαμιανάκος, όπου η εργασία συγχέεται με την πατρική περιουσία και το εισόδημα. Κατά συνέπεια, το χωριό με τη διατήρηση της «επιχώριας κοινωνικότητας», με τη σημασία που δίνει στο άτυπο και το προφορικό, με την ελλιπή ένταξη στους πολιτικούς θεσμούς, και με την αναπαραγωγή μιας ζωντανής κοινωνικής μνήμης συγγενεύει περισσότερο με τις εξαρτημένες κοινωνίες. Με ποιητική ορολογία, κατέγραψε έναν παρόμοιο προβληματισμό και ο Σικελιανός:

> *Η εικονική αποτίμηση της εθνικής κοινωνικής μας ζωής, με τον απαίσιο συγκεντρωτισμό μας, που περιλαβαίνει στις αυτές κατηγορίες και το χώμα και τον άνθρωπο του κάθε χωριστού μας τόπου, δεν μας έχει αφήσει, πιότερο από έναν αιώνα τώρα, να γυρίσουμε καθόλου υπεύθυνα τα μάτια προς το πρωτοκύτταρο του Ελληνικού μας κόσμου, την*

[i] *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002.

> *Κοινότητα, ούτε από την οικονομική και, φυσικά, ούτ' ολότελα από την Παιδευτική και πολιτιστική της πλευρά της. Η τεράστια ξιπασιά της κούφιας Αθηναϊκής προθήκης, που στο κρύσταλλό της αντιφέγγιζε μονάχα σχεδόν πάντα κ' εξακολουθεί ν' αντιφεγγίζει διαφημιστικά τα πιο επιπόλαια σχήματα του δάνειου Δυτικού πολιτισμού μας, μας εμπόδισε να στοχαστούμε καν πώς το χωριό και η επαρχία βρίσκονται στη βάση του αίματός μας, της κοινωνικής υπόστασής μας, του καθολικότερου ιστορικού προορισμού μας. Έτσι, πιότερο από έναν αιώνα κι ώσμε σήμερα – και φυσικά την ώρα αυτή, κατόπι απ' τα ύστερα αυτά χρόνια, περισσότερο από πάντα – όταν το Ελληνικό χωριό και οι άνθρωποί του (τόσο από τη φύση κι από τη βαθύτερη ιστορική κληρονομιά τους, ηθικά και ψυχικά ανώτεροι) δεν μας θυμίζουν την κατάσταση του Τρωγλοδύτη, η Ελληνική επαρχία, οργανωμένη, καθώς ήταν και είναι από το Κράτος, έδινε και δίνει ακόμα την εντύπωση των αγορών εκείνων που δημιουργούνε οι Ευρωπαίοι ανάμεσα στους άγριους, οπού τους χαρίζουν τάχατε γυαλιά και χάντρες, για να τους θαμπώνουνε και να τους παίρνουν το χρυσάφι. Με τον τρόπο τούτο, το ασπόνδυλο αυτό Κέντρο, που ονομάζεται ως αυτή την ώρα Ελληνικό μας Κράτος, αξιώνει και σιγά-σιγά απορροφά απ' τον ύπαιθρο λαό το χρήμα του και τη ζωή του, δίχως να του δίνει το παραμικρότερον αντάλλαγμα, κι ο υπάλληλος του ίδιου τούτου Κέντρου, για το λαόν αυτό, τις περισσότερες φορές δεν είναι παρά μόνο ο αντιπρόσωπος μιας άλλης, της φριχτότερης απ' όλες που γνωρίσαμεν ως σήμερα, της ντόπιας Κατοχής.*[i]

Στην κριτική του Σικελιανού, ο Δαμιανάκος θα πρόσθετε, ότι ούτε στην περιφέρεια, ούτε στο δυτικό χωριό πέτυχε ακόμη ο καπιταλισμός ν' αποχωρίσει την οικονομική διάσταση από την πολιτισμική και την πολιτική. Δεν πέτυχε να κάνει την οικονομική διάσταση ν' αυτονομηθεί και να λειτουργήσει αυτόνομα από τις άλλες δυο.

Όπως υποστηρίζει ο Δαμιανάκος, στο χωριό και την περιφέρεια *η εξουσία κυβερνάει τον πλούτο,* και όχι αντίστροφα, όπως λένε οι καπιταλιστικοί κανόνες. Γι' αυτό το λόγο ο M. Jollivet[ii] χαρακτηρίζει την ύπαιθρο ως «περιφέρεια του καπιταλισμού», ενώ ο Samir Amin διαπιστώνει ότι το

[i] Άγγελος Σικελιανός, Πεζός Λόγος Ε΄, σσ. 63-64.
[ii] Marcel Jollivet, *Pour une science sociale à travers champs. Paysannerie, ruralité, capitalisme (France XX e siècle)*, Paris, Éditions Arguments, 2001.

επίπεδο των σχέσεων της περιφέρειας ή της υπαίθρου με τον υπαρκτό καπιταλισμό διαφαίνεται μέσα από την πραγματική λειτουργία της παγκοσμιοποιημένης αξίας.

4.1.2. Η ποιότητα ζωής στο χωριό και την πόλη

Πριν από την επέκταση του εξηλεκτρισμού, του εκσυγχρονισμού και των εγγειοβελτιωτικών έργων, που επέδρασαν αποφασιστικά στην κατάκτηση ενός αποδεκτού βιοτικού επιπέδου και στην καθιέρωση κοινά αποδεκτών κανόνων υγιεινής, οι πνευμονίες, η φυματίωση και οι μολυσματικές ασθένειες, όπως η ελονοσία, η διάρροια και η εντερίτιδα, ο τυφοειδής πυρετός, ήταν μια μάστιγα των χωριών, αλλά και όλης της Ελλάδας.

Αιτία Θανάτου	**Θάνατοι επί 100.000 ζώντων**		**Θάνατοι στην ύπαιθρο επί 100 θανάτων στις πόλεις**
	Ύπαιθρος	**Πόλεις**	
Άγνωστη αιτία	11,74	3,25	361
Ελονοσία	83,2	23,8	350
Κοκκύτης	23,4	6,9	339
Οστρακιά	10,5	4,1	255
Ιλαρά	8,6	3,5	246
Γηρατειά	166,7	76,2	219 (;)
Επιλόχειοι Λοιμώξεις	8,4	4,2	200
Ανθρωποκτονίες	6,1	3,1	197
Πνευμονίες	258,4	147,6	175
Γρίππη	81,2	51	159
Διφθερίτιδα	5,8	4,4	132
Τυφοειδής πυρετός	19,8	15,5	128
Βρογχίτιδα	14,9	11,9	125
Αδυναμία εκ γενετής	72,7	62,5	116
Σκωληκοειδίτιδα	2,9	2,7	107
Βίαιοι θάνατοι	25,7	26	99
Διάρροια και εντερίτιδα	119,9	138,2	87
Νεφρίτιδα	49,0	63,3	77
Αυτοκτονίες	4,2	6,7	63
Εγκεφαλική αιμορραγία	45,4	75,4	60
Καρκίνος	33,2	59,0	56
Καρδιοπάθειες	41,5	81,0	51
Φυματίωση αν. συστ.	76,8	153,3	50 (;)
Άλλες φυματιώσεις	18,4	38,4	48 (;)
Σύφιλη	1,0	2,6	38
Διαβήτης	2,5	7,2	35

Ειδική κατά αιτία θνησιμότητα στον αγροτικό και αστικό πληθυσμό της Ελλάδας (1931-1938). Β. Γ. Βαλαώρας, *Η υγιεινή του χωριού.*

Στην παραδοσιακή αγροτική κοινωνία μια από τις πιο συνηθισμένες αιτίες θανάτου ήταν η *ελονοσία,* που ήταν 3,5 φορές πιο συχνή στην ύπαιθρο από την πόλη. Άλλη συνήθης αιτία θανάτου ήταν η φυματίωση, αλλά και η «αδυναμία εκ γενετής», που προκαλούνταν κυρίως από τις κάκιστες συνήθειες διατροφής, για τις οποίες ήταν ενήμεροι και προειδοποιούσαν οι ειδικοί της εποχής.[i] Αλλά και η πόλη, ήταν για αιώνες, έτσι περίκλειστη μέσα σε τείχη και κάστρα που επιβίωνε, *ζώνη μολύνσεων* και *ασθενειών*, με την αστική θνησιμότητα σχεδόν πάντοτε μεγαλύτερη από τη θνησιμότητα στην αγροτική ύπαιθρο.

Έτη	Γενική θνησιμότητα (τοις χιλίοις)		Βρεφική θνησιμότητα (τοις χιλίοις)	
	Ύπαιθρος	πόλεις	Ύπαιθρος	πόλεις
1921	14,9	18,2	-	-
1922	13,6	26,0	-	-
1923	14,2	26,8	-	-
1924	14,2	22,2	-	-
1925	13,3	19,3	55	177
1926	12,8	17,4	57	162
1927	15,6	18,7	73	167
1928	15,7	19,8	67	159
1929	18,0	19,4	87	169
1930	16,2	19,7	85	135
1931	17,8	17,7	129	147
1932	18,0	18,2	122	147
1933	17,0	16,8	122	124
1934	14,5	16,3	106	127
1935	14,6	15,7	110	121
1936	15,1	15,5	114	115
1937	14,8	15,8	122	122
1938	12,8	14,3	99	100

Η γενική και βρεφική θνησιμότητα στον αγροτικό και αστικό πληθυσμό της Ελλάδας. Β. Γ. Βαλαώρας, *Η υγιεινή του χωριού*

[i] Βασίλειος Γ. Βαλαώρας, *Η υγιεινή του χωριού,* Σειρά εκδόσεων του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αρ. 28, Αθήναι, 1947.

«Τα τρία βασικά ελαττώματα που έχει σήμερα το ελληνικό χωριό, είναι η έλλειψη της οργανώσεως της ζωής μέσα σ' αυτό, η κακή συγκοινωνιακή του σύνδεση και η *χαμηλή υγιεινή στάθμη*», προειδοποιούσε ο Γενικός Διευθυντής Ανοικοδομήσεως Κ. Α. Δοξιάδης το 1947.[i]

Χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια, μέχρι να έλθει η εκβιομηχάνιση και ο εξηλεκτρισμός, και μαζί, η ενίσχυση της εμπιστοσύνης στην επιστήμη, την τεχνολογία και την ιατρική, για να *ισχυροποιηθεί η συνείδηση του συλλογικού χαρακτήρα* της κοινότητας, και να κινητοποιηθούν τα μέλη της ανθρώπινης κοινωνίας για τη βελτίωση των συνθηκών ποιότητας ζωής και, ώστε να μειωθούν οι θάνατοι από αρρώστιες.

4.1.3. Ανισότητες πόλης – υπαίθρου

Ο πληθυσμός της νεώτερης Ελλάδας ήταν κατατμημένος σ' ένα πολύ μεγάλο αριθμό χωριστών και ανεξάρτητων οικισμών. Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού διέμενε σε χωριά και κωμοπόλεις κάτω των 5.000 κατοίκων. Ο συχνότερος τύπος οικισμού στην ελληνική κοινωνία ήταν το χωριό των 600 περίπου κατοίκων. Η ύπαιθρος όμως παρουσίαζε ανησυχητικά σημεία μαρασμού και αποσύνθεσης.

> *Από το μαρασμό δε αυτό της υπαίθρου αφ' ενός και τον άκαιρο υδροκεφαλισμό των ολίγων αστικών μας κέντρων αφ' ετέρου, πηγάζει ως γνωστόν ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού μεταπρατισμού και της φτώχειας των εργαζομένων τάξεων, από τα οποία απειλείται η ασφάλεια και ίσως αυτή η ύπαρξις της ελληνικής κοινωνίας.*[ii]

Η μεγαλύτερη συγκέντρωση γιατρών εμφανιζόταν στην Αθήνα (1 γιατρός προς 304 κατοίκους), και τα άλλα αστικά κέντρα (1/503). Σύμφωνα με τους αριθμούς του τότε Προέδρου του Πανελλήνιου Ιατρικού Συλλόγου, αποδεκτή μπορούσε να θεωρηθεί η αναλογία *1 γιατρός προς 1113 κατοίκους.* Υπήρχαν όμως πολλοί νομοί, το 1940, όπου οι αριθμοί των γιατρών και των νοσοκομειακών κρεβατιών απείχαν πολύ από το «αποδεκτό» όριο:

[i] Κ. Α. Δοξιάδης (Γενικός Διευθυντής Ανοικοδομήσεως), «Πρόλογος», στο: Βασίλειος Γ. Βαλαώρας, *Η υγιεινή του χωριού,* σ. 7
[ii] Βασίλειος Γ. Βαλαώρας, *Η υγιεινή του χωριού*, σ. 24

Νομός	Κάτοικοι ανά γιατρό	Ανά νοσοκ/κό κρεβάτι
Τρικάλων	1.974	16.713
Φλώρινας	3.709	2.050
Πέλλας	4.399	1.395
Κοζάνης	4.022	2.815
Εύβοιας	1.529	5.025
Λακωνίας	1.162	6.005
Αιτωλοακ/νίας	1.849	4.574

Βασίλειος Γ. Βαλαώρας, *Η υγιεινή του χωριού,* σ. 42

Σε ελάχιστους νομούς, όπως στην Αττικοβοιωτία, και τους νομούς Κεφαλληνίας, Θεσσαλονίκης και Χίου, η αναλογία ήταν 1 νοσοκομειακό κρεβάτι προς 300-400 κατοίκους. Σε όλη την επικράτεια η μέση αναλογία ανερχόταν σε 1 νοσοκομειακό κρεβάτι προς 938 κατοίκους.

Ο συγγραφέας διαπίστωνε, επίσης, ότι οι νομοί Φθιωτιδοφωκίδος, Άρτας, Λασηθίου και Αργολίδος – Κορινθίας «δεν διαθέτουν ούτε ένα κρεβάτι γενικού νοσοκομείου για τη νοσηλεία των αρρώστων τους».[i] Για τη φυματίωση, από την οποία πέθαιναν 9-10.000 άτομα το χρόνο, το ελληνικό κράτος δεν διέθετε παρά 3.547 νοσοκομειακά κρεβάτια, το 88% των οποίων ήταν «μακριά από το κατάλληλο κλιματικό περιβάλλον, κοντά στα δύο μεγάλα αστικά μας κέντρα», όπου, όχι σπάνια, γίνονταν «αντικείμενο πολιτικών συναλλαγών».[ii]

Οι απαραίτητες προϋποθέσεις της υγιεινής διαβίωσης δεν έπαυαν να αποτελούν αντικείμενο μέριμνας για τον εκσυγχρονιστή Βαλαώρα:

> *Το φως που ζητάει άπλετο η σύγχρονη κατοικία την ημέρα, δεν πρέπει φυσικά, να της λείπη τη νύχτα, όταν το φυσικό σκοτάδι καταπιέζει ψυχικά τον άνθρωπο και του στερεί τη δυνατότητα της ευαρέστου απασχολήσεως του σώματος ή του μυαλού του. Γι' αυτό και ο τεχνητός φωτισμός του σπιτιού πρέπει να είναι σχετικώς άφθονος. Ο καλός φωτισμός είναι αναμφισβήτητος παράγων ανέσεως και οικονομίας, επειδή αυξάνει την καλή διάθεσι και τη δραστηριότητα του ανθρώπου.*

[i] Βασίλειος Γ. Βαλαώρας, *Η υγιεινή του χωριού*, σ. 43
[ii] ο.π., σ. 44

Ο υγιεινολόγος κ. Βαλαώρας θεωρούσε ότι ο καλύτερος τρόπος τεχνητού φωτισμού

> *είνε ο ηλεκτροφωτισμός, αλλά επειδή ο ηλεκτρισμός είνε ακόμα άγνωστος πολυτέλεια στον πληθυσμό των χωριών μας, οι κάτοικοι της υπαίθρου θα πρέπει, γι' αρκετά ακόμα χρόνια, να καταφεύγουν στις διάφορες λάμπες, για να φωτίζονται τη νύχτα.*

Επίσης, η θέρμανση δεν ήταν μόνο άνεση, αλλά ζήτημα υγιεινής και οικονομικής απόδοσης. Το πατροπαράδοτο τζάκι έπρεπε να εγκαταλειφθεί, γιατί δεν μπορούσε να προσφέρει ομοιόμορφη και αρκετή για όλους θέρμανση, ενώ τα καυσόξυλα είχαν γίνει δυσεύρετα. Μια *θερμάστρα* θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και για το ζέσταμα του νερού και το μαγείρεμα της οικογένειας.[i]

Ο *καλός αερισμός* του στάβλου είναι προϋπόθεση για την υγιεινή των ζώων. Η σωστή εναποθήκευση της κοπριάς, συνιστούσε ο κ. Βαλαώρας, μέχρι να ωριμάσει και να γίνει καλό λίπασμα, είναι αναγκαία για την καθαρότερη εμφάνιση της αυλής, και τον περιορισμό της ανάπτυξης της «οικιακής μυίγας» (muska domestica), που ήταν από τους κυριότερους παράγοντες νοσηρότητας των κατοικιών, γιατί μπορεί να μεταφέρει με την προβοσκίδα της τυφοειδή πυρετό, δυσεντερία, διάρροια, εντερίτιδα κ.λπ.

Γι' αυτούς τους λόγους, πλήθαιναν οι προτάσεις εκμηχάνισης και εξηλεκτρισμού της αγροτικής εργασίας: Στο πηγάδι, που πρέπει να βρίσκεται 10 τουλάχιστον μέτρα μακριά από το βόθρο, η άντληση δεν πρέπει να γίνεται με τον κουβά, που εκθέτει το πηγάδι στη μόλυνση, αλλά με *εμβολοφόρο αντλία,* ή καλύτερα *αντλία με ατέρμονα υδροφορέα,* αφού πρώτα κλειστεί με μόνιμο τσιμέντο ή σιδερένιο κάλυμμα το στόμιο του πηγαδιού.[ii]

[i] Βασίλειος Γ. Βαλαώρας, *Η υγιεινή του χωριού*, σσ. 56-57
[ii] ο.π., σσ. 58-60

4.2. Αγροτικά τοπία και τεχνολογία

Στη μακροτενή διαδικασία εκσυγχρονισμού της ελληνικής υπαίθρου η εισαγωγή των τεσσάρων αστικοποιητικών τεχνολογιών (ηλεκτρισμός, τηλέφωνο, ραδιόφωνο, αυτοκίνητο) πραγματοποιείται σε χρονικά σημεία καμπής ή μεταβολής των υλικών συνθηκών. Υποκείμενο και πεδίο εφαρμογής της τεχνολογίας είναι οι κοινότητες των χωρικών και των κατοίκων των ημιαστικών κέντρων, που παράγουν τις υλικές συνθήκες μέσα στο εμμενές τοπίο της ελληνικής γης. Οι καινοτομικές εμφανίσεις της τεχνολογίας στην ύπαιθρο υλοποιούνται μέσα από την ανθρώπινη δράση που επεμβαίνει στην παγιωμένη κατάσταση του χωρικού εδάφους. Η καινοτομία σαρώνει τις καθημερινές περιστάσεις και τις διαλύει, αδιαφορώντας για την κοινοτική ολότητα του χωριού, που δεν μπορεί κάθε φορά να αφομοιώσει την τεχνολογία.

Η αποδόμηση του ελληνικού ιστού στις πόλεις και την ύπαιθρο της Μικράς Ασίας, στην ανατολική Μεσόγειο, στον Εύξεινο Πόντο και στην Ανατολική Θράκη αλλοίωσε και δυσχέρανε την οικονομική δραστηριότητα του λαού. Η πολεμική τεχνολογία κατέστησε δυνατή μια ριζική μετανάστευση στη σημερινή ελληνική επικράτεια. Ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων κατευθύνθηκε στην ύπαιθρο χώρα. Η κακή έριδα, που περιγράφει ο Ησίοδος, μεταστοιχειώθηκε τελικά σε καλή έριδα και άμιλλα μεταξύ προσφύγων και γηγενών, που συνεργάστηκαν για τη βιομηχανική ανάπτυξη και την αναβάθμιση της γεωργικής παραγωγής.

Το 1929-32 όμως, το διεθνές χρηματιστικό κεφάλαιο διέκοψε πάλι βίαια τη διαδικασία εξέλιξης των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας, αντιστρέφοντας τους όρους, πριμοδοτώντας την υπανάπτυξη. Κατά τη διάρκεια του πολέμου που ακολούθησε, ο ορυκτός πλούτος της χώρας καταληστεύτηκε, η παραγωγική δομή καταστράφηκε, τα συναλλαγματικά αποθέματα αρπάχτηκαν, χιλιάδες πέθαναν πολεμώντας, τη στιγμή που μια μειοψηφία φιλοναζιστών συγκέντρωνε περιουσίες. Τα καμένα χωριά άλλαξαν το ελληνικό τοπίο. Οι χιλιάδες εκτοπισμένοι χωρικοί, οι εξόριστοι, οι πολιτικοί πρόσφυγες στερήθηκαν τον τόπο τους, οι νεκροί του εμφυλίου θάφτηκαν

μέσα στη ματωμένη γη. Με τη λήξη του πολέμου η εργασία στη γη μπήκε πάλι στους κυκλικούς της ρυθμούς. Οι αποστολές των προγραμμάτων ανασυγκρότησης και οι εκκλήσεις των τοπικών κοινοτήτων για βοήθεια είναι βασικές πηγές για την ιστορική έρευνα της μετεμφυλιακής περιόδου στην ύπαιθρο.

Η χαώδης ανάπτυξη της Αθήνας έγινε όμως «οδηγός και παράδειγμα δυσαρμονίας για όλη τη χώρα» και διέρρηξε κάθε σχέση «με την ελληνική παράδοση της λογικής και του μέτρου».[i] Η άναρχη, σκόρπια και αυθαίρετη δόμηση δεν υπολογίζει «τις γραμμές των λόφων, τα στοιχεία του παραδοσιακού και φυσικού περιβάλλοντος» και αποκρύβει ή εξαφανίζει τις όμορφες παραλίες, τις γραμμές του ορίζοντα κλπ. Ο τουρισμός υποβαθμίζει ελληνικά τοπία και αλλοιώνει την αισθητική του ελληνικού χώρου, «μετατρέποντας το μοναδικό ελληνικό περιβάλλον, σε πεδίο εμπορευματοποίησης και δράσεων πλουτισμού».[ii]

Το *αστικό μεσογειακό τοπίο,* όπως αναφέρει ο Αντώνης Β. Καπετάνιος, καταστρέφεται από τη συγκέντρωση διαφόρων χρήσεων (κατοικία, οικονομικές δραστηριότητες, επαγγελματικές μεταφορές κλπ.) στον αστικό ιστό, μ' αποτέλεσμα «τον κατακερματισμό του κι εντέλει το συμφορισμό του». Πολλές φορές, τούτο συνδυάζεται «με την αυθαίρετη δόμηση και την εμφάνιση ιδιόμορφων συνοικισμών, που έχουν τη μορφή παραγκουπόλεων, καθιστώντας έτσι την κατάσταση ακόμη πιο τραγική, ως αισθητικά και λειτουργικά απαράδεκτη».[iii]

Υπάρχει όμως η άλλη Ελλάδα, η ύπαιθρος γη «όπου η δημιουργία δεν υποκαταστάθηκε από την αξιοποίηση».

---

[i] Αριστομένης Προβελέγγιος, *Ομιλία στη συνάντηση της Επιτροπής Τοπίου και Πόλεων* στην αίθουσα του ΤΕΕ, Σεπτέμβριος 1956, σ. 23. Παρατίθεται στο βιβλίο του Αντώνη Β. Καπετάνιου, *Τοπιογράφοι, ελάτε γρήγορα σ' αυτή τη χώρα…, Το θάμα που λέγεται ελληνικό τοπίο!* Εκδόσεις Φιλιππότη – Άνθρωπος-Φύση 10, Αθήνα, 2009.

[ii] Αντώνης Β. Καπετάνιος, *Τοπιογράφοι, ελάτε γρήγορα σ' αυτή τη χώρα…, Το θάμα που λέγεται ελληνικό τοπίο!* Εκδόσεις Φιλιππότη – Άνθρωπος-Φύση 10, Αθήνα, 2009, σσ. 31-32.

[iii] ο.π., σ. 37.

4.3. Εκπαίδευση και αποδοτικότητα

Υπάρχει γενική ομοφωνία ότι η εκπαίδευση έχει θετική επίδραση στην αγροτική παραγωγή,[i] και γενικότερα στις συνθήκες ζωής στην ύπαιθρο. Οι προσπάθειες για *γεωργική εκπαίδευση* ήταν έντονες από νωρίς: Το 1829 ο Καποδίστριας είχε ιδρύσει το *Αγροκήπιο* στην Τίρυνθα, ενώ το 1887 είχαν ιδρυθεί τα τρία *Τριανταφυλλίδεια* γεωργικά σχολεία στην Τίρυνθα, στην Αθήνα και τη Λάρισα. Με νόμο του 1914 προγραμματίστηκε από το Βενιζέλο να ιδρυθούν τα κατώτερα γεωργικά σχολεία.

Το 1927 ο Αλ. Παπαναστασίου εισηγήθηκε τα *Κυριακά Γεωργικά Σχολεία*, για τους απόφοιτους του δημοτικού, που εκπαιδεύονταν τις Κυριακές στα δημοτικά σχολεία από δασκάλους που είχαν φοιτήσει στα γεωργικά φροντιστήρια ή από απόφοιτους των μέσων γεωργικών σχολών.

Το 1928, λειτουργούσαν μόνο δύο *μέσες γεωργικές σχολές*, ένα *κατώτερο γεωργικό σχολείο,* και επτά *γεωργικά φροντιστήρια* (για τη μετεκπαίδευση των δασκάλων) σε όλο το κράτος, και την επόμενη χρονιά με το Ν. 4397/1929 αποφασίστηκε η ίδρυση κατώτερων γεωργικών σχολείων.[ii]

Οι εκπαιδευτικοί θεσμοί του ελληνικού κράτους βελτίωσαν αργά και σταθερά το μορφωτικό επίπεδο του αγρότη και της αγρότισσας. Έτσι, κατά το μεσοπόλεμο, *το ποσοστό των αγράμματων μειωνόταν αισθητά:*

Ποσοστό αγραμμάτων επί 100 νυμφευμένων

	Ύπαιθρος		Πόλεις		
Έτη	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	**Σύνολο**
1928	19	61,6	9,7	23,3	33
1931	15,5	55,1	7,7	19,5	28,4
1934	12,9	51,1	7,1	17,2	25,7
1938	8	38,2	3,9	12,1	17,2

Πηγή: Βασίλειος Γ. Βαλαώρας, *Η υγιεινή του χωριού,* σ. 95

[i] Joseph M. Philips, "Farmer Education and Farmer Efficiency," in: *Economic Development and Cultural Change,* Vo. 43, pp. 149-165.
[ii] Αγγελική Δήμου, Υπ. Δρ. ΤΕΠΑΕΣ Πανεπιστημίου Αιγαίου, «Οι προσπάθειες για τη γεωργική εκπαίδευση την περίοδο του μεσοπολέμου: Οι θέσεις της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας», http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/dimou.htm

Με το *Αναθεωρημένο Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος 1949-1950* προωθούνταν η *γεωργική έρευνα,* η *εκπαίδευση,* οι *εφαρμογές* κλπ.[i]

> *Καίτοι ο σκοπός της εκπαιδεύσεως των Γεωργών αντιμετωπίζεται επί του παρόντος εν μέρει διά των μεταβατικών Γεωργικών Σχολείων, σκόπιμος είναι η ίδρυσις εις τας κυριωτέρας Γεωργικάς περιφερείας Πρακτικών Γεωργικών Σχολείων εις τα οποία να φοιτούν τα τέκνα των Γεωργών.*

Αν και στο αρχικό πρόγραμμα ανασυγκρότησης δεν περιλαμβάνονταν πρακτικά γεωργικά σχολεία, η ίδρυσή τους επρόκειτο να μελετηθεί.[ii] Με το Νόμο 1643/1951 «περί συστάσεως της διευθύνσεως Γεωργικών Εφαρμογών και Εκπαιδεύσεως εις το Υπουργείον Γεωργίας» προβλεπόταν η *γεωργική εκπαίδευση* αγροτών και αγροτοπαίδων στις βελτιωμένες μεθόδους καλλιέργειας, καθώς και η εκπαίδευση των αγροτισσών στην αγροτική οικιακή οικονομία.[iii] Τα επόμενα χρόνια, ο εκσυγχρονισμός της γεωργικής παραγωγής, επιφέροντας και αλλαγές στον τρόπο ζωής, καθιστά αναγκαία πολύμορφα εκπαιδευτικά προγράμματα. Στην ιστορική εξέλιξη η εκπαίδευση και οι τεχνολογικές εφαρμογές συναρτούνται όλο και πιο στενά.

> *Για χιλιάδες χρόνια η γεωργία υπήρξε ένα σύστημα το οποίο συνέδεσε αρμονικά την ανθρώπινη κοινωνία με το φυσικό της περιβάλλον. Η εισαγωγή της οικονομίας της αγοράς ωστόσο και η τεχνολογική πρόοδος στο γεωργικό τομέα άλλαξαν το σκηνικό επιφέροντας σημαντικές αλλαγές. Η παραγωγή εντατικοποιήθηκε, ο φυτικός κλάδος διαχωρίστηκε από το ζωικό, ανοίγοντας το δρόμο στις μονοκαλλιέργειες, και εισήχθη η εκτεταμένη χρήση εξωτερικών εισροών όπως οι συνθετικές αγροχημικές ουσίες και τα λιπάσματα. Παράλληλα, με την εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας, οι κύριοι στόχοι παραγωγής διαφοροποιήθηκαν και ταυτίστηκαν με την αύξηση των αποδόσεων και τη μεγιστοποίηση του βραχυπρόθεσμου κέρδους.*[iv]

---

[i] Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως, *Αναθεωρημένο Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος 1949-1950,* σ. 90

[ii] Υπουργείον Συντονισμού, *Α΄ Περιφερειακόν Συνέδριον Ανορθώσεως, Κεντρική Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, 12-15 Νοεμβρίου 1949, Πορίσματα,* σ. 9

[iii] Σταύρος Ανδρουλιδάκης, *Διερεύνηση των εκπαιδευτικών αναγκών των γεωργών της περιοχής της πρώην λίμνης Γιαννιτσών,* διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Γεωτεχνικών Επιστημών, Τμήμα Γεωπονίας-Θεσσαλονίκη, 1987, σ. 2. http://thesis.ekt.gr/content/index.jsp?ID=0455&p=4&lang=el

[iv] «Με νέες προοπτικές η βιολογική γεωργία», *Των ερευνών ανάλεκτα,* τεύχος 2.

4.4. Φτωχοί και πλούσιοι αγρότες

Ο πιο συνηθισμένος λόγος για την προσκόλληση σε απαρχαιωμένες πρακτικές είναι η έλλειψη οικονομικών πόρων. Για παράδειγμα, οι μικροί γεωργοί συχνά αποκλείονται από τη γεωργική κατάρτιση, την αγροτική πίστη, και δεν εντάσσονται σε επιδοτούμενα προγράμματα αγροτικού εκσυγχρονισμού.[i] Ειδικά, η δεκαετία του 1960 θα μπορούσε να συνοψιστεί καλύτερα ως *εποχή πρόκλησης ανισοτήτων* στην ελληνική ύπαιθρο. Ξεκινώντας τότε, ο Στάθης Δαμιανάκος για κοινωνική έρευνα στην Ήπειρο, και ο Guy Burgel για την Κρήτη και τη Βόρειο Ελλάδα, «αντιληφθήκαμε από την πρώτη στιγμή», γράφει ο Burgel,

> *τη γέννηση ή την ύπαρξη ανισοτήτων κοινωνικού και τοπικού χαρακτήρα σε αγροτικές κοινότητες που ήταν γνωστές για τον μικροϊδιοκτησιακό χαρακτήρα των αγροτικών δομών τους.*[ii]
>
> *Η αρχή της περιπέτειας της έρευνάς μας στην Πόμπια το 1964 δείχνει ότι ο οικονομικός λογισμός δεν είναι ποτέ μονοσήμαντος στις αγροτικές κοινωνίες. Η επιλογή αυτού του μεγάλου χωριού στη Μεσσαρά έγινε με τη σύμφωνη γνώμη του Ιωάννη Περιστιάνη, του επιστημονικού διευθυντή του Κέντρου Κοινωνικών Επιστημών Αθηνών (μετέπειτα ΕΚΚΕ).*
>
> *Ένας από τους κύριους λόγους για τους οποίους επελέγη η κοινότητα αυτή ήταν η διερεύνηση ενός εκ πρώτης όψεως παραδόξου: πολλούς μήνες μετά τη σύνδεση της κοινότητας με το ηλεκτρικό δίκτυο της ΔΕΗ, οι κάτοικοι που είχαν κάνει σύνδεση ήταν όλοι κι όλοι δύο, ο πρόεδρος της κοινότητας και ο παπάς του χωριού!*

Η έρευνα ανέδειξε *το δισταγμό μιας αγροτικής κοινωνίας* - με ημι-αυτάρκη και σε μικρό βαθμό εγχρήματη οικονομία - να αναλάβει τακτές χρηματικές υποχρεώσεις: Οι κάτοικοι *προτιμούσαν το φωτιστικό πετρέλαιο από το πολυδάπανο ηλεκτρικό φως,* γιατί είχαν συνηθίσει ν' ανταλλάσσουν το

[i] Σαφιλίου Κωνσταντίνα – Παπαδόπουλος Απόστολος Γ., *Οι μικροί γεωργοί στην Ελλάδα, Ποιοι θα επιβιώσουν και πώς,* σσ. 27-29.
[ii] Guy Burgel, «Έχει ακόμα νόημα η έρευνα στον αγροτικό χώρο στη σύγχρονη Ελλάδα;» στο: Ε. Ζακοπούλου - Χ. Κασίμης - Λ. Λουλούδης (επιμέλεια), *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος,* σσ. 71-79.

φωτιστικό πετρέλαιο στο μπακάλικο της γειτονιάς έναντι ελαιολάδου.[i] Στην Πόμπια, πάντως, το 1964, «το μοναδικό γερό κτήριο του χωριού» ήταν το «κολλέγιο», ένα μεγάλο κτίσμα της δεκαετίας του '30, που η ύπαρξή του οφειλόταν στην προσφορά ενός τοπικού ευεργέτη. Από τότε μέχρι σήμερα, οι αλλαγές που έγιναν στην Πόμπια ήταν καταλυτικές, με την επιδέξια πολιτική της Αγροτικής Τράπεζας, που μοίραζε χωρίς φειδώ δάνεια με μικρό επιτόκιο σε δραστήριους και δυναμικούς αγρότες για την απόκτηση μηχανοκίνητου εξοπλισμού ή για τη βελτίωση των τεχνικών καλλιέργειας. Ευνοήθηκε, έτσι, η ανάδειξη μιας μικρής μεσαίας τάξης, πιο εύπορης και πιο ικανής για να συλλάβει τις αλλαγές στον τομέα της παραγωγής και της κατανάλωσης.

Οι αμυδρές αρχικές ανισότητες μεγάλωσαν με τη μισθωτή εργασία των λιγότερο ευκατάστατων ή με το *νοίκιασμα του τρακτέρ.* Το 1986 τα ακαλαίσθητα σπίτια των χωρικών με το χώμα στο πάτωμα έγιναν μοντέρνα σπίτια, «χωρίς χάρη, αλλά εξοπλισμένα με ηλεκτρικές οικιακές συσκευές». Επίσης, γιαπωνέζικα αγροτικά αυτοκίνητα, και Mercedes ή BMW, συμπλήρωναν τον τεχνολογικό εξοπλισμό της κοινότητας.

4.4.1. Το τέλος της απομόνωσης της ελληνικής υπαίθρου

«Έχουν περάσει δεκαπέντε χρόνια από την πρώτη συστηματική έρευνά μου σε ένα ελληνικό χωριό».[ii] «Από τότε, κάθε φορά που επιστρέφω στην Ελλάδα, η απόσταση που έχει διανυθεί στο μεταξύ, μου φαίνεται τεράστια». Ο τουρισμός, το μοντέρνο ντύσιμο, η μίμηση των δυτικών προτύπων, δεμένη με φολκλορικά θέματα, τα κράματα αστικών και αγροτικών πρακτικών, αλλάζουν άρδην την ελληνική ύπαιθρο. Ο συγγραφέας αυτών των στοχασμών είναι ο γεωγράφος Guy Burgel, ο οποίος παρατηρούσε το 1987 ότι

> *… είκοσι χρόνια μετά την πρωτεύουσα, δέκα χρόνια μετά τις επαρχιακές πόλεις, είναι πια η σειρά της αγροτικής Ελλάδας να δεχθεί σε μαζική κλίμακα το φαινόμενο της οικονομικής επέκτασης.*

[i] Guy Burgel, «Έχει ακόμα νόημα η έρευνα στον αγροτικό χώρο στη σύγχρονη Ελλάδα;», ο.π., υποσημείωση 2, σ. 72.
[ii] Guy Burgel, *Pobia, etude géographique d'un village crétois,* ΕΚΚΕ, Αθήνα 1965.

> *Τα καινούρια ή επιδιορθωμένα σπίτια (πράγμα που δεν σημαίνει, όπως άλλωστε παντού στην Ελλάδα, και τελειωμένα σπίτια), τα σταθμευμένα ιδιωτικά αυτοκίνητα, τα καταστήματα, εμπορικά ή επισκευών, περισσότερο ειδικευμένα απ' ότι τα παλιά μαγαζιά που πουλούσαν λίγο απ' όλα.*[i]

«Οι μετασχηματισμοί είναι πάνω απ' όλα αποτέλεσμα του τέλους της φυσικής, διανοητικής και ανθρώπινης απομόνωσης της ελληνικής υπαίθρου», και «… η τηλεόραση μετά την καθυστερημένη έλευσή της στην Ελλάδα, ολοκληρώνει αυτές τις αναστατώσεις του απεγκλωβισμού χώρων και ανθρώπων». «Εδώ και δέκα χρόνια μόλις το Ζαγόρι στην ορεινή Ήπειρο ήταν μία από τις πιο απομονωμένες ελληνικές περιοχές: χρειάζονταν ειδικά οχήματα για την μετακίνηση των αρρώστων, και τα λεωφορεία, πάνω σε ψηλές ρόδες που διακινδύνευαν ανάμεσα σε χαράδρες και βαθιά φαράγγια, έμοιαζαν να γυρνάνε κι εγώ δεν ξέρω ποιο μεροκάματο του τρόμου».[ii] Εδώ και μερικά χρόνια τουριστικά λεωφορεία φθάνουν σ' όλα σχεδόν τα Ζαγοροχώρια.

Το ραδιόφωνο και ο τύπος καλλιεργούσαν από τη δεκαετία του 1960 την περιέργεια για την ΕΟΚ. Η τηλεόραση από τότε τείνει να κατακλύσει την ηλεκτροδοτούμενη επαρχία. Προσφέρει στον αγρότη την αυταπάτη μιας άμεσης συμμετοχής στα γεγονότα, π.χ. «στις 15 Αυγούστου 1974 όλη η Ελλάδα αστική και αγροτική, κράτησε την αναπνοή της βλέποντας τον ηγέτη της, τον κ. Καραμανλή να αναγγέλλει πως ο πόλεμος με την Τουρκία "δεν θα λάβη χώρα"».[iii]

Μέσα στις πολυσύνθετες διαδικασίες εκσυγχρονισμού «μπορούμε να αναρωτηθούμε αν το τέλος της απομόνωσης της υπαίθρου, ενοποιώντας και πάλι τον ελληνικό χώρο, δεν καθιστά ακόμη πιο ευδιάκριτες (κι αυτό ισχύει για όλους, κατοίκους και ερευνητές) τις ανισότητες πλούτου, τις διαφορές τρόπου ζωής, τις διαφορές αντιλήψεων ανάμεσα στην πόλη και το χωριό».

---

[i] Guy Burgel, «Επάνοδος στην αγροτική Ελλάδα», στο: Στάθης Δαμιανάκος (εισαγωγή - επιμέλεια), *Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα,* σ. 29.
[ii] ο.π., σ. 30.
[iii] ο.π., σ. 32.

Θεμελιακά χαρακτηριστικά είναι η επιτάχυνση των φάσεων, η συγχώνευση και επικάλυψη περιόδων που η ύπαιθρος της Δύσης - και ιδιαίτερα της Μεσογείου – τις είχε γνωρίσει διαδοχικά και χωριστά. Τα σημεία συγχώνευσης πόλης και χωριού, ποτέ άλλοτε δεν ήταν τόσο πολλά**.**

Βαρειές και ρυπογόνες βιομηχανίες αποβάλλονται από το σώμα της πόλης, αναδύονται εκβλαστήσεις και διαχύσεις του αστικού χώρου με κατασκευές μόνιμων, δευτερευόντων, και εποχικών κατοικιών, οι φαλακροί λόφοι γεμίζουν οικόπεδα και περιφράξεις, και με τη χρήση αυτοκινήτου ορισμένες υπαίθριες κατοικίες μεταβάλλονται σε κύριες.

Σε μια ακτίνα 100-150 χιλιομέτρων γύρω από την Αθήνα, σε μια περιοχή που περιλαμβάνει το σύνολο της Αττικής, ένα μέρος της Κορινθίας και της βόρειας Αργολίδας, της Βοιωτίας γύρω από τη Θήβα, της νότιας Εύβοιας από τη Χαλκίδα μέχρι την Κάρυστο, και σε μια μικρότερη περιοχή μεταξύ Θεσσαλονίκης και Χαλκιδικής, πρώην αγροτικές κοινότητες μετασχηματίζονται μέσα από βαθειές αναστατώσεις.[i]

Ο συγγραφέας δε διστάζει να μεταφέρει πιο προσωπικές εμπειρίες: «ο ημιονηγός της Οίας (Σαντορίνη), που εδώ και δέκα χρόνια μεταβλήθηκε σε έμπορο ύπνου και το καλοκαίρι κερδοσκοπεί στο χειρότερο κρεβάτι ή στο πιο άθλιο στρώμα, πεταμένο σε μια γωνιά της ταράτσας, εξακολουθεί να ζει στο ρυθμό που του επιβάλλει το ζώο του, εξακολουθεί να θέλει μια μέτρια μόρφωση για την κόρη του, μια και θα διαθέτει προίκα, και κυρίως, εξακολουθεί να επενδύει την περιουσία του στην αγορά διαμερισμάτων στην Αθήνα».[ii]

> *Στη Λάρισα, πόλη βέβαια, αλλά πόλη που ζει χάρη στις προσόδους της γης, οι γιοι και οι κόρες των πλούσιων ιδιοκτητών συχνάζουν στην κομψή καφετέρια της κεντρικής πλατείας, καταναλώνουν δυτικά γλυκά και εσπρέσο και μαρσάρουν τις μοτοσυκλέτες τους σχεδόν με τον ίδιο τρόπο όπως στο Κολωνάκι….*
>
> *Ένα είναι βέβαιο: οι παλιές μονάδες, οι θεμελιωμένες πάνω στους τρόπους ζωής ή στις φυσικές διαιρέσεις,*

[i] Guy Burgel, «Επάνοδος στην αγροτική Ελλάδα», ο.π., σ. 34.
[ii] ο.π., σ. 36.

> *εξαφανίστηκαν σε διάστημα μικρότερο από τρεις δεκαετίες. Νομάδες και μόνιμα εγκατεστημένοι, των οποίων οι αντιθέσεις και οι εχθρότητες μας επέτρεπαν να εντοπίσουμε τις μεγάλες αγροτικές περιοχές και τα περάσματα ή να οριοθετήσουμε τις ζώνες όπου εκδηλώνονταν οι αντιθέσεις ή οι αμοιβαίες παραβιάσεις, συγχωνεύτηκαν μέσα από τον εκσυγχρονισμό των συστημάτων καλλιέργειας και τις πρακτικές της κτηνοτροφίας: όπως και στη δυτική Μεσόγειο, το φορτηγό αντικαθιστά την αργόσυρτη πορεία των ζώων και των ανθρώπων και η μόνιμη εγκατάσταση των νομάδων – Βλάχων, Σαρακατσαναίων – που προσέλκυσε πολλούς ερευνητές στη δεκαετία του '60, δείχνει να έχει ολοκληρωθεί.*[i]
>
> *ολοκληρωθεί.*[i]

Ωστόσο, παρά την εντατικοποίηση στην καλλιέργεια των δημητριακών, την εισαγωγή της καλλιέργειας ζαχαρότευτλων, την εκτεταμένη μηχανοποίηση, τη χρήση χημικών λιπασμάτων, την άρδευση με τεχνητή βροχή, τη γενική βελτίωση των καλλιεργητικών συστημάτων, και τις προοδευτικές αλλαγές στην αγροτική διάρθρωση (αναδασμός), η δημογραφική αιμορραγία των πεδιάδων της ανατολικής Μακεδονίας και της κεντρικής Θεσσαλίας δεν σταμάτησε. Τόσο τα πεδινά όσο και τα ορεινά έλκονται από τις ανάγκες της πόλης για εργατικά χέρια.

Ο Burgel διακρίνει τρεις κατηγορίες αγροτών:

- Ενεργητικές και διορατικές μειοψηφίες που πέρασαν σε καινούριες παραγωγές, ενδιαφέρθηκαν για αποθήκες-ψυγεία, μεταφορικά μέσα, και για την αγροτική εμπορευματοποίηση, και ρίσκαραν νωρίς με την τραπεζική δανειοδότηση.

- Η μεγάλη μάζα που ακολούθησε, αλλά δεν πρόλαβε και δεν εκμεταλλεύτηκε τις εξελίξεις. Χρεώθηκαν για εκσυγχρονισμό της εκμετάλλευσής τους, για μηχανοποίηση των καλλιεργειών, και χρησιμοποίηση νέων σπόρων και άλλων ρατσών ζώων.

- Όσοι υπέστησαν τις αλλαγές, φτωχαίνοντας και βυθιζόμενοι σε αρχαϊκές μεθόδους και στην παράδοση: αυτοί πρόσφεραν τις μύριες στρατιές της αγροτικής εξόδου, «όπως αυτός ο αγρότης κι η γριά

[i] Guy Burgel, «Επάνοδος στην αγροτική Ελλάδα», ο.π., σ. 38

μητέρα του που συναντήσαμε το 1977, σ' ένα ερειπωμένο χωριό στο Ζαγόρι της Ηπείρου, να μαζεύουν χόρτα για τη σούπα εξυμνώντας σεμνά τον καθαρό αέρα και το υγιεινό ψωμί και κρεμμύδι».[i]

4.5. Κοινωνική ανθρωπολογία

Η σημασία που είχε για την αμερικάνικη ανθρωπολογική έρευνα η Ελλάδα διαφάνηκε στις αρχές του δεκαετίας του 1940 με την τρίτομη γεωγραφία που δημοσίευσε η Naval Intelligence Division.[ii] Λίγο αργότερα, με βάση το σχέδιο Μάρσαλ, οργανώθηκε, από το 1947 και μετά, το πρόγραμμα για την ανάπτυξη της Μακεδονίας (Macedonian Village Extension) που κατάρτισε η Near East Foundation,[iii] υπό τη διεύθυνση του κοινωνιολόγου H. B. Allen.[iv] Στόχος του προγράμματος ήταν

> *η εφαρμογή μιας πολιτικής εκσυγχρονισμού του χωριού, κυρίως στους τομείς της γεωργίας, της υγιεινής, τη ψυχαγωγίας και της ζωής στο σπίτι.*

Την ίδια εποχή ο H. W. Beers, στα πλαίσια των ανταλλαγών Φουλμπράιτ, δίδαξε στη Γεωπονική Σχολή, και πραγματοποίησε μια σειρά από μονογραφικές έρευνες σε χωριά της Μακεδονίας, ακολουθώντας τη μεθοδολογία του κοινωνιολογικού συμπεριφορισμού της Σχολής του Σικάγου.[v] Τον Beers διαδέχθηκε ο Z. J. Tudor, και από τις έρευνες που διεύθυνε εκπονήθηκαν δεκατρείς συνοπτικές μονογραφίες «πάνω στην ιστορία, τον πληθυσμό, τους πολιτισμούς, την κοινοτική οργάνωση, τα ιδρύματα κοινής ωφελείας και τις κοινωνικές και κοινοτικές σχέσεις».[vi]

---

[i] Guy Burgel, «Επάνοδος στην αγροτική Ελλάδα», στο: Στάθης Δαμιανάκος (εισαγωγή - επιμέλεια), *Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα,* σ. 38.

[ii] Naval Intelligence Division, *Greece, G. H. S.,* τ. I: *Physical Geography, History, Administration and Peoples,* τ. II, *Economic Geography, Ports and Communications,* τ. III: *Regional Geography,* 1944-45.

[iii] H Near East Foundation, είχε διαδεχθεί, από το 1930, την πρόδρομή της οργάνωση Near East Relief, που μαζί με τον *Ερυθρό Σταυρό* είχε οργανώσει την διεκπεραίωση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία στην Ελλάδα. Ήταν η πρώτη αμερικάνικη προσπάθεια που σχεδιάστηκε για την παροχή τεχνικής βοήθειας στο εξωτερικό. Η Near East Foundation δραστηριοποιήθηκε στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία, την Αλβανία, τη Συρία και το Λίβανο. Το 1945 σταμάτησε ν' ασχολείται με τη Βουλγαρία και την Αλβανία, κι επεκτάθηκε στην Περσία και την Ιορδανία. (Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy, 1810-1927,* University of Minnesota, Minneapolis, 1971, σ. 301· Eugene Merle Curti, *American Philanthropy Abroad,* Transaction Books, New Brunswick, New Jersey, 1988).

[iv] Harold B. Allen, *Come over into Macedonia: The Story of a Ten-Year Adventure in Uplifting a War-Torn People,* Rutgers University Press , 1943, http://www.promacedonia.org/en/ha/ha_foreword.htm

[v] H. W. Beers, "Survival capacity of extension work in Greek villages", *Rural Sociology* XV/3, 1950, σσ. 274-282.

[vi] Near East Foundation, *Mimeographed Village Studies,* σειρά έξι τευχών, Αθήνα, 1951-52· I. T. Sanders, "Village Social Organization in Greece", *Rural Sociology* 18/4 (Δεκ.), 1953, σσ. 366-375.

Παράλληλα, σύμφωνα πάντα με το Στάθη Δαμιανάκο,[i] από το 1920, με την την αγροτική μεταρρύθμιση, ως το 1960, με την εκμηχάνιση της γεωργίας, λαμβάνει χώρα μια πραγματική επανάσταση στο πεδίο των αγροτικών δομών και των παραγωγικών σχέσεων.

Αφότου επικράτησε η εντατική πολυκαλλιεργητική ή κτηνοτροφική μικρο-εκμετάλλευση, νέες καλλιέργειες εισάγονται (ζωοτροφές, όσπρια, καπνά, αμπέλια, δεντροκαλλιέργειες, κλπ.), ενώ άλλες εξαφανίζονται (σουσάμι, μουριές), οι καλλιεργητικές τεχνικές προοδεύουν (εγκατάλειψη της αγρανάπαυσης, εμφάνιση της αμειψισποράς με βοτανιζόμενα φυτά, χρήση λιπασμάτων, άρδευση, εισαγωγή νέων σπόρων, αντικατάσταση των ξύλινων αρότρων και των ημικυκλικών δρεπανιών, πρώτα από άροτρα δυτικού τύπου και πλατιά δρέπανα, και κατόπιν από γεωργικά μηχανήματα), η παραγωγικότητα της γης και της εργασίας μεγεθύνονται, οι συνεταιρισμοί πολλαπλασιάζονται.

Το 1957 φτάνει στην Ελλάδα με την αποστολή της UNESCO ο Γάλλος αγροτικός κοινωνιολόγος H. Mendras. Πραγματοποιεί μια σειρά διαλέξεων, συντονίζει την έρευνα «Έξι χωριά της Ηπείρου»,[ii] και *επηρεάζει* κατευθυντικά το Στάθη Δαμιανάκο. Σε μια πιο ώριμη φάση, και σ' αντίθεση με τη γαλλική σχολή, ο Δαμιανάκος δεν θα θεωρήσει την αγροτική κοινότητα ως απλό αποδέκτη της αφομοιωτικής επενέργειας του συστήματος, «αλλά ενεργό εταίρο που αντιδρά, ανταπαντά, ανθίσταται».

Ο χωρικός εκσυγχρονίζεται, αλλάζει, προσαρμόζεται, όχι παθητικά, αλλά έτσι, ώστε ν' αναγγέλλεται (από το Δαμιανάκο)[iii] στην Ελλάδα, αντί για το «τέλος των χωρικών», ο «θρίαμβος του χωρικού». Η νεοελληνική αγροτική πραγματικότητα αμφισβητεί την τελική επικράτηση του καπιταλιστικού ορθολογισμού, αλλά και τις αρχές της φιλελεύθερης δημοκρατίας, τις διαδικασίες μετατροπής της αγροτικής εκμετάλλευσης σε επιχειρηματική μονάδα, και της κάθετης παραγωγικής ενσωμάτωσής της στο αγροτροφικό σύμπλεγμα.

---

[i] *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002.
[ii] Χαράλαμπος Κασίμης, «Στ. Δαμιανάκος: Βίος, Έργο, Ήθος», στο: Ε. Ζακοπούλου - Χ. Κασίμης - Λ. Λουλούδης (επιμέλεια), *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος,* σ. 17.
[iii] *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002.

4.5.1. Τοπικότητα κι εξουσία

Τα επόμενα χρόνια, κυρίαρχο ζήτημα της αγροτολογικής έρευνας, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στη Γαλλία, είναι τα προβλήματα της *πολιτικής ένταξης* της αγροτιάς, τα οποία προσεγγίζονται συνήθως από τη σκοπιά των σχέσεων ανάμεσα στην «τοπική εξουσία» στην ύπαιθρο και στη λεγόμενη «ολική εξουσία». Την «τοπική διάσταση» πραγματεύονται, στη Γαλλία, μονογραφικές έρευνες που έχουν μακρόχρονη παράδοση, και στην Ελλάδα επιτόπιες έρευνες που παρακινήθηκαν από την ανακάλυψη του Κ. Καραβίδα και επηρεάστηκαν από τη διοικητική αποκέντρωση που προωθείται στα τέλη του 20ου αιώνα. Την ίδια περίοδο εγέρθηκε το ζήτημα «του θεωρητικού αντικειμένου της αγροτικής έρευνας».[i]

Η σύγχρονη έρευνα χρησιμοποιεί την έννοια-κλειδί «αναδόμηση των τοπικών κοινωνικοτήτων» για να συνοψίσει την τοπική οντότητα, η οποία, καθώς μετασχηματίζεται, αμφισβητεί τις κλασικές διχοτομίες αγροτικός - αστικός, ή τοπική κοινωνία - σύνολη κοινωνία. Παράγοντες που επαναπροσδιόρισαν την χωρική κοινωνία, και το χωριό (τοπικό και ιδεολογικό υπόβαθρο της χωρικής κοινωνίας), και συντέλεσαν στην αναδόμηση των τοπικών κοινωνικοτήτων, ήταν:

- Η επέκταση του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα στην ύπαιθρο που προκάλεσε «την υποχώρηση του πρωτείου του γεωργικού στοιχείου στους κόλπους του αγροτικού πληθυσμού, την ενίσχυση της καπιταλιστικής επιρροής στη γεωργία»,
- Η κινητοποίηση γύρω από νέα τοπικά διακυβεύματα, και / ή
- Η ταξική πάλη στο χωριό.

Η διαχείριση του χώρου, οι στρατηγικές των τοπικών παραγόντων, οι δημοτικές εκλογές, οι σύλλογοι και τα σωματεία, οι δικτυώσεις, οι ταυτότητες, οι διάφορες συγκρούσεις, κλπ., είναι οι *τοπικές πολιτικές πραγματικότητες* που αποτέλεσαν θεματικές της σύγχρονης αγροτικής έρευνας.

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 149.

Το ερώτημα όμως για τη συγκρότηση του θεωρητικού αντικειμένου παραμένει. Τα εννοιολογήματα «χωρικός» και «συμβιωτική ομάδα του χωριού» έχουν, οπωσδήποτε, μια «ουσιωδώς πολιτική διάσταση». Ενώ, η μείζων αντίφαση του θεσμικού πλαισίου «που έχει ορίσει για τη γεωργία η κεφαλαιοκρατική κοινωνία» συνίσταται σε μια διαδικασία «συντήρησης – διάλυσης», που αναπαράγεται μηχανικά, σύμφωνα με τον Καρλ Μαρξ.[i] Η μηχανιστική αναπαραγωγή αυτής της αντίφασης, παρατηρεί ο Δαμιανάκος, τροφοδότησε δυισμούς ανάμεσα στην εμπειρία και τη θεωρία, ανάμεσα στο ολικό και το επιμέρους, που αδρανοποίησαν την αγροτική έρευνα.

Η πρώτη περίοδος της μεταπολεμικής αγροτικής έρευνας στη Γαλλία, από τη δεκαετία του 1950 ως το 1968, συνοδεύτηκε από μεγαλεπήβολα κρατικά προγράμματα για την ανάπτυξη της γεωργίας, σχέδια χωροταξίας και στρατηγικές για τη διάδοση καινοτομιών, και σοβαρές προσπάθειες χρηματοδότησης.

Οι ανισομέρειες, οι αναντιστοιχίες με το κυρίαρχο αναπτυξιακό μοντέλο συγκέντρωσαν την προσοχή, και η αγροτική κοινωνία αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης στη μη νομισματική, ποιοτική της διάσταση, καθώς και σε σχέση με τους άτυπους κανόνες του τοπικού πολιτικού παιχνιδιού. Παράλληλα, με την έμφαση στην κοινότητα και στην ιδιαιτερότητα του χωριού, υπερτονίστηκε η αντίθεση ανάμεσα στην αγροτική και την αστική διάσταση.

Ωστόσο, την ίδια εποχή, ο H. Mendras,[ii] διακήρυττε «το τέλος των χωρικών», προκαλώντας μια εννοιολογική αβεβαιότητα που αντικατοπτρίστηκε στις μετατοπίσεις ορολογίας από την «κοινότητα», στη «συμβιωτική ομάδα», κι έπειτα στην «τοπική αγροτική κοινωνία». Ο H. Mendras επέλεξε πέντε οπτικές γωνίες για την ανάλυση της χωρικής κοινωνίας:

- Σχετική αυτονομία.
- Σπουδαιότητα της εστιακής ομάδας.
- Αυτάρκεια παραγωγής συνδεόμενη με εξωτερική αγορά.
- Δεσμοί αλληλογνωριμίας.

[i] Karl Marx, *Contribution à la critique de l'économie politique,* Editions Sociales, Paris, 1858/1972.
[ii] H. Mendras, *La fin des paysans,* Sedeis, Paris, 1967/84.

- Διαμεσολάβηση με τη σύνολη κοινωνία.

Η προσέγγιση του Mendras είναι εθνολογική, «προεκτεινόμενη από ένα συγκριτιστικό επιχείρημα». Η μελέτη του υλικού είναι είτε θεματική (δημογραφία, οικολογία, παραγωγή, θεσμοί, κλπ.), είτε «εγκάρσια» (σχέσεις εξουσίας, οικονομία, ιδεολογία). Η έρευνα του Mendras, σχολιάζει ο Δαμιανάκος, καταλήγει, κάθε φορά, σε μια μονογραφία που ερμηνεύει μια πρωτότυπη τοπική κατάσταση.[i]

Την περίοδο 1968-1980 αναπτύσσεται στη Γαλλία ένα δεύτερο ρεύμα αγροτικής έρευνας που προσπαθεί να ξεπεράσει τις αντινομίες ανάμεσα στο τοπικό και στο ολικό, και ανάμεσα στην εξουσία και την αυτονομία, που ενυπήρχαν στο προηγούμενο, τυπολογικό μοντέλο ανάλυσης. Πρόκειται για περίοδο καπιταλιστικής ύφεσης και ιδεολογικής κρίσης. Η κάθετη ενσωμάτωση της γαλλικής γεωργίας στην αγρο-τροφική βιομηχανία εντείνεται. Η εκλογίκευση της αγροτικής εργασίας και η ανάπτυξη της παραγωγικότητας γενικεύονται.[ii]

Οι μη αποδοτικές εκμεταλλεύσεις τείνουν να εξαλειφθούν, και ο χωρικός τείνει να γίνει ένας «κατ' οίκον εργαζόμενος» για λογαριασμό μιας κεφαλαιοκρατικής επιχείρησης.

> *Σημείο των καιρών, η περίφημη απεργία του γάλακτος, που ξέσπασε την άνοιξη του 1972 στη Βρετάνη και που επαναλήφθηκε στη συνέχεια σε άλλες περιοχές, θα κινητοποιήσει για πρώτη φορά τους παραγωγούς όχι πια ενάντια στις διοικητικές αρχές, αλλά ενάντια στις γαλακτοβιομηχανίες.*[iii]

Οι ερευνητές ενδιαφέρονται πλέον περισσότερο για το γενικό κίνημα των χωρικών, παρά για τις τοπικές ιδιαιτερότητες. Γόνιμη επίδραση θ' ασκήσει η επαναφορά των κλασικών μαρξιστικών έργων, που ενισχύουν την τάση για ενοποιητική θεώρηση γύρω από τη μόνη σημαίνουσα λογική: κεφάλαιο – κέρδος. Έτσι, στο κέντρο της προβληματικής θα τεθεί και το ζήτημα της εξουσίας.

---

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 155.
[ii] ο.π., σ. 157.
[iii] C. Faure, *Agriculture et capitalisme,* Anthropos, Paris, 1978.

Το τρίτο ρεύμα της αγροτικής έρευνας στη Γαλλία αναπτύσσεται στις αρχές της δεκαετίας του 1980, και χαρακτηρίζεται από την επιστροφή της τοπικής διάστασης. Διαπιστώνεται μια κοινωνική ανασύνθεση του πληθυσμού της υπαίθρου, καθώς οι εργάτες αρχίζουν να πλειοψηφούν μεταξύ του αγροτικού πληθυσμού, και σημειώνεται άνοδος των μεσαίων τάξεων. Εμφανίζονται μάλιστα νέοι κοινωνικοπολιτικοί σύλλογοι, όπως οικολόγοι, ομάδες αυτοδιαχείρισης, καταναλωτικές ενώσεις, φεμινίστριες, κλπ.

Η αριστερά «εφευρίσκει» μια νέα ιδεολογία, αυτόνομης πολιτικής ανάπτυξης, που υποστηρίζει μια οριζόντια, και όχι κάθετη, ενσωμάτωση της αγροτικής παραγωγής, που θα ξαναφέρει τις παραδοσιακές αρετές της αγροτικότητας και της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Η τοπική κοινωνία όμως δεν αποτελεί πια, αυτή καθεαυτή το αντικείμενο μελέτης, αλλά παραμένει μόνο ένα επίπεδο προσέγγισης, αφού η παρατήρηση δεν περιορίζεται σε μια εδαφική περιοχή, αλλά διανοίγεται σε ολόκληρο το χώρο των κοινωνικών σχέσεων.

Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, ο Mendras[i] αναφέρεται στη διαπλοκή εξωτερικών και εσωτερικών δικτυώσεων, θυμίζοντας κάπως τον Bourdieu,[ii] που εισάγει την έννοια του «πεδίου», για να κατασκευάσει το χώρο του χωριού στο σημείο τομής των γαμηλιακών, γαιοκτητικών και άλλων σχέσεων, και τον Arensberg[iii], που βλέπει την τοπική κοινωνία ως «ένα πεδίο όπου μπορούν να προσδιορίζονται, να δοκιμάζονται και να τεκμηριώνονται ευρύτερα θέματα και ερμηνείες».[iv] Το ρεύμα αυτό προτιμά τις δικτυώσεις, τις ταυτότητες, τις συνάφειες και τις κοινωνικότητες, «θέματα προεχόντως πολιτικά», αφού «η τοπική κοινωνία είναι τόπος εγγραφής διακυβευμάτων» που είναι ταυτόχρονα τοπικά (αφοσίωση, ανταγωνισμός, αλληλογνωριμία) και ολικά (αλληλεγγύη, ταξικές συγκρούσεις), «και, ως εκ τούτου, ένας τόπος όπου εκφράζεται η θεμελιώδης αντίφαση μεταξύ καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων και μορφών κοινωνικής οργάνωσης που κληροδοτήθηκαν από τα προηγούμενα συστήματα».

---

[i] H. Mendras, "Économie et Sociabilité", στον τόμο *Cahiers de l'observation du Changement Social,* C.N.R.S., Paris, 1980, τόμος 3.
[ii] P. Champagne, "La restructuration de l'espace villageois", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales 4*, Μάιος, 1975.
[iii] C. M. Arensberg, "The Community as object and as sample", *American Anthropologist,* 2, 1963.
[iv] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σσ. 157-158.

4.5.2. Μια πολιτική έννοια: η αγροτικότητα

Η ιστορικοπολιτική προοπτική, όπως την ονομάζει ο Δαμιανάκος, καταδεικνύει τη σημασία της στην περίπτωση της έρευνας για την «αγροτικότητα» και το «χωριό», που «ξεκινώντας από την εικόνα ενός κόσμου που παρουσιάζει συνοχή, σχετική αυτονομία και αυτάρκεια» καταλήγει

> *στη σημερινή απογύμνωσή του από κάθε ιδιαίτερο οικονομικό και πολιτισμικό κατηγόρημα, καθώς και στον περιορισμό του στο μόνο εννοιολόγημα της κοινωνικότητας.*[i]

Η σημασία του ρόλου της πολιτικής εξουσίας διαφάνηκε κατά το πέρασμα του Ευρωπαίου αγρότη από την κατάσταση του δουλοπάροικου σε κείνη του επίμορτου καλλιεργητή, και, στη συνέχεια, σε κείνη του μικροεμπορευματικού παραγωγού που διαθέτει την ιδιοκτησία της γης. Ο πολιτικός ρόλος διαφαίνεται επίσης στην ενοικίαση γαιών από φεουδάρχες σε δουλοπάροικους την εποχή του Παλιού Καθεστώτος στη Γαλλία, και στην υποκατάσταση των δικαιωμάτων των χωρικών πάνω στα «κοινοτικά αγαθά» από τα φεουδαρχικά δικαιώματα, όπως είχε γίνει στη Ρουμανία του 18ου και του 19ου αιώνα. Αλλά και στη σύγχρονη εποχή, η πολιτική διάσταση κυριαρχεί, όπως φανερώνει η αγροτική μεταρρύθμιση του μεσοπολέμου στην Ελλάδα, και, πιο πρόσφατα, οι «νόμοι προσανατολισμού» που ψηφίστηκαν το 1960-62 στη Γαλλία, και πρόβλεπαν ότι ο ιδιοκτήτης δεν μπορούσε ν' αφήσει ακαλλιέργητη τη γη του.

Η έγγεια πρόσοδος είναι η «γενική μορφή της προκαπιταλιστικής απόσπασης της υπερεργασίας», και προέρχεται από την περίοδο της φεουδαρχίας. Η έγγεια πρόσοδος, σύμφωνα με το Μαρξ, είναι για τη γη, ό,τι και η υπεραξία για το κεφάλαιο, ένας «εξωοικονομικός καταναγκασμός», που δίχως τον καπιταλισμό θα εκλείψει, όπως ακριβώς και η υπεραξία. Η εξάλειψη της υπεραξίας, αλλά και κάθε υπερεργασίας, είναι αναμενόμενα φαινόμενα επειδή μόνο ο καπιταλισμός παρήγαγε οικονομικές δομές που περικλείουν τους μηχανισμούς αφαίρεσης υπερεργασίας. Μέσα απ' αυτή την

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη,* ο.π., σ. 158.

προοπτική, διακρίνουμε μια αντιστοιχία ανάμεσα στη θέση της ελληνικής αγροτιάς μέσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και στο ρόλο της στα πλαίσια της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Η αντιστοιχία αυτή έχει άμεσες συνέπειες στο βαθμό αυτονομίας των τοπικών κοινοτήτων.

Ο M. Jollivet[i] δίνει το έναυσμα γι' αυτού του είδους τις συσχετίσεις, όταν παρατηρεί ότι υπάρχει μια αντίφαση ανάμεσα στον καπιταλισμό και τη γεωργία. Η αντίφαση αυτή λειτουργεί υπό τους όρους μιας «όσο γίνεται πιο αποτελεσματικής» εκμετάλλευσης και κινητοποίησης. Προεκτείνοντας τη σκέψη του Jollivet, ο Δαμιανάκος αναρωτιέται μήπως υπάρχει επίσης μια αντιστοιχία ανάμεσα στην αποτελεσματική λειτουργικότητα των καπιταλιστικών σχέσεων στη γεωργία, και στη λειτουργικότητα της μετατόπισης του ταξικού αγώνα στην ύπαιθρο σε όφελος των «τοπικών συμφερόντων». Ούτως ή άλλως, ο χωρικός εντάσσεται με πλάγιο τρόπο στους φιλελεύθερους θεσμούς, «μέσα από το παιχνίδι της συντεχνιακής αντίληψης και των πελατειακών σχέσεων», παίζοντας το ρόλο του «ανεξάρτητου παραγωγού», έχοντας όμως μια πλασματική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής.

Ένα σχετικό ερώτημα είναι αν, και πόσο, η κεντρική εξουσία ασκεί διαλυτική διείσδυση στις αγροτικές κοινωνίες. Πάντως, σε χώρες με συνδικαλιστική παράδοση, ή με παράδοση ανυποταξίας των χωρικών, ή με συντεχνιακά κινήματα, είναι αντίστοιχα διαφοροποιημένες οι διαρθρώσεις ανάμεσα στην «τοπική» και την «ολική» εξουσία.

Για το ρόλο των πολιτικών δικτυώσεων χρήσιμο είναι το σύγγραμμα του Jean Meynaud[ii] που εντοπίζει «αναποτελεσματικότητα και διαφθορά της διοίκησης, χρόνια κρίση των θεσμών, υπέρμετρη διόγκωση του κράτους-εργοδότη, διαμεσολαβητικό ρόλο του κοινοβουλίου», κ.λπ. Δραστικοί παράγοντες στη δημιουργία των συνθηκών αυτών είναι:

- Η σχέση που δημιουργείται μεταξύ κράτους και αγροτικού κόσμου.
- Το δημογραφικό βάρος του αγροτικού κόσμου στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας.

[i] M. Jollivet, "Sociétés rurales et capitalisme", στον τόμο M. Jollivet (επιμ.), *Sociétés paysannes ou lutte de classes au village?,* A. Colin, Paris, 1974, σσ. 230-266.
[ii] Jean Meynaud, *Les forces politiques en Grèce,* Études de Science Politique, Paris, 1965.

- Η συμβολική συνεισφορά της αγροτιάς στη διάρθρωση της εξουσίας: τοπικισμοί, εθνικισμοί, ιδρυτικοί μύθοι του έθνους – κράτους.

Η Ελλάδα και η Γαλλία διαφέρουν ως προς τους τρεις μείζονες πλάγιους τρόπους με τους οποίους η αγροτιά επιδιώκει να συμμετάσχει στους θεσμούς του φιλελεύθερου κράτους: Την επιχώρια εξουσία. Την καθολική ψήφο. Το αγροτικό κίνημα.

Τόσο στη Γαλλία όσο και στην Ελλάδα, εδώ και πολύ καιρό, το κράτος ασκεί μια ασφυκτική κηδεμονία στο πεδίο της κοινοτικής εξουσίας, «είτε μέσω του άμεσου καταναγκασμού (μέσω του ελέγχου του προϋπολογισμού) είτε της έμμεσης επέμβασης (μέσω των επιχορηγήσεων και των δανείων)», μετατρέποντας την κοινότητα «σε απλή διοικητική βαθμίδα». Η κοινοτική αυτονομία γίνεται μια απλή ιδεολογική αναπαράσταση.

Η ιστορική φάση της τουρκοκρατίας είχε ευνοήσει «εξαιρετικά ποικίλα συστήματα» αυτοδιοίκησης, τα οποία αντικαταστάθηκαν από τις «ομοιογενείς διοικητικές ενότητες που επιβλήθηκαν την επαύριο της ίδρυσης του ελληνικού κράτους».[i] Μετά το 1912 δίνεται το θανάσιμο, σύμφωνα με το Δαμιανάκο, χτύπημα στην τοπική αυτοδιοίκηση, με την υποκατάσταση των δήμων από τις κατά τόπους κοινότητες, από τον Ε. Βενιζέλο.[ii]

Στο τομέα της αγροτικής συμμετοχής στο εθνικό εκλογικό παιχνίδι, τόσο στη Γαλλία όσο και στην Ελλάδα, η φιλελεύθερη δημοκρατία τείνει να διαλύσει τις συμβολαιϊκές σχέσεις *πίστης* και *αφοσίωσης,* αντικαθιστώντας τες με την ελεύθερη εκλογική επιλογή, η οποία όμως διαψεύδεται από τα εκλογικά συστήματα.

Στη Γαλλία, σ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και στο πρώτο μισό του 20^{ου}, το καθεστώς των διαπροσωπικών σχέσεων θ' αποκτήσει λειτουργίες θεσμικής, κοινωνικής και οικονομικής ενσωμάτωσης, χάρη στον αυτόχθονα χαρακτήρα των φιλελεύθερων θεσμών και στη σημαντικότητα του πολιτικού ρόλου των τοπικών ηγετών, προνομιούχων συμμάχων της αστικής τάξης. Οι διαπροσωπικές σχέσεις καλλιεργούν μια νοοτροπία κηδεμονίας του Γάλλου χωρικού από το κράτος, ευνοούν την κοινοβουλευτική υπερεκπροσώπηση

[i] Β. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα – Ι. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864,* Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα, 1974, σ. 179.
[ii] Α. Δρακάκης – Στ. Κούνδουρος, *Αρχεία επί της συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων, 1834-1939,* Αθήνα, 1939.

της υπαίθρου, συμβάλλουν, ωστόσο, στην αποδοχή των μεγάλων σύγχρονων μεταβολών και στη διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας. Στην Ελλάδα, αντίθετα, «ο "εισαγόμενος" χαρακτήρας των πολιτικών θεσμών, η απουσία - επί μακρόν - μαζικών πολιτικών κομμάτων, η αναντιστοιχία ανάμεσα σε κοινωνία και εξουσία και ο πολιτικός ευνουχισμός της υπαίθρου» θα προσδώσουν στις πελατειακές σχέσεις ένα ρόλο που προκαλεί σοβαρή ανισορροπία στους θεσμούς.

Όσον αφορά στο αγροτικό κίνημα και τις επαγγελματικές οργανώσεις, οι κινητοποιήσεις τους προσανατολίζονται σχεδόν αποκλειστικά ενάντια στο κράτος. Επίσης, εμπλέκονται σε ενδοαστικές πολιτικές διαμάχες, «εκτρέποντας έτσι την ταξική πάλη τους».[i] Στη Γαλλία, οι προύχοντες συνδικαλιστές αντικαθίστανται από τους αρχηγούς των μεσαίων εκμεταλλεύσεων, αλλά, κατά τη γνώμη του Δαμιανάκου, η θεμελιώδης αντίφαση της αγροτικής πολιτικής δεν επιλύεται, γιατί επιδιώκεται ταυτόχρονα η διεθνής ανταγωνιστικότητα της γεωργίας και η διατήρηση όλων των αγροτών στην παραγωγή.

Ο Γάλλος γεωργός, από τη δεκαετία του 1960 και μετά, εγκαταλείποντας το πρότυπο της ανεξάρτητης μικρογεωργίας (άμεση εκμετάλλευση, σύγχυση μεταξύ παραγωγικής και καταναλωτικής μονάδας), και μεταβαίνοντας σε μια μικροαστική κοινωνική θέση, κάνει πλέον έναν εφιαλτικό αγώνα δρόμου για την παραγωγικότητα, «του οποίου οι λέξεις-κλειδιά είναι η συγκεντροποίηση, η επιλογή και η ενσωμάτωση». Σαν αντίδραση θα δημιουργηθούν συνδικαλιστικά κινήματα υπέρ της χωρικής ενότητας, ή υπέρ της αντίληψης της πάλης των τάξεων στην ύπαιθρο.

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 164.

4.5.3. Συγκεντρωτική τάξη εναντίον κοινωνικής τάξης

Οι πολυάριθμες μελέτες Ελλήνων ιστορικών που είχαν για θέμα τους την ελληνική χωρική κοινότητα εστιάζονταν σχεδόν αποκλειστικά στις νομικές ή πολιτικές όψεις της, «παραμελώντας γενικά την κοινωνιολογική και ανθρωπολογική ανάλυση της οργάνωσης και της λειτουργίας της στο πέρασμα των αιώνων».[i] Σε ό,τι αφορά την ανθρωπολογική και την κοινωνιολογική έρευνα, όπως υποστηρίζει ο Δαμιανάκος, η μόνη μέθοδος που μπορεί να μας προφυλάξει από τις απλοϊκές γενικεύσεις είναι η *μονογραφική* μέθοδος, με την οποία ικανοποιείται η διπλή επιστημολογική απαίτηση για μια ισορροπία ανάμεσα στον τοπικό και τον ολικό τρόπο προσπέλασης.

Η τοπική κοινωνία των πολιτών στην αντιπαράθεσή της με τους κρατικούς ή τους οικονομικούς μηχανισμούς, συνειδητοποιεί την υπεροχή των κανόνων της πρακτικής πάνω στους θεσμικούς κανόνες κοινωνικής ρύθμισης. Στα πλαίσια αυτά, μια ολοποιητική και διεπιστημονική προσέγγιση είναι απαραίτητη, για να επεξεργαστούμε τις γνώσεις μας για την προκαπιταλιστική προέλευση της κοινωνίας των πολιτών,[ii] για να μελετήσουμε τους κοινωνικούς αγώνες, ληστρικούς,[iii] αγροτικούς,[iv] ριζοσπαστικούς,[v] και το απέραντο δίκτυο των πελατειακών δικτυώσεων. Όλα τα παραπάνω ερευνητικά πεδία αφορούν πρακτικές που αναδύονται από τη θεμελιώδη αντιπαράθεση κρατικής και κοινοτικής νομιμότητας.[vi]

---

[i] Δ. Ζακυθηνός, «Η ελληνική κοινότης», στον τόμο: *Σύγχρονος Ελληνισμός,* Αθήνα, 1948· N. G. Svoronos, *Histoire de la Grèce Moderne,* PUF, Paris, 1963/76· Ν. Ι. Πανταζόπουλος, «Ελλήνων συσσωματώσεις κατά την Τουρκοκρατία», *Γνώσεις* (ανάτυπο), Αθήνα, 1958· Ν. Ι. Πανταζόπουλος, «Κοινωνικός βίος εις την Θεπαλομαγνησίαν επί Τουρκοκρατίας», *Επετηρίδα της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (ανάτυπο), Θεσσαλονίκη, 1967· N. J. Pantazopoulos, "Law and space in the Collective Consciousness of Greeks. The Popular Community Law and K. D. Karavidas", *Balkan Studies* 26, 1986, σσ. 271-297· Γ. Δ. Κοντογιώργης, *Η ελλαδική λαϊκή ιδεολογία,* Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1970· Ε. Κούκου, *Οι κοινωνικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία,* Εταιρεία Ιστορίας και Εθνολογίας της Ελλάδας, Αθήνα, 1980.

[ii] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 167.

[iii] Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές, η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα,* Αθήνα, Ερμής, 1979.

[iv] Κ. Αρώνη-Τσιχλή, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην παλαιά Ελλάδα, 1833-1881,* Παπαζήσης, Αθήνα, 1989.

[v] H. Vermeulen, "Conflict and peasant protest in the history of a Macedonian village, 1900-1936", *Επιθεώρηση Κοινωνικών ερευνών* (ειδικό τεύχος), 1981, σσ. 93-103· Ρ. Β. Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια, συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών, 1900-1950,* Πλέθρον, Συλλογή: Λαϊκός πολιτισμός / τοπικές κοινωνίες, Αθήνα, 1997.

[vi] St. Damianakos, "Repères pour une problématique de l'insertion politique de la paysannerie en France et en Grèce", στον τόμο *Le monde rural dans l'aire méditerranéenne,* ΕΚΚΕ – ΚΝΕ/ΕΙΕ, Athènes, 1988, σσ. 552-572.

Ο Δαμιανάκος τονίζει το γεγονός ότι το ελληνικό κράτος έστησε έναν «εντυπωσιακό συγκεντρωτικό νομικοδιοικητικό μηχανισμό» που στηρίχθηκε από

> *δρακόντεια νομοθετικά μέτρα ενάντια στην κοινοτική αυτονομία (από το νόμο για τους δήμους της 27.12.1883/ 8.1.1834 μέχρι τις πρόσφατες διατάξεις του σχεδίου "Καποδίστριας", περνώντας από το νόμο ΔΝΖ΄/1912 του Ε. Βενιζέλου).*

Υπονοείται μέσα στην κριτική του Δαμιανάκου και η εξής μομφή: ότι η «αποκέντρωση», δεν συνέβαλε στην επικέντρωση και τη συγκέντρωση των κοινοτικών δυνάμεων.[i] Επήλθε μόνο ένας συμβιβασμός μεταξύ συγκεντρωτισμού και τοπικών πολιτικών μηχανισμών, που μετέτρεψε το κοινοβούλιο σε συνέλευση τοπικών προκρίτων, προήγαγε τις προσωπικές εύνοιες στο διοικητικό μηχανισμό, και έκανε το εκλογικό παιχνίδι να παρεκκλίνει από το δρόμο του.

Στο σημείο αυτό, πριν περάσει στην πραγματικότητα των χωριών της Ηπείρου, ο συγγραφέας, για να περιγράψει καλύτερα την κοινοτική πραγματικότητα, επικαλείται δύο συνιστώσες που απομόνωσαν οι Η. Antoniadis Bibikou και André Guillou,[ii] μελετώντας τις βυζαντινές και μεταβυζαντινές κοινότητες:

i. τη σημασία του πλάγιου κοινωνικού δεσμού της γειτονίας, και
ii. της ένταξης μέσα σε μια φορολογική κοινότητα, που συνδέεται έτσι κι εξωτερικά με τη σύνολη κοινωνία.

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 167.
[ii] H. Antoniadis-Bibikou - André Guillou, "Problèmes d'histoire de la communauté villageoise byzantine et postbyzantine", στον τόμο *Le monde rural dans l'aire méditerranéenne,* ΕΚΚΕ – ΚΝΕ/ΕΙΕ, Athènes, 1988, σσ. 44-61.

4.6. Τρία χωριά της Ηπείρου

Τα τρία χωριά της Ηπείρου, που παρουσιάζει ο συγγραφέας, αντιπροσωπεύουν «ιδανικούς τύπους»[i] που αντιστοιχούν «στους τρεις τρόπους αντίδρασης, στις τρεις διαφορετικές λογικές προσαρμογής, οι οποίες χαρακτηρίζουν την εξέλιξη των ελληνικών τοπικών κοινωνιών απέναντι στη μεταπολεμική καπιταλιστική διείσδυση»:[ii]

- Η πρώτη λογική εγγράφεται στη διαδικασία της υλικής εξαφάνισης της τοπικής κοινωνίας εξαιτίας της *αγροτικής εξόδου:* «υπερβολική γήρανση του πληθυσμού, απουσία παραγωγικών δραστηριοτήτων, σμίκρυνση του πληθυσμού πέρα από ένα ελάχιστο όριο». Στην κατηγορία αυτή ανήκουν ορεινά χωριά με μακρά χειροτεχνική και πολιτισμική ιστορία, που η επιβίωσή τους σήμερα εξασφαλίζεται χάρη στη *συλλογική μνήμη της διασποράς*.

  Η Πυρσόγιαννη, παλαιό κεφαλοχώρι των περίφημων μαστόρων που «έχτισαν τον κόσμο ολόκληρο», είναι ένα τυπικό παράδειγμα. Οι Πυρσογιαννίτες δείχνουν μια πεισματική θέληση να επιβιώσουν, ιδρύοντας συλλόγους αλληλοβοήθειας, εκδίδουν εφημερίδες και περιοδικά, πραγματοποιούν δωρεές και εράνους για την ανέγερση κτιρίων, ανακατασκευάζουν τις «δεύτερες» κατοικίες τους ή κατασκευάζουν νέες, κλπ.

- Η δεύτερη λογική συνίσταται στη λιγότερο ή περισσότερο αποφασιστική *ένταξη στο δεσπόζον σύστημα παραγωγής*: «άμεση εμπλοκή στην αγορά», ομαλή προσαρμογή στις οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές δομές, αποδυνάμωση της τοπικής ταυτότητας, «λόγω της προϊούσης αλλοτρίωσης κάθε επιχώριας αυτάρκειας, αυτονομίας ή πολιτισμικής ιδιαιτερότητας και οριακά μαρασμός της κοινότητας του χωριού και αντικατάστασή της από ένα άθροισμα μικροεπιχειρηματιών, “βιοτεχνών” ή “καπιταλιστών”».[iii]

---

[i] Κοινωνιολογικός όρος - άλλοτε «ιδεατός τύπος» - που, με βάση αφηρημένα και τυπικά γνωρίσματα, συγκροτεί τα εμπειρικά αντικείμενα έρευνας, σε γενικές κατηγορίες.

[ii] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 171.

[iii] ο.π., σ. 173.

Ξεχωριστό είναι το παράδειγμα της Αετόπετρας, «του μόνου χωριού μεταξύ των υπό μελέτη κοινοτήτων που ανέπτυξε τη γεωργία του». Οι κάτοικοί της ήταν παλιοί κολίγοι, που απελευθέρωσαν τη γη τους με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917-1930. Κατά τη δεκαετία του 1960 πολλοί μετανάστευσαν στη Δυτική Γερμανία, για να παλιννοστήσουν την επόμενη δεκαετία, όταν ένα τμήμα των εκπατρισμένων προτιμά την επανεγκατάσταση και τις επενδύσεις στη γεωργία. Χάρη στον αναδασμό του 1976, στην πρόοδο της αγροτικής εκμηχάνισης και της άρδευσης, στην εισαγωγή καλλιεργειών (καλαμπόκι), και στην επέκταση των αγροτικών εκμισθώσεων, η γεωργία αναπτύχθηκε σημαντικά. Παράλληλα, αναπτύσσεται ο αγροτικός συνδικαλισμός και το χωριό ανοικοδομείται εξολοκλήρου.

- Ο τρίτος τρόπος αντίδρασης είναι *η αντίσταση* της τοπικής κοινωνίας, που κατορθώνει να διατηρήσει, ν' αναπαράγει και, κάποτε, να ενισχύσει τις εσωτερικές της δομές. Πρόκειται για χωριά που διατηρούν μια δημογραφική ισορροπία, μια οικιακή οικονομία σχετικής αυτοσυντήρησης, τοπικούς θεσμούς και πολιτισμικές παραδόσεις. Το Γρεβενίτι είναι ένα χωριό που προσαρμόστηκε κατάλληλα, ώστε ν' αντιμετωπίσει την αποσαρθρωτική επενέργεια του κυρίαρχου συστήματος. Η προαιώνια διοικητική αυτονομία του Ζαγοριού και το πλούσιο κοινοτικό δάσος, «συνέβαλαν στην ανάδειξη τοπικών αρχόντων, οι οποίοι έμαθαν να επωφελούνται στο έπακρον από τις σχέσεις τους με την εξουσία». Οι διαβαλκανικές εμπορικές δραστηριότητες και οι εποχικές αποδημίες ενίσχυαν από το 18^{ο} αιώνα την οικονομία στο Γρεβενίτι. Ο πλούτος που συσσωρευόταν επενδυόταν σε μεγάλες γαιοκτησίες στην Ήπειρο ή τη Θεσσαλία. Όμως μετά την ένταξη στο ελληνικό κράτος, και το κλείσιμο των βαλκανικών αγορών, το χωριό περιήλθε σε μαρασμό. Αργότερα, οι δεσμοί που αναπτύχθηκαν από τις πολεμικές συμφορές θα συσφίξουν τους κοινοτικούς δεσμούς.

Το 1961 έγινε η πρώτη έρευνα στο Γρεβενίτι υπό την καθοδήγηση του John Peristiany. Το συμπέρασμα ήταν ότι η υπογεννητικότητα, η έξοδος, η

δημογραφική εξασθένιση είχαν αυξητική τροπή ανάλογη προς τη *μεγέθυνση των αποστάσεων του τρόπου ζωής* ανάμεσα στο χωριό και την πόλη. Χρειάστηκε να περάσουν πάνω από είκοσι χρόνια, για να διαπιστωθεί, στη διάρκεια μιας νέας επίσκεψης, μεταξύ 1986-89, ότι η πορεία είχε αναστραφεί, η γεννητικότητα ξαναπήρε τα πάνω της, μετανάστες επέστρεφαν και η οικονομία αναζωογονούνταν.[i]

Οι πυλώνες της ΔΕΗ που σκαρφαλώνουν στα βουνά θυμίζουν ότι τα χωριά αυτά μόλις σήμερα συνδέονται με το εθνικό δίκτυο. Ο Στάθης Δαμιανάκος αναρωτιέται αν οι πυλώνες και τα πολυάριθμα αυτοκίνητα κάθε μεγέθους που συναντάμε, φανερώνουν την απολύτρωση του χωριού από την υπανάπτυξη.

4.6.1. Ψηφοφόροι

Ο Στάθης Δαμιανάκος μελέτησε «τη διπλή, κοινωνική και τοπική ένταξη των μεταναστών αγροτών του νομού Ιωαννίνων μεταξύ 1961 και 1991», και διαπιστώνει μεταξύ άλλων «ότι ο αριθμός των ψηφοφόρων που ασκούν το εκλογικό τους δικαίωμα στο χωριό είναι, τις περισσότερες φορές, κατά πολύ ανώτερος από τον αριθμό που εμφανίζει η απογραφή πληθυσμού της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδας».[ii] Στην Πυρσόγιαννη λ.χ. υπάρχει μια μεγάλη αντίθεση ανάμεσα στις φθίνουσες δημογραφικές δομές και την έντονη, ποικίλη κοινωνικότητα αυτού του χωριού. Οι εκπατρισμένοι είναι δεμένοι στενά με την κοινοτική ζωή, και το «χωριό» είναι ένας συνδετικός κρίκος φάσεων της καθημερινής τους ζωής. Η επιτόπια έρευνα έδειξε μεγάλες αποκλίσεις στον πραγματικό πληθυσμό του χωριού, που ήταν το 1961 μεγαλύτερος (+17) από τον επίσημο αριθμό της απογραφής, ενώ εμφανιζόταν πολύ μικρότερος το 1971 (−40), το 1981 (−217), και το 1991 (−125).

Από τη δεκαετία του 1960 οι γεννήσεις και οι γάμοι μειώνονται γοργά, η θνησιμότητα ανεβαίνει ιλιγγιωδώς, και το χωριό γερνάει. Τελευταία όμως, «οι ολοένα αυξανόμενες παλιννοστήσεις» μετριάζουν το έλλειμμα. «Οι γέροντες

[i] Stathis Damianakos, "Amitié et Pouvoir dans un village épirote", στο: Stathis Damianakos, Marie-Élisabeth Handman, Julian Pitt-Rivers, Georges Ravis-Giordani, *Les amis et les autres, Mélanges en l' honneur de John Peristiany, Brothers and others, Essays in Honour of John Peristiany,* Centre National de Recherches Sociales (EKKE), Athènes, 1995, σ. 49

[ii] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* σ. 60.

του χωριού πεθαίνουν, αλλά άλλοι γέροντες έρχονται από τα πέρατα του κόσμου να πάρουν τη θέση τους». Συγχρόνως γίνονται πολλές ενδογαμίες, ακόμη και μεταξύ των Πυρσογιαννιτών της διασποράς, ενώ διαιωνίζεται η οργάνωση της οικογένειας κατά γένη.

Η διάκριση ανάμεσα σε «παρόντα» και «απόντα» πληθυσμό είναι εντελώς αδύνατη, αφού μέχρι τη δεκαετία του 1960 ο ενεργός πληθυσμός διέμενε στο χωριό μόνο τρεις ή τέσσερις μήνες το χρόνο (από τα Χριστούγεννα ως το Πάσχα), ενώ σήμερα όσοι είναι παρόντες είτε απουσίαζαν στο παρελθόν, είτε είχαν συγγενείς στο εξωτερικό που τους ενίσχυαν οικονομικά. Από τη δεκαετία του 1970 και μετά εμφανίζεται μια νέα στρατηγική, καθώς οι εκπατρισμένοι ναυλώνουν λεωφορεία για να μεταφερθούν στο χωριό την ημέρα της απογραφής.

Μια ακόμη ερευνητική συνεισφορά του Στάθη Δαμιανάκου είναι η ανάλυση των δεδομένων της εκλογικής συμπεριφοράς των εγγεγραμμένων και απογραφέντων κατοίκων της υπαίθρου του νομού Ιωαννίνων, αναφορικά κυρίως προς την προσήλωσή τους στην άσκηση του δικαιώματος του εκλέγειν στον τόπο καταγωγής τους. Η έρευνα επικεντρώθηκε σε δύο σχετικά συναφείς δείκτες: Ο δείκτης προσήλωσης Ι αναφέρεται στην εκτίμηση του ποσοστού των εκπατρισμένων εκλογέων ως προς το σύνολο των εκπατρισμένων που είναι εγγεγραμμένοι στους εκλογικούς καταλόγους του χωριού. Ο δείκτης προσήλωσης ΙΙ αναφέρεται στην εκτίμηση του ποσοστού των εκπατρισμένων εκλογέων ως προς το σύνολο του απογραφέντος πληθυσμού σε ηλικία ψήφου.

Διαπιστώθηκε ότι η τοπική κατανομή των δύο δεικτών ήταν λίγο-πολύ ταυτόσημη: Τα Ζαγοροχώρια, τα χωριά του νοτιοδυτικού τμήματος της πεδιάδας των Ιωαννίνων, και του νοτιοδυτικού τμήματος των Καλαριτών παρουσίαζαν ισχυρούς δείκτες προσήλωσης. Αντίστροφα, η προσήλωση ήταν ασθενής (ή μηδενική) στο Πωγώνι και το βορειοδυτικό τμήμα της Κουρέντας-Τσαρκόβιτσας. Οι σπάνιες εξαιρέσεις στην ομοιόμορφη κατανομή των δύο δεικτών προσήλωσης αιτιολογούνται από τη δημογραφική κατάρρευση: Στα ερημωμένα χωριά η απόκλιση μεταξύ εγγεγραμμένων και απογραφέντων είναι αξιοσημείωτη, ο δείκτης προσήλωσης Ι είναι εξαιρετικά

ασθενής, ενώ ο δείκτης προσήλωσης ΙΙ βρίσκεται σε πολύ υψηλά επίπεδα. Για παράδειγμα οι Καλαρίτες είχαν 1587 εγγεγραμμένους, αλλά μόνο 120 σε ηλικία ψήφου απογραφέντες κατοίκους, και 308 ψηφίσαντες. Ο δείκτης προσήλωσης Ι ήταν 13%, ενώ ο δείκτης προσήλωσης ΙΙ ήταν 157%.

Ένα ακόμη σημαντικό δεδομένο που προέκυψε από την έρευνα είναι ότι όσο μικρότερο είναι ένα χωριό, τόσο μεγαλύτερο είναι το ποσοστό των εκπατρισμένων εκλογέων στο σύνολο του πληθυσμού σε ηλικία ψήφου. Κατά γενικό κανόνα οι μικρές κοινότητες της απογραφής του 1991 έχουν χάσει περισσότερο πληθυσμό από τις μεγάλες, πράγμα που σημαίνει ότι ο δείκτης προσήλωσης ΙΙ είναι μεγαλύτερος στα μικρότερα χωριά.

Γενικές παρατηρήσεις εξάγονται, με πολυάριθμες όμως εξαιρέσεις, και για τη σχέση των δεικτών προσήλωσης με το υψόμετρο και την πληθυσμιακή διακύμανση. Οι δείκτες προσήλωσης δεν παύουν πάντως να είναι σημαντικοί γιατί μπορούν να μετρήσουν ακριβώς αυτήν την αξιοσημείωτη ποσότητα, που ονομάζεται από το Δαμιανάκο «διπλή τοπική και κοινωνική ένταξη» των εγγεγραμμένων και απογραφέντων των χωριών της Ηπείρου.

Η μεταβλητή που φαίνεται να εξηγεί καλύτερα τη συμπεριφορά αυτών των δεικτών προσήλωσης είναι η συμβατικά λεγόμενη «μεταβλητή τοπικής συνάφειας». Η κατανομή της διπλής κοινωνικής ένταξης που μετρούν οι δείκτες είναι συνάρτηση, πάνω απ' όλα, της τοπικής ενότητας στην οποία ανήκουν τα χωριά, που αφορά κριτήρια: Ιστορικά, κοινωνικά, πολιτικοοικονομικά. Η τοπική ενότητα παρουσιάζει έκδηλες τις ξεχωριστές ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικοοικονομικές υποδηλώσεις της στην περίπτωση του Ζαγοριού (ορεινά χωριά), της περιοχής των Καλαριτών (ορεινά χωριά), και του νοτιοδυτικού τμήματος της πεδιάδας των Ιωαννίνων (ημιορεινά και πεδινά χωριά), όπου εμφανίζονται τιμές πολύ υψηλές στους δείκτες προσήλωσης.

4.6.2. Διπλή κοινωνική ένταξη και εικονική αγροτική έξοδος

Ο μεγάλος Έλληνας αγροτολόγος Κ. Καραβίδας είχε παρατηρήσει ότι μέσα στους κόλπους τις ίδιας παραδοσιακής ελληνικής οικογένειας μπορούσαν να συνυπάρχουν επίσκοποι, αλλά και ληστές, ή αρχηγοί της χωροφυλακής, και βέβαια γεωργοί. Ο έντονα υβριδικός χαρακτήρας της ελληνικής αγροτικής οικογένειας σκιαγραφείται γλαφυρά από αυτή την απαρίθμηση. Ο έλληνας αγρότης ζει μέσα σε μεγάλη κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα. Ακόμα και σήμερα, η κινητικότητα των αγροτόπαιδων διοχετεύεται στις πανεπιστημιακές κατευθύνσεις, στην απασχόληση ως δημόσιος υπάλληλος, και στη μετανάστευση.[i]

Ένας μικρέμπορος που έχει μετακινηθεί σε κάποιο μεγάλο πολεοδομικό συγκρότημα, μπορεί επίσης να είναι κινητικότατος, και να επισκέπτεται συχνά το χωριό του, όπου πιθανόν είναι ιδιοκτήτης, εξ αδιαιρέτου, μιας οικίας ή κάποιου αγροτεμάχιου, αλλά και για να εργαστεί σε μια τουριστική επιχείρηση που μπορεί να φιλοξενείται στην ιδιαίτερη πατρίδα του, ή για να δώσει κι αυτός ένα χεράκι στην οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση, ή για να λάβει μέρος σε σημαντικά γεγονότα, όπως οι εκλογές, η ανανέωση του διοικητικού συμβουλίου του πολιτιστικού συλλόγου, οι γιορτές, οι γάμοι, τα βαφτίσια, και οι κηδείες των συγγενών που έμειναν στο χωριό.

Μετά τη δεκαετία του 1960 παρατηρείται μια θεαματική αύξηση του πληθυσμού των ελληνικών πόλεων, που οφείλεται στους μετανάστες αγρότες, που ανανεώνουν τους δεσμούς τους με τον τόπο καταγωγής τους. Ο μετανάστης πολύ συχνά παραλείπει να μεταφέρει τα πολιτικά του δικαιώματα από το χωριό στην πόλη.

Αναλύοντας τους δείκτες που αναφέρονται σε όσους άσκησαν το δικαίωμα ψήφου στο πλαίσιο των βουλευτικών εκλογών της περιόδου ανάμεσα στα 1961 και 1991, ο Δαμιανάκος διαπιστώνει τη *διπλή, κοινωνική* και *τοπική ένταξη* των μεταναστών αγροτών του νομού Ιωαννίνων. Είναι σαφές ότι

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σσ. 57-58.

> *ο αριθμός των ψηφοφόρων που ασκούν το εκλογικό τους δικαίωμα στο χωριό είναι, τις περισσότερες φορές, κατά πολύ ανώτερος από τον αριθμό που εμφανίζει η απογραφή πληθυσμού της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδας, ακόμα κι αν αφαιρεθούν οι τάξεις ηλικίας κάτω των 18 ετών που δεν έχουν φυσικά δικαίωμα ψήφου.*[i]

Με όλα τα διαθέσιμα μέσα λοιπόν, οι αγροτικές κοινωνίες αρνούνται να ευθυγραμμιστούν με τη μείζονα τάση που τις οδηγεί στην ερήμωση, και παράλληλα αποκρούουν τις τρέχουσες στατιστικές κατηγορίες, με τις οποίες περιγράφεται η αστική και η αγροτική διάσταση ή «ο πραγματικός πληθυσμός» μιας τοπικής κοινωνίας, αποδεικνύοντας έτσι ότι οι υπολογισμοί έχουν τυπικό μόνο χαρακτήρα.

4.6.3. Η Πυρσόγιαννη

Ο ενεργός πληθυσμός, μέχρι τη δεκαετία του 1960, διέμενε στην Πυρσόγιαννη μόνο τρεις ή τέσσερις μήνες το χρόνο, από τα Χριστούγεννα ως το Πάσχα. Στο ίδιο χωριό, από τη δεκαετία του 1960 και μετά, εμφανίζεται: Μια γοργή πτώση της γεννησιμότητας και της γαμηλιότητας. Μια ιλιγγιώδης άνοδος της θνησιμότητας και μια άκρα γήρανση της ηλικιακής δομής.

Τα φαινόμενα αυτά συνδυάζονται έτσι ώστε να δίνουν στον ερευνητή την εντύπωση ότι επίκειται η εξαφάνιση της τοπικής κοινωνίας, αφού το ποσοστό του φυσικού πλεονάσματος του πληθυσμού γίνεται όλο και περισσότερο αρνητικό. Έκπληξη όμως προκαλεί το γεγονός ότι, μολαταύτα, το χωριό εξακολουθεί να παραμένει ζωντανό. «Από αυστηρά αριθμητική άποψη, το μυστήριο διαλευκαίνεται αν συγκρίνουμε τη φυσική κίνηση με τη μετανάστευση. Η σύγκριση αυτή δείχνει ότι οι ολοένα αυξανόμενες παλιννοστήσεις κατά την τελευταία εικοσαετία μετριάζουν ή και εξουδετερώνουν το έλλειμμα. Οι γέροντες του χωριού πεθαίνουν, αλλά άλλοι γέροντες έρχονται από τα πέρατα του κόσμου να πάρουν τη θέση τους».[ii] Οι διαχειριστές της κοινοτικής ζωής της Πυρσόγιαννης - η οποία κοινοτική ζωή ξεπερνά κατά πολύ τα σύνορα της τοπικής κοινωνίας - είναι οι ιερείς του

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 60.
[ii] ο.π., σ. 62.

χωριού. Παράλληλα με τα δημογραφικά φαινόμενα που είναι συχνότερα στις πόλεις (τη χαμηλή γεννησιμότητα, τη μεγάλη θνησιμότητα, τον περιορισμένο αριθμό παιδιών για κάθε ζευγάρι, και τη γερασμένη ηλικιακή δομή), εμφανίζονται στην Πυρσόγιαννη χαρακτηριστικά ενός «αγροτικού» δημογραφικού μοντέλου, όπως: *Ισχυρή ενδογαμία*, διαδεδομένη ακόμα και μεταξύ των Πυρσογιαννιτών της διασποράς. Διαιώνιση, σε ακρωτηριασμένη μορφή, *της διευρυμένης εστιακής ομάδας,* ανάμνηση της κατά γένη οργάνωσης της οικογένειας. Γι' αυτούς τους λόγους στερούνται νοήματος η διχοτομία αστικός-αγροτικός, και η ανάλυση της εξέλιξης σύμφωνα με τις τρέχουσες μεθόδους.

Ο πληθυσμός του χωριού υπολογίστηκε με βάση τις ανά δεκαετία *απογραφές*, αλλά και με την *αποδελτίωση των κοινοτικών μητρώων*, και με *προφορικές πληροφορίες* για την πραγματική παρουσία των ατόμων για χρονικό διάστημα πάνω από τρεις μήνες το χρόνο. Διαπιστώθηκαν με τη συγκριτική αυτή μελέτη σημαντικές αποκλίσεις: Από τη δεκαετία του 1970 ναυλώνονταν λεωφορεία για να μεταφερθούν οι εκπατρισμένοι στο χωριό την ημέρα της απογραφής. Με το τέχνασμα αυτό παρουσιάστηκε μια υπέρμετρη διόγκωση του πληθυσμού, μέχρι και διπλασιασμός του: «έτσι, για τα έτη 1981 και 1991, οι απογραφές πιστώνουν το χωριό με πληθυσμό, αντίστοιχα, 381 και 293 κατοίκους, έναντι 164 (1981) και 168 (1986) κατοίκων που καταμέτρησε η επιτόπια έρευνα».[i]

Επίσης, το πληθυσμιακό δυναμικό του χωριού εμφανίζεται σημαντικά ενισχυμένο, αν υπολογίσουμε στο συνολικό πληθυσμό κι όσους προσέρχονται να ψηφίσουν στο χωριό κατά τις ημέρες των εκλογών. Φαίνεται μάλιστα ότι, από την άποψη των ψηφισάντων, το δυναμικό της Πυρσόγιαννης αυξάνεται με το πέρασμα του χρόνου. Προφανώς, εκείνοι που μετακινούνται για ν' ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα στο χωριό είναι αρκετά περισσότεροι από εκείνους που έρχονται στο χωριό για ν' απογραφούν.

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 63.

4.6.4. Το Γρεβενίτι και η Αετόπετρα

Η αποδυνάμωση των δημογραφικών δομών ήταν μεγάλη στο Γρεβενίτι από τη δεκαετία του 1940. Πιο ενθαρρυντική γίνεται η κατάσταση από το 1980 και μετά. Η καμπύλη των γεννήσεων στο Γρεβενίτι, «αφού άγγιξε το μηδέν το 1976 και 1977, ανεβαίνει και πάλι σταθερά από τότε (αντίθετα από την Πυρσόγιαννη). Το ποσοστό της γαμηλιότητας αντιπροσωπεύει, μεταξύ 1981 και 1985, πάνω από το διπλάσιο εκείνου που καταγράφηκε το 1971-80. Η μετανάστευση ελαττώνεται σαφώς από τη δεκαετία του '70 και μετά, ενώ η κίνηση επανεγκατάστασης στο χωριό μετά τη δεκαετία του '80 επιτελεί θεαματικό άλμα».[i]

Οι τοπικές οικονομικές δραστηριότητες ανακάμπτουν, αφού οι μετανάστες που παλιννοστούν ανήκουν στην ενεργό ηλικία, στην πλειονότητά τους. Οι δραστηριότητες αυτές δεν είναι αγροτικές, και «στηρίζονται σε μια ισχυρή δικτύωση πολιτικών, διοικητικών και επαγγελματικών πελατειακών σχέσεων των οποίων η έδρα βρίσκεται στα Γιάννενα». Γι' αυτό το λόγο, φαίνεται, από τη δεκαετία του 1980, η πόλη των Ιωαννίνων ξαναγίνεται ο δημοφιλέστερος μεταναστευτικός προορισμός (Τη θέση αυτή την είχε υποκλέψει κατά τη δεκαετία του 1970 η Αθήνα). Με την ενίσχυση της στροφής προς τα Γιάννενα ενισχύεται η διπλή ένταξη, και εντείνονται οι εποχικές και ημερήσιες μετακινήσεις. Εντωμεταξύ, η βελτίωση του οδικού δικτύου επέτρεψε τη μείωση του χρόνου που διαρκεί η μετακίνηση από την πόλη στο χωριό, από μισή μέρα το 1960, σε 1 ώρα σήμερα. Η πρακτική του ναυλωμένου πούλμαν εμφανίστηκε στο Γρεβενίτι μόνο στην απογραφή του 1991. Μεγαλύτερες διαφορές παρατηρούνται εξαιτίας της μετακίνησης των ψηφοφόρων από το 1961 ως το 1981.

Η δημογραφική κατάσταση στην Αετόπετρα αποκλίνει αισθητά από τ' άλλα δύο χωριά. Πριν από τη δεκαετία του 1960 δεν υπάρχει στο χωριό αυτό παράδοση οριστικής ή προσωρινής αποδημίας, ούτε έλλειμμα στη φυσική κίνηση μέχρι τη δεκαετία του 1970, ούτε συμπτώματα που να προκαλούν ανησυχία για το μέλλον του πληθυσμού μέχρι τη δεκαετία του 1980. Για πολύ

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη,* ο.π., σσ. 63-65.

καιρό στην Αετόπετρα εμφανίζονται: Ισχυρή γεννησιμότητα. Υψηλό ποσοστό γαμηλιότητας. Ισορροπημένη ηλικιακή δομή. «Όλα», όμως, «αρχίζουν να επιδεινώνονται μετά τη μεταναστευτική έκρηξη προς τη Δυτική Γερμανία, μεταξύ 1960 και 1975. Η κίνηση αυτή συνοδεύτηκε, μερικά χρόνια αργότερα, από ένα δεύτερο κύμα μετανάστευσης, εσωτερικής αυτή τη φορά, εξίσου σημαντικό με το πρώτο (1965-1982)». Παρά τις παλιννοστήσεις που σημειώνονται από το 1970, το χωριό γνωρίζει πλέον, τα ίδια συμπτώματα έντονου μαρασμού που χαρακτηρίζουν τη ζωή και στο Γρεβενίτι και στην Πυρσόγιαννη: Ταχεία πτώση του πληθυσμιακού δυναμικού του χωριού. Αραίωση των γεννήσεων και των γάμων. Υπερβολική συρρίκνωση των νέων γενεών.

Στα στατιστικά δεδομένα που αφορούν την Αετόπετρα εμφανίζεται μια ακόμη χαρακτηριστική ιδιομορφία: Μέχρι το 1981 ο αριθμός των κατοίκων που κατέγραφαν οι απογραφές ήταν πολύ μικρότερος από εκείνον που παρείχε η επιτόπια έρευνα (52 κάτοικοι λιγότεροι το 1961, και 71 αντίστοιχα το 1971). Από το 1981 και μετά οι δύο παραπάνω τρόποι υπολογισμού του πληθυσμού μας δίνουν αριθμούς της ίδιας τάξης. Είναι αλήθεια ότι το ναυλωμένο πούλμαν είναι μια πρακτική εντελώς άγνωστη στην Αετόπετρα.

4.6.5. Ο πληθυσμός που ξαναβρέθηκε

Ο πληθυσμός των χωριών που είχε χαθεί από τη δεκαετία του 1960 και μετά - μέσα από τη συμβατικά λεγόμενη «αγροτική έξοδο» - επανεμφανίζεται χάρη σ' ένα κοινό φαινόμενο σημαντικής έκτασης, τη *διπλή κοινωνική και τοπική ένταξη* των δημοτών, ή των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων του κάθε χωριού. Ο χαμένος πληθυσμός ξαναβρίσκεται μέσα σε μια στατιστικά ουδέτερη ζώνη, «όπου ο διαχωρισμός αστικός / αγροτικός δεν έχει πια νόημα και όπου ο ίδιος ο ορισμός του "πληθυσμού" ενός οικισμού (αγροτικού ή αστικού) χρειάζεται να αναθεωρηθεί».[i] Για την κατανόηση αυτής της μεταβολής είναι ανάγκη να λάβουμε υπόψη ότι μεταξύ 1961 και 1991 εμφανίζεται στο νομό Ιωαννίνων μια εντονότατη πτώση του αγροτικού πληθυσμού. Η μείωση φτάνει το 28%,

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 68.

ενώ η αύξηση του πληθυσμού της πόλης των Ιωαννίνων, μέσα στο ίδιο χρονικό διάστημα (1961-1991) ανέρχεται σε 61%. Εκτός από τα Γιάννενα, που είναι το μοναδικό αστικό κέντρο του νομού, αύξηση του πληθυσμού κατά 165% σημειώθηκε και στους ημιαστικούς οικισμούς, με πληθυσμό από 2.000 ως 9.999 κατοίκους. Η ύφεση του πληθυσμιακού δυναμικού είναι πολύ εντονότερη στις ορεινές και ημιορεινές κοινότητες (36% και 35% αντίστοιχα των κοινοτήτων αυτών σημειώνουν πληθυσμιακή πτώση πάνω από 46%), απ' ότι στις πεδινές κοινότητες (26%). Μόνο 54 από τις 309 κοινότητες του νομού, το 17% του συνόλου, παρουσίαζαν μεταξύ 1961 και 1991 θετική εξέλιξη του πληθυσμού, και συγκεντρώνονταν σχεδόν όλες γύρω από την πόλη των Ιωαννίνων. Οι 28 (το 52%) από αυτές ήταν πεδινές, και βρίσκονται στην πεδιάδα των Ιωαννίνων, που γνωρίζει έντονη ανάπτυξη.

> *Έξω από αυτή την πολύ συμπαγή ζώνη, η πληθυσμιακή ερήμωση αφορά τόσο τα ορεινά χωριά (Κόνιτσα, Ζαγόρι, Μέτσοβο, Καλαρίτες και ένα τμήμα του Πωγωνιού), όσο και τα ημιορεινά ή πεδινά (Κουρέντα-Τσαρκόβιτσα, υπόλοιπο τμήμα του Πωγωνιού).*[i]

Παράλληλα, εκτός από μερικές εξαιρέσεις (Μέτσοβο), η υποχώρηση του πληθυσμού των χωριών συνοδεύεται από αύξηση του αριθμού των εγγεγραμμένων στους εκλογικούς καταλόγους. Στην Κόνιτσα, τους Καλαρίτες, το ανατολικό Ζαγόρι, και την κεντρική Κουρέντα-Τσαρκόβιτσα, όπου η μείωση του πληθυσμιακού δυναμικού ξεπερνά το 30%, ο αριθμός των δυνητικών εκλογέων είναι διπλάσιος από τον απογραφέντα ενήλικο πληθυσμό. Πρόκειται για ένα *δυνάμει πληθυσμό,* που μπορεί «ανά πάσα στιγμή να γίνει πραγματικός, αν συντρέξουν κοινωνικο-οικονομικοί, πολιτικοί ή συμβολικοί όροι», όπως τονίζει ο Δαμιανάκος.[ii]

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη,* ο.π., σ. 69.
[ii] ο.π., σ. 72.

4. 7. Αγροτικές ταυτότητες και ιδεολογίες

Όπως αναφέρει ο Στάθης Δαμιανάκος, μέχρι το 1930, στο επίκεντρο του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα παραμένουν:

- Το πρόβλημα της γης.
- Το πρόβλημα του προσδιορισμού της θέσης της γεωργίας στο πλαίσιο της ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας.
- Το ακανθώδες ζήτημα του αγροτικού υπερπροϊόντος και των τρόπων διαχείρισής του (έγγειος πρόσοδος, έγγειος φόρος, τοκογλυφία).
- Η ενημέρωση σχετικά με την αγροτική κατάσταση.
- Η απουσία εθνικού κτηματολογίου.
- Η έλλειψη αξιοπιστίας των αγροτικών απογραφών, που δημιουργούσε διαρκή αβεβαιότητα για τη συνολική επιφάνεια των εθνικών γαιών ή της καλλιεργήσιμης γης.
- Οι άθλιες και πρόσκαιρες συνθήκες ζωής των επίμορτων καλλιεργητών, που είχαν αποστερηθεί τα πατροπαράδοτα δικαιώματά τους, και περιπλανιόνταν διαρκώς για να βρουν καλύτερες συνθήκες εργασίας.
- Προβλήματα συγκρούσεων ανάμεσα στην κεντρική διοίκηση και τις τοπικές αυτονομίες.

Είναι μια εποχή ανόδου των φιλελεύθερων και σοσιαλιστικών ιδεών, που αναφέρονται συχνά και στον αγροτικό τομέα. Παράλληλα, με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917, που οφείλεται σε πρωτοβουλία του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, το κράτος προωθεί πλέον μια αληθινά «καπιταλιστική» εκλογίκευση: «εγκαθίδρυση και ισχυροποίηση της μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσης, ανάπτυξη της αγροτικής πίστης και του συνεταιριστικού κινήματος», ίδρυση της ΑΤΕ, συγκέντρωση από το κράτος και διάθεση στο εμπόριο των κύριων αγροτικών προϊόντων (σιτηρά, σταφίδα, βαμβάκι, λάδι, καπνός, κλπ.), εκμηχάνιση, και εισαγωγή του συστήματος των «τιμών ασφάλειας». Με τα μέτρα αυτά μειώθηκαν οι αγροτικές τιμές, εντατικοποιήθηκε η αγροτική εργασία, και αυξήθηκαν οι «μεταφορές» από τη

γεωργία στη βιομηχανία.[i] Προχωρώντας στη μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο περίοδο, ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι:

> *Το πρωταρχικό πρόβλημα που είχε ν' αντιμετωπίσει η Ελλάδα στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια ήταν η ανοικοδόμηση της χώρας, ιδίως στις αγροτικές περιοχές, των οποίων η οικονομία και η κοινωνική ζωή είχαν αποδιοργανωθεί σοβαρά ύστερα από εννέα συνεχή χρόνια πολέμου, Κατοχής και Εμφυλίου πολέμου.*[ii]

Οι πολιτικές επιλογές της εποχής οδήγησαν όμως σε κοινωνικά προβλήματα, όπως: υπανάπτυξη της υπαίθρου, δημογραφική κατάρρευση, αύξηση των ανισοτήτων μεταξύ αγροτικών περιοχών και αστικών κέντρων.

Σύμφωνα με τον Cl. Servolin[iii] μπορούμε να συνοψίσουμε ως εξής τα αποτελέσματα της απορρόφησης της γεωργίας από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής: «τάση να απογυμνωθεί ο ατομικός παραγωγός από την πραγματική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής του», σεβασμός του «τυπικού χαρακτήρα της ατομικής του ιδιοκτησίας», και ταυτόχρονα μεγιστοποίηση της «παραγωγικότητας και της εντατικότητας της εργασίας [του]», περιορισμός του εισοδήματός του «σε ένα σταθερό και μάλλον χαμηλό επίπεδο».

Όμως η θεώρηση του Στάθη Δαμιανάκου αρνείται την απόλυτη ισχύ των παραπάνω θέσεων για την αγροτική κοινωνία της Ελλάδας. Ο αγροτολόγος μας τοποθετεί τη δική του μελέτη στη συμβολή δύο εννοιών διαφορετικής επιστημολογικής υπόστασης, «της έννοιας του κοινωνικού δεσμού (δεσμού επιχώριας κοινωνικότητας) και της έννοιας της πολιτικής σχέσης (σχέσης ένταξης/αποκλεισμού σε αντιπαραβολή με τον έξω κόσμο)».[iv]

Αυτή η μετατόπιση του Δαμιανάκου έξω από το μαρξισμό, στηρίζεται στον ο F. Braudel,[v] ο οποίος είχε ισχυριστεί ότι η φεουδαρχία δεν είχε φτάσει ποτέ πέρα από τους μεσογειακούς ελαιώνες, δεν υπέταξε ποτέ τους ορεισίβιους πληθυσμούς. Οι αγρότες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης δεν γνώρισαν την ευρωπαϊκή φεουδαρχία ούτε και τη γεωργική επανάσταση του 18ου αιώνα,

---

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σσ. 189-190.

[ii] ο.π., σ. 235.

[iii] Cl. Servolin, «Aspects économiques de l'absorption de l'agriculture dans le mode de production capitaliste», in *L'Univers politique des paysans,* Paris, F.N.S.P. - A. Colin, 1972.

[iv] Στάθης Δαμιανάκος, Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση, σ. 29.

[v] F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II,* Paris, Armand Colin, 1985.

που έμελλε ν' αναστατώσει τις δυτικές κοινωνίες, εγκαινιάζοντας ταυτόχρονα τη διαδικασία *εξαφάνισης* και *αφομοίωσης* της αγροτιάς στο βιομηχανικό πολιτισμό. Σε αντίθεση με όσα ισχυρίζεται ο Mendras,[i] ο Δαμιανάκος γράφει ότι οι βαλκάνιοι αγρότες είχαν μια μακραίωνη μεταναστευτική παράδοση, και γνώρισαν διαδοχικά κύματα προσφύγων, ώστε γι' αυτούς η αυτοχθονία μετράει λιγότερο από τους δεσμούς με την ομάδα, η γη λιγότερο από την κοινωνική μνήμη, η πατρική περιουσία λιγότερο από μια αίσθηση του κοινού πεπρωμένου. «Στις αξίες αυτές βρίσκονται τα θεμέλια των εθνικών κινημάτων στα Βαλκάνια», παρατηρεί ο Δαμιανάκος, αντικρούοντας την άποψη του Mendras ότι η Κεντρική και η Ανατολική Ευρώπη «δεν γνώρισε ποτέ έθνος».

Από την Κορσική ως την Κρήτη είναι κυρίαρχο ένα *πελατειακό* σύστημα που ευθύνεται για τη δυσλειτουργία των φιλελεύθερων θεσμών, αλλά ταυτόχρονα «διευκόλυνε την διαπερατότητα μεταξύ κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών ή μεταξύ κοινωνικών τάξεων» και έδωσε τη δυνατότητα στα μέλη της αγροτικής οικογένειας να αναπτύσσουν μεγάλη *κινητικότητα* μέσα σε μια γενιά, και πέρα από τις γενιές. Τέτοια φαινόμενα είναι άγνωστα στη Βορειοδυτική Ευρώπη. Επίσης, σε αντίθεση με το «συντηρητισμό» και την «απόρριψη της καινοτομίας» που χαρακτηρίζουν το δυτικό αγρότη, στις ορεινές και νησιωτικές περιοχές της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, από το 17^{ο} αιώνα και μετά, αναπτύχθηκαν το εμπόριο, η βιοτεχνία, η μανιφακτούρα, τα γράμματα και οι τέχνες. Επιπλέον, οι ορεινές περιοχές δεν ήταν καθόλου συντηρητικές, αλλά υπήρξαν πάντα οι κατεξοχήν εστίες της πολιτικής και θρησκευτικής ετεροδοξίας, και «αξιώθηκαν, στους αιώνες της βυζαντινής και οθωμανικής κυριαρχίας, να σφυρηλατήσουν υποδειγματικούς κοινωνικούς θεσμούς».[ii]

Ακόμη και ο Henri Mendras,[iii] κατά την επίσκεψή του στην Ελλάδα, δεν έβρισκε λόγια να επαινέσει το ορθολογιστικό πνεύμα του Ηπειρώτη χωρικού και την έφεσή του να προσαρμόζεται, να είναι ανοιχτός σε εμπειρίες. Η Ernestine Friedl[iv] υπογραμμίζει τον έντονα εξωστρεφή χαρακτήρα του τοπικού κοινωνικού συστήματος στη Βοιωτία, απορρίπτοντας τον όρο

[i] *L'Europe des Européens,* Paris, Gallimard, Coll. Folio/Actuel., 1997.
[ii] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη,* σσ. 32-33.
[iii] *Six villages d'Epire, problèmes de développement socio-économique,* ΟΥΝΕΣΚΟ, *Εκθέσεις αποστολών* 11, 1961, σ. 92.
[iv] *Vasilika. A village in Modern Greece,* New York, Holt, Rinehart and Winston, 1962, σ. 110.

«χωρικός» για το Βοιωτό αγρότη, αφού δεν χαρακτηρίζεται από «αντίσταση στην αλλαγή». Γι' αυτούς τους λόγους, ο Δαμιανάκος επισημαίνει ότι η μόνη έγκυρη διχοτομία είναι η αντιπαράθεση ανάμεσα στην αγροτική κοινωνικότητα και στην κεφαλαιοκρατική λογική της εξέλιξης. Ο κοινωνικός μετασχηματισμός στην ύπαιθρο είναι μια αντιφατική, μη γραμμική και απρόβλεπτη διαδικασία. Ως εκ τούτου, δεν μπορούμε να προσεγγίσουμε το αντικείμενό μας φορμαλιστικά, αλλά *ευρετικά*, απορρίπτοντας την έννοια της μετάβασης. Υπάρχει μια συνέχεια ανάμεσα στις χωρικές και τις αγροτικές κοινωνίες:

> *το πρωτείο της πολιτικής σχέσης σε σύγκριση με τις άλλες κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται τόσο στο εσωτερικό αυτών των κοινωνιών, όσο και μεταξύ των τελευταίων και της σύνολης κοινωνίας.*[i]

Οι πολιτικές σχέσεις δεν νοούνται, στην περίπτωσή μας, «ως επέμβαση μιας αλλότριας θέλησης» για τη διαιώνιση ή την υπαγωγή του χωρικού ή / και αγροτικού συστήματος. Αντίθετα, ο Δαμιανάκος πιστεύει ότι υπάρχει μια εγγενής πολιτική διάσταση στην αγροτικότητα. Αυτό σημαίνει ότι οι πολιτικές σχέσεις είναι ένα συστατικό κατηγόρημα του αγροτικού κόσμου, κι εκφράζουν μια *αντιστροφή* της σχέσης κράτους-αγροτιάς: υπάρχει μια εξωτερική δύναμη ή κοινωνική τάξη που ισχυρίζεται κάθε φορά ότι αναλαμβάνει τη διαχείριση των συμφερόντων της αγροτιάς, και την υποτάσσει.

Αυτή η κοινωνική τάξη ή δύναμη είναι η πολιτική. «Με άλλα λόγια, ό, τι συνιστά κατεξοχήν την "αγροτικότητα" είναι ακριβώς η ιδιάζουσα μορφή της υποταγής της σε μια εξωτερική εξουσία». Η αληθινή συνεκτική ύλη της τοπικής αγροτικής κοινωνίας είναι η διαπροσωπική εξάρτηση, που δεσμεύει όλα τα μέλη της στην τήρηση του κοινού νόμου, δημιουργώντας έτσι μια αλληλεγγύη «εκ των πραγμάτων». Γι' αυτό το λόγο, η γη παρέμεινε ένα αγαθό μη εξομοιώσιμο με το κεφάλαιο,[ii] η σχέση του παραγωγού με τη γη διατήρησε τον *πολιτικό* της χαρακτήρα,[iii] καθώς η αρχή του ρωμαϊκού δικαίου usus, abusus, fructus (χρήση, κάρπωση, διάθεση) δεν εφαρμόστηκε ποτέ στο ακέραιο σε ό,τι αφορά τη γαιοκτησία.

---

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* σ. 35.
[ii] M. Gutelman, *Structures et réformes agraires,* F. Maspéro, Paris, 1974.
[iii] H. Nallet – Cl. Servolin, "Le paysan et le Droit", in *MAUSS* 17-18, 1986, pp. 11-43, 139-181.

4.7.1. Ο αστοχωρικός

«Οι χωρικοί της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, στη μεγάλη τους πλειονότητα, δεν γνώρισαν την ευρωπαϊκή φεουδαρχία ούτε και τη γεωργική επανάσταση του 18ου αιώνα», που έμελλε να αναστατώσει τις δυτικές κοινωνίες, εγκαινιάζοντας ταυτόχρονα τη διαδικασία εξαφάνισης και αφομοίωσης της αγροτιάς στο βιομηχανικό πολιτισμό. Από το ίδιο το βυζαντινό και οθωμανικό παρελθόν της, καθώς και από τη σημερινή κοινωνική, οικονομική και πολιτική της κατάσταση, η Νοτιοανατολική Ευρώπη διαφοροποιείται έντονα από τη Βορειοδυτική:

- μακραίωνη *ύπαρξη πόλεων,*
- αισθητή *ώσμωση ανάμεσα στην «αγροτική»* και την *«αστική» κοινωνία,*
- βαθιά ριζωμένη *παράδοση κοινοτικής αυτονομίας* (που φτάνει συχνά να εξομοιώνεται με αληθινή τοπική κυριαρχία),
- *ατελής εκβιομηχάνιση,*
- *δύσμορφη ανάπτυξη των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων,* και τέλος
- *αργοπορημένη οικοδόμηση του εθνικού κράτους.*[i]

Οι δεσμοί με το έδαφος χαλαρώνουν, οι κοινωνικές και επαγγελματικές κατηγορίες ρευστοποιούνται, η συνεχής μετακίνηση ενδυναμώνει τους κοινωνικούς δεσμούς, ο άνθρωπος ανοίγεται προς τον εξωτερικό κόσμο, η αντίθεση ανάμεσα στην εθνική και την τοπική κοινωνία υποχωρεί.[ii] Όπως σημειώνει ο Δαμιανάκος:

> *Στη Νοτιοανατολική Ευρώπη «αστικός» και «αγροτικός» χώρος ανέκαθεν συγχέονται, οι πόλεις διεισδύουν στην ύπαιθρο ως τις πιο μακρινές γωνιές της, η ύπαιθρος φτάνει μέχρι την καρδιά της πόλης. Σχηματίζεται έτσι μια ολότητα, συνεχής και ομοιογενής. Εξ άλλου, η γεωργική εργασία σπάνια υπήρξε η μοναδική απασχόληση ή η μοναδική πηγή εισοδήματος για την αγροτική οικογένεια. Ο όρος "αστοχωρικός" που οφείλουμε στο μεγάλο Έλληνα αγροτολόγο Κ. Καραβίδα[iii] δεν αποδίδει με τον καλύτερο*

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* σσ. 30-31
[ii] ο.π., σ. 34
[iii] Καραβίδας Κωνσταντίνος Δ., *Αγροτικά, Μελέτη Συγκριτική,* Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας, 1978 (α΄ έκδοση: 1931)

τρόπο αυτό τον βαθιά υβριδιακό χαρακτήρα του Βαλκάνιου αγρότη;.[i]

Οι αστικοποιητικές αλλαγές στην Ελλάδα καθυστέρησαν να εμφανιστούν. Στις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα η ελληνική γεωργία άλλαζε μέσα από έντονες διαφοροποιήσεις: γενικευμένη *πολυδραστηριότητα*, ραγδαίος *εκσυγχρονισμός* ορισμένων εκμεταλλεύσεων, αλλά και διατήρηση μιας πλειάδας μικρών παραδοσιακών εκμεταλλεύσεων, επιτάχυνση της αστικοποίησης του τρόπου ζωής στην ύπαιθρο· αξιοσημείωτη *πρόοδος στην άρδευση* και νέες εντατικές καλλιέργειες, που οδηγούν στην κάθετη *ενσωμάτωση σε μια αγρο-τροφική επιχείρηση,* «ενώ ένα άλλο μέρος συνεχίζει να εφαρμόζει εκτατικές καλλιέργειες και να μοιράζει την παραγωγή του μεταξύ της αγοράς και της αυτοκατανάλωσης»· συγκεντροποίηση της γης συνακόλουθη στην ανάπτυξη των μισθώσεων, αλλά και διατήρηση των παλαιότερων μορφών εκμετάλλευσης, ενίσχυση των ανισομερειών μεταξύ εκμεταλλεύσεων (ως προς τη γη ή τα μηχανήματα), νέος καταμερισμός εργασίας (άντρες – γυναίκες, νέοι – ηλικιωμένοι), στο εσωτερικό της εκμετάλλευσης ή έξω από αυτήν.[ii]

Τα συμπτώματα αυτής της ακραίας διαφοροποίησης μπορούν να εντοπιστούν παντού. *Ο μεγαλοκαλλιεργητής* ενός χωριού της Χαλκιδικής που εργάζεται κάθε χρόνο επί πολλές βδομάδες με τον ελκυστήρα του ή τη θεριζοαλωνιστική μηχανή του σε κτήματα *μη εκμηχανισμένων αγροτών* έναντι πληρωμής σε χρήμα ή σε είδος, είναι άραγε ένας καπιταλιστής επιχειρηματίας που φροντίζει να αποσβέσει το κεφάλαιο που επένδυσε στα μηχανήματα ή ένας «μισθωτός» στην υπηρεσία των μικροκαλλιεργητών;

Ο μεγαλοκτηματίας που είναι εγκατεστημένος σε μια βιομηχανοποιημένη περιοχή της Βοιωτίας και ασχολείται, ταυτόχρονα, με την εντατική καλλιέργεια, τη μεταποίηση και το εμπόριο των προϊόντων του, είναι ένας κεφαλαιοκράτης αγρότης, ένας βιομηχανικός μικροεπιχειρηματίας ή ένας έμπορος;

Τέλος, πού θα κατατάξουμε τον μικροϊδιοκτήτη στα ορεινά της Νάξου που νοικιάζει ένα μέρος του αγροτεμαχίου του σε

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* σ. 31
[ii] ο.π., σσ. 52-53

έναν κτηνοτρόφο έναντι πληρωμής σε είδος και μοιράζει τη δραστηριότητά του ανάμεσα στην παραδοσιακή πολυκαλλιέργεια-κτηνοτροφία και την εργασία ως εποχικός εργάτης γης ή ευκαιριακός οικοδόμος, ενώ συγχρόνως κατέχει κάποιον αριθμό "μεριδίων" στο γειτονικό ορυχείο σμύριδας (κάθε χρόνο διαπραγματεύεται την τιμή εκχώρησης των "μεριδίων" στους εργάτες του ορυχείου, ανάλογα με τη συγκυρία της τοπικής αγοράς);[i]

4.7.2. Αγροίκος, «μέλισσα», επιχειρηματίας, ή ληστής;

Με το λαό της υπαίθρου ασχολήθηκε η παραδοσιακή ελληνική λαογραφία, από τον ιδρυτή της επιστήμης Νικόλαο Πολίτη έως τους μεταγενέστερους εκπροσώπους των κυρίαρχων τάσεων στα πανεπιστήμια και τις ακαδημίες της χώρας. Η λαογραφία αυτή, σύμφωνα με το Δαμιανάκο, εγκαθίδρυσε μια *εθνοκεντρική* αντίληψη, που περιέχει και μια σιωπηρή αναφορά στον «αγροίκον και χύδην όχλον».[ii]

Ο μελισσοκόμος δεν ενδιαφέρεται παρά για το μέλι (κι ακόμα υπό τον όρο ότι θα είναι εγγυημένης ποιότητας), η ίδια η μέλισσα εγκαταλείπεται στην αδιαφορία και την περιφρόνηση.

Στο πρώτο τεύχος της *Ιστορικής και Εθνογραφικής Εταιρείας Ελλάδος* (1883) διαβάζουμε: «Ο μαργαρίτης εύρηται εν τω βορβόρω, εις τα έγκατα δε τα σκοτεινά της γης τα πολύτιμα μέταλλα». Έτσι, ο θαυμάσιος ποιητής *Κώστας Κρυστάλλης,* κυνηγημένος από τις τουρκικές αρχές της υπόδουλης Ηπείρου, αφέθηκε αβοήθητος να πεθάνει φυματικός νεότατος, καθώς οι δημοτικοί στίχοι που έγραφε δεν ήταν καθόλου *πρωτότυποι* για τους αυστηρούς Αθηναίους κριτικούς.

Στην πρώτη ιδίως συλλογή πολλά ποιήματα σχεδόν δεν ξεχώριζαν από δημοτικά τραγούδια»· γι' αυτό «κατακρίθηκε η ποίησή του: το δημοτικό τραγούδι, του παρατήρησαν, δεν το μετουσιώνει δημιουργικά, αλλά το μεταφέρει αυτούσιο σε μία μίμηση δουλική. Οι αυστηρές αυτές κρίσεις, που τις

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* σ. 53· Zacopoulou E., *Localité et relations de clientèle en Grèce: le cas d'un village naxiote et de ses immigrés à Athènes*
[ii] Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση αντарσίας και λαϊκός πολιτισμός*, σσ. 41-47

> *συμμερίζονται και πολλοί νεώτεροι κριτικοί, χρειάζονται, ίσως, κάποια αναθεώρηση.*[i]

Η *έντονη προκατάληψη* ενάντια στον χωρικό συντέλεσε στην παρεμπόδιση και την επιβράδυνση του εκσυγχρονισμού της ελληνικής υπαίθρου. Ο ηλεκτρισμός - όταν επιτέλους αφίχθηκε στην ύπαιθρο χώρα - έφερε μαζί του και τις σειρήνες της υπερατλαντικής ευημερίας. Αιχμή της ιδεολογίας του εκσυγχρονισμού ήταν το *κυνήγι του κέρδους,* που είχε επικρατήσει στη χώρα – πρότυπο, τη θρυλική Αμερική. Απέναντι στην αυταρχική επιβολή αυτής της κοσμοθεώρησης, οι Έλληνες χωρικοί στάθηκαν συνήθως παθητικά.

Ενώ στις ΗΠΑ, αναπτύσσονταν αντιδράσεις στην κυριαρχία του *ανταγωνιστικού τρόπου ζωής,* που ταξινομούνται συνοπτικά ως πέντε πιθανές στάσεις, σύμφωνα με τον Robert Merton:[ii] Συμμόρφωση. Καινοτομία. Απόδραση. Clochard, μοναχός, τρελός. Ανταρσία.

Ο έλληνας ιστορικός Γ. Κολιόπουλος,[iii] ασχολήθηκε εκτενώς με τη *ληστεία,* τη «συμπληρωματική λειτουργία» της ποιμενικής ζωής - που επιλέγουν Σαρακατσαναίοι, Κουτσόβλαχοι, και Αρβανίτες**.** Ο Πουκεβίλ έκανε λόγο για βλάχους νομάδες που «εφοδίαζαν με τρόφιμα τους κλέφτες και φρόντιζαν τους πληγωμένους».[iv]

Στα αλώνια της Πίνδου κονταροχτυπιούνταν οι δυο αντίπαλες φιγούρες, ο μεγαλέμπορος και ο ληστής: «Ο παππούς μου, ο Παναγιώτης Τ., ήταν από τους πρώτους και τους πιο φρόνιμους νοικοκυραίους σ' ολόκληρο το Ζαγόρι. Έκανε εμπόριο με τη Ρουμανία και τη Μικρά Ασία, και είχε ακόμα μεγάλα υποστατικά στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία. Την περιουσία του, καθώς και την κοινωνική του θέση, την κληρονόμησε ο πατέρας μου, που ήταν το μόνο του αρσενικό παιδί. Όμως, την εποχή εκείνη, όλα αυτά τα πλουσιοχώρια του Ζαγοριού ήτανε μόνιμος στόχος των ληστών που λεηλατούσαν τον τόπο». Πρόκειται για μια αφήγηση από το χωριό Γρεβενίτι, το έτος 1961.[v]

---

[i] Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας,* σσ. 219-221

[ii] Henri Mendras, *Στοιχεία Κοινωνιολογίας,* σσ. 162-63 (Παραπομπή στο: Robert Merton, *Éléments de théorie et de methode sociologique,* Παρίσι, Plon, 1966).

[iii] Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές, η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα,* σσ. 54-55.

[iv] Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, σ. 56.

[v] ο.π., σ. 71.

Άλλα στηρίγματα της ζωής στο γένος και το τσελιγκάτο είναι η *αδελφοποιΐα,* τα *ψυχοπαίδια*, και οι *κουμπαριές*. Αυτές οι κοινωνικές σχέσεις δομούνται πάνω σε *εξισωτικές βλέψεις* των μελών της κοινότητας, που στηρίζονται σε *λαϊκές αρετές* και *αξίες*, τις οποίες ενισχύουν δραστικά.

4.7.3. Λαϊκές αξίες

Την ερωτηματοθεσία για το σύστημα πεποιθήσεων και πρακτικών της λαϊκής ζωής στη Μεσόγειο και την Ελλάδα, αναπτύσσουν κι άλλοι κοινωνιολόγοι, όπως ο *John Peristiany*, που διατέλεσε λέκτορας στην Οξφόρδη, δίπλα στον Edward Evans-Pritchard, και αργότερα, πρέσβης της Κύπρου στη Γαλλία, την Ισπανία και την Πορτογαλία. Ο Peristiany θεμελίωσε ως υπάλληλος της Unesco τα κέντρα κοινωνικής έρευνας στην Κύπρο και την Ελλάδα. Η συμβολή του συνοψίζεται σε δύο τομείς:

- Εντόπισε τη χρήση των σημασιών που αφορούν τις έννοιες: *τιμή, φιλότιμο, άτιμος.* Μία δημοφιλής ρήση του ήταν: «Η μεσογειακή κοινωνία δεν είναι ανταγωνιστική αλλά αγωνιστική». Ο Γιώργος Σεφέρης έκφρασε την ίδια ιδέα ως εξής: «Ανήκω σε μια χώρα μικρή. Ένα πέτρινο ακρωτήρι στη Μεσόγειο, που δεν έχει άλλο αγαθό παρά τον αγώνα του λαού, τη θάλασσα, και το φως του ήλιου».[i]
  Ο αγώνας συνδέεται με έναν «ηθικό εξισωτισμό», που αποβλέπει σε «ισότητα στην τιμή». Η τιμή συνδέεται και με την *εκδίκηση.* Με την τιμή (honor) δεν είχαν ασχοληθεί οι ανθρωπολόγοι, εκτός από τον Marcel Mauss, που κι αυτός την πραγματεύτηκε περιστασιακά. Ο Peristiany βρήκε βοήθεια στο έργο του Evans-Pritchard.[ii]

- Η δεύτερη συμβολή του Peristiany είναι στον ορισμό της έννοιας μεσογειακός. Την ιδιότητα της *μεσογειακότητας,* και τα ιδιόμορφα γνωρίσματα που περιγράφει το επίθετο *μεσογειακός,* ο Peristiany τα αναλύει παίρνοντας για βάση την *ουσία της ελληνικότητας.* Βασικό

[i] *Ομιλία στη Στοκχόλμη,* κατά την απονομή των βραβείων Νόμπελ Λογοτεχνίας στον ποιητή το 1963.
[ii] Stathis Damianakos, Marie-Élisabeth Handman, Julian Pitt-Rivers, Georges Ravis-Giordani, *Les amis et les autres, Mélanges en l' honneur de John Peristiany, Brothers and others, Essays in Honour of John Peristiany,* σ. 25.

έργο αυτής της προσέγγισης είναι το: Peristiany (ed.), *Honour and Shame, The Values of Mediterranean Society.*

Μια άλλη άποψη εκφράζει ο Julian Pitt-Rivers, για τον οποίο η ουσία της μεσογειακότητας βρίσκεται στην *ισπανική ιδιοσυγκρασία.* Οι αναρχικοί της Ισπανίας εξεγέρθηκαν γιατί *ήταν οπαδοί της ισότητας,* όχι επειδή ήταν ίσοι. Ο εξισωτισμός δεν είναι ισότητα. "Ο Isidoro Moreno Navarro (Ανδαλουσιανός ο ίδιος) τον ορίζει ως ιεροποιημένη άρνηση αποδοχής της κατωτερότητας ("el rechazo ritual de la inferioridad")».[i]

Στη Μεσόγειο όμως υπάρχει και η αραβική κοινωνία. Εφόσον το Ισλάμ επιτρέπει την πολυγαμία και ο Χριστιανισμός την απαγορεύει, δεν μπορεί να υφίσταται «η ίδια έννοια της τιμής για τις δύο θρησκείες». Και βέβαια, η πολυγαμία είναι προσιτή μόνο *για μια μειοψηφία*, και επιτρέπεται μόνο με την οικειοθελή εκχώρηση του κοριτσιού από την οικογένεια, εφόσον κρίνει ότι ο γαμπρός είναι αρκετά πλούσιος. Η πολυγαμία επιφυλάσσει και άνιση μεταχείριση στις γυναίκες του χαρεμιού. Κι ακόμα, επιβιώνουν το έθιμο *της κατάκλισης* (concubinage) στο ειδικό δωμάτιο για τη συνεύρεση, και το έθιμο *του προσωρινού γάμου* με την προσφορά γυναίκας σε φιλοξενούμενους.

Υπάρχουν τεράστιες διαφορές ανάμεσα στη μονογαμία, την απαγόρευση διαζυγίου, τις μονογαμικές σχέσεις, από τη μία πλευρά, και την πολυγαμία, το εύκολο διαζύγιο, τα έθιμα της κατάκλισης ή του προσωρινού γάμου, από την άλλη πλευρά. Στην Ισπανία υπάρχουν ανάμεσα στους πλούσιους κάποιοι με μια *δεύτερη οικογένεια*. Συναντούμε *δεύτερες γυναίκες* στην Ιταλία, και τη *«Σύγκρια»* στη Μάνη που ζει μαζί με την οικογένεια, όταν η πρώτη δεν έχει παιδιά.[ii] Πάντως, η παραδοσιακή θέση της γυναίκας είναι, και στις δύο θρησκείες, υποβιβασμένη. *Η διαφορά* ανάμεσα στην πολυγαμία και τη μονογαμία έχει συγκεκριμένη έκφραση: το Ισλάμ είναι *πολυγαμικό*, η Χριστιανοσύνη είναι *μονογαμική,* αλλά *πολυγυνική*.

Αυτή είναι μια αξιοσημείωτη διαφορά, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι στο μεγαλύτερο μέρος της Χριστιανοσύνης και

[i] Julian Pitt-Rivers, "Introduction. Friendship, Honor and Agon, Jus Sanguinis and Jus Soli," στο: Stathis Damianakos, Marie-Élisabeth Handman, Julian Pitt-Rivers, Georges Ravis-Giordani, *Les amis et les autres, Mélanges en l' honneur de John Peristiany, Brothers and others, Essays in Honour of John Peristiany*, σσ. 25-29

[ii] Julian Pitt-Rivers, "Introduction. Friendship, Honor and Agon, Jus Sanguinis and Jus Soli," ο.π., σ. 29

στο μεγαλύτερο μέρος του Ισλάμ – ωστόσο υπάρχουν εξαιρέσεις και στις δύο κοινωνίες – η τιμή ενός άνδρα δεν είναι ευάλωτη από τη σεξουαλική αδιαντροπιά γυναικών με τις οποίες συγγενεύει….

4.8. Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας

Το 19ο αιώνα, στη βορειοδυτική Πελοπόννησο οι μικροί ανεξάρτητοι παραγωγοί έρχονται αντιμέτωποι με τους μεγαλέμπορους και τους τοκογλύφους. Στην κεντρική Ελλάδα οι ενοικιαστές εθνικών γαιών και οι φερέοικοι ποιμένες έχουν αντίθετα συμφέροντα. Νέες εστίες σύγκρουσης θα υπάρξουν ανάμεσα σε πάροικους και φεουδάρχες στα νησιά του Ιονίου μετά το 1864, κι ανάμεσα σε κολίγους και τσιφλικάδες στη Θεσσαλία και την Άρτα μετά το 1881, αλλά και στη Μακεδονία και τη Θράκη μετά το 1912.

Η μετάβαση από το 19ο αιώνα στον 20ο αιώνα δεν μπόρεσε να εξαλείψει την έντονη πολυμορφία του αγροτικού τομέα, με το πλήθος των υφιστάμενων αγροτικών αγορών, την παράλληλη λειτουργία ετερόκλιτων αγροτικών εθιμοδικαίων, και τη διαιώνιση κοινωνικών αντιθέσεων.

Ο Κ. Δ. Καραβίδας διακρίνει έξι κύριους κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς στο ελληνικό έδαφος, που μερικές φορές συνεργάζονταν μεταξύ τους, άλλοτε αντιπάλευαν ο ένας τον άλλον, και άλλοτε αγνοούνταν αμοιβαία. Η ζάντρουγκα για παράδειγμα συγκρούεται μερικές φορές με το τσελιγκάτο, γιατί η ημινομαδική ζωή του τσέλιγκα ευνοεί τις συγκρούσεις και το πλιάτσικο, παρενοχλώντας την ειρηνική ζωή της διευρυμένης οικογένειας. Αντίθετα, το τσιφλίκι συνεργάζεται με το τσελιγκάτο, γιατί τα εδάφη που βρίσκονται σε αγρανάπαυση παραχωρούνται με ενοίκιο σε φερέοικους κτηνοτρόφους, που λιπαίνουν ευεργετικά το έδαφος με τα κοπάδια τους.

Η σκληρή κριτική του Καραβίδα για τη σταφιδοκαλλιέργεια είναι άδικη, υποστηρίζει ο Δαμιανάκος, αφού η μορφή αυτή γνώρισε εξαιρετική άνθηση κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, καταλάμβανε τα ¾ της χρησιμοποιούμενης αγροτικής έκτασης στην Αιγιάλεια (1870-1880), αντιπροσώπευε το 95% του συνολικού όγκου των εξαγωγών από το λιμάνι της Πάτρας (1860-1870), και πρόσφερε «μία παραδειγματική περίπτωση

ένταξης της γεωργίας στην αγορά, των ιδιαιτεροτήτων της συσσώρευσης κεφαλαίου στον πρωτογενή τομέα, της αποτυχίας αυτού του κεφαλαίου να μετεξελιχτεί σε παραγωγικό κεφάλαιο».[i] Με την καλλιέργεια της σταφίδας ευνοήθηκε μια αναδόμηση των ελληνικών προκαπιταλιστικών μορφών, για να γίνουν εντάξιμες στους στόχους του επιχώριου καπιταλισμού. Η αναδόμηση αυτή διευκολύνθηκε από:

- Τη στασιμότητα των παραγωγικών δυνάμεων στον αγροτικό τομέα, και
- Τις ιδεολογικές και πολιτικές δομές της πατρωνείας.

Το στάδιο αυτό είναι ακόμη μακριά από τη χειραφέτηση της αστικής κοινωνίας και από το μετασχηματισμό των κοινοτικών σχέσεων σε χρηματικές, σχέσεις που μόνο αυτές, σύμφωνα με τον Μαρξ και τον Ένγκελς, καθιστούν εφικτή τη λειτουργία του κεφαλαίου ως τέτοιου, δηλαδή ως μέσου που αποτρέπει «κάθε παρέμβαση του κράτους στην ανάπτυξη της ιδιοκτησίας».[ii]

Μέχρι το 1920 η παρέμβαση του ελληνικού κράτους θα περιοριστεί στην αναπαραγωγή των υφιστάμενων παραγωγικών σχέσεων, στο πλαίσιο μιας τυπικά «χωρικής» οικονομικής λογικής, επικεντρωμένης στην επιβίωση της αγροτικής οικογένειας. Ύστερα από το ανολοκλήρωτο εγχείρημα του 1871, η αγροτική μεταρρύθμιση των ετών 1917/29 είναι «η πρώτη μαζική και οργανωμένη παρέμβαση του κράτους στη γεωργία».

Η μεγάλη οικονομική ύφεση των ετών 1929-1932 επέφερε μια συνεχή πτώση των εισοδημάτων και των στρεμματικών αποδόσεων, και απουσία γεωργικών επενδύσεων, παρά την ίδρυση της ΑΤΕ το 1929.[iii] Οι αγρότες ευνοήθηκαν όμως από τα μεγάλα χρονικά περιθώρια για την εξόφληση του κλήρου τους, και από τον πληθωρισμό της δεκαετίας του 1930 που εξανέμισε την αξία των χρεών τους. Η ελληνική αγροτική μεταρρύθμιση ήταν από τις πιο ριζοσπαστικές παγκοσμίως, κι υποχρέωσε το σύνολο των γεωργικών εκμεταλλεύσεων να λειτουργούν στη βάση της *μικρογεωργικής* παραγωγής.

[i] Στάθης Δαμιανάκος, Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση, Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 87.
[ii] K. Marx – F. Engels, *L'idéologie allemande,* Éditions Sociales, Paris, 1846/1968.
[iii] Κωστής Κ., *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. (Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο, 1919-1928)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1987.

Από το 1950 η ελληνική γεωργία γνωρίζει σημαντική πρόοδο. Η αγορά της γης όμως παραμένει υποτονική, και μόνο ελάχιστοι μεγαλοαγρότες εμφανίζονται μετά τα τέλη της δεκαετίας του 1970.[i] Καπιταλιστική γεωργία δεν δεν εμφανίζεται ακόμη, ισχυρίζεται ο Δαμιανάκος, γιατί τα κέρδη δεν αντλούνται από το σχετικό πλεόνασμα της μισθωτής εργασίας, αλλά από τις «θεσμικές μετατοπίσεις του κοινωνικού πλεονάσματος».[ii] «Επιπλέον η ισχύς αυτών των "κερδών" ως προς τον καθορισμό των τιμών των αγροτικών προϊόντων είναι μηδαμινή».

Η γεωργία της Ελλάδας έχει αρκετά διαφορετικά χαρακτηριστικά τόσο από τη βορειοευρωπαϊκή γεωργία (όπου κυριαρχεί το «δανέζικο μοντέλο ανάπτυξης»[iii] και επικρατούν ομοιογενή συστήματα αγροτικής ανάπτυξης), όσο και από τον αγροτικό τομέα της Ιταλίας, της Ισπανίας, ή της Πορτογαλίας όπου υπάρχουν ακόμη ίχνη της λατιφουντιακής ιδιοκτησίας. Εξάλλου, το ελληνικό αγροτικό κίνημα, χάρη στην πρόοδο της μικροεμπορευματικής καλλιέργειας και τη μεταναστευτική παράδοση, δεν γνώρισε τόσο βίαιες και πολυαίμακτες αγροτικές εξεγέρσεις, σαν κι αυτές που έλαβαν χώρα στη Ρουμανία και τη Βουλγαρία.

Στη βόρεια Ευρώπη η ισχυρή κρατική επέμβαση επέτρεψε στον αγροτικό τομέα να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις του κεφαλαίου: «συνεχής άνοδος της παραγωγικότητας, μεγίστη κινητοποίηση της εργασίας, σχετική απλοποίηση δομών και κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, προσαρμογή των παραγωγικών μονάδων στις απαιτήσεις μεγιστοποίησης του οικονομικού αποτελέσματος, συνεπαγόμενη μείωση του ενεργού αγροτικού πληθυσμού και των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, με μια λέξη "εξορθολογισμός του συνόλου της παραγωγικής διαδικασίας"».[iv]

Ομολογουμένως, η ελληνική γεωργία έκανε τις τελευταίες δεκαετίες μεγάλα βήματα προόδου, αυξάνοντας τον αριθμό των τρακτέρ, τη χρήση των χημικών λιπασμάτων, τον όγκο της παραγωγής, και τις στρεμματικές

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80),* Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σσ. 100-101.
[ii] C. Servolin, "Aspects économiques de l'absorption de l'agriculture dans le mode de production capitaliste", στον τόμο: *L'Univers politique des paysans*, F.N.S.P. / A. Colin, Paris, 1972, σ. 49.
[iii] «Μια οικογένεια, μια γαιοκτησία, μια απασχόληση, ένα εισόδημα».
[iv] C. Servolin, "Aspects économiques de l'absorption de l'agriculture dans le mode de production capitaliste", στον τόμο: *L'Univers politique des paysans,* F.N.S.P. / A. Colin, Paris, 1972· Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σσ. 81-82.

αποδόσεις, και εισάγοντας νέες βελτιωμένες ποικιλίες φυτών και ζώων. Δυστυχώς όμως η κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα παραμένει «μια μορφή ποδηγέτησης παρά υποστήριξης, ελέγχου και όχι εφαρμογής ενός συγκεκριμένου πολιτικού σχεδίου», όπως παρατηρεί ο Δαμιανάκος.

Η αποτυχία των ευρωπαϊκών πολιτικών στην Ελλάδα οφείλεται κυρίως στην ανεπάρκεια χρηματοδοτικής κι εμπορικής στήριξης, στην απουσία ενός συστήματος εκπαίδευσης και αγροτικής επιμόρφωσης, στην αδυναμία οργάνωσης της αγοράς, στην ισχνότητα των συνεταιρισμών παραγωγής, στην αργοπορημένη εμφάνιση του αγροτικού συνδικαλισμού, και στην εμπλοκή του στα δίκτυα κομματικής προστασίας. Οι αγρότες στην Ελλάδα αποτελούσαν το 1994 το 1/5 του ενεργού πληθυσμού, ενώ στις περισσότερες χώρες της Ε.Ε. ήταν λιγότεροι από το 6%. Η μέση έκταση της αγροτικής εκμετάλλευσης στην Ελλάδα ήταν 4 εκτάρια, ενώ στην Ε.Ε. έφθανε στα 16,4 εκτάρια, κλπ.

Η ελληνική γεωργία αναπτύχθηκε κατ' εικόνα και ομοίωση της «δύσμορφης», «ετερόμορφης» ή «νόθας» ανάπτυξης του επιχώριου καπιταλισμού: Ο πρωτογενής τομέας διατηρεί ένα υπερβολικό βάρος στο σύνολο της οικονομίας. Τα έσοδα από τη μετανάστευση και τη διπλοαπασχόληση είναι γενικευμένα. Τα όρια ανάμεσα στον αγροτικό και τον αστικό χώρο παραμένουν ρευστά. Η εθνική μας οικονομία είναι εξαρτημένη. Ο αυξημένος αριθμός των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, η μικρή τους έκταση, η υπερβολική γήρανση του αγροτικού πληθυσμού, αποτελούν ανασχετικούς παράγοντες για την μετατροπή του αγρότη σε επιχειρηματία. Παράλληλα, συνυπάρχουν και πολλαπλασιάζονται διάφοροι τύποι γεωργίας, που περιλαμβάνουν μικροεμπορευματικές σχέσεις, αυτοκαταναλωτική γεωργία, μισθωτή εργασία, ή υπεργολαβία. Μετά τη δεκαετία του 1970 αναπτύσσεται και η συμβολαιϊκή γεωργία. Σημαντικός είναι επίσης ο ρόλος της πολυαπασχόλησης (το 34% των αγροτών είχαν το 1987 μια δεύτερη απασχόληση) και αυξανόμενο το ποσοστό των εκμισθώσεων (από 5,2% το 1950, έφτασε το 17,6% το 1987, και το 24,8% το 1993).[i]

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σσ. 96-97.

Εντελώς συνοπτικά, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι ο Στάθης Δαμιανάκος είχε αποδεχτεί τις βασικές θέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ελληνική γεωργία, όπως φαίνεται και από το ακόλουθο απόσπασμα του βασικού του συγγράμματος:

> *Σύμφωνα με την Eurostat 1990, η ΧΑΕ [Χρήσιμη Αγροτική Επιφάνεια] στην Ελλάδα για το 1988 αντιπροσωπεύει 27,8% έναντι 50,7% που είναι ο μέσος κοινοτικός όρος. Στην επετηρίδα του 1996 οι αριθμοί αυτοί γίνονται 39,1% και 54,5% αντίστοιχα, για το ίδιο έτος.*[i] *Μια άλλη πηγή υπολογίζει την ελληνική ΧΑΕ σε 43,5% πάντοτε για το έτος 1988.*[ii]

«Ανάλογες ασυνέχειες διαπιστώνουμε», συνεχίζει ο Δαμιανάκος,[iii] «και στα στοιχεία για το ποσοστό του αγροτικού προϊόντος στο σύνολο του ελληνικού ΑΕΠ: ενώ μεταξύ 1955 και 1990 το ποσοστό αυτό ακολουθεί μια ομαλή φθίνουσα πορεία, 29% για το 1955, 23% για το 1960 και το 1965, 18% για το 1970, 16,7% για το 1975, 14,7% για το 1980, 13,4% για το 1985 και 13% για το 1990, μεταξύ 1990 και 1994 υφίσταται αιφνίδια κατάρρευση (7,5%). Στο ίδιο διάστημα οι μέσοι κοινοτικοί όροι περνούν από 2,3% σε 1,8%».

4.9. Case Study: Βεργίνα Ημαθίας

Το 1946-1949 ο εμφύλιος πόλεμος προκάλεσε την αναχώρηση από το χωριό της Βεργίνας ενός μεγάλου αριθμού Ποντίων προσφύγων. Από τη δεκαετία του 1960 όμως ξεκίνησε η εκμηχάνιση της αγροτικής εργασίας, η ραγδαία ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας, και η γοργή προλεταριοποίηση ενός σημαντικού αριθμού αγροτών, που μεταναστεύουν στη Γερμανία. Την ίδια εποχή ξεκινά μια πραγματική επανάσταση στα πεδία των αγροτικών δομών, των καλλιεργητικών τεχνικών και συστημάτων, και των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων:

[i] Eurostat, *Agriculture, Annuaire statistique 1996,* Brussels-Luxemburg, 1996.
[ii] Commission Européenne, *La situation de l'Union Européenne,* Rapport, Brusselles-Luxemburg, 1995.
[iii] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 91, υποσ. 13.

- Τα μεγάλα αγροκτήματα (τσιφλίκια), αφιερωμένα ως τότε στην εκτατική μονοκαλλιέργεια (δημητριακά) ή στις βοσκές, δίνουν τη θέση τους στην εντατική πολυκαλλιεργητική – κτηνοτροφική μικροεκμετάλλευση.
- Οι δύο βασικές κοινωνικές τάξεις των *μπέηδων* και των *κολίγων* αντικαθίστανται από ένα πλήθος ατομικούς μικροκαλλιεργητές.
- Νέες καλλιέργειες εισάγονται, ενώ άλλες παρακμάζουν ή εξαφανίζονται (σουσάμι, μουριές).
- Η ημινομαδική κτηνοτροφία υποχωρεί σημαντικά.
- Οι καλλιεργητικές τεχνικές και τα καλλιεργητικά συστήματα προοδεύουν ολοταχώς.
- Η παραγωγικότητα της γης και της εργασίας αυξάνει σημαντικά.
- Οι συνεταιρισμοί πολλαπλασιάζονται.

Οι πιο κρίσιμες στιγμές αυτής της εξέλιξης είναι η δεκαετία του 1920, με την εγκατάσταση των προσφύγων και την αγροτική μεταρρύθμιση, και η δεκαετία του 1960, με την εκμηχάνιση και τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας.[i] Με βάση αυτές τις χρονικές τομές η ιστορία του χωριού διαιρείται σε τρεις διαφορετικές περιόδους:

1. Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ως τη δεκαετία του 1920 το χωριό συγκροτείται από τριάντα περίπου *καλύβες*, που κατανέμονται σε δύο συνοικισμούς, οι οποίοι απέχουν ένα χιλιόμετρο μεταξύ τους. Ο πληθυσμός κυμαίνεται ανάμεσα σε 150 και 200 κατοίκους. Η εξωγαμία και η εθνοτική πολυμορφία του χωριού εξηγούν την ανομοιομορφία του και την απουσία κοινοτικών θεσμών. Οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις είναι μικρές και έχουν έκταση 7-8 εκτάρια η κάθε μία. Ο καλλιεργητής παραδίδει στον ιδιοκτήτη *το μισό της συγκομιδής*, αφού αφαιρεθούν ο φόρος και η σπορά. Κάθε μικρή εκμετάλλευση διαθέτει τα δικά της γεωργικά εργαλεία, ένα ζευγάρι βόδια και μερικά πρόβατα ή κατσίκες (η καλύβα είναι ιδιοκτησία του *μπέη*). Υπάρχουν ακόμη 4-5 οικογένειες που δεν είναι κολίγοι, αλλά εργάτες γης (*παρακεντέδες*). Σύμφωνα με στοιχεία του 1928 η επίμορτη καλλιέργεια αντιπροσώπευε το 40,18% του συνολικού καθαρού εισοδήματος του γαιοκτήμονα (42.300

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 101.

δραχμές). Το υπόλοιπο εισόδημα είχε προέλθει από το μίσθωμα βοσκοτόπων (9,45%), την άμεση εκμετάλλευση (1,18%), την οικόσιτη κτηνοτροφία, την εκμετάλλευση του δάσους, κλπ.

2. Κατά τη δεύτερη περίοδο έρχονται οι πρόσφυγες και πραγματοποιείται η αγροτική μεταρρύθμιση. Από το 1921 ως το 1925 καταφθάνουν στο χωριό 300 Πόντιοι και Καυκάσιοι πρόσφυγες. Οι εγκαταστάσεις συνεχίζονται στη δεκαετία του 1930 σε ατομικό επίπεδο, και οι αυτόχθονες γίνονται πια μειοψηφία.

   Οι Πόντιοι προέρχονται από τη Σάντα της Τραπεζούντας, μια ομάδα χωριών όπου δρούσε μια συνομοσπονδία οικογενειαρχών, απολαμβάνοντας ευρεία αυτονομία και προνόμια (δικαίωμα εξαγοράς στρατιωτικής θητείας, δικαίωμα οπλοφορίας, κλπ.). Η Σάντα αποκόμιζε εισοδήματα από την κτηνοτροφία, την καλλιέργεια οπωροκηπευτικών και προπάντων τα εμβάσματα από τους απόδημους στο Μπατούμ και σ' άλλα λιμάνια της Μαύρης θάλασσας (χτίστες, αρτοποιοί, εργολάβοι, εστιάτορες, κλπ.). «Τα μέλη της οικογένειας που παραμένουν στο χωριό δουλεύουν στους λαχανόκηπους (*κέπια*) και στα λιβάδια τους (*τσαϊρλούκια*) που είναι ιδιόκτητα, ή ασχολούνται με την εκτατική κτηνοτροφία στους πλούσιους κοινοτικούς βοσκότοπους. Αυτοί οι βοσκότοποι αναδιανέμονται κάθε χρόνο ανάμεσα σε όλες τις οικογένειες του χωριού έναντι καταβολής ενός φόρου που προοριζόταν για την εκτέλεση κοινοτικών έργων (σχολείων κατά κύριο λόγο). Τους ίδιους σκοπούς εξυπηρετούσαν και οι φόροι που εισέπραττε το χωριό από την εκμετάλλευση των πλούσιων κοινοτικών δασών».[i]

   Οι κοινοτάρχες τόσο στη Σάντα όσο και στην κοινότητα των Καυκάσιων εκλέγονταν με καθολική ψηφοφορία, ήταν μόνιμοι, και είχαν διοικητικές, φορολογικές και δικαστικές δικαιοδοσίες. Η συλλογική βούληση ενεργοποιείται κάθε δύο-τρία χρόνια και για την αναδιανομή των κοινοτικών γαιών (εκμετάλλευση σιτηρών και αγελαδοτροφίας).

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 103.

Οι Καυκάσιοι και οι Πόντιοι, σε ριζικά διαφορετικές συνθήκες, ως πρόσφυγες, αποκομίζουν κι αυτοί γαίες από την αγροτική μεταρρύθμιση, με την οποία διανεμήθηκαν συνολικά 218 κλήροι, που αποτέλεσαν μικροσκοπικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις 40 περίπου στρεμμάτων.

Παρόλη τη μεταρρύθμιση, οι καλλιεργητικές μέθοδοι και η οργάνωση της εργασίας παραμένουν ανεξέλικτες, επειδή ούτε το τεχνολογικό επίπεδο αναβαθμίζεται ούτε κεφάλαια διατίθενται. Ο καλλιεργητής, αντιμέτωπος με τις απρόσωπες δυνάμεις της αγοράς, όσο κι αν εντατικοποιεί την αγροτική εργασία, όσο κι αν διαφοροποιεί τις εμπορικές καλλιέργειες, αναγκάζεται να καταφεύγει στην αυτοκατανάλωση.

3. Η δεκαετία του 1960 εγκαινιάζει την τρίτη περίοδο για την κοινότητα της Βεργίνας, στη διάρκεια της οποίας θα προωθηθεί ο απεγκλωβισμός της τοπικής οικονομίας και η ταχεία επέκτασή της. Γίνεται μαζική εισαγωγή κεφαλαίων, κατασκευάζονται αρδευτικά κι εγγειοβελτιωτικά έργα, δημιουργούνται εμπορικές υποδομές κι αγροτικές βιομηχανίες, κλπ. Οι εμπορικές καλλιέργειες (καπνά, ροδάκινα, βαμβάκι, κλπ.) εξελίσσονται γοργά, η εκμηχάνιση και η χρήση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων γενικεύονται, η αγροτική πίστη συστηματοποιείται, η οργάνωση της αγροτικής εργασίας ορθολογικοποιείται, η παραγωγικότητα της γης και της εργασίας αυξάνεται. Την ίδια περίοδο προωθούνται οι σχέσεις εκμίσθωσης και εργοδοσίας, ενώ τα φαινόμενα κερδοσκοπίας και ανισότητας πληθαίνουν. Πάνω από το ¼ των κατοίκων μεταναστεύουν στη Γερμανία, και ταυτόχρονα ισοδύναμος αριθμός χωρικών από τα ορεινά μετακινείται στη Βεργίνα. Η Βεργίνα έγινε διάσημη το 1978 από τις ανασκαφές του Μανόλη Ανδρόνικου.

Στο δημογραφικό επίπεδο αξιοσημείωτη είναι η παρακμή της πυραμίδας των ηλικιών, η πτώση των ποσοστών γαμηλιότητας και γεννησιμότητας, η αύξηση της εξωγαμίας (ιδίως από την πλευρά των γυναικών), και η αργή, αλλά σταθερή αύξηση των γάμων μεταξύ απογόνων προσφύγων και γηγενών.

4.9.1. Πόδεση, γαλατιάτικα, προίκα, κλπ.

> *Οι μέχρι σήμερα διαβεβαιώσεις ορισμένων εθνολόγων της περιοχής του βαλκανικού χώρου ως προς την υπεροχή της πυρηνικής οικογένειας και τη γενικευμένη παρουσία της προίκας στην Ελλάδα από το 19ο αιώνα, αναιρούνται σε ό,τι αφορά τουλάχιστον ορισμένους πληθυσμούς της βόρειας Ελλάδας και του Πόντου.*[i]

Επίσης, ακόμα και στα τέλη του 20ου αιώνα, το ένα τρίτο περίπου των νοικοκυριών της Βεργίνας απέφευγαν την πυρηνική οικογένεια, και οργανώνονταν κάτω από άλλες μορφές (οικογένειες - «κορμοί», διευρυμένες οικογένειες, ενδιάμεσες μορφές). Στην περίπτωση των ανταλλακτικών σχέσεων που αναπτύσσονται στη Βεργίνα με αφορμή το γάμο, μόνο μετά το 1940 υπάρχει μια αξιοσημείωτη μεταβολή. Ενώ πριν από τον πόλεμο *ο γαμπρός* αποζημίωνε την οικογένεια της νύφης, μεταπολεμικά η σχέση αντιστράφηκε, αφού *η οικογένεια της νύφης* ενίσχυε οικονομικά το γαμπρό με την παροχή προίκας.

Μεταξύ των αυτοχθόνων κολίγων η κληρονομιά μεταβιβαζόταν στο γιο που έμενε στην εκμετάλλευση, και αφορούσε μερικά γεωργικά εργαλεία (αλέτρια, καρότσια), καμιά εικοσαριά μεγάλα ζώα (άλογα και αγελάδες), καμιά εκατοστή πρόβατα. Ο κανόνας είναι ο ίδιος, ακόμα και μετά την αγροτική μεταρρύθμιση, αλλά η ιδιοκτησία της γης εξαιρείται: μοιράζεται σύμφωνα με τις διατάξεις του αστικού κώδικα. Η χήρα του αρχηγού της οικογένειας και κάθε παιδί, αγόρι ή κορίτσι, λαμβάνουν ίσα μέρη από την κληρονομιά. Στο σύνολο αυτής της γης θα εργαστούν όλες οι οικογένειες μαζί.

Το σύστημα των γαμηλιακών παροχών μέχρι το 1940 πρόβλεπε την εξαγορά της νύφης έναντι χρυσών ή ασημένιων νομισμάτων, καθώς και ρουχισμού ή υποδημάτων, που πρόσφερε ο μέλλων σύζυγος ή οι γονείς του, αντίστοιχα, στην αρραβωνιαστικιά, την πεθερά (*πόδεση*), και τα πεθερικά (*γαλατικά*).

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σσ. 117-18.

Ένας γεωργός από τη Βεργίνα με τον οποίο είχε μιλήσει ο Στάθης Δαμιανάκος είχε δηλώσει ότι στο γάμο του, το 1927, είχε πληρώσει 5.000 δραχμές σε χρυσά νομίσματα και 1.200 δραχμές για πόδεση. Η νύφη συνεισέφερε μόνο τα προικιά της από μάλλινο ρουχισμό και υφάσματα.

Μόνο μετά από τον πόλεμο η σχέση αντιστρέφεται, κι αρχίζουν να εμφανίζονται οι πρώτες *προίκες*: ένας από τους δευτερότοκους γιους του γεωργού που μόλις αναφέραμε, γεννημένος το 1940, παίρνει για το γάμο του, που έγινε το 1976, 300.000 δραχμές σε μετρητά και 1 εκτάριο καλλιεργήσιμης γης.

Ένας άλλος κάτοικος της Βεργίνας δήλωσε ότι ο νεότερος αδελφός του είχε πάρει το 1957 προίκα 7 στρεμμάτων, ενώ ο πρωτότοκος γιος του τελευταίου στο γάμο του το 1967 είχε επίσης λάβει προίκα. Ο πρώτος αδελφός έδωσε προίκα για το γάμο της κόρης του το 1972 (130.000 δραχμές σε μετρητά και 4 στρέμματα), ενώ ο υστερότοκος γιος του έλαβε το 1977 προίκα 17 στρεμμάτων.[i]

Η άλλη μεγάλη εθνοτική ομάδα του χωριού, οι Πόντιοι, όταν διαβίωναν ακόμα στη Σάντα της Τραπεζούντας δεν γνώριζαν το θεσμό της προίκας. Οι γαμηλιακές σχέσεις όμως δέσμευαν τις οικογένειες από τη γέννηση των παιδιών τους: τ' αρραβωνιάσματα γίνονταν συχνότατα από την κούνια με το *σημάδεμα.* Η πατρική εξουσία ήταν πολύ ισχυρή, και διαιωνιζόταν με τον ενισχυμένο ρόλο που είχε ο πρωτότοκος γιος.

Σε περίπτωση θανάτου ή απουσίας του πατέρα το πορτοφόλι του (*κιασάν*) περνούσε στη γυναίκα, και κατόπιν στον πρωτότοκο. Η σιωπή των συνυφάδων απέναντι στα πεθερικά ήταν απόλυτη, κι η επικοινωνία γινόταν μόνο με νεύματα (*στίμνωμα*). Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1918, η εκτόπιση στο Ερζερούμ το 1920 και η μεγάλη έξοδος λίγα χρόνια αργότερα διασκόρπισαν αυτές τις οικογένειες στην ΕΣΣΔ, τις ΗΠΑ και την Ελλάδα.

Ο αρχηγός μιας από τις ποντιακές οικογένειες που γνώρισε ο Στάθης Δαμιανάκος δήλωσε ότι η προίκα έκανε την εμφάνισή της μετά το 1960: «οι γιοι παίρνουν ένα σπίτι και κτήματα όταν παντρεύονται (1965-1972), το ίδιο

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 111.

όπως και ο μικρότερος γιος του ανιψιού (1978)». Η κόρη μιας άλλης οικογένειας προικίστηκε το 1962 με 20 στρέμματα, αλλά διατηρήθηκαν οι κανόνες της ισομοιρίας με τους γιους.

Οι Καυκάσιοι κρατούσαν τ' αρσενικά παιδιά, ακόμα και μετά το γάμο τους, στο πατρικό σπίτι, μέχρι να γεννηθούν απόγονοι, ένα ή δυο παιδιά. Δίπλα στους γονείς έμενε μόνο το τελευταίο παιδί, που θα κληρονομούσε το σπίτι και τα λίγα κτήματα (λαχανόκηπους). Τα μεγάλα ζωντανά (αγελάδες, βόδια, βούβαλοι) μοιράζονταν εξίσου μεταξύ όλων των παιδιών.

Στον Καύκασο δεν έδιναν προίκα, αλλά αντίθετα φαίνεται πως υπήρχε ένα είδος «εξαγοράς της νύφης», όπως συνέβαινε και με τους αυτόχθονες της Βεργίνας. Η «εξαγορά της νύφης» ήταν ένα δώρο σε χρήματα που έπαιρνε ο πατέρας της νύφης, 5-6 ρούβλια το 1910, που ονομαζόταν *γανόλια.*

Η προίκα εισάγεται μετά το 1950, και η μοιρασιά της πατρικής περιουσίας γίνεται κι εδώ σε ίσα μερίδια. Στην πραγματικότητα ευνοείται το τελευταίο παιδί που μένει να εργαστεί με τους γονείς του στην οικογενειακή εκμετάλλευση. Η μεγαλύτερη κόρη μιας οικογένειας Καυκάσιων είχε πάρει το 1952 προίκα 100.000 δραχμές σε μετρητά, και μετά το θάνατο του πατέρα της έλαβε και 10 στρέμματα γης.

Οι Καυκάσιοι συγκροτούν συνήθως πυρηνικές οικογένειες. Υπάρχουν όμως, ανάμεσα στους αυτόχθονες και τους Πόντιους, πολυάριθμες περιπτώσεις «διευρυμένων οικογενειών, σε βάση ισοτιμίας και συλλογικής διαβίωσης των μελών», η σταθερότητα των οποίων μπορεί να εξηγηθεί από τις ανάγκες της αγροτικής και κτηνοτροφικής παραγωγής.

4.9.2. «Υβριδιοποίηση» των σχέσεων με τη γη και την εργασία

Η εναλλαγή των ρόλων του εργοδότη, του μισθωτού, του παρόχου υπηρεσιών είναι συχνότατη στις αγροτικές κοινότητες, κάνοντας ακόμα πιο περίπλοκες τις καπιταλιστικές σχέσεις. Οι φανερές και οι αφανείς σχέσεις ανταλλαγής αγαθών, υπηρεσιών ή εργασίας, συνυφαίνονται με άτυπους τρόπους αξιοποίησης της εργασίας (π.χ. αλληλοβοήθεια), και με τους πολλαπλούς τρόπους αξιοποίησης της γης (κυριότητα εξ αδιαιρέτου, προίκα, κοινοτικές γαίες, κτήματα της διευρυμένης οικογένειας) και είναι σε κάθε περίπτωση τόσο πρωτότυπες και ιδιόμορφες, ώστε να γίνεται δύσκολο να εντοπιστούν και να μετρηθούν. Γι' αυτό συμπεραίνουμε ότι είναι αδύνατη μια τυπολογία των σχέσεων αυτών, που, είναι τόσο σύνθετες, ώστε, δικαιολογημένα, αποκαλούνται «υβριδιοποιημένες». Η *Χρήσιμη Αγροτική Επιφάνεια* (ΧΑΕ) θεωρείται στην Ευρωπαϊκή Ένωση το κύριο εργαλείο για την ποσοτική ανάλυση όλων των μεταβλητών που υπεισέρχονται στη λειτουργία της οικογενειακής αγροτικής εκμετάλλευσης. Με βάση το μέγεθος της ΧΑΕ ερευνήθηκε με τη μέθοδο των ερωτηματολογίων η πορεία τριών αγροτικών εκμεταλλεύσεων της Βεργίνας, που θεωρήθηκαν αντιπροσωπευτικές για τους αντίστοιχους τύπους της «μεγάλης», της «μεσαίας» και της «μικρής» εκμετάλλευσης.

i. Το 1977 η πιο μεγάλη και πιο εκμηχανισμένη εκμετάλλευση του χωριού είχε έκταση χίλια περίπου στρέμματα. Από αυτά, ένα μικρό μέρος (46 στρέμματα) προοριζόταν για αυτοκαλλιέργεια, ενώ το υπόλοιπο μισθωνόταν από πολλές δεκάδες μικροϊδιοκτητών των γειτονικών κοινοτήτων. Ο ιδιοκτήτης καλλιεργούσε επίσης το 1/5 ενός αγρού έκτασης 32 στρεμμάτων, το οποίον κατείχε εξ αδιαιρέτου με τους αδελφούς του. Στην εκμετάλλευση υπήρχαν 3 ελκυστήρες, ένα ημιφορτηγό, μια σπαρτική και μια θεριζοαλωνιστική μηχανή. Το 1977 καλλιεργούνταν στις αρδευόμενες γαίες της εκμετάλλευσης 50 στρέμματα βαμβάκι, 20 στρέμματα ζαχαρότευτλα, και 6 στρέμματα ροδάκινα, και στις μη αρδευόμενες 900 στρέμματα δημητριακά. Για

την εμπορευματοποίηση των δημητριακών και του βαμβακιού δραστηριοποιούνταν η Ένωση Συνεταιρισμών, για τα ροδάκινα η τοπική Κοινοπραξία, και τα ζαχαρότευτλα παράγονταν κατόπιν συμβάσεως για τη ζαχαροβιομηχανία στο Πλατύ. Η εκμετάλλευση χρησιμοποιούσε 500 μεροκάματα για την καλλιέργεια του βαμβακιού, 90 μεροκάματα για τα ροδάκινα, 100 μεροκάματα για τα ζαχαρότευτλα, και 30 μεροκάματα για τα δημητριακά, που συνολικά αντιπροσώπευαν περίπου το 60% των εργάσιμων ωρών στην εκμετάλλευση. Η θεριζοαλωνιστική μηχανή ήταν μια πρόσθετη πηγή εισοδήματος για τον κάτοχό της, αποφέροντας άλλα 200 εκατόκιλα σιταριού από εργασίες σε έτερες εκμεταλλεύσεις, για τις οποίες πληρωνόταν σε ποσοστό που κυμαινόταν μεταξύ 8% και 12% της συγκομιδής. Το συμπέρασμα του Δαμιανάκου είναι ότι τα παραπάνω χαρακτηριστικά καθιστούσαν τη συγκεκριμένη εκμετάλλευση

> *μια δυναμική αγροτική επιχείρηση, ολοκληρωτικά ενσωματωμένη στην αγορά και εξοπλισμένη με μια "καπιταλιστική" λογική που απλουστεύει και ομοιομορφοποιεί όλο και περισσότερο τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής στη γεωργία.*

Το 1984 στην ίδια εκμετάλλευση δεν καλλιεργούνται παρά μόνο 300 στρέμματα (τα 220 μισθωμένα). Με τη γεωργία αποκλειστικά ασχολείται πλέον μόνο ο γιος της οικογένειας. Η σύζυγος ασχολείται αποκλειστικά με το καφεζαχαροπλαστείο και το κατάστημα ειδών τουρισμού που έχει εντωμεταξύ ανοίξει η οικογένεια απέναντι από τους βασιλικούς τάφους. Ο σύζυγος αφιερώνει τα ¾ του χρόνου του στην εκμετάλλευση και το ¼ στο εμπόριο. Δεν αποχωρίστηκε τα μηχανήματά του, ανανέωσε το 1982 έναν από τους ελκυστήρες, και πούλησε το ημιφορτηγό για ν' αγοράσει φορτηγό. Αγόρασε 33 στρέμματα εύφορης γης, εντατικοποίησε την παραγωγή ροδάκινου, και σχεδίαζε την αγορά μιας ηλεκτρικής αντλίας. Τα ζαχαρότευτλα εγκαταλείφθηκαν, τα δημητριακά και το βαμβάκι υποχώρησαν, και τα ροδάκινα κέρδισαν έδαφος. Νέοι μετασχηματισμοί και σημαντική διεύρυνση του αγροτικού νοικοκυριού έγιναν το 1992.

ii. Μια άλλη, χαρακτηριστική, μεσαίου μεγέθους εκμετάλλευση στη Βεργίνα εκτεινόταν το 1977 σε 72 στρέμματα (36 στρέμματα δημητριακά, 14 στρέμματα βαμβάκι, 10 στρέμματα χορτονομή, 9 στρέμματα καπνά, και 3 στρέμματα ροδάκινα), από τα οποία μισθώνονταν τα 42. Τα τέσσερα μέλη του αγροτικού νοικοκυριού γονείς, γιος και νύφη, εργάζονταν όλα στην οικογενειακή εκμετάλλευση. Υπήρχαν επίσης 8 βοοειδή (4 γαλακτοπαραγωγικές αγελάδες). Ο τεχνολογικός εξοπλισμός περιλάμβανε έναν ελκυστήρα, μια φυτευτική μηχανή για καπνά, μια μηχανή αρμαθιάσματος των φύλλων καπνού, ένα θρύπτη και υλικό άρδευσης. Για τα υπόλοιπα τμήματα των εργασιών η οικογένεια μίσθωνε θεριζοαλωνιστική μηχανή, σπαρτική μηχανή για το βαμβάκι, κλπ., και εργατικά χέρια (65 μεροκάματα για τα καπνά, 30 για το βαμβάκι, 20 για τη χορτονομή, 2 για τα δημητριακά).[i] Ο αρχηγός της οικογένειας εργαζόταν και ως υπάλληλος του οργανισμού εγγείων βελτιώσεων (το ¼ του χρόνου του).

Το 1979 αγοράστηκε ένα χρηστικό αυτοκίνητο, και εγκαταστάθηκε σύστημα μηχανικού ποτίσματος, χάρη σ' ένα δάνειο της ΑΤΕ. Το 1985 η διεύθυνση πέρασε στο γιο, ο οποίος παράλληλα εργαζόταν και ως εργάτης στο χωριό. Τα δύο παιδιά του (ηλικίας 12 και 14 χρονών) συμμετείχαν ενεργά στις γεωργικές εργασίες. Οι αγροτικές εργασίες είχαν πλέον επικεντρωθεί στη δενδροκαλλιέργεια (33 στρέμματα ροδάκινα και 6 στρέμματα νεοφυτεμένες κερασιές) και τα καπνά (11 στρέμματα). Οι επενδύσεις που έγιναν όμως το 1986 (αγορά 4 στρεμμάτων αρδευόμενων γαιών, εκσυγχρονισμός του υλικού άρδευσης, γεωτρήσεις), είχαν σαν επακόλουθο τη συσσώρευση χρεών. Το 1991 το 25% του κύκλου εργασιών αντιπροσώπευαν εξοφλήσεις δανείων.

iii. Το τρίτο παράδειγμα αφορά μια μικρή, νανώδη εκμετάλλευση της Βεργίνας. Η καλλιεργούμενη γη ανερχόταν το 1977 σε 13 στρέμματα (7 στρέμματα καπνών και 6 στρέμματα δημητριακών). Δεν υπήρχαν αμειβόμενοι εργάτες, και η αλληλοβοήθεια των συγγενών ήταν

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 121.

απαραίτητη. Ο αρχηγός της οικογένειας αναλάμβανε επίσης εργασίες σε άλλα κτήματα με τους ελκυστήρες του, και διατηρούσε στη Βέροια μια αντιπροσωπεία γεωργικών μηχανημάτων την οποία ίδρυσε το 1976 χάρη σ' ένα ποσό που κέρδισε στο Εθνικό Λαχείο την ίδια χρονιά. Το αγρόκτημα διέθετε τρεις ελκυστήρες, υλικό άρδευσης, μηχανή ανακυλίσματος, και ρυμούλκα. Το 1980 η αντιπροσωπεία στη Βέροια πτώχευσε, ενώ το 1978 πουλήθηκαν έξι στρέμματα για να εξοφληθούν τα χρέη της επιχείρησης. Ένας άλλος αγρός 8 στρεμμάτων αγοράστηκε το 1983 με δάνειο της ΑΤΕ. Το 1984 η εκμετάλλευση καλλιεργούσε 20 στρέμματα, από τα οποία τα 12 ήταν μισθωμένα. Οι δύο κόρες, ηλικίας 19 και 17 ετών, μετείχαν ενεργά στην εκμετάλλευση, και παράλληλα συνέχιζαν τις σπουδές τους. Το 1984 ο αρχηγός της οικογένειας είχε πραγματοποιήσει 180 μεροκάματα έξω από την εκμετάλλευση (100 με τους ελκυστήρες του, και 80 ως εργάτης σε δημόσια έργα για να βελτιωθούν τα εισοδήματα της οικογένειας). Η σύζυγος έκανε κι αυτή 100 μεροκάματα σε άλλες εκμεταλλεύσεις (βαμβάκι, ροδάκινα). Το 1992 οι κόρες είχαν παντρευτεί, κι είχαν φύγει, οι καλλιέργειες αφορούσαν πλέον 9 στρέμματα καπνά και 8 στρέμματα δεντροκαλλιέργειες, και ο εξοπλισμός εμπλουτίστηκε σημαντικά: μηχανή αρμαθιάσματος καπνού, στεγνωτήρας, χρηστικό αυτοκίνητο, νέο υλικό άντλησης και άρδευσης που αγοράστηκε με αγροτικό δάνειο.

Ταυτόχρονα, η εκμηχάνιση και ο εκσυγχρονισμός των καλλιεργητικών τεχνικών έκανε βήματα προόδου στη Βεργίνα. Το 1977 μόνο το 46% των αγροκτημάτων διέθεταν ελκυστήρες, ενώ το 1992 το ποσοστό είχε ανέλθει στο 68%. Το 1/3 των τελευταίων διέθεταν μάλιστα δύο ή και περισσότερους ελκυστήρες. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο βαθμός εκμηχάνισης βρισκόταν σε θετική σχέση με το μέγεθος της ΧΑΕ: 100% των εκμεταλλεύσεων άνω των 40 στρεμμάτων, 70% όσων ήταν 20-40 στρέμματα, και 19% όσων ήταν κάτω από 20 στρέμματα διέθεταν ελκυστήρες.

Τις πιο θεαματικές πάντως προόδους από το 1977 παρουσίαζε η άρδευση. Το 1992, όλοι διέθεταν αρκετό νερό, και όλοι είχαν υλικό άρδευσης και άντλησης, εκτός από τις εκμεταλλεύσεις που ήταν μικρότερες από 20

στρέμματα, όπου μόνο το 50% είχε αρδευτικά συστήματα. Ωστόσο, ακόμη και σ' αυτή την κατηγορία, όλοι οι δενδροκαλλιεργητές διέθεταν μέσα άρδευσης. Το 1977 οι μηχανές αρμαθιάσματος φύλλων καπνού και οι φυτευτικές μηχανές δεν ήταν περισσότερες από δέκα σε όλο το χωριό. Το 1992 οι καπνοπαραγωγοί κατέχουν όλοι ανεξαιρέτως αρμαθιάστρες, και το 80% από αυτούς φυτευτικές μηχανές.

Σημαντικές προόδους σημειώνουν το χρηστικό αυτοκίνητο και το τηλέφωνο. Το 66% των εκμεταλλεύσεων διέθεταν το 1992 ένα ημιφορτηγό ή φορτηγό. Τα ποσοστά βρίσκονται γύρω στο 60% για όλες τις κατηγορίες, εκτός των εκμεταλλεύσεων 40-60 στρεμμάτων, που διέθεταν χρηστικό αυτοκίνητο σε ποσοστό 85%. Το 84% των αγροτικών εκμεταλλεύσεων διέθεταν τηλέφωνο. Πιο αναλυτικά: το 62% όσων είχαν έκταση κάτω των 20 στρεμμάτων, το 100% όσων είχαν 20-60 στρέμματα, και το 82% όσων ξεπερνούσαν τα 60 στρέμματα.[i]

4.9.3. Κοινωνικές σχέσεις παραγωγής

Η κοινωνικοποίηση της εργασίας λαμβάνει ολοένα και πιο υβριδιακές μορφές, υποστηρίζει ο Δαμιανάκος. Παράλληλα, ο προσανατολισμός προς την αγορά ομογενοποιεί τις συνθήκες ύπαρξης των επιμέρους εκμεταλλεύσεων. Πρόκειται για μια διπλή κίνηση που διαφαίνεται στη διάχυτη συνύπαρξη στο εσωτερικό της εκμετάλλευσης διαφόρων τύπων γεωργίας, στην κοινή ενίσχυση του δανεισμού και του εκσυγχρονισμού, και συγχρόνως στη γενίκευση της αλληλοβοήθειας και της εργασίας με αποκοπή από τη μια εκμετάλλευση στην άλλη, στην αύξηση της οικογενειακής εργασίας, και στη διαρκή συγχώνευση αγροτικών και εξωαγροτικών δραστηριοτήτων, στα πλαίσια ενός πολυλειτουργικού νοικοκυριού.

Υπάρχει επίσης μια «περίεργη προσήλωση» των μεγάλων αγροτικών εκμεταλλεύσεων στις διατροφικές παραγωγές. Αυτή η προσήλωση διακρίνει και τις μεσαίες εκμεταλλεύσεις έκτασης 20-60 στρεμμάτων. Ο στόχος δεν είναι να ελαχιστοποιηθεί το κόστος της ζωικής παραγωγής, με μια

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 134.

ενσωματωμένη οικογενειακή παραγωγή. Πρόκειται μάλλον για τη διαιώνιση του χωρικού καταναλωτικού μοντέλου: Το 50% των εκμεταλλεύσεων άνω των 20 στρεμμάτων διέθεταν λιγότερο από 25% της συνολικής οικογενειακής κατανάλωσης για αγορές σε αλεύρι και ψωμί. Αντίθετα, μόνο το 6% από τις πολύ μικρές εκμεταλλεύσεις πετύχαιναν να ξοδέψουν λιγότερα από 25% για αλεύρι και ψωμί. Επίσης, στην ερώτηση «πόσον καιρό θα μπορούσατε να ζήσετε στην εκμετάλλευσή σας, αν υποθέσουμε ότι δεν θα ήσαστε πια σε θέση να πουλάτε ή να αγοράζετε προϊόντα», μόνο το 16% των αγροτών που εκμεταλλεύονταν πάνω από 40 στρέμματα είχαν απαντήσει «δεν θα μπορούσα να ζήσω καθόλου» ή «μόνο μερικές εβδομάδες». Αντίθετα, στις εκμεταλλεύσεις που ήταν μικρότερες από 40 στρέμματα το 50% των αγροτών δήλωναν αδυναμία μακρόχρονης επιβίωσης σε κατάσταση απομόνωσης. Οι υπόλοιποι ήταν πεισμένοι ότι παράγουν αρκετά τρόφιμα για να μπορέσουν να ζήσουν από «μερικούς μήνες» έως «πάνω από ένα χρόνο».

Η πτώση των τιμών των ζαχαρότευτλων και του γάλακτος είχαν περιορίσει τις μορφές της συμβολαιϊκής γεωργίας. Άλλες όμως μορφές υπεργολαβίας εμφανίστηκαν με τη μορφή της αλληλοσύνδεσης των αγροτών μεταξύ τους: το 68% των εκμεταλλεύσεων χρησιμοποιούσαν «τακτικά» τις εξωτερικές υπηρεσίες κάποιας επιχείρησης, ή ατόμων, για να προμηθευτούν υλικό και εργατικά χέρια. Οι παροχές υπηρεσιών πληρώνονταν σε μετρητά, εκτός από τη θεριζοαλωνιστική μηχανή, για την οποία καταβαλλόταν περίπου το 10% του προϊόντος.

Ανοδική διαφαινόταν ότι είναι η τάση για πολυαπασχόληση. Το 63% των νοικοκυριών της Βεργίνας αντλούσαν το 1984 εισοδήματα έξω από τη γεωργία. Το ποσοστό αυξήθηκε σε 69% το 1992. Ενώ όμως στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις, άνω των 40 στρεμμάτων, η πολυαπασχόληση αυξήθηκε από 40% σε 65% στο διάστημα 1984-1992, αντίθετα, οι αγρότες με τις μικρότερες εκμεταλλεύσεις, κάτω των 40 στρεμμάτων, μειώθηκαν από 78% σε 74% μέσα στο ίδιο χρονικό διάστημα. Η πολυαπασχόληση κατευθυνόταν σε ποικίλα πεδία: εργάτες, ημερομίσθιοι εργάτες γης, εργολήπτες με αποκοπή, βιοτέχνες, μικρέμποροι, υπάλληλοι, τεχνίτες, ελεύθεροι επαγγελματίες. Στα μικρονοικοκυριά η πιο συνηθισμένη δευτερεύουσα απασχόληση ήταν «εργάτης». Οι άλλες μορφές ήταν διαδομένες σε όλες τις κατηγορίες

μεγέθους εκμετάλλευσης. Η σημασία των εξωτερικών δραστηριοτήτων για την επιβίωση των αγροτικών νοικοκυριών είναι πολύ σημαντική, καθώς «μετά την παρακμή των πόρων που εξασφάλιζε άλλοτε η μετανάστευση, η χρηματοδότηση της μικρής εκμετάλλευσης εξασφαλίζεται στο εξής από τις εξωτερικές δραστηριότητες». Το 77% των καλλιεργητών των κατηγοριών κάτω των 40 στρεμμάτων έκριναν ότι για να «επιτύχουν στη γεωργία» είναι «πολύ σημαντικό» να διαθέτουν εξωτερικά εισοδήματα, αλλά και το ποσοστό των μεγάλων που είχαν την ίδια γνώμη ήταν υψηλό (50%).[i] Μια σημαντική διαπίστωση της έρευνας ήταν ότι «η αποκλειστική απασχόληση στη γεωργία συνδέεται άμεσα με την αρχαιότητα του εποικισμού»: το 78% των αυτοχθόνων, το 66% των προσφύγων, και το 50% των μεταναστών απασχολούνταν το 1992 αποκλειστικά στον αγροτικό τομέα.

Για την ανάλυση των παραγωγικών λογικών του αγροτικού τομέα ο H. Lamarche[ii] (όπως μας μεταφέρει ο Δαμιανάκος), είχε προτείνει τη σύγκριση των δεδομένων της έρευνας με βάση τέσσερα θεωρητικά μοντέλα:

- Επιχείρηση.
- Οικογενειακή επιχείρηση.
- Χωρική και διατροφική εκμετάλλευση.
- Εκσυγχρονισμένη οικογενειακή εκμετάλλευση.

Οι εκμεταλλεύσεις της Βεργίνας προσεγγίζουν πότε την επιχείρηση (λόγω της μόνιμης επιδίωξης όλων να μεγιστοποιήσουν το εισόδημά τους), πότε την οικογενειακή επιχείρηση (λόγω της πανταχού παρούσας αντίληψης της οικογενειακής παραγωγικότητας), πότε τη χωρική εκμετάλλευση επιβίωσης (λόγω της διατήρησης των καταναλωτικών συνηθειών και της επιτακτικής τάσης για φυγή εκτός γεωργίας), πότε, τέλος, την εκσυγχρονισμένη οικογενειακή εκμετάλλευση (λόγω της μαζικής προσφυγής στην εξωοικογενειακή εργασία και της σημαντικής θέσης που έχει η αυτοχρηματοδότηση χάρη στις έξωθεν εισροές).[iii]

---

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 139.

[ii] H. Lamarche, "Les logiques productives", στον τόμο H. Lamarche (επιμέλεια), *L'agriculture familiale, II, Du mythe à la réalité,* L'Harmattan, Paris, 1994, σσ. 49-73.

[iii] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 147.

4.10. Η απώλεια του παραγωγικού ρόλου της οικογένειας

Χαρακτηριστική για τη βιομηχανική εποχή είναι η σταδιακή απώλεια του παραγωγικού και οικονομικού ρόλου της οικογενειακής μονάδας. Και συνακόλουθα ο περιορισμός της οικογένειας στο χώρο της κατανάλωσης.[i]

Ο περιορισμός του οικονομικού ρόλου της οικογένειας μείωσε τη σημασία των δεσμών που κρατούν ενωμένα τα μέλη της και δημιούργησε τις προϋποθέσεις ευκολότερης διάλυσής της με το διαζύγιο. Η μείωση, ωστόσο, της σημασίας των οικογενειακών δεσμών επιταχύνθηκε λόγω της ανάπτυξης νέων μορφών παρέμβασης του κράτους στην κοινωνική αναπαραγωγή, ιδιαίτερα στο πλαίσιο του κράτους πρόνοιας, όπου στόχος της παρέμβασης είναι κυρίως τα ασθενέστερα στρώματα. Η προλεταριακή οικογένεια ατροφεί, και καθώς δεν διαθέτει ούτε αναπαραγωγικούς πόρους, ούτε οργανωτικό ρόλο, υποκαθίσταται από το κράτος.

Αντίθετα, όπου αναπτύσσεται η αυτοαπασχόληση και η μικρή – εργοδοσία διατηρούνται οικονομικές λειτουργίες για την οικογένεια, μέσα στις μικρές οικονομικές μονάδες, που βρίσκονται συνήθως στην ίδια περιοχή με την κατοικία. Πάντως η περιορισμένη ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας συνυφαίνεται με τη διατήρηση σημαντικών λειτουργιών της οικογένειας.

Το ελληνικό λαϊκό σπίτι ήταν σχεδόν πάντοτε ένας παραγωγικός χώρος. Στο Φηροστεφάνι της Θήρας συναντούσαμε, στα τέλη της δεκαετίας του 1950, *σπίτι – μύλο*, και σε όλη τη Σαντορίνη σπίτια που χωρίζονταν σε δύο τομείς: έναν πλατύτερο χώρο κατοικίας, και δίπλα, στο ίδιο επίπεδο, ένα στενότερο στάβλο.[ii] Ήταν ολοφάνερη η προσπάθεια των τεχνιτών του νησιού ν' αρκεστούν στα δομικά υλικά που έδινε ο τόπος: κίσσηρη και θηραϊκή γη. Η πρωτόγονη μορφή σπιτιού στη Σαντορίνη είναι το *υπόσκαφο,* που γίνεται με σκάψιμο στον κισσηρόβραχο. Η ίδια τάση για αυτάρκεια συναντιέται παντού:

> *Στην περιφέρεια όπου η πέτρα είναι άφθονη τα σπίτια βέβαια θα είναι πέτρινα. Αυτό το βλέπουμε ολοκάθαρα στη*

[i] Μαλούτας Θωμάς, Αθήνα, *Κατοικία, Οικογένεια, Ανάλυση των μεταπολεμικών πρακτικών στέγασης,* ΕΚΚΕ, Εξάντας, 1990, σ. 24.
[ii] Γ. Βαρβέρης, «Σπίτια της Σαντορίνης», στον τόμο: Π. Α. Μιχελής (επιμέλεια), *Το ελληνικό λαϊκό σπίτι,* Έκδοσις Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Έδρα Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας, Αθήνα, 1960, σσ. 49, 55.

> *Δυτική, στη Νότιο και στη Νησιωτική Ελλάδα. Εκεί όπου λείπει η πέτρα μεταχειρίζονται την πλίθα, φτιαγμένη με χώμα και άχυρο, για να κολλά στερεότερα, όπως γίνεται προπάντων στον κάμπο της Θεσσαλίας και στην κοιλάδα του Βαρδάρη. Όπου όμως υπάρχουν κοντινά δάση και χώματα αργιλικά (γλίνες) κι ακόμα ασβέστης για τη λάσπη του χτισίματος (κονίαμα), τότε συχνά ψήνουν τις πλιθιές και χτίζουν τα σπίτια από τούβλα (Ανατολική Μακεδονία).*[i]

Σε μερικά μέρη, όπου δεν υπάρχει ασβέστης, προπάντων στη Λήμνο, έχτιζαν τα σπίτια με σκέτη λάσπη, ή μεταχειρίζονταν για κολλητική ύλη τη λάσπη (άργιλο) ζυμωμένη με άχυρο, για να δέσουν στερεότερα τους σχιστόλιθους (γαλαζόπετρες), με τους οποίους είναι χτισμένα τα κτίρια στην Αιτωλία. Τέλος, εκεί όπου υπάρχουν άφθονες ασβεστόπετρες, όπως στις Κυκλάδες, ασβέστωναν τα σπίτια τακτικά, ακόμα και τους μαντρότοιχους, ενώ εκεί όπου αυτές λείπουν τα πασάλειβαν συχνά με διάλυση από σβουνιά (κάμπος Θεσσαλίας). Στα ξακουστά καπνοχώρια, όπως ο Νικηφόρος Δράμας, το Κιρέτσιλερ Ξάνθης, ή το Ζαπάντι Αγρινίου, μεγάλα δίπατα ή τρίπατα καλοφτιαγμένα και καλοστολισμένα σπίτια δείχνουν πως οι κάτοικοί τους έχουν εισοδήματα που λίγοι άλλοι αγρότες πραγματοποιούν στην Ελλάδα.

Στα Μεστά της Χίου ήταν επίσης ευδιάκριτος ο παραγωγικός ρόλος του σπιτιού: στο *κατώγι* φιλοξενούνταν τα ζώα, και συνήθως υπήρχε μια αποθήκη. Μια σκάλα οδηγούσε στον *ηλιακό* ή *άγερτο.* Στον ηλιακό υπήρχε φούρνος, αλλά δεν υπήρχε ακόμα εστία. Από κει, μια άλλη σκάλα οδηγούσε στο *ξάτο* ή *αξάτο,* δηλαδή στο δώμα[ii] («ξάτο» στα Δωδεκάνησα ονομάζουν το σκεπασμένο τετράγωνο). Η κατασκευή έδινε τη δυνατότητα να περπατήσει κανείς όλο το χωριό από δώμα σε δώμα. Μοναδικός δημόσιος χώρος ήταν η πλατεία.

> *Για το θηραϊκό σπίτι η αυλή είναι απαραίτητο στοιχείο και αποτελεί προέκτασή του προς την ύπαιθρο. Μπαίνοντας στην αυλή έχουμε το αίσθημα ότι βρισκόμαστε σε κλειστό*

[i] Χρ. Ευελπίδης (Μηχανικός, Γεωπόνος), Σπ. Τσαούσης (Γεωπόνος, Αρχιτέκτων Μηχανικός), *Το Αγροτικό Σπίτι,* σσ. 9-10
[ii] Α. Λαμπάκης – Χ. Μπούρας, «Τα Μεσαιωνικά χωριά της Χίου», στον τόμο: Π. Α. Μιχελής (επιμέλεια), *Το ελληνικό λαϊκό σπίτι,* Έκδοσις Εθνικού Μετσοβείου Πολυτεχνείου, Έδρα Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας, Αθήνα, 1960, σ. 15.

> *χώρο που συγχρόνως έχει όλα τα πλεονεκτήματα της υπαίθρου.*[i]

«Η αυλή βρίσκεται συνηθέστερα σε ψηλότερη στάθμη απ' το δρόμο, και έτσι ο μανδρότοιχος, που απ' το δρόμο φαίνεται πανύψηλος, από την αυλή είναι χαμηλότερος, ελευθερώνοντας έτσι τη θέα στους ενοίκους της». Οι πιο εύποροι νησιώτες έχουν κι ένα *ανώι.*

Στην Κριτσά του Λασηθίου συναντούσαμε ένα ξύλινο παταράκι για τον ύπνο που ονομάζεται *σοφάς,* ενώ αλλού λέγεται *κρέββατος* ή *οντάς*. Υπάρχει ένα τζάκι για το μαγείρεμα και τη θέρμανση, ένας φούρνος, ένας *σοφράς* (στρογγυλό τραπεζάκι), ένας μεγάλος ξύλινος καναπές. Επίσης ο *σταμνοστάτης*, μια μικρή κόγχη στον τοίχο για την τοποθέτηση της στάμνας, ο *χερόμυλος*, και η *ψωμοσανίδα*. Οι καμάρες επιλύουνε το στατικό πρόβλημα και μοιράζουν άνετα τους χώρους του σπιτιού.[ii]

4.11. Η αναβίωση των χωριών από τα εμβάσματα

> *Είναι αλήθεια πως στον τόπο μας πολλά χωριά έχουν συχνά πρόσθετα εισοδήματα σταλμένα απ' έξω από παιδιά τους που ξενιτεύονται. Γι' αυτό σε άγονα μέρη βλέπουμε κάποτε σχετικώς πλούσια χωριά, όπως τα Ζαγοροχώρια της Ηπείρου, μερικά χωριά της Ευρυτανίας ή των Δελφών. Μα πάλι πρόκειται για πλούσια χωριά, δηλαδή για χωριά με πλούσια σχετικώς εισοδήματα, αδιάφορο αν αυτά είναι ντόπια ή ξένα. Τέτοια χωριά βρίσκουμε προ πάντων στο Πήλιο, με τα ωραία δίπατα ή τρίπατα σπίτια του, που σε λίγα χωριά της Ευρώπης συναντούμε όμοιά τους* (Χρυσός Ευελπίδης).[iii]

Η Νεοκαισάρεια, κοντά στην Κατερίνη, δεν δημιουργήθηκε από πρόσφυγες της Καισάρειας της Καππαδοκίας, αλλά παίρνει τ' όνομά της από μια ομώνυμη ποντιακή κωμόπολη. «Τα παλιότερα σπίτια χρονολογούνται από το 1930. Το καινούργιο τμήμα είναι κτισμένο σε κανονικά τετράγωνα και

[i] Γ. Βαρβέρης, «Σπίτια της Σαντορίνης», στον τόμο: Π. Α. Μιχελής (επιμέλεια), *Το ελληνικό λαϊκό σπίτι,* Έκδοσις Εθνικού Μετσοβείου Πολυτεχνείου, Έδρα Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας, Αθήνα, 1960, σσ. 46.
[ii] Σοφία Δεβλέτογλου, «Τα σπίτια της Κριτσάς», Γ. Βαρβέρης, «Σπίτια της Σαντορίνης», στον τόμο: Π. Α. Μιχελής (επιμέλεια), *Το ελληνικό λαϊκό σπίτι,* Έκδοσις Εθνικού Μετσοβείου Πολυτεχνείου, Έδρα Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας, Αθήνα, 1960, σσ. 61-76.
[iii] Χρ. Ευελπίδης (Μηχανικός, Γεωπόνος), Σπ. Τσαούσης (Γεωπόνος, Αρχιτέκτων Μηχανικός), *Το Αγροτικό Σπίτι,* σ. 11

υπάρχουν πολλά καινούργια σπίτια κτισμένα με τα εμβάσματα των μεταναστών, από τα οποία μερικά είναι άδεια».

> *Στο κέντρο του χωριού βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου που κτίστηκε το 1950, με το καμπαναριό της που είναι στολισμένο από μια φωλιά πελαργών. Στην πλατεία βρίσκεται το μικροσκοπικό κοινοτικό γραφείο που χρησιμεύει και σαν ταχυδρομείο – τηλεφωνείο και αίθουσα εξέτασης στην εβδομαδιαία επίσκεψη του αγροτικού γιατρού. Στο χωριό λειτουργεί κι ένα δημοτικό σχολείο. Υπάρχουν επίσης δύο καφενεία, κι ένα μπακάλικο.*[i]

Από το 1959 η Νεοκαισάρεια, που απέχει μόλις 5 χιλιόμετρα από την Κατερίνη, συνδέεται 4-6 φορές τη μέρα με *αστικό λεωφορείο* με την πόλη. Οι κάτοικοι χρειάστηκαν να περιμένουν μέχρι το 1967 για να συνδεθούν με το *ηλεκτρικό δίκτυο.* Οι αγρότες του χωριού έχουν για βασική καλλιέργεια τον καπνό τύπου «Σαμψούς». Η άρδευση γίνεται μέσα από μια τσιμεντένια αύλακα που κατασκευάστηκε το 1960, που τα νερά της προέρχονται από τον παρακείμενο ποταμό Μαυρονέρι.

Από τις 108.000 δραχμές που ήταν το ακαθάριστο εισόδημα μιας οικογένειας που καλλιεργούσε 6 στρέμματα καπνά, με σοδειά 1.200 κιλά και επιδιωκόμενη τιμή 90 δρχ. το κιλό, θα αφαιρούνταν διάφορα ποσά για:

- Εντομοκτόνα και χημικά λιπάσματα.
- Ενοικίαση του τρακτέρ για τρία οργώματα, προς 60 δρχ. το στρέμμα.
- «Εξόφληση της μηχανής που κόβει τα φύλλα του καπνού και αγοράστηκε τον προηγούμενο χρόνο 23.000 δραχμές».

Το 1975 στη Νεοκαισάρεια υπήρχαν *18 τρακτέρ* αγορασμένα σε διάστημα μικρότερο από 5 χρόνια. Επίσης στο χωριό είχε εμφανιστεί ένα *πλεκτήριο,* με μια πλεκτική μηχανή ισπανικής κατασκευής. «Παράγει κομμάτια από πουλόβερ, μάλλινα και ακρυλικά, που στέλνονται για συναρμολόγηση και κόψιμο στη Θεσσαλονίκη». Το 1975 περίμεναν δύο νέες μηχανές. Στο

[i] Emil Kolodny, «Νεοκαισάρεια (Πιερίας): Παράδειγμα μαζικής μετανάστευσης από ένα χωριό της δυτικής Μακεδονίας προς την Ομοσπονδιακή Γερμανία», στο: Στάθης Δαμιανάκος (εισαγωγή - επιμέλεια), *Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα,* σ. 52

πλεκτήριο εργάζονταν 2-3 εργάτριες. «Τι θα απογίνουν άραγε», αναρωτιέται ο Kolodny,

> *όλοι αυτοί οι χειρώνακτες και οι βιομηχανικοί εργάτες που έχουν ξερριζωθεί από τη γη και που ψάχνουν για κάποια αργομισθία, ενώ έχουν ήδη πλημμυρίσει την αγορά της Κατερίνης με τα εμπορικά και τα καφεστιατόριά τους; Θα δεχτούν τελικά να πάνε να δουλέψουν στο υφαντουργείο "Kortag Ag" της γερμανικής εταιρείας Kümpers, στον Κορινό, 7 χιλιόμετρα βορειοανατολικά της πρωτεύουσας της Πιερίας; Και θα αρκεστούν σε ένα μεροκάματο 230 δραχμές, το 1976, τη στιγμή που συχνά κέρδιζαν δέκα μάρκα και πάνω την ώρα για μία ανειδίκευτη εργασία;*[i]

4.12. Στην πρώην λίμνη των Γιαννιτσών

Οι επιδείξεις, οι διαλέξεις, τα δελτία, τα άρθρα, τα ραδιοφωνικά προγράμματα, οι τοιχοκολλήσεις, οι επισκέψεις του Γεωπόνου, η αλληλογραφία, οι οδηγίες, οι επισκέψεις στα γραφεία των Γεωπόνων της ΑΤΕ και των Γεωργικών Εφαρμογών, η επικοινωνία με το Διευθυντή του Κρατικού Φυτωρίου ή με τον Κτηνίατρο, οι έμμεσες επιδράσεις, οι κινηματογραφικές προβολές, και οι προβολές διαφανειών, οι επαρχιακές συγκεντρώσεις, οι εκπαιδευτικές εκδρομές είναι μερικές συνηθισμένες μορφές εκπαίδευσης των γεωργών.[ii]

Η περιοχή της πρώην λίμνης των Γιαννιτσών καλύπτει καλλιεργήσιμη έκταση 160.000 περίπου αρδεύσιμων στρεμμάτων, και παρουσίαζε ήδη από το 1987, *υψηλό βαθμό εκμηχάνισης* με 11,95 ελκυστήρες και 0,17 βαμβακοσυλλεκτικές μηχανές ανά 1000 στρέμματα, έναντι 3,88 και 0,02 αντίστοιχα για το σύνολο της καλλιεργήσιμης έκτασης της χώρας.

Η πρώην λίμνη της Γιαννιτσών αποξηράνθηκε και δόθηκε στην καλλιέργεια λίγο πριν από το 1940. Διανεμήθηκε στους ακτήμονες 75 χωριών των νομών Ημαθίας, Θεσσαλονίκης, Κιλκίς, Πέλλας και Πιερίας μέσω των Συλλόγων Αποκαταστάσεως Ακτημόνων Καλλιεργητών (ΣΑΑΚ). Το 1987, που τελείωσε

[i] Emil Kolodny, «Νεοκαισάρεια (Πιερίας): Παράδειγμα μαζικής μετανάστευσης από ένα χωριό της δυτικής Μακεδονίας προς την Ομοσπονδιακή Γερμανία», στο: Στάθης Δαμιανάκος (εισαγωγή - επιμέλεια), *Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα,* σ. 72

[ii] Σταύρος Ανδρουλιδάκης, *Διερεύνηση των εκπαιδευτικών αναγκών των γεωργών της περιοχής της πρώην λίμνης Γιαννιτσών,* διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Γεωτεχνικών Επιστημών, Τμήμα Γεωπονίας-Θεσσαλονίκη, 1987, σσ. 15-18. http://thesis.ekt.gr/content/index.jsp?ID=0455&p=4&lang=el

η έρευνα, σε όλη την έκταση της πρώην λίμνης δεν υπήρχαν οικισμοί. Η περιοχή μπορούσε να αρδευτεί, αλλά το πότισμα γινόταν σε όλη την έκτασή της *από υπόγεια νερά,* με *ατομικές* ή *ομαδικές γεωτρήσεις,* ή από τον ποταμό Λουδία ή από το αρδευτικό δίκτυο σε δύο περιοχές. Σε πολλά μέρη υπήρχαν προβλήματα στράγγισης.[i]

Οι σπουδαιότερες από τις δυναμικές καλλιέργειες της περιοχής ήταν το βαμβάκι, το σιτάρι, το καλαμπόκι, τα τεύτλα, και ο αμερικάνικος καπνός. Το προβληματικό οδικό δίκτυο, όμως, αύξανε πολύ το κόστος μεταφοράς. Η δανειοδότηση γινόταν από την ΑΤΕ, μεμονωμένα ή μέσω των γεωργικών συνεταιρισμών. Την εποχή που έγινε η έρευνα στην περιοχή εργάζονταν πολλοί εργάτες από τη Γιουγκοσλαβία.

Το 49,4% των γεωργών που συμμετείχαν στην έρευνα ένοιωθε ότι είχε δυσκολία να βρει κάθε φορά τις απαραίτητες γεωργικές πληροφορίες. Το 32% ότι είχε έλλειψη τεχνικών γνώσεων και πείρας, το 27,5% ότι δεν ήξερε να χρησιμοποιεί σωστά το χρόνο του, και σε μικρότερο ποσοστό (9,6%) ότι είχε έλλειψη διοικητικής πείρας, ενώ το 15,7% δήλωνε ότι δεν είχε κανένα από τα παραπάνω προβλήματα.

Οι δύο στους τρεις αγρότες πίστευαν ότι χρειάζονταν περισσότερες σχολικές γνώσεις για να καλλιεργούν τα κτήματά τους αποδοτικότερα, και το 87,7% υποστήριζαν ότι χρειάζονταν επίσης περισσότερες γεωργικές γνώσεις. Όμως, το 68% των αγροτών θεώρησαν ότι δεν αποτελούσε πρόβλημα γι' αυτούς και την οικογένειά τους η έλλειψη πείρας και τεχνικών γνώσεων. Οι αγρότες ένοιωθαν ότι είχαν τις λιγότερες γνώσεις σχετικά με τη *γεωργική πολιτική της ΕΟΚ,* τους *τρόπους λήψης δειγμάτων εδάφους, τη ρύθμιση μηχανημάτων,* τη *συγκομιδή ντομάτας με μηχανές* και την *παραγωγή χλωρού καλαμποκιού για σιλό.* Επίσης, σε ποσοστό 23,4% δήλωναν ότι χρειάζονταν να μάθουν για να κερδίζουν περισσότερα από *νέες ποικιλίες και καλλιέργειες,* καθώς και από *οπωρώνες* (20,1%), αλλά και για τους *τρόπους καταπολέμησης εχθρών και ασθενειών* (13,0%). Αυτοί που δεν απαντούσαν στις ερωτήσεις για την έλλειψη γνώσεων ήταν κυρίως μικροϊδιοκτήτες (72%).

[i] Σταύρος Ανδρουλιδάκης, *Διερεύνηση των εκπαιδευτικών αναγκών των γεωργών της περιοχής της πρώην λίμνης Γιαννιτσών,* ο.π. σ. 40

Το *64,1%* των αγροτών είχαν δηλώσει ότι ενημερώνονται *από την τηλεόραση* «για πρώτη φορά για κάτι νέο για τη γεωργία», το *34,8%* από το ραδιόφωνο, το *44,6%* από τις εφημερίδες, το *46,2%* από γεωργικά φυλλάδια, το *56%* από γνωστούς στο καφενείο, το *65,2%* από *γεωπόνους γεωργικών εφαρμογών,* το *40,8%* από υπάλληλους γεωργικών συνεταιρισμών, κλπ.[i]

Η πλειοψηφία (36,9%) δήλωναν ότι περισσότερες γεωργικές πληροφορίες αποκομίζουν από τους γεωπόνους γεωργικών εφαρμογών, ενώ το 16,2% θεωρούσε ότι περισσότερες πληροφορίες παίρνουν από την τηλεόραση, το 10,1% από το καφενείο, το 9,5% από γεωργικά δελτία, το 8,2% από υπάλληλους γεωργικών συνεταιρισμών, το 6,1% από εμπορικούς αντιπροσώπους, κλπ.

Το 42,6% είχαν δηλώσει ότι «θα μπορούσαν νάχουν κάθε φορά τις πιο σωστές πληροφορίες για τη γεωργία» από τους γεωπόνους των γεωργικών υπηρεσιών, το 23,4% από γεωπόνους που θα έρχονται στο χωριό, το 7,1% από σεμινάρια, το 6,6% από γεωπόνους συνεταιρισμών, το 5,7% από γεωπόνους ικανούς, το 3,5% από σωστούς κρατικούς υπαλλήλους, το 3,5% από γεωργικά σχολεία, το 2,8% από τα Κέντρα Γεωργικής Εκπαίδευσης, το 2,8% από πεπειραμένους γεωργούς, κλπ.

Η πλειοψηφία των γεωργών (40,1%) θεωρούσε ότι αρκούν οι σπουδές στο γυμνάσιο για την επιτυχία εκείνου που θα τους διαδεχόταν στη γεωργία, ενώ το 10,8% θεωρούσε απαραίτητο το τεχνικό ή επαγγελματικό λύκειο, το 13,4% το γενικό λύκειο, το 9,6% τη σχολή γεωπονίας ΚΑΤΕΕ, το 3,8% το γεωπονικό πανεπιστήμιο, και το 6,4% ένα γεωργικό σχολείο. Μόνο το 15,9% πίστευε ότι είναι αρκετό το δημοτικό. Οι περισσότεροι γεωργοί (37,5%) πρότειναν επιμόρφωση με πληροφόρηση από γεωπόνους της ΑΤΕ και των συνεταιρισμών, το 22,7% ζητούσαν περισσότερη πληροφόρηση, κλπ.

[i] Σταύρος Ανδρουλιδάκης, *Διερεύνηση των εκπαιδευτικών αναγκών των γεωργών της περιοχής της πρώην λίμνης Γιαννιτσών*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Γεωτεχνικών Επιστημών, Τμήμα Γεωπονίας-Θεσσαλονίκη, 1987, σ. 74. http://thesis.ekt.gr/content/index.jsp?ID=0455&p=4&lang=el

4.13. Η Θράκη

Η πλέον αραιοκατοικημένη περιοχή της Ελλάδας είναι η Θράκη, με μόλις 39 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο, κατά τη δεκαετία του 1980. Η Θράκη καλύπτει το 6,5% της έκτασης της χώρας, αλλά φιλοξενούσε το 1991 μόνο το 3,3% του πληθυσμού της χώρας, και το 1981 το 3,5%. Ο πληθυσμός της εμφάνιζε πολύ σημαντική διαρροή στις *αγροτικές* περιοχές (π.χ. -13,7% στην επαρχία Σουφλίου) και παρουσίαζε αύξηση στις πόλεις (π.χ. +9,7% στην Αλεξανδρούπολη).[i] Ακόμη και το 1981, το 87% των κατοίκων δεν είχαν μόρφωση πέραν του δημοτικού, ενώ το 1991 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 73%. Το 1981 η Θράκη παρήγαγε μόνο το 2,5% του ΑΕΠ. Πιο αναλυτικά, το 30-32% του παραγόμενου προϊόντος προερχόταν από τον πρωτογενή αγροτικό τομέα, το 40-45% από τον τριτογενή, και το 28-30% από το δευτερογενή.

Το 45% του Ακαθάριστου Περιφερειακού Προϊόντος παραγόταν στον Έβρο, και το υπόλοιπο μοιραζόταν εξίσου στους άλλους δύο νομούς. Ο νομός Ροδόπης είχε πιο έντονη συμμετοχή στον πρωτογενή τομέα, και ο νομός Ξάνθης στο δευτερογενή. Γενικά, η Θράκη είναι μια *αγροτική* περιοχή, αφού παράγει το 5-6% του συνολικού αγροτικού προϊόντος. Αντίθετα, παράγει λιγότερο από το 2,5% του συνολικού βιομηχανικού προϊόντος, και κάτω από το 2% του προϊόντος του τριτογενούς τομέα. Την περίοδο 1980-1990 στη Θράκη παραγόταν κυρίως μαλακό σιτάρι (17,6% της συνολικής ελληνικής παραγωγής), σκληρό σιτάρι (10,1% του συνόλου), κριθάρι (6,9%), καλαμπόκι (28,2%), καπνός (11,8%), βαμβάκι (8,3%), ζαχαρότευτλα (22,8%), ηλίανθος (81,3% της συνολικής παραγωγής). Όλες αυτές είναι αροτριαίες καλλιέργειες που περιορίζουν σημαντικά την εισοδηματική απόδοση ανά στρέμμα.[ii] Η ανεπάρκεια του μεταφορικού δικτύου, η απουσία καλλιεργειών υψηλής τεχνολογίας και απόδοσης (θερμοκήπια, δενδρώνες, αμπελώνες), οι γενικότερες ελλείψεις υποδομής, το πρόβλημα της άρδευσης και του συναφούς αναδασμού παραμένανε άλυτα.

[i] Λευτέρης Παπαγιαννάκης, Λουδοβίκος Βασενχόβεν, Σαράντος Λώλος, Γεράσιμος Νοταράς, Βίλμα Σινάνογλου, Νίκος Ζόνζηλος, Λόης Λαμπριανίδης, *Η Ανάπτυξη της Θράκης, Προκλήσεις και Προοπτικές,* Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, Τόμος 6, Αθήνα, 1994, σ. 15.
[ii] ο.π., σ. 20.

Η μειονότητα αποτελείται από τουρκογενείς, πομάκους, και αθίγγανους μουσουλμάνους. Η κατάσταση όμως διαφοροποιήθηκε, από το 1950 και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, όταν τα μονομερή ανοίγματα της Ελλάδας, με γνώμονα την απομάκρυνση των πομάκων από τη βουλγαρική επιρροή, επέτρεψαν:

- Την επιβολή της υποχρεωτικής εκμάθησης της τουρκικής γλώσσας από τους πομάκους της μειονότητας (1951).
- Την ίδρυση του γυμνασίου-λυκείου «Τζελάλ Μπαγιάρ» στην Κομοτηνή, και την ανάρτηση επιγραφών σε όλα τα πομακικά σχολεία με την ένδειξη «τουρκικό σχολείο» (1953).
- Το διορισμό στα μειονοτικά σχολεία, κατά τη δεκαετία του 1960, δασκάλων εκπαιδευμένων στην Τουρκία.
- Την ίδρυση μειονοτικού γυμνασίου-λυκείου στην Ξάνθη (1966).

Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε η δικτατορία, από τη *Συμφωνία της Κεσάνης* το Δεκέμβριο του 1967, με την οποία η Άγκυρα απέκτησε μεγαλύτερο έλεγχο στην εκπαίδευση στη Δυτική Θράκη,[i] μέχρι την εισβολή στην Κύπρο. Η Τουρκία σε όλη τη διάρκεια της επταετίας εκδηλώνει ενδιαφέρον για την ομογενοποιούμενη μειονότητα και αρχίζει ν' αμφισβητεί τη Συνθήκη της Λωζάνης. Τέλος, μετά το 1974 αυξάνονται η μετανάστευση, οι τουρκικές διεκδικήσεις, και εμφανίζονται στο τέλος της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές του 1990 τα μειονοτικά κόμματα.

> *Ο νομός Ροδόπης συγκεντρώνει τις λιγότερες εκπαιδευτικές ευκαιρίες σε επίπεδο χώρας. Στη διαμόρφωση αυτής της κατάστασης συνέβαλαν ο χαμηλός βαθμός αστικοποίησης, η έντονη διασπορά των οικισμών, το υποτυπώδες δίκτυο οδοποιίας και συγκοινωνίας και η ύπαρξη της μουσουλμανικής μειονότητας.*[ii]

Η λειτουργία στο νομό (Κομοτηνή) ανωτάτων σχολών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης δεν φαίνεται να επηρέασε ανοδικά το μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού. Το εθνικό σύστημα παιδείας παραμένει ξένο για τους μουσουλμάνους μαθητές του νομού.

---

[i] http://pontosandaristera.wordpress.com/2009/08/25/27-7-2009/

[ii] Κ. Αποστολόπουλος, Μ. Σοφιανού, Χ. Στοφόρος (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο Αθηνών), «Κοινωνικοοικονομική μεταμόρφωση της Δυτικής Θράκης: Η περίπτωση τριών αγροτικών κοινοτήτων του ν. Ροδόπης», στο: Εταιρεία Αγροτικής Οικονομίας, *Ανασυγκρότηση του Αγροτικού Χώρου, Πρακτικά, 8ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας,* σσ. 558-59

Η *πρόωρη αποχώρηση των γυναικών* από την αγορά εργασίας, εξαιτίας της σύναψης γάμου, της ενασχόλησης με τα οικιακά ενδιαφέροντα και την ανατροφή των παιδιών, είναι περίπου κανόνας. Η μεγαλύτερη δυνατότητα πρόσβασης των νέων στο εκπαιδευτικό σύστημα και η μείωση του ποσοστού συμμετοχής των μεγάλων ηλικιών στο εργατικό δυναμικό, εξαιτίας της αύξησης των εισοδημάτων και της βελτίωσης των συνταξιοδοτικών παροχών, οδηγεί αφενός μεν σε καθυστέρηση της ένταξης στο εργατικό δυναμικό, αφετέρου δε σε "πρόωρη" αποχώρηση ενός τμήματος του δυναμικού αυτού. Η πλειοψηφία των μουσουλμάνων απασχολείται στον πρωτογενή τομέα. Ιδιαίτερα το πομακικό στοιχείο, ζώντας απομονωμένο στους ορεινούς οικισμούς, ασχολείται με τη γεωργία, και κυρίως με την κτηνοτροφία. Μονοπωλεί την καλλιέργεια και την επεξεργασία *καπνού.* Σε αντίθεση με τους πομάκους, έντονη επαγγελματική κινητικότητα παρουσιάζουν οι αθίγγανοι.[i]

Στον αγροτικό τομέα βασικά προβλήματα είναι ο *πολυτεμαχισμός,* το *μικρό ποσοστό αρδευόμενων εκτάσεων,* η διαδοχή στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, και η απουσία καλλιεργειών υψηλής τεχνολογίας και απόδοσης. Στο νομό Ροδόπης η κτηνοτροφία αναπτύσσεται κυρίως στην ορεινή και ημιορεινή ζώνη του νομού, και περιλαμβάνει την *αιγοπροβατοτροφία,* τη *βοοτροφία*, τη *χοιροτροφία*, και τη *μελισσοκομία*. Η κτηνοτροφία διενεργείται με μορφή οικόσιτη και στατική – χωρική ή ποιμνιακή μικρής κλίμακας, παρόλο που υπάρχουν αρκετοί βοσκότοποι (1991: 621.100 στρέμματα), και έχει, σε πολλές περιπτώσεις, παραδοσιακό μεν, αλλά μη μόνιμο χαρακτήρα.

Βασικές αδυναμίες του κλάδου της κτηνοτροφίας που αναστέλλουν την περαιτέρω ανάπτυξή του, παρά την ύπαρξη μεγάλου αριθμού βοσκοτόπων, θεωρούνται: το *μικρό μέγεθος* των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, το *χαμηλό επίπεδο του γενετικού δυναμικού* και *της υγιεινής* κατάστασης του ζωικού κεφαλαίου, η *χαμηλή απόδοση* των νομευτικών πόρων, κυρίως λόγω έλλειψης υποδομής, οι *πρόχειρες και ανεπαρκείς σταβλικές εγκαταστάσεις*, η έλλειψη αποθηκευτικών χώρων, και το *χαμηλό μορφωτικό επίπεδο* των παραγωγών (με κυρίαρχο τον αναλφαβητισμό).[ii]

[i] Κ. Αποστολόπουλος, Μ. Σοφιανού, Χ. Στοφόρος (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο Αθηνών), «Κοινωνικοοικονομική μεταμόρφωση της Δυτικής Θράκης: Η περίπτωση τριών αγροτικών κοινοτήτων του ν. Ροδόπης», ο.π., σ. 559

[ii] ο.π., σ. 560

4.14. Στασιμότητα

Στο ορεινό χωριό Επίσκεψη της Κέρκυρας, εκτός από τη μετατροπή της ελιάς σε λάδι, διαδικασία που γνώρισε μια επανάσταση με την εισαγωγή *σύγχρονων πιεστηρίων στα 3 ελαιοτριβεία* του χωριού, η καλλιέργεια της ελιάς παρέμενε παραδοσιακή. Καμιά κυβέρνηση από το 19ο αιώνα και μετά δεν κατόρθωσε να πείσει τους αγρότες να φυτεύουν τις ελιές σε μεγαλύτερες αποστάσεις και να κόψουν κάποια δέντρα, ώστε τα υπόλοιπα να διαθέτουν αρκετό αέρα και φως. Το αποτέλεσμα ήταν ότι οι ελιές της Κέρκυρας παρέμεναν πελώριες, φτάνοντας συχνά τα 25-30 μέτρα ύψος, και δεν μπορούσαν να διατηρήσουν παρά μόνο ένα ποσοστό των καρπών τους λόγω έλλειψης χώρου.[i]

Έτσι, επειδή δεν μπορούσαν να ραβδίσουν ή να τινάξουν τα δέντρα, περίμεναν πρώτα να πέσει κάτω, για να μαζέψουν τον καρπό από το έδαφος. Το χωριό είχε το 1977 μυηθεί στον υλικό πολιτισμό, και διέθετε 100 ψυγεία, 70 τηλεοράσεις, και 10 πλυντήρια. Ανάμεσα στο 1976 και το 1978 δόθηκαν 50 νέες οικοδομικές άδειες για προσθήκη χώρων υγιεινής.

Οι περιοχές που περιθωριοποιούνται ως προς τη γεωργική παραγωγή είναι κυρίως οι ορεινές, οι μειονεκτικές και οι νησιωτικές, που αδυνατούν να συναγωνιστούν τις ομαλές, εύφορες και αρδευόμενες εκτάσεις των πεδιάδων. Ο δευτερογενής και ο τριτογενής τομέας αναπτύχθηκαν κυρίως γύρω από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, και στον άξονα που συνδέει τις δύο πόλεις. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην μετακίνηση του ενεργού πληθυσμού με στόχο την εξεύρεση εργασίας και η ύπαιθρος παρουσιάζει πληθυσμιακή ερήμωση.

Ιδιαίτερα στα νησιά η αποστέρησή τους από το νέο και ενεργό δυναμικό είχε ως συνέπεια την αδυναμία συντήρησης του περιβάλλοντος, και η σχετική δραστηριότητα περιορίστηκε στην ένταση της ανθρώπινης εργασίας με την κατασκευή και την καλλιέργεια αναβαθμίδων.

[i] Μαρία Κουρούκλη, «Μετασχηματισμός και στασιμότητα στην ορεινή Κέρκυρα», στο: Στάθης Δαμιανάκος (εισαγωγή - επιμέλεια), *Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα,* σσ. 379-97

Η απομόνωση, το μικρό μέγεθος των νησιών και η δημογραφική τους αποψίλωση, αποτέλεσμα της ύφεσης των νησιωτικών οικονομιών, εξάλειψαν την ελκυστικότητα των νησιών. Μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 1968 η γεωργία στον Άγιο Ευστράτιο αποδιοργανώθηκε, ώστε σήμερα να καλλιεργούνται ελάχιστα κηπευτικά για αυτοκατανάλωση.[i] Η κτηνοτροφία υπήρξε ως αιγοπροβατοτροφία, βασικός παραγωγικός κλάδος του νησιού. Σήμερα η βασική κτηνοτροφική δραστηριότητα είναι η εκτροφή προβάτων και αιγών σε *εκτατική μορφή*.[ii]

Οι 8 από τις 23 κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις του νησιού στα τέλη του 20ου αιώνα στερούνταν οδικής πρόσβασης και οι μετακινήσεις των ανθρώπων, των ζωοτροφών και των προϊόντων γίνονταν από μονοπάτια με όνους και ημιόνους. Η μετακίνηση των αιγοπροβάτων για πώληση γινόταν πεζή, και απαιτούσε τουλάχιστον οκτώ ώρες για τις περισσότερες εκμεταλλεύσεις. Η διαδρομή με τα ζώα μεταφοράς, από τον οικισμό μέχρι τις κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις, κυμαίνεται από μισή έως δύο και μισή ώρες, ανάλογα με την απόστασή τους από τον οικισμό.

4.15. Η άρση της εξαθλίωσης στην Κόνιτσα

> *Η εικόνα που έδιναν το 1958 τα χωριά της κοιλάδας της Κόνιτσας ήταν μια εικόνα εξαθλίωσης, θλίψης και σχεδόν ολοκληρωτικής απογύμνωσης. Σπάνια ήταν τα σπίτια που παρουσίαζαν όψη κατοικήσιμου χώρου. Το σύνολο του οικισμού δεν ήταν παρά ρημαγμένες καλύβες όπου ζούσαν, φύρδην – μίγδην, άνθρωποι και ζώα.*[iii]

Οι χωρικοί κοίταζαν με φθόνο τα ολόφωτα χωριά από την άλλη πλευρά των συνόρων με την Αλβανία, ενώ στα χωριά τους ο φωτισμός εξασφαλιζόταν με λάμπες πετρελαίου. Για να προμηθευτούν νερό έπρεπε να σταθούν στην ουρά μπροστά στη μοναδική βρύση του χωριού.

---

[i] ΕΣΥΕ, 1993

[ii] Α. Λούμου, Χ. Γιούργα (Πανεπιστήμιο Αιγαίου), «Αγροτική παραγωγή στα μικρά νησιά του Αιγαίου Πελάγους: Οι απόηχοι της αγροτικής ανάπτυξης στον Αϊ Στράτη», στο: Εταιρεία Αγροτικής Οικονομίας, *Ανασυγκρότηση του Αγροτικού Χώρου, Πρακτικά, 8ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας*, σσ. 571-73

[iii] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002, σ. 305

Οι αγροί, ελλιπώς αρδευόμενοι, χρησίμευαν μόνο για τις καλλιέργειες δημητριακών, των οποίων άλλωστε το μεγαλύτερο μέρος προοριζόταν γι' αυτοκατανάλωση. Τα γεωργικά εργαλεία περιορίζονταν σε μερικά σιδερένια άροτρα και σκαλιστικά εργαλεία, και μάλιστα σε μερικά νοικοκυριά χρησιμοποιούσαν ακόμα το αλέτρι του Ησιόδου. Όσο για τις επικοινωνίες με τον έξω κόσμο, η μεγάλη πλειονότητα των χωρικών επισκέπτονταν την Κόνιτσα, πρωτεύουσα της επαρχίας, μόνο μία ή δύο φορές το χρόνο, στις εμποροπανηγύρεις ή τις γιορτές των αγίων.[i]

Οι επισκέψεις στα Γιάννινα ήταν ακόμη σπανιότερες, ενώ όσοι είχαν επισκεφτεί την Αθήνα μια φορά στη ζωή τους μετριόντουσαν στα δάχτυλα του ενός χεριού.

> *Σήμερα το σύνολο των χωριών της περιοχής έχουν εξηλεκτριστεί, τα περισσότερα σπίτια έχουν ανακαινιστεί, πλούσιες κατοικίες, καλά εξοπλισμένες με ηλεκτρικές οικιακές συσκευές κάνουν την εμφάνισή τους, όσο επιστρέφουν και επανεγκαθίστανται στο χωριό (ή και αλλού) οι μετανάστες της Γερμανίας, όλα τα νοικοκυριά έχουν τρεχούμενο νερό και οι στάβλοι είναι έξω από τα σπίτια.*

Τα αρδευτικά αυλάκια έχουν βελτιωθεί, το υβριδιακό καλαμπόκι έχει αντικαταστήσει τις παραδοσιακές καλλιέργειες σιτηρών, μεγάλος αριθμός γεωργικών μηχανημάτων κυκλοφορούν χάρη στη βελτίωση των μεταφορών και των επαρχιακών οδών. Οι χωρικοί έχουν τώρα τη δυνατότητα να πηγαίνουν στην Κόνιτσα και τα Γιάννενα.

[i] Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* ο.π., σ. 306

4.17. Πρέβεζα

Η εξέταση της λαογραφίας της πόλης της Πρέβεζας από τον Βαγγέλη Γρ. Αυδίκο,[i] περιλαμβάνει κεφάλαια για την ιστορία, την οικονομία και τα επαγγέλματα των κατοίκων, την ιδεολογία, τη σημαντική σχέση με τη Λευκάδα, τους Συρρακιώτες, κλπ. Ο συγγραφέας μελέτησε γραπτά κείμενα, π.χ. τα πρακτικά του δημοτικού συμβουλίου και τα αρχεία επαγγελματικών ενώσεων κλπ., και πραγματοποίησε εμπειρική έρευνα, με πρόχειρο ερωτηματολόγιο, πραγματοποιώντας συζητήσεις με 200 περίπου «πληροφορητές».

Τα κριτήρια για τον ορισμό της πόλης είναι ελαστικά. Σύμφωνα με μια άποψη, γνώρισμα της πόλης είναι η κατοίκησή της από άτομα που δεν αποζούν καταρχήν από γεωργικές ασχολίες. Σύμφωνα με μιαν άλλη, πιο στατική, αντίληψη, η πόλη είναι ένας μεγάλος τόπος. Ο Bernard Kayser διακρίνοντας τον κίνδυνο της μηχανιστικής μεταφοράς αυτής της άποψης στην ελληνική πραγματικότητα, δέχθηκε ως οριακό αριθμό για την κατάταξη στην κατηγορία του αστικού κέντρου τους 10.000 κατοίκους.[ii] Την πρόταση αυτή διατύπωσε η ΕΣΥΕ και υιοθετούν όλες οι μεταγενέστερες μελέτες, όπως του Τσουγιόπουλου.[iii] Η Πρέβεζα ξεπέρασε τους 10.000 κατοίκους το 1951. Στις δεκαετίες του '50 και του '60 ο παλιός αστικός πληθυσμός της πόλης μετανάστευσε στην Αθήνα για λόγους που συνδέονται «με την απώλεια της ζωογόνου λειτουργίας του λιμανιού».

Ο εξηλεκτρισμός της Πρέβεζας ξεκίνησε από την πρωτοβουλία των επιχειρηματιών Καλλημέρη από την Ερμούπολη της Σύρου, «οι οποίοι, παρακινημένοι από την επιχειρηματική τους ανησυχία, ήρθαν στην Πρέβεζα στο Μεσοπόλεμο και σύστησαν την Ηλεκτρική Εταιρεία…». Παρέμειναν στην πόλη ως τα μέσα της δεκαετίας του 1950, οπότε εξαγοράστηκε η Ηλεκτρική Εταιρεία από τη ΔΕΗ.[iv]

---

[i] Βαγγέλης Γρ. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945 1990, Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης, Λαογραφική Εξέταση,* Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Λαογραφίας, Εκδόσεις Δήμου Πρέβεζας, Πρέβεζα, 1991.

[ii] Bernard Kayser, *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος, Στοιχεία διά την μελέτην της αστυφιλίας,* μτφ. Τ. Τσαβέα – Μ. Μερακλή, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1968, σ. 23.

[iii] Γιώργος Τσουγιόπουλος, *Το ελληνικό αστικό κέντρο, Πρώτο μέρος: Μεθοδολογική προσέγγιση,* ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1984.

[iv] Βαγγέλης Γρ. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945 1990, Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης, Λαογραφική Εξέταση,* σ. 95.

Την ποικιλία των ειδών του σύγχρονου τεχνικού πολιτισμού που ήταν προσιτά στους κατοίκους της Πρέβεζας το 1936 αποκαλύπτει ένα τιμολόγιο φορτοεκφορτωτικών και εργατικών από το λιμάνι της πόλης, όπου περιλαμβάνονταν τιμές για «μηχανήματα εν γένει μέχρι 500 κιλών», «αυτοκίνητα επιβατικά μέχρι 2 τόνων», «αυτοκίνητα φορτηγά οιουδήποτε βάρους», «καλύμματα ραπτομηχανών κατά κιβώτιον», «τράπεζαι ραπτομηχανών», «σιδηρά εξαρτήματα, κεφαλαί ραπτομηχανών», «μοτοσυκλέτες», «ραδιόφωνα και γραμμόφωνα μικρά», «ραδιόφωνα, γραμμόφωνα μεγάλα», «μηχανήματα εξαιρετικού βάρους…», κλπ.[i] Από το λιμάνι διοχετεύονταν τα πολεμικά εφόδια του στρατού στον Εμφύλιο και τα υλικά της ανοικοδόμησης αργότερα.

Η Πρέβεζα όμως στις αρχές της δεκαετίας του 1950 έχασε την οικονομική βάση, πάνω στην οποία στήριξε την οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική της συμπεριφορά. Μέρος της αμερικανικής βοήθειας διατέθηκε για την κατασκευή της εθνικής οδού Αντιρρίου-Ιωαννίνων και για τη σύνδεση της ΒΔ Ελλάδας με πορθμείο με την Πελοπόννησο.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 το πορθμείο Ρίου – Αντιρρίου αρχίζει να λειτουργεί και στη διάρκεια της ίδιας δεκαετίας ολοκληρώθηκαν τα έργα κατασκευής της εθνικής οδού Αντιρρίου – Ιωαννίνων. Το αυτοκίνητο ήταν φυσικό ν' αναλάβει την πρωτοβουλία των μεταφορών, γεγονός που αφαίρεσε από την Πρέβεζα την κύρια λειτουργία της. Η πόλη έπαψε να είναι διαμετακομιστικό κέντρο, αν και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του εξήντα είχε καθημερινή επικοινωνία με «βενζίνα» με τις ακτές της Λευκάδας και του Ξηρόμερου Αιτωλοακαρνανίας.[ii] Από την ανάπτυξη των χερσαίων δρόμων και και μετά, αναπτύχθηκε στην Πρέβεζα η τοματοκαλλιέργεια, ενώ παράκμασαν τα βασικά επαγγέλματα των κατοίκων της (λιμενεργάτες, εργάτες ξηράς, λεμβούχοι, καραγωγείς, υπάλληλοι καφεστιατορίων και ύπνου).[iii]

Η βελτίωση των χερσαίων συγκοινωνιών ήταν η χαριστική βολή για το λιμάνι, το οποίο έχανε την παλιά του ακμή. Το ατμόπλοιο «Γλάρος» που συνέδεε την πόλη με τον Πειραιά σταμάτησε τα δρομολόγιά του στις αρχές

[i] Βαγγέλης Γρ. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945 1990, Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης, Λαογραφική Εξέταση,* ο.π., σσ. 121-25.
[ii] ο.π., σ. 79.
[iii] ο.π., σ. 22.

του 1960, γιατί οι έμποροι τηλεγραφούσαν να τους μεταφέρουν εμπορεύματα με το αυτοκίνητο. Κατ' αυτό τον τρόπο, η πόλη μεταβλήθηκε σταδιακά στη μεταπολεμική περίοδο σε αγροτικό κέντρο, με το 43% των κατοίκων ν' απασχολείται στον πρωτογενή τομέα το 1961.[i]

Οι Συρρακιώτες σκηνίτες συνέχιζαν να κατασκηνώνουν έξω από την ντάπια (την τάφρο), μέσα στον Ελαιώνα της Πρέβεζας ως και τα μέσα της δεκαετίας του '50. Την ίδια περίοδο αρχίζουν να χαλάνε τις καλύβες και να μπαίνουν σε πλίνθινα σπίτια ή σε σπίτια με τούβλα, ειδικά όσοι κατασκήνωναν στην περιοχή του Νοσοκομείου, όπου η αστυνομία έλεγχε το χώρο. Μερικοί όμως βλάχοι δεν ρίχνουν όλες τις καλύβες, αλλά κρατούν μία, για να έχουν μέσα στην όρθια καλύβα την κουζίνα τους, έξω από το πλίνθινο σπίτι.

Οι σκηνίτες βλάχοι από το Συρράκο είχαν μετακινηθεί με τα πρόβατά τους στον ελαιώνα της πόλης κατά το μεσοπόλεμο, όταν τα χειμαδιά της Λάμαρης - στα ριζά του Ζαλόγγου, προς τη μεριά της Πρέβεζας – διανεμήθηκαν στους πρόσφυγες. Τότε οι Συρρακιώτες αναπτύσσουν τα πρώτα κονάκια στον Ελαιώνα, παράγουν τυρί στην Πρέβεζα, αν και μετά τη Λάμαρη το τσελιγκάτο έχει εξαφανιστεί. «Εκτός από δύο περιπτώσεις, που φτάνουν τα 700 πρόβατα, οι άλλοι κτηνοτρόφοι έχουν από 200-400».[ii]

Η μεταβολή στον τρόπο ζωής ήταν συγκλονιστική. Η στροφή των τυροκόμων καταρχήν προς την πόλη της Πρέβεζας και η συνακόλουθη δημιουργία οικισμών προκάλεσαν τη διακοπή του ημινομαδικού τρόπου ζωής, ο οποίος σήμαινε μετακίνηση δύο φορές το χρόνο από και προς το Συρράκο και διαβίωση τη χειμερινή περίοδο σε καλύβα, αφού σπίτι διατηρούσαν μόνο στο Συρράκο. «Η μετακίνηση ήταν η γενεσιουργός αιτία του τρόπου διαβίωσης», αλλά η απώλεια της Λάμαρης έκανε επώδυνη και ασύμφορη τη διαμονή στο Συρράκο:[iii]

> *Ένας πληροφορητής που έζησε αυτή τη διαδικασία αλλά και τον εκφυλισμό της, λέει: «Οι φτωχοί οι τυροκόμοι ήταν μαρτύριο να πηγαίνουν στο χωριό. Δεν είχαμε λεφτά να*

[i] Βαγγέλης Γρ. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945 1990, Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης, Λαογραφική Εξέταση,* σσ. 24, 106.
[ii] ο.π., σσ. 277-289.
[iii] ο.π., σ. 320.

> *πληρώσουμε το αυτοκίνητο. Φεύγαμε από δω στο τέλος Μαΐου και γυρίζαμε τον Οκτώβριο. Μέχρι τα Γιάννενα πααίναμαν με το φορτηγό. Εκεί που φτάναμαν στα Γιάννενα, καθόμασταν σε τσατούρες 7 με 10 μέρες όσο να βρούμε μουλάρια να φορτώσουμε τα πράγματα για το Συρράκο και οι άντρες να βρούνε δουλειά για κάνα καλοκαιρινό μπατζαριό».*

Οι χερσαίοι δρόμοι δεν ενίσχυσαν τις γεωργικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες, αλλά τις μετασχημάτισαν και τις μετατόπισαν. Οι Συρρακιώτες της Πρέβεζας επέστρεφαν το καλοκαίρι στο χωριό αλλά δεν έβρισκαν δουλειές παρά μόνο για ένα, ενάμισι μήνα. «Έπρεπε να ξεκινήσουμε με κανένα τενεκέ λάδι ή σακί καλαμπόκι για να τα βγάλεις πέρα. Θυμάμαι ότι ο πατέρας μου κυνήγαγε το μεροκάματο στο Μέτσοβο στα ξύλα, στις πέτρες». Όσοι βλάχοι της Πρέβεζας επέμεναν, εκείνη τη δύσκολη μεταβατική περίοδο, στην παραδοσιακή επιστροφή στα βουνά και στο Συρράκο κατά την άνοιξη, υπέφεραν μεγάλα δεινά: οι άντρες βουτάγανε άχυρο σε λάδι για φαγητό ξενοδουλεύοντας, οι γυναίκες μάζευαν κι έβραζαν στο σπίτι τσουκνίδες.[i] Το λάδι το είχαν από την Πρέβεζα, όπου οι γυναίκες δούλευαν από πολύ μικρές ως ελαιοσυλλέκτριες.

> *Πολλές φορές τις "έκοβαν" από το δημοτικό σχολείο, για να φέρουν στην οικογένεια το μεροκάματο,*

ενώ οι μεγαλύτερες εφοδίαζαν την πόλη με λάχανα, κουκούτσες, ξύλα, αυγά, γάλα.[ii]

Μια άλλη κατηγορία εσωτερικών μεταναστών, οι Λευκαδίτες, ήταν οι πρωτεργάτες της μεταβολής της πόλης σε αγροτικό κέντρο. Η παρέμβαση Λευκαδιτών καλλιεργητών και Συρακκιωτών κτηνοτρόφων είχε επιτρέψει στην Πρέβεζα να αναδειχθεί σε «κέντρο αγροτικής ειδίκευσης», όπως την είχε χαρακτηρίσει το ΚΕΠΕ,[iii] αν και έχανε το διαμετακομιστικό της ρόλο. Αλλά η εμπορική κάμψη ήταν επώδυνη για όσους εργάζονταν στο λιμάνι της πόλης, που συνέχισε να λειτουργεί χάρη στα εφόδια του στρατού, τα καύσιμα, τις ζωοτροφές και τα λιπάσματα της ΑΤΕ, την εισαγωγή ξυλείας και οικοδομικών

[i] Βαγγέλης Γρ. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945 1990, Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης, Λαογραφική Εξέταση,* ο.π., σσ. 320-21.
[ii] ο.π., σ. 331.
[iii] Δ. Κωστόπουλου - Κατοχιανού, *Χωροταξική μελέτη εθνικού δικτύου αστικών κέντρων,* Κέντρον Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), Αθήνα, 1967, σσ. 19-20.

υλικών, την εξαγωγή εσπεριδοειδών, κατεργασμένου βαμβακιού, καπνών, χελιών, κλπ.[i] Όπως εξηγεί ο Αυδίκος,[ii]

> *τα έργα υποδομής (δρόμοι, πορθμεία, κλπ.) δεν υπηρετούν την αυτοδύναμη ανάπτυξη του περιφερειακού χώρου, αλλά υποβοηθούν τη συσσώρευση κεφαλαίου και ανθρώπων στην πρωτεύουσα και αποτελούν απαραίτητες προϋποθέσεις για την εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας. Το να αποδώσουμε λοιπόν την ανατροπή του οικονομικού ρόλου της Πρέβεζας στο "αυτοκίνητο" μας απομακρύνει από τη βασική αιτία, που δημιουργεί την υπαλληλία των χώρων. Επιπλέον, διατρέχουμε τον κίνδυνο να θεωρήσουμε ένα σύμπτωμα της εξέλιξης της κοινωνίας, όπως είναι το αυτοκίνητο, ως εχθρό της ευημερίας των κοινωνιών.*

Οι αλλαγές που έγιναν στη μεταπολεμική περίοδο ήταν πολύμορφες. Οι αμαξοκαραγωγείς άρχισαν να εγκαταλείπουν το επάγγελμά τους στις αρχές του 1970, όταν γενικεύτηκε η αγορά μεταφορικών μέσων από τους αγρότες.

Η αποδυνάμωση του λιμανιού συνοδεύτηκε από την εγκατάσταση του Κ.Τ.Ε.Λ. στην περιοχή Χάνια, η οποία εντάσσεται στην οδική αρτηρία που συνδέει το λιμάνι με την ύπαιθρο. Μέχρι τη δεκαετία του '60 οι μουσικοί λαϊκών οργάνων «διασκέδαζαν τους Πρεβεζάνους καθημερινά στο Σαϊτάν Παζάρ, στις ονομαστικές γιορτές (γιορτάσια) και στους γάμους». Τα Ματζίρικα, μια φτωχή γειτονιά της πόλης δίπλα στην τάφρο, ήταν γνωστά για τους περίφημους βιολιτζήδες, λαουτιέρηδες, κλαριτζήδες, κλπ. Στα τέλη της δεκαετίας του εξήντα η γειτονιά άρχισε όμως ν' αλλάζει, αφού η οικοδόμηση πολυκατοικιών προσέλκυσε δημόσιους υπάλληλους, εκπαιδευτικούς, επιστήμονες.[iii] Όπως ανιστορεί ένας παλιός μουσικός από τα Ματζίρικα της Πρέβεζας:

> *«Ήταν καλάμια εδώ πρώτα, κουνούπια, βρώμα». «Μας είχανε στο περιθώριο. Καταφρονεμένος λαός. Παρατάφριοι αυτοί. Δεν μας έδιναν σημασία. Μας θεωρούσαν κατώτερους. Το Ματζίρκο είχε κακό όνομα. Πήρε όνομα από λίγες γυναίκες. Ύστερα τα σπίτια ήταν καθυστερημένα. Καλυβάκια».*

[i] Βαγγέλης Γρ. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945 1990, Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης, Λαογραφική Εξέταση*, σσ. 133-135.
[ii] ο.π., σ. 105.
[iii] ο.π., σσ. 58, 62.

> *«Σήμερα τα πράγματα άλλαξαν. Η πολλή βρωμιά έφυγε. Έγιναν πολυκατοικίες».*[i]

Σταδιακά, η μετανάστευση διευκόλυνε τη διάχυση καταναλωτικών αγαθών στους πληθυσμούς αγροτικής καταγωγής και η μεταστροφή στην καλλιέργεια κηπευτικών ενίσχυσε τη μισθωτή εργασία στην πόλη. Έτσι, οι Συρρακιώτισσες, οι Λευκαδίτισσες και οι Πρεβεζάνες πληρώνονταν με χρήματα και άρχισαν να οργανώνουν καλύτερα τα σπίτια τους, προμηθευόμενες σιδερένιο κρεβάτι, πετρογκάζ, ραδιόφωνο, μερικά αγοραστά προικιά για τις κόρες τους.[ii] Συχνά όμως συνυπήρχαν αταίριαστες οικιστικές και καταναλωτικές προτιμήσεις, ειδικά όταν τα μεροκάματα και οι προίκες συνενώνονταν με στόχο τη βελτίωση των οικονομικών με την απόκτηση ενός μέσου για εργασία (αυτοκίνητο):

> *«Ήμασταν και τα δύο αδέλφια παντρεμένα και καθόμασταν μαζί στη χεριώνα [αχυρώνα]. Ένα δωμάτιο εγώ, ένα ο αδερφός μου. Από το 1962-66. Θέλαμε να πάρουμε αυτοκίνητο μαζί κι ο Θόδωρος έβαλε την προίκα του. Χωρίσαμε, γιατί δεν μας έπαιρνε η χεριώνα. Ο αδερφός μου πήγε με νοίκι κι εγώ έμεινα με τους γερόντους σ' αυτό το παλιόσπιτο, όσο να βγει το σχέδιο και να φτιάξουμε μαζί σπίτι*» (Βασίλης Φίτσας).

Στα τέλη της δεκαετίας του '60 οι Συρρακιώτες της Πρέβεζας άρχισαν να χτίζουν σπίτια, εγκαταλείποντας οριστικά την καλύβα και τη χεριώνα, «απέκτησαν καταναλωτικά αγαθά (ψυγείο, ραδιόφωνο, πλυντήριο, τηλεόραση, κουζίνα) και χώρους μέσα στο σπίτι σύγχρονα εξοπλισμένους (καμπίνες με λουτρό και θερμοσίφωνα)».[iii] Τα παιδιά τους εξοικειώνονταν με τον αστικό τρόπο ζωής μέσω των επαγγελμάτων που μάθαιναν. «Παράλληλα», συνεχίζει ο Αυδίκος, «η απόκτηση αυτοκινήτων μηδένισε την απόσταση από την Πρέβεζα ως τον Ελαιώνα και ταυτόχρονα η ανύψωση του βιοτικού επιπέδου και των συνθηκών διαβίωσης δεν εμπόδιζε τα παιδιά από το Νοσοκομείο να λένε ότι είναι Βλάχοι και να συχνάζουν στα γεωγραφικά όρια της κοινότητας». Μια άλλη διαχωριστική γραμμή ήταν πιο δύσκολο να

[i] Βαγγέλης Γρ. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945 1990, Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης, Λαογραφική Εξέταση,* Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Λαογραφίας, Εκδόσεις Δήμου Πρέβεζας, Πρέβεζα, 1991, σ. 62.
[ii] ο.π., σ. 336.
[iii] ο.π., σ. 373.

σπάσει, γιατί δημιουργήθηκε από τη στροφή της γυναίκας του τυροκόμου προς την εργασία στα περιβόλια, διαρρηγνύοντας την παραδοσιακή γυναικεία απασχόληση.[i]

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 δημιουργείται στην πόλη μια νέα συνοικία (Νεάπολη - Καμαρινιώτικα) που υποδέχεται παλιννοστούντες από τη Δυτική Γερμανία, κατοίκους της υπαίθρου του νομού Πρέβεζας και όσους απασχολούνται στο εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας.[ii] Μια άλλη περιοχή της πόλης, η Λούτσα, ήταν μέχρι το 1940 τόπος κατοικίας Εβραίων· σήμερα στη θέση της συναγωγής που κατεδαφίστηκε, βρίσκουμε το κτίριο του ΟΤΕ.[iii]

Από το 1964 ως το 1980 η εμπορική κίνηση στο λιμάνι της Πρέβεζας, εκτός από γεωργικά προϊόντα, περιλάμβανε την εκφόρτωση ασφάλτου, μετασχηματιστών της ΔΕΗ, μηχανημάτων, νιτρικού οξέος, σίδερων, στύλων της ΔΕΗ, στύλων του ΟΤΕ, υγραερίου, κλπ., και τη φόρτωση τεμαχισμένων αυτοκινήτων, καυσίμων, τούβλων, κλπ.[iv] Στον πρωτογενή τομέα, μεταπολεμικά, οι Λευκαδίτες μετανάστες ξερίζωσαν τον ελαιώνα της πόλης και η γεωργική παραγωγή της πόλης στράφηκε στα κηπευτικά. Ευνοϊκή συγκυρία ήταν η κατασκευή του περάσματος της Κατάρας, με το οποίο η Πρέβεζα απέκτησε επικοινωνία με τη Βόρεια Ελλάδα και η δημιουργία συνεταιρισμού το 1946. Το 1953 περίπου με τη βελτίωση των οδικών συγκοινωνιών ο συνεταιρισμός άρχισε να στέλνει προϊόντα στα Τρίκαλα.[v]

> *«Όταν έφτασε το πρώτο αυτοκίνητο εκεί με ντομάτες, μαζεύτκι ο κόσμος γύρω απ' τ' αυτοκίνητο. Τς φάνκι παράξενο που ήρθε αυτοκίνητο από τόσο μακριά. Εν συνεχεία αναπτύχθκι το δίκτυο των αντιπροσωπειών στην υπόλοιπη Θεσσαλία και Μακεδονία: Λάρισα, Καρδίτσα, Κοζάνη, Βέρροια, Θεσσαλονίκη. Όλα έγιναν μέχρι το '60»* (Πάνος Χατζάρας, υπάλληλος του συνεταιρισμού στη δεκαετία 1950).[vi]

[i] Βαγγέλης Γρ. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945 1990, Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης, Λαογραφική Εξέταση,* Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Λαογραφίας, Εκδόσεις Δήμου Πρέβεζας, Πρέβεζα, 1991, σ. 373.
[ii] ο.π., σ. 75.
[iii] ο.π., σ. 63.
[iv] ο.π., σσ. 128-133.
[v] ο.π., σσ. 151-164.
[vi] ο.π., σ. 164, υποσημ. 69.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1950 εμφανίστηκαν τα πρώτα θερμοκήπια από ξύλο και γυαλί. Η επανάσταση ωστόσο στα πρώιμα κηπευτικά συντελέστηκε με την παραγωγή των φύλλων πολυαιθυλενίου (νάυλον), που μείωσαν σημαντικά το κόστος. «Ο νέος τύπος λοιπόν θερμοκηπίου, γνωστός και ως "θερμοκήπιο Πρεβέζης", είχε σχήμα αψίδας (τούνελ) και κατασκευαζόταν από καλάμια. Ο τύπος βελτιώθηκε προς την ίδια κατεύθυνση (ως προς τη μορφή του) με την αντικατάσταση των καλαμιών από σίδερα, στα τέλη της δεκαετίας του '70». Το 1968-1972 άρχισε η μεγάλη καλλιέργεια σε θερμοκήπια.[i]

Η απώλεια του διαμετακομιστικού ρόλου της πόλης δεν αναστράφηκε με την τελωνειακή σύνδεση με την ΕΟΚ, από το 1961 και μετά, όπως είχαν ελπίσει οι Πρεβεζάνοι. Η πόλη δεν έγινε η «Πύλη της Δύσης», αλλά υποσκελίστηκε συγκοινωνιακά από την Ηγουμενίτσα, ενώ προκλήθηκαν κι έριδες με τα Ιωάννινα και την Άρτα.

Η διαμάχη με τα Ιωάννινα αφορούσε τη διεκδίκηση οδικών αρτηριών, οι τριβές με την Άρτα σχετίζονται με τη γεωγραφική διάταξη της Πρέβεζας σε σχέση με την ύπαιθρό της και με την πλεονεκτική θέση της Άρτας, από τη γειτονία της με τις περιοχές του Θεσπρωτικού και της Φιλιππιάδας. Οι Πρεβεζάνοι αυτοκινητιστές και έμποροι θεωρούν ότι ζημιώνονται από τη δρομολόγηση λεωφορείων από το ΚΤΕΛ Άρτας στον αμαξιτό δρόμο Πρέβεζας – Ιωαννίνων. «Διότι καθ' ημέραν αναχωρούν 3-4 αυτοκίνητα από Λούρον και Θεσπρωτικόν με 70-80 επιβάτας, εξ ων το εν τρίτον είναι έμποροι προβαίνοντες εις αγοράν εμπορευμάτων πολλών εκατομμυρίων δραχμών».[ii]

Το ιδιωτικό αυτοκίνητο έγινε προσιτό στους Συρρακιώτες της Πρέβεζας από τη δεκαετία του '70 και μετά. Μέχρι τότε η διασκορπισμένη σε όλο τον Ελαιώνα κοινότητα είχε σαν σημείο συνάντησης το πανηγύρι της Φανερωμένης. Με τη βελτίωση όμως του οδικού δικτύου και με την απόκτηση Ι.Χ. αυτοκινήτων οι Συρρακιώτες άρχισαν να επισκέπτονται πιο συχνά το Συρράκο, θεωρώντας όλη την ενδιάμεση περιοχή ως τόπο αναζήτησης συζύγου για τις κόρες τους.[iii] Την ίδια περίοδο (1970) ιδρύθηκε ο Σύνδεσμος Συρρακιωτών Πρέβεζας που άρχισε να διεκδικεί την εκπόνηση και εφαρμογή

[i] Βαγγέλης Γρ. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945 1990, Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης, Λαογραφική Εξέταση,* σ. 167.
[ii] ο.π., σσ. 219-220.
[iii] ο.π., σ. 380.

σχεδίου πόλης για την περιοχή του Ελαιώνα, την εξυπηρέτηση από δημόσιους οργανισμούς (ΔΕΗ, ΟΤΕ), κλπ. Μια άλλη περιοχή δράσης αφορούσε το Συρράκο, λ.χ. τη βελτίωση των συνθηκών μετάβασης στο χωριό.

4.18. Καλαμάτα

Το 2000 ο Δ. Ν. Καρύδης,[i] παρουσίασε το ερευνητικό του έργο για την Καλαμάτα. Μια πόλη που δημιουργήθηκε στο μεταίχμιο μεταξύ της αγροτικής υπαίθρου και του εξαγωγικού εμπορίου. «Ένα πρώτο αβίαστο συμπέρασμα», όπως προέκυπτε, «από τη μελέτη των κοινωνικών-οικονομικών δεδομένων της περιόδου της Τουρκοκρατίας είναι ότι η Καλαμάτα δεν είναι παρά το διάμεσο ανάμεσα σε μια εξαιρετικά εύφορη αγροτική ενδοχώρα και τη θάλασσα. Πρόκειται δηλαδή για ένα αξιόλογο εξαγωγικό κέντρο που οφείλει την ανάπτυξή του σε αγροτικά προϊόντα όπως το λάδι, τα ξερά σύκα και το πρινοκόκι».[ii]

Ο 19ος αιώνας χαρακτηρίστηκε από την έναρξη της αστικοποίησης της Καλαμάτας. «Ανάμεσα στα 1870 και το 1900 η Καλαμάτα ανέπτυξε ένα πλήρες δίκτυο αστικών λειτουργιών»[iii] και παρακολούθησε την αναδίπλωση (προς το εσωτερικό της Ελλάδας) των ξένων κεφαλαίων, στα οποία συμπεριλαμβάνονταν και τα κεφάλαια των Ελλήνων της διασποράς. Την περίοδο αυτή έγινε προσπάθεια για το συντονισμό, την ανάπτυξη και την οργάνωση του αστικού της χώρου με τα εργαστήρια, τους μύλους, τις εγκαταστάσεις του λιμανιού, τους εμπορικούς δρόμους, κλπ.

Η αστικοποίηση έδωσε ώθηση στην ανάπτυξη τεχνολογικών δικτύων. «Στα 1899, ο Δήμος της Καλαμάτας υπέγραψε συμβόλαιο με την ηλεκτρική εταιρεία Thomson-Houdson de la Mediterranee για τον ηλεκτροφωτισμό της πόλης. Αλλά, ήδη από το 1890 είχε ολοκληρωθεί ένα βασικό έργο υποδομής, η σιδηροδρομική σύνδεση με την Αθήνα».[iv] Την περίοδο της αγροτικής μεταρρύθμισης η πόλη φιλοξένησε πρωτοπόρες προσπάθειες του

[i] Δ. Ν. Καρύδης, *Καλαμάτα, Σχεδίασμα εξέλιξης της πόλης από τον 19ο στον 20ο αιώνα,* Ερευνητικό Πρόγραμμα: 2000/4, Βιβλιοθήκη Δοξιάδη, ΕΜΠ, Αθήνα, 2000.
[ii] ο.π., σ. 2.
[iii] ο.π., σ. 17.
[iv] ο.π., σ. 18.

αγροτισμού. Το 1925 ιδρύθηκε στην Καλαμάτα ο «Παμμεσηνιακός Γεωπονικός Σύνδεσμος» με σκοπό την προαγωγή της γεωργίας στο νομό, τη διάδοση και την καλλιέργεια της συνεταιριστικής ιδέας, την ίδρυση γεωργικής σχολής, τον περιορισμό της μετανάστευσης, την εκμηχάνιση των καλλιεργειών και την καταπολέμηση των φυτασθενειών. Ο Σύνδεσμος αυτός εξέδιδε και εφημερίδα, τον «Αγροτικό Αστέρα» και είχε το 1926 έσοδα 11.342 δρχ.[i]

Το μεσοπόλεμο υπήρχαν δύο ζώνες κατοικίας στην πόλη: Οι προσφυγικές περιοχές και οι περιοχές των εργατικών στρωμάτων με πλήθος εργαστηρίων και βιοτεχνιών.

> *Ο τύπος κατοικίας με μαγαζί ή αποθήκη / εργαστήριο στο ισόγειο και κατοικία στον όροφο πρέπει να ήταν συνήθης εδώ.*[ii]

Στα 1928, με κριτήριο το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού που απασχολούνταν στο δευτερογενή τομέα της Καλαμάτας, η πόλη υστερούσε ως προς τα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα της Καβάλας, της Ξάνθης, του Αγρινίου, του Βόλου και της Ερμούπολης, αλλά προηγείτο της Χαλκίδας, του συγκροτήματος Αθήνας-Πειραιά και της Θεσσαλονίκης. Άλλο κριτήριο, η απασχόληση στον τριτογενή τομέα, έδινε στην Καλαμάτα την υπεροχή μόνο σε σχέση με το Βόλο, ενώ υστερούσε σε σύγκριση με την Τρίπολη, την Πάτρα, την Αθήνα-Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη και την Ερμούπολη.[iii]

Αλλά από τα τέλη της δεκαετίας του 1930 η Καλαμάτα είχε αρχίσει να ζει στην σκιά της πρωτεύουσας. Πρόκειται για μια περίοδο κατά την οποία ο αστικός πληθυσμός της Πάτρας, του Βόλου και της Καλαμάτας παύει ν' αποτελεί σημαντικό ποσοστό του συνολικού πληθυσμού της επικράτειας.

[i] Δ. Ν. Καρύδης, *Καλαμάτα, Σχεδίασμα εξέλιξης της πόλης από τον 19ο στον 20ο αιώνα,* ο.π., σ. 24.
[ii] ο.π., σ. 31.
[iii] ο.π., σσ. 25, 29.

5. Ο ΕΞΗΛΕΚΤΡΙΣΜΟΣ ΤΟ 1950-1980

5.1. Ο εξηλεκτρισμός πριν από την ίδρυση της ΔΕΗ

Το 1933 υπήρχαν στην Ελλάδα 383 ηλεκτροπαραγωγικές επιχειρήσεις από τις οποίες οι 338 βρίσκονταν σε κωμοπόλεις και χωριά. Οι επαρχιακές μονάδες ήταν βέβαια πολύ μικρότερες από τις ηλεκτρικές εταιρείες των μεγάλων πόλεων. «Ωστόσο η καινοτομία του ηλεκτρισμού - και για την ακρίβεια ο ηλεκτροφωτισμός – δεν περιοριζόταν στα μεγάλα αστικά κέντρα. Αντίθετα διαχεόταν στον γεωγραφικό χώρο ολοένα και περισσότερο…».[i] Μικρές και μικροσκοπικές εταιρείες με ελάχιστα κεφάλαια και περιορισμένες δυνατότητες παραγωγής ηλεκτροφώτιζαν όλες τις ελληνικές πόλεις άνω των 5.000 κατοίκων.[ii]

Η Εθνική Τράπεζα - εκτός από τον έλεγχό της σε μέρος των κεφαλαίων της Ηλεκτρικής Εταιρείας Αθηνών, που παρήγαγε τα 2/3 της ηλεκτρικής ενέργειας στην Ελλάδα - συμμετείχε ακόμη στην ίδρυση, το 1927, της υδροηλεκτρικής εταιρείας «Γλαύκος» της Πάτρας, καθώς και της εταιρείας «Γαλιλαίος» το 1930. Στο τέλος του Μεσοπολέμου συναντάμε εκπροσώπους της στην «Ηλεκτρική Εταιρεία Βόλου» και σε τέσσερις ακόμη μικρές επαρχιακές μονάδες παραγωγής ηλεκτρισμού.[iii]

Η Αλίκη Βαξεβάνογλου,[iv] μελέτησε τις κοινωνικές και επαγγελματικές ιδιότητες των ιδρυτών ανώνυμων ηλεκτρικών εταιρειών. Το 41% ήταν έμποροι, το 10,1% κτηματίες, το 4,4% εκπρόσωποι τραπεζών, το 4,4% βιομήχανοι, το 4,4% δικηγόροι, το 4,1% μικροέμποροι-μικροεπαγγελματίες, το 3,1% μηχανικοί, κλπ. Οι έμποροι, όμως, οι κτηματίες και οι εμποροκτηματίες ήταν στην πραγματικότητα μικροσκοπικοί επενδυτές.

[i] Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας, Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,* Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1996, σ.24.
[ii] ο.π., σ. 30.
[iii] ο.π., σσ. 28-29.
[iv] ο.π., πίνακας 4, σ. 35.

«Κατά κανόνα αυτές οι ελάχιστες επενδύσεις… έρχονταν να στηρίξουν μικρές επαρχιακές μονάδες».[i] Μια ατελέσφορη προσπάθεια είχε κάνει μια ομάδα κεφαλαιούχων που ίδρυσαν το 1920 την Ανώνυμη Βιομηχανική Εταιρεία Βέρμιον, θέλοντας να συμμετάσχουν στην ενίσχυση των ηλεκτρικών εγκαταστάσεων της Θεσσαλονίκης με υδροηλεκτρικό σύστημα παραγωγής στον Τριπόταμο της Βέροιας. Χαρακτηριστική επίσης είναι η περίπτωση της Ηλεκτρικής Εταιρείας Βόλου που είχε ιδρυθεί από τοπικούς κεφαλαιούχους. Το 1933 όμως η εταιρεία πέρασε στον έλεγχο της Εθνικής και της ιταλοβελγικής CIBE.[ii] Ορισμένα ποσά επένδυσαν σε ηλεκτρικές εταιρείες οι βιομήχανοι,

> *αλλά μόνο σε μικρές επαρχιακές μονάδες παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας. Πρόκειται για μικρής και μεσαίας εμβέλειας εκπροσώπους του τομέα της μεταποίησης όπως οι Χιώτες βιομήχανοι Μαργαρίτης και Μίνως Κυτριλάκης (πατέρας και γιος) που με μια συμβολή 2,2 εκ. δραχμών, ίδρυσαν μαζί με άλλους επενδυτές το 1927 την Ανώνυμη Ηλεκτρική Εταιρεία Χίου. Ή όπως οι τρεις αδελφοί Καλημέρη που επένδυσαν 1,04 εκ. δραχμές ο καθένας στην Ανώνυμη Ηλεκτρική Εταιρεία Πρεβέζης.*[iii]

Ένας άλλος επιχειρηματίας, ο Μ. Ρινόπουλος, είχε αποφασίσει το 1922 μαζί με Αθηναίους επιχειρηματίες να ιδρύσει την Ανώνυμη Βιομηχανική και Εμπορική Εταιρεία Λιβαδειάς, που ασχολήθηκε, εκτός από τον εκκοκκισμό και την εμπορία βαμβακιού, και με τον ηλεκτροφωτισμό της πόλης. Επτά χρόνια αργότερα η εταιρεία αυτή εξαγοράστηκε από την Τράπεζα Αθηνών.[iv]

Το 44% των επαρχιακών μονάδων ηλεκτροπαραγωγής είχαν συστηθεί βασιζόμενες αποκλειστικά σε τοπικά κεφάλαια. Η Ανώνυμη Ηλεκτρική Εταιρεία Ρεθύμνης χρειάστηκε, για να συσταθεί το 1926 και να συγκεντρώσει μόλις ένα εκατομμύριο δραχμές μετοχικό κεφάλαιο, τη συμβολή τριάντα εννέα κατοίκων της πόλης, αποτελώντας ένα είδος εταιρείας «λαϊκής βάσης» μικρών διαστάσεων.[v]

---

[i] Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας, Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,* Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1996, σσ. 35-36.
[ii] ο.π., σσ. 43-44.
[iii] ο.π., σ. 37.
[iv] ο.π., σ. 44.
[v] ο.π., σ. 45.

Αντίθετα, από ολιγάριθμους τοπικούς παράγοντες (το φαρμακοποιό και κτηματίες) ιδρύθηκε η Ανώνυμη Εμποροβιομηχανική Εταιρεία Ναύπακτου, που εκτός από τον ηλεκτροφωτισμό είχε ελαιοτριβεία και αλευρόμυλους. Πιο συνηθισμένο σχήμα ήταν εκείνο στο οποίο οι ιδιοκτήτες ήταν Αθηναίοι, είτε στο σύνολο (25,5% των περιπτώσεων) είτε στην πλειοψηφία (30,2%). Οι ιδρυτικές ομάδες και τα διοικητικά συμβούλια των ηλεκτρικών μονάδων της Λαμίας, της Τρίπολης, της Αμαλιάδας, της Πρέβεζας, του Μετσόβου, κ.ά. ήταν όλοι κάτοικοι Αθηνών.[i]

5.1.1. Οι χρήστες ηλεκτρισμού το μεσοπόλεμο και μετά

Κατά το μεσοπόλεμο η κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας στις ΗΠΑ ήταν σημαντικότατη. Η οικιακή χρήση του ηλεκτρισμού είχε αναπτυχθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την αμερικανική αγορά. «Μια δεύτερη κατηγορία χωρών (όπως η Νορβηγία λόγου χάρη) είχαν υψηλή οικιακή κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας ανά κάτοικο, αλλά χαρακτηρίζονταν κυρίως από το γεγονός ότι η βιομηχανική κατανάλωση ηλεκτρισμού έπαιζε τον κυρίαρχο ρόλο».[ii] Μια άλλη ομάδα χωρών, όπως η Γαλλία, η Ιταλία ή το Βέλγιο, είχαν χαμηλά επίπεδα οικιακής χρήσης και ο ηλεκτρισμός ήταν διαδεδομένος μόνο στη βιομηχανία. Στις χώρες αυτές δεν υπήρχε ακόμα μαζική καταναλωτική κοινωνία, αντίθετα, όπως η Γαλλία, βρίσκονταν «πιο κοντά στον παραδοσιακό αγροτικό κόσμο και στην οικονομία της αυτάρκειας, παρά στην αστική αγορά».[iii]

Στην χώρα μας το 1939 η κατανάλωση της ηλεκτρικής ενέργειας ανά κάτοικο ήταν 38,2 Kwh, δηλαδή 11,2 φορές λιγότερο από τη Γαλλία, 9,6 φορές λιγότερο από την Ιταλία, 17,8 φορές λιγότερο από το Βέλγιο. Η μεγαλύτερη κατανάλωση στην Ελλάδα γινόταν στην Αθήνα, την Πάτρα, την Κέρκυρα, τη Λάρισα, κλπ.

[i] Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας, Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,* Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1996 σ. 46.
[ii] ο.π., σ. 49.
[iii] Νίκος Σ. Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956),* Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1991, σ. 196.

Η κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της Ελλάδας το 1938

Αστικά κέντρα (κατάταξη με βάση τον πληθυσμό)	Πληθυσμός το 1940	Συνολική κατανάλωση ηλ. ενέργειας το 1938 (kwh)	Κατανάλωση ανά κάτοικο (kwh/έτος)	Κατάταξη αστικών κέντρων με βάση την κατανάλωση ανά κάτοικο
1 Περιοχή Αθηνών-Πειραιώς	1.124.109	178.356.766	158,6	1
2 Θεσ/νίκη	278.145	10.700.000	38,4	8
3 Πάτρα	62.275	8.780.000	140,9	2
4 Βόλος	54.919	2.162.000	39,3	7
5 Καβάλα	49.667	1.125.000	22,6	16
6 Ηράκλειο	39.550	1.000.000	25,3	13
7 Καλαμάτα	34.891	1.029.000	29,4	11
8 Σέρρες	34.630	875.000	25,3	14
9 Λάρισα	32.686	1.708.000	52,2	4
10 Κομοτηνή	31.217	378.000	12,1	20
11 Ξάνθη	28.961	588.000	20,3	17
12 Χανιά	28.168	1.250.000	44,3	6
13 Χίος	26.557	608.000	22,8	15
14 Μυτιλήνη	24.351	1.172.000	48,1	5
15 Ιωάννινα	21.877	687.000	31,4	10
16 Κέρκυρα	19.988	2.700.000	135	3
17 Σύρος	18.922	600.000	31,7	9
18 Τρίκαλα	18.892	273.000	14,4	19
19 Χαλκίδα	19.776	521.000	26,3	12
20 Πύργος	16.875	313.000	18,5	18
Σύνολο	1.966.456	214.825.000	109,2	
% επί εθνικού συνόλου	26,7%	82,6%		

Πηγή: Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1939, Αθήνα 1940, σ. 253-254. *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1954*, Αθήνα 1955 (αναδρομικά στοιχεία 1940), σ. 1, 10, 11.

Το 26,7% του πληθυσμού της Ελλάδας κατανάλωνε το 82,6% της παραγόμενης ηλεκτρικής ενέργειας. Στις περισσότερες πόλεις η κατανάλωση ήταν πολύ χαμηλότερη από το μέσο όρο. «Ας σημειωθεί όμως, ως ένδειξη, ότι μια κατανάλωση της τάξης των 50 Kwh ετησίως ανά κάτοικο αντιστοιχεί στην εξαιρετικά φειδωλή χρήση της λάμπας των 50 watt, και ότι το 80% των μεγαλύτερων ελληνικών αστικών κέντρων βρισκόταν κάτω από αυτό το επίπεδο».[i] Στη διάρκεια πάντως της δεκαετίας 1930-40 η ανά κάτοικο κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας τετραπλασιάστηκε στην Πάτρα, διπλασιάστηκε στην περιοχή της πρωτεύουσας, αυξήθηκε κατά έντεκα μονάδες στο Βόλο, ενώ μειώθηκε κατά μία μονάδα στη Θεσσαλονίκη.[ii]

Τέσσερις πόλεις διέθεταν τραμ (τροχιόδρομους): η Αθήνα, ο Πειραιάς, η Θεσσαλονίκη και η Καλαμάτα. Αντίθετα, οι μεταποιητικές μονάδες, αν και όχι όλες εκμηχανισμένες, ήταν διασκορπισμένες στα περισσότερα αστικά κέντρα.

[i] Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας, Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,* Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1996, σ. 51.
[ii] ο.π., σ. 55.

Πάντως, ακόμα και στην Αθήνα, στα 1939, μόνο το 64% των σπιτιών διαθέτει οικιακό ηλεκτροφωτισμό.[i] «Και το ποσοστό αυτό είναι βέβαια πολύ πιο χαμηλό στις επαρχιακές πόλεις και κωμοπόλεις. Στην Κόρινθο, όπου από το 1914 υπάρχει εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, είκοσι τέσσερα χρόνια από τη δημιουργία του, δηλαδή το 1938, ηλεκτροφωτιζόταν μόνο το 13% των κατοίκων, στην Αμαλιάδα την ίδια εποχή το 5,4% των κατοίκων κ.τ.λ.».[ii]

Η Αλίκη Βαξεβάνογλου συνοψίζει την εξήγηση που είχε δώσει ο Χρυσός Ευελπίδης στο βιβλίο του *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον* το 1943: Το πάγιο έξοδο της οικιακής εγκατάστασης ηλεκτρικού λαμπτήρα ήταν δυσβάστακτο για τον Έλληνα χωρικό, γιατί έπρεπε να καταβληθεί εφάπαξ, ενώ η καταβολή των εξόδων για λάμπα πετρελαίου, αν και ακριβότερη κατά 40%, μπορούσε να γίνει τμηματικά.[iii] Όπως σχολιάζει η Βαξεβάνογλου,

> *ο οικιακός ηλεκτροφωτισμός δεν είναι μόνον η αρχή του τέλους της λάμπας πετρελαίου. Είναι επίσης ένα επεξεργασμένο μέσο που έρχεται να ανταποκριθεί και να ενισχύσει μια καινούργια ανάγκη: την ανάγκη μιας νέας σχέσης με τον καθημερινό χρόνο. Αυξάνοντας τεχνητά τη διάρκεια της ημέρας, μιμούμενος το φως του ήλιου και όχι, όπως ο ισχνός φωτισμός μιας λάμπας πετρελαίου, το σούρουπο, ο ηλεκτρικός φωτισμός μπορούσε, εξορκίζοντας το σκοτάδι να μετατοπίσει - εφ' όσον για επαγγελματικούς, κοινωνικούς ή πολιτιστικούς λόγους είχε διαμορφωθεί μια τέτοια ανάγκη – τις ώρες εργασίας και τις ώρες ύπνου και να επιτρέψει να εκδηλωθεί αυτό που σήμερα ονομάζεται ελεύθερος χρόνος.*[iv]

Η χωρική προέλευση της συντριπτικής πλειοψηφίας των κατοίκων των μικρών πόλεων και κωμοπόλεων της Ελλάδας αποτέλεσε ένα εμπόδιο για την αποδοχή του ηλεκτροφωτισμού και την αποβολή των πατροπαράδοτων συμπεριφορών και συνηθειών κατανομής του ημερήσιου και νυχτερινού χρόνου.

---

[i] Τσοτσορός Ν. Στάθης, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939), Πρώτος τόμος: Η αργόσυρτη εκβιομηχάνιση, Δεύτερος τόμος: Οι Ανώνυμες Εταιρείες,* Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1991, σσ. 136-139.

[ii] Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας, Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,* Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1996, σ. 61.

[iii] Χρυσός Ευελπίδης, *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον,* εκδ. Αργ. Παπαζήσης, Αθήναι, 1943, σ. 93.

[iv] Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας, Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,* Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1996, σ. 63.

Τα εργοστάσια παραγωγής των μικρών επιχειρήσεων ήταν παμπάλαια, οι μηχανές προπολεμικές οι πιο πολλές, φθαρμένες και μικρής ισχύος, τα δίκτυα κακοσυντηρημένα και ανεπαρκή. Στις περισσότερες περιπτώσεις η διανομή ηλεκτρικής ενέργειας γινόταν με συνεχές ρεύμα.

> *Έτσι τα δίκτυα διανομής ξεκινούσαν από τα εργοστάσια παραγωγής για να τροφοδοτήσουν με ηλεκτρική ενέργεια και τις πιο απομακρυσμένες από αυτά περιοχές των πόλεων, με τάση που ήταν πολύ μειωμένη. Ούτε σκέψη μπορούσε να γίνει για τη χρησιμοποίηση οικιακών ηλεκτρικών συσκευών, για αγροτικό εξηλεκτρισμό και για σοβαρή ηλεκτροκίνητη βιομηχανία έξω από την περιοχή της Αττικής.*[i]

Σε πολλές πόλεις η παροχή της ηλεκτρικής ενέργειας γινόταν μόνο τις βραδινές ώρες. Οι βλάβες ήταν τακτικές. «Περιοχές ολόκληρες στα άκρα των πόλεων δεν είχαν ηλεκτρική εξυπηρέτηση».

Αλλά και μεταπολεμικά, οι αυξημένες δαπάνες λειτουργίας και η μικρή κατανάλωση είχαν σαν αποτέλεσμα υπέρογκες τιμές της κιλοβατώρας, που περιόριζαν ακόμα περισσότερο την κατανάλωση. «Για παράδειγμα αναφέρουμε ότι, όταν το 1955 η τιμή της κιλοβατώρας του ρεύματος φωτισμού στην περιοχή των Αθηνών-Πειραιώς (ΗΕΑΠ) ήταν 1,417 δρχ., στον Πύργο ήταν 5,33 δρχ., στη Φλώρινα 4,99 δρχ., στην Κύμη 7,98 δρχ., στην Ανδρίτσαινα 11,30 δρχ., κλπ.».[ii] Δεν ήταν απορίας άξιο ότι το 1955 η μέση ετήσια κατανάλωση στην Ελλάδα ήταν μόνο 150 κιλοβατώρες ανά κάτοικο (σε σύγκριση με 3.000 για τις ΗΠΑ, 1.200 για τη Βρετανία, 1.000 για τη Γαλλία, 650 για τη Δανία, κλπ.), και ότι το 80% της κατανάλωσης της ηπειρωτικής Ελλάδας το απορροφούσε η Περιοχή Αθηνών.

Οι συνθήκες δυσχέραιναν ακόμη περισσότερο την ηλεκτροδότηση. «Προ τινών ημερών επερατώθη το πρώτον τμήμα των έργων, άτινα εκτελεί επί του Τριποτάμου Βερροίας η ΑΒΕ "ΒΕΡΜΙΟΝ"», έγραφε την άνοιξη του 1951 ο Αιμ. Αυδής στα *Τεχνικά Χρονικά*. Η εταιρεία "ΒΕΡΜΙΟΝ", είχε την έδρα της στο 77^{ο} χιλιόμετρο του δρόμου Βέροιας – Κοζάνης, όπου διατηρούσε

[i] Σπ. Βασιλακόπουλος, Διπλ. Μηχανολόγος – Ηλεκτρολόγος, Διευθυντής ΔΕΗ, *Η εξαγορά των Ηλεκτρικών Επιχειρήσεων στην Ελλάδα,* στο: Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκπαιδεύσεως, *Επιστημονικό Δελτίο 25,* σ. 18.
[ii] Σπ. Βασιλακόπουλος, *Η εξαγορά των Ηλεκτρικών Επιχειρήσεων στην Ελλάδα,* Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Ιστορικές Μονογραφίες, Τεύχος 1, Αθήνα 1979, σ. 8.

νηματουργείο και εργοστάσιο ηλεκτροπαραγωγής, που εξυπηρετούσε τα Γιαννιτσά και τη Βέροια.[i] Μεσοπολεμικά είχε γίνει μελέτη από τον Τεχνικό Σύμβουλο της εταιρείας κ. Κλ. Στυλιανίδη για την εκμετάλλευση των υδατοπτώσεων του Τριποτάμου, με στόχο να εξυπηρετηθεί η ηλεκτροδότηση της Θεσσαλονίκης. Στην περίοδο του εμφυλίου όμως το εργοστάσιο καταστράφηκε, και ανακατασκευάστηκε. Την άνοιξη του 1950 υπογράφηκε σύμβαση με το εργοστάσιο Λαναρά – Κύρτση Ναούσης. Τα έργα που έγιναν για την ανακατασκευή του εργοστασίου περιλάμβαναν υπερύψωση και ενίσχυση του φράγματος, διεύρυνση και εκβάθυνση του αύλακος, και διαπλάτυνση και επέκταση της δεξαμενής.

5.1.2. Η έρευνα της Ebasco

«Εις πολλάς κοινότητας δεν υπάρχει ηλεκτρισμός. Πολλοί παράγοντες, όπως έλλειψις κεφαλαίου, βαρεία φορολογία, καύσιμα εισαγόμενα εκ του εξωτερικού εις μεγάλην τιμήν, υψηλοί δασμοί, λειτουργία υπό χαμηλόν συντελεστήν φορτίου, καταστροφαί εκ του πολέμου, κακή συντήρησις και έλλειψις καλής διευθύνσεως είχον ως αποτέλεσμα υψηλάς τιμάς και ανεπαρκή παροχήν ενεργείας».

Σε αντίθεση με την ελληνική επαρχία, η περιφέρεια της πρωτεύουσας είχε, σύμφωνα με την Ebasco, ηλεκτρικό σύστημα που παρείχε εξυπηρέτηση σε χαμηλές τιμές, ώστε να ενθαρρύνεται η ανάπτυξη της βιομηχανίας και η χρήση του ηλεκτρισμού, όπως γινόταν στις ΗΠΑ και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες.

Η ΗΕΑΠ είχε το μεγάλο πλεονέκτημα της αυξημένης πυκνότητας των καταναλωτών της, και επιπλέον, της είχε χορηγηθεί απαλλαγή από φόρους, η οποία δεν παρεχόταν σε άλλες ηλεκτρικές εταιρείες.[ii] Η Ebasco υπολόγιζε ότι το 1948 η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας στην ελληνική ύπαιθρο μόλις που έφτανε τις 156 KWh/κάτοικο, ενώ στις ΗΠΑ ανερχόταν ήδη στις 2.296 KWh/κάτοικο, και στην Ιταλία στις 496.

[i] Αιμύλιος Αυδής, «Τα νέα υδροηλεκτρικά έργα Τριποτάμου», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Τεύχος 322-23, Απρίλιος – Μάιος 1951, σ. 122.
[ii] EBASCO, *Το ενεργειακόν πρόβλημα της Ελλάδος, Τόμος ΙΒ΄, Πρόγραμμα Ηλεκτρικής Ενεργείας του Βασιλείου της Ελλάδος,* Συνταχθέν υπό της Ebasco διά λογαριασμόν της Διοικήσεως Οικονομικής Συνεργασίας εν Ουασιγκτώνι, τεύχος Ι, σ. 1/1.

Την περίοδο 1956-57 το αντίστοιχο ποσό ανήλθε στην Ελλάδα σε 375 KWh/κάτοικο, χωρίς τις μεγάλες βιομηχανίες, και σε 454, υπολογίζοντας μαζί και τη βιομηχανία.

Το σχέδιο της Ebasco πρόβλεπε βασικό σύστημα ενέργειας που θα περιλάμβανε *5 νέα εργοστάσια*:

- τους Υ.Η.Σ. Άγρα, Λάδωνα, Λούρου, και Κρεμαστών,
- τον Α.Η.Σ. Αλιβερίου,

και έθετε ως χρονικό ορόσημο το έτος 1955, οπότε με τη συμπλήρωση των Κρεμαστών θα μειωνόταν σοβαρά ο βαθμός χρησιμοποίησης θερμικής ισχύος παραγόμενης από πετρέλαιο, αφού ο Υ.Η.Σ. θα πρόσφερε την αναγκαία ισχύ για να φέρει φορτία αιχμής.

> *Τα ύδατα του Βόδα εχρησιμοποιήθησαν υπερβολικώς δι' άρδευσιν εντός της μικρής κοιλάδος του. Κατά την μελέτην της αναπτύξεως των υδροηλεκτρικών δυνατοτήτων του ποταμού, ελήφθη ως προϋπόθεσις ότι ολόκληρη η αρδευομένη σήμερον έκτασις πρέπει να εφοδιαστεί με επαρκή ποσότητα ύδατος από νέους και επισκευασθέντας αγωγούς αρδεύσεως.*

Η Ebasco πρόβλεπε ότι η *άρδευση* θα στερούσε ένα μέρος του νερού από τον Υ.Η.Σ. Συνιστούσε επίσης την *επιμόρφωση* των αγροτών στη χρήση του νερού για άρδευση και τη χρήση των νερών του Βόδα για την άρδευση ευρύτερων περιοχών της Μακεδονίας.[i] Ανάλογη μελέτη έγινε για το Λάδωνα, με την οποία διαπιστώθηκε απουσία σοβαρής άρδευσης κατά μήκος του ποταμού, αλλά και του Αλφειού. Θεωρήθηκε τότε πιθανό η άρδευση της γύρω πεδιάδας να γίνεται με τα ύδατα του Αλφειού. Πάντως, στα 1950, η έκταση της καλλιεργήσιμης γης στην κοιλάδα του ποταμού *Λάδωνα* ήταν μικρή και σχετικά μη αναπτυγμένη, και οι αρδευτικές εκτροπές αποτελούσαν μια τόσο μικρή αναλογία της διαθέσιμης χαμηλής ροής, ώστε οι ειδικοί υπολόγιζαν ότι θα έπρεπε να περάσουν πολλά χρόνια μέχρι οι αρδευτικές ανάγκες γίνουν τόσο σοβαρές, ώστε ν' απαιτείται *εποχιακή εναποθήκευση* στο Λάδωνα.[ii]

[i] EBASCO, *Το ενεργειακόν πρόβλημα της Ελλάδος, Τόμος ΙΒ΄, Πρόγραμμα Ηλεκτρικής Ενεργείας του Βασιλείου της Ελλάδος,* σ. 4/15.
[ii] ο.π., σ. 1/1.

Μια άλλη παράγραφος της μελέτης πρόβλεπε ότι ο μέγας όγκος εναποθήκευσης ενέργειας που παρέχεται στα *Κρεμαστά* θ' αύξανε την χαμηλή ροή του Αχελώου ποταμού από 15 κυβικά μέτρα σε 67 κυβικά μέτρα. Το γεγονός αυτό θα αύξανε μέγιστα το διαθέσιμο νερό κατά την εποχή των αρδεύσεων, και θα διευκόλυνε έτσι την προβλεπόμενη επέκταση της άρδευσης στην κοιλάδα Λεπαινών – Αγρινίου. Επίσης, με το έργο των Κρεμαστών θα επιτυγχάνονταν ικανοποιητικά *αντιπλημμυρικά έργα* στον Αχελώο ποταμό. Η μέγιστη πλημμύρα η προβλεπόμενη από τη μελέτη στα Κρεμαστά ήταν 7.000 κυβικά μέτρα, αλλά μετά από τη συμπλήρωση των έργων θα μειωνόταν στα 1.460 κυβικά μέτρα.[i]

Στο ίδιο πρόγραμμα αναφερόταν ότι μελλοντικά θα γίνονταν μεγάλες εργασίες αρδεύσεως *στην πεδιάδα της Άρτας*, που θ' απαιτούσαν τη χρησιμοποίηση ολόκληρης της ροής του ποταμού Λούρου για τις ανάγκες ύδρευσης, κατά τις περιόδους ελάττωσης των υδάτων. Για το λόγο αυτό, όποια έργα γίνονταν στο Λούρο θα έπρεπε να είναι συμβατά με την μελλοντική ανάπτυξη ύδρευσης της πεδιάδας της Άρτας.

Πάντως, το υψόμετρο στην κοιλάδα του Λούρου είναι τόσο μεγάλο που θ' απαιτούνταν σχετικά υψηλά φράγματα για να κατασκευαστούν ικανοποιητικές δεξαμενές εναποθήκευσης για την περίοδο των αρδεύσεων. Επίσης, η Ebasco συνιστούσε ως απαραίτητη τη μελέτη των υπογείων ρευμάτων που συμβάλλουν στο Λούρο, πριν από οποιαδήποτε κατασκευή φραγμάτων. Γιατί τα φράγματα θα μπορούσαν να προκαλέσουν πιέσεις στα υπόγεια ρεύματα και να διοχετεύσουν μέρος ή όλο το νερό αλλού.[ii]

[i] EBASCO, *Το ενεργειακόν πρόβλημα της Ελλάδος,* ο.π., σ. 4/30.
[ii] ο.π., σσ. 4/34-35.

5.2. Η ίδρυση της ΔΕΗ και ο εξηλεκτρισμός

Τον Αύγουστο του 1950 κατατέθηκε από τον υπουργό Συντονισμού κ. Τσουδερό το νομοσχέδιο «περί ιδρύσεως Δημοσίας Επιχειρήσεως Ηλεκτρισμού» με το οποίο δημιουργήθηκε το όργανο στο οποίο ανατέθηκε η *εκτέλεση* και η *εκμετάλλευση* των ενεργειακών έργων.[i] Δύο μήνες πριν, η αμερικανική αποστολή στην Ελλάδα είχε ανακοινώσει ότι διαπιστώθηκε κοίτασμα 100 εκατομμυρίων τόνων λιγνίτη στην Πτολεμαΐδα,[ii] και την ίδια μέρα ο ΣΕΒ ενημέρωνε για την άνοδο της βιομηχανικής παραγωγής του Απριλίου στο 99% του 1939, με την ηλεκτρική παραγωγή να αυξάνεται κατά 202%.[iii]

Ο θεσμός της «Αντιπροσωπευτικής Συνέλευσης της ΔΕΗ» παρέχει εύγλωττα τεκμήρια για το προβαλλόμενο και «σύννομο» με τη μετεμφυλιακή τάξη πρότυπο ανάπτυξης της χώρας. Η «δημόσια» επιχείρηση ηλεκτρισμού της Ελλάδας διοικούνταν από μια πολυπρόσωπη αντιπροσωπευτική συνέλευση στην οποία συμμετείχαν εκτός από τα μέλη του Δ.Σ. της ΔΕΗ, ο διοικητής της Αγροτικής Τράπεζας, οι πρόεδροι του Άρειου Πάγου, του ΣΕΒ, του Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου, του Τεχνικού Επιμελητηρίου κ.λπ.

Αν κρίνουμε πάντως από τις πλείστες διαφημιστικές καταχωρήσεις στον τύπο της εποχής για τα *ομολογιακά δάνεια* και τα *τοκομερίδια* της ΔΕΗ, συμπεραίνουμε ότι η επιχείρηση προοριζόταν από τότε να γίνει μια ευρείας σύνθεσης μετοχική εταιρεία, ελεγχόμενη, αν όχι διοικούμενη, από τους μεγαλομετόχους της. Ταυτόχρονα, με τα τοκομερίδια, προσφέρονταν ευκαιρίες κερδοσκοπίας για όλους τους εκκολαπτόμενους χρηματιστές.

Ο κυρίαρχος πολιτικός λόγος της εποχής αναζητούσε πρότυπα μίμησης στον εξηλεκτρισμό των ΗΠΑ:

> *Ένα από τα μεγαλύτερα υδατοφράγματα του κόσμου, το οποίον κατεσκευάσθη επί του ποταμού Κολούμπια εις την βορειοδυτικήν περιοχήν της Ουάσιγκτον. Τεράστιαι*

[i] «Κατετέθη το νομοσχέδιον περί ιδρύσεως οργανισμού εκμεταλλεύσεως των ενεργειακών έργων της χώρας», ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 18/7/1950, σελ.: 6.
[ii] «Οι λιγνίται της Πτολεμαΐδος», ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 30/5/1950, σελ.: 4.
[iii] «Η βιομηχανική παραγωγή επλησίασε τον Απρίλιον τα προπολεμικά όρια», ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 30/5/1950, σελ.: 4.

> *καλλιεργημέναι εκτάσεις αρδεύονται και τροφοδοτούνται με φωτισμόν και κίνησιν, από το θαυμάσιον αυτό δημιούργημα της αμερικάνικης επιστήμης.*[i]

Η «εθνική» εφημερίδα «Εμπρός» πρόβαλε τολμηρά σχέδια εξηλεκτρισμού της χώρας, που θα έφερναν «τεράστια οφέλη διά την βιομηχανίαν και γεωργίαν»:

> *Μία άγονος κοιλάς του Μωρηά, επάνω εις την συμβολήν των ορίων Αρκαδίας, Αχαΐας και Αργολιδοκορινθίας, γνωστή με την παράξενη ονομασία "Χελωνοσπηλιά" θα μεταβληθή εντός δύο ετών εις χρυσοφόρον πηγήν χάρις εις τον πολύτιμον θησαυρόν που κρύβουν τα ασημένια νερά του μυθικού ποταμού Λάδωνα.*

Η έναρξη των έργων στο Λάδωνα επρόκειτο ν' αποτελέσει και την αφετηρία για την έλευση του *ηλεκτροφωτισμού,* της *θέρμανσης* και της ηλεκτροκίνησης *σε όλη την ύπαιθρο*, η οποία κατά τα 2/3 της έκτασης και τα 4/5 του πληθυσμού παρέμενε στο σκοτάδι.

Ο δημοσιογράφος ενημέρωνε επίσης τους αναγνώστες ότι «προ δύο ημερών» είχαν αναγγελθεί επίσημα από την Επιτροπή του Σχεδίου Μάρσαλ «κατ' αρχήν πιστώσεις εκατόν είκοσι εκατομμυρίων δολλαρίων προς εκτέλεσιν μεγάλης εκτάσεως έργων διά τον "εξηλεκτρισμόν" της Ελλάδος…».[ii]

Τη μεγάλη σημασία του προγράμματος εξηλεκτρισμού τόνιζε και η Αμερικανική Αποστολή με ανακοινώσεις της, εκτιμώντας ότι «η εξέλιξις του ηλεκτρισμού εν Ελλάδι εβράδυνε πολύ» αφού σύμφωνα με την Εμπάσκο, μόνο 300 από τα 6.000 χωριά της Ελλάδας είχαν ηλεκτρικό ρεύμα. Η ίδια η Αμερικανική Αποστολή έδινε *μικρότερους αριθμούς* για το ποσό της *οικονομικής ενίσχυσης*:

> *Το όλον πρόγραμμα θα συμπληρωθή το 1955, χρηματοδοτείται δε με 10 εκατομμύρια δολλάρια από το σχέδιον Μάρσαλ. Τα συνολικά έξοδα θα ανέλθουν σε 80 εκατομ. δολλάρια.*[iii]

---

[i] Τάκης Παπαγιαννόπουλος, «Ένα τολμηρόν σχέδιον διά τον «εξηλεκτρισμόν» της χώρας, Δέκα ποταμοί πηγή προόδου», ΕΜΠΡΟΣ, Φύλλο: 19/3/1950, σελ.: 3.

[ii] ο.π.

[iii] «Το πρόγραμμα εξηλεκτρισμού και η βιομηχανική ανάπτυξις», ΕΜΠΡΟΣ, Φύλλο: 5/8/1951, σελ.: 6.

Ο υπουργός Βιομηχανίας κ. Ζίγδης διαχειρίστηκε το 1952 ποσό 2.171.000 δολαρίων από την αμερικανική βοήθεια. Από αυτά, ποσό 1.564.000 δολαρίων σκόπευαν να το διαθέσουν στην ΗΕΑΠ, για εκσυγχρονισμό ενόψει της επικείμενης χορήγησης ρεύματος στην Αθήνα από το Αλιβέρι. Ποσό 235.000 δολαρίων επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί για τον εκσυγχρονισμό των ιδιωτικών ηλεκτρικών επιχειρήσεων, κυρίως «εις επιχειρήσεις λειτουργούσας εις νήσους». Το υπόλοιπο ποσό, 320.000 δολάρια, θα το έπαιρνε η Δημοτική Εκμετάλλευσις Αεριόφωτος Αθηνών για την αγορά δύο κλιβάνων καύσης λιγνίτη.[i]

Στα μέσα της δεκαετίας του 1950 χορηγήθηκαν *γαλλικές πιστώσεις* για την αγορά υλικών εγκαταστάσεων και δικτύων που θα χρησιμοποιούνταν *αποκλειστικά για τον εξηλεκτρισμό των επαρχιών*. Η ΔΕΗ για τον σκοπό αυτό κατάρτιζε πίνακες των απαραίτητων υλικών, τους οποίους υπέβαλε στους υπουργούς Συντονισμού, Βιομηχανίας και Οικονομικών.[ii] Επίσης, με βάση την Ελληνο-Ιταλική Συμφωνία Οικονομικής Συνεργασίας, είχαν διατεθεί στη ΔΕΗ, μέχρι τις 30 Ιουνίου του 1954, 32,5 εκατ. δολάρια (654,23 εκατ. δρχ.).[iii]

«Υπολογίζεται», έγραφε ο τύπος, «ότι μόνον για τα έργα του Λάδωνος θα χρησιμοποιηθούν μονίμως άνω των 50.000 ατόμων (μηχανικοί, τεχνίται, εργάται, κ.λπ.) οι οποίοι *όλοι,* πλην ελαχίστων ειδικών, θα προέρχονται από την περιοχήν της Πελοποννήσου, προτιμωμένων των εφέδρων πολεμιστών και των πληγέντων κατά το διάστημα των τελευταίων πολέμων».[iv]

Ποιος να πίστεψε άραγε εκείνες τις εξαγγελίες; Οι εργάτες πάντως, που δούλεψαν στα έργα του εξηλεκτρισμού παραμερίζονταν από την ιστορική σκηνή, για άλλη μια φορά:

> *Δεν χωρούσαν τα παράπονά των μέσα στην περιγραφή της τελετής. Για την τελετή των εγκαινίων του ατμοηλεκτρικού εργοστασίου του Αλιβερίου ο λόγος. Άφθονες σκορπίστηκαν οι προσκλήσεις από την Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού… Παρ' όλ' αυτά όμως υπήρξε ένας απών… Στους εκπροσώπους του τύπου κατέφυγαν οι*

[i] «Θα συμπληρωθούν αι εγκαταστάσεις της ηλεκτρικής εταιρείας», ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 30/5/1952, σελ.: 4.
[ii] «Υπεβλήθησαν υπό της ΔΕΗ οι πίνακες προμήθειας υλικών διά τον εξηλεκτρισμόν των επαρχιών», ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 23/9/1954, σελ.: 6.
[iii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1953-1954,* Αθήναι, 1954, σ. 19.
[iv] Τάκης Παπαγιαννόπουλος, «Ένα τολμηρόν σχέδιον διά τον «εξηλεκτρισμόν» της χώρας, Δέκα ποταμοί πηγή προόδου», ΕΜΠΡΟΣ, Φύλλο: 19/3/1950, σελ.: 5.

εργάται για να διατυπώσουν – με πόση αξιοπρέπεια – πως γι' αυτούς δεν υπήρξε μια θέσις στον χώρο της τελετής… − Κάτι προσφέραμε κι εμείς για να γίνη ολ' αυτό το μεγαθήριο που βλέπετε αντίκρυ σας! μας είπε ένας απ' αυτούς.[i]

5.2.1. «Ο ηλεκτρισμός στα χέρια του ανθρώπου»

Τον Αύγουστο του 1952 η ΔΕΗ ερχόταν σε διένεξη με τους κατοίκους της περιοχής Άγρα: «Η Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού παρά την αρχικήν της συγκατάθεσιν, υπανεχώρησε και αρνείται να επιτρέψη την αποξήρανσιν του έλους Άγρα διά του μεταφερθέντος επί τόπου εκσκαφέως δαπάναις των χωρικών. Οι κάτοικοι των χωρίων Άγρα, Νησίου και Βρυττών, τελούντες εν αγανακτήσει και μη ανεχόμενοι πλέον να εμπαίζονται, απεφάσισαν να περιφρουρήσουν την περιουσίαν των πάση θυσία…».

Διά την μερικήν αποξήρανσιν του έλους Άγρα ως γνωστόν, η οποία θα αποδώση εις την καλλιέργειαν 7-8 χιλιάδες στρέμματα, εγένετο ειδική διευθέτησις προ διμήνου υπό του μεταβάντος επί τόπου υπουργού της Βιομηχανίας κ. Ζίγδη, κατόπιν διαβημάτων των καλλιεργητών της περιοχής, οι οποίοι εν τη απελπισία των, είχον επιχειρήσει διά πρωτογόνων μέσων και δι' ιδίας εργασίας ν' απαλλάξουν την περιοχήν από το έλος και να ελευθερώσουν εκτάσεις προς καλλιέργειαν. Ήδη όμως, παρά την γενομένην συμφωνίαν η Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού αρνείται να επιτρέψη την αποξήρανσιν…[ii]

Μετά από την παρέμβαση του υπουργού, ο εκπρόσωπος της ΔΕΗ δέχθηκε «ν' αναλάβη η Επιχείρησις την αποξήρανσιν του έλους μέχρι της καθόδου της στάθμης των υδάτων εις τα 40 εκατοστά».

Ένα χρόνο μετά, οι κάτοικοι της Γορτυνίας, θα επιλέξουν τη συλλογική διεκδίκηση προκειμένου να λάβουν γρηγορότερα ηλεκτρικό ρεύμα. Όλες οι κοινότητες της επαρχίας και τα γορτυνιακά σωματεία της πρωτεύουσας συγκαλούσαν, το 1953, συνέδριο στα Τρόπαια Γορτυνίας για να συζητήσουν

[i] «Οι απόντες!» ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 2/8/1953, σελ.: 6.
[ii] «Η δημοσία επιχείρησις ηλεκτρισμού εξηναγκάσθη να εφαρμόση την συμφωνίαν διά το έλος του Άγρα», ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 5/8/1952, σελ.: 6.

το αίτημα να λάβουν από τους πρώτους ηλεκτρική ενέργεια.[i] Την ίδια χρονιά, διαμαρτυρίες διατύπωναν οι κάτοικοι της Λαμίας, επειδή δεν ωφελούνταν από τη λειτουργία του Αλιβερίου. Οι κάτοικοι διάβαζαν στον αθηναϊκό τύπο ότι δεν επρόκειτο να καθοριστεί ενιαία τιμή για όλο το εθνικό δίκτυο. Η είδηση προκαλούσε την ανησυχία του επαγγελματικού κόσμου και των εργατικών οργανώσεων, που συνεδρίασαν στο δημοτικό κατάστημα.

> *Υπάρχουν σπίτια τα οποία ακόμη σήμερα φωτίζονται με λάμπες πετρελαίου. Δεν λειτουργεί σε κανένα σπίτι της Λαμίας μια ηλεκτρική κουζίνα, μια ηλεκτρική θερμάστρα και πουθενά δεν βλέπει κανείς σ' ένα σπίτι ή σ' ένα κατάστημα ένα ηλεκτρικόν ψυγείον ή έναν ηλεκτρικόν ανεμιστήρα.*[ii]

Ισχυρό κίνητρο του αιτήματος για ανάπτυξη ήταν η οξύτατη αντίθεση ανάμεσα στην επιστημονικοτεχνική πρόοδο και στην περιορισμένη μετάδοσή της τεχνολογίας στην ύπαιθρο. Η τρομακτική είσοδος της ατομικής ενέργειας στην ιστορική πραγματικότητα εγκαινίαζε μια εποχή θαυμασμού και έκπληξης για τις νέες ενεργειακές τεχνολογίες. Οι αναγνώστες των εφημερίδων μπορεί να διάβαζαν άρθρα για τη βιομηχανική χρήση της ατομικής ενέργειας, και να προσπαθούσαν να κατανοήσουν πώς το υδρογόνο μπορεί να παράγει ατομική ενέργεια, αλλά στα πλαίσια της κοινής γνώμης ήταν σαφής η επικράτηση της βούλησης για ειρηνική χρήση της πυρηνικής ενέργειας, και πολλοί ήταν όσοι πίστεψαν ότι τελικά «Ο ήλιος θα καταστή αστείρευτη πηγή ενέργειας».[iii]

Οι φιλομαθείς κάτοικοι της χώρας επισκέπτονταν εκθέσεις για την ηλεκτρολογία, όπως εκείνη που τιτλοφορήθηκε «Ο ηλεκτρισμός στα χέρια του ανθρώπου», προβληματίζονταν για τη φύση του «εγκεφαλικού ηλεκτρισμού»[iv] και για «τον σπουδαίο ρόλο των νευρώνων», και όλοι σχεδόν άκουγαν ή διάβαζαν κάτι για την ανάπτυξη της ΔΕΗ, όπως όταν το καλοκαίρι του 1959 η ΔΕΗ εξαγόρασε ιδιωτικές εγκαταστάσεις στο Σοχό Θεσσαλονίκης, στους Μολάους,[v] και τη Δημοτική Επιχείρηση Ηλεκτροφωτισμού Ηρακλείου:[vi]

---

[i] «Συνέδριον εις Τρόπαια Γορτυνίας διά εξηλεκτρισμόν», ΕΜΠΡΟΣ, Φύλλο: 2/8/1953, σελ.: 5.
[ii] «Οι Λαμιείς διαμαρτύρονται ότι η επαρχία δεν ωφελείται από τα έργα του Αλιβερίου», ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 20/8/1953, σελ.: 1.
[iii] ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 18/8/1957, σελ.: 3.
[iv] ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 2/4/1959, σελ.: 3.
[v] Ανακοίνωσις ΔΕΗ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 22/7/1959, σελ.: 2 · Ανακοίνωσις ΔΕΗ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 26/6/1959, σελ.: 4.
[vi] Ανακοίνωσις ΔΕΗ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 1/8/1959, σελ.: 4.

'Ανακοινοῦται ὅτι ἐπίκειται ἡ συνομολόγησις συμβάσεως δι' ἧς ἡ Δημοσία 'Επιχείρησις 'Ηλεκτρισμοῦ θέλει προβῆ εἰς ἐξαγορὰν ἐγκαταστάσεων παραγωγῆς, μεταφορᾶς καὶ διανομῆς ἠλεκτρικῆς ἐνεργείας, κειμένων ἐν 'Ηρακλείῳ Κρήτης, Ἰδιοκτησίας τῆς Δημοτικῆς 'Επιχειρήσεως 'Ηλεκτροφωτισμοῦ 'Ηρακλείου (ΔΕΗΗ).

Κι ενώ αρκετοί Αθηναίοι σκέφτονταν τα τοκομερίδια των ομολογιακών δανείων της ΔΕΗ,[i] η Θεσσαλονίκη ήταν ακόμα γεμάτη με καταστήματα που πουλούσαν καυσόξυλα. «Ένδειξι ότι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού χρησιμοποιεί ακόμη τις καθυστερημένες μορφές θερμάνσεως», έγραφε ο απεσταλμένος της εφημερίδας «Ελευθερία» για τη Διεθνή Έκθεση.[ii] «Πλάι στις δώδεκα ξένες χώρες», που συμμετείχαν στη ΔΕΘ, «η Ελλάς παρουσίασε ωργανωμένη μόνο την γεωργική της παραγωγή». Ο ανταποκριτής διατύπωνε την άποψη ότι χρειαζόταν βελτίωση της ποιότητας και επιτυχής συσκευασία για να κάνουμε περισσότερες αγροτικές εξαγωγές, και διαπίστωνε την ξεχωριστή θέση που κατείχαν στο περίπτερο των «Ελληνικών Βιομηχανιών» «ο λιγνίτης και το ημικώκ της Πτολεμαΐδος»: «Είναι μια βασική πρώτη ύλη που θα δώση ηλεκτρισμό στην ύπαιθρο και στις πόλεις και κίνησι στους σιδηρόδρομους».

Οι προσπάθειες της ΔΕΗ είχαν ενταθεί σε όλη αυτή την περίοδο. Την 1η Αυγούστου του 1956 είχε καθιερώσει σε όλη την ηπειρωτική χώρα και την Εύβοια το «ενιαίον τιμολόγιον της 1,90 δρχ. κατά κιλοβατώραν». Αμέσως, σε όλες τις περιοχές σημειώθηκε σημαντική αύξηση της κατανάλωσης ηλεκτρικού ρεύματος, όπως τονίζει η διοίκηση της επιχείρησης σε ανακοίνωσή της λίγους μήνες μετά.[iii]

Με την αύξηση της ζήτησης, έγιναν έκδηλα τεχνικά και οικονομικά προβλήματα που απέρρεαν από την αδυναμία πολλών μικρών ηλεκτρικών εταιρειών να ανταποκριθούν στις ανάγκες της αγοράς, αλλά παρουσιάστηκαν και προβλήματα της ίδιας της ΔΕΗ να επεκτείνει το δίκτυό της σε περιοχές δίχως ηλεκτρικό ρεύμα. Το βασικό πρόβλημα ήταν ότι μετά από τη μείωση της τιμής, αυξήθηκε η κατανάλωση, και επειδή τα τοπικά δίκτυα των μικρών εταιρειών δεν μπορούσαν να βαστάξουν περισσότερο φορτίο, αντιμετώπιζαν πτώσεις της τάσης στις απογευματικές ώρες «αιχμής». Η ΔΕΗ διαβεβαίωνε

[i] Ανακοίνωσις ΔΕΗ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 22/12/1959, σελ.: 4.
[ii] Χ. Χρονόπουλος, «Θεσσαλονίκη: Πόλις με απατηλή προθήκη», ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 2/10/1958, σελ.: 3.
[iii] Ανακοίνωσις ΔΕΗ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 18/11/1956, σελ.: 6.

το κοινό ότι τα δίκτυα τα δικά της ήταν σύγχρονα και «ικανά να βαστάσουν οποιοδήποτε φορτίον». Όπως διαβάζουμε στην ίδια ανακοίνωση: «Αι αρμόδιαι υπηρεσίαι της ΔΕΗ ασχολούνται εν τω μεταξύ και με την αποτίμησιν των 305 ιδιωτικών και δημοτικών επιχειρήσεων ηλεκτρισμού, αι οποίαι θα εξαγορασθούν υπ' αυτής». Όλα σχεδόν τα δίκτυα των επιχειρήσεων αυτών θα έπρεπε να ξηλωθούν, γιατί «είναι απηρχαιωμένα, ελαττωματικά και αντιοικονομικά».

Η ανακοίνωση της ΔΕΗ δεν παρέλειπε να κάνει αναφορά στον εξηλεκτρισμό της υπαίθρου, που θα εξασφαλίσει το φωτισμό εκατοντάδων νέων κοινοτήτων, την άρδευση μεγάλων εκτάσεων, και την κίνηση τοπικών βιοτεχνιών και βιομηχανιών. Γνωστοποιούσε όμως η ΔΕΗ στους πελάτες της ότι το κόστος για τη σύνδεση μιας και μόνης κοινότητας με το εθνικό δίκτυο ανερχόταν σε 300.000 δρχ., ποσό υψηλό, που εξηγούσε και τις όποιες καθυστερήσεις.[i]

5.2.2. Το ιδανικό της πολιτισμικής ανύψωσης

Στα τέλη του 1959 η ΔΕΗ ανακοίνωνε ότι προχωρούσε στην εξαγορά ιδιωτικών εγκαταστάσεων παραγωγής και διανομής ηλεκτρικής ενέργειας στην Ανδρίτσαινα της Ηλείας.[ii] Η πειστικότητα όμως του εγχειρήματος του εξηλεκτρισμού δεν δικαιωνόταν μόνο από τα οικεία και κοντινά επιτεύγματα της ΔΕΗ στην ελληνική ύπαιθρο, αλλά και από παγκοσμίως γνωστά μεγάλα και θαυμαστά έργα, που μπορούσαν με τις τεράστιες διαστάσεις τους να τονίσουν τα αποτελέσματα της ενεργοποίησης της ακατανίκητης συλλογικής δύναμης, της τεχνικής και της συνεργασίας.

> *Το φράγμα Μπάκρα είναι ένα από τα κυριότερα μνημεία της προσπάθειας της Ινδίας να ανυψωθή και να μπη στον εικοστόν αιώνα. Το θέαμα είναι επιβλητικό. Στους πρόποδες των Ιμαλαΐων και στο στενό απ' όπου ο γοργός ποταμός Σουτλέζ ξεχύνεται στην πεδιάδα, γιρλάντες από δυνατά ηλεκτρικά φώτα αιωρούνται ανάμεσα στις λοφοσειρές σα να ήταν κρεμασμένα πάνω σ' ένα γιγάντιο Χριστουγεννιάτικο*

[i] Ανακοίνωσις ΔΕΗ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 18/11/1956, σελ.: 6.
[ii] Ανακοίνωσις ΔΕΗ, ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 11/12/1959, σελ.: 5.

> *δένδρο. Κάτω από τα φώτα χιλιάδες άνθρωποι εργάζονταν στο φράγμα που είχε ήδη πλάτος περισσότερο από 500 γυάρδες και το ύψος σχεδόν του Πύργου του Άιφελ. Τεράστιοι γερανοί ανεβοκατέβαιναν στην κορυφή μεταφέροντας άμμο και πέτρες, και τρυπάνια έσκαβαν τις πλαγιές του λόφου όπου οι μπετονιέρες εργάζονταν ασταμάτητα.*[i]

Οξύτατη ήταν όμως η αντίθεση ανάμεσα στα πρότυπα των οραματιστών, και στις αγωνιώδεις εκκλήσεις των φτωχών χωρικών και του ακριτικού πληθυσμού:

> *Δεκαπέντε δήμαρχοι και κοινοτάρχες ως εκπρόσωποι του παραμεθορίου ακριτικού πληθυσμού της περιοχής Πίνδου, Καλπακίου και Μουργκάνας, εις έκκλησίν των προς τον Βασιλέα και την Κυβέρνησιν τονίζουν ότι ο πληθυσμός της ως άνω περιοχής, … εγκατελείφθη από το επίσημον κράτος απροστάτευτος από του 1949, άνευ δρόμων, γεφυρών, εκκλησιών, σχολείων και με οικίας καταστραφείσας …*[ii]

Οι κάτοικοι διαμαρτύρονταν γιατί η Βασιλική Πρόνοια *είχε παραμελήσει το ταμείο Προικοδοτήσεως* για τις κορασίδες της περιοχής, και επειδή η εφορία είχε μετακινηθεί μακριά από την επαρχία Πωγωνίου, ενώ το γεφύρι Αγίων που συνέδεε την επαρχία με τα Ιωάννινα ήταν σε κακή κατάσταση.

Οι αγανακτισμένοι κάτοικοι ορκίζονταν «με σπαραγμόν καρδίας, διά τελευταίαν φοράν», ότι αν το ταχύτερο δεν γιατρεύονταν οι πληγές της επαρχίας τους, θα κατέβαιναν σύσσωμοι στα κέντρα και τις πόλεις, εγκαταλείποντας απροστάτευτα τα χωριά τους. «Η ακριτική μας περιοχή, τονίζεται, γέμει υδατοπτώσεων, αλλά περί ηλεκτρισμού ακούομεν και ηλεκτρισμόν δεν βλέπομεν, ενώ οι γείτονές μας Αλβανοί ηλεκτροφωτίζονται από ετών».[iii]

Πολύ συχνές ήταν οι επισκέψεις εκδρομικών ομάδων, σχολών και μεμονωμένων προσώπων σε έργα ηλεκτροπαραγωγής, όπως στο Αλιβέρι, το Λάδωνα, τον Άγρα, και τον Λούρο. Η ΔΕΗ εξέδιδε ανακοινώσεις που καλούσαν τους μαθητές και τους σπουδαστές να επισκεφτούν, να ξεναγηθούν

[i] Σειρά άρθρων ειδικού, «Κίνα, Ιαπωνία, Ινδία: "Τρίγωνο της μοίρας"», ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 9/10/1959, σελ.: 3.
[ii] «Ο ακριτικός πληθυσμός θα εγκαταλείψη σύσσωμος την περιοχήν της Πίνδου», ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 4/10/1959, σελ.: 11.
[iii] ο.π.

και να γνωρίσουν «την προσπάθειαν διά τον εξηλεκτρισμόν της χώρας».[i] Η ΔΕΗ κατέβαλε επίσης μεγάλες προσπάθειες να ενημερώσει το κοινό για τους κινδύνους πρόκλησης ατυχημάτων από τον ηλεκτρισμό: γι' αυτό οργάνωνε εκθέσεις «προλήψεως ατυχημάτων εξ ηλεκτρισμού», όπως στις Σέρρες,[ii] και αλλού.

Ούτε στη Θεσσαλία ήταν καλύτερη η κατάσταση. «Εκ των προσωρινών στοιχείων του 1939 προκύπτει ότι προπολεμικώς ηλεκτροφωτίζοντο 32 πόλεις και χωρία ήτοι μόλις το 4,3% του αριθμού Δήμων και Κοινοτήτων της περιοχής έναντι ποσοστού χώρας 7,94%». Οι *ηλεκτροφωτιζόμενοι κάτοικοι* αντιπροσώπευαν εντούτοις το 35**%** του συνόλου των κατοίκων της Θεσσαλίας και πλησίαζαν προς το μέσο όρο της χώρας (47,8%). Η μέση ανά κάτοικο κατανάλωση ήταν σχετικά χαμηλή, ανερχόμενη σε 9 KWh έναντι ποσοστού χώρας 34 KWh. Η μέση κατανάλωση ανά κάτοικο ηλεκτροφωτιζόμενων δήμων ήταν επίσης χαμηλή, ανερχόμενη σε 25,2 KWh έναντι ποσοστού χώρας 71,55 KWh.[iii]

Το 1939 μόνο *στο νομό Μαγνησίας συναντούμε* διψήφιο αριθμό και ποσοστό ηλεκτροδοτούμενων πόλεων και χωριών, δηλαδή *19 οικισμούς με ηλεκτρικό ρεύμα*, ποσοστό 16,2% του συνόλου, από τους οποίους οι 16 στην επαρχία Βόλου – Σκοπέλου, και οι 3 οικισμοί στην επαρχία Αλμυρού. Στο νομό Τρικάλων είχαν ηλεκτροδοτηθεί 2 οικισμοί, ποσοστό 1% του συνόλου, στο νομό Καρδίτσας άλλοι 2, ποσοστό 1,1%, και στο νομό Λάρισας ηλεκτροδοτούνταν 9 οικισμοί, ποσοστό 3,7% του συνόλου.[iv]

Αναλυτικά, οι θεσσαλικές πόλεις και κωμοπόλεις που είχαν ηλεκτροδοτηθεί μέχρι το 1950 ήταν οι: Λάρισα, Αγυιά, Τύρναβος, Ελασσόνα, Τσαρίτσανη, Συκούρι, Τρίκαλα, Καλαμπάκα, Καρδίτσα, Σοφάδες, Φάρσαλα, Βόλος, Ζαγορά, Μακρινίτσα, Πορταριά, Κατωχώρι, Αγριά, Άνω Λεχώνια, Αργαλαστή, Λαύκος, Αλμυρός, Φτελιό, κ.λπ. Το 39,3% της ηλεκτρικής ενέργειας καταναλωνόταν στο νομό Λάρισας, το 52% στο νομό Μαγνησίας, το 5,1% στο νομό Τρικάλων, και το 3,6% στο νομό Καρδίτσας.

[i] «Αι επισκέψεις εις τα έργα της ΔΕΗ εκδρομικών ομάδων, σχολείων, ατόμων», ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ(1911-1981), Φύλλο: 9/7/1957, σελ.: 4.
[ii] ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, Φύλλο: 6/11/1959, σελ.: 5.
[iii] Υπουργείον Συντονισμού, *Ε΄ Περιφερειακόν Συνέδριον Ανορθώσεως, Θεσσαλία, 12-14 Ιουνίου 1950, Τα στοιχεία,* σ. 37.
[iv] ο.π., πίνακας 5, σ. 62.

Η μέση κατανάλωση ανά κάτοικο ήταν 11 KWh στο νομό Λάρισας, 19,4 KWh στο νομό Μαγνησίας, 2,2 KWh στο νομό Τρικάλων, και 1,4 στο νομό Καρδίτσας.

5.2.3. Η μετάβαση στη δημόσια επιχείρηση ηλεκτρισμού

Το 1952, η διοίκηση της ΔΕΗ, προκειμένου να αναλάβει τη διαχείριση της εταιρείας τροχιοδρόμων και ηλεκτροφωτισμού της Θεσσαλονίκης, σύμφωνα με τη σύμβαση της Εμπάσκο, ζητούσε να επιλυθούν προηγουμένως οικονομικές και τεχνικές δυσχέρειες. Το έλλειμμα της εταιρείας τροχιοδρόμων και ηλεκτροφωτισμού της Θεσσαλονίκης ήταν 9,5 δις δρχ., «το δε δημόσιον οφείλει εις αυτήν ποσά υπερβαίνοντα τα 3 δισεκ.». Ο δεύτερος όρος που έθετε η ΔΕΗ, με τον οποίο συμφωνούσε και η αμερικάνικη αποστολή, ήταν και η απόλυση μεγάλου αριθμού υπαλλήλων, με τον ισχυρισμό «ότι εις την εταιρείαν υπάρχουν πλέον των τετρακοσίων υπεράριθμοι υπάλληλοι».[i]

Το 1956 λειτουργούσαν στην Ελλάδα, εκτός από τη ΔΕΗ, ακόμη 385 Ηλεκτρικές Επιχειρήσεις. Σε μερικές είχε παραχωρηθεί *προνομιακή άδεια* από τον Δήμο ή την Κοινότητα της περιοχής, δηλαδή *αποκλειστική παραχώρηση* της εκμετάλλευσης, για συγκεκριμένη χρονική διάρκεια.

Είδος	Ηπειρωτική Ελλάδα	Νησιά	Σύνολο
Ιδιωτικές με απλή άδεια	155	108	263
Ιδιωτικές με προνομιακή άδεια	42	12	54
Δημοτικές ή Κοινοτικές	34	24	58
Χωρίς άδεια	2	8	10
Σύνολο	233	152	385

Πηγή: Σπ. Βασιλακόπουλος, *Η εξαγορά των Ηλεκτρικών Επιχειρήσεων στην Ελλάδα*

Ορισμένες ηλεκτρικές επιχειρήσεις λειτουργούσαν με απλή άδεια, ανακλητέα σε κάθε στιγμή από το αρμόδιο υπουργείο. Επίσης, υπήρχαν μερικές μικρές επιχειρήσεις που λειτουργούσαν, σε μικρά χωριά, χωρίς άδεια.

Εκτός από τις παραπάνω, υπήρχαν στην Αττική η Ηλεκτρική Εταιρία Αθηνών-Πειραιώς (ΗΕΑΠ) και 19 άλλες μικρές ηλεκτρικές εκμεταλλεύσεις, που δεν είχαν δική τους

[i] «Το έλλειμμα της εταιρείας ηλεκτροφωτισμού της Θεσσαλονίκης», ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 6/1/1952, σελ.: 6

> *παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, αλλά έκαναν διανομή σε ισάριθμους οικισμούς της ηλεκτρικής ενέργειας που προμηθεύονταν από την ΗΕΑΠ.*[i]
>
> *Η ΗΕΑΠ ήταν ιδιωτική επιχείρηση ελεγχόμενη και διοικούμενη από την White Hall Group του Λονδίνου και είχε αναλάβει από το 1925 με σύμβαση που είχε κάνει με το Δημόσιο την ηλεκτροδότηση της περιφέρειας της Πρωτεύουσας και των περιχώρων της. Από τις υπόλοιπες 19 ηλεκτρικές εκμεταλλεύσεις της Αττικής, μία ήταν ιδιωτική με προνόμιο, 3 κοινοτικές, και οι υπόλοιπες ιδιωτικές με απλή άδεια.*

Το 1956, σε 7 πόλεις και κωμοπόλεις, μεταξύ των οποίων ήταν και η Θεσσαλονίκη, τη διανομή της ηλεκτρικής ενέργειας έκανε η ΔΕΗ. Τις εγκαταστάσεις αυτών των πόλεων είχε εξαγοράσει η ΔΕΗ πριν από το 1956. Επίσης η ΔΕΗ εξυπηρετούσε τότε (1956) με ηλεκτρική ενέργεια 357 χωριά, που για πρώτη φορά είχαν δει το ηλεκτρικό φως.[ii]

Κάθε χρόνο, μετά τη δημοσίευση του Νόμου 3523/56, εξαγοράζονταν οι εξής επιχειρήσεις:

Έτος	Πλήθος Η.Ε. που εξαγοράστηκαν	
	Το έτος	Συσσωρευτικά
1956 & προηγούμενα	7	7
1957	32	39
1958	102	141
1959	91	232
1960	58	290
1961	44	334
1962	45	379
1963	27	406
1964	6	412
1965	2	414
1968	1	415

«Η λύση στο θέμα της διανομής της ηλεκτρικής ενέργειας δόθηκε το 1956 με το Νόμο 3523, με τον οποίο το Κράτος κήρυξε τη λήξη των προνομίων και αδειών λειτουργίας όλων των Ηλεκτρικών Επιχειρήσεων και επεξέτεινε αντίστοιχα το προνόμιο της ΔΕΗ για τη διανομή της ηλεκτρικής ενέργειας σε

[i] Σπ. Βασιλακόπουλος, Διπλ. Μηχανολόγος – Ηλεκτρολόγος, Διευθυντής ΔΕΗ, *Η εξαγορά των Ηλεκτρικών Επιχειρήσεων στην Ελλάδα,* στο: Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκπαιδεύσεως, *Επιστημονικό Δελτίο 25,* σσ. 17-18

[ii] ο.π., σ. 18

όλη τη χώρα, με την εντολή γι' αυτό το σκοπό να προβεί η ίδια και στην εξαγορά όλων των ηλεκτρικών εκμεταλλεύσεων».[i] Εξαίρεση γινόταν για την ΗΕΑΠ, η οποία θα εξαγοραζόταν σύμφωνα με τη δική της σύμβαση, δηλαδή το 1960. Επίσης ορίστηκε ότι η εξαγορά των δημοτικών ηλεκτρικών εκμεταλλεύσεων *Καβάλας*, *Λάρισας* και «*Γλαύκου*» Πατρών θα γινόταν μετά την 31.12.1959.[ii]

Μετά την υπογραφή της σύμβασης εξαγοράς της ΗΕΑΠ την 1.12.1960, και την παραλαβή των εγκαταστάσεών της από τη ΔΕΗ την 1.1.1961, στην ηπειρωτική Ελλάδα απόμειναν για εξαγορά η Εταιρία «Γλαύκος» της Πάτρας, που εξαγοράστηκε το 1968, και μερικές από τις μικρές εκμεταλλεύσεις που εξυπηρετούσαν οικισμούς της Αττικής, που εξαγοράστηκαν τα επόμενα χρόνια. Στη νησιωτική Ελλάδα μετά το 1960 έμεναν ακόμα περίπου 100 Η.Ε., κυρίως μικρές, των οποίων η εξαγορά από τη ΔΕΗ έγινε ουσιαστικά μέσα στα επόμενα τρία χρόνια, δηλαδή μέχρι και το 1963.[iii]

Όπως έδειξε η Δήμητρα Σαμίου,[iv] ορισμένες ηλεκτρικές επιχειρήσεις παρέδιδαν υπολογίσιμο εξοπλισμό στη ΔΕΗ, λ.χ. στην Κέρκυρα παραδόθηκαν: «Ηλεκτροπαραγωγός ομάς MAN-SIEMENS SCHUCKERT (Α). Πετρελαιομηχανή MAN, κατακόρυφος, τετράχρονος, τετρακύλινδρος, 300 HP, 250 στρ./1΄ (No 19638-19641) εζευγμένη απ' ευθείας μετά γεννητρίας SIEMENS SCHUCKERT, εναλλασσομένου ρεύματος, 6300 V, 250/275 KVA, …», «Ηλεκτροπαραγωγός ομάς WORTHINGTON – GENERAL ELECTRIC (Δ) (UNNRA): Πετρελαιομηχανή WORTHINGTON, κατακόρυφος, τετράχρονος, εξακύλινδρος…», κ.λπ.

Οι συμβάσεις εξαγοράς περιέχουν λεπτομερή απογραφή των πωλουμένων κινητών και ακίνητων «πραγμάτων», αναγραφή του συνολικού τιμήματος εξαγοράς, τα ποσά που αφαιρούνταν από το τίμημα (όπως εγγυήσεις πελατών, οφειλές από δάνεια, καθώς και χρήματα που είχαν εισπραχθεί από το δημόσιο για δαπάνες επέκτασης των γραμμών), κ.λπ.

---

[i] Σπ. Βασιλακόπουλος, Διπλ. Μηχανολόγος – Ηλεκτρολόγος, Διευθυντής ΔΕΗ, *Η εξαγορά των Ηλεκτρικών Επιχειρήσεων στην Ελλάδα,* στο: Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκπαιδεύσεως, *Επιστημονικό Δελτίο 25,* σσ. 17-18, σ. 19

[ii] ο.π.

[iii] ο.π., σ. 21

[iv] *Η εξαγορά των ηλεκτρικών επιχειρήσεων από τη ΔΕΗ, Αρχειακή Τεκμηρίωση,* Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 1998, σ. 23 [παραπομπή στους φακέλους 14.1. και 14.2].

Ορίζεται επίσης ο χρόνος και ο τρόπος της πληρωμής, αν δηλαδή θα γίνει με την καταβολή χρημάτων (επιταγής) ή με την καταβολή ομολόγων της ΔΕΗ.[i]

Η επιχειρησιακή πολιτική στα πρώτα χρόνια της ΔΕΗ διαμορφώθηκε από τις κατά προτεραιότητα αναγκαιότητες για την επέκταση του δικτύου της ΔΕΗ, την απορρόφηση των μικρών εταιρειών, και την ολοκλήρωση του εξηλεκτρισμού της χώρας. Στις αρχές του 1957, ο πρόεδρος του Δ.Σ. κ. Γουναράκης παρατηρούσε στην Αντιπροσωπευτική Συνέλευση ότι η ΔΕΗ είχε μόλις πρόσφατα αναλάβει επίσημα τον εξηλεκτρισμό της ηπειρωτικής Ελλάδας και της Εύβοιας, με νόμο που ψηφίστηκε την 1η Αυγούστου του 1956.[ii]

Ο νόμος του 1956 πρόβλεπε την εξαγορά των ιδιωτικών ηλεκτρικών εταιρειών «είτε δι' ελευθέρων διαπραγματεύσεων, είτε διά προσφυγής εις την εν νόμω οριζομένην διαιτητικήν διαδικασίαν είτε, τέλος δι' αναγκαστικής απαλλοτριώσεως». Ο κ. Γουναράκης τόνιζε όμως ότι η ΔΕΗ επέλεγε σε όλες τις περιπτώσεις την οδό των ελεύθερων διαπραγματεύσεων, και πρόσθετε: «Αι συγκροτηθείσαι πρωτοβάθμιος και δευτεροβάθμιος εισηγητικαί επιτροπαί – η τελευταία αποτελουμένη από καθηγητάς του Πολυτεχνείου – ήρχισαν εργαζόμεναι αμέσως σχεδόν μετά την δημοσίευσιν του νόμου. Βάσει των εισηγήσεων των εν λόγω επιτροπών εξηγοράσθησαν μέχρι σήμερον αι εταιρείαι Βόλου, Θηβών, Δράμας και Άρτης».[iii]

Η παλαιότητα του εξοπλισμού των εταιρειών αυτών προκαλούσε πτώσεις της τάσης και άλλες ανωμαλίες, γι' αυτό η ΔΕΗ προγραμμάτιζε εργασίες μετατροπής και εκσυγχρονισμού των εγκαταστάσεών τους. Σε άλλες περιπτώσεις η ΔΕΗ επιδοτούσε τις τοπικές εταιρείες, μέχρι την ολοκλήρωση της εξαγοράς τους.

Στην ίδια Αντιπροσωπευτική Συνέλευση, ο κ. Ρουσόπουλος, πρόεδρος του ΤΕΕ, παρατηρούσε ότι το 77% των συνολικών πωλήσεων χρήσεων είχαν διατεθεί προς κάλυψη της ζήτησης στην περιοχή της πρωτεύουσας, «και μόνον τα 23% διά τας ανάγκας της επαρχίας». Το ίδιο χαμηλά ήταν και τα

[i] *Η εξαγορά των ηλεκτρικών επιχειρήσεων από τη ΔΕΗ, Αρχειακή Τεκμηρίωση,* Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 1998, σ. 25.
[ii] «Έκθεσις Αντιπροσωπευτικής Συνελεύσεως της Δημοσίας Επιχειρήσεως Ηλεκτρισμού», ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, Φύλλο: 19/3/1957, σελ.: 4.
[iii] ο.π.

ποσοστά της ενέργειας που είχε διατεθεί στη *γεωργία* και τη *βιομηχανία*, σε σύγκριση με την οικιακή χρήση. Η άνιση μεταχείριση τεκμηριωνόταν και από τις διαφορές στα τιμολόγια: ενώ οι Αθηναίοι καταναλωτές πλήρωναν 0,317 λεπτά την KWh, οι βιομηχανικοί καταναλωτές της επαρχίας ξόδευαν 0,55 λεπτά και οι γεωργικοί 0,80 λεπτά, όπως παρατηρούσε ο πρόεδρος του ΤΕΕ, που, γι' αυτό, συνιστούσε επανεξέταση της τιμολογιακής πολιτικής.[i]

Η εξήγηση που έδινε ο πρόεδρος της Δ.Σ. ήταν ότι η ΔΕΗ ήταν υποχρεωμένη να διανέμει στην Αθήνα ρεύμα το οποίο *πουλούσε χονδρικά στην ΗΕΑΠ*, το ποσοστό όμως αυτό σταδιακά ελαττωνόταν συγκριτικά προς το ποσό της ηλεκτρικής ενέργειας που διανεμόταν προς την επαρχία. Η κατάσταση θα βελτιωνόταν με την κατασκευή νέων δικτύων και την ανανέωση των παλιών εγκαταστάσεων. Ο κ. Γουναράκης υποσχόταν τέλος να εξετάσει, μαζί με το υπουργείο Γεωργίας, τα ζητήματα της υπαίθρου, τιμολογιακά και άλλα.

Πριν ακόμα περάσει το 1956, οι υπηρεσίες Διανομής της ΔΕΗ είχαν σε σημαντικό βαθμό οργανωθεί και άρχισαν μια σημαντική προσπάθεια προώθησης του εξηλεκτρισμού. «Σχεδόν στο σύνολο των επαρχιακών εκμεταλλεύσεων, προοδευτικά κατασκευάστηκαν από την αρχή νέα δίκτυα διανομής της ηλεκτρικής ενέργειας, που τροφοδοτήθηκαν με εναλλασσόμενο ρεύμα 220/380V και τα παλαιά αποξηλώθηκαν. Έγινε έλεγχος των εσωτερικών εγκαταστάσεων των καταναλωτών και σχεδόν όλες οι παλιές χρειάστηκε ν' ανακατασκευαστούν για να γίνουν ασφαλείς να δεχτούν το νέο ρεύμα ή το εναλλασσόμενο 127/200V». Η ΔΕΗ χρηματοδότησε το 90% της ολικής δαπάνης αλλαγής της εγκατάστασης.[ii]

Στην ηπειρωτική Ελλάδα, αφού πρώτα κατασκευάστηκαν οι απαιτούμενες γραμμές μέσης τάσεως, οι τοπικοί σταθμοί τέθηκαν σταδιακά εκτός λειτουργίας, και τα δίκτυα τροφοδοτήθηκαν από το εθνικό δίκτυο της ΔΕΗ. Στα νησιά οι τοπικοί σταθμοί βελτιώθηκαν και ενισχύθηκαν με σύγχρονες μεγάλες μηχανές, ικανές να τροφοδοτήσουν όχι μόνο την πόλη που εξυπηρετούσαν πριν την εξαγορά αλλά και την ευρύτερη περιοχή του νησιού.

[i] «Έκθεσις Αντιπροσωπευτικής Συνελεύσεως της Δημοσίας Επιχειρήσεως Ηλεκτρισμού», ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, Φύλλο: 19/3/1957, σελ.: 4.
[ii] Σπ. Βασιλακόπουλος, Διπλ. Μηχανολόγος – Ηλεκτρολόγος, Διευθυντής ΔΕΗ, *Η εξαγορά των Ηλεκτρικών Επιχειρήσεων στην Ελλάδα,* στο: Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκπαιδεύσεως, *Επιστημονικό Δελτίο 25,* σ. 23

5.3. Το συλλογικό όραμα του εξηλεκτρισμού

«Το ραδιόφωνον, ο κινηματογράφος, τα ταχέα μεταφορικά μέσα, οι παντοειδείς ανέσεις και ευκολίαι που παρέχονται εις τον άνθρωπον από την τεχνική πρόοδον…» διαδίδονταν πλέον στα μέσα του 20ου αιώνα ανεμπόδιστα, χάρη σε αυτά τα ίδια τα μέσα επικοινωνίας, για να επιβεβαιωθεί έτσι η ρήση ότι «το μέσο είναι το μήνυμα».[i]

«Ο Έλλην εργάτης γνωρίζει σήμερον», έγραφαν το 1952 οι θαυμαστές του μεταβιομηχανικού κόσμου, «ότι ο Αμερικανός ή ο Σουηδός συνάδελφός του ζη άνετα, έχει το τηλέφωνον και το ραδιόφωνόν του, ακόμη και το αυτοκίνητό του, ότι έχει επιτύχει ένα επίζηλον βιοτικόν επίπεδον…».[ii]

> *Επίσης και ο Έλλην γεωργός, ο Έλλην υπάλληλος, ο Έλλην Επιστήμων γνωρίζουν το βιοτικόν επίπεδον του υλικώς περισσότερον προηγμένου ξένου συναδέλφου των και είναι φυσικόν να θέλουν να φτάσουν και αυτοί εις ανάλογον θέσιν.*
>
> *Το δέμα με διάφορα δώρα έχει φθάσει από την Αμερικήν και εις το τελευταίον χωρίον της Ελλάδος και οι αγρόται μας πληροφορούνται ότι τόσο ωραία πράγματα χρησιμοποιούνται και από τον έσχατον Αμερικανόν.*[iii]

Ο χωρικός *ακούει ραδιόφωνο* στο καφενείο και *ταξιδεύει με το λεωφορείο,* αλλά το επίπεδο της ζωής δεν καλυτερεύει, παρατηρούσαν οι συγγραφείς, τα κεκτημένα υπάρχει κίνδυνος ν' ανακληθούν, διότι το εθνικό εισόδημα δεν αυξάνει, διότι η παραγωγή μένει στάσιμη, διότι το βιοτικό επίπεδο έχει γίνει ασταθές. Η οικονομική δυσπραγία εμφάνιζε, και τότε, τραγικά αποτελέσματα.

Το εισαγωγικό αυτό άρθρο των *Τεχνικών Χρονικών* απέδιδε γλαφυρά την επισφαλή κατάσταση της φτωχής και ρημαγμένης Ελλάδας του 1952. Εκφραζόταν ένας φόβος για μια δυσφορία που θα μπορούσε να γεννηθεί από τη στέρηση, μια ανησυχία για ενδεχόμενη εξέγερση, για το μαρασμό, ή την εξαθλίωση, για την κοινωνική αναταραχή. Τα δώρα του τεχνικού πολιτισμού

[i] http://en.wikipedia.org/wiki/McLuhan
[ii] *Τεχνικά Χρονικά,* Τεύχος 14, 15 Ιουλίου 1952, εισαγωγικό σημείωμα, σσ. 3-4
[iii] ο.π.

δεν ήταν ακόμη όλα προσιτά στον κάτοικο της ελληνικής γης. Ήταν όμως γνωστά σχεδόν στον καθένα, και θα αποτελούσαν κίνητρο για την αύξηση της παραγωγικότητας και, ίσως ακόμα, της κοινωνικής συνοχής.

Το καλοκαίρι του 1952 πολλές Αθηναίες νοικοκυρές ονειρεύονταν το οικιακό ηλεκτρικό πλυντήριο. «Περί τα 25 ηλεκτρικά πλυντήρια» λειτουργούσαν σε διάφορες συνοικίες και 45.000 οικογένειες εξυπηρετούνταν από αυτά. Καινούρια καταστήματα, εφοδιασμένα με αμερικάνικα και αγγλικά πλυντήρια, έκαναν πλύσιμο, ξέβγαλμα, λουλάκωμα, και στίψιμο σε 35 λεπτά. «Όσο διαρκεί η ηλεκτρική μπουγάδα οι πελάτισσες βρίσκουν την ευκαιρία να τα πουν λιγάκι…». Το πλύσιμο έκανε 12.000 δρχ. και το στέγνωμα διαρκούσε 15 λεπτά επιπλέον και κόστιζε άλλες 3.000 δραχμές.[i]

Το "Εμπρός," δεξιά εφημερίδα, πλημμυρισμένη από ειδήσεις για εκκαθαρίσεις κομμουνιστών στην Ελλάδα και για τον πόλεμο στην Κορέα, ασκούσε, συγχρόνως, κριτική στο «Κέντρον» με τίτλους, όπως «Μαύρο σκοτάδι απειλεί την Αθήνα και τον Πειραιά», υποδεικνύοντας να καλυφθούν οι αυξημένες ανάγκες της πρωτεύουσας σε ηλεκτρικό ρεύμα από το καινούργιο εργοστάσιο στο Αλιβέρι. Στο ίδιο άρθρο διαβάζουμε ότι η χρήση της ηλεκτρικής θερμάστρας είχε διαδοθεί στην Αθήνα, αν και το υπουργείο Βιομηχανίας συνιστούσε να μην χρησιμοποιείται ηλεκτρική σόμπα, προφανώς για οικονομία ενέργειας.

Η εφημερίδα διαφωνούσε με την σύσταση του υπουργείου, και γι' αυτό ζητούσε να επιταχυνθούν οι εργασίες στο Αλιβέρι![ii]

[i] «Οι νοικοκυρές γλυτώνουν από την "μπουγάδα," Η "σκάφη" πρόκειται να καταργηθή», ΕΜΠΡΟΣ, Φύλλο: 27/7/1952, σελ.: 4.
[ii] «Αφού έτσι τα κατάφερε το "Κέντρον," Μαύρο σκοτάδι απειλεί την Αθήνα και τον Πειραιά», ΕΜΠΡΟΣ, Φύλλο: 9/12/1952, σελ.: 1.

5.3.1. Προώθηση ηλεκτρικών συσκευών

Οι επιχειρήσεις παραγωγής ηλεκτρικών συσκευών και η ΔΕΗ αρκετές φορές προβάλλονταν μαζί, μέσα από κοινές διαφημίσεις, με τις οποίες έψεγαν τις παλαιές μεθόδους μαγειρέματος καταδεικνύοντας τα μειονεκτήματα από τη χρήση τους:

> *Ένας φουσκωμένος λογαριασμός! Να πληρώνης ακριβά τη μουντζούρα, την κάπνα, τον παραπανήσιο κόπο, την έγνοια μη γίνη καμμία έκρηξις – όταν υπάρχει ο ηλεκτρισμός που κάνει όλες τις δουλειές του νοικοκυριού καλύτερα και φθηνότερα!*

Η διαφήμιση έκλεινε ως εξής: «Με το ρεύμα της ΔΕΗ ο ηλεκτρισμός συμφέρει. Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού – Ηλεκτρικές Συσκευές Ιζόλα».[i] Στις επαρχιακές πόλεις οργανώθηκαν *Κέντρα Εξυπηρετήσεως Πελατών,* που έργο τους ήταν η «προώθηση των πωλήσεων ηλεκτρικής ενέργειας και η προβολή του έργου της ΔΕΗ».

Οι εμπορικές υπηρεσίες των περιφερειακών μονάδων οργάνωναν, σε *συνεργασία με μεγάλες ελληνικές βιομηχανίες* κατασκευής ηλεκτρικών συσκευών, ένα σημαντικό αριθμό επιδείξεων εφαρμογών ηλεκτρισμού. Τις επιδείξεις αυτές το 1959 τις παρακολούθησαν 83.000 άτομα και το 1961 έφθασαν τα 121.000 άτομα.[ii]

Μετά από απόφαση της Νομισματικής Επιτροπής, έγινε *διάθεση,* με πίστωση, *ηλεκτρικών οικιακών συσκευών, ηλεκτροκινητήρων* και *ηλεκτρικών αντλιών* ελληνικής κατασκευής. Η ΔΕΗ αναλάμβανε να εισπράττει τις δόσεις μαζί με τους λογαριασμούς του ρεύματος. Οι βιομηχανίες, που συμμετείχαν στο σύστημα αυτό, λάμβαναν μέρος και στις δημόσιες επιδείξεις.

Με τους ίδιους σκοπούς, την ανύψωση του βιοτικού επιπέδου και την ανάπτυξη καταναλωτικής συνείδησης ηλεκτρικής ενέργειας κυκλοφορούσαν και διάφορα διαφωτιστικά έντυπα, που για πρώτη φορά μιλούσαν για «ρεύμα

[i] ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 8/9/1957, σελ.: 5.
[ii] Σπ. Βασιλακόπουλος, Διπλ. Μηχανολόγος – Ηλεκτρολόγος, Διευθυντής ΔΕΗ, *Η εξαγορά των Ηλεκτρικών Επιχειρήσεων στην Ελλάδα,* στο: Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκπαιδεύσεως, *Επιστημονικό Δελτίο 25,* σ. 24.

φθηνό», «άφθονο ρεύμα για όλους τους Έλληνες», «καλύτερη ζωή με τον ηλεκτρισμό», και για τον «ηλεκτρισμό στο ελληνικό σπίτι».[i]

5.3.2. «Η Νεράιδα του ηλεκτρισμού» στο Πήλιο

«Απ' όλα τα χωριά του Πηλίου», γράφει μια περιηγήτρια,[ii] «το Χωριό που βρίσκεται στα βορειοανατολικά της Χερσονήσου, αντίκρυ στο Αιγαίο πέλαγος, ανάμεσα σε 350 και 450 μ. υψόμετρο, ήταν εκείνο που ηλεκτροδοτήθηκε τελευταίο (1969). Μόλις το 1971 ενώθηκε με δρόμο με την κοντινότερη κωμόπολη, που απέχει μόνο επτά χιλιόμετρα. Η απομόνωσή του ήταν τέτοια που έτεινε να επαληθεύει τη γνωστή αντίληψη, σύμφωνα με την οποία ο τρόπος ζωής των αγροτικών κοινοτήτων ελάχιστα είχε μετακινηθεί από το Μεσαίωνα μέχρι την εποχή της Νεράιδας του ηλεκτρισμού».

> *Ανάμεσα στις προόδους που διευκόλυναν τη ζωή των γυναικών, δίχως ταυτόχρονα να βελτιώσουν τους όρους ύπαρξής τους, υπάρχει μία που είναι χαρακτηριστική: η υδροδότηση. Μέχρι το 1960 οι γυναίκες ήταν υποχρεωμένες να κάνουν τρεις ή τέσσερις καθημερινές διαδρομές για να φέρουν νερό από τις διάφορες βρύσες του χωριού. Το νερό είναι άφθονο στο χωριό και η διαδρομή δε διαρκούσε πάνω από δέκα λεπτά. Οι γυναίκες συναντιόντουσαν γύρω από την πηγή. Έπλεναν μαζί τα ασπρόρουχα, μάθαιναν τα νέα, φιλονεικούσαν καμιά φορά, αλλά διατηρούσαν έτσι μια κοινωνική ζωή με μεγάλο πλούτο γι' αυτές στις οποίες το καφενείο ήταν απαγορευμένο.*[iii]

Από τη στιγμή που απόκτησαν τρεχούμενο νερό στο σπίτι προσπαθούν πάντα να έχουν κάτι ν' αγοράσουν από το μπακάλη. «Ποτέ δεν αγοράζουν μεμιάς ό,τι νομίζουν πως θα χρειαστούν για την ημέρα». Στέλνουν και το απόγευμα τα παιδιά τους, για να φέρουν μαζί με το αντικείμενο που αγοράζουν, και τ' απογευματινά νέα.

> *Οι νεώτερες συνήθισαν από 7 χρονών να κάθονται στα θρανία του σχολείου και να διατηρούν τα χέρια τους λευκά·*

[i] ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 8/9/1957, σελ.: 5.
[ii] Marie-Elisabeth Handman, «Από την υποταγή στην εξάρτηση, Η θέση της γυναίκας σ' ένα χωριό του Πηλίου», στο: Στάθης Δαμιανάκος (εισαγωγή - επιμέλεια), Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα, σσ. 247-276.
[iii] ο.π., σσ. 247-276.

> *ανήκουν στη γενιά του τρανζίστορ. Τα τρανζίστορ που μπήκαν στο χωριό τους από τους νεαρούς που πηγαίνουν ναυτικοί μέχρι να συγκεντρώσουν το αναγκαίο ποσό για την προίκα της αδελφής τους, διαδόθηκαν σ' όλα τα σπίτια.*

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 ούτε μία γυναίκα ούτε μία νέα κοπέλα, αν μείνει στο σπίτι, δεν παραλείπει ν' ακούσει τη ραδιοφωνική σειρά που από τις 10 μέχρι τις 11 το πρωί αφηγείται *τους έρωτες, τις ζήλιες και το θάνατο ηρωίδων* με συχνά ταλαντευόμενη ηθική.[i] Τα ΜΜΕ και κυρίως η τηλεόραση διαμόρφωσαν μια καινούρια εικόνα του ζευγαριού, και μια *εικόνα – αντικείμενο της γυναίκας,* που με σιλουέτα λεπτή, βγαίνει από το κομμωτήριο, με μαλακά χέρια και μακριά βαμμένα νύχια.

Στις αρχές της δεκαετίας του '70 η στρατιωτική χούντα πρόσφερε ιδιαίτερα ευνοϊκές *ευκολίες πληρωμής στους ιδιοκτήτες των καφενείων* για την αγορά τηλεοράσεων. Μέσα σ' ένα χρόνο εφοδιάστηκαν και τα εννέα καφενεία του χωριού.

> *Έτσι για δύο-τρία χρόνια, οι άντρες μαγεμένοι απ' αυτή την καινούργια διασκέδαση, έμεναν στα καφενεία μέχρι το τέλος των εκπομπών, όποιες κι αν ήταν αυτές, δηλαδή μέχρι τη μία το πρωί, αντί να επιστρέφουν στα σπίτια τους γύρω στις 10-11 το καλοκαίρι και στις 8-9 το χειμώνα.*

Η γυναίκα, όλο το βράδυ, έπρεπε να περιμένει να σερβίρει το φαγητό, κι αν τυχόν είχε αποκοιμηθεί μπορεί να την έδερναν. Στη συνέχεια η τηλεόραση έγινε το σχεδόν υποχρεωτικό δώρο του νονού στο βαφτιστήρι του που παντρεύεται, του νεαρού ναυτικού στους γονείς του, και γύρω στα 1980 πάνω από το ένα τέταρτο των νοικοκυριών είχαν μια συσκευή. Τρανζίστορ, τηλεόραση, κασετόφωνα, ηλεκτρόφωνα πλημμύρισαν το χωριό.[ii]

Δίπλα σ' αυτές *τις μηχανές του ελεύθερου χρόνου* ήρθαν και τα *δίτροχα τρακτέρ* (7 το 1977), τα *φορτηγάκια* (5 την ίδια χρονιά). Όλοι σχεδόν οι ξυλοκόποι διέθεταν πια ένα *ηλεκτρικό πριόνι.* Οι ψεκαστήρες εκσυγχρονίζονταν. Τα σπίτια μεγάλωναν και καμιά δεκαριά, από τα διακόσια του χωριού, απέκτησαν και *μπάνιο.*

---

[i] Marie-Elisabeth Handman, «Από την υποταγή στην εξάρτηση, Η θέση της γυναίκας σ' ένα χωριό του Πηλίου», στο: Στάθης Δαμιανάκος (εισαγωγή - επιμέλεια), Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα, σσ. 257-58.
[ii] ο.π., σσ. 258-259.

Εκτός από την *απορρυπαντική σκόνη* που αντικατέστησε τη στάχτη, εκτός από τη *φιάλη υγραερίου* στην κουζίνα με τα δύο μάτια, που συμπλήρωνε την κουζίνα με τα ξύλα το χειμώνα και το φούρνο για το ψωμί το καλοκαίρι, εκτός από το *ηλεκτρικό σίδερο,* που αντικαθιστούσε σιγά-σιγά το παλιό σίδερο με τα κάρβουνα, ούτε ηλεκτρική σκούπα, ούτε μίξερ, ούτε μηχανικός τρίφτης, ούτε καν ένα εργαλείο για να κόβουν το σκόρδο, το κρεμμύδι, το μαϊντανό, ούτε βέβαια πλυντήριο υπήρχε για να διευκολύνει τη ζωή της νοικοκυράς. Όσο για το πλύσιμο, αυτό γινόταν έξω, σε μια ξύλινη σκάφη που γέμιζε με νερό ζεσταμένο σε καζάνι χωρητικότητας 30 περίπου λίτρων. Ξέβγαζαν με κρύο νερό, όποια κι αν ήταν η θερμοκρασία του περιβάλλοντος.[i]

Επειδή η μπουγάδα γινόταν μια φορά κάθε 15 μέρες, και το χειμώνα μία φορά το μήνα, μαζευόταν δουλειά που κράταγε πάνω από 8 ώρες, από την οποία οι γυναίκες έβγαιναν εξαντλημένες από την κούραση. Αλλά οι άντρες *δεν ήθελαν ν' αγοράσουν πλυντήριο,* χωρίς να συνειδητοποιούν πόση εργασία σπαταλιόταν άδικα. Στο χωριό υπήρχαν *δύο μόνο πλυντήρια:* το ένα ανήκε στο μισθωτό γραμματέα του δασικού συνεταιρισμού, το άλλο το πρόσφερε στη γυναίκα του ένας αγρότης που νοίκιαζε δωμάτια στους περαστικούς.

Για έναν ολόκληρο χρόνο η γυναίκα του έπλενε στο χέρι, εκτός από τα ασπρόρουχα της οικογένειας και των τριών δασκάλων, που έμεναν στο σπίτι τους, 14 ζευγάρια σεντόνια και πετσέτες κάθε βδομάδα των δύο οδηγών λεωφορείων – που δεν ήταν ποτέ οι ίδιοι δύο μέρες συνέχεια – και που διανυκτέρευαν στο χωριό το 1975, όταν η γραμμή έφτασε μέχρι εκεί. Αυτός ο άντρας έκρινε πιο επείγουσα τότε την αγορά μιας τηλεόρασης, και την αύξηση της δυνατότητας υποδοχής του σπιτιού του ετοιμάζοντας πέντε καινούρια δωμάτια.

[i] Marie-Elisabeth Handman, «Από την υποταγή στην εξάρτηση, Η θέση της γυναίκας σ' ένα χωριό του Πηλίου», στο: Στάθης Δαμιανάκος (εισαγωγή - επιμέλεια), Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα, σσ. 260-61.

5.4. Στατιστικές

Η νεοσύστατη ΔΕΗ παρήγαγε θερμική και υδραυλική ενέργεια. Με τη δική της συμβολή, η συνολική παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας σε όλη την Ελλάδα, αυξανόταν κάθε χρόνο:

Έτη και Μήνες	Θερμική	Υδραυλική	σύνολο (MWh)
Μάρτιος 1955	25.553	14.902	**40.555**
Αύγουστος 1955	33.805	22.714	**56.519**
Σεπτέμβριος 1955	33.586	24.463	**58.049**
Νοέμβριος 1955	20.044	40.485	**60.529**
Ιανουάριος 1956	16.556	47.292	**63.848**
Φεβρουάριος 1956	13.762	49.078	**62.750**

ΕΣΥΕ

Η αλματική ανάπτυξη της ηλεκτροπαραγωγής συνοδεύτηκε από αύξηση της *ισχύος των κινητήρων* που τοποθετήθηκαν με νέες αδειοδοτήσεις ιδρύσεων και επεκτάσεων βιομηχανικών και βιοτεχνικών επιχειρήσεων: Το Νοέμβριο του 1957 αδειοδοτήθηκαν εγκαταστάσεις κινητήριας δύναμης 6.307 HP, το Νοέμβριο του 1958 εγκαταστάσεις κινητήριας δύναμης 5.192 HP· μεταξύ Ιανουαρίου – Νοεμβρίου 1957 αδειοδοτήθηκαν 57.603 HP και μεταξύ Ιανουαρίου – Νοεμβρίου 1958 αδειοδοτήθηκαν εγκαταστάσεις 69.217 HP.[i]

Την εποχή που ξεκίνησε η ΔΕΗ οι εξαγωγές προϊόντων της ελληνικής γεωργίας δεν είχαν να παρουσιάσουν σημαντική ποιοτική και ποσοτική μεταβολή σε σύγκριση με το μεσοπόλεμο. Κυριαρχούσαν με διαφορά οι εξαγωγές σταφίδας, καπνού και βαμβακιού:

Εξαγωγές σε μετρικούς τόνους	Οκτ. 1955	Οκτ. 1954	Δεκ. 1955	Δεκ. 1954
Μαύρη Κορινθιακή Σταφίδα	19.720	24.421	1.696	8.786
Σταφίδα Σουλτανίνα Ροζακί	14.129	11.655	4.811	1.778
Μη-βιομηχανικός Καπνός	8.175	6.233	13.037	10.752
Βαμβάκι Εκκοκισμένο	6.155	10	4.944	3.062

Ακολουθούσαν οι εξαγωγές σταφυλιών, ξερών σύκων και οίνων σε βαρέλια.[ii] Λαμβάνοντας υπόψη τις εισπράξεις σε χρήμα βλέπουμε ότι κυριαρχούσαν *τα κηπουρικά προϊόντα* με αξία 2,8 δις δρχ. το 1954 και 3,3 δις

[i] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, *Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον,* Ιανουάριος 1959, τόμος 4, Αριθμός 1, σ. 34.
[ii] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, *Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον,* Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1956, τόμος 1, Αριθμός 1-2, σ. 40.

το 1955, ακολουθούσαν *οι ελιές και τα λάδια* με 431 εκατ. δρχ. το 1954 και 306 εκατ. το 1955, *η ζωοκομία και η αλιευτική* με αξία 40,9 εκατ. δρχ. το 1954 και 73,5 εκατ. δρχ. το 1955, και άλλα *γεωργικά προϊόντα* με αξία 27,7 εκατ. δρχ. το 1954 και 49,2 εκατ. δρχ. το 1955. Όλα αυτά τα χρόνια η Ελλάδα παρουσίαζε καθαρό (ενεργητικό) πλεόνασμα εξαγωγών έναντι εισαγωγών γεωργικών προϊόντων. Ο τερματισμός της εμφύλιας διαμάχης και η προώθηση του εξηλεκτρισμού και της εκβιομηχάνισης επέτρεψαν την *αύξηση του εθνικού εισοδήματος,* από 37 δις δρχ. το 1950 στα 46,3 δις το 1953, για να ανέλθει στα 51,8 δις το 1955, και στα 55 δις δρχ. το 1956. Στην ίδια περίοδο, το καθαρό εγχώριο προϊόν το προερχόμενο από τη γεωργία αντιπροσώπευε πάνω από το 25% του εθνικού εισοδήματος: 9,9 δις το 1950, 15 δις το 1953, 14,8 δις το 1955 και 15,1 δις δρχ. το 1956.[i]

Όμως στα *Μηνιαία Στατιστικά Δελτία,* λ.χ. του 1959, 1960 και 2005, οι εισπράξεις των δημόσιων ταμείων φανερώνουν τα εξαιρετικά ανισομεγέθη αποτελέσματα της αστυφιλίας, της μετανάστευσης και της συρρίκνωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων της επαρχίας, με μοναδική εξαίρεση τη Θεσσαλονίκη. Για το σύνολο της χώρας, την πρωτεύουσα και μερικούς - ενδεικτικά - νομούς οι εισπράξεις των δημόσιων ταμείων είχαν ως εξής:

Εισπράξεις δημόσιων ταμείων	**Οκτ. 1959 σε χιλ. δρχ.**	**Οκτ. 1960 σε χιλ. δρχ.**	**Οκτ. 2005 σε χιλ. ευρώ**
Σύνολο Ελλάδας	1.396.917	1.559.479	5.480.682,4
Πρωτεύουσα	901.928	936.807	2.167.002,5
Ν. Αιτωλ/νίας	4.376	5.768	24.942,3
Ευρυτανίας	447	426	1.395,0
Αχαΐας	26.647	27.316	50.599,8
Ζακύνθου	654	584	6.977,4
Θεσσαλονίκης	112.182	115.449	390.147,8
Δράμας	2.936	2.889	10.817,2
Καστοριάς	963	1.115	6.121,6
Χαλκιδικής	1.425	1.335	13.912,3
Άρτας	1.363	1.214	7.144,1
Λευκάδας	654	745	3.652,3
Λέσβου	6.729	6.089	11.442,0
Σερρών	4.897	4.743	14.017,5
Ηρακλείου	12.940	11.303	63.657,7

[i] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, *Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον,* Ιανουάριος 1959, τόμος 4, Αριθμός 1, σ. 66

5.5. Η δεκαετία 1950-59

Το 1953 η ΔΕΗ έκανε τα πρώτα βήματά της εξαγοράζοντας το δίκτυο ηλεκτροδότησης 10 οικισμών στην Μακεδονία και τη Θράκη, με πληθυσμό 267.767 κατοίκους. Ηλεκτρικό ρεύμα απολάμβανε τότε μόνο το 55,2% του πληθυσμού της χώρας.[i]

Την επόμενη χρονιά, το 1954, η ΔΕΗ ηλεκτροδότησε 30 νέους οικισμούς, χωρίς να εξαγοράσει κανένα, και έφτασε πλέον να έχει αναλάβει την ηλεκτροδότηση 40 οικισμών σε όλη τη χώρα.[ii] Η συντριπτική πλειοψηφία των καταναλωτών της ΔΕΗ βρίσκονταν στην Περιφερειακή Διεύθυνση Μακεδονίας – Θράκης: 40.259.

Το 1955, η ΔΕΗ είχε πλέον 55.279 πελάτες σε Μακεδονία – Θράκη, 6.818 σε Πελοπόννησο – Ήπειρο, και 5.893 στην Κεντρική Ελλάδα. Την ίδια χρονιά εμφανίστηκαν και *οι πρώτοι 68 καταναλωτές γεωργικής χρήσης,* που αγόρασαν 201 MWh ενέργειας.

Το 1956 το ποσοστό του πληθυσμού της χώρας που μπορούσε να έχει πρόσβαση στην παροχή ρεύματος από τη ΔΕΗ ανήλθε σε 59,5%. Η ΔΕΗ ηλεκτροδότησε νέες περιοχές με πληθυσμό 33.057 κατοίκους, και εξαγόρασε δίκτυα περιοχών με πληθυσμό 129.422 κατοίκους.[iii] Έτσι, η ΔΕΗ έφτασε τους 109.512 καταναλωτές πανελλαδικά. Οι 959 από αυτούς έπαιρναν ρεύμα για γεωργική χρήση, και αγόρασαν 1.493 MWh ενέργειας. Ένα χρόνο μετά, *το 1957, οι πελάτες της ΔΕΗ διπλασιάστηκαν (203.233),* οι καταναλωτές γεωργικής χρήσης ανήλθαν σε 2.601, και αγόρασαν 4.839 MWh ενέργειας.

Το 1958 η ΔΕΗ πρωτοεμφανίστηκε στο χώρο της Περιφερειακής Διεύθυνσης Νήσων, και έκανε νέο άλμα φτάνοντας τους 303.889 πελάτες πανελλαδικά. Από αυτούς, οι 4.035 ήταν γεωργικής χρήσης, που αγόρασαν 8.838 MWh ενέργειας. Την επόμενη χρονιά, το 1959, η ΔΕΗ αναπτύχθηκε ακόμη πιο ραγδαία, φτάνοντας τους 467.920 πελάτες, από τους οποίους οι

[i] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* 1971.
[ii] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* 1969, πίνακας 29.
[iii] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* 1971.

7.695 ήταν γεωργικής χρήσης, και αγόρασαν 13.605 MWh ενέργειας. Το 1959 *η ευρύτερη γεωργική χρήση* εντοπιζόταν κυρίως στην Περιφερειακή Διεύθυνση Πελοποννήσου και Ηπείρου (όπου το 1959 υπήρχαν 4.969 αγρότες καταναλωτές, τα 2/3 του συνόλου), και λιγότερο στην Κεντρική Ελλάδα (με 1.730 αγρότες καταναλωτές το 1959), σε Μακεδονία – Θράκη (560), και στα Νησιά (490).[i]

Το 1959 η ΔΕΗ ηλεκτροδότησε 35 νέους οικισμούς, με πληθυσμό 18.573 κατοίκους, και εξαγόρασε τα δίκτυα για άλλους 160, με πληθυσμό 640.276 κατοίκους, κι έτσι έφτασε πλέον να έχει αναλάβει την ηλεκτροδότηση 1.174 οικισμών συνολικά. Ηλεκτρικό ρεύμα μπορούσε ν' απολαύσει πλέον το 61,1% του πληθυσμού της Ελλάδας, δηλαδή 5.122.703 κάτοικοι της χώρας, εκ των οποίων *2.440.805 από τη ΔΕΗ*.[ii]

5.6. Η δεκαετία 1960-69

Το 1961 η ΔΕΗ ηλεκτροδότησε 130 νέους οικισμούς, και εξαγόρασε το δίκτυο άλλων 162. Έτσι, ηλεκτροδοτούσε συνολικά 1.466 οικισμούς σε όλη τη χώρα, *με πληθυσμό 4.932.969 κατοίκους*. Την επόμενη χρονιά, το 1962 ηλεκτροδότησε 141 νέους οικισμούς, και εξαγόρασε άλλους 57, ώστε έφτασε πλέον να έχει την ηλεκτροδότηση 1.664 οικισμών συνολικά. Το 1963 προχώρησε στην ηλεκτροδότηση 124 νέων οικισμών, και εξαγόρασε το δίκτυο άλλων 54 οικισμών, φθάνοντας συνολικά τους 1.842 ηλεκτροδοτούμενους οικισμούς, με πληθυσμό 5.328.651 κατοίκους.[iii]

Το 1965 η ΔΕΗ ηλεκτροδότησε 708 νέους οικισμούς, και εξαγόρασε το δίκτυο άλλων 2. Έτσι, έφτασε να ηλεκτροδοτεί συνολικά 2.809 οικισμούς σε όλη τη χώρα. Την επόμενη χρονιά, το 1966, ηλεκτροδότησε 471 νέους οικισμούς, χωρίς να εξαγοράσει κανένα, και έφτασε πλέον να έχει την ηλεκτροδότηση 3.280 οικισμών συνολικά.[iv] Η *γεωργική χρήση* το 1965

[i] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* 1969, πίνακας 22.
[ii] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* 1969, πίνακας 29. Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* 1971.
[iii] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* 1969, πίνακας 29.
[iv] ο.π.

ανερχόταν στις *59.130 MWh*, ποσοστό *1,57% του συνόλου*. Ένα χρόνο μετά, το 1966, η γεωργική χρήση αποτέλεσε το 1,46% της συνολικής κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας, δηλαδή έφτασε τις 72.957 MWh.[i]

Το 1966, *το 48,6% των πελατών γεωργικής χρήσης* βρίσκονταν *στην Πελοπόννησο*, και το 7,9% στην Αττική, και μόνο το 15,7% στην Ανατολική Στερεά και την Εύβοια, το 7,8% σε Μακεδονία – Θράκη, το 9% στη Θεσσαλία, *το 2,5% στην Ήπειρο*, και το 8,5% στα Νησιά. Χαρακτηριστικό είναι ότι υπήρχαν μόνο 571 καταναλωτές γεωργικής χρήσης στην περιοχή της Ηπείρου το 1965, οι οποίοι αυξήθηκαν κατά 3,5%, κι έγιναν 591 το 1966. Στην ίδια περιοχή (Ήπειρος), οι πελάτες εμπορικής χρήσης ήταν 11.939 το 1965, και αυξήθηκαν κατά 1,5%, φτάνοντας τις 12.123 το 1966, αποτελώντας το 3,8% του συνόλου των καταναλωτών εμπορικής χρήσης της χώρας.[ii]

Σε ολόκληρη την πεδινή Θεσσαλία υπήρχαν το 1965 μόνο 1.662 καταναλωτές γεωργικής χρήσης, ποσοστό 1,6% του συνόλου των χρήσεων στην περιοχή, ενώ το 1966 ανήλθαν σε 2.087, ποσοστό 1,8%. Το 1965 οι αγρότες της Θεσσαλίας κατανάλωσαν 3.130 MWh ηλεκτρικής ενέργειας, ποσοστό 2% του συνόλου των χρήσεων, ενώ το 1966 αγόρασαν 5.141 MWh, ποσοστό 2,7% του συνόλου των χρήσεων στη Θεσσαλία.[iii]

Σύμφωνα με τον *Ισολογισμό* του έτους 1966 «η ΔΕΗ επεκτείνει συνεχώς τα Δίκτυά της διά την ηλεκτροδότησιν ολονέν και πλέον απομεμακρυσμένων χωρίων και οικισμών, συμβάλλουσα ούτως αποτελεσματικώς εις την ανύψωσιν του βιοτικού και εκπολιτιστικού επιπέδου των πληθυσμών των απομεμακρυσμένων και ορεινών περιοχών, παρά την προφανή αντιοικονομικότητα των τοιούτων επεκτάσεων διά την Επιχείρησιν».

> *Δια την πραγματοποίησιν του εντατικού προγράμματος εξηλεκτρισμού της υπαίθρου, προοπτική του οποίου είναι η ταχεία ολοκλήρωσις του εξηλεκτρισμού της χώρας, έχει προγραμματισθή η, κατ' αρχήν, ηλεκτροδότησις χιλίων περίπου χωρίων και οικισμών ετησίως, απαιτούσα ετήσιας επενδύσεις της τάξεως των 600 εκατ. δραχμών.*[iv]

[i] ΔΕΗ, Διεύθυνσις Προγραμματισμού, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Έτη 1965-66,* σσ. 22-23.
[ii] ο.π., σ. 33.
[iii] ο.π., σ. 44
[iv] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Ισολογισμός και Έκθεσις Πεπραγμένων έτους 1966,* σ. 29

> *Διαρκούντος του έτους 1966, λόγω ανυπερβλήτων δυσχερειών τεχνικής φύσεως, δεν επετεύχθη η πραγματοποίησις του ως άνω ετησίου στόχου των 1.000 νέων ηλεκτροδοτήσεων. Ούτως επραγματοποιήθη κατά το υπ' όψιν έτος η ηλεκτροδότησις 466 χωρίων και οικισμών έναντι 717 κατά το έτος 1965, του συνόλου των διά πρώτην φοράν ηλεκτροδοτηθέντων υπό της ΔΕΗ χωρίων και οικισμών ανερχομένου εις 2.467 κατά την 31ην Δεκεμβρίου 1966.*[i]

Στο τέλος του 1966 η ΔΕΗ είχε *1.187.463 πελάτες Χ.Τ.*, αλλά μόνο *21.464* από αυτούς ήταν *καταναλωτές ρεύματος γεωργικής χρήσης*. Μέσα στην ίδια χρονιά η ΔΕΗ διέθεσε 67.431,9 MWh ηλεκτρικής ενέργειας Χ.Τ. για γεωργική χρήση, εκ των οποίων οι 40.352,8 MWh καταναλώθηκαν στην Περιφερειακή Διεύθυνση Πελοποννήσου – Ηπείρου, μια περιφέρεια με μικρότερο πληθυσμό από την Μακεδονία – Θράκη, η οποία κατανάλωσε μόλις 7.304,2 MWh για γεωργική χρήση.[ii] Προφανώς στην Βόρεια Ελλάδα ο φυσικός πλούτος των υδάτων ποταμών και λιμνών είναι τόσο μεγάλος που δεν απαιτείται πολλή ηλεκτρική ενέργεια για την άρδευση.

Το 1966 η ΔΕΗ ηλεκτροδοτούσε 3.170 οικισμούς της επαρχιακής χώρας. Οι 1.097 από αυτούς βρίσκονταν σε Πελοπόννησο – Ήπειρο, οι 853 σε Μακεδονία – Θράκη, οι 600 στα νησιά, οι 390 στην Ανατολική Στερεά και την Εύβοια, και, τέλος, οι 230 στη Θεσσαλία.[iii] Επίσης, *η εξαγορά του δικτύου των μικρότερων ελληνικών εταιρειών* επρόκειτο *να ολοκληρωθεί μέσα στα επόμενα δύο χρόνια.*

Συνολικά, δίχως να λάβουμε υπόψη την περιφέρεια της πρωτεύουσας, στις 31.12.1966, η ΔΕΗ ηλεκτροδοτούσε *το 28% των οικισμών της επαρχιακής χώρας,* όπου κατοικούσε *το 66% του πληθυσμού της*. Σε ορισμένες περιοχές η ηλεκτροδότηση προχωρούσε με αργά βήματα: μόνο *το 17% των οικισμών* της περιοχής Κομοτηνής έπαιρναν ηλεκτρικό ρεύμα από τη ΔΕΗ, *το 15% των οικισμών* της περιοχής Τρικάλων, το 19% της περιοχής Καλαμάτας, το 14% της περιοχής Σπάρτης, το 13% της περιοχής Αγρινίου, το 13% της περιοχής Αργοστολίου, το 16% του νομού Σάμου, το 18% του νομού Ρεθύμνου, το

[i] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Ισολογισμός και Έκθεσις Πεπραγμένων έτους 1966,* σ. 30
[ii] ΔΕΗ, *Στατιστικά Στοιχεία έτους 1966 Διευθύνσεως Εκμεταλλεύσεως Διανομής,* Τμήμα Μελετών Δ.Ε.Δ., πίνακες 1-2
[iii] ο.π., πίνακας 9

16% του νομού Ηρακλείου, και *το 14% των οικισμών* της περιοχής *του Αγίου Νικολάου* Κρήτης. Στα τέλη του 1966 επίσης, μόνο *το 50% των κατοίκων* της περιοχής Πολυγύρου μπορούσαν να έχουν πρόσβαση στη ΔΕΗ, το 42% της περιοχής Σπάρτης, το 46% των κατοίκων της περιοχής Αγρινίου, το 48% της περιοχής Αργοστολίου, κ.λπ.[i]

Το 1967 η ΔΕΗ πούλησε 67.811,4 MWh ηλεκτρικής ενέργειας Χ.Τ. για γεωργική χρήση, ποσοστό 5,9% του συνόλου.[ii] Το 1968 η ΔΕΗ ηλεκτροδότησε 1.376 νέους οικισμούς. Έτσι, έφτασε να ηλεκτροδοτεί συνολικά 5.591 οικισμούς σε όλη τη χώρα, με *7.283.759 κατοίκους*, δηλαδή το 86,8% του πληθυσμού. *Η διαδικασία των εξαγορών* δικτύων εγκατεστημένων από άλλες εταιρείες *είχε πλέον ολοκληρωθεί και λήξει*.[iii]

«Τα κατά την 31-12-1968 συνδεδεμένα αρδευτικά συγκροτήματα ανέρχονται εις 27.700 και εξυπηρετούν έκτασιν 970 χιλιάδων στρεμμάτων».[iv] Μέσα στο 1968 συνεχίστηκαν οι υδρολογικές και μετεωρολογικές παρατηρήσεις στη λεκάνη του Αχελώου. Προωθήθηκαν οι μελέτες για τον έλεγχο, την περισυλλογή και αποχέτευση των υδάτων στο φράγμα των Κρεμαστών. Εξακολούθησαν οι βροχομετρικές, σταθμημετρικές και μετεωρολογικές μελέτες στην περιοχή του έργου Καστρακίου, κι έγινε επεξεργασία αρχιτεκτονικών θεμάτων για την κατασκευή του Υ.Η.Σ. Παρατηρήσεις έγιναν στα Υ.Η. έργα στον Ταυρωπό, το Αυλάκι, την Έδεσσα, το Πουρνάρι, το Πολύφυτο, τον Αλιάκμονα, το Νέστο, τον Άραχθο, την Αγυιά Χανίων, τον Άγρα, το Γλαύκο, στα Κρεμαστά, και το Καστράκι.[v]

Το 1968 η ΔΕΗ πούλησε *6.635.113 MWh ηλεκτρικής ενέργειας*. Από το σύνολο αυτό, το μεγαλύτερο ποσοστό προήλθε από:

- τους ατμοηλεκτρικούς σταθμούς του Αλιβερίου και της Πτολεμαΐδας: 3.251.296 MWh,
- τον Α.Η.Σ. Αγίου Γεωργίου: 1.535.436 MWh, και

[i] *Στατιστικά Στοιχεία έτους 1966,* ο.π., πίνακας 10.
[ii] ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής, 1967,* πίνακας 2.
[iii] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* 1969, πίνακας 29
[iv] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Ισολογισμός και Έκθεσις Πεπραγμένων έτους 1968,* σ.25
[v] ο.π., σσ. 31-34

- τους πέντε μεγάλους υδροηλεκτρικούς σταθμούς του Άγρα, του Λάδωνα, του Λούρου, του Ταυρωπού και των Κρεμαστών: 1.259.680 MWh.

Όμως, στην πραγματικότητα, η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας ανήλθε το 1968 στα 6.902.718 MWh. Η εξήγηση της απόκλισης είναι η ακόλουθη: «Αι απώλειαι μεταφοράς και μετασχηματισμού ανήλθον εις 267.605 MWh, ήτοι εις ποσοστόν 3,88%».[i] Οι *απώλειες μεταφοράς και μετασχηματισμού* εμφάνισαν άνοδο το 1969, φτάνοντας το 4,53% της συνολικής παραγωγής, η οποία αυξήθηκε κι αυτή, φτάνοντας στα 7,5 εκατ. MWh.[ii]

Το 1969 ηλεκτροδοτήθηκαν 567 νέοι οικισμοί από τη ΔΕΗ, και το σύνολο των ηλεκτροδοτούμενων οικισμών ανήλθε σε 6.158. Όπως φαίνεται από το διάγραμμα 50 στα *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία* της *Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* οι οικισμοί αυτοί είναι δύο κατηγοριών:

- ηλεκτροδοτηθέντες από τη ΔΕΗ, ή
- εξαγορασθέντες.

Είτε με την απευθείας *ηλεκτροδότηση*, είτε με την *εξαγορά,* ο συνολικός αριθμός των καταναλωτών ρεύματος Χ.Τ. της ΔΕΗ ανερχόταν πλέον, το 1969, σε 2.651.948. Από αυτούς τα 2.109.228 ήταν καταναλωτές ρεύματος Χ.Τ. για οικιακή χρήση. Μόνο *30.625* πελάτες της ΔΕΗ χρησιμοποιούσαν ρεύμα Χ.Τ. *για γεωργική χρήση*. Οι μισοί περίπου από αυτούς, δηλαδή οι 14.895, βρίσκονταν στην Περιφερειακή Διεύθυνση Πελοποννήσου – Ηπείρου. Στην Κεντρική Ελλάδα υπήρχαν 7.783 αγρότες που κατανάλωναν ρεύμα Χ.Τ. για γεωργική χρήση, στην Αττική 2.565, στα Νησιά 2.662, και στη Μακεδονία – Θράκη 2.720.[iii]

Οι περισσότεροι καταναλωτές ρεύματος Χ.Τ. *για γεωργική χρήση* ήταν συγκεντρωμένοι *στην περιοχή Ναυπλίου* (4.885), και στις περιοχές Κορίνθου (2.557), Χαλκίδας (2.048), Πάτρας (1.854), Καλαμάτας (1.638), κ.λπ. Αντίθετα, στην περιοχή Πολυγύρου υπήρχαν μόνο 19 καταναλωτές ρεύματος

[i] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Αναλύσεις Κόστους της Εκμεταλλεύσεως, Χρήσις 1968,* Τεύχος Πρώτον, Εκμετάλλευσις Παραγωγής – Μεταφοράς, πίνακες 1, 3.
[ii] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Αναλύσεις Κόστους της Εκμεταλλεύσεως, Χρήσις 1969,* Τεύχος Πρώτον, Εκμετάλλευσις Παραγωγής – Μεταφοράς, πίνακες 1, 3.
[iii] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* 1969, πίνακας 1.

Χ.Τ. για γεωργική χρήση, και στις περιοχές Κοζάνης 61, Αλεξανδρούπολης 68, Σερρών 119, Ιωαννίνων 116, κ.ο.κ.[i] Υπήρχαν επίσης σε όλη την Ελλάδα 8 καταναλωτές ρεύματος Μ.Τ. για γεωργική χρήση, οι 4 από αυτούς στην Αττική, οι 2 στον Πύργο, και από 1 στο Αγρίνιο και την Άρτα.[ii]

ΠΙΝΑΚΑΣ Π.Ζ.11

- 13 -

ΕΞΕΛΙΞΗ ΣΥΝΟΛΟΥ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΩΝ ΚΑΤΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΧΡΗΣΗ

ΕΤΟΣ / ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
ΑΤΤΙΚΗΣ	-	1.492	1.856	1.865	1.831	1.863	1.853	1.944	2.498	2.569	2.706
ΜΑΚΕΔ.ΘΡΑΚΗΣ	583	810	977	1.177	1.385	1.600	1.821	2.107	2.424	2.720	3.011
ΠΕΛΟΠ.ΗΠΕΙΡΟΥ	5.739	6.798	7.745	8.840	9.802	10.996	11.919	13.427	14.262	14.899	15.494
ΚΕΝΤΡ. ΕΛΛΑΔΟΣ	2.085	2.541	2.946	3.615	4.114	4.705	5.741	6.580	6.813	7.783	8.666
ΝΗΣΩΝ	724	1.232	1.339	1.489	1.611	1.783	1.975	2.175	2.426	2.662	2.921
ΣΥΝΟΛΟ	9.131	12.873	14.863	16.986	18.743	20.947	23.309	26.233	28.423	30.633	32.798

Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα, που βρίσκεται στο αρχείο του Στάθη Τσοτσορού,[iii] μέσα στη δεκαετία του 1960 οι καταναλωτές γεωργικής χρήσης υπερτριπλασιάστηκαν.

5.7. Η δεκαετία 1970-79

Η ηλεκτρική ενέργεια επέτρεψε την ανάπτυξη σημαντικών ημιαστικών και αγροτικών κέντρων της υπαίθρου. Με την ανάδειξη χωριών και κωμοπόλεων όπως η Βάβδος, ο Ίασμος, τα Σέρβια, τα Στάγειρα, το Μαντούδι, κλπ., σε κέντρα μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας, προωθήθηκε ο εκσυγχρονισμός της περιβάλλουσας Υπαίθρου Χώρας. Ενώ, άλλες μορφές ανάπτυξης ακολούθησαν παραθαλάσσιες πόλεις όπως το Ξυλόκαστρο, το Αίγιο και η Ηγουμενίτσα που φιλοξενούσαν κι αυτές υποσταθμούς. Σε πανελλαδικό επίπεδο πάντως, ο αριθμός των καταναλωτών ηλεκτρικής ενέργειας Χ.Τ. και Μ.Τ. για γεωργική χρήση αυξήθηκε, και το 1970 καταναλώθηκαν στη γεωργία συνολικά 104.009 MWh ρεύματος Χ.Τ. και 7.182 MWh Μ.Τ. Η μεγαλύτερη

[i] *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* 1969, ο.π.
[ii] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* 1969, πίνακας 2.
[iii] Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, 1961-1981, Στρατηγική Ανάπτυξης, Λειτουργία, Γ΄,* Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Οικονομική Σχολή, Καθηγητής: Γ. Κριμπάς, Αθήνα 1983.

κατανάλωση ρεύματος Χ.Τ. για γεωργική χρήση έγινε στην Πελοπόννησο – Ήπειρο: 48.354 MWh, και η μεγαλύτερη κατανάλωση Μ.Τ., επίσης γεωργικής χρήσης, έγινε στη Λιβαδειά: 3.422 MWh.[i]

Το 1970 η ύπαιθρος της Βόρειας Ελλάδας συγκέντρωνε σημαντικούς υποσταθμούς, όπως της Βάβδου στη Χαλκιδική με κατανάλωση 18.336 MWh, του Διδυμότειχου (13.948,2 MWh), του Ιάσμου (25,705 MWh), των Σερβίων (12.553,5 MWh) και των Σταγείρων (19.129,1 MWh).[ii] Επίσης, στην υπόλοιπη Ελλάδα οι υποσταθμοί που βρίσκονταν στην ύπαιθρο ήταν του Ταυρωπού (10.123,6 MWh), της Κωπαΐδας (40.774,8 MWh), της Λάρυμνας (7.906,5 MWh), του Μαντουδιού (33.168 MWh), του Σχηματαρίου (92.950,3 MWh), της Υλίκης (74.598,6 MWh), κλπ.

Το 1970 ηλεκτροδοτήθηκαν 980 νέοι οικισμοί, και το σύνολο των ηλεκτροδοτούμενων οικισμών έφτασε τις 7.135. Την ίδια χρονιά το σύνολο των ηλεκτροδοτούμενων αρδευτικών έφτασε τα 31.368. Όταν τελείωνε το 1970 είχαν περατωθεί τα δίκτυα και σε άλλους 339 οικισμούς, στους οποίους αντιστοιχούσε πληθυσμός 86.707 κατοίκων, «των οποίων όμως η ηλεκτροδότησις δεν επετεύχθη προ της λήξεως του έτους».[iii] Κατά το επόμενο έτος, το 1971, η ΔΕΗ ηλεκτροδότησε 936 νέους οικισμούς, και το σύνολο των ηλεκτροδοτούμενων οικισμών ανέβηκε έτσι σε 8.071. Ηλεκτρικό ρεύμα απολάμβανε πλέον το 95,6% του πληθυσμού της χώρας, δηλαδή 8.021.046 άτομα. Τα ηλεκτροδοτούμενα αρδευτικά ανήλθαν πλέον σε 33.555, και αντιστοιχούσαν σε 1.261.282 στρέμματα.

Το μέσο έσοδο της ΔΕΗ από την πωληθείσα ενέργεια Χ.Τ. έφτασε συνολικά τις 1.528 δρχ./καταναλωτή. Στην οικιακή χρήση ενέργειας Χ.Τ. το μέσο έσοδο ήταν 1.081 δρχ./καταναλωτή, στη βιομηχανική 7.635 δρχ./καταναλωτή, στην εμπορική 2.468, στη γεωργική 1.802, στην χρήση φωτισμού οδών και πλατειών 7.314, και, τέλος, στη δημόσια χρήση ήταν 6.177 δρχ./καταναλωτή.[iv]

---

[i] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* 1970, πίνακες 1-4.

[ii] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Παραγωγής-Μεταφοράς, *Ετήσιον Δελτίον Εκμεταλλεύσεως,* Έτος 1970, σ. 35.

[iii] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Ισολογισμός και Έκθεσις πεπραγμένων 1970,* σ. 36

[iv] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* 1971.

Το 1973 ηλεκτροδοτήθηκαν συνολικά 317 νέοι οικισμοί. Το σύνολο των ηλεκτροδοτούμενων οικισμών έφτασε έτσι τις 8.938, *ποσοστό 76,5%* του συνόλου. Οι περιοχές με τους λιγότερους ηλεκτροδοτούμενους οικισμούς ήταν ο Άγιος Νικόλαος Κρήτης με 51,5%, *τα Τρίκαλα με 57,3%*, ο Πολύγυρος με 59,6%, *η Ελευσίνα με 58,8%*, ο νομός Σάμου με 60,8%, η περιοχή Άρτας με 60,9%, η Κως με 61,5%, *η Λαμία με 63,7%*, η Σύρος με 63,7%, κ.λπ. Στην Περιφερειακή Διεύθυνση Νήσων μόνο το 70,9% των οικισμών είχαν ηλεκτρικό ρεύμα.[i] Την επόμενη χρονιά, το 1974, πουλήθηκαν 5.318.058 MWh ηλεκτρικού ρεύματος Χ.Τ., από τις οποίες *181.998 MWh* ήταν γεωργικής χρήσης, ποσοστό 3,42%. Καταναλώθηκαν επίσης 2.998.888 MWh ρεύματος Μ.Τ., από τις οποίες μόνο οι 25.194 MWh ήταν γεωργικής χρήσης, ποσοστό 0,84%. Το 1975 πουλήθηκαν 5.879.279 MWh ενέργειας Χ.Τ., από τις οποίες οι 203.839 ήταν γεωργικής χρήσης, ποσοστό 3,46%. Καταναλώθηκαν την ίδια χρονιά 3.173.977 MWh ενέργειας Μ.Τ., από τις οποίες οι 29.041 MWh ήταν γεωργικής χρήσης, ποσοστό 0,91%.[ii]

Η ζήτηση ενέργειας το 1975 ήταν 4,93 εκατ. MWh στην περιφέρεια Αττικής, 4,14 εκατ. MWh στις υπόλοιπες περιφέρειες και συνολικά 9,08 εκατ. MWh.[iii] Στη Βόρεια Ελλάδα οι πιο ενεργοβόροι υποσταθμοί βρίσκονταν στον Εύοσμο (411 χιλ. MWh), στον Άγιο Δημήτριο, στη Δόξα και στη Νέα Ελβετία του συγκροτήματος Θεσσαλονίκης. Επίσης, στην Αλεξάνδρεια Ημαθίας (83,9 χιλ. MWh) και στη Νάουσα (101 χιλ. MWh). Συνολικά η Βόρεια Ελλάδα το 1975 είχε καταναλώσει 1,72 εκατ. MWh.[iv] Στην Κεντρική Ελλάδα, την ίδια χρονιά, η κατανάλωση είχε ανέλθει στα 1,29 εκατ. MWh. Η μεγαλύτερη κατανάλωση είχε γίνει στους υποσταθμούς Σχηματαρίου (177 χιλ. MWh), Υλίκης (166 χιλ. MWh), Χαλκίδας Ι (103 χιλ. MWh) και Λαμίας (100 χιλ. MWh).[v] Στην Πελοπόννησο η μέγιστη κατανάλωση είχε σημειωθεί στους υποσταθμούς Πάτρας (155 χιλ. MWh) και Κορίνθου (140 χιλ. MWh). Στην Ήπειρο η μεγαλύτερη ήταν στα Ιωάννινα (77,9 χιλ. MWh).[vi]

---

[i] Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* Αναλυτικά κατά περιοχές, 1973, πίνακας 15.

[ii] Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* Αναλυτικά κατά περιοχές, 1974-75, πίνακες 3-4.

[iii] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Παραγωγής-Μεταφοράς, *Ετήσιον Δελτίον Εκμεταλλεύσεως,* Έτος 1975, σ. 30.

[iv] ο.π., σ. 26.

[v] ο.π., σ. 27.

[vi] ο.π.

Το 1975 η μεγαλύτερη μέση κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας Μ.Τ. και Χ.Τ. γινόταν στην *περιοχή της Ελευσίνας (7.572 KWh/ καταναλωτή)*, στην περιοχή της Θήβας (3.737 KWh/ καταναλωτή), της Χαλκίδας (2.815 KWh/ καταναλωτή), και των Μεσογείων (2.593 KWh/ καταναλωτή).[i] Η μεγαλύτερη κατανάλωση Μ.Τ. και Χ.Τ. ανά χιλιόμετρο δικτύου γινόταν στις περιοχές της Θεσσαλονίκης (632 MWh/km), της Ελευσίνας (625 MWh/km), των Ιλισίων (514MWh/km) και της Αθήνας (589 MWh/km).[ii]

Το 1977 σημειώθηκε αύξηση των πελατών Μέσης και Χαμηλής Τάσης της ΔΕΗ κατά 4,2%. Έτσι, στα τέλη του 1977 η ΔΕΗ είχε πλέον 4.019.439 πελάτες Μ.Τ. και Χ.Τ. Οι καταναλωτές γεωργικής χρήσης ήταν 62.559, αυξημένοι κατά 10,1% και οι καταναλωτές οικιακής χρήσης σε όλη την χώρα ήταν 3.164.421, αυξημένοι κατά 3,9%.[iii] Μέσα στο 1977 προωθήθηκαν για κατασκευή έργα αγροτικού εξηλεκτρισμού συνολικής δαπάνης 700.666.277 δρχ. για την εξυπηρέτηση 5.447 αρδευτικών και 835 λοιπών αγροτικών συγκροτημάτων.[iv]

Από τη μελέτη των δελτίων της επιχείρησης διαπιστώνουμε ότι οι Περιφερειακές Διευθύνσεις χωρίζονταν σε Περιοχές, Πρακτορεία και Υποπρακτορεία. Για παράδειγμα, η Διεύθυνση Περιφέρειας Μακεδονίας-Θράκης είχε την εξής εδαφική κατάτμηση: Περιοχές Νεάπολης, Θεσσαλονίκης, Καλαμαριάς, Φλώρινας, Κιλκίς, Ξάνθης, Κομοτηνής, Σερρών, Κοζάνης, Κατερίνης, Αλεξανδρούπολης, Καβάλας, Πολυγύρου, Έδεσσας, Βέροιας και Δράμας. Στο παρακάτω επίπεδο η Περιοχή Νεάπολης λ.χ. περιλάμβανε τα Υποπρακτορεία Σοχού, Νέας Χαλκηδόνας και Ασπροβάλτας, η περιοχή Αλεξανδρούπολης τα Πρακτορεία Διδυμοτείχου, Νέας Ορεστιάδας, Σουφλίου, και το Υποπρακτορείο Σαμοθράκης, και ούτω καθεξής.[v]

Το 1977 ηλεκτροδοτήθηκαν 271 νέοι οικισμοί και «προωθήθηκαν για κατασκευή έργα αγροτικού εξηλεκτρισμού για την εξυπηρέτηση 5.447 αρδευτικών και 835 λοιπών αγροτικών συγκροτημάτων». Το 1977 έγινε και η

[i] Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* Αναλυτικά κατά περιοχές, 1975, σ. 3.
[ii] ο.π., σ. 8.
[iii] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής, Συγκεντρωτικά Στοιχεία,* Τομέας Στατιστικών Μελετών Διανομής, 1977, σ. 4.
[iv] ο.π., σ. 7.
[v] ο.π., σσ. 19-23.

πρόσθετη *συμφωνία* μεταξύ ΔΕΗ και Υπουργείου Γεωργίας *για την αξιοποίηση των υπόγειων υδάτων της Θεσσαλίας.* Στο πλαίσιό της τέθηκε σε εφαρμογή η ηλεκτροδότηση 217 γεωτρήσεων του Προγράμματος Αναπτύξεως Υπογείων Υδάτων Θεσσαλίας.[i]

Η μικρότερη μέση κατανάλωση οικιακής χρήσης ανά καταναλωτή γινόταν στα Τρίκαλα, την Τρίπολη, τη Σάμο, το Ρέθυμνο, τη Σπάρτη, κλπ., ενώ η μεγαλύτερη στην επαρχία σημειωνόταν στην Πάτρα, τη Χαλκίδα, τη Ρόδο, τα Χανιά, κλπ.[ii]

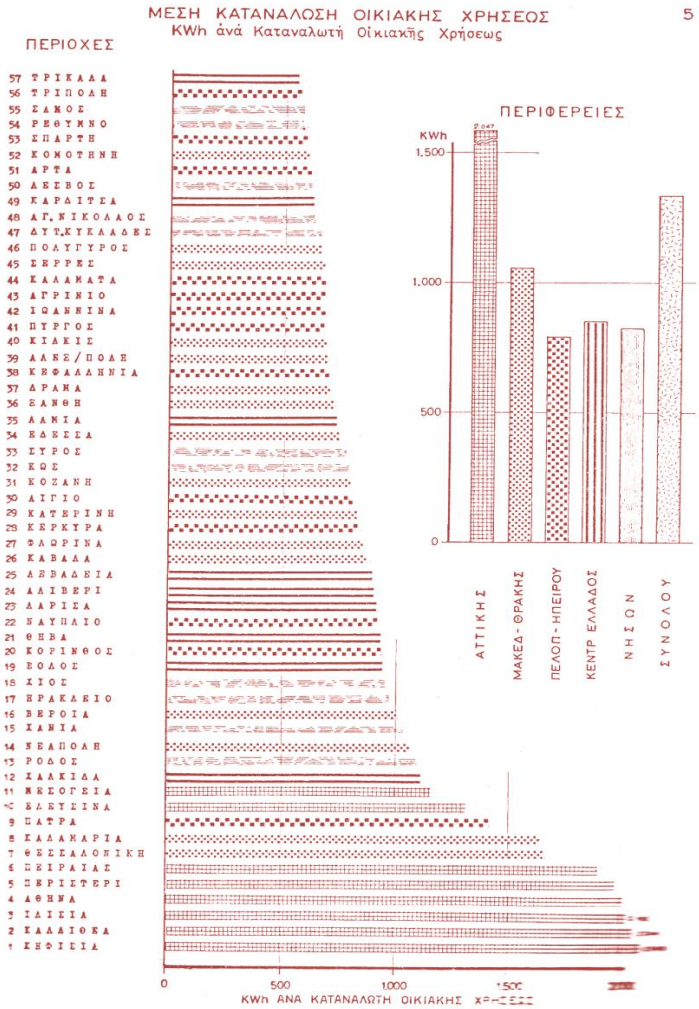

Το 1977 οι περιοχές με τον μικρότερο αριθμό συνδεδεμένων καταναλωτών Μ.Τ. και Χ.Τ. ήταν η Κεφαλληνία, η Κως, η Θήβα, η Σάμος, το Αλιβέρι, το Αίγιο, η Χίος, κλπ.[iii] Οι περιοχές της επαρχίας με το μεγαλύτερο αριθμό

[i] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *1977, Ισολογισμός και Έκθεση Πεπραγμένων,* σ. 40.
[ii] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής, Αναλυτικά Στοιχεία,* Τομέας Στατιστικών Μελετών Διανομής, 1977, σ. 3-5.
[iii] ο.π., σ. 2.

καταναλωτών ήταν, με φθίνουσα σειρά, η Λάρισα, το Ηράκλειο, η Πάτρα, τα Ιωάννινα, ο Βόλος, το Αγρίνιο, κλπ. Στην ύπαιθρο βρίσκονταν και οι περιοχές με την μικρότερη κατανάλωση ηλεκτρικού ρεύματος Μ.Τ. και Χ.Τ. ανά κάτοικο: Κομοτηνή, Τρίπολη, Άρτα, Σάμος, Λέσβος, Ξάνθη, Σπάρτη, Ρέθυμνο, Σέρρες, Κεφαλληνία, Τρίκαλα, κλπ. Η μεγαλύτερη κατανάλωση Μ.Τ. και Χ.Τ. ανά κάτοικο στην επαρχία γινόταν στις περιοχές Θήβας, Χαλκίδας, Κορίνθου, Πάτρας, Βέροιας, Βόλου, Ναυπλίου, κλπ.

Το 1978 είχαν διατεθεί 183.907.000 δρχ. για τον *Εξηλεκτρισμό Υπαίθρου* και 683.771.000 δρχ. για τον *Αγροτικό Εξηλεκτρισμό*. Ένα χρόνο μετά, το 1979, τα ποσά που διατέθηκαν για τον Εξηλεκτρισμό Υπαίθρου ήταν 103.313.000 δρχ. (μείωση κατά 43,8%) και για τον Αγροτικό Εξηλεκτρισμό 795.474.000 δρχ. (αύξηση 16,3%).[i] Όπως αναφερόταν στον Προϋπολογισμό της ΔΕΗ του 1978, τα έργα αγροτικού εξηλεκτρισμού

> *καλύπτουν τις ανάγκες της Υπαίθρου Χώρας και έχουν την προτεραιότητα μέσα στο συνολικό σχεδιασμό των έργων Διανομής, συμβάλλουν δε αποφασιστικά στην ανάπτυξη της Κρατικής Αγροτικής Πολιτικής.*[ii]

Τη μεγαλύτερη αύξηση στον αριθμό των καταναλωτών Χ.Τ. σημείωσε το 1978 η περιοχή των Δυτικών Κυκλάδων, όπου προστέθηκαν 6.165 νέοι πελάτες (+20,2%),[iii] τα Μεσόγεια (+7,9%), η περιοχή Ρεθύμνου (+6,7%) και η περιοχή του Πολύγυρου (+6,5%), κλπ. Ο ηλεκτρισμός είχε φτάσει στο 84,62% των οικισμών και στο 99% των κατοίκων της χώρας.[iv] Την επόμενη χρονιά η επέκταση συνεχιζόταν με τους ίδιους ρυθμούς:

> *Μέσα στο 1979 ηλεκτροδοτήθηκαν 5.262 φρέατα που εξυπηρετούν 277.341 στρέμματα. Έτσι, το σύνολο των ηλεκτροδοτούμενων κατά την 31.12.1979 φρεάτων ανέβηκε σε 72.050 φρέατα και τα στρέμματα που αρδεύονται απ' αυτά σε 3.842.864, αύξηση 7,17% και 7,19% αντίστοιχα.*
>
> *Συνεχίστηκε και κατά το 1979 η προσπάθεια αξιοποιήσεως των γεωτρήσεων του Προγράμματος*

[i] Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1979, σ. 14
[ii] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *1978, Γενικός Προϋπολογισμός,* Αθήνα, 1978, σ. 6.
[iii] Φαίνεται πάντως ότι η πραγματική αύξηση ήταν μικρότερη, αφού στην περιοχή της Σύρου σημειώθηκε μείωση του αριθμού των καταναλωτών κατά 3.456 συνδέσεις (−10%).
[iv] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής, Συγκεντρωτικά Στοιχεία,* Τομέας Στατιστικών Μελετών Διανομής, 1978.

Αναπτύξεως Υπογείων Υδάτων Θεσσαλίας (Π.Α.Υ.Υ.Θ.). Έτσι κατασκευάστηκαν τα δίκτυα για την ηλεκτροδότηση 72 γεωτρήσεων του παραπάνω προγράμματος συνολικής δαπάνης 27.733.983 δρχ. στην οποία η συμμετοχή του Δημοσίου ανήλθε σε 22.187.186 δρχ.

Τελείωσαν οι μελέτες για την ηλεκτροδότηση άλλων 54 γεωτρήσεων σε παρέβριες εκτάσεις, που η συνολική δαπάνη ηλεκτροδότησεώς τους θα ανέλθει σε 32.561.270 δρχ. στην οποία η συμμετοχή του Δημοσίου είναι 80%, δηλαδή 26.049.016 δρχ.[i]

«Για το 1979 οι συνολικές επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν σε έργα αρμοδιότητας Κλάδου Διανομής έφθασαν τα 6.109.536 δρχ., αντί 5.292.890 δρχ. που ήταν το 1978. Σημειώθηκε δηλαδή αύξηση 15,4%». Την ίδια χρονιά, μόνο το 1,7% των καταναλωτών Μ.Τ. και Χ.Τ. ήταν γεωργικής χρήσης, ενώ το 78,3% ήταν οικιακής χρήσης, το 15,3% εμπορικής, το 3,2% βιομηχανικής κ.λπ.

Η ηλεκτρική ενέργεια Μ.Τ. και Χ.Τ. που καταναλωνόταν στη βιομηχανία ανερχόταν στο 33% του συνόλου, ενώ για οικιακή χρήση καταναλωνόταν το 39,2%, για εμπορική το 19,3%, τη στιγμή που η *γεωργική χρήση* αποτελούσε μόλις *το 2,8% της συνολικής* κατανάλωσης ενέργειας (μεγαβατώρες). Κι ακόμη, *οι εισπράξεις από την κατανάλωση* ηλεκτρικής ενέργειας *για γεωργική χρήση* ανέρχονταν στο *2,5% του συνόλου*, ενώ η οικιακή χρήση απέδιδε το 39,1% των εισπράξεων, η βιομηχανική το 27,1% και η εμπορική το 25,3%.[ii]

Η μεγαλύτερη πυκνότητα κατανάλωσης ενέργειας Χ.Τ. σημειωνόταν φυσικά στην Αττική (1.369 MWh ανά km^2), ενώ ήταν πολύ χαμηλή σε όλες τις υπόλοιπες περιφέρειες: 43 στη Μακεδονία – Θράκη, 29 σε Πελοπόννησο – Ήπειρο, 30 στην Κεντρική Ελλάδα, 36 στα Νησιά, και 65 MWh ανά km^2 στο σύνολο της επικράτειας.[iii] Επίσης, στην Περιφερειακή Διεύθυνση Αττικής η μέση κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας Χ.Τ. ήταν 2.537 KWh ανά καταναλωτή Χ.Τ., ενώ στην περιφερειακή Διεύθυνση Μακεδονίας – Θράκης η μέση κατανάλωση ανερχόταν σε 1.877 KWh ανά καταναλωτή Χ.Τ., σε Πελοπόννησο – Ήπειρο ήταν 1.533 KWh, στην Κεντρική Ελλάδα 1.829, στα

[i] Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1979, σ. 7
[ii] ο.π., σ. 36
[iii] ο.π., σ. 40

Νησιά μόλις 1.429, και στο σύνολο της χώρας 2.021.[i] Οι περισσότεροι από τους καταναλωτές γεωργικής χρήσης βρίσκονταν σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970-79 στην Περιφερειακή Διεύθυνση Πελοποννήσου - Ηπείρου: 15.494 το 1970 και 28.445 το 1979. Μεγάλος συγκριτικά αριθμός καταναλωτών γεωργικής χρήσης υπήρχε και στην Περιφερειακή Διεύθυνση Κεντρικής Ελλάδας (Θεσσαλία και Ανατολική Στερεά): 8.666 το 1970, και 20.228 το 1979. Αντίθετα, στις περιοχές της Περιφερειακής Διεύθυνσης Μακεδονίας – Θράκης οι καταναλωτές γεωργικής χρήσης ήταν, συγκριτικά, αρκετά λιγότεροι: το 1970 ήταν 3.011, και το 1979 ανέρχονταν σε 11.780. Την ίδια εποχή στα Νησιά, βρίσκουμε 2.921 καταναλωτές γεωργικής χρήσης το 1970, ενώ το 1979 ανέρχονταν πλέον σε 7.828.

Οι δραστηριότητες που τροφοδοτούνταν από τις γεωργικές χρήσεις ήταν *σχεδόν αποκλειστικά αρδευτικές*. Στις 31.12.1979 από τους 72.693 καταναλωτές γεωργικής χρήσης, οι *72.050* χρησιμοποιούσαν το ηλεκτρικό ρεύμα για άρδευση. *Οι υπόλοιποι 643* καταναλωτές, που χρησιμοποιούσαν ηλεκτρισμό για άλλες γεωργικές εργασίες, και όχι για άρδευση, *βρίσκονταν όλοι στην Αττική*. Από τους 4.412 καταναλωτές γεωργικής χρήσης στην Αττική, αρδευτικές χρήσεις τροφοδοτούσαν οι 3.769.

Σε όλη την Ελλάδα, εκτός από την Αττική, η γεωργική χρήση ήταν για άρδευση.[ii] Η βιομηχανική χρήση αποτελούσε το 1979 το 39,6% της *συνολικής κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας*. Η οικιακή χρήση συνιστούσε το 34,7% του συνόλου και η εμπορική το 16,5%. Την ίδια χρονιά η *γεωργική χρήση* μόλις που ξεπερνούσε *το 1%* της συνολικής κατανάλωσης, και μέσα στη δεκαετία *ποτέ δεν ξεπέρασε το 4%*, τη στιγμή που η οικιακή χρήση από το 1973 και μετά θα ξεπεράσει και αυτήν ακόμα τη βιομηχανική: 38,2% έναντι 37%. Επίσης, η εμπορική χρήση αποτελούσε το 1979 το 19,3% του συνόλου της κατανάλωσης, ενώ η βιομηχανική υποχωρούσε στο 33% και η οικιακή συνιστούσε πια το 39,2%.[iii]

[i] *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1979, ο.π., σ. 41
[ii] Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1979, *σσ*. 43-56
[iii] ο.π., σ. 46

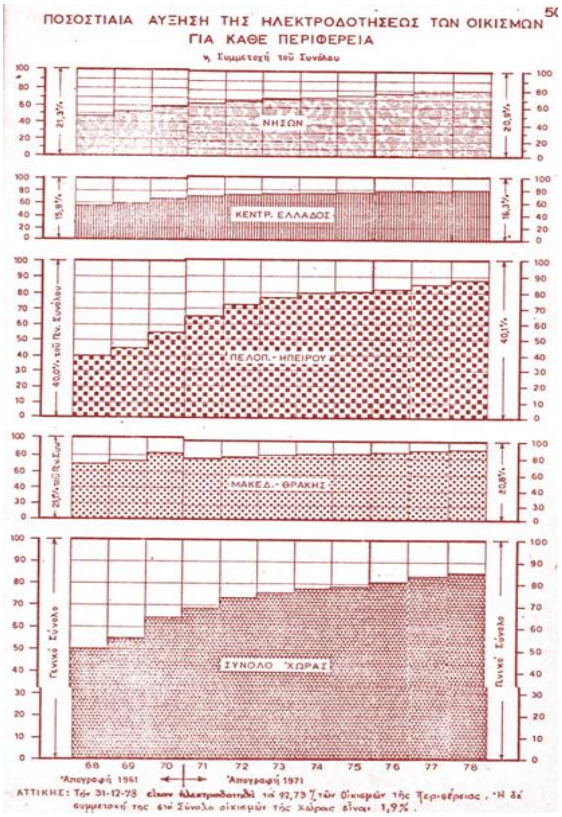

Με τις ηλεκτροδοτήσεις οικισμών που έγιναν μέσα στη δεκαετία του 1970-79 ο αριθμός των οικισμών με ηλεκτρικό ρεύμα έφτασε από 8.098 το 1971, στις 9.450 το 1976, για να ξεπεράσει τις 10.000 στο τέλος της δεκαετίας.[i]

Ελλείψεις όμως διαπιστώνονταν στην ηλεκτροδότηση των οικισμών της χώρας, ακόμα και το 1979. Από το σύνολο των 11.691 οικισμών της χώρας ηλεκτροδοτούνταν μόνο οι 10.012. Υπήρχαν δηλαδή, σύμφωνα με την απογραφή, *14.410 άτομα δίχως ηλεκτρικό ρεύμα*. Στην κεντρική Ελλάδα, το 1979, ηλεκτροδοτούνταν μόνο το 81,3% των οικισμών (98,19% του πληθυσμού), και στα νησιά το 82,08% των οικισμών (98,79% του πληθυσμού). Στην Μακεδονία – Θράκη ο ηλεκτρισμός είχε φτάσει στο 88,29% του συνόλου των οικισμών, δηλαδή σε 2.141 από τους 2.425 οικισμούς, ενώ στην Πελοπόννησο και την Ήπειρο ηλεκτροδοτούνταν το 87,48% των οικισμών. Ακόμη και στην Αττική, υπήρχαν 16 οικισμοί χωρίς ηλεκτρικό ρεύμα.[ii]

«Το 1979 ηλεκτροδοτήθηκαν 119 νέοι οικισμοί με 11.331 κατοίκους και τελείωσαν τα δίκτυα για την ηλεκτροδότηση 37 ακόμη οικισμών. Επίσης μέσα στο έτος άρχισε η κατασκευή των δικτύων για 45 ακόμη οικισμούς». Έτσι, το 85,64% των οικισμών της χώρας είχαν ηλεκτρικό ρεύμα, με το 99,12% του πληθυσμού.

Στον τομέα του αγροτικού εξηλεκτρισμού το 1979 κατασκευάστηκαν έργα *συνολικής δαπάνης 990,55 εκατ. δρχ.* για την ηλεκτροδότηση 5.635 *αρδευτικών* και 673 φορτίων λοιπών αγροτικών χρήσεων (*πτηνοτροφείων, βουστασίων, χοιροστασίων*). Στη δαπάνη αυτή συμμετείχε η ΔΕΗ σε ποσοστό

[i] ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1979, σ. 51.
[ii] ο.π., σ. 50.

48,65%, οι παραγωγοί σε ποσοστό 6,81%, και οι δημόσιες επενδύσεις σε ποσοστό 44,54%.[i] Η χρήση ηλεκτρισμού όμως ήταν μεγαλύτερη στις βιομηχανικές περιοχές, όπως και στις αστικές.

Το 1979, οι τρεις περιοχές με την *μεγαλύτερη κατανάλωση* ηλεκτρικής ενέργειας Μ.Τ. και Χ.Τ. *ανά κάτοικο* ήταν η Χαλκίδα με 4.557 KWh/κάτοικο, η Ελευσίνα με 5.170, και η Θήβα με 5.250. Ακολουθούσαν τα Μεσόγεια και η Κηφισιά. Υπολογίζοντας όμως μόνο τη Χ.Τ. η Κηφισιά ανερχόταν πλέον στην πρώτη θέση, και η Θήβα έπεφτε στην τρίτη. Η Κηφισιά παρέμενε στην πρώτη θέση όσον αφορά και τη μέση κατανάλωση οικιακής χρήσης.[ii]

Το 1979 από τα 4.329.130 καταναλωτές ηλεκτρικής ενέργειας Χ.Τ. και Μ.Τ. μόνο *οι 72.693 ήταν γεωργικής χρήσης*. Στην περιοχή του *Ναυπλίου* υπήρχαν οι περισσότεροι καταναλωτές Χ.Τ. για γεωργική χρήση: 7.619. Περιοχές της υπαίθρου με μεγάλους αριθμούς καταναλωτών Χ.Τ. για γεωργική χρήση ήταν και η *Λάρισα* με 4.301 συνδεμένους αγρότες, η *Κόρινθος* με 3.867, η *Χαλκίδα* με 3.417, η *Λαμία* με 3.282, η Καλαμάτα με 3.134, ο Πύργος με 3.021, η Πάτρα με 2.726, η Τρίπολη με 2.808, η Καρδίτσα με 2.200, η Σπάρτη με 2.172, ο Βόλος με 1.995, τα Χανιά με 1.576, κ.λπ. *Τη μεγαλύτερη* όμως *ενέργεια Χ.Τ. για γεωργική χρήση* κατανάλωσαν το 1979 οι αγρότες της περιοχής της Λάρισας: 44.174 MWh. Συνολικά, σε δύο Περιφερειακές Διευθύνσεις, στην Κεντρική Ελλάδα και στην Πελοπόννησο – Ήπειρο, καταναλώθηκαν, το 1979, αντίστοιχα 121.751 MWh, και 108.028 MWh ενέργειας Χ.Τ., δηλαδή πάνω από τα 2/3 της εγχώριας κατανάλωσης για γεωργική χρήση.[iii]

Στο Αγρίνιο υπήρχαν 30 καταναλωτές ηλεκτρικής ενέργειας Μ.Τ. για γεωργική χρήση, με κατανάλωση 20.022 MWh, και στον Πύργο άλλοι 31, με κατανάλωση 17.215 MWh. Οι καταναλωτές Μ.Τ. για γεωργική χρήση ήταν συνολικά 81 σε όλη τη χώρα, και αγόρασαν συνολικά 40.636 MWh.[iv] Οι αγρότες, αν και μείωσαν μέσα στο 1979 τη χρήση ηλεκτρικής ενέργειας κατά 4,2%, πλήρωσαν ποσά αυξημένα, σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος,

[i] *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1979, ο.π.
[ii] Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Αναλυτικά,* 1979, σσ. 3-5.
[iii] ο.π., Πίνακες 1,3.
[iv] ο.π., Πίνακας 2.

κατά 26,6%, δηλαδή 761,09 εκατ. δρχ.[i] Το Δεκέμβριο του 1979 η ηλεκτρική ενέργεια που διατέθηκε στην κατανάλωση για γεωργική χρήση αποτελούσε το 0,27% του συνόλου, δηλαδή 4,48 GWh. «Κατά την περίοδο του μήνα [Δεκέμβριος 1979] ηλεκτροδοτήθηκαν 155 νέα αρδευτικά συγκροτήματα με τα οποία εξασφαλιζόταν η άρδευση 6.548 στρεμμάτων. Έτσι την 31.12.79 ηλεκτροδοτούνταν σε ολόκληρη τη χώρα 72.050 αρδευτικά συγκροτήματα» που εξυπηρετούσαν 3.824.864 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης.

5.8. Η δεκαετία 1980-89

Κατά την περίοδο του μήνα Φεβρουαρίου 1980 ηλεκτροδοτήθηκαν 189 νέα αρδευτικά συγκροτήματα με τα οποία εξασφαλίστηκε η άρδευση 6.229 στρεμμάτων. Έτσι την 29.2.80 ηλεκτροδοτούνταν έργα που εξυπηρετούσαν την άρδευση συνολικά 3.854.110 στρεμμάτων. Από τον Ιούλιο του 1980 οι βασικές τιμές του ρεύματος που χρησιμοποιούνταν στη γεωργία αυξήθηκαν κατά 15%, όπως και στη βιομηχανία, το εμπόριο, και το δημόσιο τομέα.

Τον Οκτώβριο 1980 ηλεκτροδοτήθηκαν 244 νέα αρδευτικά συγκροτήματα για την άρδευση 7.393 στρεμμάτων. Έτσι την 31.10.80 ηλεκτροδοτούνταν σ' ολόκληρη τη χώρα αρδευτικά έργα για 4.097.449 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης. Το Νοέμβριο του 1980 ηλεκτροδοτήθηκαν 144 νέα αρδευτικά συγκροτήματα για την άρδευση 5.952 στρεμμάτων. Το 1980 η ΔΕΗ εξυπηρετούσε 77.907 καταναλωτές γεωργικής χρήσης, οι οποίοι κατανάλωσαν 400.407 MWh ηλεκτρικής ενέργειας (ποσοστό 2,9% των συνολικών πωλήσεων), πληρώνοντας 1,17 δις δρχ. Το ίδιο έτος ηλεκτροδοτήθηκαν 119 νέοι οικισμοί με 9.462 κατοίκους και τελείωσαν τα δίκτυα για την ηλεκτροδότηση 25 ακόμη οικισμών.[ii]

Στον τομέα του αγροτικού εξηλεκτρισμού, το 1980, προωθήθηκε η κατασκευή έργων συνολικής δαπάνης 709.640.721 δρχ., για την ηλεκτροδότηση 3.774 αρδευτικών και 491 φορτίων λοιπών αγροτικών χρήσεων, όπως πτηνοτροφεία, βουστάσια, χοιροστάσια, κ.λπ.

[i] ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1979.
[ii] ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1980, σσ. 4, 6.

Η ΔΕΗ συμμετείχε με ποσοστό 51,98% στη χρηματοδότησή τους, οι παραγωγοί με ποσοστό 6,36%, και οι δημόσιες επενδύσεις με ποσοστό 41,66%. Μέσα στο 1980 ηλεκτροδοτήθηκαν 5.545 νέα φρέατα, που εξυπηρετούσαν 318.454 στρέμματα, κατασκευάστηκαν τα δίκτυα για την ηλεκτροδότηση 46 γεωτρήσεων του Προγράμματος Αναπτύξεως Υπογείων Υδάτων Θεσσαλίας, και τελείωσαν οι μελέτες για την ηλεκτροδότηση άλλων 39 γεωτρήσεων σε παρέβριες εκτάσεις.[i]

Το ίδιο έτος οι περιοχές με τη μεγαλύτερη κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας Μ.Τ. και Χ. Τ. ήταν η Ελευσίνα με 5.369 KWh/κάτοικο, η Θήβα με 5.050 KWh/κάτοικο, η Χαλκίδα με 4.703 KWh/κάτοικο, και τα Μεσόγεια με κατανάλωση 4.289 KWh/κάτοικο.[ii] Οι καταναλωτές γεωργικής χρήσης το 1981 αυξήθηκαν κατά 6,3%, και έφτασαν τις 82.781, καταναλώνοντας 466.338 MWh, και πληρώνοντας 1,43 δις δρχ. «Το 1981 ηλεκτροδοτήθηκαν συνολικά 99 νέοι οικισμοί με 5.769 κατοίκους και τελείωσαν τα δίκτυα για ηλεκτροδότηση 25 ακόμη οικισμών. Επίσης μέσα στο έτος άρχισε η κατασκευή των δικτύων για 40 ακόμη οικισμούς».

Το 1981, επίσης, «στον τομέα του αγροτικού εξηλεκτρισμού προωθήθηκε η κατασκευή έργων συνολικής δαπάνης 849.995.654 δρχ., για την ηλεκτροδότηση 3.349 αρδευτικών και 582 φορτίων λοιπών αγροτικών χρήσεων, όπως πτηνοτροφεία, βουστάσια, χοιροστάσια κ.λπ.». Στη δαπάνη συμμετείχε η ΔΕΗ με ποσοστό 48,09%, οι παραγωγοί με ποσοστό 7,11%, και οι δημόσιες επενδύσεις με ποσοστό 44,8%.

Ακόμη ηλεκτροδοτήθηκαν 4.483 νέα φρέατα που εξυπηρετούν 212.352 στρέμματα,[iii] κατασκευάστηκαν τα δίκτυα για την *ηλεκτροδότηση 73 αντλιοστασίων* αρδεύσεως βαθέων γεωτρήσεων της περιοχής Ερυθροποτάμου Ν. Έβρου, προωθήθηκαν προς κατασκευή τα *δίκτυα ηλεκτροδότησης 34 γεωτρήσεων* του Προγράμματος Αναπτύξεως Υπογείων Υδάτων Θεσσαλίας, και τελείωσαν οι μελέτες ηλεκτροδότησης άλλων 9 γεωτρήσεων του Π.Α.Υ.Υ.Θ.

[i] *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1980, ο.π., σ. 7
[ii] ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Αναλυτικά,* 1980, διάγραμμα 3
[iii] ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1981, σσ. 5-8

Την επόμενη χρονιά, το 1982, συνδέθηκαν 113.151 νέοι καταναλωτές στη ΔΕΗ, από τους οποίους οι 4.208 ήταν γεωργικής χρήσης. Έτσι οι πελάτες της ΔΕΗ στον αγροτικό τομέα έφτασαν τους 86.989,[i] οι οποίοι μέσα στο 1982 αγόρασαν 450.000 MWh ηλεκτρικής ενέργειας, και πλήρωσαν γι αυτήν 1,1 δις δρχ. Σε σύγκριση όμως με το 1981 υπήρξε μια μείωση τόσο στην ποσότητα της ενέργειας που χρησιμοποιήθηκε στον αγροτικό τομέα (−2,4%), όσο και στις εισπράξεις της ΔΕΗ από τη γεωργική χρήση (−20,2%).Την ίδια χρονιά η οικιακή χρήση της ηλεκτρικής ενέργειας αυξανόταν κατά 6,9%, και οι εισπράξεις από τη βιομηχανική χρήση αυξάνονταν κατά 34,9%.[ii]

Η μέση κατανάλωση στη γεωργική χρήση ρεύματος Χ.Τ. ήταν 4.495 KWh, και το μέσο κόστος 11.503 δρχ. Η μέση κατανάλωση στη γεωργική χρήση Μ.Τ. ήταν 612.223, και το μέσο κόστος 1.413.835 δρχ.[iii] «Το 1982 ηλεκτροδοτήθηκαν 91 νέοι οικισμοί με 5.826 κατοίκους και τελείωσαν τα δίκτυα για την ηλεκτροδότηση 14 ακόμα οικισμών. Επίσης μέσα στο έτος άρχισε η κατασκευή των δικτύων για 36 ακόμα οικισμούς».

Έτσι, στις 31.12.1982 είχαν ηλεκτροδοτηθεί συνολικά 10.321 οικισμοί, δηλαδή το 88,28% του συνόλου, και το 99,36% του πληθυσμού της χώρας. Την προηγούμενη χρονιά το 1981, από το συνολικό αριθμό των 11.691 οικισμών της χώρας, σύμφωνα με την απογραφή του 1971, ήταν ηλεκτροδοτημένοι 10.230, δηλαδή το 87,5% των οικισμών, και το 99,3% του συνολικού πληθυσμού.[iv]

Το *μήκος του δικτύου Μ.Τ.* είχε φθάσει σε όλη τη χώρα τα *55.503 km*, και το *μήκος του δικτύου Χ.Τ.* τα *61.442 km*. Οι περιοχές με το μεγαλύτερο μήκος δικτύου, συνολικά Μ.Τ. και Χ.Τ., ήταν η Λάρισα με 2.361 km, τα Ιωάννινα με 2.098 km, η Κοζάνη με 2.088 km, η Λαμία με 2.061 km, το Αγρίνιο, ο Πύργος, κ.λπ. Η μεγαλύτερη κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας Μ.Τ. και Χ.Τ. γινόταν στην περιοχή της Ελευσίνας (5.896 KWh/κάτοικο), στην περιοχή Χαλκίδας (4.477 KWh/κάτοικο), και στα Μεσόγεια (4.388 KWh/κάτοικο).[v]

[i] ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1982, σ. 5
[ii] ο.π., σ. 7
[iii] ο.π., σ. 29
[iv] ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1982, σ. 7
[v] ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Αναλυτικά,* 1982, σ. 3, 7

Στον τομέα του αγροτικού εξηλεκτρισμού προωθήθηκε η κατασκευή έργων συνολικής δαπάνης 1,2 δις δρχ. για την ηλεκτροδότηση *4.334 αρδευτικών* και *642* φορτίων λοιπών αγροτικών χρήσεων (*πτηνοτροφείων, βουστασίων, χοιροστασίων* κ.λπ.).

Το 1982 ηλεκτροδοτήθηκαν 4.636 νέα φρέατα που εξυπηρετούσαν 311.163 στρέμματα. Έτσι, το σύνολο των ηλεκτροδοτούμενων, κατά την 31.12.1982, φρεάτων είχε ανέλθει στα 84.949 φρέατα και τα στρέμματα που αρδεύονταν από αυτά σε 4.578.508, αύξηση 5,1 και 6,3% αντίστοιχα.

Στο *νομό Ξάνθης* ηλεκτροδοτήθηκαν *11 βαθειές γεωτρήσεις*, στην *περιοχή Ερυθροποτάμου Έβρου* κατασκευάστηκαν τα δίκτυα για *ηλεκτροδότηση 95 αντλιοστασίων* αρδεύσεως από βαθειές γεωτρήσεις, και ανάλογα έργα έγιναν στη Ροδόπη και τη Θεσσαλία (Πρόγραμμα Αναπτύξεως Υπογείων Υδάτων Θεσσαλίας).[i]

Το 1983 καταναλώθηκαν *569 GWh για γεωργική χρήση*, ποσοστό 2,6% του συνόλου, ενώ το προηγούμενο έτος, το 1982 είχαν καταναλωθεί 455 GWh, ποσοστό 2,2% του συνόλου.[ii]

Όλα αυτά τα χρόνια, η *πωληθείσα ενέργεια για γεωργική χρήση* αυξανόταν, και ενώ αποτελούσε το 1,8% του συνόλου το 1968, και το 3,5% του συνόλου το 1977, ανήλθε στο 4% το 1984, στο 5,1% το 1985, στο 5,8% το 1988.[iii]

[i] ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1982, σ. 8
[ii] Έκθεση του κ. Δημ. Παπαμαντέλλου, διοικητή της ΔΕΗ, στην Αντιπροσωπευτική Συνέλευση της ΔΕΗ της 9ης Απριλίου 1985, για τα έτη 1982 και 1983.
[iii] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Στατιστική Επετηρίδα της Διανομής,* 1989

5.9. Ο οικιακός τομέας κατανάλωσης

Η αυξημένη σημασία του οικιακού τομέα κατανάλωσης καταφαίνεται διαχρονικά από τη διάρθρωση του ενεργειακού ισοζυγίου ανά τομείς δραστηριότητας. Στο παρακάτω γράφημα μπορούμε να διαπιστώσουμε την άνοδο της σημασίας των μεταφορών στον τομέα της κατανάλωσης ενέργειας, την κάμψη της βιομηχανίας, αλλά και το σημαντικό ποσοστό που κατέχει ο οικιακός τομέας στο ενεργειακό ισοζύγιο.

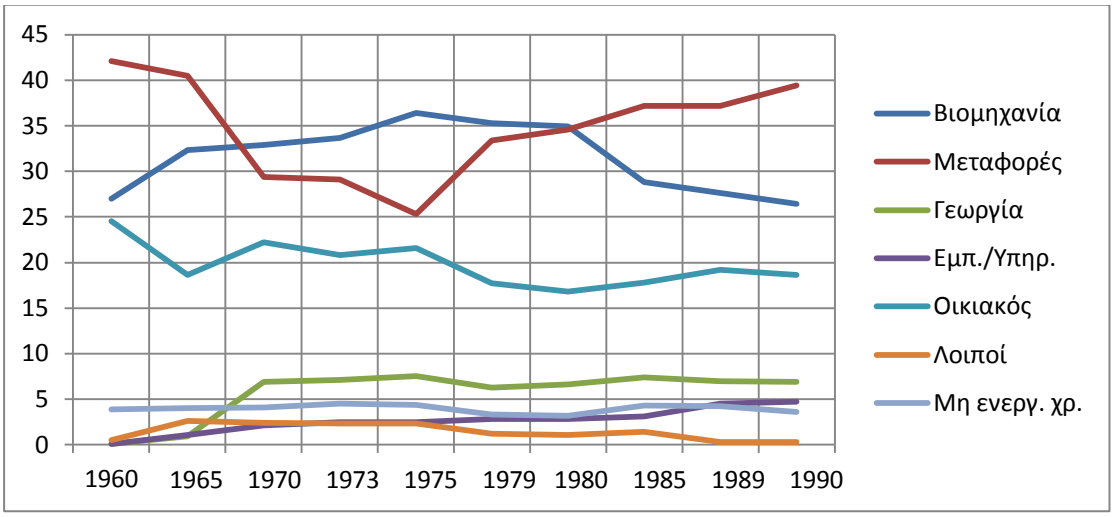

Πιο αναλυτικά, στον πίνακα που ακολουθεί, παρατηρούμε ότι η κατανάλωση ενέργειας στον οικιακό τομέα αποτελούσε το 1960 το 1/4 της συνολικής, και το 1973 το 1/5.

	Βιομηχανία	Μεταφορές	Γεωργία	Εμπόριο - Υπηρεσίες	Οικιακός τομέας	Λοιποί τομείς	Μη ενεργειακές χρήσεις
1960	27	42,1	0,1	0,1	24,5	0,5	3,9
1965	32,3	40,5	0,9	1,1	18,6	2,6	4
1970	32,9	29,4	6,9	2,1	22,2	2,4	4,1
1973	33,7	29,1	7,1	2,5	20,8	2,3	4,5
1975	36,4	25,3	7,5	2,5	21,6	2,3	4,4
1979	35,3	33,4	6,3	2,8	17,7	1,2	3,3
1980	34,9	34,6	6,6	2,8	16,8	1,1	3,2
1985	28,8	37,2	7,4	3,1	17,8	1,4	4,3
1989	27,6	37,2	7	4,5	19,2	0,3	4,2
1990	26,4	39,4	6,9	4,7	18,6	0,3	3,6

Διάρθρωση ενεργειακού ισοζυγίου ανά τομείς δραστηριότητας, Αρχείο Τσοτσορού, Πίνακας G. 3

Ο οικιακός τομέας κατανάλωνε από το 1965 ως το 1985 στην Ελλάδα τέσσερις μορφές ενέργειας: άνθρακα και λιγνίτη, λοιπά στερεά προϊόντα, πετρέλαιο και ηλεκτρισμό. Η κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας, όπως βλέπουμε στον πίνακα που ακολουθεί, αυξανόταν σε όλη την περίοδο αυτή.

	Άνθρακας	Λοιπά στερεά προϊόντα	Πετρέλαιο	Ηλεκτρική ενέργεια	Σύνολο
1965	0,07	-	0,49	0,09	0,65
1970	0,04	0,40	0,86	0,17	1,47
1973	0,04	0,40	1,22	0,26	1,93
1975	0,04	0,40	1,16	0,29	1,89
1979	0,06	0,40	1,17	0,44	2,07
1980	0,04	0,40	1,03	0,49	1,96
1985	0,03	0,40	1,19	0,66	2,29

Ανάλυση της κατανάλωσης ενέργειας στον οικιακό τομέα σε εκατομμύρια Τόννους Ισοδυνάμου Πετρελαίου

Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα από το Αρχείο Τσοτσορού,[i] το πετρέλαιο και η ηλεκτρική ενέργεια ήταν οι δυο βασικές πηγές ενέργειας της εξεταζόμενης περιόδου, παρουσιάζοντας μια αυξητική τάση με το πέρασμα του χρόνου. Ειδικότερα, η κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας στον οικιακό τομέα αυξήθηκε από το 1965 ως το 1985 κατά 570 χιλιάδες Τόννους Ισοδυνάμου Πετρελαίου.

[i] Πίνακας, G. 1, 65, Αρχείο Τσοτσορού.

5.10. Η εξέλιξη της οικιακής κατανάλωσης ρεύματος

Κατά τη δεκαετία του 1960 το ηλεκτρικό ρεύμα έφτασε για πρώτη φορά σε πολλά ελληνικά νοικοκυριά. Σύμφωνα με τους δείκτες που καταγράφει ο Στάθης Τσοτσορός,[i] η οικιακή κατανάλωση σημείωνε αλματώδη άνοδο στις περιφέρειες Νήσων και Πελοποννήσου-Ηπείρου, ενώ πολύ σημαντική ήταν η μεγέθυνση της οικιακής κατανάλωσης και στις άλλες περιφέρειες.

ΠΙΝΑΚΑΣ Π.Ζ.14

ΕΞΕΛΙΞΗ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ ΚΑΤΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

(ΒΑΣΗ 1961 Δ 100)

ΕΤΟΣ / ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	
Αττικής	-	100	112,30	128,8	148,45	168,36	190,61	207,02	220,91	257,44	285,51	419,4
Μακεδονίας-Θράκης	79,56	100	117,79	143,87	169,70	199,67	240,67	294,98	311,71	367,45	418,29	689,8
Πελοποννήσου-Ηπείρου	78,71	100	121,88	149,28	174,61	213,59	253,86	316,28	410,27	492,09	578,80	1027,9
Κεντρικής Ελλάδας	71,31	100	118,24	135,19	156,04	181,27	217,06	260,47	276,36	307,28	356,30	611,0
Νήσων	62,47	100	131,57	165,76	203,24	234,21	280,97	360,78	429,83	504,23	582,12	1002,6
ΣΥΝΟΛΟ	16,79	100	114,10	132,58	153,66	176	202,29	227,66	246,96	288,23	323,59	499,1

Ο αριθμός των οικιακών καταναλωτών σημείωνε επίσης άνοδο στα νησιά, την Πελοπόννησο, και γενικά σε όλη την Ελλάδα. Οι οικιακοί καταναλωτές ήταν το 1960 τα 3/4 του συνόλου, ενώ το 1970 ο αριθμός τους αντιστοιχούσε πλέον στα 4/5 του συνόλου.

ΕΞΕΛΙΞΗ ΟΙΚΙΑΚΩΝ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΩΝ ΚΑΤΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ 1961-1970

(Ποσοστό % του ετήσιου συνόλου)

ΕΤΟΣ / ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
Αττικής	-	41,3	42,0	41,2	40,8	39,8	39,1	37,6	36,7	36,2	35,9
Μακεδονίας-Θράκης	41,4	23,9	23,1	22,9	23,1	23,8	24,2	24,1	24,5	24,7	24,5
Πελοποννήσου-Ηπείρου	22,6	12,6	13,0	13,2	13,8	14,4	14,4	15,9	16,2	16,4	16,8
Κεντρικής Ελλάδας	24,8	14,3	13,7	13,5	13,1	12,9	12,8	12,8	12,4	12,2	12,2
Νήσων	11,2	7,9	8,2	9,2	9,2	9,1	9,5	9,6	10,2	10,5	10,6
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Οικιακ./συν.καταν.(%)	75,6	76,7	77,1	77,4	77,7	78,0	78,3	78,8	79,3	79,5	79,7

Η οικιακή κατανάλωση αποτελούσε το 1961 το 29,4% της συνολικής, για να αναρριχηθεί το 1969 στο 34,5%.

[i] Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, 1961-1981, Στρατηγική Ανάπτυξης, Λειτουργία, Γ΄*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Οικονομική Σχολή, Καθηγητής: Γ. Κριμπάς, Αθήνα 1983.

ΠΙΝΑΚΑΣ Π.Ζ.20

ΕΞΕΛΙΞΗ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ ΚΑΤΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ 1961-1970

(Ποσοστό % του ετήσιου συνόλου)

ΕΤΟΣ / ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
Αττικής	-	77,8	76,5	75,5	75,1	74,4	73,3	70,7	69,6	68,4	68,6
Μακεδονίας-Θράκης	49,0	10,3	10,7	11,3	11,4	11,7	12,3	13,4	13,0	13,2	13,4
Πελοποννήσου -Ηπείρου	20,5	4,4	4,7	4,9	5,0	5,3	5,5	6,1	7,3	7,5	7,8
Κεντρικής Ελλάδας	20,3	4,8	4,9	4,9	4,9	4,9	5,1	5,5	5,3	5,1	5,3
Νήσων	10,2	2,7	3,2	3,4	3,6	3,7	3,8	4,3	4,8	4,8	4,9
ΣΥΝΟΛΟ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Οικ/συν.καταν.(%)	18,6	29,4	29,8	30,5	31,0	31,1	31,1	33,3	34,0	34,5	34,7

Στην ανάπτυξη της οικιακής κατανάλωσης ηλεκτρικού ρεύματος στην ύπαιθρο και τις επαρχιακές πόλεις επέδρασε θετικά η μείωση της μέσης τιμής της KWh, η οποία όμως παρέμενε όλη αυτή την περίοδο ακριβότερη από την Αθήνα. Το 1970 η KWh κόστιζε 1,080 δρχ. στην Αττική, 1,368 στη Μακεδονία και τη Θράκη, 1,387 στην Πελοπόννησο και την Ήπειρο, 1,430 στην Κεντρική Ελλάδα και 1,398 στα Νησιά.[i]

Φαίνεται όμως ότι η οικιακή κατανάλωση έχει τη δική της δυναμική και δεν εξαρτάται απόλυτα από τις αυξομειώσεις των τιμών. Την επόμενη δεκαετία, από το 1970 και μετά η μέση τιμή της οικιακής κατανάλωσης αυξανόταν συνεχώς, χωρίς να σημειωθεί καμιά κάμψη στην τεράστια επέκταση.

Αντίθετα, η εξέλιξη της οικιακής κατανάλωσης τη δεκαετία του 1970 ήταν εντυπωσιακή. Στην περιφέρεια Μακεδονίας-Θράκης η οικιακή κατανάλωση αυξήθηκε από το 1970 ως το 1981 κατά 468,34%, στην περιφέρεια Πελοποννήσου-Ηπείρου κατά 453,98%, στην περιφέρεια Κεντρικής Ελλάδας κατά 475,68%, κλπ.[ii] Την ίδια περίοδο (1970-81), οι οικιακοί καταναλωτές αυξήθηκαν στο σύνολο της χώρας κατά 159,77%.

Μια σημαντική μεταβολή ήταν η αύξηση της ποσοστιαίας συμμετοχής της οικιακής κατανάλωσης στη συνολική σε όλες τις περιφέρειες της υπαίθρου, και η αντίστοιχη μείωση του ποσοστού της οικιακής επί του συνόλου της κατανάλωσης στην Αττική.

[i] Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, 1961-1981, Στρατηγική Ανάπτυξης, Λειτουργία, Γ΄*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Οικονομική Σχολή, Καθηγητής: Γ. Κριμπάς, Αθήνα 1983, ο.π. σ. 53.
[ii] ο.π., σ. 40.

ΠΙΝΑΚΑΣ Π.Ζ. 44 ΕΞΕΛΙΞΗ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗΣ ΚΑΤΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ 1970-1981

(Ποσοστό % του ετήσιου συνόλου)

ΕΤΟΣ / ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981
ΑΤΤΙΚΗΣ	68,6	68,1	67,2	65,3	62,2	61,0	59,3	57,8	56,6	54,5	52,4	51,4
ΜΑΚΕΔΟΝ.ΘΡΑΚΗΣ	13,4	13,4	13,7	14,3	15,9	16,4	17,2	18,1	18,5	19,9	21,0	21,1
ΠΕΛΟΠ.ΗΠΕΙΡΟΥ	7,8	8,1	8,4	9,0	9,6	9,9	10,2	10,4	10,9	11,1	11,6	12,0
ΚΕΝΤΡ. ΕΛΛΑΔΟΣ	5,3	5,4	5,6	5,9	6,5	6,8	7,1	7,4	7,6	8,0	8,1	8,4
ΝΗΣΩΝ	4,9	5,0	5,1	5,5	5,8	5,9	6,2	6,3	6,4	6,5	6,9	7,1
ΣΥΝΟΛΟ	100,00	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
ΟΙΚ.ΣΥΝΟΛ.ΚΑΤ (%)	34,7	39,9	36,1	36,2	36,1	36,9	37,6	37,4	38,7	39,2	41,0	41,2

Το 1976 οι πωλήσεις ηλεκτρικής ενέργειας για κατανάλωση οικιακής χρήσης του κλάδου διανομής έφτασαν τα 3.749 εκατ. KWh, ενώ το γενικό σύνολο των πωλήσεων ήταν 15.084 εκατ. KWh. Το 1977 ανήλθαν στα 4.150 εκατ. KWh, ενώ το γενικό σύνολο των πωλήσεων ήταν 16.084 εκατ. KWh. Επίσης, η γεωργική χρήση ήταν 238 εκατ. KWh το 1976 και 386 εκατ. KWh το 1977.[i]

Η επαρχιακή Ελλάδα όμως είχε αρκετά χαμηλότερη κατανάλωση ηλεκτρικού ρεύματος για οικιακή χρήση. Η διαφορά ανάμεσα στην πρωτεύουσα και την υπόλοιπη χώρα εμφανιζόταν ακόμα μεγαλύτερη στον τομέα της δαπάνης για ηλεκτρική ενέργεια οικιακής χρήσης.

Από το 1969 ως το 1977, η μέση ετήσια κατανάλωση για κάθε πελάτη οικιακής χρήσης (KWh) είχε διακυμανθεί ως εξής:

	Σύνολο	**Αθήνα - Πειραιάς**	**Λοιπή Χώρα**
1969	874	1.668	420
1970	904	1.723	443
1971	971	1.839	484
1972	1.069	1.979	550
1973	1.160	2.060	637
1974	1.082	1.815	650
1975	1.156	1.886	719
1976	1.252	1.975	815
1977	1.337	2.046	906

Μέση ετήσια κατανάλωση οικιακής χρήσης (Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Γενικός Προϋπολογισμός* 1978, σ. 26).

[i] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, 1978, *Γενικός Προϋπολογισμός*, Αθήνα, 1978, σσ. 20, 21.

Διαιωνιζόταν δηλαδή η ίδια κατάσταση που επικρατούσε το μεσοπόλεμο, όταν υπήρχε ένα μεγάλο χάσμα ανάμεσα στην κατανάλωση στην Αθήνα και στην επαρχία, όπως έχουν τονίσει ο Ευελπίδης και η Βαξεβάνογλου.

Η ίδια διαπίστωση προκύπτει κι από τη διακύμανση του μέσου ετήσιου εσόδου ανά πελάτη οικιακής χρήσης, από το 1969 ως το 1977:[i]

	Σύνολο	**Αθήνα – Πειραιάς**	**Λοιπή Χώρα**
1969	1.035	1.813	590
1970	1.064	1.861	615
1971	1.116	1.939	654
1972	1.235	2.117	732
1973	1.436	2.366	893
1974	1.760	2.752	1.176
1975	2.052	3.132	1.406
1976	2.359	3.495	1.674
1977	2.751	3.956	2.020

Μέσο ετήσιο έσοδο (σε δρχ.) ανά πελάτη οικιακής χρήσης

Μολαταύτα, η περίοδος 1970-1981 ήταν η φάση ολοκλήρωσης του εξηλεκτρισμού της υπαίθρου, και συγκεκριμένα της επέκτασης του ηλεκτρισμού σε όλα τα νοικοκυριά της ελληνικής ενδοχώρας, της περιφέρειας και των νησιών. Στην περίοδο αυτή, με την επέκταση του δικτύου, δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την αύξηση της κατανάλωσης ηλεκτρικού ρεύματος οικιακής χρήσης στην ύπαιθρο.

[i] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, 1978, *Γενικός Προϋπολογισμός*, Αθήνα, 1978, σ. 26.

6. ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ

Ο Λεωνίδας Καλλιβρετάκης (1990) έχει δημοσιεύσει μια μελέτη για τα πρώτα, πολύ πρώιμα στάδια του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.[i] Το 1875 το παραγωγικό δυναμικό της ελληνικής αγροτικής οικονομίας περιλάμβανε ένα μεγάλο πλήθος από αροτριώντα κτήνη, όπως βόδια (153.712), αγελάδες (37.120), βούβαλους (230), μουλάρια (6.358), γαϊδούρια (7.453), άλογα (8.152).[ii]

Ο αγροτικός εκσυγχρονισμός προχωρούσε αργά. Την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα είχαν εισαχθεί στη Θεσσαλία περίπου 200 θεριστικές μηχανές διαφόρων τύπων.[iii] Τα ατμοκίνητα άροτρα είχαν εμφανιστεί για πρώτη φορά στην Αγγλία στα μέσα του 19ου αιώνα.[iv] Όμως στην Ελλάδα, το 1893, συναντούσαμε ατμοκίνητα άροτρα μόνο στην επαρχία Αλμυρού, στο χωριό Ακιτσί, που γειτόνευε με τη Γεωργική Σχολή.[v] Ακόμα και στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα η αγροτική παραγωγή πραγματωνόταν με τη χρήση κυρίως αροτριώντων ζώων: 719.237 το 1931, από τα οποία 357.625 βόδια, 115.760 αγελάδες, 14.733 βούβαλοι, 76.386 μουλάρια, 154.733 άλογα.[vi]

Όπως αναφέρουν οι στατιστικολόγοι, ακόμα και το 1961, σε μερικές περιοχές της Χώρας «υφίστανται ομάδες νομάδων κτηνοτρόφων, οι οποίοι, μη έχοντες συνήθως μόνιμόν τινα εγκατάστασιν, μετακινούνται από τας πεδινάς προς τας ορεινάς περιοχάς και τανάπαλιν, αναλόγως της περιόδου του έτους».[vii] Επειδή τα άτομα αυτά δεν ήταν μόνιμοι κάτοικοι των κοινοτήτων στις οποίες αναμενόταν να απογραφούν, και, ως εκ τούτου, δεν θα ήταν εντελώς απίθανο να παραλειφθούν, αναζητήθηκαν πληροφορίες γι' αυτούς και ενημερώθηκαν σχετικά οι κοινότητες για την πιθανή παρουσία νομάδων στην περιοχή τους κατά την περίοδο της απογραφής.

---

[i] Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα,* Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα, 1990.
[ii] ο.π., σ. 229.
[iii] ο.π., σ. 287.
[iv] ο.π., σ. 262.
[v] ο.π., σσ. 275-76.
[vi] ο.π., σ. 229.
[vii] Βασίλειον της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Αποτελέσματα της Απογραφής Γεωργίας-Κτηνοτροφίας της 19 Μαρτίου 1961,* Τόμος 1, Αθήναι, 1966, σ. 22.

> *Τα ονοματεπώνυμα μετά τινων σχετικών με την διαμονήν μεγάλου αριθμού νομάδων, των γνωστών ως Σαρακατσάνων, οι οποίοι θεωρούνται κατέχοντες σημαντικόν αριθμόν κυρίως προβάτων και αιγών, αναγράφονται εις ειδικήν περί τούτων εργασίαν [Οι «Σαρακατσάνοι», Τόμος Α΄, μέρη Α και Β υπό Αγγελικής Χατζημιχάλη, Αθήναι 1957]. Αι πληροφορίαι περί αυτών ανακατετάγησαν και διεβιβάσθησαν εις τας κοινότητας πιθανής διαμονής αυτών. Τοιαύται πληροφορίαι απεστάλησαν εις σημαντικόν αριθμόν κοινοτήτων της Χώρας.*[i]

Η πρόοδος της τεχνολογίας υποχρέωσε όμως τους περισσότερους νομαδικούς πληθυσμούς να εγκαταλείψουν την αέναη μετακίνηση και να περιορίσουν τις αντιστάσεις προς τους δημόσιους θεσμούς, ενώ όλο και περισσότερα αγροτικά νοικοκυριά αναγκάζονταν να εισάγουν μηχανές αντί για υποζύγια. Η αντικατάσταση πάντως των υποζυγίων ήταν μια αργή διαδικασία, που σε ορισμένες περιοχές, όπως στη Σαντορίνη, δεν ολοκληρώθηκε ακόμα και τον 21^{ο} αιώνα.

Το έτος 1961, στην αρκετά εκτεταμένη πεδιάδα της Θεσσαλονίκης, με πολυάριθμα αγροτικά, ημιαστικά και αστικά κέντρα, συναντούσαμε πολυάριθμα άλογα, γαϊδούρια και μουλάρια. Σε ολόκληρη την επαρχία Θεσσαλονίκης, όπου την ίδια χρονιά υπήρχαν, σύμφωνα με την απογραφή, συνολικά 19.687 αγροτικές εκμεταλλεύσεις, τα άλογα ήταν 13.546, οι ημίονοι 932 και τα γαϊδούρια 5.626. Στην παρακείμενη επαρχία Λαγκαδά, με σύνολο 13.472 αγροτικές εκμεταλλεύσεις, τ' άλογα, σύμφωνα με την ίδια γεωργική απογραφή του 1961, ήταν 5.210, τα μουλάρια 1.655 και τα γαϊδούρια 8.523.[ii]

Οι αγροτικές κοινότητες που χρησιμοποιούσαν υποζύγια συνυπήρχαν με τις πιο εκσυγχρονισμένες εκμεταλλεύσεις. Ένα ακόμη συμπέρασμα που συνάγουμε από τους αριθμούς των εκμεταλλεύσεων, είναι ότι οι εκμεταλλεύσεις, την εξεταζόμενη περίοδο τουλάχιστον, ήταν περισσότερες στους πεδινούς και πυκνοκατοικημένους νομούς, και κυρίως σε όσους νομούς είχαν μεγάλα αστικά και αυτοδύναμα ημιαστικά κέντρα, συνήθως

[i] Βασίλειον της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Αποτελέσματα της Απογραφής Γεωργίας-Κτηνοτροφίας της 19 Μαρτίου 1961,* Τόμος 1, Αθήναι, 1966,
[ii] ο.π., σσ. 50-51.

κοντά σε κομβικά συγκοινωνιακά σημεία, λ.χ. στο Λιτόχωρο της Πιερίας συναντούσαμε 800 αγροτικές εκμεταλλεύσεις το 1961.[i] Η πολυαπασχόληση φαίνεται ότι ευνοούσε τον κατατεμαχισμό της γης. Για παράδειγμα, η ιστορική κοινότητα Συκιάς στη Σιθωνία της Χαλκιδικής συγκέντρωνε 558 αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Αντίθετα, η μεγάλη οικιστική διαίρεση περιόριζε τον αριθμό των εκμεταλλεύσεων γύρω από μικρές συστάδες οίκων, όπως στη Χανιώτη της Κασσάνδρας, όπου υπήρχαν 55 αγροτικές εκμεταλλεύσεις.[ii]

Το 1950 οι περισσότερες κοινοτικές μονάδες εκμετάλλευσης υπήρχαν στα διαμερίσματα Μακεδονίας (277.650), Πελοποννήσου (274.060) και Στερεάς Ελλάδας – Εύβοιας (202.283). Οι γεωργικές οικογένειες ήταν συνολικά 243.382 στη Μακεδονία, 184.175 στην Πελοπόννησο και 154.234 στη Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια. Στη Θεσσαλία συναντούσαμε τη μεγαλύτερη μέση επιφάνεια κατά γεωργική εκμετάλλευση (55,4 στρέμματα). Ακολουθούσαν η Θράκη (43,2 στρέμματα), η Στερεά Ελλάδα και η Εύβοια (40,2 στρ.), η Μακεδονία (38 στρέμματα) και η Πελοπόννησος (32,5 στρ.).[iii]

Σε κάθε επαρχία της χώρας το 1950 οι αγρότες χρησιμοποιούσαν για το όργωμα πολυάριθμα (157.966) άλογα και μουλάρια (96.835), τα περισσότερα στο νομό Λάρισας, στην Αιτωλοακαρνανία, την Ηλεία, τη Φθιώτιδα, στο νομό Καρδίτσας, κλπ. Σε λίγους νομούς, όπως στην Αρκαδία, τα μουλάρια για το όργωμα ήταν πολύ περισσότερα (11.595) από τ' άλογα (6.875). Τα πιο διαδεδομένα ζώα έλξεως ήταν τα γαϊδούρια, 468.295 σε όλη τη χώρα.[iv] Ο αριθμός όμως των ζώων έλξης επρόκειτο να μειωθεί τα επόμενα χρόνια.

[i] Βασίλειον της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Αποτελέσματα της Απογραφής Γεωργίας-Κτηνοτροφίας της 19 Μαρτίου 1961,* Τόμος 1, Αθήναι, 1966, σ. 58.
[ii] ο.π., σ. 62.
[iii] Βασίλειον της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Αποτελέσματα Γεωργικής Απογραφής της Ελλάδος, Έτους 1950,* Αθήναι, 1958, σ. xvi.
[iv] ο.π., σ. 36.

6.1. Το εθνικό σύστημα παραγωγής και μεταφοράς

Με τον εξηλεκτρισμό, η ύπαιθρος γινόταν ολοένα και πιο σημαντική για την πρωτεύουσα. Κατά το οικονομικό έτος 1952-53 μπήκε σε λειτουργία η πρώτη μονάδα του ατμοηλεκτρικού εργοστασίου παραγωγής Αλιβερίου, όπως και η γραμμή μεταφοράς 150.000 βολτ Αθηνών-Αλιβερίου, και ο υποσταθμός μετασχηματισμού Ρουφ.[i] Επίσης, κατασκευάστηκε το μεγαλύτερο μέρος του δικτύου μεταφοράς, και προχωρούσαν οι μελέτες για το πρωτεύον δίκτυο διανομής (15.000 βολτ).

Στα τέλη Μαΐου 1952 είχε ολοκληρωθεί η γραμμή μεταφοράς Άγρα-Θεσσαλονίκης, ενώ συνεχίζονταν οι εργασίες στις γραμμές μεταφοράς Ρουφ-Αλιβερίου, Ρουφ-Πατρών, Κορίνθου-Λάδωνος, Μεγαλόπολης-Καλαμών, Θεσσαλονίκης-Καβάλας και Σχηματαρίου Λαμίας.[ii] Την ίδια χρονιά, προχώρησαν οι εργασίες κατασκευής των υποσταθμών μετασχηματισμού 150.000/15.000 βολτ, όπως επίσης και οι εργασίες στο λιγνιτωρυχείο Αλιβερίου, που τροφοδοτούσε τότε αποκλειστικά το ΑΗΕ Αλιβερίου.

Είχε ξεκινήσει και η παραλαβή των ηλεκτρικών εγκαταστάσεων Παραγωγής και Διανομής της Θεσσαλονίκης, από την παλαιά κρατική εκμετάλλευση Τροχιοδρόμων και Ηλεκτρισμού Θεσσαλονίκης (ΚΕΤΗΘ). Η πραγματική λειτουργία της ΔΕΗ άρχισε με τη δοκιμαστική κίνηση της υπ' αριθμόν 1 μονάδας του ΑΗΕ Αλιβερίου, χωρίς όμως να έχουν συμπληρωθεί οι εγκαταστάσεις μεταφοράς. Όταν η γραμμή μεταφοράς είχε ολοκληρωθεί, πρώτος πελάτης της ΔΕΗ υπήρξε η Ηλεκτρική Εταιρία Αθηνών – Πειραιώς. Η παροχή προς την Η.Ε.Α.Π. άρχισε στις 2 Ιουλίου 1953.

Στις 13 Δεκέμβρη 1953 άρχισε και η παροχή προς την υδροηλεκτρική εταιρία «Γλαύκος» της Πάτρας, πρώτης επαρχιακής πόλης που έλαβε ηλεκτρική ενέργεια από τη ΔΕΗ. Οι κύριες γραμμές και οι εγκαταστάσεις που κατασκευάστηκαν στην περιοχή είχαν εκμισθωθεί στην εταιρία με συμβόλαιο «επί προσωρινής μηνιαίας βάσεως».[iii] Τις επόμενες χρονιές επρόκειτο να

[i] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1952-1953,* Αθήναι, 1953, σσ. 12-13.
[ii] ο.π., σσ. 52-54.
[iii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1953-1954,* Αθήναι, 1954, σ. 64.

παραδοθούν τα ΥΗΕ στο Λούρο, τον Άγρα και το Λάδωνα. Το 1954 η διακλάδωση προς την Έδεσσα ήταν έτοιμη και επρόκειτο να διοχετευθεί ρεύμα μόλις λειτουργούσε το εργοστάσιο Άγρα.[i]

ΑΓΡΑΣ—1954

Το 1954 είχαν περατωθεί επίσης οι κύριες γραμμές 15.000 βολτ της περιοχής Σερρών και επρόκειτο να διοχετευθεί ρεύμα μόλις λειτουργούσε ο υποσταθμός Σερρών. Τα έργα για τις κύριες γραμμές και διακλαδώσεις του δικτύου διανομής προωθούνταν και στην Καβάλα, λόγω όμως έλλειψης υλικού είχαν περατωθεί μόνο το 15% αυτών.[ii] Άλλες σημαντικές αιτίες για την καθυστέρηση κατασκευής του δικτύου διανομής ήταν οι δυσχέρειες προμήθειας χαρτών, η έλλειψη αρκετών μεταφορικών μέσων, η καθυστέρηση έγκρισης πιστώσεων για την προμήθεια οχημάτων, οργάνων τοπογράφησης και αναγκαίου εξοπλισμού για τη μελέτη των γραμμών 15.000 βολτ.[iii] Ένα άλλο πρώιμο εμπόδιο ήταν η έλλειψη πελατών. Το 1954 η διοίκηση της ΔΕΗ παρατηρούσε:

> *Εις την Μακεδονίαν και Θράκην αι κύριαι γραμμαί 15.000 βολτ εις την περιοχήν Άγρα επερατώθησαν, επίσης δε και το δευτερεύον δίκτυον 380/220 βολτ του χωρίου Άγρα, ουδείς*

[i] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1953-1954,* Αθήναι, 1954, σ. 88
[ii] ο.π.
[iii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1952-1953,* Αθήναι, 1953, σ. 56.

πελάτης όμως προέβη εισέτι εις την αναγκαίαν εσωτερικήν εγκατάστασιν οικιών ή καταστημάτων.[i]

Σύμφωνα με τον προκαταρκτικό κατάλογο των πόλεων και των οικισμών που θα περιλάμβανε το πρώτο στάδιο του προγράμματος διανομής ηλεκτρικής ενέργειας,[ii] επρόκειτο να ηλεκτροδοτηθούν από τη ΔΕΗ 20 πόλεις και οικισμοί γύρω από τον Υποσταθμό Άγρα (Έδεσσα, Σκύδρα, Νάουσα, Βέροια, Γιαννιτσά, κ.α.), 32 πόλεις και οικισμοί γύρω από τον υποσταθμό Θεσσαλονίκης (Ωραιόκαστρο, Λαγκαδάς, Σίνδος, Επανομή, κ.α.), 34 πόλεις και οικισμοί από τον υποσταθμό Σερρών (Σιδηρόκαστρο, Νιγρίτα, Νέα Ζίχνη, Άγιο Πνεύμα, κ.α.), 26 πόλεις και οικισμοί από τον υποσταθμό Δράμας (Προσοτσάνη, Φωτολείβος, Δοξάτο, κ.α.), 19 πόλεις και οικισμοί από τον υποσταθμό Καβάλας (Χρυσούπολη, Ξάνθη, Ελευθερούπολη, κ.α.), 33 από τον υποσταθμό Βόλου (Μακρυνίτσα, Πορταριά, Μηλιές, Μικροθήβες, κ.α.), 9 από τον υποσταθμό Λάρισας (Τύρναβος, κ.α.), 10 από τον υποσταθμό Τρικάλων (Καρδίτσα, κ.α.), 4 από τον υποσταθμό Λαμίας (Στυλίδα, κ.α.), 17 από τον υποσταθμό Κωπαΐδας (Λεβαδειά, Αλίαρτος, Θήβα, Σχηματάρι, κ.α.), 14 από τον υποσταθμό Χαλκίδας (Νέα Αρτάκη, Ψαχνά, κ.α.), το Αλιβέρι από τον υποσταθμό του θερμικού εργοστασίου, 44 πόλεις και οικισμοί από τον υποσταθμό Κορίνθου (Ζευγολατιό, Λουτράκι, Ακράτα, Κιάτο, κ.α.), 16 από τον υποσταθμό Αιγίου (Διακοφτό, κ.α.), 29 από τον υποσταθμό Πατρών (Ρίο, Κάτω Αχαΐα, κ.α.), 23 από τον υποσταθμό Άργους (Ναύπλιο, Τολό, κ.α.), 12 από τον υποσταθμό Τρίπολης, 17 από τον υποσταθμό Καλαμάτας (Μεσσήνη, κ.α.), και 44 από τον υποσταθμό του ΥΗΕ Λούρου (Ιωάννινα, Άρτα, Πρέβεζα, Φιλιππιάδα, Θεσπρωτικό, κ.α.).[iii]

Μια από τις προτεραιότητες ευθύς μόλις συστάθηκε η ΔΕΗ ήταν η σύνδεση και συνένωση του βόρειου δικτύου μεταφοράς (Άγρας - Καβάλα) με το νοτιότερο κορμό (Λάδων, Πάτρα, Αθήνα, Κόρινθος, Αλιβέρι, Λάρισα). Στον απέραντο χώρο της υπαίθρου δεσπόζουσα θέση θα κατείχαν το σχεδιαζόμενο υδροηλεκτρικό εργοστάσιο στα Κρεμαστά και το ατμοηλεκτρικό στην Πτολεμαΐδα. Γι' αυτό άλλωστε σχεδιαζόταν και η ενωτική γραμμή Άγρα-Λάρισας, που θα συνέδεε και το εργοστάσιο παραγωγής της Πτολεμαΐδας με

[i] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1953-1954,* Αθήναι, 1954, σ. 87.
[ii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1952-1953,* Αθήναι, 1953, σσ. 71-74.
[iii] ο.π.

το εθνικό σύστημα.[i] Σημαντικά έργα στην ύπαιθρο ήταν επίσης το υδροηλεκτρικό του Μέγδοβα (Ταυρωπού) και η επέκταση του δικτύου μεταφοράς, π.χ. από το Λάδωνα στον Πύργο, κ.λπ.

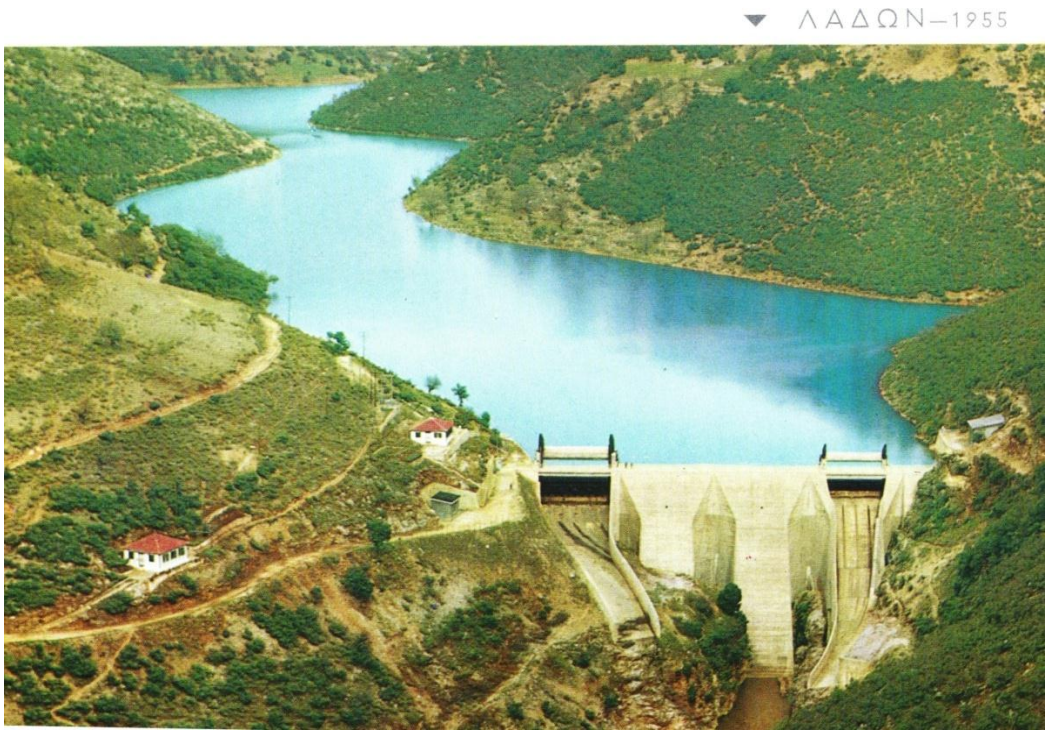

Στις μεγάλες κατασκευές που έγιναν τα πρώτα 4 έτη η ΔΕΗ αντιμετώπισε δυσκολίες στην ορεινή ενδοχώρα, κυρίως στις σήραγγες Βεγορίτιδας και Λάδωνα.[ii] Όμως, και παρά τις «βιαιότατες», σύμφωνα με την έκθεση του Διοικητικού Συμβουλίου, αντιδράσεις ιδιωτικών συμφερόντων, η λειτουργία της ΔΕΗ είχε θεμελιωθεί σε υγιείς βάσεις, και η επιχείρηση άρχιζε τότε να εκτελεί νέα έργα με δικούς της πόρους.

> *Η ανάγκη του να διαθέτη η χώρα μας ηλεκτρικήν ενέργειαν διά την βιομηχανίαν και να επεκταθή το δίκτυον διανομής βαθέως εις την ύπαιθρον είναι διά την Ελλάδα ζήτημα επιβιώσεως.*[iii]

Το 1954 διευρύνθηκε ο προκαταρκτικός κατάλογος πόλεων και οικισμών που επρόκειτο να περιληφθούν στο πρόγραμμα ηλεκτροδότησης.[iv] Προστέθηκαν 6 οικισμοί στον υποσταθμό Άγρα (Κρύα Βρύση, κ.α.), 2

[i] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1953-1954,* Αθήναι, 1954, σσ. 76-77.
[ii] ο.π., σ. 11.
[iii] ο.π., σ. 12.
[iv] ο.π., σσ. 89-92.

οικισμοί στον υποσταθμό Θεσσαλονίκης (Γέφυρα, Νέα Μηχανιώνα), 14 οικισμοί στο νομό Σερρών, 2 οικισμοί στον υποσταθμό Καβάλας, 7 οικισμοί στον υποσταθμό Χαλκίδας (εργοστάσιο Τσιμέντων), 1 οικισμός στον υποσταθμό Κωπαΐδας, 2 οικισμοί στο νέο υποσταθμό Σχηματαρίου, 16 οικισμοί στον υποσταθμό Κορίνθου (Εξαμίλλια, κ.α.), 6 οικισμοί στον υποσταθμό Αιγίου, 3 οικισμοί στον υποσταθμό Πατρών, και 8 οικισμοί στον υποσταθμό Λούρου.[i]

Στις 19 Μαρτίου 1954 τέθηκε σε λειτουργία το ΥΗΕ Λούρου για την παροχή ηλεκτρικής ενέργειας στα Ιωάννινα και την Άρτα, αλλά και σε ενδιάμεσες κοινότητες από το πρωτεύον δίκτυο διανομής (15.000 βολτ). Επίσης, το Μάρτιο του 1954 άρχισε η παροχή ηλεκτρικής ενέργειας προς την Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρία Ιωαννίνων, και οι γραμμές 15.000 βολτ και οι εγκαταστάσεις της περιφέρειας Ηπείρου εκμισθώθηκαν στην παραπάνω εταιρία «επί προσωρινής μηνιαίας βάσεως». Το Μάιο του ίδιου χρόνου συνδέθηκε και η Ηλεκτρική Εταιρία Άρτας με το δίκτυο. Ακολούθως, «τον μήνα Ιούνιο αι πρώται οικίαι του εν Ηπείρω χωρίου Άγιος Γεώργιος, το οποίον δεν είχε προηγουμένως ηλεκτρικόν φωτισμόν συνεδέθησαν με το δίκτυον της ΔΕΗ».[ii]

Στις 30.6.1955, ο αριθμός των κωμοπόλεων και των χωριών που είχαν συνδεθεί απ' ευθείας ή έμμεσα με το Εθνικό Δίκτυο της ΔΕΗ ανερχόταν σε 180, «εξ ων 150 είδον διά πρώτην φοράν ηλεκτρικόν φως».[iii] Την ίδια ημερομηνία, ο αριθμός των πελατών λιανικής πώλησης της ΔΕΗ ανερχόταν σε 9.326, συμπεριλαμβανομένων και των 1.712 πελατών που εξυπηρετούνταν από τις ηλεκτρικές εταιρίες Γλαύκος και Αιγίου. Το 1955, μετά την ολοκλήρωση των έργων στο Αλιβέρι, το Λάδωνα, τον Άγρα και το Λούρο, η ανά κάτοικο παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας είχε ανέλθει στις 200 KWh, ενώ στις ΗΠΑ ήταν 3.000 περίπου, στη Βρετανία 1500 περίπου, και στην Ιταλία 800. Το νέο πρόγραμμα πρόβλεπε αύξηση της κατανάλωσης σε πόλεις και ύπαιθρο, και προώθηση των έργων σε Μέγδοβα, Πτολεμαΐδα και Κρεμαστά.

[i] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1953-1954,* Αθήναι, 1954, ο.π.
[ii] ο.π., σ. 64.
[iii] «Η Έκθεσις του Δ.Σ. της Δημοσίας Επιχειρήσεως Ηλεκτρισμού επί των Πεπραγμένων αυτής το 1955», », *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* τόμος 23ος (1956), σ. 128.

6.1.1. Η πρώτη δεκαετία της ΔΕΗ

Τα πρώτα χρόνια μετά τον εμφύλιο, η διοίκηση της ΔΕΗ είχε παραχωρηθεί σε στελέχη προερχόμενα από τις ΗΠΑ, που μεσολαβούσαν για την επέκταση του δικτύου. Το 1954 η Κοινότητα Παντάνασσας Άρτας είχε απευθύνει επιστολή στην Περιφερειακή Διεύθυνση Πάτρας, με την οποία ζητούσε την επέκταση του δικτύου ως το χωριό τους. Στις 6 Σεπτεμβρίου 1954 ο Ε. Α. Morgan, περιφερειακός διευθυντής στην Πάτρα, απαντούσε στο αίτημα του προέδρου της Κοινότητας Παντάνασσας, ότι το χωριό «δεν περιλαμβάνεται στο πρώτο στάδιο του προγράμματος κατασκευής, γιατί δεν θα ήταν οικονομικά εφικτό να δαπανηθούν τα κεφάλαια για την κατασκευή των απαραίτητων εγκαταστάσεων για την προμήθεια ηλεκτρικών υπηρεσιών στο χωριό».[i]

Το πρώτο στάδιο του προγράμματος θα ολοκληρωνόταν το 1955. Μετά από την ολοκλήρωσή του, αν οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές, θα μπορούσε να γίνει μια νέα έρευνα για να προσδιοριστεί αν το φορτίο (load) είναι επαρκές για να δικαιολογηθεί η κατασκευή.[ii] Ωστόσο, η Κοινότητα του χωριού είχε στείλει επιστολή και στο Βασιλιά Παύλο, όπου ανέφερε:

> *Πλησίον του χωρίου μας, Παντάνασσαν - Φιλιππιάδος, και εις απόστασιν μόλις δέκα λεπτών περίπου, λειτουργεί το Υδροηλεκτρικόν Εργοστάσιον Λούρου. Το Εργοστάσιον ευρίσκεται εντός της αγροτικής περιοχής της Κοινότητός μας και αρκετά στρέμματα βοσκησίμου εκτάσεως εστερήθημεν διά την εκτέλεσιν του Έργου … Επίσης, κατά την τριετή διάρκειαν της εκτελέσεως του Έργου, οι κάτοικοι προσέφεραν αόκνως τας εργασίας των.*[iii]

Το αρχικό πρόγραμμα του δικτύου περιλάμβανε και την Παντάνασσα, η οποία βρίσκεται πολύ κοντά στο εργοστάσιο. Κι ενώ στο διπλανό χωριό Άγιος Γεώργιος, όπου βρίσκεται το φράγμα, δόθηκε ευθύς εξαρχής ρεύμα, ενώ όλες οι άλλες εγκαταστάσεις και το εργοστάσιο βρίσκονται στην περιοχή της

[i] Public Power Corporation, Electric Power Division, Letter to the President of Pantanassa Community (6 Sept. 1954), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[ii] ο.π.
[iii] Κοινότης Παντανάσσης, Επιστολή προς το Βασιλιά Παύλο (25 Σεπ. 1954), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

Παντάνασσας, «παρήλθε εξαμηνία ολόκληρη από της λειτουργίας του εργοστασίου και ουδεμία εγκατάστασις διά την παροχήν ρεύματος εις την Κοινότητά μας εγένετο».[i] Η Κοινότητα χαρακτήριζε «άδικον και αδικαιολόγητον» την απόφαση της Διεύθυνσης της ΔΕΗ στην Πάτρα να μην περιληφθεί το χωριό τους στο πρόγραμμα παροχής ρεύματος, για οικονομικούς λόγους. Η απόσταση του χωριού από τη γραμμή της Άρτας ήταν μόλις 1 χιλιόμετρο, άρα θα αρκούσαν 10 στύλοι για να συνδεθεί. Η ΔΕΗ, πρόσθεταν οι κάτοικοι, θα έπρεπε να ενεργεί με προτεραιότητα τον εκπολιτισμό, και όχι το κέρδος.[ii]

Μετά από εντολή της διοίκησης, ύστερα από τη μεσολάβηση του βασιλιά και τις παρεμβάσεις της Κοινότητας, ο E. A. Morgan, απάντησε, στις 11 Νοεμβρίου 1954, ότι την προηγουμένη επισκέφθηκε το χωριό και μίλησε με τον πρόεδρο κ. Νικόλαο Νάστο και τον εφημέριο.

> *Το χωριό έχει πληθυσμό περίπου 445 κατοίκους, αποτελείται από 85 οικίες από τις οποίες οι 10 είναι πλινθόκτιστες καλύβες. Ένα νέο σχολείο έχει ξεκινήσει αλλά μπορεί να μην ολοκληρωθεί για μεγάλο διάστημα. Δεν υπάρχει βιομηχανία στο χωριό και δεν υπάρχουν πηγάδια. Ο πρόεδρος υπολόγισε ότι 70 σπίτια θα τοποθετούσαν δύο λάμπες το καθένα. Τόνισε επίσης ότι αν υπήρχε διαθέσιμος ηλεκτρισμός θα εγκαθιστούσαν μια αντλία στους πρόποδες του βουνού, κατά μήκος του ποταμού Λούρου, για την ύδρευση του χωριού. Υπάρχει ένας αλευρόμυλος που λειτουργεί με νερόμυλο στους πρόποδες του βουνού. Η προτεινόμενη αντλία υπολογιζόταν στους 15 HP και ο μύλος θα μπορούσε να εξυπηρετηθεί από μια επέκταση ενός στύλου.*[iii]

Το κυρίως χωριό - συνέχιζε την περιγραφή του ο Morgan - βρίσκεται στην πλαγιά ενός βουνού και απλώνεται σε μια μεγάλη έκταση, νοτιοανατολικά του ποταμού Λούρου και σε μικρή απόσταση απ' αυτόν. Ο αμερικάνος διευθυντής υπολόγιζε ότι η Παντάνασσα «βρίσκεται μόνο ένα χιλιόμετρο από τη γραμμή 15 kv της Άρτας αλλά θα χρειάζονταν αρκετές δευτερεύουσες κατασκευές για

[i] Κοινότης Παντανάσσης, Επιστολή προς το Βασιλιά Παύλο (25 Σεπ. 1954), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[ii] Community of Pantanassa, Letter to the King of the Hellenes (25 Sept. 1954), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[iii] Public Power Corporation, Electric Power Division, Inter-Office Memorandum, From E. A. Morgan to E. R. Wooley, "Pantanassa" (Nov. 11, 1954), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

να εξυπηρετηθούν 70 σπίτια».[i] Πρόσθετε μάλιστα ότι υπήρχε «μια αίσθηση πίκρας από το γεγονός ότι πολλή από τη γη τους καταλήφθηκε από τον χώρο του σχεδίου για το Λούρο κι επίσης από την ουσιαστική μείωση του διαθέσιμου νερού για τη λειτουργία του μύλου τους, εξαιτίας της διοχέτευσης των νερών του ποταμού Λούρου, και τώρα δεν μπορούν ούτε καν ηλεκτρισμό να έχουν».[ii] Ένα άλλο διοικητικό στέλεχος της ΔΕΗ, ο W. G. McKay, υπολόγιζε το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου ότι η αναλογία της δαπάνης κατασκευής γραμμής στην Παντάνασσα σε σχέση με τα προσδοκώμενα έσοδα ήταν 9 προς 1. Αν όμως γινόταν η εγκατάσταση της αντλίας η αναλογία θα βρισκόταν πλέον μέσα στα πλαίσια της πολιτικής επέκτασης της επιχείρησης (4:1).[iii]

Στις 24 Φλεβάρη 1955, ο Γενικός Διευθυντής της ΔΕΗ κ. Breckenridge απαντούσε στον κ. Κουτσαλέξη, υπεύθυνο του Βασιλικού Γραφείου, ότι θα γινόταν πολύ προσεκτικός χειρισμός της δυνατότητας εξηλεκτρισμού της Παντάνασσας. Σύντομα λοιπόν θα υπήρχε ηλεκτρικό ρεύμα για την αντλία και το μύλο του χωριού.[iv] Στην πραγματικότητα, τα διοικητικά στελέχη της ΔΕΗ, όπως ο Morgan,[v] θεωρούσαν την επένδυση δαπανηρή, και γι' αυτό συνιστούσαν να περιοριστούν τα έργα ηλεκτροδότησης στην τροφοδότηση της αντλίας.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκτίμηση των δαπανών ηλεκτροδότησης της Παντάνασσας, που είχε γίνει στα τέλη του 1954.[vi] Υπολογιζόταν ότι το κόστος εργασίας και υλικών ήταν περίπου 160 χιλιάδες δραχμές. Το πρωτεύον δίκτυο θα είχε μήκος 1 χιλιόμετρο και θα κόστιζε 50 χιλιάδες δραχμές. Το δευτερεύον δίκτυο θα εκτεινόταν στα 2 χιλιόμετρα και θα είχε κόστος 90 χιλιάδες δραχμές. Ο μετασχηματιστής θα κόστιζε 20 χιλιάδες δραχμές. Ένα επιπλέον κόστος 31,5 χιλιάδων δραχμών αφορούσε υπηρεσίες και μετρήσεις.

[i] Public Power Corporation, Electric Power Division, Inter-Office Memorandum, From E. A. Morgan to E. R. Wooley, "Pantanassa" (Nov. 11, 1954), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[ii] ο.π.
[iii] Public Power Corporation, Electric Power Division, W. G. McKay to E. R. Wooley (December 17, 1954), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[iv] Breckenridge, H. K., General Manager, Letter to Mr. Koutsalexis, Plenipotentiary, H. M. The King's Private Office (February 24, 1955), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[v] Public Power Corporation, Electric Power Division, Inter-Office Memorandum, From E. A. Morgan to W. G. McKay, "Pantanassa Community" (Jan. 27, 1955), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[vi] Public Power Corporation, Electric Power Division, Inter-Office Memorandum, From E. A. Morgan to E. R. Woolley, "Pantanassa Community" (Dec. 6, 1954), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

Η υποδοχή της ηλεκτρικής ενέργειας από τους κατοίκους ήταν πολλές φορές ενθουσιώδης, όπως στη Γιαννούλη της Λάρισας:

> *«Και πήγαμε εκεί πέρα για τα εγκαίνια, σηκώσαν το διακόπτη και το χωριό φωτίστηκε, η ΔΕΗ, μας βλέπανε σαν σωτήρες: "Ήρθε η ΔΕΗτσα!" Δεν επηγαίναμε σε κανένα χωριό με τ' αυτοκίνητο, το οποίο είχαμε νοικιάσει ως Omnium Lyonnais,*[i] *που να μην μας πουν "καθίστε να σας κεράσουμε να σας φιλέψουμε, να σας τρατάρουμε". Πάντα. Είχε μια γοητεία, είχε μια απήχηση η ΔΕΗ και, πράγματι, έκανε έργο σπουδαιότατο. Αυτοί δεν επρόκειτο να δούνε, μέχρι τότε ήταν με καντήλια, με κεριά και με λάμπες πετρελαίου».*[ii]

Για την Κοινότητα Καμπής Άρτας η ΔΕΗ συνέταξε το 1956 Δελτίο Επισκόπησης Χωριού,[iii] σύμφωνα με το οποίο στην Κοινότητα υπήρχαν 853 κάτοικοι, 172 οικογένειες, 180 οικίες και 10 καταστήματα. Στην Καμπή επικρατούσε ο λιθόκτιστος τύπος κατασκευής οικιών. Η κύρια γραμμή που αφορούσε στη σύνδεση ήταν η γραμμή Λούρου-Άρτας, 15 KV. Τα κυριότερα παραγόμενα προϊόντα ήταν γεωργικά και κτηνοτροφικά. Ο προϋπολογισμός της Κοινότητας το 1955-56 ήταν 100.000 δρχ. Η ΔΕΗ υπολόγιζε ότι η ετήσια κατανάλωση της Καμπής θα ήταν 17.707 Kwh, δηλαδή 40.941 δρχ. Η δαπάνη θα έφτανε στις 326.800 δρχ. Αυτό σήμαινε ότι ο συντελεστής αποδοτικότητας θα ήταν 1/7,95. Έτσι, η Κοινότητα Καμπής έπρεπε να καταβάλλει συμμετοχή 80 χιλιάδων δραχμών στα έξοδα κατασκευής.[iv]

Η ΔΕΗ ενημέρωσε την Κοινότητα για την απαιτούμενη συμμετοχή, προτείνοντας την καταβολή της σε 5 ετήσιες άτοκες δόσεις.[v] Συγχρόνως καλούσε την Κοινότητα στην υπογραφή της σχετικής σύμβασης, αφήνοντας ανοιχτό το ενδεχόμενο αναπροσαρμογής της συμμετοχής, ανάλογα με τα αποτελέσματα της μελέτης. Αν πάντως, τα έσοδα από την κατανάλωση ρεύματος ήταν μεγαλύτερα από την προμελέτη, τότε η συμμετοχή της Κοινότητας θα μειωνόταν αντιστοίχως.

---

[i] Υπεργολάβος της EBASCO, η οποία είχε αναλάβει το στήσιμο της ΔΕΗ, ενώ η OLCO (Omnium Lyonnais) αναλάμβανε την έναρξη ανάπτυξης των δικτύων διανομής.

[ii] Συνέντευξη Ισαάκ Λεβή στη Μαρία Μαυροειδή (9.6.2003). Προφορικό Αρχείο Μαρίας Μαυροειδή, Διεύθυνση Οργάνωσης ΔΕΗ, Τομέας Αρχείων, 1η κασέτα, σ. 25.

[iii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Δελτίον Επισκοπήσεως Χωριού (Καμπή Άρτας, 22-3-56), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

[iv] ο.π.

[v] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Περιφέρειας Πελοποννήσου-Ηπείρου, «Ηλεκτροδότησις Κοινότητος» (12 Μαΐου 1956), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

Πράγματι, στις 13-9-56 το Κοινοτικό Συμβούλιο Καμπής συνεδρίασε για να αποφανθεί ότι θα συμμετάσχει στην «απαιτηθησομένην δαπάνην ηλεκτροδοτήσεως» των 80.000 δρχ.[i] Ωστόσο, η κατάσταση είχε ήδη αλλάξει άρδην, με την εφαρμογή, από την 1η Αυγούστου 1956, του ενιαίου τιμολογίου για όλη την Ηπειρωτική Ελλάδα και την Εύβοια. Σύμφωνα με το νέο τιμολόγιο, τα προβλεπόμενα έσοδα από την πώληση ρεύματος στην Κοινότητα Καμπής θα μειώνονταν τόσο ώστε το οριστικό ποσό συμμετοχής της να ανέρχεται στις 230 χιλιάδες δρχ.[ii] Η Κοινότητα Καμπής δεν μπόρεσε να προσέλθει μέχρι την προβλεπόμενη ημερομηνία (30.11.57) να υπογράψει τη σύμβαση και να καταβάλλει την πρώτη δόση, κι έτσι η σύνδεσή της με το δίκτυο αναβλήθηκε.[iii] Μάλιστα, το Νοέμβριο του επόμενου χρόνου, ο Διευθυντής Εκμετάλλευσης Διανομής Απέργης δήλωνε ότι η δαπάνη κατασκευής ήταν δυσανάλογη και η πραγματοποίησή της δεν ήταν εφικτή στο εγγύς μέλλον.[iv]

Το 1959 ο Πρόεδρος της Κοινότητας Καμπής, Χριστόδουλος Δήμος, επανερχόταν ζητώντας να μάθει πότε θα ηλεκτροδοτηθεί το χωριό, και τι ποσό έπρεπε να εξοικονομήσει για να έχει σύντομα ρεύμα.[v] Ο Διευθυντής Εκμετάλλευσης Διανομής Απέργης απαντούσε στις 14 Ιουλίου 1959 ότι η ηλεκτροδότηση της Καμπής εμπίπτει στα πλαίσια του γενικότερου προγράμματος, αλλά δεν προβλέπεται στο πρόγραμμα της «τρεχούσης οικονομικής χρήσεως».[vi]

> *Εις περίπτωσιν καθ' ην η υμετέρα Κοινότης επιθυμεί την εντός του τρέχοντος έτους προώθησιν του ζητήματος ηλεκτροδοτήσεώς της θα έδει όπως καταβάλη ημίν εφ' άπαξ ολόκληρον την προς τούτο απαιτηθησομένην δαπάνη, ήτις θα είναι της τάξεως των 500.000 δρχ.*[vii]

[i] Κοινοτικόν Συμβούλιον Καμπής, Απόφαση Αριθ. 82 (13-9-56), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.
[ii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Κ. Α. Απέργης, «Ηλεκτροδότησις Κοινότητος Καμπής» (30 Σεπτ. 1957), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[iii] ΔΕΗ, Κ. Α. Απέργης προς Κ. Μπουζάκην (από τηλεφώνου, 14.12.57), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.
[iv] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Κ. Α. Απέργης, «Ηλεκτροδότησις Κοινότητος Καμπής-Άρτης» (17 Νοεμβρίου 1958), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.
[v] Κοινότης Καμπής, «Σχετικόν υμέτερον υπ' αριθ. 103589/17-11-58 προς το υπουργείον Βιομηχανίας, κοινοποιηθέν και ημίν» (3-7-59), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.
[vi] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Κ. Α. Απέργης, «Ηλεκτροδότησις Κοινότητος Καμπής-Άρτης» (14 Ιουλίου 1959), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.
[vii] ο.π.

Τελικά, στις 13 Ιουλίου 1960, ο Απέργης, Διευθυντής Εκμετάλλευσης Διανομής της ΔΕΗ, ενημέρωνε την Κοινότητα Καμπής ότι η επιχείρηση «απεφάσισεν όπως κατά το τρέχον έτος επεκτείνη τα ηλεκτρικά δίκτυα διανομής αυτής εις την υμετέραν Κοινότητα».[i] Η ΔΕΗ γνωρίζοντας ότι ορισμένες Κοινότητες στερούνται χρηματικών μέσων για να προκαταβάλλουν τη συμμετοχή τους στη δαπάνη ηλεκτροδότησης,

> *απεφάσισεν όπως προβή εις την επέκτασιν ταύτην άνευ προκαταβολής συμμετοχής, αλλά υπό την προϋπόθεσιν ότι θα αποδεχθή η Κοινότης σας όπως οι κάτοικοι συμμετάσχουν διά προσωπικής εργασίας εις το έργον της επεκτάσεως και συγκεκριμένως όπως αναληφθή παρ' υμών η ανόρυξις των λάκκων διά την τοποθέτησιν των στύλων και των επιτόνων αυτών.*[ii]

Για το υπόλοιπο σε χρήμα ποσό της συμμετοχής θα βρισκόταν τρόπος, σε συνεννόηση τόσο με τη ΔΕΗ, όσο και με το Υπουργείο Εσωτερικών που επιδοτούσε τις Κοινότητες. Έτσι, με την προσωπική εργασία των κατοίκων της Καμπής, στις 9/8/61 πραγματοποιήθηκε η σύνδεση του χωριού με το δίκτυο της ΔΕΗ.[iii]

6.1.2. Η γοργή επέκταση της ΔΕΗ στην ύπαιθρο

Όπως εξιστορούν οι πρωτεργάτες του εξηλεκτρισμού, η ΔΕΗ πρόσφερε στους κατοίκους της ελληνικής υπαίθρου ένα φθηνό και ελκυστικό ενιαίο τιμολόγιο, και ικανοποιητικές προϋποθέσεις ένταξης στο δίκτυο:

> *«Γυρίζαν ένα διακόπτη. Πρώτον, τους έδωσε φως ναι. Κι ύστερα το φως ήταν φτηνό, είχε μία και ενενήντα λεπτά. Και όσο περισσότερο κατανάλωνες, τόσο μειωνόταν η τιμή του» «… και στο Βόλο το εργοστάσιο έκλεισε διότι βάλαν ένα μετασχηματιστή απ' έξω κι έφερε ρεύμα… και παντού έγινε έτσι: και στη Λάρισα το ίδιο και στα Τρίκαλα το ίδιο».*[iv]

[i] «Ηλεκτροδότησις Κοινότητος Καμπής-Άρτης» (14 Ιουλίου 1959), ο.π.
[ii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Κ. Α. Απέργης, «Ηλεκτροδότησις υμετέρας Κοινότητος» (13 Ιουλίου 1960), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.
[iii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Ηλεκτροδότησις Νέων Χωρίων» (12/9/61), Υπηρεσιακόν Σημείωμα, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.
[iv] Συνέντευξη Ισαάκ Λεβή στη Μαρία Μαυροειδή (9.6.2003). Προφορικό Αρχείο Μαρίας Μαυροειδή, Διεύθυνση Οργάνωσης ΔΕΗ, Τομέας Αρχείων, 1η κασέτα, σ. 25.

Σύμφωνα με τον Ισαάκ Λεβή, που εργάστηκε στην επέκταση των δικτύων διανομής, το πρώτο μεγάλο βήμα της ΔΕΗ ήταν το φθηνό τιμολόγιο:

> *«Όλοι οι Έλληνες πληρώναν μία κι ενενήντα. Και οι ιδιωτικές επιχειρήσεις επιδοτούντο για τη διαφορά, αν το πουλούσαν το ρεύμα χθες στις τιμές που είχαν εγκριθεί από το Υπουργείο Βιομηχανίας ή στο μία κι ενενήντα, το επιδοτούσε η ΔΕΗ. Έπαιρναν τη διαφορά της αξίας του ρεύματος εφόσον υπήρχαν, δεν είχαν εξαγοραστεί δηλαδή, από τη ΔΕΗ. Δηλαδή, έλεγε η δημοτική, το εργοστάσιο της Σύρου: "Εάν πουλούσα εγώ το ρεύμα θα έπαιρνα εκατό χιλιάδες δραχμές. Τώρα όμως εισπράττω από τους πελάτες με το μία κι ενενήντα της ΔΕΗ, τις πενήντα, τις σαράντα χιλιάδες." Τα υπόλοιπα του τα 'δινε η ΔΕΗ. Η επιδότηση των ηλεκτρικών επιχειρήσεων μέχρι που γινόντουσαν τα συμβόλαια εξαγοράς επιδοτούνταν απ' τη ΔΕΗ. Και πληρώνανε, υπήρχανε… Στο Διδυμότειχο, φερ' ειπείν, το ρεύμα το πληρώναν δεκαεπτά δραχμές την κιλοβατώρα. Πού να κάψουνε ρεύμα. Είχανε δεκαπεντάρες λάμπες. Εστοίχιζε μια περιουσία. Και στο Διδυμότειχο κάποτε είχα και την πιο αστεία ανάμνηση: το δίκτυο του Διδυμοτείχου ήταν από ξύλα του γύρω δάσους, από ξύλινους στύλους, και είχανε σε πολύ μεγάλο βαθμό για μονωτήρες γαλότσες παλιές».*[i]

Εκτός από την καθιέρωση φθηνού τιμολογίου, το δεύτερο μεγάλο βήμα ήταν η επέκταση των εγκαταστάσεων διανομής σ' όλη την Ελλάδα, λ.χ. επί υπουργίας Ζίγδη, με την ίδρυση της Περιφέρειας Νήσων.[ii]

Καθώς φαίνεται, οι καθυστερήσεις στην επέκταση του δικτύου απασχολούσαν σοβαρά τη ΔΕΗ και τους υπαλλήλους της. Ένα από τα θέματα στα οποία εξετάζονταν οι υποψήφιοι εμπορικοί αντιπρόσωποι ήταν: «Επίδραση του εξηλεκτρισμού επί της αστυφιλίας και του εν γένει δημογραφικού προβλήματος της χώρας».[iii] Η αισιοδοξία πάντως κυριαρχούσε, όπως όταν οι αντιπρόσωποι της ΔΕΗ άφηναν πίσω τους ηλεκτροφωτισμένο το Πετρίτσι:

---

[i] Συνέντευξη Ισαάκ Λεβή στη Μαρία Μαυροειδή (9.6.2003). Προφορικό Αρχείο Μαρίας Μαυροειδή, Διεύθυνση Οργάνωσης ΔΕΗ, Τομέας Αρχείων, 1η κασέτα, σσ. 33-34.

[ii] ο.π., σ. 32.

[iii] Συνέντευξη Δημήτρη Κολέτσου στη Μαρία Μαυροειδή (9.12.2003 και 23.03.2004). Προφορικό Αρχείο Μαρίας Μαυροειδή, Διεύθυνση Οργάνωσης ΔΕΗ, Τομέας Αρχείων, 1η κασέτα, σ. 8.

> *«… και γύριζα να πάω προς τας Σέρρας και γυρίζω και βλέπω προς τα πίσω να καταυγάζει το βουνό τέλος πάντων και λέω τώρα δεν θα μπορούν οι βόρειοι γείτονες να ισχυρίζονται ότι εκείνοι έχουν χωριά ηλεκτροφωτισμένα και εμείς δεν έχουμε».*[i]

Το 1960-61 η ΔΕΗ είχε εξαγγείλει πρόγραμμα ηλεκτροδοτήσεων για όλη την τετραετία 1960-63, το οποίο αφορούσε 1129 χωριά. Το πρόγραμμα εκτελέσθηκε «κατά το ήμισυ περίπου μόνον, ενώ κατά το υπόλοιπον μέρος … εματαιώθη».[ii] Για την ενημέρωση του κοινού και την προώθηση του εξηλεκτρισμού, η ΔΕΗ οργάνωνε σε πόλεις και χωριά επιδείξεις ηλεκτρικών συσκευών, π.χ. στα μέσα της δεκαετίας του ’60 είχαν γίνει επιδείξεις τηλεόρασης και άλλων συσκευών στην πλατεία Πλατάνου (Συντάγματος) στο Ναύπλιο.[iii]

Για την εξέταση της σκοπιμότητας ηλεκτροδότησης ενός χωριού οι αρμόδιοι συνεξέταζαν «οικονομοτεχνικήν προμελέτην, μετά σκαριφήματος, δελτίον επισκοπήσεως χωρίου και πίνακα υπολογισμού καταναλώσεων χωρίου».[iv] Στην περίπτωση του χωριού Τριάδι λ.χ. η δαπάνη κατασκευής δικτύου ανερχόταν το 1960 στις 346.881 δρχ., ενώ «τα έσοδα μιας τετραετίας εις δρχ. 72.932 και η εξ αυτής προκύπτουσα οικονομική συμμετοχή εις δρχ. 273.949». Ο πρόεδρος της Κοινότητας δήλωνε όμως ότι διέθετε μόνο 100 χιλιάδες δρχ., τις οποίες θα μπορούσε να καταβάλει σε δύο δόσεις. Η απάντηση της Διεύθυνσης Εκμετάλλευσης Διανομής ήταν ότι η Κοινότητα Τριαδίου θα μπορούσε να καταβάλει συμμετοχή 250.000 δρχ. περίπου σε πέντε ετήσιες ισόποσες άτοκες δόσεις.[v]

Στις 17 Μαΐου 1962, η ΔΕΗ ενημέρωνε το Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας ποιες πόλεις και ποια χωριά είχαν συνδεθεί στα δίκτυά της τους μήνες Μάρτιο και Απρίλιο του ίδιου έτους. Μόλις τότε είχαν εξαγορασθεί οι ηλεκτρικές επιχειρήσεις που εξυπηρετούσαν το Καματερό, τον Κουβαρά, τον Άγιο

[i] Συνέντευξη Δημήτρη Κολέτσου στη Μαρία Μαυροειδή (9.12.2003 και 23.03.2004). Προφορικό Αρχείο Μαρίας Μαυροειδή, Διεύθυνση Οργάνωσης ΔΕΗ, Τομέας Αρχείων, 1η κασέτα, σ. 15.
[ii] ΔΕΗ, Σημείωμα διά τον κ. Υπουργόν Βιομηχανίας (24.4.64), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.
[iii] Συνέντευξη Δημήτρη Κολέτσου στη Μαρία Μαυροειδή (9.12.2003 και 23.03.2004). Προφορικό Αρχείο Μαρίας Μαυροειδή, Διεύθυνση Οργάνωσης ΔΕΗ, Τομέας Αρχείων, 2η κασέτα, σ. 18.
[iv] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Περιφερείας Μακεδονίας – Θράκης, «Ηλεκτροδότησις χωρίου Τριάδι Περιοχής Θεσσαλονίκης» (16η Μαΐου 1960), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[v] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, «Ηλεκτροδότησις Συνοικισμού Τριαδίου Περιοχής Θεσσαλονίκης» (26 Μαΐου 1960), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

Στέφανο, τα Αμπελάκια Σαλαμίνας, τις Αχαρνές Αττικής, τη Σκόπελο, το Αργοστόλι, τη Ζάκυνθο, το Γαύριο Άνδρου, καθώς και το Φρυ, την Αγία Μαρίνα, το Αρβανιτοχώρι, την Παναγία και το Πόλιον Κάσου.[i]

Επίσης, τους ίδιους μήνες συνδέθηκαν με τα δίκτυα της ΔΕΗ η Σούρπη Μαγνησίας, οι Νέες Καρυές και το Ζάππειο Λάρισας, η Κορώνεια Βοιωτίας, η Κυλλήνη και η Κάτω Παναγία Ηλείας, το Κάτω Μαζαράκι Αχαΐας, και τα χωριά Μάλεμε και Σπηλιά Χανίων.[ii]

Ένας απολογισμός του έτους 1962, σε χειρόγραφο κείμενο,[iii] κατέγραφε 177 νέους οικισμούς στο δίκτυο της ΔΕΗ, 136 χωριά ηλεκτροδοτούμενα για πρώτη φορά (από τα οποία τα 38 παραμεθόρια), και 41 εξυπηρετούμενα προηγουμένως από ηλεκτρικές εταιρείες. Την ίδια χρονιά είχαν εξαγορασθεί 25 ηλεκτρικές εταιρείες που έδρευαν στις εξής περιοχές:

Κορησσία Κέας	Κύθνος Κύθνου	Δρυοπίς Κύθνου	Σίφνος	Βροντάδες Χίου
Κάσος	Σκόπελος	Γαύριο Άνδρου	Αργοστόλι	Ζάκυνθος
Πηγάδια Καρπάθου	Καρδάμαινα Κω	Μήθυμνα Λέσβου	Άγ. Γεώργιος Λασιθίου	Πυθαγόρειο Σάμου
Κλειώ Λέσβου	Παράκοιλα Λέσβου	Πέτρα Λέσβου	Θραψανό Ηρακλείου	Ανεμώτια Λέσβου
Καλλονή Λέσβου	Καλαμωτή Χίου	Αστυπάλαια	Ερεσός Λέσβου	Σκαλοχώρι Λέσβου

Μέσα στο 1962 εξαγοράσθηκαν επίσης, χωρίς όμως να παραληφθούν, οι ηλεκτρικές εταιρείες που έδρευαν στη Φίλια Λέσβου, στη Βρίσα Λέσβου, στη Βατούσα Λέσβου, στο Μανταμάδο Λέσβου, στην Κερπινή Καλαβρύτων, στον Ποταμό Κυθήρων, στο Μπατσί Άνδρου, στο Βανάτο Ζακύνθου, και στο Πυργί Χίου. Επίσης, μια σειρά από άλλες ηλεκτροδοτούμενες κωμοπόλεις συνδέθηκαν στο Εθνικό Δίκτυο της ΔΕΗ ή σε Νησίδες του δικτύου, π.χ. ο Άγιος Μύρων Ηρακλείου, τα Φιλιατρά, το Γαλαξείδι, ο Πτελεός Μαγνησίας, τα Βίλλια Αττικής, η σκάλα Ωρωπού, η Παλαιά και η Νέα Επίδαυρος, το Γύθειο, το Σουφλί, η Αξιούπολη Κιλκίς, το Δίστομο Βοιωτίας, η Πυρσόγιαννη

[i] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Επιστολή προς το Εθνικόν Ίδρυμα Ραδιοφωνίας, «Πόλεις και Χωρία εξυπηρετούμενα υπό της ΔΕΗ» (17 Μαΐου 1962), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.
[ii] ο.π.
[iii] ΔΕΗ, «Ηλεκτροδοτήσεις νέων χωριών, εξαγοραί Η.Ε. και διακοπαί Σ.Τ.Π., πραγματοποιηθείσαι εντός του 1962» (4.1.63), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.

Ιωαννίνων, η Κομοτηνή, η Ναύπακτος, ο Βελβενδός Κοζάνης, η Πύλος, η Ζαχάρω, η Ορεστιάδα, οι Γαργαλιάνοι, η Αριδαία, η Μουσθένη Καβάλας, κ.α. Το 1962 οι πελάτες αυξήθηκαν κατά 70.000 περίπου, εκ των οποίων οι 55.000 ήταν οικιακής χρήσης.[i]

Την ίδια εποχή, η ΔΕΗ προσπαθούσε να εδραιώσει τον έλεγχό της σε κάθε δραστηριότητα ηλεκτροπαραγωγής σε όλη την επικράτεια. Το Φεβρουάριο του 1963 ο Κ. Α. Απέργης απηύθυνε έγγραφο προς το Νομικό Σύμβουλο της Διεύθυνσης Εκμεταλλεύσεως Διανομής με το οποίο τον ενημέρωνε ότι σε διάφορες περιοχές της χώρας είχαν αρχίσει να λειτουργούν, χωρίς άδεια, εγκαταστάσεις ηλεκτροφωτισμού «κατασκευαζόμεναι συνήθως από Γεωργικούς, Ελαιουργικούς ή παρεμφερείς Συνεταιρισμούς, αλλά και από αυτάς τας ιδίας τας Κοινότητας».[ii]

Επειδή, όπως ανέφερε ο Κ. Α. Απέργης, οι αρμόδιες αρχές δεν διέκοπταν τις παράνομες δραστηριότητες ηλεκτροφωτισμού, το φαινόμενο γενικευόταν (Στενή Ευβοίας, Θεοδωριανά Άρτας, Αβδού Ηρακλείου, Σταυροχώρι Λασιθίου και Ζάκρος Λασιθίου) και οι Συνεταιρισμοί της Κρήτης και κυρίως του Ηρακλείου προγραμμάτιζαν την εκτέλεση έργων ηλεκτροφωτισμού.[iii]

Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 ο ηλεκτροφωτισμός ήταν μια από τις βασικές καταναλωτικές ανάγκες. Η πρόσβαση στο αγαθό απασχολούσε πολλούς από τους τουρίστες που θα επισκέπτονταν την Ελλάδα. Αποκαλυπτική γι' αυτό είναι μια επιστολή του Διευθυντή Εκμετάλλευσης Διανομής, με την οποία απαντούσε σ' ερωτήματα μιας Αμερικανίδας που ζούσε στο Σικάγο:

> *Εις απάντησιν της από 4.2.66 υμετέρας επιστολής της σχετικής προς το εν επικεφαλίδι θέμα [Ηλεκτροφωτισμός Νήσων], έχομεν την τιμήν να γνωρίσωμεν υμίν, ότι ηλεκτροδοτούνται σχεδόν άπαντες οι οικισμοί των νήσων Σκύρου, Σκοπέλου, Σκιάθου, Πάρου και Νάξου δι' εναλλασσομένου ρεύματος 220/380 V.*

[i] ΔΕΗ, «Ηλεκτροδοτήσεις νέων χωριών, εξαγοραί Η.Ε. και διακοπαί Σ.Τ.Π., πραγματοποιηθείσαι εντός του 1962» (4.1.63), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.
[ii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Κ. Α. Απέργης, «Αυθαίρετοι Ηλεκτροφωτισμοί Κοινοτήτων» (12 Φεβ. 1963), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.
[iii] ο.π.

> *Εις την νήσον Ίον δεν υπάρχει σήμερον ηλεκτρικόν ρεύμα, εντός του τρέχοντος έτους όμως πρόκειται να εγκατασταθή και να λειτουργήση σταθμός τοπικής ηλεκτροπαραγωγής διά την ηλεκτροδότησιν των οικισμών της Νήσου.*[i]

Η Αμερικανίδα σκόπευε να επισκεφτεί την Ελλάδα και είχε απευθύνει στη ΔΕΗ επιστολή, μετά από συμβουλή του Έλληνα Προξένου στο Σικάγο, για να ρωτήσει αν υπάρχει ηλεκτρικό ρεύμα στα νησιά που προαναφέρονται. Ζητούσε επίσης να μάθει αν υπήρχε διαθέσιμο ηλεκτρικό ρεύμα σ' όλα τα καταλύματα των νησιών, ή αν υπήρχε ανάγκη χρήσης γεννήτριας.[ii]

Ο τουρισμός ήταν μια σταθερή παράμετρος της αξιολόγησης σκοπιμότητας μιας αίτησης ηλεκτροδότησης. Για παράδειγμα, το 1963 η παραλία Καρφά της Κοινότητας Θυμιανών Χίου, αν και δεν περιλήφθηκε στο πρόγραμμα ηλεκτροδότησης του έτους, «λόγω του λίαν δυσμενούς δείκτου αποδοτικότητας της αναγκαίας επεκτάσεως του δικτύου», κρινόταν ότι θα μπορούσε να ηλεκτροδοτηθεί κατά προτεραιότητα, επειδή αποτελεί παραθεριστικό κέντρο. Για την εκτός προγράμματος ηλεκτροδότηση της παραλίας Καρφά, θα έπρεπε πρώτα να καλυφθεί εφ' άπαξ η ολική δαπάνη του έργου (450.000 δρχ. περίπου).[iii]

Το επαρχιακό δίκτυο της ΔΕΗ αναπτύχθηκε σταδιακά. Το 1964 εξυπηρετούνταν από την επιχείρηση, εκτός από τη Σπάρτη και το Γύθειο, κι άλλες 25 κωμοπόλεις και χωριά της περιοχής. Ακόμα, εντός του ίδιου έτους, επρόκειτο να ηλεκτροδοτηθούν τα χωριά Ανώγεια, Παλαιοπαναγιά, Πετρίνα και Γέφυρα Μονεμβασιάς.[iv] Αντίθετα, ακόμη και στην Αττική, βρίσκονταν το 1964 σημαντικοί οικισμοί, όπως η Σταμάτα, που περίμεναν μάταια την ένταξή τους στο πρόγραμμα, επειδή η Κοινότητα Σταμάτας δεν είχε αποδεχθεί την καταβολή συμμετοχής στη δαπάνη.[v]

---

[i] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διευθυντής Εκμεταλλεύσεως Διανομής Κ. Α. Απέργης, Επιστολή με θέμα: «Ηλεκτροφωτισμός Νήσων» (8.3.66), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.

[ii] Janet Kathary Cebulla, Επιστολή προς τη ΔΕΗ (4.2.66), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.

[iii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Επέκτασις Δικτύου Διανομής» (17 ΙΟΥΛ. 1963), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.

[iv] ΔΕΗ, Σημείωμα διά τον κ. Υπουργόν Βιομηχανίας (24.4.64), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.

[v] ο.π.

Στη Δυτική Ελλάδα, η Διεύθυνση της ΔΕΗ που έδρευε στην Πάτρα, επόπτευε τις διαδικασίες εξηλεκτρισμού σε Πελοπόννησο και Ήπειρο. Από έγγραφα της ΔΕΗ διαπιστώνουμε ότι ο μεγάλος αριθμός των πελατών δεν ήταν κριτήριο συνδεσιμότητας. Μ' αυτή τη γενικά *ανοιχτή πολιτική εξηλεκτρισμού* συνδέθηκαν με το δίκτυο, το Φεβρουάριο του 1966, 2 πελάτες στις Συκιές Άρτας, 30 στα Μεταξάτα Κεφαλλονιάς, 31 στα Καλιγάτα Κεφαλλονιάς και 48 στα Κουρκουμελάτα, ενώ το Μάρτιο του 1966 συνδέθηκαν 20 πελάτες στο χωριό Καταστάρι Ζακύνθου, 4 πελάτες στα Πηγαδάκια Ζακύνθου, καθώς και τα χωριά Ψαθοτόπι, Μύτικας και Απόμερο Άρτας, για τα οποία στο έγγραφο δεν εμφανίζεται αριθμός πελατών.[i]

Συνηθισμένοι λόγοι αναβολής της ηλεκτροδότησης ήταν ο μικρός αριθμός των κατοίκων και η μεγάλη απόσταση από τα δίκτυα διανομής, όπως συνέβη λ.χ. το 1971 με τον οικισμό Καλυβακίων της Κοινότητας Καρύταινας Αρκαδίας.[ii] Σ' αυτές τις περιπτώσεις, επειδή η ΔΕΗ θεωρούσε ότι τα έξοδα ήταν υπερβολικά μεγάλα, παρέπεμπε την ηλεκτροδότηση των απομακρυσμένων μικρών οικισμών στα επόμενα σχετικά προγράμματα. Για παράδειγμα, το ετήσιο πρόγραμμα του 1964 είχε εξαιρέσει τα χωριά Μυρρίνη, Μεσορράχη, Δήμητρα, Δραβήσκο και Πεντάλοφο του νομού Σερρών, τα οποία αριθμούσαν περί τους 5.200 κατοίκους, γιατί η ηλεκτροδότησή τους απαιτούσε δαπάνη 4.000.000 δρχ.[iii]

Σε αρκετές περιπτώσεις, υπήρχε αδυναμία πληρωμής του ποσού συμμετοχής του χωριού στα έξοδα της κατασκευής της γραμμής. Το 1971 η ΔΕΗ δεχόταν, υπό προϋποθέσεις, την καταβολή του ποσού σε 24 διμηνιαίες και άτοκες δόσεις, όπως φαίνεται από έγγραφο που αφορά, μεταξύ άλλων, τους οικισμούς Παραλίας Ιρίων Αργολίδας και Αγριλιάς Μεσσηνίας.[iv]

[i] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Περιφέρειας Πελοποννήσου-Ηπείρου, «Ηλεκτροδότησις Νέων Οικισμών» (12-3-66), Υπηρεσιακόν Σημείωμα, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.
[ii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Ενημερωτικόν Σημείωμα Διά τον Αξιότιμον Γενικόν Γραμματέα Υπουργείου Εσωτερικών κ. Ιωάννην Λαδάν (12.8.71), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.
[iii] ΔΕΗ, Σημείωμα διά τον κ. Υπουργόν Βιομηχανίας (24.4.64), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.
[iv] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Ενημερωτικόν Σημείωμα Διά τον Αξιότιμον Γενικόν Γραμματέα Υπουργείου Εσωτερικών κ. Ιωάννην Λαδάν (12.8.71), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.

Ένας πίνακας του 1966, από το Κεντρικό Αρχείο της ΔΕΗ,[i] περιλαμβάνει τα ονόματα 83 Κοινοτήτων οι οποίες «κατά καιρούς κατόπιν σχετικής αιτήσεως ηλεκτροδοτήθηκαν κατά προτεραιότητα και εκτός προγράμματος». Στον πίνακα αναφερόταν η συνολική συμμετοχή κάθε Κοινότητας και το ποσό που ενδεχομένως δεν είχε καταβληθεί. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, αρκετά μεγάλη συμμετοχή στη δαπάνη ηλεκτροδότησης είχαν οι Κοινότητες Αταλάντης Φθιώτιδας (1.300.000 δρχ.), Μαραθώνα Αττικής (1.061.000 δρχ.), Καρυών Λακωνίας (1.200.000 δρχ.), Φλαμπουραρίου Ιωαννίνων (750.000 δρχ.), Μαλεσίνας Φθιώτιδας (700.000 δρχ.), Σκύρου (700.000 δρχ.), Φαλάνης Λάρισας (675.000 δρχ.), Αυλώνα Αττικής (670.000 δρχ.), Δελβινακίου Ιωαννίνων (650.000 δρχ.), κλπ. Οι οφειλές που καθυστερούσαν ήταν, σε ορισμένες περιπτώσεις, κι αυτές μεγάλες: 1.040.000 δρχ. χρωστούσε η Αταλάντη, 560.000 δρχ. η Μαλεσίνα, 440.000 δρχ. οι Λιβανάτες Φθιώτιδας, 440.000 δρχ. οι Κρηνίδες Καβάλας, 438.000 δρχ. ο Μαραθώνας, 380.000 δρχ. οι Καρυές, κλπ.[ii]

Πολλές φορές η ηλεκτροδότηση ενός οικισμού γινόταν σταδιακά· κάποτε μάλιστα η επέκταση του δικτύου αφορούσε έναν ή λίγους ακόμα στύλους παραπάνω, για να φτάσει το ρεύμα στο νέο καταναλωτή. Στα χωριά του Ναυπλίου υπήρχε οργασμός ηλεκτροδοτήσεων, αλλά σε μια από τις περιοδείες των αντιπροσώπων της ΔΕΗ ένας ανυπόμονος χωρικός αντέδρασε βίαια:

> *Εκεί λοιπόν κάποιος κάποια φορά, έρχεται απ' έξω μ' ένα δίκανο ας πούμε, και απειλώντας ότι θα μας διαλύσει όλους γιατί δεν του δίνουμε ρεύμα για το περιβόλι.*[iii]

Οι ανάγκες ήταν συχνά επαγγελματικές, όπως για ηλεκτρικό ψυγείο, που έφτανε τότε σε ορισμένα χωριά της υπαίθρου, με αργοπορία. Για παράδειγμα, η ηλεκτροδότηση της επιχείρησης του Νικόλαου Ρούσου, καφεπώλη στις Λίμνες Εύβοιας, είχε αναβληθεί το 1964, αν και αφορούσε τη λειτουργία επαγγελματικού ψυγείου. Ο καφεπώλης έπρεπε να περιμένει να ξεκινήσει το

[i] ΔΕΗ, Πληροφοριακόν Σημείωμα διά κ. Γενικόν Διευθυντήν: «Οφειλαί Κοινοτήτων διά κατά προτεραιότητα ηλεκτροδότησιν αυτών» (12.4.66), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.
[ii] ΔΕΗ, Πληροφοριακόν Σημείωμα διά κ. Γενικόν Διευθυντήν: «Οφειλαί Κοινοτήτων διά κατά προτεραιότητα ηλεκτροδότησιν αυτών» (12.4.66), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.
[iii] Συνέντευξη Δημήτρη Κολέτσου στη Μαρία Μαυροειδή (9.12.2003 και 23.03.2004). Προφορικό Αρχείο Μαρίας Μαυροειδή, Διεύθυνση Οργάνωσης ΔΕΗ, Τομέας Αρχείων, 1η κασέτα, σ. 13.

ευρύτερο πρόγραμμα ανακαίνισης του παλιού δικτύου στην περιοχή του.[i] Στο ίδιο έγγραφο,[ii] η ΔΕΗ αναφέρεται στην αποκατάσταση μιας βλάβης σε μια επιχείρηση αρτοποιίας στη Στυλίδα, που χρησιμοποιούσε ηλεκτροκινητήρα για το ζυμωτήριο. Επίσης, γίνεται αναφορά σε μια αίτηση ηλεκτροδότησης πλυντηρίου αυτοκινήτων, μαζί με 22 οικίες, στην περιοχή Τρικάλων. Για την αίτηση είχε μεσολαβήσει ο τοπικός πολιτευτής Κ, Δερβέναγας. Η άρνηση όμως πληρωμής της συμμετοχής (20.000 δρχ.) στα έξοδα ηλεκτροδότησης είχε αναβάλει την επέκταση του δικτύου.[iii]

Ένα άλλο έγγραφο του Κεντρικού Αρχείου της ΔΕΗ είναι μια απαντητική επιστολή του Αναπληρωτή Γενικού Διευθυντή Φλαμπουριάρη[iv] σε γράμμα της Αμερικάνικης Πρεσβείας (5.3.62) που ζητούσε στοιχεία για τα χαρακτηριστικά του ηλεκτρικού ρεύματος σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας. Όπως αναφέρεται στον κατάλογο που περιέχει η επιστολή, το 1962, συνεχές ρεύμα παρείχε το δίκτυο στην Αιδηψό, στο Αργοστόλι, στην Ύδρα, στην Ιθάκη, στη Λευκάδα, στη Σκιάθο, στις Σπέτσες, στην Τήνο, κ.α.

6.1.3. Από την Ελεούσα στη ΔΕΗ

Αμέσως μετά την ίδρυση της ΔΕΗ πολυάριθμες Κοινότητες άρχισαν να απευθύνουν υπομνήματα προς την επιχείρηση και την πολιτεία για να ηλεκτροδοτηθούν. Το 1955 οι κοινότητες Ξυλούπολης, Λαχανά, Κυδωνιάς, Βερτίσκου, Όσσας και Νικοπόλεως νομού Θεσσαλονίκης και οι κοινότητες Λευκοχωρίου, Ελληνικού, Μελανθίου, Θεοδοσίων και Ισώματος νομού Κιλκίς είχαν απευθύνει κοινό υπόμνημα προς το Υπουργείο Βιομηχανίας για την ηλεκτροδότησή τους. Το υπουργείο είχε στείλει το υπόμνημα συνημμένο στη ΔΕΗ και η επιχείρηση απάντησε ότι θα εξέταζε τη δυνατότητα ηλεκτροδότησης των κοινοτήτων.[v]

[i] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Επιστολή προς το Γραφείο Υπουργού Βιομηχανίας, «Θέματα Ηλεκτροφωτισμού», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.
[ii] ο.π.
[iii] ο.π.
[iv] Public Power Corporation, Deputy General Manager J. D. Flambouriaris, Letter to the American Embassy, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.
[v] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Ηλεκτροδότησις Κοινοτήτων Νομών Θεσσαλονίκης και Κιλκίς» (25 Ιανουαρίου 1956), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

Στις 4 Ιανουαρίου 1959 ο πρόεδρος της Κοινότητας Ελεούσας Θεσσαλονίκης απηύθυνε γράμμα προς τη «Δημοσίαν Επιχείρησιν Ηλεκτροφωτισμού Θεσσαλονίκης» με το οποίο δήλωνε ότι αποδεχόταν την προϋπολογισθείσα δαπάνη για τη σύνταξη μελέτης ηλεκτροδότησης «των επτά (7) Κοινοτήτων, ήτοι: 1) Λιανοβεργίου-Παλαιοχωρίου, 2) Πλατέος, 3) Ν. Ζωής-Ν. Μοναστηρίου, 4) Αδένδρου, 5) Παρθενίου, 6) Ελεούσης-Βαλτοχωρίου και 7) Ν. Χαλκηδόνος».[i]

Η ΔΕΗ για τη μελέτη της ηλεκτροδότησης συμπλήρωνε ένα «Δελτίον Επισκοπήσεως Χωριού» που περιλάμβανε πληροφορίες γενικής φύσεως, προϋπολογισμό ετησίων εσόδων και πίνακα υπολογισμού καταναλώσεως χωριού. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του Κολχικού Θεσσαλονίκης η ΔΕΗ συνέταξε το 1957 Δελτίο Επισκοπήσεως του χωριού, σύμφωνα με το οποίο οι κάτοικοι του χωριού ήταν 1.700, ο αριθμός των οικογενειών 480, των οικιών 400, των καταστημάτων 15 και των βιοτεχνιών 2 (αλευρόμυλοι).[ii]

Το Κολχικό είναι ένα συγκεντρωμένο χωριό, κείμενο σε πεδιάδα· τότε είχε λιθόκτιστες οικίες. Τα κυριότερα παραγόμενα προϊόντα ήταν σιτηρά, καπνά, βαμβάκι και μποστανικά. Όπως προϋπολόγιζαν οι τεχνικοί της ΔΕΗ, το μεγαλύτερο μέρος της ετήσιας κατανάλωσης στο Κολχικό θα αφορούσε φωτισμό και οικιακή χρήση (39.100 KWh). Η κατανάλωση για φωτισμό καταστημάτων προβλεπόταν ότι θα φθάνει τις 3.000 KWh το χρόνο, για φωτισμό οδών τις 6.800 KWh και για βιομηχανική χρήση τις 14.850 KWh. Τα συνολικά ετήσια έσοδα της ΔΕΗ υπολογίζονταν στις 96.750 δρχ.[iii] Ωστόσο, το Κολχικό έμελλε να ηλεκτροδοτηθεί αρκετά αργότερα. Τον Ιούνιο του 1962 η Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής ενημέρωνε τη Διεύθυνση Περιφέρειας Μακεδονίας – Θράκης της ΔΕΗ ότι «η ηλεκτροδότησις των χωρίων Καβαλλαρίου, Κολχικού και Ασσήρου, δεν προβλέπεται ότι θα καταστή δυνατή εις το εγγύς μέλλον».[iv] Τον Οκτώβριο του 1966 η Κοινότητα απηύθυνε επιστολή στη ΔΕΗ υπενθυμίζοντας την αργοπορία της επιχείρησης στην εκπόνηση της μελέτης ηλεκτροδότησης του χωριού.

[i] Κοινότης Ελεούσης προς την Δημοσίαν Επιχείρησιν Ηλεκτροφωτισμού Θεσσαλονίκης, «Παράκλησις όπως συμπεριλάβη Κοινότητα Ελεούσης, εις προγραμματισμόν ηλεκτροδοτήσεως 1960», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[ii] Δελτίον Επισκοπήσεως Χωριού (Κολχικό), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[iii] ο.π.
[iv] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Ηλεκτροδότησις χωρίων Καβαλλαρίου, Κολχικού και Ασσήρου Νομού Θεσσαλονίκης», Υπηρεσιακόν Σημείωμα, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

Το 1960 η Κοινότητα Καρδίας για να πετύχει να ηλεκτροδοτηθεί, προέβαλε την πληθώρα των καταστημάτων, των βιοτεχνιών και των δημόσιων κτιρίων που φιλοξενούσε το χωριό: αλευρόμυλος, σιδηρουργείο, επτά καφενεία, δύο κουρεία, πέντε παντοπωλεία, μία αποθήκη γεωργικού συνεταιρισμού με γραφείο, δημοτικό σχολείο με δύο αίθουσες γραφείου και σάλες, ιερός ναός, κοινοτικό κατάστημα και περίπτερο. Ο συντάκτης της επιστολής προέβλεπε ακόμη μεγαλύτερη πρόοδο, μετά την ηλεκτροδότηση του χωριού του:

> *Εκτός τούτων οι κάτοικοι, συν τω χρόνω, οι επαγγελματίαι και οι παραθερισταί θα προμηθευθώσιν δι' ηλεκτρικών ψυγείων, ηλεκτρικών θερμαστρών· ραδιόφωνα δε και ηλεκτρικά σίδερα θα προμηθευτούν όλοι οι κάτοικοι. Συνημμένως υποβάλλω υπεύθυνον δήλωσιν υπογεγραμμένην εκ των αρχηγών των οικογενειών ότι θα εγκαταστήσουν ηλεκτρικόν ρεύμα εις τας οικίας των.*[i]

Αναφορικά με τα έξοδα της οικονομικοτεχνικής μελέτης για την ηλεκτροδότηση ενός χωριού, γνωρίζουμε ότι οι κοινότητες κατέβαλαν στη ΔΕΗ ποσά για την εκπόνηση της μελέτης. Για παράδειγμα, σύμφωνα με ένα έγγραφο της ΔΕΗ που φέρει ημερομηνία 12 Ιανουαρίου 1957,[ii] η Κοινότητα Κάτω Σχολαρίου Θεσσαλονίκης «απεδέχθη την καταβολήν της εκ Δρχ. 353.000 συμμετοχής, κοινοποιήσασα προς τούτοις ημίν την σχετικήν απόφασιν του Κοινοτικού Συμβουλίου…». Την επόμενη χρονιά, συγκεκριμένα στις 15 Σεπτεμβρίου 1958, η ΔΕΗ διαβεβαίωνε ότι η ηλεκτροδότηση του Κάτω Σχολαρίου «εμπίπτει εις τα πλαίσια του εν εκτελέσει υπό της ημετέρας Επιχειρήσεως προγράμματος εξηλεκτρισμού της χώρας, εκ του οποίου και θέλει εξαρτηθή ο χρόνος πραγματοποιήσεώς της».[iii]

Στις 24 Αυγούστου 1959 η Κοινότητα Μεσημερίου ζητούσε με επιστολή της προς τη ΔΕΗ την ηλεκτροδότηση του χωριού. «Είναι πολύ λυπηρόν να απέχωμεν ελαχίστης αποστάσεως εκ της τελευταίας υμών ηλεκτροδοτικής κολώνας και να μην έχωμεν φως…», παρατηρούσε ο Πρόεδρος.[iv] Το

[i] Κοινότης Καρδίας, Επιστολή προς τη ΔΕΗ (8 Απριλίου 1960), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[ii] Περιφερειακή Διεύθυνσις Μακεδονίας-Θράκης, «Ηλεκτροδότησις Κοινότητος Κάτω Σχολαρίου Θεσσαλονίκης», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[iii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Ηλεκτροδότησις Κοινότητος Κάτω Σχολαρίου Θεσσαλονίκης», Επιστολή προς τη Γενικήν Διεύθυνσιν Ηλεκτρισμού του Υπουργείου Βιομηχανίας, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[iv] Κοινότης Μεσημερίου, «Ηλεκτροδότησις Κοινότητος Μεσημερίου» (24 Αυγούστου 1959), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 69.

Φεβρουάριο του 1960 η Κοινότητα Μεσημερίου έστελνε νέο υπόμνημα στη ΔΕΗ για να υπενθυμίσει το ζήτημα της ηλεκτροδότησης του χωριού. «Μεγάλη η επιθυμία των κατοίκων διά τον φωτισμόν των οικιών των», έγραφε ο πρόεδρος, τονίζοντας τις ανησυχίες για την ευπρεπή εμφάνιση ενός χωριού που βρισκόταν κοντά στη δεύτερη πρωτεύουσα της Ελλάδας.[i]

Τον Απρίλιο του 1960 η ΔΕΗ ανακοίνωνε τ' αποτελέσματα της «τεχνικοοικονομικής προμελέτης» για το κόστος ηλεκτροδότησης των χωριών Κάτω Σχολάρι και Μεσημέρι. Η δαπάνη εκτέλεσης του έργου θ' ανερχόταν σε 1.650.000 δρχ., ενώ τα προσδοκώμενα ετήσια έσοδα από την κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας θα ήταν 100.000 δρχ. περίπου. Για να προβεί στην ηλεκτροδότηση των χωριών η ΔΕΗ ζητούσε, ο δείκτης αποδοτικότητας, δηλαδή η σχέση προσδοκώμενων ετήσιων εσόδων προς δαπάνη ηλεκτροδότησης, να μην υπολειπόταν του 1:6. Αν ο δείκτης αποδοτικότητας ήταν μικρότερος, τότε έπρεπε να καταβάλλουν τα χωριά την επιπλέον διαφορά σε πέντε ετήσιες, άτοκες, ισόποσες δόσεις. Για τα χωριά Μεσημέρι και Κάτω Σχολάρι ο δείκτης αποδοτικότητας ήταν 1:16,5, και η ΔΕΗ θα τα ηλεκτροδοτούσε, αν δέχονταν να καταβάλλουν το ποσό των 1.050.000 δρχ. περίπου (550 χιλ. το Κάτω Σχολάρι και 500 χιλ. το Μεσημέρι), σε πέντε ετήσιες, ισόποσες, άτοκες δόσεις.[ii]

Μολαταύτα, 8 χρόνια μετά, το ηλεκτρικό ρεύμα δεν είχε ακόμη φτάσει στο Κάτω Σχολάρι. Ο Πρόεδρος της Κοινότητας απηύθυνε υπόμνημα διαμαρτυρίας προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης, τον Υπουργό Βιομηχανίας, τους βουλευτές της περιοχής και τη ΔΕΗ:

> *Ενώ 400 οικογένειαι του χωρίου μου και εγώ προσωπικώς επίστευα ότι η ηλεκτροδότησις της Κοινότητός μου, θα επραγματοποιείτο όπως δήποτε εντός του έτους 1966 και μάλιστα κατόπιν της επεκτάσεως της ηλεκτροφόρου γραμμής προς Νέαν Καλλικράτειαν Χαλ/κής, απέχουσαν εκ του χωρίου μας 800 περίπου μέτρα, όλως παραδόξως επληροφορήθημεν το δυσάρεστον δι' ημάς γεγονός εκ του ραδιοφώνου και των εφημερίδων ότι και πάλιν δεν συμπεριλαμβάνεται η ηλεκτροδότησις της*

[i] Κοινότης Μεσημερίου, «Υπενθύμισις ηλεκτροδοτήσεως Κοινότητος Μεσημερίου» (29 Φεβρουαρίου 1960), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 69.
[ii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Ηλεκτροδότησις υμετέρων Κοινοτήτων», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

> *Κοινότητός μας, εις το εξαγγελθέν πρόγραμμα του έτους 1966.*
>
> *Η αγανάκτησίς μας εκ της αναγγελίας αυτής εκορυφώθη εις τοιούτον βαθμόν ώστε να λέμε δεν είμεθα εμείς έλληνες; Δεν δικαιούμεθα και εμείς να γίνομεν κοινωνοί των κατακτήσεων της επιστήμης και του πολιτισμού; Και πέραν αυτών, διατί αι κοινότητες Λακκώματος, Ν. Γωνιάς, Ελαιοχωρίων, Αγίου Παύλου Νομού Χαλ/κής να ενταχθούν εις το πρόγραμμα του έτους 1966 και όχι η ημετέρα Κοινότης Νομού Θεσ/νίκης, απέχουσα μόλις ολίγα χιλιόμετρα εξ' αυτών; Και εάν ακόμη σκεφθούμε την κατά σειράν τοποθέτησιν των χωρίων τούτων, επί της ηλεκτροφόρου γραμμής εκ Θεσσαλονίκης, πρώτη η ημετέρα κοινότης θα έπρεπε να ηλεκτροδοτηθή. Τι συμβαίνει;*[i]

Το 1966 η Κοινότητα Μεσημερίου Θεσσαλονίκης έστελνε ακόμη υπομνήματα.[ii] Το χωριό προσπαθούσε πάνω από 15 χρόνια ν' αποκτήσει ρεύμα, αλλά ακόμη και το 1966 δεν είχε συμπεριληφθεί στο τεχνικό πρόγραμμα ηλεκτροδότησης, αν και απείχε μόλις 200 μέτρα από τη γραμμή παροχής. «Εις τας εκάστοτε ενεργείας μας, ετύχαμεν πάντοτε υποσχέσεων», παρατηρούσε ο Πρόεδρος, αλλά μετά προβάλλονταν λόγοι τεχνικοί για τη μη συμμετοχή της κοινότητας στο πρόγραμμα. Ο Πρόεδρος επικαλούνταν την αγροτική σημασία της περιοχής, με τα πολλά αρτεσιανά φρέατα, και την ωφέλεια που θα μπορούσε να έχει η ηλεκτροδότηση στην αύξηση της παραγωγής και του βιοτικού επιπέδου.[iii]

Συχνά οι δήμοι, ακόμα και μετά την ηλεκτροδότηση, αδυνατούσαν να καταβάλλουν τα ποσά για την επέκταση του δικτύου. Το 1975 η πρόσκαιρη οικονομική αδυναμία του Δήμου Σοχού είχε αφήσει ανείσπρακτους λογαριασμούς ύψους 27.000 δρχ., που αφορούσαν στην Γ΄ δόση οικονομικής συμμετοχής για την επέκταση του δικτύου. Τελικά, η Διεύθυνση Περιφέρειας Μακεδονίας-Θράκης αποφάσισε τον διακανονισμό της οφειλής, δίνοντας ένα μήνα προθεσμία.[iv]

---

[i] Κοινότης Κάτω Σχολαρίου, «Υπόμνημα Κοινότητος Κάτω Σχολαρίου Νομού Θεσσαλονίκης (18/3/1966)», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

[ii] Πρόεδρος Κοινότητος Μεσημερίου, «Περί ηλεκτροδοτήσεως της Κοινότητος Μεσημερίου Νομού Θεσσαλονίκης» (21 Απριλίου 1966), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 69.

[iii] ο.π.

[iv] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Περιφερείας Μακεδονίας-Θράκης, «Ανείσπρακτοι Λογαριασμοί Δήμων», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 68.

6.2. Δελτία Επισκοπήσεως χωριών

Πολλά από τα εγκυρότερα στοιχεία που διαθέτουμε για την εποχή του εξηλεκτρισμού της ελληνικής υπαίθρου προέρχονται από τα Δελτία Επισκοπήσεως χωριών. Για παράδειγμα, στις 7 Μαρτίου 1956 συντάχθηκε από τον υπάλληλο της ΔΕΗ Ν. Δαμιανό το Δελτίο Επισκοπήσεως της πεδινής Κοινότητας Ηρακλείου Λαγκαδά.[i] Το χωριό είχε τότε 1.000 κατοίκους, 220 οικογένειες, 190 κυρίως πλινθόκτιστες οικίες, 8 καταστήματα, 1 αλευρόμυλο και 23 μηχανοκίνητα φρέατα. Η Κοινότητα είχε συντάξει προϋπολογισμό 140.000 δρχ. για το έτος 1955-56.

Η ΔΕΗ υπολόγιζε ότι το χωριό θα κατανάλωνε συνολικά 33.162 KWh το χρόνο, για τις οποίες θα πλήρωνε 57.246 δρχ.[ii] Η συνολική δαπάνη για την επέκταση του δικτύου ως το Ηράκλειο Λαγκαδά θα έφτανε τις 484.250 δρχ. και θα περιλάμβανε 1,77 χιλιόμετρα γραμμής 15 KV, 1 μετασχηματιστή 50 KVA, 1.000 χλμ. δικτύων χαμηλής τάσης, 175 μονοφασικές παροχές και 23 τριφασικές παροχές. Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο που καταγραφόταν στο Δελτίο ήταν ο Δείκτης Αποδοτικότητος, ο οποίος στην περίπτωση του Ηρακλείου Λαγκαδά ήταν 1 προς 8,47, πράγμα που σήμαινε ότι η ΔΕΗ θα ξόδευε για την επέκταση του δικτύου 8,47 φορές περισσότερο από τα ετήσια έσοδά της από το συγκεκριμένο χωριό. Γι' αυτό το λόγο, η επιχείρηση υπολόγιζε ότι η Κοινότητα έπρεπε να καταβάλει μια οικονομική συμμετοχή ύψους 140.000 δρχ.[iii]

Σ' ένα σημείωμα της ΔΕΗ με ημερομηνία 13.8.58 αναφέρονται ορισμένα χωριά της υπαίθρου, μεταξύ των οποίων βρίσκεται και η κοινότητα Ηρακλείου Λαγκαδά.[iv] Όπως παρατίθεται στο σημείωμα, η ΔΕΗ είχε απευθύνει στις 30.9.57 επιστολή στην Κοινότητα Ηρακλείου με την οποία της γνωστοποιούσε το οριστικό ποσό της συμμετοχής της, καλώντας την να προσέλθει να υπογράψει τη σχετική σύμβαση και να εκπληρώσει τις σχετικές υποχρεώσεις, «καθ' ότι άλλως το διά την ηλεκτροδότησίν της διατιθέμενον

[i] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Δελτίον Επισκοπήσεως Χωριού (Ηράκλειο Λαγκαδά, 7 Μαρτίου 1956), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[ii] ο.π.
[iii] ο.π.
[iv] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Σημείωμα» (13.8.58), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

κονδύλιον ήθελεν διατεθή αλλαχού».[i] Η Κοινότητα είχε προσέλθει να υπογράψει τη σύμβαση, αλλά μετά δεν μπόρεσε ν' ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις της. Έτσι, το κονδύλι διατέθηκε τελικά αλλού.

Τον Απρίλιο του 1960 το Κοινοτικό Συμβούλιο του χωριού αναγνώριζε ότι η οικονομική του αδυναμία δεν είχε μέχρι τότε επιτρέψει την «οικονομικήν και πολιτιστικήν ανύψωσιν των κατοίκων» του χωριού, και συμφωνούσε να προωθηθεί η ηλεκτροδότηση με την παροχή προσωπικής εργασίας από τους κατοίκους:[ii]

> *1) Οι κάτοικοι της Κοινότητος θα συμμετάσχωσι διά της παροχής της προσωπικής εργασίας διά την διάνοιξιν των λάκκων προς τοποθέτησιν των στύλων και των επιτόνων αυτών.*
> *2) Διά το απαιτηθησόμενον προς συμπλήρωσιν υπόλοιπον της Δαπάνης εις χρήμα συναινεί όπως συμμετάσχη κατά τους καθορισθησομένους όρους υπό του Σ/τού Υπουργείου Εσωτερικών, της ΔΕΗ και της Κοινότητος».*[iii]

6.2.1. Στην πεδιάδα και στο νομό Θεσσαλονίκης

Από την εσωτερική αλληλογραφία της ΔΕΗ μαθαίνουμε γι' άγνωστες πλευρές της περιόδου πριν από την ίδρυση της επιχείρησης. Ο συνοικισμός Γαλλικού στη Νέα Μαγνησία της Θεσσαλονίκης παλιότερα είχε ηλεκτροδοτηθεί, «εν μέρει μόνον, μέσω του αναδόχου Ηλεκτρισμού Νέας Μαγνησίας και Διαβατών, Γιαμούρογλου».[iv] Αργότερα τη μελέτη ηλεκτροδότησης της Νέας Μαγνησίας ανέλαβε η O.L.C.O., η οποία γι' άγνωστους λόγους παρέλειψε να φέρει ρεύμα στο συνοικισμό Γαλλικού.

Ο Γιαμούρογλου είχε διακόψει την ηλεκτροδότηση αρκετό χρονικό διάστημα πριν από την ηλεκτροδότηση της Νέας Μαγνησίας και των Διαβατών από τη ΔΕΗ. Για να ηλεκτροδοτήσει το συνοικισμό Γαλλικού η ΔΕΗ τον ένταξε σε συνδυασμένη μελέτη παροχής ρεύματος για άρδευση της

[i] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Σημείωμα» (13.8.58), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[ii] Κοινότης Ηρακλείου, «Περί αποδοχής όρων επεκτάσεως του δικτύου ηλεκτροδοτήσεως της Κοινότητος υπό της ΔΕΗ» (Αριθ. Αποφ. 54/1960, 7 Απριλίου 1960), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[iii] ο.π.
[iv] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Περιφερειακή Διεύθυνσις Μακεδονίας-Θράκης, «Ηλεκτροδότησις οικισμού Γαλλικού Κοινότητος Νέας Μαγνησίας Θεσ/νίκης» (9 Απριλίου 1957), Εσωτερική Αλληλογραφία, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

ευρύτερης περιοχής. Όμως μέχρι το 1956 δεν είχε κατασκευασθεί το συγκεκριμένο δίκτυο, οπότε η ΔΕΗ έκανε νέα προμελέτη, καθώς μάλιστα η Κοινότητα της Νέας Μαγνησίας δέχθηκε να καταβάλλει συμμετοχή 20.000 δρχ. για το συνοικισμό Γαλλικού.[i] Στην περίπτωση πάντως του συνοικισμού Γαλλικού υπήρξε ένα χρονικό διάστημα κατά το οποίο ο συνοικισμός έμεινε στο σκοτάδι, μέχρι να ολοκληρωθεί η ηλεκτροδότηση από τη ΔΕΗ.

Στις 12 Μαρτίου 1957 οι βουλευτές Κ. Τσιγάρας, Β. Εφραιμίδης, Γ. Ευαγγέλου είχαν καταθέσει ερώτηση προς τον Υπουργό Εμπορίου και Βιομηχανίας για το θέμα της ηλεκτροδότησης του συνοικισμού Γαλλικού.[ii] Είχαν μεσολαβήσει 11 μήνες κατά τους οποίους ο συνοικισμός είχε στερηθεί το ηλεκτρικό φως, καθώς η επιχείρηση Γιαμούρογλου παρέδιδε την περιοχή στην ΔΕΗ. Όπως φαίνεται, η μεταβατική περίοδος είχε δώσει την ευκαιρία για έριδες επιχειρηματιών:

> *Η καθυστέρησις αύτη εγείρει σφοδράν αγανάκτησιν των κατοίκων τού ως είρηται Συνοικισμού, ήτις αγανάκτησις καθίσταται σφοδροτέρα εκ του γεγονότος ότι η ΔΕΗ έσπευσε με άνευ προηγουμένου ταχύτητα να εγκαταστήση μετασχηματιστήν και να χορηγήση ηλεκτρικόν ρεύμα εις εν μοναχικόν και προ έτους μόλις ιδρυθέν πρατήριον βενζίνης, κείμενον μεμονωμένως επί της δημοσίας οδού Θεσσαλονίκης-Αθηνών και απέχον μόλις πεντακόσια μέτρα από του ανωτέρω Συνοικισμού, ενώ υπάρχουν εις τον Συνοικισμόν αυτόν, κείμενον επίσης εκατέρωθεν της ιδίας δημοσίας οδού, έτερα τρία, πολύ προγενεστέρως ιδρυθέντα, πρατήρια βενζίνης, ηλεκτροφωτιζόμενα πρότερον και αυτά, και στερούμενα ήδη ηλεκτρικού φωτός, όπως και ο συνοικισμός.*
>
> *Επίσης η αγανάκτησις των εν λόγω κατοίκων επιτείνεται διότι η γραμμή χορηγήσεως του ρεύματος διέρχεται εφαπτομένη του συνοικισμού και συνεπώς τ' απαιτούμενα έξοδα διά την εγκατάστασιν του δικτύου δεν είναι δυνατόν να είναι μεγάλα...*[iii]

[i] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Περιφερειακή Διεύθυνσις Μακεδονίας-Θράκης, «Ηλεκτροδότησις οικισμού Γαλλικού Κοινότητος Νέας Μαγνησίας Θεσ/νίκης» (9 Απριλίου 1957), Εσωτερική Αλληλογραφία, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

[ii] Κ. Τσιγάρας, Β. Εφραιμίδης, Γ. Ευαγγέλου, *Ερώτησις προς τον κ. Υπουργόν Εμπορίου και Βιομηχανίας* (12 Μαρτίου 1957), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

[iii] ο.π.

Η ίδρυση της ΔΕΗ, το 1950, έδωσε το έναυσμα για τη μετάβαση από την ιδιωτική πρωτοβουλία στον κεντρικό σχεδιασμό. Μια σειρά από πόλεις και κωμοπόλεις εντάσσονται στο δίκτυο της ΔΕΗ και τα παλιά ιδιωτικά εργοστάσια ηλεκτροπαραγωγής εγκαταλείπονται. Το 1955, η Κοινότητα Σοχού, στην επαρχία Λαγκαδά του νομού Θεσσαλονίκης, επεσήμαινε την ανικανότητα του τοπικού αναδόχου «να βελτιώση οπωσδήποτε το παρεχόμενον ρεύμα φωτισμού».[i]

> *Εξοχώτατε Κε Υπουργέ*
>
> *Η Κωμόπολίς μας αριθμούσα υπέρ τας χιλίας οικογενείας (περίπου 5000 κατοίκους), από του έτους 1928 ηλεκτροφωτίζεται λίαν πλημμελώς, παρ' ενός εργοστασίου, ούτινος τα μηχανήματα και το δίκτυον έχουσιν φθαρεί τελείως, εσχάτως δε το φως τούτο εξωμοιώθη προς τελείαν συσκότισιν ολοκλήρου του Δήμου ημών, ώστε άπαντες οι κάτοικοι και ιδία οι επαγγελματίαι να τελώσιν από τινός χρόνου εν πλήρει αγανακτήσει...* (Μ. Βασιλικός, Δήμαρχος Σοχού, 30 Δεκεμβρίου, 1955).[ii]

Το 1955 η ΔΕΗ είχε αναλάβει τον ηλεκτροφωτισμό μέχρι το Λαγκαδά. Ο Δήμος Σοχού ζητούσε να επεκταθεί το πρόγραμμα ανατολικά του Λαγκαδά, για να συμπεριλάβει και το Σοχό. Ανάμεσα στα επιχειρήματα που επικαλούνταν ήταν ότι ολόκληρη η περιφέρεια Σοχού ήταν «συμμοριόπληκτη» και είχε υπαχθεί στο Νόμο 2536/53 «περί επανεποικισμού των παραμεθορίων περιοχών της χώρας».[iii]

Μ' ένα σύντομο σημείωμα προς το Γενικό Διευθυντή της ΔΕΗ, που απέστειλε, χωρίς ημερομηνία, γύρω στα 1957, ο βουλευτής Θεσσαλονίκης Γεώργιος Θέμελης τον παρακαλούσε να ενδιαφερθεί και να προωθήσει τον ηλεκτροφωτισμό του Δήμου Σοχού Θεσσαλονίκης. Ο βουλευτής έγραφε:

> *Επίσης η Κοινότης Χρυσαυγής* [γειτονική του Σοχού] … απεδέχθη συμμετοχήν με το ποσόν των 178.000 δραχμών

[i] Δήμος Σοχού, Επιστολή προς τον Υπουργό Βιομηχανίας, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 68.
[ii] ο.π.
[iii] ο.π.

και παρακαλώ θερμώς όπως αύτη προγραμματισθή διά το 1958.[i]

Ο Γ. Ν. Πεζόπουλος, Γενικός Διευθυντής της ΔΕΗ, στις αρχές 1958 απαντούσε στο βουλευτή Θέμελη ότι η ανάληψη της ηλεκτροδότησης του Δήμου Σοχού από την επιχείρηση «θέλει καταστή δυνατή ευθύς μετά την εξαγοράν της τοπικής Ηλεκτρικής Εταιρίας».[ii] Διαφορετική ήταν η αντιμετώπιση της Κοινότητας Χρυσαυγής, που δεν είχε αποδεχθεί έγκαιρα τις προϋποθέσεις που έθετε η ΔΕΗ για την ηλεκτροδότησή της. Αφότου όμως, η Νομαρχία Θεσσαλονίκης ενέκρινε στις 25.12.57 τις δαπάνες επεκτάσεως (178.000 δρχ.), η επιχείρηση επανεξέταζε το θέμα της ηλεκτροδότησής της Χρυσαυγής.[iii]

Οι παρεμβάσεις βουλευτών για την επίλυση των προβλημάτων και των καθυστερήσεων ηλεκτροδότησης ήταν μια πάγια τακτική, όλη αυτήν την περίοδο. Στις 12 Νοεμβρίου 1958, μετά από κοινοτικά αιτήματα που προώθησε ο βουλευτής Κ. Τζιτζικώστας, ο Διευθυντής Εκμεταλλεύσεως Διανομής Κ. Α. Απέργης ενημέρωνε τη Γενική Διεύθυνση Ηλεκτρισμού του Υπουργείου Βιομηχανίας ότι η ηλεκτροδότηση των Κοινοτήτων Αδένδρου, Κυμίνων, Νέων Μαλγάρων, Βραχιάς, Παρθενίου και Νέας Χαλκηδόνας του νομού Θεσσαλονίκης «εμπίπτει εις τα πλαίσια του εν εκτελέσει υπό της ΔΕΗ γενικωτέρου προγράμματος εξηλεκτρισμού της χώρας». Αναφορικά με την παροχή ηλεκτρικής ενέργειας για άρδευση οι ενδιαφερόμενοι κάτοικοι έπρεπε να υποβάλλουν αιτήσεις στα γραφεία της ΔΕΗ στη Θεσσαλονίκη.[iv]

Εμπόδιο για την ηλεκτροδότηση των χωριών Νέα Μάλγαρα και Κύμινα ήταν η κατακλυζόμενη κοίτη του Αξιού ποταμού. Στις 13 Ιουνίου του 1958 η Διεύθυνση Μελετών και Κατασκευών Διανομής έκρινε ως πλέον πρόσφορη την επέκταση της γραμμής 15 KV Χαλάστρας και τη διέλευσή της μέσα από την κοίτη του ποταμού. Η κατασκευή έπρεπε να πραγματοποιηθεί το καλοκαίρι. Μετά την κατασκευή της, η γραμμή θα χρειαζόταν συχνή

[i] Θέμελης Γεώργιος, Βουλευτής Θεσ/νίκης, *Διά τον Γενικόν Διευθυντήν ΔΕΗ,* Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 68.
[ii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Ηλεκτροδότησις Δήμου Σοχού και Κοινότητος Χρυσαυγής Νομού Θεσσαλονίκης» (13 Ιανουαρίου 1958), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[iii] ο.π.
[iv] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Ηλεκτροδότησις Κοινοτήτων Νομού Θεσσαλονίκης», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 68.

επιθεώρηση, αν και ήταν απίθανη η καταστροφή, καθόσον από την ίδια κοίτη διερχόταν ήδη η τηλεφωνική γραμμή (μια ελαφρότερη κατασκευή). Εξάλλου:[i]

> *… εάν κατά την διάρκειαν της εκμεταλλεύσεως η γραμμή ήθελε παρουσιάσει σοβαρά μειονεκτήματα ή δεν παρέχει επαρκείς εγγυήσεις ασφαλείας, θα ηδύνατο μελλοντικώς να αντιμετωπισθή και η περίπτωσις αποξηλώσεώς της, εφ' όσον ήθελε κριθή συμφερωτέρα η ηλεκτροδότησις των εν λόγω κοινοτήτων εκ της προβλεπομένης μελλοντικώς να κατασκευασθή γραμμής 15 KV προς Νέαν Χαλκηδόνα.*[ii]

Μετά από μερικά χρόνια, στις αρχές του 1965, τα Νέα Μάλγαρα και τα Κύμινα δεν είχαν ακόμη ηλεκτροδοτηθεί και η είδηση είχε φτάσει στην εφημερίδα Μακεδονία. Ο Διευθυντής Περιφέρειας Κ. Μπουζάκης, με σύντομο σημείωμα που έστελνε στην εφημερίδα, ενημέρωνε ότι «το εσωτερικόν δίκτυον διανομής έχει σχεδόν αποπερατωθεί» με τα συνεργεία της ΔΕΗ να εργάζονται εντατικά, και υποσχόταν στα δυο χωριά ότι «επίκειται η ηλεκτροδότησίς των».[iii]

Στις περισσότερες περιπτώσεις, για λόγους γεωμορφολογίας, τα χωριά έπρεπε να διεκδικήσουν την ηλεκτροδότηση για όλη την περιοχή τους. Τον Οκτώβριο του 1964 η Κοινότητα Γερακαρούς απηύθυνε επιστολή προς τον Υπουργό Βιομηχανίας με την οποία ζητούσε την ηλεκτροδότηση της ευρύτερης περιοχής των χωριών Γερακαρού, Καβαλλάρι, Άγιος Βασίλειος, Λαγκαδίκια, Νικομηδινό, Στίβος, Περιστερώνας, Νέα Απολλωνία, Απολλωνία και Σταυρός:[iv]

> *Προσφάτως ανεγνώσαμεν εις τον τύπον, ότι η Κοινότης Σταυρού συμπεριελήφθη εις το πρόγραμμα ηλεκτροδοτήσεως του έτους 1965. Το γεγονός τούτο αποτελεί διά το σύνολον των λοιπών Κοινοτήτων κατάφωρον αδικίαν, αν και μας εχαροποίησεν ειλικρινώς. Θέλομεν δε να ερμηνεύσομεν τούτο ως προάγγελον ηλεκτροδοτήσεως και των άλλων Κοινοτήτων διά τας οποίας επιβάλλεται να ληφθή σοβαρώς υπ' όψιν ότι εξ ίσου εντόνως*

[i] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Μελετών και Κατασκευών Διανομής, «Ηλεκτροδότησις Κοινοτήτων Κυμίνων και Μαλγάρων Νομού Θεσσαλονίκης» (13 Ιουνίου 1958), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[ii] ο.π.
[iii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Σημείωμα προς την εφημερίδα Μακεδονία (18 Ιανουαρίου 1965), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[iv] Κοινότης Γερακαρούς, «Περί εξηλεκτρισμού των Κοινοτήτων», Επιστολή προς τον Υπουργό Βιομηχανίας, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

> *προβάλλει η ανάγκη της ελλείψεως ηλεκτρικού ρεύματος… … Αι συνάδελφαι Κοινότητες προς τας οποίας κοινοποιείται το παρόν και με γνώμονα την ανάγκην ικανοποιήσεως του συλλογικού τούτου αιτήματος, παρακαλούνται όπως ενεργήσουν ό,τι επί του προκειμένου ήθελον προκρίνη.*[i]

6.3. Ηλεκτροδοτήσεις παραμεθόριων χωριών

Στο Κεντρικό Αρχείο της ΔΕΗ βρίσκουμε αρχειακό υλικό για τη συμπλήρωση της ηλεκτροδότησης χωριών της ηπειρωτικής Ελλάδας, τα οποία χαρακτηρίζονταν *παραμεθόρια*. Το 1964 η ΔΕΗ θεωρούσε παραμεθόρια χωριά όσα βρίσκονταν σε απόσταση 7 χιλιομέτρων από τα βόρεια σύνορα της χώρας. Στις αρχές του 1964 είχαν συνδεθεί με το δίκτυο 85 παραμεθόρια χωριά, από τα οποία 29 βρίσκονταν στο νομό Ιωαννίνων, 17 στο νομό Κέρκυρας, 11 στο νομό Φλώρινας, 8 στο νομό Δράμας, 7 στο νομό Σερρών, 6 στο νομό Θεσπρωτίας, 5 στο νομό Πέλλας και 2 στο νομό Έβρου. Σε άλλα 70 παραμεθόρια χωριά το δίκτυο βρισκόταν υπό κατασκευή: 14 στο νομό Έβρου, 10 στο νομό Ιωαννίνων, κλπ. «Υπολείπονταν» 111 ακόμη χωριά (από τα οποία 26 βρίσκονταν στο νομό Κιλκίς, 20 στο νομό Πέλλας, 19 στο νομό Έβρου, 16 στο νομό Φλώρινας, κλπ.) για τα οποία είχε προβλεφθεί «να εξυπηρετηθώσι εκ του Εθνικού Δικτύου ή εξ ήδη υπαρχουσών νησίδων παραγωγής». Όπως σημείωναν οι συντάκτες του καταλόγου:[ii]

> *Πέραν τούτων υπάρχουν και έτερα 15 περίπου χωρία εξ' ων τα 10 εις τον νομόν Ροδόπης πληθυσμού άνω των 250 κατοίκων (μέχρι 600) τα οποία είναι είτε απροσπέλαστα είτε λίαν απομεμακρυσμένα από υφιστάμενα δίκτυα και απαιτούν ως εκ τούτου διά την εξυπηρέτησίν των την εγκατάστασιν αυτοτελών τοπικών σταθμών παραγωγής. Τα χωρία ταύτα και αι αντίστοιχαι δαπάναι των δεν περιλαμβάνονται εις τον ανωτέρω πίνακα.*

Μετά την εκτέλεση του προγράμματος 1964-65 απέμεναν προς ηλεκτροδότηση 531 παραμεθόρια χωριά, από τα οποία 271 είχαν πληθυσμό άνω των 200 κατοίκων, 124 είχαν 101-200 κατοίκους και 136 είχαν 0-100

[i] Κοινότης Γερακαρούς, «Περί εξηλεκτρισμού των Κοινοτήτων», Επιστολή προς τον Υπουργό Βιομηχανίας, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[ii] «Πίναξ παραμεθορίων χωρίων», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

κατοίκους. Στο πρόγραμμα που είχε προταθεί για το 1966 είχαν περιληφθεί 205 χωριά. Επίσης, 111 χωριά είχαν περιληφθεί σε συμπληρωματικό πρόγραμμα ηλεκτροδότησης: Έτσι, στο νομό Έβρου εντάχθηκαν στο πρόγραμμα ακόμη 17 χωριά, αρκετά από τα οποία είχαν αρκετά μεγάλο πληθυσμό (π.χ. Αμπελάκια με 1.025 κατοίκους, Κυανή με 1.141 κατοίκους, κ.α.), όπως επίσης 11 χωριά του νομού Ροδόπης, 5 του νομού Ξάνθης, 9 του νομού Σερρών, 1 του νομού Δράμας, 16 του νομού Κιλκίς, 17 του νομού Πέλλης, 17 χωριά στο νομό Ιωαννίνων, 4 χωριά στο νομό Φλώρινας, 7 στο νομό Θεσπρωτίας, 1 στο νομό Καστοριάς, και 6 στο νομό Κέρκυρας.[i]

Άλλα 215 χωριά χαρακτηρίζονταν από τους συντάκτες του καταλόγου ως «υπολειπόμενα»:

> *1) Χωρία άτινα είναι απροσπέλαστα ελλείψει καταλλήλου οδικού δικτύου.*
>
> *2) Χωρία απομεμακρυσμένα ή ευρισκόμενα εις δυσανάλογον απόστασιν εκ των δικτύων.*
>
> *3) Πλείστα χωρία και μικροσυνοικισμοί οίτινες δεν σημειούνται εις τον Χάρτην αλλά αναφέρονται μόνον εις την απογραφήν.*[ii]

Το 1966 *παραμεθόρια χωριά* θεωρεί η ΔΕΗ όσα απέχουν 0-7 χλμ. από τα σύνορα και 0-5 χλμ. από ακτές που βρίσκονται απέναντι από ξένα κράτη. Επίσης, μια δεύτερη ζώνη παραμεθόριων χωριών περιλαμβάνει χωριά που βρίσκονται σε απόσταση 7-15 χλμ. από τα σύνορα. Το 1966 είχαν περιληφθεί στο πρόγραμμα ηλεκτροδότησης 205 παραμεθόρια χωριά (53 στο νομό Έβρου, 18 στο νομό Ροδόπης, 13 στο νομό Ξάνθης, 10 στο νομό Κιλκίς, 20 στο νομό Φλώρινας, 17 στο νομό Κέρκυρας, 15 στο νομό Δωδεκανήσου, 11 στο νομό Σάμου, 10 στο νομό Λέσβου, κλπ.).[iii]

Τα επόμενα χρόνια παραμεθόρια χωριά θεωρούνται όσα απέχουν 15-20 χλμ. από τα σύνορα. Με βάση αυτό τον ορισμό το πρόγραμμα επεκτάθηκε κι εντάχθηκαν στην κατηγορία των *παραμεθόριων χωριών* που έπρεπε να ηλεκτροδοτηθούν 5 ακόμη χωριά στο νομό *Έβρου* (Δορικό, Αετοχώρι, Άβας, Νίψα, Αμφιτρίτη), 10 χωριά στο νομό *Ροδόπης* (Κοπτερό, Μωσαϊκό, Κηκίδιο,

[i] «Συμπληρωματικόν Πρόγραμμα Ηλεκτροδοτήσεως Παραμεθορίων Χωρίων (δαπάνης τάξεως 60.000.000 δρχ.)», σσ. 1-4, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[ii] «Ηλεκτροδότησις παραμεθορίων χωρίων», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[iii] «Παραμεθόρια χωρία ήδη περιληφθέντα εις προταθέν Πρόγραμμα έτους 1966», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

Λαμπρό, Δοκός, Φιλλύρα, Μικρά Ξύδια, Δειλινά, Νεύρα, Σκάλωμα), 6 χωριά στο νομό *Ξάνθης* (Κομνηνά, Μέγα Εύμοιρο, Ορεστινή, Πίλημα, Κένταυρος, Σάτρες), 10 χωριά στο νομό *Δράμας* (Πανόραμα, Παρανέστι, Μεσοχώρι, Ξάγναντο, Καρποφόρο, Καπνόφυτο, Αειδονόκαστρο, Τέμενος, Θόλος, Κάτω Θόλος), 5 χωριά στο νομό *Σερρών* (Λιθότοπος, Ψωμοτόπι, Ορεινή, Άνω Ορεινή, Ξηρότοπος), 10 χωριά του νομού *Κιλκίς* (Πεντάλοφο, Κοτύλη, Χωρύγι, Βάθη, Κάτω Θεοδωράκι, Άνω Θεοδωράκι, Ευκαρπία, Γερακάρι, Διβούνι, Τριπόταμος), 7 χωριά του νομού *Πέλλας* (Νησί, Υδραία, Χρυσή, Ξιφιανή, Άλωρος, Καρυδιά, Κερασιές), 15 χωριά του νομού *Καστοριάς* (Μακροχώρι, Μελάς, Άνω Μελάς, Άγιος Αντώνιος, Απόσκεπος, Κεφαλάρι, Μανιάκοι, Πορεία, Αυγή, Λαχανόκηποι, Λακκώματα, Υψηλό, Μελάνθιο, Νίκη, Νέα Κοτύλη), 6 χωριά στο νομό *Φλώρινας* (Ατραπός, Πολυπόταμο, Φλάμπουρο, Άνω Υδρούσα, Κορυφή, Άγιος Παντελεήμων), 24 χωριά στο νομό *Ιωαννίνων* (Λαγκάδα, Κάντσικο, Κεράσοβο, Αρίστη, Βροντισμένη, Χρυσοράχη, Βλαχάτανο, Μαζαράκι, Γλύζιανη, Λίθινο, Σακελλαρικό, Κεφαλόβρυσο, Κοκκινόχωμα, Παλιουρή, Σουλόπουλο, Μικρό Σουλόπουλο, Εκκλησοχώρι, Βουτσαράς, Καλοχώρι, Γρίμποβο, Βρυσούλα, Ριζό, Γρανιτσοπούλα, Βροσίνα) και 28 χωριά στο νομό *Θεσπρωτίας* (Λεπτοκαρυά, Ραβενή, Πολύδροσο, Πλακωτή, Πέντε Εκκλησίες, Πετροβίτσα, Δονάτος, Παλαιοχώρι, Γολά, Ροδοστίβα, Κάτω Παλαιοκκλήσι, Κοκκινιά, Μαλούνι, Αχούρια Μαλουνίου, Κοκκινολιθάρι, Νεροχώρι, Μαντζάρι, Σκλιάβη, Γεροπλάτανος, Πηγαδούλια, Λίστα, Μηλέα, Λάκκα, Αμπέλια, Πλαταριά, Αγία Μαρίνα, Κρυόβρυση, Φασκομηλιά).[i] Στη φάση αυτή, συνολικά είχαν ενταχθεί στο έργο 126 χωριά και η δαπάνη έφτανε τα 67 εκατ. δρχ. Οι νομοί Θεσπρωτίας, Ιωαννίνων και Καστοριάς περιλάμβαναν τα περισσότερα παραμεθόρια χωριά που επιλέγονταν για ηλεκτροδότηση.

Το Μάιο του 1971 η Γενική Διεύθυνση Διανομής έστελνε σε άλλες Διευθύνσεις της ΔΕΗ Υπηρεσιακό Σημείωμα που περιλάμβανε ονομαστική κατάσταση των μη ηλεκτροδοτούμενων παραμεθόριων οικισμών κατά Περιφερειακή Διεύθυνση. Σύμφωνα με τον κατάλογο, στις 30-4-71 μη ηλεκτροδοτούμενοι ήταν 4 παραμεθόριοι οικισμοί του νομού Έβρου, 39 στο νομό Ροδόπης, 34 στο νομό Ξάνθης, 6 στο νομό Δράμας, 2 στο νομό Κιλκίς,

[i] «Συμπλήρωσις Ηλεκτροδοτήσεως Χωριών Ηπειρωτικής Ελλάδος κειμένων εις απόστασιν 15-20 χλμ. από των συνόρων», σσ. 1-5, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

3 στο νομό Πέλλας, 1 στο νομό Καστοριάς και 6 στο νομό Φλώρινας (Άγιος Αχίλλειος, κ.α.).[i] Επίσης, χωρίς ηλεκτροδότηση παρέμεναν 11 παραμεθόριοι οικισμοί στο νομό Ιωαννίνων, 13 στη Θεσπρωτία, 28 στο νομό Κέρκυρας, 4 στο νομό Σάμου, 14 στο νομό Δωδεκανήσου (Ψέριμος, Αρκοί, Πανορμίτης Σύμης, κ.α.), 4 στο νομό Χίου, 6 στο νομό Λέσβου.

6.4. «Πρόγραμμα Εξηλεκτρισμού της Υπαίθρου»

Στην Έκθεση Πεπραγμένων του 1952-53 η διοίκηση της επιχείρησης υπολόγιζε ότι ο ρυθμός αύξησης της ζήτησης θα εξαρτιόταν κυρίως από την έκταση των πρωτευόντων (15.000 βολτ) και των δευτερευόντων (380-220 βολτ) δικτύων διανομής, από τον αριθμό πιστοδότησης των Οργανισμών Διανομής, από τα αποτελέσματα των βιομηχανιών κατασκευής ειδών χρησιμοποίησης ηλεκτρισμού, και από τη μεταφορά στο νέο σύστημα παλιών και συνδεόμενων νέων πελατών των Οργανισμών Διανομής. Τέλος, η ζήτηση θα επηρεαζόταν αυτονόητα από τη γενική οικονομική κατάσταση της χώρας.[ii] Και ειδικότερα:

> *Η ζήτησις ηλεκτρικής ενεργείας εις τας αγροτικάς περιοχάς θα εξαρτηθή από την ειδικήν φροντίδαν οργανώσεως, ήτις, θα καταβληθή, ώστε να συγκεντρωθή αρκετή κατανάλωσις εις τινας των περιοχών τούτων, ευρισκομένας πλησίον των δικτύων διανομής. Κατ' αυτόν τον τρόπον και αι δαπάναι επενδύσεων διά την αγροτικήν εξυπηρέτησιν θα περιοριστούν εντός των ορίων των οικονομικών δυνατοτήτων του εξηλεκτρισμού, τουλάχιστον κατά το πρώτον στάδιον αναπτύξεώς του, αλλά και το κόστος κατά κιλοβατώραν θα παραμείνη εις ευνοϊκά διά τον αγροτικόν εξηλεκτρισμόν επίπεδα.*[iii]

Μια δεκαετία μετά, σε συνέντευξή του στις 21-3-1966 ο Γενικός Διευθυντής της ΔΕΗ Καθηγητής κ. Ν. Δημόπουλος αναφερόταν στην «εξαντλητική προσπάθεια της ΔΕΗ σ' όλη την ύπαιθρο για την εκτέλεση του πρωτοφανούς στα χρονικά, όχι μόνον της χώρας αλλά και πολλών άλλων προηγμένων

[i] Γενική Διεύθυνσις Διανομής, «Ηλεκτροδότησις παραμεθορίων οικισμών», Υπηρεσιακό Σημείωμα, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[ii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1952-1953,* Αθήναι, 1953, σ. 75.
[iii] ο.π., σσ. 75-76.

χωρών, *Προγράμματος Εξηλεκτρισμού της Υπαίθρου 1964-65*. Το πρόγραμμα αυτό περιέλαβε τελικώς εν συνόλω 960 χωριά και οικισμούς και παρά τις μεγάλες αμφιβολίες και σοβαρές επιφυλάξεις πολλών, ετελείωσε εγκαίρως χάρις εις την ολόψυχη προσπάθεια του προσωπικού της ΔΕΗ». Απορρόφησε συνολικά 500 εκατομμύρια δρχ., ενώ κατά το έτος 1965 η ΔΕΗ διέθεσε άλλα 330 εκατ. δρχ. για έργα Διανομής, «μεταξύ των οποίων ήταν η ηλεκτροδότηση 3.000 περίπου φρεάτων για την άρδευση 100.000 στρεμμάτων δαπάνης 40.000.000 δρχ.».[i] Ο κ. Δημόπουλος, προανάγγελλε μάλιστα το νέο πρόγραμμα ηλεκτροδότησης της υπαίθρου για τα έτη 1966-68 που έθετε ως στόχο τη σύνδεση 3.100 νέων χωριών και οικισμών, και θα κόστιζε 1,7 δις δρχ.

Το Μάιο του 1968 η Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής έστελνε στο Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου κατάσταση σεισμόπληκτων οικισμών της Ηπείρου και της Θεσσαλίας που ηλεκτροδοτούνταν ή επρόκειτο να ηλεκτροδοτηθούν μέσα στο 1968. Από το σύνολο των οικισμών για τους οποίος είχε ζητήσει στοιχεία το ΕΜΠ, ηλεκτροδοτούμενοι ήταν μόνο το Μέτσοβο, το Ανήλιο και η Μηλέα του νομού Ιωαννίνων, η Δροσοπηγή του νομού Άρτας, το Περτούλι, η Ελάτη και το Κοτρώνι του νομού Τρικάλων, ενώ προβλεπόταν να ηλεκτροδοτηθούν το 1968 τα Άγναντα Άρτας, το Παλαιοχώρι Δροσοπηγής Άρτας, ο Καταρράκτης Άρτας, τα Κουκκούλια Άρτας, η Χώσεψη (ή Κυψέλη) Άρτας, τα Λεπιανά, η Μικροσπηλιά Λεπιανών Άρτας, το Παλαιοκάτουνο, η Ποταμιά Παλαιοκάτουνου Άρτας, τα Ράμια και το Αθαμάνιο Άρτας, και το Χεροκόπι Πετροβουνίου Ιωαννίνων.[ii]

Για την ολοκλήρωση του προγράμματος ηλεκτροδότησης της υπαίθρου χρειάζονταν κάποιες φορές αλλεπάλληλες αιτήσεις και εισηγήσεις μέχρι να έλθει το ρεύμα στο χωριό ή σε όποια σπίτια ή οικισμούς το στερούνταν. Για παράδειγμα, τον Ιούλιο του 1973 ο Περιφερειακός Διοικητής Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας ζητούσε από τη Διεύθυνση Περιφέρειας Μακεδονίας-Θράκης να εντάξει στα προγράμματα εξηλεκτρισμού τους οικισμούς Μικρή

[i] Τσοτσορός Ν. Στάθης, *Ενέργεια και ανάπτυξη την μεταπολεμική περίοδο, Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού 1950-1992: Ανάπτυξη και Κρίση, Παραρτήματα,* σσ. 43-44.

[ii] Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, «Ηλεκτροδότησις Οικισμών», Επιστολή προς το Σπουδαστήριον Πολεοδομικών Έργων του Ε.Μ.Π., Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

Σάντα Καστανιάς Ημαθίας, Άλωρο Κλειδίου Ημαθίας, Κάτω Βρασνά Ασπροβάλτας Θεσσαλονίκης, Νέα Βρασνά Ασπροβάλτας Θεσσαλονίκης, Μαυρορράχη Ασσήρου Θεσσαλονίκης, Πλαγιοχώρι Αναβρυτού Κιλκίς, Λιθαριά Καλλιπόλεως Πέλλας, Άνω Γραμματικό Πέλλας, Άγιο Αχίλλειο Φλώρινας, Παραλία Διονυσίου Χαλκιδικής, Παλαιόκαστρο Χαλκιδικής και Καλαμίτσι Συκιάς Χαλκιδικής. Η ένταξη των οικισμών στα προγράμματα εξηλεκτρισμού της υπαίθρου κρινόταν αναγκαία για λόγους:[i]

> *1) συγκρατήσεως του πληθυσμού, 2) συντελεσθείσης μεταφοράς και νεοανεγέρσεως οικισμών, 3) τουριστικής αξιοποιήσεως, 4) δημιουργίας κτηνοτροφικών μονάδων, 5) αξιοποιήσεως και προβολής υφισταμένων αρχαιοτήτων κ.λ.π.*

Η επέκταση της οικιστικής δραστηριότητας σε πολυάριθμους οικισμούς της υπαίθρου χώρας προκαλούσε ολοένα αυξανόμενες ανάγκες ηλεκτροδότησης. Κάθε μήνα που περνούσε γίνονταν νέες ηλεκτροδοτήσεις επαρχιακών οικισμών. Για παράδειγμα, το Σεπτέμβριο του 1971 το Τμήμα Στατιστικής Διανομής της Διεύθυνσης Εκμεταλλεύσεως Διανομής έστελνε στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας κατάσταση «εμφαίνουσα ονομαστικώς το πλήθος των ηλεκτροδοτηθέντων οικισμών κατά τον μήνα Αύγουστον» του ίδιου έτους.[ii] Η κατάσταση κατέγραφε 11 ηλεκτροδοτηθέντες οικισμούς στην Αιτωλοακαρνανία, 1 στην Αρκαδία, 6 στο νομό Άρτας, 1 στην Αχαΐα, 4 στο νομό Γρεβενών, 2 στο νομό Δράμας, 1 στο νομό Έβρου, 2 στην Ηλεία, 1 στη Θεσπρωτία, 3 στο νομό Ιωαννίνων, 2 στο νομό Κεφαλληνίας, 1 στο νομό Κοζάνης, 3 στη Λακωνία, 3 στη Μεσσηνία, 3 στο νομό Τρικάλων και 2 στη Χαλκιδική.

[i] «Προγραμματισμός ηλεκτροδοτήσεως οικισμών», σσ. 1-2, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[ii] «Πρόοδος Προγράμματος Εξηλεκτρισμού Υπαίθρου», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

6.4.1. Υποαπασχόληση και μηχανοποίηση

Όπως παρατηρεί ο Βασίλης Φίλιας,[i] το 1929 τα διαθέσιμα τρακτέρ σε όλη τη χώρα ήταν 700, και το 1939 δεν υπερέβαιναν τα 1.578. Αλλά και η χρήση των λιπασμάτων ήταν προπολεμικά περιορισμένη και η τιμή τους πολύ υψηλή. Το Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως των ετών 1949-1950 πρόβλεπε για την προώθηση της *μηχανικής καλλιέργειας* την προμήθεια γεωργικών ελκυστήρων, θεριστικών και άλλων μηχανών, αρότρων και λοιπού γεωργικού εξοπλισμού, καθώς και την εκτέλεση εκχερσώσεων, βαθειών αρόσεων κ.λπ. Για γεωτρήσεις και αρδεύσεις προβλεπόταν η προμήθεια περιστροφικών και κρουστικών γεωτρύπανων, αντλητικών μηχανών και εξοπλισμού γεωτρήσεων και αρδεύσεων, καθώς και η εκτέλεση γεωτρήσεων.[ii] Πάντως, οι αρμόδιοι φορείς διαβεβαίωναν ότι λειτουργούσαν ήδη γεωτρύπανα για δοκιμαστικές γεωτρήσεις, πέρα από όσα άλλα καινούρια επρόκειτο να παραδοθούν σύντομα.

> *Κατ' αρχήν οι ελκυστήρες εισαχθέντες βάσει του Σχεδίου Ανασυγκροτήσεως, της ΑΜΑΓΚ, ΟΥΝΡΡΑ και ΕΜ-ΕΛ διετέθησαν εις Συνεταιρισμούς, Ενώσεις Συνεταιρισμών ή και ιδιώτας. Η Υπηρεσία Μηχανικής Καλλιεργείας εκράτησε μόνον βαρείς ελκυστήρας δι' εκτέλεσιν εκχερσώσεων, βαθειών αρόσεων ή και εγγειοβελτιωτικών έργων. Οι ελκυστήρες της μηχανικής καλλιεργείας χρησιμοποιούνται διά συνήθεις αρόσεις των συμμοριοπλήκτων, δι' ιδίων συνεργείων της Υ.Μ.Κ.*[iii]

Για την αγορά μικρών μηχανών άρδευσης οι αγρότες λάμβαναν μεσοπρόθεσμο δάνειο από την ΑΤΕ, με το οποίο κατέβαλλαν στο Δημόσια Ταμείο την αξία των μηχανών που επρόκειτο να παραλάβουν από το Υπουργείο Γεωργίας.[iv] Το αναθεωρημένο *Πρόγραμμα Ανασυγκροτήσεως* του Οικονομικού Έτους 1950-51 πρόβλεπε τη διάθεση ποσού ισόποσου με 4,5 δις δολλάρια για την αγορά σπόρων, γεωργικών μηχανημάτων, αλυσσοτρόχων ελκυστήρων, τροχοφόρων, αρότρων, αλωνιστικών μηχανών,

[i] Β. Ι. Φίλιας, Προβλήματα Κοινωνικού μετασχηματισμού, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1974, σ. 186.
[ii] Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως, *Αναθεωρημένο Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος 1949-1950,* σ. 90
[iii] Υπουργείον Συντονισμού, *Α΄ Περιφερειακόν Συνέδριον Ανορθώσεως, Κεντρική Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, 12-15 Νοεμβρίου 1949, Πορίσματα,* σ. 9
[iv] ο.π., σσ. 10-11

γεωργικού εξοπλισμού, ανταλλακτικών, επιστημονικών οργάνων εργαστηρίου, διαφόρων γεωργικών μηχανημάτων, κ.λπ.[i]

> *Ήδη η στενότης εργατικών χειριών είναι αρκούντως αισθητή εις ωρισμένας περιοχάς, ώστε να επιταχύνη την μηχανοποίησιν ωρισμένων δραστηριοτήτων (Μικροί ελκυστήρες π.χ. ήρχισαν χρησιμοποιούμενοι διά την όργωσιν των αμπελώνων εις περιοχάς όπου η εργασία σπανίζει και είναι ακριβή κατά την περίοδον μεγίστης δραστηριότητος, ως π.χ. εις την Κορινθίαν).*[ii]

Είναι αλήθεια ότι ισχυρότερες ενδείξεις για τη μεταμόρφωση της αγροτικής ζωής αρχίσαμε να έχουμε στο οικονομικό πεδίο όταν έγιναν εμφανέστατες οι συνέπειες της λεγόμενης *συγκεκαλυμμένης ανεργίας*:

> *Ο όρος "χρονίως πλεονάζον εργατικό δυναμικό" συχνάκις εχρησιμοποιήθη ως συνώνυμον της συγκεκαλυμμένης ανεργίας. Η έννοια της συγκεκαλυμμένης ανεργίας αναφέρεται εις τον όγκον της εργατικής δύναμης, η οποία δύναται να μετακινηθή επί δεδομένην χρονικήν περίοδον άνευ μειώσεως της παραγωγής. Η έννοια της συγκεκαλυμμένης ανεργίας προϋποθέτει οριακήν παραγωγικότητα ίσην προς το μηδέν συν τη προϋποθέσει του ceteris paribus (αμετάβλητες οι άλλες συνθήκες).*[iii]

Κατά το 1953-54 το *μετακινήσιμο πλεόνασμα* ανερχόταν σε 3,5% και 2,3% περίπου του εργατικού δυναμικού, ισοδύναμο κατά προσέγγιση προς 90.000 και 60.000 άτομα παραγωγικής ηλικίας. Πράγματι, μέσα στη δεκαετία 1950-60 σημειώθηκε πρωτοφανής έξοδος του αγροτικού πληθυσμού. Ανάμεσα στο 1953 και το 1960 εγκατέλειψαν την επαρχία και εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα 380.000 άτομα (54.000 ανά έτος).

Η *μετανάστευση*, η *αύξηση* των *καλλιεργούμενων εκτάσεων*, η αύξουσα συμμετοχή των *εντατικών* καλλιεργειών (βαμβάκι**,** φρούτα, λαχανικά) και οι αυξημένες στρεμματικές αποδόσεις, προκάλεσαν εντονότερη ζήτηση εργατικών χειριών στον αγροτικό τομέα. Σταδιακά, ενώ το 1953 το ποσοστό του *χρόνιου εργατικού πλεονάσματος* ήταν στον αγροτικό τομέα 6,1%, και το

---

[i] Υπουργείον Συντονισμού, *Πρόγραμμα Ανορθώσεως, Τόμος Α΄, Πρόγραμμα Ανασυγκροτήσεως 1950-51, Αναθεώρησις 8ης Σεπτεμβρίου 1950,* σ. 74

[ii] Αδ. Πεπελάσης & Π. Κ. Παναγιωτόπουλος, *Η πλεονάζουσα εργατική δύναμις εις την ελληνικήν γεωργίαν, 1953-1960,* σ. 49

[iii] ο.π., σ. 34.

1954 έπεφτε στο 5%, τα επόμενα χρόνια είχαμε αναστροφή της πορείας, και έλλειψη εργατικών χεριών**.** Το 1955 το ποσοστό του χρόνιου εργατικού πλεονάσματος έγινε αρνητικό, δηλαδή -0,1%, που σημαίνει έλλειψη εργατικών χεριών, η οποία το 1956 έγινε -0,9%. Το 1957 έφτασε το -4,8%, το 1958 μειώθηκε στο -1,6%, και το 1959 ήταν -2,6%, για να γίνει, το 1960, ξανά θετικό το ποσοστό του χρόνιου εργατικού πλεονάσματος: 0,2%.[i] Οι οικονομολόγοι του ΚΕΠΕ εναπόθεταν τις ελπίδες τους στην εκμηχάνιση της αγροτικής εργασίας, και υπολόγιζαν το 1962 ότι οι γεωργικοί ελκυστήρες μπορούσαν από 20.000 που ήταν τότε, να αυξηθούν κατά 50%.

Μια ακόμη σημαντική μελέτη είχε γίνει στις αρχές της δεκαετίας του 1950 για την Κρήτη. Η μελέτη της οικονομίας της Κρήτης από το ίδρυμα Rockefeller διαπίστωνε μεγάλα μεγέθη *αγροτικής υποαπασχόλησης*, ενδεχομένως 60% έως 65%.[ii] Λαμβάνοντας, όμως, υπόψη τον *κατακερματισμό*, τη γεωγραφική διασπορά των αγροτικών κλήρων, την παραγωγή για αυτοκατανάλωση, την «αναγκαιούσα εργασία» για την εμπορία, το ποσοστό της αγροτικής υποαπασχόλησης μειώνεται στο 20%. Άλλες, ελληνικές και ξένες, ερευνητικές προσεγγίσεις έδιναν μεγαλύτερα ή μικρότερα ποσοστά:

> *Διά την Ελλάδα το εκτιμηθέν "ποσοστόν απασχολήσεως της εργασίας" αναβιβάζεται εις 54%, και η αντίστοιχη υποαπασχόλησις εις 46%. Συνεπώς, βάσει των 33.000 τετραγωνικών χιλιομέτρων καλλιεργούμενης γης και 1.180.000 αρρένων απασχολουμένων εις την γεωργίαν … (ήτοι 36 άρρενες κατά τετραγωνικόν χιλιόμετρον καλλιεργουμένης εκτάσεως) προκύπτει "όριον πλήρους απασχολήσεως" διά την Ελλάδα εκ 19 αρρένων κατά τετραγωνικόν χιλιόμετρον» [για το έτος 1946].*[iii]

Την ίδια εποχή, ο καθηγητής Χρ. Ευελπίδης ανέβαζε στο 40% την υποαπασχόληση του αγροτικού πληθυσμού.[iv] Την περίοδο 1961-71 ο ενεργός γεωργικός πληθυσμός μειώθηκε κατά 630.000 άτομα εξαιτίας της έντονης εκροής του αγροτικού πληθυσμού προς το εξωτερικό και τα αστικά κέντρα του εσωτερικού. Και το 1977 μόνο 870.000 άτομα πραγματοποίησαν

[i] Αδ. Πεπελάσης & Π. Κ. Παναγιωτόπουλος, *Η πλεονάζουσα εργατική δύναμις εις την ελληνικήν γεωργίαν, 1953-1960,* σσ. 43, 44.
[ii] Leland G. Albauch, *Crete, A Case Study of an Underdeveloped Area,* pp. 245-46. Available at: http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=476749
[iii] Αδ. Πεπελάσης & Π. Κ. Παναγόπουλος, *Η πλεονάζουσα εργατική δύναμις εις την ελληνικήν γεωργίαν, 1953-1960,* σ. 67.
[iv] Χρυσός Ευελπίδης, «Ανασκόπησις της Γεωργικής Οικονομίας της Ελλάδος». Στο: *Αγροτική Οικονομία,* Ιανουάριος-Μάρτιος 1957.

τουλάχιστον 140 μεροκάματα το χρόνο, αποτελώντας έτσι τον οικονομικά ενεργό γεωργικό πληθυσμό της χώρας, σε σύνολο 2.961.000 ενεργού πληθυσμού. Επίσης, 180.000 αγρότες υποαπασχολούνταν, κάνοντας λιγότερα από 140 μεροκάματα. Υπολογίζοντας κι αυτούς τους τελευταίους, το εργατικό δυναμικό ανερχόταν στα 3.140.000 άτομα.[i]

6.5. Η περίοδος της δικτατορίας (1967-74)

Η δικτατορία απέκοψε βίαια τα χωριά από την υποστήριξη των βουλευτών και οι κάτοικοι αναγκάζονταν να απευθύνουν τις αιτήσεις τους ακολουθώντας άλλες οδούς, πολλές φορές μόνοι και αβοήθητοι. Μετά την ηλεκτροδότηση του χωριού πολύ συχνά προέκυπτε η ανάγκη επέκτασης σε νέους συνδρομητές ή οικισμούς. Για παράδειγμα, το 1971, ένας ενδιαφερόμενος καταναλωτής ήταν υποχρεωμένος, μετά τη σύνταξη τεχνικοοικονομικής μελέτης, να καταβάλλει συμμετοχή ποσού 10.423 δρχ. για τα έξοδα της ηλεκτροδότησης. Οι συνδρομητές μπορούσαν να καταβάλουν τη συμμετοχή τους «είτε εφ' άπαξ τοις μετρητοίς είτε διά 18 διμηνιαίων δόσεων».[ii]

Η μικρή απόσταση από τους στύλους της ΔΕΗ ήταν ένα συνηθισμένο επιχείρημα που χρησιμοποιούσαν όσοι επιθυμούσαν να λάβουν σύντομα ρεύμα ή να πληρώσουν φθηνότερα το κόστος της ηλεκτροδότησης. Στις 7 Φεβρουαρίου 1970 επτά οικογένειες από το Ζαγκλιβέρι Θεσσαλονίκης έστελναν επιστολή στον «Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης» για να ζητήσουν να ηλεκτροδοτηθούν τα σπίτια τους, τα οποία απείχαν «μόλις εξήντα (60) μέτρα από τον στύλο της ΔΕΗ»:[iii]

> *«… θέλουμε και εμείς να έχουμε φως που τόσο απαραίτητο είναι σε κάθε σπίτι. Υποβάλαμε αιτήσεις ο καθένας μας στη ΔΕΗ και ζητήσαμε να μας συνδέσουν. Ν' αποκτήσουμε κι εμείς φως στα σπίτια μας που με κόπο και με τα δάνεια που μας έδωσε η Κυβέρνησή σας αποκτήσαμε και δεν γνωρίζουμε πώς να σας ευχαριστήσουμε».*

[i] Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Γ.Ο.Μ. και Προγραμματισμού, *Εξελίξεις της Ελληνικής Γεωργίας κατά την εικοσαετία 1958-1978 και η εφαρμοσθείσα γεωργική πολιτική*, σ. 19

[ii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Ηλεκτροδότησις 3 οικιών εις την Κοινότητα Κάτω Σχολαρίου – Ν. Θεσσαλονίκης» (1 Φεβ. 1971), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

[iii] Επιστολή 7 οικογενειών από το Ζαγκλιβέρι Θεσσαλονίκης προς τον «Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης» (7/2/1970), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

> *«Για ν' αποκτήσουμε φως στα σπίτια μας σύμφωνα με το πρόγραμμα της ΔΕΗ θα πρέπει να περαστούν τέσσαρες στύλοι. Για την σύνδεση αυτή μας ζητούν 16.500 δρχ. Πιστεύουμε, ότι και εσείς θα καταλάβετε, ότι είναι αδύνατον να πληρώσουμε τόσα λεφτά, γιατί όλοι μας είμεθα νέοι οικογενειάρχαι και δημιουργούμεθα εκ του μηδενός. Είναι πολύ λυπηρό να βλέπουμε τα γειτονικά σπίτια να φεγγοβολούν και εμείς να ζούμε στα σκοτεινά σχεδόν. Το σπουδαίο είναι, πως ζούμε σε κωμόπολη, πράγμα που μας φέρνει σε περισσότερο μειονεκτική θέση να έχουν όλοι οι άλλοι φως και εμείς να μην έχουμε».*

Όπως γράφει σε σημείωμά του ένας άλλος κάτοικος του Ζαγκλιβερίου, μετά από ένα χρόνο (26/9/71), το ηλεκτρικό ρεύμα θεωρείται πλέον απαραίτητο από κάθε κάτοικο του χωριού. Ο πολίτης δικαιολογεί την αίτησή του αναφερόμενος στις ανάγκες του:

> *«για να κάθομαι και εγώ το βράδυ, όταν γυρνώ από την γεωργική μου εργασία, να διαβάζω λίγο ξεκούραστα, να τρώγω σαν άνθρωπος και να απολαμβάνω κι εγώ λίγο τον πολιτισμό με το ηλεκτρικό φως».*

Το 1971 έκλειναν 150 χρόνια εθνικής ελευθερίας των Ελλήνων. Ο Νικόλαος Συνανάς, από τα Διαβατά Θεσσαλονίκης, με επιστολή του, διαμαρτυρόταν επειδή αναγκαζόταν να φωτίζει ακόμη το σπίτι του με λάμπα πετρελαίου, αν και κατοικούσε πλησίον της Θεσσαλονίκης.

> *«Στην αίτησί μου η ΔΕΗ κύριε πρόεδρε με απάντησε ότι για να με συνδέση πρέπει να καταθέσω 48.000 περίπου. Εγώ κύριε πρόεδρε αδυνατώ να πληρώσω το τεράστιο αυτό ποσόν και μοιραίως θα ζούμε μέσα στο σκοτάδι με την οικογένειάν μου…».*[i]

Η απονεύρωση των δημοκρατικών θεσμών από το 1967 μέχρι το 1974, απομόνωσε τους κατοίκους της υπαίθρου από τους μηχανισμούς της κεντρικής εξουσίας. Η δυνατότητα μεσολάβησης αναιρέθηκε στη στοιχειώδη της μορφή, μετά την κατάργηση των ελεύθερων εκλογών. Δίχως βουλευτές να στηρίξουν τα συμφέροντά τους, οι χωρικοί αναγκάζονταν πολύ συχνά να απευθύνουν εξατομικευμένες, εναγώνιες και συναισθηματικά αλλοπρόσαλλες

[i] Νικόλαος Συνανάς, Επιστολή για ηλεκτροδότηση (22-4-71), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

εκκλήσεις σε παράγοντες του χουντικού καθεστώτος. Στη διάρκεια της χούντας, ένας συνηθισμένος προορισμός των εκκλήσεων των κατοίκων ήταν τα υπουργεία, απ' όπου τα αιτήματα προωθούνταν στη ΔΕΗ, για ν' απαντηθούν.[i] Ένα παράδειγμα απάντησης σε ατομικό αίτημα ηλεκτροδότησης, διαθέτουμε από τις 23 Οκτωβρίου 1971, όταν η ΔΕΗ απαντούσε στον Βασίλειο Περιστέρα, κάτοικο Ζαγκλιβερίου Θεσσαλονίκης, ότι δεν θα μπορούσε ν' αποφύγει την πληρωμή συμμετοχής στα έξοδα της οικονομοτεχνικής μελέτης. Όπως διαβάζουμε στην απαντητική επιστολή της επιχείρησης, η συμμετοχή μπορούσε να καταβληθεί σε 24 διμηνιαίες ισόποσες δόσεις.[ii]

Οι αλλεπάλληλες εκκλήσεις τοπικών κοινοτήτων για την ηλεκτροδότησή τους, ενεργοποιούσαν τους παράγοντες των δικτύων, και προκαλούσαν συχνά παρεμβάσεις φορέων εξουσίας. Οι τοπικές αιτήσεις αποκάλυπταν όμως και τις βαθύτερες αιτίες των αναβολών της επέκτασης. Για παράδειγμα, το 1970 ο οικισμός Γερόβρυσης Κοινότητας Ράμιας Νομού Άρτας δεν είχε ρεύμα λόγω έλλειψης μετασχηματιστών. Στις 13 Μαΐου 1970 ο υποδιοικητής της ΔΕΗ απαντούσε στον Στυλιανό Παττακό, αναφορικά με τη Γερόβρυση Άρτας:

> *Ο υπ' όψιν οικισμός είχεν ενταχθή εις το πρόγραμμα εξηλεκτρισμού υπαίθρου του έτους 1969, από του Σεπτεμβρίου δε του αυτού έτους είχε περατωθή και η κατασκευή των απαιτουμένων διά την εξυπηρέτησιν αυτού ημετέρων δικτύων διανομής, χωρίς όμως να καταστή δυνατή και η θέσις τούτων υπό τάσιν λόγω της γνωστής οξυτάτης ελλείψεως μετασχηματιστών, ην αντιμετώπισεν η ημετέρα Επιχείρησις καθ' όλην την διάρκειαν του παρελθόντος έτους και η οποία εν πάση περιπτώσει δεν ωφείλετο εις υπαιτιότητα αυτής.*[iii]

Σε όλη τη χώρα, η έλλειψη μετασχηματιστών είχε ως άμεση συνέπεια την καθυστέρηση ηλεκτροδότησης μεγάλου αριθμού οικισμών, «τα δίκτυα των

[i] Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Διεύθυνσις Βιομηχανίας, «Ηλεκτροδότησις οικίας», Διαβιβαστικό αναφοράς Περιστέρα Βασιλείου προς τη ΔΕΗ (12-10-1971), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[ii] Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, «Ηλεκτροδότησις Οικίας κ. Βασιλ. Περιστέρα εις τον οικισμόν Ζαγκλιβερίου της ομωνύμου Κοινότητος Ν. Θεσσαλονίκης» (23 Οκτ. 1971), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[iii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Υποδιοικητής Γ. Πανταζόπουλος προς τον Στυλ. Παπακόν, «Ηλεκτροδότησις οικισμού Γερόβρυσης Κοινότητος Ράμιας Νομού Άρτης» (13.5.1970), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

οποίων είχον αποπερατωθή … από του τέλους του έτους 1968».[i] Η ΔΕΗ, μόλις παραλάμβανε μετασχηματιστές από το εξωτερικό, ηλεκτροδοτούσε εκείνους τους οικισμούς που βάσει του χρόνου περάτωσης των δικτύων είχαν τη σχετική προτεραιότητα.[ii]

6.5.1. Στατιστικά στοιχεία αγροτικού εξηλεκτρισμού

Η ΔΕΗ προχώρησε στον αγροτικό εξηλεκτρισμό και τον εξηλεκτρισμό της υπαίθρου μέσα από σύγχρονες και πρωτοπόρες στρατηγικές διαχείρισης. Μια από τις συνιστώσες των στρατηγικών αυτών ήταν η *πρόβλεψη* (forecast). Η Εμπορική Υπηρεσία της Περιοχής Ναυπλίου τηρούσε «Βιβλίον Δεικτών Προβλέψεων», σύμφωνα με το οποίο, το 1966 προωθήθηκαν και εκτελέστηκαν έργα εξηλεκτρισμού *πτηνοτροφείων* στη Φύχτια, το Μοναστηράκι, το Κορακοβούνι, τα Δολιανά, το Άστρος, τα Κούτρουφα, το Μεσόγειον Άστρος, το Τημένιον, και αλλού.[iii]

Η δαπάνη μιας ιδιωτικής ηλεκτροδότησης κυμαινόταν από 3.498 δρχ. ως 27.044 δρχ. (για όσες διαθέτουμε στοιχεία). Οι πελάτες κτηνοτρόφοι συμμετείχαν στο κατώτατο όριο με 498 δρχ. και στο ανώτατο με 20.776. Για τα δημόσια και δημοτικά αντλιοστάσια στα Μέθανα και στον Πόρο τα έξοδα ήταν μεγαλύτερα: η δαπάνη για το αντλιοστάσιο των Μεθάνων, για την οποία διαθέτουμε στοιχεία, ήταν 78.912 δρχ. Τα επόμενα χρόνια το αντικείμενο του αγροτικού εξηλεκτρισμού διευρύνθηκε:

> *Μέχρι του έτους 1970 ο αγροτικός εξηλεκτρισμός είχεν ως βασικόν αντικείμενον τους καταναλωτάς αρδεύσεως, αποστραγγίσεως και μικτής χρήσεως (υδροαρδεύσεως), διά την ηλεκτροδότησιν των οποίων εφηρμόζοντο καθ' άπασαν την Χώραν ωρισμέναι σταθεραί (γεωργοτεχνικαί σταθεραί) ετησίας στρεμματικής καταναλώσεως συναρτήσει του είδους της καλλιεργείας και του μανομετρικού ύψους.*[iv]

[i] «Ηλεκτροδότησις οικισμού Γερόβρυσης Κοινότητος Ράμιας Νομού Άρτης» (13.5.1970), ο.π.
[ii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Υποδιοικητής Γ. Πανταζόπουλος προς τον Στυλ. Παπακόν, «Ηλεκτροδότησις οικισμού Γερόβρυσης Κοινότητος Ράμιας Νομού Άρτης» (13.5.1970), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.
[iii] ΔΕΗ, Διεύθυνσις Περιοχής Ναυπλίου, Εμπορική Υπηρεσία, «Βιβλίον Δεικτών Προβλέψεων».
[iv] Δημ. Κολόμβα & Τ. Φωτόπουλου – Χριστοδουλάκη, *Μελέτη συσχετίσεως καταναλώσεως και επιφανείας ή εγκατεστημένης ισχύος εις καταναλωτάς αγροτικού εξηλεκτρισμού (Λοιπαί αγροτικαί χρήσεις)*, σ. 2.

Κατά τη δεκαετία του 1970, αναπτύχθηκαν και όλες οι υπόλοιπες χρήσεις του αγροτικού εξηλεκτρισμού: «Από του έτους 1970 και εντεύθεν διά της υπ' αριθ. ΥΕΒ 15085/5572/18.4.70 κοινής Αποφάσεως των Υπουργών Γεωργίας και Βιομηχανίας υπήχθησαν εις την διαδικασίαν αγροτικού εξηλεκτρισμού, πλέον των ανωτέρω, και οι καταναλωταί πτηνοτροφείων, εκκολαπτηρίων, χοιροστασίων, βουστασίων, θερμοκηπίων και ιχθυοτροφείων. Μεταγενεστέρως, διά νεωτέρων αποφάσεων, το αντικείμενον του αγροτικού εξηλεκτρισμού διηυρύνθη έτι περαιτέρω διά της υπαγωγής κι ετέρων δραστηριοτήτων της αγροτικής οικονομίας, ήτοι κονικλοτροφικών εκμεταλλεύσεων, προτύπων εκμεταλλεύσεων παχύνσεως αμνών, μελισσοκομικών εκμεταλλεύσεων και ιπποφορβείων αναπαραγωγής δρομώνων ίππων, ως και τινών ετέρων γεωργικών επιχειρήσεων με φορέα συνεταιριστικάς οργανώσεις ή Οργανισμούς Εγγείων Βελτιώσεων ή Ν.Π.Δ.Δ. (ήτοι εγκαταστάσεις ξηραντηρίων, ψυγείων, σφαγείων, προβλαστηρίων, παρασκευαστηρίων ζωοτροφών κ.τ.λ.)».[i]

Στην Πελοπόννησο και την Ήπειρο, ήδη από το 1967, είχαν ηλεκτροδοτηθεί 451 πτηνοτροφεία, 21 βουστάσια, 1 ποιμνιοστάσιο και 1 θερμοκήπιο. Το 1968 τα ηλεκτροδοτούμενα πτηνοτροφεία έγιναν 542, τα βουστάσια 27· υπήρχαν ακόμη 4 χοιροστάσια και 1 ιχθυοτροφείο. Στην ίδια Περιφερειακή Διεύθυνση, το 1973, προωθήθηκαν προς κατασκευή δίκτυα διανομής για 101 *πτηνοτροφεία*, 98 *χοιροστάσια*, 126 βουστάσια, 25 ποιμνιοστάσια, 19 κονικλοτροφεία, 3 ιχθυοτροφεία, και 5 θερμοκήπια. Τα 80 από αυτά τα έργα αφορούσαν την περιοχή Ιωαννίνων, και τα 57 την περιοχή Αγρινίου.[ii]

Έτσι, μέχρι την 31.12.73, υπήρχαν σε όλη την Περιφερειακή Διεύθυνση Πελοποννήσου-Ηπείρου 1.638 καταναλωτές «λοιπών φορτίων» αγροτικού εξηλεκτρισμού, από τους οποίους οι 1.087 είχαν πτηνοτροφεία, οι 217 χοιροστάσια, οι 241 βουστάσια, οι 44 ποιμνιοστάσια, οι 22 κονικλοτροφεία, οι 10 ιχθυοτροφεία, και οι 17 θερμοκήπια.[iii] Το 1974 υπήρχαν πλέον στην Πελοπόννησο και την Ήπειρο 1.167 ηλεκτροδοτούμενα πτηνοτροφεία, 356

[i] Δημ. Κολόμβα & Τ. Φωτόπουλου – Χριστοδουλάκη, *Μελέτη συσχετίσεως καταναλώσεως και επιφανείας ή εγκατεστημένης ισχύος εις καταναλωτάς αγροτικού εξηλεκτρισμού (Λοιπαί αγροτικαί χρήσεις),* σ. 2.
[ii] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Περιφερείας Πελοποννήσου-Ηπείρου, *Θέμα: Στατιστική Αγροτικού Εξηλεκτρισμού, Αντικείμενον: Στατιστικά στοιχεία εξηλεκτρισμού έτους 1973 και 4ετίας 1970-73,* 5-2-74, πίνακες 3-4
[iii] ο.π., πίνακας 15

χοιροστάσια, 392 βουστάσια, 80 ποιμνιοστάσια, 58 κονικλοτροφεία, 17 θερμοκήπια και 17 ιχθυοτροφεία.[i]

Τα *έργα υδροληψίας* ήταν όμως ο κορμός του αγροτικού εξηλεκτρισμού. Στην Περιφερειακή Διεύθυνση Πελ/σου-Ηπείρου το 1973 προωθήθηκαν προς κατασκευή συνολικά 1.511 έργα υδροληψίας, σε 132.034 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης. Μερικά από αυτά τα έργα ήταν εκτός *Προγράμματος Αγροτικού Εξηλεκτρισμού*, όπως τα συλλογικά αντλιοστάσια των Πεδιάδων Πηνειού, Αχελώου, και Ιωαννίνων.[ii]

Η μεγαλύτερη σε έκταση νεο-αρδευόμενη γη βρισκόταν στις περιοχές του Ναυπλίου, της Καλαμάτας, του Πύργου, του Αγρινίου κ.λπ. Στο Ναύπλιο έγιναν συνολικά 1.059 αρδευτικά έργα ανάμεσα στο 1970 και το 1973, στην Καλαμάτα συνολικά 686, στο Αγρίνιο 255, και στον Πύργο 562 αρδευτικά.[iii] Για τη στήριξη αυτών των παρεμβάσεων, σε όλη την τετραετία 1970-73 κατασκευάστηκαν στην Περιφερειακή Διεύθυνση Πελοποννήσου-Ηπείρου 1.143,4 χιλιόμετρα δικτύου Μ.Τ. και Χ.Τ.[iv]

6.5.2. Μέτρα αγροτικού εξηλεκτρισμού 1973-74

Το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας αποφάσισε το 1973 εκπτώσεις για καταναλωτές «αρδεύσεων, θερμοκηπίων, θερμοφυτωρίων, πτηνοτροφείων, εκκολαπτηρίων, βουστασίων, χοιροστασίων, προτύπων αμελκτηρίων προβάτων, προτύπων εκμεταλλεύσεων παχύνσεως αμνών, κονικλοτροφίων, ιχθυοτροφείων, μελισσοκομικών εκμεταλλεύσεων και ιπποφορβείων αναπαραγωγής δρομώνων ίππων».[v]

Η νέα βασική τιμή διαμορφώθηκε στις 0,55 δρχ./KWh. Οι νέοι καταναλωτές των ανωτέρω αγροτικών χρήσεων υποχρεώνονταν σε προκαταβολή έναντι καταναλώσεων ίση προς 50 δρχ./KW εγκατεστημένης ισχύος. Οι επιβαρύνσεις για ηλεκτροδοτήσεις νέων καταναλωτών, «των εντασσομένων

[i] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Περιφερείας Πελοποννήσου-Ηπείρου, *Θέμα: Στατιστική Αγροτικού Εξηλεκτρισμού, Αντικείμενον: Στατιστικά στοιχεία εξηλεκτρισμού έτους 1973 και 4ετίας 1970-73,* 5-2-74, πίνακας 1.
[ii] ο.π., πίνακες 1-2.
[iii] ο.π., πίνακας 19
[iv] ο.π. πίνακας 20
[v] Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Διεύθυνσις Γεωργικής Αναπτύξεως και Ερευνών, *Θέμα: Αναπροσαρμογή – Συμπλήρωσις μέτρων περί αγροτικού εξηλεκτρισμού,* σ. 2

εις τα τοπικά προγράμματα των διά κατασκευήν-επιδότησιν έργων αγροτικού εξηλεκτρισμού», μοιράζονταν ως εξής: η ΔΕΗ αναλάμβανε το 40% της δαπάνης επεκτάσεως και παροχών, ενώ οι καταναλωτές και οι δημόσιες επενδύσεις επιβαρύνονταν με τα υπόλοιπα.

Τοπικές Επιτροπές Αγροτικού Εξηλεκτρισμού ιδρύθηκαν, λειτουργούσαν και μπορούσαν να γνωματεύουν για να παρέχεται επαύξηση της ισχύος ή σύνδεση «από απόστασιν παροχής» νέων καταναλωτών.[i] Όλα τα παραπάνω μέτρα ίσχυαν και για όλα τα συναφή φορτία, όπως εγκαταστάσεις ξηραντηρίων, ψυγείων, παρασκευαστηρίων ζωοτροφών, σφαγείων, εγκαταστάσεις προψύξεως γάλακτος, εαρινοποιήσεως, προβλαστήσεως κ.λπ. Υπήρχε, επίσης, για τις αρδεύσεις-αποστραγγίσεις και για τα θερμοκήπια, θερμοφυτώρια και πτηνοτροφεία, η δυνατότητα τιμολογίου διπλής καταγραφής**,** με 0,65 δρχ./KWh για τις ώρες αιχμής, και με 0,40 δρχ./KWh για τις ώρες 14:30-17:00, και 23:00-07:00.

«Τα έργα κατασκευής νέων δικτύων ηλεκτροδοτήσεως κυρίων εκμεταλλεύσεων των αγροτικών χρήσεων», εκτός αποστραγγίσεων, εντάσσονταν στα τοπικά προγράμματα αγροτικού εξηλεκτρισμού «εφ' όσον εκ των αντιστοίχων δελτίων οικονομικής ευσταθείας» προέκυπτε συντελεστής ωφελείας μεγαλύτερος της μονάδας. Κατ' εξαίρεση, θα μπορούσαν να εντάσσονται στα τοπικά προγράμματα οι εξής κατηγορίες έργων με συντελεστή ωφελείας μικρότερο της μονάδας:

- Υδροαρδευτικά έργα.
- Έργα στις παραμεθόριες περιοχές (Θεσπρωτία, Ιωάννινα, Καστοριά, Φλώρινα, Πέλλα, Κιλκίς, Σέρρες, Δράμα, Ξάνθη, Ροδόπη, Έβρος, Λέσβος, Χίος, Σάμος, Δωδεκάνησα, Κέρκυρα, εξαιρουμένων των πόλεων της Ρόδου, Κέρκυρας και Κω).
- Έργα που θα δημιουργούσαν ευνοϊκές προϋποθέσεις μελλοντικής οικονομικότερης ηλεκτροδότησης γειτονικών εγκαταστάσεων.[ii]

[i] Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Διεύθυνσις Γεωργικής Αναπτύξεως και Ερευνών, *Θέμα: Αναπροσαρμογή – Συμπλήρωσις μέτρων περί αγροτικού εξηλεκτρισμού,* σ. 5.
[ii] Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Διεύθυνσις Γεωργικής Αναπτύξεως και Ερευνών, *Θέμα: Μελέτη, προγραμματισμός, κατασκευή, παραλαβή και οικονομική τακτοποίησις έργων αγροτικού εξηλεκτρισμού,* Εν Αθήναις τη 30 Ιουνίου 1973, σ. 5.

Οι *Τοπικές Επιτροπές Αγροτικού Εξηλεκτρισμού* μπορούσαν να γνωμοδοτούν «επί παντός θέματος αφορώντος εις την μελέτην, τον προγραμματισμόν, την κατασκευήν, τη λειτουργία κ.λπ. των έργων αγροτικού εξηλεκτρισμού.[i] Επίσης, συστηνόταν *Κεντρική Επιτροπή Αγροτικού Εξηλεκτρισμού* με έδρα την Αθήνα, η οποία μπορούσε να γνωμοδοτεί για τα μέτρα αγροτικού εξηλεκτρισμού, για τη μείωση του κόστους κατασκευής και λειτουργίας των έργων, για τη μελέτη, τον προγραμματισμό και την κατασκευή τους. Γινόταν επίσης προσπάθεια *αντικειμενικού υπολογισμού* των αναγκών ηλεκτρικής ενέργειας στη γεωργία, κι έτσι καθορίζονταν *σταθερές ετησίων καταναλώσεων*, για τις διάφορες εργασίες.[ii] Ανάλογη προσπάθεια γινόταν για τον προσδιορισμό της ωφέλειας από κάθε έργο αγροτικού εξηλεκτρισμού, με *σταθερές ωφελείας* που αναπροσαρμόζονταν με τον καιρό στη βάση των σταθερών ετησίων καταναλώσεων για κάθε είδος.

Η γνωμοδότηση της οικείας ΤΕΑΕ γινόταν βάσει: «Της σειράς προτεραιότητος των έργων, δι' ην θα λαμβάνωνται υπ' όψιν η ημερομηνία υποβολής των αιτήσεων ηλεκτροδοτήσεως, ο συντελεστής οικονομικής ευσταθείας των έργων, το επείγον των έργων, ο δείκτης αποδοτικότητος των δικτύων, αι προβλέψεις ταχείας και εις μεγαλύτερον ποσοστόν καλύψεως των προϋποθέσεων κατασκευής των έργων κ.λπ.», και των δυνατοτήτων εξασφαλίσεως και κάλυψης από την ΑΤΕ και τη ΔΕΗ.[iii]

[i] Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Διεύθυνσις Γεωργικής Αναπτύξεως και Ερευνών, *Θέμα: Μελέτη, προγραμματισμός, κατασκευή, παραλαβή και οικονομική τακτοποίησις έργων αγροτικού εξηλεκτρισμού,* Εν Αθήναις τη 30 Ιουνίου 1973, ο.π., σ. 8.
[ii] Υπουργείον Γεωργίας, Γενική Διεύθυνσις Β1, ΥΕΒ – Διεύθυνσις 3η, *Διαδικασία – Προϋποθέσεις μελέτης, προγραμματισμού κ.λπ. έργων αγροτικού εξηλεκτρισμού,* Εν Αθήναις τη 6 Μαρτίου 1974, πίνακας Γ-2.
[iii] Υπουργείον Γεωργίας, Γενική Διεύθυνσις Β1, ΥΕΒ – Διεύθυνσις 3η, *Αναπροσαρμογή σταθερών προκυπτούσης ετησίως ωφελείας και διευκρινίσεις επί των υπ' αριθ. 72/73 και 31/74 εγκ. Υπουργικών Αποφάσεων,* Εν Αθήναις τη 4 Ιουλίου 1974.

6.6. Μεταπολίτευση

Την εποχή της επιστροφής της δημοκρατίας, έτεινε πλέον να ολοκληρωθεί η διαδικασία εξηλεκτρισμού της ελληνικής υπαίθρου. Οι περισσότερες εκκλήσεις κατοίκων για ηλεκτροδότηση αφορούσαν οικισμούς με πολύ μικρό πληθυσμό ή επέκταση του δικτύου σε σπίτια απομακρυσμένα από τον κύριο οικισμό. Στα μέσα της δεκαετίας του 1970, παρά τις ελλείψεις, οι ηλεκτροδοτήσεις οικισμών τροφοδοτούσαν με σχεδόν απόλυτη πληρότητα την ύπαιθρο χώρα. Για παράδειγμα, στο νομό Άρτας, επί συνόλου 239 οικισμών, ηλεκτροδοτούνταν, ή περιλαμβάνονταν σε παλαιά προγράμματα της ΔΕΗ, 170 οικισμοί.[i] Άλλοι 62 οικισμοί του νομού Άρτας είχαν ενταχθεί σε νέα προγράμματα εξηλεκτρισμού της υπαίθρου, ενώ απέμεναν μόνο 7 οικισμοί εκτός προγράμματος.[ii]

Την παραπάνω καταγραφή είχε προκαλέσει ερώτηση του βουλευτή Άρτας της Ε.Κ./Ν.Δ. Δημητρίου Ρίζου προς τον Υπουργό Βιομηχανίας, για ηλεκτροδότηση 10 περίπου κτισμάτων στον οικισμό Ράμιας Άρτας. Η Διεύθυνση Εκμετάλλευσης Διανομής απαντούσε ότι στο τρέχον πρόγραμμα εντάσσονται και ηλεκτροδοτούνται με δαπάνες της ΔΕΗ «μόνον οικισμοί οι οποίοι αναφέρονται αυτοτελώς εις την εν ισχύι Απογραφήν της ΕΣΥΕ και πληρούν τα λοιπά κριτήρια εντάξεως οικισμών εις το ως άνω Πρόγραμμα».

Το αίτημα των κατοίκων της Ράμιας απορρίφθηκε, επειδή για την ικανοποίησή του απαιτούνταν «σημαντική επέκτασις των δικτύων και λοιπών εγκαταστάσεων διανομής, συνολικής δαπάνης της τάξεως των 600.000 δρχ.».[iii] Η επιχείρηση παρατηρούσε ότι, αν και στη Ράμια εξυπηρετούνταν ήδη 85 καταναλωτές, περαιτέρω σημαντική επέκταση του δικτύου δεν μπορούσε να αντιμετωπισθεί, γιατί σ' ολόκληρη τη χώρα υφίστατο πληθώρα παρομοίων περιπτώσεων.[iv]

[i] ΔΕΗ, «Πρόοδος εξηλεκτρισμού Νομού Άρτης» (3.3.76), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.
[ii] ο.π.
[iii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, «Ηλεκτροδοτήσεις νέων καταναλωτών χαμηλής τάσεως» (1.3.76), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.
[iv] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, «Ηλεκτροδοτήσεις νέων καταναλωτών χαμηλής τάσεως» (3.3.76), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

Ο Κωνσταντίνος Κονοφάγος ήταν Υπουργός Βιομηχανίας και Ενέργειας τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης. Οι οκτώ οικογένειες του οικισμού Κέδρος της Κοινότητας Πέτρας Άρτας απεύθυναν το 1977 μια επιστολή στον Κονοφάγο για να διαμαρτυρηθούν «λόγω ελλείψεως ηλεκτρικού φωτός». Τα σπίτια του οικισμού ήταν κατά μήκος της οδού Κέδρου που ξεκινά από την Άνω Πέτρα:[i]

> *Το 1967 εις την Κοινότητα εδόθη ηλεκτρικό ρεύμα. Ηλεκτροδοτήθη δε και τμήμα της ανωτέρω οδού και το υπόλοιπον παραμελείται από άγνωστην αιτίαν, ενώ το πρόγραμμα περιελάμβανε την ηλεκτροδότησιν ολοκλήρου της οδού. Μη δυνάμενοι να φέρωμεν αντίστασην εις τους υπευθύνους δεχθήκαμε την κατάστασιν με την ελπίδα θα λάβωμεν ρεύμα. Έκτοτε παρήλθον δέκα (10) έτη και η ιδία κατάσταση επικρατεί, η οποία αν περιγραφεί είναι τραγική…*

Οκτώ οικογένειες ζούσαν ακόμη «στην εποχή του λύχνου», σύμφωνα με τους συγγραφείς της επιστολής. Τα στοιχεία που επικαλούνταν ήταν η μικρή απόσταση (300 μέτρα) από την τελευταία ηλεκτροδοτούμενη οικία και, το κυριότερο, «ότι η συνοικία έχει και τηλέφωνον το οποίον ετέθη το 1971».[ii]

Στη διάρκεια της νέας αυτής εποχής αναπτύχθηκαν νέες μορφές διεκδίκησης που αμφισβητούσαν τα κατεστημένα πλαίσια αντιπροσώπευσης. Τοπικές πρωτοβουλίες και αμεσοδημοκρατικές μορφές παρέμβασης εμφανίζονταν στο προσκήνιο ζητώντας ηλεκτρικό ρεύμα για τις κοινότητες της υπαίθρου. Παράλληλα, οι λαϊκές αυτές μορφές εκπροσώπησης έκαναν προφανές ότι η ολοκλήρωση της διαδικασίας εξηλεκτρισμού, με όλη την ευρύτατη εξάπλωση του οικιστικού ιστού, απαιτούσε ακόμα αρκετή δουλειά:

> *Πολλές φορές έχουμε κάνει σχετικές ενέργειες για την εγκατάσταση ηλεκτρικού ρεύματος στη συνοικία Κρυοπηγή Κοινότητας Καταρράκτη Άρτας. Η συνοικία απαριθμεί περίπου 150 άτομα με ικανό αριθμό μονίμων, που ασχολούνται με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Το περασμένο καλοκαίρι τοποθετήθηκαν στύλοι αλλά στη μισή συνοικία, με δικαιολογία ότι δεν υπάρχει αμαξιτή οδός, και οι εργασίες σταμάτησαν. Ζούμε κάτω από πρωτόγονες*

[i] Αίτησις Κατοίκων Συνοικισμού Κέδρου Κοινότητας Πέτρας Νομού Άρτης, Προς τον Αξιότιμον Υπουργόν Βιομηχανίας και Ενεργείας κ. Κονοφάγον Κων/νον (2.8.77), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.
[ii] ο.π.

> *κοινωνικές συνθήκες, χωρίς ηλεκτρικό, τηλέφωνο, συγκοινωνία. Είναι ανεπίτρεπτο στη σύγχρονη εποχή να στερούμαστε τόσο στοιχειώδη για τη διαβίωση αγαθά. Παρακαλούμε για την άμεση εγκατάσταση, γιατί θα αναγκαστούμε να εγκαταλείψουμε τη συνοικία, παίρνοντας το δρόμο των αστικών κέντρων. Σχετική δημοσίευση κάναμε στην εφημερίδα «Ελευθεροτυπία» στο φύλλο της 7/12/81.*[i]

Η ΔΕΗ απαντούσε στο αίτημα των κατοίκων ότι ο οικισμός είχε ενταχθεί στο εκτελούμενο πρόγραμμα Εξηλεκτρισμού Υπαίθρου και ήδη είχε αρχίσει η κατασκευή του. Θα καταβαλλόταν προσπάθεια να ολοκληρωθεί μέχρι το τέλος Μαρτίου 1982.[ii]

Την περίοδο αυτή συνεχίζονταν οι προσπάθειες και στον τομέα του αγροτικού εξηλεκτρισμού. Μια μελέτη του 1976 εξέταζε τη συμμεταβολή:

α) *επιφάνειας εγκαταστάσεων* της εξηλεκτρισμένης εκμετάλλευσης,

β) *κατανάλωσης* ηλεκτρικής ενέργειας,

γ) εγκατεστημένης *ισχύος,*

και διαπίστωνε ότι:

> *1. Η επιφάνεια των εγκαταστάσεων δεν εμφανίζει γενικώς υψηλόν βαθμόν συσχετίσεως προς την κατανάλωσιν ηλεκτρικής ενεργείας εις όλας τας κατηγορίας φορτίων. 2. Αντιθέτως η εγκατεστημένη ισχύς εμφανίζει υψηλόν βαθμόν συσχετίσεως (άνω του 90%) προς την κατανάλωσιν ηλεκτρικής ενεργείας και δη εις τας κατηγορίας των πτηνοτροφείων, βουστασίων, ποιμνιοστασίων και κονικλοτροφείων. 3. Εις την κατηγορίαν των χοιροστασίων η εγκατεστημένη ισχύς δεν δίδει γενικώς βαθμόν συσχετίσεως ικανοποιητικόν (0,57).*[iii]

Περαιτέρω μελέτη έδειξε, πιο συγκεκριμένα, μεγάλη συσχέτιση *εγκατεστημένης ισχύος* και *καταναλώσεως,* για μονάδες επιφάνειας μέχρι 1.000 m^2. Η ίδια συσχέτιση ήταν χαμηλή και στατιστικά ασήμαντη για μονάδες επιφανείας μεγαλύτερες από 1.000 m^2.

---

[i] Ομάδα Πρωτοβουλίας Κοινότητας Καταρράκτη Άρτας, Επιστολή προς τη ΔΕΗ (21 Δεκεμβρίου 1981), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

[ii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Περιφέρειας Πελοποννήσου-Ηπείρου, «Ηλεκτροδότηση οικισμού Κρυοπηγής, κοιν. Καταρράκτη Ν. Άρτας» (15 ΙΑΝ. 1982), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

[iii] Δημ. Κολόμβα & Τ. Φωτόπουλου – Χριστοδουλάκη, *Μελέτη συσχετίσεως καταναλώσεως και επιφανείας ή εγκατεστημένης ισχύος εις καταναλωτάς αγροτικού εξηλεκτρισμού (Λοιπαί αγροτικαί χρήσεις),* σσ. 16-17.

Ο βαθμός συσχέτισης *επιφάνειας* και *κατανάλωσης* ήταν στατιστικά σημαντικός μόνο στην περίπτωση των θερμοκηπίων, αλλά η τιμή του συντελεστή (0,65) δείχνει ότι η κατανάλωση είναι συνάρτηση και άλλων παραγόντων. Τα συμπεράσματα δείχνουν ότι ως βάση υπολογισμού θα έπρεπε να ληφθεί η *εγκατεστημένη ισχύς* για τις κατηγορίες των πτηνοτροφείων, χοιροστασίων (μέχρι 1.000 m^2 τουλάχιστον), βουστασίων, κονικλοτροφείων, και ποιμνιοστασίων, ενώ για την κατηγορία των θερμοκηπίων φάνηκε ότι ο υπολογισμός με βάση την *επιφάνεια* απέδιδε συγκριτικά καλύτερα αποτελέσματα.[i] Τα στοιχεία της μελέτης κάλυπταν την περίοδο μιας οκταετίας (1967-74), σε έναν περιορισμένο αριθμό μονάδων. Οι μονάδες ήταν ανομοιόμορφα εξοπλισμένες και δεν είχε γίνει καμιά προκαταρκτική μελέτη.

6.6.1. Αρδευσιμότητα και εξηλεκτρισμός

Στα μέσα της δεκαετίας του '70, το Υπουργείο Γεωργίας έθετε σαν στόχο την επέκταση των αρδεύσεων μέχρι του ορίου που επιτρέπουν οι υδάτινοι πόροι της χώρας: Έκαναν τότε την εκτίμηση ότι 16 εκατομμύρια στρέμματα, περίπου το 46,4% της γεωργικής γης (από τα 34,5 εκατομμύρια στρέμματα της έρευνας του 1977) μπορούσαν να αρδευτούν. Ο εξηλεκτρισμός της γεωργίας θεωρήθηκε ως πρόγραμμα «αμέσου αποδόσεως οικονομικού αποτελέσματος» και περιλάμβανε:

- Τη μετατροπή των αντλητικών συγκροτημάτων που μέχρι τότε λειτουργούσαν με (υψηλού κόστους) μηχανές εσωτερικής καύσης, στις αρδευόμενες εκτάσεις, σε *ηλεκτροκίνητα αντλητικά συγκροτήματα.*
- Την εγκατάσταση ηλεκτροκίνητων αντλιοστασίων σε εκτάσεις που για πρώτη φορά αρδεύονταν.[ii]

Το 1976 καλλιεργήθηκαν συνολικά στην Ελλάδα 35.731.000 στρέμματα γης, από τα οποία αρδεύτηκαν τα 9.386.000. Στις πεδινές κοινότητες αρδεύτηκαν 5.070.000 στρέμματα αροτραίας γης, 526.000 στρέμματα

[i] Δημ. Κολόμβα & Τ. Φωτόπουλου – Χριστοδουλάκη, *Μελέτη συσχετίσεως καταναλώσεως και επιφανείας ή εγκατεστημένης ισχύος εις καταναλωτάς αγροτικού εξηλεκτρισμού (Λοιπαί αγροτικαί χρήσεις)*, σ. 19.
[ii] Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Γ.Ο.Μ. και Προγραμματισμού, *Εξελίξεις της Ελληνικής Γεωργίας κατά την εικοσαετία 1958-1978 και η εφαρμοσθείσα γεωργική πολιτική*, σσ. 38, 44.

λαχανικών και λοιπών κηπευτικών καλλιεργειών, 129.000 στρέμματα αμπελιών, και 952.000 στρέμματα δενδρωδών καλλιεργειών (πορτοκαλιές, λεμονιές, μανταρινιές, μηλιές, αχλαδιές, κ.λπ.). Στις *ημιορεινές κοινότητες* αρδεύτηκαν 990.000 στρέμματα αροτραίας γης, 208.000 στρέμματα λαχανικών και λοιπών κηπευτικών καλλιεργειών, 44.000 στρέμματα αμπελιών, και 334.000 στρέμματα δενδρωδών καλλιεργειών. Στις *ορεινές κοινότητες* αρδεύτηκαν 631.000 στρέμματα αροτραίας γης, 137.000 στρέμματα λαχανικών και λοιπών κηπευτικών καλλιεργειών, 24.000 στρέμματα αμπελιών, και 341.000 στρέμματα δενδρωδών καλλιεργειών.

Το 1977 καλλιεργήθηκαν συνολικά 35.637.000 στρέμματα γης, από τα οποία *αρδεύτηκαν* τα 9.238.430. Τη χρονιά εκείνη είχαμε μια μικρή μετατόπιση προς τα ορεινά, με *μείωση των πεδινών εκτάσεων* που καλλιεργήθηκαν και αρδεύτηκαν, σταθεροποίηση των ημιορεινών, και *αύξηση των ορεινών* εκτάσεων που καλλιεργήθηκαν και αρδεύτηκαν.

Ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας είναι η παραδοσιακή πρακτική της αγρανάπαυσης. Το 1977, από τα 40.492.523 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης, περίπου το ⅛, δηλαδή 4.993.771 στρέμματα ήταν σε καθεστώς *αγρανάπαυσης*.[i]

Με βάση τα δεδομένα που έχουμε για τα αμέσως επόμενα χρόνια, *ο στόχος της επέκτασης των αρδεύσεων* στο 50% της καλλιεργήσιμης γης πραγματωνόταν με αργά βήματα, ενώ *ο στόχος της αντικατάστασης των μηχανών εσωτερικής καύσης* με ηλεκτροκίνητες αντλίες προχωρούσε με ένα ρυθμό 100-250 ηλεκτροδοτήσεις το μήνα.

[i] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Γεωργική στατιστική της Ελλάδος έτους 1977,* πίνακες 1, 1α.

6.6.2. Τρόπαια Αρκαδίας

Στα Τρόπαια της Αρκαδίας, ελάχιστα χιλιόμετρα από το υδροηλεκτρικό εργοστάσιο του Λάδωνα, υπήρχαν το 1971 μόνο 12 ελκυστήρες ισχύος 420 HP, 30 αντλητικά συγκροτήματα, 1.600 χειροκίνητοι ψεκαστήρες, 60 μηχανοκίνητοι ψεκαστήρες, 1 εκκοκιστήρας αραβοσίτου, και 1 θραυστήρας αραβοσίτου. Υπήρχαν ακόμη ελάχιστες γεωργικές βιομηχανίες: 7 ελαιουργεία, και 6 τυροκομεία.[i]

Σύμφωνα με υπηρεσιακό σημείωμα του Γεωπόνου κ. Κατσιώρχη, από το υποκατάστημα Τροπαίων Αρκαδίας της ΑΤΕ, οι αρδευόμενες εκτάσεις στην περιοχή ήταν 10.200 στρέμματα, και οι αρδεύσιμες 83.200. Το ορεινό και ημιορεινό της περιοχής, που ενέβαλε εμπόδια στη μηχανοποίηση των καλλιεργειών, ο πολυτεμαχισμός, η μικρή έκταση των εκμεταλλεύσεων, και η έλλειψη εργατικών χεριών συνέτειναν στη μείωση της καλλιέργειας σιτηρών.[ii]

Στις 18.10.1973 ο Γεωπόνος ΑΤΕ Ν. Κατσιώρχης υπέβαλε στο τοπικό υποκατάστημα της τράπεζας στα Τρόπαια της Αρκαδίας νέο υπηρεσιακό σημείωμα όπου παρατηρούσε ότι: «Ο αγροτικός πληθυσμός της περιφέρειας υφίσταται συνεχή μείωσιν. Κατά την απογραφήν του 1961, ούτος ανήρχετο εις 17.943 άτομα, ενώ κατά το 1971, ανήρχετο εις 13.573, ήτοι κατά την διαρρεύσασαν 10ετίαν, υπέστη μείωσιν κατά 24%. Η μείωσις αύτη συνεχίζεται και σήμερα με τον αυτόν ρυθμόν».[iii]

Ο κ. Κατσιώρχης επισήμαινε ότι «τυγχάνει παράδοξον και ανεξήγητον το ότι η μείωσις του πληθυσμού είναι κατά πολύ μεγαλυτέρα εις τα εύφορα πεδινά τμήματα, παρά εις τα άγονα ορεινά τοιαύτα». Και πρόσθετε: «Την βάσιν της οικονομίας της περιοχής συνιστά η κτηνοτροφία εις τα ορεινά τμήματα, η κτηνοτροφία και η ελαιοκαλλιέργεια εις τα ημιορεινά τοιαύτα, και η γεωργία εις τα πεδινά τμήματα», κυρίως καλαμπόκι και αραχίδα (αράπικο φιστίκι).

---

[i] Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Υποκατάστημα Τροπαίων, Τεχνική Υπηρεσία, Γεωπόνος ΑΤΕ Ν. Κατσιώρχης, *Υπηρεσιακόν Σημείωμα: Γεωργοοικονομικά στοιχεία περιφερείας Υποκαταστήματος Τροπαίων*

[ii] ο.π.

[iii] Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Υποκατάστημα Τροπαίων, Τεχνική Υπηρεσία, *Υπηρεσιακόν Σημείωμα: Υφισταμένη κατάστασις εν γένει, περιφερείας Υπ/τος ΑΤΕ Τροπαίων*

Σύμφωνα με τον κ. Κατσιώρχη τα αιγοπρόβατα μειώνονταν εξαιτίας της έλλειψης ανοικτών βοσκοτόπων. Όμως, τα τελευταία χρόνια, τα τυροκομεία της περιοχής είχαν γίνει 7, και είχε επέλθει η ανάσχεση της μείωσης των αιγοπροβάτων της περιοχής «ένεκα των σκανδαλωδώς ευνοϊκών μέτρων, άτινα ελήφθησαν υπέρ της κτηνοτροφίας και των υψηλών σχετικώς τιμών, των κτηνοτροφικών προϊόντων».

Τρία χρόνια μετά, στις 17.11.76, η Γεωτεχνική Υπηρεσία της Αγροτικής Τράπεζας καταμετρώντας το «γεωργοοικονομικό» δυναμικό της περιοχής Τροπαίων Αρκαδίας, διαπίστωνε, ανάμεσα στ' άλλα, ότι υπήρχαν 19 διαξονικοί ελκυστήρες, 2 μοναξονικοί, 45 αντλητικά συγκροτήματα, 16 ελαιουργεία, και 5 τυροκομεία.[i]

6.7. Εξηλεκτρισμός Υπαίθρου 1977-80

Σε αλληλογραφία του Διοικητή της ΔΕΗ με το Υπουργείο Συντονισμού, το 1981, διαβάζουμε: «Κατά την παρούσα περίοδο υλοποιούνται τα ακόλουθα Προγράμματα:

- Το ΠΕΥ ύψους 1.000 εκατ. δρχ. (περίπου), που εγκρίθηκε το 1977,
- Το Ε-ΠΕΥ (80) ύψους 50 εκατ. δρχ. (περίπου), που εγκρίθηκε το 1980,
- Το ΠΕΥ-80 ύψους 170 εκατ. δρχ. (περίπου), που εγκρίθηκε το 1980».[ii]

«Μετά την ολοκλήρωση των πιο πάνω Προγραμμάτων, ο πληθυσμός της Χώρας που θα εξυπηρετείται, θα αντιπροσωπεύει ποσοστό πάνω απ' το 99,5% του πληθυσμού της». Για την πραγματοποίηση αυτών των προγραμμάτων η ΔΕΗ έλαβε δάνεια, και επιδοτήθηκε απ' το Δημόσιο «με τους τόκους των αντίστοιχων δανείων». Ο υπεύθυνος της ΔΕΗ εφιστούσε την προσοχή στο δαπανηρό και αντιοικονομικό χαρακτήρα των προγραμμάτων αυτών, αφού «οι οικισμοί που απομένουν προς ηλεκτροδότηση, είναι διαρκώς και περισσότερο απομακρυσμένοι (σε ορεινές περιοχές, μικρά νησιά κ.λπ.) και αραιοκατοικημένοι και τα κτίσματά τους χρησιμοποιούνται για πολύ μικρό χρονικό διάστημα (θέρετρα)».

[i] Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Υποκατάστημα Τροπαίων, Γεωτεχνική Υπηρεσία, Γεωπόνος ΑΤΕ Αναστ. Πανόπουλος, *Υπηρεσιακόν Σημείωμα: Γεωργοοικονομικά στοιχεία περιφερείας Υποκαταστήματος Τροπαίων*.

[ii] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, Δ. Παπαμαντέλλος, Διοικητής, Προς Υπουργείο Συντονισμού, *Θέμα: Εξηλεκτρισμός Υπαίθρου – Ειδικό Πρόγραμμα Εξ/σμού Υπαίθρου 1981.*

Η δαπάνη, η εκμετάλλευση, και τα έσοδα ανά κάτοικο σ' αυτές τις απομακρυσμένες περιοχές, ήταν σύμφωνα με τον κ. Παπαμαντέλλο πολύ ασύμφορα. Γι' αυτό πρότεινε να αναλαμβάνουν την ηλεκτροδότηση των θερέτρων, των χιονοδρομικών κέντρων, των λιμένων, των αναμεταδοτών, άλλοι φορείς, εκτός ΔΕΗ. Ζητούσε, ακόμη, να καλύπτονται στο μέλλον τα έξοδα για τις ηλεκτροδοτήσεις της υπαίθρου από τις Δημόσιες Επενδύσεις, «όχι όπως μέχρι τώρα με δανειοδότηση της ΔΕΗ».

Αξιοσημείωτη είναι η διαπίστωση ότι υπήρξαν και 296 οικισμοί, σχεδόν το 30%, που η ηλεκτροδότησή τους αναβλήθηκε, είτε λόγω κωλύματος στη μελέτη, είτε επειδή οι 217 απ' αυτούς «στερούνται οδού προσπελάσεως», και θα ηλεκτροδοτηθούν μόνον «όταν ανοιχτεί – απ' τους αρμόδιους φορείς – δρόμος κατάλληλος προς τους υπόψη οικισμούς».[i]

Το 1978, τα περισσότερα έργα αγροτικού εξηλεκτρισμού, της Περιφερειακής Διεύθυνσης Πελοποννήσου – Ηπείρου, προγραμματίστηκαν (349 έργα) και προωθήθηκαν (232 έργα, ποσοστό 66,5%) στην περιοχή του Ναυπλίου. Συνολικά, σε όλη την Περιφέρεια Πελοποννήσου – Ηπείρου, το 1978, προγραμματίστηκαν 1.647 έργα, και προωθήθηκαν τα 1.271 από αυτά, ποσοστό 77,2%.[ii]

Αναλυτικά, τα περισσότερα έργα εξηλεκτρισμού για υδροληψία προωθήθηκαν, το 1978, στις περιοχές Ναυπλίου (278), Τριπόλεως (217), Σπάρτης (210), Πύργου (147), κ.λπ., ενώ στα Ιωάννινα προωθήθηκαν μόνο 18 έργα αυτής της μορφής. Τα περισσότερα στρέμματα με νέα σύνδεση για άρδευση βρίσκονταν στη Λακωνία (10.370 στρέμματα).

Αντίθετα, τα περισσότερα έργα λοιπών φορτίων, εκτός άρδευσης, δηλ. εξηλεκτρισμός πτηνοτροφείων, βουστασίων, κ.λπ., προωθήθηκαν το ίδιο έτος στην περιοχή των Ιωαννίνων: τα 123 από τα 273 που προωθήθηκαν σε όλη συνολικά την Περιφερειακή Διεύθυνση.[iii]

---

[i] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, Δ. Παπαμαντέλλος, Διοικητής, Προς Υπουργείο Συντονισμού, *Θέμα: Εξηλεκτρισμός Υπαίθρου – Ειδικό Πρόγραμμα Εξ/σμού Υπαίθρου 1981*, πίνακας.

[ii] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Περιφερείας Πελ/σου-Ηπείρου, *Στατιστικά στοιχεία Αγροτικού Εξηλεκτρισμού διετίας 1978 και 1979,* 1978: πίνακας 3.

[iii] ο.π., πίνακας 5.

Καινοτόμες χρήσεις, ή απλά νέες συνδέσεις αγροτικού εξηλεκτρισμού, εμφανίζονταν στον αναλυτικό πίνακα των λοιπών αγροτικών χρήσεων: Από τις 273 συνδέσεις της χρονιάς του 1978, σε όλη την Περιφέρεια Πελοποννήσου-Ηπείρου, η μία σύνδεση αφορούσε *σταθμό προψύξεως γάλακτος,* η μία *εκκολαπτήριο,* οι 4 *ιχθυοτροφεία,* οι 6 *θερμοκήπια,* οι 115 ποιμνιοστάσια, οι 41 βουστάσια, οι 44 χοιροστάσια, και οι 61 πτηνοτροφεία.

Το 75,9% των δαπανών για έργα αγροτικού εξηλεκτρισμού αφορούσαν επέκταση, το 9,3% παροχή, και το 14,8% ενίσχυση. Η ΔΕΗ συμμετείχε κατά 47,4% στις δαπάνες, διαθέτοντας 199,86 εκατ. δραχμές σε όλη την Περιφέρεια Πελοποννήσου – Ηπείρου, ενώ οι καταναλωτές συμμετείχαν κατά 7,4%, και οι δημόσιες επενδύσεις κατά 45,2%.[i]

Στις 31.12.78, σε όλη την Περιφερειακή Διεύθυνση Πελοποννήσου – Ηπείρου, υπήρχαν 26.766 καταναλωτές γεωργικής χρήσης, και ηλεκτροδοτούνταν συνολικά 1.477.130 στρέμματα αρδευόμενης γης, με εγκατεστημένη ισχύ 315.700 KW.

Κατά το έτος 1978 ο αριθμός των καταναλωτών γεωργικής χρήσης αυξήθηκε κατά 1.660, δηλαδή σε ποσοστό 6,6%. Η εξυπηρετούμενη έκταση αυξήθηκε κατά 113.144 στρέμματα, ποσοστό 8,3%, και η εγκατεστημένη ισχύς κατά 25.572 KW, ποσοστό 9,6%.[ii] Ο αριθμός καταναλωτών για λοιπές αγροτικές χρήσεις αυξήθηκε κατά 230, δηλαδή σε ποσοστό 8%.

Εκτός από τις αρδευτικές, οι λοιπές αγροτικές χρήσεις αφορούσαν, σε όλη την Περιφέρεια, συνολικά 3.107 συνδέσεις, δηλαδή 1.489 πτηνοτροφεία, 521 χοιροστάσια, 639 βουστάσια, 270 ποιμνιοστάσια, 75 κονικλοτροφεία, 38 ιχθυοτροφεία, 55 θερμοκήπια, 4 παρασκευαστήρια ζωοτροφών, 2 εκκολαπτήρια, 2 ιπποφορβεία, 2 μελισσοκομεία, 7 προβλαστήρια γεωμήλων στην περιοχή Πάτρας, 1 συσκευαστήριο γεωμήλων στην περιοχή Πάτρας, 1 ξηραντήριο μηδικής (ζωοτροφή) στην περιοχή Αγρινίου, και 1 προψυκτήριο γάλακτος στην περιοχή Κέρκυρας.[iii]

[i] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Περιφερείας Πελ/σου-Ηπείρου, *Στατιστικά στοιχεία Αγροτικού Εξηλεκτρισμού διετίας 1978 και 1979*, πίνακας 9.
[ii] ο.π., πίνακας 13.
[iii] ο.π., πίνακας 15

Το επόμενο έτος, το 1979, προωθήθηκαν, σε όλη την Περιφέρεια, 1.481 νέα έργα εξηλεκτρισμού για υδροληψία, και 244 νέα έργα για λοιπά φορτία. Η ΔΕΗ διέθεσε πιστώσεις ύψους 235,05 εκατ. δρχ. για τα έργα αυτά, ενώ από τις δημόσιες επενδύσεις εισπράχθηκαν 97,48 εκατ. δρχ.

Στις 31.12.79 οι καταναλωτές γεωργικής χρήσης σε όλη την Περιφερειακή Διεύθυνση Πελοποννήσου – Ηπείρου ανέρχονταν σε 28.444, η εξυπηρετούμενη έκταση ήταν 1.530.864 στρέμματα, και η εγκατεστημένη ισχύς 340.543 KW. Οι περισσότεροι καταναλωτές γεωργικής χρήσης βρίσκονταν στις περιοχές Αργολίδας (6.341), Κορινθίας (3.854), Αρκαδίας (3.348), Αχαΐας (3.234), Μεσσηνίας (3.135), κ.λπ.

Ιδιάζουσα ήταν η περίπτωση της Αιτωλοακαρνανίας, όπου ένας περιορισμένος αριθμός 970 καταναλωτών γεωργικής χρήσης, ποσοστό μόλις 3,41% του συνόλου, νέμονταν μια μεγάλη εξυπηρετούμενη έκταση 304.400 στρεμμάτων, που αποτελούσε το 19,88% της συνολικής εξυπηρετούμενης έκτασης σε όλη την Περιφέρεια, με εγκατεστημένη ισχύ 47.694 KW, που αποτελούσε το 14% της συνολικής.[i] Ελάχιστοι καταναλωτές γεωργικής χρήσης υπήρχαν στην Άρτα (78), τη Θεσπρωτία (64), την Κεφαλληνία (40), την Κέρκυρα (142), τα Ιωάννινα (142), τη Λευκάδα (143), τη Ζάκυνθο (158) κ.λπ.

Οι λοιπές αγροτικές χρήσεις αυξήθηκαν κατά 223 το ίδιο έτος, ποσοστό 7,2%, και αριθμούσαν πλέον 3.330 σε όλη την Περιφέρεια. Οι συνδέσεις αυτές εξυπηρετούσαν 1.522 πτηνοτροφεία, 553 χοιροστάσια, 671 βουστάσια, 383 ποιμνιοστάσια, κ.λπ., και μια καινοτόμο σύνδεση στην περιοχή Πάτρας: ένα ψυκτικό θάλαμο.

Τα περισσότερα ηλεκτροδοτούμενα πτηνοτροφεία (586), χοιροστάσια (124), και ποιμνιοστάσια (213) έδρευαν στην περιοχή Ιωαννίνων· στην περιοχή Ηλείας βρίσκονταν τα περισσότερα ηλεκτροδοτούμενα βουστάσια (164) και θερμοκήπια (14), στις περιοχές Κορινθίας και Ιωαννίνων τα πιο πολλά κονικλοτροφεία (12), ενώ τα περισσότερα ιχθυοτροφεία στις περιοχές Ιωαννίνων (27) και Πρέβεζας (8).

[i] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Περιφερείας Πελ/σου-Ηπείρου, *Στατιστικά στοιχεία Αγροτικού Εξηλεκτρισμού διετίας 1978 και 1979,* 1979: πίνακας 14

6.7.1. Στατιστικά 1979-80

Κάθε μήνα, συνέχιζε η ΔΕΗ να συμπληρώνει τις ανάγκες της υπαίθρου. Για παράδειγμα, μέσα στο Δεκέμβριο του 1979 συνδέθηκαν με το Εθνικό Σύστημα 11 νέα χωριά,[i] και μέσα στο Φεβρουάριο του 1980 συνδέθηκαν με το Εθνικό Σύστημα άλλα 11 νέα χωριά, οι κάτοικοι των οποίων άρχισαν να χρησιμοποιούν για πρώτη φορά το ηλεκτρικό ρεύμα. Από τα χωριά αυτά (Φεβρουάριος 1980), που συγκέντρωναν συνολικό πληθυσμό 833 κάτοικους, ένα χωριό βρισκόταν στην περιοχή του Νομού Καβάλας, τρία χωριά στο νομό Ιωαννίνων, ένα στο νομό Πρέβεζας, ένα στο νομό Μεσσηνίας, ένα στο νομό Λαρίσης, τρία στο νομό Ευρυτανίας, και ένα χωριό ηλεκτροδοτήθηκε στο νομό Χανίων.[ii]

Τον Οκτώβριο του 1980 «στα πλαίσια του προγράμματος εξηλεκτρισμού της υπαίθρου, μέσα στο μήνα συνδέθηκαν με το Εθνικό Σύστημα 4 νέα χωριά». Ένα χωριό με 325 κατοίκους ηλεκτροδοτήθηκε στο νομό Ηλείας, δύο χωριά με 67 κατοίκους στο νομό Χανίων και ένα ακόμη χωριό με 23 κατοίκους στο νομό Μεσσηνίας.[iii]

Το Νοέμβριο 1980 συνδέθηκαν με το Εθνικό Σύστημα 8 νέα χωριά. Ένα χωριό με 165 κατοίκους ηλεκτροδοτήθηκε στο νομό Ηλείας, δύο χωριά με 91 κατοίκους στο νομό Λασιθίου Κρήτης, ένα χωριό με 7 κατοίκους στο νομό Λακωνίας, ένα ακόμη χωριό με 51 κατοίκους στην Εύβοια, και τέλος 3 χωριά με 64 συνολικά κατοίκους στις Κυκλάδες.[iv]

Σύμφωνα με έκθεση της Περιφερειακής Διεύθυνσης Πελοποννήσου – Ηπείρου για το έτος 1980, ο βαθμός υλοποιήσεως προγραμμάτων Αγροτικού Εξηλεκτρισμού ήταν 73,9% αναφορικά με τον αριθμό έργων, 71% αναφορικά με τον αριθμό φορτίων, και 77,8% συγκριτικά προς τη συνολική δαπάνη ηλεκτροδότησης.[v]

---

[i] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Δελτίο Εργασιών, Παραγωγή – Διανομή – Κατασκευές,* Δεκέμβριος 1979, σ. 20
[ii] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Δελτίο Εργασιών, Παραγωγή – Διανομή – Κατασκευές,* Φεβρουάριος 1980, σ. 20
[iii] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Δελτίο Εργασιών, Παραγωγή – Διανομή – Κατασκευές,* Οκτώβριος 1980, σ. 22
[iv] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Δελτίο Εργασιών, Παραγωγή – Διανομή – Κατασκευές,* Νοέμβριος 1980, σ. 23
[v] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Περιφερείας Πελ/σου-Ηπείρου, *περίληψη: Στατιστικά στοιχεία Αγροτικού Εξηλεκτρισμού έτους 1980,* σ. 1

Το 1980 στην Περιφερειακή Διεύθυνση Πελοποννήσου – Ηπείρου προστέθηκαν 1.517 νέοι καταναλωτές γεωργικής χρήσης (άρδευση), αύξηση 5,3%, και 162 νέοι καταναλωτές λοιπών χρήσεων, αύξηση 4,9%. Τα περισσότερα έργα αγροτικού εξηλεκτρισμού προγραμματίστηκαν το 1980 στις περιοχές Αργολίδας (177), Κορινθίας (111), Λακωνίας (106), Ηλείας (100), ενώ από αυτά, τα περισσότερα έργα προωθήθηκαν επίσης στην Αργολίδα (113), τη Λακωνία (94), την Κορινθία (79), και την Ηλεία (75). Τα λιγότερα έργα αγροτικού εξηλεκτρισμού σε όλη την Περιφερειακή Διεύθυνση Πελοποννήσου – Ηπείρου προγραμματίστηκαν στην Κεφαλληνία (4), τη Ζάκυνθο (15), τη Λευκάδα (4), τη Θεσπρωτία (14), την Άρτα (14), και την Κέρκυρα (10).[i]

Την ίδια χρονιά (1980) η ΔΕΗ χορήγησε συνολικά 188,58 εκατομμύρια δραχμές για έργα αγροτικού εξηλεκτρισμού στην Περιφερειακή Διεύθυνση Πελοποννήσου – Ηπείρου. Τις μεγαλύτερες πιστώσεις τις χορήγησε στις περιοχές Ναυπλίου (44,4 εκατ. δρχ.), Σπάρτης (26,7 εκατ. δρχ.), Κορίνθου (19,5 εκατ. δρχ.), Πύργου (18,6 εκατ. δρχ.), κ.λπ. Τις λιγότερες πιστώσεις διέθεσε για τις περιοχές Λευκάδας (0,58 εκατ. δρχ.), Κέρκυρας (1,02 εκατ. δρχ.), Θεσπρωτίας (2,06 εκατ. δρχ.), Αιγίου (2,1 εκατ. δρχ.), Κεφαλληνίας (2,1 εκατ. δρχ.), κ.λπ. Οι καταναλωτές γεωργικής χρήσης σε όλη τη Διεύθυνση της Περιφέρειας, κατά την 31.12.80, αριθμούσαν 29.961. Η εξυπηρετούμενη έκταση ανερχόταν σε 1.577.539 στρέμματα, και η εγκατεστημένη ισχύς σε 361.753 KW.[ii]

Μεγάλες τοπικές διαφορές διαφαίνονταν από το μικροσκοπικό ποσοστό που αντιπροσώπευαν οι καταναλωτές της Ηπείρου και των παρακείμενων νησιών (Κέρκυρα και Λευκάδα) επί του συνόλου των καταναλωτών, αποτελώντας μόνο το 5,28% του συνόλου των καταναλωτών γεωργικής χρήσης (άρδευσης) σε ολόκληρη την Περιφερειακή Διεύθυνση, δηλαδή 1.584 καταναλωτές, σε σύνολο 29.961.[iii] Την ίδια στιγμή οι αρδευτικοί καταναλωτές από την Πελοπόννησο αποτελούσαν το 87,51% του συνόλου, και αριθμούσαν 26.219. Αντίθετα, αναφορικά με τις λοιπές αγροτικές χρήσεις,

[i] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Περιφερείας Πελ/σου-Ηπείρου, *Στατιστικά στοιχεία Αγροτικού Εξηλεκτρισμού έτους 1980,* πίνακας 4
[ii] ο.π., πίνακας 13
[iii] ο.π., πίνακας 14

δηλαδή πτηνοτροφεία, χοιροστάσια, ποιμνιοστάσια, εκκολαπτήρια, συσκευαστήρια, παρατηρούμε ότι οι περισσότερες βρίσκονταν στην Ήπειρο (το 44,1%), δηλαδή οι 1.540 από τις 3.492 συνδέσεις του συνόλου της Περιφέρειας.

Οι περισσότερες συνδέσεις λοιπών αγροτικών χρήσεων βρίσκονταν στα Ιωάννινα (1.205): Αναλυτικά υπήρχαν στην περιοχή Ιωαννίνων 596 πτηνοτροφεία, 127 χοιροστάσια, 252 ποιμνιοστάσια, 73 βουστάσια, κ.λπ., που λάμβαναν ηλεκτρικό ρεύμα για τις εργασίες τους. Μικρότεροι αριθμοί για τη Θεσπρωτία (122 καταναλωτές), την Πρέβεζα (147), και την Άρτα (179), μαρτυρούν ότι όλη η Ήπειρος, κυρίως όμως η περιοχή Ιωαννίνων, είχε, από τότε, πολυάριθμες κτηνοτροφικές και πτηνοτροφικές μονάδες, συνδεμένες με το ηλεκτρικό δίκτυο, και ελάχιστες γεωργικές χρήσεις, συγκριτικά προς την Πελοπόννησο.[i]

6.8. Μέτρα για την ελάφρυνση από δαπάνες ρεύματος

Στις 8 Ιανουαρίου 1981, με επιστολή τους προς την Οικονομική Επιτροπή του Υπουργείου Συντονισμού, οι αρμόδιοι του Υπουργείου Γεωργίας επισήμαιναν ότι «η μεγάλη αύξηση της τιμής του ρεύματος για αγροτικές χρήσεις και των άλλων σχετικών επιβαρύνσεων της γεωργίας (πάγιο, Ε.Ρ.Τ., Φ.Κ.Ε., κ.λπ.), είχαν σαν αποτέλεσμα την αύξηση του κόστους παραγωγής των γεωργικών προϊόντων, με συνέπεια να γίνει προβληματική ή και ασύμφορη η συνέχιση των αρδεύσεων για πολλές βασικές καλλιέργειες (βαμβάκι, τριφύλλι, καλαμπόκι, τεύτλα, κ.λπ.) και η συνέχιση λειτουργίας πολλών κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων».[ii]

«Ειδικότερα για την αρδευόμενη γεωργία», παρατηρούσαν οι αρμόδιοι του Υπουργείου Γεωργίας, «η άντληση νερού, που γίνεται τα τελευταία χρόνια, από συνεχώς μεγαλύτερα βάθη (βαθιές γεωτρήσεις), λόγω πτώσεως της στάθμης του φρεατίου υδροφόρου ορίζοντα, μεγαλώνει ακόμα περισσότερο την επιβάρυνση των παραγωγών από δαπάνες ρεύματος». Για τους λόγους

[i] *Στατιστικά στοιχεία Αγροτικού Εξηλεκτρισμού έτους 1980,* ο.π., πίνακας 16.
[ii] Υπουργείο Γεωργίας, Γενικής Διεύθυνση Ε.8., Υ.Π.Α.Ε., Διεύθυνση ΙΙΙ, Τμήμα Γ΄, *Θέμα: Μέτρα για την ελάφρυνση της γεωργίας από δαπάνες ρεύματος κ.λπ. και για την προώθηση του αγροτικού εξηλεκτρισμού,* Επιστολή προς την Οικονομική Επιτροπή Υπουργείου Συντονισμού, σ. 1.

αυτούς είχε ήδη ληφθεί απόφαση από την Οικονομική Επιτροπή, που οδήγησε στη μείωση της τιμής του ρεύματος. Η μείωση αυτή δεν ήταν ομοιόμορφη, και μάλιστα επρόκειτο να ελαττώνεται κάθε χρόνο που περνούσε, ώστε το αγροτικό τιμολόγιο να αυξηθεί και πάλι. Για το λόγο αυτό το Υπουργείο Γεωργίας πρότεινε να παρθεί μια νέα απόφαση: Να μειωθεί 43% το αγροτικό τιμολόγιο Χ.Τ., και 37% το αγροτικό τιμολόγιο Μ.Τ., έτσι ώστε να επιτευχθεί μέση τιμή για το αγροτικό ηλεκτρικό ρεύμα κατά 30% μικρότερη από την αντίστοιχη μέση τιμή του βιομηχανικού ρεύματος Μ.Τ.[i] Το Υπουργείο Γεωργίας υποστήριζε τη μείωση της τιμής του ρεύματος για γεωργική χρήση για τους εξής λόγους:

- Για ίση μεταχείριση των παραγωγών.
- Για την ανάπτυξη της αρδευόμενης γεωργίας, και ιδιαίτερα όπου οι δαπάνες ρεύματος είναι πολύ αυξημένες, κυρίως για αρδεύσεις σε ξηροθερμικές περιοχές, με τεχνητή βροχή από βαθιές γεωτρήσεις, και συλλογικά αρδευτικά δίκτυα, στις οποίες και εφαρμόζονται οι πιο εντατικές και εξαγώγιμες καλλιέργειες.
- Για την ταχύτερη αντικατάσταση με ηλεκτροκίνητα των 137.000 περίπου πετρελαιοκίνητων και βενζινοκίνητων αντλητικών συγκροτημάτων, που λειτουργούσαν για την άρδευση περίπου 2.750.000 στρεμμάτων, που κινδύνευαν να μεταβληθούν σε ξηρικά λόγω της μεγάλης αύξησης της τιμής του πετρελαίου και της βενζίνης.
- Για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των εξαγώγιμων γεωργοκτηνοτροφικών προϊόντων, και την προσαρμογή της Ελλάδας στα δεδομένα της Ε.Ο.Κ.[ii]

Θεωρούσε επίσης, το Υπουργείο Γεωργίας, σκόπιμο να απαλλαγούν οι παραγωγοί από δαπάνες ρεύματος για αποστραγγίσεις, ώστε να απολαμβάνουν «όμοιες συνθήκες παραγωγής και ανταγωνιστικότητας» με όσους δεν χρειάζεται να προβούν σε αποστράγγιση κ.λπ.

[i] Υπουργείο Γεωργίας, Γενικής Διεύθυνση Ε.8., Υ.Π.Α.Ε., Διεύθυνση ΙΙΙ, Τμήμα Γ΄, *Θέμα: Μέτρα για την ελάφρυνση της γεωργίας από δαπάνες ρεύματος κ.λπ. και για την προώθηση του αγροτικού εξηλεκτρισμού,* Επιστολή προς την Οικονομική Επιτροπή Υπουργείου Συντονισμού, σ. 2.
[ii] ο.π., σσ. 2-3.

6.9. Αγροτικό τιμολόγιο

Στην Αυστρία η τιμή του ρεύματος για γεωργική χρήση υπολογιζόταν το 1972 με βάση: τα πρώτα τρία τιμολογιακά εκτάρια (27,5 σελίνια), κάθε επιπλέον εκτάριο (3,4 σελίνια), την τιμή ρεύματος (70 g/KWh).[i] Για τον προσδιορισμό των τιμολογιακών εκταρίων λαμβανόταν υπόψη το σύνολο της υπό αγροτική εκμετάλλευση επιφανείας, συμπεριλαμβανομένης και της υπό ενοίκιο ή απλή χρήση, δηλαδή αγροί, βοσκότοποι, λειμώνες, χέρσα, κήποι, αμπελώνες, βρυότοποι κ.λπ. Δεν συνυπολογίζονταν οι κοινόχρηστοι βοσκότοποι, τα δάση, οι πηγές, έρημοι, ερεικώδεις αγροί, αλυκές, οδοί, κ.λπ. Στην Αυστρία επίσης, το πάγιο διαμορφωνόταν, το 1972, σε διαφορετικά επίπεδα ανάλογα με τα τιμολογιακά εκτάρια, τη μέγιστη τιμή ισχύος σε KW, και τον αριθμό των τιμολογιακών δωματίων βάσει τιμολογίου οικιακής χρήσης.[ii]

Στην Περιφερειακή Διεύθυνση Πελοποννήσου-Ηπείρου το αρχικό *Πρόγραμμα Αγροτικού Εξηλεκτρισμού* του έτους 1982 περιλάμβανε 1.195 αρδευτικά, και 159 έργα λοιπών φορτίων. Θα εκτείνονταν σε έκταση 43.894 στρεμμάτων.[iii] Μια άλλη θεματική του Προγράμματος αφορούσε τη «διεύρυνση των ευεργετικών μέτρων υπέρ των αγροτικών καταναλωτών ηλεκτρικού ρεύματος, που θα ανεβάσει για τη ΔΕΗ την απώλεια εσόδων της περίπου στο 1 δισεκατομμύριο δρχ., τον πρώτο χρόνο. (Με τα μέτρα που ήδη ισχύουν η ΔΕΗ το 1982 θα επιδοτήσει τον αγροτικό τομέα με 850 εκατ. δρχ. περίπου)». Γι' αυτό η ΔΕΗ διεκδικούσε την εφαρμογή της πρότασης του Υπουργού Γεωργίας, να καλύψει το δημόσιο την απώλεια εσόδων της.[iv] Από τη Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως της ΔΕΗ τονιζόταν με έμφαση η «παραπέρα έκπτωση 30% στο ειδικό μειωμένο "αγροτικό" τιμολόγιο ηλεκτρικού ρεύματος, η οποία εφαρμόζεται απ' την 1.7.81». Η έκπτωση 30% προκαλούσε το β΄ εξάμηνο του 1981 «πρόσθετη απώλεια εσόδων περίπου 330.000.000 δρχ.» και αναμενόταν να προκαλέσει το 1982 απώλεια περίπου 700 εκατ. δρχ.

[i] Αυστριακή Δημοκρατία, Ομοσπ/κόν Υπουργείον Συγκοινωνιών, *Θέμα: Διαβίβασις στοιχείων εις την ΔΕΗ εις Αθήνας αφορώντων εις αυστριακά τιμολόγια ρεύματος,* 24 Ιανουαρίου 1973.
[ii] ο.π., σ. 8.
[iii] ΔΕΗ, Διεύθυνση Περιφερείας Πελ/σου-Ηπείρου, *Αρχικό Πρόγραμμα Αγροτικού Εξηλεκτρισμού έτους 1982,* χειρόγραφος πίνακας.
[iv] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Περίληψη: Μέτρα για την προώθηση του Αγροτικού Εξηλεκτρισμού, Σχετικά: 516/1.2.82 κ. Υπουργού Βιομηχανίας & Ενεργείας,* Επιστολή προς τον κ. Α. Πεπονή, Υπουργό Βιομηχανίας & Ενεργείας, 3 ΜΑΡ. 1982, σ. 1.

Το αίτημα της ΔΕΗ προς το Υπουργείο Βιομηχανίας ήταν να εφαρμόζονται ευνοϊκά για τους αγρότες τιμολόγια, μόνο αν καλύπτονται όλες οι απώλειες εσόδων: «Ανάλογη ρύθμιση έχει καθιερωθεί», τόνιζαν οι συντάκτες της επιστολής, «με το Ν. 190/75 για την επιδότηση μέρους (5% έως 8%) του ετήσιου προγράμματος επενδύσεων της ΔΕΗ απ' το Δημόσιο», και πρότειναν να αναλάβουν την κάλυψη των εξόδων είτε η Αγροτική Τράπεζα, είτε η Τράπεζα της Ελλάδος.[i]

Ο κ. Παπαμαντέλλος και οι άλλοι συντάκτες, πρόσθεταν ότι οφείλονταν ακόμη στη ΔΕΗ, από την περίοδο 1979-82, συνολικά 4,92 εκατ. δρχ., και ότι το δημόσιο καθυστερούσε τις επιδοτήσεις των δανείων της ΔΕΗ, και εκτιμούσαν ότι ήταν απαραίτητη νομοθετική ρύθμιση που να επιτρέπει αναστολή των υποχρεώσεων της ΔΕΗ, για ισόποσους λογαριασμούς με αυτούς που καθυστερεί το δημόσιο να ικανοποιήσει, και για όσο καιρό υφίσταται η καθυστέρηση.

Ο γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Βιομηχανίας & Ενέργειας, σε έκθεσή του για τα θέματα αυτά προς τον υπουργό,[ii] επισήμαινε ότι χρειαζόταν μια «ανάλυση κόστους βασικών καλλιεργειών», και αμφισβητούσε την αξιοπιστία των στοιχείων για τη ζημιά της ΔΕΗ. Συμφωνούσε όμως με τα αιτήματα για μείωση της ελάχιστης βασικής ετήσιας χρέωσης, για την «κατ' ελάχιστο αναπροσαρμογή της εγγύησης σε περιπτώσεις διακοπής ρεύματος», και «για την απαλλαγή από την εισφορά υπέρ Ε.Ρ.Τ.».

Θεωρούσε επίσης «αναγκαία την κατάργηση της γραφειοκρατικής και χρονοβόρου διαδικασίας σύνταξης των τοπικών (κατά νόμο) προγραμμάτων αγροτικού εξηλεκτρισμού».

[i] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Περίληψη: Μέτρα για την προώθηση του Αγροτικού Εξηλεκτρισμού, Σχετικά: 516/1.2.82 κ. Υπουργού Βιομηχανίας & Ενεργείας,* Επιστολή προς τον κ. Α. Πεπονή, Υπουργό Βιομηχανίας & Ενεργείας, 3 ΜΑΡ. 1982, σ. 2.

[ii] Υπουργείο Βιομηχανίας και Ενέργειας, Γενικός Γραμματέας, *Σημείωμα Ενημερωτικό για το αρ. Πρωτ.: 4/22-1-1982 έγγραφο της Οικονομικής Επιτροπής,* σ. 1.

6.10. «Έκθεση απόψεων και στοιχείων σε θέματα αγροτικού εξηλεκτρισμού»

Τον Δεκέμβριο του 1981 η έκθεση του Δημ. Κολόμβα, Γεωπόνου – Προϊστάμενου Υποτ. Αγροτικών Ηλεκτροδοτήσεων, γνωστοποιούσε:[i]

- την αρκετά χαμηλή συμμετοχή της ηλεκτρικής ενέργειας στο κόστος παραγωγής γεωργικών προϊόντων,
- τη *συμβολή της χαμηλής τιμής της KWh* στη χαμηλή συμμετοχή της ηλεκτρικής ενέργειας στο κόστος των προϊόντων,
- τη σπατάλη σε συλλογικά αντλιοστάσια από την αλόγιστη χρήση του νερού, που επέφερε αυξημένες χρεώσεις,
- την ασυνέπεια στην τακτοποίηση λογαριασμών πολλών συλλογικών αντλιοστασίων, που οφειλόταν σε κακοδιοίκηση και ανεκτική πολιτική.

Η έκθεση του Κολόμβα αφορούσε την Περιφερειακή Διεύθυνση Πελοποννήσου – Ηπείρου. Μέχρι το 1967 υπάρχουν σχετικά στοιχεία καταναλωτών μόνο για γεωργική χρήση και άρδευση, και καθόλου για λοιπές χρήσεις, όπως πτηνοτροφεία κ.λπ. Από το 1967 και μετά εμφανίζονται καταναλωτές λοιπών χρήσεων, που φθάνουν το 1980 τους 3.492 σε όλη την Πελοπόννησο και την Ήπειρο. Οι καταναλωτές γεωργικής χρήσης (άρδευση) έγιναν 29.962 το 1980.[ii]

Οι εκτάσεις που εξυπηρετούνταν το 1961 από τον αγροτικό εξηλεκτρισμό ήταν 159.555 στρέμματα σε όλη την Περιφερειακή Διεύθυνση, και αυξάνονταν συνέχεια, ώστε έφτασαν τα 1.123.214 στρέμματα το 1975, και τα 1.577.539 στρέμματα το 1980. Σε όλη την Πελοπόννησο και την Ήπειρο υπήρχαν 5.647 χιλιόμετρα δικτύου το 1980.[iii]

Η μέση έκταση της εξυπηρετούμενης καλλιεργούμενης γης ανά καταναλωτή αυξανόταν σταδιακά, και από 23 στρέμματα το 1961, έγινε 34 στρέμματα το 1969, και 53 στρέμματα το 1980. Η μέση ετήσια κατανάλωση

[i] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Περιφερείας Πελοποννήσου-Ηπείρου, *Περίληψη: Έκθεση απόψεων και στοιχείων σε θέματα Αγροτικού Εξηλεκτρισμού*.
[ii] Δημήτρης Κολόμβας, Γεωπόνος - Προϊστάμενος Υποτ. Αγροτικών Ηλεκτροδοτήσεων, Διεύθυνση Περιφέρειας Πελοποννήσου – Ηπείρου, *Έκθεση απόψεων και στοιχείων σε θέματα Αγροτικού Εξηλεκτρισμού,* πίνακας 1.
[iii] ο.π., πίνακας 2.

Μ.Τ. και Χ.Τ. ήταν 2.286 KWh το 1961, ανήλθε στις 3.260 KWh το 1969, για να φτάσει τις 5.050 KWh το 1980. Η μέση τιμή της KWh ήταν 0,82 δρχ. το 1961, μειώθηκε στις 0,67 δρχ. το 1962, και παρέμεινε στα ίδια περίπου επίπεδα, πέφτοντας και στις 0,57 δρχ. το 1971-72, για να αυξηθεί στις 0,98 δρχ. το 1974, μεσούσης της ενεργειακής κρίσης, και να ανέλθει σταδιακά στις 2,84 δρχ. το 1980.[i]

6.10.1. Το κόστος παραγωγής

Η πιο ενδιαφέρουσα και πολύτιμη συνεισφορά της έκθεσης Κολόμβα ήταν η προσπάθεια προσδιορισμού της συμμετοχής της αξίας της ηλεκτρικής ενέργειας στη διαμόρφωση του κόστους των αγροτικών προϊόντων. Συγκεντρώθηκαν από τους Γεωπόνους της περιφέρειας όλα τα απαραίτητα στοιχεία για την καλλιέργεια της λεμονιάς στο Αίγιο και της ανοιξιάτικης πατάτας στην Πάτρα.

Η μέση ετήσια εμπορεύσιμη παραγωγή 1 στρέμματος λεμονιάς υπολογιζόταν σε 1.600 κιλά, με μέση τιμή διαθέσεως, την εποχή που έγινε η μελέτη, τις 18 δρχ./κιλό, και επομένως η «μέση ακαθάριστη πρόσοδος» ανερχόταν σε 28.800 δρχ. ανά στρέμμα.

Η εργασία ανθρώπων για την καλλιέργεια, τη συλλογή, τη μεταφορά του καρπού κ.λπ., κόστιζε τότε συνολικά 9.400 δρχ. Οι συνήθεις καλλιεργητικές φροντίδες και μεταφορές γίνονταν με ίδιο μηχανικό εξοπλισμό, στο κόστος του οποίου θα συμπεριλαμβάναμε την αξία ηλεκτρικής ενέργειας για άρδευση με αντλητικό συγκρότημα 10 HP. Θα απαιτούνταν 6 αρδεύσεις που θα διαρκούσαν 2,5 ώρες η καθεμία, για τις οποίες θα δαπανούνταν 94 KWh που κοστίζαν 3,80 δρχ./KWh, πριν από την έκπτωση του 1981, συνολικά δηλαδή 357 δραχμές.

Για τα λιπάσματα, τα καύσιμα, και διάφορα μικροϋλικά, θα ξοδεύονταν 1.800 δραχμές, ενώ για δαπάνες συντήρησης και επισκευές θα ξοδεύονταν άλλες 1.400 δρχ. Για τις δαπάνες αποσβέσεων φυτικού κεφαλαίου,

[i] Δημήτρης Κολόμβας, Γεωπόνος - Προϊστάμενος Υποτ. Αγροτικών Ηλεκτροδοτήσεων, Διεύθυνση Περιφέρειας Πελοποννήσου – Ηπείρου, *Έκθεση απόψεων και στοιχείων σε θέματα Αγροτικού Εξηλεκτρισμού*, πίνακας 4.

μηχανημάτων και εργαλείων, αντλητικού συγκροτήματος και εγγείων βελτιώσεων, θα δαπανούνταν συνολικά 2.800 δραχμές. Μαζί με τους τόκους του κεφαλαίου, τους φόρους, τα ασφάλιστρα και τις εισφορές, και τις λοιπές επιβαρύνσεις, η συνολική δαπάνη θα ανερχόταν στις 25.987 δρχ. Ανακεφαλαιωτικά, η αξία της ηλεκτρικής ενέργειας θα αποτελούσε μόλις το 1,37% της συνολικής δαπάνης, ενώ η δραχμική επιβάρυνση στο κόστος παραγωγής 1 κιλού λεμονιών θα ανερχόταν σε 0,223 δρχ.[i]

Δεύτερο παράδειγμα: Το καλοκαίρι του 1981, στην Κάτω Αχαΐα, η μέση ετήσια απόδοση ενός στρέμματος ανοιξιάτικης πατάτας υπολογιζόταν σε 2.500 κιλά, η μέση ετήσια τιμή 8 δρχ./κιλό, και η μέση ετήσια ακαθάριστη πρόσοδος ανερχόταν σε 20.000 δρχ.

Η ανθρώπινη εργασία κόστιζε 8.400 δρχ., και η αξία της ηλεκτρικής ενέργειας για άρδευση 1 στρέμματος, με δαπάνη 225 KWh, επί 3,80 δρχ./KWh, υπολογιζόταν στις 855 δρχ. Οι δαπάνες υλικών θα έφταναν τις 8.700 δρχ., οι δαπάνες συντήρησης και επισκευών τις 1.600 δρχ., οι δαπάνες αποσβέσεων θα ανέρχονταν στις 1.710 δρχ., οι τόκοι κεφαλαίων θα έφταναν τις 3.060 δρχ., οι φόροι, οι εισφορές και τα ασφάλιστρα τις 1.200 δρχ., και οι λοιπές επιβαρύνσεις τις 3.276 δρχ. Το σύνολο των δαπανών έφτανε τις 28.800 δρχ., ενώ το μέσο κόστος παραγωγής ανά κιλό ανερχόταν σε 11,50 δρχ., και κατά συνέπεια η καλλιέργεια δεν ήταν κερδοφόρα με τιμή διαθέσεως μικρότερη των 11,50 δρχ. ανά κιλό.

Η αξία της ηλεκτρικής ενέργειας στη διαμόρφωση του κόστους παραγωγής ανά στρέμμα ανοιξιάτικης πατάτας θα ανερχόταν σε 2,97%, ενώ η δραχμική επιβάρυνση στο κόστος παραγωγής 1 κιλού πατάτας θα ήταν 0,34 δρχ./κιλό.[ii]

[i] Δημήτρης Κολόμβας, Γεωπόνος - Προϊστάμενος Υποτ. Αγροτικών Ηλεκτροδοτήσεων, Διεύθυνση Περιφέρειας Πελοποννήσου – Ηπείρου, *Έκθεση απόψεων και στοιχείων σε θέματα Αγροτικού Εξηλεκτρισμού,* σσ. 2-3

[ii] ο.π.

6.10.2. Συλλογικά αντλιοστάσια Ν. Ηλείας

Σε όλο το Ν. Ηλείας, το 1981, υπήρχαν 26 συλλογικά αντλιοστάσια. Τα 10 από αυτά στην πεδιάδα του Αλφειού (δυναμικότητα άρδευσης: 110.790 στρέμματα), και τα 16 στην πεδιάδα του Πηνειού (δυναμικότητα άρδευσης: 272.680 στρέμματα). Την επταετία 1974-80 αρδεύτηκαν κατά μέσο όρο 43.283 στρέμματα γης στην πεδιάδα του Αλφειού, και 58.459 στρέμματα, κατά μέσο όρο, στην πεδιάδα του Πηνειού.[i]

Η άρδευση συστηματοποιήθηκε και γενικεύτηκε στα 26 αντλιοστάσια από το 1977-78, και μετά. Τα προηγούμενα χρόνια, 1974-76, λειτουργούσαν μόνο 6-12 αντλιοστάσια. Ο μέσος σταθμικός όρος της ετήσιας κατανάλωσης για όλη την επταετία κυμαινόταν από 155-156 KWh/στρέμμα (A_6 Σταφιδοκάμπου, A_{12} Ανδραβίδας, $ΖΓ_{3-1}$ Σκουροχωρίου), ως και 299 KWh/στρέμμα (A_{11} Ανδραβίδας), και 305 KWh/στρέμμα (Λ Λεβεντοχωρίου).[ii]

Από την έκθεση Κολόμβα ποριζόμαστε σημαντικά στοιχεία για τις διαδικασίες που διέπουν την όλη οικονομική λειτουργία των Οργανισμών Εγγείων Βελτιώσεων. Οι *Γενικοί Οργανισμοί Εγγείων Βελτιώσεων* (ΓΟΕΒ), στους οποίους υπάγονται οι *Τοπικοί Οργανισμοί Εγγείων Βελτιώσεων* (ΤΟΕΒ), προέβαιναν στη σύνταξη του ετήσιου οικονομικού προϋπολογισμού μέχρι τις 30/11 του προηγούμενου της χρήσεως έτους. Οι ΤΟΕΒ συνέτασσαν τους προϋπολογισμούς τους μέχρι τις 28/2 του έτους χρήσεως.

Αξιοσημείωτο θεωρούσε ο συντάκτης ότι «στο σύνολο σχεδόν των ΤΟΕΒ όλες οι δαπάνες κατανέμονται στο σύνολο της εκτάσεως που μπορεί να εξυπηρετηθεί από τον οικείο ΤΟΕΒ, εκτός από την αξία ηλεκτρικής ενεργείας, που επιβαρύνει μόνο την πραγματικά αρδευόμενη κάθε χρόνο έκταση βάσει σχετικών δηλώσεων των ενδιαφερομένων ιδιοκτητών».[iii] Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η αξία της ηλεκτρικής ενέργειας κάλυπτε το 50-70% των συνολικών δαπανών. Οι άλλες δαπάνες ήταν για αρδευτικά τέλη (δαπάνες

[i] Δημήτρης Κολόμβας, Γεωπόνος - Προϊστάμενος Υποτ. Αγροτικών Ηλεκτροδοτήσεων, Διεύθυνση Περιφέρειας Πελοποννήσου – Ηπείρου, *Έκθεση απόψεων και στοιχείων σε θέματα Αγροτικού Εξηλεκτρισμού,* πίνακας 5
[ii] ο.π., πίνακας 6
[iii] Δημήτρης Κολόμβας, Γεωπόνος - Προϊστάμενος Υποτ. Αγροτικών Ηλεκτροδοτήσεων, Διεύθυνση Περιφέρειας Πελοποννήσου – Ηπείρου, *Έκθεση απόψεων και στοιχείων σε θέματα Αγροτικού Εξηλεκτρισμού, «*Στοιχεία Συλλογικών αντλιοστασίων …», σ. 1

διοικήσεως, συντηρήσεως, προμηθειών, αποσβέσεων, προσωπικού και υδρονομέων), εισφορές και στραγγιστικά τέλη (εισφορά υπέρ ΓΟΕΒ, εξυπηρέτηση δανειακών υποχρεώσεων, δαπάνες στραγγίσεως).

Η έκθεση διαπίστωνε παραβάσεις στις χρονικές προθεσμίες, αντιρρήσεις των ΤΟΕΒ για την εισφορά που τους επέβαλε ο ΓΟΕΒ, αδικαιολόγητη ανοχή προς τους οφειλέτες, και μεγάλη σπατάλη στην άρδευση με τεχνητή βροχή. «Στις περιπτώσεις των συλλογικών αντλιοστασίων των ΤΟΕΒ και ειδικότερα σ' εκείνα που λειτουργούν για την άρδευση με τεχνητή βροχή, η μέση ετήσια κατανάλωση ανά στρέμμα είναι υπερδιπλάσια της αντίστοιχης τιμής του συνόλου των καταναλωτών Μ.Τ. και Χ.Τ. (225 KWh έναντι 100 KWh περίπου)». Οι βασικές αιτίες ήταν:

> *1. Υπερβολική σπατάλη νερού τόσο από αλόγιστη χρήση όσο και ύστερα από σχετική καταστροφή των σχετικών οργάνων ελέγχου σε κάθε συλλογική υδροληψία, χωρίς καμμιά κύρωση.*
>
> *2. Εφαρμογή τρόπου αρδεύσεως (κατακλύσεως) διαφορετικού από το προβλεπόμενο από τη μελέτη (τεχνητή βροχή).*
>
> *3. Απόκρυψη μέρους της αρδευομένης κατ' έτος εκτάσεως από τις σχετικές δηλώσεις των παραγωγών – μελών.*[i]

Ο συντάκτης διαπίστωνε υπαιτιότητα, κακοδιοίκηση, εφεκτικότητα των αρμοδίων, πολιτική ανοχή, διόγκωση των οφειλών, πρόβλημα ρευστοποίησής τους, και συμπέρανε ότι απαιτείται μια σταθερή και συνεπής πολιτική, η οποία θα μπορούσε να καθορισθεί σ' επίπεδο Κεντρικών Υπηρεσιών προκειμένου να έχει ανάλογη κυβερνητική κάλυψη, με στόχο μια «πιο συνετή λειτουργία των ΤΟΕΒ εκείνων που εμφανίζουν οικονομικές εκκρεμότητες».

[i] Δημήτρης Κολόμβας, Γεωπόνος - Προϊστάμενος Υποτ. Αγροτικών Ηλεκτροδοτήσεων, Διεύθυνση Περιφέρειας Πελοποννήσου – Ηπείρου, *Έκθεση απόψεων και στοιχείων σε θέματα Αγροτικού Εξηλεκτρισμού, «*Στοιχεία Συλλογικών αντλιοστασίων …»,, σσ. 2-3

6.11. Κατηγορίες καταναλωτών και τιμές

Η τιμή του ηλεκτρικού ρεύματος ανάμεσα στο 1976 και το 1981 αυξήθηκε περίπου το ίδιο για τους αρδευτικούς και τους λοιπούς αγροτικούς καταναλωτές (θερμοκήπια, θερμοφυτώρια, πτηνοτροφεία, εκκολαπτήρια, βουστάσια, χοιροστάσια, αμελκτήρια προβάτων, εγκαταστάσεις παχύνσεως αμνών, κονικλοτροφεία, ιχθυοτροφεία, μελισσοκομεία, ιπποφορβεία δρομώνων ίππων, ξηραντήρια, ψυγεία, παρασκευαστήρια ζωοτροφών, σφαγεία, εγκαταστάσεις προψύξεως γάλακτος, εαρινοποιήσεως, προβλαστήσεως, κ.λπ.).

Ο πίνακας που ακολουθεί παρουσιάζει την εξέλιξη των τιμών την περίοδο 1976-1981. Παρατηρήθηκε αύξηση των τιμών που κυμαινόταν από 177,2% (βιομηχανικοί καταναλωτές Χ.Τ.) ως και 206,3% (βιομηχανικοί καταναλωτές Μ.Τ.).[i]

	Καταναλωτές Χ.Τ.		Καταναλωτές Μ.Τ.	
Έτος	Βιομηχανικοί	Γεωργικοί	Βιομηχανικοί	Γεωργικοί
1976	1,907	1,274	1,005	1,187
1977	2,091	1,326	1,072	1,191
1978	2,372	1,595	1,245	1,418
1979	3,062	2,113	1,607	1,847
1980	4,127	2,995	2,279	2,518
α΄ εξαμ. 1981	5,287	3,654	3,078	3,493
αύξηση '76-'81	177,2%	186,8%	206,3%	194,3%

Η γεωργική, όπως και η βιομηχανική χρήση, απαλλάσσονταν από το Φόρο Κύκλου Εργασιών. Δεν απαλλασσόταν όμως η αξία του ηλεκτρικού ρεύματος που κατανάλωναν οι κτηνοτροφικές επιχειρήσεις.

[i] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Παρατηρήσεις στο κείμενο του εγγράφου Υπ. Γεωργίας π.ε. 130197/35/8.1.82, «Μέτρα για την ελάφρυνση της Γεωργίας από δαπάνες ρεύματος κ.λπ. και για την προώθηση του αγροτικού εξηλεκτρισμού».*

Μια νέα προσπάθεια μείωσης των αγροτικών τιμολογίων την ίδια εποχή, πρόβλεπε εκπτώσεις 43% στη Χ.Τ. και 37% στη Μ.Τ., και απαλλαγή των παραγωγών από τη δαπάνη ηλεκτρικού ρεύματος για τις αποστραγγίσεις.

Ειδικά για τους αρδευτικούς καταναλωτές, ως προς την “ελάχιστη χρέωση” ίσχυαν το 1981 «τα εξής:

- Για τους καταναλωτές χαμηλής τάσεως (Χ.Τ.) και τους λίγους απ’ τους καταναλωτές μέσης τάσεως (Μ.Τ.) που είναι ενταγμένοι σε αρδευτικά τιμολόγια η “ελάχιστη χρέωση” υπολογίζεται σε ετήσια βάση και είναι συνάρτηση της μέγιστης απορροφούμενης ισχύος μέσα στο έτος. Αν αυτή η ισχύς δεν μετριέται (για τους πολλούς μικρούς αρδευτικούς καταναλωτές δηλαδή με ισχύ μέχρι 25 KVA) ή είναι μηδενική, η ετήσια “ελάχιστη χρέωση” είναι συνάρτηση της εγκατεστημένης ισχύος.
- Για τους καταναλωτές Μ.Τ. που είναι ενταγμένοι σε τιμολόγιο Μ.Τ. εφαρμόζεται το αντίστοιχο μηνιαίο “ελάχιστο” του τιμολογίου».

Υπήρχαν πράγματι καταναλωτές «με μηδενική κατανάλωση ηλεκτρικού ρεύματος μέσα στο χρόνο», από τους οποίους οι περισσότεροι ή είχαν αλλάξει την καλλιέργεια σε μη ποτιστική ή εξυπηρετούνταν για την άρδευση από άλλες πηγές (άλλο πηγάδι ή παίρνουν νερό από συλλογικά πηγάδια) χωρίς να φροντίσουν για την κατάργηση της παροχής ηλεκτρικού ρεύματος που δεν χρησιμοποιούσαν.

Πανελλαδικά, από το 1961 ως το 1967 η κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας, ή αλλιώς η ζήτηση, ανήλθε σταδιακά από τις 2.095 GWh το χρόνο στις 5.979 GWh. Στη γεωργική χρήση η ζήτηση ήταν πολύ μικρότερη: 31 GWh το 1961, 39 GWh το 1964, και *74 GWh* το 1967. Το 1969 η ζήτηση στη γεωργική χρήση έφτασε τις 105 GWh, ποσοστό 1,41% της συνολικής, και το 1974 ήταν 207 GWh, ποσοστό 1,61% του συνόλου.

Το 1980 η ζήτηση ηλεκτρικής ενέργειας για γεωργική χρήση έφτασε τις 400 GWh, ποσοστό 1,99% του συνόλου. Αισθητή ποσοστιαία αύξηση σημειώθηκε σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του ’80: το 1981 η γεωργική ζήτηση ήταν 466,33 GWh, ενώ το 1985 η κατανάλωση ηλεκτρισμού στη γεωργία έφτασε τις 900 GWh, που αντιστοιχούσε στο 3,73% της συνολικής. Το 1989 η ζήτηση

για γεωργική χρήση έφτασε τις 1.177 GWh, ποσοστό 4,14% του συνόλου, και το 1991 τις 1.320 GWh, ποσοστό 4,45% του συνόλου.[i] Κι ενώ, το 1980 υπήρχαν 77.907 καταναλωτές για γεωργική χρήση, το 1989 οι καταναλωτές ηλεκτρικής ενέργειας για γεωργική χρήση είχαν ανέλθει σε 129.683, ποσοστό 2,99% του συνόλου, και το 1990 υπήρχαν πλέον 135.484 αγρότες καταναλωτές, ποσοστό 3,07% του συνόλου.[ii]

Στα τελευταία χρόνια του 20ου αιώνα η κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας για γεωργική χρήση είχε αυξηθεί αναλογικά. Το 1993 καταναλώθηκαν για γεωργική χρήση 2.039,8 GWh, ποσοστό 6,57% του συνόλου, αυξημένο σε σχέση με το παρελθόν. Το 1997 καταναλώθηκαν για γεωργική χρήση 2.282,4 GWh, ποσοστό 6,24% του συνόλου.[iii]

6.12. Τα αποτελέσματα του εκσυγχρονισμού

Μετά τον πόλεμο παρατηρήθηκε εκμηχάνιση της ελληνικής γεωργίας, που συμβάδιζε με αύξηση των χρεών στην Αγροτική Τράπεζα και με μείωση της ζήτησης εργατών. Αν λ.χ. το 1950 χρειαζόταν για την επεξεργασία 20-25.000 τόννων καπνού η εργασία 17-18.000 ατόμων (περίπου 1.300 κιλά ανά εργάτη), το 1965 μόλις 5-6.000 άτομα επεξεργάζονταν 45.000 τόννους καπνού (περίπου 8.200 κιλά ανά εργάτη).[iv]

Το 1955 υπήρχαν στην Ελλάδα 8.450 ελκυστήρες και 700 θεραλωνιστικά συγκροτήματα.[v] Μεταξύ 1950-70 η εξέλιξη του αριθμού των τρακτέρ ήταν ραγδαία:

Έτος	Αριθμός Τρακτέρ
1950	4.000
1956	10.500
1961	23.000
1966	60.000
1970	102.320

Πηγή: ΕΣΥΕ, 1970

[i] Τσοτσορός Ν. Στάθης, *Ενέργεια και ανάπτυξη την μεταπολεμική περίοδο, Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού 1950-1992: Ανάπτυξη και Κρίση, Παραρτήματα*, πίνακας 4.2
[ii] Συμβούλιο Ελέγχου Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού, *Έκθεση για τη διαχείριση της ΔΕΗ κατά το οικονομικό έτος 1990,* σ. 43
[iii] Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών, *Στατιστικό Δελτίο Οικονομικής Συγκυρίας,* πίνακες Ι, 3.3-3.5
[iv] Πατηνιώτης Νικήτας, *Εξάρτηση και μετανάστευση, Η περίπτωση της Ελλάδας,* σ. 179
[v] Αδ. Πεπελάσης & Π. Κ. Παναγιωτόπουλος, *Η πλεονάζουσα εργατική δύναμις εις την ελληνικήν γεωργίαν*, σ. 126, σημ. 8

Την περίοδο 1950-80 ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός της αγροτικής οικονομίας δεν προχώρησε ομοιόμορφα. Η μερίδα του λέοντος της βιομηχανικής υποδομής της χώρας βρισκόταν στην Αττική. Η εταιρεία «Τεχνικά Σ. Μαλκότσης», για παράδειγμα, που είχε ιδρυθεί το 1934, κατασκεύαζε κατά τη δεκαετία του 1950 τρεις τύπους κινητήρων ντήζελ για τις ανάγκες της γεωργίας, δυνάμεως 5-9 ίππων, 8-12 ίππων και 15-18 ίππων.[i] Μέχρι το 1955 είχαν απορροφηθεί από τη γεωργία 20.000 κινητήρες του Μαλκότση, ενώ σχεδιαζόταν πετρελαιοκινητήρας για τη ναυτιλία και την αλιεία.

Εξάλλου η Αγροτική Τράπεζα είχε αναθέσει στην εταιρεία Μαλκότση την κατασκευή 1000 πετρελαιοκινητήρων, υπήρχαν αρκετές ιδιωτικές παραγγελίες αγροτών, και, όπως έγραφε η Βιομηχανική Επιθεώρηση,[ii]

> *διά της ιδρύσεως 25 κέντρων παρακολουθήσεως εις τας επαρχίας, εξησφαλίσθη υπό της εταιρίας η εποπτεία επί της συντηρήσεως, επί του αμέσου εφοδιασμού των εις ανταλλακτικά και η εν γένει συμπαράστασις του αγρότου εις τας καλλιεργητικάς ανάγκας του.*

Μια άλλη εταιρεία, η ΑΤΕΜΕ, αντιπρόσωπος ξένων οίκων, κατασκεύαζε γύρω στα 1956, σε συνεργασία με τη ΒΙΟ, στροβιλοφόρες, υδρολίπαντες, ιμαντοκίνητες αντλίες, κατάλληλες για γεωτρήσεις, τις οποίες είχε παραγγείλει το Υπουργείο Γεωργίας. Ήταν κατάλληλες για γεωτρήσεις 4, 6 και 8 ιντσών, για βάθη μέχρι 120 μέτρα και απόδοσης μέχρι 180 κυβικά μέτρα την ώρα. Οι αντλίες εκείνες κινούνταν με ελληνικής κατασκευής κινητήρες, του εργοστασίου ΕΛΒΗΜΑ.[iii]

Στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, η *πρόοδος* του αγροτικού εξηλεκτρισμού *στην περιοχή της Πελοποννήσου* φαίνεται από τον αριθμό των ηλεκτροκίνητων αντλιών που υπήρχαν στο Μοριά το 1977. Βρίσκουμε εκεί συνολικά *20.938 ηλεκτροκίνητες αντλίες,* δηλαδή το ⅓ του αριθμού ηλεκτροκίνητων αντλιών που βρίσκονταν τότε εγκατεστημένες σε όλη την Ελλάδα (62.182).

---

[i] Ι.Μ., «Η επίσκεψις του Βασιλέως εις τας εγκαταστάσεις της Σιδηροβιομηχανίας "ΤΕΧΝΙΚΑ Σ. ΜΑΛΚΟΤΣΗΣ"», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 22ος τόμος (1955), σσ. 285.

[ii] Ι.Μ., «Η επίσκεψις του Βασιλέως εις τας εγκαταστάσεις της Σιδηροβιομηχανίας "ΤΕΧΝΙΚΑ Σ. ΜΑΛΚΟΤΣΗΣ", ο.π., σ. 286.

[iii] Φ. Κωνσταντινίδης, «Οι δημοτικοί και κοινοτικοί άρχοντες της χώρας εις τας κυψέλας της βιομηχανικής δημιουργίας», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 23ος τόμος (1956), σ. 583.

Οι *μοναδικές περιοχές* της χώρας *όπου οι ηλεκτροκίνητες αντλίες ήταν περισσότερες* από τις πετρελαιοκίνητες ή βενζινοκίνητες ήταν η Πελοπόννησος, και η Στερεά Ελλάδα. Στη Στερεά μαζί με την Εύβοια οι ηλεκτροκίνητες αντλίες ήταν 14.778. Αντίθετα, σε όλες τις υπόλοιπες περιοχές υπερτερούσαν *είτε οι βενζινοκίνητες* αντλίες (όπως στα Ιόνια νησιά, όπου υπήρχαν 3.755 βενζινοκίνητες, έναντι 623 ηλεκτροκίνητων και 347 πετρελαιοκίνητων, και στα νησιά του Αιγαίου, όπου οι βενζινοκίνητες ήταν 15.649, οι πετρελαιοκίνητες 5.065 και οι ηλεκτροκίνητες 3.872), *είτε οι πετρελαιοκίνητες αντλίες* (όπως συνέβαινε στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, και τη Θράκη).[i]

Στην Κρήτη εξάλλου συναντούσαμε *επιβίωση παλιότερων τεχνολογιών,* δηλαδή 11.299 μαγγανοπήγαδα και *ατμοκίνητες αντλίες* (που αποτελούσαν τη μεγάλη πλειονότητα, ποσοστό 80,49%, από τα 14.037 πηγάδια του είδους αυτού που βρίσκονταν τότε στο σύνολο της Ελλάδας). Η συντριπτική πλειοψηφία των μαγγανοπήγαδων και ατμοκίνητων αντλιών βρίσκονταν στο νομό Λασηθίου, και αριθμούσαν 11.064, ποσοστό 54,17% του συνόλου των αντλιών του νομού. Στο Λασήθι χρησιμοποιούσαν τότε μόνο 680 ηλεκτροκίνητες αντλίες.

Μεγάλη εντύπωση προκαλούσε και το γεγονός ότι *στο σιτοβολώνα της Θεσσαλίας* υπήρχε ένας *σχετικά μικρός αριθμός γεωργικών ελκυστήρων*, δηλαδή 19.417 τρακτέρ, μόλις το 10,69% του συνολικού αριθμού της χώρας. Μπορούμε επίσης να διαπιστώσουμε ότι στη Θεσσαλία διέθεταν ως επί το πλείστον *μεγάλα τρακτέρ*, άνω των 18 HP, ενώ όσα είχαν ιπποδύναμη μικρότερη των 18 HP ήταν ελάχιστα (μόνο 1.274 τρακτέρ), δηλαδή το 6,56% του συνόλου των τρακτέρ στη Θεσσαλία. Αυτό είναι ευεξήγητο από τον πεδινό χαρακτήρα της περιφέρειας Θεσσαλίας.

Το ίδιο συνέβαινε και *στη Μακεδονία*, όπου υπήρχαν 52.339 γεωργικοί ελκυστήρες, ποσοστό 28,82% του συνολικού αριθμού της χώρας. Η τεράστια πλειοψηφία, δηλαδή 49.387 τρακτέρ της Μακεδονίας, *ποσοστό 94,35%, ήταν μεγάλοι ελκυστήρες*, άνω των 18 HP. Αντίθετα, στην Πελοπόννησο, με μια διαφορετική μορφολογία του εδάφους, *το 69,83% των τρακτέρ* ήταν μικρά,

[i] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Γεωργική στατιστική της Ελλάδος έτους 1977,* πίνακας 8α

κάτω των 18 HP.[i] Στην Ήπειρο *βρίσκαμε ελάχιστα τρακτέρ, μόνο 2.567*, ποσοστό 1,41% του συνολικού αριθμού γεωργικών ελκυστήρων της χώρας. Ο αριθμός των τρακτέρ στη Θράκη ήταν 11.620, ποσοστό 6,39% του συνόλου, στην Κρήτη 25.866, ποσοστό 14,24%, στη Στερεά Ελλάδα 22.662, ποσοστό 12,47%, κ.λπ.

Μεγάλη ανάπτυξη είχαν στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία τα *συγκροτήματα τεχνητής βροχής.* Από τα 98.267 συγκροτήματα που λειτουργούσαν σε όλη τη χώρα, τα 29.504 βρίσκονταν στη Θεσσαλία, ποσοστό 30,02%, κυρίως στο νομό Καρδίτσας (12.678 συγκροτήματα), και τα 29.309 βρίσκονταν στη Μακεδονία, ποσοστό 29,82%.

Διαδεδομένοι ήταν επίσης στη Μακεδονία οι *μηχανοκίνητοι ψεκαστήρες.* Από τους 93.853 που βρίσκονταν συνολικά σε όλη την Ελλάδα, οι 37.822 βρίσκονταν στην περιοχή της Μακεδονίας, ποσοστό 40,29%. Την πρωτιά είχε η Μακεδονία και στις *σπαρτικές μηχανές σίτου,* χρησιμοποιώντας 10.535 από τις 23.795 που βρίσκονταν τότε σε όλη την Ελλάδα, ποσοστό 44,27%, και στις *σπαρτικές μηχανές βάμβακος, αραβοσίτου* κ.λπ., χρησιμοποιώντας 12.949 από τις 22.684 του συνόλου, ποσοστό 57,08%.[ii] Στο νομό Θεσσαλονίκης υπήρχαν 229 *κορυφολόγοι γάλακτος,* στο νομό Κοζάνης 175, και συνολικά 853 σε όλη την περιφέρεια Μακεδονίας, ποσοστό 36,51% από τους 2.336 κορυφολόγους που υπήρχαν σε όλη τη χώρα. Στην περιφέρεια Μακεδονίας συναντούσαμε και την πλειονότητα των *εκκοκκιστικών μηχανών αραβοσίτου*, δηλαδή 1.343 επί συνόλου 2.214 μηχανών, ποσοστό 60,65%. Μια άλλη χρήσιμη μηχανή, *ο μηχανοκίνητος θειωτήρας,* ήταν πιο διαδεδομένη στην Πελοπόννησο, όπου βρίσκαμε 4.512 από τις 13.710 μηχανές του συνόλου της χώρας, ποσοστό 32,91%.

Οι διαξονικοί ελκυστήρες από 17.500 περίπου το 1958, ανήλθαν σε 134.500 το 1977, οι μοναξονικοί ελκυστήρες από 3.000 περίπου, ανήλθαν σε 80.500, οι θεραλωνιστικές μηχανές από 1.500 που ήταν το 1959 αυξήθηκαν

[i] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Γεωργική στατιστική της Ελλάδος έτους 1977,* πίνακας 8α
[ii] ο.π., πίνακας 8α

σε 7.300 το 1977, και τέλος, οι βαμβακοσυλλεκτικές μηχανές από 74 που ήταν το 1971, έγιναν 595 το 1977.[i]

Η πρόοδος αυτή στην εκμηχάνιση της γεωργίας επιτεύχθηκε με:

- Επιδότηση των μηχανημάτων εκείνων που επιδιώχθηκε η εξάπλωσή τους.
- Χρηματοδότηση των αγροτών μέσω της ΑΤΕ για την αγορά μηχανημάτων.
- Απαλλαγή από τους δασμούς και τους φόρους των εισαγόμενων γεωργικών μηχανημάτων.

Το 1974 υπήρχαν σε 22 νομούς της χώρας 166 συνολικά συσκευαστήρια φρούτων και λαχανικών. Τα 25 από αυτά τα συσκευαστήρια βρίσκονταν στο νομό Αργολίδας, δυναμικότητας 2.100 τόννους/οκτάωρο, τα 23 στην Ημαθία, τα 24 στην Πέλλα, τα 28 στην Κορινθία, κ.λπ. Επίσης, την ίδια χρόνια, υπήρχαν σε όλη την Ελλάδα ψυκτικοί χώροι απλής συντηρήσεως (0^oC), συνολικής χωρητικότητας 1,25 εκατ. m^3. Το 25,4% από αυτά τα ψυγεία βρίσκονταν στην Ημαθία, και αξιοποιούνταν κατά 86% στις περιόδους αιχμής, το 14,2% στην Αττική, το 10,7% στην Πέλλα, το 7,6% στο νομό Λάρισας, και το 7,5% στο νομό Μαγνησίας.[ii]

Αριθμός των εν λειτουργία γεωργικών μηχανημάτων
καθ' ομάδας πεδινών, ημιορεινών και ορεινών κοινοτήτων τα έτη 1976 και 1977

Είδος γεωργικού μηχανήματος	Σύνολο Κοινοτήτων		Πεδινές κοινότητες		Ημιορεινές κοινότητες		Ορεινές κοινότητες	
	1976	1977	1976	1977	1976	1977	1976	1977
Ελκυστήρες	167.300	181.600	109.022	117.377	36.291	39.740	21.987	24.483
Από αυτούς κάτω των 18 HP	64.644	68.950	34.907	36.712	16.451	17.972	13.286	14.266
Θεριζοαλωνιστικές Μηχανές	5.511	5.294	4.492	4.150	771	826	248	318
Απλές θεριστικές μηχανές	4.669	4.980	3.274	3.573	871	873	524	534
Αλωνιστικές μηχανές παντός τύπου	881	881	540	524	234	216	107	141
Απλές χορτοσυλλεκτικές	6.398	6.910	4.741	5.150	1.124	1.185	533	575
Εκκοκκιστικές αραβοσίτου	2.234	2.214	1.376	1.332	529	565	329	317

[i] Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Γ.Ο.Μ. και Προγραμματισμού, *Εξελίξεις της Ελληνικής Γεωργίας κατά την εικοσαετία 1958-1978 και η εφαρμοσθείσα γεωργική πολιτική*, σσ. 27-28

[ii] Γεώργιος Ν. Συκιανάκης, *Το σύστημα εμπορίας φρούτων και λαχανικών: Πρότασις οργανώσεως του συστήματος εις την εσωτερικήν αγοράν*, πίνακες 3.1-3.2

Κορυφολόγοι γάλακτος	2.833	2.336	1.515	1.077	519	509	799	750
Πετρελαιοκίνητες αντλίες	88.233	91.093	64.431	66.294	17.457	18.067	6.345	6.732
Βενζινοκίνητες αντλίες	84.763	84.551	51.136	50.101	20.903	21.187	12.724	13.263
Ηλεκτροκίνητες αντλίες	58.392	62.182	41.922	43.864	13.054	14.352	3.416	3.966
Ατμοκίνητες, μαγγανοπήγαδα κ.α.	13.797	14.037	2.230	2.500	9.298	9.138	2.269	2.399
Συγκροτήματα τεχνητής βροχής	90.672	98.267	74.558	80.025	12.147	13.481	3.967	4.761
Εκκολαπτικές μηχανές	574	501	372	315	157	149	45	37
Σπαρτικές μηχανές σίτου	21.580	23.795	17.320	18.855	3.292	3.660	968	1.280
Σπαρτικές βάμβακος - αραβοσίτου κ.λπ.	22.896	22.684	20.539	20.155	1.967	2.088	390	441
Σιτοδιαλογείς (τριέρια)	2.779	2.559	1.738	1.631	607	600	434	328
Μηχανοκίνητοι ψεκαστήρες	91.486	93.853	54.342	56.506	23.682	24.868	13.462	12.479
Μηχανοκίνητοι θειωτήρες	14.551	13.710	8.519	7.846	3.827	3.735	2.205	2.129

Πηγή: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Γεωργική στατιστική της Ελλάδος έτους 1977,* πίνακας 8

Από τα στοιχεία που συγκέντρωσε η Στατιστική Υπηρεσία διαπιστώνουμε ότι τη δεκαετία του 1970 τα πιο πολυάριθμα γεωργικά μηχανήματα ήταν οι ελκυστήρες, οι πετρελαιοκίνητες, βενζινοκίνητες και ηλεκτροκίνητες αντλίες, τα συγκροτήματα τεχνητής βροχής, οι μηχανοκίνητοι ψεκαστήρες, οι σπαρτικές μηχανές και οι θειωτήρες. Οι απαραίτητες θεριζοαλωνιστικές μηχανές ήταν κατά πολύ λιγότερες, και προφανώς ενοικιάζονταν σε μεγάλο ποσοστό.

Οι συνεταιρισμοί διέθεταν το 1979: 25 κονσερβοποιεία, 21 εκκοκιστήρια βαμβακιού, 512 ελαιουργικές βιομηχανίες, 65 διαλογιτήρια – συσκευαστήρια, 54 οινοποιεία, 52 ψυκτικές εγκαταστάσεις, 15 κυλινδρόμυλους κ.λπ.[i] Την ίδια εποχή, όλο και περισσότεροι υπάλληλοι του Υπουργείου Γεωργίας και της Αγροτικής Τράπεζας δραστηριοποιούνταν για τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής αγροτικής οικονομίας, και μετέφεραν ζωντανές εικόνες από τον κόσμο της παραγωγής: «Η θέα των ψυγείων της Νάουσας που από τη μια άδειαζαν από χιλιάδες τόννους ροδάκινα και από την άλλη γέμιζαν πάλι με φρέσκα…», τους ενέπνεε και τους κινητοποιούσε.[ii]

[i] Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Γ.Ο.Μ. και Προγραμματισμού, *Εξελίξεις της Ελληνικής Γεωργίας κατά την εικοσαετία 1958-1978 και η εφαρμοσθείσα γεωργική πολιτική,* σ. 45

[ii] Χ. Παπαθανασίου, Ι. Καζάκος, Ε. Σγουράκη, Μ. Κωνσταντοπούλου, *Το σύστημα εμπορίας και διακινήσεως των οπωροκηπευτικών στην Ελλάδα,* σ. IX

Ο εκσυγχρονισμός των αγροτικών εκμεταλλεύσεων εξετάζεται σε σχέση με δύο χαρακτηριστικές μεταβλητές: την *έγγειο δομή* (καλλιεργούμενη και αρδευόμενη έκταση), και το *βαθμό εκμηχάνισης*. Μια επιπρόσθετη μεταβλητή είναι το *επίπεδο εκπαίδευσης* των απασχολούμενων. Η *σύγχρονη τεχνολογία* που χρησιμοποιείται από την κτηνοτροφική εκμετάλλευση (μηχανικό άρμεγμα, σύγχρονοι χώροι) αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της δεκαετίας του 1980, με αξιοπρόσεκτη ποσοστιαία συμμετοχή στο συνολικό αριθμό κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων 50-100 στρεμμάτων (37%), 100-200 στρεμμάτων (18,5%), και 500-1.000 στρεμμάτων (11,1%).[i]

Ο βαθμός εκμηχάνισης της ελληνικής γεωργίας σημείωσε μεταξύ των ετών 1977 και 1989 σημαντική βελτίωση: Τα ιδιόκτητα τρακτέρ ανά εκμετάλλευση σημείωσαν αύξηση κατά 20% (από 0,85 ανά στρέμμα, σε 1.02) σε όλες τις κατηγορίες ισχύος του κινητήρα. Για την κατηγορία 82 ίππων και άνω η αύξηση ανήλθε σε 40,5%. Ο μηχανικός εξοπλισμός (τρακτέρ) παρουσιάστηκε το 1990 σημαντικά βελτιωμένος (5,6 τρακτέρ/1.000 στρέμματα), συγκριτικά με τον αντίστοιχο εξοπλισμό της Ισπανίας (3,8/1.000) και της Πορτογαλίας (2,6/1.000).[ii]

Στις ορεινές περιοχές λειτούργησε το 1983 το 26,8% των εκμεταλλεύσεων της χώρας με βοοειδή, το 50,1% των εκμεταλλεύσεων με προβατοειδή, το 51,6% των εκμεταλλεύσεων με αίγες, το 42,6% των χοιροτροφικών εκμεταλλεύσεων, και το 37,9% των πτηνοτροφικών. Στο ίδιο έτος, ο αριθμός των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων στις μειονεκτικές περιοχές ήταν σαφώς χαμηλότερος: βοοειδή 22,5%, πρόβατα 12,5%, αίγες 10,5%, χοίροι 14,1%, και πουλερικά 13,3%.[iii]

Μεταξύ των ετών 1983 και 1989 παρατηρείται αξιοσημείωτη θετική μεταβολή στον αριθμό των εκμεταλλεύσεων των μειονεκτικών κυρίως περιοχών. Οι αλλαγές στην κτηνοτροφία των ορεινών και μειονεκτικών περιοχών στην περίοδο 1983-87 πραγματοποιήθηκαν με την κάλυψη σημαντικού μέρους του ποσού της επένδυσης από τον *κοινοτικό προϋπολογισμό* (στην αναλογία του 50%).

---

[i] Γ. Σαπουνάς – Δ. Μηλιάκος, *Η ελληνική γεωργία στη μεταπολεμική περίοδο, Επιπτώσεις από την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση και διδάγματα για το μέλλον,* Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας 51, σ. 197

[ii] ο.π., σσ. 197, 203

[iii] ο.π., σ. 204

Το 1980 η απασχόληση στη γεωργία είναι ακόμα μια πολύ διαδεδομένη εργασία στην Ελλάδα: το 30,3% της συνολικής απασχόλησης συντελείται στον αγροτικό τομέα, και μάλιστα, το ποσοστό της πλήρους απασχόλησης έχει βελτιωθεί, και φθάνει στο 90,4%. Από την άλλη μεριά, στο σύνολο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το 1980, μόνο το 8% των απασχολούμενων δραστηριοποιούνταν στη γεωργία, από τους οποίους το 84,2% είχαν πλήρη απασχόληση. Περισσότεροι αναλογικά αγρότες βρίσκονταν στην Ιρλανδία, 18,2%, και στην Ιταλία, 13,9%. Οι λιγότεροι στο Βέλγιο, 2,9%, και στο Ηνωμένο Βασίλειο, 2,6%.[i]

Πέντε χρόνια μετά, το 1985, το 28,9% των απασχολούμενων στην Ελλάδα δραστηριοποιούνταν στη γεωργία, από τους οποίους το 92,6% είχαν πλήρη απασχόληση. Το ποσοστό των αγροτών μειωνόταν τόσο στην Ιρλανδία, 16%, όσο και στην Ιταλία, 11,2%, ενώ στο σύνολο της Ευρωπαϊκής Ένωσης έπεφτε στο 7,2%. Το 1990 το ποσοστό των απασχολουμένων στη γεωργία μειωνόταν σταθερά και γενικευμένα, φτάνοντας το 6,6% στο σύνολο της Ε.Ε., το 9% στην Ιταλία, το 15% στην Ιρλανδία, και το 25,3% στην Ελλάδα. Παράλληλα, συνέχιζε να αυξάνεται το ποσοστό των πλήρως απασχολούμενων γεωργών, φθάνοντας το 93,3% στην Ελλάδα, και το 87,8% στο σύνολο της Ε.Ε.

Ανάλογες τάσεις μείωσης της γεωργικής απασχόλησης και αυξημένης πλήρους απασχόλησης στη γεωργία παρουσιάζονταν και στις νέες χώρες-μέλη: Στην Ισπανία το 1985 το 16,9% των απασχολούμενων ήταν αγρότες, αλλά το ποσοστό μειώθηκε στα 11,8% το 1990, ενώ το 90,4% αυτών είχαν πλήρη απασχόληση. Στην Πορτογαλία το 1985 οι αγρότες ήταν το 23,9% του συνόλου των απασχολούμενων, αλλά το 1990 μειώθηκε δραστικά στο 17,8%, ενώ το 92,4% από αυτούς απασχολούνταν πλήρως στη γεωργία.[ii]

[i] Γ. Σαπουνάς – Δ. Μηλιάκος, *Η ελληνική γεωργία στη μεταπολεμική περίοδο, Επιπτώσεις από την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση και διδάγματα για το μέλλον*, Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας 51, σ. 428, πίνακας ΙΙ.1.2.β

[ii] ο.π.

7. ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

7.1. Της Αστραπής η Κόρη

Όσο κι αν κατηγορήθηκε για την προσήλωσή του στην παράδοση, ο Παπαδιαμάντης παρουσίασε ανάγλυφα τη λαϊκή ζωή και τους μύριους τρόπους παρέμβασης της τεχνολογίας στην καθημερινότητα.

> *Χειμών βαρύς, επί ημέρας ο ουρανός κλειστός. Επάνω εις τα βουνά χιόνες, κάτω εις τον κάμπον χιονόνερον. Η πρωία ενθύμιζε το δημώδες:*
>
> *Βρέχει, βρέχει και χιονίζει,*
> *κι ο παπάς χειρομυλίζει.*
>
> *Δεν εχειρομύλιζεν ο παπάς, εχειρομύλιζεν η γειτόνισσα, η πολυλογού και ψεύτρα, του άσματος του μπαρμπα-Γιαννιού. Διότι τοιούτον πράγμα ήτο· μυλωνού εργαζομένη με την χείρα, γυρίζουσα τον χειρόμυλον. Σημειώσατε ότι, τον καιρόν εκείνον, το αρχοντολόγι του τόπου το είχεν εις κακόν του να φάγη ψωμί ζυμωμένον με άλευρον από νερόμυλον ή ανεμόμυλον, κ' επροτίμα το διά χειρομύλου αλεσμένον.*[i]

Αλλά και ο Διονύσιος Σολωμός, σ' ένα ασυνήθιστο και απρόσμενο στιγμιότυπο επιστημονικής φαντασίας περιγράφει μιαν εκκλησία με πόρτες που:

> *Αυτοκίνητες πάντα ανοιγοκλείουνε*
> *Οι τρεις θύρες και αχό δεν προξενούνε.*

Ο ήρωας[ii] «Πάει νάβγη στη θύρα αργά, και ανοίγει – Λεπτή φωνή του λέει, Χριστός ανέστη». Τ' ανοιγοκλεισίματα γίνονται αυτόματα, και με αναστατώσεις: «Από την τρίτα, πολεμάει να φύγη, - Και μια τρίτα του λέει Χριστός Ανέστη». Κι έχουμε έτσι μια πολύ πρώιμη νεοελληνική σύλληψη της εφαρμογής των Ηρώνειων επιτευγμάτων.

[i] Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Ο Έρωτας στα χιόνια.*
[ii] *Ο Λάμπρος,* 25, 41-48.

Ο δημοσιογράφος Φάνης Κλεάνθης, σε μια συνέντευξη μέσα στα χρόνια της Κατοχής, που πρωτοδημοσιεύτηκε τριάντα χρόνια αργότερα, ρωτούσε τον Ελύτη αν λαχταρά κανένα προπολεμικό αγαθό:

> *«Α ναι! Αυτό μπορώ να σας το πω αμέσως και χωρίς να το σκεφτώ καθόλου. Μα δεν υπάρχει αμφιβολία το αγαθό που λαχταράω είναι το αυτοκίνητο! Μη με πάρετε για κανένα καθυστερημένο νεόπλουτο, που θέλει να κάνει επίδειξη των χαμένων πρόσκαιρα αγαθών του, ούτε για κανέναν αναίσθητο, που με τα λόγια του αυτά προσβάλλει τα εκατομμύρια εκείνων που δεν έχουνε να φάνε σήμερα. Όμως το αυτοκίνητο είχε γίνει πραγματικά για μένα μια αναπόσπαστη οργανική ανάγκη, ακόμα και όργανο της ποίησής μου, έστω κι αν ένα τέτοιο πράγμα μπορεί εκ πρώτης όψεως να φανεί παράξενο. Σ' αυτό χρωστάω την πολυτιμότερη πείρα μου, την λεπτομερέστατη γνωριμία μου με την Ελλάδα, την καθημερινή μου σχεδόν επαφή με τη φύση, τις αλλεπάλληλες εκείνες μεγάλες διαδρομές των τριών και τεσσάρων χιλιάδων χιλιομέτρων, όπου μου δόθηκε η ευκαιρία ν' αφομοιώσω έναν καινούργιον κινητικό τρόπο ερμηνείας της φύσης, μια καινούργια αντίληψη για τη ρύθμιση της ταχύτητας των λυρικών μου εικόνων».*[i]

Στο «Χρονικό μιας δεκαετίας» (*Ανοιχτά Χαρτιά*) ο Οδυσσέας Ελύτης αφηγείται: «Τη χρονιά εκείνη [1934] έτυχε ν' αρχίσουν οι πρώτες μου εξορμήσεις στην ύπαιθρη Ελλάδα. Ευγνωμονώ ακόμη την τύχη που μου έστειλε σε μια κρίσιμη για την εξέλιξή μου στιγμή, ένα φίλο που δεν ήταν ίσως διανοούμενος αλλά που ήταν Ελληνολάτρης συνειδητός και αυτοκινητιστής από τους πρώτους στον τόπο (…)».

«Σε μιαν εποχή που για να πας από δω στους Δελφούς ήταν ένα εγχείρημα περίπου απίθανο, μια εκστρατεία που απαιτούσε ολάκαιρη μέρα – και ζήτημα ήταν αν θα 'φτανες ποτέ σώος στον προορισμό σου – εμείς αλωνίσαμε κυριολεκτικά ολόκληρη την Ελλάδα. Πιονιέροι αληθινοί, μέρες και μέρες προχωρούσαμε νηστικοί και αξύριστοι, πιασμένοι από το αμάξωμα μιας ετοιμοθάνατης Σεβρολέτ, ανεβοκατεβαίνοντας αμμόλοφους, διασχίζοντας λιμνοθάλασσες, μέσα σε σύννεφα σκόνης ή κάτω από ανελέητες νεροποντές, καβαλικεύαμε ολοένα όλα τα εμπόδια και τρώγαμε τα

[i] Δημήτρης Καλοκύρης, «Ο περιπλανώμενος Οδυσσέας», στον τόμο: *Εισαγωγή στην ποίηση του Ελύτη. Επιλογή κριτικών κειμένων* (επιμέλεια: Mario Vitti), Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, σσ. 425-26.

χιλιόμετρα με μια αχορταγιά που μονάχα τα είκοσί μας χρόνια και η αγάπη μας γι' αυτή τη μικρή γη που ανακαλύπταμε, μπορούσαν να δικαιολογήσουν». Αλλά και στο βιβλίο του *2 Χ 7ε, Δεκατέσσερα Δοκίμια,* ο ποιητής σχολιάζει: «Η μόνη μετά τον χριστιανισμό λατρεία που καλλιεργούσαμε ήταν το ιδιωτικό αυτοκίνητο. Και ας ήταν παλιαντζαρία σαν το δικό μας. Το παίρναμε όπως ένα λαχείο, που σε βγάζει όπου να 'ναι. Αρκεί το έδαφος να ήταν Ελλάδα».

Στην τρίτη έκδοση του βιβλίου *Τα Ρω του Έρωτα* ο Ελύτης περιλαμβάνει και το ποίημα «Η ALFA ROMEO»: «Όμως σήμερα το λέω – βρίσκω το καλό κι ωραίο – σε μια σπορ Άλφα Ρομέο… - Γεια σας θάλασσες και όρη – γεια σας κι έχω βάλει πλώρη – για της Αστραπής την Κόρη».

Ο φίλος του Οδυσσέα, ο Εμπειρίκος ήταν κι αυτός λάτρης του αμερικάνικου τρόπου ζωής, ενθουσιασμένος με την αυτοκίνηση («Μεσ' στη βοή διαβαίνοντες και την αντάρα, με Σιτροέν, με Καντιλλάκ, με Βέσπες και με κάρρα», «Ο δρόμος», *Οκτάνα,* 1964), κι έγραφε το “Beat, Beat, Beatitude and Love and Glory” εμπνευσμένος από το *On the Road* του Τζακ Κέρουακ.

Προηγήθηκε πάντως ο Γιώργος Σεφέρης, που είχε ήδη από το 1931 δημοσιεύσει το ποίημα του «Αυτοκίνητο» (*Στροφή*): «Στη δημοσιά σαν αγκαλιά – δίκλωνη ενός διαβήτη – του αγέρα δάχτυλα στη χήτη – και μίλια στην κοιλιά, … – Στη δίκλωνη τη δημοσιά – φεύγαμε κορμιά μόνο – με τις καρδιές στον κάθε κλώνο – χώρια, ζερβά-δεξιά».

Ο Σεφέρης εμφανίζεται κριτικά οξύς με την νέα τεχνολογία, αφού με την λέξη «κλώνοι» που χρησιμοποιεί, προνοεί ότι οι σχεδιαστές των δρόμων θα πρέπει να νοιαστούν για τη *συμβατή με τη φύση* ανάπτυξη, και ανανέωση των οδικών δικτύων – κλώνων.

7.1.1. Οι απαρχές του ραδιοφώνου

Το ραδιόφωνο, όπως και το αυτοκίνητο, συνδέθηκε στενότερα με το στρατό και τον πόλεμο. Δεν είναι τυχαία η απότομη ανάπτυξη της ασύρματης επικοινωνίας κατά το μεσοπόλεμο, οπότε η επιθυμία των κρατών να μην εξαρτώνται από καλωδιακά συστήματα[i] επιδείνωσε τις διεθνείς σχέσεις και ενίσχυσε τον απομονωτισμό. Από πολύ νωρίς, το 1902 είχε γίνει η πρώτη ελληνική απόπειρα πειραματικού σταθμού Ασύρματης Τηλεγραφίας,[ii] ενώ από το τέλος της πρώτης δεκαετίας του εικοστού αιώνα, όπως επισημαίνει ο Χατζηδάκης,[iii] «το Ναυτικό γίνεται το λίκνο της ασύρματης επικοινωνίας», με την εγκατάσταση συστήματος ασύρματου τηλεγράφου σε πολεμικά πλοία το 1907 και την ίδρυση της Διεύθυνσης Ραδιοηλεκτρολογίας Υπουργείου Ναυτικών (ΔΡΥΝ) αργότερα.[iv] Η ΔΡΥΝ έκανε την πρώτη απόπειρα ραδιοφωνικής εκπομπής, το 1923, με τη χρήση ασύρματης τηλεφωνίας.[v]

Επιδείξεις ασύρματης επικοινωνίας και δημοσιεύσεις σχετικών άρθρων έκανε ο Κ. Πετρόπουλος, επιμελητής του τμήματος Φυσικής του Πανεπιστημίου της Αθήνας (1922). Ιδρύονται μάλιστα δύο σύλλογοι ερασιτεχνών ασυρμάτου: αρχικά γύρω από τον Πετρόπουλο στη «Σχολή Μεγαρέως», και το 1927 ο «Όμιλος Φίλων Ασυρμάτου» στην αίθουσα «Παρνασσός».[vi]

Στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια η πρώτη δοκιμαστική εκπομπή έγινε στη Θεσσαλονίκη, στις 25 Μαρτίου 1927, από το μηχανολόγο – ηλεκτρολόγο, αντιπρόσωπο ηλεκτρικών συσκευών Χρήστο Τσιγγιρίδη και το φυσικό Ηλία Αποστόλου. Χρησιμοποίησαν έναν πομπό 200 Watt, εγκατεστημένο στην περιοχή Φαλήρου Θεσσαλονίκης.[vii] Ο Τσιγγιρίδης είχε μόλις επιστρέψει από τη Γερμανία και αντιπροσώπευε ηλεκτρικές, κινηματογραφικές και

[i] Ζαχαρούλα Βασιλάκη, «Ιστορική αναδρομή Ραδιοφώνου (τέλη 19ου αιώνα-1987)», *Τετράδια Επικοινωνίας,* 6 («Το ραδιόφωνο στην Ελλάδα»), Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μέσων, Αθήνα, Απρίλιος 2006, σ. 21.
[ii] ο.π.
[iii] Χατζηδάκης Γ., «Η ραδιοφωνική πρωτοπορία», *Καθημερινή της Κυριακής – Επτά Ημέρες (Μέρες Ραδιοφώνου),* 31 Δεκεμβρίου, σσ. 7-11.
[iv] Παντελής Γιαΐτσης – Χρήστος Μπαρμπούτης, «Τα πρώτα ραδιοφωνικά βήματα». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), *Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα,* Παπαζήση, Αθήνα, 2001.
[v] Ζαχαρούλα Βασιλάκη, «Ιστορική αναδρομή Ραδιοφώνου (τέλη 19ου αιώνα-1987)», *Τετράδια Επικοινωνίας,* 6 («Το ραδιόφωνο στην Ελλάδα»), Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μέσων, Αθήνα, Απρίλιος 2006, σ. 21.
[vi] ο.π., σ. 22.
[vii] Αντώνης Δ. Τάσου, *Εκφωνητής και Ραδιόφωνο,* University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1995.

ραδιοφωνικές συσκευές στη Θεσσαλονίκη. Πίστεψε ότι η ίδρυση ραδιοφωνικού σταθμού θα ενίσχυε τα επιχειρηματικά του σχέδια και την πρόσβλεψή του να παράγει αργότερα και ο ίδιος ραδιοφωνικές συσκευές.[i] Η λειτουργία της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης ήταν μια μεγάλη ευκαιρία για τον Τσιγγιρίδη, ο οποίος κατάφερε να πάρει άδεια λειτουργίας του σταθμού του στη ΔΕΘ:

> *Στήνει ένα στούντιο, μια κεραία και ασύρματους ραδιοφωνικούς δέκτες, τους οποίους χρησιμοποιεί σαν μεγάφωνα στο χώρο της έκθεσης: έτσι η πρώτη επαφή του κοινού με το ραδιόφωνο γίνεται από τους δέκτες-μεγάφωνα (οι κάτοχοι δεκτών είναι ελάχιστοι ακόμη), σε συνθήκες συναυλίας, σε μια πιο συλλογική σχέση πομπού και δέκτη, που όμως σε τίποτα δεν μειώνει τη μαγεία της πρώτης επαφής.*[ii]

Ο σταθμός Τσιγγιρίδη, σύμφωνα με την άδειά του, εκπέμπει κάθε χρόνο κατά τη 15μερη ή 20μερη διάρκεια της ΔΕΘ. Το 1928 ιδρύεται και ο «Ραδιοφωνικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης».[iii] Από το 1931 ο πομπός γίνεται 500 W και ακούγεται ως το Βελιγράδι, το Γαλάτσι της Ρουμανίας, την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, την Κρήτη, την Αλεξάνδρεια, ακόμη και στο Παρίσι. Την ίδια εποχή υπήρχαν περισσότερα από 5.000 ραδιόφωνα στη Μακεδονία, τη στιγμή που στην Αττική δεν ξεπερνούσαν τα 200.[iv]

Όμως, μόνο το 1936 ο Τσιγγιρίδης αποκτά την πολυπόθητη άδεια για εκπομπή ανεξάρτητα από τη Διεθνή Έκθεση.[v] Το 1945 ο σταθμός Τσιγγιρίδη περιήλθε τυπικά στο Ε.Ι.Ρ. με τη Συνταγματική Πράξη 54 της 15 Ιουνίου 1945 και τον Αναγκαστικό Νόμο 1775 που όριζε ότι:

> *Υπό τον όρον Ραδιοφωνία νοείται πάσα Ραδιοφωνική υπηρεσία πραγματοποιούσα εκπομπάς προοριζομένας να λαμβάνονται απ' ευθείας υπό του εν γένει κοινού. Τοιαύτη υπηρεσία δύναται να περιλαμβάνει ηχητικάς εκπομπάς,*

[i] Ζαχαρούλα Βασιλάκη, «Ιστορική αναδρομή Ραδιοφώνου (τέλη 19ου αιώνα-1987)», *Τετράδια Επικοινωνίας,* 6 («Το ραδιόφωνο στην Ελλάδα»), Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μέσων, Αθήνα, Απρίλιος 2006, σ. 23.
[ii] ο.π.
[iii] ο.π., σσ. 22, 23.
[iv] ο.π., σσ. 22, 23.
[v] ο.π., σ. 24.

> *τηλεοπτικάς ή και άλλα είδη εκπομπής, έχουσα τον αυτόν σκοπόν.*[i]

Το 1925-1926 είχαν χορηγηθεί 100 άδειες λειτουργίας ραδιοφωνικού δέκτη, ενώ ο πραγματικός αριθμός των λειτουργούντων ραδιοφώνων ήταν διπλάσιος. Η αθρόα εισαγωγή δεκτών ξεκινά στις αρχές της επόμενης δεκαετίας και το 1934 ο αριθμός των συσκευών φθάνει τις 5.000. Η εξέλιξη, σε Αθήνα και επαρχία, ήταν ραγδαία:

> *Το 1926 σύμφωνα με τα στοιχεία οι δέκτες που ήταν σε χρήση είναι 60 με 80, εκ των οποίων οι μισοί ήταν αυτοσχέδιοι. Μέσα στο επόμενο έτος λειτουργούσαν περίπου 120 συσκευές, πολλές από τις οποίες παρέμεναν αυτοσχέδιες, ενώ η βιοτεχνία Κοντογεωργίου άρχισε να αναπτύσσει ήδη δραστηριότητα με ανάληψη παραγγελιών στον Βόλο. Το 1919 ο επίσημος αριθμός συσκευών Philips ανερχόταν στις 221, ενώ ο συνολικός αριθμός κατόχων ραδιοφώνου ξεπερνούσε τους 500. Το 1933, οπότε και ο* Σταθμός Τσιγγιρίδη *άρχισε να εκπέμπει σε συστηματική βάση στη Θεσσαλονίκη, οι εισαγωγές δεκτών έφτασαν στους 2.750, ανεβάζοντας τον συνολικό αριθμό στις αρχές του επόμενου έτους στους 4.318.*[ii]

Από το 1935 μέχρι το 1937 εκπέμπει από τον Πειραιά ο *Ραδιοτηλεφωνικός Σταθμός* που είναι γνωστός ως *Σταθμός Πειραιά* ή *Σταθμός των ΤΤΤ* (Ταχυδρομείων, Τηλεγραφείων, Τηλεφωνείων), που ακούγεται σε ακτίνα 300 χιλιομέτρων περίπου.[iii] Στην Αθήνα, τον Ιανουάριο του 1938 παραδόθηκε από την εταιρεία Telefunken ο επίσημος κρατικός ραδιοσταθμός, μεσαίων κυμάτων, ενώ το κράτος διέθεσε 11 εκατομμύρια δραχμές για την εγκατάσταση του σταθμού. Μόλις ιδρύθηκε ο Σταθμός των Αθηνών, λειτούργησε και η Ελληνική Βιομηχανία Ραδιοφώνου (ΕΛΒΙΡΑ). Το καθεστώς μοίραζε δέκτες στην ελληνική ύπαιθρο και ο αριθμός των ακροατών πολλαπλασιάστηκε.[iv]

---

[i] Αντώνης Δ. Τάσου, *Εκφωνητής και Ραδιόφωνο,* University Studio Press, Θεσσαλονίκη, σ. 9.
[ii] Γ. Χατζηδάκης, «Η ραδιοφωνική "πολιτιστική επανάσταση"». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα, Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σσ. 130-131.
[iii] Παντελής Γιαΐτσης – Χρήστος Μπαρμπούτης, «Τα πρώτα ραδιοφωνικά βήματα». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), *Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα,* Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σ. 62.
[iv] Ζαχαρούλα Βασιλάκη, «Ιστορική αναδρομή Ραδιοφώνου (τέλη 19ου αιώνα-1987)», *Τετράδια Επικοινωνίας,* 6 («Το ραδιόφωνο στην Ελλάδα»), Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μέσων, Αθήνα, Απρίλιος 2006, σ. 237.

> *Με την ίδρυση της ΥΡΕ, το 1936, και ένα χρόνο μετά την έναρξη του «προσωρινού»* Σταθμού του Πειραιά, *σύμφωνα με το δημοσίευμα προπαγανδιστικής εφημερίδας του καθεστώτος, 20.000 δέκτες βρίσκονταν σε ενέργεια. Το 1938 λειτούργησε πλέον η Ελληνική Βιομηχανία Ραδιοφώνου (ΕΛΒΙΡΑ) και το σύνολο άγγιξε τις 100.000 για να μειωθεί στις 60-70.000 μετά τον πόλεμο και ύστερα από κατασχέσεις των στρατευμάτων κατοχής.*[i]

Η *Υπηρεσία Ραδιοφωνικών Εκπομπών* στελεχώνεται από γενικό διευθυντή και υπεύθυνους ομιλιών, μουσικών προγραμμάτων και θεατρικών εκπομπών. Η ίδια υπηρεσία εγκρίνει το γνωστό σήμα του «Τσοπανάκου».

> *Η επιλογή της συγκεκριμένης βουκολικής μελωδίας επέφερε θυελλώδη σχόλια, βασισμένα σε διχασμένες, και πολλές φορές αντιφατικές, απόψεις σχετικά με τη μουσική και την εθνική ταυτότητα του κρατικού ραδιοφώνου, το οποίο πριν το 1937 εκλαμβανόταν κύρια ως ο ασύρματος άγγελος της κλασικής μουσικής.*[ii]

Την ημέρα της έναρξής του, η δίωρη εκπομπή του σταθμού περιλάμβανε, εκτός από ένα δεκαπεντάλεπτο πρόγραμμα ειδήσεων, περίπου μιάμιση ώρα μουσικού προγράμματος από συναυλία της ορχήστρας του Ραδιοφωνικού Σταθμού με έργα κλασικών ελλήνων συνθετών και Μπετόβεν, αλλά και της ανδρικής Χορωδίας Αθηνών με λαϊκά δημοτικά ελληνικά τραγούδια. Ο σταθμός καθιερώνει σύντομα τη μετάδοση της λειτουργίας από τη Μητρόπολη κάθε Κυριακή. Στην ομιλία του, ο διευθυντής της *Υπηρεσίας Ραδιοφωνικών Εκπομπών* Γ. Κυριάκης, τόνιζε:

> *Η ραδιοφωνία, όργανον ενός ανωτέρου πολιτισμού, αλλά και της πολιτικής ηγεσίας προς διαφώτισιν και καθοδήγησιν του λαού, θα παίξει σπουδαιότατον ρόλον διά την επιδίωξιν και επίτευξιν των σκοπών του Νέου Κράτους (…). Ο λαός, συναθροιζόμενος χάρις εις την ραδιοφωνίαν εις πολυαρίθμους αοράτους συγκεντρώσεις παντού όπου*

[i] Γ. Χατζηδάκης, «Η ραδιοφωνική "πολιτιστική επανάσταση"». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα, Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σ. 131.
[ii] Παντελής Γιαΐτσης – Χρήστος Μπαρμπούτης, «Τα πρώτα ραδιοφωνικά βήματα». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), *Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα,* Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σσ. 62-63.

> *πάλλει ελληνική καρδιά, θα γίνεται κοινωνός της όλης ζωής του έθνους.*[i]

Η ιδέα αυτή επρόκειτο να τροποποιηθεί σημαντικά στη διάρκεια της κατοχής, υπό την επιρροή του επικεφαλής της *Ανώνυμης Εταιρείας Ραδιοφωνικών Εκπομπών* Ι. Βουλπιώτη, εκλεκτού εμπορικού αντιπρόσωπου της Siemens.[ii] Το 1945 ιδρύθηκε το Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας κι άρχισε η εγκατάσταση περιφερειακών σταθμών, για τη βαθμιαία δημιουργία δικτύου.[iii]

> *Οι σταθμοί αυτοί λειτούργησαν για ένα διάστημα σαν ανεξάρτητοι τοπικοί σταθμοί, υπαγόμενοι στο Ε.Ι.Ρ., με 90% δικό τους τοπικό πρόγραμμα, καθεστώς που διάρκεσε μέχρι το 1953.*[iv]

Το φθινόπωρο του 1946 είχε ξεκινήσει τις εκπομπές του ο *Ραδιοφωνικός Σταθμός Θεσσαλονίκης,* με πομπό που μεταφέρθηκε από το βραχύβιο *Αθηναϊκό Πρόγραμμα.* Το 1947 είχε αρχίσει να λειτουργεί στα Λιόσια ένας νέος πομπός βραχέων κυμάτων και άρχιζαν οι εκπομπές της *Φωνής της Ελλάδος* προς το εξωτερικό. Παράλληλα, στη Θεσσαλονίκη ξεκινούσε εκπομπές η *Φωνή της Πατρίδος,* που χρησιμοποιούσε τους πομπούς της *Φωνής της Αμερικής.* Το 1948 ιδρύεται ο *Κεντρικός Ραδιοφωνικός Σταθμός Ενόπλων Δυνάμεων* που εκπέμπει στα μεσαία και τα βραχέα, και στη δικτατορία θα μετονομαστεί σε ΥΕΝΕΔ. Μέχρι το 1950 λειτουργούν κατά σειρά *Ραδιοφωνικοί Σταθμοί Ενόπλων Δυνάμεων* στη Λάρισα, τα Ιωάννινα, τη Θεσσαλονίκη, την Τρίπολη, την Καβάλα, την Κοζάνη και την Μακρόνησο, με σαφείς πολιτικές επιδιώξεις.[v]

Το 1948 ραδιοφωνικός σταθμός ιδρύθηκε στο Βόλο - από το Γ. Κοντογεωργίου και τη δημαρχία - αλλά και στη Λάρισα. Ακόμη, το 1949, δημιουργούνται ραδιοφωνικοί σταθμοί από το Β. Δασκαλάκη στα Χανιά (ο οποίος το 1952 θα ενσωματωθεί στο Ε.Ι.Ρ.), στη Μυτιλήνη από τον Ερασιτεχνικό Φιλοτεχνικό Όμιλο «Το Μπουρίνι», καθώς και στα Ιωάννινα, την Καβάλα και την Τρίπολη, με ιδιωτική πρωτοβουλία. Το 1950 η Πάτρα

---

[i] Κ. Χατζηδούλης, «Εμπρός! Εμπρός! Εδώ Ραδιοφωνικός Σταθμός Αθηνών», *Ελευθεροτυπία,* 21 Μαΐου 1988, σσ. 32-33.
[ii] Παντελής Γιαΐτσης – Χρήστος Μπαρμπούτης, «Τα πρώτα ραδιοφωνικά βήματα». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), *Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα,* Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σ. 65.
[iii] Μ. Ι. Μαθιουδάκης, *Ελεύθερη Ραδιοφωνία Τηλεόραση,* Κέντρον Ελευθέρων Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1989.
[iv] ο.π., σ. 70.
[v] Ζαχαρούλα Βασιλάκη, «Ιστορική αναδρομή Ραδιοφώνου (τέλη 19ου αιώνα-1987)», *Τετράδια Επικοινωνίας,* 6 («Το ραδιόφωνο στην Ελλάδα»), Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μέσων, Αθήνα, Απρίλιος 2006, σ. 31.

απέκτησε ραδιοφωνικό σταθμό με δημοτική πρωτοβουλία, και χάρη στο σμηνίτη Φ. Μαυράκη, που μετέτρεψε σε ραδιοφωνικό πομπό έναν παλιό ασύρματο της Αεροπορίας. Σταδιακά διαμορφώνεται στη χώρα ένα δίκτυο από κρατικούς, ιδιωτικούς και στρατιωτικούς σταθμούς.[i]

Από το Μάιο του 1952 ένας νέος πομπός ισχύος 50kW μεταδίδει το πρόγραμμα του Σταθμού Αθηνών, που ονομάζεται πλέον *Εθνικό Πρόγραμμα* και θ' αναμεταδίδεται σε όλους τους κρατικούς επαρχιακούς σταθμούς. Η δομή του προγράμματος περιλάμβανε τότε ένα συνδυασμό προγραμμάτων ενημέρωσης και «σοβαρής» διασκέδασης, δηλαδή συναυλίες, προγράμματα παραδοσιακής μουσικής και διάφορα είδη σοβαρής μουσικής, καθώς και εκπαιδευτικά προγράμματα για τους αγροτικούς πληθυσμούς.[ii]

Το 1952 λειτουργούν σε όλη τη χώρα επίσημα 22 ραδιοφωνικοί σταθμοί, οι οποίοι ανήκουν είτε στο δίκτυο της ΕΙΡ είτε στο δίκτυο της ΥΕΝΕΔ. Από το 1944 μέχρι το 1950 ο αριθμός των ραδιοφωνικών δεκτών σχεδόν πενταπλασιάζεται, φτάνοντας περίπου στις 160.000.[iii] Παράλληλα, οι τοπικοί ραδιοσταθμοί συμβάλλουν τα μέγιστα στη διατήρηση της τοπικής και της λαϊκής πολιτιστικής παράδοσης.

Στα πρώτα χρόνια, τα πενιχρά έσοδα του ραδιοφώνου προέρχονταν από διαφημίσεις και τον υποχρεωτικό φόρο που πλήρωναν οι κάτοχοι των εγγεγραμμένων ραδιοφωνικών συσκευών. Το 1952-53 όμως, με αμερικάνικη βοήθεια 1 εκατομμυρίου δολαρίων, το κρατικό ραδιόφωνο περνάει από τη γερμανική τεχνολογία «στη σφαίρα της αμερικανικής τεχνικής επιρροής, με τους πομπούς ισχύος της Western Electric, από την Φωνή της Αμερικής, στον Πειραιά, την Θεσσαλονίκη, τα Λιόσια Αθηνών και την Κέρκυρα».[iv]

Χάρη στη δωρεά πομπού από τους αμερικάνους, απελευθερώνεται ο παλιός πομπός και λειτουργεί το *Δεύτερο Πρόγραμμα,* που «γρήγορα θα εξελιχθεί σε ένα ραδιόφωνο με "ζωντανό" χαρακτήρα και "ελαφρύ"

[i] Ζαχαρούλα Βασιλάκη, «Ιστορική αναδρομή Ραδιοφώνου (τέλη 19ου αιώνα-1987)», *Τετράδια Επικοινωνίας,* 6 («Το ραδιόφωνο στην Ελλάδα»), Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μέσων, Αθήνα, Απρίλιος 2006, σσ. 30-31· Παντελής Γιαΐτσης – Χρήστος Μπαρμπούτης, «Τα πρώτα ραδιοφωνικά βήματα». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), *Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα,* Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σσ. 67-68.
[ii] Παντελής Γιαΐτσης – Χρήστος Μπαρμπούτης, «Τα πρώτα ραδιοφωνικά βήματα», ο.π., σ. 68.
[iii] Ζαχαρούλα Βασιλάκη, «Ιστορική αναδρομή Ραδιοφώνου (τέλη 19ου αιώνα-1987)», *Τετράδια Επικοινωνίας,* 6 («Το ραδιόφωνο στην Ελλάδα»), Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μέσων, Αθήνα, Απρίλιος 2006, σ. 31-32.
[iv] ο.π., υποσ. 34.

πρόγραμμα», που απευθύνεται κυρίως στα μεσαία αστικά στρώματα. Τρία χρόνια αργότερα ξεκινά και το *Τρίτο Πρόγραμμα,* που μεταδίδει αρχικά μόνο κλασική μουσική πέντε ώρες την ημέρα και ακούγεται μόνο μέχρι τα περίχωρα της Αθήνας.[i]

Αρχικά πάντως, η διείσδυση του μέσου παρέμενε σχετικά ισχνή, καθώς η τριμηνιαία συνδρομή τον Ιούνιο του 1951 ανερχόταν στις 30.000 δραχμές. Αλλά και τα θεσμικά πλαίσια ήταν ασφυκτικά στην αρχή της λειτουργίας του ραδιοφώνου, όπως αποκαλύπτει το γεγονός της παρουσίας αντιπροσώπου της Αμερικανικής Υπηρεσίας Πληροφοριών στην τελετή εγκαινίων του πομπού της Κέρκυρας, ενός ακόμη «συμμαχικού δώρου» ισχύος 50kW, που λειτούργησε το 1957.[ii]

Ήδη από το 1954 είχε τεθεί σε λειτουργία ο *Σταθμός Κομοτηνής* αλλά και ο *Σταθμός Ρόδου,* ενώ το 1956 το E.I.P. αναγνώρισε τους ερασιτεχνικούς σταθμούς της Αμαλιάδας και του Μεσολογγίου «τροφοδοτώντας τους με ηχογραφημένα προγράμματα». Το εθνικό δίκτυο έχει αρχίσει να μορφοποιείται από το 1955:

> *Μέχρι τη δικτύωσή τους στο Εθνικό Ραδιόφωνο και την υποχρέωσή τους να αναμεταδίδουν το κεντρικό Εθνικό Πρόγραμμα (1955), οι τοπικοί ραδιοσταθμοί διαδραμάτισαν σημαντικό πολιτιστικό και πολιτικό ρόλο.*[iii]

Το ραδιόφωνο, που έκανε την καθημερινή ζωή «τραγουδιστή» και τη μουσική προσιτή σε όλο τον πληθυσμό, υπήρχε πια σχεδόν παντού:

> *Μετά από την εφαρμογή ευεργετικών μέτρων στις εισαγωγές στις αρχές της δεκαετίας του πενήντα, η χρήση του ραδιοφώνου εξαπλώθηκε ακόμα περισσότερο ώστε κατά τη δεκαετία του εξήντα οι συσκευές που ήταν εγκατεστημένες σ' όλη τη χώρα και λάμβαναν πρόγραμμα από 18 ελληνικούς σταθμούς να έχουν ξεπεράσει τις 350.000.*[iv]

---

[i] Μόνο με τη διεύθυνση του Μάνου Χατζιδάκι, την περίοδο 1975-82 θα μπορέσει το *Τρίτο* να παρουσιάσει «ένα ζωντανό και ελκυστικό πρόγραμμα, το οποίο ήταν ανοικτό σε πειραματισμούς και δε δίσταζε να φιλοξενεί νέους δημιουργούς».

[ii] Παντελής Γιαΐτσης – Χρήστος Μπαρμπούτης, «Τα πρώτα ραδιοφωνικά βήματα». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), *Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα,* Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σ. 71, υποσ. 39.

[iii] ο.π.

[iv] Γ. Χατζηδάκης, «Η ραδιοφωνική "πολιτιστική επανάσταση"». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα, Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σ. 131.

Ενώ λοιπόν το 1963 οι ραδιοφωνικοί δέκτες ανά την χώρα ήταν μόλις 91.169, εκ των οποίων οι 46.288 στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, δέκα χρόνια αργότερα, το 1973, τα ραδιόφωνα πανελλαδικά είχαν φτάσει τα 2.500.000 και αναλογούσαν 279 ραδιοφωνικοί δέκτες ανά 1000 κατοίκους.[i]

> *Αντίστοιχα η τηλεόραση που είχε εισέλθει δυναμικά στη ζωή της ελληνικής οικογένειας, μέσα σε λιγότερο από μια δεκαετία είχε φτάσει σε αναλογία 107 συσκευές ανά 1000 κατοίκους, με συνολικό αριθμό συσκευών περί τις 950.000.*
>
> *Ουσιαστικά, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950 ραδιόφωνα στην Ελλάδα είχαν συνήθως τα κεντρικά καφενεία και τα μεγαλοαστικά σπίτια. Το νέο πολιτιστικό αγαθό ήταν ακόμη πολύ ακριβό, δούλευε με λυχνίες και ο εξηλεκτρισμός της χώρας δεν είχε ολοκληρωθεί.*[ii]

Το μικρό σχετικά κόστος των ραδιοφωνικών συσκευών, ειδικά σε σχέση με το παρελθόν, και το μικρό του μέγεθος διευκόλυναν την απόκτηση και χρήση του. Το ραδιόφωνο είχε μεγάλη απήχηση. Έφερε μια μορφωτική επανάσταση στην ελληνική περιφέρεια. Στην αρχή της δεύτερης πεντηκονταετίας του εικοστού αιώνα το ραδιόφωνο εξαπλωνόταν σε όλη την ενδοχώρα, σε αντίστιξη προς τη συγκοινωνιακή απομόνωση και την ανέχεια του λαού. Οι μεταγενέστεροι ιστορικοί δεν δείχνουν καθόλου θαυμασμό για την παιδεία του κοινού στην ύπαιθρο:

> *Οι στερήσεις αυτές γίνονταν με μιας αντιληπτές. Οι άνθρωποι της υπαίθρου ήταν δυσφραδείς. Η ομιλία τους περιορισμένη και ο λόγος τους φτωχός. Εκτός από την λεξιπενία, είχαν και προβλήματα εκφοράς και άρθρωσης. Η δυνατότητα έκφρασης και επικοινωνίας, συνομιλίας και ανταλλαγής, ήταν σχεδόν ανέφικτη. Όλες αυτές οι δυσκολίες τους κρατούσαν απομονωμένους, απληροφόρητους, ακοινώνητους, καθυστερημένους.*
>
> *Το ραδιόφωνο που σταδιακά άρχισε να εξαπλώνεται, σύντομα τους έφτασε. Στις παραμονές του πολέμου, δύο χρόνια δηλαδή μετά την έναρξη του κρατικού σταθμού, ραδιόφωνα βρίσκονταν σε αρκετά σημεία της χώρας. Η*

[i] Δημήτριος Πανταβός, *«Εθνικόν Πρόγραμμα, Δελτίον Ειδήσεων της 1/1/1973-31/12/1973». Η προπαγάνδα της «Εθνικής Επαναστάσεως» στα ραδιοφωνικά δελτία του Ε.Ι.Ρ.Τ. Από τη Νομική στον Ιωαννίδη* (Διπλωματική Εργασία), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας, Αθήνα, 2002-2003, σ. 11.

[ii] *Ιστορικό Λεύκωμα Καθημερινής,* τόμος 1973, Έκδοση Καθημερινής (τόμοι 1962-1974), Αθήνα 1997-1998.

> *διανομή της πληροφόρησης συν τω χρόνω επεκτεινόταν. Η γλώσσα συνταγμένη και αρθρωμένη σωστά ακουγόταν στα καφενεία των χωριών και στις πλατείες των κωμοπόλεων. Λέξεις, φράσεις, έννοιες, ονόματα, γεγονότα, ειδήσεις και πληροφορίες διοχετεύονταν στα μαγνητικά κύματα του αέρα και έφταναν στα ορεινά και στα πεδινά του τόπου.*[i]

Το ραδιόφωνο συνέβαλε τα μέγιστα στη διαπαιδαγώγηση σε θέματα υγείας και υγιεινής. Η παιδική θνησιμότητα ήταν ακόμη μεγάλη, εξαιτίας της άγνοιας, οι γιατροί ελάχιστοι και οι ασθένειες πολλές. Από τις πρώτες μέρες της λειτουργίας του ραδιοφώνου, ξεκίνησαν ειδικές συμβουλευτικές εκπομπές με οδηγίες για την πρόληψη ασθενειών. Συχνές ενημερωτικές εκπομπές αφορούσαν επίσης στην κύηση, τη γέννα, τη λοχεία, την υγιεινή των δοντιών και του σώματος, κλπ. Όμως υπήρχαν και παραλείψεις:

> *Είναι αναμφισβήτητο, πως η οργάνωση εξειδικευμένων ραδιοφωνικών προγραμμάτων ήταν απ' την αρχή πλημμελής. Απείχε – και εν πολλοίς απέχει – από το να είναι ιδανική και να πληροί στην εντέλεια τις ανάγκες. Ακόμα και έτσι, ωστόσο, απέβαινε πολύτιμη για την παραμελημένη ύπαιθρο.*[ii]

Η Ώρα του Αγρότου ήταν μια εκπομπή για γεωπονικά και γεωργικά ζητήματα, που ακουγόταν δυο φορές την εβδομάδα στην αρχή, και αργότερα καθημερινά. Παρείχε συμβουλές για τη σπορά, τις προφυλάξεις, την καταλληλότητα των καιρικών συνθηκών, των εδαφών και των λιπασμάτων. Το ραδιόφωνο αποκτούσε εκπαιδευτικό χαρακτήρα:

> *Αυτά τα καθημερινά αγροτικά σεμινάρια παρακολουθούνταν συστηματικά και βοηθούσαν τους ξωμάχους αποτελεσματικά σε χίλια προβλήματα του χωραφιού και της κτηνοτροφίας. Από γεωπόνους και κτηνιάτρους ολόκληρη η χώρα, που είχε σαν βάση της οικονομίας της την γεωργία, ήταν πλημμελέστατα καλυμμένη και όλη κι όλη η ενημέρωση γινόταν με τέτοιες οδηγίες που διανέμονταν απ' το υπουργείο και αναρτούνταν έξω απ' τα γραφεία των κοινοτήτων. Το ραδιόφωνο κάλυψε πολύ ευρύτερες*

[i] Γ. Χατζηδάκης, «Η ραδιοφωνική "πολιτιστική επανάσταση"». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), *Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα,* Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σ. 114.
[ii] ο.π., σ. 115.

> *περιοχές άμεσα, με προφορική καθοδήγηση, λεπτομερείς επεξηγήσεις και πολύ περισσότερα θέματα.*[i]

Το ραδιόφωνο όμως πρόσφερε ενημέρωση σε πολύ ευρύτερες θεματικές. Εκπομπές και ομιλίες για ιστορικά, λαογραφικά και εγκυκλοπαιδικά θέματα, για την αλιεία και τη θάλασσα, και προγράμματα για θέματα συμπεριφοράς, καλλωπισμού, παιδαγωγικής, βρεφοκομίας, όπως η *Ώρα της γυναίκας,* αλλά και η φημισμένη *Ώρα του παιδιού,* με την Αντιγόνη Μεταξά στο ρόλο της «Θείας Λένας», και με «μια πολύ άξια ομάδα από συγγραφείς, μουσικούς, κουκλοπαίχτες, ραδιοσκηνοθέτες, παιδαγωγούς, ηθοποιούς κ.λπ.».[ii]

Όπως παρατηρεί ο Γ. Χατζηδάκης,[iii] το ραδιόφωνο, όπως παλιότερα ο ηλεκτροφωτισμός, «άλλαξε την λειτουργία της οικογενειακής ζωής, την σχέση των μελών της οικογένειας μεταξύ τους, μετέβαλλε επίσης και την κοινωνική ζωή, την διασκέδαση, την μορφή των θεαμάτων».

> *Μπαίνει στο σπίτι ένας νέος παράγοντας στο έπακρο συντελεστικός. Είναι σε θέση να λειτουργεί το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας και να επιδρά με πολυμέρεια σε πολλούς τομείς. Συγκεντρώνει το ενδιαφέρον, διατηρεί την προσοχή των ακροατών του αποσπώντας την από οτιδήποτε άλλο την κρατούσε ως τότε. Εκπέμπει γνώση, πληροφόρηση και, το κυριότερο, ευδιαθεσία. Παρά το τυπικό ύφος, την ψυχρή φραστική διατύπωση των ειδήσεων και των ομιλιών που χαρακτήριζαν τα πρώτα χρόνια το ραδιόφωνο, είναι αναμφισβήτητο πως ακόμα και οι εκπομπές αυτού του τύπου ήταν ψυχαγωγικές αφού πρόσθεταν νέα ενδιαφέροντα, ομιλητική παρουσία και λόγο συνταγμένο κανονικά. Πόσο μάλλον οι ευτράπελες εκπομπές, τα θεατρικά σκετς, η μουσική και τα τραγούδια.*[iv]

Κεντρική σημασία έχει η άποψη του Γ. Χατζηδάκη για την αλλαγή που επέφερε το ραδιόφωνο στην «αρχετυπική μορφή της οικογενειακής λειτουργίας». Το ραδιόφωνο κατέλαβε «την θέση της Εστίας», που συγκέντρωνε παλαιότερα γύρω της την οικογένεια. Έτσι, η σύγχρονη

[i] Γ. Χατζηδάκης, «Η ραδιοφωνική "πολιτιστική επανάσταση"». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), *Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα,* Παπαζήση, Αθήνα, 2001, ο.π.
[ii] ο.π., σσ. 120-121.
[iii] ο.π., σσ. 121-122.
[iv] ο.π., σσ. 122-123.

τεχνολογία αντικατέστησε την παραδοσιακή «επικοινωνία με το Θείον».[i] Κι ακόμη, σύμφωνα με το Γ. Χατζηδάκη, το ραδιόφωνο «άγγιξε και ρίζωσε σε πολλές περιοχές της ανθρώπινης εμπειρίας απ' την επιφάνεια μέχρι τα έγκατα», κι έγινε αποδεκτό παντού στον κόσμο, «σαν να απευθύνθηκε σε μια εσωτερική ανάγκη του ανθρώπου».[ii]

Σημαντική ιστορική πηγή για την εποχή αποτελεί το ντοκιμαντέρ *Εδώ Αθήναι* του Ρούσσου Κούνδουρου (1960), που αναφέρεται στη δράση του Εθνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας. Σε μια Αθήνα όπου τα κάρα με τα υποζύγια συνυπάρχουν με τα βενζινάδικα, το ραδιόφωνο γίνεται καθημερινός σύντροφος στο σπίτι, στη δουλειά, στο διάλειμμα, στο αυτοκίνητο. Στα τέλη της δεκαετίας του πενήντα, «Η Ώρα της Υπαίθρου» ακουγόταν σε ολόκληρη την Ελλάδα, χάρη στον πομπό του Μπογιατιού, τον ισχυρότερο ελληνικό πομπό, που κάλυπτε με την εμβέλειά του ολόκληρη τη χώρα.[iii]

Το ραδιόφωνο όμως είχε και τις άσχημες στιγμές του: Χαρακτηριστικά, η εκδότρια της «Καθημερινής», Ελένη Βλάχου, σε γραπτό της για το απριλιανό πραξικόπημα, σημειώνει ότι η καθυστερημένη μετάδοση των πρωινών ραδιοφωνικών δελτίων ειδήσεων, το ξημέρωμα της αποφράδας μέρας, ήταν από μόνο του γεγονός που ανησύχησε τους πολίτες σε συνδυασμό με τα παραδοσιακά τραγούδια και τα εμβατήρια που εκπέμπονταν…

> *… ξαφνικά, το τόσο σου οικείο ραδιόφωνο γίνεται ένα εχθρικό αντικείμενο που γαβγίζει εντολές από μια άγνωστη πηγή.*[iv]

Για το ραδιόφωνο κατά την περίοδο της χούντας των συνταγματαρχών έχει γράψει ο Δημήτριος Πανταβός.[v] Το 1972 ιδρύεται στο Ηράκλειο κρατικός περιφερειακός σταθμός, ενώ βαρυσήμαντο ρόλο στη διάρκεια της χούντας προσλαμβάνουν ευρωπαϊκά ερτζιανά, όπως το BBC, η Deutsche Welle, κλπ.[vi] Την 1η Μαρτίου 1973 υπογράφηκε η παράδοση των σταθμών της

[i] Γ. Χατζηδάκης, «Η ραδιοφωνική "πολιτιστική επανάσταση"». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), *Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα,* Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σσ. 124-125.
[ii] ο.π., σ. 125.
[iii] Ρούσσος Κούνδουρος, *Εδώ Αθήναι,* Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας, Κινηματογραφική Υπηρεσία Υπουργείου Προεδρίας Κυβέρνησης, 1960 [Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο].
[iv] Ελένη Βλάχου στο συλλογικό τόμο *Η Ελλάδα κάτω από στρατιωτικό ζυγό* (Εισαγωγή-Επιμέλεια: Γ. Γιαννόπουλος-R. Clogg), Παπαζήσης, Αθήνα, 1976, σ. 113.
[v] *«Εθνικόν Πρόγραμμα, Δελτίον Ειδήσεων της 1/1/1973-31/12/1973». Η προπαγάνδα της «Εθνικής Επαναστάσεως» στα ραδιοφωνικά δελτία του Ε.Ι.Ρ.Τ. Από τη Νομική στον Ιωαννίδη* (Διπλωματική Εργασία), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας, Αθήνα, 2002-2003.
[vi] Γ. Αναστασιάδης, *Ανεξάντλητη πόλη,* Έκφραση, Θεσσαλονίκη, 1996, σ. 82.

Φωνής της Αμερικής στο E.I.P. Πάντως, το EIP ήταν ανέκαθεν απόλυτα ελεγχόμενο από την εκάστοτε κυβέρνηση, και τελούσε υπό τον έλεγχο του Κράτους «ασκούμενον υπό του Υπουργού μεν των Συγκοινωνιών, καθ' όσον αφορά εις τεχνικά ζητήματα, υπό του υπουργού δε της Προεδρίας της Κυβερνήσεως, καθ' όσον αφορά εις πάντα τα λοιπά (Νόμος 2312/1953, άρθρο 1 παρ. 3).

7.1.2. Οι εισαγωγείς των αστικοποιητικών τεχνολογιών

Το Φεβρουάριο του 1951 το *Δελτίον* του *Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών* παρέθετε στοιχεία για την προσφορά και τη ζήτηση εισαγωγών και εξαγωγών. Στους τομείς των αστικοποιητικών τεχνολογιών η προσφορά ήταν μικρή. Ενδιαφέρον για την πραγματοποίηση εισαγωγών στην Ελλάδα είχαν δείξει οι εταιρείες: Day – Brite Lighting (ΗΠΑ) στον τομέα των λαμπτήρων φθορισμού, "Imex" Import – Export (Βέλγιο) στον τομέα των χρωμάτων αυτοκινήτων, Magnus Mate & Sons (Νότια Αφρική) στον τομέα των σωμάτων καλοριφέρ, Agenturfirman Falco (Σουηδία) στους τομείς των ηλεκτρικών συσκευών, των μηχανημάτων κομμώσεως, κλπ., Standard Commercial Enterprises (Φιλιππίνες) στους τομείς σιδηρικών, μηχανημάτων, ηλεκτρικών ειδών από πορσελάνη κλπ.[i] Δύο μήνες μετά, τον Απρίλιο του 1951 μόνο μία προσφορά εισαγωγών καταγράφηκε στις νέες τεχνολογίες, από τη νοτιοαφρικάνικη εταιρεία Hameo Industries (PTY) που εμπορευόταν θερμάστρες (Pump Pressure Stoves) και ανταλλακτικά μέρη.[ii]

Το Μάιο του 1951 δημοσιευόταν στο *Δελτίο* του *Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου* ειδήσεις και πληροφορίες για την κίνηση των ιδιωτικών ανταλλαγών το Μάρτιο του ίδιου χρόνου.[iii] Το μήνα εκείνο στους τομείς των αστικοποιητικών τεχνολογιών εκδόθηκαν άδειες εισαγωγής από Αγγλία για 14.350 ανταλλακτικά ραδιοφώνων και 3.626 ηλεκτρικά ψυγεία, από ΗΠΑ για 160 ραδιόφωνα και ανταλλακτικά, από Αυστρία για 3.146

[i] «Προσφοραί και Ζητήσεις», *Δελτίον Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών,* Μηνιαίον Επίσημον Όργανον των Εμποροβιομηχανικών Τάξεων, Περίοδος Β΄, Έτος 26ον, Φεβρουάριος 1951, Αριθμός 2, σσ. 57-59.
[ii] «Προσφοραί και Ζητήσεις», *Δελτίον Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών,* Μηνιαίον Επίσημον Όργανον των Εμποροβιομηχανικών Τάξεων, Περίοδος Β΄, Έτος 26ον, Απρίλιος 1951, σσ. 125-27.
[iii] «Η κίνησις των ιδιωτικών ανταλλαγών κατά Μάρτιον 1951», Ειδήσεις και Πληροφορίες, *Δελτίον Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών,* Μηνιαίον Επίσημον Όργανον των Εμποροβιομηχανικών Τάξεων, Περίοδος Β΄, Έτος 26ον, Μάιος 1951, σσ. 153-56.

ραδιόφωνα και ανταλλακτικά, από Γαλλία για 183 ραδιόφωνα και ανταλλακτικά, από Γερμανία για 24.363 ραδιόφωνα και ανταλλακτικά και για 570 ηλεκτρικά μαγειρεία (κουζίνες), από Ιταλία για 6.211 ραδιόφωνα και ανταλλακτικά. Συνολικά εκδόθηκαν άδειες εισαγωγής για 48.433 ραδιόφωνα και ανταλλακτικά και για 4.196 ηλεκτρικά ψυγεία και εστίες.

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, συμπεραίνουμε ότι η μεγάλη διάδοση του ραδιοφώνου και η απουσία του ηλεκτρικού πλυντηρίου ήταν τα πιο σημαντικά δεδομένα που προκύπτουν για την πρώιμη αυτή εποχή του εξηλεκτρισμού. Σημαντική επίσης ήταν η παρουσία του ηλεκτρικού ψυγείου και της ηλεκτρικής κουζίνας, σε μικρές ποσότητες όμως.

Η εξήγηση αυτών των καταναλωτικών επιλογών βρίσκεται εν μέρει στην εγχώρια παραγωγή τεχνολογικών αγαθών. Όπως διαβάζουμε στο προκαταρκτικό πρόγραμμα εισαγωγών του β΄ εξαμήνου του 1951,[i] θα εισάγονταν στην Ελλάδα - είτε με απευθείας εισαγωγές είτε μέσα στα πλαίσια της αμερικανικής βοήθειας είτε με ειδικές συμφωνίες με την Ιταλία, τη Γιουγκοσλαβία, τη Φινλανδία, κλπ. – ηλεκτρικά όργανα και συσκευές, μέρη και τεμάχια αυτών. Εξαιρούνταν όμως οι ηλεκτρικοί κώδωνες, οι ηλεκτρικοί ανεμιστήρες, οι ηλεκτρικές θερμάστρες, τα ηλεκτρικά πλυντήρια και άλλα όμοια είδη που κατασκευάζονται στην Ελλάδα.

Το ίδιο πρόγραμμα εισαγωγών πρόβλεπε την εισαγωγή ηλεκτρικών ειδών για επιχειρήσεις κοινής ωφελείας (τηλεφωνία, τροχιόδρομοι, ηλεκτροφωτισμός και ηλεκτροκίνηση), αλλά και ανταλλακτικών ραδιοφώνων, ηλεκτρικών λαμπτήρων (μόνον τύποι μη παραγόμενοι στην Ελλάδα), υγρών υδραυλικών φρένων, αυτοκινήτων φορτηγών για τη βιομηχανία, πλαισίων λεωφορείων, αμαξωμάτων λεωφορείων, κλπ.[ii] Συμπεραίνουμε δηλαδή ότι το 1951 ο κρατικός προστατευτισμός ήταν ακόμη ενεργός, μέχρις σημείου απαγόρευσης εισαγωγών ηλεκτρικών ειδών τα οποία κατασκευάζονταν από την εγχώρια βιομηχανία.

[i] «Το προκαταρκτικόν πρόγραμμα εισαγωγών του εξαμήνου 1ης Ιουλίου – 31ης Δεκεμβρίου 1951», *Δελτίον Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών,* Μηνιαίον Επίσημον Όργανον των Εμποροβιομηχανικών Τάξεων, Περίοδος Β΄, Έτος 26ον, σσ. 205-211.
[ii] ο.π.

7.2. Μια πρώιμη προσέγγιση

Τα διαθέσιμα στοιχεία μάς βοηθούν να συγκροτήσουμε τη μελέτη μιας ειδικής κατηγορίας αγαθών που ονομάζονται από την οικονομική επιστήμη «διαρκή καταναλωτικά αγαθά». Το 1964 κυκλοφορούσε από την Τράπεζα της Ελλάδος ένα βιβλίο που επικέντρωνε ακριβώς στην ανάλυση της διείσδυσης στην ελληνική αγορά διαρκών καταναλωτικών αγαθών, όπως το Ι.Χ., το ηλεκτρικό μαγειρείο, το ηλεκτρικό ψυγείο, το ηλεκτρικό πλυντήριο και το ραδιόφωνο.[i]

Το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου διερευνούσε τους παράγοντες ζήτησης επιβατικών αυτοκινήτων στην Ελλάδα. Τα επιβατικά αυτοκίνητα είναι αγαθά με πολύ υψηλή δαπάνη αγοράς, ακόμη κι όταν παρέχονται πιστωτικές διευκολύνσεις. Η ζήτησή τους δεν μπορεί να ικανοποιηθεί από τις χαμηλές εισοδηματικές τάξεις κι επομένως, στα μέσα της δεκαετίας του '60, αποτελεί κυρίως ζήτηση των αστικών κέντρων.[ii] Η αναλογία μεταξύ Αθήνας και επαρχίας ευνοούσε υπέρμετρα την Πρωτεύουσα:

Περιοχές	**Κυκλοφορούντα αυτοκίνητα**	**Ποσοστό αυτοκινήτων**	**Αναλογία ανά 100 κατοίκους**
Περιφέρεια Πρωτεύουσας	31.082	73,76%	168
Υπόλοιπο Νομού Αττικής	488	1,15%	24
Περιφέρεια Θεσσαλονίκης	3.498	8,30%	73
Νομός Αχαΐας	604	1,43%	25
Νομός Χανίων	293	0,69%	22
Νομός Μαγνησίας	376	0,89%	23
Λοιπή Ελλάδα	5.798	13,75%	11
Σύνολο	**42.139**	**100%**	**50**

Κυκλοφορούντα αυτοκίνητα, ΕΣΥΕ, 1961

Τα Ι.Χ. βρίσκονταν σε σαφή ανοδική πορεία από τα μέσα του 20ου αιώνα και μετά. Το 1939 αποτελούσαν το 16% του συνόλου των αυτοκινήτων πανελλαδικά, το 1954 η ποσοστιαία συμμετοχή των Ι.Χ. φθάνει το 24,9%, το

[i] Κωνσταντίνος Ηλ. Κεβόρκ (Υφηγητής Στατιστικής), Α. Σ. Σπαρτίδης και Π.Θ. Τζωρτζόπουλος, *Η ζήτησις διαρκών καταναλωτικών αγαθών, Οικονομετρική διερεύνησις,* Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνσις Οικονομικών Μελετών, Σειρά Ειδικών Μελετών 10, Αθήναι, 1964.
[ii] ο.π., σσ. 19-20.

1956 το 33,3%, το 1961 το 44% και το 1962 είναι πλέον το 46,1% του συνόλου.[i]

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου των Κεβόρκ, Σπαρτίδη, Τζωρτζόπουλου αναφερόταν στη διείσδυση των ηλεκτρικών μαγειρείων, των ηλεκτρικών ψυγείων και των ηλεκτρικών πλυντηρίων. Το 1954 η συνολική δαπάνη για μαγειρεία ανερχόταν στα 64 εκατ. δραχμές, αποτελούσε λοιπόν το 0,13% της Εθνικής Ιδιωτικής Κατανάλωσης. Το 1962 είχε ανέλθει στα 198 εκατ. δρχ., ποσοστό 0,24% της συνολικής:[ii]

Έτος	Συνολική δαπάνη για μαγειρεία	Εθνική ιδιωτική κατανάλωση
1954	64	47.239
1955	54	51.460
1956	66	59.927
1957	87	63.864
1958	102	67.722
1959	111	68.571
1960	114	73.132
1961	163	78.625
1962	198	81.000

Συνολική δαπάνη για μαγειρεία σε εκατ. δραχμές (σε τιμές 1964)

Την περίοδο εκείνη η ΔΕΗ ευνοούσε την αγορά οικιακών ηλεκτρικών συσκευών αξίας μέχρι 6.000 δρχ., κυρίως μαγειρεία (ηλεκτρικές κουζίνες). Οι ηλεκτρικές κουζίνες εγχώριας παραγωγής οι οποίες πουλήθηκαν ήταν:[iii]

Έτος	Πωληθέντα μαγειρεία
1954-56	3.500[iv]
1957	5.800
1958	8.400
1959	13.500
1960	15.500
1961	28.800
1962	33.000

Πωληθέντα τεμάχια ηλεκτρικών κουζινών

[i] Κωνσταντίνος Ηλ. Κεβόρκ (Υφηγητής Στατιστικής), Α. Σ. Σπαρτίδης και Π.Θ. Τζωρτζόπουλος, *Η ζήτησις διαρκών καταναλωτικών αγαθών, Οικονομετρική διερεύνησις,* Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνσις Οικονομικών Μελετών, Σειρά Ειδικών Μελετών 10, Αθήναι, 1964, σ. 22.
[ii] ο.π., σ. 141.
[iii] ο.π., σ. 144.
[iv] Μέσος όρος τριετίας.

Με έξυπνη εμπορική τακτική και οικονομικό τιμολόγιο ο οικιακός εξηλεκτρισμός επιταχυνόταν. Μέχρι τον Αύγουστο του 1956 η ΔΕΗ ανέλαβε την ηλεκτροδότηση των πλέον σημαντικών επαρχιακών κέντρων, με συνολικό πληθυσμό 800 χιλιάδες περίπου κατοίκους. Ταυτόχρονα εισήγαγε ενιαίο τιμολόγιο για την προώθηση του οικιακού εξηλεκτρισμού, ενώ τα τιμολόγια των τοπικών εταιρειών ήταν απαγορευτικά για τη χρήση μαγειρείων.[i] Το 1959 εισπράχθηκαν δόσεις μέσω της ΔΕΗ ύψους 2,4 εκατ. δραχμών για είδη ηλεκτρικών εφαρμογών (οικιακών συσκευών). Το 1960 εισπράχθηκαν για ηλεκτρικές συσκευές δόσεις ύψους 4,2 εκατ. δρχ., το 1961 δόσεις 5 εκατ. δρχ. και το 1962 δόσεις 5,7 εκατ. δρχ.

Στα πρώτα χρόνια της προσπάθειας διάδοσης των ηλεκτρικών κουζινών η ζήτηση περιοριζόταν, σχεδόν αποκλειστικά, στην περιφέρεια της Πρωτεύουσας. Όμως από το 1958 και μετά η ζήτηση αυξάνεται και εκτός της Πρωτεύουσας, κυρίως όμως σε αστικά και ημιαστικά κέντρα, ενώ η ύπαιθρος - χωριά κάτω των 2.000 κατοίκων – εμφάνιζε μη αξιόλογη ζήτηση. Η ζήτηση μαγειρείων κινήθηκε παράλληλα με την αύξηση του αριθμού συνδρομητών του τιμολογίου Τ3, το οποίο διευκόλυνε τη χρήση ηλεκτρικού μαγειρείου:[ii]

Έτος	Αριθμός συνδρομητών τιμολογίου Τ3	Σύνολο πωλήσεων	Ζήτηση εκτός Πρωτεύουσας
1954	60.200	-	-
1956	82.700	26.800	4.300
1958	109.700	42.100	15.100
1960	139.000	52.600	23.300
1962	180.600	82.500	40.900

Ζήτηση μαγειρείων

Παρά τη σημαντικότατη αύξηση της ζήτησης το ποσοστό των οικογενειών που είχαν εφοδιαστεί με ηλεκτρικά μαγειρεία ήταν στην Πρωτεύουσα 35%, ενώ στις λοιπές αστικές και ημιαστικές περιοχές μόλις που πλησίαζε το 12%.[iii] Οι καταναλωτές συνήθιζαν να χρησιμοποιούν υποκατάστατα της ηλεκτρικής κουζίνας, όπως το μαγειρείο *αεριόφωτος* και το μαγειρείο *υγραερίου*. Το 1961 οι συνδρομητές αεριόφωτος οικιακής χρήσης στην Αθήνα και τον Πειραιά ήταν 17.426. Αλλά ο πιο μεγάλος ανταγωνιστής του ηλεκτρισμού ήταν το υγραέριο. Το 1954 η κατανάλωση υγραερίου περιοριζόταν στους 195 τόννους

[i] Κωνσταντίνος Ηλ. Κεβόρκ (Υφηγητής Στατιστικής), Α. Σ. Σπαρτίδης και Π.Θ. Τζωρτζόπουλος, *Η ζήτησις διαρκών καταναλωτικών αγαθών, Οικονομετρική διερεύνησις*, σ. 144.
[ii] ο.π., σ. 145.
[iii] ο.π., σ. 147.

πανελλαδικά. Το 1961 είχε εξακοντιστεί στους 13.800 τόννους. Ο πιο διαδεδομένος τύπος μαγειρείου υγραερίου ήταν με 2 ή 3 εστίες χωρίς φούρνο.[i]

Το ηλεκτρικό ψυγείο ήταν μια δυναμική νέα τεχνολογία. Από το 1958 και μετά, η αύξηση της ζήτησης ηλεκτρικών ψυγείων είναι αλματώδης, ώστε η ζήτηση υπερδεκαπλασιάζεται από το 1954 ως το 1962. Από το 1954 ως το 1962 οι πωλήσεις ηλεκτρικών ψυγείων κινήθηκαν ως εξής:

	Εγχώρια ψυγεία	Εισαγόμενα
1954	770	3.800
1955	720	4.600
1956	800	6.060
1957	920	6.410
1958	3.700	7.970
1959	8.600	8.810
1960	22.000	7.490
1961	32.000	6.360
1962	38.100	10.150

Πωληθέντα τεμάχια ηλεκτρικών ψυγείων

Η εγχώρια παραγωγή σημείωνε σταδιακά πολύ καλύτερες πωλήσεις από τα εισαγόμενα ψυγεία. Η ίδια διαπίστωση προκύπτει κι από τη συνολική δαπάνη για την αγορά ψυγείων, ενώ η προσεκτική ανάγνωση και σύγκριση των πινάκων για τις πωλήσεις τεμαχίων ψυγείων και τη συνολική δαπάνη γι' αυτά φανερώνει ότι τα εγχώρια ψυγεία ήταν κατά μέσο όρο φθηνότερα μόνο μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '50. Στις αρχές της δεκαετίας του '60 η διαφορά στη δαπάνη μεταξύ εισαγόμενων και εγχώριων είναι ανάλογη των πωλήσεων:

Έτος	Συνολική δαπάνη για εγχώρια ψυγεία	Συνολική δαπάνη για εισαγόμενα ψυγεία
1954	9	44
1955	8	54
1956	8	77
1957	9	90
1958	32	107
1959	71	108
1960	186	83
1961	288	67
1962	354	100

Συνολική δαπάνη για ηλεκτρικά ψυγεία (σε εκατομμύρια δραχμές)

[i] Κωνσταντίνος Ηλ. Κεβόρκ (Υφηγητής Στατιστικής), Α. Σ. Σπαρτίδης και Π.Θ. Τζωρτζόπουλος, *Η ζήτησις διαρκών καταναλωτικών αγαθών, Οικονομετρική διερεύνησις*, σσ. 147-48.

Η θεαματική άνοδος των πωλήσεων ηλεκτρικών ψυγείων συμπίπτει, όπως και στην περίπτωση των μαγειρείων, με τη βελτίωση των όρων διακανονισμού της αξίας τους (καθώς το 1958-9 το μέγιστο όριο αποπληρωμής έφθασε στις 18 μηνιαίες δόσεις και το 1961-2 τις 24-30 μηνιαίες δόσεις), την ανάληψη από τη ΔΕΗ της ηλεκτροδότησης σημαντικών επαρχιακών κέντρων, την επέκταση του ενιαίου τιμολογίου της ΔΕΗ σε όλες σχεδόν τις επαρχίες, την επιτάχυνση της επέκτασης του δικτύου σ' αυτές τις περιοχές και την παράλληλη είσπραξη, μαζί με τους μηνιαίους λογαριασμούς, ληγόντων γραμματίων από την αγορά ειδών ηλεκτρισμού.[i]

Οι διαφορετικές καταναλωτικές προτιμήσεις μεταξύ εισαγόμενων ψυγείων και μαγειρείων οφείλονταν, σύμφωνα με τους ερευνητές της Τράπεζας, στην υπερδιπλάσια κατά μέσο όρο τιμή του ψυγείου εν σχέσει προς τα μαγειρεία. Γι' αυτό το λόγο μεγάλη προτίμηση στα ηλεκτρικά ψυγεία έδειχναν οι πιο πλούσιες τάξεις. Επίσης, η εγχώρια παραγωγή δεν διέθετε μέχρι τη δεκαετία του '50 ηλεκτρικά ψυγεία μικρού και μεγάλου μεγέθους, ενώ την τετραετία 1958-1962 οι τιμές των εισαγόμενων ψυγείων σημείωσαν μεγαλύτερη κάμψη από τα εισαγόμενα μαγειρεία.

Σε μια μερίδα καταναλωτών επικρατούσε η αντίληψη ότι τα εισαγόμενα είναι ποιοτικά ανώτερα. Στην περίπτωση όμως των πλυντηρίων δεν έμπαινε θέμα επιλογής, αφού στην αρχή δεν υπήρχαν εγχώρια προϊόντα. Εξάλλου, η ζήτηση πλυντηρίων εμφανίστηκε μόλις το 1955, δηλαδή παρουσίασε καθυστέρηση σε σύγκριση με τα μαγειρεία και τα ψυγεία. Η ζήτηση μέχρι το 1962 κινήθηκε με τον ακόλουθο ρυθμό:[ii]

1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
1.180	3.370	4.500	4.370	3.590	4.818	5.841	8.850

Πωληθέντα τεμάχια πλυντηρίων

Δεν είχαμε αλματώδη αύξηση ζήτησης πλυντηρίων, επειδή δεν είχαμε εγχώρια παραγωγή, υποστήριζαν οι συγγραφείς της έρευνας.[iii]

[i] Κωνσταντίνος Ηλ. Κεβόρκ (Υφηγητής Στατιστικής), Α. Σ. Σπαρτίδης και Π.Θ. Τζωρτζόπουλος, *Η ζήτησις διαρκών καταναλωτικών αγαθών, Οικονομετρική διερεύνησις,* Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνσις Οικονομικών Μελετών, Σειρά Ειδικών Μελετών 10, Αθήναι, 1964, σσ. 147-48.
[ii] ο.π., σσ. 154-55.
[iii] ο.π., σ. 155.

Η συνολική δαπάνη για πλυντήρια ήταν κατά πολύ μικρότερη από την αντίστοιχη για ψυγεία και μαγειρεία:

1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
8	23	31	32	26	34	42

Συνολική δαπάνη για πλυντήρια σε εκατομμύρια δραχμές

Στις αρχές της δεκαετίας του πενήντα, το κοινό σημείο ανάμεσα στο πλυντήριο και το ραδιόφωνο ήταν η απουσία εγχώριας παραγωγής. Όπως όμως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, το ραδιόφωνο είχε διαδοθεί πάρα πολύ στην Ελλάδα. Οι εισαγωγές ραδιοφωνικών συσκευών και ανταλλακτικών ήταν οι μεγαλύτερες εισαγωγές στον τομέα της σύγχρονης τεχνολογίας. Από το 1953 μέχρι το 1962 οι εισαγωγές ραδιοφώνων υπερτριπλασιάστηκαν, αν και επρόκειτο για μια προ πολλού καθιερωμένη τεχνολογία:

Έτος	**Εισαγωγές ραδιοφώνων**
1953	63.397
1954	106.109
1955	86.860
1956	113.428
1957	123.512
1958	122.045
1959	109.742
1960	123.412
1961	135.801
1962	219.162

Κεβόρκ, Σπαρτίδης, Τζωρτζόπουλος, σ. 204

Στα μέσα του 20ου αιώνα το ραδιόφωνο ήταν η πιο *μαζική* αστικοποιητική τεχνολογία στην Ελλάδα. Τους ρυθμούς πωλήσεων ραδιοφώνων δεν τους έφτανε καμιά άλλη τεχνολογία, ούτε κι αυτός ακόμη ο γοργά αναπτυσσόμενος τομέας των ηλεκτρικών ψυγείων. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Εθνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας, τα οποία παρατίθενται στο βιβλίο των Κεβόρκ, Σπαρτίδη, Τζωρτζόπουλου,[i] στις αρχές της δεκαετίας του ’60 υπήρχαν στην

[i] Κωνσταντίνος Ηλ. Κεβόρκ (Υφηγητής Στατιστικής), Α. Σ. Σπαρτίδης και Π.Θ. Τζωρτζόπουλος, *Η ζήτησις διαρκών καταναλωτικών αγαθών, Οικονομετρική διερεύνησις,* Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνσις Οικονομικών Μελετών, Σειρά Ειδικών Μελετών 10, Αθήναι, 1964, πίναξ 3, σ. 205.

Ελλάδα 81 ραδιόφωνα ανά 1.000 κατοίκους. Στην Πρωτεύουσα και σε μερικούς νομούς της επαρχίας η αναλογία ήταν ακόμη μεγαλύτερη:

Περιοχές	Αριθμός ραδιοφώνων ανά 100 νοικοκυριά
Περιφέρεια Πρωτεύουσας	55
Νομός Μαγνησίας	37
Ν. Θεσσαλονίκης	30
Ν. Αχαΐας	28
Ν. Καβάλας	27
Ν. Ζακύνθου	16
Ν. Θεσπρωτίας	14
Ν. Φωκίδας	15
Ν. Χαλκιδικής	15
Ν. Ευρυτανίας	7

Κεβόρκ, Σπαρτίδης, Τζωρτζόπουλος, σ. 205

Στην περίπτωση του ραδιοφώνου, η μεγάλη του διάδοση σε συνδυασμό με την προσιτή του τιμή συντελούσε στην κάλυψη μεγάλων χασμάτων στην πρόοδο του εκσυγχρονισμού της επαρχίας. Η Πρωτεύουσα, για παράδειγμα, διέθετε εκατοντάδες φορές περισσότερα αυτοκίνητα από τους περισσότερους επαρχιακούς νομούς, είχε όμως μόνο 8 φορές περισσότερα ραδιόφωνα από το νομό Ευρυτανίας, 4 φορές περισσότερα από το νομό Θεσπρωτίας, όπου καταγράφονταν οι μικρότεροι αριθμοί ραδιοφώνων.

Το ραδιόφωνο διείσδυσε από πολύ νωρίς στην ελληνική ύπαιθρο με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο. Η πιο σημαντική λειτουργία του ήταν ότι μετέφερε το μήνυμα της ενοποίησης του οικονομικού χώρου της επικράτειας και της κοινής προσπάθειας για το μέλλον. Κανένα άλλο τεχνολογικό μέσο δεν είχε την επιρροή του ραδιοφώνου, η οποία αμφισβητήθηκε μόνο μετά την εισαγωγή της τηλεόρασης. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ραδιόφωνο είχε ήδη σημειώσει τεράστια επιτυχία σε όλη την υφήλιο:

ΗΠΑ	Καναδάς	Σουηδία	Δανία	Δ. Γερμανία	Βρετανία
944	452	367	333	308	290

Ιρλανδία	Ιταλία	Ιαπωνία	Πορτογαλία	Ισπανία	Ελλάδα
174	126	157	93	90	81

Ζήτηση ραδιοφώνων ανά 1.000 κατοίκους

7.2.1. Το αυτοκίνητο όχημα στα μεταπολεμικά χρόνια

Σε όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής εποχής και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960 η κυκλοφορία των αυτοκινήτων στην Ελλάδα παρέμενε σε χαμηλά επίπεδα. Σύμφωνα με τη στατιστική έρευνα συγκοινωνιών και επικοινωνιών της ΕΣΥΕ τα αυτοκίνητα που βρίσκονταν σε κυκλοφορία κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 αυξάνονταν σε αριθμό αλλά με αργούς ρυθμούς.

Τα επιβατικά αυτοκίνητα ήταν σχεδόν τα μισά σε αριθμό από το σύνολο των αυτοκινήτων. Διαπιστώνουμε έτσι με βεβαιότητα ότι δεν είχε αρχίσει ακόμα η εποχή του αυτοκινήτου στην Ελλάδα. Το 1954 κυκλοφορούσαν στην Ελλάδα 39.346 αυτοκίνητα, από τα οποία τα 15.110 ήταν επιβατικά. Κυκλοφορούσαν επίσης και 7.585 μοτοσυκλέτες.

Έτος	Αυτοκίνητα (σύνολο)	Επιβατικά	Μοτοσυκλέτες
1954	39.346	15.110	7.585
1956	49.893	22.700	12.051
1961	94.845	48.834	33.303
1962	108.705	56.893	37.498
1963	124.693	67.576	41.719
1964	147.450	81.617	44.471
1965	177.672	104.257	49.439
1966	203.841	122.479	53.865

Δελτίον Στατιστικής Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1967, ΕΣΥΕ[i]

Δώδεκα χρόνια μετά ο συνολικός αριθμός των αυτοκινήτων είχε ανέλθει σε 203.841, από τα οποία τα 122.479 ήταν επιβατικά.[ii] Το 1966 η αναλογία των αυτοκινήτων ανά κάτοικο της χώρας παρουσιαζόταν μέτριου μεγέθους (1:33). Αν μάλιστα λαμβάναμε υπόψη μόνο τα επιβατικά αυτοκίνητα τότε η αναλογία έπεφτε στο 1:70. Διαπιστώναμε πάντως πρόοδο με το πέρασμα του χρόνου.

Έτος	1954	1956	1961	1962	1963	1964	1965	1966
Σύνολο αυτοκινήτων	168	130	65	58	51	44	38	33
Επιβατικά αυτοκίνητα	523	354	172	149	125	104	82	70

Αριθμός κατοίκων του συνόλου της χώρας ανά αυτοκίνητο όχημα

[i] Δεν περιλαμβάνονται αυτοκίνητα Ενόπλων Δυνάμεων, Σωμάτων Ασφαλείας, Πυροσβεστικής Υπηρεσίας, κλπ.
[ii] Βασίλειον της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, *Δελτίον Στατιστικής Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1967,* Αθήναι, 1969, σ. 12.

Τα επιβατικά Ι.Χ. δεν ήταν πολύ διαδεδομένα στην Ελλάδα. Μέσα στο σύνολο των 203.841 αυτοκινήτων που κυκλοφορούσαν το 1966 στην Ελλάδα περιλαμβάνονταν 8.980 λεωφορεία, 122.479 επιβατηγά και 72.382 φορτηγά. Από το συνολικό αριθμό των 122.479 επιβατηγών αυτοκινήτων που υπήρχαν στην Ελλάδα, στις 31 Δεκεμβρίου 1966, ιδιωτικής χρήσης ήταν τα 114.022, ενώ άλλα 4.304 επιβατηγά ήταν δημόσιας χρήσης και άλλα 4.153 ήταν ταξί.

Εξάλλου ένα μέρος των αναγκών μετακίνησης κάλυπτε η μοτοσυκλέτα. Στα τέλη του 1966, υπήρχαν 43.703 επιβατηγοί μοτοσυκλέτες και 10.162 φορτηγοί μοτοσυκλέτες. Πολλές μοτοσυκλέτες που ήταν τρίκυκλες χρησιμοποιούνταν ως φορτηγά.[i]

Σύνολο επιβατηγών Μοτοσυκλετών	**43.703**
Επιβατηγοί μοτοσυκλέτες Ι.Χ. δίκυκλες	33.547
Επιβατηγοί μοτοσυκλέτες Ι.Χ. τρίκυκλες	10.156
Σύνολο φορτηγών μοτοσυκλετών (τρικύκλων)	**10.162**
Τρίκυκλοι φορτηγοί μοτοσυκλέτες Ι.Χ.	4.586
Τρίκυκλοι φορτηγοί μοτοσυκλέτες Δ.Χ.	5.576

Μοτοσυκλέτες, ΕΣΥΕ 1966

Το πέρασμα από τη δεκαετία του 1960 σε κείνη του 1970 συνοδεύτηκε από την άνοδο της κυκλοφορίας των αυτοκινήτων στους ελληνικούς δρόμους, χωρίς τόσο σημαντική μεγέθυνση της κυκλοφορίας των μοτοσυκλετών. Στα τέλη του 1973, κυκλοφορούσαν στην Ελλάδα 58.331 επιβατηγοί μοτοσυκλέτες και 21.697 φορτηγοί. Επίσης, το 1973 υπήρχε στην Ελλάδα ένα επιβατικό αυτοκίνητο για κάθε 25 κατοίκους της χώρας.[ii]

Έτος	**Αυτοκίνητα (σύνολο)**	**Επιβατικά**	**Μοτοσυκλέτες**
1967	233.713	144.434	58.224
1968	267.694	169.985	62.708
1969	302.751	195.264	66.185
1970	344.800	226.893	69.246
1971	393.291	264.028	72.394
1972	445.639	303.109	75.877
1973	509.482	346.733	80.028

Αυτοκίνητα οχήματα σε κυκλοφορία, ΕΣΥΕ

[i] *Δελτίον Στατιστικής Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1967,* ο.π., σ. 13.
[ii] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1974,* Αθήνα, 1976, σ. 35-36.

7.2.2. Αυτοκίνητο, ύπαιθρος και τουρισμός

Το έναυσμα για την επικράτηση της ιδιωτικής χρήσης του αυτοκινήτου δόθηκε στην Αθήνα, και σε άλλες πόλεις, στις αρχές της δεκαετίας του πενήντα. Ο αποκλειστικός διάδρομος των τραμ στη μεσαία νησίδα της λεωφόρου Αμαλίας, ακριβώς δίπλα στην πλατεία Συντάγματος, καταργείται από το 1953. Με μια πολιτική απόφαση - μοιραία για τη διαμόρφωση του αστικού τοπίου - ο διάδρομος αποκλειστικής κυκλοφορίας των τραμ καταστράφηκε προς όφελος των ΙΧ.[i]

Με τέτοιες πολιτικές αποφάσεις, όπως διαπίστωναν οι προοδευτικές φωνές, «παραδόθηκε το Αθηναϊκό τοπίο βορά στους οικοπεδοφάγους και τους μεγαλοϊδιοκτήτες».[ii] Η «καπιταλιστική», κατ' ουσίαν εμπορομεσιτική, ανάπτυξη παίρνει από τότε ραγδαία τροπή, και μολαταύτα, ακόμα και το 1961, μόνο στο Δήμο Αθηναίων, από τα 1300 χιλιόμετρα δρόμων εντός σχεδίου πόλεως, τα 1000 χιλιόμετρα «εξακολουθούν να είναι χωματόδρομοι και για σημαντικό ποσοστό τελείως αδιαμόρφωτοι, στη φυσική τους, δηλ. προ του σχεδίου κατάσταση».[iii]

Ήταν αναγκαία η αναδιάρθρωση λόγω της επιδίωξης για παραγωγικότητα; Επιφανειακά, ναι. Ενώ το κορνάρισμα είχε απαγορευτεί στους δρόμους της Μόσχας και καθιερωνόταν οι ζώνες ασφαλείας στην Ανατ. Γερμανία, αντίθετα, στο δυτικό κόσμο το ιδιωτικό αυτοκίνητο προβαλλόταν, καθ' εαυτό και δι' εαυτό, ως βασικός μοχλός διόγκωσης της κατανάλωσης.

Καθόλου τυχαία, αναλύσεις που δημοσιεύονταν την ίδια περίοδο,[iv] επισήμαιναν την καθυστέρηση της Ελλάδας στην χρήση του αυτοκίνητου, και συνέδεαν την αύξηση της παραγωγικότητας με την αυτοκίνηση. Η αναλογία κατοίκων κατ' αυτοκίνητο διαφοροποιούσε πολύ την Ελλάδα από άλλες ευρωπαϊκές χώρες:

---

[i] Ομάδα Έρευνας της Ιστορίας της Αθηναϊκής Συγκοινωνίας (Νάθενας Γιώργος, Κουρμπέλης Απόστολος, Βλαστός Θάνος, Κουρουζίδης Σάκης, Κατσαρέας Βασίλης, Καραμάνης Παναγιώτης, Κλώνος Αρτέμης, Κόκκινος Νάσος), *Από τα παμφορεία στο μετρό. 170 χρόνια Δημόσιες Συγκοινωνίες Αθηνών-Πειραιώς-Περιχώρων,* Μίλητος, Αθήνα, 2007.

[ii] *Το συγκοινωνιακό πρόβλημα της Αθήνας,* Έκδοση ΕΔΑ Αθήνας, Σεπτέμβριος 1961.

[iii] ο.π., σσ. 4-5.

[iv] Ν. Γόρδιος (οικονομικός σύμβουλος Υπουργείου Συγκοινωνιών και Δημοσίων Έργων), *Η παραγωγικότης των οδών,* Αθήνα, 1961.

Κάτοικοι κατ' αυτοκίνητο όχημα (1958)	**Κατά δίκυκλο ή τρίκυκλο όχημα**	**Κατ' αυτοκίνητο ιδιωτικής Χρήσης**	**Κατ' αυτοκίνητο πάσης κατηγορίας**
Αυστρία	12	25	7
Βέλγιο	16	14	7
Φινλανδία	49	31	15
Γαλλία	8	10	4
Δυτική Γερμανία	13	18	7
Ελλάδα	419	225	93
Ιταλία	15	34	9
Ολλανδία	11	27	7
Νορβηγία	27	20	9
Πορτογαλία	356	69	41
Ισπανία	79	153	42
Σουηδία[i]	13	8	6
Ελβετία	20	13	7
Μ. Βρετανία	33	11	7

Annual Bulletin of Transports Statistics for Europe,
United Nations, Geneva, 1959.

Σχολιάζοντας τα στατιστικά δεδομένα ο Ν. Γόρδιος,[ii] παρατηρούσε ότι στην Ελλάδα ο εξοπλισμός σε μεταφορικά μέσα ήταν πενιχρός και μικρής δυναμικότητας. Για να υποστηρίξει την ενίσχυση της εισαγωγής αυτοκινήτων και την επέκταση του οδικού δικτύου, παρατηρούσε ότι οι άμεσες επιδράσεις του οδικού δικτύου στην παραγωγή προκύπτουν από την επιμήκυνση και ολοκλήρωση της παραγωγικής διαδικασίας και τη μείωση του κόστους, καθώς και από την αύξηση της προστιθέμενης αξίας, της εθνικής παραγωγής και του εθνικού εισοδήματος. Επίσης, οι οδικοί άξονες θα αύξαναν την απασχόληση, επειδή θα μεγέθυναν την ενεργό ζήτηση.[iii]

Επιπλέον, έμμεσες παραγωγικές επιδράσεις του οδικού δικτύου θα προέκυπταν από τη δημιουργία νέων απασχολήσεων για τη συντήρηση του δικτύου και των κυκλοφοριακών μέσων, από τη δημιουργία νέων εδαφικών αξιών, από τον περιορισμό των κυκλοφοριακών ατυχημάτων, από την

[i] Το έτος 1956.
[ii] *Η παραγωγικότης των οδών,* Αθήνα, 1961, σ. 29.
[iii] ο.π., σσ. 53-56.

οικονομία χρόνου, καυσίμων και φθορών, από την παραγωγική επέκταση και τη μεταβολή της παραγωγικής διάρθρωσης, της μορφής οργάνωσης της παραγωγής και της αύξησης της παραγωγικότητας.[i] Ακόμα, η δημιουργία παραγωγικού οδικού δικτύου θα συνέβαλε στη δημιουργία μεγάλων μονάδων παραγωγής και στην αύξηση της παραγωγικότητας με την εισαγωγή τεχνολογικής προόδου, με τη διεύρυνση και την ειδίκευση του γεωγραφικού, κοινωνικού και εσωτερικού καταμερισμού, με την αύξηση της ποσότητας και της ποιότητας του μηχανικού εξοπλισμού, με την εισαγωγή οργανωτικών νεωτερισμών και, γενικά, με τις οικονομίες παραγωγής μεγάλης κλίμακας.[ii]

Την ίδια περίπου εποχή, στην ονομαστή «Στέγη της Ευρώπης», τις Άλπεις, σκάβονταν δυο μεγάλες αυτοκινητοσήραγγες που θα συνέδεαν την Ελβετία με τη Γαλλία (μήκος 21 χλμ.) και την Ιταλία (18 χλμ.). Οι δύο αυτοκινητόδρομοι των Άλπεων θα εξυπηρετούσαν το 1964 ο καθένας 300.000 οχήματα το χρόνο.[iii] Συγκριτικά, ακόμα και στα τέλη της δεκαετίας του 1950, η εθνική οδός Αθήνας-Θεσσαλονίκης ακολουθούσε μια πολύ ανώμαλη διαδρομή, μέσα από ορεινές περιοχές, φθάνοντας σε υψόμετρα 1000-1200 μέτρων στα στενά του Σαρανταπόρου και της Ζωοδόχου Πηγής.

Σχολιάζοντας την κατασκευή της διέλευσης των Τεμπών, ο Φρανκ Γκρίσμερ, τέως αρχηγός της Αμερικάνικης Οικονομικής Αποστολής, επισήμαινε ότι η συνολική δαπάνη θα υπερέβαινε τα 150 εκατ. δραχμές, από τα οποία 121,5 εκατ. δρχ. «διετέθησαν υπό της Αμερικανικής Οικονομικής Αποστολής εις την Ελλάδα, εκ του προϊόντος της διαθέσεως των εισαγομένων αγροτικών εφοδίων εξ Ηνωμένων Πολιτειών». Έτσι, η διαδρομή Λάρισα-Θεσσαλονίκη θα συντομευόταν κατά 80 χιλιόμετρα, ενώ «η έλλειψις κλίσεων και η συγχρονισμένη κατασκευή του νέου δρόμου θα επιτρέπουν πολύ μεγαλυτέραν ταχύτητα εις τα οχήματα». Συγχρόνως, το γενικό κόστος μεταφοράς αγροτικών και βιομηχανικών προϊόντων θα μειωνόταν και η οικονομική ανάπτυξη θα επιταχυνόταν.[iv] Στην πραγματικότητα, η επέκταση του οδικού δικτύου και η εισαγωγή του αυτοκινήτου επρόκειτο να συμβάλουν

[i] *Η παραγωγικότης των οδών,* ο.π.
[ii] Ν. Γόρδιος (οικονομικός σύμβουλος Υπουργείου Συγκοινωνιών και Δημοσίων Έργων), *Η παραγωγικότης των οδών,* Αθήνα, 1961, σ. 68.
[iii] Χ. Γ. Χ., «Εντυπώσεις και σκίτσα από ένα τουριστικό ταξίδι. Διασχίζοντας... τη Δυτική Ευρώπη. Γ΄ - Ελβετία», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 105, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1963.
[iv] Φρανκ Γκρίσμερ (τέως Αρχηγός της Αμερικάνικης Οικονομικής Αποστολής), «Η νέα οδός Λαρίσης-Τεμπών-Κατερίνης», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 54-55, Ιούνιος-Ιούλιος 1958, σ. 9.

και σε περιορισμένης εμβέλειας αναπτυξιακές επιλογές. Ο τουρισμός θα μπορούσε να προωθηθεί πιο γρήγορα με το αυτοκίνητο. Είχε από τότε παρατηρηθεί ότι η τουριστική κίνηση αυξανόταν στις ευρωπαϊκές χώρες που είχαν αναπτυγμένη οδική κυκλοφορία. Όπως έγραφε το 1958 ο αξιωματικός της Τροχαίας Κ. Αντωνίου,[i] η Ιταλία, χάρη στο άρτιο και κατάλληλο οδικό δίκτυο, πετύχαινε το 1956 «υπερκορεσμό τουριστικής κίνησης». Ο πρωτεργάτης του περιηγητισμού στην Ελλάδα, Θεόδωρος Πετρακόπουλος, τόνιζε στις 12 Μαρτίου 1958: «Τα δύο σκέλη του τουρισμού είναι η συγκοινωνία και το ξενοδοχείον».[ii]

Την ίδια εποχή, η υπερπαραγωγή αυτοκινήτων σε παγκόσμιο επίπεδο ασκούσε τεράστιες πιέσεις για την εισαγωγή αυτοκινήτων παντού, σε κάθε χώρα: Το 1960, μόνο στις ΗΠΑ, είχαν κατασκευαστεί 7,9 εκατομμύρια αυτοκίνητα, το 1961 κατασκευάστηκαν 6,6 εκατομμύρια, και το 1962 η αμερικάνικη παραγωγή ανήλθε στα 8,1 εκατομμύρια αυτοκίνητα.[iii] Η κατανάλωση στις ΗΠΑ ήταν κι αυτή τεράστια, σε σύγκριση με τον υπόλοιπο κόσμο. Μια στατιστική του 1958 υπολόγιζε ότι την 1-1-58 κυκλοφορούσαν στις ΗΠΑ 55,9 εκατ. επιβατικά, 10,66 εκατ. φορτηγά αυτοκίνητα και 2,68 εκατ. λεωφορεία.

Στον Καναδά το 1958 υπήρχαν 3,4 εκατ. επιβατικά, 1,03 εκατ. φορτηγά και 13.500 λεωφορεία, ενώ στην υπόλοιπη αμερικάνικη ήπειρο κυκλοφορούσαν 2,07 εκατ. επιβατικά, 1,42 εκατ. φορτηγά και 126.200 λεωφορεία. Το 1958 στην Ευρώπη υπήρχαν 16,45 εκατ. επιβατικά αυτοκίνητα, 7,92 εκατ. φορτηγά

[i] Κ. Α. Αντωνίου (τέως διευθυντής Αστυνομίας Τροχαίας Θεσσαλονίκης, Ταγματάρχης Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής), *Προβλήματα από το Κυκλοφοριακόν Μέτωπον,* Θεσσαλονίκη, 1958, σ. 32.
[ii] «Πετρακόπουλος Θεόδωρος», *Βοβολίνη Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν,* Έκδοσις «Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως», τόμος Β, Αθήναι, σ. 436.
[iii] Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων, *Δελτίον Πληροφοριών,* Έτος Β΄, Αρ. 25, 15 Ιουλίου '63, Αρχείο Βοβολίνη, σ. 22.

και 273.000 λεωφορεία.[i] Αργότερα, γύρω στα 1965, η δυτικογερμανική αυτοκινητοβιομηχανία παρήγαγε 3 εκατ. οχήματα ετησίως,[ii] ενώ ο κλάδος συγκλονιζόταν από μεγάλες απεργίες, όπως το 1965 στη British Motors Corporation, όπου συμμετείχαν 25.000 εργάτες,[iii] και το 1964 στη General Motors με 15.000 απεργούς.[iv]

Αντίθετα, η ελληνική ύπαιθρος, με εξαίρεση λίγες περιοχές και νησιά με ελκτικά αξιοθέατα, επηρεάστηκε μόνο έμμεσα, τα καλοκαίρια, από την αιτιακή αλυσίδα *υπερπαραγωγή - κατανάλωση αυτοκινήτων - διασκέδαση – υπερκατανάλωση - τουριστική κίνηση.* Γι' αυτό, τα αυτοκίνητα κυριάρχησαν στις μεγάλες πόλεις, αλλά άργησαν να γεμίσουν τους επαρχιακούς δρόμους. Υπήρχαν βέβαια αρκετά λεωφορεία, που συγκέντρωναν τους πιο φανατικούς λάτρες του εσωτερικού τουρισμού,[v] εκσυγχρονίζονταν σταδιακά, και, γύρω στα 1962, εφοδιάζονταν με μικροφωνικές εγκαταστάσεις, ενώ για τα φορτηγά υπογραφόταν συμφωνία οδικής μεταφοράς εμπορευμάτων με την Ομοσπονδιακή Γερμανία.[vi] Επίσης, το 1964 λεωφορεία και φορτηγά εφοδιάζονταν με ταχογράφο.[vii] Από αρκετά νωρίς, εξάλλου, ιδρύονταν διάφοροι συνεταιρισμοί αυτοκινητιστών:

> *Από όλην την Ελλάδα έρχονται πληροφορίαι ότι οι λεωφορειούχοι υπεραστικοί και αστικοί ήρχισαν να ιδρύουν συνεταιρισμούς ασφαλίσεως και κοινής εκμεταλλεύσεως βενζιναντλιών.*[viii]

Δεν έλειπαν όμως οι αφορμές για συγκρούσεις επαγγελματικών συμφερόντων, είτε εξαιτίας των ανταγωνιστικών δρομολογίων τουριστικών λεωφορείων[ix] ή για την ανάθεση της εκμετάλλευσης της νέας εθνικής οδού Θεσσαλονίκης-Λάρισας στους ΣΕΚ,[x] ή για τα σατανικά σχέδια των

[i] «Πόσα αυτοκίνητα εκυκλοφόρουν εις ολόκληρον τον κόσμον την 1-1-58», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 58-59, Νοέμβριος 1958.
[ii] «Η γερμανική βιομηχανία αυτοκινήτων σήμερα. 3 εκατομμύρια οχήματα ετησίως η παραγωγή της», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 128-129, Οκτώβριος- Νοέμβριος 1965, σσ. 316-317.
[iii] «Εξωτερικά Νέα», Με λίγα λόγια, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 121-122, Μάρτιος-Απρίλιος 1965, σ. 154.
[iv] «Εξωτερικά Νέα», Με λίγα λόγια, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 107-108, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1964, σ. 396.
[v] Γ. Μηλάς, «Εσωτερικός Τουρισμός», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 84, Ιανουάριος 1962, σ. 220, 246.
[vi] «Εσωτερικά Αυτοκινητιστικά Νέα», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 86-87, Μάρτιος-Απρίλιος 1962, σ. 320.
[vii] «Εσωτερικά Νέα», Με λίγα λόγια, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 114, Αύγουστος 1964, σ. 630.
[viii] «Συνεταιρισμοί», Τα σημειώματά μας, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 27-28, Μάιος-Ιούνιος 1955, σ. 13.
[ix] «Διαμαρτυρία των υπεραστικών Βορείου Ελλάδος διά την ασυδοσίαν των τουριστικών λεωφορείων», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 43-44, Μάιος-Ιούνιος 1957, σ. 26.
[x] «Ο δρόμος των Τεμπών», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 54-55, Ιούνιος-Ιούλιος 1958.

σιδηροδρόμων,[i] ή για τον «αθέμιτο» ανταγωνισμό των σιδηροδρόμων στη Βορειοδυτική Ελλάδα,[ii] ή για τα κόμιστρα και τη φορολογία:

> *Οι μέτοχοι του 39ου ΚΤΕΛ Θεσσαλονίκης διαμαρτυρήθηκαν προς το Υπουργείον Συγκοινωνιών, διότι οι ΣΕΚ, όλως αθεμίτως, εμείωσαν σε 8 δρχ. το εισιτήριον Θεσσαλονίκης – Γεφύρας, μεταβάσεως και επιστροφής, ενώ το εισιτήριον των υπεραστικών, μόνον απλής μεταβάσεως, είναι 9 δρχ. …*[iii]

> *… Ο σιδηρόδρομος, ο οποίος έχει φορολογικάς και τελωνειακάς ατελείας, έχει πλήρες οδικόν δίκτυον και τεραστίας οικονομικάς διευκολύνσεις, παρουσιάζει πάντοτε ζημίαν 20-30%, την οποίαν δυστυχώς καταβάλλει ο Ελληνικός λαός εις τον κρατικόν προϋπολογισμόν. Πώς είναι δυνατόν το υπεραστικόν λεωφορείον, το οποίον αντιθέτως έχει φορολογικάς επιβαρύνσεις, τελείως κατεστραμμένον οδικόν δίκτυον εις τα 60% των γραμμών του, έχει υπερτιμημένα καύσιμα, ανταλλακτικά και ελαστικά, και δεν έχει ουδεμίαν οικονομικήν ενίσχυσιν, να έχη αντιθέτως κέρδη…*[iv]

Σε ορισμένες περιπτώσεις οι λεωφορειούχοι έρχονταν αντιμέτωποι μεταξύ τους, όπως συνέβαινε με τη διένεξη των ΚΤΕΛ Πρέβεζας και Άρτας για τη γραμμή Άρτας-Πρέβεζας.[v] Άλλες φορές πάλι, οι πελατειακές τοποθετήσεις αγοραίων, φορτοταξί, φορτηγών, λεωφορείων, κλπ., ξεσήκωναν απεργίες, διαμαρτυρίες και ποικίλες άλλες αντιδράσεις.[vi] Μεσουρανούσε τότε η προσωπικότητα του Κωνσταντίνου Καραμανλή - είτε ως υπουργός Δημοσίων Έργων και Συγκοινωνιών,[vii] είτε ως πρωθυπουργός - αλλά δεν έλειπαν τα καυστικά σχόλια για τις πολιτικές του αποφάσεις, ειδικά για όσες δεν ευνοούσαν τους αυτοκινητιστές.[viii]

---

[i] «Οι λεωφορειούχοι Κοζάνης ματαιώνουν σατανικόν σχέδιον των σιδηροδρόμων», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 46-47, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1957.
[ii] «Η συγκοινωνία της Ηπείρου. Ένας παραλληλισμός της συγκοινωνίας δι' αυτοκινήτου με τον σιδηρόδρομον», Μέρος Δ΄, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 29, Ιούλιος 1955, σ. 14.
[iii] «Εσωτερικά Αυτοκινητιστικά Νέα», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 86-87, Μάρτιος-Απρίλιος 1962, σ. 320.
[iv] «Φορολογικά», Αι γνώμαι μας, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 30, Σεπέμβριος 1955, σ. 5.
[v] «Η συγκοινωνία της Ηπείρου. Ένας παραλληλισμός της συγκοινωνίας δι' αυτοκινήτου με τον σιδηρόδρομον», Μέρος Γ΄, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 27-28, Μάιος-Ιούνιος 1955, σ. 10.
[vi] «Απεργία εις Σύρον διά παράνομον τοποθέτησιν φορτοταξί», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 52-53, Απρίλιος-Μάιος 1958· «Διαμαρτυρία των φορτηγών Τρικάλων», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 52-53, Απρίλιος-Μάιος 1958.
[vii] «Διά τον κ. Υπουργόν Δημοσίων Έργων και Συγκοινωνιών. Πρέπει να σεβασθή τα δικαιώματα των αυτοκινητιστών», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 29, Ιούλιος 1955, σ. 1.
[viii] «Η κυβέρνησις Καραμανλή και οι αυτοκινητισταί», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 33, Δεκέμβριος 1955, σσ. 3-4.

Ομολογουμένως πάντως, μερικές διεκδικήσεις προνομιούχων αυτοκινητιστών δεν ήταν κοινωφελείς αλλά είχαν ως αφετηρία το άμεσο χρηματικό κέρδος, π.χ. πρότειναν «αποσυμφόρηση» των λεωφορείων στα επαρχιακά ΚΤΕΛ, δηλαδή μείωση του αριθμού τους.[i] Άλλοτε πάλι όμως, τα ΚΤΕΛ ανακούφιζαν το κοινό, όπως στην περίπτωση των μαθητικών εισιτηρίων στο ΚΤΕΛ Θεσσαλονίκης, όπου ίσχυε έκπτωση 50%.[ii]

Χωρίς υπερβολή πάντως, οι αντιδικίες για τις μεταφορές ήταν καθημερινές και ευρύτατες, ειδικά όπου υπήρχαν μεγάλα κέρδη, π.χ. τουρισμός. Σε ορισμένες περιπτώσεις ακτοπλοϊκές εταιρείες, κόμματα και τοπικοί πολιτευτές, φέρονταν ότι σχετίζονταν με τον αποκλεισμό της Πάτρας από τις πορθμειακές γραμμές αλλά και με την «καθολική ανασκαφή» οδικών αρτηριών, για να εκμεταλλευτούν την τουριστική κίνηση:

> *Λοιπόν, φέτος το καλοκαίρι ακούστηκαν από εκατοντάδες ξένων αυτοκινητιστών που απεβιβάσθησαν στην Ηγουμενίτσα δριμύτατα σχόλια και μεγάλα παράπονα, διότι δεν τους είπαν εγκαίρως για τα χάλια της οδού από Ιωάννινα και κάτω. Γέμιζαν αυτοί, τ' αυτοκίνητά τους και οι αποσκευές τους οκάδες σκόνη και τα συνεργεία Άρτης, Αγρινίου, Μεσολογγίου και Πατρών ακόμη έκαναν χρυσές δουλειές από κομμένες σούστες, σπασμένα αμορτισέρ, τιμόνια, βάσεις μηχανών και ό,τι άλλο μπορούσε να χαλάσει από τ' αλύπητα τραντάγματα…*
>
> *Όταν καθημερινώς τους καλοκαιρινούς μήνες, δηλαδή επί 150 έως 180 ημέρες, για να λάβωμεν υπ' όψιν μόνον την διά των πορθμείων Βρινδησίου κίνησιν, έρχονται με 30-40 αυτοκίνητα τα «Φέρυ-Μποτ» τα οποία χωράνε εκατό και πλέον…*[iii]

Αλλού η κατάσταση ήταν πολύ πιο άγρια. Σύμφωνα με το ΚΤΕΛ Κοζάνης, υπήρχαν δρόμοι στην περιοχή του με βατότητα 28%, όπως η οδός Κοζάνης-Γρεβενών, 20% (Κοζάνη-Ιωάννινα), 52% (Κοζάνη-Αμύνταιο), 55% (Κοζάνη-Φλώρινα), αλλά και δρόμοι εντελώς αδιάβατοι, όπως η οδός Κοζάνης-Αιανής.[iv] Ανάλογα προβλήματα υπήρχαν και στα ΚΤΕΛ Καβάλας,[i]

[i] «Υπό ποίας συνθήκας εργάζονται τα υπεραστικά λεωφορεία της Χώρας. Ανάγκη αμέσου αποσυμφορήσεως των ΚΤΕΛ. Η πραγματική κατάστασις εις το 44ον ΚΤΕΛ Καβάλας», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 32, Νοέμβριος 1955.
[ii] «Μία αρίστη πράξις», Αι γνώμαι μας, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 31, Οκτώβριος 1955.
[iii] Γ. Παυλίδης, «Αυτά που πρέπει να λέγονται και μερικά ακόμη περί Τουρισμού», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 84, Ιανουάριος 1962, σ. 236.
[iv] «Ποία η πραγματικότης εις το 22ον Κ.Τ.Ε.Λ. Κοζάνης», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 33, Δεκέμβριος 1955, σ. 19.

Θεσσαλονίκης,[ii] κ.α., όπου η βατότητα σε ορισμένες γραμμές ήταν 4-30%. Αλλού, όπως στο ΚΤΕΛ Πιερίας, ο μέσος όρος βατότητας ήταν 40% και καταργούνταν γραμμές «λόγω τελείας καταστροφής του οδικού δικτύου»,[iii] ενώ η κατάσταση ήταν απερίγραπτα δύσκολη σε ΚΤΕΛ της Ηπείρου, λ.χ. της Άρτας, απ' όπου οι αυτόπτες μάρτυρες διαμήνυαν ότι «εκτελείται η συγκοινωνία χωρίς οδικό δίκτυο».[iv] Πράγματι, το απαρχαιωμένο ορεινό δίκτυο και η έλλειψη παρακαμπτηρίων οδών, λ.χ. επί της εθνικής οδού Θεσσαλονίκης-Κοζάνης, επιβάρυναν δυσβάστακτα τις μεταφορές.[v]

Η διέλευση από την ύπαιθρο ήταν κάποιες φορές εφικτή με το Ι.Χ., αρκεί να ικανοποιούνταν οι στοιχειώδεις κανόνες ασφαλείας, π.χ. κατά τη νυχτερινή οδήγηση με φάρους. Επίσης, το ιδιωτικό αυτοκίνητο αποκτούσε τώρα έναν καθημερινό σύντροφο, το ραδιόφωνο, που προβαλλόταν σαν ο «απαραίτητος τρίτος που συμπληρώνει την απόλαυση μέσα στο αυτοκίνητο». Όπως συμπεραίνουμε από την διπλανή εικόνα, το αυτοκίνητο ταυτίστηκε με την αστικοποίηση και με τα πρότυπα ζωής της πόλης.

Βέβαια, σε αρκετές χώρες, το αγροτικό αυτοκίνητο, όπως και το ειδικά σχεδιασμένο για την ύπαιθρο επιβατικό αυτοκίνητο γνώριζαν πιο μεγάλη διάδοση. Η διαφήμιση που ακολουθεί προέρχεται από εξώφυλλο του περιοδικού *Το Νέο Αυτοκίνητο,* στα τέλη της δεκαετίας του πενήντα.

---

[i] «Υπό ποίας συνθήκας εργάζονται τα υπεραστικά λεωφορεία της Χώρας. Ανάγκη αμέσου αποσυμφορήσεως των ΚΤΕΛ. Η πραγματική κατάστασις εις το 44ον ΚΤΕΛ Καβάλας», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 32, Νοέμβριος 1955.

[ii] «Το υπεραστικόν λεωφορείον. Μία εμπεριστατωμένη μελέτη επί των συνθηκών που εργάζονται τα υπεραστικά λεωφορεία της χώρας. Η πραγματική κατάστασις εις το 39ον ΚΤΕΛ Θεσσαλονίκης», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 29, Ιούλιος 1955, σσ. 8-9, 12.

[iii] «Το υπεραστικόν λεωφορείον. Μία εμπεριστατωμένη μελέτη επί των συνθηκών που εργάζονται τα υπεραστικά λεωφορεία της χώρας. Η πραγματική κατάστασις εις το 26ον ΚΤΕΛ Πιερίας», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 30, Σεπτέμβριος 1955.

[iv] «Η συγκοινωνία της Ηπείρου. Ένας παραλληλισμός της συγκοινωνίας δι' αυτοκινήτου με τον σιδηρόδρομον», Μέρος Γ΄, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 27-28, Μάιος-Ιούνιος 1955, σ. 10.

[v] Ιωάννης Μελάς (Σύμβουλος του ΚΤΕΛ Κοζάνης), «Διατί πρέπει το Κράτος να εγκαταλείψη το οδικόν δίκτυον διά του υψώματος της Καστανιάς», Μέρος Β΄, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 33, Δεκέμβριος 1955, σ. 9.

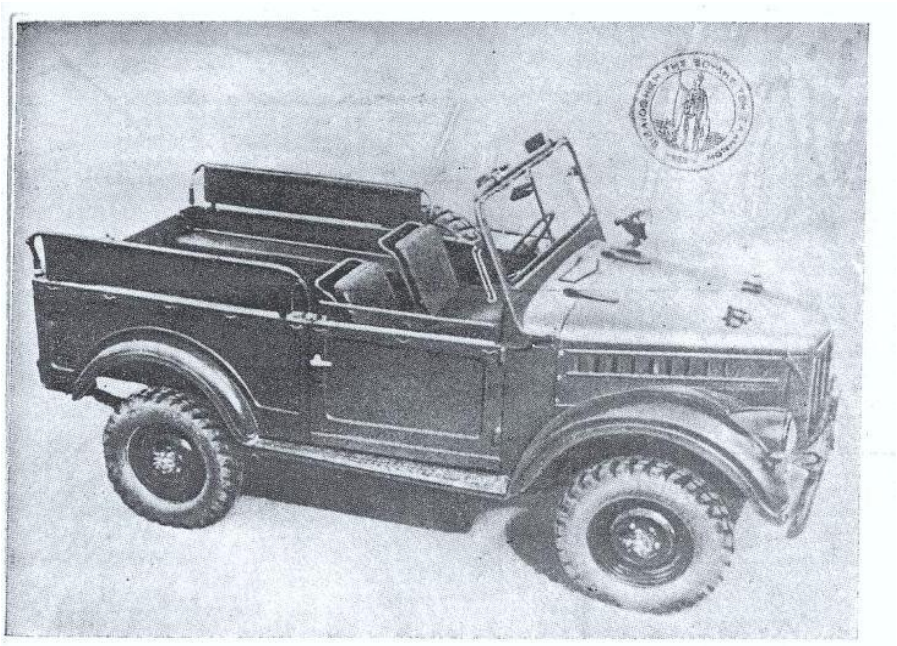

Τὸ καταπληκτικὸ Ρωσσικὸ αὐτοκίνητο «ΓΑΖ 69», ἐνδεδειγμένο γιὰ γεωργικὲς καὶ ἐμποροβιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ εἰδικὸ γιὰ μεταφορὲς στὴν ὑπαιθρον σὲ ἀνώμαλα ἐδάφη. Ἔχει καθίσματα γιὰ 8 ἐπιβάτας, δύναται νὰ μεταφέρῃ φορτίο 650 κιλῶν καὶ νὰ ρυμουλκῇ ὄχημα μὲ φορτίο 500 χιλγ. Μὲ τετράχρονη τετρακύλινδρη βενζινοκίνητη μηχανή, ἰσχύος 55 ἵππων, 3600 στροφῶν, καταναλώνει τὸ δοχεῖο στὰ 170 χλμ. Ἐκτίθεται στὴν Ἔκθεσιν τῆς Ἀντιπροσωπείας «ΓΕΜΣΟΒ» ΕΠΕ, Λεωφ. Ἀμαλίας 30, Τηλ. 33.072.

Το «Μόρρις Όξφορντ Τράβελερ» και το «Ώστιν Α. 55 Καίμπριτζ», κατασκευασμένα σε μια χώρα με προχωρημένη αστικοποίηση, επεδείχθησαν το 1961 στη Διεθνή Έκθεση του Έρλς Κωρτ, στο Λονδίνο:[i]

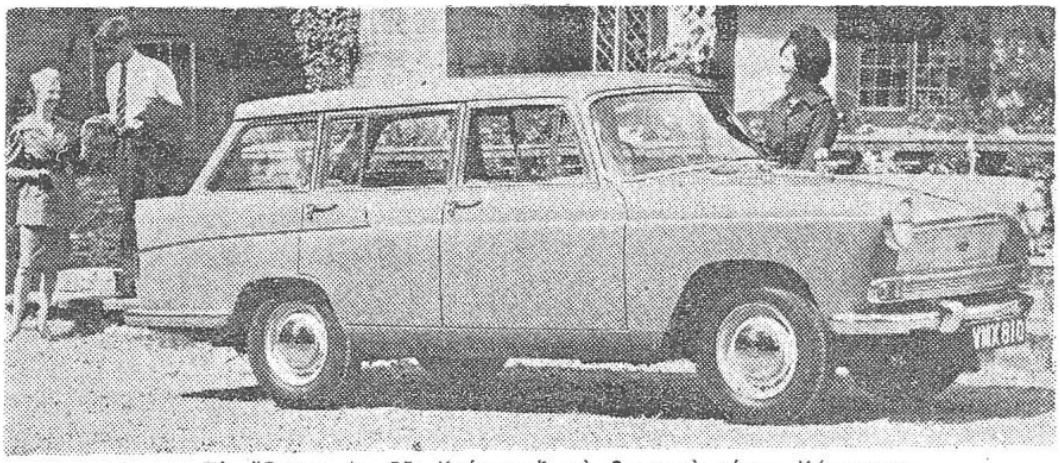

Τὸ Ὤστιν Α. 55 Καίμπριτζ σὲ διασκευὴ τύπου Κάντρυμαν.

[i] Reggy Delius, «Νέα Βρετανικά Αυτοκίνητα για Αγροικίες και Μακρυνά Ταξείδια», *Το Νέο Αυτοκίνητο*, 75, Φεβρουάριος 1961, σ. 57.

Ενώ όμως στην αγγλική ύπαιθρο, το ζητούμενο ήταν Ι.Χ. που θα παρέχουν πολύ μεγάλη άνεση για ταξίδια μεγάλων αποστάσεων, στην ελληνική περιφέρεια η κατάσταση των δρόμων ήταν «οικτρή και απελπιστική», πραγματικοί καρόδρομοι, γεμάτοι λακούβες, νερά και λάσπες.[i]

> *Οι αυτοκινητιστές των περιοχών αυτών με αλλεπάλληλες διαμαρτυρίες των προς την Κυβέρνησι, αφού παρουσιάζουν ζωντανή την εικόνα της οικτρής καταστάσεως των δρόμων των περιοχών των, ζητούν την επέμβασι του κράτους διά την κατασκευή και επισκευή του οδικού δικτύου αυτών των περιοχών. Ομιλούν δε περί τελείας διακοπής της συγκοινωνίας σε ολόκληρες περιφέρειες, αν επιδεινωθή η κακοκαιρία κατά την διάρκεια του Ιανουαρίου, με κίνδυνο να απομονωθούν και οι κάτοικοι στα χωρία των.*[ii]

Πρωτόγονο οδικό δίκτυο, κακή συντήρηση των οχημάτων, δρόμοι 48.000 χλμ. από τους οποίους μόνον 6.000 χλμ. ήταν ασφαλτοστρωμένοι, και οι άλλοι λασπόδρομοι - κατσικόδρομοι. Άλλοι 10.000 «στα χαρτιά». Τα δυστυχήματα συχνά.[iii]

> *Μια τραγική σύμπτωσις, έφερε δύο από τα σύγχρονα μεταφορικά μέσα με όλο το φορτίο τους, στα βάθη δύο χαραδρών, στις δύο μεγαλύτερες εορτές της χριστιανωσύνης, Πάσχα και Χριστούγεννα, και εστέρησε 39 ανθρώπους από το πολυτιμώτερο αγαθό: Τη ζωή τους…*
>
> *Συνολικώς η χώρα διαθέτει 48.000 χιλιόμετρα οδών. Από αυτές 6.000 χιλιόμετρα είναι ασφαλτοστρωμένες (4.500 χιλ. με ασφαλτικό τάπητα και 1.500 με ασφαλτική επάλειψη). Το πλάτος των οδών αυτών - πρόκειται κυρίως για το εθνικό οδικό δίκτυο – δεν υπερβαίνει τα 6 μέτρα.*
>
> *Από το υπόλοιπο δίκτυο των 42.000 χιλιομέτρων: 15.000 έχουν απλό οδόστρωμα (χαλίκι), 14.000 χιλιόμετρα είναι χωρίς οδόστρωμα (χωματόδρομοι και το χειμώνα λασπόδρομοι, από τους οποίους 3.500 χιλιόμετρα συνεχούς βατότητος και 10.500 χιλιόμετρα περιοδικής βατότητος), 3.000 χιλιόμετρα είναι δρόμοι ημιτελείς και αδιάβατοι (κατσικόδρομοι) και 10.000 χιλιόμετρα δρόμοι είναι στα*

[i] «Οικτρή και απελπιστική είναι η κατάστασις των δρόμων περιφερειών Κυκλάδων, Αγρινίου, Κατερίνης και Καρδίτσης», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 74, Ιανουάριος 1961, σ. 35.
[ii] ο.π.
[iii] Γ. Παπαδημητρίου, «Μετά την τραγωδίαν των Τζουμέρκων. Γιατί τσακίζονται τ' αυτοκίνητα», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 60, Φεβρουάριος 1959, σ. 8.

χαρτιά δηλαδή προβλεφθέντες ως αναγκαίοι αλλά μη διανοιγέντες.[i]

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, η επέκταση του αυτοκινήτου από τις πόλεις στην ύπαιθρο έγινε κυρίως με τα ΚΤΕΛ, αλλά και χάρη στη ΒΙΑΜΑΞ, που ιδρυόταν στα τέλη της δεκαετίας του 1950. Η τεράστια αυτή βιομηχανία αμαξωμάτων, ιδρύθηκε από τον Μιχάλη Φωστηρόπουλο, εξυπηρετούσε εγχώριες ανάγκες και πραγματοποιούσε εξαγωγές στη Μέση Ανατολή, την Αφρική και την Κοινή Αγορά.[ii]

Στα μέσα του 1965 κυκλοφόρησε δοκιμαστικά στους δρόμους της Αθήνας το νέο μεγάλο λεωφορείο «αυτοφερομένου τύπου των 108 θέσεων», ένα επίτευγμα της ΒΙΑΜΑΞ.[iii]

Αμαξώματα λεωφορείων κατασκεύαζε επίσης και η Σιβιτανίδειος, αλλά και η Τεχνική Εταιρία ΒΙΟ. Στα τέλη του 1956 οι δημοτικοί και τοπικοί άρχοντες της Ελλάδας επισκέπτονταν μια σειρά από βιομηχανίες, ανάμεσα στις οποίες και η ΒΙΟ.[iv]

Φορτηγά αυτοκίνητα, κατάλληλα για γεωργική χρήση, παρήγαγε την ίδια περίοδο στην Ελλάδα, η Chrysler, τα επονομαζόμενα «Φάρμομπιλ». Τους δύο πρώτους μήνες του 1965, για παράδειγμα, «εξήχθησαν 138 "Φάρμομπιλ" μικρά ελαφρά εύχρηστα φορτηγά αυτοκίνητα, τα

[i] Γ. Παπαδημητρίου, «Μετά την τραγωδίαν των Τζουμέρκων. Γιατί τσακίζονται τ' αυτοκίνητα», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 60, Φεβ. 1959, σ. 8.
[ii] «Αυτοκινητιστικές Αλήθειες», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 84, Ιανουάριος 1962, σ. 221.
[iii] «Θα εγκριθή; Το νέο επαναστατικό αυτοκίνητο της "ΒΙΑΜΑΞ" και το πρόβλημα της κυκλοφορίας», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 125-126, Ιούλιος-Αύγουστος 1965.
[iv] Φ. Κωνσταντινίδης, «Οι δημοτικοί και κοινοτικοί άρχοντες της χώρας εις τας κυψέλας της βιομηχανικής δημιουργίας», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 23ος τόμος (1956), σσ. 571-595, 608.

οποία κατασκευάζονται από την “Κράυσλερ - Ελλάς” στη Θεσσαλονίκη».[i] Το Chrysler Farmobil ήταν ένα απλό, χαμηλού κόστους, αγροτικό αυτοκίνητο, που παραγόταν από το 1962 ως το 1967, και προοριζόταν μόνο για εξαγωγή.[ii] Το Farmobil δεν έλαβε ποτέ άδεια να κυκλοφορήσει στην ελληνική αγορά.

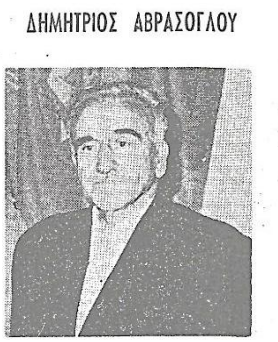

Πάντως, το εμπόριο γεωργικών μηχανημάτων είχε ταυτιστεί στην Ελλάδα με το όνομα του Αβράσογλου, ομογενή από το Στενήμαχο της Ανατολικής Ρωμυλίας, που πρώτος τα εισήγαγε και τα διέδωσε ευρύτατα στη χώρα από το 1920. Αργότερα ασχολήθηκε με το εμπόριο φορτηγών και επιβλήθηκε στην αγορά με τα φορτηγά και τους ελκυστήρες ΧΑΝΟΜΑΚ (Hanomag).[iii]

Σημαντική παρουσία είχε και η Daihatsu, η οποία στα μέσα της δεκαετίας του εξήντα κυκλοφορεί στην ελληνική αγορά επιβατικά αλλά και φορτηγά ή αγροτικά αυτοκίνητα.

Από τις αρχές της ίδιας δεκαετίας η αντιπροσωπεία του Θεοχαράκη εισάγει στην Ελλάδα το Datsun Pickup, που πρόκειται να κάνει τις μεγαλύτερες πωλήσεις στην ύπαιθρο, από κάθε άλλο μοντέλο.

Ούτως ή άλλως, η σημαντικότερη μορφή διείσδυσης του αυτοκινήτου στην επαρχία ήταν η επαγγελματική. Την περίοδο αυτή, που διαρκεί από το 1950 ως το 1980, η τάξη των αυτοκινητιστών είχε διαρκώς πιο δυναμική παρουσία στην ελληνική περιφέρεια.

[i] «Εσωτερικά Νέα», Με λίγα λόγια, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 121-122, Μάρτιος-Απρίλιος 1965, σ. 154.
[ii] allpar.com Over 2,000 pages covering Chrysler cars and trucks. *The Chrysler Farmobil: German-Greek Agricultural Machine.* http://www.allpar.com/cars/adopted/farmobil.html
[iii] «Πένθη. Δημήτριος Αβράσογλου». *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 114, Αύγουστος 1964, σ. 628.

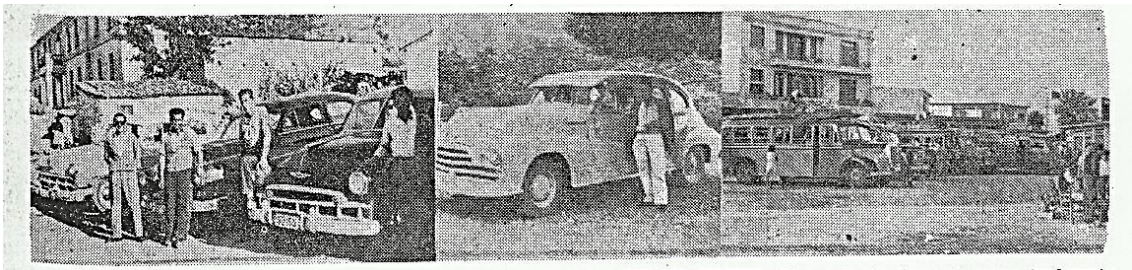

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Οἱ τρεῖς ἐπαγγελματίες ταξιτζῆδες τῶν Σερβίων Κοζάνης. ΕΙΣ ΤΟ ΜΕΣΟΝ: Ὁ μοναδικὸς ἐπαγγελματίας ἐπιβατικὸς εἰς τὸ Λιττόχωρον Κατερίνης κ. Ι. Ζαχαρουδάκης καὶ ΔΕΞΙΑ: Ὑπεραστικὰ λεωφορεῖα εἰς τὴν Πλατείαν Κατερίνης ἐνῶ ἑτοιμάζονται δι' ἀναχώρησιν εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ὑπεραστικὰς γραμμὰς τοῦ Νομοῦ

Με επαγγελματικές εφημερίδες και περιοδικά, με συνδικαλιστικές και συνεταιριστικές οργανώσεις, οι αυτοκινητιστές ασκούσαν ισχυρή πολιτική επιρροή και έκαναν αγώνες για την προάσπιση των δικαιωμάτων τους. Ένα άρθρο του 1957 στο περιοδικό *Το Νέο Αυτοκίνητο,* παρουσίαζε το Σύνδεσμο Ιδιοκτητών Αυτοκινήτων Ταξί «Ο Όλυμπος», στον οποίο είχαν προσχωρήσει είκοσι δύο ταξί της Κατερίνης. Εκτός συνεταιρισμού έμεναν ελάχιστα πολύ παλιά αυτοκίνητα, που σύντομα όμως θα έμπαιναν κι αυτά στην «υποδειγματική οργάνωση των αγοραίων».

Έτσι, η δουλειά έπαψε να είναι ανταγωνιστική κι έγινε «ρεγουλαρισμένη», με ισότιμα μοιρασμένα ωράρια.[i] Μολαταύτα, σ' άλλες περιοχές, λιγότερο προικισμένες, η μιζέρια και η φτώχεια δεν έλειπαν:

> *Πώς είναι δυνατόν να ξεχάσουμε ότι στα Γιαννιτσά σε 14 αγοραίους αυτοκινητιστάς, υπήρχαν ωρισμένοι οι οποίοι είχον και τρεις ημέρας να κάνουν «σεφτέ» ή άλλους των οποίων οι εισπράξεις της ημέρας δεν ξεπερνούσαν τις δέκα (10) δραχμές. Και μάλιστα σε εποχή κατά την οποίαν συνεχιζόταν η Διεθνής Έκθεσις Θεσσαλονίκης και η τοπική ζωοπανήγυρις; Και όλοι αυτοί εκμεταλλεύονται περιουσίαν πολλών χιλιάδων δραχμών, έχουν οικογένειες με υποχρεώσεις, γραμμάτια που περιμένουν την εξόφλησίν των εις την αντιπροσωπείαν και την Τράπεζαν, το πρατήριον βενζίνης, εις τον έμπορον ανταλλακτικών.*[ii]

Σε αρκετές περιοχές της υπαίθρου τα αυτοκίνητα ήταν απαρχαιωμένα αλλά και εντελώς ακατάλληλα για δύσβατους δρόμους. Μια χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούσαν τα αγοραία αυτοκίνητα που εξυπηρετούσαν τις αγροτικές περιοχές της Πιερίας:

[i] «Οι Αυτοκινητισταί Κατερίνης και τα ζητήματά των», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 48-49, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1957.
[ii] «Το "Νέο Αυτοκίνητο" στην ύπαιθρο. Διαπιστώσεις μιας περιοδείας», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 46-47, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1957, σ. 13.

> *Εις την Κατερίνην υπάρχουν ακόμη 14 επιβατικά αυτοκίνητα Λίνκολν Φορδ του μακαρίου έτους 1926. Οι ιδιοκτήται αυτοκινητισταί θέλουν να αντικαταστήσουν τα πανάρχαια αυτά αυτοκίνητά των, αλλά ζητούν λόγω των ανωμάλων δρόμων που υπάρχουν εις την περιφέρειαν και της ιδιοτύπου εργασίας την οποίαν κάμνουν μεταφέροντες τους παραγωγούς εις τα καπνοχώραφά των ή και εις τα πέριξ χωρία, να τους εγκριθή να προμηθευθούν αυτοκίνητα τύπου τζιπ κομμέρσιαλ, αντί των επιβατικών πολυτελείας τα οποία δεν είναι δυνατόν να κυκλοφορήσουν μέσα στις λάσπες και στους χωραφόδρομους...*
>
> *… Πάντως κούρσαι πολυτελείας είναι αδύνατον να εξυπηρετήσουν τα χωρία με τας αγροτικάς πόλεις.* [i]

Μια άλλη κατηγορία οχημάτων που κυκλοφορούσαν ευρέως στην ελληνική ύπαιθρο ήταν τα βενζινοκίνητα φορτηγά. Στην απογραφή του 1954 τα δημόσιας χρήσης φορτηγά αυτοκίνητα ήταν 12.090. Από αυτά μόνο τα 5.000 περίπου ήταν πετρελαιοκίνητα, ενώ τα υπόλοιπα 7.000 ήταν βενζινοκίνητα.

Μετά την ευρεία κυκλοφορία πετρελαιοκίνητων φορτηγών, λόγω του συναγωνισμού των κομίστρων, το βενζινοκίνητο φορτηγό, «ως επί το πλείστον λόγω του μικρού του τοννάζ (3½ τόννους ωφελίμου φορτίου)» περιορίσθηκε μάλλον σε τοπικές μεταφορές και, ιδίως, στην εξυπηρέτηση μεταφορών γεωργικών προϊόντων από τον τόπο παραγωγής στις πόλεις.[ii] Οι αυξήσεις στις τιμές της βενζίνης έκαναν ορισμένους οδηγούς να μετατρέπουν τα μικρά φορτηγά σε πετρελαιοκίνητα, χωρίς σημαντικά οφέλη.

Το 1965 υπήρχαν περίπου 15.000 επαγγελματίες ιδιοκτήτες φορτηγών. Η παρακείμενη φωτογραφία προέρχεται από κινητοποίηση των ιδιοκτητών φορτηγών το 1965 κατά μήκος της οδού Μοναστηρίου στη Θεσσαλονίκη, στη διάρκεια απεργίας.[iii]

[i] «Διά τα επιβατικά αυτοκίνητα των αγροτικών περιφερειών», Αι γνώμαι μας, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 27-28, Μάιος-Ιούνιος 1955, σ. 5.
[ii] «Προσυνεδριακά θέματα. Η οργάνωσις του φορτηγού αυτοκινήτου», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 27-28, Μάιος-Ιούνιος 1955, σ. 11.
[iii] «Μεγαλειώδης κινητοποίησις διά την διεκδίκησιν δικαίων αιτημάτων», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 128-129, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1965.

Την ίδια περίοδο, η οργάνωση των τεχνολογικών δικτύων στην ύπαιθρο γινόταν πιο ορθολογική. Για παράδειγμα, από το 1965 και μετά, άδειες εγκατάστασης πρατηρίων βενζίνης κατά μήκος των υπεραστικών οδών της χώρας, χορηγούνταν «υπό την προϋπόθεσι εγκαταστάσεως τηλεφώνου προς εξυπηρέτησι των κινουμένων αυτοκινητιστών».[i]

7.2.3. Εργοστάσια κατασκευής και παλαιότητα

Τα περισσότερα από τα γνωστά και φημισμένα εργοστάσια κατασκευής αυτοκινήτων ήταν από τότε (1966) μέσα στις πρώτες προτιμήσεις των Ελλήνων καταναλωτών. Την πρώτη θέση ανάμεσα στο σύνολο των αυτοκινήτων που κυκλοφορούσαν κρατούσε η Opel (30.575), κι ακολουθούσαν οι Mercedes Benz (23.602), Ford Γερμανίας (16.711), Volkswagen (14.891), Fiat (12.328), κλπ.[ii]

Εργοστάσιο κατασκευής	
Austin	6.559
BMW	2.397
Chevrolet	5.330
Citroën	2.092
Datsun-Nissan	2.289
Dodge	2.898
Fiat	12.328
Ford	3.859
Ford Γερμανίας	16.711
Ford Αγγλίας	7.233
Ford Αμερικής	1.378
Mercedes Benz	23.602
Morris	3.181
Opel	30.575
Peugeot	6.753
Renault	4.889
Scoda	2.616
Simca	2.875
Volkswagen	14.891
Volvo	6.108

[i] «Εσωτερικά Νέα», Με λίγα λόγια, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 120, Φεβρουάριος 1965, σ. 102.
[ii] Βασίλειον της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, *Δελτίον Στατιστικής Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1967,* Αθήναι, 1969, σσ. 16-19.

Το πιο σημαντικό στοιχείο που συνάγεται από τους στατιστικούς πίνακες συγκοινωνιών της περιόδου είναι ότι η συντριπτική πλειοψηφία των αυτοκινήτων που κυκλοφορούσαν το 1966 ήταν *παλιά αυτοκίνητα*. Μόνο 28.855 αυτοκίνητα, που αποτελούσαν το 14,15% του συνόλου, είχαν ως πρώτο έτος κυκλοφορίας το 1966. Επίσης, το 15,64% των αυτοκινήτων είχαν ως πρώτο έτος κυκλοφορίας το 1965, ενώ λιγότερα αυτοκίνητα (το 12,74%) είχαν κυκλοφορήσει για πρώτη φορά το 1964, κλπ.

Την ίδια χρονιά όμως, το 1966, παρέμεναν ακόμη στην κυκλοφορία 1.075 αυτοκίνητα (0,52% του συνόλου) που είχαν κυκλοφορήσει για πρώτη φορά πριν από το 1940! Υπήρχαν επίσης 301 αυτοκίνητα που είχαν τεθεί για πρώτη φορά στην κυκλοφορία το διάστημα 1941-45, κι ακόμη 8.324 αυτοκίνητα (4,08% του συνόλου) που είχαν μπει για πρώτη φορά στην κυκλοφορία το διάστημα 1946-50, ενώ συνέχιζαν να κινούνται άλλα 16.303 αυτοκίνητα (7,99%) που είχαν τεθεί σε κυκλοφορία μέσα στην πενταετία 1951-55.[i] Την ίδια εικόνα σχηματίζει κανείς, αν εξετάσει την αναλογία καινούργιων και μεταχειρισμένων αυτοκινήτων στις νέες άδειες που εκδόθηκαν το έτος 1966, αλλά και σε όσες εκδόθηκαν προς αντικατάσταση παλιών. Μόνο το 53,73% των αυτοκινήτων που τέθηκαν σε κυκλοφορία το 1966 ήταν καινούργια αυτοκίνητα για τα οποία εκδόθηκε νέα άδεια κυκλοφορίας.

Αντίθετα, το 33,89% των αδειών που εκδόθηκαν το 1966 αφορούσαν μεταχειρισμένα αυτοκίνητα για τα οποία εκδόθηκε νέα άδεια. Εξάλλου, το 6,76% των αδειών αφορούσε αντικατάσταση της άδειας καινούργιου αυτοκινήτου, ενώ το υπόλοιπο 5,60% αφορούσε αντικατάσταση της άδειας μεταχειρισμένου αυτοκινήτου.

Ακόμη πιο παρωχημένη είναι η εικόνα που μας δίνουν οι αντίστοιχες στατιστικές για τις μοτοσυκλέτες. Σχεδόν τα δύο τρίτα των μοτοσυκλετών (63,66%) που κυκλοφόρησαν το 1966 ήταν μεταχειρισμένες μοτοσυκλέτες για τις οποίες είχε εκδοθεί καινούργια άδεια. Μόνο το 29,32% των μοτοσυκλετών που εκδώσαν άδεια το 1966 ήταν καινούργιες μοτοσυκλέτες, για τις οποίες εκδόθηκε καινούργια άδεια.

[i] Βασίλειον της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, *Δελτίον Στατιστικής Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1967,* Αθήναι, 1969, σ. 14.

Επτά χρόνια μετά, στα τέλη του 1973, από τις 80.028 μοτοσυκλέτες που κυκλοφορούσαν στην Ελλάδα, μόνο μια ασήμαντη μειοψηφία, 4.472 μοτοσυκλέτες (5,58%), ήταν καινούργιες με πρώτο χρόνο κυκλοφορίας το 1973. Ακόμη λιγότερες μοτοσυκλέτες κυκλοφορούσαν με χρόνο έκδοσης άδειας το 1972 (3.891), το 1971 (3.572), κλπ. Πολύ περισσότερες (20.538, ποσοστό 25,66%) ήταν οι μοτοσυκλέτες που είχαν κυκλοφορήσει για πρώτη φορά την πενταετία 1956-60. Σημαντικός ήταν και αριθμός (14.640) των μοτοσυκλετών που είχαν μπει για πρώτη φορά στην κυκλοφορία την τετραετία 1961-64.

Συμπεραίνουμε δηλαδή ότι οι Έλληνες καταναλωτές συνήθιζαν όλα αυτά τα χρόνια να διατηρούν και να μεταπωλούν παλαιότατες μοτοσυκλέτες, ως επί το πλείστον δεκαπέντε χρόνια παλιές. Αντίθετα, αγόραζαν πολύ λιγότερες καινούργιες μοτοσυκλέτες, προτιμώντας λίγο περισσότερο το αυτοκίνητο. Επίσης, το ποσοστό των αυτοκινήτων που βρίσκονταν λιγότερο από ένα χρόνο στην κυκλοφορία είχε μειωθεί στο 12,74% του συνόλου. Ακόμη πιο πολύ είχε μειωθεί το ποσοστό των αυτοκινήτων που είχαν κυκλοφορήσει την προηγούμενη χρονιά, δηλαδή το 1972 (10,50%). Παρά την αλματώδη αύξηση του αριθμού των οχημάτων το ποσοστό των αυτοκινήτων που ήταν καινούρια μειωνόταν, π.χ. τα αυτοκίνητα που είχαν κυκλοφορήσει το 1971 ήταν το 9,78% του συνόλου.

Το 1973 παρέμεναν ακόμη στην κυκλοφορία 1038 αυτοκίνητα που είχαν κυκλοφορήσει για πρώτη φορά πριν από το 1940 (0,20% του συνόλου), δηλαδή μέσα σε επτά χρόνια είχαν αποσυρθεί μόνο 37 παλαιότατα αυτοκίνητα! Συνέχιζαν να κυκλοφορούν ακόμη 278 αυτοκίνητα που είχαν τεθεί σε κυκλοφορία το διάστημα 1941-45, αλλά και 7.692 αυτοκίνητα που είχαν κυκλοφορήσει για πρώτη φορά την πενταετία 1946-50, και άλλα 14.826 αυτοκίνητα (2,9% του συνόλου) που είχαν μπει στην κυκλοφορία το 1951-55, κλπ. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση (70.679 αυτοκίνητα, ποσοστό 13,87%) εμφανιζόταν στην κατηγορία των αυτοκινήτων που είχαν κυκλοφορήσει για πρώτη φορά την τετραετία 1963-64, ήταν δηλαδή δέκα χρόνια παλιά.

Οι Έλληνες καταναλωτές έτειναν να χρησιμοποιούν τ' αυτοκίνητα όλο και περισσότερο, ανεξάρτητα από την παλαιότητά τους, και να μην ξεφορτώνονται τις σακαράκες, παρά μόνο πουλώντας τες σε άλλους.[i]

7.2.4. Το αυτοκίνητο όχημα κατά τόπους

Σημαντικές τάσεις αποκάλυπτε η κατανομή των αυτοκινήτων κατά συγκοινωνιακή περιοχή. Τα λεωφορεία ήταν μάλλον ισομερώς καταμερισμένα ανάμεσα στην Αθήνα (4.593) και την υπόλοιπη Ελλάδα (4.387). Ισομερής ήταν και η κατανομή στα φορτηγά: 32.909 φορτηγά βρίσκονταν στην περιοχή της Αθήνας και 39.473 στην άλλες συγκοινωνιακές περιοχές.

Ελάχιστα διαφορετική εικόνα παρουσίαζε η κατανομή των μοτοσυκλετών: 29.556 μοτοσυκλέτες κυκλοφορούσαν στην περιοχή της Αθήνας και 24.308 στην υπόλοιπη Ελλάδα. Ωστόσο, το 61,79% του συνόλου των αυτοκινήτων και το 72,23% των επιβατικών αυτοκινήτων ήταν συγκεντρωμένα στη συγκοινωνιακή περιοχή της Αθήνας.[ii]

Συγκοινωνιακή Περιοχή	Σύνολο Αυτοκινήτων	Λεωφορεία	Επιβατικά	Φορτηγά	Μοτοσυκλέτες
Σύνολο Ελλάδας	203.841	8.980	122.479	72.382	53.865
Αθήνα	125.969	4.593	88.467	32.909	29.556
Λαμία	3.487	214	952	2.321	677
Βόλος	7.802	463	3.506	3.833	2.995
Ήπειρος	4.193	395	1.725	2.073	1.650
Κοζάνη	3.388	233	1.219	1.936	801
Θεσσαλονίκη	29.474	1.224	14.970	13.280	6.140
Κομοτηνή	6.163	433	2.164	3.566	1.629
Πάτρα	8.067	559	3.476	4.032	3.323
Τρίπολη	5.495	389	1.770	3.336	2.097
Κρήτη	7.221	376	2.440	4.405	3.790
Δωδεκάνησα	2.582	101	1.790	691	1.207

Αυτοκίνητα οχήματα κατά κατηγορία και συγκοινωνιακή περιοχή, 1966

Οι περιοχές της Στερεάς Ελλάδας, των Δωδεκανήσων και της Δυτικής Μακεδονίας είχαν *πολύ χαμηλού επιπέδου συγκοινωνίες*, αφού διέθεταν ελάχιστα λεωφορεία. Στα Δωδεκάνησα μάλιστα δύσκολα μπορεί να φανταστεί κανείς πώς διεξάγονταν οι συγκοινωνίες με 101 λεωφορεία.

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1974,* Αθήνα, 1976, σσ. 36-37.
[ii] Βασίλειον της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, *Δελτίον Στατιστικής Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1967,* Αθήναι, 1969, σ. 21.

Η μεγαλύτερη ανισομέρεια στις τοπικές συγκοινωνιακές υποδομές εμφανιζόταν το 1966 στην κατηγορία των *ταξί*, που εμφανίζονταν περίπου ανύπαρκτα σε όλη σχεδόν την ύπαιθρο. Είχαν καταγραφεί συνολικά 4.153 ταξί, από τα οποία τα 3.812 κυκλοφορούσαν στην συγκοινωνιακή περιοχή Αθήνας και άλλα 341 ταξί στην περιοχή Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, από άλλες πηγές, όπως από το περιοδικό *Το Νέο Αυτοκίνητο,* μαθαίνουμε ότι και το ταξί είχε διαδοθεί στην επαρχία, ότι στο Κιάτο λ.χ. το 1958 λειτουργούσαν 14 ταξί, από τα οποία 11 συμμετείχαν στην τοπική Κοινοπραξία.[i]

Τα φορτηγά ήταν αρκετά πιο πολλά σε όλη την Ελλάδα, ενώ τα επιβατικά αυτοκίνητα, όπως και οι μοτοσυκλέτες, ήταν πιο διαδεδομένα στις περιοχές της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, αλλά και στις συγκοινωνιακές περιοχές της Πάτρας, της Κρήτης και του Βόλου. Πρέπει να εικάσουμε μάλλον ότι μεγάλο μέρος των ελλείψεων αναπλήρωναν οι 10.162 τρίκυκλοι φορτηγοί μοτοσυκλέτες που κυκλοφορούσαν τότε ακόμα στην Ελλάδα. Οι περισσότερες από αυτές βρίσκονταν στην Αθήνα.

Συγκοινωνιακή Περιοχή	**Τρίκυκλοι φορτηγοί μοτοσυκλέτες (σύνολο)**	**Τρίκυκλα φορτηγά Ι.Χ.**	**Τρίκυκλα φορτηγά Δ.Χ.**
Σύνολο Ελλάδας	10.162	4.586	5.576
Αθήνα	5.268	2.507	2.761
Λαμία	294	134	160
Βόλος	231	174	57
Ήπειρος	310	131	179
Κοζάνη	146	29	117
Θεσσαλονίκη	1.308	406	902
Κομοτηνή	217	132	85
Πάτρα	784	344	440
Τρίπολη	659	275	384
Κρήτη	807	397	410
Δωδεκάνησα	138	57	81

Τρίκυκλα φορτηγά, ΕΣΥΕ, 1966

Η στατιστική συγκοινωνιών γινόταν πιο λεπτομερής με το πέρασμα του χρόνου. Έτσι, το 1976 κυκλοφόρησε η στατιστική για το 1973 που περιείχε αναλυτικά στοιχεία για κάθε νομό κάθε συγκοινωνιακής περιοχής. Στη συγκοινωνιακή περιοχή της Αθήνας, όπου περιλαμβάνονταν γειτονικοί αλλά και νησιωτικοί νομοί, κυκλοφορούσε η μεγάλη πλειοψηφία του συνόλου των αυτοκινήτων (59,95%). Τα περισσότερα αυτοκίνητα (266.505) βρίσκονταν

[i] «Εις το Κιάτο», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 58-59, Φεβρουάριος 1958, σ. 24.

φυσικά στην περιφέρεια της πρωτεύουσας. Σε όλους τους άλλους νομούς της συγκοινωνιακής περιοχής Αθήνας το αυτοκίνητο είχε διαδοθεί ελάχιστα. Στο νομό Εύβοιας υπήρχαν 6.471 αυτοκίνητα, στο νομό Κορινθίας 5.455, κλπ. Ακόμα και στο υπόλοιπο του νομού Αττικής υπήρχαν μόνο 15.552 αυτοκίνητα, στοιχείο που φανέρωνε τις μικρές χωρικές αποστάσεις που υφίστανται ανάμεσα στις μεγάλες πολιτισμικές ανισότητες.[i]

Πολύ πιο μικρός ήταν το 1973 ο αριθμός των αυτοκινήτων στους νησιωτικούς νομούς των Κυκλάδων (1.335), της Λέσβου (2.808), της Χίου (1.685) και της Σάμου (743). Στο τέλος της ίδιας χρονιάς (1973) σε όλο το νομό Δωδεκανήσου υπήρχαν 7.190 αυτοκίνητα και λίγο περισσότερα στις ευρύτερες περιοχές Κοζάνης (8.908) και Λαμίας (7.944).

Από τις άλλες συγκοινωνιακές περιοχές *πιο εξοικειωμένες* με την κουλτούρα του αυτοκινήτου ήταν η περιοχή της Θεσσαλονίκης (72.241 αυτοκίνητα), η συγκοινωνιακή περιοχή Πατρών (22.141), και οι περιοχές Βόλου (21.843) και Κρήτης (20.494). Η ώθηση που δόθηκε τότε στη διάδοση του αυτοκινήτου στην ελληνική περιφέρεια διαφαίνεται από την *άνοδο* του αριθμού των αυτοκινήτων που κυκλοφορούσαν στην περιοχή της Θεσσαλονίκης κατά 42.767 μέσα σε επτά χρόνια (1966-73), κατά 9.810 στην περιοχή Κομοτηνής, κατά 14.074 στην περιοχή Πατρών, κλπ.[ii]

Συγκοινωνιακή Περιοχή	Σύνολο Αυτοκινήτων	Λεωφορεία	Επιβατικά	Φορτηγά	Μοτοσυκλέτες
Σύνολο Ελλάδας	509.482	12.400	346.733	150.349	80.028
Αθήνα	305.453	6.764	235.057	63.632	43.550
Λαμία	7.944	256	3.034	4.654	994
Βόλος	21.843	586	11.816	9.441	4.294
Ήπειρος	12.708	565	6.731	5.412	2.904
Κοζάνη	8.908	317	4.674	3.917	1.012
Θεσσαλονίκη	72.241	1.625	44.519	26.097	8.738
Κομοτηνή	15.973	478	8.158	7.337	2.465
Πάτρα	22.141	626	11.910	9.605	5.190
Τρίπολη	14.587	452	5.843	8.292	3.305
Κρήτη	20.494	472	9.805	10.217	5.581
Δωδεκάνησα	7.190	259	5.186	1.745	1.995

Αυτοκίνητα οχήματα κατά κατηγορία και συγκοινωνιακή περιοχή, 1973

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1974,* Αθήνα, 1976, σσ. 44-45.
[ii] ο.π., σσ. 44-45.

Τη δεκαετία του εβδομήντα, το ταξί διαδόθηκε πια σε όλη την χώρα. Από το σύνολο των 346.733 επιβατικών αυτοκινήτων που κυκλοφορούσαν το 1973 στην Ελλάδα το 4,68% ήταν ταξί (16.233). Εκτός από τα 10.658 της πρωτεύουσας, ταξί υπήρχαν σε κάθε νομό, έστω και μόνο 6 στο νομό Ευρυτανίας, 8 στο νομό Φωκίδας και 7 στο νομό Χαλκιδικής. Εκεί όπου η τουριστική ανάπτυξη είχε ξεκινήσει νωρίς, το ταξί είχε διαδοθεί αρκετά, λ.χ. στα Δωδεκάνησα (200 ταξί), και στους νομούς Ηρακλείου (251) και Χανίων (116). Αλλού όμως η οικονομική και χωρική στενότητα δεν επέτρεπε συχνές επενδύσεις σε ταξί, π.χ. Κυκλάδες (50), Λασίθι (8), Σάμος (23), Ρέθυμνο (16), κλπ.

7.2.5. Στατιστικές ατυχημάτων στα οδικά δίκτυα

Αναλογίες παρουσίαζαν, σύμφωνα με τα κατά τόπους στατιστικά δεδομένα, το πλήθος ή η έλλειψη οχημάτων και η συχνότητα οδικών ατυχημάτων. Το 1967 οι στατιστικές κατέγραψαν 15.293 τροχαία ατυχήματα σε όλη την Ελλάδα. Το 60,70% των ατυχημάτων είχαν λάβει χώρα στην περιφέρεια της πρωτεύουσας και το 39,29% στην υπόλοιπη χώρα. Τα είδη ατυχημάτων αντικατοπτρίζουν μια πολυσύνθετη και αντιφατική κοινωνική κατασκευή. Ακόμα και στην Αθήνα μπορούσε να συμβεί σύγκρουση οχήματος με ζώο και, πράγματι, 2 από τα ατυχήματα της χρονιάς εκείνης συγκαταλέγονταν σ' αυτήν την περίπτωση. Στην επαρχία είχαν καταγραφεί 49 συγκρούσεις οχήματος με ζώο, δύο από τις οποίες ήταν θανατηφόρες.[i]

Η μεγάλη πλειοψηφία των οδικών ατυχημάτων αφορούσαν σύγκρουση οχήματος με πεζό (5.445) και οχήματος εν κινήσει (6.476). Και τα δύο είδη σύγκρουσης ήταν συχνότερα στην πρωτεύουσα και λιγότερο συχνά στην υπόλοιπη χώρα. Οι στατιστικές αποκαλύπτουν όμως ότι στην επαρχία οι οδηγοί έθεταν πιο εύκολα σε κίνδυνο τη ζωή των πεζών αλλά και τη δική τους. Στην Αθήνα οι συγκρούσεις οχήματος με πεζό ήταν θανατηφόρες σε ποσοστό 3,41% του συνόλου, ενώ στην υπόλοιπη χώρα οι θανατηφόρες συγκρούσεις οχήματος με πεζό αναβιβάζονταν στο 9,65%. Επίσης, οι θανατηφόρες συγκρούσεις οχήματος εν κινήσει ανέρχονταν στο 1,15% στην

[i] Βασίλειον της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, *Δελτίον Στατιστικής Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1967,* Αθήναι, 1969, σ. 40.

Αθήνα, ενώ στην επαρχία ήταν έξι φορές πιο συχνές (6,45%).[i] Η μεγαλύτερη απροσεξία και η μεγαλύτερη έκθεση της ανθρώπινης ζωής σε κίνδυνο επιβεβαιωνόταν για τους οδηγούς της υπόλοιπης χώρας απ' όλες τις κατηγορίες οδικών ατυχημάτων που καταγράφηκαν το 1967 (π.χ. πρόσκρουση οχήματος με σταθμεύον όχημα, εκτροπή οχήματος, κλπ.). Από το σύνολο των ατυχημάτων που συνέβησαν στην Αθήνα μόνο το 2,08% ήταν θανατηφόρα, ενώ αντίθετα το 8,66% των ατυχημάτων που έλαβαν χώρα σε άλλες περιοχές της Ελλάδας είχαν επιφέρει θάνατο.

Φαίνεται ότι η ανάπτυξη ταχύτητας σε ακατάλληλους δρόμους προκαλούσε αρκετά προβλήματα στους οδηγούς της επαρχίας. Πολύ συχνότερα στην υπόλοιπη Ελλάδα, σε σύγκριση με την Αθήνα, ήταν ατυχήματα όπως η εκτροπή του οχήματος από το δρόμο και «η εκτροπή του οχήματος μετά κατακρημνίσεως». Όλη τη χρονιά (1967), στην επαρχία είχαν εκτραπεί από το δρόμο *δέκα φορές* περισσότερα οχήματα (511) από όσα στην Αθήνα (46), ενώ είχαν εκτραπεί και κατακρημνίστηκαν *δεκατρείς φορές* περισσότερα οχήματα στην υπόλοιπη Ελλάδα (397) από όσα στην περιοχή της πρωτεύουσας (27).

Μια από τις πιο συνηθισμένες ιδιορρυθμίες των οδών στις οποίες συνέβησαν τα οδικά ατυχήματα ήταν η απουσία διαγράμμισης, αφού το 50,66% των ατυχημάτων του έτους 1967 είχαν συμβεί σε οδό διπλής κατεύθυνσης χωρίς διαγράμμιση, ενώ το 10,53% είχαν συμβεί σε οδό μονής κατεύθυνσης χωρίς διαγράμμιση. Άλλη σχετική ιδιορρυθμία ήταν η διασταύρωση, όπου συνέβησαν το 39,35% των ατυχημάτων. Αντίθετα, η κλίση και η καμπυλότητα της οδού ήταν πιο σπάνιες ιδιορρυθμίες της οδού στα καταγραφέντα ατυχήματα, αφού το 85,04% είχαν συμβεί σε οριζόντια οδό και το 87,59% σε ευθύγραμμη οδό.[ii]

Οι ίδιες όμως ιδιορρυθμίες αποκτούσαν αρκετά διαφορετική βαρύτητα στις επαρχιακές οδούς. Το 73,66% των ατυχημάτων στην επαρχία είχαν λάβει χώρα σε οδό διπλής κατεύθυνσης *χωρίς διαγράμμιση* και το 8,40% σε οδό μονής κατεύθυνσης χωρίς διαγράμμιση. Το 17,45% των ατυχημάτων στην επαρχία είχαν λάβει χώρα σε ομαλή καμπύλη ή στροφή, ενώ 8,71% είχαν

[i] *Δελτίον Στατιστικής Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1967,* ο.π.
[ii] ο.π., σ. 41.

συμβεί σε απότομη στροφή. Εξάλλου, το 20,98% των ατυχημάτων στην επαρχία είχαν συμβεί σε κεκλιμένη οδό, ενώ το 4,32% είχαν λάβει χώρα σε κορυφή ανωφέρειας. Αντίθετα, μια πιο μεγάλη πλειοψηφία των ατυχημάτων στην επαρχία δεν είχαν συμβεί πάνω σε διασταύρωση (79,45%). Προφανώς, λόγω της πυκνότερης κυκλοφορίας, η διασταύρωση ήταν πιο επικίνδυνη στην περιοχή της Αθήνας.

Άλλοι παράγοντες, όπως η κατάσταση της συντήρησης της οδού, το είδος της οδού, οι καιρικές συνθήκες, οι συνθήκες φωτισμού την ημέρα, η κυκλοφορία οχημάτων, ο καιρός, δεν φαίνεται να είχαν ισχυρή διαφοροποιητική επίδραση στη συχνότητα των ατυχημάτων. Οι άσχημες συνθήκες φωτισμού κατά τη νύχτα αποτελούσαν όμως μια τυπική ιδιορρυθμία των ατυχημάτων που καταγράφηκαν. Το 56,34% των ατυχημάτων που είχαν λάβει χώρα νύχτα, στην επαρχία, είχαν συμβεί σε οδούς χωρίς φωτισμό και το 24,01% σε οδούς ανεπαρκώς φωτισμένες.

Η πιο σημαντική όμως ιδιορρυθμία που συνέπιπτε με την πρόκληση ατυχημάτων ήταν η *απουσία τροχονομικού ελέγχου*. Το 87,29% των ατυχημάτων που συνέβησαν σε όλη την Ελλάδα το 1967 είχαν συμβεί σε σημεία όπου δεν υπήρχε καθόλου τροχονομικός έλεγχος. Στην επαρχία μάλιστα το 93,84% των ατυχημάτων είχαν γίνει σε σημεία δίχως κανένα τροχονομικό έλεγχο.[i]

Η ΕΣΥΕ παραθέτει και τις αιτίες πρόκλησης των οδικών τροχαίων ατυχημάτων. Το 1967 η σημαντικότερη αιτία των τροχαίων ατυχημάτων ήταν η *μεγάλη ταχύτητα*, που καταγράφηκε στο 18,79% του συνόλου των ατυχημάτων. Η αυξημένη υπαιτιότητα των οδηγών τεκμηριώνεται επίσης από το γεγονός ότι ένα άλλο 15,68% του συνόλου των ατυχημάτων της ίδιας χρονιάς (1967) αποδόθηκε στην αμέλεια απόδοσης της οφειλόμενης *προτεραιότητας* σε άλλο όχημα. Ένα άλλο σημαντικό ποσοστό (12,76%) των ατυχημάτων οφείλονταν στην μη χρησιμοποίηση των φρένων ή στην πλημμελή χρήση φρένων. Συνολικά, για το 80,11% των ατυχημάτων βασικοί υπαίτιοι ήταν οι οδηγοί.

[i] Βασίλειον της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, *Δελτίον Στατιστικής Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1967,* Αθήναι, 1969, σ. 42.

Το πειστικότερο τεκμήριο όμως της υπαιτιότητας των οδηγών έδινε η συχνότητα (7,46%) της αντικανονικής προσπέρασης ως αιτίας ατυχήματος. Από την άλλη μεριά, στους πεζούς οφειλόταν το 14,62% των τροχαίων ατυχημάτων, είτε επειδή δεν εβάδιζαν στο πεζοδρόμιο ή βάδιζαν αντικανονικά (13,04%), είτε επειδή έπαιζαν ή εργάζονταν ή ήταν ξαπλωμένοι πάνω στο δρόμο (0,65%), είτε για άλλο λόγο.[i] Σπανιότερα, στο 1,38% των περιπτώσεων τροχαίων ατυχημάτων η αιτία είχε αποδοθεί στην ελαττωματικότητα του δρόμου, ενώ στο 2,60% σε βλάβη ή σε ελαττωματικότητα του οχήματος.

Οι *οδηγοί* ήταν αυτοί που βαρύνονταν με την υπαιτιότητα των οδικών τροχαίων ατυχημάτων σε 4 από τις 5 περιπτώσεις, ενώ τα *οχήματα ιδιωτικής χρήσης* ήταν οι συνήθεις ύποπτοι των ατυχημάτων: Τρία στα τέσσερα οχήματα (75,18%) που ενεπλάκησαν σε ατυχήματα το 1967 ήταν ιδιωτικής χρήσης. Η αυξημένη υπαιτιότητα της ατομικής πρωτοβουλίας διαφαινόταν επίσης από το γεγονός ότι το 34,09% των ατυχημάτων που συνέβησαν στην Ελλάδα το 1967 αφορούσαν επιβατικά οχήματα, ενώ το 21,55% μοτοποδήλατα.[ii]

Μια άλλη σημαντική πτυχή της παραβατικότητας στην οδική συμπεριφορά των Ελλήνων αποτελούσε το μεγάλο ποσοστό ανασφάλιστων οχημάτων. Από τα 22.686 οχήματα που ενεπλάκησαν σε κάποιο ατύχημα το έτος 1967, τα 8.866, ποσοστό 39,08% του συνόλου ήταν ανασφάλιστα. Στην επαρχία μάλιστα, το ποσοστό των ανασφάλιστων οχημάτων που εμπλέκονταν σε ατυχήματα ήταν πιο αυξημένο, ανερχόμενο στο 49,55% του συνόλου.[iii]

Η μεγαλύτερη σχετική συγκέντρωση οχημάτων στην περιφέρεια πρωτεύουσας ανέβαζε πολύ και το ποσοστό των παθόντων προσώπων στα οδικά ατυχήματα. Το 56,33% των παθόντων χτυπήθηκαν σε ατυχήματα που είχαν γίνει στην Αθήνα. Ακολουθούσε η Μακεδονία με το 11,67% των παθόντων προσώπων, η Πελοπόννησος με 9,60%, κλπ. Η απροσεξία των οδηγών προκαλούσε συχνά βλάβες, τόσο στους ίδιους όσο και σε άλλα πρόσωπα.

[i] Βασίλειον της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, *Δελτίον Στατιστικής Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1967,* Αθήναι, 1969, σ. 43.
[ii] ο.π., σ. 45.
[iii] ο.π., σ. 46.

Ο μεγαλύτερος αριθμός παθόντων προσώπων από τα τροχαία ατυχήματα του 1967 ήταν οδηγοί (37,16% του συνόλου). Ακολουθούσαν τα μεταφερόμενα πρόσωπα (33,60%) και οι πεζοί (29,22%).[i]

7.2.6. Το οδικό δίκτυο

Το αυτοκίνητο διαδόθηκε στην Ελλάδα κυρίως μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, «ότε οι σύμμαχοι, αποχωρούντες, προέβαινον εις αθρόας εκποιήσεις αυτοκινήτων».[ii] Μέχρι το 1920 ο αριθμός των αυτοκινήτων που είχαν εισαχθεί στην Ελλάδα ανερχόταν σε 2.377, ενώ δέκα χρόνια αργότερα (1931) βρίσκονταν σε κυκλοφορία 25.000 αυτοκίνητα. Ανάλογη ήταν και η αύξηση της εισαγόμενης και καταναλισκόμενης βενζίνης, με την οποία είχε ασχοληθεί ο Παυσανίας Μακρής, ως αντιπρόσωπος της Asiatic Petroleum (Shell).

Η διάδοση του αυτοκινήτου συνοδεύτηκε από αύξηση και βελτίωση του οδικού δικτύου της χώρας, στην οποία συντέλεσαν τα «Ταμεία Μονίμων Οδοστρωμάτων» (1923) για τις μεγάλες οδικές αρτηρίες της Αθήνας και τα «Ταμεία Επαρχιακής Οδοποιίας» (1927), τοπικής σημασίας. Ο Παυσανίας Μακρής κινήθηκε τότε με σκοπό να αναλάβει την εισαγωγή για πρώτη φορά στην Ελλάδα της ασφάλτου που παραγόταν από πετρέλαιο:

> *Αρχομένου του 1925, ο Μακρής υπέβαλεν εις την τότε Κυβέρνησιν Ανδρέου Μιχαλακοπούλου μακροσκελές υπόμνημα, εις το οποίον, αφού ανέλυε την σημασίαν της οδοποιίας διά την ανάπτυξιν της υπαίθρου χώρας και γενικώς διά την εξύψωσιν της πολιτιστικής στάθμης του τόπου, κατέληγεν εις την υποβολήν προτάσεως, προσφερόμενος να αναλάβη την κατασκευήν έργων οδοποιίας μέχρι του ποσού των 6.000.000 λιρών στερλινών Αγγλίας, συγχρόνως δε να αναλάβη και την φροντίδα της συνάψεως του σχετικού δανείου.*[iii]

Έτσι, ασφαλτοστρώθηκαν οι δρόμοι που συνδέσανε την Αθήνα με την Ελευσίνα, τη Θήβα, τα Μεσόγεια, το Φάληρο, τη Γλυφάδα, την Κηφισιά.

---

[i] *Δελτίον Στατιστικής Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1967*, ο.π., σ. 46.
[ii] «Μακρής Παυσανίας», *Βοβολίνη Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, Έκδοσις «Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως», τόμος Α, Αθήναι, σ. 144.
[iii] ο.π.

Οι επιχειρηματικές δραστηριότητες του Μακρή είχαν ανακοπεί προσωρινά, στις 3 Φεβρουαρίου 1928, με την πτώση της κυβέρνησης συνεργασίας Δημοκρατικών κομμάτων - Ελευθεροφρόνων, και με πρωτοβουλία του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, υπουργού Γεωργίας τότε, που αποκάλυψε τη σκανδαλώδη ανάθεση της οδοποιίας από τον τότε υπουργό Συγκοινωνίας Ιωάννη Μεταξά.[i]

Ωστόσο, μέχρι τον πόλεμο, ο Μακρής είχε πετύχει να διατηρήσει κάτω από τον έλεγχό του ουσιαστικά την οδοποιία στην Ελλάδα, μαζί με την εισαγωγή ασφάλτου και πετρελαιοειδών. Με τη δημιουργία όμως της ΕΛΒΥΝ, το 1936 στο Μοσχάτο, εμφανίστηκε ένας εγχώριος προμηθευτής ασφάλτου οδοποιίας, αλλά και γράσσων, λιπαντικών και ορυκτών κηρών.[ii]

Ακόμα και μεταπολεμικά, σημαντικό ποσοστό τόσο των εθνικών όσο και των επαρχιακών οδών καλύπτονταν επί χρόνια με *ασφαλτικές επαλείψεις*, ή είχαν οδοστρώματα *σκυρωτά*, ή *αμμοχαλικόστρωτα*. Ειδικά στις επαρχιακές οδούς τα περισσότερα χιλιόμετρα ήταν στρωμένα με άμμο και χαλίκι, ενώ σημαντικό μέρος των επαρχιακών οδών δεν διέθεταν καθόλου οδόστρωμα.

Σύμφωνα με τη *Στατιστική Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών* του 1974, μέσα στη δεκαετία 1964-74 σημειώθηκε σημαντική αύξηση του μήκους του εθνικού οδικού δικτύου.[iii]

Εθνικό οδικό δίκτυο (χλμ.)	**1964**	**1972**	**1973**	**1974**
	7.638,5	8.209,9	8.475,1	8.574,8

Κι ακόμη, οι εθνικές οδοί χωρίς οδόστρωμα μειώθηκαν από 206,1 χλμ. το 1964, στα 68 χλμ. το 1974. Πιο αργή ήταν η πρόοδος στην επίστρωση των εθνικών οδών με *ασφαλτικό τάπητα* ή στον *εμποτισμό* τους με άσφαλτο, αφού το 1964 μόνο το 63,44% των εθνικών οδών ήταν ασφαλτοστρωμένες, ενώ το 1972 το αντίστοιχο ποσοστό είχε φτάσει το 84,98%, και το 1974 ανερχόταν πλέον στο 88,72%.

[i] Νικόλαος Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ΄, σ. 310.
[ii] Φ. Π. Κωνσταντινίδης, κ.α., «Η Ελληνική Βιομηχανία Υπολειμμάτων Νάφθης πρωτοπόρος εις τον τομέα της εγχωρίου παραγωγής λιπαντικών, ασφάλτου οδοποιίας και ορυκτών κηρών», *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, 22ος τόμος (1955), σσ. 390-398.
[iii] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1974,* Αθήνα, 1976, σ. 11.

Κατηγορία οδικού δικτύου	1964	1972	1973	1974
Εθνικό οδικό δίκτυο	**7.638,5**	**8.209,9**	**8.475,1**	**8.574,8**
Οδοί με οδόστρωμα	7.432,4	8.136,9	8.405,1	8.506,8
- Ασφαλτικοί τάπητες ή εμποτισμοί	4.846,6	6.977,3	7.342,4	7.608,3
- Ασφαλτικές επαλείψεις	934,3	357,3	375,8	312,8
- Σκυρωτά	351,3	91,2	51,4	39,8
- Αμμοχαλικόστρωτα	1.300,2	711,1	635,5	545,9
Οδοί χωρίς οδόστρωμα	206,1	73,0	70,0	68,0
Επαρχιακό οδικό δίκτυο	**25.289,2**	**27.505,9**	**27.940,1**	**27.871,9**
Οδοί με οδόστρωμα	17.411,4	22.526,4	23.414,5	23.617,2
- Ασφαλτικοί τάπητες ή εμποτισμοί	2.835,4	7.982,9	8.731,6	9.269,2
- Ασφαλτικές επαλείψεις	1.338,9	2.894,8	3.128,6	3.009,4
- Σκυρωτά	998,5	517,0	445,5	526,1
- Αμμοχαλικοστρώματα	12.238,6	11.131,7	11.108,8	10.812,5
Οδοί χωρίς οδόστρωμα	7.877,8	4.979,5	4.525,6	4.254,7

Χιλιόμετρα εθνικού και επαρχιακού δικτύου, ΕΣΥΕ, 1974

Η στατιστική της ΕΣΥΕ διαπίστωνε ότι το 1974 οι εθνικοί οδοί, στο μεγαλύτερο μήκος τους (91,07%), είχαν καλή βατότητα, έχοντας φθαρεί έως 1%. Ένα μικρότερο μέρος των εθνικών οδών, το 7,53% του μήκους τους, είχαν μέτρια βατότητα και ήταν φθαρμένοι έως 5%. Άλλα 109,7 χλμ. είχαν κακή βατότητα, αφού ήταν φθαρμένα πάνω από 5%, ενώ, τέλος, η βατότητα ήταν δυσχερής ή περιοδική σε 9 χιλιόμετρα του εθνικού οδικού δικτύου, τα οποία βρίσκονταν όλα στο νομό Αργολίδας.[i]

Όπως ήταν αναμενόμενο, η φθορά των επαρχιακών οδών ήταν χειρότερη, αν και η κατάσταση είχε βελτιωθεί μέσα στη δεκαετία 1964-74. Στο τέλος της δεκαετίας η βατότητα ήταν δυσχερής ή περιοδική στο 6,92% του μήκους του επαρχιακού δικτύου, δηλαδή σε 1.931,5 χλμ. Ήταν κακή η βατότητα στο 16,10% των επαρχιακών οδών και μέτρια στο 33,64% του συνολικού μήκους των επαρχιακού οδικού δικτύου.

Σε ορισμένα γεωγραφικά διαμερίσματα ήταν πολλά τα χιλιόμετρα δρόμων χωρίς οδόστρωμα. Για παράδειγμα, το 1974 στη Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια υπήρχαν 9,15 χλμ. εθνικού οδικού δικτύου χωρίς οδόστρωμα, από τα οποία τα 7,90 χλμ. βρίσκονταν στην Αιτωλοακαρνανία και το 1,25 χλμ. στο διαμέρισμα Ανατολικής Αττικής. Στη Στερεά και την Εύβοια υπήρχαν επίσης

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1974,* Αθήνα, 1976, σ. 11.

1.273,25 χλμ. επαρχιακών οδών χωρίς οδόστρωμα (στην Αιτωλοακαρνανία, τη Φθιώτιδα, τη Φωκίδα, την Ευρυτανία, την Εύβοια, και αλλού). Πάνω από 500 χιλιόμετρα δρόμων χωρίς οδόστρωμα υπήρχαν επίσης στη Μακεδονία (158 χλμ. χωρίς οδόστρωμα στα Γρεβενά) και πάνω από 600 χλμ. δίχως οδόστρωμα στην Κρήτη, αλλά και στα νησιά του Αιγαίου, και στην Πελοπόννησο (κυρίως στη Λακωνία και την Αρκαδία). Κι ακόμη, τόσο στην Ήπειρο όσο και στη Θεσσαλία, που έχουν αρκετά μικρότερη έκταση, οι δρόμοι χωρίς οδόστρωμα ξεπερνούσαν τα 200 χλμ.[i]

Στην Ευρυτανία, τη Φωκίδα, την Αιτωλοακαρνανία, τα Γρεβενά και τις Κυκλάδες υπήρχαν πάνω από 150 χλμ. επαρχιακών δρόμων των οποίων η βατότητα ήταν *δυσχερής* ή *περιοδική*. Επίσης, στη Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια υπήρχαν 52,35 χλμ. εθνικού οδικού δικτύου και 1.501,75 χλμ. επαρχιακών οδών *με στενό μέσο πλάτος* κάτω από 5 μ. Περίπου 1.300 χλμ. στενών δρόμων υπήρχαν στην Πελοπόννησο, 689 χλμ. στην Ήπειρο, πάνω από 600 χλμ. στενών δρόμων στη Θεσσαλία (κυρίως στο νομό Τρικάλων), και πάνω από 750 στα νησιά του Αιγαίου αλλά και στην Κρήτη, και περίπου 500 χλμ. στα Ιόνια νησιά (κυρίως στο νομό Κεφαλληνίας).[ii]

7.2.7. Κυκλοφοριακός φόρτος στους μόνιμους σταθμούς μέτρησης

Η μέτρηση του μέσου κυκλοφοριακού φόρτου στους σταθμούς μέτρησης δείχνει ότι το 1974 το *επιβατικό αυτοκίνητο* παρουσίαζε το μεγαλύτερο μέσο ημερήσιο φόρτο, που έφθανε λ.χ. το 73,9% της συνολικής διέλευσης από το σταθμό της Ελευσίνας, που ήταν ο πιο πολυσύχναστος απ' όλους. Τα φορτηγά (10,2%), τα λεωφορεία (6,5%) και τα ελαφρά φορτηγά (6,1%) παρουσίαζαν μια κάπως συχνή διέλευση από τον ίδιο σταθμό, κι ακολουθούσαν οι μοτοσυκλέτες (1,2%), τα μοτοποδήλατα (0,8%), αλλά και διάφορα ρυμουλκούμενα, καθώς και 424 ποδήλατα μέσα σε όλη τη χρονιά. Σημαντικό στοιχείο για την έρευνά μας αποτελεί ο αριθμός των 21 αγροτικών τρακτέρ που περνούσαν κατά μέσο όρο κάθε μέρα από το σταθμό της

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1974,* Αθήνα, 1976, σσ. 12-19.
[ii] ο.π.

Ελευσίνας, αποτελώντας το 0,2% της συνολικής κίνησης. Συνολικά 7.233 αγροτικά τρακτέρ είχαν διέλθει μέσα σ' όλο το 1974 από το σταθμό της Ελευσίνας. Ο αριθμός αυτός είναι πολύ μικρός, αν συγκριθεί με τον αντίστοιχο αριθμό αγροτικών τρακτέρ που είχαν περάσει την ίδια χρονιά από το σταθμό Ισθμού-Κορίνθου (259.311), όπου αποτελούσαν το 6,7% της συνολικού κυκλοφοριακού φόρτου, με μέση ημερήσια διέλευση 710 αγροτικά τρακτέρ.[i] Το συμπέρασμα που βγαίνει είναι πως η περιοχή του Ισθμού της Κορίνθου είναι πολύ σημαντική για την καθημερινή εργασία των αγροτών του τόπου. Αντίθετα, στους άλλους σταθμούς η διέλευση των αγροτικών τρακτέρ ήταν μικρή και κυμαινόταν μεταξύ 549 τρακτέρ το χρόνο από το Σχηματάρι, 11.224 από τα διόδια των Τεμπών, 16.589 από τον πορθμό Ρίου-Αντιρρίου και 19.163 από το σταθμό του Ευρίπου.

Ο κυκλοφοριακός φόρτος αυξανόταν από τον Μάρτιο μέχρι τον Αύγουστο, κάθε μήνα και πιο πολύ, μειωνόταν μετά το Σεπτέμβριο, για ν' αυξηθεί το Δεκέμβριο, στο κλείσιμο της χρονιάς, και να υποστεί κάμψη τον Ιανουάριο και το Φεβρουάριο. Οι καλοκαιρινές διακοπές, το Πάσχα και τα Χριστούγεννα επηρέαζαν τότε, όπως και σήμερα, πολύ την κίνηση.

Σε ορισμένες από τις περιοχές της υπαίθρου, όπου η διέλευση επιβατικών ήταν σημαντική, αλλά κάπως μειωμένη (49,8-50,9%) σε σύγκριση με την Ελευσίνα (73,9%), υπήρχε μικρή αύξηση της διέλευσης μοτοσυκλετών και μοτοποδηλάτων, όπως συνέβαινε στον πορθμό Ρίου-Αντιρρίου, και στο σταθμό του Ευρίπου. Το αυξημένο ποσοστό διέλευσης επιβατικών από την Ελευσίνα εξηγείται, επίσης, από τη διοχέτευση μέρους της κυκλοφορίας φορτηγών προς το δρόμο Ασπρόπυργου-Μεγάρων-Θήβας.

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1974,* Αθήνα, 1976, σ. 26.

7.2.8. Η μανία του Έλληνα για το αυτοκίνητο

Το 1992 ο βρετανός δημοσιογράφος Robert McDonald,[i] σχολιάζοντας τη μανία των Ελλήνων για το αυτοκίνητο, σημείωνε ότι η Ελλάδα ήταν η μόνη χώρα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας όπου η ενεργειακή ένταση – ο λόγος της κατανάλωσης ενέργειας προς το Α.Ε.Π. – αυξάνεται, αντί να μειώνεται ή να μένει σταθερή. Οι κυβερνήσεις δικαιολογούσαν τη σπατάλη με την πρόφαση της ανάπτυξης, αλλά οι στατιστικές έδειχναν ότι «η αναλογία της καταναλισκόμενης ενέργειας από τη βιομηχανία, τα νοικοκυριά και τ' αγροκτήματα μειώνεται, ενώ η κατανάλωση για τις μεταφορές έχει αυξηθεί απότομα». Έτσι, μέσα στη δεκαετία του 1980 η συνολική ενεργειακή κατανάλωση αυξήθηκε κατά 27%, ενώ η κατανάλωση ενέργειας για μεταφορές διογκώθηκε κατά 41,6%.

Το διάστημα 1973-82 οι άλλες χώρες της Κοινότητας είχαν βελτιώσει την ενεργειακή ένταση κατά 20%, ενώ στην Ελλάδα είχε επιδεινωθεί κατά 1,9%. «Το κόστος αυτής της ασωτίας ήταν μια πτώση της ανάπτυξης από 5,4% κατά μέσο όρο τη δεκαετία του 1970, σε 1,6% την επόμενη δεκαετία».

> *Το κατά κεφαλή εθνικό εισόδημα τετραπλασιάστηκε τη δεκαετία του 1970 και διπλασιάστηκε ξανά τη δεκαετία του 1980. Το πρώτο πράγμα που αγόρασαν πολλές οικογένειες με το νεοαποκτηθέντα πλούτο τους ήταν μέσα ιδιωτικής μεταφοράς.*

Μεταφορές στην Ελλάδα	**1973**	**1989**	**% μεταβολή**
Αυτοκίνητα σε κυκλοφορία	346.733	1.599.341	361,3
Λεωφορεία	12.400	19.752	59,3
Φορτηγά	150.349	730.190	385,7
Μοτοσυκλέτες	80.028	235.138	179,0
Επιβάτες σιδηροδρόμου	15.691.000	10.689.000	−31,9
Φορτία σιδηροδρόμου (τόννοι)	3.291.000	2.116.000	−35,7

ΕΣΥΕ

[i] Robert McDonald, "What does the future hold?", στο περιοδικό *Viomichaniki Epitheorissis,* March 1992 (special supplement).

«Στη διάρκεια της περιόδου 1973-89 πολλαπλασιάστηκε κατά πέντε φορές ο αριθμός των πετρελαιοκίνητων αυτοκινήτων και των οχημάτων οδικών μεταφορών που βγήκαν στους δρόμους». Την ίδια περίοδο ο αριθμός των επιβατών και των αγαθών που μετακινήθηκαν με τον πιο οικονομικό σιδηρόδρομο μειωνόταν κατά 1/3.

«Η ερωτική σχέση του μέσου Έλληνα με το αυτοκίνητο», έγραφε ο McDonald,[i] «κοστίζει πανάκριβα στην ελληνική οικονομία». Στην Ελλάδα, σε αντίθεση με άλλες χώρες, το ποσοστό κατανάλωσης ενέργειας στις μεταφορές αυξάνει. Μετά τις πετρελαϊκές κρίσεις του 1973 και του 1979 η Ελλάδα αύξανε την ενεργειακή ένταση ενώ η ΕΟΚ τη μείωνε.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 οι εισαγωγές πετρελαίου αποτελούσαν το 25% του συνόλου των εισαγωγών, ποσό που αντιστοιχούσε στο 6,5% του Α.Ε.Π. Η κατάρρευση των τιμών του 1989 προκάλεσε μια πτώση της αξίας των εισαγωγών πετρελαίου, οι οποίες έφθασαν το 14% του συνόλου, ποσό που αντιστοιχούσε στο 3,5% του Α.Ε.Π.[ii]

7.2.9. Οι τοπικές αυτοκινητοβιομηχανίες

Η εμφάνιση και η ανάπτυξη της αυτοκινητοβιομηχανίας πραγματοποιήθηκε έναν περίπου αιώνα μετά τη βιομηχανική επανάσταση.[iii] Η ζήτηση στην Ευρώπη πήρε νέα μορφή μετά τη δημιουργία της ΕΟΚ. «Μέχρι το 1965 οι εσωτερικοί δασμοί είχαν μειωθεί περίπου κατά 30% του αρχικού τους επιπέδου. Το εμπόριο αυτοκινήτων αυξήθηκε, σχεδόν τετραπλασιάστηκε από το 1958, με την παράλληλη αλληλοδιείσδυση των ευρωπαϊκών αγορών».[iv]

Τα επόμενα χρόνια οι τάσεις συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης και η απαίτηση για προσφορά μεγαλύτερης ποικιλίας μοντέλων οδήγησε τις κυβερνήσεις στην ενίσχυση μιας εθνικής αυτοκινητοβιομηχανίας σε κάθε χώρα (Fiat, Renault, VW, κλπ.).

---

[i] Robert McDonald, «Αφιέρωμα *Ενέργεια,* Η σπατάλη εκδικείται», στο περιοδικό *Βιομηχανική Επιθεώρηση,* Μάρτιος 1992, σ. 42.
[ii] Robert McDonald, "What does the future hold?", στο περιοδικό *Viomichaniki Epitheorissis,* March 1992 (special supplement).
[iii] Ζ. Γεωργαντά, Σ. Ρομπόλης, *Η αυτοκινητοβιομηχανία στην Ελλάδα,* Θέματα Προγραμματισμού Δ1, Διερεύνηση αναπτυξιακών δυνατοτήτων, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα, 1986, σ. 32.
[iv] ο.π., σ. 41.

Την επιλογή εκείνη ακολούθησε η διείσδυση στις υπανάπτυκτες χώρες, πρώτα με εξαγωγές τελικών προϊόντων και αργότερα με τη δημιουργία μονάδων συναρμολόγησης.[i]

Το 1980 αναλογούσε 1 αυτοκίνητο ανά 11,1 κατοίκους της Ελλάδας. Την ίδια χρονιά είχαν πραγματοποιηθεί εισαγωγές 45.000 αυτοκινήτων. Η Ελλάδα είχε περισσότερους κατοίκους ανά αυτοκίνητο από τη Βενεζουέλα (8 κάτοικοι ανά αυτοκίνητο), από τη Αυστραλία (2), από τη Νότια Αφρική (8,6), από την Πορτογαλία (8,6), από την Αργεντινή (6,8) και γενικά από τις πιο πολλές αναπτυγμένες χώρες, με κορυφαία τις ΗΠΑ (1,4). Η Ελλάδα υπερείχε όμως έναντι της Βραζιλίας (13), της Χιλής (21), της Κολομβίας (42), του Μεξικού (14), της Ταϊβάν (44), της Ινδίας (485), κλπ.[ii]

Το 1980 κυκλοφορούσαν στην χώρα μας 439 χιλιάδες επιβατικά αυτοκίνητα και συνολικά 870 χιλιάδες αυτοκίνητα. Η ετήσια ποσοστιαία μεταβολή από το 1975 ως το 1980 ήταν αύξηση 14,7% στην Ελλάδα, αρκετά μεγαλύτερη από τις ΗΠΑ (2,5%), την ΕΟΚ (4,3%), την Ιαπωνία (7,2%), κλπ. Οι αριθμοί έδειχναν ότι τη δεκαετία του 1970 σημειωνόταν μεγάλη βελτίωση της αυτοκίνησης. Το 1975 ο εγχώριος συντελεστής αυτοκίνησης ήταν 49 αυτοκίνητα ανά 1.000 κατοίκους, ενώ το 1980 είχε ανέλθει στα 90 αυτοκίνητα. Το 1975 είχαν εκδοθεί 59 χιλιάδες νέες άδειες κυκλοφορίας, ενώ το 1980 εκδόθηκαν 41 χιλιάδες. Η μείωση οφειλόταν στην οικονομική κάμψη που σημειώθηκε στα τέλη της δεκαετίας.[iii]

Η μείωση των ρυθμών απόκτησης νέου αυτοκινήτου φαινόταν επίσης στο πεδίο των εισαγωγών, οι οποίες ήταν 60 χιλιάδες το 1975, αλλά μόνο 27 χιλιάδες το 1980. Το γεγονός αυτό όμως οφειλόταν και σε ένα νέο παράγοντα. Το 1980 είχαν παραχθεί στην Ελλάδα 14.000 αυτοκίνητα,[iv] αφού τις δύο προηγούμενες δεκαετίες άρχισαν να λειτουργούν εγχώριες μονάδες συναρμολόγησης: το 1963 η MAVA στη Νέα Φιλαδέλφεια με άδεια από τη Renault, το 1964 η Εμπορική Αυτοκινήτων στο Μπογιάτι Αττικής ξεκινώντας με άδεια από τη Mazda μέχρι το 1981 που αγοράστηκε από τη General

[i] Ζ. Γεωργαντά, Σ. Ρομπόλης, *Η αυτοκινητοβιομηχανία στην Ελλάδα,* Θέματα Προγραμματισμού Δ1, Διερεύνηση αναπτυξιακών δυνατοτήτων, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα, 1986, σ. 42.
[ii] ο.π., σσ. 189-190.
[iii] ο.π., Πίνακας Π.2, σ. 188.
[iv] ο.π., σ. 188.

Motors, το 1976 η ΝΑΜΚΟ στη Θεσσαλονίκη με άδεια από τη Citroën, το 1978 η Αυτοκινητοβιομηχανία Ελλάδος στη Θήβα με άδεια από τη Fiat, το 1980 η ΤΕΟΚΑΡ στο Βόλο με άδεια από τη Nissan και το 1981 η ΑΟΥΤΟΜΕΚΑΝΙΚΑ στη Θήβα με άδεια από τη Daihatsu.[i]

Η εγχώρια συναρμολόγηση κάλυπτε στις αρχές της δεκαετίας του ’80 το 11% της ζήτησης επιβατικών και το 28% της ζήτησης ελαφρών φορτηγών.[ii] Την ίδια περίοδο δραστηριοποιούνταν στην Ελλάδα η ΣΤΑΓΙΕΡ, η ΒΙΑΜΑΞ, κλπ. Το 1979 κατασκευάστηκαν στη χώρα και κυκλοφόρησαν 491 λεωφορεία και 2.504 φορτηγά.[iii] Σε διεθνές επίπεδο όμως, εκτός από την ιαπωνική αυτοκινητοβιομηχανία, όλες οι άλλες αντιμετώπιζαν προβλήματα υποαπασχόλησης. Γι’ αυτό, ιδιαίτερα από το 1975 και μετά, οι αυτοκινητοβιομηχανίες άρχισαν να προωθούν μια πολιτική ταχύτερης απαξίωσης του αυτοκινήτου και προώθησης ποικιλίας μοντέλων «ώστε να εμπεδωθεί στον καταναλωτή η ιδεολογία του προϊόντος μόδας αντί της κυρίαρχης ιδεολογίας του διαρκούς προϊόντος».[iv] Οι βλέψεις αυτές βρήκαν, πρόσκαιρα έστω, σημαντική αντίσταση στην ελληνική αγορά.

Πάντως, ο κυριότερος παράγοντας που επηρέαζε τη ζήτηση αυτοκινήτων στην Ελλάδα ήταν η σχετικά μεγάλη διαφορά μεταξύ της τιμής και του εισοδήματος, αφού «ένα αυτοκίνητο 1.600 κυβικών εκατοστών έχει [το 1983] τιμή στην Ελλάδα κατά 100% μεγαλύτερη από ό,τι στην ΕΟΚ, όπου, για παράδειγμα, ένας τραπεζικός υπάλληλος χρειάζεται κατά μέσο όρο 10,68 μισθούς για την αγορά ενός αυτοκινήτου 9 ίππων, ενώ ο Έλληνας συνάδελφός του 28,01 μισθούς».[v] Η τεράστια αυτή διαφορά οφειλόταν στους φόρους που επιβάλλονταν από τότε ακόμη στο αυτοκίνητο, ενώ τον Ιούλιο του 1979 είχε διπλασιαστεί ο ειδικός φόρος κατανάλωσης.[vi]

Η ζήτηση αυτοκινήτων στην Ελλάδα ήταν 104.257 το 1965, για να κορυφωθεί τα επόμενα χρόνια, όταν ανερχόταν στις 377.180 το 1974 και στις 992.000 το 1982:

---

[i] Ζ. Γεωργαντά, Σ. Ρομπόλης, *Η αυτοκινητοβιομηχανία στην Ελλάδα,* ο.π., σσ. 135-36.
[ii] ο.π., σ. 139.
[iii] ο.π., Πίνακας Π.27, σ. 260.
[iv] ο.π. Στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, το 1980, η εισαγωγή της μικροηλεκτρονικής, του αυτοματισμού και των ρομπότ στην αυτοκινητοβιομηχανία ανοίγει μια ολότελα καινούργια εποχή.
[v] ο.π.
[vi] ο.π., σ. 160.

Έτος	Κυκλοφορούντα	Πρώτη φορά σε κυκλοφορία	Έτος	Κυκλοφορούντα	Πρώτη φορά σε κυκλοφορία
1965	104.257	23.131	1974	377.180	33.973
1966	122.479	19.304	1975	438.553	60.250
1967	144.434	23.047	1976	509.334	71.696
1968	169.985	26.013	1977	620.755	110.518
1969	195.264	25.911	1978	728.161	113.113
1970	226.893	32.560	1979	822.034	87.169
1971	264.028	37.922	1980	863.385	35.717
1972	303.109	36.778	1981	912.000	46.860
1973	346.733	40.738	1982	992.000	79.981

Ζήτηση επιβατικών αυτοκινήτων, ΕΣΥΕ

Μέσα σε δεκαεπτά χρόνια η κυκλοφορία αυτοκινήτων στην Ελλάδα επταπλασιάστηκε, ενώ το 1977 και το 1978 η κυκλοφορία νέων αυτοκινήτων έσπαγε το φράγμα των 100.000 αυτοκινήτων, με σημαντική κάμψη όμως το 1980.[i] Το μεγαλύτερο μέρος από τα αυτοκίνητα που κυκλοφορούσαν ήταν επιβατικά. Οι πωλήσεις επιβατικών ήταν 50.262 το 1975 και 59.742 το 1976, ενώ κατά τη διετία της μεγάλης ανόδου της αγοράς έφτασαν τις 98.924 το 1977 και τις 119.814 το 1978.[ii]

7.2.10. Αυτοκίνητο και αστυφιλία

Το αυτοκίνητο μας δίνει εύγλωττα παραδείγματα των επιπτώσεων του φαινομένου της αστυφιλίας. Κατά τη διάρκεια της περιόδου 1950-80 παρατηρήθηκε στην Αθήνα μια δραματική αύξηση του πληθυσμού. Το 1951 η Αθήνα, ο Πειραιάς και τα περίχωρα είχαν πληθυσμό 1.379.000 κατοίκων, περίπου το 18% του πληθυσμού της Ελλάδας. Το 1979 η περιοχή της Πρωτεύουσας φτάνει τα 3.030.000, μία αύξηση δηλαδή κατά 300% περίπου. Στην περιοχή της Αθήνας ζουν πλέον το 30% των Ελλήνων.

Σύμφωνα με μια έρευνα[iii] του 1983, «η αύξηση του πληθυσμού της Αθήνας, η οποία κυρίως οφείλεται σε εσωτερική μετανάστευση από ημιαστικές και αγροτικές περιοχές και η αύξηση του μέσου εισοδήματος των

[i] Ζ. Γεωργαντά, Σ. Ρομπόλης, *Η αυτοκινητοβιομηχανία στην Ελλάδα,* Θέματα Προγραμματισμού Δ1, Διερεύνηση αναπτυξιακών δυνατοτήτων, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα, 1986, σ. 232.
[ii] ο.π., σ. 234.
[iii] Ο. Αγγελίδης, Δ. Ζαφειρόπουλος, Μ. Αγγελίδης, Φ. Οπροπούλου, Μ. Βογιατζή – Βεΐνογλου, Α. Αποστολάκη, *Χρήση και συντήρηση των αυτοκινήτων από το κοινό,* Τελική έκθεση προς το Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος, ΠΕΡΠΑ και ΕΟΚ, DG XI, Αριθμός Συμβολαίου Β 6612/9, Ανάδοχος: Μελέτες και Έρευνες Περιβάλλοντος (Μ.Ε.Π.), Αθήνα, 1983, εκτεταμένη περίληψη, σ. 4.

Αθηναίων οδήγησε σε μια πολύ γρήγορη αύξηση του αριθμού των ιδιωτικών αυτοκινήτων τα τελευταία χρόνια».

> *Οι ιδιοκτήτες αυτοκινήτων προτιμούν να χρησιμοποιούν για τη δουλειά τους τα αυτοκίνητά τους παρά τα μέσα μαζικής μεταφοράς. Κατά το 1971-72 μόνο το 7% των ιδιοκτητών ιδιωτικών αυτοκινήτων χρησιμοποιούσαν τα μέσα μαζικής μεταφοράς για δουλειές τους.*[i]

Η αύξηση του αριθμού των Ι.Χ. στην Αθήνα ήταν σχεδόν εκθετική (150.000 το 1970, 271.000 το 1975, 473.000 το 1980). Η αύξηση των ιδιωτικών αυτοκινήτων από το 1955 ως το 1980 παριστάνεται στο διπλανό διάγραμμα.[ii]

Το αυτοκίνητο δεν έγινε μόνο το κατεξοχήν μέσο μετακίνησης αλλά διατηρήθηκε και ως σύμβολο φυγής από τη φτωχή ύπαιθρο. Το Ι.Χ. δεν είναι μόνο απαραίτητο για τη δουλειά, είναι και ένα πολύ ισχυρό σύμβολο επιτυχίας. Συνδυάζει όλα τα χαρακτηριστικά της επιτυχίας και της κοινωνικής δικαίωσης. Επειδή μάλιστα μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του πενήντα μόνο οι πολύ υψηλές εισοδηματικές τάξεις μπορούσαν ν' αποκτήσουν αυτοκίνητο, το Ι.Χ. μυθοποιήθηκε. Ακόμη και το 1983, που γινόταν η έρευνα του Μ.Ε.Π.,[iii] η αγορά αυτοκινήτου ήταν μία σημαντική επένδυση, που λόγω μεγάλης φορολόγησης και τελωνειακών δασμών κόστιζε τουλάχιστον δύο φορές περισσότερο από την Ευρώπη.

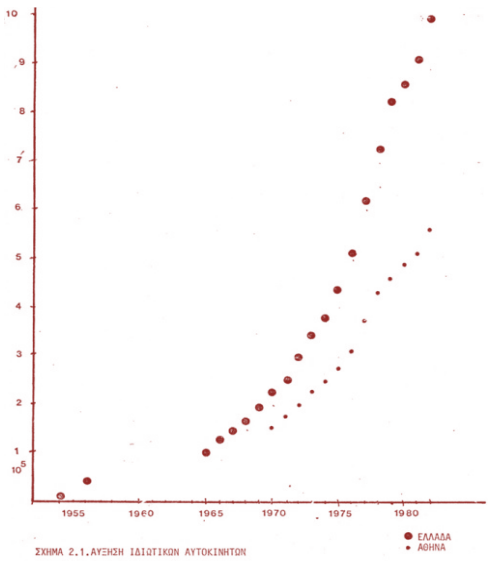

ΣΧΗΜΑ 2.1.ΑΥΞΗΣΗ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΩΝ

Με άλλα λόγια, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του εξήντα η αγορά αυτοκινήτου ήταν σχεδόν απλησίαστη, ακόμα και για το μικρομεσαίο Αθηναίο. Όμως τα επόμενα χρόνια η αύξηση του κατά κεφαλή εισοδήματος κυρίως στις χαμηλότερες εισοδηματικές τάξεις επέτρεψε μέσα σε λίγα χρόνια σε χιλιάδες Αθηναίους ν' αγοράσουν επιτέλους το πολυπόθητο αυτοκίνητο. Για τις νέες

[i] Ο. Αγγελίδης, Δ. Ζαφειρόπουλος, Μ. Αγγελίδης, Φ. Οπροπούλου, Μ. Βογιατζή – Βεΐνογλου, Α. Αποστολάκη, *Χρήση και συντήρηση των αυτοκινήτων από το κοινό,* ο.π., σ. 4.
[ii] ο.π., Σχήμα 2.1, σ.22.
[iii] ο.π., σσ. 16-17.

γυναίκες το Ι.Χ. έγινε ένα από τα σύμβολα απελευθέρωσης, ενώ για τους νέους άνδρες θεωρείται απαραίτητο για μια πετυχημένη σταδιοδρομία και ακόμα για ένα πετυχημένο γάμο.

Ακόμα και στη διάρκεια των ετών 1977-79, οπόταν παρατηρήθηκε μια σχετική μείωση στις αγορές ορισμένων προϊόντων κατανάλωσης, ο αριθμός των αυτοκινήτων αυξήθηκε κατά 32%. Την ίδια περίοδο η μεγαλύτερη κατανάλωση στον χώρο του αυτοκινήτου σημειωνόταν στην Πρωτεύουσα. Το 1983 στην περιοχή της Αθήνας το 7,4% των μηνιαίων αγορών είχε σχέση με την αγορά και την κίνηση αυτοκινήτων. Το ποσοστό αυτό σε άλλα αστικά κέντρα ήταν 5,7% και στις αγροτικές περιοχές 3,3%.[i]

Πράγματι, η γεωγραφική κατανομή των Ι.Χ. αυτοκινήτων μέσα στη χώρα ευνοούσε την Πρωτεύουσα. Το 1979 ήταν συγκεντρωμένα στην Αθήνα το 57% των Ι.Χ. αυτοκινήτων. Ο συντελεστής αυτοκίνησης το 1983 ήταν στην Αθήνα 7 άτομα και στην επαρχία 17,5 άτομα ανά επιβατικό αυτοκίνητο.[ii]

Η δυσαναλογία μεταξύ Αθήνας και επαρχίας εμφανιζόταν ακόμη μεγαλύτερη στα ιδιωτικής χρήσης επιβατικά αυτοκίνητα. Την 31η Δεκεμβρίου 1973 κυκλοφορούσαν στη χώρα συνολικά 323.375 Ι.Χ. αυτοκίνητα. Το 64,28% από αυτά βρίσκονταν στην Περιφέρεια της Πρωτεύουσας (207.892 Ι.Χ. αυτοκίνητα). Αντίθετα, σε ορισμένους νομούς της επαρχίας τα Ι.Χ. ήταν σπάνια. Στην Ευρυτανία το 1973 υπήρχαν μόνο 78 Ι.Χ. αυτοκίνητα, στο νομό Σάμου 277, στις Κυκλάδες 452, σε όλο το νομό Πρέβεζας 372, στη Θεσπρωτία 257, στη Λευκάδα 140, στο νομό Γρεβενών 148, στη Ζάκυνθο 395, στο νομό Κεφαλληνίας 351, στη Φωκίδα 335, κλπ.

Το 1962 στην Ελλάδα υπήρχαν 56.000 αυτοκίνητα Ι.Χ. Τριάντα πέντε χρόνια αργότερα ο αριθμός έφθασε τα 2,5 εκατομμύρια.[iii] Ένας χάρτης κυκλοφορίας του αυτοκινήτου, που εκδόθηκε από το Υπουργείο Δημόσιων Έργων το 1956, δίνει μια κτυπητή εικόνα του πολυτεμαχισμού των μεταφορών: οι δρόμοι δεν συναντιούνται παρά μόνο *σε μια περιορισμένη*

[i] Ο. Αγγελίδης, Δ. Ζαφειρόπουλος, Μ. Αγγελίδης, Φ. Οπροπούλου, Μ. Βογιατζή – Βεΐνογλου, Α. Αποστολάκη, *Χρήση και συντήρηση των αυτοκινήτων από το κοινό,* σ. 18.

[ii] Ζ. Γεωργαντά, Σ. Ρομπόλης, *Η αυτοκινητοβιομηχανία στην Ελλάδα,* Θέματα Προγραμματισμού Δ1, Διερεύνηση αναπτυξιακών δυνατοτήτων, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα, 1986, σ. 159.

[iii] Michel Sivignon, «Το αυτοκίνητο στην Ελλάδα. Στην πηγή μιας νέας σχέσης μεταξύ των πόλεων και των χεριών», στο: Στάθης Δαμιανάκος, Έρση Ζακοπούλου, Χαράλαμπος Κασίμης, Βασίλης Νιτσιάκος, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου, Η τοπική δυναμική της επιβίωσης,* Πλέθρον – ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1997, σσ. 39-52

περίμετρο γύρω από κάθε μικρή πόλη, και οι μεταφορές μεγάλων αποστάσεων είναι σπάνιες.[i] Στη δεκαετία 1960 κατασκευάστηκε η εθνική οδός Αθήνας – Θεσσαλονίκης, με το πλεονέκτημα μιας λιγότερο ορεινής χάραξης απ' ό,τι του σιδηρόδρομου τον 19ο αιώνα. Η κατασκευή της ωφέλησε τη Λάρισα, σε σχέση με το Βόλο, τις Σέρρες και τη Δράμα, σε σχέση με την Καβάλα, το Αγρίνιο, σε σχέση με το Μεσολόγγι, την Άρτα, σε σχέση με την Πρέβεζα.

«Την ίδια εποχή όλες οι πρωτεύουσες των νομών της ηπειρωτικής Ελλάδας, ακόμα και οι πιο απόμακρες, συνδέθηκαν με την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη με γραμμές λεωφορείων μεγάλης συχνότητας». Η πιο αξιοσημείωτη πρωτοβουλία ήταν η ίδρυση συνεταιρισμών ιδιοκτητών λεωφορείων, τα λεγόμενα *ΚΤΕΛ.*[ii] Η Ελλάδα πολύ γρήγορα ενθάρρυνε και την κατοχή επαγγελματικών οχημάτων. Τα οχήματα αυτά εξαιρέθηκαν από τους μεγάλους φόρους που πλήττουν τα Ι.Χ. Έτσι, πλήθυναν τα «αγροτικά».

Το αυτοκίνητο και η εύκολη επικοινωνία έφεραν αλλαγές ιδιαίτερα ορατές σε πεδινές περιοχές που ακμάζουν από την καλλιέργεια βαμβακιού στη Θεσσαλία ή εσπεριδοειδών στη βόρεια Πελοπόννησο. Μια μεγάλη περιοχή *μετασχηματίζεται σε ένα δίκτυο* μικρών πόλεων και κοντινών χωριών, με ευνοϊκούς όρους κατοίκησης για όλους τους οικισμούς, π.χ. το Κέντρο Υγείας και το Λύκειο.[iii]

Όμως η ανισομετρία ανάμεσα σε πόλη και ύπαιθρο ήταν ακόμα ορατή: Ακόμα και στην ύπαιθρο του νομού Θεσσαλονίκης το 1973 υπήρχαν μόνο 585 Ι.Χ. αυτοκίνητα, ενώ στο Πολεοδομικό Συγκρότημα Θεσσαλονίκης υπήρχαν 33.558, το 10,37% του συνολικού αριθμού. Οι επαρχιακοί νομοί στους οποίους κυκλοφορούσαν τα περισσότερα αυτοκίνητα ήταν οι εξής: Μαγνησίας (3.698), Λάρισας (5.082), Αχαΐας (6.001), Χανίων (3.307), Ηρακλείου (4.335) και Δωδεκανήσου (4.703).[iv] Έξι χρόνια μετά, το 1979, τα Ι.Χ. αυτοκίνητα που κυκλοφορούσαν στη χώρα είχαν αυξηθεί κατά 245,14%. Την 31η Δεκεμβρίου 1979 κυκλοφορούσαν στην Ελλάδα 792.741 Ι.Χ.

[i] Michel Sivignon, «Το αυτοκίνητο στην Ελλάδα. Στην πηγή μιας νέας σχέσης μεταξύ των πόλεων και των χεριών», ο.π., σ. 43.
[ii] ο.π., σσ. 45-46.
[iii] ο.π., σσ. 49-50.
[iv] Ζ. Γεωργαντά, Σ. Ρομπόλης, *Η αυτοκινητοβιομηχανία στην Ελλάδα,* Θέματα Προγραμματισμού Δ1, Διερεύνηση αναπτυξιακών δυνατοτήτων, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα, 1986, Πίνακας Π.30, σσ. 281-83.

αυτοκίνητα, από τα οποία το 56,89% στην Περιφέρεια της Πρωτεύουσας. Όμως σε μερικές απομακρυσμένες περιοχές της υπαίθρου τα Ι.Χ. ήταν σπάνια ακόμη. Στην Ευρυτανία υπήρχαν μόνο 293 Ι.Χ. αυτοκίνητα, στη Λευκάδα 545, στο νομό Κεφαλληνίας 992. Σε άλλους νομούς ο αριθμός τους ξεπερνούσε τα 1.000. Στο νομό Σάμου τα Ι.Χ. είχαν ανέλθει σε 1.114, στις Κυκλάδες ήταν 2.135, στον νομό Πρέβεζας 1.586, στη Θεσπρωτία 1.059, στο νομό Γρεβενών 1.031, στη Φωκίδα 1.770, στη Ζάκυνθο 1.392.[i]

Αν και στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του ’70 το αυτοκίνητο γνώρισε πολύ μεγάλη επέκταση, δεν είχε ακόμη μπει στην καθημερινότητα των κατοίκων της υπαίθρου, παραμένοντας ένα σύμβολο της διαβίωσης στα μεγάλα αστικά κέντρα, συνδεμένο στενά με το φαινόμενο της αστυφιλίας. Η αυτοκίνηση, όλη αυτή τη χρονική περίοδο, συνδεόταν στενότερα με τα αστικά επαγγέλματα.

Το 1978 το 12,2% των ολικών μηνιαίων αγορών των ελεύθερων επαγγελματιών, επιστημόνων και ανώτερων διοικητικών στελεχών αφορούσαν αγορές Ι.Χ. και έξοδα κίνησης και συντήρησης Ι.Χ. αυτοκινήτων. Οι υπάλληλοι γραφείου δαπανούσαν το 9,6% των ολικών μηνιαίων αγορών τους για αγορές, κίνηση και συντήρηση αυτοκινήτων, οι έμποροι και πωλητές 6,1%, οι τεχνίτες και εργάτες το 5,5%. Αντίθετα, οι αγρότες μόνο το 2,2%.[ii]

Ένα αποτέλεσμα της αστυφιλίας είναι και η αιθαλομίχλη που παρατηρήθηκε για πρώτη φορά στα τέλη της δεκαετίας ’50 στη βιομηχανική περιοχή της Αθήνας στον Κηφισό ποταμό.[iii]

Οι ειδικοί έλεγαν στις αρχές της δεκαετίας του ’80 ότι με τη σωστή συντήρηση και τη μείωση της χρήσης του Ι.Χ. ήταν δυνατό να επιτευχθεί σημαντική μείωση των εκπομπών ρυπαντών από το αυτοκίνητο.

[i] Ζ. Γεωργαντά, Σ. Ρομπόλης, *Η αυτοκινητοβιομηχανία στην Ελλάδα,* ο.π., σσ. 278-280.
[ii] Ο. Αγγελίδης, Δ. Ζαφειρόπουλος, Μ. Αγγελίδης, Φ. Οπροπούλου, Μ. Βογιατζή – Βεΐνογλου, Α. Αποστολάκη, *Χρήση και συντήρηση των αυτοκινήτων από το κοινό,* Τελική έκθεση προς το Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος, ΠΕΡΠΑ και ΕΟΚ, DG XI, Αριθμός Συμβολαίου Β 6612/9, Ανάδοχος: Μελέτες και Έρευνες Περιβάλλοντος (Μ.Ε.Π.), Αθήνα, 1983, Πίνακας 2.1.4, σ. 19.
[iii] ο.π., σ. 1.

7.3. Κρατικές και ιδιωτικές υπηρεσίες τηλεπικοινωνιών

Η Ελλάδα ήταν από τις πρώτες χώρες που χρησιμοποίησαν τόσο τον τηλέγραφο όσο και την τηλεφωνική επικοινωνία, ενώ πρωτοστάτησε στην εγκατάσταση δικτύου αυτόματων τηλεφώνων. Ο τηλέγραφος μεταξύ Αθήνας – Πειραιά άρχισε να λειτουργεί την 1 Ιανουαρίου 1859, και μετά από ένα μήνα η γραμμή συνδέθηκε με υποθαλάσσιο καλώδιο με την Κωνσταντινούπολη.[i] Τον Αύγουστο του 1892, λίγα χρόνια μετά την εφαρμογή της εφεύρεσης του τηλεφώνου από τον Μπελ, αποφασίστηκε η εγκατάσταση τηλεφώνου στην Αθήνα. Τα δύο «κεντρικά γραφεία τηλεφώνων», το ένα στο Ταχυδρομείο Αθήνας και το άλλο στο Ταχυδρομείο Πειραιά, ξεκίνησαν να λειτουργούν το 1896. Η τηλεφωνική υπηρεσία αναδιοργανώθηκε το 1908 με νέα μηχανήματα τύπου Έρικσον, για οκτακόσιους αριθμούς, και οργανώθηκε το πρώτο σώμα τηλεφωνητριών.

Με το πέρασμα του χρόνου, αναπτύχθηκε η τηλεφωνική επικοινωνία της Αθήνας με τις κυριότερες επαρχιακές πόλεις. Στις 27 Νοεμβρίου 1914 κατατέθηκε στη βουλή από τον Υπουργό Συγκοινωνιών Δημήτριο Διαμαντίδη το σχέδιο νόμου που πρόβλεπε τη ριζική μεταβολή του δικτύου της Αθήνας, την εγκατάσταση τηλεφωνικών σταθμών στη Θεσσαλονίκη, τη ριζική επισκευή των τηλεφωνικών εγκαταστάσεων Πειραιά και Πάτρας, την κατασκευή βασικών τηλεγραφικών και τηλεφωνικών γραμμών μεταξύ των 12 πιο μεγάλων πόλεων του Κράτους, κλπ.[ii] Το 1926 το κρατικό τηλεφωνικό κέντρο εφοδιάσθηκε με ημιαυτόματη εγκατάσταση δυναμικότητας 3.000 γραμμών. Η συσκευή επέτρεπε πλέον τη σύνδεση του συνδρομητή με το κέντρο, με την απλή άρση του ακουστικού.[iii] Το Φεβρουάριο του 1930 υπογράφηκαν δύο συμβάσεις, μία για την αστική και προαστιακή και άλλη για την επαρχιακή τηλεφωνική επικοινωνία, με τη γερμανική εταιρεία Ζήμενς, «αντιπροσωπευομένην παρά του Αλεξάνδρου Ζαχαρίου».[iv]

[i] «Ζαχαρίου Αλέξανδρος», *Βοβολίνη Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν,* Έκδοσις «Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως», τόμος Α, Αθήναι, σ. 109.
[ii] «Διαμαντίδης Δημήτριος», *Βοβολίνη Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν,* Έκδοσις «Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως», τόμος Δ, Αθήναι, σσ. 395-96.
[iii] «Ζαχαρίου Αλέξανδρος», *Βοβολίνη Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν,* τόμος Α, ο.π., σ. 110.
[iv] ο.π.

Τα πρώτα αυτόματα αστικά τηλεφωνικά Κέντρα σε επαρχιακές πόλεις άρχισαν να λειτουργούν το 1932 στα αστικά κέντρα του Πύργου, της Μυτιλήνης και της Καβάλας. Το 1933 κατασκευάστηκαν αυτόματα κέντρα στη Θεσσαλονίκη, στην Πάτρα και την Κέρκυρα, και ακολούθως, το 1934 στο Βόλο και την Καλαμάτα, το 1935 στη Λάρισα και τα Ιωάννινα, το 1936 στο Ηράκλειο, τις Σέρρες, την Ξάνθη και τη Δράμα, και το 1937 στη Χαλκίδα, την Κομοτηνή, το Αγρίνιο και την Αλεξανδρούπολη. Το 1938 λειτούργησαν αυτόματα τηλεφωνικά κέντρα στη Χίο και τα Χανιά και το 1939 στην Τρίπολη, τα Τρίκαλα και τη Λαμία.[i]

> *Το 1938 το σύστημα τηλεπικοινωνιών ευρίσκετο εις χείρας δύο οργανώσεων. Αφ' ενός μεν υπήρχον αι κρατικαί υπηρεσίαι αι οποίαι ήσαν υπεύθυνοι διά την εσωτερικήν και μέρους της εξωτερικής τηλεγραφικής υπηρεσίας ως επίσης και διά τας τηλεφωνικάς γραμμάς μεγάλων αποστάσεων και εξωτερικού, και αφ' ετέρου ιδιωτικαί εταιρίαι αι οποίαι είχον εις χείρας των την υπηρεσίαν ενσυρμάτου και ασυρμάτου τηλεγράφου προς τας περισσοτέρας χώρας του εξωτερικού ως επίσης και τας αστικάς τηλεφωνικάς γραμμάς.*[ii]

Τα τηλεπικοινωνιακά δίκτυα υπέστησαν *σοβαρές ζημιές* κατά τη διάρκεια του πολέμου και της κατοχής. Μέχρι το 1948 οι αστικές τηλεφωνικές υπηρεσίες είχαν αποκατασταθεί αλλά δεν λειτουργούσαν κανονικά, ενώ από το 1945 αυτόματο τηλεφωνικό κέντρο διέθετε και η Ρόδος. Εξάλλου μικρό μόνο μέρος των υπηρεσιών τηλεγράφου και τηλεφωνίας μακράς απόστασης είχε επιδιορθωθεί. Οι διεθνείς υπηρεσίες ασύρματης τηλεφωνίας είχαν αποκατασταθεί.

Το 1949 τα δύο αυτόματα τηλεφωνικά κέντρα της Θεσσαλονίκης είχαν χωρητικότητα 5.900 και 1.200 παροχών, και, αντίστοιχα, 5.628 και 1.085 συνδεδεμένους συνδρομητές. Το αυτόματο κέντρο της Πάτρας είχε χωρητικότητα 1.600 παροχών και 1.569 συνδεδεμένους συνδρομητές. Το αυτόματο κέντρο του Βόλου είχε χωρητικότητα 1.280 παροχών και 1.237 συνδεδεμένους συνδρομητές.

---

[i] Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α.Ε., *Έκθεσις επί του Ισολογισμού και των Πεπραγμένων έτους 1962,* Ενδεκάτη Οικονομική Χρήσις, Αθήναι, 1963, πίναξ 4.

[ii] Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως, *Αναθεωρημένο Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος 1949-1950,* σσ. 37-38

Χωρητικότητα 700 παροχών είχαν τα αυτόματα κέντρα της Καβάλας, της Καλαμάτας, του Ηρακλείου, 680 παροχών το αυτόματο κέντρο της Λάρισας και 600 παροχών των Χανίων. Αυτά ήταν τα πιο μεγάλα αυτόματα τηλεφωνικά κέντρα στις επαρχιακές πόλεις κατά το 1949.

7.3.1. Τηλεφωνικά κέντρα και συσκευές

Η ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιών κατά το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα στηρίχτηκε στην επέκταση του δικτύου τηλεφωνικών κέντρων της χώρας. Το 1951 υπήρχαν σε όλη την Ελλάδα συνολικά 536 τηλεφωνικά κέντρα. Στην περιφέρεια της πρωτεύουσας βρίσκονταν 18 τηλεφωνικά κέντρα, ενώ στις επαρχιακές πόλεις συναντούσαμε τη μεγάλη πλειοψηφία των κέντρων, δηλαδή 495 χειροκίνητα τηλεφωνικά κέντρα, 9 αυτόματα με μετρητή και 14 αυτόματα δίχως μετρητή.[i]

Η συνολική εγκατεστημένη χωρητικότητα αυτών των κέντρων, που αναφέρεται στη δυνατότητα πραγματοποίησης τηλεφωνικών συνδέσεων συνδρομητών, ήταν 78.050 παροχές. Όπως ήταν αναμενόμενο, η χωρητικότητα ήταν πολύ μεγαλύτερη στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, όπου υπήρχε δυνατότητα πραγματοποίησης 52.400 τηλεφωνικών συνδέσεων συνδρομητών από τ' αντίστοιχα 18 τηλεφωνικά κέντρα.

Μικρότερη ήταν η χωρητικότητα στα αυτόματα δίκτυα των επαρχιακών πόλεων, όπου στα 9 αυτόματα τηλεφωνικά κέντρα που διέθεταν μετρητή η συνολική εγκατεστημένη χωρητικότητα έφτανε τις 14.920 παροχές, ενώ στα 14 αυτόματα κέντρα που δεν διέθεταν μετρητή η συνολική εγκατεστημένη χωρητικότητα ήταν 5.900 παροχές. Τέλος, στα 495 χειροκίνητα κέντρα, που βρίσκονταν σε επαρχιακές πόλεις, η χωρητικότητα ήταν ακόμα μικρότερη, περιοριζόμενη στις 4.830 παροχές.[ii] Τις επόμενες χρονιές, μετά το 1951, δημιουργήθηκαν νέα τηλεφωνικά κέντρα τόσο στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, όσο και στην επαρχία, με ταχύτερους ρυθμούς από το 1955 και μετά. Τα περισσότερα νέα τηλεφωνικά κέντρα δημιουργήθηκαν, όπως ήταν φυσικό στην επαρχία.

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1974,* Αθήνα, 1976, σ. 58.
[ii] ο.π., σ. 58.

Το 1952 αυτόματο αστικό τηλεφωνικό κέντρο απέκτησε το Αίγιο, το 1953 η Καρδίτσα και η Κοζάνη, το 1954 η Βέροια, το 1955 η Κόρινθος, το 1956 το Ρέθυμνο και η Έδεσσα, το 1957 η Κατερίνη, η Άρτα, το Ναύπλιο και το Άργος, το 1958 η Σπάρτη και το 1959 η Λεβαδειά και η Θήβα.[i] Η αρχική χωρητικότητα των κέντρων αυτών ήταν 400 παροχές, με εξαίρεση το Ναύπλιο (300) και τη Λεβαδειά (500).

Έτος	Τηλεφωνικά κέντρα				
	Σύνολο	Περιφέρεια πρωτεύουσας	Επαρχιακών πόλεων		
			Αυτόματα		Χειροκίνητα
			Με μετρητή	Χωρίς μετρητή	
1951	536	18	9	14	495
1952	540	21	9	15	495
1953	544	21	9	19	495
1954	551	21	11	18	501
1955	590	22	13	17	538
1956	782	22	14	18	728
1957	1.000	24	17	19	940
1958	1.253	24	17	20	1.192
1959	1.392	26	22	17	1.327
1960	1.478	30	24	18	1.406
1961	1.556	30	28	27	1.471
1962	1.665	31	38	21	1.575
1963	1.874	35	39	39	1.761
1964	2.072	36	41	64	1.931
1965	2.252	41	113	13	2.085
1966	2.398	40	145	17	2.196
1967	2.560	40	189	23	2.316

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1974*

Οι ταχείς ρυθμοί επέκτασης συνεχίζονταν και κατά τη δεκαετία του 1960. Η Σούδα, το Μεσολόγγι και το Καρπενήσι απέκτησαν αυτόματο αστικό τηλεφωνικό κέντρο το 1960, τα Γιαννιτσά, η Άμφισσα, το Λουτράκι, η Νάουσα, τα Μέγαρα, η Καστοριά, η Φλώρινα, το Αργοστόλι, η Ζάκυνθος, το Αλιβέρι, η Αμαλιάδα και η Πτολεμαΐδα το 1961, η Σύρος το 1962, κλπ. Έτσι, το 1962 η χωρητικότητα των επαρχιακών αυτόματων αστικών τηλεφωνικών κέντρων έφτασε τις 74.030 παροχές και οι συνδεδεμένοι συνδρομητές τους

[i] Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α.Ε., *Έκθεσις επί του Ισολογισμού και των Πεπραγμένων έτους 1962,* Ενδεκάτη Οικονομική Χρήσις, Αθήναι, 1963, πίναξ 4.

65.794.[i] Η συγκρατημένη αριθμητική αύξηση των τηλεφωνικών κέντρων στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας συνοδευόταν από μια αλματώδη μεγέθυνση της συνολικής εγκατεστημένης χωρητικότητας που έφθασε το 1967 τις 400.100 παροχές. Στις επαρχιακές πόλεις η αύξηση των τηλεφωνικών κέντρων ήταν πολύ μεγαλύτερη αριθμητικά σε σχέση με την πρωτεύουσα.

Το 1956 υπήρχαν στην επαρχία 728 χειροκίνητα τηλεφωνικά κέντρα, 18 αυτόματα χωρίς μετρητή και 14 αυτόματα με μετρητή. Έντεκα χρόνια μετά, το 1967, στην επαρχία λειτουργούσαν πλέον 2.316 χειροκίνητα τηλεφωνικά κέντρα, 23 αυτόματα χωρίς μετρητή και 189 αυτόματα με μετρητή. Αλλά και η εγκατεστημένη χωρητικότητα πλησίασε τα μεγέθη της πρωτεύουσας, ανερχόμενη το 1967 στις 244.055 παροχές. Αναλυτικά, η εγκατεστημένη χωρητικότητα των τηλεφωνικών κέντρων στις επαρχιακές πόλεις καταμεριζόταν ως εξής: 209.755 παροχές αυτόματων τηλεφωνικών κέντρων με μετρητή, 32.160 παροχές χειροκίνητων κέντρων, 2.140 παροχές αυτόματων κέντρων δίχως μετρητή.[ii]

Μελετώντας τους στατιστικούς πίνακες συγκοινωνιών και επικοινωνιών της ΕΣΥΕ, παρατηρούμε ότι το 1961 και το 1965 συμβαίνουν: α) απότομες μειώσεις του αριθμού των αυτόματων τηλεφωνικών κέντρων που δεν διέθεταν μετρητή και β) αντίστοιχες μειώσεις της συνολικής εγκατεστημένης χωρητικότητας των αυτόματων κέντρων χωρίς μετρητή.

Μικρότερες μειώσεις των αντίστοιχων μεγεθών συναντούμε και σε άλλες χρονολογίες. Διαπιστώνουμε μάλιστα ότι, τις ίδιες ακριβώς χρονιές, λαμβάνουν χώρα ανάλογες αυξήσεις του αριθμού και της συνολικής εγκατεστημένης χωρητικότητας των αυτόματων τηλεφωνικών κέντρων που διέθεταν μετρητή. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι πολλά από τα αυτόματα τηλεφωνικά κέντρα της επαρχίας, αν και είχαν εγκατασταθεί χωρίς μετρητή, εφοδιάζονταν με τον καιρό με συσκευές – μετρητές που έκαναν πιο εύκολη τη χρήση τους.[iii] Μια δεύτερη σημαντική διαπίστωση είναι ότι τα χειροκίνητα τηλεφωνικά κέντρα επεκτείνονταν μέσα σ' αυτές τις δυο δεκαετίες (1950-60)

[i] Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α.Ε., *Έκθεσις επί του Ισολογισμού και των Πεπραγμένων έτους 1962,* Ενδεκάτη Οικονομική Χρήσις, Αθήναι, 1963, πίναξ 4.
[ii] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1974,* Αθήνα, 1976, σ. 58.
[iii] ο.π.

με πολύ γοργούς ρυθμούς στις επαρχιακές πόλεις της Ελλάδας. Ο αριθμός των χειροκίνητων επαρχιακών τηλεφωνικών κέντρων πενταπλασιάστηκε μέσα σε δεκαέξι χρόνια, φτάνοντας από 495 το 1951 τα 2.316 το 1967. Τα χειροκίνητα τηλέφωνα ήταν μια ιδιαιτερότητα της ζωής της υπαίθρου, η οποία μπορούσε ακόμα να υποδέχεται παλιές, παρωχημένες τεχνολογίες, προτιμώντας το μειωμένο κόστος από την καλύτερη εξυπηρέτηση.

7.3.2. Ο ΟΤΕ στην ύπαιθρο του 1960

Τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του ΟΤΕ ήταν μια περίοδος αλματώδους ανάπτυξης. Στα τέλη του 1962 λειτουργούσαν σε όλη την Ελλάδα 253.730 αυτόματες τηλεφωνικές συνδέσεις, από τις οποίες οι 179.600 στην περιοχή της Πρωτεύουσας και οι 74.130 στις επαρχιακές πόλεις.

Η πρόοδος που είχε συντελεστεί από το 1950 μέχρι το 1962 ήταν σημαντική. Μέσα σε δεκατρία χρόνια, από την 1.1.1950 μέχρι την 31.12.1962 είχαν τεθεί σε λειτουργία 188.850 νέες τηλεφωνικές συνδέσεις, από τις οποίες οι 133.800 στη περιοχή της Πρωτεύουσας και οι 55.050 σε επαρχιακές πόλεις.[i] Έτσι, ενώ την 31.12.1949 αντιστοιχούσαν 1,02 τηλέφωνα σε 100 κατοίκους, κατά την 31.12.1957 υπήρχαν πλέον 1,89 τηλέφωνα ανά 100 κατοίκους και κατά την 31.12.1962 υπήρχαν 3,58 τηλέφωνα ανά 100 κατοίκους.

Η ύπαιθρος ερχόταν στο προσκήνιο των εκσυγχρονιστικών σχεδίων. Τα υπεραστικά δίκτυα αναπτύχθηκαν κυρίως μέσα στην περίοδο αυτή, από το 1950 ως το 1962, στην οποία οι υπεραστικές συνδιαλέξεις αυξήθηκαν κατά 14,67 εκατομμύρια ανταποκρίσεις, φθάνοντας τα 16,94 εκατομμύρια ανταποκρίσεις την 31.12.1962.[ii]

Από τη σύσταση του ΟΤΕ μέχρι το τέλος του 1962 οι υπεραστικές συνδιαλέξεις υπερεπταπλασιάστηκαν.

[i] Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α.Ε., *Έκθεσις επί του Ισολογισμού και των Πεπραγμένων έτους 1962,* Ενδεκάτη Οικονομική Χρήσις, Αθήναι, 1963, σ. 10.
[ii] ο.π., σ. 14.

> *Κατά τα έτη 1960 και 1963 απεφασίσθη η εγκατάστασις 73 εν συνόλω αγροτικών αυτομάτων κέντρων, συνολικής χωρητικότητος 4.500 περίπου τηλεφωνικών παροχών. Εξ αυτών μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1962 ελειτούργησαν τα 3. Μέχρι 30ης Σεπτεμβρίου ελειτούργησαν 11 εισέτι. Τα υπόλοιπα 59 θα εγκατασταθούν και θα λειτουργήσουν μέχρι τέλους 1964.*[i]

Ο στόχος ήταν να διευκολυνθεί η τηλεφωνική επικοινωνία των μικρών πόλεων και χωριών και να εξασφαλιστεί η αυτόματη, μέσα σε όλο το εικοσιτετράωρο, επικοινωνία των συνδεδεμένων συνδρομητών και κοινοτικών τηλεφωνείων.

Την ίδια περίοδο (1961-64) συνεχιζόταν η εκτέλεση του προγράμματος Υπεραστικής Τηλεφωνίας και Τηλεγραφίας. Γίνονταν μεγάλες ανακαινίσεις, επεκτάσεις, βελτιώσεις και αυξήσεις του αριθμού των κυκλωμάτων, και βελτιώθηκε σημαντικά η τηλεφωνική ανταπόκριση με το εξωτερικό και το εσωτερικό.

Το 1962 βρίσκονταν υπό κατασκευή τα υπεραστικά δίκτυα Λαμίας - Αταλάντης, Αμφίσσης – Λιδωρικίου – Ναυπάκτου, Κορίνθου – Αιγίου, Πατρών – Πύργου, Πύργου – Μελιγαλά, Άρτης – Ιωαννίνων, Ιωαννίνων – Ηγουμενίτσης και Ηρακλείου – Αγίου Νικολάου.[ii] Σε όλη την Ελλάδα μια σειρά από αυτόματα αστικά τηλεφωνικά κέντρα αποτελούσε τον κορμό του εθνικού δικτύου.

Το 1962 ο αριθμός των λειτουργούντων αυτόματων αστικών Τηλεφωνικών Κέντρων είχε αυξηθεί από 85 σε 87. Την ίδια περίοδο συντελέστηκε μια ακόμη αξιοσημείωτη πρόοδος, αφού εγκαταστάθηκαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα 7 αυτόματα αγροτικά Τηλεφωνικά Κέντρα συνολικής χωρητικότητας 275 παροχών (Σταδίου Τριπόλεως 50, Κερασίτσης Τριπόλεως 25, Λεβιδίου Τριπόλεως 25, Ριζών Τριπόλεως 25, Ξηροκαμπίου Σπάρτης 50, Βραχνεΐκων Πατρών 50, Αχαΐας Πατρών 50).[iii]

[i] Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α.Ε., *Έκθεσις επί του Ισολογισμού και των Πεπραγμένων έτους 1962,* Ενδεκάτη Οικονομική Χρήσις, Αθήναι, 1963, σσ. 10-11.
[ii] ο.π., σ. 109.
[iii] ο.π., σ. 33.

Ταυτόχρονα, το νέο συνυπήρχε με το παλιό και βοηθούσε στην εξάπλωσή του. Μέσα στα δεκατρία πρώτα χρόνια της παρουσίας του ΟΤΕ λειτούργησαν 13.330 νέες χειροκίνητες τηλεφωνικές παροχές, φθάνοντας το συνολικό αριθμό των 17.560 σε όλη την χώρα.

Το 1962 ο συνολικός αριθμός των χειροκίνητων Κέντρων ήταν 1.575 και των συνδεδεμένων συνδρομητών 8.066.[i]

[i] Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α.Ε., *Έκθεσις επί του Ισολογισμού και των Πεπραγμένων έτους 1962,* Ενδεκάτη Οικονομική Χρήσις, Αθήναι, 1963, σ. 34.

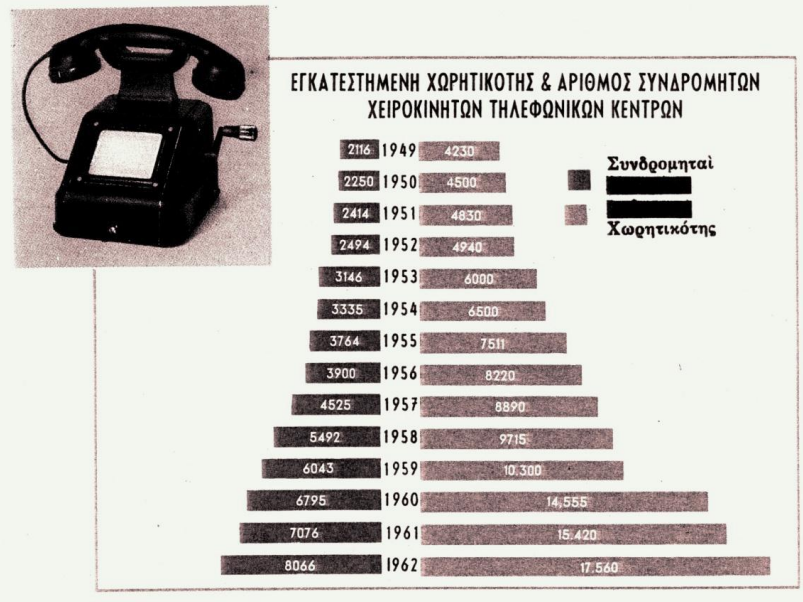

Στην παραπάνω εικόνα μπορούμε να διακρίνουμε τη χειροκίνητη τηλεφωνική συσκευή που συνέχιζε να διαδίδεται σε ορισμένα νέα τηλεφωνικά δίκτυα επαρχιακών πόλεων, «δυνάμενα» όμως «να χρησιμοποιηθώσι και δι' αυτόματον εκμετάλλευσιν».[i] Κατά την 31.12.1962 σε όλη την χώρα λειτουργούσαν συνολικά 302.843 τηλέφωνα, τα οποία ανήκαν στις εξής κατηγορίες:

Τηλέφωνα Συνδρομητών	292.366	96,54%
Τηλέφωνα κοινής χρήσης	10.477	3,46%
Τηλέφωνα κύρια (γενικού δικτύου)	248.956	82,21%
Τηλέφωνα δευτερεύοντα και πρόσθετα	53.887	17,79%
Τηλέφωνα Αυτόματα	285.338	94,22%
Τηλέφωνα Χειροκίνητα	17.505	5,78%
Τηλέφωνα περιοχής Αθηνών	208.972	69,00%
Τηλέφωνα Επαρχιών	93.871	31,00%
Σύνολο	**302.843**	**100,00%**

ΟΤΕ, *Έκθεσις επί του Ισολογισμού και των Πεπραγμένων έτους 1962*, σ. 36

Κατά τη διάρκεια του έτους 1962 η τηλεγραφική και τηλεφωνική ανταπόκριση επεκτάθηκε σε 481 αγροτικούς συνοικισμούς, με τη σύσταση ισάριθμων Κοινοτικών Τηλεφωνείων που συνδέθηκαν με το Εθνικό Υπεραστικό Δίκτυο. Έτσι, ο αριθμός των συνδεθέντων αγροτικών

[i] *Έκθεσις επί του Ισολογισμού και των Πεπραγμένων έτους 1962*, ο.π.

συνοικισμών ανήλθε στις 8.438, από τους οποίους 8.179 λειτουργούσαν ως Κοινοτικά Τηλεφωνεία και 259 ως Τηλεπικοινωνιακά Πρακτορεία. Από τα 8.179 Κοινοτικά Τηλεφωνεία τα 466 συνδέονταν απευθείας με τα αυτόματα αστικά Τηλεφωνικά Κέντρα, «κατόπιν μετατροπής της χειροκινήτου συνδέσεως αυτών εις αυτόματον».[i]

Επίσης, το 1962 είχαν ιδρυθεί 90 νέα Τηλεπικοινωνιακά Πρακτορεία, από τα οποία τα 89 είχαν πλήρη λειτουργία και το 1 περιορισμένη. Έτσι, λειτουργούσαν πλέον σε όλη τη χώρα 319 Τηλεπικοινωνιακά Πρακτορεία, από τα οποία τα 259 είχαν προέλθει από τη μετατροπή Κοινοτικών Τηλεφωνείων και τα 60 είχαν συσταθεί απευθείας σε Πρακτορεία. Τα 114 από αυτά συνδέονταν με αυτόματα αστικά Τηλεφωνικά Κέντρα, κατόπιν μετατροπής της χειροκίνητης σύνδεσής τους σε αυτόματη. Εκτός από τα παραπάνω, σε όλη την χώρα λειτουργούσαν 315 Τηλεπικοινωνιακά Κέντρα, 305 Ταχυδρομικά Γραφεία που εκτελούσαν τηλεπικοινωνιακό έργο και 7 Παράκτιοι σταθμοί.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η ίδρυση του ΟΤΕ αποτέλεσε την αφετηρία για την ανάπτυξη ενός μεγάλου προγράμματος επέκτασης της τηλεφωνίας στην ύπαιθρο. Από τη σύσταση του ΟΤΕ είχαν συνδεθεί με το δίκτυο 6.656 Κοινοτικά Τηλεφωνεία, από τα οποία συνέχιζαν να λειτουργούν ως Τηλεφωνεία τα 6.397, ενώ τα υπόλοιπα 259 είχαν μετατραπεί σε Τηλεπικοινωνιακά Πρακτορεία:

Έτος	Συνδεθέντα Τηλεφωνεία	Τηλεφωνεία μετατραπέντα σε Τηλεπικοινωνιακά Πρακτορεία	Λειτουργούντα ως Τηλεφωνεία
1950	27	-	27
1951	181	-	181
1952	60	-	60
1953	390	-	390
1954	605	-	605
1955	540	-	540
1956	420	-	420
1957	748	-	748
1958	1.030	61	969
1959	764	15	749
1960	650	11	639
1961	671	83	588
1962	570	89	481
Σύνολο	**6.656**	**259**	**6.397**

Συνδεθέντα από της συστάσεως του ΟΤΕ Κοινοτικά Τηλεφωνεία

[i] Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α.Ε., *Έκθεσις επί του Ισολογισμού και των Πεπραγμένων έτους 1962,* Ενδεκάτη Οικονομική Χρήσις, Αθήναι, 1963, σ. 59.

Το 1962 υπήρχαν σε όλη την Ελλάδα 10.477 τηλέφωνα κοινής χρήσης. Τα 1.939 από αυτά ήταν αυτόματα τηλέφωνα κοινής χρήσης και τα 8.538 χειροκίνητα. Πιο αναλυτικά, το 1962 τοποθετήθηκαν 320 νέα αυτόματα αστικά τηλέφωνα κοινής χρήσης. Έτσι, λειτουργούσαν 948 αυτόματα κοινόχρηστα τηλέφωνα στην ευρύτερη Αθήνα και 411 σε επαρχιακές πόλεις. Επίσης, στα Κοινοτικά Τηλεφωνεία υπήρχαν 466 αυτόματα τηλέφωνα, εκ των οποίων τα 5 σε Κοινοτικά Τηλεφωνεία της ευρύτερης Αθήνας και τα 461 σε Κοινοτικά Τηλεφωνεία της επαρχίας. Στα Τηλεπικοινωνιακά Πρακτορεία υπήρχαν 114 αυτόματα τηλέφωνα κοινής χρήσης, από τα οποία τα 38 στην περιφέρεια της Αθήνας και τα 76 στην επαρχία.

Η χειροκίνητη τηλεφωνία ήταν πολύ συνηθισμένη στα τηλέφωνα κοινής χρήσης και αποτελούσε μια τυπική εικόνα της ζωής των χωρικών. Το 1962 σε όλη την Ελλάδα υπήρχαν 7.713 χειροκίνητα τηλέφωνα εγκατεστημένα στα κατά τόπους Κοινοτικά Τηλεφωνεία της επαρχίας. Στην ελληνική ύπαιθρο υπήρχαν ακόμη εγκατεστημένα 205 χειροκίνητα τηλέφωνα σε Τηλεπικοινωνιακά Πρακτορεία, 315 χειροκίνητα τηλέφωνα σε Τηλεπικοινωνιακά Κέντρα και 305 χειροκίνητα τηλέφωνα σε Ταχυδρομικά Γραφεία.[i]

7.3.3. Τα πρώτα αυτόματα αγροτικά τηλεφωνικά κέντρα

Όλη αυτή την περίοδο, ο τύπος και τα ραδιοφωνικά προγράμματα πρόσφεραν δίαυλους προώθησης του τηλεφώνου. Εκθέσεις, όπως η Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης και η «Έκθεσις Συγχρόνου Σπιτιού» της Αθήνας, ενημέρωναν το κοινό για το συντελούμενο έργο και τα προγράμματα ανάπτυξης των τηλεπικοινωνιών, επιδεικνύοντας τηλεφωνικές εγκαταστάσεις και διαγράμματα δραστηριότητας του ΟΤΕ.[ii] Το Πρόγραμμα ανάπτυξης της Αστικής Τηλεφωνίας του 1961-64 αφορούσε την επέκταση υφιστάμενων Κέντρων, την κατασκευή νέων Κέντρων στην Αθήνα, στην Αττική, στον Αργοσαρωνικό, στη Θεσσαλονίκη, σε επαρχιακές πόλεις όπως ο Άγιος Νικόλαος Κρήτης, η Αγριά Βόλου, το Γύθειο, η Ιεράπετρα, το Κιλκίς, ο

[i] Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α.Ε., *Έκθεσις επί του Ισολογισμού και των Πεπραγμένων έτους 1962,* Ενδεκάτη Οικονομική Χρήσις, Αθήναι, 1963, πίναξ 15.
[ii] ο.π., σ. 88.

Τύρναβος, κλπ., και την κατασκευή εφεδρειών.[i] Εκτός από τα έργα επέκτασης των υφιστάμενων και ίδρυσης νέων Αυτόματων Αστικών Τηλεφωνικών Κέντρων, ο ΟΤΕ πρόβλεπε την επέκτασή του και στην ύπαιθρο. Το 1962 είχε εγκριθεί η εγκατάσταση 73 Αγροτικών Κέντρων και παρακέντρων συνολικής χωρητικότητας 3.500 παροχών, δηλαδή:

- 5 παρακέντρα των 20 παροχών,
- 12 Αγροτικά Κέντρα των 100 παροχών,
- 32 Αγροτικά Κέντρα των 50 παροχών,
- 24 Αγροτικά Κέντρα των 25 παροχών.[ii]

Από τα παραπάνω, κατά τη διάρκεια του έτους 1962 εγκαταστάθηκαν και λειτούργησαν 3 Αγροτικά Κέντρα (1 των 50 και 2 των 25 παροχών). Όπως προαναφέραμε, τα τρία αυτά κέντρα κατασκευάστηκαν στην Κερασίτσα, το Λεβίδι και το Στάδιο Αρκαδίας. Αυτά ήταν τα πρώτα αυτόματα τηλεφωνικά κέντρα στην αγροτική ύπαιθρο. Ήδη το 1962 στην Κερασίτσα υπήρχαν 12 συνδεδεμένοι συνδρομητές, στο Λεβίδι 3 και στο Στάδιο 15.[iii] Έτσι, από τα 90 αυτόματα τηλεφωνικά κέντρα που υπήρχαν τότε στην Ελλάδα, τα 31 βρίσκονταν στην περιοχή Αθήνας – Πειραιά – Περιχώρων, τα 56 ήταν σε επαρχιακές πόλεις και τα 3 βρίσκονταν σε κωμοπόλεις της Αρκαδίας. Το τηλέφωνο ενίσχυσε την οικογενειακή ζωή, διευκόλυνε την ιδιωτική πρόσβαση στα κοινά και φάνηκε χρήσιμο στην διακυβέρνηση. Από τα 16,94 εκατομμύρια υπεραστικών συνδιαλέξεων που είχαν γίνει το 1962 το 89,12% ήταν ιδιωτικές, το 5,40% ήταν συνδιαλέξεις δημόσιων αρχών, το 4,79% ήταν ατελείς συνδιαλέξεις βουλευτών και το 0,69% ατελείς υπηρεσιακές συνδιαλέξεις.[iv]

Η μεγάλη πλειοψηφία των υπεραστικών συνδιαλέξεων, το 82,41%, είχαν πραγματοποιηθεί διαμέσου των Τηλεπικοινωνιακών Κέντρων. Οι υπόλοιπες υπεραστικές συνδιαλέξεις είχαν γίνει από τα Ταχυδρομικά Γραφεία (2,32%) ή από τα Κοινοτικά Τηλεφωνεία (15,27%).[v] Το υψηλό ποσοστό συνδιαλέξεων που πραγματοποιήθηκαν από τα Κοινοτικά Τηλεφωνεία φανερώνει βέβαια την ενεργή πίεση των κατοίκων των χωριών για να αποκτήσουν πρόσβαση

[i] Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α.Ε., *Έκθεσις επί του Ισολογισμού και των Πεπραγμένων έτους 1962,* Ενδεκάτη Οικονομική Χρήσις, Αθήναι, 1963, σσ. 88-89.
[ii] ο.π., σ. 90.
[iii] ο.π., πίναξ 4.
[iv] ο.π., πίναξ 52.
[v] ο.π., πίναξ 53.

στο αγαθό της τηλεφωνικής επικοινωνίας. Η ύπαιθρος δεν υποδέχθηκε παθητικά το τηλέφωνο, αλλά ανέπτυξε μια συμπεριφορά συμμετοχής και αλληλεπίδρασης, που επιτάχυνε τη διαδικασία εισαγωγής της καινοτομίας στην ζωή των χωρικών.

7.3.4. Η επέκταση των τηλεπικοινωνιών κατά τη δεκαετία του 1970

Κατά τη δεκαετία του 1970 η συνολική εγκατεστημένη χωρητικότητα του ελληνικού τηλεφωνικού δικτύου έσπασε το φράγμα του ενός εκατομμυρίου παροχών. Οι ενεργές συνδέσεις, δηλαδή η κατειλημμένη χωρητικότητα, αποτελούσε ένα υπολογίσιμο μέγεθος, δημιουργώντας μια αισθητή πίεση για την ολοένα και πιο μεγάλη επέκταση του δικτύου.

Το 1972 η ζήτηση συνδέσεων, δηλαδή οι ενεργοί συνδρομητές (1.212.896), κάλυπτε το 86,22% της προσφοράς, δηλαδή των τηλεφωνικών παροχών (1.406.635). Το 1973 κατασκευάστηκαν πάνω από 116.000 νέες παροχές και έγιναν πάνω από 183.000 νέες συνδέσεις. Στο σύνολο των παροχών και των συνδέσεων της επικράτειας, η ζήτηση αποτελούσε πλέον το 91,67% της προσφοράς. Το 1974 η επέκταση του δικτύου συνέπεσε σχεδόν ακριβώς με την προώθηση της κατανάλωσης, αφού κατασκευάστηκαν πάνω από 156.000 νέες παροχές και έγιναν πάνω από 157.000 νέες συνδέσεις. Στο σύνολο του δικτύου η ζήτηση αποτελούσε το 92,50% της προσφοράς.[i]

Η μεγαλύτερη επέκταση είχε σημειωθεί στα αυτόματα τηλεφωνικά κέντρα των επαρχιακών πόλεων, τα οποία από 212 που ήταν το 1967 στο σύνολο των πόλεων εκτός Αθήνας, ανήλθαν το 1972 στον αριθμό των 762, εξαιρουμένων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Επίσης, η εγκατεστημένη χωρητικότητα αυτών των επαρχιακών αυτόματων κέντρων είχε φτάσει το 1972 στις 433.970 παροχές και η κατειλημμένη χωρητικότητά τους τις 353.964 συνδέσεις.

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1974,* Αθήνα, 1976, σ. 130.

Ανάλογα μεγάλη ήταν η αύξηση τα επόμενα χρόνια, ώστε το 1974 υπήρχαν 887 αυτόματα τηλεφωνικά κέντρα στις επαρχιακές πόλεις της Ελλάδας (εκτός Αθήνας και Θεσσαλονίκης), με εγκατεστημένη χωρητικότητα 581.918 παροχές και κατειλημμένη χωρητικότητα 508.324 συνδέσεις.[i] Σημαντική παρουσία είχαν την ίδια περίοδο τα τηλετυπικά κέντρα που αριθμούσαν το 1972-74 τα 27 σε όλη την ελληνική επικράτεια. Τα 2 από αυτά βρίσκονταν στην περιοχή της πρωτεύουσας, το 1 στη Θεσσαλονίκη και 24 σε άλλες επαρχιακές πόλεις. Ο ΟΤΕ, που είχε ιδρυθεί το 1949, γνωρίζει περίοδο μεγάλης επέκτασης

7.3.5. Οι τηλεπικοινωνίες στην ύπαιθρο του 1970

Μέχρι το 1972 το εθνικό δίκτυο της τηλεφωνίας είχε διαιρεθεί σε 7 Πρωτεύοντα Κέντρα, τα οποία βρίσκονταν στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, τη Λάρισα, την Καβάλα, την Πάτρα, την Τρίπολη και το Ηράκλειο. Τα Πρωτεύοντα Κέντρα περιλάμβαναν 43 Κύρια Κέντρα, στα οποία υπάγονταν 231 Κομβικά Κέντρα, που συνέδεαν μεταξύ τους 1.992 Τερματικά Κέντρα. Το Πρωτεύον Κέντρο Αθηνών συνέδεε μεταξύ τους τα Κύρια Κέντρα της Χαλκίδας, της Λαμίας, της Ρόδου, της Μυτιλήνης, της Λεβαδειάς, της Χίου, της Σύρου και της Περιφέρειας Αθηνών. Κάθε Κύριο Κέντρο συνέδεε με τη σειρά του μια ομάδα από Κομβικά Κέντρα. Για παράδειγμα, το Κύριο Κέντρο της Σύρου συνέδεε τα Κομβικά Κέντρα της Σύρου, της Άνδρου, της Τήνου, της Πάρου, της Νάξου, της Θήρας, της Μήλου, της Κέας και της Μυκόνου.[ii]

Κάθε Κομβικό Κέντρο συνέδεε μεταξύ τους τα διάφορα Τερματικά Κέντρα. Για παράδειγμα, το Κύριο Κέντρο της Χαλκίδας συνέδεε τα Κομβικά Κέντρα της Χαλκίδας, της Κύμης, του Αλιβερίου, της Καρύστου, των Λουτρών Αιδηψού, του Μαντουδιού και των Ψαχνών. Το Κομβικό Κέντρο Αλιβερίου συνέδεε τα Τερματικά Κέντρα Αλιβερίου, Αγίου Λουκά, Αργυρού, Αυλωναρίου, Βέλους, Ζαράκων, Θαρουνιών, Κριεζά, Μονοδρύου, Νεοχωρίου και Οχθονίας. Το Κομβικό Κέντρο Λουτρών Αιδηψού συνέδεε κι αυτό μια σειρά από Τερματικά Κέντρα: Λουτρά Αιδηψού, Άγιος Γεώργιος, Βασιλικά,

[i] *Στατιστική Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1974,* ο.π.
[ii] Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών της Ελλάδος Α.Ε., *Βασικόν Σχέδιον Τηλεφωνίας, Λειτουργούντα και Προβλεπόμενα Κέντρα,* Διεύθυνσις Προγραμματισμού, Αθήναι, 1972, σ. 94.

Ιστιαία, Ωρεοί, και ούτω καθεξής.[i] Στο Κύριο Κέντρο Χίου υπάγονταν τα Κομβικά Κέντρα Χίου, Καρδαμύλων, Σάμου και Αγίου Κηρύκου. Στο Κύριο Κέντρο Ρόδου συνδέονταν τα Κομβικά Κέντρα Ρόδου, Κω, Καλύμνου, Αρχαγγέλου, Καρπάθου, Σαλάκου και Λέρου. Στο Κύριο Κέντρο Μυτιλήνης τα Κομβικά Κέντρα Μυτιλήνης, Αγιάσου, Καλλονής και Μύρινας.

[i] *Βασικόν Σχέδιον Τηλεφωνίας,* 1972, ο.π., σ. 97.

Στο Κύριο Κέντρο Λαμίας υπάγονταν τα Κομβικά Κέντρα Λαμίας, Δομοκού, Αταλάντης, Αμφίκλειας, Καμένων Βούρλων, Μακρακώμης, Καρπενησίου και Στυλίδας. Στο Κύριο Κέντρο Λεβαδειάς υπάγονταν τα Κομβικά Κέντρα Λεβαδειάς, Θηβών, Βιλίων, Κορύνης, Άμφισσας, Λιδωρικίου, Διστόμου και Αλιάρτου, κ.ο.κ.

Τα προθέματα των τηλεφωνικών αριθμών ήταν σχεδιασμένα με βάση αυτή τη διαίρεση του δικτύου. Στο Πρωτεύον Κέντρο της Θεσσαλονίκης (πρόθεμα 3) υπάγονταν τα Κύρια Κέντρα των Σερρών (32), της Βέροιας (33), του Κιλκίς (34), της Κατερίνης (35), του Πολυγύρου (37), της Έδεσσας (38) και της Περιφέρειας Θεσσαλονίκης (39). Στο Κύριο Κέντρο της Περιφέρειας Θεσσαλονίκης συνδέονταν με τη σειρά τους τα Κομβικά Κέντρα Θεσσαλονίκης (31), Χαλκηδόνας (391), Περαίας (392), Λαγκαδικίων (303), Λαγκαδά (394), Σοχού (395), Βασιλικών (396), Σταυρού (397) και Αγχιάλου (398). Με το Κομβικό Κέντρο Χαλκηδόνας συνδέονταν, στην αμέσως χαμηλότερη στάθμη, τα Τερματικά Κέντρα Χαλκηδόνας, Αδένδρου, Αθύρων, Ελεούσας, Κουφαλίων, Κυμίνων, Λουδία, και Μικρού Μοναστηρίου, και ούτω καθεξής.[i] Τερματικά Κέντρα δεν βρίσκονταν σε όλα τα χωριά της υπαίθρου, αλλά μόνο στα πιο σημαντικά από αυτά. Για παράδειγμα, το 1972 στο Κύριο Κέντρο Κιλκίς (πρόθεμα 34) που διέθετε δύο Κομβικά Κέντρα (Κιλκίς και Πολύκαστρο) υπήρχαν συνολικά 17 Τερματικά Κέντρα στο Κομβικό Κέντρο Κιλκίς (341) και 10 Τερματικά Κέντρα στο Κομβικό Κέντρο Πολυκάστρου (343).[ii]

Στην αγροτική Θεσσαλία το υπεραστικό τηλεφωνικό δίκτυο είχε εξαπλωθεί σε αρκετά μεγάλο βαθμό. Το Πρωτεύον Κέντρο Λαρίσης περιλάμβανε τα Κύρια Κέντρα Βόλου (42), Τρικάλων (43), Καρδίτσας (44), Κοζάνης (46) και Περιφέρειας Λαρίσης (49). Το Κύριο Κέντρο Λάρισας συνέδεε τα Κομβικά Κέντρα Λάρισας, Φαρσάλων, Τύρναβου, Ελασσόνας, Αγιάς και Μακρυχωρίου, που διακλαδώνονταν αντίστοιχα σε κατά τόπους Τερματικά Κέντρα.[iii] Στο Κύριο Κέντρο Βόλου υπάγονταν τα Κομβικά Κέντρα Βόλου, Αλμυρού, Καλών Νερών, Σκοπέλου, Βελεστίνου και Ζαγοράς. Στο Κύριο

[i] Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών της Ελλάδος Α.Ε., *Βασικόν Σχέδιον Τηλεφωνίας, Λειτουργούντα και Προβλεπόμενα Κέντρα,* Διεύθυνσις Προγραμματισμού, Αθήναι, 1972, σ. 106.
[ii] ο.π., σ. 109.
[iii] ο.π., σ. 115.

Κέντρο Τρικάλων τα Κομβικά Κέντρα Τρικάλων, Καλαμπάκας, Φαρκαδώνας και Πύλης. Στο Κύριο Κέντρο Καρδίτσας τα Κομβικά Κέντρα Καρδίτσας, Σοφάδων και Παλαμά, και ούτω καθεξής.

Επίσης, στο Πρωτεύον Κέντρο Καβάλας υπάγονταν τα Κύρια κέντρα Δράμας (52), Κομοτηνής (53), Ξάνθης (54), Αλεξανδρούπολης (55) και Περιφέρειας Καβάλας (59). Στο Πρωτεύον Κέντρο Πατρών περιλαμβάνονταν τα Κύρια Κέντρα Πύργου, Μεσολογγίου, Αγρινίου, Ιωαννίνων, Κέρκυρας, Αργοστολίου, Άρτας και Περιφέρειας Πατρών. Το Πρωτεύον Κέντρο Τριπόλεως συνέδεε μεταξύ τους τα Κύρια Κέντρα Καλαμάτας, Σπάρτης, Κορίνθου, Άργους, Κυπαρισσίας και Περιφέρειας Τριπόλεως. Και τέλος, στο Πρωτεύον Κέντρο Ηρακλείου υπάγονταν τα Κύρια Κέντρα Χανίων, Ρεθύμνου, Αγίου Νικολάου και Περιφέρειας Ηρακλείου.

Το τιμολόγιο του Εθνικού Υπεραστικού Τηλεφωνικού Δικτύου που ίσχυε την 1.7.1970 χωριζόταν σε επτά κλίμακες, ανάλογα με την χιλιομετρική απόσταση σε ευθεία γραμμή μεταξύ των Κομβικών Κέντρων. Για υπεραστικές συνδιαλέξεις που γίνονταν σε ευθεία απόσταση μέχρι 20 χλμ. το κόστος ήταν 1,80 δρχ. ανά 3 λεπτά για τα χειροκίνητα τηλέφωνα, ή 0,60 δρχ. ανά 1 λεπτό για τα αυτόματα. Για συνδιαλέξεις μεταξύ 20-30 χλμ. το κόστος ήταν 3,60 δρχ. ανά 3 λεπτά για τα χειροκίνητα τηλέφωνα ή 1,20 δρχ. ανά 1 λεπτό για τα αυτόματα, κλπ. Μια τιμολογιακή ελάφρυνση που υπήρχε για τους λογαριασμούς ήταν το μειωμένο νυχτερινό τιμολόγιο. Το νυχτερινό τιμολόγιο ίσχυε μόνο από τα 30-45 χλμ. και πάνω.[i]

Πιο ευνοημένοι ήταν πάντως οι καταναλωτές των αυτόματων τηλεφωνικών κέντρων, γιατί γι' αυτούς οι τιμές του νυχτερινού τιμολογίου ίσχυαν και την Κυριακή. Οι υπεραστικές συνδιαλέξεις σε ευθεία απόσταση πάνω από 240 χλμ. κόστιζαν 21,60 δρχ. ανά 3 λεπτά της ώρας, σύμφωνα με το τιμολόγιο ημέρας των χειροκίνητων τηλεφώνων, ή 8 δρχ. ανά 1 λεπτό για τα αυτόματα. Με το νυχτερινό τιμολόγιο στην ίδια απόσταση (πάνω από 240 χλμ.) οι καταναλωτές εξοικονομούσαν 7,20 δρχ. ανά 3 λεπτά στα χειροκίνητα τηλέφωνα και 2,45 δρχ. ανά 1 λεπτό στα αυτόματα.[ii]

[i] Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών της Ελλάδος Α.Ε., *Βασικόν Σχέδιον Τηλεφωνίας,* 1972, ο.π., σ. 5.
[ii] ο.π., σ. 5.

7.3.6. Εγκατεστημένη χωρητικότητα και τηλεφωνικές συνδέσεις

Η εγκατάσταση νέων τηλεφωνικών κέντρων και η επακόλουθη αύξηση της συνολικής εγκατεστημένης χωρητικότητας του δικτύου προχωρούσε, από το 1950 και μετά, με ρυθμούς ανάλογους της αύξησης του αριθμού των συνδρομητών. Το 1955 η συνολική χωρητικότητα του ελληνικού τηλεφωνικού δικτύου ήταν 110.841 παροχές. Οι τηλεφωνικές συνδέσεις που είχαν γίνει μέχρι το 1955 ήταν 97.030, ποσοστό 87,53% των δυνατοτήτων του τηλεφωνικού δικτύου όλης της χώρας. Αντίστοιχου μεγέθους (89,52%) ήταν η κάλυψη των δυνατοτήτων του δικτύου της πρωτεύουσας.[i]

Την ίδια χρονιά, στις πόλεις της επαρχίας ο αριθμός των συνδέσεων των αυτόματων τηλεφωνικών κέντρων με μετρητή (19.307) αποτελούσε το 92,24% της αντίστοιχης χωρητικότητας, ενώ ο αριθμός των συνδέσεων των αυτόματων κέντρων δίχως μετρητή αποτελούσε το 92,01% της αντίστοιχης χωρητικότητας. Ωστόσο, το αντίστοιχο ποσοστό για τα χειροκίνητα τηλεφωνικά κέντρα ήταν μόνο 50,11%.

Η επέκταση του δικτύου συνεχίστηκε χρόνο με το χρόνο, με αποτέλεσμα την αύξηση της συνολικής εγκατεστημένης χωρητικότητας κάθε χρόνο, αλλά και μια ανάλογη ετήσια αύξηση των συνδρομητών ως επακόλουθο της επέκτασης. Σχεδόν παντού - εκτός από τις περιοχές με χειροκίνητα τηλεφωνικά κέντρα - η επέκταση του δικτύου συνοδευόταν από μια ικανοποιητική αύξηση των συνδρομητών, ενώ δεν εξακριβώνουμε μέσα από τους στατιστικούς πίνακες καμία συμφόρηση λόγω ανεπαρκούς επέκτασης και αδυναμίας κάλυψης της ζήτησης.

Μόνο κατά τη δεκαετία του 1950, στα αυτόματα τηλεφωνικά κέντρα της επαρχίας που διέθεταν μετρητή, παρατηρήθηκε κάποια πίεση πάνω στην περιορισμένη χωρητικότητα του δικτύου (34.130 το 1959), οφειλόμενη όμως σ' ένα μέτριο μέγεθος των συνδρομών (33.324 το 1959).[ii]

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1974,* Αθήνα, 1976, σ. 58.
[ii] ο.π.

Η μεγάλη εκτίναξη της κατανάλωσης σημειώθηκε τη δεκαετία του 1960, στηριζόμενη φυσικά σε μια μεγάλη επέκταση του δικτύου. Η συνολική εγκατεστημένη χωρητικότητα αυξανόταν με ρυθμούς 40.000 νέων παροχών κάθε χρόνο από το 1959 ως το 1962. Τα επόμενα χρόνια η χωρητικότητα αύξανε ακόμα πιο απότομα κάθε χρόνο, δηλαδή κατά 60.000 περίπου νέες παροχές το 1963, κατά 68.000 περίπου το 1964, κατά 89.000 περίπου το 1967. Ακόμα πιο σπουδαία ήταν η μεγέθυνση των ενεργών συνδρομητών, που έφτασαν τις 547.568 το 1967, από 108.622 που ήταν το 1956.

Τα χειροκίνητα τηλεφωνικά κέντρα της υπαίθρου ήταν μια πολύ μικρή μερίδα αυτής της διευρυνόμενης τηλεφωνικής αγοράς. Το 1967 υπήρχαν 2.316 χειροκίνητα τηλεφωνικά κέντρα διεσπαρμένα σε όλη την ελληνική επικράτεια. Η χωρητικότητά τους όμως ήταν συνολικά μόνο 32.160 παροχές (4,99% της συνολικής). Οι συνδρομητές των χειροκίνητων αυτών κέντρων την ίδια χρονιά (1967) ήταν 14.907 αποτελώντας μόνο το 2,72% του συνόλου των συνδέσεων της χώρας.

Είναι προφανές ότι στην κατηγορία των χειροκίνητων αυτών κέντρων εμφανιζόταν η χαμηλότερη ζήτηση, η οποία εξάλλου μειωνόταν με το πέρασμα του καιρού, παρά την αύξηση της χωρητικότητας. Έτσι, το 1967, οι ενεργές συνδρομές των χειροκίνητων κέντρων κάλυπταν μόνο το 46,35% της συνολικής χωρητικότητάς τους.

Στην επαρχία εξάλλου υπήρχε και ένας υπολογίσιμος αριθμός τηλεφωνικών συσκευών κοινοτικής τηλεφωνίας που αυξανόμενος σταθερά έφτασε τις 10.020 το 1967. Την ίδια χρονιά υπήρχαν σε όλη την Ελλάδα 660.129 τηλεφωνικές συσκευές, εξαιρουμένων όσων δεν μπορούσαν να επικοινωνήσουν με το δίκτυο της πόλης. Η μεγάλη πλειοψηφία από αυτές ήταν ιδιωτικές, ενώ 14.105 ήταν κοινής χρήσης, αστικές, κοινοτικές, όπως προαναφέραμε, και συσκευές τηλεπικοινωνιακών κέντρων, ταχυδρομικών γραφείων, πρακτορείων, κλπ.[i]

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1974,* Αθήνα, 1976, σ. 59.

7.4. Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών

Η ΕΣΥΕ, κατά τη διετία 1957/58, οργάνωσε και πραγματοποίησε έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών στις αστικές περιοχές της Ελλάδας. Το δείγμα περιλάμβανε 2.830 νοικοκυριά σε πόλεις ανά την Ελλάδα, από τα οποία το 90,7% δέχτηκε να συνεργαστεί.[i] Το 5,4% των ερωτηθέντων ήταν εργοδότες, το 39,1% μισθωτοί, το 29,6% αυτοαπασχολούμενοι, κλπ. Το 5% των νοικοκυριών είχαν «αρχηγό θήλυ», το 21% «αρχηγό άρρην», και στο 42,7% των νοικοκυριών διαβιούσαν τέκνα οικογένειας.

Από τα 2.830 νοικοκυριά του δείγματος, τα 1.577 βρίσκονταν σε ιδιόκτητες κατοικίες, τα 849 διέμεναν «επ' ενοικίω», και τα 142 δωρεάν. Το εισόδημα των νοικοκυριών κυμαινόταν ως εξής:

Εβδομαδιαίο εισόδημα (δρχ.)	Αριθμός νοικοκυριών
Μέχρι 249	348
250-449	615
450-799	797
800-1.099	372
1.100-1.599	231
1.600 και άνω	205

Ένα πολύ μικρό ποσοστό του οικογενειακού προϋπολογισμού αποτελούσε η δαπάνη για την ύδρευση και τον ηλεκτρισμό, ενώ πιο αυξημένα ήταν τα ποσά για καύσιμα και μεταφορές. Συγκεκριμένα οι μέσες δαπάνες ανά εισοδηματική κατηγορία ήταν:

Εισόδημα / Αγορές	Μέχρι 249 δρχ.	250-449	450-799	800-1.099	1.100-1.599	1.600 και άνω
Σύνολο	304,2	519,9	761,3	1.082,6	1.337,9	2.275,8
Ύδρευση	1,8	2,9	3,8	4,5	6,4	8,5
Ηλεκτρισμός	3,8	6,2	9,4	14,9	23,0	41,6
Ραδιόφωνα, μουσικά όργανα, κ.α.	1,3	2,1	3,7	3,8	5,9	6,9
Οικιακές συσκευές	1,2	3,3	5,3	7,0	12,0	29,5
Μεταφορές-Επικοινωνίες	9,4	22,4	34,1	55,7	90,1	165,5

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας αστικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1957/58,* Αθήναι, 1961

[i] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας αστικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1957/58,* Αθήναι, 1961, σ. 37.

Οι δαπάνες για τις μεταφορές και τις επικοινωνίες εμφανίζονται αυξημένες σχετικά με όλες τις άλλες. Ωστόσο, αφορούν κυρίως μετακινήσεις με το σιδηρόδρομο, το λεωφορείο κλπ., ενώ μόνο στις ανώτερες εισοδηματικές κατηγορίες αναφέρονται σε αγορές αυτοκινήτων και μοτοσυκλετών, ή σε τηλεφωνικές υπηρεσίες.[i] Πιο αναλυτικά:

Εισόδημα / Αγορές	0-249 δρχ.	250-449	450-799	800-1.099	1.100-1.599	+1.600
Αυτοκίνητα – μοτοσυκλέτες κλπ.	-	0,2	0,4	4,0	10,5	19,9
Μεταχ/να Αυτοκίνητα – εξαρτήματα	-	-	-	1,8	1,3	3,3
Καινούρια Αυτ/τα ή εξαρτ/τα - επί πιστώσει	-	-	-	-	9,1	2,9
Καινούρια Αυτ/τα ή εξαρτ/τα – τοις μετρητοίς	-	-	-	-	-	12,9
Μοτοσυκλέτες, μοτοποδήλατα ή εξαρτ/τα	-	0,2	0,4	2,2	-	0,7
Συντήρηση – κίνηση	-	0,9	0,4	2,8	5,3	28,7
Τηλεφωνήματα, τηλεγραφήματα	0,2	0,6	1,3	3,1	5,7	19,5

Μέσος όρος εβδομαδιαίων αγορών και εις είδος απολαβών των νοικοκυριών, ταξινομημένων ως προς το συνολικόν χρηματικόν των εισόδημα

7.4.1. Οικογενειακοί προϋπολογισμοί ως προς το μέγεθος των πόλεων

Το 1957-58, από τα 2.568 νοικοκυριά που δέχτηκαν να συνεργαστούν με τους ερευνητές της ΕΣΥΕ, τα 1.207 βρίσκονταν στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, τα 298 στη Θεσσαλονίκη, τα 400 σε πόλεις 30-80 χιλιάδων κατοίκων, και τα 663 σε πόλεις 10-30 χιλιάδων κατοίκων.[ii] Το ειδικό ενδιαφέρον που παρουσίαζαν αυτοί οι οικογενειακοί προϋπολογισμοί είναι ότι ανάμεσα στα 2.568 νοικοκυριά που δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα, υπήρχαν αρκετά νοικοκυριά που είχαν γι' αρχηγό της οικογένειας γεωργό, κυρίως στις μικρότερες πόλεις. Παρατηρούμε δηλαδή ότι στις μικρότερες πόλεις των 10-30 χιλιάδων κατοίκων ο πληθυσμός ήταν ακόμη στενά δεμένος με την *αγροτική παραγωγή*, αφού το 1/5 περίπου των κατοίκων δήλωναν γεωργοί, αλιείς, κλπ.:

[i] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας αστικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1957/58,* Αθήναι, 1961.

[ii] Οι πόλεις με πληθυσμό 30-80 χιλιάδες όπου διεξήχθη η έρευνα ήταν ο Βόλος, η Πάτρα, το Ηράκλειο, η Καβάλα, η Λάρισα, η Καλαμάτα, οι Σέρρες και τα Χανιά. Επίσης, οι πόλεις με πληθυσμό 10-30 χιλιάδες ήταν η Κομοτηνή, η Κέρκυρα, η Μυτιλήνη, η Κατερίνη, η Χίος, τα Τρίκαλα, το Αγρίνιο, η Καρδίτσα, η Κόρινθος, τα Γιαννιτσά, η Έδεσσα, τα Μέγαρα, η Άρτα, η Θήβα, και η Φλώρινα. Πηγή: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας αστικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1957/58,* Αθήναι, 1961, σσ. 112-13.

Επάγγελμα αρχηγού οικογένειας	Αθήνα	Θεσσαλονίκη	Πόλεις 30-80 χιλιάδων	Πόλεις 10-30 χιλιάδων
Γεωργοί, αλιείς, κλπ.	10	4	16	126
Απασχ/νοι σε βιομηχανία, βιοτεχνία	312	82	127	164
Σύνολο	1.207	298	400	663

Οι εβδομαδιαίες δαπάνες των αθηναϊκών νοικοκυριών ήταν αρκετά μεγαλύτερες από τις δαπάνες των επαρχιακών πόλεων. Μάλιστα, η εξάρτηση των αθηναϊκών νοικοκυριών από άλλες μορφές ενέργειας, εκτός ηλεκτρισμού, ήταν πολύ πιο μικρή σε σύγκριση με την επαρχία:

Εβδομαδιαίες Αγορές κατά μ/ο	Ευρύτερη Αθήνα	Θεσσαλονίκη	Πόλεις 30-80 χιλ.	Πόλεις 10-30 χιλ.
Σύνολο	**1.053,5**	**762,7**	**745,8**	**623,8**
Ύδρευση	5,9	3,3	2,5	1,8
Ηλεκτρισμός	**19,4**	**6,6**	**7,1**	**5,6**
Καύσιμα εν γένει	**19,0**	**28,5**	**21,8**	**23,3**
▪ Άνθραξ, κωκ, λιγνίτης, κ.α.	2,7	3,2	2,3	3,1
▪ Καυσόξυλα	0,6	14,9	7,5	9,9
▪ Ακάθαρτο πετρέλαιο κ.α.	2,6	1,1	3,8	1,2
▪ Υγραέριο	1,5	0,4	1,1	0,8
Ραδιόφωνα, μουσικά όργανα κ.α.	4,0	3,3	3,2	2,7
Ηλεκτρικές οικιακές συσκευές κλπ.	6,3	3,1	1,6	0,6
Ραπτομηχανές, ψυγεία πάγου κλπ.	3,0	3,1	2,2	2,6
Πλυντήριο και καθαριστήριο	3,5	2,1	1,4	1,6

Σ' ένα άλλο πεδίο, στον τομέα των μεταφορών και των επικοινωνιών οι αποκλίσεις μεταξύ αστικών μεγεθών αναφορικά προς τα *μηνιαία έξοδα σε δραχμές* ήταν χαρακτηριστικές:

Μηνιαία έξοδα σε δραχμές	Ευρύτερη Αθήνα	Θεσσαλονίκη	Πόλεις 30-80 χιλ.	Πόλεις 10-30 χιλ.
Σύνολο μεταφορών και επικοινωνιών	**69,2**	**38,3**	**30,8**	**18,6**
Αυτοκίνητα – μοτοσυκλέτες	3,9	-	3,8	3,2
Καινούρια αυτοκίνητα ή εξαρτ/τα τοις μετρητοίς	0,3	-	2,7	1,9
Καινούρια αυτοκίνητα ή εξαρτ/τα επί πιστώσει	2,2	-	-	-
Μεταχειρισμένα αυτοκίνητα ή εξαρτήματα	0,8	-	-	1,0
Μοτοσυκλέτες, μοτοποδήλατα, ή εξαρτήματα	0,6	-	1,2	0,3
Συντήρηση και κίνηση	5,9	0,2	1,3	2,0
Τηλεφωνήματα, τηλεγραφήματα	5,4	1,7	1,4	0,6

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας αστικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1957/58,* Αθήναι, 1961.

7.4.2. Η σχέση φύλου και εργασίας (1957-58)

Η έρευνα της ΕΣΥΕ για τους οικογενειακούς προϋπολογισμούς του 1957-58 είχε περιοριστεί στις αστικές και ημιαστικές περιοχές της χώρας. Προσφέρει όμως ενδιαφέροντα στοιχεία για τη σχέση που υπήρχε ανάμεσα στο φύλο και την επαγγελματική θέση. Διαπιστώθηκε μεταξύ άλλων ότι στο δείγμα περιλαμβάνονταν 61 γυναίκες γεωργοί, αλιείς, κλπ., και 227 άνδρες γεωργοί, αλιείς, κλπ., η μεγάλη πλειοψηφία των οποίων, δηλαδή το 82,29%, κατοικούσαν σε μικρές πόλεις των 10-30.000 κατοίκων.

Από τα 3.850 οικονομικά ενεργά άτομα που περιλάμβανε το δείγμα, το 28,38%, δηλαδή 1.093 άτομα ήταν γυναίκες, και το 71,61%, δηλαδή 2.757 ήταν άντρες. Από όλα αυτά τα οικονομικά ενεργά άτομα, οι 37, δηλαδή το 0,96%, ήταν άντρες διευθυντές ή ανώτερα διοικητικά στελέχη, και οι 4, δηλαδή το 0,10%, ήταν γυναίκες διευθύντριες ή ανώτερα διοικητικά στελέχη. Οι 224, δηλαδή το 5,81%, ήταν άντρες που παρείχαν προσωπικές υπηρεσίες, αθλητές κλπ., και οι 245, δηλαδή το 6,36%, ήταν γυναίκες που εργάζονταν παρέχοντας υπηρεσίες, ήταν αθλήτριες κλπ. Υπάλληλοι γραφείου ήταν 289 άντρες, ποσοστό 7,50%, και 105 γυναίκες, ποσοστό 2,72%. Οι 149, δηλαδή ένα ποσοστό 3,87%, ήταν άντρες που απασχολούνταν σε ελευθέρια επαγγέλματα, ήταν τεχνικοί, κλπ., και οι 79 ήταν γυναίκες (ένα ποσοστό 2,05%), που εργάζονταν ως ελεύθεροι επαγγελματίες, ως τεχνίτριες κλπ.

Οι απασχολούμενοι άντρες στις μεταφορές και τις επικοινωνίες ήταν 183, δηλαδή ποσοστό 4,75%, και οι απασχολούμενες γυναίκες στις μεταφορές και τις επικοινωνίες ήταν 2, δηλαδή ποσοστό 0,05%. Οι απασχολούμενοι άντρες στη βιομηχανία, βιοτεχνία, κλπ. ήταν 1.094 (28,41%), και οι απασχολούμενες γυναίκες σε βιομηχανίες, βιοτεχνίες, κλπ. ήταν 500 (12,98%). Οι συνέπειες της εξωτερικής μετανάστευσης γίνονταν ολοφάνερες στην ηλικιακή κατηγορία των 20-29 χρονών, όπου ο αριθμός των ανδρών βιομηχανικών εργατών ή βιοτεχνών (244) έτεινε να ισοφαρίζει τον αριθμό των γυναικών βιομηχανικών εργατριών ή βιοτεχνών (205), τη στιγμή που η μεγαλύτερη γενιά (των ετών 30-59) αποτελούνταν από 613 άνδρες βιομηχανικούς εργάτες, βιοτέχνες, κλπ., και 209 γυναίκες βιομηχανικές εργάτριες, βιοτέχνες, κλπ.

Πωλητές ήταν 542 άντρες (14,07%), και 97 γυναίκες (2,51%). Γεωργοί, αλιείς κλπ. ήταν 227 άντρες (5,89%), και 61 γυναίκες (1,58%). Μια ξεχωριστή κατηγορία αποτελούσαν δώδεκα άντρες που αναφέρονταν ως μεταλλωρύχοι κλπ. (0,31%).

Αξιόλογο στοιχείο που αναδείχθηκε από την έρευνα του 1957-58 ήταν η δυναμική παρουσία γεωργών στις μικρές πόλεις των 10-30 χιλιάδων κατοίκων. Από τα 996 οικονομικά ενεργά άτομα, κάτοικοι μικρών πόλεων (Μυτιλήνη, Κομοτηνή, κ.α.) που απάντησαν στις ερωτήσεις, οι 186 ήταν άντρες γεωργοί, αλιείς, κλπ. (18,67%), και οι 51 (5,12%) ήταν γυναίκες γεωργοί, αλιείς κλπ.

Ο καταμερισμός της εργασίας σ' αυτές τις πόλεις που είχαν τότε πληθυσμό 10-30 χιλιάδων κατοίκων, όπως η Καρδίτσα, η Χίος, η Μυτιλήνη, η Κομοτηνή, η Καλαμάτα, κ.α., ήταν διαφορετικός από το μέσο όρο, κυρίως επειδή πάνω από το ένα πέμπτο του πληθυσμού δήλωσαν ότι εργάζονταν ακόμη στον πρωτογενή τομέα (23,79%), η πλειοψηφία των οποίων ήταν άντρες γεωργοί ή αλιείς.

Η συμμετοχή των γυναικών στην επαγγελματική απασχόληση ακολουθούσε και σ' αυτές τις πόλεις, με πληθυσμό 10-30 χιλιάδες, την ίδια περίπου γενική τάση: οι γυναίκες αποτελούσαν το ¼ του οικονομικά ενεργού πληθυσμού (25,10%).

Σε ορισμένους επαγγελματικούς τομείς οι γυναίκες απασχολούνταν πιο συχνά: Από τα 996 οικονομικά ενεργά άτομα, που συμμετείχαν στην έρευνα και κατοικούσαν σε πόλεις των 10-30 χιλιάδων κατοίκων, οι 17 ήταν γυναίκες που εργάζονταν ως ελεύθεροι επαγγελματίες, τεχνίτριες, κλπ. (1,70%), η 1 ήταν ανώτερο διοικητικό στέλεχος (0,10%). Όμως ούτε στη Θεσσαλονίκη, ούτε στις πόλεις των 30-80 χιλιάδων κατοίκων υπήρχαν γυναίκες διευθύντριες, που να συμμετείχαν στην έρευνα – ενώ οι 33 εργάζονταν στις προσωπικές υπηρεσίες, ως αθλήτριες κλπ. (3,31%), οι 120 στη βιομηχανία, τη βιοτεχνία, κλπ. (12,04%).[i]

[i] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας αστικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1957/58,* Αθήναι, 1961, σσ. 372-73.

7.4.3. Το ημιαστικό και αγροτικό νοικοκυριό

«Από του πέρατος ήδη της αστικής ερεύνης του έτους 1957/58, εγένετο σκέψις επεκτάσεώς της και εις τας λοιπάς περιοχάς της χώρας».[i] Η σκέψη έγινε πραγματικότητα με την έρευνα των οικογενειακών προϋπολογισμών του 1963/64, που διεξάχθηκε σε νοικοκυριά ημιαστικών και αγροτικών περιοχών, δηλαδή σε χωριά και σε πόλεις κάτω των 10.000 κατοίκων, σύμφωνα με την απογραφή του 1961.

Από τα 3.755 νοικοκυριά στα οποία έγινε η έρευνα του 1963-64 τα 30 βρίσκονταν σε Κοινότητες που είχαν πληθυσμό μέχρι 199 κατοίκους, τα 522 σε Κοινότητες με πληθυσμό 200-499 κατοίκους, τα 980 σε Κοινότητες με πληθυσμό 500-999 κατοίκους, τα 1.116 νοικοκυριά σε Κοινότητες με πληθυσμό 1.000-1.999 κατοίκους, τα 859 νοικοκυριά βρίσκονταν σε Κοινότητες με 2.000-4.999 κατοίκους, και τέλος, τα 248 νοικοκυριά σε Κοινότητες με πληθυσμό 5.000-9.999 κατοίκους. Το πιο συνηθισμένο επάγγελμα του αρχηγού της οικογένειας ήταν «γεωργός»:

Επάγγελμα/Οικισμό	Μέχρι 199	200-499	500-999	1.000-1.999	2.000-4.999	5.000-9.999	Σύνολο
Ελευθέρια επαγγέλματα, τεχνικοί κλπ.	-	13	20	17	26	11	87
Διευθυντές κλπ.	-	-	1	3	4	2	10
Υπάλληλοι γραφείου	-	4	10	11	14	9	48
Έμποροι, πωλητές	-	15	38	44	70	29	196
Γεωργοί, αλιείς, κτηνοτρόφοι κλπ.	**26**	**357**	**646**	**714**	**384**	**62**	**2.189**
Μεταλλωρύχοι, κλπ.	-	3	18	19	8	-	48
Απασχολούμενοι σε μεταφορές – επικοινωνίες	-	10	12	12	26	9	69
Απασχολούμενοι στη βιομηχανία – βιοτεχνία κλπ.	-	29	58	87	123	47	344
Προσωπικές υπηρεσίες	-	15	26	42	42	27	152
Ένοπλες δυνάμεις	-	-	-	2	4	3	9
Μη επαγγελματικά εργαζόμενοι	4	76	151	165	158	49	603
Όλα τα νοικοκυριά	**30**	**522**	**980**	**1.116**	**859**	**248**	**3.755**

Κατανομή των νοικοκυριών ως προς το μέγεθος της Κοινότητας και το επάγγελμα του αρχηγού[ii]

[i] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας ημιαστικάς και αγροτικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1963/64,* Αθήναι, 1969, σ. 11.

[ii] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας ημιαστικάς και αγροτικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1963/64,* Αθήναι, 1969.

Από τους 2.189 γεωργούς που εντοπίστηκαν από την έρευνα οι 132 ήταν εργοδότες, οι 256 μισθωτοί, και οι 1.801 αυτοαπασχολούμενοι. Η αυτοαπασχόληση ήταν πολύ διαδεδομένη και στην κατηγορία των εμπόρων και των πωλητών, αφού οι 179 έμποροι και πωλητές, επί συνόλου 196, ήταν «δι' ίδιον λογαριασμόν εργαζόμενοι». Σημαντικός ήταν ο αριθμός των αυτοαπασχολούμενων και στη βιομηχανία – βιοτεχνία, όπου οι 136 από τους 344 εργαζόμενους απασχολούνταν για δικό τους λογαριασμό.

Οι περισσότεροι γεωργοί - οι 1.511 από τους 2.189 συνολικά – εργάζονταν 42 ή περισσότερες ώρες εβδομαδιαίως. Από τους υπόλοιπους, οι 211 εργάζονταν 30-41 ώρες την εβδομάδα, οι 207 εργάζονταν 10-29 ώρες εβδομαδιαίως, και 20 γεωργοί εργάζονταν μέχρι 9 ώρες την εβδομάδα. Υπήρχαν επίσης 159 γεωργοί που παρέμεναν άνεργοι επί 7 ημέρες μέχρι 3 μήνες, άλλοι 36 που έμεναν άνεργοι επί 3-6 μήνες, και ακόμη 2 γεωργοί παρέμεναν άνεργοι επί 6 ή περισσότερους μήνες. Τέλος, 43 γεωργοί, που συμμετείχαν στην έρευνα, δεν εργάζονταν λόγω ασθένειας, άδειας, κλπ. Η βιοτεχνία και η βιομηχανία ήταν ο μοναδικός άλλος τομέας που συγκέντρωνε αξιοσημείωτο αριθμό ανέργων: 24 άνεργοι επί 7 ημέρες μέχρι 3 μήνες, 6 άνεργοι επί 3-6 μήνες, και 1 άνεργος επί 6 ή περισσότερους μήνες.

7.4.4. Οικιακές ανέσεις

Το 1963-64, στα ημιαστικά και αγροτικά νοικοκυριά που συμμετείχαν στην έρευνα, ο πιο διαδεδομένος τύπος παροχής πόσιμου νερού ήταν «από δημοσίαν βρύσιν τοπικού υδραγωγείου»: τα 1.536 από τα 3.755 νοικοκυριά που ερευνήθηκαν εξυπηρετούνταν από κάποια δημόσια βρύση τοπικού υδραγωγείου. Μόλις 722 νοικοκυριά διέθεταν σύνδεση με σωλήνες εντός του κτιρίου ή της αυλής με παροχή ποσίμου ύδατος από υδραγωγείο. Άλλα 204 νοικοκυριά προμηθεύονταν πόσιμο νερό από αρτεσιανό φρέαρ, 87 νοικοκυριά από ιδιόκτητο πηγάδι με αντλία, 121 νοικοκυριά έπαιρναν το νερό από ιδιόκτητο πηγάδι χωρίς αντλία, 44 νοικοκυριά από κοινόχρηστο πηγάδι με αντλία, και 178 νοικοκυριά από κοινόχρηστο πηγάδι χωρίς αντλία.

Επίσης, υπήρχαν 208 νοικοκυριά που προμηθεύονταν νερό από δεξαμενή ή στέρνα βρόχινου ύδατος, άλλα 86 έπαιρναν νερό από ρυάκι ή ποτάμι, και 569 με κάποιον άλλο τρόπο.[i]

Στις περισσότερες περιπτώσεις η αποχέτευση γινόταν μέσα σ' ένα κλειστό λάκκο (808 νοικοκυριά) ή σ' έναν ανοιχτό λάκκο (763 νοικοκυριά). Υπήρχαν επίσης 100 νοικοκυριά που διέθεταν αποχωρητήριο εντός του κτιρίου, συνδεόμενο με δίκτυο υπονόμων, 204 νοικοκυριά με αποχωρητήριο εντός του κτιρίου, συνδεόμενο με σηπτικό βόθρο, και 12 νοικοκυριά είχαν κάποιο διαφορετικό είδος αποχωρητηρίου εντός του κτιρίου.

Εξάλλου, 147 νοικοκυριά είχαν το αποχωρητήριο εκτός του κτιρίου, συνδεόμενο με δίκτυο υπονόμων, ενώ 574 είχαν το αποχωρητήριο εκτός του κτιρίου, συνδεόμενο με σηπτικό βόθρο. Υπήρχαν μάλιστα 965 νοικοκυριά χωρίς κανενός είδους αποχωρητήριο, και 182 δήλωναν ότι υπήρχε κάποιο άλλο είδος αποχωρητηρίου εκτός του κτιρίου.

Πολλοί ήταν οι γεωργοί που χρησιμοποιούσαν τις παρωχημένες μεθόδους αποχέτευσης. Οι 490 από αυτούς χρησιμοποιούσαν έναν κλειστό λάκκο, οι 514 έναν ανοιχτό λάκκο, και 656 δεν είχαν καθόλου αποχωρητήριο. Μόνο 15 γεωργοί είχαν αποχωρητήριο εντός του κτιρίου συνδεόμενο με δίκτυο υπονόμων, ενώ 46 από αυτούς είχαν αποχωρητήριο μέσα στο κτίριο συνδεόμενο με σηπτικό βόθρο.

Τα 888 νοικοκυριά χρησιμοποιούσαν ως χώρο μαγειρίου μια ξεχωριστή κουζίνα εντός της κατοικίας, ενώ τα 358 είχαν ξεχωριστή κουζίνα εκτός της κατοικίας. Άλλα 308 νοικοκυριά βολεύονταν με κάποιο πρόχειρο εξωτερικό μαγειρείο, και 2.005 είχαν το χώρο του μαγειρείου σε κάποιο άλλο δωμάτιο.

Το πιο συνηθισμένο μέσο μαγειρέματος ήταν η εστία καυσόξυλων (2.611 νοικοκυριά), ενώ πολλά νοικοκυριά είχαν μια εστία πετρελαίου (701) ή υγραερίου (276). Μόνο 26 νοικοκυριά είχαν ηλεκτρική κουζίνα, και άλλα 5 διέθεταν ηλεκτρικό μάτι. Επίσης, 51 νοικοκυριά είχαν εστία ξυλανθράκων. Η ηλεκτρική κουζίνα υπήρχε σε ελάχιστα και πιο ευκατάστατα νοικοκυριά.

[i] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας ημιαστικάς και αγροτικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1963/64,* Αθήναι, 1969, σ. 256.

Επάγγελμα / Μαγειρείο	**Ηλεκτρική Κουζίνα**	Ηλεκτρικό Μάτι	Εστία Υγραερίου	Εστία Πετρελαίου	Εστία Ξυλανθράκων	Εστία με Καυσόξυλα	Άλλο Μέσο	**Σύνολο**
Ελευθέρια επαγγέλματα, τεχνικοί κλπ.	**2**	-	21	29	-	25	10	**87**
Διευθυντές κλπ.	**1**	-	2	3	1	2	1	**10**
Υπάλληλοι γραφείου	**1**	1	14	14	1	15	2	**48**
Έμποροι, πωλητές	**6**	1	38	78	3	66	4	**196**
Γεωργοί, αλιείς, κτηνοτρόφοι κλπ.	**9**	**-**	**67**	**249**	**26**	**1.799**	**39**	**2.189**
Μεταλλωρύχοι, κλπ.	**-**	-	7	8	-	30	3	**48**
Απασχολούμενοι σε μεταφορές – επικοινωνίες	**-**	-	19	19	2	26	3	**69**
Απασχολούμενοι στη βιομηχανία – βιοτεχνία κλπ.	**2**	-	30	108	8	187	9	**344**
Προσωπικές υπηρεσίες	**2**	-	28	47	2	71	2	**152**
Ένοπλες δυνάμεις	**-**	1	4	2	1	-	1	**9**
Μη επαγγελματικά εργαζόμενοι	**3**	2	46	144	7	390	11	**603**
Όλα τα νοικοκυριά	**26**	**5**	**276**	**701**	**51**	**2.611**	**85**	**3.755**

ΕΣΥΕ, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας ημιαστικάς και αγροτικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1963/64*

Από τα 26 νοικοκυριά που διέθεταν ηλεκτρική κουζίνα, τα 6 είχαν έμπορο ή πωλητή αρχηγό της οικογένειας, τα 2 τεχνικό, τα 9 γεωργό και το 1 διευθυντή. Αντίθετα, η μεγάλη πλειοψηφία των κατόχων εστίας καυσόξυλων ήταν γεωργοί, κτηνοτρόφοι, αλιείς (1.799). Οι γεωργοί προτιμούσαν επίσης τις εστίες πετρελαίου, τις εστίες υγραερίου, κλπ.

Συνολικά, τα 1.169 από τα νοικοκυριά που ερευνήθηκαν διέθεταν ηλεκτρικό φωτισμό. Τα περισσότερα νοικοκυριά χρησιμοποιούσαν πετρέλαιο (2.525) για το φωτισμό τους, ενώ λιγότερα έκαιγαν λάδι (53 νοικοκυριά). Η συντριπτική πλειοψηφία των γεωργών (1.668) χρησιμοποιούσαν πετρέλαιο για το φωτισμό τους, ενώ 482 από αυτούς είχαν ηλεκτρικό φως. Άλλοι 32 γεωργοί χρησιμοποιούσαν λάδι για να φωτίζονται. Υπήρχαν όμως κάποιες επαγγελματικές κατηγορίες που, ακόμα και στις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές που έγινε η έρευνα το 1963/64, χρησιμοποιούσαν *κυρίως ηλεκτροφωτισμό:* Η πλειοψηφία των εμπόρων, των πωλητών, των

υπάλληλων γραφείου, των διευθυντών, και των απασχολούμενων στις ένοπλες δυνάμεις, τις μεταφορές και τις επικοινωνίες, χρησιμοποιούσαν ήδη το ηλεκτρικό ρεύμα για φωτισμό.[i]

Επάγγελμα / Μέσο θέρμανσης	Ηλεκτρισμός	Πετρέλαιο	Έλαιον	Άλλο είδος	Σύνολο
Ελευθέρια επαγγέλματα, τεχνικοί κλπ.	**43**	44	-	-	87
Διευθυντές κλπ.	**9**	1	-	-	10
Υπάλληλοι γραφείου	**31**	17	-	-	48
Έμποροι, πωλητές	**114**	82	-	-	196
Γεωργοί, αλιείς, κτηνοτρόφοι κλπ.	**482**	1.668	32	7	2.189
Μεταλλωρύχοι, κλπ.	**13**	35	-	-	48
Απασχολούμενοι σε μεταφορές – επικοινωνίες	**41**	28	-	-	69
Απασχολούμενοι στη βιομηχανία – βιοτεχνία κλπ.	**136**	208	-	-	344
Προσωπικές υπηρεσίες	**79**	71	2	-	152
Ένοπλες δυνάμεις	**8**	1	-	-	9
Μη επαγγελματικά εργαζόμενοι	**213**	370	19	1	603
Όλα τα νοικοκυριά	**1.169**	**2.525**	**53**	**8**	**3.755**

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας ημιαστικάς και αγροτικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1963/64,* Αθήναι, 1969

Ο ηλεκτρισμός ήταν πιο διαδεδομένος στις πεδινές κοινότητες (636), και πιο σπάνιος στις ημιορεινές (347) και τις ορεινές (186). Η ηλεκτρική κουζίνα είχε φτάσει κυρίως στις πεδινές κοινότητες, ενώ μόνο 2 νοικοκυριά που διέθεταν την ηλεκτρική κουζίνα βρίσκονταν στα ορεινά.

[i] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας ημιαστικάς και αγροτικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1963/64,* Αθήναι, 1969, σ. 263.

7.4.5. Η διάδοση των ηλεκτρικών οικιακών συσκευών

Στα μέσα του 20ου αιώνα, η ελληνική βιομηχανία ηλεκτρικών οικιακών συσκευών έκανε μια δύσκολη αρχή για το διακηρυγμένο στόχο της διάδοσης του ηλεκτρισμού σε όλη τη χώρα. Το 1951, η ΙΖΟΛΑ άνοιγε τις πόρτες της στους δημοσιογράφους για να καταγράψουν τη δυναμικότητά της:

> *Το εργοστάσιό μας το είδατε. Καινούργια προϊόντα ετοιμάζονται: μετά τις κουζίνες, τα ψυγεία – μετά τους λουτήρες, οι θερμοσίφωνες – μετά τους νεροχύτες, οι νιπτήρες και ένα πλήθος άλλα αντικείμενα, που κάνουν τη ζωή πιο άνετη, πιο πολιτισμένη, πιο υγιεινή.*
>
> *Φιλοδοξία μας είναι να διαδώσουμε τη χρήση του ηλεκτρισμού και στην πιο απομακρυσμένη γωνιά της Ελλάδος. Να στολίσουμε κάθε εργατικό και αγροτικό σπίτι με μια κουζίνα, με ένα λουτήρα, για να νοιώθει και ο κουρασμένος εργάτης και αγρότης την άνεσι, την υγεία, τον πολιτισμό. Φιλοδοξούμε ακόμα, να παύση το ηλεκτρικό ψυγείο να είναι προνόμιο μια κοινωνικής τάξης…*[i]

Ο Γ.Π. Δράκος, ιδρυτής της ΙΖΟΛΑ, μιλούσε το 1955 στους αντιπροσώπους του τύπου, σημειώνοντας τα προβλήματα του ανταγωνισμού.[ii] Η ΙΖΟΛΑ, όπως και οι υπόλοιπες ελληνικές βιομηχανίες, αδυνατούσαν ν' αντιμετωπίσουν τα νέα τεχνάσματα που χρησιμοποιούσε ο ανταγωνισμός.

> *Συγκεκριμένως, το ψυγείον εις την Αμερικήν δίδεται με δόσεις διά 4 χρόνια. Εις την Αγγλίαν διά 2 χρόνια. Η ΙΖΟΛΑ δεν είναι δυνατόν να φθάση εις τα επίπεδα αυτά, με τον υπάρχοντα τόκον και με τας υπαρχούσας πιστωτικάς συνθήκας εν Ελλάδι.*[iii]

Σύμφωνα με τον κ. Δράκο, οι ανταγωνιστές επένδυαν χιλιάδες μάρκα, χιλιάδες δολάρια, κλπ. για να υπερπηδηθούν τα εμπόδια και κυρίως να επεκτείνουν τις δόσεις πέραν της προκαταβολής του 50% κατά την εισαγωγή.[i]

---

[i] Κ. Μ., «ΙΖΟΛΑ, η λαμπρά βιομηχανία που τιμά την χώραν μας. Ο γενικός Διευθυντής της κ. Γ. ΔΡΑΚΟΣ ομιλεί διά τας επιδιώξεις της», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 18ος τόμος (1951), Αθήναι, Νοέμβριος 1951, σ. 455.
[ii] Γ.Π. Δράκος προς τους αντιπροσώπους του Τύπου, *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 22ος τόμος (1955), Αθήναι, Δεκέμβριος 1955.
[iii] ο.π., σ. 40.

εισαγωγή.[i] Η ΙΖΟΛΑ το 1953 παρήγαγε 2.927 κουζίνες και το 1954 παρήγαγε 3.993. Όλες οι συσκευές πουλήθηκαν, όπως διαβεβαίωνε ο Γ. Π. Δράκος,[ii] ενώ από τις 20.000 περίπου ξένες συσκευές που είχαν εισαχθεί, υπήρχαν πολλά αποθέματα στα χέρια των εισαγωγέων εμπόρων.

> *Η μέση μηνιαία πώλησις κουζινών, το 1951, ανήρχετο εις 75 κουζίνας, το 1952 εις 109, το 1953 εις 224 και το 1954 εις 291.*[iii]

Ύστερα από «μακροχρόνιες και σχολαστικές δοκιμές», η ΙΖΟΛΑ παρουσίαζε επίσης το ηλεκτρικό ψυγείο, το «απαραίτητο συμπλήρωμα του νοικοκυριού… προσηρμοσμένον εις τας ανάγκας του Ελληνικού σπιτιού».[iv] Το ψυγείο θα απάλλασσε τα νοικοκυριά από την πολυέξοδη και κοπιαστική συνήθεια να ψωνίζουν, να μαγειρεύουν και να καταναλώνουν κάθε μέρα, μεσημέρι-βράδυ, το καθημερινό τους φαγητό. Μέχρι τότε, το κοινό ψυγείο πάγου μπορούσε να εξασφαλίσει μόνο δροσερό νερό και περιορισμένη συντήρηση ευπαθών τροφίμων για μερικές ώρες, από το Μάιο ως το Νοέμβριο. Μόλις όμως μισοέλιωνε η κολώνα του πάγου, ούτε αυτό το μέτριο αποτέλεσμα δεν πετύχαινε. Αντίθετα, το ηλεκτρικό ψυγείο

> *διατηρεί τη θερμοκρασία πολύ χαμηλότερη, πάντοτε σταθερή, σε τρόπον ώστε να εξασφαλίζεται η διατήρησις των τροφίμων, χειμώνα-καλοκαίρι.*[v]

Γύρω στα 1954, η αγορά ενός ηλεκτρικού ψυγείου ήταν 4 φορές πιο δαπανηρή από την αγορά ενός κοινού ψυγείου πάγου. Την ίδια εποχή, ένα ηλεκτρικό ψυγείο «εργαζόμενο όχι με το "πάμφθηνο" Τ3, αλλά με το "πανάκριβο" Τ1, καταναλίσκει το 24ωρο ρεύμα αξίας 1200 δραχμών (με Τ3, η κατανάλωσίς του δεν ξεπερνάει τις 500 δραχμές το 24ωρο). Και τούτο, όταν μια κολώνα πάγου, που δεν μπορεί ποτέ να εξυπηρετήσει όσο το ηλεκτρικό ψυγείο, στοιχίζει 4500 δραχμές».[vi] Στην πραγματικότητα, η λειτουργία του ηλεκτρικού ψυγείου κατανάλωνε τόσο ακριβώς ρεύμα, όσο δύο κοινοί λαμπτήρες, διαβεβαιώνανε οι ειδικοί της ΙΖΟΛΑ.

---

[i] Γ.Π. Δράκος προς τους αντιπροσώπους του Τύπου, *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 22ος τόμος (1955), Αθήναι, Δεκέμβριος 1955, ο.π.
[ii] ο.π., σ. 42.
[iii] ο.π., σ. 40.
[iv] «Το Ψυγείο της ΙΖΟΛΑ», *Η ΙΖΟΛΑ και οι Φίλοι της,* Φεβρουάριος 1954, Αρχείο Βοβολίνη, σ. 6.
[v] ο.π., σ. 7.
[vi] «Το Ψυγείο της ΙΖΟΛΑ», *Η ΙΖΟΛΑ και οι Φίλοι της,* Φεβρουάριος 1954, Αρχείο Βοβολίνη, ο.π.

Βρισκόμαστε ακόμα στη φάση της διάδοσης των ηλεκτρικών οικιακών συσκευών, με ορισμένο βαθμό διείσδυσης στην επαρχιακή αγορά. Στο περιοδικό *Η ΙΖΟΛΑ και οι Φίλοι της,* το Φεβρουάριο του 1954,[i] βρίσκουμε κι έναν εκτενή κατάλογο με τα καταστήματα «που πωλούν προϊόντα της ΙΖΟΛΑ». Στην Αθήνα υπήρχαν 95 εμπορικά καταστήματα με συσκευές της ΙΖΟΛΑ, στον Πειραιά βρίσκονταν 53, ενώ σε ολόκληρη την υπόλοιπη χώρα υπήρχαν μόνο 15 αντιπρόσωποι που διέθεταν συσκευές της εταιρείας. Συγκεκριμένα, στην Καρδίτσα, τη Λαμία, το Βόλο, τη Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα, την Κέρκυρα, την Καβάλα, την Πάτρα, τη Χαλκίδα, τη Λεβαδειά, τα Χανιά, τη Λάρισα, τα Τρίκαλα, τη Μυτιλήνη και την Κομοτηνή.[ii]

Μείζον γεγονός ήταν κάθε χρονιά η ΔΕΘ, όπου έμφαση δινόταν στις προοπτικές της Κοινής Αγοράς, ενώ η νέα τεχνολογία συνυπήρχε με την παλιά, π.χ. η κουζίνα υγραερίου ΙΖΟΛΑ που λειτουργούσε με υγραέριο Ιζολαγκάζ.[iii] Στη ΔΕΘ οι συσκευές της ΙΖΟΛΑ φιλοξενούνταν ακόμη και στο περίπτερο Σγούρδα, εμπορική επιχείρηση ειδών οικιακής χρήσης, η οποία υπήρξε και κατασκευαστής ξύλινων ψυγείων πάγου.[iv] Άλλα σημεία προβολής, ήταν η Έκθεση Σύγχρονου Σπιτιού, στις αρχές της δεκαετίας του εξήντα, η Έκθεση Ηλεκτρικών Εφαρμογών της ΔΕΗ στην Καλαμάτα, η Διεθνής Έκθεση της Κύπρου, και η μόνιμη Έκθεση του κέντρου Βιομηχανικής Μορφολογίας στην πλατεία Συντάγματος.[v]

Το 1962, η πτώση του γενικού δείκτη της βιομηχανίας και του δείκτη κατανάλωσης αγαθών, συνοδεύτηκε από μεγάλες αλλαγές στη δραστηριότητα της ΙΖΟΛΑ. Μέσα στο 1962 η αμερικάνικη Rheem Manufacturing Co επένδυσε 1.000.000 δολάρια σε μετοχές της ΙΖΟΛΑ, ενώ η RCA Whirpool πραγματοποίησε τεχνική σύμπραξη με την ΙΖΟΛΑ.[vi] Τα σημαντικότερα όμως γεγονότα της χρονιάς (1962) ήταν η παρουσίαση νέων συσκευών, που περιλάμβαναν *θερμοσίφωνες* διεθνών κανονισμών, «την πρώτη ελληνική συσκευή που παρήχθη με βάση τις διεθνείς τεχνικές

[i] Αρχείο Βοβολίνη, σ. 11.
[ii] ο.π.
[iii] «Νέες συσκευές. Η ΙΖΟΛΑ προετοιμάζεται για την Κοινή Αγορά δημιουργώντας προϊόντα διεθνών διαγραφών», *Το Ελεφαντάκι της ΙΖΟΛΑ,* Δεκέμβριος 1962, Αρχείο Βοβολίνη, Υπο-αρχείο Κ. Βοβολίνης, Σειρά: Μ.Ε.Β.Λ., Υποσειρά: Πρόσωπα, Φάκελος 299 (Π. Δράκος), τεκμ. 6.
[iv] Σγούρδα Α.Ε., «Ιστορία» http://www.sgourda.gr/history.html
[v] «Η ΙΖΟΛΑ στις Εκθέσεις», *Το Ελεφαντάκι της ΙΖΟΛΑ,* Δεκέμβριος 1962, Αρχείο Βοβολίνη, Υπο-αρχείο Κ. Βοβολίνης, Σειρά: Μ.Ε.Β.Λ., Υποσειρά: Πρόσωπα, Φάκελος 299 (Π. Δράκος), τεκμ. 6, σ. 9.
[vi] Γ. Π. Δράκος, «Ένας γόνιμος χρόνος. Αφετηρία για ένα αισιόδοξο μέλλον». Από: *Το ελεφαντάκι της ΙΖΟΛΑ,* «Ένας χρόνος δημιουργικής προετοιμασίας της ΙΖΟΛΑ για την Κοινή Αγορά», Δεκέμβριος 1962, σσ. 4-5.

προϋποθέσεις ποιότητος»,[i] την *κουζίνα* Κ-1100, «που δικαίως απεκλήθη "κουζίνα της Κοινής Αγοράς"», τις *θερμάστρες πετρελαίου* ΣΠ-32 και ΣΠ-42, το *πλυντήριο* ΙΖΟΛΑ, «την πρώτη ελληνική συσκευή του είδους, που την τελειότητά της εγγυάται το γεγονός ότι βασίζεται στις τεχνικές προδιαγραφές της Whirpool».

Μέσα από τις σύγχρονες εμπορικές πρακτικές, η τεχνολογία είχε αποκτήσει πρόσβαση στο ευρύ κοινό όλης της Ελλάδας. Στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης του 1962 παρουσιαζόταν από την Whirpool η τηλεκατευθυνόμενη κουζίνα του μέλλοντος, μια ακόμη αφορμή προβολής της ΙΖΟΛΑ, η οποία είχε αναλάβει την αντιπροσώπευση: Ψυγείο που ρύθμιζε διαφορετικές θερμοκρασίες σε κάθε ράφι, ηλεκτρικός φούρνος με υπέρυθρες ακτίνες, μαγειρικά σκεύη που παρέμεναν εξωτερικά ψυχρά, ενώ ανάμεσα στους επισκέπτες της Έκθεσης ήταν ο Αντιπρόεδρος των ΗΠΑ κ. Τζόνσον.[ii]

Μια απτή καινοτομία ήταν η επικάλυψη διαφόρων συσκευών, σκευών και αντικειμένων με *εμαγιέ,* μια τεχνική που έδινε μια «άμεμπτη στιλπνότητα» στις «ονομαστές συσκευές της ΙΖΟΛΑ». Το εμαγιέ ήταν ένα είδος γυαλιού που επικάλυπτε τις μεταλλικές επιφάνειες, κάνοντάς τες επισμαλτούμενες.[iii] Μια άλλη θετική ιδιότητα των ηλεκτρικών συσκευών, στην οποία έδιναν έμφαση όσοι αναλάμβαναν την προώθησή τους, ήταν η αντοχή. Το ελεφαντάκι, το σύμβολο της ΙΖΟΛΑ, επισήμαινε ακριβώς την μεγάλη αντοχή των συσκευών της εταιρείας, ενώ το ψυγείο της ΙΖΟΛΑ ήταν «ο φρουρός της υγείας». Η ΙΖΟΛΑ διαφήμιζε συστηματικά τα επιτεύγματά της:

> *Η συναρπαστική Ιζολική εκπομπή «Βρέστο και πάρτο» που μεταδίδεται τακτικά από τον Κεντρικό Ραδιοφωνικό Σταθμό Ενόπλων Δυνάμεων Αθηνών, κάθε Δευτέρα, Τετάρτη και Παρασκευή στις 6:45-7:00 μμ., συμπλήρωσε δύο χρόνια μεταδόσεως.*

Οπωσδήποτε, το αθηναϊκό κοινό ήταν πολύ σημαντικό για την ΙΖΟΛΑ, η οποία έδρευε στην πρωτεύουσα. Στις 17 Δεκεμβρίου 1962 η εκπομπή «Βρέστο και πάρτο» πραγματοποιούσε εκδήλωση στο Θέατρο Αθηνών. Η

[i] Γ. Π. Δράκος, «Ένας γόνιμος χρόνος. Αφετηρία για ένα αισιόδοξο μέλλον». Από: *Το ελεφαντάκι της ΙΖΟΛΑ,* «Ένας χρόνος δημιουργικής προετοιμασίας της ΙΖΟΛΑ για την Κοινή Αγορά», Δεκέμβριος 1962, ο.π.
[ii] *Το ελεφαντάκι της ΙΖΟΛΑ,* «Ένας χρόνος δημιουργικής προετοιμασίας της ΙΖΟΛΑ για την Κοινή Αγορά», Δεκέμβριος 1962, σ. 7.
[iii] ο.π., σσ. 14-15.

Αδέλ και ο κονφερασιέ Ίκαρος «λάνσαραν» την εκπομπή, με τη συμμετοχή «όλων των ακροατών» που συμμετείχαν κατά καιρούς στα ραδιοφωνικά παιχνίδια της ΙΖΟΛΑ:

> *Οι δεσποινίδες Έφη Παπακωνσταντίνου-Ταβάνη και Ευαγγελία Πετροπούλου εκέρδισαν τα 2 μεγάλα βραβεία, δηλαδή μια κουζίνα υγραερίου ΙΖΟΛΑ, μία φιάλη ΙΖΟΛΑΓΚΑΖ και ένα θερμοσίφωνα ΙΖΟΛΑ 80 λίτρων.*[i]

Εκτός από το «Βρέστο και πάρτο», η ΙΖΟΛΑ είχε μια ευρύτερη παρουσία στο ραδιοφωνικό μέσο, ήδη από τη δεκαετία του '50:

> *Και ποιος δεν θυμάται τις ΕΙΚΟΣΙ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ, την όσο δεν παίρνει διασκεδαστική εκπομπή, που η ΙΖΟΛΑ προσέφερε το χειμώνα 1951-52 στους ακροατάς του Εθνικού Προγράμματος του ΕΙΡ;*[ii]

Την άνοιξη του 1952, για ν' ανανεωθεί το ενδιαφέρον με την εναλλαγή και την ποικιλία, οι ΕΙΚΟΣΙ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ αντικαταστάθηκαν με την εκπομπή τα ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΠΟΥ ΔΙΑΛΕΞΑΤΕ. Τον επόμενο χειμώνα τα ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΠΟΥ ΔΙΑΛΕΞΑΤΕ επρόκειτο να δώσουν τόπο στην εκπομπή ΜΕΣΑ Σ' ΕΝΑ ΛΕΠΤΟ. Επιδείξεις μαγειρικής σε όλη την Ελλάδα έφερναν τις ηλεκτρικές οικιακές συσκευές ακόμα πιο κοντά στην πελατεία:[iii]

> *Εις τας 11 Νοεμβρίου 1960 εις την Σητείαν Κρήτης εγένετο επίδειξις μαγειρικής, οργανωθείσα υπό της ΔΕΗ εις το κινηματοθέατρον «Περογιάννειον». Κατ' αυτήν επεδείχθη η λειτουργία των διαφόρων ηλεκτρικών οικιακών συσκευών της ΙΖΟΛΑ και ωμίλησεν ο εις την Σητείαν αντιπρόσωπός μας κ. Περογιαννάκης.*[iv]

Μέχρι το 1960 λειτουργούσαν δύο Κέντρα Εξυπηρετήσεως Πελατών της ΙΖΟΛΑ, στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Το Νοέμβριο του 1960 εγκαινιαζόταν το Κέντρο Εξυπηρετήσεως Πελατών Θεσσαλίας στη Λάρισα.[v] Η πορεία για τον εξηλεκτρισμό της χώρας θα περιλάμβανε πολλά ακόμη στάδια

---

[i] *Το ελεφαντάκι της ΙΖΟΛΑ,* «Ένας χρόνος δημιουργικής προετοιμασίας της ΙΖΟΛΑ για την Κοινή Αγορά», ο.π., σ. 18.
[ii] *Η ΙΖΟΛΑ και οι Φίλοι της,* 6/1953, Αρχείο Βοβολίνη.
[iii] «Επίδειξις μαγειρικής υπό της ΔΕΗ», *Το ελεφαντάκι της ΙΖΟΛΑ,* τεύχος 45, Δεκέμβριος 1960.
[iv] ο.π.
[v] *Το ελεφαντάκι της ΙΖΟΛΑ,* τεύχος 46, Ιανουάριος 1961, σ. 4.

και άλματα. Μια συνοπτική εικόνα της κατάστασης έδινε σε περιοδικό της ΙΖΟΛΑ ο Κωνσταντίνος Έξαρχος, Υπομηχανικός Βαφείου της εταιρείας:

> *Εκεί όπου έχει φτάσει η ΔΕΗ θα συναντήσουμε το ηλεκτρικό ψυγείο ή το θερμοσίφωνο, αλλά και όπου δεν υπάρχει ηλεκτρικό ρεύμα θα βρούμε τη φημισμένη σόμπα πετρελαίου της ΙΖΟΛΑ.*[i]

7.5. Αγορές και απολαβές σε είδος

Συμπεριλαμβάνοντας στις μηνιαίες δαπάνες των νοικοκυριών τις απολαβές σε είδος, το σύνολο των αγαθών και υπηρεσιών που καταναλώνουν τα νοικοκυριά εμφανίζεται αυξημένο. Το 1974 ο μέσος όρος μηνιαίων δαπανών (αγορών και απολαβών σε είδος) ήταν 11.164 δρχ. για το σύνολο των νοικοκυριών, 12.684 για τ' αστικά νοικοκυριά, 10.495 για τα ημιαστικά και 8.494 για τ' αγροτικά. Η κλιμάκωση από το κέντρο στην περιφέρεια θα εμφανιζόταν ακόμα πιο λεπτομερής, αν λαμβάναμε υπόψη τις διαφορές στα μεγέθη της κατανάλωσης ανάμεσα στην πρωτεύουσα, τη Θεσσαλονίκη, τους μικρότερους δήμους και τις κοινότητες:

	Μ.Ο. Μηνιαίων Δαπανών
Όλα τα νοικοκυριά	11.164
Περιφέρεια πρωτεύουσας	13.899
Πολεοδ. Συγκρ. Θεσσαλονίκης	11.013
Δήμοι 30.000 κατ. και άνω	11.212
Δήμοι 10.000 - 29.999 κατ.	10.965
5.000 - 9.999 κάτοικοι	11.541
2.000 – 4.999 κάτοικοι	10.005
1.000 - 1.999 κάτοικοι	8.637
Μέχρι 999 κάτοικοι	8.439

Αγορές και απολαβές σε είδος (1974)

Στις αγροτικές περιοχές η κατανάλωση ήταν μεγαλύτερη από τη γενική στα είδη διατροφής (41,5%), στα οινοπνευματώδη και τον καπνό (5,9%) και στα είδη ένδυσης και υπόδησης (11,9%). Αντίθετα, η κατανάλωση των αγροτικών περιοχών (αγορές και απολαβές σε είδος) ήταν μικρότερη στους τομείς της

[i] *Το ελεφαντάκι της ΙΖΟΛΑ,* τεύχος 46, Ιανουάριος 1961, σ. 6.

στέγασης, ύδρευσης, καυσίμων και φωτισμού (16,0%), των διαρκών αγαθών οικιακής χρήσης (7,2%), της υγείας και του ατομικού ευπρεπισμού (4,7%), της εκπαίδευσης, μόρφωσης και αναψυχής (3,3%) και των μεταφορών και επικοινωνιών (6,0%).[i]

Τη μεγαλύτερη ποσοστιαία συμμετοχή στη συνολική κατανάλωση παρουσίαζαν τα είδη διατροφής σε δήμους ή κοινότητες 1.000-1.999 κατοίκων (41,2% της συνολικής) και σε δήμους ή κοινότητες με πληθυσμό μέχρις 999 κατοίκους (41,7% της συνολικής). Τη μικρότερη στην πρωτεύουσα (29,8%) και στη Θεσσαλονίκη (32,5%).

Αυξημένη, σε σύγκριση με τα μεγάλα και μεσαία αστικά κέντρα, ήταν η ποσοστιαία συμμετοχή στη γενική κατανάλωση των δαπανών για οινοπνευματώδη και καπνό στις κοινότητες και τους δήμους 1.000-1.999 κατοίκων (5,7%) και στις κοινότητες και τους δήμους με πληθυσμό μέχρις 999 κατοίκους (6,0%). Αντίθετα, στους μικρούς αυτούς οικισμούς ήταν μειωμένη η κατανάλωση στους τομείς της εκπαίδευσης και της αναψυχής, αλλά και των μεταφορών και επικοινωνιών.[ii]

Η κατανάλωση ειδών διατροφής αποτελούσε πάντως ένα ποσοστό αντιστρόφως ανάλογο της μηνιαίας συνολικής αξίας των αγορών του νοικοκυριού. Όσο πιο πολλές δαπάνες είχε ένα νοικοκυριό τόσο πιο μικρό ποσοστό από αυτές αφορούσε είδη διατροφής. Τα εύπορα νοικοκυριά που είχαν μέση μηνιαία συνολική αξία αγορών 45.339 δραχμές δαπανούσαν μόνο το 19,6% του συνολικού προϋπολογισμού για είδη διατροφής. Αντίθετα, τα πιο φτωχά νοικοκυριά που είχαν μέση μηνιαία συνολική αξία αγορών 1.604 δραχμές δαπανούσαν το 52,1% του συνόλου για είδη διατροφής.

Είναι ευνόητο λοιπόν ότι δυνατότητες κατανάλωσης ηλεκτρικών αγαθών και υπηρεσιών είχαν μόνο τα εύπορα νοικοκυριά, που συνήθως τα συναντούμε στην πόλη, και σπάνια στην ύπαιθρο. Πράγματι, το 1974, τα πιο εύπορα νοικοκυριά που δαπανούσαν κατά μέσο όρο 45.339 δρχ. το μήνα κατανάλωναν το 17,9% του συνόλου για μεταφορές και επικοινωνίες και το 9,6% για εκπαίδευση και αναψυχή. Οι αντίστοιχες δαπάνες μειώνονταν

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974, Επίπεδον διαβιώσεως – Ιδιωτικόν εισόδημα και δαπάναι,* Αθήναι, 1977, σ. 65.
[ii] ο.π. σ. 65.

απότομα στις μικρότερες εισοδηματικές κατηγορίες. Ήταν όμως αυξημένες στα νοικοκυριά με αρχηγό εργοδότη: 14,8% για μεταφορές και επικοινωνίες και 7,8% για εκπαίδευση και αναψυχή.[i]

Στην επαγγελματική ομάδα των αγροτών (γεωργοί, δασοκόμοι, κτηνοτρόφοι, αλιείς, κλπ.) η κατανάλωση ήταν μειωμένη στους τομείς της επικοινωνίας και των μεταφορών (4,5%) και της εκπαίδευσης και αναψυχής (3,4%), αρκετά μικρότερη από την αντίστοιχη μέση κατανάλωση του συνόλου των νοικοκυριών αλλά και όλων των άλλων επαγγελμάτων.

7.5.1. Οι αγρότες των αστικών κέντρων

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα της έρευνας οικογενειακών προϋπολογισμών του 1974 ήταν η παρουσία μέσα στο συνολικό ερευνητικό δείγμα των αστικών κέντρων 103 νοικοκυριών που είχαν αρχηγό γεωργό, κτηνοτρόφο, δασοκόμο, αλιέα, κλπ. Τα νοικοκυριά με αρχηγό αγρότη αποτελούσαν 2,36% του συνόλου των αστικών νοικοκυριών και εμφάνιζαν το μεγαλύτερο δείκτη οικονομικά ενεργών μελών (1,52) από κάθε άλλη επαγγελματική ομάδα.

Το σύνολο των μηνιαίων αγορών που πραγματοποιούσαν αυτά τα ιδιόμορφα αγροτικά νοικοκυριά της πόλης ήταν σημαντικά μικρότερο (8.121 δρχ.) από το μέσο σύνολο των μηνιαίων αγορών των αστικών νοικοκυριών (11.248 δρχ.). Τα αγαθά της τεχνολογίας αποτελούσαν ένα μικρό ποσοστό των μηνιαίων αγορών. Οι δαπάνες των αγροτών των αστικών κέντρων για υγρά καύσιμα, που συμπεριλάμβαναν τις δαπάνες για κεντρική θέρμανση, ήταν κατά μέσο όρο 125 δρχ. το μήνα (1,53% του συνόλου) και οι δαπάνες για ηλεκτρισμό 157 δρχ. (1,93% του συνόλου), οι μικρότερες από κάθε άλλη επαγγελματική κατηγορία. Όπως και στο σύνολο της χώρας, έτσι και στα αστικά κέντρα τα αγροτικά νοικοκυριά χρησιμοποιούσαν περισσότερο από όλες τις άλλες κατηγορίες το υγραέριο, ξοδεύοντας κατά μέσο όρο 83 δρχ. το μήνα για υγραέριο και φωταέριο.[ii]

[i] *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974, Επίπεδον διαβιώσεως – Ιδιωτικόν εισόδημα και δαπάναι,* Αθήναι, 1977, σ. 65.
[ii] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974, Επίπεδον διαβιώσεως – Ιδιωτικόν εισόδημα και δαπάναι,* Αθήναι, 1977, σ. 104.

Η κατανάλωση των αγροτών των πόλεων κατευθυνόταν κυρίως προς τα είδη διατροφής και ήταν αρκετά μειωμένη σε αρκετές κατηγορίες αγαθών του τεχνικού πολιτισμού. Μικρότερες από όλες τις άλλες επαγγελματικές κατηγορίες και σχεδόν αμελητέες ήταν οι δαπάνες των αγροτών των αστικών κέντρων για φωτιστικά και είδη διακοσμήσεως (11 δρχ.), ενώ στα νοικοκυριά με αρχηγό επιστήμονα οι αντίστοιχες δαπάνες ήταν 91 δρχ. και στα νοικοκυριά με αρχηγό διευθυντή 57 δρχ. Η κατανάλωση φωτιστικών από τα αγροτικά νοικοκυριά της πόλης ήταν συγκρίσιμη με την αντίστοιχη κατανάλωση των νοικοκυριών με αρχηγό υπάλληλο γραφείου (27 δρχ.), έμπορο ή πωλητή (20 δρχ.), αυτοαπασχολούμενο (24 δρχ.) και τεχνίτη ή εργάτη (16 δρχ.).[i]

Σε αντίθεση όμως με τις δαπάνες για φωτιστικά, ηλεκτρισμό και υγρά καύσιμα, οι δαπάνες των αγροτών των πόλεων για ηλεκτρικές οικιακές συσκευές ήταν ανταγωνιστικές με εκείνες των άλλων κατηγοριών. Στην έρευνα του 1974, το μικρό δείγμα των 103 αγροτών που ζούσαν σε αστικά κέντρα, σύμφωνα με όσα είχαν δηλώσει, δαπανούσαν κατά μέσο όρο περισσότερα χρήματα (130 δρχ. το μήνα) για ηλεκτρικές οικιακές συσκευές από όσα οι αυτοαπασχολούμενοι (97 δρχ.), ενώ τα νοικοκυριά με αρχηγό επιστήμονα δαπανούσαν 212 δρχ., με αρχηγό διευθυντή 186 δρχ., υπάλληλο γραφείου 145 δρχ., έμπορο ή πωλητή 139 δρχ. και τεχνίτη ή εργάτη 136 δρχ.

Επίσης, μικρότερη από όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες ήταν η κατανάλωση από τους αγρότες των αστικών κέντρων υπηρεσιών πλυντηρίου, καθαριστηρίου, βαφείου, κλπ. (28 δρχ. το μήνα), αλλά και τηλεοράσεων, ραδιοφώνων, μαγνητοφώνων, μουσικών οργάνων, φωτογραφικών μηχανών, κλπ. (115 δρχ.). Η πρόσβαση των αγροτών των αστικών κέντρων στον κινηματογράφο ήταν ασφαλώς πιο εύκολη, παρέμενε όμως σε χαμηλότερα επίπεδα από τις άλλες επαγγελματικές κατηγορίες. Οι αγρότες των πόλεων δαπανούσαν κατά μέσο όρο 24 δρχ. το μήνα για κινηματογράφο, ενώ οι τεχνίτες, εργάτες 44 δρχ., οι αυτοαπασχολούμενοι 34 δρχ., οι υπάλληλοι γραφείου 40 δρχ., οι έμποροι, πωλητές 49 δρχ., οι διευθυντές 66 δρχ. και οι

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974, Επίπεδον διαβιώσεως – Ιδιωτικόν εισόδημα και δαπάναι,* Αθήναι, 1977, ο.π.

επιστήμονες 61 δρχ.[i] Οι δαπάνες όμως των αγροτικών νοικοκυριών της πόλης ήταν μικρές και στους τομείς των μετακινήσεων και μεταφορών με μεταφορικά μέσα Δ.Χ. αλλά και των επικοινωνιών. Οι αγρότες που ζούσαν στις πόλεις δαπανούσαν 108 δρχ. το μήνα για μετακινήσεις με τις αστικές συγκοινωνίες, 93 δρχ. για μετακινήσεις με υπεραστικό λεωφορείο, 49 δρχ. για μετακινήσεις με σιδηρόδρομο, πλοίο και αεροπλάνο, 21 δρχ. για μετακινήσεις με ταξί.[ii] Επίσης, ξόδευαν 95 δρχ. το μήνα για τηλεφωνήματα και τηλεγραφήματα, και 3 δρχ. για ταχυδρομείο.

Το 1974 οι αγορές Ι.Χ. αυτοκινήτων από αγρότες που ζούσαν σε αστικά κέντρα ήταν μηδενικές, σύμφωνα με την έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών της χρονιάς. Οι άλλες επαγγελματικές κατηγορίες κατοίκων των αστικών κέντρων διέθεταν όμως σημαντικά ποσά για αγορές Ι.Χ. αυτοκινήτων: κατά μέσο όρο 505 δρχ. το μήνα τα νοικοκυριά με αρχηγό επιστήμονα, 721 δρχ. τα νοικοκυριά με αρχηγό διευθυντή, 446 δρχ. τα νοικοκυριά με αρχηγό υπάλληλο γραφείου, κλπ.

Οι αγρότες είτε απέφευγαν την αγορά Ι.Χ. αυτοκινήτων, είτε, όπως ήταν λογικό, είχαν ήδη προτιμήσει να πραγματοποιήσουν αγορές Ι.Χ. αυτοκινήτων την πιο ευνοϊκή γι' αυτούς προηγούμενη περίοδο, κατά την οποία χαρίζονταν τα αγροτικά χρέη. Ενώ λοιπόν το 1974 εμφανίζονταν να μην αγοράζουν καθόλου αυτοκίνητα, ωστόσο δαπανούσαν 146 δρχ. το μήνα για την κίνηση και τη συντήρηση μεταφορικών μέσων Ι.Χ. που κατείχαν ήδη από προηγούμενα χρόνια.[iii]

[i] *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974, Επίπεδον διαβιώσεως – Ιδιωτικόν εισόδημα και δαπάναι,* ο.π., σ. 106.
[ii] ο.π., σ. 107.
[iii] ο.π.

7.5.2. Ημιαστικές και αγροτικές περιοχές το 1974

Στην έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών του 1974 συμμετείχαν 3.065 νοικοκυριά που διέμεναν σε ημιαστικές (777 νοικοκυριά) και αγροτικές περιοχές (2.288 νοικοκυριά). Στις περιοχές αυτές η μεγάλη πλειοψηφία των νοικοκυριών (2.813, ποσοστό 91,77%) κατοικούσε σε ιδιόκτητες κατοικίες και μόνο μια μειοψηφία 252 νοικοκυριών διέμενε σε νοικιασμένο σπίτι.

Η αγοραστική δύναμη των νοικοκυριών της υπαίθρου, αγροτικών και ημιαστικών, κυμαινόταν από το φτωχότατο επίπεδο κάτω των 999 δραχμών το μήνα μέχρι το πλέον εύπορο στρώμα που ξεπερνούσε τις 20.000 δραχμές το μήνα. Τα περισσότερα νοικοκυριά συγκεντρώνονταν πάντως στις μεσαίες βαθμίδες αγοραστικής δύναμης. Ενώ ένα μέρος των αναγκών σε είδη διατροφής συμπληρωνόταν από απολαβές σε είδος (κατά μέσο όρο 1.726 δρχ. το μήνα).

Μέσες μηνιαίες αγορές	Αριθμός Νοικοκυριών	Σύνολο αγορών (μ.ο.)	Δαπάνες για ηλεκτρισμό
Όλα τα νοικοκυριά	3.065	7.275	118
Μέχρι 999 δρχ.	142	619	32
1.000 - 1.999 δρχ.	310	1.538	51
2.000 - 2.999 δρχ.	352	2.521	69
3.000 - 4.999 δρχ.	611	3.960	96
5.000 - 6.999 δρχ.	504	5.965	115
7.000 - 9.999 δρχ.	458	8.361	150
10.000 - 13.999 δρχ.	340	11.779	174
14.000 - 19.999 δρχ.	210	16.473	196
Άνω των 20.000 δρχ.	138	29.909	237

Μέσος όρος μηνιαίων αγορών και απολαβών σε είδος στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές (1974)

Τα νοικοκυριά των ημιαστικών και αγροτικών περιοχών κατανάλωναν ηλεκτρισμό, όπως και υγραέριο, φωταέριο και υγρά καύσιμα σε μεγέθη ανάλογα με τη συνολική αγοραστική τους δύναμη. Έτσι, στην ευπορότερη κατηγορία με σύνολο μηνιαίων αγορών πάνω από 20.000 δρχ. οι δαπάνες για ηλεκτρισμό (237 δρχ.) αποτελούσαν το αμελητέο ποσοστό 0,79% του συνόλου, ενώ στο σύνολο των νοικοκυριών με μέσο σύνολο μηνιαίων

αγορών 7.275 δρχ. οι δαπάνες για ηλεκτρισμό αντιπροσώπευαν το 1,62% του συνόλου. Αντίθετα, στα φτωχότερα νοικοκυριά με μέσες μηνιαίες αγορές 619 δρχ. οι δαπάνες για ηλεκτρισμό (32 δρχ.) ήταν υπολογίσιμες, αποτελώντας το 5,16% των συνολικών δαπανών.[i] Η μικρή αγοραστική δύναμη των φτωχών νοικοκυριών της υπαίθρου αποτέλεσε έναν ανασχετικό παράγοντα στη διάδοση του ηλεκτρισμού.

Η πιο εύπορη κατηγορία νοικοκυριών ημιαστικών και αγροτικών περιοχών, που πραγματοποιούσε μέσες μηνιαίες αγορές 29.909 δρχ., δαπανούσε κατά μέσο όρο 86 δρχ. το μήνα για φωτιστικά και είδη διακόσμησης. Άλλα εύπορα νοικοκυριά, με λίγο πιο χαμηλές μέσες μηνιαίες αγορές (11.779 δρχ.), δαπανούσαν μόνο 11 δρχ. το μήνα για φωτιστικά. Όλες εξάλλου οι εισοδηματικές κατηγορίες που βρίσκονταν από κει και κάτω, πραγματοποιώντας αγορές μικρότερες από 10.000 δρχ. το μήνα, ξόδευαν κατά μέσο όρο 0-9 δρχ. για φωτιστικά. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι μόνο τα πολύ εύπορα νοικοκυριά μπορούσαν να καλύψουν όλο το εύρος των αναγκών τους για ηλεκτρικές ανέσεις.

Το ίδιο συμπέρασμα βγάζουμε εξετάζοντας κι άλλες σύγχρονες ανέσεις, όπως την κεντρική θέρμανση. Στην πιο φτωχή αγροτική ή ημιαστική κατηγορία νοικοκυριών με μέσο σύνολο αγορών 619 δρχ. οι δαπάνες για υγρά καύσιμα, όπου συμπεριλαμβάνεται και το κόστος της κεντρικής θέρμανσης, ήταν το 1974 μόλις 7 δρχ. το μήνα, δηλαδή 1,13% του συνόλου.

Στο σύνολο των νοικοκυριών οι δαπάνες για υγρά καύσιμα ήταν κατά μέσο όρο 80 δρχ. το μήνα, αποτελώντας το 1,09% του συνόλου. Για τα πιο εύπορα όμως αγροτικά και ημιαστικά νοικοκυριά με μηνιαίες αγορές 29.909 δρχ., οι δαπάνες για υγρά καύσιμα ήταν μόνο το 0,71% των συνολικών, αντιστοιχώντας σε 214 δρχ. το μήνα.

Μια πιο διαυγή εικόνα σχηματίζουμε από τις δαπάνες που αφορούσαν ηλεκτρικές οικιακές συσκευές, πλυντήριο, καθαριστήριο, βαφείο, τηλεοράσεις, ραδιόφωνα, κλπ., κινηματογράφο και αγορές αυτοκινήτων από τα νοικοκυριά των ημιαστικών και αγροτικών περιοχών το 1974.

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974, Επίπεδον διαβιώσεως – Ιδιωτικόν εισόδημα και δαπάναι,* Αθήναι, 1977, σσ. 118-121.

Μέσες μηνιαίες αγορές	Ηλεκτρικές οικιακές συσκευές	Πλυντήριο, καθαριστήριο, κλπ.	Τηλεοράσεις, ραδιόφωνα, κλπ.	Κινηματογράφος	Αυτοκίνητο
Όλα τα νοικοκυριά	98	18	110	11	112
Μέχρι 999 δρχ.	-	-	-	-	-
1.000 - 1.999 δρχ.	6	2	2	1	-
2.000 - 2.999 δρχ.	20	3	16	2	-
3.000 - 4.999 δρχ.	56	9	43	5	-
5.000 - 6.999 δρχ.	91	11	136	10	-
7.000 - 9.999 δρχ.	122	34	156	18	-
10.000 - 13.999 δρχ.	194	28	199	22	38
14.000 - 19.999 δρχ.	250	54	272	26	181
Άνω των 20.000 δρχ.	285	53	294	35	**2.115**

Μηνιαίες αγορές νοικοκυριών ημιαστικών και αγροτικών περιοχών (1974)

Το αυτοκίνητο ήταν η ειδοποιός διαφορά στην κατανάλωση των ανώτερων εισοδηματικά στρωμάτων. Οι δαπάνες για αυτοκίνητο αποτελούσαν μια πολύ σημαντική συνιστώσα των μηνιαίου προϋπολογισμού των νοικοκυριών αγροτικών και ημιαστικών περιοχών που είχαν μέσες μηνιαίες αγορές πάνω 20.000 δρχ. Τα νοικοκυριά αυτά δαπανούσαν κατά μέσο όρο 2.115 δρχ. το μήνα για αγορές αυτοκινήτων Ι.Χ., ποσοστό 7,07% του συνολικού προϋπολογισμού.

Οι μηνιαίες δαπάνες για ηλεκτρικές οικιακές συσκευές, καθαριστήριο, πλυντήριο, τηλεοράσεις, ραδιόφωνα, κινηματογράφο ήταν μηδενικές για τη φτωχότερη κατηγορία μέσο σύνολο αγορών 619 δρχ. και κλιμακώνονταν από κει και πάνω ανάλογα με τη συνολική αγοραστική δύναμη.

Αντίθετα, κανένα νοικοκυριό με συνολικές μηνιαίες αγορές κάτω από 10.000 δρχ. δεν δαπανούσε χρήματα για την αγορά αυτοκινήτου. Φαίνεται λοιπόν ότι το μέσο μηνιαίο σύνολο αγορών αξίας 10.000 δρχ. αποτελούσε το όριο κάτω από το οποίο ήταν αδύνατη η απόκτηση αυτοκινήτου. Η δαπάνη για αγορά αυτοκινήτων ήταν ουσιαστικά η δαπάνη που έκανε τη διαφορά στους οικογενειακούς προϋπολογισμούς, ενώ σε όλες τις άλλες κατηγορίες δαπανών υπήρχε μια κλιμάκωση ανάλογη με το σύνολο της αγοραστικής δύναμης.[i]

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974, Επίπεδον διαβιώσεως – Ιδιωτικόν εισόδημα και δαπάναι,* Αθήναι, 1977, σ. 123.

Το 1974 στο δείγμα των 3.065 ημιαστικών και αγροτικών νοικοκυριών υπήρχαν 125 νοικοκυριά που διέθεταν αυτοκίνητο (4,07% του συνόλου).

Μέσες μηνιαίες αγορές	Αριθμός αυτοκινήτων
Όλα τα νοικοκυριά	125
Μέχρι 999 δρχ.	-
1.000 - 1.999 δρχ.	-
2.000 - 2.999 δρχ.	1
3.000 - 4.999 δρχ.	1
5.000 - 6.999 δρχ.	4
7.000 - 9.999 δρχ.	13
10.000 - 13.999 δρχ.	24
14.000 - 19.999 δρχ.	35
Άνω των 20.000 δρχ.	47

Αριθμός αυτοκινήτων σε ημιαστικές και αγροτικές περιοχές (1974)

Η προτίμηση για το αυτοκίνητο αποτελούσε φυσικά την πιο δημοφιλή απάντηση στο πρόβλημα της μετακίνησης. Πολλές όμως ανάγκες μετακίνησης και μεταφοράς συνέχιζαν να εξυπηρετούνται από δημόσια μέσα.

Μέσες μηνιαίες αγορές	Μετακινήσεις με αστικά μέσα	Μετακινήσεις με υπεραστικό λεωφορείο	Μετακινήσεις με αεροπλάνο, πλοίο, σιδηρόδρομο	Μετακινήσεις με ταξί	Μεταφορές
Όλα τα νοικοκυριά	**18**	**140**	**27**	**37**	**5**
Μέχρι 999 δρχ.	-	13	-	-	-
1.000 - 1.999 δρχ.	2	27	1	3	-
2.000 - 2.999 δρχ.	5	59	-	2	1
3.000 - 4.999 δρχ.	17	98	-	17	2
5.000 - 6.999 δρχ.	18	133	4	27	8
7.000 - 9.999 δρχ.	25	212	14	46	3
10.000 - 13.999 δρχ.	31	223	13	74	13
14.000 - 19.999 δρχ.	27	265	22	120	6
Άνω των 20.000 δρχ.	32	301	457	128	29

Μετακινήσεις και μεταφορές με μεταφορικά μέσα Δ.Χ. στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές (1974)

Σίγουρα το υπεραστικό λεωφορείο ήταν το πιο δημοφιλές μέσο μετακίνησης για όλες τις εισοδηματικές κατηγορίες. Τα άλλα μαζικά μέσα μεταφοράς, όπως το αεροπλάνο, ο σιδηρόδρομος και το πλοίο, ήταν προσιτά κυρίως στις ανώτερες εισοδηματικές τάξεις. Το ταξί είχε διαδοθεί αρκετά το 1974 και κάλυπτε ένα σημαντικό μέρος των αναγκών, ακόμα και στις αγροτικές, όπως και ημιαστικές περιοχές. Εκτός από τις διαφορές που διαφαίνονται στον παραπάνω πίνακα, επίσης, σημαντική ήταν η

διαφοροποίηση των δαπανών για τηλεφωνήματα και τηλεγραφήματα. Οι Έλληνες καταναλωτές είχαν αρχίσει να χρησιμοποιούν πολύ το τηλέφωνο. Αντίθετα, οι χαμηλές δαπάνες για το ταχυδρομείο φανερώνουν ότι αντιμετώπιζε μεγάλο ανταγωνισμό από τα πιο σύγχρονα μέσα επικοινωνίας.[i]

Μέσες μηνιαίες αγορές	Ταχυδρομικά	Τηλεφωνήματα, τηλεγραφήματα, κλπ.
Όλα τα νοικοκυριά	4	61
Μέχρι 999 δρχ.	2	1
1.000 - 1.999 δρχ.	2	10
2.000 - 2.999 δρχ.	4	13
3.000 - 4.999 δρχ.	3	33
5.000 - 6.999 δρχ.	4	44
7.000 - 9.999 δρχ.	4	75
10.000 - 13.999 δρχ.	4	126
14.000 - 19.999 δρχ.	6	152
Άνω των 20.000 δρχ.	5	205

Υπηρεσίες επικοινωνίας στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές (1974)

7.5.3. Η κοινωνική σύνθεση στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές

Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας οικογενειακών προϋπολογισμών της ΕΣΥΕ το 1974, από το δείγμα των 3.065 νοικοκυριών που βρίσκονταν σε ημιαστικές και αγροτικές περιοχές τα 106 είχαν αρχηγό εργοδότη (ποσοστό 3,45%). Αυτό σημαίνει ότι το ποσοστό των εργοδοτών ήταν μειωμένο στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές, σε σύγκριση με τις αστικές (6,62%).

Όπως είναι φυσικό, οι αυτοαπασχολούμενοι αποτελούσαν τη μεγάλη πλειοψηφία των αρχηγών νοικοκυριού στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές. Ο αριθμός των εργαζομένων «δι' ίδιον λογαριασμόν» ήταν 1.668, αποτελώντας το 54,42% του συνόλου των αρχηγών νοικοκυριών. Μικρότερος ήταν ο αριθμός των μισθωτών αρχηγών νοικοκυριού (659, ποσοστό 21,50%). Ακόμη υπήρχαν 632 αρχηγοί νοικοκυριού (20,61%), που δεν εργάζονταν ή ζητούσαν εργασία για πρώτη φορά, οι οποίοι συντηρούσαν μικρά νοικοκυριά με μέσο όρο 2,58 μέλη.

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974, Επίπεδον διαβιώσεως – Ιδιωτικόν εισόδημα και δαπάναι,* Αθήναι, 1977, σσ. 123-24.

Στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές τα πιο δραστήρια νοικοκυριά είχαν αρχηγό αυτοαπασχολούμενο, με μέσο όρο 1,78 οικονομικά ενεργά μέλη. Ακολουθούσαν τα νοικοκυριά με αρχηγό εργοδότη (1,59) και μισθωτό (1,39).

Η ταξική διαφοροποίηση γινόταν έκδηλη από τα μέσα σύνολα μηνιαίων αγορών. Τα ημιαστικά και αγροτικά νοικοκυριά που είχαν αρχηγό εργοδότη κατανάλωναν κατά μέσο αγαθά και υπηρεσίες αξίας 12.191 δρχ. το μήνα (αγορές και απολαβές σε είδος). Τα νοικοκυριά με αρχηγό αυτοαπασχολούμενο είχαν πολύ μικρότερη κατανάλωση (6.935 δρχ.). Σε αρκετά καλύτερη θέση ήταν τα νοικοκυριά με αρχηγό μισθωτό που κατανάλωναν αγαθά και υπηρεσίες αξίας 9.471 δρχ. το μήνα.

Τέλος, όσα νοικοκυριά είχαν αρχηγό που δεν εργαζόταν ή ζητούσε για πρώτη φορά εργασία κατανάλωναν κατά μέσο όρο αγαθά και υπηρεσίες αξίας 5.062 δρχ. το μήνα.[i]

Παρατηρούμε καταρχήν ότι τα νοικοκυριά με αρχηγό εργοδότη πραγματοποιούσαν τις μεγαλύτερες δαπάνες για να καλύψουν σημαντικές ανάγκες της ποιότητας ζωής μέσα στο σπίτι, όπως η ύδρευση, η κεντρική θέρμανση και ο ηλεκτρισμός. Ανταγωνιστικές με τις δαπάνες του εργοδότη στους παραπάνω τομείς ήταν μόνο οι δαπάνες των μισθωτών των ημιαστικών και αγροτικών περιοχών.

Αγαθά και υπηρεσίες	Σύνολο νοικοκυριών	Εργοδότης	Αυτοαπασχ/μενος	Μισθωτός	Μη εργαζόμενος
Σύνολο αγορών	**7.275**	**12.191**	**6.935**	**9.471**	**5.062**
Ύδρευση	34	43	33	40	30
Υγρά καύσιμα (κεντρική θέρμανση, κλπ.)	80	178	67	125	53
Ηλεκτρισμός	118	198	109	152	96
Φωτιστικά και είδη διακόσμησης	10	35	10	13	5
Ηλεκτρικές οικιακές συσκευές	98	173	95	134	63
Τηλεοράσεις, ραδιόφωνα, μαγνητόφωνα, κλπ.	110	239	102	162	49
Αυτοκίνητα	112	242	43	309	67
Τηλεφωνήματα, τηλεγραφήματα, κλπ.	61	154	47	87	55

Μηνιαίες αγορές (σε δρχ.) νοικοκυριών ημιαστικών και αγροτικών περιοχών (1974)

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974, Επίπεδον διαβιώσεως – Ιδιωτικόν εισόδημα και δαπάναι,* Αθήναι, 1977, σ. 143.

Με μοναδική εξαίρεση τις αγορές αυτοκινήτων, καθώς και τις μετακινήσεις με ταξί, υπεραστικό λεωφορείο, σιδηρόδρομο, κλπ., όπου οι μισθωτοί εμφανίζονταν να δαπανούν μεγαλύτερα ποσά, οι εργοδότες πραγματοποιούσαν το 1974 μεγαλύτερες αγορές σε όλες τις κατηγορίες τεχνολογικών αγαθών και υπηρεσιών. Από την άλλη μεριά η καταναλωτική συμπεριφορά των αυτοαπασχολούμενων, η μεγάλη πλειοψηφία των οποίων ήταν αγρότες, έδειχνε σαφώς μικρότερη προτίμηση προς τα τεχνολογικά αγαθά και τις υπηρεσίες.

Από το σύνολο του δείγματος των 3.065 νοικοκυριών που ζούσαν σε ημιαστικές και αγροτικές περιοχές η μεγάλη πλειοψηφία (1.404, ποσοστό 45,80%) είχαν αρχηγό αγρότη (γεωργό, κτηνοτρόφο, δασοκόμο, αλιέα, κλπ.). Η επαγγελματική θέση των αρχηγών από τα υπόλοιπα νοικοκυριά ήταν προσανατολισμένη τόσο προς τις χειρωνακτικές εργασίες όσο και προς άλλες κατηγορίες. Το 18,36% των νοικοκυριών (563 από τα 3.065) είχαν αρχηγό τεχνίτη ή εργάτη ή χειριστή μεταφορικών μέσων. Το 5,15% των νοικοκυριών (158 νοικοκυριά) είχαν αρχηγό έμπορο ή πωλητή, το 4,63% (142 νοικοκυριά) είχαν αρχηγό απασχολούμενο στην παροχή υπηρεσιών, το 2,87% (88 νοικοκυριά) είχαν αρχηγό υπάλληλο γραφείου και το 2,47% (76 νοικοκυριά) αρχηγό επιστήμονα, ελεύθερο επαγγελματία ή τεχνικό βοηθό αυτών, ή διευθυντικό στέλεχος. Άλλα 634 νοικοκυριά (20,68% του συνόλου) είχαν αρχηγό μη εργαζόμενο ή ζητούντα εργασία για πρώτη φορά.[i]

Το επάγγελμα του αγρότη δεν υποσχόταν καθόλου άνετη διαβίωση. Τις πιο φτωχές αγορές από όλες τις κατηγορίες νοικοκυριών των ημιαστικών και αγροτικών περιοχών τις έκαναν τα νοικοκυριά με αρχηγό αγρότη και τα νοικοκυριά με αρχηγό μη εργαζόμενο. Τα ημιαστικά και αγροτικά νοικοκυριά με αρχηγό αγρότη είχαν τις μικρότερες δαπάνες απ' όλες τις άλλες επαγγελματικές κατηγορίες στους τομείς της ύδρευσης (30 δρχ.), της αγοράς υγρών καυσίμων (55 δρχ.), φωτιστικών (6 δρχ.), υπηρεσιών πλυντηρίου και καθαριστηρίου (15 δρχ.), κινηματογράφου (8 δρχ.), κλπ.[ii]

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974, Επίπεδον διαβιώσεως – Ιδιωτικόν εισόδημα και δαπάναι,* Αθήναι, 1977, σ. 151.
[ii] ο.π., σσ. 154-55.

Νοικοκυριά με αρχηγό	Σύνολο μηνιαίων αγορών	Ηλεκτρισμός	Ηλεκτρικές οικιακές συσκευές	Τηλεοράσεις, ραδιόφωνα, κλπ.
Επιστήμονα, ελεύθερο επαγγελματία, διευθυντή κλπ.	13.731	230	119	190
Υπάλληλο γραφείου	11.987	209	118	147
Έμπορο ή πωλητή	11.525	172	141	143
Απασχολούμενο στην παροχή υπηρεσιών	7.949	119	177	155
Γεωργό, κτηνοτρόφο, δασοκόμο, αλιέα, κλπ.	6.321	97	90	97
Τεχνίτη ή εργάτη ή χειριστή μεταφορικών μέσων	9.216	153	135	173
Μη εργαζόμενο ή ζητούντα εργασία για πρώτη φορά	5.028	97	57	45
Όλα τα νοικοκυριά	**7.275**	**118**	**98**	**110**

Μηνιαίες αγορές (σε δρχ.) ημιαστικών και αγροτικών νοικοκυριών (1974)

Όπως βλέπουμε στον παραπάνω πίνακα η κατανάλωση ηλεκτρικού ρεύματος και οι αγορές ηλεκτρικών οικιακών συσκευών και τηλεοράσεων, ραδιοφώνων, κλπ., ήταν αρκετά πιο μικρή στα νοικοκυριά με αρχηγό αγρότη, πράγμα που οφείλεται φυσικά στη μειωμένη αγοραστική τους δύναμη. Η ποιότητα ζωής στο αγροτικό σπίτι και στην καθημερινότητα έξω από αυτό δεν ήταν ακόμη ικανοποιητική. Ένα μεγάλο ταξικό χάσμα παρέλυε την κατανάλωση τόσο μέσα όσο κι έξω από το σπίτι.

Νοικοκυριά με αρχηγό	Αυτοκίνητα	Μοτοσυκλέτες, μοτοποδήλατα, ποδήλατα	Μετακινήσεις και μεταφορές με Δ.Χ. μέσα	Τηλεφωνήματα, τηλεγραφήματα
Επιστήμονα, ελεύθερο επαγγελματία, διευθυντή κλπ.	**967**	13	378	230
Υπάλληλο γραφείου	**1.108**	-	324	165
Έμπορο ή πωλητή	**285**	13	258	125
Απασχολούμενο στην παροχή υπηρεσιών	**38**	23	243	45
Γεωργό, κτηνοτρόφο, δασοκόμο, αλιέα, κλπ.	**40**	14	182	37
Τεχνίτη ή εργάτη ή χειριστή μεταφορικών μέσων	**68**	18	373	73
Μη εργαζόμενο ή ζητούντα εργασία για πρώτη φορά	**44**	10	150	57
Όλα τα νοικοκυριά	**112**	**14**	**226**	**61**

Μηνιαίες αγορές (σε δρχ.) ημιαστικών και αγροτικών νοικοκυριών (1974)

Οι αγορές αυτοκινήτου αποτελούσαν ένα σημαντικό μέρος του συνόλου των μηνιαίων αγορών στα νοικοκυριά με αρχηγό επιστήμονα, ελεύθερο επαγγελματία, υπάλληλο γραφείου, έμπορο ή πωλητή, ενώ ήταν ελάχιστες στις υπόλοιπες επαγγελματικές τάξεις. Το 1974 στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές της Ελλάδας η αγορά Ι.Χ. αυτοκινήτων και η χρήση του τηλεφώνου αποτελούσαν ένα όλο και πιο συνηθισμένο γνώρισμα του τρόπου ζωής στα νοικοκυριά των επιστημόνων, των ελεύθερων επαγγελματιών, των υπαλλήλων γραφείου και των εμπόρων ή πωλητών.

Από τα νοικοκυριά του δείγματος της έρευνας, αυτοκίνητο διέθεταν 23 νοικοκυριά επιστημόνων και ελεύθερων επαγγελματιών, 16 νοικοκυριά υπαλλήλων γραφείου και 12 νοικοκυριά εμπόρων ή πωλητών. Αντίθετα, οι άλλες επαγγελματικές κατηγορίες χρησιμοποιούσαν σπανιότατα τηλέφωνο και Ι.Χ. αυτοκίνητο, προτιμώντας τη χρήση δημόσιων μέσων μεταφοράς. Αυτοκίνητο διέθεταν μόνο 21 από τα 1.404 νοικοκυριά με αρχηγό αγρότη, 5 νοικοκυριά απασχολούμενων στις υπηρεσίες, 30 νοικοκυριά τεχνιτών ή εργατών και 18 νοικοκυριά μη εργαζόμενων.[i]

Μια λεπτομέρεια των στατιστικών πινάκων ήταν οι δαπάνες των νοικοκυριών για την κίνηση και τη συντήρησή του Ι.Χ. αυτοκινήτου. Τα 21 αγροτικά νοικοκυριά που διέθεταν Ι.Χ. αυτοκίνητο ξόδευαν κατά μέσο όρο 3.551 δρχ. το μήνα για κίνηση και συντήρηση. Από αυτό το ποσό, 1.915 δρχ. πήγαιναν για βενζίνη, 294 δρχ. για τέλη κυκλοφορίας, 118 δρχ. για ασφάλιστρα, 1.156 δρχ. για επισκευές και συντήρηση και 68 δρχ. για λοιπές δαπάνες. Οι δαπάνες αυτές ήταν εφάμιλλες των αντίστοιχων δαπανών όλων των άλλων επαγγελματικών κατηγοριών και περίπου ισάξιες με το μέσο όρο του συνόλου των δαπανών για κίνηση και συντήρηση των Ι.Χ. όλων των νοικοκυριών (3.570 δρχ.).

Μια μειοψηφία δηλαδή 21 νοικοκυριών με αρχηγό αγρότη διέθεταν Ι.Χ. αυτοκίνητο και πραγματοποιούσαν για το Ι.Χ. έξοδα συγκρίσιμα (3.551 δρχ. το μήνα) με νοικοκυριά από άλλες επαγγελματικές κατηγορίες, όπως οι απασχολούμενοι στις υπηρεσίες (3.135 δρχ.), οι υπάλληλοι γραφείου (3.972 δρχ.), οι ελεύθεροι επαγγελματίες και οι επιστήμονες (4.919 δρχ.) και οι

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974, Επίπεδον διαβιώσεως – Ιδιωτικόν εισόδημα και δαπάναι,* Αθήναι, 1977, σ. 156.

υπάλληλοι γραφείου (4.985 δρχ.). Μια διαπίστωση που φανερώνει ότι το αυτοκίνητο αποτελούσε, τουλάχιστον μέχρι το 1974, το κατεξοχήν τεκμήριο εύπορης διαβίωσης, ανεξάρτητα από το είδος της εργασίας.

7.6. Πολιτιστικές δραστηριότητες

Το γνωστικό αντικείμενο «πολιτιστικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της οικογένειας» μελετήθηκε με μια σειρά ερευνών και ανακοινώσεων του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Από τη μια μεριά, η παράδοση και ο εκσυγχρονισμός στους τομείς των πολιτιστικών δραστηριοτήτων, από την άλλη, ο ρόλος των μελών της οικογένειας και των αξιών κάθε χώρας αποτέλεσαν επιμέρους θέματα μελέτης των φαινομένων εξάπλωσης της επιστημονικής και τεχνολογικής επανάστασης σε επτά διαφορετικές χώρες.[i]

Η κοινωνική έρευνα στόχευε ν' ανακαλύψει γενικές κατευθύνσεις και στάσεις της σύγχρονης πολιτιστικής ανάπτυξης, το ρόλο των νέων φορέων - που προήλθαν από τις τεχνολογικές και επιστημονικές εξελίξεις – στη μετάδοση των νέων πολιτιστικών τύπων και μορφών στο εθνικό και το διεθνές επίπεδο, και «το ρόλο της σύγχρονης οικογένειας ως συστήματος ελέγχου και πομπού κάποιων ποικιλιών των πολιτισμικών τύπων και μορφών».[ii]

Η οικογένεια ήταν η βασική μονάδα έρευνας. Οι οικογένειες είχαν επιλεγεί από τρεις τύπους οικισμού: αστικό, ημιαστικό και αγροτικό. Το αγροτικό δείγμα είχε καθοριστεί ως εξής: 2/3 εργαζόμενοι στον πρωτογενή τομέα και 1/3 στους άλλους τομείς παραγωγής και στην «ιντελλιγκέντσια», σύμφωνα με την ορολογία της εποχής. Από το ημιαστικό δείγμα, το 1/2 εργαζόταν στον πρωτογενή και 1/2 στους άλλους τομείς. Στο αστικό δείγμα περιλαμβάνονταν 1/3 εργαζόμενοι στο δευτερογενή τομέα, 1/3 στον τριτογενή και 1/3 ήταν διανοούμενοι.[iii]

[i] Γρηγόρης Γκιζέλης, Ιωάννης Μυριζάκης, Ολυμπία Πασσά-Γαρδίκη, Αφροδίτη Τεπέρογλου, «Πολιτιστικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της οικογένειας. Πρώτα αποτελέσματα μιας έρευνας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, β΄ και γ΄ τετράμηνο 1980,* σ. 198.
[ii] ο.π., σ. 199.
[iii] ο.π.

Τα ερωτηματολόγια ήταν 1350: 600 παιδιά 12-17 χρονών, 600 μητέρες και 150 πατέρες. Το αγροτικό και το ημιαστικό δείγμα είχε επιλεγεί από περιοχές με διαφορετικό υψόμετρο, σε τόπους πεδινούς, ορεινούς και παραθαλάσσιους.

> *… Το αγροτικό δείγμα ελήφθη από περιοχές όπου καλλιεργούνται ορισμένα βασικά προϊόντα για την ελληνική γεωργική οικονομία, καθώς επίσης από δασώδεις περιοχές, υπώρειες λόφων και παραθαλάσσια μέρη, όπου οι κάτοικοι ασχολούνται με την κτηνοτροφία, την υλοτομία ή την αλιεία…*
>
> *… Λόγω της γνωστής μαζικής εξόδου του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού προς τις πόλεις από το 1950, αποφασίστηκε να ληφθεί το δείγμα από χωριά με μικρές σχετικά απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό.*[i]

Όπως παρατηρούσαν οι ερευνητές, η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία θεωρούσε «ημιαστικές» τις πόλεις με πληθυσμό 2.000-9.999 κατοίκους, ονομάζοντάς τες, εναλλακτικά, «μεταβατικές», επειδή βρίσκονται σε ένα μεταβατικό στάδιο ανάπτυξης από την άποψη της πληθυσμιακής αύξησης, της αναλογίας πληθυσμού που απασχολείται στον πρωτογενή τομέα, της παρουσίας εργοστασίων ή βιοτεχνιών στη γύρω περιοχή.

Μολαταύτα, δύο από τα κριτήρια αυτά ήταν αντιφατικά, αφού πόλεις με υψηλή αναλογία εργαζόμενων στον πρωτογενή τομέα αντιμετώπιζαν συνήθως πληθυσμιακή συρρίκνωση.[ii] Το αγροτικό δείγμα της έρευνας είχε ληφθεί από τρεις διαφορετικές περιοχές: από τρία χωριά του θεσσαλικού κάμπου, από το Λιδωρίκι και τα γύρω χωριά, και από τα χωριά Παλιοχώρα και Κάνδανο των Χανίων. Το ημιαστικό δείγμα είχε ληφθεί από τα Φάρσαλα, το Καρπενήσι και τον Κίσσαμο, ενώ το αστικό είχε επιλεγεί από την Αθήνα, που αντανακλούσε με μεγαλύτερη ακρίβεια την αστική πραγματικότητα, σύμφωνα με την ερευνητική ομάδα.[iii] Όπως αναμενόταν, το μεγαλύτερο ποσοστό των οικογενειών της έρευνας ιδιοκατοικούσαν (αγροτικό 89,5%, ημιαστικό 85%, αστικό 76,5%).[iv] Μεγάλη διαφορά είχε διαπιστωθεί στο θέμα

[i] Γρηγόρης Γκιζέλης, Ιωάννης Μυριζάκης, Ολυμπία Πασσά-Γαρδίκη, Αφροδίτη Τεπέρογλου, «Πολιτιστικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της οικογένειας. Πρώτα αποτελέσματα μιας έρευνας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, β΄ και γ΄ τετράμηνο 1980,* σ. 200.
[ii] ο.π.
[iii] ο.π., σσ. 200-201.
[iv] ο.π. σ. 201.

της κατοχής αυτοκινήτου. Το μεγαλύτερο ποσοστό κατόχων αυτοκινήτου εμφανιζόταν στο αστικό δείγμα με 61,5%, ενώ ήταν μικρότερο στο ημιαστικό (40%) και στο αγροτικό (35,5%).[i] Ο πίνακας που ακολουθεί παρουσιάζει δεδομένα κοινοτικού και κυρίως οικιακού εξοπλισμού των νοικοκυριών.

Οικιακός εξοπλισμός	Αγροτικό δείγμα	Ημιαστικό δείγμα	Αστικό δείγμα
Αποχετευτικό σύστημα	82,5	89,0	99,5
Τρεχούμενο νερό	95,5	95,5	100,0
Θερμοσίφωνας	35,0	55,0	95,5
Ηλεκτρικό ρεύμα	98,5	99,0	100,0
Γκάζι	73,0	37,5	11,0
Κεντρική θέρμανση	1,5	8,5	65,0

Οικιακός εξοπλισμός (ΕΚΚΕ, 1980)

Διαπιστώθηκε ότι σχεδόν όλα τα νοικοκυριά είχαν τρεχούμενο νερό και ηλεκτρικό ρεύμα με ποσοστό πάνω από 95%. Ωστόσο, αισθητή διαφορά μεταξύ των δειγμάτων υπήρχε στην κεντρική θέρμανση (1,5% στο αγροτικό, 8,5% στο ημιαστικό και 65% στο αστικό δείγμα). Κι ενώ ο θερμοσίφωνας ήταν διαδεδομένος κυρίως στο αστικό δείγμα της έρευνας, το γκάζι ήταν πολύ πιο συχνό στο αγροτικό. Μικρότερες διαφορές εμφανίζονταν στο αποχετευτικό σύστημα. Ένας δεύτερος πίνακας παρουσιάζει διάφορες οικιακές ανέσεις:

Οικιακές ανέσεις	Αγροτικό δείγμα	Ημιαστικό δείγμα	Αστικό δείγμα
Αποχωρητήριο	59,0	80,0	99,0
Λουτρό	38,0	66,5	98,0
Τηλέφωνο	45,0	59,0	94,0
Ηλεκτρικό ψυγείο	93,5	96,0	100,0
Πλυντήριο πιάτων	2,0	1,0	19,5
Πλυντήριο ρούχων	32,5	47,5	89,0
Ηλεκτρική σκούπα	4,0	8,0	56,0
Στεγνωτήριο ρούχων	-	0,5	5,0
Τηλεόραση	83,0	88,5	96,0
Ραδιόφωνο	89,0	90,5	96,0
Πικάπ	20,0	21,5	67,5
Μαγνητόφωνο/κασετόφωνο	58,0	63,0	86,0
Ηλεκτρική ξυριστική μηχανή	10,0	12,5	45,0
Σεσουάρ	33,5	38,5	77,5

Οικιακές ανέσεις (ΕΚΚΕ, 1980)

Τα πιο διαδεδομένα πολιτιστικά αγαθά, σε όλες τις κατηγορίες δειγμάτων, ήταν η τηλεόραση και το ραδιόφωνο. Όπως παρατηρούσαν οι ερευνητές, «στην αστική περιοχή, είναι αξιοπρόσεκτα τα ποσοστά όσων έχουν

[i] «Πολιτιστικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της οικογένειας. Πρώτα αποτελέσματα μιας έρευνας», ο.π.

περισσότερες από μία τηλεοράσεις ή ραδιόφωνα (12% και 20,5% αντίστοιχα)».[i] Σημαντικές, εξάλλου, διαφορές παρατηρούνταν στα πικάπ, μαγνητόφωνα, κασετόφωνα, που ήταν σπάνια στο αγροτικό δείγμα, αυξάνονταν όμως στα άλλα δύο δείγματα. Πολύ διαδεδομένο, σε όλα τα δείγματα ήταν το ηλεκτρικό ψυγείο.

Οι ερευνητές του ΕΚΚΕ συνέκριναν τα παραπάνω στοιχεία με δεδομένα από μελέτες της ΔΕΗ βασισμένες σε «μέσους όρους εκτιμήσεων που έγιναν από τέσσερις μεγάλες ελληνικές βιομηχανίες σχετικά με οικιακές συσκευές».[ii] Υπολογίστηκε, από τις βιομηχανίες, ότι στις 31/12/79 υπήρχαν 2.550.000 συσκευές τηλεόρασης, ενώ τα νοικοκυριά ήταν, σύμφωνα με την απογραφή, λιγότερα (2.491.916). Ακόμη πιο απαραίτητο είχε γίνει το ηλεκτρικό ψυγείο, που κατείχε την πρώτη θέση στα στοιχεία της ΔΕΗ, με 2.825.000 συσκευές. Γενικό συμπέρασμα ήταν ότι τα νοικοκυριά εξοπλίζονταν ολοένα και καλύτερα, ακόμα και με πλυντήρια:

> *Στην παρούσα έρευνα τα ποσοστά του πλυντηρίου ρούχων είναι σημαντικά, με ιδιαίτερη αύξηση στο αστικό δείγμα (89% έναντι 47,5% του ημιαστικού και 32,5% του αγροτικού). Από τα στοιχεία της ΔΕΗ προκύπτει ότι το πλυντήριο ρούχων είναι επίσης διαδεδομένο με 1.375.000 συσκευές. Επίσης, διαπιστώνεται ότι το στεγνωτήριο ρούχων είναι σχεδόν ανύπαρκτο στο αγροτικό και ημιαστικό δείγμα. Το ίδιο συμβαίνει και με το πλυντήριο πιάτων, που εμφανίζεται μόνο στο αστικό δείγμα (19,5%). Οι διαπιστώσεις αυτές επιβεβαιώνονται από τα στοιχεία της ΔΕΗ σύμφωνα με τα οποία υπάρχουν μόνον 65.000 συσκευές πλυντηρίων πιάτων και 23.000 στεγνωτηρίων ρούχων.*[iii]

Μια αξιοπρόσεκτη πόλωση δημιουργείται, σύμφωνα με τους Γκιζέλη, Μυριζάκη, κ.α.,[iv] ανάμεσα στην *κατανάλωση*, δηλαδή την απλή χρήση πολιτιστικών προϊόντων, και στην *ενεργό συμμετοχή* και δημιουργία σε πλαίσια πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Η «κατανάλωση» αναφέρεται κυρίως στα σύγχρονα τεχνολογικά μέσα μαζικής επικοινωνίας, αποκτώντας την έννοια της παθητικότητας, της κατευθυνόμενης επιλογής, και συνδέεται «με

[i] Γρηγόρης Γκιζέλης, Ιωάννης Μυριζάκης, Ολυμπία Πασσά-Γαρδίκη, Αφροδίτη Τεπέρογλου, «Πολιτιστικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της οικογένειας. Πρώτα αποτελέσματα μιας έρευνας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, β΄ και γ΄ τετράμηνο 1980*, σ. 202.
[ii] ο.π., σ. 202.
[iii] ο.π.
[iv] ο.π. σ. 203-204.

τη βιομηχανοποιημένη κουλτούρα του κέρδους και της ψυχαγωγίας».[i] Η οπτικοακουστική επικοινωνία, στηρίχθηκε «στην ανάπτυξη της τεχνολογίας και προϋποθέτει επιστημονικο-τεχνολογικό προσανατολισμό του πολιτισμού», για να καθιερώσει άνισους επικοινωνιακούς τύπους και παθητικές πρακτικές.

Η βαθμιαία εξάλειψη και εξαφάνιση εθνικών και τοπικών πολιτισμών, και πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων, στηρίζεται σήμερα στη μαζική επικοινωνία. Ο επιθετικός προσδιορισμός «μαζικός» μπορεί ν' αναφέρεται ταυτόχρονα σ' ένα «ανόητο, ασταθές, ευκολοεπηρεαζόμενο» κοινό, ή/και στο «τεχνολογικά και θεσμικά θεμελιωμένο σύστημα παραγωγής και διάδοσης των μηνυμάτων στις βιομηχανικές κοινωνίες».[ii]

Στα μέσα μαζικής επικοινωνίας κατατάσσονται τα ηλεκτρονικά, όπως η τηλεόραση, το ραδιόφωνο, ο κινηματογράφος, και ο τύπος, που αντιστοιχεί κυρίως στη γραπτή κουλτούρα. Το κυρίαρχο μέσο είναι η τηλεόραση, που εμφανίστηκε στην Ελλάδα το 1968. Δώδεκα χρόνια μετά, τηλεοράσεις χρησιμοποιούσαν το 83% των αγροτικών νοικοκυριών, το 88,5% των ημιαστικών και το 96% των αστικών. Το φαινόμενο της διπλής συσκευής στο ίδιο νοικοκυριό εντοπιζόταν στο 11% των αστικών νοικοκυριών.[iii]

Η τηλεόραση συγκέντρωσε την οικογένεια κι έγινε το κύριο μέσο ψυχαγωγίας. Σύμφωνα με την έρευνα των Γκιζέλη, Μυριζάκη, κ.α.,[iv] το 1980 παρακολουθούσαν καθημερινά τηλεόραση περίπου τα 2/3 των μητέρων, τόσο στο αγροτικό όσο και στο ημιαστικό δείγμα, με μικρή μείωση στο αστικό. Οι πατέρες παρουσίαζαν, όμως, ελαττωμένη ημερήσια παρακολούθηση.

Υπολογίσιμο χαρακτήριζαν οι ερευνητές το ποσοστό των γυναικών που δεν έβλεπαν καθημερινά τηλεόραση (1/3 περίπου στο αγροτικό και ημιαστικό χώρο, και 2/5 στον αστικό). Επίσης, περίπου τα μισά παιδιά έβλεπαν τηλεόραση σε καθημερινή βάση. Όπως όμως σχολίαζαν οι διοργανωτές της έρευνας:

[i] Γρηγόρης Γκιζέλης, Ιωάννης Μυριζάκης, Ολυμπία Πασσά-Γαρδίκη, Αφροδίτη Τεπέρογλου, «Πολιτιστικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της οικογένειας. Πρώτα αποτελέσματα μιας έρευνας», ο.π.
[ii] ο.π., σ. 204.
[iii] ο.π.
[iv] ο.π.

> *Είναι αξιοσημείωτο ότι για ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της έρευνας η τηλεόραση δεν αποτελεί καθημερινή ψυχαγωγία, αντίθετα με ό,τι παρατηρείται σε άλλες χώρες. Αυτό είναι εντυπωσιακό προκειμένου ιδίως για τις αγροτικές περιοχές, όπου η τηλεόραση αποτελεί το κύριο ψυχαγωγικό μέσο, εφόσον οι προσφερόμενες ευκαιρίες είναι ελάχιστες ή ανύπαρκτες.*[i]

Οι αποκλίσεις ανάμεσα στην πόλη και το χωριό δεν ήταν σημαντικές, πράγμα που έδειχνε ότι ο τόπος κατοικίας δεν επηρέαζε τη συχνότητα παρακολούθησης της τηλεόρασης. Κι όμως, η εισβολή της τηλεόρασης ήταν μεγαλύτερη στα χαμηλά κοινωνικά και οικονομικά στρώματα, τα οποία υποφέρουν από έλλειψη υλικών ανέσεων και πολιτιστικών ευκαιριών σε συνδυασμό με την έλλειψη χώρου και το συνωστισμό μέσα στο σπίτι. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, και ιδίως για τα παιδιά, η τηλεόραση γινόταν το background της καθημερινής ζωής μέσα στην οικογένεια. Όμως η διείσδυση της τηλεόρασης στο ελληνικό σπίτι δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί το 1980, καθώς στην ύπαιθρο ο αριθμός των αγροτικών νοικοκυριών που είχαν τηλεόραση μόλις που ξεπερνούσε τα 4/5 του συνόλου. Όπως έδειχνε η έρευνα, στα ημιαστικά και αγροτικά κέντρα οι τηλεθεατές προτιμούσαν κυρίως τα ψυχαγωγικά προγράμματα.[ii]

Με την εμφάνιση της τηλεόρασης άλλαξε και ο επικοινωνιακός ρόλος του ραδιοφώνου. Η τηλεόραση πήρε τη θέση του εθνικού μέσου, ενώ το ραδιόφωνο έγινε τοπικό μέσο επικοινωνίας, μετά από ένα διάστημα παραμερισμού του. Η δεκαετία του 1970 σήμανε την επιστροφή και την ανανέωση του ραδιοφώνου. Το κόστος του ραδιοφώνου ήταν μικρό. Μπορούσε όμως να προσεγγίσει ένα ευρύ κοινό στις αναπτυσσόμενες χώρες, χωρικούς και φτωχούς κατοίκους των πόλεων. Κι ακόμα, στην αγροτική ύπαιθρο, σε περιοχές χωρίς ηλεκτρισμό και με χαμηλό εισόδημα, η συσκευή τρανζίστορ πρόσφερε εύκολη πρόσβαση στην επικοινωνία. Φαίνεται μάλιστα ότι το προσιτό και φθηνό ραδιόφωνο άμβλυνε τις κοινωνικές ανισότητες[iii] και ενίσχυε τις δημοκρατικές δομές:

---

[i] Γρηγόρης Γκιζέλης, Ιωάννης Μυριζάκης, Ολυμπία Πασσά-Γαρδίκη, Αφροδίτη Τεπέρογλου, «Πολιτιστικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της οικογένειας. Πρώτα αποτελέσματα μιας έρευνας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, β΄ και γ΄ τετράμηνο 1980,* σ. 205.
[ii] ο.π., σ. 205.
[iii] ο.π., σ. 206.

> *Συγχρόνως, εφόσον λειτουργεί σε τοπική κλίμακα, μπορεί να απευθύνεται σε μικρότερες ομάδες ανθρώπων (διαφορετικών π.χ. γλωσσικά ή γεωγραφικά περιοχών) και να εκφράζει τις απόψεις και τα ενδιαφέροντά τους, ενισχύοντας έτσι την πολιτιστική ταυτότητα των ομάδων αυτών. Έτσι, γίνεται το ραδιόφωνο πεδίο εκφράσεως και επαφής της ομάδας· ανατροφοδοτούμενο δε από τη βάση και χρησιμοποιώντας το διάλογο καθιερώνει το σύστημα επικοινωνίας διπλής κατευθύνσεως.*[i]

Από τον πληθυσμό του δείγματος της έρευνας κάτοχοι ραδιοφώνου ήταν το 89% στις αγροτικές περιοχές, το 90,5% στις ημιαστικές και το 96% στην Αθήνα. Το ραδιόφωνο εξάλλου ερχόταν δεύτερο μετά την τηλεόραση στις ψυχαγωγικές προτιμήσεις του κοινού. Περίπου το 1/3 του δείγματος της έρευνας άκουγε τακτικά ραδιόφωνο. Αν και οι άνδρες εμφανίζονταν αδιάφοροι για τα ραδιοφωνικά σήριαλ, ωστόσο, το ¼ του συνολικού δείγματος από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές προτιμούσε ραδιοφωνικά σήριαλ, η ακροαματικότητα των οποίων καθηλωνόταν στο 5,9% στην Αθήνα.[ii] Το ραδιόφωνο πάντως είχε την ίδια απήχηση στα δείγματα από χωριά, ημιαστικές περιοχές και Αθήνα.

Ανεξάρτητα από τα παραπάνω, αντιπροσωπευτικό είδος λαϊκής κουλτούρας ήταν για πολλά χρόνια ο κινηματογράφος. Το σινεμά είχε ενισχύσει τον οικογενειακό χαρακτήρα της διασκέδασης. Με την εμφάνιση όμως της τηλεόρασης το κινηματογραφικό κοινό μειώθηκε κατακόρυφα και η λειτουργία του κινηματογράφου άλλαξε.

Έτος	Αριθμός Εισιτηρίων	Έτος	Αριθμός Εισιτηρίων
1962	96.058.015	1970	128.599.812
1963	100.460.120	1971	117.953.979
1964	109.469.245	1972	92.625.921
1965	121.137.252	1973	62.247.055
1966	131.783.131	1974	57.146.118
1967	137.074.815	1975	47.927.821
1968	137.400.996	1976	39.923.302
1969	135.275.538	1977	38.958.882

Αριθμός διατεθέντων κινηματογραφικών εισιτηρίων (ΕΣΥΕ, 1979)

[i] Γρηγόρης Γκιζέλης, Ιωάννης Μυριζάκης, Ολυμπία Πασσά-Γαρδίκη, Αφροδίτη Τεπέρογλου, «Πολιτιστικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της οικογένειας. Πρώτα αποτελέσματα μιας έρευνας», ο.π.
[ii] ο.π., σ. 206.

Μέσα σε λιγότερο από δέκα χρόνια, ως τα μέσα της δεκαετίας του 1970, ο αριθμός των κινηματογραφικών εισιτηρίων μειώθηκε στο 1/3 σε σχέση με τα τέλη της δεκαετίας του 1960.[i] Παράλληλα, ο οικογενειακός κινηματογράφος άρχισε να υποχωρεί. Πάρα πολλές μητέρες είχαν να επισκεφθούν κινηματογράφο περισσότερο από ένα χρόνο: Το 81% των μητέρων στα χωριά του δείγματος της έρευνας, το 79% στα ημιαστικά κέντρα, ενώ στην Αθήνα το 45,5%. Πάντως, οι προτιμήσεις των μητέρων κατευθύνονταν κυρίως προς το δραματικό κινηματογράφο, ενώ στον αγροτικό χώρο κυριαρχούσε το παραδοσιακό ενδιαφέρον για αισθηματικές ταινίες και κυρίως κωμωδίες.

Πολύ υψηλότερη ήταν η συχνότητα επισκέψεων στον κινηματογράφο στην Αθήνα, όπου ένα 20,5% πήγαινε σινεμά τουλάχιστον έξι φορές το χρόνο, ενώ στην επαρχία οι αντίστοιχοι αριθμοί ήταν ασήμαντοι (1% και 2,5%). Επίσης, οι άνδρες πήγαιναν στον κινηματογράφο κάπως περισσότερο σε σύγκριση με τις συζύγους τους, πράγμα που σημαίνει ότι δεν πήγαιναν πάντοτε μαζί. Αυτό συνέβαινε πιο πολύ στις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές. Τακτικότερη ψυχαγωγία ήταν ο κινηματογράφος για τα παιδιά. Στις ημιαστικές περιοχές και την Αθήνα (45% και 54,5% αντίστοιχα) τα παιδιά επισκέπτονταν τον κινηματογράφο περισσότερο από μια φορά το μήνα. Τα παιδιά όμως των χωριών υστερούσαν, καθώς το ¼ δεν πήγαιναν καθόλου κινηματογράφο.[ii]

Το σινεμά παρέμενε διαδεδομένο, αν εξαιρέσει κανείς τα πολύ μικρά μέρη. Για συγκεκριμένους λόγους, ο κινηματογράφος συνήθως έλειπε από το χωριό, όπως και σήμερα ακόμη. Ο κινηματογράφος ήταν προσιτός στα μεγάλα, πολυσύχναστα χωριά που βρίσκονταν κοντά σε αστικά κέντρα. Για παράδειγμα, σύμφωνα με ένα υπηρεσιακό σημείωμα της ΔΕΗ,[iii] τον Ιανουάριο του 1966 δινόταν η εντολή για την ηλεκτροδότηση κινηματογράφου στη Λητή Θεσσαλονίκης. Το κόστος των εργατικών είχε υπολογισθεί στις 8.070 δρχ. και η αξία των υλικών στις 11.694 δρχ.

[i] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1979,* Αθήνα, σ. 388. http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_01_0002_00034.pdf

[ii] Γρηγόρης Γκιζέλης, Ιωάννης Μυριζάκης, Ολυμπία Πασσά-Γαρδίκη, Αφροδίτη Τεπέρογλου, «Πολιτιστικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της οικογένειας. Πρώτα αποτελέσματα μιας έρευνας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, β΄ και γ΄ τετράμηνο 1980,* σ. 207.

[iii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Περιφερείας Μακεδονίας-Θράκης, «Αίτησις κατασκευής έργου» (17, Ιανουαρίου 1966), Υπηρεσιακόν Σημείωμα, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

Με την ανάδυση της εποχής της προηγμένης οπτικοακουστικής επικοινωνίας η μουσική γνώρισε επίσης τεράστια διάδοση, κυρίως χάρη στην τηλεόραση και το ραδιόφωνο, αλλά και με τη χρήση του δίσκου και της μαγνητοταινίας. Από τις οικογένειες που είχαν ρωτηθεί το 1980, είχαν πικάπ 20% στις αγροτικές περιοχές, 21,5% στις ημιαστικές και 67,5% στις αστικές περιοχές. Μαγνητόφωνο ή κασετόφωνο είχαν 58%, 63% και 86%, αντίστοιχα.[i]

7.6.2. Η επανάσταση του τρανζίστορ

Αν η παραλαβή του μαγνητόφωνου το 1951 συνέβαλε σε μια εξαιρετική ανανέωση των μεθόδων επικοινωνίας, και ειδικά στην τεράστια διευκόλυνση της πρόσβασης του πομπού στον δέκτη, η εμφάνιση του τρανζίστορ το 1960 «αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα άμεσης αποδοχής και επιτυχούς διείσδυσης ενός τεχνολογικού επιτεύγματος».[ii] Μέχρι τη δεκαετία του 1960 το ραδιόφωνο βρισκόταν συνήθως στα κεντρικά καφενεία και τα μεγαλοαστικά σπίτια.

«Το νέο πολιτιστικό αγαθό», όπως έγραφε ο Καμπουρίδης,[iii] ήταν ακόμη πολύ ακριβό, δούλευε με λυχνίες, και ο ηλεκτρισμός δεν είχε φτάσει πέρα από τις πρωτεύουσες των νομών και τις κωμοπόλεις. Ο έλεγχος του ραδιοφώνου από την πολιτική εξουσία ήταν ασφυκτικός, το λαϊκό και το παραδοσιακό τραγούδι είχαν παραμεριστεί, και η γλώσσα του ραδιοφώνου ήταν καθαρεύουσα. Η κατάσταση αυτή άρχισε ν' αλλάζει μόνο μετά την εμφάνιση της φορητής ραδιοφωνικής συσκευής τεχνολογίας τρανζίστορ.

> *«Αν σήμερα βλέπετε να περπατάνε στο δρόμο χιλιάδες άνθρωποι με ένα κινητό τηλέφωνο, εκείνη την εποχή περπατούσαν άνδρες, γυναίκες με ένα τρανζίστορ στο αυτί!»*[iv]

Στη διάρκεια της δεκαετίας του εξήντα, το τρανζίστορ έγινε «μέρος της καθημερινής ζωής». Είναι εύχρηστο, με καλή ποιότητα λήψης, είναι φορητό

[i] Γρηγόρης Γκιζέλης, Ιωάννης Μυριζάκης, κ.α., ο.π., σ. 209.
[ii] Ζαχαρούλα Βασιλάκη, «Ιστορική αναδρομή Ραδιοφώνου (τέλη 19ου αιώνα-1987)», *Τετράδια Επικοινωνίας,* 6 («Το ραδιόφωνο στην Ελλάδα»), Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μέσων, Αθήνα, Απρίλιος 2006, σ. 32.
[iii] Χ. Καμπουρίδης, «Αφιερωμένο εξαιρετικά…», *Αντί,* Περίοδος Β΄, τ. 249, 16 Δεκεμβρίου 1983, σ. 14.
[iv] Β. Ανδρεόπουλος, Ηθοποιός-Θεατρικός συγγραφέας, Συνέντευξη στο ΙΟΜ, Αθήνα, 9 Μαΐου 2005.

και προσιτό, και λειτουργεί πλέον με μπαταρία.[i] Οι μορφές της ψυχαγωγίας αλλάζουν, όπως διαπιστώνουμε κι από «τις ελληνικές ταινίες της εποχής [όπου] συχνά οι νεαροί χορεύουν μ' ένα τρανζίστορ στ' αυτί τους».[ii]

> *Εν τω μεταξύ εμφανίζεται η πρώτη γενιά πειραματιστών ηλεκτρονικών, οι οποίοι κατασκευάζουν ξύλινες συσκευές λήψης, αφού προμηθεύονται τρανζίστορ από καταστήματα ηλεκτρονικών εξαρτημάτων.*[iii]

Έτσι, στα μέσα της δεκαετίας του εξήντα, ερασιτέχνες του ραδιοφώνου «στις περισσότερες γειτονιές της Αθήνας, στη Θεσσαλονίκης, Πάτρα, Κατερίνη, Χαλκίδα, Ναύπλιο και πολλά άλλα μέρη της Ελλάδας μεταδίδουν στα μεσαία κύματα».[iv]

«Κολλάω και τραυλίζω
σαν είναι να στο πω
Γι' αυτό και σου χαρίζω
το μυστικό πομπό…»[v]

Η μεγάλη δυναμική της εμφάνισης του τρανζίστορ και της επέκτασης της τεχνικής εκπαίδευσης ήταν πανελλαδική. Αν θέλαμε να περιγράψουμε την ατμόσφαιρα που επικρατούσε την περίοδο 1960-80 σε όλη την Ελλάδα, θα έπρεπε να λάβουμε υπόψη την εμφάνιση και εξάπλωση ορισμένων νόμιμων, αλλά και αναρίθμητων παράνομων ραδιοφωνικών σταθμών (που εκπέμπαν στα μεσαία και στα FM).

Οι Έλληνες ραδιοερασιτέχνες, μαθητές τεχνικών σχολών στην πλειοψηφία τους, εκπέμπουν νόμιμα, και από το 1958 ιδρύουν την Ένωση Ελλήνων Ραδιοερασιτεχνών, μέλος της Διεθνούς Ένωσης Τηλεπικοινωνιών.[vi] Η Ένωση Ελλήνων Ραδιοερασιτεχνών προετοίμαζε τους υποψήφιους ραδιοερασιτέχνες για τις εξετάσεις στο Υπουργείο Συγκοινωνιών, για την απόκτηση πτυχίου. Οι εκπομπές τους γίνονταν μόνο για αυτοεκπαίδευση, έρευνα και εξάσκηση.

---

[i] Χρ. Μπαρμπούτης, «Οι πειρατές των ερτζιανών». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), *Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα,* Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σσ. 134-135.
[ii] Χ. Καμπουρίδης, «Αφιερωμένο εξαιρετικά…», *Αντί,* Περίοδος Β΄, τ. 249, 16 Δεκεμβρίου 1983, σ. 14.
[iii] Χρ. Μπαρμπούτης, ο.π.· Χ. Καμπουρίδης, ο.π., σ. 14.
[iv] Χρ. Μπαρμπούτης, ο.π.
[v] Διονύσης Σαββόπουλος.
[vi] Ομάδα Ελεύθεροι Λαϊκοί Ραδιοσταθμοί, *Ελεύθερη Ραδιοφωνία* (μτφ. Τασία Πανταζοπούλου - Γιάννης Χρυσοβέργης), Ανδρομέδα, Αθήνα, 1983, σσ. 11-12.

> *Τα προγράμματά τους αποκλειστικά μουσικά, στηριγμένα στις αφιερώσεις των ακροατών. Η ποιότητά τους είναι λοιπόν, ανάλογη με τις μουσικές προτιμήσεις του εκάστοτε κοινού. Η ισχύς των πομπών είναι κατά κανόνα μικρή και ο ερασιτέχνης ξοδεύει σημαντικό μέρος του χρόνου του για να βελτιώσει το μηχάνημά του.*[i]

> *Οι ερασιτεχνικοί σταθμοί ωστόσο ανθίζουν πραγματικά στα τέλη της δεκαετίας του εξήντα και στις αρχές της δεκαετίας του εβδομήντα με την εισαγωγή των τεχνικών σχολών στη δευτεροβάθμια δημόσια εκπαίδευση. Χιλιάδες νέοι πειραματίζονται με ηλεκτρονικές κατασκευές και φτιάχνουν αυτοσχέδιους ραδιοφωνικούς πομπούς.*[ii]

Οι ραδιοερασιτέχνες διαθέτουν άδεια εγκατάστασης και λειτουργίας σταθμού σε ορισμένη συχνότητα, η οποία ισχύει για δύο χρόνια, με δυνατότητα ανανέωσης. Μια άλλη ειδική κατηγορία ήταν οι τρεις ανεξάρτητοι ραδιοφωνικοί σταθμοί που εκπέμπαν στην Αμαλιάδα, το Μεσολόγγι και την Κρήτη, με στόχο κύριο την εναλλακτική έκφραση, αλλά και την πληροφόρηση αυτών των περιοχών που δεν καλύπτονταν από την ΕΡΤ.[iii]

Η διατριβή της Σοφίας Θεοδοσιάδου[iv] αναφέρεται στο εναλλακτικό ή πειρατικό ραδιόφωνο και στηρίζεται σε συνεντεύξεις ραδιοπειρατών (ως βασικό ερευνητικό εργαλείο). Όσα ραδιόφωνα και ΜΜΕ ακολουθούν μη εμπορικές, μη μαζικές πρακτικές στη λειτουργία τους ονομάζονται εναλλακτικά. Το πειρατικό ραδιόφωνο στην Ελλάδα γεννιέται και λειτουργεί στην παρανομία, εναντιώνεται στο ισχύον ραδιοτηλεοπτικό καθεστώς, δημιουργείται για να καλύψει ανάγκες κυρίως στη μουσική και το πρόγραμμα, και επαναπροσδιορίζει τη σχέση ραδιοφώνου-ακροατή.[v]

> *Το τυπικό πορτρέτο του γνήσιου πειρατή συντίθεται από έναν πειραματιζόμενο με ραδιοηλεκτρονικές συσκευές, ο οποίος κατασκευάζει τον πομπό του από ανταλλακτικά και πλεονάζον υλικό, ενώ καταφέρνει να είναι δημοφιλής και να επικοινωνεί με το ακροατήριό του μεταδίδοντας ένα μουσικό*

[i] Ομάδα Ελεύθεροι Λαϊκοί Ραδιοσταθμοί, *Ελεύθερη Ραδιοφωνία* , ο.π., σ. 11.
[ii] Χρ. Μπαρμπούτης, «Οι πειρατές των ερτζιανών». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), *Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα,* Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σ. 135.
[iii] Ομάδα Ελεύθεροι Λαϊκοί Ραδιοσταθμοί, ο.π., σ. 12.
[iv] *Μέρες ραδιοφώνου: Από την εποχή των πειρατών στην απορρύθμιση και στη διαμόρφωση του νέου ραδιοφωνικού τοπίου* (Διδακτορική Διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Ιστορίας. Αθήνα, 2008.
[v] Σοφία Θεοδοσιάδου, ο.π., σ. 13.

> *πρόγραμμα το οποίο δεν στηρίζεται αποκλειστικά στα τηλεφωνήματα των ακροατών του, αλλά και στις μουσικές του προτιμήσεις. Συγχρόνως δε, χρησιμοποιεί τον πομπό του για να συνομιλεί αργά το βράδυ με άλλους πειρατές.*[i]

Σπανιότερα, οι ερασιτέχνες επιλέγουν συλλογικές στάσεις. Σποραδικά εμφανίζονται σύνδεσμοι ραδιοερασιτεχνών, σε Καβάλα, Αθήνα, Χαλκίδα και Θεσσαλονίκη.[ii] Με πειραματικές πρακτικές και φιλοπαίγμονα διάθεση, η ανυπότακτη φιλομαθής νεολαία βρίσκει στο πειρατικό ραδιόφωνο ελεύθερη έκφραση. Γι' αυτό, ο ραδιοφωνικός σταθμός του Πολυτεχνείου υπήρξε το απόγειο της εναλλακτικής ραδιοφωνίας. Στην καρδιά της εξέγερσης, το Νοέμβρη του '73, το ραδιοφωνικό εγχείρημα διαδίδεται και στα Πολυτεχνεία της Θεσσαλονίκης[iii] και της Πάτρας, ενώ πρόκειται να επαναληφθεί το χειμώνα του '77 στην κατάληψη του πανεπιστημίου της Πάτρας.[iv]

Πριν και μετά την αντιδικτατορική εξέγερση, οι πειρατές διαχώριζαν τον εαυτό τους από την ελίτ των ραδιοερασιτεχνών που ήταν νόμιμη:

> *Όσον αφορά τον τίτλο ραδιοερασιτέχνες, ονόμαζαν αυτούς που έβγαιναν στα βραχέα και έπαιρναν άδεια από το Υπουργείο Συγκοινωνιών. Οι ραδιοπειρατές ήμασταν εμείς, δηλαδή ήμασταν η ραδιοπειρατεία παράνομοι τελείως… [Οι ραδιοερασιτέχνες δεν είχαν] καμία σχέση με την μπάντα των μεσαίων ή των FM, όπου ένας απλός ακροατής μπορεί να ακούσει. Οι ραδιοερασιτέχνες ήταν αυτοί που ασχολούνταν με άλλες μπάντες, ήταν στα βραχέα, πολύ αργότερα πήγαν και ψηλά επάνω στα VHF και στα U. Οι ραδιοπειρατές ήμασταν εμείς που ήμασταν στην μπάντα των FM και στα μεσαία, μέχρι τους 1680-90, μέχρι τα 1700, μέχρι εκεί πηγαίναμε...* (ραδιοφωνία Πεντέλης - Πετροτσέλης, 2004).[v]

Στα πρώτα χρόνια οι πειρατικοί πομποί έχουν μικρή ισχύ, από 5-10 watt έως 40-50 watt, και καλύπτουν μακρινές περιοχές, «γιατί τότε ήταν καθαρές οι συχνότητες». Ο ραδιοπειρατής ξεκινούσε μ' έναν πομπό μικρής ισχύος και στη συνέχεια προσπαθούσε να τον μεγαλώσει και ν' αυξήσει την ισχύ του,

---

[i] Χρ. Μπαρμπούτης, «Οι πειρατές των ερτζιανών». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), *Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα,* Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σ. 135.
[ii] Χρ. Μπαρμπούτης, «Οι πειρατές των ερτζιανών», ο.π., σσ. 137-38.
[iii] Ν. Ρούμπος, «Τα άγνωστα "Πολυτεχνεία"», Εφημερίδα ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ, 17.11.2007 (www.enet.gr).
[iv] Σοφία Θεοδοσιάδου, *Μέρες ραδιοφώνου,* ο.π., σ. 50.
[v] ο.π., Παράρτημα ΙΙ, σσ. 31-32.

για ν' ακούγεται καλύτερα και σε όσο δυνατόν περισσότερες και μακρινές περιοχές. Οι αναμνήσεις των πειρατών αποκαλύπτουν διαφορετικές ιδιοσυγκρασίες:

> *Στη συνέχεια, κατά το τέλος του '68, είχε επιβληθεί η χούντα, υπήρχαν αυστηροί νόμοι, κυνηγούσε πάρα πολύ το πειρατικό ραδιόφωνο, όχι ότι ενοχλούσαμε, γιατί τότε οι πειρατές δεν ασχολούνταν με πολιτικά, οι ραδιοπειρατές ήταν για καμιά γκομενίτσα, επικοινωνία τηλεφωνική με τους ακροατές, ήταν η λόξα, περισσότερο η λόξα, η τρέλα…* (ραδιοφωνία Πεντέλης - Πετροτσέλης, 2004).[i]

Εκτός από το σπίτι, το πλυσταριό, κ.α., πειρατικά ραδιόφωνα στήνονταν μέσα σε στεγνοκαθαριστήρια, σε περιστερώνες, σε πατατάδικα μέσα στην κεντρική αγορά της Θεσσαλονίκης στο Καπλάνι, σε καμπαναριό εκκλησίας σε χωριό έξω από τη Θεσσαλονίκη, σε αποθήκη-αχυρώνα στο Ωραιόκαστρο, αλλά και σε χώρους που νοικιάζονταν γι' αυτόν το σκοπό. Άλλοτε νοίκιαζαν το χώρο του σταθμού σαν βιοτεχνία γυαλικών, άλλοτε σαν ευπρεπείς ένοικοι. Μοίραζαν μέχρι και «διαφημιστικά ποτηράκια» στους γείτονες, για να τους πιστέψουν.[ii]

> *Τα μηχανήματα τα είχαμε σ' έναν περιστερώνα. Πάνω σε μια ταράτσα. Βγάλαμε τα περιστέρια και βάλαμε τα μηχανήματα. … Μας είχε βοηθήσει ένας παπάς, ο οποίος μας είπε: «βάλτε το εδώ για σιγουριά», καλή του ώρα.*
>
> *Ερχόταν το ραδιογωνιόμετρο, χτυπούσε στην εκκλησία και λέγανε ότι εδώ αποκλείεται να υπάρχει πομπός, κάποιο λάθος κάναμε, οπότε φεύγανε. Αλλά εμείς συνεχίζαμε τη δουλειά μας και γελούσαμε.*
>
> *Και τελειώνοντας την καριέρα αυτή των μεσαίων, πηγαίνω στην αγορά, στο Καπάνι, και είχα και τηλέφωνο, γιατί ήμουν από τους καλούς που διέθεταν και τηλέφωνο, γιατί τότε για να πάρεις τηλέφωνο έκανες αίτηση και περίμενες…* (Θάνος ο Κυβερνήτης, 2005).[iii]

[i] Σοφία Θεοδοσιάδου, *Μέρες ραδιοφώνου,* ο.π., Παράρτημα ΙΙ, σσ. 31-32.
[ii] Σοφία Θεοδοσιάδου, *Μέρες ραδιοφώνου,* σσ. 105-106.
[iii] ο.π., σ. 106.

> *Τα μηχανήματα ήταν πρωτόγονα. Το θρυλικό μηχάνημα με τη λυχνία 504 (που λέμε «με μια 504 βγαίνεις»), ήταν ένα μηχάνημα ισχύος 25 watt, με το οποίο σήμερα δεν θα ακουγόμασταν στο διπλανό τετράγωνο, ενώ τότε ακούγονταν από τη Θεσσαλονίκη στη Βέροια, μέχρι την Κατερίνη, τα Μουδανιά, τη Γαλάτιστα, το Βόλο και την Καρδίτσα μερικές φορές* (Λάμπρος, 2004).[i]

Σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, σε πόλεις και χωριά σ' όλη την χώρα, ραδιοπειρατές πειραματίζονταν με τις ραδιοφωνικές λυχνίες, τους πομπούς, τα δίπολα, τις συχνότητες, ανάπτυσσαν ένα πρωτότυπο είδος επικοινωνίας, αμφισβητούσαν τους κανόνες, παρέβαιναν τους κατασταλτικούς νόμους, αλλά γίνονταν αποδεκτοί από την κοινωνία, και κυρίως τη νεολαία, γιατί άγγιζαν τις ευαισθησίες του κοινού:

> *Το '70 ξεκινήσαμε κανονικά με εκπομπές […] Η εμβέλεια μεγάλωσε, οι πομποί μεγάλωσαν, έφτασα εγώ εκείνη την εποχή, το '70-71, να έχω 600 watt πομπό στα μεσαία, που σημαίνει μεγαλύτερες καταναλώσεις σε ρεύμα, μέχρι που φθάσαμε στο σημείο να κλέβουμε ρεύμα από κολώνα της ΔΕΗ…*
>
> *Μας είχε μάθει σχεδόν όλη η Ελλάδα· ένα μηχάνημα τότε 6807, 2829 (αυτά είναι τα νούμερα από τις λυχνίες που χρησιμοποιούσαμε) και 26146, με αρκετά καλή εμβέλεια, με δεδομένο ότι από κάτω μας είχαμε το ρέμα του Σισμανογλείου και αυτό ευνοούσε την καλή ακτινοβολία του σήματος. Και όλοι απορούσαν και νόμιζαν ότι είχαμε κιλοβατικό μηχάνημα…* (ραδιοφωνία Πεντέλης - Πετροτσέλης, 2004).[ii]

Τα ονόματα των πειρατών ήταν ποικιλόμορφα γλωσσικά παιχνίδια: Πορτοκαλής Ήλιος, Μένιος ο Ήλιος του Βορρά, Παύλος ο Σουηδός, Σάκης ο Fox, Μουσικός Κοχλίας, Jackson Palace, Γιώργος Αλεξίου, Annabel, Γιάννης ο Blue, Ράδιο Κιβωτός, Radio Piper, Ράδιο Ουτοπία, Στούντιο 2000, Music Hall, Ράδιο Ρόκερ, Art Radio, Θάνος ο Κυβερνήτης. «Ας κρατήσει η ροή!»,[iii] εύχονταν όλοι. Το προκλητικό πρόταγμα των ραδιοπειρατών επικεντρώθηκε στη δυνατότητα μιας «συνεχούς ροής ανεξέλεγκτων προσωπικών κωδίκων

[i] Σοφία Θεοδοσιάδου, *Μέρες ραδιοφώνου,* σ. 109.
[ii] ο.π., Παράρτημα ΙΙ, σσ. 17-18.
[iii] Χ. Βακαλόπουλος, «Ας κρατήσει η ροή!», *Αντί,* Περίοδος Β΄, τ. 250, 23 Δεκεμβρίου 1983, σ. 30.

και μηνυμάτων». Ένα σενάριο που θα μπορούσε να συμβάλλει στην μεγέθυνση της κατανάλωσης, ενώ μάλιστα η εικόνα της ανεξέλεγκτης ροής εμφανιζόταν ολοένα και πιο οικεία και ταιριαστή με την πλέον καταληπτή εποπτεία της νέας τεχνολογίας, ως «ρεύμα». Ρεύμα νεολαιίστικο, ρεύμα ηλεκτρομαγνητικό, ρεύμα μουσικό, ρεύμα ιδεών. Η περιφέρεια ευνοήθηκε από την καινοφανή εποπτεία, και άρπαξε την ευκαιρία να δημιουργήσει και να διαδώσει δικά της ρεύματα επιρροών. Από αυτήν τη δυναμική εξάλλου προέκυψαν τα κατά τόπους δημοτικά ραδιόφωνα.

Αξιοπρόσεκτα παραδείγματα αυτής της κίνησης αμφισβήτησης των επικοινωνιακών θεσμών αποτέλεσαν το Ράδιο Μπάμπης που είχε εκπέμψει στη διάρκεια των Ιουλιανών του 1965,[i] και το Ράδιο Αγρότης που λειτούργησε με επαγγελματική μορφή για έξι μήνες το 1963.[ii] Όπως μαρτυρούσε ο Α. Πεπονής,[iii] ορισμένοι σταθμοί που δημιουργήθηκαν από ιδιώτες ή πολιτιστικές ενώσεις, σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας, συνέχισαν να μεταδίδουν το πρόγραμμά τους στη διάρκεια της δικτατορίας, παρά τη μαζική καταστολή, επειδή δεν ασχολήθηκαν με την πολιτική.

7.6.2. Η διαμόρφωση επιπέδου ζωής

Η μεταπολίτευση έφερε μαζί της πολλές νέες και προοδευτικές ιδέες και στάσεις. Έτσι άρχισαν, όχι μόνο όσοι χρησιμοποιούσαν στατιστικές μελέτες, αλλά και άλλοι επιστήμονες και δημόσιοι λειτουργοί ν' ασχολούνται πιο σοβαρά με την κοινωνική έρευνα, με τα προβλήματα της αγροτικής ζωής και με τη προσπάθεια γι' άμβλυνση των ταξικών και τοπικών αντιθέσεων:

> *Το κατά κεφαλή εθνικό εισόδημα, το ποσοστό των αναλφαβήτων, το ποσοστό των μαθητών, κατ' επίπεδο εκπαίδευσης, η πυραμίδα ηλικιών, η κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας, ο αριθμός βιβλίων και βιβλιοθηκών, ο αριθμός τηλεφώνων, αυτοκινήτων και τηλεφώνων, ο αριθμός γιατρών, φαρμακείων κ.λπ. αποτελούν τους δείκτες*

[i] Π. Βερνάρδος, «Τελούν υπό τον άμεσον έλεγχον του κράτους…», *Αντί,* Περίοδος Β΄, τ. 103, 15 Ιουλίου 1978, σ. 21.
[ii] Χ. Καμπουρίδης, «Αφιερωμένο εξαιρετικά…», *Αντί,* Περίοδος Β΄, τ. 249, 16 Δεκεμβρίου 1983, σ. 15.
[iii] Σ. Παπαδόπουλος, «Η κρατική μονοπώληση στα μέσα επικοινωνίας – Μια συζήτηση με τον Α. Πεπονή», *Αντί,* Περίοδος Β΄, τ. 103, 16 Ιουλίου 1978, σ. 22.

που βοηθούν να περιγράψουμε το "επίπεδο ζωής" στην ύπαιθρο.[i]

Τα στοιχεία που διαθέτουμε για την κατανάλωση ηλεκτρικού ρεύματος ανά την Ελλάδα στα μέσα της δεκαετίας του 1970 επιβεβαιώνουν ότι υφίστανται μεγάλες αντιθέσεις μεταξύ Αθήνας και επαρχίας.

Σύμφωνα με την επετηρίδα της ΕΣΥΕ, *η Βοιωτία* ήταν - με μεγάλη διαφορά – ο νομός *με τη μεγαλύτερη κατανάλωση ηλεκτρικού ρεύματος ανά κάτοικο*, πράγμα που φανερώνει ότι οι περιοχή των Οινοφύτων, της Λάρυμνας και του Διστόμου έχουν γίνει *κοιτίδες της ελληνικής βιομηχανίας*. Λιγότερο ψηλά ποσοστά εμφάνιζαν η Αθήνα, η Εύβοια, η Θεσσαλονίκη και η Καβάλα:

	Κατανάλωση KWh ανά κάτοικο	Οικιακή χρήση KWh ανά κάτοικο
Μ. Ο. Ελλάδας	1.550	380
Αθήνα	1.940	800
Αττική (υπόλ.)	170	40
Αιτωλοακαρνανία	360	120
Βοιωτία	21.820	210
Εύβοια	1.990	280
Γρεβενά	200	80
Ροδόπη	220	90
Ρέθυμνο	310	130
Χανιά	690	250
Πρέβεζα	310	110
Λακωνία	360	150
Άρτα	250	110
Κοζάνη	980	170
Θεσσαλονίκη	2.090	440
Καβάλα	1.210	220

Συγκρίνοντας τα δεδομένα αυτά με τον αριθμό αυτοκινήτων ανά 1.000 κατοίκους, διαπιστώνουμε ότι, στα μέσα της δεκαετίας του 1970, η αστικοποίηση προχωρούσε με βραδύτατους ρυθμούς: Για κάθε 1.000 κατοίκους 60,4 αυτοκίνητα υπήρχαν στην Αθήνα, 48 στο νομό Θεσσαλονίκης, και 25 στο νομό Αχαΐας, 25,8 στην Κέρκυρα, 27,6 στο νομό Χανίων, 6,6 στο νομό Σάμου, 4,1 στα Γρεβενά και, τέλος, 2,6 στην Ευρυτανία. Η απογραφή

[i] Γιάννης Πατέλλης, «Στοιχεία του ελληνικού αγροτικού χώρου», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Αύγουστος 1978, έτος 47, σ. 82

του 1971 έδειξε ότι ελάχιστα βήματα είχαν γίνει για τον εκσυγχρονισμό της αγροτικής ζωής:

> *5% μόνο των σπιτιών των αγροτικών περιοχών έχουν Λουτρό ή Ντους, 20% των σπιτιών σ' ορισμένες περιφέρειες δεν έχουν καθόλου αποχωρητήριο (Άρτα, Ηλεία, Θεσπρωτία, Πρέβεζα, Δωδεκάνησα, Ευρυτανία, Ρέθυμνο). Από τα 850.000 νοικοκυριά των αγροτικών περιοχών, 350.720 είναι χωρίς βρύση εντός της οικοδομής, 546.260 νοικοκυριά έχουν "υδραυλική εγκατάσταση" (W.C.) "εκτός κατοικίας" και σε 157.366 δεν υπάρχει αποχωρητήριο.*[i]

Με βάση την πληθυσμιακή μείωση της περιόδου 1961-71 και τις εισοδηματικές διαφορές, το υπουργείο Συντονισμού χαρακτήριζε στις ανακοινώσεις του *«προβληματικές περιοχές»* το νομό Κυκλάδων (εκτός Μυκόνου, Σύρου, Πάρου), την επαρχία Γυθείου – Οιτύλου και Επιδαύρου Λιμηράς της Λακωνίας, τις «πυροπαθείς κοινότητες» του νομού Ηλείας, την επαρχία Ελασσόνας του νομού Λαρίσης, τη Λάκα Σουλίου, την επαρχία Βοΐου Κοζάνης, την επαρχία Οροπεδίου του νομού Λασιθίου, την επαρχία Σφακίων και Σελίνου, και αρκετές άλλες.[ii] Το κατά κεφαλή ΑΕΠ, σύμφωνα με στοιχεία του Κ.Ε.Π.Ε., αντανακλούσε τις ίδιες τοπικές διαφορές και ανισότητες:

	Το κατά κεφαλή ΑΕΠ (χιλ. δρχ.)
Αττική & νησιά	44.900
Κεντρ. & Δυτ. Μακεδονία	34.000
Πελοπόννησος & Δυτ. Στερεά	21.900
Κρήτη	21.200
Θεσσαλία	23.400
Ήπειρος	18.900
Ανατ. Μακεδονία & Θράκη	21.100

Η δυσαναλογία των νοσοκομειακών κρεβατιών ανά κάτοικο στις διάφορες περιοχές του κράτους αποτελούσε ένα ακόμη παράδειγμα της υποβάθμισης του βιοτικού επιπέδου των αγροτών: Ενώ στην πρωτεύουσα αντιστοιχούσε 1 κρεβάτι για κάθε 90 κατοίκους, η σχέση γινόταν 1:303 στην Ήπειρο, 1:455 στη Θράκη, 1:436 στη Στερεά και την Εύβοια, και 1:177 στα νησιά του Ιονίου

[i] Γιάννης Πατέλλης, «Στοιχεία του ελληνικού αγροτικού χώρου», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Αύγουστος 1978, έτος 47, σ. 86
[ii] ο.π., σσ. 82-115

πελάγους.[i] Κι όπως συμβαίνει πάντοτε, οι τοπικές ανισότητες πολλαπλασιάζονταν, και όξυναν τελικά την ανισότητα μεταξύ άνδρα και γυναίκας. «Οι αγρότισσες που μέχρι σήμερα δηλώνουν “οικιακά”, στην ουσία απασχολούνται και στον πρωτογενή τομέα». «Σε μια ενδιαφέρουσα εργασία ο Η. Bergmann, ειδικός σύμβουλος της Ευρωπαϊκής Τράπεζας, ερευνώντας γιατί δεν αξιοποιούνται περισσότερο τα νεοκατασκευαζόμενα αρδευτικά έργα στην Ελλάδα, καταλήγει ότι με την εντατικοποίηση που επιφέρει η εισαγωγή της αρδεύσεως κλονίζεται αισθητά η ισορροπία και ο φόρτος εργασίας των δύο φύλων». Μια άλλη ενδιαφέρουσα διαπίστωση εντόπισε η «Επιτροπή Αγροτικών Περιοχών» στις έρευνές της: ήταν *η επιθυμία των γυναικών για ένα δικό τους «εισόδημα»* από την εργασία τους.[ii]

«Το 37% των γυναικών στις αγροτικές περιοχές της Ηπείρου και το 30% στη Θεσσαλία είναι αγράμματες» παρατηρούσε ο Γιάννης Πατέλλης[iii] το 1978, «ενώ στους άνδρες το ποσοστό περιορίζεται στο 7%». Στην πραγματικότητα «περίπου το 50% των γυναικών αγροτικών περιοχών Ηπείρου, Θεσσαλίας δεν έχουν τελειώσει το δημοτικό».

7.6.3. Οι τιμές ενέργειας στον τελικό καταναλωτή

> *Σύμφωνα με μια ενδιαφέρουσα μελέτη του ΟΟΣΑ, σχετικά με την εξέλιξη των τιμών ενέργειας στον καταναλωτή, στις δεκαετίες '60-'70 διαπιστώνεται η σταδιακή μέχρι και 50% μείωση των τιμών ενέργειας του καταναλωτή, μεταξύ των ετών 1959-1973, παρά την επιβάρυνση των τιμών, των τελικών μορφών κατανάλωσης, πέραν του κόστους παραγωγής, με δασμούς και φόρους που στην περίπτωση των προϊόντων πετρελαίου για πολλές χώρες αντιπροσωπεύουν δύο ή τρεις φορές το αρχικό κόστος του χρησιμοποιούμενου προϊόντος.*[iv]

Η ενεργειακή κρίση το 1973 ανέτρεψε αυτή την τάση αλλά και πάλι οι τιμές ενέργειας στον τελικό καταναλωτή παρέμεναν το 1975 στο επίπεδο των μέσων της δεκαετίας του '60, όταν το πετρέλαιο κόστιζε $2,5 το βαρέλι.

[i] Γιάννης Πατέλλης, «Στοιχεία του ελληνικού αγροτικού χώρου», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Αύγουστος 1978, έτος 47, σ. 92
[ii] ο.π., σ. 94
[iii] «Στοιχεία του ελληνικού αγροτικού χώρου», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Αύγουστος 1978, έτος 47, σ. 98
[iv] Στάθης Τσοτσορός, «Ενέργεια και Ανάπτυξη στη μεταπολεμική περίοδο (1948-1973)». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967),* σ. 162

Σημαντικότερος παράγοντας της διαμόρφωσης των τιμών ήταν οι δασμοί και οι φόροι, πηγή εσόδων για τις κυβερνήσεις. Στην περίπτωση της ηλεκτρικής ενέργειας, με την τιμολογιακή πολιτική υποστηρίχθηκε: το εγχείρημα της διείσδυσης του ηλεκτρισμού στο σύνολο των παραγωγικών τομέων, η ανάπτυξη της «μεγάλης» βιομηχανίας (επιδότηση της τιμής ηλεκτρικής ενέργειας των «μεγάλων» καταναλωτών) και σε μικρότερο βαθμό η αυτοχρηματοδότηση του αναπτυξιακού προγράμματος της ΔΕΗ. Με τη θέσπιση ειδικών τιμολογίων για τις διάφορες χρήσεις υποστηριζόταν η λειτουργία ενός *αναδιανεμητικού* μηχανισμού μεταξύ των διάφορων τομέων της παραγωγής.

Οι *αυξημένες δαπάνες* λειτουργίας μερικών ιδιωτικών επιχειρήσεων ηλεκτρισμού, η *μικρή κατανάλωση* και η *προσπάθεια για μεγαλύτερο κέρδος*, «είχαν σαν αποτέλεσμα να προκύπτουν από τους τύπους της τιμολογήσεως τιμές της κιλοβατώρας υπέρογκες, αποτέλεσμα αλλά και αιτία για ακόμη μικρότερες καταναλώσεις. Για παράδειγμα αναφέρουμε ότι, όταν το 1955 η τιμή της κιλοβατώρας του ρεύματος φωτισμού στην περιοχή των Αθηνών – Πειραιώς (ΗΕΑΠ) ήταν 1,147 δρχ., στον Πύργο ήταν 5,33 δρχ., στη Φλώρινα 4,99 δρχ., στην Κύμη 7,98 δρχ., στην Ανδρίτσαινα 11,30 δρχ. κ.λπ.».[i]

Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1960 η τιμή της ηλεκτρικής ενέργειας για γεωργική χρήση ήταν αυξημένη. Το 1961 ήταν 0,789 δρχ./KWh στην Αττική και 0,839 δρχ./KWh στην υπόλοιπη χώρα. Υποχώρησε σταδιακά το 1962 και το 1963, πέφτοντας και κάτω από τις 0,7 δρχ./KWh στην Αττική.[ii]

Το 1964 στην Αττική η μέση τιμή του ηλεκτρικού ρεύματος για γεωργική χρήση ήταν 0,667 δρχ./KWh, ενώ στην οικιακή ανερχόταν σε 1,068 δρχ./KWh, στην εμπορική σε 1,657 δρχ./KWh, και στη βιομηχανική σε 0,664 κατά μέσο όρο. Στην επαρχιακή Ελλάδα η μέση τιμή της ηλεκτρικής ενέργειας για γεωργική χρήση ήταν 0,601 δρχ./KWh, ενώ στην οικιακή ανερχόταν σε 1,413 δρχ.//KWh, στην εμπορική 1,283 δρχ./KWh, και στη βιομηχανική στις 0,630 δρχ./KWh.

[i] Σπ. Βασιλακόπουλος, Διπλ. Μηχανολόγος – Ηλεκτρολόγος, Διευθυντής ΔΕΗ, *Η εξαγορά των Ηλεκτρικών Επιχειρήσεων στην Ελλάδα,* στο: Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκπαιδεύσεως, *Επιστημονικό Δελτίο 25,* σ. 18

[ii] ΔΕΗ, Διεύθυνση Προγραμματισμού, Τομέας Τεκμηριώσεως, *Μέσες τιμές πωλήσεως ηλεκτρικής ενέργειας κατά χρήση – τάση – και τιμολόγιο,* πίνακες 2-3

Η μέση τιμή για γεωργική χρήση στην Αττική ανήλθε το 1965 σε 0,690 δρχ./KWh, και σε 0,688 το 1966, ενώ στην επαρχιακή Ελλάδα ήταν 0,620 δρχ./KWh το 1965, και 0,648 το 1966.[i]

Η τάση αύξησης της κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας ήταν στις αρχές της δεκαετίας του 1970 γενική: τόσο η οικιακή χρήση, όσο και η βιομηχανική, η εμπορική και η γεωργική αυξάνονταν ραγδαία. Έτσι, ενώ το 1970 καταναλώθηκαν συνολικά 5,74 εκατ. MWh, το 1974 καταναλώθηκαν 8,31 εκατ.

Υπήρξε βέβαια *μια ελαφρά πτώση* ανάμεσα στο 1973 (8,48 εκατ. MWh) και το 1974, αλλά αυτή οφειλόταν στις *αυξήσεις στις τιμές*: η μέση τιμή της ενέργειας για οικιακή χρήση ανήλθε το 1974 στις 1,627 δρχ./KWh, από 1,237 που ήταν το 1973, ενώ στη βιομηχανική χρήση οι αντίστοιχες τιμές ήταν 0,945 από 0,681, στην εμπορική 1,620 από 1,198, και στη γεωργική 0,981 από 0,674 δρχ. /KWh.[ii]

> *Τον Δεκέμβριο του 1973 οι πετρελαιοπαραγωγοί χώρες αρνήθηκαν να καθορίσουν τις τιμές τους στις συνεννοήσεις τους με τις εταιρείες άντλησης πετρελαίου και δήλωσαν ότι θα καθορίζουν στο μέλλον τις τιμές μονομερώς. Οι τιμές του αργού πετρελαίου τριπλασιάστηκαν αμέσως και λίγο αργότερα αυξήθηκαν ακόμη μια φορά, με αποτέλεσμα στις αρχές του 1974 στη χώρα παραγωγής, να υπερτετραπλασιαστούν σε σχέση με το 1973.*[iii]

Στην Ελλάδα *οι τιμές καταναλωτή αυξήθηκαν κατά 20-40 λεπτά* της δραχμής. Η αλήθεια είναι ότι οι αυξήσεις της ΔΕΗ των επόμενων ετών, μέχρι το 1979, δεν ήταν ποτέ ξανά τόσο μεγάλες, και η μέση τιμή έφτασε τις 2,309 δρχ./KWh το 1979, τη στιγμή που η ετήσια κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας αυξανόταν με ιλιγγιώδη ρυθμό κι έφτανε στις 13,07 εκατ. MWh το έτος 1979. Σε αυτό το τεράστιο ποσό κατανάλωσης ενέργειας η γεωργική χρήση αποτελούσε μικρό μέρος: 365.282 MWh. Κι αυτή η μικρή συμμετοχή διατηρήθηκε, αφού το 1970 οι καταναλωτές γεωργικής χρήσης ήταν μόνο 32.798, το 1973 ανέρχονταν σε 42.507, το 1974 έγιναν 46.605, για να

[i] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Προγραμματισμού, *Πενταετές Ενεργειακό Πρόγραμμα 1968-1972,* πίνακας Γ-1
[ii] Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1979*,* σ. 43
[iii] ΕΟΚ, *Η ενέργεια στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα,* Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, σ. 15

φτάσουν τους 62.559 το 1977, και τους 72.693 το 1979.[i] Απόφαση του Δ.Σ. της ΔΕΗ την 1-4-1982 πρόβλεπε ευνοϊκές ρυθμίσεις γι' αρδευτικούς καταναλωτές:

- αύξηση της έκπτωσης από 30% σε 40% πάνω στην τιμή του μειωμένου αγροτικού τιμολογίου,
- μείωση κατά 40% των ελάχιστων χρεώσεων των αγροτικών καταναλωτών,
- ρύθμιση παλιών οφειλών.

Το 1989 η *μέση τιμή* της ηλεκτρικής ενέργειας *για γεωργική χρήση* ήταν 5,692 δρχ./KWh, ενώ για οικιακή ήταν 12,412 δρχ./KWh, για εμπορική 16,058, για βιομηχανική 8,816, κ.λπ. Η ΔΕΗ είχε το 1989 έσοδα 6,7 δις δρχ. από πωλήσεις ρεύματος για γεωργική χρήση. Το 1990 τα έσοδα της ΔΕΗ από τη γεωργική χρήση αυξήθηκαν σε 11 δις δρχ., και η μέση τιμή της ηλεκτρικής ενέργειας για γεωργική χρήση αυξήθηκε κατά 24,16%, φτάνοντας τις 7,067 δρχ./KWh. [ii]

«Η ΔΕΗ στα προγράμματά της ακολουθεί αρχές τιμολόγησης με βάση το μακροχρόνιο οριακό κόστος». Όμως στην άσκηση της τιμολογιακής πολιτικής εξυπηρετούνται και διάφοροι άλλοι κοινωνικοί και οικονομικοί στόχοι που δεν αφορούν τη ΔΕΗ, όπως είναι η επιδότηση ορισμένων κλάδων και επιμέρους επιχειρήσεων (της γεωργίας, της ΠΕΣΙΝΕ, της ΛΑΡΚΟ), η άσκηση κοινωνικής και αντιπληθωριστικής πολιτικής, κ.λπ.[iii]

[i] Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1979, σσ. 43-44
[ii] Συμβούλιο Ελέγχου Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού, *Έκθεση για τη διαχείριση της ΔΕΗ κατά το οικονομικό έτος 1990,* σσ. 44, 140
[iii] Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, *Εκθέσεις 21, Έκθεση για το Πρόγραμμα 1988-1992, Ενέργεια,* σ. 135

7.6.4. Οι ηλιακοί θερμοσίφωνες στην Ελλάδα

Το 1974 έγιναν οι πρώτες εγκαταστάσεις ηλιακών θερμοσιφώνων, όταν, αμέσως μετά την πετρελαϊκή κρίση, εμφανίστηκε ο πρώτος κατασκευαστής ηλιακών θερμοσιφώνων στην Ελλάδα. Το 1975 υπήρχαν εννέα κατασκευαστές, το 1978 δεκατέσσερις, το 1979 εικοσιένα, στις αρχές του 1980 τριάντα δύο.[i]

Μέχρι το πρώτο τετράμηνο του 1980 είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα 40.975 ηλιακοί θερμοσίφωνες με συνολική συλλεκτική επιφάνεια 99.916 μ^2. Από τους συλλέκτες αυτούς το 78,6% τοποθετήθηκαν σε κατοικίες, το 1,9% στη βιομηχανία, το 13,9% σε ξενοδοχεία και κάμπινγκ, το 0,2% σε αθλητικά κέντρα, το 0,7% σε δημόσιες υπηρεσίες και το υπόλοιπο 4,7% σε άλλους τομείς. «Η συλλεκτική επιφάνεια του 1979 ήταν 40.705 μ^2 (δηλαδή υπερδιπλάσια έναντι του 1978), ενώ μόνο μέσα στο πρώτο τετράμηνο του 1980 εγκατεστάθησαν 23.107 μ^2 ηλιοσυλλέκτες…».[ii]

Τομείς χρήσεων	**1974**	**1975**	**1976**	**1977**	**1978**	**1979**	**Α΄ τετράμηνο 1980**	**Γενικό Σύνολο**
Κατοικία	100	800	2.788	9.039	15.248	32.607	17.930	78.512
Βιομηχανία	-	-	105	220	374	978	183	1.860
Ξενοδοχεία, Κάμπινγκ	-	100	280	1.494	2.758	5.585	3.712	13.929
Αθλητικά κέντρα	-	-	-	-	58	80	54	192
Δημόσιες υπηρεσίες	-	-	60	280	290	85	8	723
Λοιποί Καταναλωτές	-	-	450	850	810	1.370	1.220	4.700
Σύνολο Χώρας	**100**	**900**	**3.683**	**11.883**	**19.538**	**40.705**	**23.107**	**99.916**

Εξέλιξη εγκαταστάσεων ηλιακών συστημάτων θερμοσιφώνων (ηλιοσυλλέκτες σε μ^2)

Μια ειδική έρευνα του Δρ. Μυλωνά παρείχε στατιστικά στοιχεία για την εξέλιξη των εγκαταστάσεων ηλιακών θερμοσιφώνων κατά γεωγραφικό διαμέρισμα. Οι πρώτοι ηλιακοί θερμοσίφωνες εγκαταστάθηκαν το 1974 στην περιφέρεια της Πρωτεύουσας (40 τεμάχια δεξαμενών με συνολική συλλεκτική επιφάνεια 80 μ^2), στην Πελοπόννησο (5 τεμάχια δεξαμενών με συνολική επιφάνεια 10 μ^2) και στην Κρήτη (5 τεμάχια δεξαμενών με συνολική επιφάνεια 10 μ^2). Τα επόμενα χρόνια η επέκταση της αγοράς ηλιακών θερμοσιφώνων

[i] Δρ. Ν. Α. Μυλωνάς, Επιστημονικός Συνεργάτης της Γραμματείας του ΕΣΕ, *Έρευνα Εγκαταστάσεως Ηλιακών Θερμοσιφώνων στην Ελλάδα,* Υπουργείο Συντονισμού, Εθνικό Συμβούλιο Ενέργειας, Αθήνα, Ιούλιος 1981.
[ii] ο.π., σ. 2.

ήταν ραγδαία. Το 1975 τοποθετήθηκαν άλλα 300 τεμάχια δεξαμενών στην περιφέρεια της Πρωτεύουσας, 20 τεμάχια δεξαμενών στην Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια, 20 στην Πελοπόννησο, 10 στα Ιόνια νησιά, 10 στη Θεσσαλία, 10 στα νησιά του Αιγαίου και 20 στην Κρήτη. Το 1976, εκτός από τις πωλήσεις που έγιναν στις προαναφερθείσες περιοχές, ηλιακοί θερμοσίφωνες πωλήθηκαν στην Ήπειρο (20), στη Μακεδονία (180) και στη Θράκη (10).

Περιοχές	1974	1975	1976	1977	1978	1979	Α΄ τετράμηνο 1980
Περιφέρεια Πρωτεύουσας	40	300	917	200	3.150	6.618	2.974
Στερεά Ελλάδα, Εύβοια	-	20	87	180	388	914	360
Πελοπόννησος	5	20	105	275	588	990	564
Ιόνια νησιά	-	10	17	102	255	402	218
Ήπειρος	-	-	20	40	75	157	99
Θεσσαλία	-	10	19	183	229	582	306
Μακεδονία	-	-	180	479	909	1.354	651
Θράκη	-	-	10	60	169	331	195
Νησιά Αιγαίου	-	10	42	152	218	655	263
Κρήτη	5	20	94	176	306	586	168

Τεμάχια δεξαμενών ηλιακών θερμοσιφώνων ανά περιοχή και έτος

Το 1980 το 52,9% των ηλιακών θερμοσιφώνων βρίσκονταν στην περιφέρεια της Πρωτεύουσας, το 11,8% στη Μακεδονία, το 8,4% στην Πελοπόννησο, το 6,4% στη Στερεά και την Εύβοια, το 4,5% στην Κρήτη, κλπ.[i] Η εξήγηση για τον αυξημένο αριθμό ηλιακών θερμοσιφώνων στην Πρωτεύουσα δίνεται από το γεγονός ότι στο διαμέρισμα αυτό κτιζόταν και τότε το μεγαλύτερο ποσοστό νέων κατοικιών, το οποίο ήταν 36% το 1977, 40% το 1978 και 33% το 1979. Η τεράστια οικοδομική ανάπτυξη της Αθήνας γίνεται φανερή αν λάβουμε υπόψη ότι στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας βρίσκονταν το 1971 το 27,7% των απογραμμένων κατοικιών. Με την ανάπτυξή της κατά τη δεκαετία του '70 η Πρωτεύουσα απορρόφησε τις μισές πωλήσεις ηλιακών θερμοσιφώνων.

Το 1971 είχαν απογραφεί σε όλη τη χώρα 2.544.000 νοικοκυριά, από τα οποία μόνο 905.666, δηλαδή το 35,6% του συνόλου, διέθεταν μπάνιο ή ντους. «Στο μεταξύ διάστημα υπολογίζεται ότι κτίστηκαν περί το 1.000.000 νέες κατοικίες, οι οποίες κι' αν ακόμη κατά ένα μεγάλο ποσοστό είναι επίσης εφοδιασμένες για θέρμανση νερού για μπάνιο και ντους με ηλεκτρικούς

[i] Δρ. Ν. Α. Μυλωνάς, Επιστημονικός Συνεργάτης της Γραμματείας του ΕΣΕ, *Έρευνα Εγκαταστάσεως Ηλιακών Θερμοσιφώνων στην Ελλάδα,* Υπουργείο Συντονισμού, Εθνικό Συμβούλιο Ενέργειας, Αθήνα, Ιούλιος 1981, σ. 4, πίνακας 6.2.

θερμοσίφωνες, υπολείπονται με χοντρές εκτιμήσεις άλλα 2 εκατομμύρια σπίτια που δεν διαθέτουν ακόμη σήμερα θερμαντήρες νερού…». «Τα τελευταία χρόνια», συνέχιζε ο Μυλωνάς,[i] «εγκαθίστανται ήδη περί τους 250.000 ηλεκτρικοί θερμοσίφωνες ετησίως». Η ζήτηση για συσκευές θερμάνσεως νερού υπήρχε στην ελληνική αγορά. Υποθέτοντας ότι στο 70% των κατοικιών μπορούσαν να αντιμετωπιστούν οι τεχνικοί περιορισμοί, ο ερευνητής συμπέραινε ότι, με τους 75.000 περίπου ηλιακούς θερμοσίφωνες που είχαν τοποθετηθεί σε κατοικίες μέχρι τα τέλη του 1980, είχε καλυφθεί μόνο το 2-3% του υποκαταστάσιμου ενεργειακού δυναμικού.

Με ένα σαφές πρόγραμμα εγκατάστασης ηλιακών θερμοσιφώνων, όπως πρότεινε ο Μυλωνάς, θα μπορούσε να μειωθεί ο ρυθμός αύξησης της κατανάλωσης ηλεκτρικού ρεύματος των νοικοκυριών (που ήταν 10,5% το 1980), να καθυστερήσουν τα λιγνιτικά προγράμματα και να εξοικονομηθεί πετρέλαιο.

Η ελληνική βιομηχανία θα μπορούσε το 1980 ν' ανταποκριθεί σε μια ετήσια ζήτηση 120-130 χιλιάδων ηλιακών θερμοσιφώνων χωρίς κανένα ιδιαίτερο πρόβλημα. Το 1979 μόνο το 2,7% των ετήσιων εγκαταστάσεων δεξαμενών και το 2,9% των συλλεκτών ήταν εισαγόμενα συστήματα. Στις αρχές του 1980 τ' αντίστοιχα ποσοστά εισαγόμενων θερμοσιφώνων είχαν αυξηθεί σε 11,7% και 17,4%. Από το συνολικό αριθμό εισαγόμενων ηλιακών συστημάτων που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, το 1979 το 42,5% των δεξαμενών και το 38,6% των συλλεκτών ήταν Ισραηλινής προέλευσης. Το 1980 εισαγωγές είχαν γίνει κυρίως από το Ισραήλ, αλλά και από τη Δυτική Γερμανία.

[i] Δρ. Ν. Α. Μυλωνάς, Επιστημονικός Συνεργάτης της Γραμματείας του ΕΣΕ, *Έρευνα Εγκαταστάσεως Ηλιακών Θερμοσιφώνων στην Ελλάδα,* Υπουργείο Συντονισμού, Εθνικό Συμβούλιο Ενέργειας, Αθήνα, Ιούλιος 1981, σ. 7.

7.7. Η σύνθεση της κατανάλωσης στη δεκαετία του '80

Η διαδικασία εξηλεκτρισμού της υπαίθρου είχε πλέον ολοκληρωθεί το 1970-80. Το χωριό άλλαξε, αστικοποιήθηκε. Οι μέσες μηνιαίες δαπάνες ενός νοικοκυριού στις αγροτικές περιοχές της χώρας (45.273 δρχ.) προσέγγιζαν πλέον τις αντίστοιχες δαπάνες των αστικών περιοχών (59.204 δρχ.). Τα κυριότερα στατιστικά αποτελέσματα της *Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών* 1981/82 περιλαμβάνονται στον εξής πίνακα:[i]

Σε δραχμές

	Έρευνα 1981/82		Έρευνα 1974	
Είδος δαπάνης	**Αξία**	**ποσοστό %**	**Αξία**	**ποσοστό %**
Σύνολο αγορών	**47.579**	**100**	**9.608**	**100**
- Είδη διατροφής	16.109[ii]	33,9	3.426	35,7
- Οινοπν/ώδη, ποτά, καπνός, κλπ.	1.381	2,9	448[iii]	4,7
- Είδη ένδυσης, υπόδυσης	6.253	13,1	1.206	12,6
- Στέγαση, ύδρευση, καύσιμα, φωτισμός	5.513	11,6	1.234	12,8
- Διαρκή αγαθά οικιακής χρήσης	4.625	9,7	857	8,9
- Υγεία, ατομικός ευπρεπισμός	3.045	6,4	457	4,8
- Εκπαίδευση, μόρφωση, αναψυχή	2.745	5,8	651[iv]	6,8
- Μεταφορές, επικοινωνίες	5.422	11,4	1.033	10,8
- Διάφορα αγαθά και υπηρεσίες	2.486[v]	5,2	296	3,1
- Σύνολο απολαβών σε είδος	6.831	-	1.556	-
Γενικό σύνολο	**54.410**	-	**11.164**	-

Τα είδη διατροφής απορροφούσαν το ένα τρίτο των μηναίων εξόδων της ελληνικής οικογένειας σε όλο διάστημα από το 1974 ως το 1981-82. Στο σύνολο του πληθυσμού, πάνω από το ένα δέκατο των μηνιαίων δαπανών καταλάμβαναν τα είδη ένδυσης και υπόδυσης, οι μεταφορές και οι επικοινωνίες, καθώς και τα έξοδα για στέγαση, ύδρευση, καύσιμα, φωτισμό. Η κατανάλωση ειδών διατροφής ήταν όμως σχετικά μειωμένη περισσότερο στην περιφέρεια της πρωτεύουσας (28,3%) και γενικά σε όλες τις αστικές περιοχές (29,4%), προς όφελος άλλων αναγκών.

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1981/1982, Επίπεδο Διαβίωσης – Ιδιωτικό Εισόδημα και Δαπάνη,* Αθήναι, 1986, σ. 17.
[ii] Περιλαμβάνονται και οι δαπάνες για κατανάλωση οινοπνευματωδών ποτών εκτός οικίας.
[iii] Περιλαμβάνονται και οι δαπάνες για κατανάλωση οινοπνευματωδών ποτών εκτός οικίας.
[iv] Περιλαμβάνονται και οι δαπάνες για διακοπές και ταξίδια αναψυχής.
[v] Περιλαμβάνονται και οι δαπάνες για διακοπές και ταξίδια αναψυχής.

Στις αγροτικές περιοχές πιο αυξημένη ήταν η κατανάλωση στα είδη διατροφής (41,1% του συνόλου), στα οινοπνευματώδη (3,2%), στα είδη ένδυσης και υπόδυσης (12,6%), ενώ οι δαπάνες για στέγαση, ύδρευση, καύσιμα και φωτισμό ήταν αισθητά μειωμένες στην ύπαιθρο (14,9%) σε σύγκριση με τις αστικές περιοχές (20,1%).[i]

	Αστικές περιοχές	Περιφέρεια πρωτεύουσας	Πολ. Συγκρ. Θεσσαλονίκης	Λοιπές Αστικές Περιοχές	Ημιαστικές Περιοχές	Αγροτικές Περιοχές	Όλα τα νοικοκυριά
Μέσος όρος μηνιαίων δαπανών	59.204	62.166	51.681	56.996	50.798	45.273	54.410
Είδη διατροφής	29,4	28,3	28,3	31,9	36,3	41,1	32,8
Οινοπνευματώδη, ποτά, καπνός	2,4	2,3	2,7	2,5	3,1	3,2	2,7
Ένδυση, υπόδηση	11,1	10,5	12,1	11,9	11,5	12,6	11,5
Στέγαση, ύδρευση, καύσιμα, φωτισμός	20,1	21,0	20,1	18,4	17,4	14,9	18,7
Διαρκή αγαθά οικιακής χρήσης	8,5	8,3	8,8	8,8	9,5	8,2	8,5
Υγεία και ατομικός ευπρεπισμός	5,9	6,4	4,9	5,2	5,5	4,8	5,6
Εκπαίδευση, μόρφωση, αναψυχή	5,7	5,8	6,3	5,4	4,1	3,5	5,0
Μεταφορές, επικοινωνίες	11,3	11,8	10,9	10,6	7,9	6,9	10,0
Άλλα αγαθά και υπηρεσίες	5,5	5,6	5,9	5,3	4,5	4,7	5,2

Σύνθεση της κατανάλωσης, ΕΣΥΕ, 1981/82

Αισθητά μειωμένες, σε σύγκριση με το μέσο όρο και με τις αστικές περιοχές, ήταν στις αγροτικές περιοχές και οι δαπάνες για εκπαίδευση, μόρφωση, αναψυχή (3,5%), όπως και οι δαπάνες για μεταφορές και επικοινωνίες (6,9%). Μόνο οι ημιαστικές περιοχές παρουσίαζαν μια συμπεριφορά παρόμοια.

Η διαπίστωση πως η κατανάλωση ειδών διατροφής εμφανιζόταν το 1981/82 πεσμένη στις αστικές περιοχές και, αντίθετα, αυξημένη στις ημιαστικές και κυρίως τις αγροτικές περιοχές αποτέλεσε κίνητρο για την παρακολούθηση της εξέλιξης αυτού του μεγέθους. Πράγματι λοιπόν, οι δαπάνες για είδη διατροφής παρουσιάζουν μια πτωτική πορεία, όχι μόνο από την ύπαιθρο στην πόλη, αλλά και στην πορεία του χρόνου. Σύμφωνα με τους οικογενειακούς προϋπολογισμούς του 1998-99, ο μέσος όρος των μηνιαίων δαπανών της κατηγορίας επιστημόνων, ελεύθερων επαγγελματιών, κλπ. ανερχόταν στις 874.656 δραχμές. Από αυτές, μόνο το 11,5% αφορούσε είδη διατροφής, ενώ το 20,0% αποτελούσαν οι δαπάνες για στέγαση, ύδρευση,

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1981/1982, Επίπεδο Διαβίωσης – Ιδιωτικό Εισόδημα και Δαπάνη,* Αθήναι, 1986, σ. 25.

καύσιμα, φωτισμό, το 14,1% για μεταφορές, το 3,0% επικοινωνίες, κλπ. Μια άλλη κατηγορία, οι διευθυντές και τα ανώτατα διοικητικά στελέχη παρουσίαζαν το 1998-99 μέσο όρο μηνιαίων δαπανών 950.670 δραχμές. Μόνο το 12,0% αυτών αφορούσαν δαπάνες για είδη διατροφής, ενώ το 19,4% καταναλωνόταν για στέγαση, ύδρευση, καύσιμα, φωτισμό, το 11,4% για μεταφορές, το 9,3% για είδη ένδυσης και υπόδησης. Αντίθετα, οι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, αλιείς και δασοκόμοι, παρουσιάζοντας μέσες μηνιαίες δαπάνες ύψους 478.462 δρχ., διέθεταν το 21,4% των εξόδων τους για είδη διατροφής, και μόνο το 17,5% για στέγαση, κλπ.[i]

Η σύνθεση της κατανάλωσης όπως παρουσιαζόταν το 1981/82 φανέρωνε ότι οι αγρότες ξόδευαν λιγότερα χρήματα όχι μόνο για το ενοίκιο, όπως είναι φυσικό, αλλά και για ηλεκτρισμό, υγρά καύσιμα και κεντρική θέρμανση, ενώ προτιμούσαν ακόμη, περισσότερο από κάθε άλλη επαγγελματική κατηγορία τη χρήση του υγραερίου.

	Συνολ. αριθμός νοικοκυριών	**Σύνολο αγορών**	Ύδρευση	Ενοίκιο	Υγρά καύσιμα, κεντρική θέρμανση	Υγραέριο, φωταέριο	Ηλεκτρισμός
Όλα τα νοικοκυριά	**6.035**	**47.579**	**182**	**1.702**	**789**	**159**	**1.249**
Επιστήμονες, ελεύθ. επαγγ., τεχνικοί κλπ.	**418**	**71.866**	218	3.241	1.265	81	1.805
Διευθυντές	**100**	**79.615**	295	3.286	1.421	55	2.278
Υπάλληλοι Γραφείου	**345**	**60.238**	229	2.689	1.038	103	1.597
Έμποροι, πωλητές	**462**	**59.577**	227	2.093	1.159	144	1.669
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών	**344**	**53.895**	185	2.670	753	169	1.372
Γεωργοί, κτηνοτρόφοι, αλιείς, κλπ.	**941**	**38.749**	126	187	361	244	693
Τεχνίτες, εργάτες, κλπ.	**1.621**	**50.730**	204	2.036	913	151	1.421
Μη εργαζόμενοι	**1.804**	**35.256**	157	1.274	622	159	1.003

Η μεγάλη διαφορά της νέας εποχής φαίνεται στο εσωτερικό των σπιτιών με τα ψυγεία τους, τις τηλεοράσεις και τις ηλεκτρικές κουζίνες τους.[ii] Το 1987-88 η *Ομάδα Έρευνας για την Ενεργειακή Πολιτική,* που συγκροτήθηκε από το Τμήμα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών του ΕΜΠ, δημοσίευσε την «Ολοκληρωμένη μελέτη ενεργειακού και οικονομικού σχεδιασμού για την Κρήτη». Σύμφωνα με

[i] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, *Οικογενειακοί Προϋπολογισμοί, Στοιχεία 1998-99,* Στατιστική Πληθυσμού και Αγοράς Εργασίας, Αθήνα, 2003.

[ii] Stathis Damianakos, "Amitié et Pouvoir dans un village épirote", στο: Stathis Damianakos, Marie-Élisabeth Handman, Julian Pitt-Rivers, Georges Ravis-Giordani, *Les amis et les autres, Mélanges en l' honneur de John Peristiany, Brothers and others, Essays in Honour of John Peristiany,* Centre National de Recherches Sociales (EKKE), Athènes, 1995, σ. 56

αυτήν, στο νομό Χανίων και Λασιθίου το 100% των νοικοκυριών είχε ηλεκτρικό ρεύμα, ενώ στο νομό Ρεθύμνου το 98,1% των νοικοκυριών, και στο νομό Ηρακλείου το 99,2%. Ηλεκτρικό ψυγείο υπήρχε στο 92,5% των νοικοκυριών της Κρήτης, και τηλεόραση στο 81,8%. Το 39,3% των νοικοκυριών είχαν έγχρωμη τηλεόραση: τα περισσότερα (43,9%) στο νομό Ηρακλείου, και τα λιγότερα (24,7%) στο νομό Λασιθίου.

Το 14% των νοικοκυριών της Κρήτης διέθεταν βίντεο, αλλά μόνο το 8,1% στο Λασίθι. Στερεοφωνικό συγκρότημα διέθεταν το 0,7% των κρητικών νοικοκυριών, πλυντήριο ρούχων το 53,7%, και πλυντήριο πιάτων το 3,6%. Το αυτοκίνητο είχε φτάσει στο 36,5% των νοικοκυριών του νησιού, αλλά μόνο στο 25% των νοικοκυριών του Ρεθύμνου, και στο 29% του Λασιθίου.[i]

7.8. Συνθήκες στέγασης

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, το χαμηλό βιοτικό επίπεδο των κατοίκων της χώρας αντικατοπτρίζεται, καταρχάς, στις συνθήκες στέγασης, ακόμη και στα ίδια τ' αστικά κέντρα που αποτέλεσαν πόλους συγκέντρωσης των αγροτικών πληθυσμών. Μια έρευνα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών,[ii] που η διεξαγωγή της ξεκίνησε το 1984, αποκάλυπτε πλήθος ελλείψεις βασικών αγαθών και ανέσεων του θεωρούμενου σύγχρονου νοικοκυριού.

Αν και αφορούσε αστικά κέντρα, το ενδιαφέρον που παρουσίαζε η έρευνα είχε σχέση με την αγροτική προέλευση μεγάλου μέρους του δείγματος, αλλά και την καθημερινή ζωή του, που για αρκετά νοικοκυριά ήταν απομακρυσμένη από τα αστικά πρότυπα. Για τους σκοπούς της έρευνας οι τύποι κατοικίας είχαν διαιρεθεί σε εννιά, τυπικές για την περίοδο, κατηγορίες:

- Παλιά, μικρή μονοκατοικία με σημαντικά προβλήματα (9,6% του δείγματος). Μεγάλο μέρος από αυτές ήταν αυθαίρετες.
- Γκαρσονιέρα ή υπόγειο διαμέρισμα πολυκατοικίας (8,7% του δείγματος).

[i] *Δελτίο Πανελλήνιου Συλλόγου Διπλωματούχων Μηχανολόγων Ηλεκτρολόγων,* αρ. 213, Αύγουστος ΄89.
[ii] Αναστασία Κουβέλη, *Στεγαστικές συνθήκες στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, Τυπολογία κατοικίας,* Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1995.

- Μοντέρνο διαμέρισμα σε καινούρια πολυκατοικία με πυλωτή, σε προάστιο (7,8%).
- Μονοκατοικία ή διπλοκατοικία σε συνοικία (14,6%).
- Διαμέρισμα σε τυπική πολυκατοικία (21,8%).
- Άνετη μονοκατοικία ή διπλοκατοικία σε προάστιο ή επαρχιακή πόλη (10,5%).
- Μικρό διαμέρισμα σε προβληματική πολυκατοικία (14,1%).
- Ιδιαιτέρως προβληματική, παλιά, μικρή μονοκατοικία (3,7%). Μεγάλο μέρος τους αυθαίρετες.
- Άνετο διαμέρισμα σε σύγχρονη πολυκατοικία (9,1%).[i]

Το βασικό συμπέρασμα που συνάγουμε, μελετώντας τα δεδομένα της έρευνας, είναι ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1980, αν και είχε ολοκληρωθεί η υποδομή για τον εξηλεκτρισμό της χώρας, πολλά αστικά νοικοκυριά στερούνταν στοιχειώδεις ευκολίες. Ο πρώτος τύπος κατοικίας, δηλαδή *η παλιά, μικρή μονοκατοικία,* διέθετε συνήθως μια σόμπα πετρελαίου (66,7%) ως κύριο τρόπο θέρμανσης. Νοικοκυριά στεγασμένα σε τέτοιες μονοκατοικίες αρκετές φορές στερούνταν κεντρική αποχέτευση (38,5%), ενώ δεν διέθεταν έγχρωμη τηλεόραση (64,9%), ούτε πλυντήριο πιάτων (97,8%). Μερικά από αυτά (14,8%) δεν διέθεταν ούτε θερμοσίφωνα.[ii]

Κάπως διαφορετική ήταν η εικόνα στις *γκαρσονιέρες* ή τα *υπόγεια διαμερίσματα πολυκατοικιών*. Οι κατοικίες της κατηγορίας αυτής (δεύτερος τύπος) διέθεταν καλοριφέρ σε ποσοστό 68,7%, ενώ μόνο το 10,7% των κατοικιών αυτών θερμαίνονταν κυρίως με ηλεκτρικές συσκευές θέρμανσης. Ένα μικρό ποσοστό (12,6%) χρησιμοποιούσαν τη σόμπα πετρελαίου ως βασική πηγή θέρμανσης. Το 38,9% από τις κατοικίες αυτές στερούνταν ηλεκτρικής κουζίνας ή κουζίνας γκαζιού.[iii] Ο τρίτος τύπος ήταν *μοντέρνα διαμερίσματα σε καινούργιες πολυκατοικίες* με πυλωτή σε προάστιο. Οι κατοικίες αυτές διέθεταν στην πλειοψηφία τους καλοριφέρ (86,1%), αλλά και πλυντήριο πιάτων (31,5%), αυτοκίνητο (75,9%), έγχρωμη τηλεόραση (72,7%)

[i] Αναστασία Κουβέλη, *Στεγαστικές συνθήκες στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, Τυπολογία κατοικίας,* Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1995, σσ. 27-28.
[ii] ο.π., σσ. 68-69.
[iii] ο.π., σσ. 83-84.

και πλυντήριο ρούχων (93,4%).[i] Ο τέταρτος τύπος, δηλαδή η *μονοκατοικία* ή *διπλοκατοικία σε συνοικία* περιλάμβανε αρκετά σπίτια που χρησιμοποιούσαν τη σόμπα πετρελαίου ως βασικό θερμαντικό μέσο (35,3%). Ένα μικρότερο ποσοστό (7,4%) εξυπηρετούνταν από σόμπες υγραερίου. Οι περισσότερες κατοικίες του ίδιου τύπου, αν και δεν διέθεταν πλυντήριο πιάτων (96,6%), είχαν θερμοσίφωνα (99,2%) και ηλεκτρική κουζίνα ή κουζίνα γκαζιού (97%).[ii]

Ο πέμπτος τύπος περιλάμβανε *διαμερίσματα σε τυπικές πολυκατοικίες*. Οι κατοικίες αυτού του τύπου συνήθως διέθεταν καλοριφέρ (81,9%), σχεδόν όλες θερμοσίφωνα (99,7%), και εσωτερικό WC (100%).[iii] Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία για τον έκτο τύπο κατοικιών που διέκριναν και μελέτησαν οι συντάκτες της έρευνας, δηλαδή για την *άνετη μονοκατοικία* ή *διπλοκατοικία σε προάστιο* ή *επαρχιακή πόλη.* Το 98,4% των κατοικιών αυτού του τύπου διέθεταν ηλεκτρική κουζίνα ή κουζίνα γκαζιού. Επίσης, οι κατοικίες του έκτου τύπου διέθεταν λουτρό (99,8%) και πλυντήριο ρούχων (91,9%).[iv] Συμπεραίνουμε, έτσι, ότι σε πολλές επαρχιακές πόλεις και προάστια ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός είχε κάνει σημαντικά βήματα κατά τη δεκαετία του 1980.

Ωστόσο, οι ελλείψεις φαίνονταν σε ζητήματα όπως η αποχέτευση, όπου το 28,4% των άνετων μονοκατοικιών ή διπλοκατοικιών σε επαρχιακή πόλη ή προάστιο (έκτος τύπος) στερούνταν κεντρικής αποχέτευσης. Πιο αφανής παρέμενε η αίσθηση της υποβάθμισης του βιοτικού επιπέδου σε προβληματικές πολυκατοικίες.

Ο έβδομος τύπος των κατοικιών που διέκρινε η ίδια έρευνα[v] ήταν *μικρά διαμερίσματα σε προβληματικές πολυκατοικίες,* που διέθεταν πάντως καλοριφέρ (77%), έγχρωμη τηλεόραση (69,6%), πλυντήριο ρούχων (90,1%) και ηλεκτρική κουζίνα ή κουζίνα γκαζιού (98,8%). Τα στοιχεία αυτά τεκμηριώνουν ισχυρότερα το βαθμό διείσδυσης των αστικοποιητικών τεχνολογιών στις λαϊκές γειτονιές, αλλά δεν πείθουν ότι είχε ολοκληρωθεί η διαδικασία του εκσυγχρονισμού.

---

[i] Αναστασία Κουβέλη, *Στεγαστικές συνθήκες στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, Τυπολογία κατοικίας,* Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1995, σσ. 171-72.
[ii] ο.π., σσ. 218-19.
[iii] ο.π., σσ. 263-64.
[iv] ο.π., σσ. 317-18.
[v] ο.π., σσ. 378-79.

Στην πραγματικότητα, υπήρχαν πολλές κατοικίες όπου η τεχνολογική πρόοδος δεν είχε φτάσει ποτέ: Ο όγδοος τύπος κατοικίας που μελετήθηκε ήταν η *ιδιαιτέρως προβληματική, παλιά, μικρή μονοκατοικία,* συνήθως αυθαίρετο κτίσμα. Στην κατηγορία αυτή συνήθως το λουτρό απουσίαζε (78,5%), και ούτε θερμοσίφωνας υπήρχε (67,7%), ούτε πλυντήριο ρούχων (66,7%), ούτε έγχρωμη τηλεόραση (85,6%), ούτε αυτοκίνητο (87,7%), ούτε ηλεκτρική κουζίνα ή κουζίνα γκαζιού (41,5%), ούτε τηλέφωνο (52,3%). Οι κατοικίες του τύπου αυτού μερικές φορές δεν διέθεταν άδεια οικοδομής (29,7%), συχνά δεν είχαν κεντρική αποχέτευση (48,7%), και σε ποσοστό 35,4% εξυπηρετούνταν από εξωτερικό WC.[i]

Ο ένατος και τελευταίος τύπος κατοικίας που διέκριναν οι συντάκτες της έρευνας ήταν το *άνετο διαμέρισμα σε σύγχρονη πολυκατοικία.* Τα σπίτια αυτά διέθεταν όλα, ανεξαιρέτως, λουτρό (100%), και επίσης είχαν περίπου όλα ηλεκτρική κουζίνα ή κουζίνα γκαζιού (99%), θερμοσίφωνα (99,8%) και πλυντήριο ρούχων (90,6%). Τα περισσότερα είχαν καλοριφέρ (73,5%) και έγχρωμη τηλεόραση (69,1%), και ορισμένα διέθεταν επίσης πλυντήριο πιάτων (19%) και βίντε0 (26,3%).[ii]

Η ερευνητική εργασία της Αναστασίας Κουβέλη συνεχίστηκε και κατέληξε δύο χρόνια μετά στην έκδοση ενός δεύτερου βιβλίου με θέμα τη σχέση των συνθηκών στέγασης με τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες.[iii] Η ερευνήτρια διέκρινε 8 τύπους νοικοκυριών:

- Ζευγάρι συνταξιούχων.
- Οικογένεια υψηλόμισθου με ανώτατη εκπαίδευση.
- Νέος εργαζόμενος, χαμηλόμισθος.
- Γυναικείο νοικοκυριό με απασχόληση τα οικιακά.
- Οικογένεια εργάτη και υπαλλήλου.
- Οικογένεια αυτοαπασχολούμενου.
- Φοιτητές.
- Ηλικιωμένες, μοναχικές γυναίκες.

[i] Αναστασία Κουβέλη, *Κοινωνικοοικονομικές ανισότητες στον τομέα της στέγασης. Μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας. Τυπολογία νοικοκυριών*, σσ. 419-20.
[ii] ο.π., σσ. 465-66.
[iii] ο.π., 1997.

Οι παραπάνω κατηγορίες μελετήθηκαν για τις ανάγκες της έρευνας *Κατοικία και Οικοδομικές Επιχειρήσεις στην Ελλάδα* που ανέλαβε το ΕΚΚΕ το Μάρτιο του 1984. Σύμφωνα με τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν οι δαπάνες για ηλεκτρικό ρεύμα σημείωναν σημαντικές αποκλίσεις ανάλογα με τον τύπο νοικοκυριού. Τα περισσότερα νοικοκυριά που είχαν πολύ χαμηλή (ως 2.000 δρχ.) δαπάνη για ηλεκτρισμό περιλάμβαναν *ηλικιωμένες, μοναχικές γυναίκες* (69), *ζευγάρια συνταξιούχων* (61), *χαμηλόμισθους νέους εργαζόμενους* (47), κλπ.:

Δαπάνη Ηλεκτρικού	**Α΄ τύπος**	**Β΄ τύπος**	**Γ΄ τύπος**	**Δ΄ τύπος**	**Ε΄ τύπος**	**Στ΄ τύπος**	**Ζ΄ τύπος**	**Η΄ τύπος**	**Σύνολο**
Πολύ χαμηλή (ως 2.000 δρχ.)	61	7	47	43	28	11	32	69	298
Χαμηλή (2.001-3.000 δρχ.)	131	12	89	65	52	25	53	79	506
Μεσαία (3.001-5.000 δρχ.)	328	93	150	181	325	137	34	71	1.319
Υψηλή (5.001-8.000 δρχ.)	348	295	65	232	763	337	10	19	2.069
Πολύ υψηλή (άνω των 8.000)	147	220	17	96	282	231	1	6	1.000
Μη δηλώσαντες	14	8	9	7	18	6	10	2	74
Σύνολο	1.029	635	377	624	1.468	747	140	246	5.266

Αριθμός νοικοκυριών και επίπεδο δαπάνης ηλεκτρικού ρεύματος σε τιμές 1986/87

8. ΕΤΕΡΟΙ ΔΕΙΚΤΕΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ ΖΩΗΣ

8.1. Άτλας Κοινωνικών Υπηρεσιών

Η ιδέα του Άτλαντα των Κοινωνικών Υπηρεσιών προέκυψε κατά τη δημιουργία των *Υπουργείου Πρόνοιας*, που μετέπειτα ονομάστηκε *Υπουργείο Κοινωνικών Υπηρεσιών,* και από την επακόλουθη ενοποίηση των διάσπαρτων προηγουμένως σε πολλά υπουργεία κοινωνικών υπηρεσιών πρόνοιας, υγείας, και κοινωνικής ασφάλειας.[i] Από την καταγραφή των κοινωνικών υπηρεσιών, που ξεκίνησε από το 1968 και μετά, συντάχθηκε, όχι μόνο ο Άτλας, αλλά και οι ετήσιοι *Κοινωνικοί Προϋπολογισμοί* της χώρας.

Γύρω στις αρχές του 1970 είχαν καταγραφεί, σε όλη την έκταση της Ελλάδας, περίπου 1.543 υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας (737 προσχολικής ηλικίας, 676 σχολικής και μετασχολικής ηλικίας, 130 γεροντικής ηλικίας και αναπήρων), και 3.339 υπηρεσίες υγείας και κοινωνικής ασφάλειας (852 θεραπευτήρια, 1.839 ιατρεία και άλλοι φορείς υγείας, 648 γραφεία ασφαλιστικών οργανισμών).

Τα αποτελέσματα της περιθωριοποίησης της υπαίθρου, αλλά και της συγκέντρωσης των περισσότερων κοινωνικών υπηρεσιών στ' αστικά κέντρα, φανερώνονταν από τον αριθμό των υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας για τη γεροντική ηλικία, αφού σε όλη τη Θράκη υπήρχαν μόνο τρεις, στην Χαλκιδική, την Καβάλα, την Πέλλα, το Κιλκίς καμία υπηρεσία για τη γεροντική ηλικία, ενώ στο νομό Θεσσαλονίκης υπήρχαν 10. Εξάλλου, καμία υπηρεσία κοινωνικής πρόνοιας για τη γεροντική ηλικία δεν υπήρχε στους νομούς Καρδίτσας, Ευρυτανίας, και Κορινθίας, σύμφωνα με τον Άτλαντα του 1972. Στο νομό Αττικής υπήρχαν 33 υπηρεσίες του είδους αυτού, στο νομό Αχαΐας 8, στο νομό Λέσβου 7, στο νομό Κυκλάδων 6, στο νομό Πειραιώς 5, στο νομό Δωδεκανήσων 5, κλπ.[ii]

[i] Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών και Υπουργείον Κοινωνικών Υπηρεσιών, *Άτλας Κοινωνικών Υπηρεσιών, Ευρετήριον Στατιστικών και Χαρτών,* Αθήναι, 1972, σ. 5.
[ii] ο.π., σ. 8.

Στον Άτλαντα βρίσκουμε χρήσιμες πληροφορίες για τα θεραπευτήρια που λειτουργούσαν τότε ανά την Ελλάδα. Από τα 852 θεραπευτήρια, τα 173 βρίσκονταν στην Αθήνα. Τα 608 θεραπευτήρια ήταν ιδιωτικά, και τα 34 ελέγχονταν από νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου.

Νόμος	Θεραπευτήρια				Ιατρεία	Κέντρα Υγείας	Αγροτ. Ιατρεία	Άλλοι φορείς	Ασφαλ/κοί φορείς	
	ΝΠΔΔ	ΝΠΙΔ	Ιδιωτικά	Σύνολο					ΙΚΑ	Λοιποί
Έβρου	6	-	5	11	-	1	32	-	4	5
Ξάνθης	3	-	8	11	-	1	17	-	1	2
Ροδόπης	1	-	3	4	-	1	22	-	1	4
Σερρών	5	-	9	14	-	1	54	-	4	7
Δράμας	3	-	11	14	-	1	24	-	1	4
Καβάλας	2	1	15	18	-	1	29	-	5	8
Θεσ/νίκης	12	4	42	58	33	15	40	4	10	27
Χαλκιδικής	3	-	-	3	-	-	23	-	6	2
Πέλλας	4	-	6	10	-	2	34	-	3	4
Κιλκίς	2	-	-	2	-	-	28	-	2	2
Ημαθίας	3	-	5	8	-	1	20	-	3	5
Φλώρινας	2	-	3	5	-	1	21	-	2	3
Καστοριάς	1	-	2	3	-	1	14	-	1	2
Γρεβενών	2	-	2	4	-	1	19	-	1	1
Κοζάνης	4	-	5	9	-	2	39	-	3	6
Πιερίας	1	-	7	8	-	1	20	-	2	3
Κέρκυρας	4	-	7	11	-	1	26	-	1	5
Θεσπρωτίας	3	-	-	3	-	-	19	-	3	1
Ιωαννίνων	3	1	18	22	-	1	51	-	2	8
Πρέβεζας	1	-	3	4	-	2	14	-	1	2
Άρτας	1	-	8	9	-	1	24	-	1	3
Τρικάλων	3	-	12	15	-	2	39	-	2	3
Καρδίτσας	1	-	6	7	-	1	45	-	4	3
Λάρισας	4	-	26	30	3	1	46	1	6	9
Μαγνησίας	4	1	21	26	3	1	36	1	4	6
Εύβοιας	6	-	12	18	-	2	44	-	8	8
Αττικής	24	16	133	173	99	26	9	7	39	159
Πειραιώς	5	2	39	46	29	6	10	1	7	17
Φθιώτιδας	2	-	13	15	-	1	41	-	2	5
Φωκίδας	2	-	3	5	-	1	20	-	1	3
Βοιωτίας	2	-	14	16	-	2	33	-	4	5
Λευκάδας	1	-	1	2	-	1	7	-	1	2
Αιτωλ/νίας	10	-	13	23	-	3	55	-	5	7
Ευρυτανίας	3	-	-	3	-	1	20	-	1	1
Κεφαλληνίας	3	2	-	5	-	1	13	-	2	3
Ζακύνθου	1	-	-	1	-	1	8	-	1	2
Ηλείας	5	-	10	15	-	1	44	-	4	7
Αχαΐας	7	-	30	37	5	1	40	-	3	10
Αρκαδίας	7	-	8	15	-	-	43	-	3	6

Κορινθίας	3	-	7	10	-	1	37	-	3	5
Αργολίδας	2	-	5	7	-	2	19	-	3	5
Μεσσηνίας	5	3	13	21	-	1	56	-	7	9
Λακωνίας	5	-	9	14	-	-	41	-	2	4
Χανίων	5	-	15	20	-	1	36	-	2	7
Ρεθύμνης	3	-	8	11	-	1	21	-	1	6
Ηρακλείου	8	-	29	37	5	2	44	-	2	9
Λασιθίου	4	-	1	5	-	-	21	-	4	7
Δωδεκανήσων	5	1	4	10	-	1	42	-	6	11
Κυκλάδων	7	-	1	8	-	1	42	-	9	6
Λέσβου	3	1	11	15	-	1	36	-	7	9
Σάμου	2	1	-	3	-	1	17	-	2	2
Χίου	2	1	5	8	-	1	13	-	1	5
Σύνολο	**210**	**34**	**608**	**852**	**177**	**100**	**1.548**	**14**	**203**	**445**

Σημαντικές παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν αναφορικά με την ανάλυση των δεδομένων στο χώρο των θεραπευτηρίων, αλλά και για τον διαπιστωμένα χαμηλό αριθμό των ιατρείων σε όλη την χώρα, την περιορισμένη ανάπτυξη των κέντρων υγείας γύρω από αστικά κέντρα, τη σημαντική εξάπλωση των αγροτικών ιατρείων, και, τέλος, για την πληθώρα ασφαλιστικών γραφείων, διαφόρων φορέων ή ιδιωτικών επιχειρήσεων, που εμφανίζονταν ότι λειτουργούσαν, ήδη από τότε, παράλληλα με το ΙΚΑ.[i]

8.1.1. Διαφορές μεταξύ αγροτικών νομών

Το πιο ενδιαφέρον χαρακτηριστικό του Άτλαντα του 1972 είναι η παρουσία στατιστικών στοιχείων για κάθε χωριό που διέθετε εγκατεστημένες κοινωνικές υπηρεσίες πρόνοιας, υγείας και κοινωνικής ασφάλειας. Οι πίνακες για τις κοινωνικές υπηρεσίες πρόνοιας περιλάμβαναν βρεφοκομεία, βρεφικούς και παιδικούς σταθμούς, ορφανοτροφεία, παιδουπόλεις, οικοτροφεία, παιδικές στέγες, οικοκυρικές σχολές, πρεβαντόρια, ειδικές εστίες, παιδικές εξοχές, γηροκομεία, άσυλα ανιάτων, ιδρύματα προστασίας κινητικών αναπήρων, ιδρύματα προστασίας διανοητικώς αναπήρων, ιδρύματα προστασίας κωφαλάλων, ιδρύματα προστασίας τυφλών, κ.α.

[i] Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών και Υπουργείον Κοινωνικών Υπηρεσιών, *Άτλας Κοινωνικών Υπηρεσιών, Ευρετήριον Στατιστικών και Χαρτών*, Αθήναι, 1972, σ. 9.

Όλες αυτές οι κοινωνικές υπηρεσίες εμφάνιζαν μια διασπορά σε διάφορους οικισμούς, αλλά υπήρχε μια ισχυρή τάση οι υπηρεσίες να συγκεντρώνονται μέσα και γύρω στα αστικά κέντρα, και στις κωμοπόλεις. Για παράδειγμα, από τις 57 καταμετρημένες υπηρεσίες στο νομό Θεσσαλονίκης, οι 23 βρίσκονταν στο δήμο της Θεσσαλονίκης, και 5 στη Σταυρούπολη, 4 στην Καλαμαριά, 4 στις Συκιές, 2 στην Πολίχνη, 1 στη Νεάπολη, 1 στο Δενδροπόταμο, 1 στον Εύοσμο, 1 στους Αμπελόκηπους, 2 στο Πανόραμα, 1 στο Ωραιόκαστρο, 1 στο Κρυονέρι.[i]

Συνολικά, τα 46 από τα 57 καταστήματα κοινωνικών υπηρεσιών ήταν εγκατεστημένα στο πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης. Άλλες 6 κοινωνικές υπηρεσίες βρίσκονταν σε χωριά που βρίσκονται σε κοντινά χωριά γύρω από τη Θεσσαλονίκη (Νέα Μηχανιώνα, Αγία Τριάδα, Χορτιάτης, Νεοχωρούδα, Πεντάλοφος, Σίνδος). Κατά συνέπεια, το 91,22% των κοινωνικών υπηρεσιών του νομού Θεσσαλονίκης ήταν συγκεντρωμένες σε μια ακτίνα 10-15 χιλιομέτρων γύρω από το αστικό κέντρο.

Μια κάπως αντίθετη εικόνα εμφανίζεται σε πολλούς νομούς της περιφέρειας, όπως στο νομό Χαλκιδικής, όπου υπήρχε μια ισομερής κατανομή των 28 καταστημάτων κοινωνικών υπηρεσιών, αφού αυτά φιλοξενούνταν σε 10 διαφορετικούς οικισμούς, αλλά μόνο 3 κοινωνικές υπηρεσίες βρίσκονταν στον Πολύγυρο και την Αρναία που είναι τα μεγαλύτερα πληθυσμιακά κέντρα της Χαλκιδικής, ενώ ισάριθμες υπηρεσίες (3) υπήρχαν και στη Σάρτη, το Μεταγκίτσι, τον Ταξιάρχη, το Γεροπλάτανο, το Γομάτι, στα Πετροκέρασα, και τη Δουμπιά.

Την ίδια εικόνα αποκέντρωσης παρουσιάζει η διασπορά των κοινωνικών υπηρεσιών στους πιο πολλούς καθαρά αγροτικούς νομούς, όπως στο νομό Πέλλας, όπου από τις συνολικά 71 κοινωνικές υπηρεσίες που είχαν εγκατασταθεί στο νομό, μόνο 3 βρίσκονταν στην Έδεσσα, 2 στα Γιαννιτσά, 1 στην Αριδαία. Πολύ πιο ενισχυμένη ήταν η αποκέντρωση των κοινωνικών υπηρεσιών στο νομό Φλώρινας, όπου εμφανιζόταν επίσης ένας συγκριτικά μεγάλος αριθμός κοινωνικών υπηρεσιών πρόνοιας. Από τα 102 καταστήματα κοινωνικών υπηρεσιών που ήταν διασπαρμένα σε όλο το νομό Φλώρινας,

[i] Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών και Υπουργείον Κοινωνικών Υπηρεσιών, Άτλας Κοινωνικών Υπηρεσιών, Ευρετήριον Στατιστικών και Χαρτών, Αθήναι, 1972, σσ. 17-18.

μόνο 7 βρίσκονταν στην πόλη της Φλώρινας, και 1 στο ημιαστικό Αμύνταιο.[i] Μια άλλη ιδιομορφία παρουσίαζαν οι νομοί Καβάλας, Ημαθίας, Πιερίας, όπου οι κοινωνικές υπηρεσίες πρόνοιας που εμφανίζονταν εγκατεστημένες ήταν συγκριτικά αρκετά λιγότερες από τους νομούς Πέλλας, Χαλκιδικής, Φλώρινας, Καστοριάς, Γρεβενών, και γενικά από το μέσο όρο της πλειοψηφίας των αγροτικών νομών της Μακεδονίας.

Σε όλη την Ημαθία υπήρχαν μόνο 12 καταστήματα κοινωνικών υπηρεσιών, τα 5 από τα οποία στην πόλη της Βέροιας, και τα 3 στη Νάουσα. Αντίστοιχα, στο νομό Καβάλας υπήρχαν μόνο 11 κοινωνικές υπηρεσίες, οι 5 από τις οποίες βρίσκονταν στην πόλη της Καβάλας, οι 2 στην Χρυσούπολη, και η 1 στην Ελευθερούπολη. Αλλά και στην Πιερία υπήρχαν μόνο 9 καταστήματα κοινωνικών υπηρεσιών, συγκεντρωμένα όλα σε αστικά ή ημιαστικά κέντρα: στην Κατερίνη (4), στο Αιγίνιο (2), στον Κολινδρό (1), και στο Λιτόχωρο (2).

Με τη μελέτη της διασποράς των κοινωνικών υπηρεσιών στην αγροτική Μακεδονία διαπιστώσαμε μια οξεία αντίθεση ανάμεσα:

- σε μια ομάδα νομών (Φλώρινας, Κοζάνης [91], Γρεβενών [47], Σερρών [78], Καστοριάς [55], Δράμας [54], Πέλλας, Κιλκίς [54]) που είχαν ευάριθμες κοινωνικές υπηρεσίες και παρουσίαζαν επίσης μιαν αποκεντρωμένη ανάπτυξη των υπηρεσιών πρόνοιας, σε πολλά ή αρκετά χωριά του κάθε νομού, και
- σε μια άλλη μικρότερη ομάδα νομών που είχαν ελάχιστες κοινωνικές υπηρεσίες πρόνοιας (Πιερίας, Ημαθίας, Καβάλας), ενώ φαίνεται ότι εμφάνιζαν και μια τάση συγκεντροποίησης των υπηρεσιών πρόνοιας στα αστικά ή ημιαστικά κέντρα.

Η ίδια διαίρεση επαναλαμβανόταν σε μεγάλη έκταση σχεδόν σε όλους τους αγροτικούς νομούς της χώρας, με τη μόνη διαφορά ότι, εκτός αγροτικής Μακεδονίας, ήταν ελάχιστοι οι νόμοι που εμφάνιζαν, σύμφωνα με τον Άτλαντα Κοινωνικών Υπηρεσιών του 1972, ευάριθμες κοινωνικές υπηρεσίες, και αποκεντρωμένες ταυτόχρονα: Ο νομός Έβρου που φιλοξενούσε 83 καταστήματα πρόνοιας, ο νομός Θεσπρωτίας που φιλοξενούσε 34

[i] Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών και Υπουργείον Κοινωνικών Υπηρεσιών, Άτλας Κοινωνικών Υπηρεσιών, Ευρετήριον Στατιστικών και Χαρτών, σ. 14.

καταστήματα πρόνοιας, και ο νομός Ιωαννίνων με 83 κοινωνικές υπηρεσίες πρόνοιας. Η μεγάλη πλειοψηφία των αγροτικών νομών της Ελλάδας, εκτός Μακεδονίας, στερούνταν στις αρχές της δεκαετίας του 1970 ικανοποιητικών κοινωνικών υπηρεσιών πρόνοιας: Πρέβεζας (15), Τρικάλων (12), Άρτας (8), Καρδίτσας (8), Λάρισας (16), Μαγνησίας (18), Εύβοιας (13), Βοιωτίας (9), Φωκίδας (8), Φθιώτιδας (11), Αιτωλοακαρνανίας (28), Ευρυτανίας (12), Ηλείας (15), Αχαΐας (27), Κορινθίας (8), Αργολίδας (6), Αρκαδίας (13), Μεσσηνίας (22), Λακωνίας (8). Μια ανάλογη εικόνα παρουσίαζαν όλοι οι νησιωτικοί νομοί, με οριακά παραδείγματα το νομό Λευκάδας, με 2 καταστήματα πρόνοιας, τους νομούς Σάμου (4), Ζακύνθου (7), τους νομούς Χανίων (13) και Ηρακλείου (19), Κυκλάδων (22), κ.α.

8.1.2. Υγεία και κοινωνική ασφάλιση

Ο τρόπος ζωής του λαού της υπαίθρου άλλαξε ριζικά από την αποκεντρωμένη ανάπτυξη των υπηρεσιών υγείας και κοινωνικής ασφάλειας. Η ιατρική τεχνολογία ήταν μια από τις πρώτες νέες ηλεκτρικές τεχνολογίες που έφτασε στην Ελλάδα, όταν άρχισαν να εκσυγχρονίζονται και να απλώνονται σε όλη την επικράτεια τα δημόσια θεραπευτήρια, καθώς και οι ιδιωτικές κλινικές (κυρίως στα μεγαλύτερα αστικά ή ημιαστικά κέντρα).

Στον τομέα της ιατρικής τεχνολογίας, σημαντική παρουσία είχε το εργοστάσιο κατασκευής ειδών νοσοκομειακού εξοπλισμού «Κρόνος», που μεταφέρθηκε το 1935 στην Αθήνα (από τη Θεσσαλονίκη), και είχε εφοδιάσει με κλίβανους, χειρουργικές τράπεζες, κλπ., τα οχυρά, τα ορεινά χειρουργεία και τα πλωτά νοσοκομεία κατά τον πόλεμο του 1940.[i] Από το 1952, και μετά, ενισχυμένο από το σχέδιο Μάρσαλ, το εργοστάσιο «Κρόνος» εφοδίαζε νοσοκομεία της πρωτεύουσας αλλά και της επαρχίας, όπως το νοσοκομείο Άγιος Ανδρέας της Πάτρας, το Κρατικό Νοσοκομείο Κορίνθου και όλων σχεδόν των άλλων πόλεων. Τα είδη που παρήγαγε ήταν τράπεζες χειρουργικές, τράπεζες (ορθοπεδικές, ακτινολογικές, πνευμονοθώρακα και πλευρεκτομών, μαιευτικές, γυναικολογικές, ουρολογικές, νεκροτομών),

[i] Φ. Κωνσταντινίδης, «Ένας περίπατος στο Νοσηλευτικόν Ίδρυμα Μ.Τ.Σ. που οδηγεί σε μια πρότυπη ελληνική βιομηχανία», *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, 23ος τόμος (1956), σσ. 244-249.

κλίβανους αποστείρωσης, ηλεκτρικές συσκευές απόσταξης και αποστείρωσης ύδατος και παρασκευής φυσιολογικού ορού, ηλεκτρικούς βραστήρες εργαλείων, κυτία αποστείρωσης γαζών, και άλλα πολλά.[i]

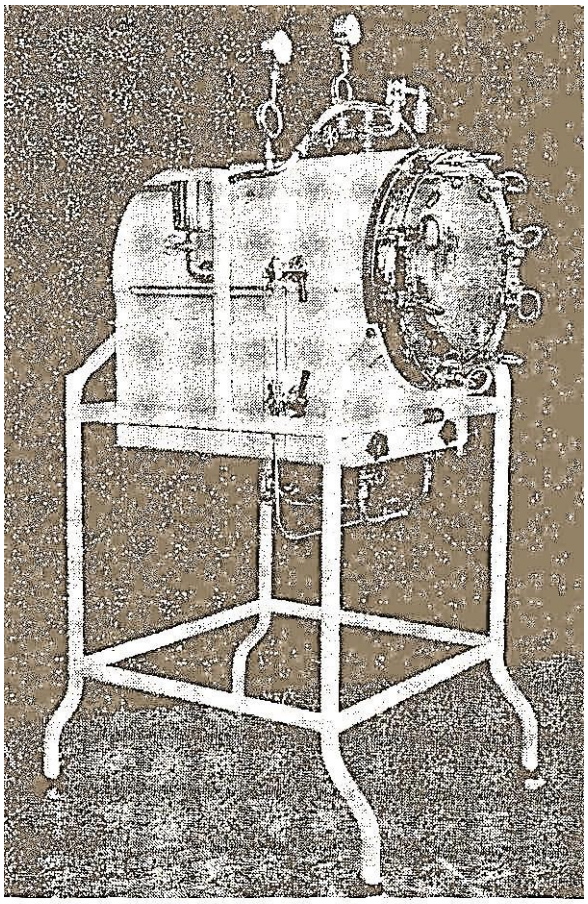

ΟΡΙΖΟΝΤΙΟΣ ΚΛΙΒΑΝΟΣ ΑΠΟΣΤΕΙΡΩΣΕΩΣ ΕΠΙ ΜΕΤΑΛΛΙΝΗΣ ΒΑΣΕΩΣ ΑΡΙΣΤΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΥ «ΚΡΟΝΟΣ»

Στα πρώτα βήματά του, ο εκσυγχρονισμός των υπηρεσιών υγείας και κοινωνικής ασφάλειας, δεν πραγματοποιήθηκε μέσα από ενιαία και ολοκληρωμένα σχέδια, αλλά προχώρησε αργά, αφήνοντας ορατά κενά στον χώρο της υπαίθρου (δύσκολο να καλυφθούν δίχως το αυτοκίνητο), και μακροχρόνιες ελλείψεις νοσηλευτικού προσωπικού και ιατρικού τεχνολογικού εξοπλισμού. Βλέπουμε δηλαδή να επιβεβαιώνεται η ρήση του Στάθη Δαμιανάκου για τον ιδιάζοντα χαρακτήρα υπαγωγής της «αγροτικότητας» σε μια εξωτερική εξουσία, για το «πρωτείο του πολιτικού κριτηρίου» με βάση το οποίο σχεδιάστηκε μια αργή ανάπτυξη των υπηρεσιών υγείας στην ύπαιθρο.

[i] Φ. Κωνσταντινίδης, «Ένας περίπατος στο Νοσηλευτικόν Ίδρυμα Μ.Τ.Σ. που οδηγεί σε μια πρότυπη ελληνική βιομηχανία», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 23ος τόμος (1956), σσ. 248.

Στην πρωτεύουσα της αγροτικής Λέσβου, στην πόλη της Μυτιλήνης, καταγραφόταν, σύμφωνα με τον Άτλαντα του 1972, μια μεγάλη συγκέντρωση ιδιωτικών θεραπευτηρίων (11). Στην ίδια πόλη όμως υπήρχε μόνο ένα δημόσιο θεραπευτήριο, όπως επίσης στην Αγιάσο, στα ορεινά νότια του νησιού. Στην Αγιάσο υπήρχε κι ένα δεύτερο θεραπευτήριο που ήταν Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου. Η δυτική και βόρεια Λέσβος διέθετε μόνο αγροτικά ιατρεία. Στη Λήμνο το μοναδικό θεραπευτήριο ήταν δημόσιο και βρισκόταν στην πρωτεύουσα του νησιού, τη Μύρινα. Υπήρχαν επίσης 5 αγροτικά ιατρεία.

Στη Χίο, στην πρωτεύουσα του νησιού, υπήρχαν 5 ιδιωτικά θεραπευτήρια, καθώς επίσης 1 δημόσιο, και 1 Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου. Ένα δημόσιο θεραπευτήριο υπήρχε και στο Βολισσό.

Στο νομό Ηρακλείου υπήρχε μια ακόμη μεγαλύτερη συγκέντρωση ιδιωτικών θεραπευτηρίων (29), και, 2 δημόσια θεραπευτήρια. Διεσπαρμένα στον Άνω Βιάνο, στο Αρκαλοχώριο, στον Ζαρό, στο Καστέλλι, στις Μοίρες και στον Χάρακα υπήρχαν 6 ακόμα δημόσια θεραπευτήρια, κ.λπ.

9. ΑΓΡΟΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

9.1. Χρυσός Ευελπίδης

Σε μια μεσοπολεμική μονογραφία του ο Χρ. Ευελπίδης παρατηρούσε ότι «στη Ρουμανία, τη Βουλγαρία, τη Σερβία, την Ελλάδα» το κράτος, για κοινωνικούς και οικονομικούς λόγους, έχει παρέμβει για να ρυθμίσει τα ζητήματα της ιδιοκτησίας της γης.[i] Η διαδικασία της αγροτικής μεταρρύθμισης προωθήθηκε σταδιακά στην Ελλάδα με τις «επαναστατικές» διαδικασίες του 1909, του 1917 και του 1923.

Το 1917 η «επαναστατική κυβέρνηση» της Θεσσαλονίκης αποφάσιζε τη διανομή της γης στους φτωχούς γεωργούς. Μετά το μοίρασμά της, η γη έπρεπε να επαρκέσει για τη διατροφή της κάθε οικογένειας. Η διανομή πρόβλεπε την υποχρεωτική συμμετοχή στους αγροτικούς συνεταιρισμούς, την απαλλοτρίωση από το κράτος του μεγαλύτερου μέρους των μεγάλων ιδιοκτησιών, και την προστασία της μικρής ιδιοκτησίας από το κράτος «διά του αναπαλλοτριώτου και αδιανεμήτου αυτής».

Το 1923 ο Χρ. Ευελπίδης δημοσίευε το τρίτομο έργο του: *Σύστημα Ελληνικής Αγροτικής Παραγωγής*.[ii] Για να τεκμηριώσει την ανάγκη μιας αγροτικής πολιτικής ο Ευελπίδης παρατηρούσε ότι τα τρία τέταρτα του πληθυσμού της χώρας ήταν τότε ακόμα αγρότες, ενώ η βάση «της εθνικής μας οικονομίας και της οικονομικής ζωής του τόπου μας είνε η γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή». Σύμφωνα με τα στοιχεία του Ευελπίδη, «η ετησία εθνική πρόσοδος ανήλθε το 1920 εις δραχ. 4.200 εκατομμύρια. Εξ αυτών τα καθαρώς γεωργικά προϊόντα αντιπροσωπεύουν δραχ. 1.969.476.100», δηλαδή το 46,89% του συνολικής ετήσιας προσόδου, ενώ τα κτηνοτροφικά αντιπροσώπευαν 839.590.100 δρχ., δηλαδή το 19,99% της συνολικής ετήσιας προσόδου.

[i] C. Evelpidis (Docteur en Droit, Ingénieur Agricole), *La Réforme Agraire en Grèce,* Athènes, 1926.
[ii] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - … Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* Πανεπιστήμιο Κρήτης - Ανέμη - Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών, http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/f/2/metadata-bb4fa891c0c59c8b8f65a6f657dd88fa_1269259328.tkl

Αυτό σήμαινε ότι το σύνολο της αξίας της αγροτικής παραγωγής ανερχόταν στα 2.865.892.200 δραχμές, δηλαδή αποτελούσε το 68,23% της συνολικής ετήσιας προσόδου.[i] Ταυτόχρονα, η εξαγωγή γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων αποτελούσε «τον σπουδαιότερον παράγοντα του εμπορικού μας ισοζυγίου», δηλαδή το 76% του συνόλου των εξαγωγών, υπερβαίνοντας σε αξία τις εισαγωγές γεωργοκτηνοτροφικών ειδών (που αποτελούσαν το 31% του συνόλου των εισαγωγών) και αποδεικνύοντας τον γεωργικό χαρακτήρα της χώρας μας.

Ο Ευελπίδης διαπίστωνε ότι τα αστικά συμφέροντα υπερίσχυαν στην πολιτική κι είχαν ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση κομμάτων και προγραμμάτων που ενσωμάτωναν «και ολίγην πρόχειρον αγροτικήν πολιτικήν, όπως κυρίως υφαρπάσωσι τας αγροτικάς ψήφους». Την επομένη όμως των εκλογών λησμονούσαν τους αγρότες, γιατί αγνοούσαν τα μέσα τη γεωργικής ανάπτυξης και έτειναν να υποστηρίζουν τη γεωργία αλλά όχι τον γεωργό. Ωστόσο, όπως αναγνώριζε ο συγγραφέας, «η ανάπτυξις της εγγείου παραγωγής μας αποτελεί την μόνην ελπίδα της οικονομικής μας σωτηρίας», γιατί θα επιτρέψει τη βιομηχανική ανάπτυξη με τις πρώτες ύλες που θα της προσφέρει, αλλά και την ανάπτυξη της ναυτιλίας, του εμπορίου κλπ.[ii]

Ο Ευελπίδης απέρριπτε την εγωιστική πολιτική κι επαναδιατύπωνε τη γνωστή σοσιαλιστική αρχή: «Ότι έκαστος πρέπει να εισφέρη εις την κοινωνίαν αναλόγως των δυνάμεών του και να λαμβάνη αναλόγως προς τας ανάγκας του διά των προσπαθειών όλων και διά των προσπαθειών εκάστου».

Μολαταύτα, ο συγγραφέας διαφωνούσε με τον ιστορικό υλισμό, αρνούμενος ότι η αγροτική μεταρρύθμιση είναι απόρροια οικονομικών, και μόνο, συνθηκών: «Αντιθέτως, εκ του πολέμου, διά της αυξήσεως της τιμής των γεωργικών προϊόντων, η θέσις του αγρότου, έστω και ακτήμονος, μάλλον εβελτιώθη».[iii] Έτσι, αν και η τελειοποίηση της μηχανικής καλλιέργειας προωθήθηκε ιστορικά από τις μεγάλες ιδιοκτησίες,

> *η εκ του πολεμικού όμως σάλου και της ανατροπής των κοινωνικών αξιών δημιουργηθείσα ψυχολογική κατάστασις,*

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών*, σ. 12.
[ii] ο.π., σσ. 18-19.
[iii] ο.π., σ. 21.

επέβαλε την ενίσχυσιν της μικροϊδιοκτησίας και την διανομήν της γης εις τους καλλιεργητάς της.[i]

Το ζήτημα της ιδιοκτησίας αποτελούσε ξεχωριστό κεφάλαιο του βιβλίου του Ευελπίδη. Παίρνοντας ως τεκμήριο τον Πλάτωνα,[ii] ο συγγραφέας επεσήμαινε τα αποτελέσματα της συγκέντρωσης της πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας στα χέρια των αρχηγών των φυλών, οι οποίοι «σφετερισθέντες ολίγον κατ' ολίγον, με την ανάπτυξιν του ατομισμού, την κοινήν γην ως ατομικήν των ιδιοκτησίαν, εθέσπισαν προς προστασίαν των συμφερόντων, το ιερόν και απαραβίαστον της ιδιοκτησίας, το οποίον, έπαυσεν αυστηρώς, ευθύς ως ούτοι κατέπεσαν εις την κοινήν συνείδησιν».[iii]

Ούτε ο χριστιανισμός, ούτε ο μουσουλμανισμός υποστήριξαν την ατομική ιδιοκτησία της γης, υπονομεύοντας τις αξιώσεις περί ιερότητας της ιδιοκτησίας. Η ιδιοκτησία δεν είναι θεσμός φυσικός, και, σύμφωνα με τον Μοντεσκιέ, είναι «θεσμός ιστορικός», μεταβλητός ανάλογα με τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες.[iv] Γι' αυτό, η μόνη ρεαλιστική δικαιολόγηση της ιδιοκτησίας θα ήταν δυνατή να υπάρξει αποκλειστικά μέσα από τη θεωρία της κοινωνικής σκοπιμότητας, όπως σημείωνε ο Ευελπίδης.[v] Πραγματικά, τα σύγχρονα Κράτη αναγνωρίζουν και υποστηρίζουν το δικαίωμα της κυριότητας της γης, «κυρίως διότι τούτο είνε εις την σημερινήν Κοινωνίαν το ελατήριον της καλλιτέρας καλλιεργείας της γης και της αυξήσεως της παραγωγής».

Ο σφετερισμός και ο διαμοιρασμός της γης, που άρχισε στη ρωμαϊκή εποχή (ζευγηλατεία), εντάθηκε με την παρακμή κυρίως της βυζαντινής εξουσίας, «οπότε οι διάφοροι Άρχοντες, εντεταλμένοι κυρίως την είσπραξιν των φόρων», προώθησαν διαδικασίες καταμερισμού της γης, παράλληλες προς το δυτικό τιμαριωτισμό. Λίγο πριν την τουρκική κατάκτηση το μεγαλύτερο τμήμα της γης, κυρίως οι πεδινές χώρες ανήκαν είτε στα Δεσποτάτα και το Βυζάντιο, είτε στους Άρχοντες, είτε στην Εκκλησία, ιδίως στις Μονές. Τη γη εκείνη την καλλιεργούσαν δουλοπάροικοι.

---

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* ο.π.
[ii] Πλάτων, *Νόμοι,* η', 842 και εξής.
[iii] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* Πανεπιστήμιο Κρήτης - Ανέμη - Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών, http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/f/2/metadata-bb4fa891c0c59c8b8f65a6f657dd88fa_1269259328.tkl, σ. 21.
[iv] Montesquieu, *Esprit des Lois,* XXVI.
[v] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* Πανεπιστήμιο Κρήτης - Ανέμη - Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών, σσ. 21-22.

> *Τους φεύγοντας παροίκους επανέφερον οι Δεσπόται εις τα κτήματα αυτών διοικητικώς και άνευ διατυπώσεων, διότι ήσαν καταγεγραμμένοι εις το κτηματολόγιον και εις τους τίτλους ενός εκάστου κτήματος ονομαστί, ομού μετά των αγρών, αμπέλων, βοσκών και λοιπών συστατικών του κτήματος. Οι πάροικοι συνεπωλούντο μετά του κτήματος, δεν επωλούντο όμως άνευ τούτου, όπως οι δούλοι.*[i]

Οι φόροι πίεζαν τόσο τους ελεύθερους γεωργούς των ορεινών περιοχών, όσο και τους δουλοπάροικους.[ii] Απαλλαγμένοι από τη φορολογία ήταν μόνο οι δουλεύοντες στις Μονές και οι προνομιούχοι ιδιώτες (χρυσοβουλάτοι και εξκουσάτοι).

Το μεγαλύτερο μέρος της υπαίθρου υποτάχθηκε εκούσια στους Τούρκους, οι οποίοι με τη σειρά τους είχαν σεβασθεί την υπάρχουσα κατάσταση, ειδικά τις αγροτικές μικροϊδιοκτησίες, οι οποίες «επεκυρώθησαν εις χείρας των κατόχων αυτών, ως υποδημόσιαι γαίαι (εραζί μιριέ), ήτοι μετά περιορισμού της επ' αυτών κυριότητος, συνισταμένου εις την πληρωμήν διπλού φόρου δεκάτης».[iii] Ιδιοκτήτης όμως των γαιών του Βυζαντίου και των Αρχόντων είχε γίνει πλέον ο ίδιος ο Σουλτάνος, ο οποίος τις παραχωρούσε συνήθως ως τιμάρια (μουλκ) σε διάφορους Τούρκους μπέηδες που διακρίνονταν στον πόλεμο. Αν και ο τουρκικός νόμος δεν αναγνώριζε τη δουλοπαροικία, ωστόσο, οι σπαχήδες, ενδιαφερόμενοι για την απόδοση των φόρων, απαγόρευαν την εγκατάλειψη των κτημάτων, ενώ κατάφερναν σταδιακά να γίνουν οι ίδιοι ιδιοκτήτες μερικών γαιών που ανήκαν σε χρεωμένους αγρότες.

Για ν' αποφεύγουν τις πιέσεις και την βαρειά φορολογία πολλοί αφιέρωναν τα κτήματά τους στις Μονές, κρατώντας «μόνον την ωφέλιμον επ' αυτών κυριότητα (είδος εμφυτεύσεως), ούτω δε κυρίως εδημιουργήθησαν τα απέραντα παρ' ημίν Μοναστηριακά κτήματα». Με την απελευθέρωση, όπως παρατηρούσε ο Ευελπίδης, η Ελληνική Πολιτεία δεν αναγνώρισε τη διαφορά μεταξύ δημοσίων, υποδημοσίων και περιορισμένης κυριότητας γαιών. Η

---

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,*, σ. 24.

[ii] Αγγαρεία, παραγγαρεία, ψωμοζημία, χοιροδεκατία, κατάθεση μητάτων, δόση εξωτύπων, δόση γεωμόρου, μελισσονόμιο, διανομή δουκικής και καπετανικής, ωφέλεια Καστροκτησίας, απαιτήσεις πλωίμων, δόση οινοελαίου, φόρος κομερκίου, παρθενοφθορία, πενταμιδεία, απαίτηση νομίθρου, κλπ.

[iii] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* Πανεπιστήμιο Κρήτης - Ανέμη - Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών, http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/f/2/metadata-bb4fa891c0c59c8b8f65a6f657dd88fa_1269259328.tkl, σ. 24.

κατάσταση αυτή επέτεινε την οικονομική και κοινωνική δουλεία των κολλήγων και των ακτημόνων καλλιεργητών.

> *Μόνον το 1917, εις τα Νέας χώρας, το Κράτος διεφύλαξε τα δικαιώματα αυτού, αναγνωρίζον όμως ως κυριότητα την εξουσίαν επί των υποδημοσίων γαιών.*[i]

Η Πολιτεία σύμφωνα με τον Ευελπίδη ήταν «πάντοτε υποχείριος των γαιοκτημόνων (τσιφλικιούχων) πολιτευομένων». Μέχρι το 1834 το ελληνικό κράτος είχε ως αρχή τη μη εκποίηση των εθνικών γαιών. Από το 1834 μέχρι το 1871 άρχισε να παραχωρεί εθνικές γαίες για ν' αποζημιώσει τους αγωνιστές της Επανάστασης, που δεν μπορούσε να τους αποζημιώσει με άλλο τρόπο. Από το 1871 και εντεύθεν το κράτος ακολούθησε πολιτική καταμερισμού της γης στους καλλιεργητές, κυρίως όμως όχι για λόγους παραγωγικούς ή κοινωνικούς. «Αλλά πρωτίστως επειδή δεν ήτο εις θέσιν να διαφυλάξη αυτάς από τας καταπατήσεις».[ii]

Οι σοσιαλιστικές ιδέες που υποστήριξε στη νιότη του ο Ευελπίδης εκδηλώνονταν με τον πιο ρηξικέλευθο τρόπο στην κριτική του για το νόμο 1072 Α΄, Β΄, Δ΄ και Ε΄ του έτους 1917 που είχε εισηγηθεί ο Υπουργός Α. Μιχαλακόπουλος, μέλος της «επαναστατικής κυβέρνησης» της Θεσσαλονίκης: «Το κύριον αυτού σφάλμα υπήρξεν ο σεβασμός προς τους συνταγματικούς φραγμούς (του άρθρου 17), οίτινες επέβαλλον σωρείαν ατελευτήτων διατυπώσεων και η μη επαναστατικώ δικαίω διανομή της γης εις τους καλλιεργητάς της, άνευ των περιοριστικών τούτων διατυπώσεων».[iii] Οι απαλλοτριώσεις αναβάλλονταν όμως λόγω της κυβερνητικής εναλλαγής. Έτσι, σύμφωνα με τον απολογισμό του Ευελπίδη, από το 1917 μέχρι τέλους 1992, είχαν συνολικά απαλλοτριωθεί μόνο 68 αγροκτήματα από τα 832 που είχαν κηρυχθεί απαλλοτριωτέα. Τα 52 στη Θεσσαλία και από 7 στην Αττικοβοιωτία και τη Μακεδονία.[iv]

Η διεισδυτική κριτική του Ευελπίδη κατέκρινε ακόμα το ισχύον, κατά το 1923, νομοθετικό διάταγμα διότι «καθιεροί μίαν βάσιν κατακριτέαν ηθικώς, κοινωνικώς και παραγωγικώς: την προνομιακήν υπέρ των κολλήγων

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών*,, σ. 26.
[ii] ο.π., σ. 27.
[iii] ο.π., σ. 29.
[iv] ο.π., σ. 30.

απαλλοτρίωσιν των υπ' αυτών καλλιεργουμένων εκτάσεων». Οι ιδιοκτήτες όμως που άφηναν ακαλλιέργητη τη γη τους ή εκδίωκαν τους κολλήγους τους μπορούσαν ν' αποφύγουν την απαλλοτρίωση. Εξάλλου ο νόμος ευνοούσε μεροληπτικά τους εν ενεργεία κολλήγους, παραγκωνίζοντας τους παρακεντέδες, τους εκδιωχθέντες, τους ατυχήσαντες ή επιστρατευμένους κολλήγους. Είχε έτσι δημιουργηθεί μια άδικη κατάσταση, όπου οι τσιφλικάδες προσπαθούσαν να διώξουν ή απέφευγαν να προσλάβουν κολλήγους.

9.1.1. Φυσικές συνθήκες της αγροτικής παραγωγής

Το 1942 δημοσιεύτηκε ο δεύτερος τόμος του έργου του Χρυσού Ευελπίδη *Θεωρία και πράξις Αγροτικής Πολιτικής και Οικονομίας.* Το θέμα του τόμου ήταν *Αι φυσικαί συνθήκαι της γεωργικής παραγωγής και η βελτίωσίς των*. Τα επιμέρους κεφάλαια που μελετούσε ο συγγραφέας ήταν η «Γεωγραφία και μορφολογία», το «Κλίμα», «Το έδαφος και η βελτίωσίς του», «Ο υδατικός παράγων» και «Το βιολογικό περιβάλλον».[i]

Η αφετηρία του βιβλίου ήταν η διαπίστωση ότι το περιβάλλον έχει πολύ μεγάλη επίδραση στην κτηνοτροφία και τη γεωργία. Το σύνολο των κλιματικών, βιοτικών και υδρολογικών συνθηκών ενός τόπου ονομάζεται συνήθως *οικολογία,* παρατηρούσε ο καθηγητής, ασκώντας αμέσως κριτική στη χρήση της λέξης «οίκος», η οποία δεν περιγραφεί το φυσικό χαρακτήρα των συνθηκών, εφόσον είναι μια λέξη που σημαίνει ένα ανθρώπινο «τέχνημα».

Ένα παράδειγμα της επίδρασης του περιβάλλοντος στην αγροτική παραγωγή αποτελεί το γεγονός ότι ο αριθμός των εκτρεφόμενων ζώων μιας περιφέρειας εξαρτάται κυρίως από την παραγόμενη τροφή στην ίδια περιφέρεια, και μάλιστα εξαρτάται όχι από το ανώτατο, αλλά από το κατώτατο όριο τροφής που μπορεί να δώσει, όπως είχε διακρίνει ο Κραπότκιν, στον οποίο παραπέμπει ο Ευελπίδης.[ii] Πραγματικά, τόσο η δημιουργία τεχνητού περιβάλλοντος όσο και η χρησιμοποίηση αυτοφυούς βλάστησης είναι

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Θεωρία και πράξις Αγροτικής Πολιτικής και Οικονομίας, τόμος Β΄: Αι φυσικαί συνθήκαι της γεωργικής παραγωγής και η βελτίωσίς των,* εκδόσεις Αργύρης Παπαζήσης, 1942 (Πάντειο, Βιβλιοθήκη Γ. Σ. Σημίτη).
[ii] P. Kropotkine, *L' Entr'aide, un facteur de l'évolution,* IX, 74.

απαραίτητες προϋποθέσεις, όπως - στην εποχή που έγραφε ο Ευελπίδης - είχε δείξει η αποτυχία χοιροτροφικών ή πτηνοτροφικών επιχειρήσεων γύρω από την Αθήνα, οι οποίες βασίζονταν «μόνον εις την έξωθεν αγοράν των εις αυτάς αναγκαιουσών τροφών».[i] Η διαφορική επίδραση του περιβάλλοντος αποδεικνύεται και στα δάση, τα οποία φτάνουν μόλις τα 8-10 μέτρα ύψος στην Πάρνηθα και τον Κιθαιρώνα, ενώ τα «εξ ελάτης δάση» του Παναιτωλικού «είναι πυκνά, θαλερά και έχουν ύψος μέχρι 25-30 μέτρων». Συστάδες πεύκων ύψους 28 μ. συναντούμε επίσης στην Ηλεία, την Βορειοανατολική Εύβοια, τη Θάσο, τη Σάμο κλπ. αλλά όχι στην Αθήνα ή την Αττική. «Διά τούτο», συνέχιζε ο συγγραφέας, «εξηκονταετείς συστάδες χαλεπίου πεύκης δύνανται ν' αποδώσουν μέσην περίτροπον αύξησιν του ξύλου 10 κ.μ. εις Κεχρεάς Ευβοίας κατ' έτος και εκτάριον, ενώ δίδουν μόνον 0,5 έως 1 κ.μ. περίπου πολλαχού της ξηράς Αττικής».[ii]

Η αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το περιβάλλον διαφαίνεται πιο καθαρά στα φαινόμενα της διάβρωσης. Ο Ευελπίδης παρατηρούσε ότι τόσο στην Παλιά Ελλάδα όσο και στη Μακεδονία η εκχέρσωση των κλιτειών (πλαγιών) παρασύρει το στρώμα του εδάφους εντός ολίγων ετών, με αποτέλεσμα να έρχεται στην επιφάνεια το άγονο υπέδαφος. Πάντως, «οι σλαυόφωνοι μωαμεθανοί της Ροδόπης (Πομάκοι) διαφυλάττουν ορθώς τα εις τις πλαγιές της δάση», όπως επίσης, πολλοί αγρότες τηρούσαν παλιότερα τον κανόνα της χρήσης των πλαγιών μόνον ως βοσκές (μπαΐρια).

Σε πολλές λοφώδεις εκτάσεις οι κάτοικοι έχουν διαμορφώσει το έδαφος κατά βαθμίδες χωρίς τοίχους (Βόχα Κορινθίας, Αμπελάκια Θεσσαλίας, Μαρωνία Σητείας). Αλλού, στους τόπους όπου αφθονούν οι πέτρες, χρησιμοποιούν ξερολιθιές, που ονομάζονται σφενδόνες στην Αιτωλοακαρνανία, πεζούλια στην Αρκαδία, ταράτσες στις Κυκλάδες, σέτια στη Μυτιλήνη, λιθιές στην Κέρκυρα, δέτες στην Κρήτη και δόμοι στην Κύπρο.[iii]

Η ορεινή διαμόρφωση της Ελλάδας, η υψομετρική διαφορά των καλλιεργούμενων εδαφών, η μεταβολή της θερμοκρασίας ανάλογα με το γεωγραφικό πλάτος αποτελούν σημαντικούς παράγοντες που διαφοροποιούν

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Θεωρία και πράξις Αγροτικής Πολιτικής και Οικονομίας, τόμος Β΄: Αι φυσικαί συνθήκαι της γεωργικής παραγωγής και η βελτίωσίς των,* εκδόσεις Αργύρης Παπαζήσης, 1942 (Πάντειο, Βιβλιοθήκη Γ. Σ. Σημίτη), σ. 13.
[ii] ο.π., σ. 14.
[iii] ο.π., σ. 17.

το περιβάλλον. Για παράδειγμα, τα όρη επιτρέπουν το σχηματισμό ή τον φραγμό ρευμάτων αέρος που προκαλούν τοπικές διαφορές με ιδιαίτερη σημασία για τη γεωργία.[i] Σε μερικές περιοχές της Ελλάδας «η σειρά των ορέων αποφράσσουσα την είσοδον των βορείων ανέμων, ανυψώνει την θερμοκρασίαν και πλάττει κλίμα θερμότερον», ή το αντίστροφο. Η θάλασσα κάνει το κλίμα γλυκό, ενώ η γειτνίαση των ορέων διαμορφώνει τραχείς κλιματολογικούς όρους. Το φως, η θερμότητα, οι βροχές, το χαλάζι, το χιόνι, η υγρασία, οι άνεμοι, ο παγετός επηρεάζουν τη γεωργική παραγωγή κάθε φορά και κατά περιφέρειες. Μεγαλύτερη σημασία παρουσιάζουν για τη γεωργία οι εκάστοτε άκροι αριθμοί των μετρήσεων των φαινομένων αυτών. Μια σημαντική φυσική μεταβλητή της γεωργικής παραγωγής είναι οι κατά τόπους βροχές, οι οποίες είχαν μετρηθεί την εποχή της μελέτης του Ευελπίδη ως εξής:

Ομάδες περιοχών	Μέσο Ετήσιο Ύψος Βροχής	Περιφέρειες
Περιοχές ξηρασίας	κάτω των 250 χιλιοστ.	- Νοτιοανατολική Κρήτη (ελάχιστο στην Ιεράπετρα: 207 χιλιοστ.)
Περιοχές ασθενών βροχών	250-500 χιλιοστ.	- Πεδινά κεντρικής Μακεδονίας - Νότια πεδινά Ανατολικής Στερεάς - Πεδινά Ανατολικής Πελοποννήσου - Κυκλάδες - Ανατολική Κρήτη
Περιοχές μέτριων βροχών	500-750 χιλιοστ.	- Κάμπος Θεσσαλίας - Βόρεια πεδινά Ανατολικής Στερεάς - Νησιά βόρειου Αιγαίου - Νότιο άκρο Λακωνίας, Κύθηρα - Δυτική Κρήτη
Περιοχές μεγάλων βροχών	750-1000 χιλιοστ.	- Βόρειες Σποράδες - Ανατολική Εύβοια - Υψηλοί τόποι Θεσσαλίας - Δυτική και κεντρική Πελοπόννησος - μέρος Κεφαλληνίας
Περιοχές πολύ μεγάλων βροχών	1000-2000 χιλιοστ.	- Πολύ υψηλές περιφέρειες της βόρειας Ελλάδας (μέσο ανώτατο στο Μέτσοβο: 1431 χιλιοστ.), της Πελοποννήσου, της Κρήτης - Νησιά Ιονίου

Χρυσός Ευελπίδης, *Θεωρία και πράξις Αγροτικής Πολιτικής και Οικονομίας, τόμος Β΄: Αι φυσικαί συνθήκαι της γεωργικής παραγωγής και η βελτίωσίς των,* εκδόσεις Αργύρης Παπαζήσης, 1942 (Πάντειο, Βιβλιοθήκη Γ. Σ. Σημίτη).

Ο Ευελπίδης παρατηρούσε στη συνέχεια του βιβλίου του ότι οι Έλληνες αγρότες είχαν αρχίσει τότε ν' αντικαθιστούν τη χρήση «τεχνητών νεφών καπνού» για την καταπολέμηση ή το μετριασμό του παγετού, κατασκευάζοντας θερμοκήπια (σέρρες), τα οποία, την ίδια εποχή, είχαν λάβει

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Θεωρία και πράξις Αγροτικής Πολιτικής και Οικονομίας, τόμος Β΄: Αι φυσικαί συνθήκαι της γεωργικής παραγωγής και η βελτίωσίς των,* εκδόσεις Αργύρης Παπαζήσης, 1942 (Πάντειο, Βιβλιοθήκη Γ. Σ. Σημίτη), σ. 20.

πρακτικά μεγάλη έκταση για την παραγωγή σταφυλιών, ανθών και λαχανικών στο Βέλγιο, την Ολλανδία, τη Βόρεια Γαλλία και τη Νότια Αγγλία.[i] Σύμφωνα με το συγγραφέα, η εξάπλωση των θερμοκηπίων στην Ευρώπη είχε προχωρήσει πολύ «διότι έχουν ήδη επί τόπου ευθηνήν καύσιμον ύλην και εξυπηρετούν πολλάς πέριξ αυτών μεγάλας πόλεις και κυρίως μίαν πλουσίαν αγοράν καταναλώσεως, το Λονδίνον».[ii] Αντίθετα, γύρω από την Αθήνα υπήρχαν τότε ελάχιστα θερμοκήπια, ενώ πιο διαδεδομένη ήταν η χρήση φυτωρίων «υελοφράκτων (τζακιών)» ή «απλώς καλυπτομένων υπό ψαθών», τα οποία λειτουργούσαν «άνευ τεχνητής θερμάνσεως», μόνο με τη θερμότητα της κοπριάς, για την παραγωγή πρώιμων φυταρίων (φυντανιών) λαχανικών και καπνού. Το χειμώνα, πάντως, στη Μακεδονία, χρησιμοποιούνταν τεχνητά θερμαινόμενοι θάλαμοι για τον εμβολιασμό και το ριζοβόλημα των αμερικάνικων αμπελιών.

Στην Ελλάδα τα έξοδα εγκατάστασης των θερμοκηπίων είναι πολύ μεγαλύτερα, εξαιτίας της μεγάλης διαφοράς των πρώτων υλών (υλών, σιδήρου, μηχανών), καθώς επίσης και τα έξοδα συντήρησης (άνθρακας, λιπάσματα), μολονότι οι ημέρες θέρμανσης θα είναι φυσικά λιγότερες.

9.1.2. Το σημαινόμενο «επανάσταση»

Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι η διανομή της γης στους Έλληνες κολλήγους προωθήθηκε περίπου ταυτόχρονα με την κατάργηση της μεγάλης ατομικής ιδιοκτησίας της γης στην ΕΣΣΔ. Η πολιτειακή μεταβολή που είχε επέλθει με την εγκαθίδρυση δικτατορίας στην Ελλάδα, αμέσως μετά τη μικρασιατική καταστροφή, θεωρήθηκε από τον υποστηρικτή της Χρυσό Ευελπίδη ως «Επανάσταση». Το σημαντικότερο μέτρο κοινωνικής πολιτικής της στρατιωτικής δικτατορίας του 1922 ήταν η αγροτική μεταρρύθμιση. Όπως παρατηρούσε ο Ευελπίδης, σε πολλές αγροτικές χώρες τρία μέσα «ετέθησαν εις εφαρμογήν προς παραχώρησιν γαιών εις τους καλλιεργητάς των.

1) Η χορήγησις εις αυτούς μακροπροθέσμων τοκοχρεωλυτικών δανείων, προς ελευθέραν αγοράν αγρών.

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Θεωρία και πράξις Αγροτικής Πολιτικής και Οικονομίας, τόμος Β΄: Αι φυσικαί συνθήκαι της γεωργικής παραγωγής και η βελτίωσίς των,* εκδόσεις Αργύρης Παπαζήσης, 1942 (Πάντειο, Βιβλιοθήκη Γ. Σ. Σημίτη), σ. 22.
[ii] ο.π., σσ. 23-24.

2) Η παραχώρησις δημοσίων, κοινοτικών και εκκλησιαστικών εκτάσεων.
3) Η αναγκαστική απαλλοτρίωσις ή και δήμευσις ιδιωτικών αγροκτημάτων».[i]

Στον Ευελπίδη βρίσκουμε επίσης μια συνοπτική περιγραφή της κατάστασης της έγγειας ιδιοκτησίας στις ευρωπαϊκές χώρες, την εποχή του μεσοπολέμου, και μια επισκόπηση της αγροτικής νομοθεσίας τους. Η Βρετανία είναι «η κλασσική χώρα της μεγάλης ιδιοκτησίας», εξαιτίας της κατοχής των ελεύθερων εκτάσεων από λίγους αριστοκράτες, της διαιώνισης του φεουδαρχικού συστήματος ιδιοκτησίας, του προνομίου της κληρονομικής διαδοχής μόνο από τον πρωτότοκο και του αδιανέμητου της έγγειας ιδιοκτησίας. «Το ήμισυ της Αγγλίας και Ουαλλίας ανήκει εις 4.500 άτομα, το ήμισυ της Ιρλανδίας εις 744 και το ήμισυ της Σκωτίας εις 70 άτομα».[ii] Το κράτος μερίμνησε για πρώτη φορά για τη μικρή ιδιοκτησία στην Αγγλία και την Ιρλανδία το 1908, δίνοντας στα τοπικά συμβούλια το δικαίωμα της αγοράς ή της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης γαιών.

Στη Γαλλία νόμοι του 20ου αιώνα πρόβλεπαν την χορήγηση δανείων για την αγορά αγροτικών μικροϊδιοκτησίων, την αποκατάσταση τραυματιών, ασθενών και χηρών πολέμου και την αγορά αγροτικών ιδιοκτησιών από νομούς και κοινότητες «προς τεμαχισμόν και διανομήν αυτών προς σχηματισμόν μικροϊδιοκτησιών». Επίσης, η ίδρυση μικροϊδιοκτησιών ευνοήθηκε από το 1886 και μετά στη Γερμανία.

Στη Γερμανία επίσης είχαν αρχίσει μεταπολεμικά να ψηφίζονται νόμοι που αφαιρούσαν την ιδιοκτησία απ' όσους αγρότες δεν καλλιεργούσαν τη γη τους, ενώ στην Ιταλία ψηφίστηκε το 1919 διάταγμα που επέτρεπε στους γεωργούς την κατάληψη ακαλλιέργητων ή κακώς καλλιεργούμενων κτημάτων. Αλλά και στην Τσεχοσλοβακία, την ίδια χρονιά (1919), αποφασίστηκε κτήματα άνω των 1500 καλλιεργήσιμων στρεμμάτων, ή άνω των 2500 συνολικά στρεμμάτων, να περιέρχονται στην κατοχή του κράτους.[iii] Επίσης, όπως επεσήμαινε ο

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* Πανεπιστήμιο Κρήτης - Ανέμη - Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών, http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/f/2/metadata-bb4fa891c0c59c8b8f65a6f657dd88fa_1269259328.tkl, σ. 38.
[ii] ο.π., σ. 39.
[iii] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* Πανεπιστήμιο Κρήτης - Ανέμη - Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών, http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/f/2/metadata-bb4fa891c0c59c8b8f65a6f657dd88fa_1269259328.tkl, σσ. 42-43.

Ευελπίδης, στην Παλαιά Σερβία, το Μαυροβούνιο και τη Δαλματία επικρατούσε η μικρή ιδιοκτησία. Στη Βοσνία είχε αρχίσει ήδη «επί της Αυστριακής κατοχής η αγορά από τους Τούρκους μπέηδες των μεγάλων ιδιοκτησιών και η διανομή αυτών εις τους καλλιεργητάς των (Κμετ)». Αντίθετα, στις πρώην Αυστριακές χώρες η μεγάλη ιδιοκτησία κάλυπτε εκτενείς γαίες.[i] Με νόμο του 1919 αποφασίστηκε όμως η αναγκαστική απαλλοτρίωση όλων των μεγάλων ιδιοκτησιών του Βασιλείου των Σέρβων, των Κροατών και των Σλοβένων.

Το 1864 είχε καταργηθεί η δουλοπαροικία στη Ρουμανία και οι κολλήγοι απέκτησαν γη αντίστοιχη του αριθμού των βοδιών τους. Το 1920 νόμος στη Ρουμανία έθετε σαν στόχο να αποκτήσει κάθε καλλιεργητής τουλάχιστον 50 στρέμματα, ενώ στη Βουλγαρία νόμοι του 1921-22 περιόριζαν το δικαίωμα της έγγειας ιδιοκτησίας στα 300 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης ανά οικογένεια. Η αποκατάσταση των ακτημόνων προωθήθηκε με νόμους και στην Πολωνία το 1919-20. Ανάλογοι νόμοι προωθούνταν τον ίδιο καιρό και στις τρεις βαλτικές δημοκρατίες.

Όπως σημειώνει ο Ευελπίδης, όταν η Αικατερίνη Β΄ της Ρωσίας είχε προσπαθήσει να επιβάλλει στους Κοζάκους των Ουραλίων την ατομική ιδιοκτησία, «ούτοι επανεστάτησαν, διότι αύτη αντέκειτο εις τα περί της κοινοκτημοσύνης παραδόσεις των».[ii] Στη Ρωσία η δουλοπαροικία είχε καταργηθεί το 1861, οπότε και διανεμήθηκε στους χωρικούς «μέρος της ιδιοκτησίας των μεγιστάνων, επί αδρά εννοείται πληρωμή». Αργότερα, το 1906, το κράτος είχε προσπαθήσει να κατανείμει τη συνιδιοκτησία των χωρικών (μιρ), «αλλά προσέκρουσεν εις την άρνησιν των χωρικών».

Με το Διάταγμα της 26 Οκτωβρίου / 8 Νοεμβρίου 1917 η «Μπολσεβικική κυβέρνησις» κατάργησε τη μεγάλη ιδιοκτησία της γης, χωρίς αποζημίωση, θέτοντάς την στη διάθεση «των κατά τόπους αγροτικών Επιτροπών και σοβιέτ. Ρητώς εξηρέθησαν της δημεύσεως αι γαίαι των χωρικών». Τον επόμενο χρόνο (1918) ψηφίστηκε νόμος που παραχωρούσε τη δημευθείσα γη σε όσους αυτοπροσώπως την καλλιεργούσαν, χωρίς να έχουν όμως δικαίωμα μεταβίβασής της. Ο ίδιος νόμος ευνοούσε τους κομμουνιστικούς

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* ο.π., σ. 44.
[ii] ο.π., σ. 52.

συνεταιρισμούς των αγροτών και τις μεγάλες κρατικές εκμεταλλεύσεις. Έτσι, το 1919 υπήρχαν στη Ρωσία 10.282 συνεταιρικές εκμεταλλεύσεις, 1710 κομμούνες και 35 κρατικές πρότυπες εκμεταλλεύσεις, οι οποίες αυξάνονταν συνεχώς τα επόμενα χρόνια. Τον Απρίλιο του 1921 το κράτος αναγνώρισε «την αποκλειστικήν κάρπωσιν (δηλ. είδος μειωμένης ιδιοκτησίας)».[i]

9.1.3. «Η εργασία βάσις της ιδιοκτησίας της γης» (Χρ. Ευελπίδης)

Σύμφωνα με τον Χρυσό Ευελπίδη, η κοινοκτημοσύνη της γης, ή η περιοδική διανομή της εθνικοποιημένης γης (μιρ), ή «η δήμευσις του εγγείου υπερτιμήματος», είναι οι κύριοι τρόποι με τους οποίους επιχειρήθηκε ιστορικά η αποτροπή της συγκέντρωσης της γης στα χέρια λίγων, και μάλιστα μη καλλιεργητών.[ii] Ο Έλληνας αγροτολόγος υποστήριζε πάντως ότι «η ατομική ιδιοκτησία της γης είνε επιβεβλημένη», με βάση τις κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις και κοινωνικές συνθήκες. Αλλά δεν συμφωνούσε με τη συγκέντρωση της γης, και γι' αυτό πρότεινε την καθιέρωση «της εργασίας, ως βάσεως της ιδιοκτησίας της γης, ως έπραξεν εν Βουλγαρία ο Νόμος Σταμπολίνσκυ: Ουδείς να έχη το δικαίωμα ιδιοκτησίας της γης, εάν δεν είνε αυτός ούτος καλλιεργητής».[iii]

Ταυτόχρονα, ο Ευελπίδης υποστήριζε σθεναρά την επιτάχυνση της αγροτικής μεταρρύθμισης, γράφοντας ότι «πρέπει να ληφθούν μέτρα σύντονα και αποφασιστικά διά την τωρινήν λύσιν του ζητήματος των τσιφλικίων. Αυτά, πρέπει βεβαίως ν' απαλλοτριωθούν αναγκαστικώς, αμέσως και συγχρόνως καθ' όλον το Κράτος και να δοθούν, άνευ πολλών διατυπώσεων, εις τους αγρότας». Το μέσο που προέκρινε ο καθηγητής ήταν «η άμεσος παραχώρησις αυτών εις συνεταιρισμούς γεωργών, καλλιεργητών μεν όπου υπάρχουν τοιούτοι, προσφύγων δε όπου δεν υπάρχουν».[iv]

---

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* Πανεπιστήμιο Κρήτης - Ανέμη - Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών, http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/f/2/metadata-bb4fa891c0c59c8b8f65a6f657dd88fa_1269259328.tkl, σσ. 50-51.

[ii] ο.π., σσ. 51-52.

[iii] ο.π., σ. 52.

[iv] ο.π.

Παράλληλα, ο Ευελπίδης ζητούσε την κατάργηση, χωρίς αποζημίωση, των τελευταίων υπολειμμάτων των τιμαρίων, που μικρά τμήματά τους υπήρχαν ακόμη τότε στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο. Συνιστούσε ακόμη να επιταχυνθεί η κατάργηση του θεσμού των αγροληψιών. Οι επαχθείς αγροληψίες επιβίωναν στα Επτάνησα, κυρίως στη Ζάκυνθο, επειδή δεν επαρκούσαν οι πόροι του ειδικού ταμείου αποζημίωσης των αγροδοτών.[i]

Πρότεινε επίσης ο Χρυσός Ευελπίδης την κατάργηση της εμφυτευτικής σχέσης, που παρουσιαζόταν σ' ελαιώνες και σταφιδαμπέλους της Ολυμπίας, Αιγιαλείας και Κορινθίας, σε αμπέλια της Αττικής και αλλού. Όπως παρατηρήθηκε κατά την μεταπολεμική εποχή, συνεχίζει ο συγγραφέας (το 1923), η καθαρή πρόσοδος του «ψιλού κυρίου» αυξήθηκε αυτόματα, ενώ επιβαρύνθηκε δυσανάλογα ο εμφυτευτής. Ο νόμος του 1922 καθόριζε την αποζημίωση του ιδιοκτήτη, αλλά επιβάρυνε τον εμφυτευτή και με αδικαιολόγητα δικαστικά έξοδα. Τέλος, κυρίως στις επαρχίες Φθιώτιδας και Λοκρίδας απαντούσε το «λεβαδιακό δικαίωμα» ή «δικαίωμα όψεως», που αφορούσε δικαίωμα ιδιοκτησίας της χορτονομής επί ξένων αγρών, και έπρεπε φυσικά κι αυτό να καταργηθεί με αναγκαστική απαλλοτρίωση.

Τα εμπράγματα βάρη των αγροτών δεν σταματούσαν σ' όσα προαναφέραμε. Υπήρχε ακόμη και το ζήτημα των υποθηκών, που βάρυνε «μέγα μέρος» των μικροϊδιοκτησιών, κυρίως στην Πελοπόννησο, εξαιτίας της σταφιδικής κρίσης. «Η υποθήκη καθιστά την μικροϊδιοκτησίαν φαινομενικήν μάλλον. Καθότι πραγματικός κύριος δεν είνε ο φαινόμενος ως τοιούτος, αλλά βεβαίως ο δανειστής…», ο οποίος, όταν η εκμετάλλευση δεν αποδίδει ικανοποιητικά αποτελέσματα, μπορεί να εκδιώξει τον εκμισθωτή.[ii]

Αναφερόμενος στο εμπράγματο βάρος της υποθήκης ο Ευελπίδης ενημερώνει τον αναγνώστη για ρυθμίσεις του προβλήματος, όπως το θεσμό «του ακατασχέτου και αναπαλλοτριώτου (homestead exemption)» που είχε εφαρμοσθεί πρώτα στο Τέξας το 1839, «και επεξετάθη ακολούθως εις όλας τας Ηνωμένας Πολιτείας, πλην τεσσάρων».

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - … Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* ο.π., σσ. 50-51.
[i] ο.π., σσ. 54-55.
[ii] ο.π., σσ. 59-60.

> *Συνίσταται εις την προστασίαν μικράς ιδιοκτησίας, ήτις δεν δύναται ούτε να κατασχεθή αλλά ούτε και να απαλλοτριωθή ή υποθηκευτή άνευ της αδείας της γυναικός και των τέκνων, ή των δικαστηρίων, αν τα τέκνα είναι ανήλικα.*[i]

Μια άλλη μορφή προστασίας της γης από τον τεμαχισμό έχει γερμανική προέλευση και αφορά την καθιέρωση του αδιανέμητου προς όφελος του πρωτότοκου γιου. Οι αγροτικοί νόμοι 1072 και 2052 προσπάθησαν να εφαρμόσουν και στην Ελλάδα αυτές τις ρυθμίσεις για την κληρονομιά, αλλά επέσυραν την οξεία κριτική επιστημόνων, όπως ο Ευελπίδης.

Από την εξέταση των προβλημάτων των εμπράγματων βαρών και του τεμαχισμού της μικροϊδιοκτησίας ο Χρυσός Ευελπίδης συμπέραινε ότι μεγάλη σημασία αποκτά η συνένωση των μικροϊδιοκτησιών. Η έγγειος μικροϊδιοκτησία ήταν κατατετμημένη από τότε σε μικρά τμήματα κείμενα σε απόσταση ωρών μακριά το ένα από το άλλο. Υδρολογικές, κλιματολογικές, εδαφικές συνθήκες προκάλεσαν τον κατατεμαχισμό, κυρίως όμως υπήρξε αποτέλεσμα κληρονομικών δικαιωμάτων. Όπως σημείωνε ο Ευελπίδης, ο κατατεμαχισμός της γης ήταν πολύ μεγαλύτερος στις περιοχές που απέφυγαν την τουρκική κατοχή, όπως τα Επτάνησα, και αρκετά μικρότερος στις επαρχίες που έμειναν πολύ κάτω από τουρκικό ζυγό, όπως η Μακεδονία.

Ο κατατεμαχισμός αφήνει μεγάλο μέρος της γης ακαλλιέργητο, απαιτεί δαπάνη χρόνου για μετακινήσεις, εμποδίζει τη χρήση μηχανημάτων, την εκτέλεση βελτιώσεων, την επίβλεψη των καλλιεργειών και δημιουργεί συχνές προστριβές μεταξύ γειτόνων.

Γι' αυτούς τους λόγους ο Ευελπίδης υποστηρίζει τη συνιδιοκτησία αγρών και βοσκών, αναφερόμενος μάλιστα στην παραδοσιακή πρακτική των χωρικών των Μεσογείων να διαθέτουν το 1/3 των εκτάσεων της συνολικής γης τους για καλλιέργεια, όπου απαγορευόταν η βοσκή, και τα υπόλοιπα 2/3 να τα αφήνουν για αγρανάπαυση και βοσκή. Οι κάτοικοι των Μεσογείων εξέλεγαν μάλιστα Επιτροπή για τη μίσθωση των βοσκών σε ποιμένες, την είσπραξη ενοικίων και τη διάθεσή των γαιών.

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* σ. 60.

Κατ' έθιμον, διά την μονιμοποίησιν των επιτροπών, αρκούσι τα 2/3 των συνιδιοκτητών, έστω και αν το υπόλοιπον 1/3 δεν ηθέλησε να δώση εις αυτούς την εντολήν την οποίαν έδωσαν τα 2/3.[i]

9.1.4. Λιβάδια και δάση

Εξετάζοντας τη νομοθεσία της εποχής του ο Χρυσός Ευελπίδης διαπίστωνε αδικίες σε βάρος των κτηνοτρόφων. Όσοι βοσκοί δεν λάμβαναν γεωργικό κλήρο από την αγροτική μεταρρύθμιση στερούνταν και του δικαιώματος της βοσκής στο κοινό λιβάδι. Εξάλλου, οι κτηνοτρόφοι δεν λάμβαναν σπιθαμή γης, υποχρεωνόμενοι να μετατραπούν σε νομάδες. Τέλος, διώκονταν από τις καλαμιές των απαλλοτριωμένων εκτάσεων οι νομάδες βοσκοί, που στερούνταν ιδίως χειμαδιών.

Γι' αυτό, ο Έλληνας αγροτολόγος πρότεινε καταρχάς την παραχώρηση χειμαδιών για τη μόνιμη εγκατάσταση των νομάδων κτηνοτρόφων. «Εις τα λειβάδια ταύτα θα δυνηθούν τέλος αυτοί οι αιωνίως περιπλανώμενοι και υπό καλύβας εκ κλάδων και τον χειμώνα μετά των οικογενειών των διάγοντες Έλληνες πολίται, να κτίσουν οικήματα διά τας οικογενείας των, να συστήσουν σχολεία προς μόρφωσιν των τέκνων των, να ιδρύσουν τυροκομεία και αποθήκας διά τα προϊόντα των».[ii] Έτσι, όπως έλπιζε ο Ευελπίδης, θα μπορούσαν να ασχοληθούν οι βοσκοί και με τη γεωργία, να πάψουν τη ληστεία, να περιοριστούν οι αγροζημίες, να συμφιλιωθούν με τους γεωργούς, και θα μπορούσε να επιτευχθεί η αναδάσωση μεγάλων ορεινών τμημάτων.

Ακόμη, οι αγροτικές κοινότητες έπρεπε να διαθέτουν επαρκή δασική έκταση για ξύλευση (μπαλταλίκι). Η πυκνότητα όμως των δασών έφτανε τότε μόλις το 12% της έκτασης της χώρας. Ο Ευελπίδης υποστήριζε την αναγκαστική απαλλοτρίωση των ιδιωτικών δασών, γιατί τα προϊόντα τους είναι φυσικά, ανεξάρτητα από το κεφάλαιο ή την εργασία. Επίσης, παρουσιάζουν τα δάση κοινωνικό ενδιαφέρον από την άποψη της δημόσιας υγείας, της

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* Πανεπιστήμιο Κρήτης - Ανέμη - Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών, http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/f/2/metadata-bb4fa891c0c59c8b8f65a6f657dd88fa_1269259328.tkl, σσ. 66.
[ii] ο.π., σ. 69.

υδατογραφίας, κλπ., και προσφέρουν ξυλεία. Η ατομική ιδιοκτησία επιδιώκοντας ταχύ και άμεσο κέρδος, δεν μπορεί να προβεί «εις μακράς διαρκείας και με μικρόν ετήσιον λήμμα εκμετάλλευσιν». Τα περισσότερα ιδιωτικά δάση «ανηρπάγησαν» από τις αγροτικές κοινότητες. Η αυθαίρετη αρπαγή είναι η βάση της ιδιοκτησίας, σύμφωνα με τον Ευελπίδη, και τα δάση πρέπει να περιέλθουν πάλι στις κοινότητες, ενώ όπου δεν υπάρχουν είναι ανάγκη να δημιουργηθούν με τεχνητή ή φυσική αναδάσωση. Τέλος, όσα δάση είναι έξω από τα όρια των κοινοτήτων πρέπει να περιέλθουν στην κυριότητα του κράτους, ενώ την εκμετάλλευσή τους μπορούν ν' αναλάβουν συνεταιρισμοί υλοτόμων και ανθρακοποιών.

9.1.5. Εγγειοβελτιώσεις, συγκοινωνίες και επικοινωνίες

Ο Ευελπίδης πρότεινε ήδη από το 1923 να γίνουν εγγειοβελτιωτικά έργα, όπως ρυθμίσεις της ροής των υδάτων και της κοίτης των χειμάρρων και των ποταμών, αποστραγγίσεις των υγρών εδαφών, αποξηράνσεις ελών και αρδεύσεις, χρησιμοποίηση των υδατοπτώσεων, κλπ. «Καθότι δι' αυτών η έγγειος παραγωγή και επομένως το έγγειον κεφάλαιον όχι μόνον αυξάνει, αλλά κυριολεκτικώς πολλαπλασιάζεται».[i]

Η αποξήρανση των ελών, που ήταν πολύ εκτεταμένα γύρω από τον Αξιό, το Στρυμόνα και αλλού, έπρεπε να προωθηθεί, και παράλληλα να γίνουν δενδροφυτεύσεις και αναδασώσεις, που θα καθιστούσαν πιο αποτελεσματικές τις αποξηραντικές ενέργειες. Επίσης, έπρεπε να αποστραγγιστούν τα υγρά εδάφη που οι χωρικοί ονόμαζαν *βαρικά* ή *βαλτερά*. Ο Ευελπίδης πρότεινε την επανίδρυση του Τμήματος Υδραυλικής στο Υπουργείο Γεωργίας, την αγορά μηχανών ανόρυξης, την κατασκευή σωλήνων κεραμικής (drains), και την υποδειγματική εφαρμογή της αποστράγγισης στα Αγροκήπια του κράτους.

Ο αγροτολόγος καθηγητής της Παντείου πρότεινε επίσης τη βελτίωση της αγροτικής συγκοινωνίας. Για να δείξει την ανάγκη, έφερνε το παράδειγμα των στρατιωτικών προμηθειών χόρτου για τα ζώα στις αρχές του 20ου αιώνα, οι

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* Πανεπιστήμιο Κρήτης - Ανέμη - Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών, http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/f/2/metadata-bb4fa891c0c59c8b8f65a6f657dd88fa_1269259328.tkl, σ. 72.

οποίες προέρχονταν κυρίως από την Αλγερία ή τη Γαλλία, τη στιγμή που εκατομμύρια οκάδες σάπιζαν στην Ήπειρο. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της εποχής το κόστος μεταφοράς ενός τόνου εμπορεύματος κατά χιλιόμετρο ήταν:[i]

3,33 δρχ. με άνθρωπο
0,87 δρχ. με ζώο
0,30 δρχ. με κάρο
0,05 δρχ. με σιδηρόδρομο

Ο Ευελπίδης επισημαίνει ότι «εκτός της Κυβερνήσεως Τρικούπη, ουδεμία άλλη Κυβέρνησις απεφάσισε σοβαρώς να βελτιώση την αγροτικήν μας συγκοινωνίαν».[ii] Οι δρόμοι είχαν χαραχθεί πλημμελώς είτε πάνω στα μονοπάτια των αιγοπροβάτων, είτε μέσα από τα κτήματα των κομματαρχών. Η πρόταση του Έλληνα αγροτολόγου ήταν ενίσχυση των τοπικών ταμείων οδοποιίας, αναγκαστική εργατική θητεία στην οδοποιία και βελτίωση των μεταφορικών μέσων.

Επίσης, ο Ευελπίδης πρότεινε, επέκταση και βελτίωση των σιδηροδρομικών και ακτοπλοϊκών γραμμών, προστατευτικά και εποχιακά τιμολόγια για τα γεωργικά προϊόντα, ευκολίες εναποθήκευσης και μεταφοράς φθαρτών προϊόντων, εκσυγχρονισμό των λιμανιών, και καλύτερη εξυπηρέτηση της υπαίθρου με τηλέφωνα, τηλέγραφους και ταχυδρομεία. «Το Κράτος όμως, το οποίον ανέλαβε την υπηρεσίαν των Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων και Τηλεφώνων, περιώρισε την φροντίδα του ως επί το πολύ εις την εξυπηρέτησιν των πόλεων».

«Επί 4.745 Κοινοτήτων της Παλαιάς και Νέας Ελλάδος, περιλαμβανουσών άνω των 6.000 συνοικισμών, μόνον 301 έχουν Τηλεγραφεία και 802 έχουν τηλεφωνικά κέντρα, λειτουργούντα μάλλον ακανονίστως. Πλείστα δε χωρία ευρίσκονται εστερημένα και τακτικής ταχυδρομικής ακόμη συγκοινωνίας».[iii] Γι' αυτό έπρεπε να δοθεί μεγαλύτερη σημασία στην εγκατάσταση αγροτικών ταχυδρομείων και τηλεφωνικών κέντρων σε κάθε συνοικισμό.

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* Πανεπιστήμιο Κρήτης - Ανέμη - Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών, http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/f/2/metadata-bb4fa891c0c59c8b8f65a6f657dd88fa_1269259328.tkl, σ. 86.
[ii] ο.π., σ. 87.
[iii] ο.π., σ. 92.

9.1.6. Η αγροτική πίστη

Στα πρώτα χρόνια του μεσοπολέμου η εκμηχάνιση της αγροτικής παραγωγής καθυστερούσε γιατί δεν είχε επεκταθεί ακόμη η αγροτική πίστη.[i] Ο Ευελπίδης συνιστούσε να υπάρξει νομοθετική μέριμνα για την οργάνωση της αγροτικής πίστης, και χορήγηση ή επιχορήγηση της πολιτείας για το σχηματισμό κεφαλαίου εξυπηρέτησης της αγροτικής πίστης. Πρωτοπόρα χώρα ήταν η Σκωτία, όπου οργανώθηκαν από τα τέλη του 17ου αιώνα συνεργατικές εταιρείες για το σκοπό αυτό. Ακολούθησαν οι Γερμανοί, που έφθασαν την εποχή του μεσοπολέμου τους 19.236 πιστωτικούς συνεταιρισμούς σε όλη την χώρα, οι οποίοι ενισχύονταν οικονομικά από το κράτος. Στην Ιταλία υπήρχαν για τον ίδιο σκοπό οι λεγόμενες Λαϊκές Τράπεζες, αστικές και αγροτικές, το Εθνικό Ίδρυμα Συνεταιρικής Πίστεως, κλπ. Ανάλογοι θεσμοί υπήρχαν και στη Γαλλία, ενώ στη Ρωσία η κρατικοποίηση έδωσε στην Τράπεζα του Κράτους τον άμεσο έλεγχο της γεωργικής πίστης.

Στην Ελλάδα η Εθνική Τράπεζα άρχισε να λειτουργεί το 1842, ενώ το 1861 της ανατέθηκε η αγροτική πίστη. Επίσης, το 1882 ιδρύθηκε η Ηπειροθεσσαλική Τράπεζα που ενίσχυσε αρκετούς γεωργούς, μέχρι να συγχωνευθεί με την Εθνική το 1899. Τοπικός ήταν ο ρόλος των Τραπεζών Μακεδονίας, Ηπείρου και Νήσων του Αιγαίου, πριν και αμέσως μετά την απελευθέρωση, αλλά και του Κοινωφελούς Ταμείου Κρήτης, του Ταμείου Αμύνης Οινοπαραγωγής Λευκάδος, Θήρας και Θηρασίας, κλπ.[ii]

Στην πραγματικότητα, όπως παρατηρούσε ο Ευελπίδης, επωφελούμενοι από τις διατάξεις υπέρ της γεωργίας ήταν οι κτηματίες, «οίτινες δανειζόμενοι παρά της Εθνικής Τραπέζης χρήματα προς 6%, εδάνειζον αυτά προς ίδιον λογαριασμόν εις τους γεωργούς, με τριπλάσιον τουλάχιστον τόκον».[iii] Έτσι, κυρίως όπου δεν υπήρχαν γεωργικοί συνεταιρισμοί, οργίαζε η μεσολάβηση, η τοκογλυφία και η αισχροκέρδεια.

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* Πανεπιστήμιο Κρήτης - Ανέμη - Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών, http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/f/2/metadata-bb4fa891c0c59c8b8f65a6f657dd88fa_1269259328.tkl, σ. 93.
[ii] ο.π., σσ. 99-100.
[iii] ο.π., σ. 100.

Η κατάσταση άρχισε να διορθώνεται με την οργάνωση των Συνεταιρισμών από το 1905 και εξής, που έπεισαν την Εθνική Τράπεζα να επεκτείνει τις εργασίες της γύρω από την αγροτική πίστη. Ωστόσο, ο γραφειοκρατικός οργανισμός και η νοοτροπία της Εθνικής δεν μπορούσαν να εξυπηρετήσουν την αγροτική πίστη.

Όπως διαπίστωνε ο Ευελπίδης, «μία Τράπεζα εκδοτική και προεξοφλήσεως, ως η Εθνική, δεν δύναται να δεσμεύση το κεφάλαιον αυτής εις δάνεια γεωργικά, τα οποία είνε μάλλον μακροπρόθεσμα».[i] Γι' αυτό, η αγροτική πίστη έπρεπε να οργανωθεί στην Ελλάδα από λαϊκούς οικονομικούς οργανισμούς, όπως είναι οι συνεταιρισμοί. Και πράγματι, σύμφωνα με τους απολογισμούς της Εθνικής Τράπεζας, οι συνεταιρισμοί καθυστερούσαν μόνο 8.000 δραχμές από το σύνολο των δανείων που είχαν λάβει. Επίσης, οι πλέον κατάλληλοι για να κρίνουν το αξιόχρεο των αγροτών ήταν τα διοικητικά συμβούλια των συνεταιρισμών. Το κράτος θα έπρεπε, όπως έγραφε το 1923 ο Ευελπίδης, να αναλάβει την πρωτοβουλία ίδρυσης Αγροτικής Τράπεζας. Επειδή όμως «το Κράτος παρ' ημίν δεν συνήθισε να υψώνη το κοινόν συμφέρον άνω του κομματικού επιπέδου», η Αγροτική Τράπεζα δεν θα έπρεπε να είναι ίδρυμα κρατικό, αλλά «κατ' εξοχήν συνεταιρικόν», με όργανά της τις Ενώσεις των Συνεταιρισμών.

9.1.7. Ποιότητα αγροτικής ζωής

Ο Έλληνας αγρότης υπέφερε εκείνη την εποχή από την ελονοσία. Η αποξήρανση των ελών, η χρήση κινίνης και η καλή δίαιτα θα μπορούσαν να βελτιώσουν την υγεία του, έγραφε ο Ευελπίδης. Υπήρχαν όμως κι άλλες ασθένειες, όπως η φθίση, η σύφιλη και τα τραχώματα. Τα μέτρα που προτείνονταν από τον καθηγητή ήταν η ίδρυση ιατρείων, φαρμακείων, ο διορισμός περιοδευόντων ιατρών, ο τακτικός και αναγκαστικός εμβολιασμός, η παροχή δωρεάν κινίνης στους άπορους, η ίδρυση επαρχιακών νοσοκομείων και σανατορίων.[ii] Ένα άλλο πρόβλημα της ζωής στην ύπαιθρο

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* Πανεπιστήμιο Κρήτης - Ανέμη - Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών, http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/f/2/metadata-bb4fa891c0c59c8b8f65a6f657dd88fa_1269259328.tkl, σ. 103.
[ii] ο.π., σ. 107.

ήταν ο αυξημένος αλκοολισμός, λόγω του μεγάλου αριθμού αμπελοφυτειών, της μεγάλης παραγωγής οινοπνευματωδών ποτών, της έλλειψης διασκέδασης στα χωριά και της διαδεδομένης γνώμης ότι το οινόπνευμα σκοτώνει το μικρόβιο της ελονοσίας. Στη νότια Ελλάδα κατανάλωναν κυρίως ρετσίνα ή κρασί, ενώ στη βόρεια περισσότερο ούζο, ρακί και τσίπουρο. Ο Ευελπίδης θεωρούσε μεν επικίνδυνη την κατανάλωση ειδικά των τελευταίων ποτών, αλλά δεν πρότεινε τη γενική ποτοαπαγόρευση που είχε τότε επιβληθεί στις ΗΠΑ.

Πρότεινε όμως απαγόρευση για το ρακί, το τσίπουρο, το ούζο, το κονιάκ, κλπ., απαγόρευση επιβλαβών οινολογικών φαρμάκων, όπως ο γύψος ή το θειώδες οξύ σε μεγάλη δόση, απαγόρευση χορήγησης οποιουδήποτε ποτού σε ανήλικους (κάτω των 16 ετών), ρύθμιση των ωρών εργασίας των ταβερνών, και διδασκαλία του αγρότη να μην μεθοκοπά και να μην παρασκευάζει κρασί με περιεκτικότητα οινοπνεύματος μεγαλύτερη των $9\text{-}10^0$.

Αναφορικά με το χρόνο και τις συνθήκες εργασίας, ο καθηγητής πρότεινε ρύθμιση του χρόνου εργασίας στις 48 ώρες τη βδομάδα, τον καθορισμό κατώτατου ημερομισθίου, την πληρωμή των υπερωριών, κλπ. Φροντίδα έπρεπε να υπάρξει για τα ζητήματα της παιδικής εργασίας, της προστασίας πριν και μετά τον τοκετό, της νυκτερινής εργασίας γυναικών και μη ενηλίκων.

Η βασική όμως αιτία της καχεκτικότητας και της φιλασθένειας του Έλληνα χωρικού ήταν, σύμφωνα πάντα με το Χρυσό Ευελπίδη, η κακή ποιότητα των όρων κατοικίας του. «Διότι όταν αυτό το περιβάλλον είναι αποκρουστικόν, ο ένοικος υποχρεούται να καταφύγη εις το καπηλείον», ή την εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση.[i] Οι προτάσεις του καθηγητή ήταν: χορήγηση δανείων για οικοδομές, εκτέλεση τοπογραφικών σχεδιαγραμμάτων, απαλλαγή δασμών για εισαγόμενα οικοδομικά υλικά, και παροχή ευκολιών στους αγρότες που αναλάμβαναν την κατασκευήν οικιών «συμφώνως προς τα εκπονηθέντα επίσημα σχεδιαγράμματα (δωρεάν επίβλεψις δημ. μηχανικού, ασβεστοκάμινα, άδεια υλοτομίας κ.λπ.)».[ii]

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* Πανεπιστήμιο Κρήτης - Ανέμη - Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών, http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/f/2/metadata-bb4fa891c0c59c8b8f65a6f657dd88fa_1269259328.tkl, σ. 110.
[ii] ο.π., σ. 111.

Για να σχηματίσουμε μια πιο ζωντανή εικόνα των συνθηκών κατοικίας της εποχής του μεσοπολέμου είναι χρήσιμες οι ακόλουθες προτάσεις του συγγραφέα, όπως η απαγόρευση της κατάκλισης των εργατών μέσα στους στάβλους, η διαμονή σε δωμάτια με χωρητικότητα τουλάχιστον δεκαπέντε κυβικών μέτρων αέρα για κάθε εργάτη, η επιβολή ανοίγματος επαρκών παραθύρων με υαλοπίνακες, η πρόνοια για κανονική θέρμανση, ο φωτισμός των εργατικών δωματίων με μικρές λάμπες, η υποχρέωση των ιδιοκτητών για ετήσιο ασβέστωμα των τοίχων, η χρήση τουλάχιστον σανίδων για την κατάκλιση, η απαγόρευση κατάκλισης μέσα στους χώρους συσκευασίας ή εναποθήκευσης καπνού.[i]

Πρότεινε επίσης ο Ευελπίδης τον καλλωπισμό των χωριών, την κατασκευή υδραγωγείων, κρουνών και πλυντηρίου, την εκπόνηση σχεδιαγραμμάτων για τη μελλοντική επέκταση των χωριών, την κατασκευή λάκκων για την κοπριά, τη δημιουργία σχολικού κήπου, τον φωτισμό των χωριών, και μάλιστα τον ηλεκτροφωτισμό με χρήση υδατοπτώσεων κλπ. Ο εξηλεκτρισμός θα εξυπηρετούσε επίσης της λειτουργία γεωργικών μηχανών και βιομηχανιών.

Γι' αυτό το σκοπό θα έπρεπε ν' αποδοθεί στις κοινότητες «η ιδιοκτησία των χρησίμων εις αυτάς ροών», να δοθούν φοροαπαλλαγές και δάνεια, και να κινητοποιηθούν οι τεχνικές υπηρεσίες του κράτους.[ii] Απαραίτητο κρινόταν από το συγγραφέα να εμπλουτιστεί η καθημερινότητα του χωριού με την ίδρυση ομίλων, καφενείων, αναγνωστηρίων και αιθουσών διαλέξεων, θεατρικών παραστάσεων και κινηματογράφου.

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* ο.π.
[ii] ο.π., σ. 113.

9.1.8. Γεωργική εκπαίδευση και συνεταιρισμοί

Σε μια προγενέστερη περίοδο, από τη μεσοπολεμική στην οποία έγραφε ο Ευελπίδης, η πολιτεία ενδιαφερόταν μόνο για την τεχνική εκπαίδευση του παραγωγού, αδιαφορώντας για τη «διαμόρφωσιν κατάλληλου γεωργικού – φυσικώς και οικονομικώς – περιβάλλοντος», αλλά και «διά τας ανάγκας του παραγωγού ως ατόμου». Προφανώς, η γεωργική εκπαίδευση ανώτερη, μέση και κατώτερη, ήταν από τότε πολύ αναπτυγμένη σε χώρες όπως η Γερμανία, όπου υπήρχαν δύο ανώτερες γεωπονικές σχολές, πέντε πανεπιστημιακά ινστιτούτα, είκοσι μέσες γεωργικές σχολές και πλήθος άλλες κατώτερα και ειδικά γεωργικά σχολεία. Κι ενώ στη Γαλλία είχε δοθεί μεγαλύτερη προσοχή στην ανώτερη γεωργική εκπαίδευση, στις ΗΠΑ είχαν ήδη από το 1862 παραχωρηθεί «εις τα ομοσπονδιακά κράτη δημόσιαι γαίαι διά την ίδρυσιν και συντήρησιν ενός τουλάχιστον γεωργικού κολλεγίου (Land - grand College), ήτοι είδος ανωτέρας γεωπονικής σχολής».[i] Σε κάθε πολιτεία υπήρχε ένα τουλάχιστον γεωργικό κολλέγιο που λάμβανε επιχορηγήσεις, διατηρούσε πειραματικούς σταθμούς και είχε διαμορφωθεί σε αυτοτελές επιστημονικό κέντρο.

Στην Ελλάδα όμως η τεχνική εκπαίδευση ήταν «πολύ περιορισμένη», αφού ούτε οι δάσκαλοι, ούτε τα σχολεία των αγροτικών περιοχών ειδικεύονταν στα αγροτικά ζητήματα. Από τα ιδρυθέντα γεωργικά κατώτερα σχολεία λειτουργούσε μόνο το τυροκομικό σχολείο Ιωαννίνων. Λειτουργούσαν επίσης τρεις μέσες γεωργικές σχολές στη Λάρισα, τη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα (Αμπελουργική και δενδροκομική σχολή), με μειωμένο όμως προσωπικό. Υπήρχαν επίσης οι μέσες δασικές σχολές της Βυτίνας και της Αγιάς, και από το 1917 η Ανωτέρα Δασολογική Σχολή. Τέλος, το 1920 ιδρύθηκε η Ανωτέρα Γεωπονική Σχολή των Αθηνών.[ii] Οι σχολές αυτές στερούνταν επαρκών μέσων, προσωπικού, εργαστηρίων και εγκαταστάσεων. Στην επικράτεια δραστηριοποιούνταν ακόμη ελλιπώς οι δενδροκομικοί σταθμοί Αθηνών και Πατρών, ο Γεωργικός Σταθμός Ιωαννίνων, και 17 αγροκήπια. Όμως η έλλειψη κατεύθυνσης, πόρων και κατάρτισης ήταν μεγάλη.

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* σ. 118.
[ii] ο.π., σσ. 119-120.

Ο Ευελπίδης πρότεινε την ίδρυση οικοκυρικών σχολών, «όπου θα διδάσκονται κυρίως η γαλακτοκομία, η ορνιθοτροφία και η αλλαντοποιία». Αναφορικά με την Ανώτερη Γεωπονική Σχολή πρότεινε την ειδίκευση και τον εντοπισμό επαγγελματιών καθηγητών, τον εφοδιασμό της σχολής με εργαστήρια, βιβλιοθήκη, συλλογές μηχανών, εργαλείων, πετρωμάτων, φυτών, πινάκων, κλπ., τη λειτουργία πειραματικού σταθμού, με τμήμα εδαφολογικό, μελέτης σπόρων, αμπελουργικό, οινολογικό, ελαιουργικό, κλπ., την προίκιση της σχολής με επαρκή έκταση χίλια τουλάχιστον στρέμματα, τη διεξαγωγή εκπαιδευτικών εκδρομών, κλπ.

Την πιο μεγάλη σημασία έδινε όμως ο Ευελπίδης στην ανύψωση του τεχνικού επιπέδου μόρφωσης των αγροτών με τη λαϊκή διδασκαλία. Με διαλέξεις, συζητήσεις και οδηγίες παρεχόμενες από τους γεωπόνους. Με τη λειτουργία μεταβατικών σχολείων, με τη διδασκαλία και την πρακτική άσκηση στους στρατώνες, στις φυλακές, σε πειραματικούς και αποδεικτικούς αγρούς που θα συντηρούνται από τους γεωργικούς συνεταιρισμούς. Με υποδειγματικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις στα κτήματα των γεωργικών σχολών και με λαϊκές γεωργικές βιβλιοθήκες, λαϊκά βιβλιάρια, κλπ.[i]

Στην Ελλάδα δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί ένα ενιαίο ανά την χώρα γεωργικό πρόγραμμα. Γι' αυτό το λόγο είναι προτιμότερη η τέλεια αποκέντρωση στην τεχνική εκπαίδευση με βάση τις τοπικές συνθήκες και τις εκάστοτε ανάγκες.

«Εις την γεωργίαν», όπως επισημαίνει ο Χρυσός Ευελπίδης, «μετά την κατάργησιν των επαχθών διά τον γεωργόν αναγκαστικών εταιρειών (δουλεία, αγροληψία, μορτή), επικράτησε ακραιφνής ατομισμός». Γρήγορα όμως έγινε αντιληπτή η αξία της ένωσης, της συσσωμάτωσης που είναι απαραίτητη για την επικράτηση ή απλώς την ύπαρξη στον οικονομικό αγώνα.[ii]

Ανάλογα με τον επιδιωκόμενο κοινό σκοπό μπορούμε να κατατάξουμε τους συνεταιρισμούς σε πιστωτικούς, προμηθευτικούς (για σπόρους, λιπάσματα, εργαλεία, κλπ.), πωλήσεως προϊόντων, παραγωγικούς (οινοποιητικούς, ελαιουργικούς, τυροκομικούς), αλληλασφαλιστικούς.

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* σ. 123.
[ii] ο.π., σ. 125.

Σύμφωνα με τον Ευελπίδη, πατρίδα των γεωργικών συνεταιρισμών είναι η Γερμανία, ενώ των αστικών είναι η Αγγλία. Οι περισσότεροι γερμανικοί συνεταιρισμοί ήταν πιστωτικοί, εξαιτίας της έλλειψης κεφαλαίων, που επιδεινώθηκε λόγω της γενικής κρίσης των γεωργικών προϊόντων το 1880. Το κράτος όμως, από 1895 και εξής, βοηθούσε τους συνεταιρισμούς με το Κεντρικό Ίδρυμα Συνεταιρισμών. Ανάλογη πρόοδος είχε σημειωθεί στη Γαλλία. Στην Ελλάδα, τα τσελιγκάτα ήταν παραδοσιακοί υποτυπώδεις συνεταιρισμοί κτηνοτρόφων, που υπήρχαν ανέκαθεν. Ο αρχιτσέλιγκας αναλάμβανε την ενοικίαση των αναγκαίων λιβαδιών, τη ρύθμιση ή διανομή των βοσκών, την χορήγηση προκαταβολών στους συνεταίρους, την από κοινού κατεργασία του γάλακτος για την παρασκευή τυριού, αλλά και την πώληση των κοινών προϊόντων. «Ο συνεταιρισμός ούτος συνάπτεται άνευ εγγράφων υποχρεώσεων και στηρίζεται αποκλειστικώς επί της προς τον αρχιτσέλιγκα εμπιστοσύνης».[i]

Μια άλλη μορφή υποτυπώδους συνεταιρισμού ήταν οι συνεταιρισμοί των ημιοικόσιτων κτηνοτρόφων. Γεωργοί που είχαν λίγα πρόβατα ο καθένας, τα συνένωναν για ν' αποτελέσουν κοινό κοπάδι, «υπό την οδηγίαν και φύλαξιν μισθωτού βοσκού». Το γάλα μοιραζόταν στους συνεταίρους ή μετατρεπόταν σε τυρί (τσαντίλα) και μοιραζόταν επίσης στους συνεταίρους, ή τέλος το πωλούσαν από κοινού σε τυροκομεία.[ii]

Τέλος, αρχαιότατοι ήταν στην Ελλάδα και οι συνεταιρισμοί συνιδιοκτησίας βοσκών. Επίσης, στις αρχές του 19ου αιώνα είχαν ιδρυθεί κοινοτικές συνεταιρικές οργανώσεις με σκοπό την κοινή πώληση των εγχωρίων προϊόντων στο εξωτερικό και ιδίως στην Αυστρία. Είχαν ως βάση τη δίκαιη κατανομή των κερδών, ανάλογα με την εργασία και το κεφάλαιο συνεισφοράς. «Κατά γενικόν κανόνα εκρατείτο μέρος των κερδών διά τα σχολεία, διά βοηθήματα ορφανών, χηρών, ασθενών και δι' άλλους αγαθοεργούς σκοπούς. Επίσης εδίδοντο προκαταβολαί εις τα πτωχά εργατικά μέλη αυτών διά την συντήρησίν των, δι' αγοράν εργαλείων κ.λ.π.».[iii] Ο πιο σπουδαίος από αυτούς ήταν η Αδελφότητα των Αμπελακίων, που είχε ιδρυθεί το 1797, «συνεταιρισμός παραγωγής, πωλήσεως και καταναλώσεως». Όλοι όμως οι

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών*, σ. 131.
[ii] ο.π.
[iii] ο.π., σ. 131.

κοινοτικοί συνεταιρισμοί, «φθάσαντες εις επίζηλον ακμήν», διαλύθηκαν κατά την επανάσταση του 1821. Οι μετεπαναστατικές κυβερνήσεις έδειξαν πνεύμα εχθρικό προς τους συνεταιρισμούς. Όμως από το 1870 και μετά διαδόθηκε η ιδέα της ίδρυσης επαγγελματικών σωματείων και ταμείων αλληλοβοήθειας, χάρη στο μεταρρυθμιστή πολιτευτή Αριστ. Οικονόμου που καταγόταν από τα Καλάβρυτα. Υπό την επήρεια αυτών των ιδεών, ιδρύθηκαν ο Γεωργικός Προμηθευτικός Σύλλογος Βυτίνης το 1893, ο Μετοχικός Γεωργικός Σύλλογος Αλμυρού το 1900, και το Μετοχικόν Ταμείον Αλληλοβοηθείας Παραχελωίτιδος το 1911.[i]

Το 1912 ιδρύθηκε στο Λιόπεσι ο Γεωργικός Συνεργατικός Σύνδεσμος Μεσογείων, στηριγμένος σε καθαρά συνεταιρικές βάσεις. Η διάδοση της ιδέας ήταν τόσο γρήγορη, ώστε, σύμφωνα με την επίσημη στατιστική του Υπουργείου Γεωργίας, το 1922 υπήρχαν ιδρυμένοι στην Ελλάδα 1.816 γεωργικοί συνεταιρισμοί, με 95.726 ιδρυτικά μέλη. Οι 1.345 από αυτούς ήταν πιστωτικοί, οι 156 προμηθευτικοί, οι 161 συνεταιρισμοί πωλήσεως, οι 72 ήταν παραγωγικοί, οι 57 ενοικιάσεως γαιών, οι 8 κτηνοτροφικοί, οι 7 κτηνασφαλιστικοί, και οι 7 ήταν συνεταιρισμοί διαχειρίσεως συνιδιοκτησιών.[ii]

9.1.9. Ελαιοτριβεία

Μια από τις πρώτες μονογραφίες του Ευελπίδη αφορούσε την αγροτική τεχνολογία του νομού Αχαϊοηλίδος.[iii] Η ελαιουργία είναι αρχαιότατη τεχνολογία και μια από τις πιο σημαντικές γεωργικές βιομηχανίες της Ελλάδας. Το πρώτο ατμοκίνητο ελαιουργείο με υδραυλικά πιεστήρια ιδρύθηκε στο Άστρος Κυνουρίας γύρω στο 1909, από κτηματία της περιοχής.

Ο συγγραφέας δίνει χρήσιμες πληροφορίες για την σχέση της ποιότητας του ελαίου και της ποιότητας του ελαιοκάρπου, σημειώνοντας ότι εξαιρετικής γεύσης λάδι δίνουν οι ελιές που είναι μετρίως ώριμες.[iv] Σε ορισμένες περιοχές, όπως στην Κέρκυρα, η συλλογή της ελιάς γίνεται από το έδαφος (κοκκολόγημα). Ο ραβδισμός – που χρησιμοποιείται στο μάζωμα αμυγδάλων

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Αγροτικόν πρόγραμμα : Η γη εις τους καλλιεργητάς της - ... Ενίσχυσις των συνεταιρισμών,* σ. 132.
[ii] ο.π., σσ. 133-34.
[iii] Χρυσός Ευελπίδης, *Γεωργική έρευνα του νομού Αχαϊοηλίδος,* Αθήναι, 1919.
[iv] ο.π., σ. 15.

και καρυδιών - δεν είναι η καλύτερη μέθοδος για την ελιά, γιατί έτσι καταστρέφονται τα διετή κλαδάκια που θα έφερναν καρπό το προσεχές έτος. Επίσης, το ελαιόδεντρο πληγώνεται σε διάφορα μέρη του φλοιού του ώστε μεγάλο μέρος οφθαλμών απαραίτητων για το σχηματισμό νέων βλαστών καταστρέφονται. Το λάδι είναι ανώτερης ποιότητας όπου οι ελιές συλλέγονται με το χέρι, όπως γινόταν ακόμη τότε στην Λακωνία με το καλαθάκι.

Στη συνέχεια ο Ευελπίδης αναδείκνυε όλο τον πλούτο της λαϊκής τεχνολογικής παράδοσης παρουσιάζοντας τμήματα του ελαιουργείου, όπως το τμήμα αποθήκευσης των ελιών, το τμήμα άλεσης των ελιών, το τμήμα πίεσης των ελιών, το τμήμα διαύγασης των ελιών, το τμήμα αποθήκης λαδιού, τα διάφορα μηχανήματα, όπως θρυπτήρια, μονοκύλινδρος μύλος ελιών, μύλος Μυρ, αποσαρκιστήρια, αποσαρκιστήριος μύλος, αλεστικός μύλος, επαλεστικός μύλος, ελαιοπιεστήρια, πιεστήριο με απλό μοχλό, πιεστήριο ξηροελαιοτριβείου, ξύλινο κοχλιωτό πιεστήριο με απλό μοχλό, σιδηρά κοχλιωτά πιεστήρια, υδραυλικά πιεστήρια, πιεστήρια άνευ στύλων, διυλιστήρια, γαλλικό διυλιστήριο, διυλιστήριο Βάρης, διυλιστήριο Μονφόρ κλπ., καταθλιπτικός ηθμός, δοχεία ελαιουργείου, τρόποι διατηρήσεως ελιών, κατεργασία ελαιοπυρήνων, μέθοδοι πιέσεως ελαιοπυρήνων και εκχυλίσεως, κλπ.

9.1.10. Το γεωργικό δίκαιο

Ο Χρυσός Ευελπίδης είχε δημοσιεύσει το 1943 μια μελέτη για το γεωργικό δίκαιο, η οποία αποτελούσε περίληψη των μαθημάτων του στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Στην αρχή του βιβλίου προέβαινε σε εννοιολογικές οριοθετήσεις. Σύμφωνα με τους ορισμούς, σκοπός της αγροτικής οικονομικής είναι η όσο το δυνατό μεγαλύτερη και διαρκέστερη ωφέλεια από την αγροτική δραστηριότητα. Ο σκοπός αυτός επιτυγχάνεται με την αύξηση του ακαθάριστου εισοδήματος, την ελάττωση των μη παραγωγικών δαπανών και την αύξηση του κέρδους.

Η αγροτική πολιτική αποτελεί έναν κλάδο της «εφαρμοσμένης κοινωνικής οικονομίας» που εξετάζει τις γενικές αρχές που διέπουν – ή πρέπει να διέπουν – τα μέτρα του κράτους ή άλλων κοινωφελών οργανισμών για τη

γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή και τον αγροτικό πληθυσμό, τα οποία αποβλέπουν προς το γενικό συμφέρον της κοινωνίας. Η αγροτική πολιτική περιλαμβάνει:

- Την έγγειο πολιτική (καταμερισμός της γης).
- Τη γεωργική πολιτική που φροντίζει για την τεχνική πρόοδο της αγροτικής παραγωγής.
- Το μέρος της εθνικοοικονομικής και δημοσιονομικής που αφορά το εμπόριο των γεωργικών προϊόντων, την αγροτική πίστη, τη γεωργική φορολογία, την αγροτική διοίκηση και την αγροτική ασφάλεια.
- Το μέρος της κοινωνικής πολιτικής που αφορά τη θέση του αγρότη στην κοινωνία: αγροτική εκπαίδευση, γεωργικοί συνεταιρισμοί και αγροτικά σωματεία, αγροτική υγεία και το ζήτημα των εργατών γης.

Μέσο άσκησης της αγροτικής πολιτικής, όπως επεσήμαινε ο Ευελπίδης, είναι το Γεωργικό Δίκαιο.[i] Σε αντίθεση με τον ατομοκρατικό χαρακτήρα του Αστικού Δικαίου, το Γεωργικό Δίκαιο αποβλέπει στο συμφέρον της ολότητας, δηλαδή της εθνικής οικονομίας.

Η αγροτική πολιτική δεν εξετάζει την θετέα νομοθεσία, αλλά την τεθειμένη νομοθεσία. Κύριο αντικείμενό της είναι το αγρόκτημα.

Πρόδρομος της αγροτικής οικονομικής ήταν ο Ξενοφών, «του οποίου ο οικονομικός είναι κυρίως εγχειρίδιον οικιακής οικονομίας». Ο Μάγων ο Καρχηδόνιος έγραψε 28 βιβλία γεωπονίας, τα οποία μεταφράστηκαν στα λατινικά με απόφαση της Συγκλήτου. Επιτομή τους σε έξι βιβλία έγραψε ο Διοφάνης από τη Βιθυνία.

Ο Άρθουρ Γιουγκ, ο Albrecht Thäer, ο von Thünen, ο Mathieu de Dombasle, ο De Gasparin, ο Sismondi και ο ιταλός πολιτικός Καβούρ υπηρέτησαν την επιστήμη της αγροτικής οικονομικής στη νεώτερη και τη σύγχρονη εποχή.[ii] Η βάση της αγροτικής οικονομικής είναι «η έρευνα της αγροτικής επιχειρήσεως», και πιο συγκεκριμένα:

[i] Χρυσός Ευελπίδης, καθηγητής εις την Πάντειον Σχολήν Πολιτικών Επιστημών, *Γεωργικόν Δίκαιον και Αγροτική Πολιτική* (περίληψις μαθημάτων), εκδόσεις Αργύρης Παπαζήσης, Αθήνα, 1943, σ. 2.
[ii] ο.π., σ. 6.

- Ο καθορισμός της προσφορότερης κάθε φοράς έκτασής της.
- Η ειδίκευση της καλλιέργειας.
- Η φθίνουσα απόδοση του εδάφους.
- Τα ζητήματα των τιμών των αγροτικών προϊόντων.

Με την αγροτική πολιτική καταγίνονταν και αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς, ιδίως ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, που διέκριναν τη γεωργική (κατά φύση) παραγωγή από τους άλλους οικονομικούς κλάδους (χρηματιστική). Στα μέσα του 18ου αιώνα ο Γάλλος γιατρός και οικονομολόγος Quesnay και οι φυσιοκράτες εμφανίζουν την αγροτική πολιτική ως επιστήμη, «δηλαδή ως σύστημα νόμων που απορρέουν κατ' αυτούς από μίαν φυσικήν κατάστασιν». Το οικονομικό σύστημα που εμπνεύστηκαν ήταν ο αγροτισμός, που παραδεχόταν την πρωτεύουσα θέση της γεωργίας στην οικονομία, «εν αντιθέσει προς το εμποροκρατικό (mercantilisme) το οποίον αποσκοπεί εις τον πλουτισμόν του κράτους διά της εμπορίας και βιομηχανίας». Όμως, όπως επεσήμαινε ο Ευελπίδης, οι ιδέες των φυσιοκρατών και του Quesnay εξυπηρετούσαν μάλλον τα ενδιαφέροντα κράτους και γαιοκτημόνων, και όχι τους γεωργούς.

Τα θέματα της αγροτικής πολιτικής είναι:

- Ιδιοκτησία της γης (εποικισμός, κληρονομικό δίκαιο).
- Οργάνωση της αγροτικής πίστης.
- Γεωργικές οργανώσεις (συνεταιρισμοί, επιμελητήρια).
- Ανάπτυξη της τεχνικής (γεωργική εκπαίδευση).
- Δασμολογική και άλλη προστασία των προϊόντων της γης.
- Προστασία των αγροτικών εργασιών κλπ.

Η αγροτική κοινωνιολογία περιγράφει τις διαφορές πόλης – υπαίθρου που γενικά ισχύουν κι επαναλαμβάνονται ως σταθερά γνωρίσματα του αγροτικού πληθυσμού. «Έχει ως αντικείμενον την αγροτικήν οικογένειαν, ενώ η αστική κοινωνιολογία ασχολείται με άτομα».

9.1.11. Γεωργική κρίση

Στη συνέχεια ο καθηγητής προέβαινε σε μια ιστορική ανασκόπηση, αναλύοντας το φαινόμενο της γεωργικής κρίσης. «Γεωργική κρίσις είναι δυσμενής διατάραξις του οικονομικού ισοζυγίου των γεωργικών πληθυσμών εις ευρείαν κλίμακα ποσοτικώς, τοπικώς και χρονικώς».[i] Η δυσμενής διατάραξη προέρχεται συνήθως από την πτώση των τιμών των προϊόντων. Προκαλείται από την έλλειψη συντονισμού της παραγωγής σε σχέση με την κατανάλωση. Οι ερμηνείες όμως διίστανται:

i. Οι κλασικοί της φιλελεύθερης σχολής υποστηρίζουν ότι η προσφορά και η ζήτηση «φέρουν ταχέως την ισορροπίαν».
ii. Άλλοι όμως παραδέχονται ότι σε μια κεφαλαιοκρατική κοινωνία υπάρχει κίνδυνος υπερπαραγωγής.
iii. Ή υποστηρίζουν αντιθέτως ότι υφίσταται «κίνδυνος υποκαταναλώσεως, αφού δεν αυξάνουν αναλόγως τα εργατικά ημερομίσθια, ώστε να καταναλωθή το περίσσευμα (Sismondi)».
iv. Κατ' άλλους οι κρίσεις αποτελούν προσωρινές και βίαιες λύσεις των υπαρχουσών αντιθέσεων, σφοδρές εκρήξεις που επαναφέρουν προς στιγμήν τη διαταραχθείσα ισορροπία.
v. Άλλοι υποστηρίζουν ότι οι κρίσεις οφείλονται στη μεταβολή της ποσότητας του κυκλοφορούντος χρήματος (ποσοτική θεωρία). Όταν η κυκλοφορία του χρήματος αυξάνει, «υψούνται αι τιμαί των προϊόντων, όταν ελαττούται, μειούνται και επέρχεται κρίσις (Ρικάρντο, Φίσερ, Κέυνες)».
vi. Άλλοι αποδίδουν τις κρίσεις σ' εξωτερικά περιοδικά φαινόμενα (πολέμους, ηλιακές κηλίδες).

Μετά το πέρας των ναπολεόντειων πολέμων, εξαιτίας της άμεσης ανάπτυξης της παραγωγής, εμφανίστηκε, την περίοδο 1820-27, γεωργική κρίση. Το φαινόμενο επαναλήφθηκε με την ανάπτυξη των υπερπόντιων συγκοινωνιών (Αμερική, Αυστραλία) και την ολοκλήρωση των σιδηροδρόμων

[i] Χρυσός Ευελπίδης, καθηγητής εις την Πάντειον Σχολήν Πολιτικών Επιστημών, *Γεωργικόν Δίκαιον και Αγροτική Πολιτική* (περίληψις μαθημάτων), εκδόσεις Αργύρης Παπαζήσης, Αθήνα, 1943, σ. 10.

της Ρωσίας (η οποία διάρκεσε από το 1880 ως το 1906). Μετά το τέλος του Α΄ παγκοσμίου πολέμου η κρίση επαναλήφθηκε (1920-27), όπως και το διάστημα 1929-34. Τα συμπτώματα της κρίσης των ετών 1929-34 ήταν πτώση των τιμών, μεγαλύτερη ακόμη όταν μετράται σε χρυσό, διότι έπεσαν τα εθνικά νομίσματα. Μεγαλύτερη ήταν η κρίση στις εξαγωγικές παρά στις εισαγωγικές χώρες, γιατί ήταν αδύνατη η δασμολογική προστασία. Έπαψαν να υφίστανται τιμές «διεθνούς αγοράς». Μεγαλύτερη ήταν η κρίση για τα γεωργικά, παρά για τα βιομηχανικά προϊόντα.

Τα αίτια της κρίσης ήταν:

- Η αύξηση της παραγωγής (αν και μικρή αυτή καθ' εαυτή, σχεδόν όση και η αύξηση του πληθυσμού).
- Η ελάττωση της κατανάλωσης. Υπάρχει μάλλον αντικατάσταση καταναλισκόμενων ειδών.
- Οι τεχνικές πρόοδοι της γεωργίας και των μεταφορών.
- Ο νομισματικός και πιστωτικός παράγοντας.
- Ο περιορισμός του εμπορίου.

Τα μέτρα που είχαν ληφθεί ήταν:

- Μείωση της παραγωγής (μέτρο που απέτυχε, εκτός από τις ΗΠΑ).
- Ώθηση της κατανάλωσης (απέτυχε).
- Ρύθμιση του εμπορίου (η οποία επέτεινε την κρίση).
- Οικονομική ενίσχυση των αγροτών (δάνεια, επιχορηγήσεις, κατάργηση φόρων, ρύθμιση χρεών).

Οι δυσμενείς φυσικές και οικονομικές συνθήκες, ο εξαγωγικός προσανατολισμός της ελληνικής γεωργίας (καπνά, σταφίδα, οίνος, λάδι, σύκα κλπ.), οι κακές σοδειές 1929-32, που συνιστούσαν μια τοπική κρίση υποπαραγωγής, και η μεγάλη εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας από το εξωτερικό (πίστη, ναυτιλία, μετανάστες), έκαναν την ελληνική γεωργία ευπρόσβλητη στην κρίση.[i] Οι συνέπειες της κρίσης ήταν: Αύξηση της καλλιεργούμενης έκτασης, γιατί ο γεωργός ήθελε να καλύψει τις δαπάνες συντήρησής του και εφάρμοζε εντατική (λιπάσματα κλπ.) αλλά εκτατική

[i] Χρυσός Ευελπίδης, καθηγητής εις την Πάντειον Σχολήν Πολιτικών Επιστημών, *Γεωργικόν Δίκαιον και Αγροτική Πολιτική* (περίληψις μαθημάτων), εκδόσεις Αργύρης Παπαζήσης, Αθήνα, 1943, σσ. 12-13.

καλλιέργεια. Μεγαλύτερη ήταν η κρίση για τα εύκολα μεταφερόμενα είδη (σιτηρά, μαλλί) και μικρότερη για τα μη επιδεκτικά οικονομικής μετακινήσεως (κηπουρικά, γάλα, πουλερικά). Γι' αυτό, εξαιτίας της πτώσης των κτηνοτροφικών σιτηρών, αυξήθηκε μάλλον η κτηνοτροφία. Επειδή εξάλλου δεν μειώθηκε αναλόγως η τιμή των βιομηχανικών προϊόντων, εντάθηκε η οικιακή οικοτεχνία (επιστροφή στην κλειστή οικονομία). Τα ληφθέντα μέτρα ήταν: Αύξηση των δασμών και επιβολή περιορισμών στην εισαγωγή. Συγκέντρωση προϊόντων και ιδίως σιταριού, η οποία είχε αρχίσει πριν από την κρίση. Λήψη μέτρων κοινωνικής φύσης, όπως αναστολή κι έπειτα κατάργηση του φόρου εγγείου παραγωγής, διανομή αραβοσίτου επί πιστώσει σε γεωργούς και κτηνοτρόφους, ρύθμιση αγροτικών χρεών, κλπ.[i]

Η κρίση ωφέλησε την εθνική οικονομία γενικά, γιατί πλήρωσε φθηνότερα τα εισαγόμενα είδη. Αλλά ζημίωσε τους αγρότες, κυρίως όσους καταγίνονταν με μονοκαλλιέργειες (καπνά, σταφίδα, λάδι). Τα εξαγόμενα είδη επιβαρύνθηκαν και με το συναλλαγματικό παρακράτημα. «Άσκοπος εμπορική πολιτική» έγραφε ο Ευελπίδης. Ο περιορισμός των εισαγωγών έφερε τον περιορισμό των εξαγωγών, δηλαδή dumping κατά των γεωργικών μας προϊόντων. «Μονομερής προστασία ειδών τινών και ιδία αύξησις της μεταλλικής δραχμής, όσον αφορά μη γεωργικά προϊόντα».

Το 1931 ο Χρυσός Ευελπίδης δημοσίευε μια ειδική μελέτη της γεωργικής κρίσης στην Ελλάδα,[ii] με την οποία διαπραγματευόταν τα γενικά χαρακτηριστικά της κρίσης, τα αίτιά της και τα λεγόμενα «φάρμακα της κρίσεως». Η σύγχρονή του γεωργική κρίση προερχόταν, σύμφωνα με τον Έλληνα αγροτολόγο, «από την δυσμενή διατάραξιν του οικονομικού ισοζυγίου του γεωργού εις ευρείαν κλίμακαν ποσοτικώς, τοπικώς και χρονικώς». Η γεωργική κρίση προκλήθηκε από αίτια αναγόμενα στην παραγωγή, την κατανάλωση, την κυκλοφορία, αλλά και από νομισματικά και πιστωτικά φαινόμενα. Η κρίση που είχε ξεκινήσει από το 1929 στην Ελλάδα παρουσιαζόταν με χαρακτηριστικά γενικά, επεκτεινόμενη σε όλες τις επαρχίες και σ' όλους τους κλάδους της γεωργικής παραγωγής, αλλά και εκτός της

[i] Χρυσός Ευελπίδης, καθηγητής εις την Πάντειον Σχολήν Πολιτικών Επιστημών, *Γεωργικόν Δίκαιον και Αγροτική Πολιτική* (περίληψις μαθημάτων), εκδόσεις Αργύρης Παπαζήσης, Αθήνα, 1943, σ. 13.
[ii] Χρυσός Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίσις, ιδία εν Ελλάδι,* Ανατύπωσις εκ του *Αρχείου Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* (τόμος 11), Αθήναι, 1931.

Ελλάδας, σε όλες τις Ηπείρους και σ' όλα τα κράτη. Η γεωργική κρίση επιδρούσε πάνω και σε άλλους κλάδους, όπως ο βιομηχανικός, «αφού οι γεωργοί αποτελούν την μεγάλην μάζαν των καταναλωτών βιομηχανικών προϊόντων, ως και τους κυριωτέρους τροφοδότας του εμπορίου και των συγκοινωνιών».[i]

Ωστόσο, υφίστανται διαφορές ανάμεσα στις βιομηχανικές και γεωργικές κρίσεις, καθόσον η γεωργική παραγωγή επηρεάζεται κυρίως από ατμοσφαιρικές συνθήκες, ενώ η βιομηχανική «υπόκειται εις τας κυκλικάς κρίσεις». Στη γεωργία και την κτηνοτροφία, αν και το χάσμα προετοιμασίας – απόδοσης προκαλεί εναλλασσόμενες φάσεις υποπαραγωγής και υπερπαραγωγής, και μ' όλη την εκμηχάνιση της αγροτικής παραγωγής, δεν παρατηρείται πάντως κυκλικότητα στις κρίσεις.

Εκτός των τοπικών κρίσεων, οι γεωργικές κρίσεις παρουσιάζουν συνήθως τα χαρακτηριστικά της διάρκειας. «Ούτω ενώ αι κυκλικαί κρίσεις έρχονται και παρέρχονται σχετικώς ταχέως, αφού από του 1850 μέχρι σήμερον ήτοι εντός 80 ετών αριθμούνται εις δέκα, η σημερινή γεωργική κρίσις είνε η τετάρτη από του 1800, ήτοι εντός 130 ετών».[ii] Η πρώτη σημειώθηκε μετά το τέλος του πολέμου του Μ. Ναπολέοντα, και διάρκεσε από το 1820 ως το 1827. Είχε ως αφορμή την υποτίμηση των προϊόντων «μέχρι του τρίτου της τιμής των, ενώ τα ημερομίσθια εκρατήθησαν αμετάβλητα», οι τόκοι παρέμειναν σταθεροί, οι φόροι αυξήθηκαν και οι πιστώσεις περιορίστηκαν κατά πολύ.

Η δεύτερη γεωργική κρίση άρχισε το 1870 και εντάθηκε κυρίως από το 1880, διαρκώντας μέχρι το 1906, ρίχνοντας αρκετά την τιμή του σταριού τόσο στην Αγγλία όπου δεν υπήρχαν προστατευτικοί δασμοί, όσο και στην ηπειρωτική Ευρώπη όπου υπήρχε προστασία. Την τιμή του σιταριού μείωναν η ανάπτυξη των συγκοινωνιών, η συμμετοχή στη διεθνή αγορά των ΗΠΑ, της Αμερικής, του Καναδά, της Αργεντινής, της Αυστραλίας και της Ρωσίας.

Η τρίτη κατά σειρά γεωργική κρίση άρχισε το 1920 και διάρκεσε μέχρι το 1924. Οφειλόταν στη συγκέντρωση κατά τον πόλεμο σοβαρών ποσοτήτων διαθέσιμων δημητριακών και κυρίως στην απότομη μεταπολεμική ανάπτυξη

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίσις, ιδία εν Ελλάδι,* σσ. 6-7.
[ii] ο.π., σ. 7.

της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας γεωργίας, με την επιστροφή των στρατιωτών στη γη τους και την υπερβολική αύξηση των τιμών των γεωργικών προϊόντων.[i] Τέλος, η τέταρτη κρίση ξεκινούσε το 1929.

Κατά το μεσοπόλεμο οι καπνοπαραγωγοί της Ανατολικής Μακεδονίας, οι σταφιδοπαραγωγοί της Πελοποννήσου, οι βαμβακοκαλλιεργητές της Κωπαΐδας, οι σηροτρόφοι του Έβρου, οι μονοκαλλιεργητές σιταριού της Θεσσαλίας, οι νομάδες κτηνοτρόφοι σ' όλη την Ελλάδα παρήγαγαν «αποκλειστικώς σχεδόν διά την αγοράν». Η ελληνική όμως αγορά δεν ήταν γενικά σημαντική, δεν μπορούσε να ρυθμίσει τις τιμές των γεωργικών προϊόντων, αλλά αντίθετα «υφίσταται», κατά τον Ευελπίδη, «τον αντίκτυπον των τιμών των εις τα μεγάλα κέντρα παραγωγής και καταναλώσεως».

Το 1929-30 είχε γίνει εμφανής μια γενική πτώση των τιμών των γεωργικών προϊόντων σε παγκόσμιο επίπεδο. Η πτώση της τιμής ήταν μικρότερη στα κτηνοτροφικά προϊόντα (βούτυρο, τυρί, κλπ.), ενώ αντίθετα η τιμή του κρέατος είχε αυξηθεί στις περισσότερες χώρες. Εξάλλου στην Ελλάδα, από το 1929 ως το 1930, μειώθηκε η τιμή της σταφίδας κατά 9%, των καπνών 13%, του λαδιού 18%, των ελιών 14%, του κρασιού 15%, κλπ.

Το πρόβλημα οξυνόταν από το άνοιγμα της ψαλίδας των τιμών, δηλαδή από τη δυσαναλογία μεταξύ των τιμών που λάμβανε ο αγρότης για τα προϊόντα του και εκείνων που όφειλε να πληρώνει «διά τα μέσα παραγωγής, τα χρειώδη του αντικείμενα και εν γένει τας ανάγκας του». Επίσης, ο χωρικός πουλά τα προϊόντα του σε χονδρικές τιμές, ενώ αγοράζει σε λιανικές.

Όπως επισημαίνει ο Ευελπίδης, σε όλες τις μεγάλες δυτικές χώρες (ΗΠΑ, Αγγλία, Γερμανία, Ιταλία και Γαλλία) είχε εμφανιστεί από το 1928 ως το 1930 μια σημαντική πτώση του τιμάριθμου της χονδρικής πώλησης που κυμαινόταν από 10,92% στην Αγγλία ως 17,79% στην Ιταλία. Αντίθετα, ο τιμάριθμος της λιανικής πώλησης είχε μειωθεί ανεπαίσθητα, κυμαινόμενος από 1,3% στην Ιταλία ως 5,59% στις ΗΠΑ, ενώ μάλιστα στη Γαλλία είχε αυξηθεί κατά 10,47%. Αυτό σήμαινε ότι οι αγρότες επιβαρύνονταν υπέρμετρα από τις εμπορικές τιμές λιανικής πώλησης.

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίσις, ιδία εν Ελλάδι,* Ανατύπωσις εκ του *Αρχείου Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* (τόμος 11), Αθήναι, 1931, σ. 8.

Η πτώση των τιμών των γεωργικών προϊόντων επιβάρυνε το βιοτικό επίπεδο των αγροτών και ελάττωνε την καταναλωτική τους δύναμη σε βιομηχανικά και άλλα προϊόντα. Ήδη από το 1927 η Διεθνής Οικονομική Διάσκεψις της Κοινωνίας των Εθνών είχε διαπιστώσει την αλληλεξάρτηση των διάφορων παραγωγικών κλάδων.

> *Επομένως η ελάττωσις της αγοραστικής δυνάμεως του γεωργικού πληθυσμού έσχεν αντίκτυπον επί της βιομηχανικής παραγωγής και αποτελεί μίαν των αιτιών της ανεργίας, ήτις εξ άλλου μειώνει την κατανάλωσιν των γεωργικών προϊόντων.*[i]

Σε αντίθεση με τη γεωργική κρίση του 1929, μια προηγούμενη κρίση που είχε ξεκινήσει το 1880 οδήγησε σε μια κλιμακωτή, μακρόσυρτη, και όχι απότομη πτώση των τιμών. Πολύ βαρυσήμαντη ακουγόταν η παρατήρηση του συγγραφέα για την εξής σχέση μεγεθών που είχαν συλλάβει οι οικονομολόγοι:

> *Βεβαίως αι τιμαί των γεωργικών ειδών, κανονίζουσαι τα εργατικά ημερομίσθια επί τη βάσει του νόμου του ελαχίστου και αντιπροσωπεύουσαι κατά μέγα μέρος την αξίαν πρώτων υλών, ρυθμίζουν τελικώς και την αξίαν των βιομηχανικών προϊόντων, τα οποία ακολουθούν την πτώσιν προσαρμοζόμενα βαθμηδόν εις το επίπεδον των τιμών των γεωργικών ειδών.*[ii]

Αναπτύσσεται, λόγω της κρίσης, μια τάση εγκατάλειψης της γεωργικής καλλιέργειας. Στην Αγγλία η αγροτική έξοδος είχε επιταχυνθεί, από το 1880 και μετά, από την έλλειψη δασμολογικής προστασίας. «Η καλλιεργουμένη έκτασις περιωρίσθη εις το ήμισυ, η εντατική καλλιέργεια εγκατελήφθη και ο αριθμός των αγροτικών εργατών περιωρίσθη από του 1871 μέχρι του 1911 από 1.500.000 εις 900.000».[iii]

Τα γεωργικά κράτη διαπίστωναν ότι τα έσοδα από τις πωλήσεις γεωργικών προϊόντων μειώνονταν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από τις πληρωμές τους για την αγορά βιομηχανικών προϊόντων. Η δυσανάλογα μικρή ελάττωση των

---

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίσις, ιδία εν Ελλάδι,* Ανατύπωσις εκ του *Αρχείου Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* (τόμος 11), Αθήναι, 1931, σ. 15.
[ii] ο.π., σ. 13.
[iii] ο.π., σ. 15.

χρεωλυσίων - σε σύγκριση με τον τιμάριθμο - προκαλεί ακόμη μεγαλύτερα προβλήματα στο οικονομικό ισοζύγιο των χωρών αυτών. Γι' αυτό το λόγο, τα κατεξοχήν εξαγωγικά κράτη γεωργικών προϊόντων, ο Καναδάς, η Αργεντινή και η Αυστραλία, είχαν απαγορεύσει, άμεσα ή έμμεσα, την εξαγωγή χρυσού, εγκαταλείποντας το κλασικό σύστημα της άνευ περιορισμού μετατροπής, η οποία, σύμφωνα με το συγγραφέα τουλάχιστον, θα μπορούσε να εγγυηθεί την ισορροπία των συναλλαγμάτων. Ένα άλλο αποτέλεσμα της κρίσης είναι ο περιορισμός του κύκλου του εμπορίου, που περιορίζει τον κύκλο των εργασιών όλων σχεδόν των οικονομικών κλάδων.

Ακολούθως, ο συγγραφέας εξέταζε την επίδραση του χρυσού στις τιμές, δηλαδή τον λεγόμενο νομισματικό και πιστωτικό παράγοντα. Η τιμή των προϊόντων αυξάνεται, όταν μειώνεται η αγοραστική αξία του χρυσού. Αντίθετα, η άνοδος των τιμών του χρυσού προκαλεί πτώση των τιμών των προϊόντων. Η ανακάλυψη χρυσού στα Ουράλια, την Καλιφόρνια και Αυστραλία, είχε επιφέρει, κατά το 19^{ο} αιώνα, ελάττωση της αγοραστικής δύναμης του χρυσού μετάλλου και γενική ύψωση του επιπέδου των τιμών. Μετά το 1877 όμως η αγοραστική αξία του χρυσού ανατιμάται, οι τιμές των προϊόντων υποτιμούνται και «η κρίσις αναφαίνεται».[i]

Το 1887 όμως άρχισε η εκμετάλλευση των χρυσοφόρων στρεμμάτων της Νότιας Αφρικής και μια δεκαετία μετά της Αλάσκας, οπότε η ισορροπία επανήλθε. Όταν η παραγωγή χρυσού έπεσε στο κατώτατο σημείο, δηλαδή την περίοδο 1880-90, οι τιμές των προϊόντων μειώθηκαν όσο ποτέ άλλοτε.

Η ανατίμηση των προϊόντων ξεκίνησε πάλι από το 1890 και μετά, φτάνοντας στο ψηλότερο σημείο από το 1906 μέχρι την έναρξη του πολέμου, «έτη κατά τα οποία η χρυσοπαραγωγή ευρίσκεται εις το ανώτατον αυτής όριον». Βέβαια, αυτή η αύξηση των τιμών, στην Ευρώπη κυρίως, προέρχεται επίσης από την ύψωση των τελωνειακών δασμών και των φορολογικών βαρών. Αντίθετα, κατά τον πόλεμο οι διακυμάνσεις των τιμών προκαλούνται από άλλες αιτίες. Αξίζει να παρατηρήσουμε, όπως προσθέτει ο Ευελπίδης, «ότι η ελάττωσις της παραγωγής του χρυσού ήρχισε κυρίως μετά τον πόλεμον

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίσις, ιδία εν Ελλάδι,* ο.π., σ. 17.

και ιδία κατά τα έτη 1919-22, έτη ραγδαίας πτώσεως των τιμών».[i] Στην Ελλάδα όμως η πτώση αυτή δεν έγινε έντονα αισθητή εξαιτίας της αθρόας εισροής ξένου συναλλάγματος από εφοπλιστικά κέρδη και μεταναστευτικά εμβάσματα.

Το 1930 η παγκόσμια παραγωγή χρυσού ήταν 14% μικρότερη της προπολεμικής. Την περίοδο εκείνη εξαντλούνταν τα αποθέματα χρυσού της Νότιας Αφρικής και, γι' αυτό, υπήρχαν εισηγήσεις για μείωση της παραγωγής χρυσού. Όπως παρατηρούσε ο Ευελπίδης, η αποκλειστική χρήση του χρυσού ως νομισματικής βάσης που συνέβη με την κατάργηση της βάσης του αργύρου οδηγούσε σε αύξηση της ζήτησης χρυσού.

Ορισμένες τροποποιήσεις, όπως η αυξάνουσα χρήση των επιταγών, η εξάπλωση του συστήματος των πιστώσεων και κυρίως η συνήθεια εγκατάλειψης της χρήσης χρυσών νομισμάτων, μετέβαλαν τις συναλλακτικές συνήθειες.

Το αποτέλεσμα ήταν να περιοριστούν οι ανάγκες σε μέταλλο και να αποταμιευτεί αποδοτικά ο χρυσός, αντί να ακινητοποιείται «εις τα θυλάκια ή τα ερμάρια των πολιτών. Ουσιαστικώς ο χρυσός δεν αποτελεί κυρίως πλέον σήμερον νόμισμα αλλά μάλλον την ασφάλειαν του νομίσματος». Έτσι, ταυτόχρονα, με τη μείωση του ποσοστού της ετήσιας παραγωγής του χρυσού κάτω από το 3% του παγκόσμιου αποθέματος, επιτεύχθηκε επίσης, από το 1913 και μετά, μέση αύξηση της ποσότητας του αποθέματος του χρυσού στις τράπεζες κατά 4,9% ετησίως.

Πολλοί οικονομολόγοι, ιδίως Άγγλοι, υποστήριζαν ότι η οικονομική κρίση οφειλόταν στην κακή κατανομή του υπάρχοντος χρυσού, αφού δύο κράτη, οι ΗΠΑ και η Γαλλία κατείχαν αυτά μόνα τα 3/5 σχεδόν των υφιστάμενων αποθεμάτων χρυσού. Οι ΗΠΑ διατηρούσαν τα 2/5 και η Γαλλία το 1/5, προκαλώντας επιδείνωση της σπάνης χρυσού στην υπόλοιπη υφήλιο.

> *Και το κακόν είναι ότι αι δύο αύται χώραι δεν κυκλοφορούν τον χρυσόν τούτον, οπότε θα επήρχετο σχετική ανατίμησις των τιμών εις αυτάς, έχουσα φυσικώς αντίκτυπον εις τας*

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίσις, ιδία εν Ελλάδι,* Ανατύπωσις εκ του *Αρχείου Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* (τόμος 11), Αθήναι, 1931, σ. 17.

> *ξένας αγοράς, αλλ' αποστειρώνουν κατά το πλείστον τούτον εις τα χρηματοκιβώτια των εκδοτικών Τραπεζών των.*[i]

Οι χώρες που διαθέτουν χρυσό προβάλλουν υπέρογκες απαιτήσεις κάλυψης σε χρυσό. Γι' αυτό το λόγο, όσες χώρες δεν διαθέτουν χρυσό αναγκάζονται ν' αυξήσουν τον τόκο προεξοφλήσεως, με δυσμενή αποτελέσματα για το εμπόριο, που έχουν ως επακόλουθο την πτώση των τιμών και την ένταση της κρίσης. «Είνε αληθές», συνέχιζε ο Έλληνας αγροτολόγος, «ότι η Γαλλία, έχουσα μεγάλα αποθέματα χρυσού, υποφέρει ολιγώτερον από την παγκόσμιον κρίσιν. Τούτο όμως νομίζομεν ότι δέον ν' αποδοθή κυρίως εις την ισορροπίαν της Γαλλικής παραγωγής εν σχέσει με την κατανάλωσιν».

> *Αντιθέτως, εις τας Ην. Πολιτείας η κρίσις παρουσιάζεται οξυτάτη, καθότι η πληθώρα κεφαλαίων επέφερε την υπάρχουσαν αύξησιν της παραγωγής, ήτις ζητεί σήμερον να εύρη κατανάλωσιν εις ξένας χώρας, των οποίων η αγοραστική δύναμις είνε μειωμένη ακριβώς ένεκα της ελλείψεως εις αυτάς επαρκούς χρυσού.*[ii]

Γι' αυτό το λόγο, η αύξηση των αποθεμάτων χρυσού δεν επέφερε ύψωση των τιμών ούτε στις ΗΠΑ ούτε στ' άλλα γεωργικά εξαγωγικά κράτη, που τυχαίνει να είναι πλούσια σε πολύτιμα μέταλλα. Το συμπέρασμα που συνήγαγε ο συγγραφέας ήταν ότι ο ανταγωνισμός στα γεωργικά προϊόντα δεν προερχόταν από τις χώρες με πεσμένο νόμισμα – όπως συνέβαινε με τα βιομηχανικά προϊόντα – αλλά από χώρες με υψωμένο νόμισμα (ΗΠΑ, Αργεντινή, Καναδάς και Αυστραλία).

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίσις, ιδία εν Ελλάδι,* Ανατύπωσις εκ του *Αρχείου Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* (τόμος 11), Αθήναι, 1931, σ. 18.
[ii] ο.π., σ. 20.

9.1.12. Η γεωργία από οικονομική και κοινωνική άποψη

Η διάκριση αστικού και αγροτικού πληθυσμού με βάση το κριτήριο των 10.000 κατοίκων για τον ορισμό της πόλης μπορεί να φαίνεται αυθαίρετη «αλλ' ανταποκρίνεται πρακτικώς εις την πραγματικότητα».[i] Πολλές κωμοπόλεις μας και όχι λίγα χωριά, έγραφε το 1944 ο Ευελπίδης, παρουσιάζουν αστικό χαρακτήρα, λ.χ. Λαύριο, Ναύπακτος, Αλιβέρι, Γαλαξείδι, Αιδηψός, Λουτράκι, Ύδρα. Αλλά και ορισμένες πόλεις έχουν γεωργικό χαρακτήρα, λ.χ. Μενίδι, Μέγαρα, Θήβα, Λειβαδιά, Άργος, Κόρινθος, Αμαλιάδα, Φιλιατρά, Ορεστιάδα, Γιαννιτσά, Κατερίνη, Κιλκίς. Αρκετές άλλες πόλεις κατοικούνται εν μέρει από γεωργικό πληθυσμό, λ.χ. Κομοτηνή, Δράμα, Σέρρες, Φλώρινα, Άρτα, Αλεξανδρούπολη, Ρέθυμνο, Ναύπλιο. Είναι μάλιστα σημαντικό ότι ο Έλληνας αγροτολόγος περιλάμβανε στην τελευταία κατηγορία και το Μοσχάτο, το Χαλάνδρι, το Μαρούσι και τη Κηφισιά.

Το 1940 η Ελλάδα είχε τη μέγιστη πυκνότητα αγροτικού πληθυσμού σε όλη την Ευρώπη. Η στενότητα της καλλιεργήσιμης γης ήταν μεγάλη, αφού σε κάθε 1.000 στρέμματα (= 1 τετρ. χλμ.) γεωργικής γης αντιστοιχούσαν 157 άτομα γεωργικού πληθυσμού.[ii] Προπολεμικά υπήρχαν στη χώρα ένα εκατομμύριο περίπου οικογενειακές αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Με βάση την απογραφή του 1929, το 36,96% των Ελλήνων αγροτών είχαν ανεπαρκή ιδιοκτησία 1-10 στρεμμάτων,[iii] το 35,09% είχαν πολύ μικρή ιδιοκτησία 10-30 στρεμμάτων, το 23,45% είχαν μικρή ιδιοκτησία 30-100 στρεμμάτων, το 3,87% είχαν μέση ιδιοκτησία 100-1.000 στρεμμάτων και το 0,15% είχαν μεγάλη ιδιοκτησία άνω των χιλίων στρεμμάτων.[iv]

Στα δύο άκρα, το 0,15% των ιδιοκτητών κατείχαν τα 28% των εκτάσεων, ενώ τα 36,96% των ιδιοκτητών είχαν μόνο τα 13,3%. Εξάλλου οι πολύ μεγάλες ιδιοκτησίες, άνω των 100.000 στρεμμάτων, καταλάμβαναν τα 3,8% της καλλιεργήσιμης γης.[v]

---

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και Κοινωνική άποψις,* Εκδόσεις «Ο Λόγος», Αθήναι, 1944, σ. 20, υποσημ. 2.
[ii] Στη Βουλγαρία η πυκνότητα αγροτικού πληθυσμού ήταν 118 άτομα ανά 1.000 στρέμματα, στη Γιουγκοσλαβία 114, στη Ρουμανία 97, στην Ιταλία 90, στην Ουγγαρία 72, στη Γερμανία 52, στη Γαλλία 48, στις ΗΠΑ 17 και στον Καναδά 11. Ο.π., σ. 21, υποσημ. 1.
[iii] Έκταση επαρκής μόνο για λαχανόκηπους και καλά καπνοχώραφα.
[iv] Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και Κοινωνική άποψις,* σ. 25.
[v] ο.π.

Σύμφωνα με την ίδια απογραφή, επί 954.000 γεωργικών εκμεταλλεύσεων υπήρχαν 768.899 ιδιοκτήτες της γης που καλλιεργούσαν, 55.860 ενοικιαστές, 31.501 κολλήγοι, 12.131 εμφυτευτές και 51.751 άνευ προσδιορισμού.[i] Παρά την περιορισμένη χρήση γεωργικών μηχανημάτων, στην ελληνική ύπαιθρο υπήρχε, σύμφωνα με το συγγραφέα,[ii] «υπερπληθωρισμός γεωργικών εργατικών χεριών».

Για το λόγο αυτό, το εισόδημα της γεωργίας και των συναφών κλάδων «μόλις επαρκεί ή πολύ συχνά δεν επαρκεί διά να θρέψη όλον αυτόν τον αγροτικόν πληθυσμόν». Το 1929 το μέσο κατά κεφαλήν αγροτικό εισόδημα ανερχόταν στις 4.200 δραχμές, ενώ το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα του αστικού πληθυσμού ήταν 14.525 δρχ. Όπως υπολόγιζε ο Ευελπίδης, το 1936 το μέσο εισόδημα μιας αγροτικής οικογένειας ανήλθε στις 21.685 δραχμές, ενώ οι δαπάνες της στοιχειώδους διαβίωσής της ανέρχονταν κατά μέσο όρο σε 27.988 δρχ. Τα εμβάσματα των μεταναστών αποσκοπούσαν ακριβώς στην κάλυψη αυτού του ελλείμματος.[iii]

Οι χωρικοί μας ξόδευαν το 65% περίπου του θεωρητικού τους προϋπολογισμού σε έξοδα διατροφής, όμως η τροφή τους ήταν ανεπαρκής, ιδίως στα ορεινά. Το 16% του οικογενειακού τους προϋπολογισμού κάλυπταν οι γλίσχρες δαπάνες ενδυμασίας και υπόδησης, αφού πολλοί αγρότες ήταν κυριολεκτικά ρακένδυτοι. Τα γενικά έξοδα για σαπούνι, πετρέλαιο, γιατρούς, δικαστικά, επισκευές, απρόοπτα, αντιπροσώπευαν το 10% του συνόλου. Επίσης, 9% αποτελούσαν τα κοινωνικά έξοδα για καπνό, καφενείο, κουρείο, εκκλησία, κλπ.[iv]

> *Τέλος το αγροτικό σπίτι ήτο, κατά κανόνα, κακοκτισμένον και στενόχωρον, κυρίως εις τα πρώην τσιφλίκια, όπου απετελείτο συχνά από ένα και μόνον δωμάτιον, άνευ ξυλίνου δαπέδου και ενίοτε άνευ παραθύρων. Εν τούτοις είς τινα χωρία πλούσια (καπνοχώρια Αν. Μακεδονίας, βαμβακοχώρια Βερροίας, περιφέρεια Βόχας Κορινθίας) ή ακόμη εις χωρία όπου οι χωρικοί είχον πόρους εκ της εργασίας των εις ξένους τόπους (Πήλιον, Κυκλάδες, περιφέρεια Σπάρτης κλπ.) ευρίσκομεν σπίτια δίπατα,*

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και Κοινωνική άποψις,* σ. 25, υποσημ. 2.
[ii] ο.π., σ. 26.
[iii] ο.π., σσ. 26-27.
[iv] ο.π., σ. 27.

> *περιποιημένα και με επίπλωσιν προσηρμοσμένην, φανερώνοντα επίπεδον ζωής ανώτερον.*[i]

Όμως στα πιο πολλά χωριά επικρατούσαν άσχημες συνθήκες υγιεινής και η θνησιμότητα ήταν μεγαλύτερη από την πόλη. Οι χωρικοί αναζητούσαν βελτίωση της ζωής τους στην πόλη. Η αστυφιλία που διέγνωσε από τότε ο Ευελπίδης εκδηλωνόταν ποσοτικά με την αύξηση της αναλογίας του αστικού πληθυσμού από 24% το 1907, σε 27% το 1920, σε 33% το 1928 και σε 33,73% το 1940.[ii] Οι ελληνικές πόλεις όμως δεν μπορούσαν να θρέψουν τους μετανάστες γιατί δεν διέθεταν βιομηχανία. Μοναδική λύση στο πρόβλημα διέβλεπε ο συγγραφέας στην προώθηση της εκβιομηχάνισης με την παραγωγή ηλεκτρισμού από υδατοπτώσεις. Μην έχοντας προς το παρόν άλλη διέξοδο οι χωρικοί στρέφονταν στην εξωτερική και στην υπερπόντια μετανάστευση.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέθετε ο Ευελπίδης, το 1901-1910 η μέση ετήσια υπερπόντια μετανάστευση ήταν 17.351 άτομα, το 1911-1920 ανερχόταν σε 19.612, το 1921-1930 ήταν 9.137, το 1931-1937 είχε μειωθεί σε 3.111,[iii] «και τέλος εξεμηδενίσθη διά των απαγορευτικών νόμων» των ΗΠΑ. Πάντως οι Έλληνες της Αμερικής, αν και αγροτικής προέλευσης οι περισσότεροι, ασχολούνταν μόνον κατά 0,1% με τη γεωργία. Μια άλλη συνέπεια της μετανάστευσης ήταν η αύξηση του ποσοστού των γυναικών που διεύθυναν αγροτικές επιχειρήσεις. Το 22,1% των Ελληνίδων που εργάζονταν στη γεωργία ασκούσαν ανεξάρτητη εκμετάλλευση.[iv]

Παλαιότερα και σχεδόν μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους επικρατούσε στην ελληνική γεωργία «το πνεύμα της κλειστής οικονομίας». Γεωργοί και κτηνοτρόφοι παρήγαν τα αναγκαία για τη διατήρηση της οικογένειάς τους και είτε είχαν επάρκεια είτε αντάλλασσαν οι ορεινοί με τους πεδινούς ορισμένα προϊόντα τους, αλληλοσυμπληρώνοντας έτσι τις ανάγκες τους. Εξαίρεση αποτελούσαν ορισμένοι καλλιεργητές, ιδίως της Β. και Δ. Πελοποννήσου, οι οποίοι παρήγαν για την αγορά (σταφίδα), και κάποιοι μεγαλοϊδιοκτήτες της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, που διέθεταν στην εσωτερική αγορά το

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και Κοινωνική άποψις,* ο.π.
[ii] ο.π., σ. 28.
[iii] ο.π., σ. 29, υποσημ. 1.
[iv] ο.π., σ. 28, υποσημ. 2.

μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής τους σε σιτηρά.[i] Από το τέλος του μικρασιατικού πολέμου ο χαρακτήρας της αγροτικής οικονομίας μας άρχισε ν' αλλάζει και κυριάρχησε τελικά ο τύπος της *ημίκλειστης οικονομίας.*

Καταρχάς, στην εποχή του Ευελπίδη υπήρχαν ακόμη νησίδες κλειστής οικονομίας σε μερικές ορεινές περιφέρειες της χώρας που στερούνταν συγκοινωνίες, όπως π.χ. τα Τζουμέρκα και τα Άγραφα. Εκτός από τους προηγούμενους, υπήρχαν άλλοι αγρότες που αποτελούσαν την πλειοψηφία και παρήγαν κυρίως για τον εαυτό τους, συνδυάζοντας κτηνοτροφία, γεωργία, δασοκομία κλπ.· όμως υπήρχαν κι άλλοι πολλοί που παρήγαν πρώτιστα για την αγορά, όπως οι σταφιδοκαλλιεργητές Πελοποννήσου και Κρήτης, οι καπνοκαλλιεργητές Μακεδονίας και Θράκης, οι ελαιοκαλλιεργητές Λέσβου, Μάνης και Κέρκυρας, οι καλλιεργητές λαχανικών κι οπωροφόρων Αττικής, Αργολίδας, Πηλίου και Κρήτης, οι βαμβακοπαραγωγοί Λεβαδειάς και Λακωνίας, οι οινοπαραγωγοί Σάμου και Λευκάδας, οι τριφυλλοπαραγωγοί Μόρνου, οι νομάδες κτηνοτρόφοι (Σαρακατσαναίοι, Βλάχοι κλπ.), οι αγελαδοτρόφοι στα βουστάσια γύρω από την Αθήνα και οι σηροτρόφοι Σουφλίου. Αλλά συχνά και αυτοί ακόμα προσπαθούν να εξασφαλίσουν εξ ιδίας καλλιέργειας και μέρος των βασικών ειδών διατροφής τους.[ii]

Περαιτέρω, ο Ευελπίδης διέκρινε πέντε συστήματα εκμετάλλευσης του εδάφους, κηπευτικό, δενδροκομικό, αροτραίο, ποιμενικό και δασικά. Τα συστήματα αυτά μπορούσαν να συνδυαστούν μεταξύ τους, και απέφεραν την εξής κατά στρέμμα κοινωνική πρόσοδο:

Συστήματα εκμετάλλευσης	**Ακαθάριστο εισόδημα**	**Δαπάνη παραγωγής**	**Κοινωνικό εισόδημα**
Κηπευτικό	1.883	503	1.380
Δενδροκομικό	1.145	38	1.107
Αροτραίο	573	108	465
Ποιμενικό	144	6	138
Δασικό	76	2	74

Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και Κοινωνική άποψις,* σ. 35.

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και Κοινωνική άποψις,* Εκδόσεις «Ο Λόγος», Αθήναι, 1944, σ. 32.
[ii] ο.π., σσ. 32-33.

Αναφορικά προς τα μέσα εκμετάλλευσης, ο Ευελπίδης σημειώνει,[i] ότι οι χωρικοί μας είχαν προπολεμικά υπερεπάρκεια αροτριώντων ζώων, αφού αναλογούσε ένα ζευγάρι για 85 στρέμματα γεωργικά εκμεταλλευμένης γης και για 35 στρέμματα αροτριούμενης ετησίως.

> *Επί πλέον εχρησιμοποιούντο 1.600 ελκυστήρες και μηχανάροτρα, ων 335 κρατικά, δυνάμεως εν όλω 50.000 HP, 10.000 περίπου κινητήρες αντλιών 50.000 HP περίπου, 6.000 ανεμόμυλοι διά κίνησιν αντλιών, δυνάμεως 2.000 HP. Ήτοι μηχανήματα συνολικής δυνάμεως 100.000 περίπου μηχανικών ίππων, έναντι 540.000 μηχανικών ίππων που αντιπροσωπεύουν τα αροτριώντα στην Ελλάδα.*[ii]

Ήταν διαθέσιμα επίσης για την καλλιέργεια επαρκή άροτρα, τα περισσότερα σιδερένια, αρκετές θεριστικές μηχανές στη Θεσσαλία και την Κεντρική Μακεδονία, όχι λίγες αλωνιστικές στα πεδινά ιδίως μέρη, και οι αναγκαίοι ψεκαστήρες, θειαφιστήρια, κλπ., κυρίως στις αμπελοφόρους περιφέρειες. Ωστόσο, υπήρχε έλλειψη των υπόλοιπων χρήσιμων μηχανημάτων και εργαλείων, παρά τη μεγάλη αύξησή τους από το 1929 μέχρι το 1939:

Γεωργικά μηχανήματα	**1929**	**1930**
Μηχανάροτρα (πολύυνα)	700	1.578
Άροτρα σιδηρά	241.548	333.775
Άροτρα ξύλινα	286.534	270.198
Σβάρνες σιδηρές	20.321	42.700
Σπαρτικές μηχανές	181	9.500
Χορτοκοπτικές	454	910
Χορτοπιεστικές	1.061	3.635
Αλωνιστικές	606	1.070
Θεριζοαλωνιστικές (combines)	-	42
Σιτοκαθαριστήρια	1.562	4.800
Λιχνιστικές	123	5.810
Ψεκαστήρες	83.691	145.000
Εκκοκκιστικές αραβοσίτου	75	3.109

Αριθμός γεωργικών μηχανημάτων στην Ελλάδα[iii]

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και Κοινωνική άποψις,* σ. 37.
[ii] ο.π.
[iii] ο.π., σ. 37.

Το 1910 είχε αρχίσει η σημαντική κάπως χρήση των χημικών λιπασμάτων, ενώ η κατανάλωσή τους μέχρι το 1940 είχε φτάσει τους 130.000 τόννους. Η χρήση χημικού λιπάσματος ήταν τότε διαδεδομένη κυρίως στη Νότια Ελλάδα, ενώ στη Βόρειο, περιλαμβανομένης της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, ήταν περιορισμένη. Επίσης αφορούσε κυρίως τις περισσότερο αποδοτικές σε χρήμα καλλιέργειες (κηπευτικά, σταφιδαμπέλους, δενδρώνες) και σπανιότερα τα σιτηρά.[i] Την ίδια περίοδο είχε διαδοθεί σε όλη τη χώρα η χρήση φυτοφάρμακων (όπως το θείο, η μελάσσα, το αρσενικώδες νάτριο, η νικοτίνη, κλπ.), αλλά όχι για όλες τις ασθένειες και καλλιέργειες.[ii] Επίσης είχε επεκταθεί η χρήση ορρών και εμβολίων για την πρόληψη και την καταπολέμηση των ασθενειών των ζώων.[iii] Αλλά όπως πρόσθετε ο Ευελπίδης:

> *Εκείνο όμως εις το οποίον υστερούν ακόμη αι αγροτικαί εκμεταλλεύσεις εν Ελλάδι είναι αι μόνιμοι εγκαταστάσεις. Εις ελάχιστα μόνον κτήματα υπάρχουν πραγματικοί σταύλοι διά τα γεωργικά ζώα. Τούτους αντικαθιστούν συνήθως μερικά πρόχειρα παραπήγματα ή απλώς υπόστεγα (τσαρδάκια). Επίσης ο μικρός, ως επί το πλείστον, αγροτικός οικίσκος χρησιμεύει κατά κανόνα και ως αποθήκη διά τα προϊόντα του γεωργού. Τέλος αι εγκαταστάσεις των αναγκαίων αγροτικών βιοτεχνιών ευρίσκονται συχνά εις πρωτόγονον ακόμη μορφή. Και τούτο κυρίως διότι αι αγροτικαί μας εκμεταλλεύσεις είναι πολύ μικραί διά να προβούν εις τοιαύτας δαπάνας.*[iv]

Στη συνέχεια του βιβλίου *Η Γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και Κοινωνική άποψις,* ο Ευελπίδης παρέθετε σημαντικές επιμέρους πληροφορίες. Οι δενδρώνες αντιμετώπιζαν προβλήματα από την έλλειψη κατάλληλης αγροτικής τεχνολογίας. Οι καλλιέργειες εσπεριδοειδών, νωπών φρούτων, σουλτανίνας και επιτραπέζιων σταφυλιών περιορίζονταν από κλιματικούς λόγους, έλλειψη ποτιστικού νερού και αρδεύσεων. Τα κεράσια, τα ροδάκινα, τα βερίκοκα, τ' αχλάδια, τα νωπά σύκα και τα σταφύλια έπρεπε να καλλιεργούνται κοντά στα κέντρα κατανάλωσης ή σε συγκοινωνιακές αρτηρίες γιατί δεν επιδέχονται μακριές και επίπονες μεταφορές.

---

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και Κοινωνική άποψις,* ο.π., σ. 38.
[ii] ο.π.
[iii] ο.π., σ. 39.
[iv] ο.π., σ. 39.

Η έλλειψη ψυγείων, εκτός του Πηλίου (Αγριά), όπου υπήρχε ειδικό ψυγείο, υποχρέωνε τους αγρότες να χρησιμοποιούν ψυγεία που εξυπηρετούσαν άλλες χρήσεις (Καλαμάτα, Μυτιλήνη, Αθήνα).[i] Η χρήση της τεχνολογίας αποκτά περίσσια σημασία στον τομέα της αγροτικής βιοτεχνίας και βιομηχανίας. Έγραφε ο Ευελπίδης:[ii]

> *Τα περισσότερα αγροτικά εργοστάσια εις την ύπαιθρον είναι ελαιουργεία, των οποίων ο αριθμός καθ' όλην την Ελλάδα φθάνει τα 9.536, εξ ων τα 1.986 μηχανοκίνητα. Τα πλείστα των αγροτικών ελαιουργείων είναι ιπποκίνητα και τινα υδροκίνητα. Από ετών όμως πολλά αγροτικά ελαιοτριβεία χρησιμοποιούν κινητηρίους μηχανάς εσωτερικής καύσεως.*

Μέχρι το 1944 είχαν ιδρυθεί και 160 συνεταιριστικά ελαιουργεία, συνήθως με την οικονομική ενίσχυση και τεχνική καθοδήγηση της Αγροτικής Τράπεζας. Την ίδια περίοδο είχαν ιδρυθεί εργοστάσια οινοποιίας στα κυριότερα αμπελουργικά κέντρα (Αττική, Πάτρα, Σαντορίνη, Κρήτη, Μαντινεία, Νάουσα, κλπ.) από διάφορες εταιρείες. Κατόπιν επικράτησαν οι συνεταιρισμοί των παραγωγών στη Λευκάδα, τη Σαντορίνη, τα Μέγαρα, το Μαρκόπουλο, τη Χαλκίδα, τη Σάμο, την Κρήτη, κλπ. Τη χρονιά συγγραφής του βιβλίου υπήρχαν συνολικά περίπου 100 εργοστάσια οινοποιίας κυρίως στην ύπαιθρο, από τα οποία τα 47 ανήκαν σε 20 εταιρείες, τα 12 στον Αυτόνομο Σταφιδικό Οργανισμό, τα 25 σε συνεταιρισμούς και τα υπόλοιπα σε ιδιώτες.[iii]

Την εποχή του μεσοπολέμου στη χώρα μας δραστηριοποιούνταν επίσης οινοπνευματοποιίες, κονσερβοποιίες, σταφιδεργοστάσια (Πάτρα, Καλαμάτα, Αίγιο, Κατάκωλο), αποστειρωτήρια σύκων, ξηραντήρια καρπών. Ο αριθμός των αλευρόμυλων στην Ελλάδα ανερχόταν το 1944 σε 7.676, από τους οποίους 2.106 μηχανοκίνητοι, ενώ οι υπόλοιποι ήταν υδροκίνητοι ή, λιγότεροι, ανεμόμυλοι (Κυκλάδες). Παράλληλα, σε χωριά της Πελοποννήσου, της Στερεάς και των νησιών είχε επεκταθεί η εισαγωγή αλεύρων. Πιο σύγχρονες επιλογές είχαν τα χωριά της πεδινής Κορινθίας, όπου αυτοκίνητα που ανήκαν σε αρτοποιεία Κορίνθου, Κιάτου και Δερβενίου εξυπηρετούσαν προπολεμικά την περιοχή.[iv] Υπήρχαν επίσης χαρουπόμυλοι, ορυζόμυλοι, σησαμόμυλοι,

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και Κοινωνική άποψις,* Εκδόσεις «Ο Λόγος», Αθήναι, 1944, σσ. 64-65.
[ii] ο.π., σ. 115.
[iii] ο.π., σ. 117.
[iv] ο.π., σσ. 119-124.

κλπ. εγκατεστημένοι κατά κανόνα στις πόλεις, και μύλοι κόκκινου πιπεριού στην περιοχή Καρατζόβας. Οι γεωργικές σχολές Κασσαβέτιας, Λάρισας, Μανωλάδας, Ιωαννίνων και Κρήτης είχαν ιδρύσει μόνιμα τυροκομεία. Σημαντική ήταν η γαλακτοκομική επιχείρηση Μαργαρίτη, που είχε ιδρυθεί το 1900 στην Κέρκυρα. Στην εξαγωγή βουτύρου είχε εισαχθεί η χρήση φυγοκεντρικών μηχανών, κορυφολόγων, κλπ. «Και τα τυριά, ακόμη και τα μαλακά, στέλλονται ολοέν περισσότερον να ωριμάσουν και να διατηρηθούν εις ψυγεία αντί των ομηρικών σπηλαίων, τα οποία εχρησιμοποιούντο άλλοτε διά τον σκοπόν τούτον».[i]

Στην Ελλάδα υπήρχαν τότε αρκετοί υδροπρίονες (με κορδέλα), ιδίως στην Ήπειρο, τη Στερεά Ελλάδα, τη Χαλκιδική και την ορεινή Θεσσαλία. «Το Υπουργείον Γεωργίας», πρόσθετε ο Ευελπίδης,[ii] «εγκατέστησε προτύπους πριόνας, με πολλάς κορδέλας (καταράκτας) εις Αρτεμησίαν (Καλαμών), Χρυσοβίτσαν (Τριπόλεως), Μακρακώμην (Λαμίας) και Σκοτεινά (Κατερίνης)». Η ελληνική βιομηχανία ξυλείας κατεργαζόταν κάθε χρόνο 130.000 κυβικά μέτρα ξυλείας εγχώριας παραγωγής, αλλά μεγάλο μέρος των εγκαταστάσεων βρισκόταν στις πόλεις.

Με τις βασικές βιομηχανίες συνδέεται και η επεξεργασία της ρητίνης, για την παρασκευή κολοφωνίου και τερεβινθελαίου (νέφτι). Υπήρχαν στην Ελλάδα 23 εργοστάσια αυτού του είδους, τα περισσότερα από τα οποία ήταν εγκατεστημένα στα αγροτικά κέντρα παραγωγής ρητίνης (Ελευσίνα, Άργος, Ασπρόπυργος, Κορωπί, Λίμνη, Μέγαρα, Κασσάνδρα, Ψαχνά Ευβοίας).

Οι περισσότερες βιομηχανίες κατεργασίας κλωστικών φυτών ήταν συγκεντρωμένες στην Αθήνα, τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη και το Βόλο. Λίγα εκκοκκιστήρια βαμβακιού παρέμεναν στα ημιαγροτικά κέντρα Λεβαδειάς, Έδεσσας, Βέροιας, Λαμίας, Θήβας, Γυθείου και Λήμνου. Στα τρία πρώτα απ' αυτά υπήρχαν και υδατοπτώσεις για την κίνησή τους. Τα βιομηχανικά εκκοκκιστήρια ήταν μόνο 104 αλλά είχαν 9.798 πριόνια και 30 μανικέτα. Στις περιφέρειες Θεσσαλονίκης και Βέροιας υπήρχαν δύο κανναβουργεία, προς κατεργασία της κάνναβης που παραγόταν στα Γιαννιτσά, ενώ το βιομηχανικό

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και Κοινωνική άποψις,* ο.π., σσ. 125-26.
[ii] ο.π., σ. 127.

σχοινοποιείο Κέρκυρας εισήγαγε από το εξωτερικό την πρώτη ύλη.[i] Σε όλη την Ελλάδα, υπολόγιζε ο συγγραφέας, υπήρχαν 350-400.000 χειροκίνητοι αργαλειοί. Στην Αράχοβα Παρνασίδας, την Αρναία Χαλκιδικής, την Πίνδο και σε μερικά άγονα και απόμερα συνήθως χωριά, όπως το Λειβάδι Ολύμπου, οι οικογένειες των χωριών εργάζονταν για το εμπόριο, έναντι μικρής συνήθως αμοιβής. Για το εμπόριο προορίζονταν και τα μεταξωτά από το Σουφλί, την Έδεσσα και το νομό Χανίων. Όμως, στην υπόλοιπη Ελλάδα οι περισσότερες οικογένειες εργάζονταν για την ικανοποίηση των αναγκών του χωριού.[ii]

Περιέργως τα εργοστάσια κατασκευής ταπήτων είχαν ιδρυθεί στις πόλεις, ενώ η ταπητουργία στη Μικρά Ασία είχε το χαρακτήρα *χωρικής οικοτεχνίας*. «Σήμερον», συνέχιζε ο Έλληνας αγροτολόγος,

> *επί παραγωγής 70.000 περίπου τετραγωνικών μέτρων ταπήτων εις όλην την Χώραν (1939) μόνον 20% προέρχονται από ταπητουργεία εγκατεστημένα εις χωρία. Και τούτο παρά την σοβαράν προσπάθειαν του Ταπητουργικού Οργανισμού, ο οποίος ίδρυσε προπολεμικώς 37 σχολεία ταπητουργίας εις διαφόρους χωρικάς περιφερείας της Ελλάδος, που μόνον αυτά παράγουν κατ' έτος περί τα 6.000 τ.μ. ανατολικών ταπήτων.*[iii]

Παραδοσιακά, οι γεωργοί πωλούσαν τα πλεονάσματα της σοδειάς τους, συνήθως κάθε βδομάδα στο παζάρι της κεντρικότερης κωμόπολης της περιφέρειας, όπου συναντιόνταν οι χωρικοί οδοί και όπου μπορούσαν να κατέβουν οι ορεινοί πληθυσμοί για αγοραπωλησίες. Από πολύ παλιά είχαν καθιερωθεί επίσης ετήσιες εμποροπανηγύρεις ευρύτερης ακτίνας, όπως οι αγορές των Σερρών, της Λάρισας και της Λαμίας. Σταδιακά όμως αναπτύχθηκαν τα αστικά κέντρα, τα οποία αποτέλεσαν τις μόνιμες αγορές αγροτικών προϊόντων, είτε για επιτόπια χρήση είτε για μετακόμιση και εξαγωγή. Το τελευταίο τούτο είδος εμπορίου ασκούν κυρίως οι παραθαλάσσιες πόλεις Πειραιάς, Πάτρα, Βόλος, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Καλαμάτα, κλπ.

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και Κοινωνική άποψις,* Εκδόσεις «Ο Λόγος», Αθήναι, 1944, σ. 128.
[ii] ο.π., σ. 129.
[iii] ο.π., σσ. 129-130.

Από ένα χρονικό σημείο και μετά, έμποροι ή περιοδεύοντες εμπορικοί πράκτορες έρχονται πλέον στο χωριό και αγοράζουν τα κυριότερα προς πώληση είδη. Αυτό είχε μάλιστα καταστεί κανόνας για τα προϊόντα εκείνα, το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου των οποίων περιερχόταν στα χέρια ορισμένων οργανισμών ή βιομηχανιών, όπως προπάντων τα καπνά.[i] Οι νέες τεχνολογίες διείσδυαν δυναμικά στην ύπαιθρο χώρα:

> *Την ανάπτυξιν του εμπορίου εβοήθησεν η πρόοδος των συγκοινωνιών και ιδιαιτέρως, κατά την τελευταίαν εικοσαετίαν, η επέκτασις του οδικού δικτύου δι' αυτοκίνητα, τα οποία έρχονται και παραλαμβάνουν τα προϊόντα από το χωριό, ίνα τα μεταφέρουν αυθημερόν εις τους τόπους καταναλώσεως ή εμπορίου των.*[ii]

Ο εκχρηματισμός της παραγωγής αξιοποίησε καλύτερα τα γεωργικά μας προϊόντα και συνέτεινε στην ένταση της παραγωγής μας, κι ακόμη στην μεταστροφή της προς αποδοτικότερες καλλιέργειες. Αλλά την εξάρτησε από τη διεθνή αγορά, της οποίας αποτέλεσε τμήμα· έτσι η ελληνική αγροτική παραγωγή δοκιμάστηκε από τη διεθνή πτώση των τιμών στις αρχές του 20ου αιώνα, έπειτα από τη γενική γεωργική κρίση του 1921-23 και τέλος υπέστη σκληρό τον αντίκτυπο της παγκόσμιας κρίσης 1929-32.[iii]

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και Κοινωνική άποψις,* Εκδόσεις «Ο Λόγος», Αθήναι, 1944, σσ. 131-32.
[ii] ο.π., σ. 132.
[iii] ο.π.

9.1.13. «Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον»

Τα πρώτα μηχανήματα που χρησιμοποιήθηκαν στη γεωργία ήταν τα ιπποκίνητα μαγγάνια, τα οποία μεταχειρίζονταν σε διάφορες εργασίες. Ο ατμός χρησιμοποιούνταν σε εξαιρετικές περιπτώσεις, σε μερικές μεγάλες εκμεταλλεύσεις, «ενώ το βαρύ ατμάροτρον σποραδικώς μόνον εχρησιμοποιήθη αποκλειστικώς δι' εκχερσώσεις».[i]

Όμως η εισαγωγή του κινητήρα εσωτερικής καύσης επέφερε σε πάρα πολλές περιφέρειες αληθινή αναστάτωση στις προαιώνιες καλλιεργητικές μεθόδους, στον αλωνισμό, την άντληση, κλπ., αλλά και στις εργασίες που απαιτούσαν μετακίνηση. Ο κινητήρας ήδη συμπλήρωνε ευρέως τη ζωική έλξη αλλά πολλές φορές την αναπλήρωνε κιόλας.

Ο ηλεκτρισμός στη γεωργία χρησιμοποιούνταν κατά την εποχή του Ευελπίδη σχεδόν αποκλειστικά σε εργασίες που μπορούν να γίνουν με σταθερή πηγή ενέργειας. Μια επίσημη στατιστική του 1925 έδειχνε ότι στη Γερμανία χρησιμοποιούσαν για γεωργικές εργασίες ηλεκτρικούς κινητήρες, βενζινοκίνητους, ατμοκίνητους, υδροκίνητους, πετρελαιοκίνητους, υδροστρόβιλους και μηχανές καύσης αερίου δύναμης.

Την ίδια περίοδο, με την εξαίρεση του φωτισμού και της άρδευσης, η χρησιμοποίηση του ηλεκτρισμού στην ύπαιθρο «εξαρτάται γενικώς από την μηχανοκίνησιν της γεωργίας».[ii] Όπως αναφέρει ο συγγραφέας, η εισαγωγή της μηχανής στη γεωργία απέβλεψε όχι τόσο στην αύξηση των αποδόσεων με αύξηση της δυνατότητας παραγωγής, όσο κυρίως στην αντικατάσταση εργατικών χεριών. Γι' αυτό η μηχανοκίνηση επεκτάθηκε κυρίως στις χώρες με εντατική καλλιέργεια, «όπου παρουσιάζετο μεγάλη αραιότης πληθυσμού, ιδία εις την ύπαιθρον» (Η.Π.Α., Καναδάς, Αυστραλία, ΕΣΣΔ κλπ.). Επίσης, η μηχανοκίνηση της γεωργίας προωθείται για τη διευθέτηση των δυσχερειών της εργασίας, και ανοίγει το δρόμο στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου. «Επί πλέον η μηχανή δεν προορίζεται μόνον ν' αντικαταστήση την ανθρωπίνην ζωικήν δύναμιν, αλλά διανοίγει την οδόν εις νέας εφαρμογάς και εις νέα πεδία

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον*, εκδ. Αργ. Παπαζήσης, Αθήναι, 1943, σ. 8.
[ii] ο.π., σσ. 8-9.

εργασίας», π.χ. ανάπτυξη μέσων συγκομιδής και μεταφοράς εσοδειών, δημιουργία νεότερων εγκαταστάσεων άρδευσης και αποστράγγισης, αλλά και για τον ηλεκτρισμό, την ηλεκτρική θερμότητα φυτών και ζώων, κλπ.

Σε ορισμένες περιπτώσεις η περιποιημένη εργασία επιτυγχάνεται καλύτερα με τη γραμμική σπαρτική μηχανή, αλλά σε άλλες περιπτώσεις, όπως στο σκάψιμο (κατιμές) τα μηχανήματα αρόσεως υστερούν. Γενικά τα μηχανήματα επιτρέπουν την καλύτερη χρησιμοποίηση των εργατικών χεριών της οικογένειας.

Την εποχή που έγραφε ο Ευελπίδης ο ηλεκτρικός κινητήρας ήταν φθηνότερος και πιο προσιτός για μικρές, ή καλύτερα μέσες γεωργικές εκμεταλλεύσεις, κυρίως για άρδευση. Πιο ακριβοί ήταν οι κινητήρες ατμού ή πετρελαίου. Γι' αυτό, στη Γερμανία οι πιο πολλοί ηλεκτρικοί κινητήρες συναντιόνταν στις μεσαίες εκμεταλλεύσεις 200-500 στρεμμάτων. Ο συγγραφέας έκανε τη διαπίστωση ότι η μεγάλη αγροτική εκμετάλλευση μοιάζει όχι με ένα εργοστάσιο, αλλά με πολλά εργοστάσια, και γι' αυτό χρησιμοποιούνταν «τα πλέον διάφορα μηχανήματα διά την εκτέλεσιν των πλέον ανομοίων εργασιών».[i] Η ηλεκτρική ενέργεια είναι η πιο τελειοποιημένη μορφή ενέργειας, η ευκολότερα μετασχηματιζόμενη, η περισσότερο ευπειθής, και γι' αυτό «αρμόζει» με τον πιο κατάλληλο τρόπο στην εκμετάλλευση αυτή.

Ο εξηλεκτρισμός αποτελεί παράγοντα κοινωνικής αλληλεγγύης, σύμφωνα με τον Χρυσό Ευελπίδη, γιατί δεν μπορεί να περιοριστεί σ' ένα αγρόκτημα ή σ' ένα χωριό. «Οφείλει να λάβη το ρεύμα από τα μεγάλα δίκτυα μεταφοράς αυτού και ιδία από τα δευτερεύοντα τοιαύτα, διά παροχετεύσεως και μετασχηματισμού της τάσεως αυτού». Οι επιχειρήσεις δεν έχουν συμφέρον να προσφέρουν ρεύμα σε μεμονωμένους παραγωγούς, γι' αυτό εκκινείται το ζήτημα των συνεταιρισμών.[ii]

Από τη σκοπιά του συμφέροντος δεν επιτρέπονται προσδοκίες κέρδους από τη γεωργική ή την οικιακή χρήση στην ύπαιθρο, κι εξάλλου η δαπάνη διανομής είναι μεγάλη. Συνεπώς η επέκταση του εξηλεκτρισμού μπορεί να προωθηθεί «από οικονομικής απόψεως μόνον εις το πλαίσιον της δι' άλλας

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον*, εκδ. Αργ. Παπαζήσης, Αθήναι, 1943, σ. 11.
[ii] ο.π., σ. 13.

ανάγκας προβλεπομένης κατασκευής υπεραστικών δικτύων». Για παράδειγμα, η άρδευση δι' αντλήσεως είναι η πιο ενεργοβόρα δραστηριότητα με οξύτατη αιχμή κατανάλωσης κατά τον Αύγουστο μήνα, αλλά και όλο το καλοκαίρι, όπως φαινόταν από τη γεωργική χρήση της εποχής στην Αττική, σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέθετε ο συγγραφέας.

Διαφορετικές συνθήκες ανά χώρα προκάλεσαν την επέκταση του εξηλεκτρισμού στην ύπαιθρο: η έλλειψη εργατικών χεριών στην ύπαιθρο (ΗΠΑ), τα υψηλά ημερομίσθια (Σουηδία), η πολιτική εκβιομηχανισμού όλης της χώρας (ΕΣΣΔ), ή, αντίθετα, η επιθυμία συγκράτησης των αγροτών στα χωριά (Γαλλία, Ελβετία), η οικονομία εισαγόμενων καυσίμων (Ιαπωνία), κλπ.

Ο εξηλεκτρισμός είναι δυνατό να παρουσιαστεί σαν πρόβλημα κοινωνικό, όταν οι κάτοικοι της υπαίθρου εκφράσουν τη γενική επιθυμία να βελτιωθούν οι συνθήκες διαβίωσής τους, πράγμα που συνέβη στη Γαλλία. Παρέστη όμως τότε το πρόβλημα της καθυστέρησης ανταμοιβής των κεφαλαίων «προ της παρελεύσεως πολλού χρόνου ή ακόμη δι' εμμέσων οδών».

«Τέλος», παρατηρεί ο Ευελπίδης, «εις τον αγροτικόν εξηλεκτρισμός της Σουηδίας συνέτεινον η αύξησις των ημερομισθίων των γεωργοεργατών, ο περιορισμός των ωρών εργασίας, η αυστηρότης των υγειονομικών κανονισμών και η ζητουμένη ανωτέρα ποιότης των γεωργικών προϊόντων».

Πάντως, η αγροτική κατανάλωση στις επιμέρους χώρες ήταν πολύ χαμηλή:

4% στη Γερμανία
2,7% στις ΗΠΑ
2,3% στην Ιαπωνία
2% στην Τσεχοσλοβακία
0,7% στην ΕΣΣΔ

Πιο «αποτελεσματικός» ήταν ο εξηλεκτρισμός στην υποαπασχόληση των εργατών γης. Στην Τσεχοσλοβακία όπου το 60% των κοινοτήτων είχαν εξηλεκτριστεί το ποσοστό «των πληρωθέντων ημερομισθίων» έπεσε «από 29,5% εις 21,5% των συνολικών κατά εκτάριον δαπανών».[i]

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον,* εκδ. Αργ. Παπαζήσης, Αθήναι, 1943, σ. 17.

Στην πορεία της αφήγησης ο Ευελπίδης προβαίνει σε μια σειρά από αξιοσημείωτες παρατηρήσεις. Στην Ελβετία δεν υπάρχει άνθρακας και, γι' αυτό το λόγο, ο ηλεκτρισμός κατέχει πρωτεύουσα θέση στην οικονομική ζωή. Το 98% των κατοικιών είχαν ηλεκτροδοτηθεί, όπως και το 94% του σιδηροδρομικού δικτύου. Σε κάθε 1000 κατοίκους υπήρχαν 42 ηλεκτρικοί βραστήρες και 27 ηλεκτρικές κουζίνες (12 στις ΗΠΑ).

Ωστόσο, το χειμώνα η Ελβετία θερμαινόταν, ακόμη τότε, με την άφθονη ξυλεία της, γιατί «οι αγωγοί των υδροδυναμικών εγκαταστάσεων παγώνουν τον χειμώνα». Κι έτσι, ενώ η ηλεκτρομεταλλουργία και ηλεκτροχημεία είχαν αναπτυχθεί, «οι γεωργικαί εφαρμογαί ηλεκτρισμού» έμεναν «περιορισμέναι».

Στην ΕΣΣΔ τέλος, στο πρώτο πενταετές σχέδιο, «η εσωτερικής καύσεως μηχανή ήτο ο κύριος παράγων εις την κοινωνικήν και τεχνικήν επανοικοδόμησιν της γεωργίας» και εξακολουθούσε να είναι και στα επόμενα χρόνια. Η εξέλιξη ήταν αλματώδης. Μέχρι το 1928 μόλις το 0,02% της ολικής ενέργειας προς γεωργική χρήση συνδέονταν με τοπικό δίκτυο υποσταθμών, ενώ επτά χρόνια μετά, το 1935, το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 41,3%.

Στις κωμοπόλεις και τα χωριά της Ελλάδας δραστηριοποιούνταν την ίδια εποχή 338 ηλεκτρικές επιχειρήσεις. Η ΗΕΑΠ παρείχε ρεύμα σε 50 συνοικισμούς, προάστια και χωριά. Η Ηλεκτρική Εταιρεία Πατρών σε 16, η αντίστοιχη εταιρεία της Μυτιλήνης σε 7, του Ναυπλίου – Άργους σε 15. Επίσης, το συγκρότημα Άσσου – Βραχατίου εξυπηρετούσε 7 χωριά και το συγκρότημα Βέλλου – Κιάτου 7 χωριά. Συνολικά 450 χωριά.

Στη Λίμνη Ευβοίας, στους Μολάους Λακωνίας, στον Παπάδο Μυτιλήνης μύλοι και ελαιοτριβεία μεταχειρίζονταν ηλεκτρικό ρεύμα από τον ίδιο κινητήρα που ηλεκτροφώτιζε και τα γύρω χωριά τη νύχτα.[i] Το ίδιο συνέβαινε και με την ηλεκτροδότηση για ψυγεία στην Αγριά Βόλου, στη Σκάλα Ωρωπού, στη Νεάπολη Λασηθίου, στην Κυπαρισσία. Μόνον όμως στην Αθήνα, την Αργολίδα, τα πέριξ της Πάτρας, των Χανίων, των Καλαμών και των Θηβών ηλεκτροδοτούνταν αρδεύσεις.

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον*, ο.π., σ. 18.

Αναλυτικά οι αριθμοί των ηλεκτρικών εγκαταστάσεων διανομής ρεύματος σε κωμοπόλεις και χωριά ήταν:

Αιτωλοακαρνανίας	10	Ζακύνθου	1	Λακωνίας	8
Αργολιδοκορινθίας	21	Ηρακλείου	1	Λαρίσσης	23
Αρκαδίας	6	Θεσσαλονίκης	17	Λασηθίου	5
Απικοβοιωτίας	41	Ιωαννίνων	4	Λέσβου	17
Άρτης	1	Κερκύρας	2	Μεσσηνίας	24
Αχαϊοηλίδος	22	Καβάλας	6	Πέλλης	2
Δράμας	8	Κεφαλληνίας	5	Ρεθύμνης	1
Έβρου	4	Κυκλάδων	20	Πρεβέζης	4
Ευβοίας	18	Κοζάνης	7	Ροδόπης	5
Σάμου	8	Φθιωτιδοφωκίδος	18	Χίου	4
Σερρών	15	Φλωρίνης	2	Χανίων	3
Τρικάλων	2	Χαλκιδικής	3		

Οι εγκαταστάσεις αυτές λειτουργούσαν κυρίως με άνθρακα ή πετρέλαιο, εκτός από την Πάτρα, τα Χανιά, την Αγυιά, τη Βέροια, τη Νάουσα, και μερικές άλλες δευτερεύουσας σημασίας, όπου λειτουργούσαν υδροδυναμική μονάδα, συχνά με θερμική επικουρική.

Ο Ευελπίδης, αναφερόμενος στην αποδοτικότητα των μονάδων, πρότεινε την κατάργηση των αντιοικονομικών μικροεργοστασίων και την ίδρυση μεγάλων υδροηλεκτρικών εργοστασίων και επικουρικών θερμικών. Για τα νησιά συνιστούσε την αιολική ενέργεια, που ήδη είχε πρωτόλεια πρότυπα στους ανεμόμυλους του οροπεδίου του Λασηθίου, των Κυκλάδων, κλπ., αλλά είχε και σύγχρονη εφαρμογή στην Wind Electro Dorf Hogel, εταιρεία που βρισκόταν στο Schleswig.[i]

Αποθέματα λιγνίτη είχαν βρεθεί, όπως ισχυριζόταν ο Ευελπίδης, στη Χίο, Λέσβο, Σαμοθράκη, Σητεία και Πλακιά Κρήτης και ήταν δυνατή επίσης η εκμετάλλευση και μικρών υδατοπτώσεων, όπως της Μονής Βελλάς Ιωαννίνων. Στη συνέχεια του βιβλίου ο συγγραφέας παρατηρούσε ότι η οικονομική σημασία της αγροτικής παραγωγής ήταν πολύ μεγάλη, αφού από το 1927 ως το 1936 παρέμεινε περίπου σταθερή η αναλογία του γεωργικού εισοδήματος επί του συνολικού εθνικού:[ii]

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον*, εκδ. Αργ. Παπαζήσης, Αθήναι, 1943, σ. 21.
[ii] ο.π., σ. 22.

1927	34,4%
1932	35,6%
1936	36,6%
μ.ο.	34,4%

Επίσης, το 60,5% του πληθυσμού ασχολούνταν με τη γεωργία, την κτηνοτροφία και τα δάση.

9.1.14. Εξηλεκτρισμός και κοινωνική αλλαγή

Ο Χρυσός Ευελπίδης έγραφε για τον αγροτικό εξηλεκτρισμό, το 1943, μέσα στη φρίκη του παγκόσμιου πολέμου. Γι' αυτό παρατηρούσε ότι δεν μπορούσε να δώσει επαρκή στοιχεία ούτε ήταν δυνατό να κάνει βάσιμες προβλέψεις για την έκταση της ανοικοδόμησης που θα χρειαζόταν ούτε για τις συνθήκες εκτέλεσης όλων των απαιτούμενων έργων.

Η πυκνότητα του πληθυσμού είχε αφενός ανασταλτικά αποτελέσματα στο γεωργικό εξηλεκτρισμό, γιατί υποβιβάζονταν τα αγροτικά ημερομίσθια και έτσι γινόταν δύσκολος ο συναγωνισμός ηλεκτρικής και ανθρώπινης ενέργειας. Αφετέρου η πυκνότητα του πληθυσμού ήταν δυνατό να ενεργεί προωθητικά στην κατανάλωση ρεύματος για οικιακές ανάγκες και να υποβοηθά την ίδρυση βιομηχανιών, «ως εκ της πληθώρας των εργατικών χεριών». Συμπέρασμα: Η πυκνότητα του αγροτικού πληθυσμού προωθεί εξελικτικά τον αγροτικό εξηλεκτρισμό, στο αγροτικό σπίτι ή στη βιοτεχνία ή στη βιομηχανία, όχι όμως και το γεωργικό εξηλεκτρισμό, στο χωράφι. Μοναδική εξαίρεση η άντληση για άρδευση, που επιβαλλόταν και προωθούνταν από την πυκνότητα του εργαζόμενου πληθυσμού.

Προπολεμικά χρησιμοποιούνταν ακόμα 1.000.000 βόδια, αγελάδες, βουβάλια, άλογα, φορβάδες, μουλάρια και γαϊδούρια για την παραγωγή ενέργειας για αρόσεις, μεταφορές και άλλες. Την ίδια στιγμή υπήρχαν επίσης 1328 ελκυστήρες και μηχανάροτρα ιδιωτών, 160 κρατικοί ελκυστήρες και κρατικά μηχανάροτρα, 10.000 περίπου κινητήρες αντλιών, 6.000 ανεμόμυλοι και 4.000 υδραυλικοί τροχοί σε γεωργικές βιομηχανίες.

Στα χωριά ο ηλεκτρισμός χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά σχεδόν για φωτισμό. Τα πλεονεκτήματα του ηλεκτροφωτισμού, όπως επιγραμματικά τα συνοψίζει ο συγγραφέας, ήταν η ευκολία χρήσης, η υγιεινή (έλλειψη παραγωγής ανθρακικού οξέος), η καθαριότητα, η μηδαμινή συντήρηση, η ασφάλεια από πυρκαγιές, επί πλέον, είναι και το φθηνότερο μέσο παραγωγής ενέργειας.[i]

Η επέκταση του ηλεκτρισμού θα κάνει εύκολη και ευχάριστη τη ζωή, θα επιτρέψει την άντληση ύδατος για την καθαριότητα του σπιτιού, θα φέρει στο χωριό το ραδιόφωνο, το ψυγείο, την ηλεκτρική κουζίνα, το ηλεκτρικό σίδερο, κλπ.[ii] Θα έπαυε έτσι η χρήση ξηρής κοπριάς (σβουνιάς) για το μαγείρεμα, όπως γινόταν ακόμα σε πολλά από τα 10.680 χωριά που στερούνταν ηλεκτρισμού, κυρίως στη Θεσσαλία. Το φαγητό ήταν συνήθως αμαγείρευτο ακόμα το μεσημέρι (ελιές, κρεμμύδια, κλπ.), και ψημένο ή ζεστό φαγητό υπήρχε συνήθως μόνο το βράδυ.

Με τη διάδοση του ραδιοφώνου και του κινηματογράφου θ' αύξαινε η διασκέδαση και η μόρφωση. Εξάλλου, όπως γινόταν «εις όλα τα πολιτισμένα κράτη», ο κινηματογράφος και το ραδιόφωνο θα χρησιμοποιούνταν και στη γεωργική προπαγάνδα. Ο εξηλεκτρισμός της υπαίθρου θα προωθούσε και την αγροτική συγκοινωνία. Το αυτοκίνητο και το φορτηγό μπορούσαν να μεταφέρουν φρούτα, γαλακτερά και λαχανικά από το χωριό, από την παραγωγή στην κατανάλωση. Ο συγγραφέας δεν δίσταζε να προτείνει μέχρι και εναέριους σιδηρόδρομους, όπως υπήρχαν ήδη στις βιομηχανίες. «Μικροί ηλεκτρικοί συρμοί, εναέρια βαγόνια, τροχιόδρομοι και τρόλλεϋ-μπας θα ηδύναντο να αντικαταστήσουν οικονομικώς το αυτοκίνητο».

Κυρίως όμως χάρη στην ηλεκτροκίνηση θα καταστεί δυνατή η κατασκευή και εκμετάλλευση ορεινών και ανωμάλων γραμμών, που επέτρεπε την εκμετάλλευση δασικών συγκροτημάτων, τη σύνδεση δυσπρόσιτων χωριών, την οικονομική μεταφορά μεγάλων μαζών (ξύλα, χόρτο, καρποί κλπ.). Τέλος, η ηλεκτροκίνηση θα επέφερε κίνηση του πληθυσμού των πόλεων και κυρίως της Πελοποννήσου προς αναψυχή και παραθερισμό, ενώ θ' αυξάνονταν και οι πόροι πολλών ορεινών χωριών.

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον,* εκδ. Αργ. Παπαζήσης, Αθήναι, 1943, σσ. 26-27.
[ii] ο.π., σ. 28.

Στη συνέχεια της αφήγησης ο Ευελπίδης μελετούσε τη δυνατότητα συνδυασμού υδραυλικών έργων στην Ελλάδα με την κατασκευή φραγμάτων, διευθέτηση ποταμών, αρδευτικών έργων, κλπ. Τα πλεονεκτήματα των αρδεύσεων, των αποξηράνσεων, των αποστραγγίσεων θα ήταν μεγάλα για την αγροτική κοινωνία. Ο Ευελπίδης σημείωνε όμως πόσο μεγάλη ήταν η σημασία της υδρολίπανσης του εδάφους από την ιλύ των πλημμυρισμένων ποταμών ή με τη χρησιμοποίηση των υδάτων των οχετών. Τα αντιπλημμυρικά έργα εμποδίζουν την υδρολίπανση και μόνο σε λίγες περιοχές, όπως η Άμφισσα και η Χαλκίδα, αναπληρωνόταν η έλλειψη με συστηματική υδρολίπανση.[i]

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου του ο συγγραφέας εξέταζε, μεταξύ άλλων, την οικιακή χρήση του ηλεκτρισμού στην ύπαιθρο. Το αγροτικό σπίτι ήταν ακόμη τότε «τόπος συγκέντρωσης μερικών δωματίων και άλλων διαμερισμάτων γύρω από την εστίαν του μαγειρείου και όσον το δυνατόν πλησιέστερον προς αυτό, που αποτελεί το κέντρο της οικιακής εργασίας, ακόμη και της αγροτικής ζωής».[ii]

Ο εξηλεκτρισμός όμως θα τείνει στην αποκέντρωση των διαμερισμάτων και των εργασιών, ιδίως στις μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις. Επίσης, χάρη στους ηλεκτρικούς αναβατήρες θα επέλθει τροποποίηση στην αρχιτεκτονική των αγροτικών οικιών. Οι αποθήκες θα μπορούσαν να είναι φωτεινές και ορισμένα μέρη του αγροτικού σπιτιού θα ήταν δυνατό να καταργηθούν (πατητήρια, αμπάρι, κλπ.).

Όσον αφορά στην οικονομία που θα γίνει στο φωτισμό, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του συγγραφέα: «Αρκεί να σημειώσωμεν ότι 1 ΩΧΒ αξίας 8 δραχμών εξοικονομεί τρεις οκάδας πετρελαίου, τετραπλασίας ακριβώς αξίας (τιμαί Αθηνών)».[iii] Επίσης, ο ηλεκτρισμός θα χρησιμοποιείται στο μαγείρεμα, στη θέρμανση δωματίων και στη θέρμανση νερού.

Μια μελέτη που είχε γίνει στην περιφέρεια Κιλκίς διαπίστωνε ότι ο μέσος χωρικός έπρεπε να χρησιμοποιεί κατά μέσο όρο 15 κάρρα καυσόξυλων για να καλύψει όλες τις ανάγκες του για ένα χρόνο. Χρησιμοποιούσε όμως μόνο 6

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον,* εκδ. Αργ. Παπαζήσης, Αθήναι, 1943, σ. 70.
[ii] ο.π., σ. 92.
[iii] ο.π., 1943, σ. 93.

1/2 κάρρα ξύλα και το υπόλοιπο το συμπλήρωνε με κοπριά και άχυρο. Το 40% της κοπριάς καιγόταν για μαγείρεμα, πλύσιμο, θέρμανση. Αυτό ήταν δαπάνη ασύμφορη για το γεωργό. Άλλες οικιακές χρήσεις (πλυντήριο, σιδέρωμα, ανεμιστήρας, μικρές θερμάστρες, βραστήρες, κινητήρες, ραπτομηχανές, κλπ.) θα μπορούσαν να εισαχθούν, να διευκολύνουν καθημερινά και να ομορφύνουν τη ζωή στο αγροτικό σπίτι.

Η γεωργική χρήση του ηλεκτρισμού θα ήταν αποδοτική σε πολλές εργασίες όπως το όργωμα, το αλώνισμα, η άρδευση, οι χορτοπιεστικές μηχανές, η επεξεργασία καρπών στην αποθήκη, τα αποξηραντήρια, η κοπή καρπών που προορίζονταν για ζώα (γιαρμάς), η χρήση αχυροκοπτικής, η διατήρηση θερμού ύδατος στα βουστάσια, το κούρεμα των προβάτων, τα ψυγεία, κλπ. Οι μύλοι, τα γαλακτοκομεία, τα ελαιουργεία, τα οινοποιεία, τα κονσερβοποιεία, οι βιομηχανίες ξυλείας, η υφαντουργία, τα ξυλουργεία, οι αργαλειοί και πολλές άλλες βιομηχανίες και βιοτεχνίες στην ύπαιθρο θα λειτουργούσαν πιο οικονομικά με την ηλεκτρική ενέργεια.

Το τρίτο μέρος του βιβλίου αφορούσε το ρόλο του κράτους στη σύνταξη μελετών, χορήγηση δανείων και επιχορηγήσεων, στην ίδρυση κρατικών επιχειρήσεων ηλεκτρισμού. Στις χώρες όπως οι ΗΠΑ το κράτος βοηθούσε τις τοπικές και κοινοτικές συνεταιριστικές, αλλά και στην Ιταλία, Ολλανδία, Δανία, Βουλγαρία, ευνοούσε την κοινοτική ή συνεταιριστική πρωτοβουλία για την ίδρυση τοπικών θερμικών ηλεκτροπαραγωγικών επιχειρήσεων.[i] Αλλά και στην ΕΣΣΔ όλη η περιφέρεια Diepnopetrovsk ήταν «ένα πρότυπον της εκτεταμένης ηλεκτροκινήσεως της γεωργίας».

Αναφορικά όμως με τις δαπάνες ο Ευελπίδης παρατηρούσε ότι «η δαπάνη κατασκευής είναι, κατά κανόνα, υπέρογκος, εν σχέσει με την δι' αυτών επιτυγχανομένην κατανάλωσιν». Η κατανάλωση εμφανιζόταν υπερβολικά αυξημένη κυρίως το καλοκαίρι, έπρεπε όμως να βρεθούν τρόποι εξισορρόπησης αυτής της διαφοράς. Τέλος, ο συγγραφέας εξέταζε τα αγροτικά τιμολόγια και πρότεινε ειδικά τιμολόγια για την άρδευση και τη θέρμανση.[ii]

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον*, εκδ. Αργ. Παπαζήσης, Αθήναι, 1943, σ. 172.
[ii] ο.π., σ. 214.

9.1.15. Η συμμέθεξη των χωρικών στις ηλεκτρικές ανέσεις

Ένα από τα πιο σημαντικά προβλήματα του εξηλεκτρισμού της υπαίθρου ήταν η δύσκολη και αντιοικονομική χρήση των μικρών υδατοπτώσεων για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας. Η τιμή, η ποιότητα και η ασφάλεια της παραγωγής ηλεκτρισμού από μικρές υδατοπτώσεις ήταν ασύμφορες σε σύγκριση με τις μεγάλες επιχειρήσεις διανομής.[i] Κατά το μεσοπόλεμο όλοι είχαν πεισθεί για την ανωτερότητα της ηλεκτρικής ενέργειας.

Η προσπάθεια μείωσης της τιμής του ηλεκτρικού ρεύματος και η ανάπτυξη νέων πεδίων εφαρμογής του ηλεκτρισμού έπρεπε ν' αποτελέσουν προτεραιότητες, επειδή η κατανάλωση εξαρτάται από την τιμή του ρεύματος και η τιμή από το συντελεστή χρησιμοποίησής του. Εμπόδιο στην πορεία ανάπτυξης ηλεκτρικών δικτύων ήταν η δυσκολία επέκτασης της χρήσης μηχανών. Οι μηχανές ήταν χρήσιμες για λίγες μόνο ώρες κάθε χρόνο σε κάθε γεωργική εκμετάλλευση και τα οφέλη περιορίζονταν από την ανάγκη πληρωμής τοκοχρεωλυσίων.[ii] Ο Ευελπίδης χρησιμοποιεί τον όρο «συμμέθεξις» για να περιγράψει τη μύηση του μέγιστου μέρους των κατοίκων της Ελλάδας στ' αγαθά του πολιτισμού.

Η συμμέθεξη με τις ηλεκτρικές ανέσεις περνούσε μέσα απ' την εισαγωγή ποικίλων εφαρμογών της ηλεκτρικής δύναμης και προ πάντων ηλεκτροκίνητων αντλιών για άρδευση. Τα ζητήματα που έθετε ο Έλληνας αγροτολόγος ήταν η ορθολογιστική εκμετάλλευση των ενεργειακών ροών της χώρας, η ασφάλεια, η υγεία, η άνεση. Μια νέα εποχή διανοιγόταν στη γεωργία με την εισαγωγή στη χρήση της μηχανής εσωτερικής καύσης.

Η μηχανή εσωτερικής καύσης θ' αντικαθιστούσε προαιώνιες καλλιεργητικές μεθόδους αλωνισμού και άντλησης, και θα διευκόλυνε πολύ τις εργασίες που απαιτούν μετακίνηση. Ο ηλεκτρικός κινητήρας ήταν φθηνότερος από τον ατμοκίνητο ή τον πετρελαιοκίνητο, γι' αυτό τον προτιμούσαν οι μεσαίες γεωργικές εκμεταλλεύσεις 200-500 στρεμμάτων.

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον*, ο.π., σσ. 3-4.
[ii] ο.π., σσ. 5-6.

Η χρήση «της πλέον τελειοποιημένης μορφής ενεργείας, της ευκολώτερον μετασχηματιζομένης, της περισσότερον ευπειθούς»,[i] υπαγορευόταν από την απαίτηση προσαρμογής στις πολλές και διάφορες ανάγκες της γεωργικής εκμετάλλευσης, η οποία χρησιμοποιούσε τα πιο ποικίλα μηχανήματα για την εκτέλεση των πιο ανόμοιων εργασιών. Επίσης, η ανάγκη διάθεσης όλων των μορφών ενέργειας για το χωριό και τις εκμεταλλεύσεις του μπορεί να ικανοποιηθεί μόνο από την ηλεκτρική ενέργεια που μετατρέπεται εύκολα σε μηχανική, χημική, μαγνητική, θερμική ενέργεια.

Η επιμονή του συγγραφέα να τονίζει τον πειθήνιο και ελαστικό χαρακτήρα της ηλεκτρικής ενέργειας, διανθιζόταν και με γλαφυρές αναλογίες, που απεικόνιζαν την εκτεταμένη διαφοροποίηση που χαρακτήριζε τόσο την ηλεκτρική ενέργεια όσο και τους αγρούς και τα προϊόντα τους, «ώστε να φαίνεται προωρισμένη δι' αυτούς και δι' αυτά».[ii] Ο ηλεκτρικός κινητήρας παρουσίαζε από πολλές απόψεις αναμφισβήτητη υπεροχή με την ευκολία ενεργοποίησης και διεύθυνσής του, με την οικονομική του τιμή και συντήρησή του, και με την προσαρμοστικότητά του σε διάφορες χρήσεις, γεωργικής και οικιακής φύσης. Οι κινητήρες εσωτερικής καύσης θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε μηχανήματα κινητής εργασίας, αυτοκίνητα μεταφοράς, ελκυστήρες και, τέλος, στην τροφοδότηση με ενέργεια αραιοκατοικημένων περιοχών.

Ο συγγραφέας απαριθμούσε όλα τα πλεονεκτήματα του ηλεκτρικού κινητήρα: Η εκκίνησή του είναι απλή και ακαριαία, και μπορεί να γίνει απ' όλο το προσωπικό του αγροκτήματος. «Οι κινητήρες, μικράς ή μεγάλης δυνάμεως, τίθενται εν ενεργεία ακόμη και διά της χρησιμοποιήσεως ενός διακόπτου».[iii] Δεν υπάρχει κίνδυνος να στραφεί ο κινητήρας προς τα πίσω. Κινείται με την ίδια ευκολία σε όλους τους καιρούς, ακόμη και με το πολύ ψύχος.

Οποιαδήποτε κι αν είναι η ζητούμενη εργασία ο ηλεκτρικός κινητήρας ρυθμίζει αυτομάτως της δύναμη που απορροφά. Αντίθετα, στους θερμικούς κινητήρες ο εργοστασιάρχης υποχρεώνεται να καταφεύγει σε πολύπλοκους συνδυασμούς για να τροποποιήσει την εισδοχή, ανάλογα με τη φόρτιση.

---

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον*, ο.π., σ. 11.
[ii] ο.π., σ. 12.
[iii] ο.π., σ. 12.

Ο ηλεκτρικός κινητήρας είναι ελαστικός και αντέχει σε απότομα φορτία που μπορεί να φθάσουν για λίγες στιγμές το διπλάσιο της κανονικής δύναμης. Είναι ανθεκτικός επίσης σ' εκτεταμένες πρόσθετες επιβαρύνσεις. Καταναλίσκει μόνο κατά τον αναγκαίο χρόνο της ωφέλιμης εργασίας, γιατί δεν διστάζει κανείς να χρησιμοποιήσει τον διακόπτη στις μικρές στάσεις της μηχανής ή του εργαλείου που κινεί.

Ο ηλεκτρικός κινητήρας είναι αθόρυβος, καταλαμβάνει μικρή και οποιαδήποτε θέση και μπορεί να μεταφερθεί από τόπου σε τόπο, ανάλογα με τη μηχανή που θα κινήσει. Τέλος, η αγορά του δεν στοιχίζει σχετικά ακριβά και η διάρκειά του είναι σχεδόν απεριόριστη. Η συντήρησή του είναι ασήμαντη, γιατί η φθορά του είναι ελάχιστη· αντίθετα, οι θερμικοί κινητήρες υποχρεώνουν σε συχνές διαπιστώσεις της κατάστασής τους και σε επισκευές. Οι δαπάνες και οι μεγάλες επιβαρύνσεις απόσβεσης και συντήρησης των θερμικών μηχανών καθιστούν τους θερμικούς κινητήρες αντιοικονομικούς, δεδομένου ότι καταμερίζονται σε μικρό χρόνο εργασίας, σε σχέση με την ονομαστική δύναμη του κινητήρα.

9.2. Πρότυπα κατανάλωσης

Όπως ισχυριζόταν το 1979 ο Καραποστόλης, η θεμελιακή ιδιοτυπία της οικονομικής συμπεριφοράς των αγροτών είναι ότι «κύριος στόχος των οικονομικών δραστηριοτήτων των μελών της μικρής, μη πλήρως εμπορευματοποιημένης οικογενειακής εκμετάλλευσης δεν είναι η μεγιστοποίηση του κέρδους, αλλά η εξασφάλιση των μέσων συντήρησης και αναπαραγωγής της οικογένειας, καθώς και η διατήρηση της οικογενειακής ιδιοκτησίας». Μέσα στη δεκαετία 1964-1974, μειώθηκε το χάσμα ανάμεσα στα επίπεδα κατανάλωσης του αστικού και του αγροτικού χώρου. Η σύγκλιση ήταν μεγαλύτερη στις κατηγορίες που αναφέρονται στο στενά ορισμένο βιοτικό επίπεδο και στο βαθμό εκχρηματισμού της αγροτικής οικονομίας. Πιο μικρή σύγκλιση είχε επιτευχθεί στις κατηγορίες που αφορούν στις ποιοτικές διαστάσεις της ζωής. Προωθητικές δυνάμεις της ανάπτυξης της κατανάλωσης ήταν:

- Οι ελλείψεις στους τομείς διαμονής και περίθαλψης, οι οποίες παρέμεναν ακόμη πολύ σημαντικές την εξεταζόμενη περίοδο, και συνειδητοποιούνταν από τους αγρότες.
- Η αύξουσα επικοινωνία αστικού και αγροτικού πληθυσμού και η επιδεκτικότητα του δεύτερου στις αστικές πολιτιστικές και συμπεριφορικές πρακτικές.

«Οι κύριοι μοχλοί για την επίτευξη της ανόδου του επιπέδου κατανάλωσης των αγροτών ήταν η εντατική οικογενειακή εργασία και ο εκσυγχρονισμός των μεθόδων της».[i] Η προτεραιότητα δινόταν στην κατανάλωση στο παρόν, με σκοπό να εξαλειφθούν οι αποστερήσεις του αγροτικού πληθυσμού (δυνατότητα της βιομηχανικής παραγωγής να εξαλείψει τη στέρηση) και να ικανοποιηθούν τα κυρίαρχα πολιτιστικά πρότυπα της «σημαίνουσας» και της επείγουσας κατανάλωσης. Η αποταμίευση για την επίτευξη καλύτερου καταναλωτικού επιπέδου στο μέλλον, ήταν αδύνατη.[ii] Ο αγρότης, εκτιμώντας υποκειμενικά πόσα αγαθά θ' αυτοκαταναλώσει και ποια καταναλωτικά αγαθά χρειάζεται ν' αγοράσει, μπορεί ν' απομακρύνεται «από το optimum σύμφωνα με το κριτήριο της μεγιστοποίησης του κέρδους», και να διαμορφώνει μια αλλοιωμένη αντίληψη για το «κόστος ευκαιρίας» (opportunity cost).

Συνήθως, ο αγρότης δεν εμφανίζει μια τυπική επιχειρηματική συμπεριφορά, επειδή, κοντά στα προηγούμενα, η μορφή της οικογενειακής εκμετάλλευσης τον εμποδίζει να διακρίνει το κόστος εργασίας, να υπολογίσει την αμοιβή της εργασίας, και να εκτιμήσει τα καθαρά έσοδα και την απόδοση του κεφαλαίου και της έγγειας προσόδου.[iii]

Η οικογένεια, υποστηρίζει ο Καραποστόλης, «εκτρέφει τον οικογενειακό ατομισμό και αντίστοιχα την επιφυλακτικότητα και καχυποψία προς κάθε τι ξένο προς αυτή». Η ατομικιστική συμπεριφορά ενισχύεται επίσης από τον κατακερματισμό του κλήρου και από την κληρονομιά. Όμως η κατάσταση του αγρότη διαφοροποιήθηκε από τις κινήσεις μετανάστευσης και παλιννόστησης.

---

[i] Αδαμάντιος Πεπελάσης, «Πρόλογος» στο βιβλίο του Β. Καραποστόλη: *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αθήνα, 1979, σσ. 7-8.

[ii] ο.π., σ. 12.

[iii] Β. Καραποστόλης, *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αθήνα, 1979, σσ. 23-24. Ο Καραποστόλης παρέπεμπε, μεταξύ άλλων, στον C. Wharton, *Subsistence agriculture and economical development,* Chicago, Aldine Pub. Co., 1969, σσ. 209-228.

Οι μετανάστες το 1979 έδιναν την εντύπωση ότι επιδίδονται σε μια επιδεικτική κατανάλωση (ρουχισμός, αυτοκίνητο, ξένα οινοπνευματώδη κλπ.). Σύμφωνα πάντως με τα στοιχεία από μια έρευνα των Τ. Κολλάρου και Λ. Μουσούρου,[i] βασισμένη σε δείγμα μεταναστών που επέστρεφαν το 1976-77 από τη Δυτική Γερμανία: Το 7% των μεταναστών δεν είχε καθόλου αποταμιεύσεις, το 3% σχεδίαζε να δημιουργήσει δική του επιχείρηση, το 28% ν' αγοράσει εξοπλισμό γι' αγροτική εκμετάλλευση, το 43% ν' αγοράσει σπίτι ή άλλο καταναλωτικό αγαθό, το 3% να χρηματοδοτήσει, το 7% δεν είχε αποφασίσει, κλπ. Εκτός από τη μετανάστευση, μια άλλη μεταβλητή που εμφανιζόταν ήταν η γήρανση του πληθυσμού, η οποία έτεινε να προκαλεί α) υποχώρηση της πίεσης γι' αποταμίευση και β) αύξηση των δαπανών για φάρμακα, ιατρική και νοσοκομειακή περίθαλψη.

Όπως προέκυπτε από την έρευνα των οικογενειακών προϋπολογισμών που είχε πραγματοποιήσει το 1974 η ΕΣΥΕ, η κατανάλωση των νέων αγροτών, μέχρι 34 ετών, ήταν μεγαλύτερη στα βασικά είδη υποδομής του νοικοκυριού (διαρκή αγαθά και στέγαση), σε σύγκριση με τους ηλικιωμένους αγρότες, ηλικίας 65-74 ετών.[ii]

Οι δαπάνες για τα βασικά είδη εξοπλισμού του νοικοκυριού έχουν μεγάλη σημασία, γιατί αποκτούν χαρακτήρα συλλογικό, υπερατομικό, αποδεσμεύουν ελεύθερο χρόνο για τη νοικοκυρά, μεταβάλλουν την κατανομή του χρόνου εργασίας, την ίδια την αντίληψη για τη σημασία του ελεύθερου χρόνου, τα κριτήρια για τον προγραμματισμό της οικογενειακής κατανάλωσης, αλλά και τους όρους για την μόρφωση των μελών της οικογένειας. Με τη σειρά τους τα διαρκή καταναλωτικά αγαθά προκαλούν ανάγκες για συμπληρωματικά αγαθά, που ολοκληρώνουν το φάσμα των υπηρεσιών των αρχικών αγαθών.

Μια πρώτη διαπίστωση ήταν ότι το 1979 η κουζίνα αποτελούσε πια, και στα αγροτικά νοικοκυριά, έναν ιδιαίτερο, αυτόνομο χώρο μέσα στην κατοικία, όπου εξασφαλίζονταν οι προϋποθέσεις για την εγκατάσταση ψυγείου, ντουλαπιών, ηλεκτρικού ρεύματος και ύδρευσης.

---

[i] Β. Καραποστόλης, *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, σ. 38, όπου ο Καραποστόλης παρέπεμπε στην έρευνα των Κολλάρου-Μουσούρου: "The return home: socioeconomic aspects of reintegration of Greek migrant workers returning from Germany", Athens, 1978.

[ii] Β. Καραποστόλης, *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αθήνα, 1979, σσ. 48-51.

Χώρος Μαγειρέματος	Αστικά Νοικοκυριά		Ημιαστικά		Αγροτικά	
	Αριθμός νοικ/ριών	%	Αριθμός νοικ/ριών	%	Αριθμός νοικ/ριών	%
Ιδιαίτερη κουζίνα εντός κατοικίας	4.134	94,8	688	88,5	1.833	80,1
Ιδιαίτερη κουζίνα εκτός κατοικίας	120	2,7	53	6,8	274	11,9
Κοινόχρηστη	38	0,8	1	0,1	6	0,2
Πρόχειρο εξωτερικό μαγειρείο	18	0,4	16	2,0	92	4,0
Άλλο είδος	49	1,1	19	2,4	83	3,6
Σύνολο	4.359	100,0	777	100,0	2.288	100,0

Ποσοστιαία κατανομή νοικοκυριών ως προς το χώρο μαγειρέματος (ΕΣΥΕ, 1974)

«Ας σημειωθεί όμως», παρατηρούσε ο συγγραφέας, «ότι το 6,8% των ημιαστικών και το 11,9% των αγροτικών νοικοκυριών εξακολουθούσαν να έχουν, το 1974, ιδιαίτερη κουζίνα έξω από την κατοικία, συνήθως σε αυλή». Το μαγείρεμα όμως είχε αρχίσει να γίνεται πιο οργανωμένα, αφού τα πρόχειρα εξωτερικά μαγειρεία είχαν μειωθεί από 8,2% σε 4% του συνόλου των νοικοκυριών.

Μέσα στην περίοδο 1964-1974 παρατηρήθηκε σημαντική άνοδος του ποσοστού των νοικοκυριών που χρησιμοποιούσαν ηλεκτρισμό για το μαγείρεμα στις αστικές (54,1%) και ημιαστικές περιοχές (20,0%), αλλά η ηλεκτρική πρόοδος ήταν πολύ βραδύτερη στις αγροτικές κουζίνες (από 0,4% ανήλθε σε 3,7% το 1974).

Η πιο εντυπωσιακή μετάβαση στις αγροτικές περιοχές, την ίδια περίοδο, συντελέστηκε από τα καυσόξυλα στο υγραέριο, αφού από 80,3% των αγροτικών νοικοκυριών που χρησιμοποιούσαν καυσόξυλα το 1964, και μόνο 3,8% που διέθεταν υγραέριο (πετρογκάζ), δέκα χρόνια μετά «το ποσοστό που χρησιμοποιούσε καυσόξυλα μειώθηκε δραστικά σε 8,5%, ενώ το ποσοστό που χρησιμοποιούσε υγραέριο υψώθηκε κατακόρυφα σε 86,4%».[i]

[i] Β. Καραποστόλης, *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αθήνα, 1979, σσ. 62-63.

Μέσα Μαγειρέματος	Αστικά		Ημιαστικά		Αγροτικά	
	Αριθμός νοικ/ριών	%	Αριθμός νοικ/ριών	%	Αριθμός νοικ/ριών	%
Ηλεκτρισμός	2.359	54,1	165	20,0	85	3,7
Φωταέριο	11	0,2	-	-	-	-
Υγραέριο	1.871	42,9	582	74,9	1.978	86,4
Καυσόξυλα	11	0,2	22	2,8	195	8,5
Άλλο είδος	40	1,1	8	1,0	6	0,2

Ποσοστιαία κατανομή νοικοκυριών ως προς τα μέσα μαγειρέματος (ΕΣΥΕ, 1974)

Το 1974 είχαν ηλεκτρικό φως το 95,8% του συνόλου των αγροτικών νοικοκυριών του δείγματος της ΕΣΥΕ. Μόλις δέκα χρόνια πριν, το αντίστοιχο ποσοστό ήταν μόνο 19,7%. Η αύξηση ήταν σημαντική στις ημιαστικές περιοχές (από 58,4% σε 97,6%). Τέλος, στις αστικές περιοχές ο εξηλεκτρισμός είχε ολοκληρωθεί.

Μέσα Φωτισμού	Αστικά		Ημιαστικά		Αγροτικά	
	Αριθμός νοικ/ριών	%	Αριθμός νοικ/ριών	%	Αριθμός νοικ/ριών	%
Ηλεκτρικό	4.346	99,7	759	97,6	2.193	95,8
Πετρέλαιο	12	0,2	17	2,1	89	3,8

Ποσοστιαία κατανομή νοικοκυριών ως προς τα μέσα φωτισμού (ΕΣΥΕ, 1974)

Στο ίδιο διάστημα, από το 1964 ως το 1974, άρχισαν τ' αγροτικά νοικοκυριά ν' αποκτούν ηλεκτρικές συσκευές, κυρίως ηλεκτρικό ψυγείο και τηλεόραση. Το 1974 το 90,2% των αστικών νοικοκυριών του δείγματος είχαν ηλεκτρικό ψυγείο, ενώ τα μισά αγροτικά νοικοκυριά δεν είχαν ακόμη αποκτήσει. Σχετικά μεγάλο ήταν το ποσοστό των αγροτικών νοικοκυριών που διέθεταν τηλεόραση (26,4%), ενώ μικρό ήταν το ποσοστό των αγροτικών νοικοκυριών που είχαν πλυντήριο (7,7%). Ένα πολύ μικρό ποσοστό των αγροτικών νοικοκυριών είχε το 1974 αυτοκίνητο (2,6%). Υπήρχε επίσης ένα 40,2% των αγροτών του δείγματος που δεν διέθεταν ούτε τηλέφωνο, ούτε ηλεκτρικό ψυγείο, ούτε πλυντήριο, ούτε τηλεόραση, ούτε αυτοκίνητο.

Εξοπλισμός Νοικοκυριού	Αστικά		Ημιαστικά		Αγροτικά	
	Αριθμός νοικ/ριών	%	Αριθμός νοικ/ριών	%	Αριθμός νοικ/ριών	%
Τηλέφωνο	2.636	60,4	273	35,1	288	12,5
Ηλεκτρικό ψυγείο	3.933	90,2	577	74,2	1.255	54,8
Πλυντήριο	1.895	43,4	188	24,1	178	7,7
Τηλεόραση	3.018	69,2	360	46,3	606	26,4
Αυτοκίνητο	710	16,2	65	8,3	60	2,6
Κανένα από τα παραπάνω	332	7,6	172	22,1	921	40,2

Ποσοστιαία κατανομή νοικοκυριών ως προς τον εξοπλισμό του νοικοκυριού (ΕΣΥΕ, 1974)

Τα διαρκή καταναλωτικά αγαθά αποτελούσαν, σε όλη τη δεκαετία 1964-74, κατά μέσο όρο, το 9% του συνόλου των δαπανών των αγροτικών νοικοκυριών, και το 8% των δαπανών των μη αγροτικών νοικοκυριών. Επίσης, οι μεταφορές αποτελούσαν την ίδια περίοδο το 5% του συνόλου των δαπανών των αγροτικών νοικοκυριών, και το 9% των δαπανών των μη αγροτικών.[i]

Σοβαρές βελτιώσεις είχαν γίνει, μέχρι το 1974, στους τρόπους ύδρευσης. Το 1974 τρεχούμενο νερό στην κατοικία είχαν το 94,5% των αστικών νοικοκυριών, ενώ το 1964 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν μόνο 34,6%. Στις αγροτικές περιοχές το αντίστοιχο ποσοστό ανήλθε στο 56,2% από 10,9%. Η χρησιμοποίηση δημόσιας βρύσης είχε μειωθεί στο 6,6% του συνόλου των αγροτικών νοικοκυριών το 1974, ενώ δέκα χρόνια πριν το ποσοστό ήταν 43,0%. Σημαντικό ποσοστό των αγροτικών νοικοκυριών εξακολουθούσε να υδρεύεται από βρύση μέσα στην αυλή της κατοικίας (28,4%).[ii]

Στ' αγροτικά νοικοκυριά μικρή ήταν η πρόοδος στην εγκαταστάσεις υγιεινής, αφού μόνο το 0,8% του συνόλου διέθετε το 1964 ιδιαίτερο αποχωρητήριο με αποχέτευση, και το αντίστοιχο ποσοστό είχε ανέλθει μόνο στο 2,1% το 1974.

[i] Β. Καραποστόλης, *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αθήνα, 1979, σ. 86.
[ii] ο.π., σ. 64.

> *Η μεταβολή όμως στις συνθήκες υγιεινής των αγροτικών νοικοκυριών εντοπίζεται στη βαθμιαία κατάργηση του εξωτερικού αποχωρητηρίου και την απόκτηση αποχωρητηρίου μέσα στην κατοικία, συνδεόμενου με σηπτικό βόθρο. Στην κατηγορία αυτή σημειώθηκε και η μεγαλύτερη αύξηση του σχετικού ποσοστού (από 2,7% το 1964 σε 20,8% το 1974).*

Πάντως το 75,1% των αγροτικών νοικοκυριών, όπως και το 47,5% των ημιαστικών, εξακολουθούσαν να έχουν αποχωρητήριο έξω από την κατοικία. Όπως παρατηρούσε ο Καραποστόλης, «στις νεαρές κυρίως ηλικίες τα ποσοστά νοσηρότητας και θνησιμότητας στις αγροτικές περιοχές είναι μεγαλύτερα απ' ό,τι στις αστικές, γεγονός που οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στις συνθήκες στέγασης, ύδρευσης και αποχέτευσης που εξακολουθούν να είναι κατώτερες στις αγροτικές περιοχές». Μολαταύτα επιτεύχθηκε, μέσα στη δεκαετία 1960-70, κάμψη της νοσηρότητας και της θνησιμότητας από νοσήματα υδρικής προέλευσης, όπως ο τυφοειδής πυρετός.[i]

Η καθυστέρηση των αγροτικών νοικοκυριών φανερωνόταν ακόμη κι από το γεγονός ότι το 86,1% των αγροτικών νοικοκυριών δεν είχε ακόμα λουτρό κατά το 1974. Μικρότερες ήταν οι διαφορές στο ποσοστό των ατόμων ανά δωμάτιο, αφού το 18,3% των αγροτικών νοικοκυριών είχαν περισσότερα από 2 άτομα ανά δωμάτιο, ενώ τ' αντίστοιχα ποσοστά ήταν 13,6% για τ' αστικά και 17,6% για τα ημιαστικά νοικοκυριά.

Πιο ολοκληρωμένη εικόνα σχηματίζουμε αν λάβουμε υπόψη μας την άνιση σχέση που υπήρχε από το 1964 ως το 1974 ανάμεσα στο αγροτικό και το μη αγροτικό εισόδημα. Το 1964 το κατά κεφαλή εισόδημα του αγρότη ήταν 9.600 δραχμές και αποτελούσε μόνο το 38,8% του μη αγροτικού κατά κεφαλή εισοδήματος. Το 1969 το κατά κεφαλή εισόδημα του αγρότη ήταν 12.300 δραχμές, το 1970 ήταν 13.500 δρχ., έχοντας μειωθεί στο 37,3% του μη αγροτικού, και το 1974 είχε ανέλθει στις 20.300 δρχ., αποτελώντας το 49,0% του μη αγροτικού κατά κεφαλή εισοδήματος.[ii]

---

[i] Β. Καραποστόλης, *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αθήνα, 1979, σσ. 65-66.

[ii] ο.π., σ. 88.

9.2.1. Επίπεδα και σύνθεση κατανάλωσης

Στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα υφίστανται ακόμα πολύ μεγάλες διαφορές ανάμεσα στην πόλη και το χωριό στους τομείς του βιοτικού επιπέδου, του εκχρηματισμού της οικονομίας και της ποιότητας ζωής. Μόνο κατά τη δεκαετία 1964-74 υπήρξε κάποια αξιοσημείωτη πρόοδος στην ύπαιθρο, που την έφερε πιο κοντά στο επίπεδο ζωής της πόλης. Η πρόοδος αυτή συντελέστηκε με τη συχνότερη επικοινωνία πόλης – υπαίθρου, που αποκάλυψε την υστέρηση της υπαίθρου στους τομείς της διαμονής και της περίθαλψης.[i] Η μεγιστοποίηση του κέρδους φαίνεται ότι ήταν μια επιδίωξη άγνωστη για τον χωρικό, ο οποίος περιόριζε τους ορίζοντές του στη συντήρηση και την αναπαραγωγή. Ο χωρικός έχει μια απλοϊκή στάση απέναντι στα οικονομικά μεγέθη, αγνοώντας τη σημασία των όρων κόστος, κέρδος, απόδοση. Τη συντηρητική αυτή νοοτροπία ήλθαν ν' αμφισβητήσουν οι παλιννοστούντες μετανάστες, που είχαν μάθει να καταναλώνουν με τρόπο επιδεικτικό. Αντίθετα, οι αυξανόμενοι ηλικιωμένοι αγρότες κατανάλωναν περισσότερα για φάρμακα και περίθαλψη.

Οι συνθήκες διαμονής επηρεάζουν το μέγεθος και τη σύνθεση των καταναλωτικών δαπανών για τον εκσυγχρονισμό των νοικοκυριών και τη βελτίωση των όρων διαβίωσης. Σε αντίθεση με τις δαπάνες για ένδυση, αναψυχή, κλπ., οι δαπάνες για τον εκσυγχρονισμό του νοικοκυριού θεωρούνται συλλογικές, υπερατομικές, αφού έχουν άμεση επίδραση στους όρους συντήρησης και αναπαραγωγής όλης της οικογένειας.

Οι ανέσεις που προσφέρει ο εξοπλισμός του νοικοκυριού μπορούν ν' αποδεσμεύσουν ελεύθερο χρόνο για τη νοικοκυρά, να μεταβάλλουν την κατανομή του χρόνου εργασίας, να μεταστρέψουν την οικογενειακή κατανάλωση σε νέες κατευθύνσεις, προκαλώντας νέες ανάγκες για συμπληρωματικά αγαθά, κλπ.[ii] Η απόκτηση οικιακών συσκευών μπορεί να αυξήσει την κατανάλωση οικιακών αγαθών άμεσης χρήσης. Η αγορά ορισμένων διαρκών αγαθών όπως η τηλεόραση μπορεί να επηρεάσει τον τρόπο επίπλωσης του νοικοκυριού.

---

[i] Αδαμάντιος Πεπελάσης, «Πρόλογος» στο βιβλίο του Β. Καραποστόλη: *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αθήνα, 1979.

[ii] Β. Καραποστόλης, *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αθήνα, 1979, σ. 61.

Σύμφωνα με τις έρευνες της ΕΣΥΕ, το 1974 η κουζίνα αποτελεί πια έναν ιδιαίτερο, αυτόνομο χώρο μέσα στην αγροτική κατοικία. Στην κουζίνα παρασκευάζεται το φαγητό και τοποθετούνται απαραίτητα είδη, όπως το ψυγείο, τα ράφια, κτλ. Η συγκρότηση κουζίνας διευκολύνει την ηλεκτροδότηση και την παροχή νερού από δίκτυο.

Όμως, ακόμη και το 1974, το ένα στα δέκα αγροτικά νοικοκυριά είχε την κουζίνα έξω από το σπίτι, στην αυλή. Ορισμένα μάλιστα αγροτικά νοικοκυριά δεν είχαν τίποτα περισσότερο από ένα πρόχειρο εξωτερικό μαγειρείο. Η χρήση ηλεκτρικής ενέργειας είχε αυξηθεί, την περίοδο 1964-74, μόνο στις αστικές και τις ημιαστικές περιοχές. Αντίθετα, στις αγροτικές περιοχές ο εξηλεκτρισμός του νοικοκυριού ήταν πολύ αργός, φθάνοντας μόλις το 3,7% το 1974.[i] Μια απότομη, αν και μεταβατική, αλλαγή συντελέστηκε όμως στα μέσα μαγειρέματος των αγροτικών νοικοκυριών. Η δεκαετία 1964-74 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «δεκαετία του υγραερίου», αφού τα καυσόξυλα έδωσαν τη θέση τους στο υγραέριο σαν μέσο μαγειρέματος.

Ενώ το 1964 το 80,3% των αγροτικών νοικοκυριών χρησιμοποιούσαν καυσόξυλα, το 1974 η σχέση είχε αντιστραφεί εντελώς (το 86,4% χρησιμοποιούσαν υγραέριο).[ii] Η σύντομη αυτή «επανάσταση του υγραερίου» επρόκειτο, σύμφωνα με τον Καραποστόλη, να δώσει τη θέση της σε μια εποχή διάνοιξης τεράστιων περιθωρίων πωλήσεων για τις βιομηχανικές επιχειρήσεις ηλεκτρικών συσκευών.

Στα ενδιάμεσο διάστημα προωθήθηκε η κίνηση εκσυγχρονισμού της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στα χωριά και έγιναν ορατές οι δυνατότητες τουριστικής αξιοποίησης της υπαίθρου. Ο εκσυγχρονισμός της ζωής και ο τουρισμός επιτάχυναν τον εξηλεκτρισμό της υπαίθρου. Έτσι, το 1974 ηλεκτρικό φωτισμό διέθεταν το 95,8% των αγροτικών νοικοκυριών που συμπεριλήφθηκαν στην έρευνα της ΕΣΥΕ.[iii] Δέκα χρόνια πριν το αντίστοιχο ποσοστό ήταν μόλις 19,7%. Μέσα στην ίδια δεκαετία άρχισαν τ' αγροτικά νοικοκυριά να εξοπλίζονται με ηλεκτρικές συσκευές.

---

[i] Β. Καραποστόλης, *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αθήνα, 1979, σ. 62.
[ii] ο.π., σσ. 62-63.
[iii] ο.π., σ. 63.

Υπήρξε όμως μια ανισομέρεια στον εξοπλισμό των αγροτικών νοικοκυριών, όπως και των ημιαστικών. Τα νοικοκυριά αυτά προτιμούσαν κυρίως ν' αγοράσουν ηλεκτρικό ψυγείο και τηλεόραση. Το ηλεκτρικό ψυγείο ήταν πολύ πιο διαδεδομένο από το πλυντήριο. Η μεγάλη διάδοση της τηλεόρασης όμως δημιουργούσε στον κοινωνικό επιστήμονα έντονο ενδιαφέρον, αφού είχε μεγαλύτερη σημασία ως «πνευματικό αγαθό» και ως «υπηρεσία αναψυχής», παρά ως «υλικό αγαθό».

Μικρή ήταν η διάδοση του ιδιόκτητου τηλεφώνου στο χωριό, ενώ ακόμη πιο σπάνια ήταν τ' αυτοκίνητα, αν και «αποτελούσαν το πρώτο, από άποψη έντασης ζήτησης, "αγαθό πολυτελείας"».[i] Πάντως, πολλά αγροτικά νοικοκυριά, 4 στα 10, δεν διέθεταν ούτε ηλεκτρικές συσκευές, ούτε αυτοκίνητο, και δαπανούσαν πολύ λιγότερα για τις μεταφορές. Την ίδια δεκαετία πάνω από τα μισά αγροτικά σπίτια διέθεταν τρεχούμενο νερό.

Αντίθετα, η ύπαιθρος βρισκόταν ακόμη πολύ πίσω στον τομέα της υγιεινής, αφού ελάχιστα αγροτικά νοικοκυριά είχαν ιδιαίτερο αποχωρητήριο με αποχέτευση. Η ανθυγιεινή αυτή κατάσταση αύξανε τη νοσηρότητα και τη θνησιμότητα στις αγροτικές περιοχές. Επίσης, το 1974 η συντριπτική πλειοψηφία των αγροτικών νοικοκυριών (86,1%) ακόμη δεν διέθετε ούτε λουτρό.

Όλη αυτή τη δεκαετία το αγροτικό εισόδημα ήταν αρκετά πιο πενιχρό από το μη αγροτικό, φθάνοντας στο 49% του μη αγροτικού το 1974.

[i] Β. Καραποστόλης, *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* ο.π., σ. 64.

9.2.2. Πολιτιστικό κενό και καταναλωτική συμπεριφορά

Το επίπεδο εκπαίδευσης, ο πνευματικός ορίζοντας του πληθυσμού, η πολιτιστική κίνηση στις αστικές και αγροτικές περιοχές επηρεάζουν αποφασιστικά τις δαπάνες για μόρφωση και αναψυχή αλλά και «την όλη υφή του προτύπου κατανάλωσης», του τρόπου διάθεσης του εισοδήματος, της ιδιαίτερης θέσης που καταλαμβάνει η κατανάλωση μέσα στον οικογενειακό προϋπολογισμό, όπως παρατηρεί ο Καραποστόλης.[i] Εκτός όμως από το επίπεδο εκπαίδευσης, και τους άλλους ποσοτικούς δείκτες, πρέπει να μελετήσουμε και ένα σύνολο ποιοτικών στοιχείων που αναφέρονται «στην ιστορία, τα ήθη, τις θρησκευτικές δοξασίες και ηθικούς κανόνες της περιοχής που μελετάται».

Οι διαφορές στο πολιτιστικό σύστημα και το επίπεδο εκπαίδευσης αντικατοπτρίζονται σε διαφοροποιημένες καταναλωτικές συμπεριφορές πόλης και υπαίθρου. Η γρήγορη παγίωση των αστικών προτύπων στην ύπαιθρο είναι γεγονός. Το ερώτημα όμως παραμένει ποιες δυνάμεις διευκόλυναν την επικράτηση των αστικών προτύπων και με ποιες συνέπειες στην κατανάλωση των αγροτών.

Ο αγροτικός πολιτισμός καθυποτάχθηκε από τον αστικό μέσα από μια διαδικασία μακρόχρονης διάβρωσης και αποστολής βασικών χαρακτηριστικών του. Στην Ελλάδα ο βαθμός πολιτιστικής αντοχής της κοινωνίας φάνηκε από πολύ νωρίς πως δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλος. Η εξάπλωση του αστικού πολιτισμού στην ύπαιθρο έγινε με ρυθμούς ακατάσχετους. Οι ίδιοι οι αγρότες απαρνήθηκαν τον παραδοσιακό πολιτισμό, την ίδια ιστορική στιγμή που οι δυνάμεις της αγοράς ολοκληρώνονταν μέσα από την επεκτατική δύναμη του αστικού πολιτισμού.[ii]

Η μεγάλη κινητικότητα της ελληνικής κοινωνίας επέτρεψε την κοινωνική άνοδο αγροτών προς τα βιοτεχνικά, εμπορικά και υπαλληλικά επαγγελματικά στρώματα των πόλεων. Η απουσία ικανοποιητικών συνθηκών απασχόλησης στο χωριό και η δυνατότητα του αστικού χώρου ν' αφομοιώσει το πλεονάζον

[i] Β. Καραποστόλης, *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αθήνα, 1979, σ. 72.
[ii] ο.π., σ. 73.

εργατικό δυναμικό προκάλεσαν «ογκώδεις μετακινήσεις αγροτικού πληθυσμού από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα». Οι εσωτερικοί μετανάστες απασχολήθηκαν στους τομείς της βιομηχανίας, της μεταποίησης, του εμπορίου και των υπηρεσιών.

Η γρήγορη και εύκολη εξασφάλιση της επιβίωσης, η κοινωνική αναρρίχηση και εδραίωση, η κοινωνική θέση και ισχύς, οι προσβάσεις στην εξουσία αποτελούσαν ζητούμενα για τους αγρότες, που αποζητούσαν την έξοδο από την ένδεια και την απομόνωση της χωρικής κοινότητας.[i] Το πέρασμα όμως στη μικροαστική και κοινωνικά ανώτερη τάξη των πόλεων μπορούσε να γίνει μόνο μέσα από το «εκπαιδευτικό φίλτρο», μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία που ρυθμίζει την κοινωνική κινητικότητα. Η εκμάθηση των μικρο-εμπορικών τεχνικών των συναλλαγών, της διαχείρισης και του αριθμητικού υπολογισμού, αλλά και της γλώσσας θα άνοιγαν την πόρτα της μορφωμένης τάξης στους νέους.

Οι οικογένειες υποβάλλονταν συχνά σε βαριές θυσίες για τις σπουδές των παιδιών τους. Η απελευθέρωση από τις τοπικιστικές προσδέσεις συνδεόταν με την έφεση για μόρφωση, την ανοιχτή στάση των αγροτών απέναντι στον πολιτισμό και τη δεκτικότητα στα αστικά ήθη και πρότυπα συμπεριφοράς. Ο αστικός πολιτισμός όμως δεν αποκτούσε έναν αυθεντικό χαρακτήρα, αλλά ανέπτυσσε μια αμφίδρομη επικοινωνία με τον αγροτικό, εξαιτίας της αμφίρροπης θέσης των αγροτών που εγκαθίστανται στις πόλεις. Τα νέα μέλη της αστικής κοινωνίας, προερχόμενα από την ύπαιθρο, συγκροτούσαν τη βάση της αστικής κοινωνίας και συμμετείχαν σε μια ρευστή κοινωνική και επαγγελματική δομή, που επέτρεπε την ύπαρξη πολλών μη ειδικευμένων ρόλων.

Όπως παρατηρεί ο Καραποστόλης, η αλληλεπίδραση πόλης-υπαίθρου, με τα ασαφή πλαίσια που διάνοιξε, «αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για τη μεταφύτευση ξένων πολιτιστικών στοιχείων», που «η παρουσία και επιρροή τους στο ελληνικό πολιτιστικό σύστημα ήταν αισθητή ήδη από τη λήξη της Τουρκοκρατίας». Όμως από το 1950 και μετά επιταχύνθηκε η διαδικασία

[i] Β. Καραποστόλης, *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* ο.π., σσ. 72-73.

μεταφοράς ξένων πολιτιστικών στοιχείων στα ελληνικά αστικά κέντρα.[i] Ο τουρισμός και η τεχνολογία των μέσων μαζικής επικοινωνίας ήταν οι κύριοι φορείς αυτής της διείσδυσης.

Η κατάργηση της αλληλοσύνδεσης αστικού και αγροτικού πολιτισμού επήλθε με την εξάπλωση του τουρισμού και των μέσων μαζικής επικοινωνίας. Έτσι, σταδιακά καταστρέφονται οι θύλακες του λαϊκού πολιτισμού. Ο αστικός πολιτισμός επικρατεί, αποκτώντας ένα σαφή, αν και δοτό χαρακτήρα, κι ένα συγκεκριμένο, αν και αλλότριο μοντέλο συμπεριφοράς.

9.2.3. Συστήματα περίθαλψης

Ο Καραποστόλης, μελετώντας τα πρότυπα κατανάλωσης του αγροτικού πληθυσμού, είχε σχολιάσει μεταξύ άλλων και τα συστήματα περίθαλψης, διακρίνοντας δύο υποσυστήματα:

- την εξωνοσοκομειακή ή ανοικτή περίθαλψη και
- την ενδονοσοκομειακή ή κλειστή περίθαλψη.

Το δίκτυο της ανοικτής περίθαλψης αποτελείται από αγροτικά ιατρεία, υγειονομικούς σταθμούς, εξωτερικά ιατρεία νοσοκομείων, πολυιατρεία και γιατρούς ασφαλιστικών ταμείων, όπως επίσης ιδιωτικά ιατρεία.

Το 1956 είχε εγκαινιαστεί ο θεσμός των αγροτικών ιατρείων και των κοινοτικών υγειονομικών σταθμών για την εξυπηρέτηση κυρίως του αγροτικού πληθυσμού. Το 1974 λειτουργούσαν 1.100 αγροτικά ιατρεία και 87 σταθμοί με 8 κλίνες κατά μέσο όρο. Το έργο αυτών των σταθμών ήταν περισσότερο η γενική προληπτική ιατρική (δαμαλισμοί, εμβολιασμοί) και η παροχή συμβουλευτικών, διαγνωστικών και στοιχειωδών θεραπευτικών υπηρεσιών. Δεν παρείχαν δηλαδή ολοκληρωμένη ιατρο-φαρμακευτική περίθαλψη στον πληθυσμό. Η ελλιπής επάνδρωση με νέους, άπειρους γιατρούς, χωρίς κλινική πείρα, και η ανυπαρξία σύνδεσής τους με κεντρικές υπηρεσίες και επαρχιακά νοσοκομεία απέκλειαν τη συστηματική περίθαλψη των αγροτικών

[i] Β. Καραποστόλης, *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο*, σ. 74.

πληθυσμών.[i] Αντίθετα, στις αστικές και τις ημιαστικές περιοχές, τα ασφαλιστικά ταμεία είχαν οργανώσει ένα αναπτυγμένο, αν και όχι πάντα αποτελεσματικό, δίκτυο υπηρεσιών υγείας. Το 1974 το Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων κάλυπτε το 32,7% των ασφαλισμένων. Το ΙΚΑ διατηρούσε ένα πλέγμα πολυιατρείων, σταθμών Α΄ βοήθειας και κέντρων υγείας, τα οποία όμως ήταν συγκεντρωμένα κυρίως στα δύο πολεοδομικά συγκροτήματα της χώρας.

Ο Καραποστόλης διαπίστωνε μια σαφή υστέρηση της ποιότητας των υπηρεσιών υγείας στις αγροτικές περιοχές, ιδίως τις απομακρυσμένες, όπου οι κάτοικοι διέθεταν μόνο τις πενιχρές υπηρεσίες των αγροτικών ιατρείων, των υγειονομικών σταθμών και των λιγοστών εξωτερικών ιατρείων. Και μάλιστα, οι αγρότες ξόδευαν λιγότερα χρήματα για την υγεία τους από τους κατοίκους των πόλεων.

Ούτως ή άλλως, οι διαρκώς αυξανόμενες ανάγκες υγείας καθιστούσαν ανεπαρκή τα ασφαλιστικά ταμεία, αναγκάζοντας το κοινό να καταφεύγει στους ιδιωτικούς γιατρούς και να δαπανά μεγάλα ποσά για την περίθαλψή του. Στους ιδιώτες γιατρούς αναγκάζονταν να καταφεύγουν και οι κάτοικοι της υπαίθρου (ασφαλισμένοι ΟΓΑ), «οι δυσχέρειες όμως της μετακίνησης, των διατυπώσεων κλπ. αλλά και το ύψος της αμοιβής των ιατρικών υπηρεσιών αποτελούν στην ύπαιθρο ισχυρότερους ανασχετικούς παράγοντες για την πραγματοποίηση της δαπάνης».[ii]

Το δεύτερο υποσύστημα περίθαλψης τη δεδομένη περίοδο ήταν η «κλειστή περίθαλψη», που παρέχουν οι νοσοκομειακές μονάδες. Οι μονάδες αυτές διακρίνονται σε:

- Γενικά και ειδικά κρατικά νοσοκομεία.
- Θεραπευτήρια, με τη μορφή ιδρυμάτων ιδιωτικού δικαίου που επιχορηγούνται από το κράτος.
- Ιδιωτικές κλινικές.

[i] Β. Καραποστόλης, *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αθήνα, 1979, σσ. 66-67.
[ii] ο.π., σ. 68.

Το πιο εμφανές συμπέρασμα που βγαίνει από τα στατιστικά στοιχεία της ΕΣΥΕ είναι ότι μέχρι το 1974 η νοσοκομειακή υποδομή είχε αναπτυχθεί με αρκετά ανισόμερο τρόπο:

Γεωγραφικό διαμέρισμα	Κλίνες	Θεραπευτήρια
Πρωτεύουσα	28.723	178
Στερεά Ελλάδα - Εύβοια	2.275	73
Πελοπόννησος	3.406	97
Νησιά Ιονίου	1.046	16
Ήπειρος	1.048	32
Θεσσαλία	2.398	68
Μακεδονία	11.260	140
Θράκη	749	27
Νησιά Αιγαίου	3.419	38
Κρήτη	2.561	56
Σύνολο	**56.885**	**725**

Πηγή: ΕΣΥΕ, *Στατιστική Επετηρίδα,* 1975

Η ανισομέρεια στην κατανομή των νοσοκομειακών υποδομών φαινόταν από το γεγονός ότι το 25% των θεραπευτηρίων και το 50% των νοσηλευτικών κλινών βρισκόταν στην περιοχή της πρωτεύουσας, ενώ σχεδόν το 70% στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα, όπου ήταν εγκατεστημένα και «τα μεγαλύτερα από άποψη εξοπλισμού νοσοκομεία».[i]

Το 1974 επίσης, περισσότεροι από 6 στους δέκα ειδικευμένους γιατρούς ήταν εγκατεστημένοι στην Αθήνα, ενώ στα νοσοκομεία της πόλης εργάζονταν το 55% των νοσοκομειακών στελεχών (αδελφές, μαίες κλπ.). Ανάλογη ανισομέρεια ίσχυε και για το υπόλοιπο διοικητικό, παραϊατρικό, τεχνικό και βοηθητικό προσωπικό.

[i] Β. Καραποστόλης, *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αθήνα, 1979, σσ. 68-69.

Ένα άλλο μέγεθος που φανέρωνε την ανισότητα πόλης – υπαίθρου ήταν η συχνότητα χρήσης των νοσοκομείων του κέντρου. Το 1978 ο μέσος όρος των εισαγωγών σε νοσοκομεία ήταν 112 ανά 1.000 κατοίκους στο σύνολο της Ελλάδας, αλλά ανερχόταν στις 184 για την πρωτεύουσα. Αυτό σήμαινε ότι οι ασθενείς της υπαίθρου έτειναν να προτιμούν την πρωτεύουσα για τη νοσηλεία τους.

Το 1974 στην Ήπειρο και τη Θράκη, τα δύο γεωγραφικά διαμερίσματα που υστερούσαν περισσότερο από άποψη οικονομική και αριθμού κλινών, πραγματοποιήθηκαν οι μικρότεροι αριθμοί εισαγωγών ανά 1.000 κατοίκους (60 και 55 αντίστοιχα) και τα μικρότερα ποσοστά κάλυψης νοσοκομειακών κλινών (43% και 45% αντίστοιχα).[i]

Η ανισότητα μεταξύ πόλης και υπαίθρου γινόταν καθαρή και από τις διαφορές στο βαθμό ασφαλιστικής αρωγής αγροτών και μη αγροτών το έτος 1974:

Ασφαλιστικοί Οργανισμοί	Αριθμός Δικαιούχων	Ποσοστό %	Σύνολο Δαπάνης (εκατ. δρχ.)	Δαπάνη κατά δικαιούχο (δρχ.)
ΙΚΑ	2.988.540	32,8	2.456,7	822
ΟΓΑ[ii]	4.070.756	44,6	424,0	104
ΤΕΒΕ	725.180	8,0	40,2	55
Δημόσιο	610.000	6,7	1.090,0	1,787
Τράπεζες	69.842	0,8	189,6	2.714
ΟΤΕ-ΔΕΗ	172.622	1,9	222,8	1.295
ΤΣΑΥ-ΤΑΕ	179.131	2,0	-	-
Υπόλοιποι	302.214	3,3	320,1	1.059
Σύνολο	**9.118.285**[iii]	**100,0**	**4.743.559**	

Οι ασφαλισμένοι του ΟΓΑ απόλαυαν το 1974 πολύ μικρότερη ασφαλιστική προστασία από όλες τις άλλες κατηγορίες ασφαλισμένων. Μόνο το ΤΕΒΕ δαπανούσε λιγότερα χρήματα ανά δικαιούχο, αλλά οι ασφαλισμένοι του διέθεταν αναμφισβήτητα μεγαλύτερο μέσο εισόδημα από τους αγρότες (ΟΓΑ).

[i] Β. Καραποστόλης, *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* ο.π., σ. 70.
[ii] Κατά προσέγγιση.
[iii] Συνολικός αριθμός με επικαλύψεις εξαιτίας διπλής ασφάλισης.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι οι κάτοικοι των αγροτικών περιοχών επωμίζονταν μεγαλύτερα οικονομικά βάρη για την περίθαλψή τους από τους κατοίκους της πόλης. Επακόλουθο αυτής της κατάστασης ήταν να προσφεύγουν οι κάτοικοι της υπαίθρου στην πρακτική παραδοσιακή θεραπευτική, η οποία δεν έδινε τη θέση της στη σύγχρονη ιατρική αλλά απλώς επικαθόταν σ' αυτή, σύμφωνα με μια μελέτη στην οποία παραπέμπει ο Καραποστόλης.[i]

9.3. Η Αγροτική Κοινωνία στη Σύγχρονη Ελλάδα

Το 1986 ο Αντώνης Μωυσίδης δημοσίευε μια σημαντική μελέτη της παραγωγικής και κοινωνικής σύνθεσης του αγροτικού τομέα, που έφερε τον τίτλο *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80)*. Ο Μωυσίδης αποδεικνύει ότι στην εποχή μας ο αγροτικός τομέας βρίσκεται σε έντονη αλληλεπίδραση με τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.[ii] Η αλληλεξάρτηση όμως δεν σημαίνει πως έχουν εξαπλωθεί οι καπιταλιστικές αγροτικές μονάδες και πως έχει κυριαρχήσει η μισθωτή εργασία. Σημαίνει απλά ότι οι συνθήκες λειτουργίας των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων ελαστικοποιούνται, καθώς η αγροτική και η κεφαλαιοκρατική οικονομία επικοινωνούν σήμερα μεταξύ τους μέσα από νέους μηχανισμούς και θεσμούς, όπως οι «υπεργολαβίες», και κατ' επέκταση το σύστημα της «συμβολαϊϊκής γεωργίας».

Ο κεφαλαιοκρατικός τομέας «εγκολπίζεται» τον αγροτικό τομέα, και οι δυο τομείς «συνυφαίνονται» μεταξύ τους, όπως παρατηρούσε ο καθηγητής Γιάννης Σαμαράς στην εισαγωγή του βιβλίου.[iii] Ταυτόχρονα εκτοπίζονται διαρκώς από τον αγροτικό χώρο οι εξασθενημένες οριακές εκμεταλλεύσεις, ενώ με πιο αργούς ρυθμούς οι αγρότες προλεταριοποιούνται και η γη συγκεντρώνεται στα χέρια λίγων. Έτσι από το 1961 και μετά, μέσα σε 20 χρόνια, οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις μειώθηκαν κατά 167.000, φτάνοντας τις 998.000 το 1981.

---

[i] R. and E. Blum, *Health and healing in rural Greece – a study of three communities,* Stanford University Press, 1965, pp. 89-92.
[ii] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80),* Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986.
[iii] ο.π., σ. 16

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου ο συγγραφέας έκανε μια εισαγωγή στις θεωρητικές και μεθοδολογικές κατευθύνσεις που ακολουθεί. Η βαρύτητα του αγροτικού τομέα είναι κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά τόσο μεγάλη, που γίνεται αναγκαία η μελέτη της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της αγροτιάς. Συνήθως η γεωργία αντιδιαστέλλεται προς τη μεταποίηση. Αντίθετα όμως από την τελευταία, ο αγροτικός τομέας υφίσταται τις διαλυτικές συνέπειες ενός «κυρίαρχου τρόπου παραγωγής».

Η γη, κύριος παραγωγικός συντελεστής στη γεωργία, δεν πολλαπλασιάζεται και δε μεταφέρεται, ούτε προϋποθέτει απαραίτητα τη μισθωτή εργασία. Το προϊόν της, το γεωργικό προϊόν, διαθέτει εξάλλου κυρίως *αξία χρήσης,* και μόνο κατά δεύτερο λόγο *ανταλλακτική αξία,* αφού δεν είναι απαραίτητο να κατευθύνεται στην αγορά.

Στη συνέχεια του πρώτου μέρους του βιβλίου του ο Μωυσίδης διασαφήνιζε έννοιες και αναλυτικά πορίσματα της αγροτικής κοινωνιολογίας. Ασκούσε αρχικά κριτική στον όρο «αγροτιά», γιατί εμφανίζει τους αγρότες σαν ανιστορικούς και ακίνητους μέσα στην ιστορία, τη στιγμή που ο ιστορικός ρόλος του αγρότη ήταν επαναστατικός, όπως και της μηχανής.

Ο συγγραφέας πραγματεύεται μια λενινιστική ανάλυση της αγροτικής τάξης, η οποία διαπιστώνει ότι η μεγάλου τύπου καπιταλιστική εκμετάλλευση υπερέχει και στη γεωργία. Η μετάβαση στον ανώτερο τύπο καπιταλιστικής εκμετάλλευσης «γίνεται με τη συνδυασμένη κάθετα και οριζόντια επιχείρηση διαφόρων ομοειδών και ετεροειδών κλάδων που αντιστοιχεί στη συγκέντρωση της περιόδου του μονοπωλιακού καπιταλισμού», στο τελευταίο και ανώτερο στάδιό του.[i] Ο καπιταλισμός κατακερματίζει τους αγρότες σε στρώματα αντίστοιχα με τα αστικά, δηλαδή σε «μειοψηφία πλούσιων αγροτών, μία μεγάλη μάζα μικρομεσαίων και το αγροτικό προλεταριάτο».[ii] Σε μια πιο σύγχρονη φάση, η αδιάκοπη και αυξανόμενη διείσδυση του κεφαλαίου στη γεωργία έχει οδηγήσει σε «νέες παραγωγικές σχέσεις και κοινωνικές διαφοροποιήσεις».

[i] Δημήτρης Μπάτσης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα, Με πρόλογο του καθηγητή Ν. Κιτσίκη,* στ΄ έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 67.
[ii] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80),* Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σσ. 30-31.

Επιβεβαιώνεται έτσι το ξεπέρασμα του αγροτικού προτύπου της εποχής του Μαρξ (τρίδυμο γαιοκτήμονα – καπιταλιστή ενοικιαστή – μισθωτού αγρεργάτη) και επιταχύνεται η κατάλυση των παραδοσιακών δομών της γεωργίας, που οδηγεί, με τον εκχρηματισμό και την εμπορευματοποίηση, στην αποσύνθεση της αγροτιάς. Η εκμηχάνιση περιορίζει την ανάγκη σ' εργατικά χέρια και η συμβολαιϊκή γεωργία εντάσσει τη γεωργία στις δραστηριότητες του κεφαλαίου.

Ακολούθως, ο συγγραφέας παρουσιάζει τις απόψεις του Βεργόπουλου[i] και του Ψυχογιού,[ii] που υποστηρίζουν αντίστοιχα ότι υπάρχει στη γεωργία ένας αυτόνομος «οικογενειακός» ή «οικιακός τρόπος παραγωγής». Οι απόψεις αυτές είναι συμβατές με τη θεωρία της «μη καπιταλιστικής ανάπτυξης στη γεωργία», την οποία απορρίπτει ο Μωυσίδης. Η σύγχρονη αγροτική εκμετάλλευση εξετάζεται όχι μόνο με βάση το μέγεθός της και το είδος των καλλιεργειών, αλλά και από την άποψη της σχέσης της προς την αγορά και του ύψους της κεφαλαιϊκής επένδυσης, και κατά συνέπεια του βαθμού χρήσης των μέσων παραγωγής. Η υψηλή παραγωγικότητα, η εντατικοποίηση, η συσσώρευση και η εμβάθυνση της παραγωγής δημιουργούν τις προϋποθέσεις για μειωμένο κόστος εργασίας, άρα και για μεγαλύτερο πλεόνασμα ή κέρδος.

Ο Βεργόπουλος είχε πάντως αμφισβητήσει ακόμα και την «τάση συγκεντροποίησης γης και κεφαλαίου στη γεωργία»,[iii] υποστηρίζοντας ότι το κεφάλαιο και το κράτος εξασφάλιζαν την εμπέδωση της οικογενειακής γεωργίας και ότι η αγροτιά δεν είχε διαφοροποιηθεί σε ξεχωριστά κοινωνικά στρώματα. Αντίθετα, οι απόψεις που ο Μωυσίδης λαμβάνει σοβαρά υπόψη διαφοροποιούνται κι εκκινούν με μια θεώρηση των βλέψεων της ελληνικής άρχουσας τάξης να αναπτύξει γρήγορα τη μεγάλη βιομηχανία, τη ναυτιλία και το εμπόριο. Η ανάπτυξη αυτή ήταν μονομερής, «σε βάρος άλλων οικονομικών τομέων (γεωργία, κλπ.)» και βίαιη.[iv]

---

[i] Βεργόπουλος Κώστας, *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας,* Εξάντας, 1975, σ. 207.
[ii] Ψυχογιός Δ., «Οικιακός τρόπος παραγωγής στη γεωργία και καπιταλισμός», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών,* τεύχος 2, 1982, σ. 8.
[iii] Βεργόπουλος Κώστας, *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας,* Εξάντας, 1975, σ. 234.
[iv] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80),* Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σ. 56.

Μολαταύτα, για μεγάλο χρονικό διάστημα, η γεωργία δεν έπαψε να είναι η κύρια, ή, αργότερα, μια πολύ σημαντική συναλλαγματοφόρα πηγή. Από τις αρχές μάλιστα της δεκαετίας του 1950 συνέβησαν αναμφισβήτητες και σημαντικές αλλαγές στη γεωργία:

- Ραγδαία αύξηση της χρήσης μηχανών και άλλων επιστημονικοτεχνικών μέσων.
- Εμπορευματοποίηση.
- Εξειδίκευση της αγροτικής παραγωγής.
- Αύξηση της παραγωγικότητας, άρα και του όγκου της παραγωγής.

Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας τονίζει ότι «ένα από τα βασικά εμπόδια της ανάπτυξης της γεωργίας» παραμένει «ο μικρός και κατακερματισμένος κλήρος», καθώς επίσης και η «σοβαρή ανισότητα στην εκμετάλλευση γαιών».

Η αύξηση πάντως των τρακτέρ από 5.000 το 1952 σε 221.919 το 1980, και της χρήσης λιπασμάτων από 1,8 κιλά ανά στρέμμα το 1949-50 σε 43 κιλά το 1976 έδιναν στο Μωυσίδη την αφορμή να μιλήσει για μια πραγματική άνοδο ή και «μηχανικό υπερεξοπλισμό της ελληνικής γεωργίας».[i] Στο ίδιο συμπέρασμα συνηγορούσε και η αύξηση των αρδευόμενων εκτάσεων από 8,5% το 1950, στο σύνολο της καλλιεργούμενης γης, σε 27,1% το 1982. Η ελληνική γεωργία όμως επέμενε «σε παραδοσιακές καλλιέργειες, όπως τα σιτηρά, ο καπνός, η ελιά, το κρασί κλπ.», οι οποίες αντιμετώπιζαν εμπόδια στη διάθεσή τους στην αγορά. Επίσης, οι ετήσιες καλλιέργειες κυριαρχούσαν, και ανάμεσά τους τα σιτηρά (62,7% των ετήσιων καλλιεργειών το 1950, και 62,2% το 1980).

Υπήρξαν όμως και θετικότερες εξελίξεις, όπως η αύξηση των δενδρωδών καλλιεργειών, η ένταση της κηπευτικής παραγωγής (θερμοκήπια), η εισαγωγή νέων προϊόντων (τεύτλα), η αύξηση των υπαρχόντων (βιομηχανική ντομάτα), κλπ. Παράλληλα, οι μηχανές, τα λιπάσματα, ο εκσυγχρονισμός αύξαναν την παραγωγή, κατά μέσο ετήσιο όρο 4,8% από το 1961 ως το 1974. Ωστόσο, η αύξηση της αξίας της παραγωγής ήταν μόνο 2,7%, δηλαδή αρκετά μικρότερη. Κατά συνέπεια το αγροτικό εισόδημα ήταν μόνο το 1/3 των άλλων κατηγοριών

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα,* ο.π., σ. 58.

εισοδημάτων, η συμμετοχή του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ μειωνόταν, το γεωργικό υπερπροϊόν μεταφερόταν σε άλλους τομείς, και μειωνόταν οι δυνατότητες συσσώρευσης κεφαλαίου και ίδιας επένδυσης στη γεωργία.[i] Αλλά και οι κρατικές επενδύσεις στη γεωργία μειώνονταν με τον καιρό, από το 23,9% του συνόλου των δημόσιων επενδύσεων το 1951, στο 9,4% το 1981.

Στην περίοδο που εξετάζει ο Μωυσίδης αλλοιώθηκε η ηλικιακή πυραμίδα του αγροτικού πληθυσμού, καθώς το ποσοστό της ηλικίας πάνω από 65 χρονών ανέβαινε από 7,3% το 1951, στο συνολικό αγροτικό πληθυσμό, στα 8,8% το 1961 και στα 13,2% το 1971. Την ίδια περίοδο τα ποσοστά της ίδιας ηλικιακής ομάδας στο σύνολο της χώρας ήταν 6,7%, 8,2% και 10% στα αντίστοιχα χρόνια. Ο συγγραφέας χαρακτηρίζει τη δεκαετία 1961-1971 ως «αποφασιστική της αγροτικής εξόδου», αφού τότε ο αγροτικός πληθυσμός μειώθηκε σε απόλυτους αριθμούς κατά 16,1%.

Η εξωτερική μετανάστευση ήταν κυρίαρχο φαινόμενο από το 1960 ως το 1973, οπότε πάνω από 1.000.000 μετανάστες εγκατέλειψαν τη χώρα· αντίθετα, η εσωτερική ήταν συχνότερη στις περιόδους 1950-59 και 1974-81. Αποτέλεσμα αυτής της κίνησης ήταν η μείωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού που είχε φτάσει «σε ανησυχητικά επίπεδα· όπως π.χ. στους νομούς Ιωαννίνων, Καβάλας και Κιλκίς 30% αντίστοιχα, στο νομό Θεσπρωτίας 32%, Σερρών 33%, Φλώρινας 36%, Δράμας 40%».[ii]

Τα οικονομικά οφέλη από τη μετανάστευση ήταν περιορισμένα, αφού οι εισροές συναλλάγματος αφορούσαν καταναλωτικές ανάγκες και αντιπαραγωγικές επενδύσεις σε ακίνητα. Εξάλλου τα ποσά αυτά ισοσκέλιζαν απλώς ελλείμματα από αντιπαραγωγικές δαπάνες:

> *Έτσι το 1964 π.χ. η χώρα πλήρωσε 168,278 εκατομ. δολάρια για εισαγωγή αγαθών πολυτελείας και για ταξιδιωτικό συνάλλαγμα, ένα ποσό δηλαδή σχεδόν ίσο του συναλλάγματος που έστειλαν οι μετανάστες (179,5 εκατομ. δολάρια).*[iii]

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80),* Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σ. 60.
[ii] Πεπελάσης Α., *Αγροτικά,* Αθήνα, 1978, σ. 158.
[iii] Φίλιας Β., *Προβλήματα κοινωνικού σχηματισμού,* Αθήνα, 1974, σ. 201.

Εκτός, από τη μείωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού και όσα άλλα προαναφέραμε, καταδεικνύονται από το συγγραφέα κι άλλες αρνητικές συνθήκες ύπαρξης του αγροτικού τομέα, με την απαρίθμηση του αναλφαβητισμού, της πολιτιστικής ερημιάς και της κοινωνικής εγκατάλειψης, της πολιτικής καταπίεσης, και της πατρωνείας.

9.3.1. Η παραγωγική δομή

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου εξεταζόταν από το Μωυσίδη η παραγωγική δομή της αγροτικής κοινωνίας, η οικονομική βάση του κοινωνικού τμήματος. Η γη είναι, όπως ξέρουμε, το βασικό μέσο παραγωγής στη γεωργία, μετατρέπεται όμως σε κεφάλαιο, όπως έδειξε ο Μαρξ, με τη συσσώρευση ανθρώπινης εργασίας, με τη μετατροπή της σε καλλιεργήσιμη και σε αρδευόμενη γη, κλπ. Η κλειστή, προκαπιταλιστική εκμετάλλευση άνοιξε με τη βαθμιαία καταστροφή της οικοτεχνίας, με την εμφάνιση και την ανάπτυξη επιστημονικοτεχνικών μέσων και με τους τόκους, τις υποθήκες, και την εγχρήματη φορολογία. Με το σχηματισμό της καπιταλιστικής αγοράς ο παραγωγός φέρνει τα προϊόντα του στην αγορά με τη μορφή του εμπορεύματος, που με σειρά του οδηγεί σε μεγαλύτερες επενδύσεις και εξειδίκευση της παραγωγής, ενώ η γη γίνεται κι αυτή αντικείμενο αγοραπωλησίας.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η βασική θεωρία του συγγραφέα είναι ότι στην καπιταλιστική αγορά κυριαρχεί ένας «οικονομικός ανταγωνισμός, ο οποίος κλίνει για μια σειρά από λόγους (μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια, ορθολογικότερη παραγωγή, χαμηλό κόστος παραγωγής κλπ.) υπέρ των μεγάλων εκμεταλλεύσεων, ενώ οδηγεί στη βαθμιαία εξαφάνιση των μικρών».[i] Η εμπορευματοποίηση της παραγωγής προκαλεί αναπόφευκτα τη συγκεντροποίηση στη γεωργία, καθώς χειροτερεύουν οι όροι αναπαραγωγής των μικρών εκμεταλλεύσεων, φθάνοντας σε οικονομικό αδιέξοδο και στη διάλυση, ενώ συγκεντρώνεται και συγκεντροποιείται το κεφάλαιο, η παραγωγή και η γη στις μεγάλες επιχειρήσεις.

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80)*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σ. 71.

Όπως παρατηρεί ο Μωυσίδης, σημαντικές αλλαγές στις ιδιοκτησιακές σχέσεις επήλθαν με το νόμο 2185/15.8.1952 περί «αναγκαστικής απαλλοτριώσεως γης προς αποζημίωσιν ακτημόνων αγροτών και κτηνοτρόφων», με τον οποίο απαλλοτριώθηκαν τσιφλίκια, εξαγοράστηκαν μοναστηριακά κτήματα και της Κωπαΐδας, καθώς και κτήματα φυγάδων μουσουλμάνων από την Ήπειρο, συνολικής έκτασης 4,5 περίπου εκατομμυρίων στρεμμάτων, ενώ άλλες 400 χιλιάδες στρέμματα αξιοποιήθηκαν με δημόσια εγγειοβελτιωτικά έργα.

Επρόκειτο για μια συμπληρωματική αγροτική μεταρρύθμιση, με την οποία δημιουργήθηκαν περίπου 132.779 νέες και προφανώς μικρές (10-49 στρεμμάτων) και μικρές-μεσαίες εκμεταλλεύσεις (50-99 στρεμμάτων). Επίσης, άλλαξαν τάξη μεγέθους οι πολύ μικρές εκμεταλλεύσεις, που πήραν συμπληρωματική γη, με συνέπεια ο αριθμός των μικρών και μεσαίων ν' αυξηθεί σημαντικά, ενώ οι εκμεταλλεύσεις με πάνω από 500 στρέμματα να μειωθούν.[i]

Την επόμενη όμως δεκαετία, 1961-71, αρχίζει η μαζική εξωτερική μετανάστευση που είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση των εκμεταλλεύσεων κατά 9,4% και της καλλιεργήσιμης γης κατά 2,4%. Η βαθμιαία εγκατάλειψη της γης συνεχίστηκε τα επόμενα χρόνια, ώστε από το 1971 ως το 1977 η καλλιεργήσιμη γη μειώθηκε κατά 1,31 εκατ. στρέμματα (−3,7%). Τα 2,18 εκατ. στρέμματα που εγκαταλείφθηκαν από το 1961 ως το 1977, θυσιάστηκαν «στο βωμό του τουρισμού, της οικοδόμησης και της επέκτασης των πόλεων», όπως σημειώνει ο συγγραφέας.

Η μείωση των μικρών-μεσαίων, μικρών και νανωδών εκμεταλλεύσεων ήταν αμελητέα όλα αυτά τα χρόνια. Οι εκμεταλλεύσεις δηλαδή μεγέθους κάτω των 100 στρεμμάτων αποτελούσαν το 94,5% του συνόλου το 1961, το 94% το 1971 και το 93% το 1977. Την ίδια περίοδο, πάνω από τα τρία τέταρτα του συνόλου των εκμεταλλεύσεων ήταν νανώδεις (1-9 στρέμματα) ή μικρές (10-49 στρέμματα). «Το ποσοστό μάλιστα των εκμεταλλεύσεων με 200 στρέμματα και πάνω», προειδοποιούσε ο συγγραφέας, «που θεωρούνται ως οικονομικά βιώσιμα σύμφωνα με την ΕΟΚ, αποτελούν μόλις το 1,48% του συνόλου των

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα,* ο.π., σ. 74.

εκμεταλλεύσεων το 1977» (0,65% για το 1961, 0,92% για το 1971).[i] Η μετανάστευση είχε πιο δραστικά αποτελέσματα στις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, όπου η μείωση του αριθμού των γεωργικών εκμεταλλεύσεων την περίοδο 1961-77 έφτασε σε μεγάλα ύψη. Ο υψηλότερος δείκτης σε όλη χώρα εμφανίζεται στο νομό Δράμας με 47,7%, «ενώ υψηλούς δείκτες παρουσιάζουν και οι υπόλοιποι νομοί, εκτός των νομών Ημαθίας και Χαλκιδικής». Πράγματι, η μόνιμη κρίση και η αβεβαιότητα των εμπορευματοποιημένων ετήσιων καλλιεργειών (καπνός, βαμβάκι, σιτηρά κλπ.) προκάλεσε ισχυρότερες τάσεις εγκατάλειψης στο βορρά, ενώ αντίθετα στο νότο, άρχισε μετά το 1970 μια ευνοϊκή περίοδος «για τα οπωροκηπευτικά, ιδιαίτερα τα πρώιμα».

Στη συνέχεια του δεύτερου μέρους του βιβλίου του ο Μωυσίδης επανέρχεται στο θέμα της συγκεντροποίησης της γης στη γεωργία. Κύρια χαρακτηριστικά της συγκεντροποίησης είναι:

- Η μείωση του αριθμού των μικρών εκμεταλλεύσεων με παράλληλη αύξηση των μεγάλων.
- Η μείωση της καλλιεργήσιμης γης των μικρών εκμεταλλεύσεων με παράλληλη αύξηση της έκτασης των μεγάλων.

Όπως ήδη αναφέραμε, ο Μωυσίδης απορρίπτει τη θέση του Βεργόπουλου ότι δεν υπάρχει διαδικασία συγκεντροποίησης «μήτε από την άποψη του αριθμού των εκμεταλλεύσεων μήτε από την άποψη των καλλιεργούμενων επιφανειών».[ii] Τα επιχειρήματα του Μωυσίδη είναι ισχυρά: αναφέρονται στην αναμφισβήτητη αύξηση των εκμεταλλεύσεων με 300 ή 400 ή 500 στρέμματα, αλλά και στο γεγονός ότι ο περιορισμός της συγκεντροποίησης δεν υπήρξε αποτέλεσμα της λειτουργίας του καπιταλισμού, αλλά προήλθε από εξωτερικές παρεμβάσεις, δηλαδή από την αγροτική μεταρρύθμιση.

Ένα επιπλέον τεκμήριο που επικαλείται ο συγγραφέας είναι ότι στα βόρεια διαμερίσματα, λόγω της μετανάστευσης, επήλθε ταυτόχρονα κρίση για τις μικρές εκμεταλλεύσεις, αλλά μεγέθυνση των μεγάλων, ορθολογικά οργανωμένων και σύγχρονων εκμεταλλεύσεων με ετήσιες εκτατικές

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80)*, σ. 78.
[ii] Βεργόπουλος Κώστας, *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας,* Εξάντας, 1975, σ. 212.

καλλιέργειες, όπως τα σιτηρά.[i] Εξάλλου, οι πολύ μικρές εκμεταλλεύσεις έχασαν το 18,7% της έκτασής τους από το 1961 ως το 1977. Την ίδια περίοδο η έκταση των μικρών μειώθηκε κατά 22,4% και των μικρών-μεσαίων κατά 13%. Από την άλλη μεριά, την περίοδο 1961-1977, η συνολική έκταση των εκμεταλλεύσεων με μέγεθος 100-199 στρέμματα αυξήθηκε κατά 23,9%, ενώ ακόμα μεγαλύτερη ήταν η αύξηση της έκτασης των εκμεταλλεύσεων μεγέθους 200-499 στρέμματα (+82,5%), και μεγέθους άνω των 500 στρεμμάτων (+93,4%).[ii] Όπως καταδεικνύει τελικά ο συγγραφέας, όλη αυτήν την περίοδο, συνολικά «3.253.797 στρέμματα (9,4% της συνολικής καλλιεργήσιμης γης), δηλαδή 203.362 στρέμματα κατά μέσο όρο, κάθε χρόνο άλλαζαν χέρια, κατευθυνόμενα προς τις μεγάλες εκμεταλλεύσεις», με αποτέλεσμα το 1977 το 30,8% της καλλιεργήσιμης γης να κατέχεται από το 6,5% των εκμεταλλεύσεων. «Οι αντίστοιχοι αριθμοί για το 1961 ήταν 20,1% και 4,0%», παρατηρεί εύστοχα ο Μωυσίδης.[iii]

Ωστόσο, αν και έχει αποδείξει ότι υφίσταται συγκεντροποίηση της γης στη γεωργία, ο συγγραφέας σχετικοποιεί το συμπέρασμά του, δεχόμενος ότι στη σύγχρονη εποχή πιο σημαντικές μεταβλητές από τη συγκέντρωση της γης έχουν γίνει πια η εντατικοποίηση, η εξειδίκευση και η βιομηχανοποίηση της παραγωγής. Επίσης, η συγκεντροποίηση της γης καθυστερείται από την ανάγκη των μεγαλοαγροτών να διαθέτουν εύκαιρα τα εργατικά χέρια των μικρών γεωργών, αλλά και από τις δυσκολίες που υπάρχουν να συμπέσει η συναίνεση και η βούληση πολλών ιδιοκτητών να παραχωρήσουν την περιορισμένη εδαφικά γη τους. Αλλά και η καπιταλιστική ενοικίαση της γης είναι δύσκολη σε χώρες με μικρή ιδιοκτησία. Στην ενοικίαση γης καταφεύγουν πάντως τόσο οι αγροτικοί επιχειρηματίες όσο και οι μικροαγρότες, μόνο που οι πρώτοι στοχεύουν στην αξιοποίηση αλλά και εξοικονόμηση του κεφαλαίου τους, ενώ οι δεύτεροι επιζητούν απλά να επιβιώσουν. Ούτως ή άλλως, η ενοικίαση δεν ευνοεί μακροπρόθεσμες επενδύσεις παρά μόνο μια λεηλάτηση της νοικιασμένης γης. Στην Ελλάδα, όπως προσθέτει ο συγγραφέας, συναντούμε δύο μορφές ενοικίασης της γης: την εγχρήματη και τη μεσιακή, όπου το ενοίκιο καταβάλλεται με τη μορφή ενός μέρους του προϊόντος. Όλοι

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80)*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σσ. 90-91.
[ii] ο.π., σσ. 76-92.
[iii] ο.π., σ. 97.

σχεδόν οι νόμοι της βόρειας Ελλάδας παρουσίαζαν στην περίοδο 1961-1977 σταθερή αύξηση της ενοικιαζόμενης γης. Το 1977 το ποσοστό έφτανε το 51,8% της καλλιεργούμενης γης στο νομό Δράμας, το 43,4% στο νομό Σερρών, το 39,8% στο νομό Φλώρινας, κ.ο.κ. Την ίδια χρονιά στο σύνολο της χώρας η νοικιασμένη γη αποτελούσε το 22,2% του συνόλου της καλλιεργούμενης.[i]

Σε μια προσπάθεια να εντοπίσει τις κοινωνικές ομάδες που παραχωρούν τη γη τους προς ενοικίαση ο Μωυσίδης αναφέρει τους εξωτερικούς και εσωτερικούς μετανάστες, τους υπερήλικες ιδιοκτήτες γης (εκμισθωτές ηλικίας άνω των 65 αποτελούσαν το 1977 το 30% του συνόλου), τους κατόχους μικρών εκμεταλλεύσεων μεγέθους 1-49 στρέμματα (το 84,1% του συνόλου), τους κατόχους εξωγεωργικών-αστικών επαγγελμάτων, τους κατοίκους αστικών κέντρων ή απομακρυσμένων από τη γη τους περιοχών.

Από την άλλη πλευρά, οι περισσότεροι μισθωτές αγροτικής γης κατέχουν συνήθως μεσαίες ή μεγάλες εκμεταλλεύσεις, ενώ λίγοι από αυτούς είναι μικρογεωργοί με μικρές εκμεταλλεύσεις. Το 1977 στα μικρά μεγέθη ιδιοκτησίας γης (από 1-99 στρέμματα), που αποτελούσαν το 93,5% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων, αντιστοιχούσε το 41% της νοικιασμένης γης, ενώ στα μεγάλα μεγέθη (άνω των 100 στρεμμάτων) που αποτελούσαν μόλις το 6,5% του συνολικού αριθμού των εκμεταλλεύσεων αντιστοιχούσε το 59% της νοικιασμένης γης. Η σημασία του ενοικίου για τις μεγάλες εκμεταλλεύσεις είναι βαρύνουσα, όπως συμπεραίνει ο συγγραφέας.

Τον κύριο κορμό της αγροτικής παραγωγής στην Ελλάδα αποτελεί η φυτική παραγωγή. Από το 1950 ως το 1980 παρατηρήθηκε μια μείωση των ετήσιων καλλιεργειών και μια αρκετά σημαντική αύξηση της δεντροκαλλιέργειας.

	1950	**1961**	**1971**	**1980**
Ετήσιες καλλιέργειες	83,9	78,9	74,3	71,6
Καρποφόρα δέντρα	9,7	14,4	19,6	23,1
Άμπελοι / σταφιδάμπελοι	6,4	6,7	6,1	5,3

Ποσοστιαία κατανομή της γεωργικής κατ' είδος καλλιέργειας (ΕΣΥΕ)

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80)*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σσ. 112-115.

Προχωρώντας σε μια αναλυτικότερη παρουσίαση της φυτικής παραγωγής ο συγγραφέας προσθέτει: «Οι ετήσιες καλλιέργειες οι οποίες συντίθενται από δύο παραπέρα υποκατηγορίες, τις κατηγορίες των αροτραίων καλλιεργειών και των λαχανικών, συγκροτούν μια "περίεργη" συνύπαρξη παραδοσιακών εμπορευματικών καλλιεργειών και παραδοσιακών προϊόντων για αυτοκατανάλωση».[i]

Στην διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, με τον εκσυγχρονισμό της παραγωγικής διαδικασίας και την αύξηση της παραγωγικότητας μειώθηκε το ποσοστό των ετήσιων καλλιεργειών, αν και αυξήθηκε η όγκος της παραγωγής. Επίσης, η άνοδος του επιπέδου ζωής στην επαρχία μείωσε την αυτοκατανάλωση, και ευνόησε στις δεκαετίες 1950-60 πιο αποδοτικές, εμπορευματικές καλλιέργειες.

Νέα προϊόντα άρχισαν να εμφανίζονται, όπως τα ζαχαρότευτλα και η βιομηχανική ντομάτα, που προορίζονταν αποκλειστικά και μόνο για την αγορά ή την μεταποίηση. Η καπιταλιστικοποίηση εντάθηκε με την εισαγωγή νέων μεθόδων παραγωγής, όπως τα θερμοκήπια.

Η βασική ετήσια καλλιέργεια ήταν τα σιτηρά, σ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Το ποσοστό τους στη συνολική καλλιεργούμενη γη ανερχόταν σε 54,9% το 1961, και σε 44,8% το 1980. Στη Μακεδονία, τη Θεσσαλία και τη Θράκη τα σιτηρά ήταν η βασικότερη καλλιέργεια. Η δεύτερη πιο σπουδαία ετήσια καλλιέργεια ήταν τα βιομηχανικά φυτά (καπνός, βαμβάκι, σουσάμι, ζαχαρότευτλα), που καλλιεργούνται κύρια σε πεδινές και αρδεύσιμες εκτάσεις, και είναι «αποκλειστική σχεδόν υπόθεση των διαμερισμάτων Θεσσαλίας, Μακεδονίας και Θράκης», όπως και της Αιτωλοακαρνανίας (καπνός), της Βοιωτίας και της Φθιώτιδας (βαμβάκι). Η μείωση των εκτάσεων στις οποίες καλλιεργήθηκε από το 1963 και μετά καπνός, βαμβάκι και σουσάμι, συνοδεύτηκε από μια κάθετη αύξηση του νέου, εμπορευματικού ζαχαρότευτλου. Με την ίδρυση των βιομηχανιών ζάχαρης προωθήθηκε ταχύτατα η λεγόμενη συμβολαιϊκή γεωργία.[ii]

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80)*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σ. 128.
[ii] ο.π., σ. 134.

«Σημαντική μείωση παρουσιάζει και η ομάδα των βρώσιμων οσπρίων», σημείωνε ο συγγραφέας, «φτάνοντας το 1980 στο ασήμαντο ποσοστό του 1,8% της συνολικής καλλιεργούμενης γης».[i] Αντίθετα, τα λαχανικά και τα πεπονοειδή ήταν η μόνη ομάδα από τις ετήσιες καλλιέργειες που παρουσίαζε μια σχετικά σταθερή αύξηση την ίδια περίοδο. «Τα νότια και τα νησιωτικά διαμερίσματα, παραδοσιακοί παραγωγοί των λαχανικών, εμφανίζουν αρκετά υψηλότερα ποσοστά καλλιεργούμενης γης με τα προϊόντα αυτά από ό,τι τα βόρεια διαμερίσματα».[ii] Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η βιομηχανική ντομάτα, της οποίας η παραγωγή αυξήθηκε κατά 207,1% στη Μακεδονία, από το 1963 ως το 1980, εξαιτίας της ανάπτυξης της βιομηχανίας επεξεργασίας ντομάτας.

Τα θερμοκήπια εμφανίζονται στις επίσημες στατιστικές το 1969. Από το 1969 ως το 1980 οι εκτάσεις με θερμοκήπια αυξάνονται κατά 144% περίπου, φθάνοντας συνολική έκταση 30.886 στρεμμάτων.

Η δεύτερη ομάδα της φυτικής παραγωγής είναι η αμπελοκαλλιέργεια, η έκταση της οποίας μειώνεται κάπως από το 1960 και μετά. Τέσσερις περιφέρειες, η Στερεά Ελλάδα-Εύβοια, η Πελοπόννησος, τα νησιά του Αιγαίου και η Κρήτη, συγκέντρωναν το 1961 το 76% της συνολικής αμπελοκαλλιέργειας, ποσοστό που ανήλθε στο 81% το 1980. Η τρίτη ομάδα είναι η δεντροκαλλιέργεια, που εμφάνισε από το 1950 ως το 1980 σημαντική ποιοτική αλλά και ποσοτική άνοδο. Οι κανονικοί δεντρώνες πολλαπλασιάστηκαν, οι εκτάσεις με δεντροκαλλιέργειες αυξήθηκαν κατά 182,9%, και ο συνολικός αριθμός των δέντρων αυξήθηκε κατά 184%. Τη σημαντικότερη αύξηση παρουσίαζαν οι ροδακινιές, οι βερικοκιές, οι αμυγδαλιές, οι καρυδιές, οι λεπτοκαρυές και οι φιστικιές. Σημαντικότερες όμως «από άποψη έκτασης και αριθμού δέντρων» παρέμεναν οι ελιές και τα εσπεριδοειδή.[iii]

Από το 1950 και μετά, και κυρίως από το 1960, «οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις περιορίζουν όλο και περισσότερο τον κλειστό τους οικονομικό χαρακτήρα και προσαρμόζονται στους νόμους της αγοράς. Στα πλαίσια αυτά εγκαταλείπουν σταδιακά την εκτατική μορφή εκμετάλλευσης της γης τους,

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80)*, σ. 137.
[ii] ο.π., σ. 139.
[iii] ο.π., σ. 144.

όπου το μέγεθος της γης παίζει τον κύριο ρόλο στην παραγωγική διαδικασία, και προωθούν την εντατική μορφή εκμετάλλευσης, στην οποία τουλάχιστον ισάξιο ρόλο παίζουν οι επενδύσεις κεφαλαίου».[i] Η εντατική μορφή εκμετάλλευσης, η ορθολογική παραγωγή και οι νέες μέθοδοι παραγωγής αύξησαν κατά πολύ τη στρεμματική απόδοση και τον όγκο του παραγόμενου προϊόντος, παρατηρεί ο συγγραφέας.

Η μεγαλύτερη άνοδος της παραγωγικότητας επήλθε τη δεκαετία 1961-71. Για παράδειγμα, η παραγωγή του σιταριού στην περίοδο 1963-1980 είχε υπερδιπλασιαστεί, αν και μειώθηκε η καλλιεργούμενη έκταση. Δύο από τους πιο βασικούς παράγοντες της σημαντικής αύξησης της παραγωγικότητας, από το 1950 και μετά, ήταν:

- Η χρήση λιπασμάτων και
- Η εκμηχάνιση της γεωργικής παραγωγής.

Το 1951 αναλογούσαν 2 κιλά λιπάσματος σε κάθε στρέμμα καλλιεργήσιμης γης. Τριάντα χρόνια μετά, το 1981, χρησιμοποιούνταν κατά μέσο όρο 46 κιλά λιπάσματος ανά στρέμμα. Επίσης, ο ρυθμός διείσδυσης των τρακτέρ ήταν ταχύτατος. Από 5.000 τρακτέρ που αναφέρονταν το 1950, και 31.237 το 1963, «ο αριθμός αυτός ανήλθε το 1980 στα 221.919 τρακτέρ συνολικά».[ii] Το 1980, με πρώτη τη Μακεδονία (29,5% του συνόλου), οι περιφέρειες Στερεάς Ελλάδας-Εύβοιας, Πελοποννήσου, Θεσσαλίας και Κρήτης είχαν το μεγαλύτερο αριθμό τρακτέρ. Όπως είναι φυσικό, περισσότερα μικρά τρακτέρ, κάτω των 18 HP, διέθεταν (το 1980) περιοχές ορεινές και νησιωτικές όπως η Κρήτη (89,3%), και πιο πολλά μεγάλα τρακτέρ, άνω των 18 HP, υπήρχαν στις περιοχές Μακεδονίας, Θεσσαλίας και Θράκης, όπου συγκεντρώνονταν συνολικά το 70% των μεγάλων τρακτέρ της χώρας.

Ένας από τους κύριους παράγοντες εξάρτησης του αγρότη από την καπιταλιστική αγορά είναι οι «εξωαγροτικές εισροές» των *μηχανημάτων* και των *λιπασμάτων*. Ο αγρότης εξειδικεύεται σ' εμπορευματικά προϊόντα, εντατικοποιεί την εργασία του, διευρύνει την παραγωγή του για την παραγωγή ποσοτήτων προϊόντων που θα επιτρέπουν τη γρήγορη απόσβεση των

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80)*, σ. 149.
[ii] ο.π., σ. 154.

επενδύσεών του και την πληρωμή της εργασίας του, «συν την εξαγωγή κάποιου κέρδους ή τουλάχιστον τη διασφάλιση της κοινωνικής αναπαραγωγής τους».[i]

Η αντικατάσταση των εισαγωγών ζάχαρης από την εγχώρια παραγόμενη, ο διπλασιασμός τής κατά κεφαλή κατανάλωσης ντομάτας και η εξαγωγή του 45% των προϊόντων αμπελοκαλλιέργειας είναι μερικά από τα θετικά αποτελέσματα της στροφής στη γεωργική παραγωγή για τις ανάγκες της αγοράς, προσθέτει ο Μωυσίδης.

Στο επίπεδο της εκμηχάνισης, όπως παρατηρεί ο Μωυσίδης, οι μικρές εκμεταλλεύσεις, κάτω των 100 στρεμμάτων ήταν ακόμη και το 1977 αναγκασμένες να χρησιμοποιούν αρκετά ζώα εργασίας. Τα ποσοστά χρήσης ζώων εργασίας μειώνονταν όσο αύξανε το μέγεθος της εκμετάλλευσης. «Αντιστρόφως ανάλογα» ήταν τα ποσοστά «στην περίπτωση της χρήσης της μηχανικής ενέργειας».[ii] Όπως εξηγεί ο συγγραφέας, το τεράστιο χάσμα ανάμεσα στις μεγάλες και τις μικρές εκμεταλλεύσεις ήταν αδύνατο να καλυφθεί, αφού η κρατική αγροτική πολιτική επιδοτούσε προϊόντα στα οποία η χώρα είχε ήδη αυτάρκεια, ενώ δανειοδοτούσε με κριτήριο την οικονομική επιφάνεια και τα κομματικά συμφέροντα.

Πριν κλείσει το δεύτερο μέρος του βιβλίου του ο Μωυσίδης αναφέρεται και στην παραγωγική δομή της κτηνοτροφίας. Την εξεταζόμενη περίοδο, με τη μαζική διείσδυση της μηχανής, η χρήση ίππων, ημίονων και όνων για μεταφορές και διεκπεραίωση μειώθηκε. Το 1980 υπήρχαν σε όλη τη χώρα 216.000 ίπποι και ημίονοι, και 230.000 όνοι. Μόνο στην περίπτωση των χοίρων υπάρχει μια άνοδος του πληθυσμού, και στα άλλα είδη αυξομειώσεις. Την ίδια περίοδο είναι μεγάλη η μείωση των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, η οποία όμως συνοδεύεται από μια αύξηση ή σταθεροποίηση του αριθμού των ζώων, καθώς και από μια βελτίωση της ζωοκομίας.

Το 1981, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΑΤΕ, λειτουργούσαν στην Ελλάδα 208 μεγάλες βοοτροφικές μονάδες με δυναμικότητα 41.003 κεφαλές ζώων. Ένας από τους δυναμικότερους κλάδους ήταν η χοιροτροφία, με 150 μονάδες

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80)*, σσ. 156-157.
[ii] ο.π., σσ. 164-65.

(το 1977) με 400-999 χοίρους και 100 μονάδες με πάνω από 1.000 χοίρους και συνολικό δυναμικό 241.630 χοίρους.[i] Εξίσου δυναμικός ήταν ο πτηνοτροφικός κλάδος, με κάθετη ανάπτυξη μέχρι το 1971.

9.3.2. Η κοινωνική δομή και οι παραγωγικές σχέσεις

Στο τρίτο μέρος του βιβλίου ο Αντώνης Μωυσίδης εξέταζε την κοινωνική δομή του αγροτικού τομέα, διερευνώντας τις θέσεις στην παραγωγή, καθώς και τις σχέσεις που διέπουν τους φορείς της παραγωγικής διαδικασίας.

Η μελέτη της κοινωνικής δομής ομολογουμένως δυσχεραίνεται από τη «θεωρητική αλλά και εμπειρική αδιαφάνεια της αγροτικής κοινωνίας», που οφείλεται στη δυσκολία προσδιορισμού βασικών εννοιών, στην ιδιαιτερότητα και την πολυπλοκότητα της αγροτικής εργασίας και στη σχετική αναξιοπιστία των στατιστικών στοιχείων. Σύμφωνα με τις κατηγορίες που διακρίνει η ΕΣΥΕ οι κοινωνικές κατηγορίες είναι οι εξής:

- Οι εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό.
- Τα συμβοηθούντα μέλη.
- Οι εργοδότες.
- Οι μισθωτοί.

Στον αγροτικό χώρο κυριαρχούν οι δύο πρώτες κατηγορίες, ενώ οι εργοδότες και οι μισθωτοί είναι λιγότεροι. Υπάρχουν επίσης και οι «κατά δεύτερο λόγο εργαζόμενοι στη γεωργία-κτηνοτροφία» και οι «εποχιακοί μισθωτοί του αγροτικού τομέα».[ii]

Η αγροτική οικογένεια είναι το «βασικό κοινωνικό και οικονομικό κύτταρο του αγροτικού τομέα». Στα πλαίσιά της η εργασία και η αμοιβή αποκτούν σχετικό χαρακτήρα και «δεν βρίσκονται σε άμεση σχέση μεταξύ τους, πολύ λιγότερο μάλιστα ο ένας προϋποθέτει, με τη στενή του έννοια, τον άλλο». Η εργασία των συμβοηθούντων μελών δεν έχει τη σημασία της παροχής εργασίας έναντι αντιτίμου, αλλά την έννοια της συμμετοχής στην κοινή

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80)*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σσ. 180-183.
[ii] ο.π., σσ. 195-97.

οικονομική μονάδα.[i] Συχνά όμως, τα μέλη της οικογένειας αναγκάζονται να εργαστούν εκτός της εκμετάλλευσης: Το 1977-78 το 56,5% ήταν αρχηγοί της εκμετάλλευσης και το 45,5% λοιπά μέλη. «Στο σύνολο των άλλων μελών, οι σύζυγοι-γυναίκες συμμετείχαν μόλις με 28,4%, τα τέκνα με 67,9% και με 3,7% τα υπόλοιπα μέλη. Από το σύνολο των τέκνων μόλις το 24,8% ήταν θήλεις».[ii] Οι αρχηγοί προηγούνταν στην εργασία σ' άλλους οικονομικούς τομείς, σε άλλες αγροτικές εκμεταλλεύσεις αλλά και στις τάξεις των ημερομισθίων.

Τα μέλη της οικογένειας συμβιώνουν «έξω από κάθε οικονομική λογική», στηριγμένα στην παράδοση, την ανθρώπινη σχέση, τους συγγενικούς δεσμούς, αντιστεκόμενα στις ραγδαίες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις, κι εργαζόμενα για χάρη της αλληλοβοήθειας της οικογένειας. «Η ανυπαρξία κανονικής αμοιβής για τους εργαζόμενους σ' αυτήν προβάλλει ως αυτονόητη».[iii] Σημαντικό όμως ρόλο παίζει και η προσδοκία της κληρονομιάς. Το εισόδημα της αγροτικής οικογένειας δεν κατανέμεται και δεν διατίθεται κατά βούληση του ενός ή του άλλου μέλους της. Πρόθεση της οικογένειας συνεχίζει να παραμένει η αναπαραγωγή της ως συλλογική μονάδα. Ο αρχηγός της οικογένειας, συνήθως πατέρας, διατηρεί τη θέση του χάρη στο παρελθόν, στη φύση της πατριαρχικής δομής και οργάνωσης της οικογένειας, αλλά και στη νομική κατοχύρωση της θέσης της.

Στα πλαίσια όμως του καπιταλιστικού συστήματος διαπιστώνουμε καταλυτικές επιδράσεις του εκχρηματισμού και της εμπορευματοποίησης του αγροτικού προϊόντος πάνω στην παραδοσιακή αυστηρή πατριαρχική δομή. «Η οικογένεια των τριών και τεσσάρων γενεών», παρατηρεί ο Μωυσίδης, «αντικαθίσταται σταδιακά από την οικογένεια των δύο γενεών, ενώ έχει αμβλυνθεί η ανισότητα (καταπίεση) στη σχέση πατέρα – αρχηγού προς τα άλλα μέλη της οικογένειας. Οι μεταβολές αυτές παίρνουν σε πολλά θέματα και θεσμικό χαρακτήρα, όπως λ.χ. η δυνατότητα αυτοδιάθεσης του ενήλικου τέκνου, η πρόσφατη νομική κατάργηση της προίκας, η ίση συμμετοχή και ευθύνη της συζύγου στην οικογένεια».[iv]

---

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80)*, σσ. 200-201.
[ii] ο.π., σσ. 201-202.
[iii] ο.π., σ. 206.
[iv] ο.π., σσ. 207-208.

Η μεγάλη πλειοψηφία των αρχηγών αγροτικών εκμεταλλεύσεων είναι αυτοαπασχολούμενοι. Όπως διαπιστώνει ο συγγραφέας, «το κύριο κοινό χαρακτηριστικό των εκμεταλλεύσεων αυτών είναι η μη μόνιμη χρήση μισθωτής εργασίας και θεωρητική τουλάχιστο κοινή προϋπόθεση είναι ότι η εκμετάλλευση αποτελεί το βασικό χώρο απασχόλησης του αρχηγού και κάποιων μελών της οικογένειας, καθώς και τη βάση κοινωνικής αναπαραγωγής της οικογένειας». Στην πραγματικότητα όμως οι μικρές εκμεταλλεύσεις δεν εξασφαλίζουν ούτε την πλήρη απασχόληση των μελών της οικογένειας ούτε την αναπαραγωγή τους.

Ο Μωυσίδης θεωρεί ως όριο πέρα από το οποίο αρχίζει η υποαπασχόληση τα 140 ημερομίσθια το χρόνο. Ο μέσος όρος απασχόλησης, σύμφωνα με την έρευνα διάρθρωσης γεωργικών εκμεταλλεύσεων του 1977/78 (ΕΣΥΕ), ήταν 128 ημερομίσθια στην εκμετάλλευση του αρχηγού της οικογένειας.

Το 1977-78, το μέσο ποσοστό υποαπασχόλησης ήταν 59,1%, αλλά στις μικρές-μεσαίες εκμεταλλεύσεις τ' αντίστοιχα ποσοστά κυμαίνονταν από 89,8% μέχρι 50,4% του συνόλου των εργαζόμενων μελών. «Μόλις μετά τα 50 στρέμματα το ποσοστό των ικανοποιητικά ή πλήρως απασχολουμένων ξεπερνάει το αντίστοιχο των υποαπασχολούμενων».[i]

Με δεδομένο ότι οι εκμεταλλεύσεις που ήταν το 1977 μικρότερες από 50 στρέμματα ανέρχονταν στο 77,3% του συνόλου, ο συγγραφέας κατέληγε στο συμπέρασμα ότι «η μεγάλη μάζα» των μικρών εκμεταλλεύσεων αλλά και του συνόλου των εκμεταλλεύσεων της χώρας πρόσφεραν ανεπαρκή απασχόληση, αναγκάζοντας έτσι τους κατόχους τους σε αναζήτηση πρόσθετων απασχολήσεων.

Για παράδειγμα, το 1971, στο σύνολο των αρχηγών εκμεταλλεύσεων που είχαν δηλώσει μια κύρια εργασία (επάγγελμα) παρουσιαζόταν η εξής εικόνα:

1-9 στρ.	10-29 στρ.	30-49 στρ.	50-99 στρ.	100-199 στρ.	200-499 στρ.	500 και άνω
43,9%	72,0%	84,8%	88,7%	90,6%	90,3%	90,2%

Ποσοστό πλήρους απασχόλησης ανά μέγεθος εκμετάλλευσης (1971)[ii]

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80)*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σσ. 195-97., σ. 209.
[ii] ο.π., σ. 211.

Αλλά ούτε και τα ζητήματα ισότητας των δύο φύλων είχαν προωθηθεί. Το ποσοστό των γυναικών αρχηγών εκμεταλλεύσεων που το 1971 είχαν δηλώσει κύριο επάγγελμα τη γεωργία-κτηνοτροφία ήταν μόλις 10,4%.

Στα επίπεδα όμως των μεγεθών εκμετάλλευσης τ' αντίστοιχα ποσοστά γυναικών αρχηγών εκμεταλλεύσεων ήταν:

1-9 στρ.	10-29 στρ.	30-49 στρ.	50-99 στρ.	100-199 στρ.	200-499 στρ.	500 και άνω
22,1%	12,1%	7,4%	4,7%	4,2%	2,0%	4,9%

Ποσοστό γυναικών αρχηγών εκμετάλλευσης ανά μέγεθος (1971)

Μια άλλη κατηγορία απασχολούμενων, τα συμβοηθούντα μέλη, αποτελούσαν στις απογραφές των ετών 1951 και 1961 την «πιο σημαντική ομάδα των εργαζόμενων αγροτών».[i] Το 1961 τα συμβοηθούντα μέλη ξεπερνούσαν το μισό (50,8%) του ενεργού αγροτικού πληθυσμού. Το ποσοστό αυτό χαμηλώνει τα επόμενα χρόνια, για να φτάσει το 1981 στο 34,5%, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του έτους αυτού, και 35,1% σύμφωνα με την έρευνα εργατικού δυναμικού του ίδιου έτους.

Η μετανάστευση και η ραγδαία είσοδος των μηχανών (μετά το 1950 αλλά κύρια μετά το 1950), ήταν οι βασικές αιτίες της μείωσης των συμβοηθούντων μελών. Έτσι, η αναλογία αρχηγού εκμετάλλευσης προς τα συμβοηθούντα μέλη κατέβηκε από 1 προς 1,3 το 1961, σε 1 προς 0,6 το 1981.[ii]

Παράλληλα, η είσοδος της μηχανής και η άνοδος του επιπέδου ζωής μείωσαν και τον αριθμό των ανηλίκων (10-19 ετών) που εργάζονταν κανονικά στη γεωργία: «ο συνολικός αριθμός των εργαζομένων της ηλικίας αυτής στη γεωργία μειώθηκε απόλυτα από 254.088 το 1951 σε 52.808 το 1981 και ποσοστιαία κατά 79,2%. Η ποσοστιαία συμμετοχή τους στο συνολικό αγροτικό εργατικό δυναμικό έφτανε το 1951 στα 14,8%», παρατηρούσε ο Μωυσίδης.[iii]

Την ίδια περίοδο, ο εκχρηματισμός του αγροτικού τομέα, η εμπορευματοποίηση του αγροτικού προϊόντος, καθώς και η προϊούσα εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας, επέβαλαν ανταγωνιστικές

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80)*, σ. 220.
[ii] ο.π., σ. 221.
[iii] ο.π.

συνθήκες που έθεσαν τις μικρές εκμεταλλεύσεις σε μειονεκτική θέση απέναντι στις μεγάλες. Οι αγρότες για ν' αποφύγουν το ξεκλήρισμα κατέφευγαν σε πρόσθετη απασχόληση ή σε πλήρη απασχόληση σε άλλους τομείς.

Το κεφάλαιο από την άλλη πλευρά απολάμβανε πλεονεκτήματα από τη μεταφορά των οικονομικών του λειτουργιών στην επαρχία, γιατί:

- Στην ύπαιθρο βρίσκει απαραίτητα εργατικά χέρια.
- Η σχέση του χρόνου εργασίας, που είναι αναγκαίος για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, και του χρόνου της υπερεργασίας που καρπώνεται ο εργοδότης, είναι στις αγροτικές περιοχές πολύ ευνοϊκή για το κεφάλαιο, αφού εκεί οι εργάτες ή εργατοαγρότες αποκομίζουν ένα πρόσθετο εισόδημα από τη γεωργία, διαθέτουν συνήθως ιδιόκτητο σπίτι, κήπο, ζώα κλπ. και γενικά τα έξοδά τους (μετακίνηση, ψυχαγωγία κλπ.) είναι μικρότερα απ' αυτά των πόλεων.
- Οι πιθανότητες εργατικών κινητοποιήσεων είναι στην ύπαιθρο αισθητά πιο μικρές.

Το 1971 από το σύνολο του 1.047.260 αρχηγών που δήλωσαν κύρια εργασία, 221.060 (21,1%) δήλωσαν ότι απασχολούνται στη γεωργία-κτηνοτροφία κατά δεύτερο λόγο και 67.480 (6,4%) ότι δεν ασχολούνταν καθόλου στον αγροτικό τομέα.[i] Συνολικά δηλαδή το 27,5% δεν δήλωσαν τη γεωργία-κτηνοτροφία ως κύρια εργασία. Οι αντίστοιχοι αριθμοί σε κάθε απογραφή ήταν:

1951	1961	1971	1981
23,7%	33,6%	27,5%	41,1%

Ποσοστό αρχηγών εκμεταλλεύσεων που δεν απασχολούνταν κυρίως στη γεωργία- κτηνοτροφία

Πολύ λογικά, ο συγγραφέας διαπίστωνε μια τάση αύξησης των αρχηγών εκμεταλλεύσεων που δεν είχαν τη γεωργία ή την κτηνοτροφία ως επάγγελμά τους. Η τουριστική ανάπτυξη πρόσφερε σε πολλούς αγρότες ευκαιρίες

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80)*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σ. 231.

απασχόλησης σε μικρεμπόριο, εστιατόρια, ξενοδοχεία κλπ. Συνοπτικά, οι κυριότεροι κλάδοι στους οποίους προσέφευγαν οι αγρότες ήταν οι εξής:

Εξωαγροτική Απασχόληση	**Αρχηγοί**	**Μέλη**
Βιομηχανία-Βιοτεχνία	20,9%	36,8%
Οικοδομές-Δημόσια έργα	16,9%	14,5%
Εμπόριο-Εστιατόρια-Ξενοδοχεία	26,0%	23,6%
Υπηρεσίες	15,9%	12,3%
Μεταφορές-Αποθηκεύσεις-Επικοινωνίες	11,4%	6,6%

Την περίοδο 1951-61 η οικονομική αθλιότητα ήταν μεγάλη, η εργατική δύναμη πλεονάζουσα και οι μισθοί πενιχροί. Μετά το 1961 έχουμε μαζική είσοδο των σύγχρονων μέσων παραγωγής, κύρια μηχανημάτων, που εκτοπίζουν περισσότερο τη ζωντανή εργασία.

Οι αγρότες μεταναστεύουν. Την ίδια εποχή παρατηρήθηκε μια μικρή αλλά όχι ασήμαντη *συγκέντρωση γης,* ενώ παράλληλα αυξήθηκαν οι μεγάλες κτηνοτροφικές μονάδες.

Επειδή όμως οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις απέφευγαν τις καλλιέργειες εντατικής εργασίας, και καθώς ήταν εκμηχανισμένες σε μεγάλο βαθμό, η συγκέντρωση της γης ευνοούσε την εποχιακή παρά τη μόνιμη μισθωτή απασχόληση.[i] Μόνο στις μεγάλες μονάδες ζώων αυξάνονταν οι μόνιμοι μισθωτοί, κυρίως σε μονάδες βοοειδών, χοίρων και πουλερικών.

«Μέχρι το 1971», όπως υπογραμμίζει ο Μωυσίδης, «η αναλογία εργοδότη/μισθωτών ακολούθησε καθοδική πορεία» (1 προς 6,6 το 1951, 1 προς 4,7 το 1961, και 1 προς 4 το 1971), «ενώ στη δεκαετία 1971-81 η μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση των εργοδοτών (−74,3%) απ' αυτήν των μισθωτών (−40%) αύξησε τον ανά εργοδότη αριθμό των μισθωτών σε 1/9,7».[ii]

Το αστικό κεφάλαιο διείσδυσε στην κτηνοτροφία αλλά και στη φυτική παραγωγή. «Μόνο η εταιρεία Καρρά στη Σιθωνία Χαλκιδικής αναφέρεται ότι

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80),* Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σ. 260.
[ii] ο.π., σ. 261.

απασχολεί 250 μόνιμους αγρεργάτες και 500 εποχιακούς», όπως μας πληροφορεί ο συγγραφέας.[i] Η εποχιακή απασχόληση συνοδευόταν μάλιστα και από μετακινήσεις εργατικού δυναμικού από τόπο σε τόπο.

Ο μέσος όρος της τριετίας 1976-78 έδειχνε πάντως ότι το αγροτικό ημερομίσθιο μόλις που έφτανε το 78% του αντίστοιχου βιομηχανικού. «Το αγροτικό ημερομίσθιο στην ελληνική γεωργία είναι επίσης κατά πολύ χαμηλότερο από το αντίστοιχο των χωρών της ΕΟΚ». Όταν γράφτηκε το βιβλίο, στην Ολλανδία ήταν 3,8 φορές μεγαλύτερο, ενώ στην Ιρλανδία 1,2 φορές μεγαλύτερο. Πάντως, με την τάση συγκεντροποίησης της γης στη γεωργία, η σημασία των μισθωτών για τον αγροτικό τομέα της Ελλάδας αναμένεται ότι θα αυξηθεί.

9.4. Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα

Οι προβληματισμοί του Μαραβέγια εκκινούν από τη γενικά αποδεκτή αρχική διαπίστωση ότι το γεωργικό πλεόνασμα μπορεί να στηρίξει την οικονομική ανάπτυξη. Ο στόχος αυτός όμως, όταν επιδιώκεται στις υπανάπτυκτες χώρες, συνήθως δεν επιτυγχάνεται, και μένουν έτσι χωρίς αποτέλεσμα τόσο η επέκταση του καπιταλισμού στη γεωργία όσο και η προσπάθεια των κρατών να επιβάλλουν την ανάπτυξη χρησιμοποιώντας την κρατική πολιτική. Κι έτσι, η πραγματικότητα διαψεύδει τις προσπάθειες όσων ακολουθούν το «εκσυγχρονιστικό παράδειγμα» των αναπτυγμένων κρατών. Φαίνεται δηλαδή ότι ο καπιταλισμός και η κρατική πολιτική δεν αποτελούν επαρκείς και αναγκαίες προϋποθέσεις ούτε για την αύξηση της αγροτικής παραγωγής ούτε για την κινητοποίηση και χρησιμοποίηση του γεωργικού πλεονάσματος ως μοχλό της οικονομικής ανάπτυξης των υπανάπτυκτων χωρών.[ii]

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80),* Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σ. 262.

[ii] Μαραβέγιας Ναπολέων, *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα,* εκδ. «Νέα Σύνορα» - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1992, σ. 16

Ο συγγραφέας τεκμηριώνει τα συμπεράσματά του πάνω σε μια ευρεία και σύγχρονη βιβλιογραφική βάση αναφορών. Σύμφωνα μ' αυτές, συνοπτικά, οι μορφές με τις οποίες συμβάλλει η γεωργία στην ανάπτυξη είναι οι εξής:[i]

- Προσφορά άφθονων και φθηνών αγροτικών προϊόντων.
- Αύξηση των εξαγωγών αγροτικών προϊόντων (συνάλλαγμα).
- Απελευθέρωση εργατικού δυναμικού.
- Μεταφορά πόρων που αποκτήθηκαν στη γεωργία σε άλλους τομείς.
- Διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς μέσω της κατανάλωσης και της επένδυσης των αγορών.

Με βάση τις παραπάνω επιμέρους συμβολές της γεωργίας, διαμορφώνονται, αντίστοιχα, και οι στόχοι που θέτει ο Ναπολέων Μαραβέγιας για τη μελέτη του:

i. Να καταδειχθεί ο βαθμός συμβολής του Αγροτικού Τομέα στη συνολική οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας.
ii. Να διαπιστωθεί κατά πόσο η οποιαδήποτε συμβολή του Αγροτικού Τομέα στη συνολική ανάπτυξη ήταν αποτέλεσμα της αγροτικής πολιτικής που ασκήθηκε.

Η σύγχρονη έρευνα θεωρεί ότι το κράτος εκπληρώνει δύο βασικές λειτουργίες: Υποβοηθά τη συσσώρευση του κεφαλαίου και εξασφαλίζει τη συνοχή του κοινωνικού σχηματισμού νομιμοποιώντας τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις. Πάντως, ο πιο κοινός τόπος, σύμφωνα με όλες τις έρευνες της αγροτικής οικονομίας, είναι ότι η κρατική πολιτική τείνει κυρίως να επιβάλλει *χαμηλές τιμές* στ' αγροτικά προϊόντα, εμποδίζοντας έτσι την πραγματοποίηση κερδών και γεωπροσόδου, με σκοπό να ευνοηθεί, αντί για τον αγρότη, η βιομηχανία. Σταδιακά, σε μια ύστερη φάση, εγκαταλείπεται αυτή η παραδοσιακή μορφή απόσπασης πλεονάσματος από τον αγροτικό τομέα, δίνοντας τη θέση της στην απόσπαση του πλεονάσματος διαμέσου του αγροτοβιομηχανικού συστήματος.

Μια άλλη μορφή απόσπασης πλεονάσματος είναι, σύμφωνα με το Μαραβέγια, η φυγή από την ύπαιθρο στις πόλεις: «Πράγματι, σε περιόδους

[i] Μαραβέγιας Ναπολέων, *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα,* ο.π.

οικονομικής άνθησης διευκολύνεται η αγροτική έξοδος μέσω του καθορισμού χαμηλών τιμών, μείωσης των επιδοτήσεων κτλ. Το αντίθετο συμβαίνει σε περιόδους κρίσης. Επίσης, σε περιόδους όξυνσης των κοινωνικών αντιθέσεων, ή εκλογικών αναμετρήσεων οι τιμές καθορίζονται σε υψηλότερα επίπεδα, αυξάνονται οι επιδοτήσεις της παραγωγής κτλ. (σε βάρος συνήθως των μακροχρόνιων επενδύσεων».[i]

Μετά από την εκτενή εισαγωγή, ο Μαραβέγιας εξετάζει, στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα,* τη διαμόρφωση της αναπτυξιακής στρατηγικής στη φάση Ανασυγκρότησης από το 1946 ως το 1952.

Μια έρευνα του 1951 είχε διαπιστώσει ότι η αξία του προϊόντος εργασίας στη γεωργία (= 100) ήταν σχεδόν έξι φορές μικρότερη από την αξία του προϊόντος της εργασίας κατ' απασχολούμενο στη βιομηχανία (= 577). Όπως καταδείχνει ο συγγραφέας η ελληνική γεωργία δεν είχε τις δυνατότητες να προσφέρει αποδοτική εργασία σε σημαντικό τμήμα του πληθυσμού.

Γι' αυτό γίνονταν προτάσεις για μείωση του ποσοστού του ενεργού γεωργικού πληθυσμού από το 60% στο 40%.[ii] Κομβική σημασία είχε η απόφαση του Ζολώτα να απορρίψει τη δυνατότητα αύξησης των γεωργικών εξαγωγών, με το επιχείρημα ότι «η γεωργία εξακολουθεί να βαρύνεται από τον υφιστάμενον υπερπληθυσμόν».[iii]

Όπως διευκρινίζει ο Μαραβέγιας, οι προσπάθειες του τότε Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας Ξενοφώντα Ζολώτα επικεντρώνονταν στη βιομηχανία και στην κινητοποίηση των επιχειρηματιών.[iv] Ήταν η εποχή που η αριστερά με τον Μπάτση υποστήριξε την εκβιομηχάνιση, με κρατική όμως επιστασία, ενώ ο πιο μετριοπαθής Αγγ. Αγγελόπουλος αναγνώριζε ότι ήταν απαραίτητη η αλληλεπίδραση ανάμεσα στη γεωργική και τη βιομηχανική ανάπτυξη.

Στη φάση της Ανασυγκρότησης, μέχρι δηλαδή το 1952, η αγροτική εκμετάλλευση δεν άφηνε κέρδος, αλλά έλλειμμα, το οποίο, όπως σημείωνε ο

[i] Μαραβέγιας Ναπολέων, *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα,* εκδ. «Νέα Σύνορα» - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1992, σ. 22
[ii] ο.π., σ. 36
[iii] Ξενοφών Ζολώτας, *Το πρόβλημα της αναπτύξεως της Ελληνικής Οικονομίας,* Αθήνα, 1952
[iv] Μαραβέγιας Ναπολέων, *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα,* εκδ. «Νέα Σύνορα» - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1992, σσ. 36-37

Ευελπίδης,[i] κάλυπτε ο αγρότης με τη δωρεάν διάθεση μέρους των ημερομισθίων του και μέρους του τόκου των κεφαλαίων του. Οι τιμές των αγροτικών προϊόντων δεν ήταν αρκετά ψηλές ώστε να καλύπτουν το μέσο κόστος παραγωγής. Αυτή η διόγκωση του «κοινωνικά αναγκαίου» κόστους οφειλόταν, όπως λέει ο Μαραβέγιας, στον αναποτελεσματικό τρόπο οργάνωσης της παραγωγής:

- Σχετική στενότητα γης και κεφαλαίου ανά απασχολούμενο.
- Πρωτόγονη κατάσταση των καλλιεργητικών μεθόδων.
- Ανυπαρξία βελτιωμένων σπόρων και ζωικού κεφαλαίου.

Το 1951 το ποσοστό κάλυψης των εισαγωγών από εξαγωγές έφθανε μόνο το 23,6% και οι βιομηχανικές εξαγωγές αποτελούσαν μόνο το 2,5% του συνόλου. Η εξαγωγική δραστηριότητα βασιζόταν στ' αγροτικά προϊόντα (66,4%) που ήταν διεθνώς πιο ανταγωνιστικά από τα βιομηχανικά. Ο Μαραβέγιας σημειώνει ότι «στην ουσία η εξαγωγική δραστηριότητα στηριζόταν στα χαμηλά εισοδήματα των παραγωγών αγροτικών προϊόντων, οι οποίοι μπορούσαν να παράγουν μεγαλύτερο όγκο παραγωγής απ' ό,τι οι παραγωγοί βιομηχανικών προϊόντων και σε χαμηλότερες τιμές, επειδή δεν μπορούσαν να αξιώσουν την πραγματοποίηση πλεονάσματος (κερδών)».[ii]

Στο δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου ο συγγραφέας καταγράφει τις σχέσεις της γεωργίας με την υπόλοιπη οικονομία και αναλύει το ρόλο της αγροτικής πολιτικής στην περίοδο της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας (1953-1973).

Στην περίοδο αυτή η αγροτική πολιτική προσπάθησε να «υποχρεώσει» τον Αγροτικό Τομέα να συμβάλει, όσο το επέτρεπαν οι κοινωνικές και πολιτικές ισορροπίες, στη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών για το ιδιωτικό κεφάλαιο στο μη αγροτικό τομέα της οικονομίας.

Το 1962-63 επέρχεται η σύνδεση με την ΕΟΚ, η οποία προκάλεσε μια σημαντική εισροή ξένου κεφαλαίου και υψηλότερους ρυθμούς μεγέθυνσης. Έτσι η περίοδος 1953-1973 διαιρείται σε δύο διαφορετικές υποπεριόδους.[iii]

---

[i] Χρ. Ευελπίδης, *Η χρόνια γεωργική κρίσις εις την Ελλάδα,* Αθήνα, 1953: παρατίθεται από το Μαραβέγια, ο.π., σ. 42
[ii] Μαραβέγιας Ναπολέων, *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα,* εκδ. «Νέα Σύνορα» - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1992, σ. 37
[iii] ο.π., σ. 52

Οι ενδιάμεσες αλλαγές που επισημαίνει ο συγγραφέας ήταν σημαντικές. Στις αρχές της δεκαετίας 1950 η γεωργία συνέβαλε στο ΑΕΠ κατά 30%, ενώ ο δευτερογενής τομέας κατά 20%. Μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1960 ο δευτερογενής τομέας (25,4%) ισοσκέλισε τον αγροτικό τομέα (24,5%).[i]

Έτσι από το 1961-62 η Ελλάδα αρχίζει να ξεφεύγει από την κατηγορία των αγροτικών χωρών. Οι αγροτικές εξαγωγές συνέχιζαν όμως ν' αποτελούν τη μερίδα του λέοντος, το 58,4%, από 66,4% που ήταν το 1952-53.

Σε μια δεύτερη όμως φάση, μετά τη σύνδεση με την ΕΟΚ, η συμμετοχή του Αγροτικού Τομέα στο ΑΕΠ μειώθηκε, φτάνοντας στο 16,2% το 1972-73, ενώ η αντίστοιχη συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα αυξανόταν, φθάνοντας το 34% το 1972-73, από 25% που ήταν το 1961-62 και στους δύο τομείς.[ii] Παράλληλα, μετά τη σύνδεση με την ΕΟΚ, επήλθε μια μεγάλη ανατροπή στο ισοζύγιο εισαγωγών-εξαγωγών αγροτικών προϊόντων:

Ενώ το 1954 «το καθαρό υπόλοιπο σε συνάλλαγμα ήταν 51 εκατ. δολ.», ώστε οι αγροτικές εξαγωγές να υπερκαλύπτουν κατά 191% τις δαπάνες για εισαγωγές, κι ενώ επίσης, το 1961-62 οι αγροτικές εξαγωγές υπερκάλυπταν ακόμη τις αντίστοιχες εισαγωγές κατά 150%, αντίθετα, το 1972-73 το αγροτικό ισοζύγιο εισαγωγών-εξαγωγών είχε γίνει αρνητικό και οι εισπράξεις από αγροτικές εξαγωγές κάλυπταν πια μονάχα το 76% των δαπανών για εισαγωγές γεωργικών προϊόντων.[iii]

Όπως είπαμε, ο συγγραφέας του βιβλίου σημειώνει ότι η απουσία αγροτοβιομηχανικού συστήματος μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 60 είχε ως αποτέλεσμα να είναι η αγροτική πολιτική τιμών ο κύριος μηχανισμός μεταφοράς πλεονάσματος (με τη μορφή χαμηλού κόστους διατροφής) από τον αγροτικό στους άλλους τομείς.

Με την εμφάνιση όμως του αγροτοβιομηχανικού συστήματος άρχισε η ενσωμάτωση του Αγροτικού Τομέα από τις βιομηχανίες εισροών και επεξεργασίας των προϊόντων του. Αρχικά όμως μικρό ποσοστό (15-20%) στην αξία της αγροτικής παραγωγής αντιπροσώπευαν οι εισροές και επίσης

[i] Μαραβέγιας Ναπολέων, *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα,* εκδ. «Νέα Σύνορα» - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1992, σσ. 53-54.
[ii] ο.π., σ. 56.
[iii] ο.π., σσ. 54-56.

μικρό ποσοστό της αγροτικής παραγωγής αγοραζόταν από τις βιομηχανίες επεξεργασίας σε σχέση με τ' αντίστοιχα ποσοστά στις προχωρημένες καπιταλιστικές χώρες (40-45%).[i]

Ένα άλλο μέγεθος που εξετάζει ο Μαραβέγιας είναι το κόστος διατροφής, το οποίο συγκρατείται σ' ολόκληρη την περίοδο 1953-72 σε χαμηλότερα επίπεδα απ' ό,τι το κόστος για την κάλυψη άλλων αναγκών. Η διαφορά όμως μειώνεται συνεχώς, μέχρι που αντιστρέφεται από το 1972 και μετά.[ii] Η σημασία του Αγροτικού Τομέα για τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς περιορίζεται από την εισοδηματική δυνατότητα των αγροτών να καταναλώνουν και να επενδύουν (δανειζόμενοι).

Έτσι, ενώ στις αρχές της δεκαετίας του '50 το αγροτικό εισόδημα αντιπροσώπευε το 31% του συνολικού εισοδήματος, δέκα χρόνια μετά, στις αρχές της επόμενης δεκαετίας είχε κατέλθει στο 24%, και στις αρχές της δεκαετίας του '70 αντιπροσώπευε μόνο το 18,5%. Το αγροτικό εισόδημα ήταν όλα αυτά τα χρόνια αισθητά μικρότερο από τις άλλες εισοδηματικές κατηγορίες:

Έτος	Αγρότες	Άλλες κατηγορίες	Σύνολο
1951	5.300	16.600	9.900
1961	12.300	44.800	27.300
1971	39.400	116.500	85.000

Εισόδημα κατά απασχολούμενο σε τρέχουσες τιμές (Εθνικοί Λογαριασμοί)

Την περίοδο 1953-61, το μεγαλύτερο ποσοστό (60%) από τις συνολικές διαρθρωτικές δαπάνες για τον πρωτογενή τομέα απορροφούσαν, κατά μέσο όρο, τα εγγειοβελτιωτικά έργα, και ακολουθούσαν οι δαπάνες για τη γεωργία (33,6%), τα δάση (4,4%), την κτηνοτροφία (1,3%), την αλιεία 0,4% κλπ. Όπως προσθέτει ο συγγραφέας, οι «ιδιωτικές επενδύσεις στον Αγροτικό Τομέα δεν ξεπέρασαν ποτέ το 10% του συνόλου των ιδιωτικών επενδύσεων, με διάφορες διακυμάνσεις, ενώ αντιπροσώπευαν το 8-12% του αγροτικού προϊόντος σ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο».[iii]

[i] Μαραβέγιας Ναπολέων, *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα* , σ. 63.
[ii] ο.π., σ. 70.
[iii] ο.π., σ. 75.

Από το 1953 ως το 1961, οι δαπάνες για ενισχύσεις και επιδόματα αντιπροσώπευαν, σε μέσα επίπεδα κατ' έτος, το 2,4% του ακαθάριστου αγροτικού προϊόντος και το 2,2% του τακτικού προϋπολογισμού. Οι κρατικές επιδοτήσεις και ενισχύσεις του αγροτικού εισοδήματος, ως ποσοστό των κρατικών δαπανών του τακτικού προϋπολογισμού, κυμαινόταν ως εξής:

Έτος	Ποσοστό
1953	0,5%
1954	1,2%
1955	1,5%
1956	2,1%
1957	3,1%
1958	2,9%
1959	5,7%
1960	4,2%
1961	3,6%

Αργότερα, στην περίοδο της δικτατορίας (1968-73), οι δαπάνες για τον αγροτικό τομέα μειώθηκαν στο 6,9% (από 8,8% που ήταν την προηγούμενη περίοδο, κατά μέσο όρο). Από το 1970 όμως, οι δαπάνες κοινωνικής ασφάλισης μεταφέρθηκαν από το Υπουργείο Γεωργίας στο Υπουργείο Κοινωνικών Υπηρεσιών (πάνω από 1 δις δραχμές).[i] Η δικτατορία κατένειμε τις κρατικές επενδυτικές δαπάνες για τον πρωτογενή τομέα ως εξής: εγγειοβελτιωτικά έργα 75,2%, γεωργία 8,5%, κτηνοτροφία 8%, δάση 7,7%, αλιεία 0,6%, κλπ.

Στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου αναλύεται η σχέση της γεωργίας με τη σύνολη οικονομία και ο ρόλος της αγροτικής πολιτικής στην περίοδο από το 1974 ως το 1985. Το 1973 ο πληθωρισμός κάλπαζε, αλλά ο Μαρκεζίνης αποφάσισε μεγάλες αυξήσεις τιμών στον αγροτικό τομέα, που έφτασαν το 37,6% σε σχέση με το 1972, έναντι 7,6% την προηγούμενη χρονιά.

Στην τρίτη αυτή περίοδο, η συμμετοχή του Αγροτικού Τομέα στο ΑΕΠ εξακολούθησε να μειώνεται, φθάνοντας το 16% το 1974, και το 14% το 1980.[ii] Μια βαθιά οικονομική κρίση, που οξύνθηκε με την πετρελαϊκή κρίση του 1973,

[i] Μαραβέγιας Ναπολέων, *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα* , ο.π., σ. 96
[ii] ο.π., σ. 104

έριχνε διαρκώς το ρυθμό ανάπτυξης της οικονομίας, από 7% ετησίως στην περίοδο 1953-73, στο 2,3% μεταξύ 1974-85. Η μετακίνηση του πληθυσμού φαινόταν όμως ότι μειώνεται. Στη δεκαετία 1975-85 έφθασε τα 112 χιλ. άτομα, ενώ στην προηγούμενη δεκαετία η αγροτική έξοδος αφορούσε 648 χιλ. άτομα. Επειδή όμως ούτε ο Αγροτικός Τομέας μπορούσε να δώσει σ' όλους ικανοποιητικά εισοδήματα, ούτε υπήρχαν πλέον δυνατότητες μετακίνησης εκτός των αγροτικών περιοχών, η μοναδική λύση ήταν η εξωαγροτική απασχόληση μέσα στις ίδιες τις αγροτικές περιοχές.[i]

Ο Μαραβέγιας παραπέμπει στο σημείο αυτό της αφήγησης στον Αντώνη Μωϋσίδη, ο οποίος το 1986 διαπίστωνε ότι το φαινόμενο της εξωαγροτικής απασχόλησης των αγροτών μέσα στη περιοχή τους (πολυδραστηριότητα), χωρίς να εγκαταλείπουν την εκμετάλλευσή τους, είχε πάρει σημαντικές διαστάσεις, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά σ' όλες σχεδόν τις χώρες.[ii] Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, το ποσοστό των αγροτών με απασχόληση εκτός γεωργίας και κτηνοτροφίας έφθανε για τους αρχηγούς των εκμεταλλεύσεων το 21,8% και για τα μέλη το 15,6% του συνόλου. Το αντίστοιχο ποσοστό το 1983 ήταν 29% για τους αρχηγούς και 11,8% για τα μέλη των οικογενειών.

Ο μακροσκελής επίλογος του βιβλίου αφορά τις επιπτώσεις της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ). Με την εφαρμογή της ΚΑΠ διαμορφώθηκαν μηχανισμοί στήριξης, κυρίως ή μόνο, των πλεονασματικών προϊόντων στις εθνικές αγορές, ενώ τα ελλειμματικά αφήνονταν να στηριχτούν από την εγχώρια ζήτηση.

Επειδή όμως η εγχώρια ζήτηση ικανοποιείται με ελεύθερες εισαγωγές από τις άλλες χώρες της Ενιαίας Αγοράς, τα ελλειμματικά προϊόντα βρίσκονται σε δύσκολη θέση, π.χ. τα ελληνικά κτηνοτροφικά προϊόντα.[iii] Επίσης, η έλλειψη κοινοτικής προτίμησης σε βασικά ελληνικά προϊόντα, όπως καπνός, βαμβάκι, οπωροκηπευτικά, αιγοπρόβειο κρέας, δυσκολεύει τις εξαγωγές και προφανώς περιορίζει τις δυνατότητες αύξησης της παραγωγής τους. Συγχρόνως επιβάλλονται όρια παραγωγής σε μια σειρά προϊόντων που ενδιέφεραν την Ελλάδα, πέρα από τα οποία μειώνεται αυτόματα η εγγυημένη τιμή.

---

[i] Μαραβέγιας Ναπολέων, *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα,* σσ. 107-108

[ii] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80),* Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986.

[iii] Μαραβέγιας Ναπολέων, *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα,* σσ. 138-39

Τέλος, «η επιβολή των Νομισματικών Εξισωτικών Ποσών (διαφορά μεταξύ πράσινης και επίσημης ισοτιμίας για την αποκατάσταση της ισορροπίας των αγορών) δυσκολεύει τις εξαγωγές, ενώ διευκολύνει τις εισαγωγές.

Τα ΝΕΠ, όπως είναι γνωστό, λειτουργούν ως φόροι για τις εξαγωγές προς την ΕΟΚ και ως επιδοτήσεις για τις εισαγωγές από την ΕΟΚ».[i]

9.5. Εργασία – γεωργία – επιχείρηση

Το νόημα της λέξης *κουλτούρα,* επισημαίνει ο Φίλιας,[ii] αποκαλύπτει τις πανάρχαιες ρίζες της εργασίας, αφού σημαίνει όχι μόνο «πολιτισμός», αλλά ταυτόχρονα και «καλλιέργεια – επεξεργασία εδάφους». Η εργασία δεν ήταν ανέκαθεν τόσο αυτονόητη όσο έχει γίνει σήμερα. Σε μια πρωτόλεια μορφή η απασχόληση κυριαρχείται από το ρυθμικό στοιχείο, και συγχέεται με το τραγούδι και το παιχνίδι. Αλλά και η τέχνη είναι προγενέστερη από τη λελογισμένη παραγωγή αγαθών. Η μεγαλύτερη πράξη αυτοπειθάρχησης που πραγματοποίησε ποτέ ο άνθρωπος είναι η εργασία, που βρίσκεται στα θεμέλια κάθε πολιτισμού. Οι αρχαίοι Έλληνες χρησιμοποιούσαν τις λέξεις *πόνος* και *εργασία* σαν έννοιες περίπου ταυτόσημες.

> *Η εργασία, ακριβώς διότι δεν ανταποκρίνεται σε μια έμφυτη έφεση, αλλά είναι γέννημα της ανάγκης, περικλείει αντικειμενικά ένα στοιχείο καταναγκασμού, το οποίο βρίσκεται σε σύγκρουση με ενστικτώδη ορμέμφυτα.*

Η απαρχή της Ιστορίας βρίσκεται στην υπερνίκηση της ενστικτώδους αποστροφής για τη συστηματική επιδίωξη οικονομικού αποτελέσματος. Η εργασία λειτούργησε σαν πρωταρχικό και αποφασιστικό παιδαγωγικό μέσο στις ανθρώπινες κοινωνίες.[iii]

Στην πορεία της ανθρώπινης ιστορίας η συσσώρευση παραγωγικού κεφαλαίου, συνοδεύτηκε από την εμφάνιση ενός εγκόσμιου ασκητισμού με επίκεντρο την εργασία, την αυτοσυγκράτηση και την αυτοκατανάλωση. Η

[i] Μαραβέγιας Ναπολέων, *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα,* σσ. 140-41
[ii] Β. Ι. Φίλιας, *Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος,* τόμος Β΄, Νέα Σύνορα – Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1980, σ. 12.
[iii] ο.π., σ. 13.

εργασία και η εγκράτεια ήταν οι πουριτανικές αξίες που αναγόρευσαν την κερδοσκοπία με συνεχή και σκληρή εργασία σε αυτοσκοπό, οδηγώντας στην ολική απορρόφηση του ατόμου από το επάγγελμα και την επιχείρηση.[i]

Το 1911 ο Schumpeter έδωσε έμφαση στη διάκριση ανάμεσα στον καπιταλιστή, ο οποίος παρέχει το κεφάλαιο και επωμίζεται το ρίσκο της επιχείρησης, και στον δυναμικό επιχειρηματία, που διαχειρίζεται το κεφάλαιο, χρησιμοποιεί τα παραγωγικά αγαθά και εισάγει καινοτομίες στην παραγωγή.[ii] Ο επιχειρηματίας χρειάζεται πίστωση (credit) για να αποκτήσει την αναγκαία αγοραστική δύναμη που θα του επιτρέψει να παράγει σύμφωνα με τους νέους συνδυασμούς που έχει ο ίδιος εφεύρει. Μπορεί να γίνει επιχειρηματίας μόνο αν έχει προηγουμένως γίνει οφειλέτης, με βάση τη λογική της αναπτυξιακής διαδικασίας. «Είναι ο τυπικός οφειλέτης στην καπιταλιστική κοινωνία».[iii]

Την ίδια περίπου εποχή, ο Αμερικανός Thornstein Veblen, στο διάσημο έργο του *The theory of the leisure class,* κατέληγε στο συμπέρασμα ότι ο καπιταλιστής «τοποθετείται πρωταρχικά στην πλευρά της κατανάλωσης και της διανομής και όχι στην πλευρά της παραγωγής».

Τη σημασία της εννοιολογικής διασάφησης του όρου «επιχειρηματίας» εισηγήθηκε στην ελληνική κοινωνική έρευνα ο Βασίλης Φίλιας. Στην προσωπικότητα του επιχειρηματία εμφανίζονται ενισχυμένα τα χαρακτηριστικά της αντιστατικότητας και του δυναμισμού, η ενεργητικότητα, η ταχύτητα προσαρμογής, η ταχύτητα και η ασφάλεια απόφασης, η ετοιμότητα διακινδύνευσης.[iv] Ο Schumpeter υποστηρίζει επίσης ότι η ασυνεχής περιοδικότητα στην κίνηση της οικονομίας οφείλεται κατά βάση στις ομαδικές περιοδικές εμφανίσεις νέων επιχειρηματιών, που εισάγουν μια σειρά νέων μεθόδων (innovations), οι οποίες επαναστατικοποιούν τις παραγωγικές διαδικασίες:

- Νέοι συνδυασμοί των συντελεστών της παραγωγής.
- Δημιουργία νέων αγορών.
- Εμφάνιση και προώθηση νέων προϊόντων.

[i] Β. Ι. Φίλιας, *Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος,* τόμος Β΄, ο.π., σσ. 20-21.
[ii] Schumpeter, Joseph A., *Theory of Economic Development,* Transaction Publishers, 1980, σ. 181.
[iii] ο.π., σ. 102.
[iv] Β. Ι. Φίλιας, *Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος,* τόμος Β΄, Νέα Σύνορα – Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1980.

- Αξιοποίηση ανεκμετάλλευτων πηγών πρώτων υλών.
- Επινόηση νέων μεθόδων εσωτερικής οργάνωσης.[i]

Όπως ο Φίλιας σημείωνε το 1980, στις υποανάπτυκτες χώρες υπάρχει ένας συντηρητικός, παραδοσιοκρατικός και αντιεπιχειρηματικός τύπος ανθρώπου. Δεκατρία χρόνια πριν ο Φίλιας είχε ασχοληθεί με το σχηματισμό κεφαλαίου στις υπανάπτυκτες χώρες.[ii] Μεταξύ άλλων παρατηρούσε ότι «η σουμπετεριανή επιχειρηματολογία τείνει εις το να καταδείξη ότι η ανάπτυξις της οικονομίας είναι ανεξάρτητος αφ' ενός από τας πραγματοποιηθείσας αποταμιεύσεις αφ' ετέρου από το διαθέσιμον πραγματικόν κεφάλαιον». Ο Schumpeter, σύμφωνα με το Φίλια, ανέτρεψε τη συλλογιστική «η οποία εθεώρει την αποταμίευσιν ως το πρότερον και την επένδυσιν ως το ύστερον», δείχνοντας ότι το κεντρικό γεγονός των διαδικασιών της οικονομικής ανάπτυξης είναι η παραγωγική επένδυση.[iii]

Στις υπανάπτυκτες χώρες η παραγωγική επένδυση μπορεί να τροφοδοτηθεί με τη δημιουργία αξιόλογων «θυλάκων» συσσώρευσης πλεονάσματος. Η μεταπήδηση όμως από τις εμπορευματικού τύπου επενδύσεις στις βιομηχανικές επενδύσεις είναι δυσχερής εξαιτίας της έλλειψης επιχειρηματικής παράδοσης, εργατικού ήθους και αξιόλογης εξειδικευμένης εργατικής δύναμης, καθώς και λόγω της υποτυπώδους αγοράς κεφαλαίου στις υπανάπτυκτες χώρες, της άστοχης δασμολογικής προστασίας, της εξυπηρέτησης αναγκών της αλλοδαπής παραγωγικής μηχανής, του ελέγχου των πρώτων υλών των υπανάπτυκτων χωρών από τη βιομηχανία του εξωτερικού, κλπ.[iv]

Γι' αυτούς τους λόγους, κεντρικό φαινόμενο σε μια υπανάπτυκτη οικονομία είναι η ατροφία των παραγωγικών επενδύσεων, ο αποκλεισμός της σοβαρής επιτάχυνσης του ρυθμού σχηματισμού κεφαλαίου και η «κατασπατάλησις του οικονομικού πλεονάσματος εις πολυτελή κατανάλωσιν και επίδειξιν πλούτου».[v] Μέσα σ' αυτό το οικονομικό πλαίσιο, μετά το 1960 σημειώνονται

[i] Β. Ι. Φίλιας, *Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος,* τόμος Β΄, ο.π., σ. 31.
[ii] Β. Ι. Φίλιας, *Το πρόβλημα του σχηματισμού παραγωγικού κεφαλαίου εις τας υπαναπτύκτους οικονομίας,* Αθήνα, 1967.
[iii] ο.π., σσ. 22-24.
[iv] ο.π., σσ. 37-38.
[v] ο.π., σ. 41.

στην Ελλάδα μια σειρά από μεγάλες αλλαγές του «κοινωνικοπολιτικού κλίματος».

> *Πρώτο, πολιτικοποιείται και δραστηριοποιείται η αδρανοποιημένη στα προηγούμενα χρόνια σπουδάζουσα νεολαία. Δεύτερον, ογκώνεται το μεταναστευτικό κύμα, … και οι εσωτερικές διακινήσεις κλονίζουν την υπόσταση του αγροτικού τομέα της Οικονομίας, χωρίς αντίστοιχη ικανοποιητική ανάπτυξη της βιομηχανίας. Τρίτον, ορθώνεται το αίτημα για ουσιαστικοποίηση της Δημοκρατίας, δηλαδή πραγματική συμμετοχή του λαού… Τέταρτον, ανακύπτει για πρώτη φορά με τόση έμφαση το ερώτημα για τη δομή της εξουσίας και επιζητείται ο λαϊκός έλεγχος...*[i]

[i] Β. Ι. Φίλιας, *Προβλήματα Κοινωνικού μετασχηματισμού,* εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1974, σ. 29.

10. ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

10.1. Η απόρριψη της λεηλασίας της γης

Οι άνθρωποι εξασκούσαν από αιώνες λαθεμένες, καταστροφικές πρακτικές λεηλασίας πάνω στη γη και τη φύση, με τους κτηνοτρόφους «να υπερβόσκουν τις βοσκήσιμες εκτάσεις της γης και να πυρπολούν μεθοδικά και συστηματικά τα δάση, τις δασικές και χορτολιβαδικές εκτάσεις της χώρας, προκειμένου να "δημιουργηθούν λιβάδια," ενώ οι γεωργοί πραγματοποιούσαν ασυλλόγιστη και χωρίς μέτρα προστασίας, καλλιέργεια της γης. Αποτέλεσμα των εσφαλμένων πρακτικών που εφαρμόσθηκαν (οι οποίες θα λέγαμε ότι αποτέλεσαν ολέθρια παρέκκλιση από τις πατροπαράδοτες συνετές πρακτικές διαχείρισης του φυσικού χώρου), αλλά και των λανθασμένων συμπεριφορών του ανθρώπου στη σχέση του με το φυσικό περιβάλλον, ήταν το 80% περίπου των ελληνικών εδαφών να έχει υποστεί διαφόρου βαθμού διαβρώσεις και το 30% των εδαφών των ευαίσθητων ξηροθερμικών περιοχών της χώρας, να έχει περιέλθει σε διάφορα στάδια ερημοποίησης (η τάση αυτή είναι ανοδική και συνεχής)».[i]

Ο Πουκεβίλ το 1814 δάκρυζε: «Μια μεγάλη πυρκαϊά, που αγκάλιασε τα δάση στο Βάρσιο και στα Άγναντα θα με είχε κάμει να πιστέψω πως κάποια καινούρια σμήνη βαρβάρων έπεσαν πάνω στην Πίνδο, αν δεν γνώριζα ότι αυτό ήταν το σύνθημα των βλάχων, που άφηναν τα βουνά για να κατέβουν στην Αθαμανία. Συνέχισα το ταξίδι μου, θλιμμένος από την ανικανότητά τους να δουν τα πραγματικά τους συμφέροντα…».[ii]

[i] Αντώνης Β. Καπετάνιος, *Τοπιογράφοι, ελάτε γρήγορα σ' αυτή τη χώρα…, Το θάμα που λέγεται ελληνικό τοπίο!* σ.75
[ii] Πουκεβίλ Φρ. Κ. – Ούγγος Λ., *Ταξίδι στην Ελλάδα: Ήπειρος,* σ. 322 (Παραπομπή στο: Αντώνης Β. Καπετάνιος, *Τοπιογράφοι, ελάτε γρήγορα σ' αυτή τη χώρα…, Το θάμα που λέγεται ελληνικό τοπίο!* σ. 77)

10.2. «Το τραγικόν πρόβλημα της ορεινής Ελλάδος»

«Μόλις το 20% της ελληνικής γης πιάνονται από πεδιάδες και κοιλάδες». Η Ελλάδα είναι μια ορεινή χώρα. Κύριος εχθρός της ορεινής γεωργίας είναι η τραχύτητα του κλίματος και οι τοπικές ιδιομορφίες, αναλόγως του ύψους. «Και οι ορεινοί γεωργοί θεωρούνται ευτυχείς, αν αποσπώμενα τμήματα βράχων και χειμαρωδώς ρεόντα ύδατα δεν εξαφανίσουν αγρούς, οικίες, αλλ' επίσης πολλάκις ζώα και ανθρώπους». Ακόμη και αυτό το ησιόδειο άροτρο αδυνατεί να εκτελέσει τον προορισμό του, «… εις δε τας αποτόμους κλιτύς η άρδευσις δυσχεραίνεται, πολλάκις δε καθίσταται αδύνατος».[i] Από τα μειονεκτήματα αυτά επωφελείται συνήθως η κτηνοτροφία.

Στην Ελλάδα κυριαρχούν σφοδροί, συχνοί, ξηροί άνεμοι που συντελούν στο χαμήλωμα του ανώτατου ορίου των δασών, από κοινού με τις δυσμενείς συνθήκες υδατοχωρητικότητας, και με την καταστροφή της φυσικής συνοχής από ζώα και ανθρώπους. Η νέφωση είναι μειωμένη, και η ηλιοφάνεια συχνότερη, ειδικά στα νησιά. Η γεωκοινωνιολογία της Ελλάδας είναι πολύμορφη. «Στην Ανατολική Ελλάδα εξαιτίας της κατακλύσεως (Ennoyaze) της Αιγηίδος από την θάλασσαν, δημιουργήθησαν περισσότερα βαθύπεδα, διακοπτόμενα από υψώματα που επιτρέπουν τις συγκοινωνίες χωρίς μεγάλες δυσκολίες…».

> *Τα νερά των βροχών, που πέφτουν ως επί το πλείστον υπό μορφήν θυελλώδη, δεν συγκρατούνται εύκολα από το έδαφος και κατεβαίνουν απότομα από τα βουνά, που έχουν ως επί το πλείστον μεγάλη κλίση, ούτως, ώστε το έδαφος καταστρέφεται συνήθως από έντονες διαβρώσεις…. Η Ελλάς είναι μάλλον χώρα πτωχή εις ρέοντα ύδατα, έργον δε ζωτικής σημασίας είναι όχι μονάχα η καλή χρησιμοποίησις των επί της επιφανείας ρεόντων υδάτων αλλά και η ανεύρεσις και χρησιμοποίησις των υπογείως ρεόντων αφθόνων υδάτων…*

Τα καλλιεργήσιμα εδάφη στην Μεσογειακή Περιοχή σχηματίζονται με μεγάλη βραδύτητα και γι αυτό αποτελεί ζωτικήν για την χώρα μας ανάγκη το σταμάτημα της ληστρικής και καταστροφικής εκμεταλλεύσεως του εδάφους»,

[i] Χαρ. Παπαχρίστου, Διοικητικός Σύμβουλος Συνδέσμου Γεωπόνων, «Το τραγικόν πρόβλημα της ορεινής Ελλάδος», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Γενική Έκδοσις 1952, Τεύχος 13, σσ. 13-14

της κατάπτωσης και *μετατροπής πολλών κλιματικών εδαφών εις ακλιματικά.* Γι' αυτό χρειάζεται συστηματοποίηση του αγώνα κατά των διαβρώσεων.[i] «Το γενικώτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα της ελληνικής και γενικά της μεσογειακής γεωργίας είναι ο αγώνας κατά του κινδύνου της ξηρασίας». Οι λεγόμενες «μεσογειακές καλλιέργειες» διαδόθηκαν γιατί ακριβώς είναι σχετικώς λίγο απαιτητικές και *αντέχουν στην ξηρασία.*

Εκτός από τη διετή αμειψισπορά, και τα ποικιλόμορφα σχήματα των χωραφιών, άλλο χαρακτηριστικό γνώρισμα των μεσογειακών γεωργικών καθεστώτων θεωρείται επίσης και η μεγάλη έκτασις της περιοχής κάθε χωριού. Μεγάλες εκτάσεις βοσκών, δασών ή αγόνων τμημάτων χωρίζουν συνήθως τις καλλιεργούμενες πεδιάδες. «Όταν το βουνό και η θάλασσα γειτονεύουν η περιοχή του χωριού εκτείνεται πολλές φορές από τις κορυφές των βουνών ως τη θάλασσα». *Η άρδευση είναι απαραίτητη* σχεδόν παντού, και πρέπει να οργανώνεται από το κράτος, σύμφωνα με τον Χαρ. Παπαχρίστου,[ii] και να μην αφήνεται στα χέρια του ιδιωτικού κερδοσκοπικού κεφαλαίου.

10.2.1. «Το θείον δώρον της φύσεως, το ύδωρ» [iii]

Η μεταπολεμική εποχή ήταν μια περίοδος όπου το νερό θεωρήθηκε *παράγοντας εξύψωσης του βιοτικού επιπέδου,* και προτάχθηκε η ορθολογιστική του εκμετάλλευση, αφού, *ενόψει της πτώσης της στάθμης των υπόγειων υδάτων* από τις εντατικές αρδεύσεις, ξεκίνησαν ευρύτατα προγράμματα για να κατασκευαστούν μια σειρά από φράγματα για την εναποθήκευση και *εκμετάλλευση των επιφανειακών ρεόντων ομβρίων υδάτων.* Μεγάλες βροχοπτώσεις το χειμώνα, ελάχιστες τη θερινή περίοδο, είναι *μια κατανομή δυσμενής* και *άκρως επιζήμια* για τη γεωργία μας, διαπίστωναν στα μέσα του προηγούμενου αιώνα.[iv] Στις ανατολικές ακτές της Πελοποννήσου οι βροχοπτώσεις κατά την περίοδο της βλάστησης είναι τόσο λίγες, ώστε η

[i] Χαρ. Παπαχρίστου, Διοικητικός Σύμβουλος Συνδέσμου Γεωπόνων, «Το τραγικόν πρόβλημα της ορεινής Ελλάδος», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Γενική Έκδοσις 1952, Τεύχος 13, σ. 14

[ii] ο.π.

[iii] Πραξ. Αργυρόπουλος, «Το θείον δώρον της φύσεως, το ύδωρ, και η σημασία, ην τούτο έχει διά την ζωήν και την ευημερίαν του ανθρώπου», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Τεύχος 315-17

[iv] Πολ. Κανελλόπουλος, Επιθεωρητής Δημοσίων Έργων, «Τα τοπικά παραγωγικά έργα. Αξιοποίησις των υδάτων των κλειστών λεκανών του αρκαδικού ορεπεδίου της Πελοποννήσου», Ομιλία γενομένη την 17 Ιουλίου 1952 εις τον «Παρνασσόν» υπό την αιγίδα του Τεχνικού Επιμελητηρίου. Στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Γενική Έκδοσις 1952, Τεύχος 13, σ. 20

άρδευση καθίσταται απαραίτητη, από τον Απρίλιο ως το Σεπτέμβριο, στις πεδιάδες Αργολίδος, Μαντινείας και Κορινθίας, συνολικής έκτασης 360.000 στρεμμάτων.

> *Εκ των πεδιάδων τούτων μόνον η πεδιάς Κορινθίας αρδεύεται σήμερον [1952] κατά το ήμισυ της εκτάσεώς της διά των υδάτων της λίμνης Στυμφαλίας, αι δε πεδιάδες Αργολίδος και Μαντινείας αρδεύονται η μεν πρώτη κατά το 1/3 της εκτάσεώς της, η δε δευτέρα κατά το 1/6 αυτής διά φρεατίου ύδατος,... Και διά μεν την πεδιάδα της Κορινθίας είναι δυνατή η ολοκλήρωσις της αρδεύσεως διά καταλλήλου διευθετήσεως των υδάτων της λίμνης Στυμφαλίας, διά τας πεδιάδας όμως Αργολίδος και Μαντινείας είναι ανέφικτος η ικανοποίησις των αρδευτικών αυτών αναγκών διά φρεατίου ύδατος, λόγω εξαντλήσεως των υπογείων υδροφόρων στρωμάτων.*
>
> *Αι κατά τα τελευταία έτη χρησιμοποιηθείσαι εις ευρείαν κλίμακαν μηχανοκίνητοι αντλητικαί εγκαταστάσεις εις την Αργολικήν πεδιάδα επέφεραν τοιαύτην εξάντλησιν των υδροφόρων στρωμάτων, ώστε ηναγκάσθησαν οι μεν οικονομικώς εύρωστοι κτηματίαι να προβώσιν εις αλλεπαλλήλους εκβαθύνσεις των φρεάτων των, άνευ ικανοποιητικών αποτελεσμάτων, οι δε οικονομικώς αδύνατοι να εγκαταλείψωσιν τα φρέατά των, μεταβληθεισών ούτω μεγάλων εκτάσεων από αρδευτικάς εις ξηρικάς τοιαύτας,...*[i]

Γεωτρήσεις μεγάλου βάθους που υπερέβαιναν τα 100 μέτρα δεν έφερναν αποτέλεσμα, ή απέδωσαν «υφάλμυρον ύδωρ», *ακατάλληλο για άρδευση.* Η ζήτηση αρδευτικού ύδατος ήταν τόσο μεγάλη στην Αργολίδα, ώστε κάθε φορά που παρεχόταν αρδευτικό νερό σε τρίτους, *η αξία του εκτιμόταν ως ίση προς το ¼ του ακαθαρίστου εισοδήματος της αρδευόμενης έκτασης,* παρατηρούσε το 1952 ο κ. Κανελλόπουλος.[ii] Μεγάλη έλλειψη αρδευτικού ύδατος υπήρχε και στην πεδιάδα της Μαντινείας, γιατί συμπαγές αργιλώδες υπόστρωμα σε βάθος 7-10 μέτρων δεν επιτρέπει την αποθήκευση εδαφικού ύδατος. Γι' αυτό το λόγο το φρεάτιο νερό *έτεινε να εξαντλείται στη μέση του καλοκαιριού.* Το αργιλώδες υπόστρωμα προκαλούσε και υπερπλήρωση του υπερκείμενου υδατοπερατού στρώματος, που καθιστούσε αναγκαία τ' αποστραγγιστικά

[i] Πολ. Κανελλόπουλος, Επιθεωρητής Δημοσίων Έργων, «Τα τοπικά παραγωγικά έργα. Αξιοποίησις των υδάτων των κλειστών λεκανών του αρκαδικού οροπεδίου της Πελοποννήσου», ο.π.
[ii] ο.π.

έργα. Για την επίλυση του προβλήματος άρδευσης της Αργολίδας και της Μαντινείας κρινόταν απαραίτητη η *εκμετάλλευση των επιφανειακών ρεόντων ομβρίων υδάτων* «δι' αποθηκεύσεων τούτων εντός στεγανών λεκανών φυσικών ή τεχνητών». Ο κ. Κανελλόπουλος πρότεινε να γίνει εναποθήκευση των ρεόντων υδάτων στις *υπερκείμενες κλειστές λεκάνες του αρκαδικού οροπεδίου:*

- Λεκάνη Μαντινείας,
- Ορχομενού,
- Φενεού,
- Στυμφαλίας, και
- Σκοτεινής – Αλέας.

Εξέταζε, μάλιστα, λεπτομερώς τη μορφολογία των οροπεδίων αυτών, και πρότεινε τη *διαρρύθμιση των φυσικών λιμνών Τάκας* και *Νεστάνης,* και την υδροδυναμική *αξιοποίηση της υψομετρικής διαφοράς* Νεστάνης (+650 μ.) – Αργολικής πεδιάδας (+50 μ.) για την *παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας.*

10.3. Ύπαιθρος, ορυκτά, τεχνολογία

Ήδη από το 19^{ο} αιώνα ο ορυκτός πλούτος της Ελλάδας είχε αποτελέσει σημαντική πηγή πλούτου για ιδιώτες και εσόδων για το κράτος. Η ελληνική πολιτεία εκμεταλλευόταν τα σμυριδωρυχεία, τα λατομεία μυλολίθων, τα λατομεία ασβέστη και τις αλυκές. Όλες οι υπόλοιπες εκμεταλλεύσεις είχαν παραχωρηθεί βορά στο ιδιωτικό κεφάλαιο, για εξαγωγή ακατέργαστης πρώτης ύλης στο εξωτερικό:

> *Το Λαύριον είχε δώσει μόνον κατά το 1887 εις στρογγυλούς αριθμούς 57.000 τόννους Μαγκανεσιούχον σίδηρον και 110.000 τόννους σιδηρούχα και μολυβδούχα μέταλλα. Η Μήλος, η Νάξος, η Σαντορίνη, η Εύβοια, ο Ωρωπός, η Κύμη είχαν δώσει χιλιάδες τόννων Καλαμίνης, Φυσικού θειούχου ψευδαργύρου, πυρίτου, Γαληνίτου, Μαγνησίου Γύψου, Σμύριδος, θαλασσίου άλατος, Ηφαιστιώδους γης.*
>
> *Τον Μαγκανεσιούχον σίδηρον της Νικίας και της Σπιλιαζέζας του Λαυρίου ως και της Σερίφου εξάγομεν εις Αγγλίαν, Γαλλίαν, Βέλγιον, και Αμερικήν προς κατασκευήν*

> *του χάλυβος Bessemer. Τα πωλούμεν επί του ατμοπλοίου εις Λαύριον προς 10-15 φράγκα τον τόννον και της Σερίφου προς 5.*
>
> *Η καυμένη Καλαμίνη ή οξύδειον του ψευδαργύρου στέλλεται εις το Βέλγιον, όπως και τα μικτά μέταλλα συγκείμενα εκ θειούχου ψευδαργύρου και πυρίτου.*
>
> *Ο κατειργασμένος μόλυβδος αποστέλλεται εις τα εργοστάσια της Μασσαλίας. Το θείον, διότι και από αυτό παράγομεν εις την Μήλον 1500 τόννους, πωλείται προς 125 φράγκα ο τόννος και καταναλίσκεται εν Ελλάδι.*
>
> *Ο Λυγνίτης του Ωρωπού χρησιμοποιείται από την Εταιρείαν Λαυρίου διά την καύσιν του οξυδείου του ψευδαργύρου εντός της λεκάνης των πυραύνων. Το μέταλλον αγοράζεται επί της προκυμαίας των εργοστασίων Λαυρίου προς 19 δραχμάς τον τόννον.*
>
> *Ο Μαγνησίτης αποστέλλεται εις διαφόρους λιμένας της Ευρώπης και της Αμερικής. Ο Ερυθρίτης προέρχεται εκ Σαντορίνης και αποστέλλεται εις το εξωτερικόν.*[i]

Όλες αυτές οι ληστρικές εκμεταλλευτικές επιχειρήσεις δρούσαν προφανώς με την συνέργεια ή την εξαγορά της πολιτικής εξουσίας. Ταυτόχρονα όμως, φύση και η ύπαιθρος αποτελούν διαχρονικά μια πολύτιμη πηγή πλούτου και γνώσης για την ανάπτυξη των βιομηχανικών τεχνημάτων. Το ραδιόφωνο, ένα από τα πιο διαδεδομένα και δημοφιλή αντικείμενα καθημερινής χρήσης, είναι από τη φύση του συνδεμένο με την παραγωγή και τη διανομή της γνώσης για το φυσικό πλούτο, γιατί αφενός συμπυκνώνει ένα ευρύτατο φάσμα παραγωγής και αφετέρου είναι εργαλείο μετάδοσης μηνυμάτων.[ii] Ο Μαρκόνι, για ν' αποδείξει ότι η ασύρματη επικοινωνία είναι δυνατή, χρειάστηκε το 1901 να μετακινηθεί ως τη Νέα Γη για να μεταδώσει από ένα ανεμοδαρμένο λόφο, ένα σήμα που έφτασε ως την Κορνουάλλη της Αγγλίας.[iii] Το πρώτο ραδιόφωνο που τροφοδοτείται από εναλλασσόμενο ρεύμα δικτύου εμφανίστηκε το 1926 στη Βρετανία. Στα μέσα της δεκαετίας του τριάντα υπήρχαν όμως ακόμα αρκετά σπίτια που είχαν μόνο παροχή συνεχούς ρεύματος και γι' αυτά σχεδιάστηκε ο δέκτης συνεχούς - εναλλασσόμενου.[iv]

---

[i] «Εις την Διεθνή Έκθεσιν των Παρισίων του 1889 επραγματοποιήθη το πρώτον ελληνικόν θαύμα μετά το επαέτές έπος της Επαναστάσεως του 1821», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 22ος τόμος (1955), σ. 344.

[ii] Άρτεμις Γιάγκου, *Το σχήμα της τεχνολογίας, Η περίπτωση του σχεδιασμού της ραδιοφωνικής συσκευής,* Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ιούλιος, 1999, σ. 7.

[iii] ο.π., σ. 54.

[iv] ο.π., σ. 51.

Τα μέταλλα και τα ορυκτά που κρύβει μέσα της η ύπαιθρος γη ήταν πάντα το μήλο της έριδας μεταξύ λαών και κίνητρο δράσης. Το φυσικό ορυκτό γαληνίτης είναι ένας κυβικός κρύσταλλος που διαθέτει ιδιότητες ανίχνευσης ραδιοκυμάτων. Ο γαληνίτης επιτρέπει τη διέλευση ρεύματος μόνο προς μια κατεύθυνση, είναι δηλαδή μια φυσική δίοδος ημιαγωγού σε ορισμένα σημεία της επιφάνειάς του.[i]

Η εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου έχει συχνά αλυσιδωτές επιπτώσεις, αφού, πολλές φορές, για την αποτελεσματική αξιοποίηση ενός μετάλλου απαιτούνται και άλλα μέταλλα. Για παράδειγμα, η δυνατότητα επιλογής των επιθυμητών ραδιοκυμάτων εξαρτάται θετικά από τις αυξημένες διαστάσεις της κεραίας. Καλύτερος όμως συντονισμός επιτυγχάνεται με τη χρήση ενός συνδυασμού πηνίου και μεταβλητού πυκνωτή που σχηματίζουν ένα ρυθμιζόμενο (tunable) κύκλωμα συντονισμού για την επιλογή των συχνοτήτων.[ii]

Λίγα χρόνια μετά η βελτιωμένη κατεργασία των ορυκτών επέτρεψε την εφεύρεση της λυχνίας του Fleming (1904) και της τριόδου λυχνίας (1906) που επιτάχυναν την εξέλιξη του ραδιοφώνου. Με το πέρασμα του χρόνου, νέες πειραματικές διαπιστώσεις κινητοποιούν ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τα ορυκτά. Κατά τη δεκαετία του τριάντα η ανακάλυψη ότι τα μικρά μήκη κύματος ανιχνεύονταν από τους κρυστάλλους αλλά όχι από τις καθιερωμένες τότε λυχνίες επανέφερε την έρευνα στις ιδιότητες των κρυστάλλων και οδήγησε στην εφεύρεση του τρανζίστορ.

> *Στην περίπτωση του τρανζίστορ το κρυσταλλικό υλικό ήταν γερμάνιο ή πυρίτιο και το υλικό του σύρματος (cat's whisker) ήταν τουγκστένιο (tungsten).*
>
> *Επιπλέον, το τρανζίστορ δεν ήταν απλός ανιχνευτής και ανορθωτής του ηλεκτρομαγνητικού σήματος αλλά είχε τη δυνατότητα να το ενισχύει.*[iii]

[i] Άρτεμις Γιάγκου, *Το σχήμα της τεχνολογίας, Η περίπτωση του σχεδιασμού της ραδιοφωνικής συσκευής,* Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ιούλιος, 1999, σ. 56.
[ii] ο.π.
[iii] ο.π., σ. 60.

10.3.1. Η σύμβαση για τη Βιομηχανία Αλουμινίου

Η εξερεύνηση και η ανακάλυψη των δυνατών συνδυασμών φυσικών και χημικών ιδιοτήτων, της σύστασης των φυσικών ουσιών, των φάσεων των χημικών κατεργασιών, κ.λπ., αποτελούν πεδίο προβληματισμού, ρήξης και διαπάλης στη βιομηχανική εποχή. Όπως παρατηρούσε ο Δημήτρης Μπάτσης, ολόκληρη η ποσότητα της μεταλλευτικής πρώτης ύλης του βωξίτη που εξορύχτηκε από το 1924, για πρώτη φορά, ως το 1939, είχε πουληθεί στο εξωτερικό. «Το 1939 πουλήσαμε 180.000 τόννους βωξίτη περίπου από τους οποίους θεωρητικά μια ντόπια βιομηχανία θα μπορούσε να βγάλει 45.000 τόννους αλουμίνιο αξίας στην ξένη αγορά 4.500.000 λιρών, ή 2,5 περίπου δισεκατομμυρίων δραχμών. Ενώ από την πώληση του βωξίτη εισπράχθηκαν το ίδιο έτος μονάχα 71 εκατομμύρια δραχμές!».[i]

Η υπανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας οφείλεται και στην νεοαποικιακή εκμετάλλευση του ελληνικού βωξίτη, για να παράγεται από ξένες εταιρείες αλουμίνιο. Στις 22 Νοεμβρίου 1960 ο Γενικός Διευθυντής της ΔΕΗ κ. Γεώργιος Πεζόπουλος και ο πρόεδρος του Δ.Σ. του Ο.Β.Α. κ. Αλέξανδρος Τσάτσος έδιναν συνέντευξη για τη σύμβαση της Βιομηχανίας Αλουμινίου. Παρόντες ήταν 25 αντιπρόσωποι του ελληνικού και ξένου τύπου. Ο κ. Πεζόπουλος δήλωνε ότι ο Πρόεδρος της Κυβέρνησης του είχε δώσει την εντολή να διαρρήξει τις διαπραγματεύσεις με την Pechine, σε περίπτωση που οδηγούσαν σε τιμή χαμηλότερη από το κόστος παραγωγής.[ii] Παραδεχόταν πάντως, ο Γενικός Διευθυντής, ότι οι βιομηχανίες Αλουμινίου είναι οι πιο ηλεκτροβόρες, εφόσον εργάζονταν 8.000 ώρες ετησίως από τις 8.760 που είναι ο χρόνος ολόκληρος. «Εις την ιδικήν μας περίπτωσιν θα διατίθεται ισχύς 100.000 κιλοβάτ, επί 8.000 ώρας ήτοι 800.000.000 κιλοβατώραι».[iii]

Ο κ. Πεζόπουλος υποστήριξε ότι οι συνολικές ανάγκες σε ηλεκτρική ενέργεια θα μπορέσουν να καλυφθούν, από τις υδροδυναμικές δυνατότητες της χώρας που φτάνουν τα 10 δις κιλοβατώρες κατ' έτος, από τα αποθέματα

---

[i] Δημήτρης Μπάτσης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα, Με πρόλογο του καθηγητή Ν. Κιτσίκη,* στ΄ έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977, σσ. 117-18.

[ii] Τσοτσορός Ν. Στάθης, *Ενέργεια και ανάπτυξη την μεταπολεμική περίοδο, Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού 1950-1992: Ανάπτυξη και Κρίση, Παραρτήματα,* σ. 4

[iii] ο.π., σ. 5

του λιγνίτη της Μεγαλόπολης, που θα μας δώσουν «τουλάχιστον 300 δις κιλοβατώρες», της Πτολεμαΐδας κ.λπ.[i] Σύμφωνα εξάλλου με τον κ. Τσάτσο η ετήσια παραγωγή αλουμινίου θα έφτανε τις 52.000 τόννους, ενώ στη Νορβηγία, όπου το ρεύμα είναι φθηνότατο, η παραγωγή έφτανε τότε τις 145.000 τόννους, στη Ρωσία τις 680.000 τόννους, στον Καναδά τις 549.000, στη Γαλλία τις 173.000, κ.λπ.[ii]

Την αξία μιας τόσο πολύτιμης πρώτης ύλης μπορούμε να την εκτιμήσουμε αν λογαριάσουμε ότι το 1963 η αμερικάνικη βιομηχανία αυτοκινήτων χρησιμοποίησε για τις ανάγκες της πάνω από 500 εκατομμύρια λίβρες αλουμινίου.[iii] Στην Ελλάδα, όπως επισήμανε ο Δημήτρης Μπάτσης, θα χρειάζονταν σημαντικές ποσότητες αλουμινίου για να κατασκευασθεί το εθνικό δίκτυο διανομής ηλεκτρικού ρεύματος, αλλά και για είδη βιομηχανικής και οικοδομικής χρήσης από κράματα αλουμινίου.[iv] Όμως η εκβιομηχάνιση για την οποία αγωνίστηκε ο Μπάτσης προϋποθέτει μια σοσιαλιστική οικονομία που δημιουργεί πλούτο για την ανάπτυξη του βιοτικού επιπέδου όλου του λαού, και όχι κέρδη για τους καπιταλιστές.

10.3.2. Η αλλοίωση της υπαίθρου από τις εγκαταστάσεις εξηλεκτρισμού

Πριν από το 1940, οι ενεργειακές ανάγκες της χώρας καλύπτονταν κατά 97% από ξένο κάρβουνο, ενώ μόλις 3% έδινε ο ντόπιος λιγνίτης. Τα υγρά καύσιμα (πετρέλαιο, βενζίνη) εισάγονταν 100% από το εξωτερικό, και η ηλεκτρική ενέργεια παράγονταν κατά 95% από καύσιμα του εξωτερικού και κατά 5% μονάχα από ντόπιες πηγές ενέργειας (υδατοπτώσεις).[v]

Μέχρι το 1914 η ετήσια παραγωγή γαιάνθρακα στην Ελλάδα δεν ξεπερνούσε τους 20.000 τόννους. Στην περίοδο 1914-40 προσέγγισε και τις 170.000 το χρόνο, ενώ την τριετία 1914-1943 η ετήσια παραγωγή ανήλθε και στις 370.000 τόννους. Στα 1950-52 δεν ξεπερνούσε τους 250.000 τόννους το

[i] Τσοτσορός Ν. Στάθης, *Ενέργεια και ανάπτυξη την μεταπολεμική περίοδο, Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού 1950-1992: Ανάπτυξη και Κρίση, Παραρτήματα,* σσ. 8-9

[ii] Τσοτσορός Ν. Στάθης, *Ενέργεια και ανάπτυξη την μεταπολεμική περίοδο, Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού 1950-1992: Ανάπτυξη και Κρίση, Παραρτήματα,* ο.π., σσ. 21-22

[iii] «Εξωτερικά Νέα», Με λίγα λόγια, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 106, Δεκέμβριος 1963, σ. 357.

[iv] Δημήτρης Μπάτσης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα, Με πρόλογο του καθηγητή Ν. Κιτσίκη,* στ΄ έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 38.

[v] ο.π., σ. 42.

χρόνο. Από το *1953* όμως άρχισε να *εντατικοποιείται η παραγωγή στο Αλιβέρι* και η παραγωγή έφτανε πλέον το μισό περίπου εκατομμύριο το χρόνο.[i]

Με τον υπ' αριθ. 3304/1955 Νόμο κυρώθηκε η σύμβαση μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και της Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρίας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων, ως αναδόχου για την εκτέλεση των έργων αξιοποίησης και την εκμετάλλευση της λιγνιτοφόρας περιοχής Πτολεμαΐδας. Για το σκοπό αυτό ιδρύθηκε η Ανώνυμη Ελληνική Μεταλλευτική και Βιομηχανική Εταιρία Λιγνιτωρυχείων Πτολεμαΐδας, η οποία υπέβαλε στο Υπουργείο Βιομηχανίας τη γενική μελέτη του τεχνικού συμβούλου, οίκου Krupp, για τα λιγνιτωρυχεία και για βιομηχανικό συγκρότημα.[ii]

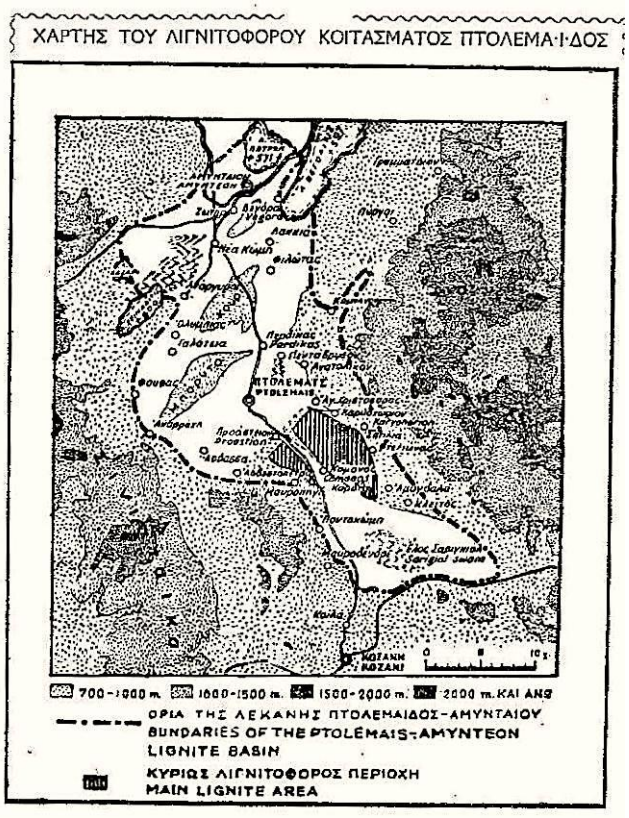

Βιομηχανική Επιθεώρησις, 23ος τόμος (1956), σ. 473

Σύντομα, η *ανάπτυξη της υπαίθριας εκμετάλλευσης στην Πτολεμαΐδα* γνώρισε μια απότομη άνοδο, ώστε το 1959 η παραγωγή να φτάσει το 1,5 εκατ. τόννους.

[i] Κ. Κούκουζας, «Οι γαιάνθρακες στον ελληνικό χώρο. Δυναμικό. Έρευνες – Προοπτικές», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Μάρτιος-Απρίλιος 1978, έτος 47, σ. 162

[ii] Δημήτριος Κ. Ασημάκος, «Η τεχνική μελέτη του γερμανικού οίκου Krupp διά την εκτέλεσιν των έργων της Πτολεμαΐδος. Α΄ Το λιγνιτωρυχείον: Η πηγή ανορύξεως δύο εκατομμυρίων τόννων λιγνίτου Α΄ & Β΄ ποιότητος ετησίως», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 23ος τόμος (1956), σσ. 473.

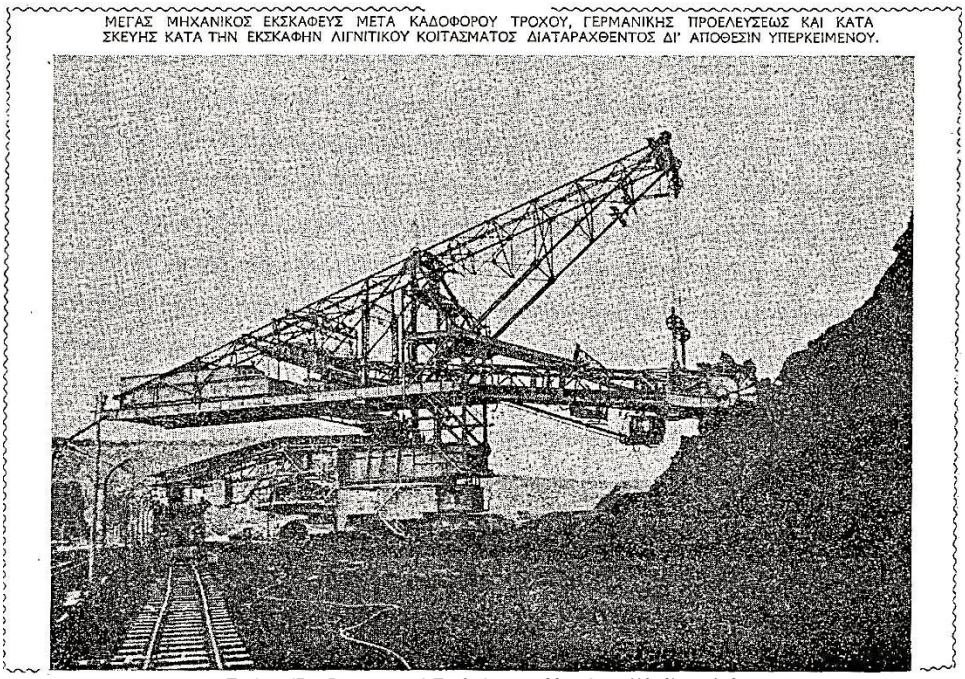
ΜΕΓΑΣ ΜΗΧΑΝΙΚΟΣ ΕΚΣΚΑΦΕΥΣ ΜΕΤΑ ΚΑΔΟΦΟΡΟΥ ΤΡΟΧΟΥ, ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΕΩΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΣΚΕΥΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΚΣΚΑΦΗΝ ΛΙΓΝΙΤΙΚΟΥ ΚΟΙΤΑΣΜΑΤΟΣ ΔΙΑΤΑΡΑΧΘΕΝΤΟΣ ΔΙ' ΑΠΟΘΕΣΙΝ ΥΠΕΡΚΕΙΜΕΝΟΥ.

Πτολεμαΐδα, *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 23ος τόμος (1956), σ. 476

Όταν πλέον *το 1971 αναπτύσσεται το λιγνιτωρυχείο στη Μεγαλόπολη*, η ετήσια παραγωγή ξεπερνά τα 10 εκατ. τόννους, για να φτάσει τα 22 εκατ. το 1976. Τη χρονιά αυτή το 68% της παραγωγής (15 εκατ. τόννοι προέρχεται από την Πτολεμαΐδα, το 29% (6,6 εκατ. τόννοι) από τη Μεγαλόπολη, και μόνο το 3% από το Αλιβέρι. Μία από τις μεγαλύτερες καταστροφές που συνέβησαν από την εκβιομηχάνιση ήταν η *μόλυνση που επέφερε στο έδαφος, τον αέρα και τα νερά* η τεράστια εξόρυξη λιγνίτη.

> *Λιγότερο βέβαια το Αλιβέρι και η Μεγαλόπολη, αλλά πιο πολύ η Πτολεμαΐδα, όπου η καταστροφή του εδάφους παίρνει σιγά-σιγά μεγάλη έκταση.*[i]

Την περίοδο 1957-1976 παράχθηκαν $95 \cdot 10^6$ τόννοι λιγνίτη, που χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή ενέργειας, λιγνιτόπλινθων, αζωτούχων λιπασμάτων κ.λπ. «Η παραγωγή όμως αυτή απαίτησε την απαλλοτρίωση και την αφαίρεση από το αγροτικό δυναμικό της περιοχής 29.791 στρεμμάτων γης, που κατά σημαντικό μέρος ήταν καλλιεργήσιμο». Ήδη από το 1966 αναφερόταν στα *Τεχνικά Χρονικά* η *ανάγκη της επανακαλλιέργειας των εδαφών*.

[i] Γ. Ανδρεάκος, «Η αποκατάσταση εδαφών στα λιγνιτωρυχεία με αποκάλυψη και η αξιοποίηση της λιγνιτικής λεκάνης Πτολεμαΐδας», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Μάιος-Ιούνιος 1978, έτος 47, σ. 178

Ο τεχνικός σύμβουλος της ΔΕΗ και καθηγητής του ΕΜΠ Γ. Γκρος τόνιζε ότι: «η φυτική γη πρέπει να αντιμετωπιστεί κατά την αυτή λογική ως επίγειος πλούτος, ακριβώς όπως ο λιγνίτης ως υπόγειος και μάλιστα με την προοπτική ότι η καλλιέργεια μπορεί να συνεχιστεί επί αιώνες».[i] Η ίδρυση της ΔΕΗ όμως συνδέθηκε και με την κατασκευή μεγάλων υδροηλεκτρικών έργων. Το 1954 εντάχθηκε στο δίκτυο το εργοστάσιο του Άγρα, και το 1954-55 το εργοστάσιο του Λάδωνα. Ακολούθησαν το 1960 τα εγκαίνια στο υδροηλεκτρικό έργο στον Ταυρωπό και το 1966 η πιο σημαντική από όλες τις μονάδες, στα Κρεμαστά, με $4.750 \cdot 10^6$ m^3 μέγιστο όγκο νερού στους ταμιευτήρες. Το 1969 παραδόθηκαν τα υδροηλεκτρικά έργα στο Καστράκι Αχελώου, με ετήσια παραγωγή $990 \cdot 10^6$ KWh, και στον Εδεσσαίο.

Μεγάλα ΥΗΕ σε λειτουργία[ii]

Α/Α	ΥΗΕ	Ποταμός	Έτος ένταξης	Αριθμός μονάδων	Ισχύς (MW)	Ωφέλιμη χωρητικότητα ταμιευτήρα (km^3)
1	Κρεμαστά	**Μέσος Αχελώος**	1965	4	437,2	2.820,0
2	Καστράκι		1970	4	320,0	74,0
3	Στράτος Ι+ΙΙ		1988	2+2	156,2	14,0
ΣΥΝΟΛΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ					**913,4**	**2.908,0**
4	Πλαστήρας*	**Ταυρωπός (Αχελώος)**	1962	**3**	**129,3**	**300,0**
5	Πηγές Αώου**	**Αώος και Άραχθος**	1990	2	210,0	170,0
6	Πουρνάρι Ι		1981	3	300,0	323,0
7	Πουρνάρι ΙΙ		1988	3	33,6	4,5
ΣΥΝΟΛΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ					**534,6**	**497,5**
8	Λάδωνας	**Λάδωνας**	1956		**70,0**	**50,0**
9	Άγρας	**Βόδας**	1956		**50,0**	
10	Εδεσσαίος	**Εδεσσαίος**	1969		**19,0**	
11	Πολύφυτο	**Αλιάκμονας**	1974	3	375,0	1.300,0
12	Σφηκιά***		1985	3	315,0	20,0
13	Ασώματα		1985	2	108,0	14,0
ΣΥΝΟΛΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ					**808,0**	**1.334,0**
14	Θησαυρός****	**Νέστος**	1997	3	384,0	680,0
15	Πλατανόβρυση		2000	2	116,0	72,0
ΣΥΝΟΛΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ					**500,0**	**752,0**
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ					**3.054,1**	

*Εκτροπή Αχελώου προς Θεσσαλία
**Εκτροπή Αχελώου προς Άραχθο
***Αντιστρεπτός σταθμός (Άντληση από Ασώματα προς Σφηκιά)
****Αντιστρεπτός σταθμός (Άντληση από Πλατανόβρυση προς Θησαυρό)

[i] Γεώργιος Ρ. Γκρος, «Επανακαλλιέργεια στα λιγνιτωρυχεία Πτολεμαΐδας», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Μάιος-Ιούνιος 1978, έτος 47, σ. 220
[ii] Δημήτρης Κουτσογιάννης, *Νερό και ενέργεια, Σημειώσεις για το μάθημα Διαχείριση Υδατικών Πόρων,* Τομέας Υδατικών Πόρων, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Πίνακας3.
http://www.itia.ntua.gr/getfile/762/11/documents/2007WRMWaterAndEnergy.pdf

Η παραπάνω εικόνα θυμίζει ελάχιστα το 1938, όταν λειτουργούσαν υδροηλεκτρικά εργοστάσια στο Γλαύκο της Πάτρας, στα Χανιά, τη Βέροια, τη Νάουσα και την Έδεσσα, που παρήγαγαν όχι πάνω από 13,3 εκατ. KWh το χρόνο. Το ποσό αυτό ήταν «τουλάχιστο 300 φορές λιγότερο από το ελάχιστο ποσό ηλεκτρενέργειας που θα μπορούσαν να δίνουν οι υδατοπτώσεις της χώρας».[i] Μικρής κλίμακας εκμεταλλεύσεις από βιομηχανίας υφαντικές κ.α., υπήρχαν επίσης στο Γοργοπόταμο και στις πτώσεις των ποταμών της δυτικής Μακεδονίας, εκτός του Αλιάκμονα.

Τριάντα χρόνια μετά, στα μέσα της δεκαετίας του 1970 η παραγωγή ηλεκτρισμού από υδροδυναμική ενέργεια έφτανε τα $2,01 \cdot 10^9$ KWh, την εποχή που η Βουλγαρία παρήγαγε 2,45 δις KWh από τα υδροηλεκτρικά της εργοστάσια, ενώ η Ισπανία 30,95 δις KWh, και η Δυτική Γερμανία 16,85 δις KWh.[ii] Το 1975 ξεκίνησε να λειτουργεί ο υδροηλεκτρικός σταθμός στο Πολύφυτο του Αλιάκμονα. Μεγάλα έργα στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές της δεκαετίας του 1980 παραδόθηκαν στο Πουρνάρι του Άραχθου, στη Σφηκιά του Αλιάκμονα και στα Ασώματα του Αλιάκμονα.

Οι *μεγάλοι «μεταρρυθμιστές»* ήθελαν τη σημαντική άνοδο στην ετήσια παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος. Στόχος σύμφωνα με το ενεργειακό πρόγραμμα 1948-1958, ήταν η *βελτίωση της ενεργειακής αυτοδυναμίας* με την αξιοποίηση του λιγνίτη και με υδροηλεκτρικά έργα.[iii]

Όμως «η εντατικοποίηση της παραγωγής και η αλόγιστη χρήση των νερών στην Θεσσαλία οδηγούσαν στην εξάντληση των υπόγειων υδάτων». «Το κράτος έστρεψε τους παραγωγούς στη μονοκαλλιέργεια του υδροβόρου βαμβακιού κι ανά 50 στρέμματα ανοίχτηκε και μία βαθιά γεώτρηση. Αυτό το μοντέλο της ανάπτυξης είχε σαν αποτέλεσμα την εξάντληση των υδάτων και το να εμφανίζεται σαν σωτηρία στην επαπειλούμενη καταστροφή της Θεσσαλίας μια άλλη ανυπολόγιστη καταστροφή, αυτή της εκτροπής του Αχελώου».[iv]

---

[i] Δημήτρης Μπάτσης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα, Με πρόλογο του καθηγητή Ν. Κιτσίκη,* στ΄ έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 38.
[ii] Σ. Νικολάου, «Σύγχρονοι προσανατολισμοί εξελίξεως και διαμορφώσεως υδροδυναμικών έργων στην Ελλάδα», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Μάρτιος-Απρίλιος 1978, έτος 47, σσ. 254-55
[iii] Στάθης Τσοτσορός, «Ενέργεια και Ανάπτυξη στη μεταπολεμική περίοδο (1948-1973)». Στο: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967),* σ. 158
[iv] Δημήτρης Ανδρουτσόπουλος, *Ο ποταμός Αχελώος και η εκτροπή του·* http://athens.indymedia.org/front.php3?lang=el&article_id=589478

> *Τα παλιότερα χρόνια ο Ασπροπόταμος κατέβαινε ασυγκράτητος από την οροσειρά της Πίνδου φθάνοντας ανεμπόδιστος μέχρι το δέλτα των εκβολών του και τις λιμνοθάλασσες στις ακτές του Ιονίου. Σήμερα όμως ο άλλοτε θεϊκός ποταμός αντιμετωπίζει το φάσμα του αφανισμού του. Μεταξύ των δεκαετιών του 1950 και του 1990 υπέστη τρεις μεγάλες επεμβάσεις που ανέκοψαν τη ροή του με σκοπό τη δημιουργία υδροηλεκτρικών φραγμάτων, κι άλλη μία στον Παραπόταμό του Ταυρωπό που είχε χαρακτήρα αρδευτικό για την πεδιάδα της Καρδίτσας. Έτσι προέκυψαν το φράγμα των Κρεμαστών, το φράγμα του Καστρακίου και το φράγμα του Στράτου. Την ίδια ακριβώς περίοδο με τη δημιουργία αυτών των έργων υπήρξε δραματική ελάττωση του πληθυσμού στην περιοχή, το ποσοστό μείωσης για τα παραποτάμια χωριά των τριών νομών που διασχίζει ο Αχελώος αγγίζει το 35%, ενώ υψηλότατο είναι το ποσοστό γήρανσης του πληθυσμού που απέμεινε σε αυτές τις περιοχές.*[i]

Το υδροηλεκτρικό φράγμα Κρεμαστών δημιούργησε την μεγαλύτερη τεχνητή λίμνη στην Ελλάδα. Κατά την δημιουργία της «πνίγηκαν» στα νερά της διάφορα χωριά και οικισμοί, με σημαντικότερη την Επισκοπή Ευρυτανίας στη θέση περίπου της οποίας (και δίπλα από το νέο χωριό) βρίσκεται η ομώνυμη γέφυρα που ενώνει πια τους νομούς Αιτωλοακαρνανίας και Ευρυτανίας. Σε αυτό το φράγμα υπάρχουν εγκατεστημένες 4 μονάδες παραγωγής ρεύματος με συνολική ισχύ 440 MW. Το φράγμα στα Κρεμαστά έχει ύψος 153 μέτρα και σχηματίζει τεχνητή λίμνη 30.000 στρεμμάτων, από την συσσώρευση υδάτινων όγκων των ποταμών Αχελώου, Αγραφιώτη, Ταυρωπού και Τρικεριώτη. Το φράγμα αυτό είναι το ψηλότερο φράγμα της Ευρώπης και αποτελεί σπουδαίο επίτευγμα για την Ελλάδα, γιατί έλυσε πολλά προβλήματα του εξηλεκτρισμού της χώρας.

Η Επισκοπή ήταν ένα μεγάλο χωριό, στο σημείο που περνούσε ο παραπόταμος του Αχελώου Μέγδοβας. Το μέρος ήταν πεδινό, το πιο εύφορο του νομού Ευρυτανίας, και το χωριό βρισκόταν ακριβώς πάνω στον οδικό άξονα που συνδέει το Καρπενήσι με το Αγρίνιο. Το 1965 άρχισε η κατασκευή του φράγματος των Κρεμαστών το οποίο δημιούργησε την ομώνυμη τεχνητή

[i] Δημήτρης Ανδρουτσόπουλος, *Ο ποταμός Αχελώος και η εκτροπή του*· http://athens.indymedia.org/front.php3?lang=el&article_id=589478

λίμνη τα νερά της οποίας κατέκλυσαν την Επισκοπή και τα άλλα μικρότερα χωριά της περιοχής. Οι κάτοικοι του χωριού, αφού πήραν κάποιες αποζημιώσεις για τις χαμένες τους περιουσίες, εγκατέλειψαν την περιοχή. Κάποιοι κάτοικοι, ωστόσο, παρέμειναν στην περιοχή και έχτισαν το σημερινό μικρό χωριό που βρίσκεται δίπλα από τη γέφυρα που ενώνει Ευρυτανία και Αιτωλοακαρνανία.

Στο παλιό χωριό, βρισκόταν ο ναός της *Παναγίας της Επισκοπής*, από τα σπουδαιότερα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδας. Ο ιστορικός αυτός ναός υπήρξε κατά τα Βυζαντινά χρόνια έδρα της Επισκοπής Λιτζάς και Αγράφων και μαρτυρά τη σπουδαιότητα του χωριού κατά την εποχή εκείνη. Υπολογίζεται πως δημιουργήθηκε κατά την περίοδο της Εικονομαχίας (8ος - 9ος αιώνας). Όταν αποφασίστηκε η κατασκευή της τεχνητής λίμνης έγιναν έρευνες στο ναό και ανακαλύφθηκαν τρία στρώματα τοιχογραφιών, του 8ου-9ου αιώνα, του 11ου και του 13ου.

Οι τοιχογραφίες αφαιρέθηκαν και μεταφέρθηκαν στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο των Αθηνών, όπου βρίσκονται και σήμερα. Ο ιστορικός ναός χάθηκε κάτω από τα νερά της λίμνης ενώ, παρά τις δηλώσεις των κρατικών υπηρεσιών για κατασκευή νέου πανομοιότυπου ναού, δεν προχώρησε η κατασκευή του. Με ενέργειες των κατοίκων και του ιερέα του χωριού Κωνσταντίνου Γεωργόπουλου χτίστηκε ο νέος ναός που βρίσκεται στο σημερινό χωριό και εορτάζει στις 15 Αυγούστου οπότε και πλήθος κόσμου συρρέει στην Επισκοπή.[i] Το 1989, στην ημερίδα του τμήματος Κεντρικής και Δυτικής Θεσσαλίας του ΤΕΕ που είχε θέμα «Εκτροπή Αχελώου – Σημερινή κατάσταση – Προοπτικές», ο *Σύλλογος Διπλωματούχων Μηχανικών της ΔΕΗ* κατέθεσε εισήγηση με τίτλο «Εκτροπή Αχελώου. Εκτίμηση της μέχρι σήμερα πορείας – Προοπτική».[ii]

Ένα μέρος των έργων που περιλάμβανε η εκτροπή ήταν εγγειοβελτιωτικά:

- Έργα υδροληψίας και μεταφοράς του νερού,
- Αρδευτικά,
- Συμπλήρωση αντιπλημμυρικών έργων,
- Συμπλήρωση αποστραγγιστικού, αποχετευτικού και αγροτικού δικτύου.

[i] http://www.limnikremaston.gr

[ii] *Η φωνή των μηχανικών της ΔΕΗ,* Όργανο του Συλλόγου Διπλωματούχων Μηχανικών ΔΕΗ, Μάιος ΄89, σσ. 20-25

Τα παραπάνω έργα ήταν σχεδιασμένα για «τη μέγιστη δυνατή ποσότητα εκτροπής νερού προς τη Θεσσαλία», που εκτιμόταν 1,1 – 1,3 εκατ. km^3 νερού. Οι «βασικές συνιστώσες του έργου» ήταν «η γεωργοκτηνοτροφική, ενεργειακή, βιομηχανική κ.λπ.» Η γεωργοκτηνοτροφική ήταν η κύρια συνιστώσα. Με την ολοκλήρωση της ανάπτυξης της Θεσσαλικής πεδιάδας επρόκειτο να αρδευτούν συστηματικά πάνω από 3,5 εκατ. στρέμματα. Ο ρυθμός όμως ήταν αργός, καθώς κατασκευάζονταν εγγειοβελτιωτικά έργα της τάξης των 6 δις δρχ. το χρόνο, ενώ η συνολική δαπάνη απαιτούσε 150 δις δρχ.

Σε εισήγησή τους οι μηχανικοί της ΔΕΗ λάμβαναν υπόψη τους επίσημη έρευνα του Υπουργείου Γεωργίας για τις βασικές καλλιέργειες στη Θεσσαλία, που έγινε τον Αύγουστο του 1986. Η έρευνα επισήμαινε ότι μόνο τα εσπεριδοειδή παρουσιάζουν έλλειψη στις αγορές της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, αλλά δεν μπορούν να καλλιεργηθούν στη Θεσσαλία, λόγω κλιματολογικών συνθηκών. «Για τα άλλα φρούτα και λαχανικά, οι δυνατότητες επέκτασης είναι περιθωριακές κυρίως για εδαφοκλιματολογικούς λόγους και γιατί είναι πλεονασματικά στην ΕΟΚ…». Αναφορικά με το βαμβάκι, η «ύπαρξη ορίου εγγυημένης ποσότητας από την ΕΟΚ δημιουργεί πρόβλημα στην επέκταση της καλλιέργειας…».

Η έρευνα «καταλήγει στη διαπίστωση ότι οι μόνες κατευθύνσεις είναι εκείνες της παραγωγής κτηνοτροφικών προϊόντων σε συνδυασμό με την παραγωγή ζωοτροφών», αμφισβητώντας όμως ακόμη και αυτή την πρόταση, γιατί υπάρχει έντονος ανταγωνισμός στον κλάδο της βοοτροφίας από κοινοτικά προϊόντα.

Η ΕΟΚ είχε αντιταχθεί στην κατασκευή του έργου. Επίσης, αρνιόταν πεισματικά να χρηματοδοτήσει αρδευτικά έργα στην Ελλάδα. «Είναι εξάλλου γνωστό ότι η ΕΟΚ δεν χρηματοδοτεί αρδευτικά έργα. Και στη συγκεκριμένη περίπτωση τα διάφορα δις από ΕΟΚ που ανακοινώνονται αφορούν τα ενεργειακά έργα».[i]

[i] «Εκτροπή Αχελώου. Εκτίμηση της μέχρι σήμερα πορείας – Προοπτική». Στο: *Η φωνή των μηχανικών της ΔΕΗ,* Όργανο του Συλλόγου Διπλωματούχων Μηχανικών ΔΕΗ, Μάιος ΄89, σ. 24

Όπως και στην Επισκοπή, η οικονομία του Ν. Αρκαδίας είναι σχεδόν παντού αγροτική. Ο πιο αναπτυγμένος κλάδος είναι η κτηνοτροφία, κυρίως αιγοπροβάτων.

> *Η βιομηχανική δραστηριότητα επικεντρώνεται κυρίως στο θερμοηλεκτρικό εργοστάσιο της Μεγαλόπολης και το υδροηλεκτρικό του Λάδωνα. Μικρή βιομηχανική ανάπτυξη παρουσιάζει και η Τρίπολη με εργοστάσια οινοποιίας - τροφίμων – πετροχημικών προϊόντων.*

Η μελέτη της Καλλιόπης Δέμπελη (για το ΕΜΠ) ασχολήθηκε με την περιοχή που βρίσκεται σε ακτίνα έως και 7 χλμ. από τα όρια εκμετάλλευσης της ΔΕΗ.[i] Η μεταμόρφωση της ελληνικής επαρχίας από τον εξηλεκτρισμό είναι φανερή περισσότερο από οπουδήποτε αλλού σε περιοχές όπως η Μεγαλόπολη.

> *Κατά τη δεκαετία του '60, και ιδιαίτερα μετά τους σεισμούς του 1965-66, η περιοχή χαρακτηριζόταν από οικονομικό μαρασμό. Η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση βρισκόταν στο απόγειό της, και η γη ερήμωνε. Οι γεωργικοί κλήροι ήταν μικροί και το έδαφος της Αρκαδίας φτωχό. Όσοι κάτοικοι παρέμειναν στην περιοχή, έμειναν προσκολλημένοι στις γεωργικές τους ενασχολήσεις. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αποτελούσαν το 33% του συνόλου της περιοχής μελέτης.*

Η κατανομή των βασικών χρήσεων γης άλλαξε ραγδαία με τον ερχομό του λιγνιτωρυχείου και των ατμοηλεκτρικών μονάδων. Μετά από δύο δεκαετίες λειτουργίας της ΔΕΗ οι καλλιεργούμενες εκτάσεις μειώθηκαν αισθητά και οι βοσκότοποι αυξήθηκαν.[ii]

Κατανομή βασικών χρήσεων γης	**1951**	**1961**	**1991**
Καλλιεργούμενη γη	32,5%	33%	10,8%
Βοσκότοποι	38,8%	40%	51,3%
Δάση	15,3%	16%	18,6%
Νερά	1%	1%	0,9%
Λοιπές εκτάσεις	10%	10%	18,3%

[i] Καλλιόπη Δέμπελη, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών, Τομέας Αστικού-Περιφερειακού Σχεδιασμού & Ανάπτυξης, Διπλωματική εργασία: *Διερεύνηση των θετικών επιπτώσεων από τις δραστηριότητες της ΔΕΗ στην περιοχή Μεγαλοπόλεως*

[ii] ο.π., σσ. 32, 69, 160

Οι χρήσεις γης μετά το 1972 αλλάζουν δραστικά, εφόσον εγκαταλείπονται σταδιακά οι γεωργικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες, είτε γιατί τα εδάφη παραχωρήθηκαν προς εκμετάλλευση στη ΔΕΗ, είτε γιατί οι ιδιοκτήτες τους άλλαξαν ενασχόληση. Έτσι, τα μέχρι πρότινος καλλιεργούμενα εδάφη παρουσιάζουν μια εικόνα εγκατάλειψης και σιγά-σιγά μετατρέπονται σε χέρσους θαμνότοπους.

Η θέα του λεκανοπεδίου άλλαξε καθολικά, με τις καμινάδες και τις εγκαταστάσεις της ΔΕΗ στο κέντρο της περιοχής, δίπλα στη Μεγαλόπολη, που επεκτείνεται, ενώ οι μικρότεροι οικισμοί συρρικνώνονται. «Ολόκληροι οικισμοί που βρίσκονταν εντός των ορίων της εκμετάλλευσης λιγνίτη μεταφέρονται σε άλλες θέσεις».[i]

Κατά την ανάπλαση των εδαφών από τη ΔΕΗ, δημιουργούνται υψομετρικές διαβαθμίσεις εκεί όπου άλλοτε επικρατούσαν ομαλές κλίσεις των εδαφών, «ενώ οι μη ορθολογικά κατανεμημένες φυτοκομικές παρεμβάσεις [ψευδακακία, σπάρτο, μαύρο πεύκο, λεύκα] αλλοτριώνουν εντελώς τον χαρακτήρα της περιοχής».

«Αν και μετά τις επεμβάσεις της ΔΕΗ στην περιοχή του Αλφειού, τμήματα της φυσικής κοίτης έχουν καταργηθεί και νέα τμήματα προσωρινής εκτροπής έχουν διανοιχτεί, ο ποταμός και οι παραπόταμοί του είναι ακόμα καλυμμένοι από παραποτάμια βλάστηση». Οι δραστηριότητες της ΔΕΗ καθορίζουν αναγκαστικά τις χρήσεις γης και επιβαρύνουν την περιοχή με ρύπανση. Τα δάση απαλλοτριώνονται για την εξόρυξη λιγνίτη.[ii]

Το έντονο ανάγλυφο της περιοχής είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία μεγάλου αριθμού οικισμών με μικρό αριθμό κατοίκων. Η μεγάλη οικιστική και πληθυσμιακή διασπορά αποτελούσε εμπόδιο στις διαδικασίες ανάπτυξης, αυξάνοντας σημαντικά το κόστος διαβίωσης των κατοίκων της περιοχής.

Ο νομός Αρκαδίας και η περιοχή της μελέτης αποδυναμώνονταν διαρκώς από πλευράς ανθρώπινου δυναμικού. Εξαίρεση αποτελούσε ο Δήμος Μεγαλόπολης, όπου κατά τη δεκαετία 1961-71 παρουσιάζεται μία αύξηση της τάξεως του 45%.

[i] Καλλιόπη Δέμπελη, *Διερεύνηση των θετικών επιπτώσεων από τις δραστηριότητες της ΔΕΗ στην περιοχή Μεγαλοπόλεως,* σ. 53
[ii] ο.π., σσ. 53, 55-56.

Οι μεταβολές στην πληθυσμιακή δυναμικότητα της περιοχής έχουν ως εξής:[i]

Χρονολογία	Ν. Αρκαδίας	Περιοχή μελέτης	Δήμος Μεγαλόπολης
1951	154.361	15.968	2.888
1961	135.042	13.061	2.507
1971	111.263	10.852	3.635
'51 - '61	-12,5%	-18,2%	-13,2%
'61 - '71	-17%	-16,7%	45%
1981	107.932	11.091	4.875
1991	105.309	11.333	4.684
'71 - '81	-3%	2,2%	34%
'81 - '91	-2,5%	2,2%	-3,9%

Η μεγάλη μετακίνηση από την περιφέρεια προς το Δήμο Μεγαλόπολης οφειλόταν τόσο στις δυσχερείς κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, όσο και στο σεισμό του 1965. Τη χρονιά εκείνη κατασκευάστηκαν μέσα στο Δήμο δύο μεγάλοι οικισμοί για τη εγκατάσταση των σεισμόπληκτων, η Μ.Ο.Μ.Α. Θωκνίας και η Μ.Ο.Μ.Α. Καλαμών.

Το 1951 το 50% του πληθυσμού της Μεγαλόπολης ασχολούνταν με τον πρωτογενή τομέα. Το 25% εργάζονταν στον τριτογενή τομέα, και το 25% στο δευτερογενή.[ii] Πριν από την εγκατάσταση του λιγνίτη ο σημαντικότερος τομέας στην οικονομία της περιοχής ήταν ο πρωτογενής.

«Οι συνθήκες γεωργικής παραγωγής διακρίνονταν από μικρές γεωργικές εκμεταλλεύσεις, φτωχά εδάφη (κυρίως στις ορεινές περιοχές), έλλειψη υποδομής σε τεχνικά έργα (π.χ. έργα άρδευσης), καθώς επίσης και από παντελή έλλειψη συνεταιριστικών οργανώσεων στην περιοχή».[iii] Το 1991 η απασχόληση του πληθυσμού είχε άλλη κατανομή: 855 κάτοικοι απασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα, 1.449 στο δευτερογενή, και άλλοι 1.239 στον τριτογενή. Στο Δήμο Μεγαλόπολης, εξάλλου, 37 κάτοικοι απασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα, 809 στο δευτερογενή, και 586 στον

[i] Καλλιόπη Δέμπελη, *Διερεύνηση των θετικών επιπτώσεων από τις δραστηριότητες της ΔΕΗ στην περιοχή Μεγαλοπόλεως,* σσ. 34, 71.
[ii] Ερευνητικό Έργο «Αξιολόγηση – Συμπλήρωση Μελετών Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων Ορυχείων ΔΕΗ», Σύνταξη: Κασσιός Κ. & Ερευνητική Ομάδα ΕΜΠ-ΤΑΤΜ, Τομέας Γεωγραφίας & Περιφερειακού Σχεδιασμού, Αθήνα 1997
[iii] Καλλιόπη Δέμπελη, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών, Τομέας Αστικού-Περιφερειακού Σχεδιασμού & Ανάπτυξης, Διπλωματική εργασία: *Διερεύνηση των θετικών επιπτώσεων από τις δραστηριότητες της ΔΕΗ στην περιοχή Μεγαλοπόλεως,* σσ. 39-40

τριτογενή.[i] Η κατάσταση των τηλεπικοινωνιών στην περιοχή, πριν από την ίδρυση των εγκαταστάσεων της ΔΕΗ, ήταν σε πρωτόλεια επίπεδα. Ο ΟΤΕ είχε ιδρυθεί μόλις το 1949, και κατά τα τέλη της δεκαετίας του '60 *οι τηλεφωνικές συσκευές ήταν ακόμα χειροκίνητες.* Στην περιοχή οι αριθμοί κλήσεως ήταν διψήφιοι και οι συσκευές δεν ξεπερνούσαν τις μερικές δεκάδες, στο σύνολο της περιοχής μελέτης.

«Πριν από την εγκατάσταση της ΔΕΗ στην περιοχή οι ανάγκες σε ηλεκτρισμό καλύπτονταν από ιδιώτες με ηλεκτροπαραγωγικές γεννήτριες, οι οποίοι δέχονταν να εξυπηρετούν και τις ανάγκες άλλων ατόμων αντί αμοιβής. Κατά τα τέλη της δεκαετίας του '60, η ΔΕΗ είχε ήδη απαλλοτριώσει όλες τις ιδιωτικές γεννήτριες της περιοχής και είχε εγκαταστήσει κεντρικό υποσταθμό (βρίσκεται στην είσοδο της πόλης) με δίκτυο εξυπηρέτησης της ευρύτερης περιοχής».[ii] Όσον αφορά την ποιότητα της ατμόσφαιρας, όπως επισήμανε ο δήμαρχος της Μεγαλόπολης κ. Σπύρος Τσιριγώτης: «Το κλειστό λεκανοπέδιο της Μεγαλόπολης έχει μετατραπεί σε θάλαμο αερίων, με σοβαρές συνέπειες για την υγεία των κατοίκων». «Τριάντα εκατομμύρια κυβικά μέτρα καυσαερίων (διοξείδιο και μονοξείδιο του άνθρακα, διοξείδιο του θείου, θειικό οξύ και οξείδια του αζώτου) εκπέμπονται στην ατμόσφαιρα κάθε 24ωρο στην περιοχή της Μεγαλόπολης».

Το πρόβλημα της ρύπανσης προκαλείται από:[iii]

- Σκόνη από τη λειοτρίβιση του λιγνίτη, αλλά και την εκσκαφή του,
- Τέφρα από την καύση.
- Οξείδια: SO_2, οξείδια του αζώτου και του άνθρακα.
- Συγκέντρωση ραδιενεργών ισοτόπων.

Ο λιγνίτης έχει μεγάλη περιεκτικότητα σε θείο. Τα φίλτρα κατακρατούν λιγότερο από 10% των ρύπων. Το διοξείδιο του θείου προκαλεί βλάβες στα δάση και στις γεωργικές καλλιέργειες, στην πανίδα. Μετατρέπεται σε όξινη βροχή και θειικό οξύ. Λίγο πριν το 2000 περατώθηκε η κατασκευή μονάδας αποθείωσης στη Μεγαλόπολη.

[i] Καλλιόπη Δέμπελη, *Διερεύνηση των θετικών επιπτώσεων από τις δραστηριότητες της ΔΕΗ στην περιοχή Μεγαλοπόλεως,* ο.π., σ. 155
[ii] ο.π., σ. 42
[iii] ο.π., σ. 61

Σύμφωνα με έρευνα που εκπόνησε το Εργαστήριο Πυρηνικής Τεχνολογίας του ΕΜΠ, η περιεκτικότητα ραδίου 226, από το οποίο διασπάται το ραδόνιο και διαχέεται στην ατμόσφαιρα παρουσιάζει υψηλές συγκεντρώσεις σε πέντε περιοχές της χώρας: Στο Ελαιοχώρι Καλαμάτας, στο Τρίγωνο Φλώρινας, στην Καβάλα και στα δύο λιγνιτικά κέντρα της ΔΕΗ στην Κοζάνη και στη Μεγαλόπολη.[i]

10.3.3. Αλιβέρι

«Το Αλιβέρι (και η γύρω περιοχή) ήταν μια ήσυχη ψαράδικη κωμόπολη, με μικρές καλλιέργειας λαχανικών, αμπελιών και δημητριακών. Ο πληθυσμός της πόλης ήταν 3.258 (1951) και 5.103 (1981)».

> *Για καλή ή κακή του τύχη το Αλιβέρι κάθεται πάνω σε κοιτάσματα λιγνίτη. Η εκμετάλλευσή τους ήταν φυσικό να γίνει σε συνδυασμό με την εγκατάσταση των Α.Η.Σ.-ΔΕΗ (1963, δύο μονάδες, και 1969, άλλες δύο). Η δημιουργία του ατμοηλεκτρικού σταθμού έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από το φθίνοντα πληθυσμό της κοινότητας. Πολλοί κάτοικοι τροφοδότησαν το εργατικό δυναμικό του σταθμού και των ορυχείων, τις μεταφορές, τις δευτερεύουσες εγκαταστάσεις κ.λπ. Έγιναν δρόμοι, νοσοκομείο, ανέβηκε η αξία των οικοπέδων και των σπιτιών.*[ii]

Η μελέτη των Δ. Μαρίνου, Κ. Ζαννάκη, Μ. Σχοινά, κ.α., για το πρόγραμμα *Οικολογικές – Αναπτυξιακές Πρωτοβουλίες, Περιβαλλοντικές Επιπτώσεις τύπου Α΄: «Υποβάθμιση Αλιβερίου και Λίμνης Δίστου»,* του υπ. Προεδρίας (Υπηρεσίες Νέας Γενιάς), εξέταζε ακριβώς τις μεταβολές στην κοινότητα Αλιβερίου και στη γύρω περιοχή από την παρουσία των βιομηχανικών εγκαταστάσεων.

Η έντονη εκμετάλλευση του λιγνίτη οδήγησε στην εξάντλησή του, και στην επιφανειακή εξόρυξη, που επέδρασε ρυπογόνα και αλλοίωσε το περιβάλλον. Η περιοχή κατακλύστηκε από επιχειρήσεις: κατασκευάστηκαν εργοστάσιο κατασκευής βιδών, πυρηνελαιουργείο, βιοτεχνίες επίπλων και βάτας,

[i] Κώστας Χατζίδης, εφημερίδα: *Τα Νέα,* 15-11-97.
[ii] Θαν. Βαλαβανίδης, «Αλιβέρι: Η αντίστροφη μέτρηση», *Η νέα οικολογία,* τεύχος 14, Δεκέμβριος 1985, σ. 51

σχιστήριο μαρμάρων, επιχείρηση μεταλλοκατασκευών, γαλβανιστήριο, μονάδα παραγωγής έτοιμου σκυροδέματος, φούρνοι, βουστάσια, χοιροστάσια, λατομεία.

Η βιομηχανική και βιοτεχνική δραστηριότητα είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση της κυκλοφορίας των φορτηγών που διέρχονται μέσα από το Αλιβέρι, και οδήγησε στην επέκταση των λιμενικών εγκαταστάσεων. Στη θέση Μηλάκι, κοντά στο εργοστάσιο της ΔΕΗ και στο λιμάνι, ιδρύθηκε εργοστάσιο της ΑΓΕΤ. Η περιοχή σφύζει από βιομηχανική δραστηριότητα, αλλά οι ερευνητές διαπίστωναν:

- Ανυπαρξία αστικού και περιαστικού πρασίνου,
- Υποβάθμιση του περιβάλλοντος από τις χρήσεις γης και την απουσία επιπλέον εγκαταστάσεων προστασίας του περιβάλλοντος,
- Αισθητική ρύπανση από παροπλισμένα πλοία στο λιμάνι, λατομεία και λιγνιτωρυχεία επιφανείας,
- Αέρια ρύπανση και θόρυβο από τη ΔΕΗ, τα λατομεία, τα φορτηγά, την τέφρα, τη σκόνη του τσιμέντου, και τις άλλες βιοτεχνίες
- Αρνητικές επιπτώσεις στην υγεία των κατοίκων,
- Θαλάσσια ρύπανση από τη σκόνη του τσιμέντου, τα αστικά λύματα, τα πλοία κ.λπ., και εξαφάνιση του καθαρού νερού για κολύμβηση, με συνέπεια την μείωση στο ελάχιστο του τουρισμού,
- Πρόβλημα διαχείρισης των χερσαίων στερεών αποβλήτων των βιοτεχνιών και του αστικού πληθυσμού.

Ο λιγνίτης «από ειρωνεία της τύχης» τελείωσε μέσα σε 25 χρόνια συστηματικής εκμεταλλεύσεως, και ο Α.Η.Σ. της ΔΕΗ από το 1986 έκαιγε μόνο μαζούτ, εξέπεμπε στην ατμόσφαιρα τέφρα, καπνό, και διοξείδιο του θείου. Το εργοστάσιο παρήγαγε σημαντικό θόρυβο και δονήσεις, καθώς και έντονη οσμή από την καύση του λιγνίτη. Τα νερά ψύξης έπεφταν στη θάλασσα, ενώ για τα υγρά απόβλητα γινόταν βιολογικός καθαρισμός, και τα στερεά απόβλητα μεταφέρονταν στα υπόγεια των παλιών ορυχείων λιγνίτη. Σε περιόδους άπνοιας το Αλιβέρι καλύπτεται από σύννεφο στάχτης και καυσαερίων. Παλιά στερεά και υγρά απόβλητα είχαν δημιουργήσει ένα παχύ στρώμα λάσπης στη θάλασσα και είχε περιοριστεί ο αριθμός των ψαριών.

Αντίθετα, η ΑΓΕΤ περιλαμβάνεται από πυκνό πράσινο περιβάλλον, βρίσκεται σε απόσταση από την πόλη και διαθέτει μηχανισμό περιορισμού της ρύπανσης. Σκόνη δημιουργείται όταν πέφτει η τάση από τις διακοπές της ΔΕΗ, και από τη μη λειτουργία των φίλτρων, καθώς και από τη φόρτωση των πλοίων που διακινούν την πρώτη ύλη και το τσιμέντο (περίπου 850 κιλά την ημέρα πέφτουν στη θάλασσα).[i]

Η λίμνη του Δίστου είναι ένας «εξαιρετικού ενδιαφέροντος υγροβιότοπος με την παρουσία μεγάλου αριθμού ενδημικών και μεταναστευτικών πουλιών, όπως επίσης αμφιβίων ερπετών και υδρόβιων ζώων». Τα λατομεία στη νότια πλευρά της την επιβάρυναν σημαντικά. Λιπάσματα και φυτοφάρμακα παρασέρνονταν στα νερά της, ενώ η υδροληψία της ΑΓΕΤ διατάρασσε την ποσότητα νερού και η στάθμη κατέβαινε σημαντικά. Οι κάτοικοι της περιοχής ήθελαν να την αποξηράνουν για να εκμεταλλευτούν τα εδάφη.

> *Ο τερματισμός της λειτουργίας του λιγνιτωρυχείου στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ανέδειξε πλήθος οικονομικών αλλά κυρίως περιβαλλοντικών προβλημάτων. Ο χώρος των ορυχείων έχει πια εγκαταλειφθεί, οι εγκαταστάσεις μένουν ασυντήρητες και κινδυνεύουν να καταστραφούν. Η επιφανειακή εξόρυξη άφησε χιλιάδες στρέμματα γης κατεστραμμένα και αναξιοποίητα, αλλάζοντας βίαια την αισθητική του τοπίου.*[ii]

Οι μαθητές συνέλεξαν δύο δημοτικών σχολείων της περιοχής εργάστηκαν κατά ομάδες πάνω στο θέμα, συνέλεξαν πληροφορίες, προχώρησαν σε πρακτικές εργασίες (όπως κατάρτιση ερωτηματολογίου, πραγματοποίηση συνεντεύξεων, φωτογράφηση και βιντεοσκόπηση, έρευνες πεδίου, καταγραφή και συλλογή δεδομένων), έκαναν επισκέψεις στο λιγνιτωρυχείο, στον ατμοηλεκτρικό σταθμό παραγωγής, στο ορυκτολογικό μουσείο Λαυρίου.

Πραγματοποιήθηκε επίσης προβολή ταινίας του σκηνοθέτη Σταύρου Ιωάννου με θέμα το λιγνιτωρυχείο. Σημαντική ήταν η συνεργασία με ειδικούς επιστήμονες (μηχανολόγος, αρχιτέκτονας-μηχανικός) και οι συζητήσεις με συνταξιούχους του λιγνιτωρυχείου.

---

[i] Θαν. Βαλαβανίδης, «Αλιβέρι: Η αντίστροφη μέτρηση», *Η νέα οικολογία,* τεύχος 14, Δεκέμβριος 1985, σ. 52

[ii] Αρβανίτης Α., Αρβανίτης Ν., Μακρυγιάννη Κ., *Λιγνίτης – Φως, Λιγνιτωρυχείο Αλιβερίου,* σ. 1

Οι μαθητές πραγματοποίησαν δύο επισκέψεις στο χώρο του λιγνιτωρυχείου, το οποίο τώρα λειτουργεί ως κλιμάκιο μεταλλικών κατασκευών της ΔΕΗ, και μία επίσκεψη στο ατμοηλεκτρικό εργοστάσιο στον Κάραβο Αλιβερίου, «ακολουθώντας τη διαδρομή που έκανε το τρένο το οποίο μετέφερε λιγνίτη από το λιγνιτωρυχείο στον Κάραβο». Οι μαθητές επισκέφτηκαν και το σωματείο συνταξιούχων της ΔΕΗ στο Αλιβέρι, διακίνησαν ερωτηματολόγια, πήραν συνεντεύξεις, και συνέλεξαν φωτογραφίες, αντικείμενα κ.α. στο Αλιβέρι, και έκαναν έρευνα και στα χωριά Άγιος Ιωάννης και Άγιος Λουκάς. Τον Ιούνιο του 2003 έγινε μεγάλη εκδήλωση στο Αλιβέρι για βαθύτερη διερεύνηση του ζητήματος.[i]

10.3.4. Κοζάνη-Πτολεμαΐδα

«Το 1955 η Πτολεμαΐδα αποτέλεσε την Πύλη από την οποία εισήλθε στη Χώρα η Βιομηχανική Κοινωνία. Σήμερα η ίδια Πύλη είναι ακόμη ανοικτή για την είσοδο της Μεταβιομηχανικής Κοινωνίας. Δεν θα είναι όμως ανοικτή για πολύ καιρό… Είναι μια εξέλιξη που εξαρτάται απόλυτα από τις σημερινές επιλογές και κυρίως τον τρόπο με τον οποίο θα χρησιμοποιηθεί ο πρόσκαιρος Πλούτος της Περιοχής».[ii]

Στη Β.Δ. Μακεδονία υπάρχει, σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα, το μεγαλύτερο λιγνιτικό κοίτασμα της χώρας. Οι εμφανίσεις του λιγνίτη αρχίζουν από την περιοχή των συνόρων και συνεχίζονται μέχρι την περιοχή των Σερβίων. Υπάρχουν ενδείξεις ότι η λιγνιτοφορία εκτείνεται μέχρι την Ελασσόνα. Τα αποθέματα συγκεντρώνονται κυρίως στις περιοχές:

- Φλώρινας – Αμυνταίου,
- Πτολεμαΐδας – Κοζάνης,
- Κοζάνης – Σερβίων.

Στις αρχές της δεκαετίας του '80 λειτουργούσαν στην περιοχή 9 ατμοηλεκτρικοί σταθμοί, 1 εργοστάσιο μπρικετών, και 1 εργοστάσιο αζωτούχων λιπασμάτων. «Κανονικά η περιοχή θα έπρεπε να είχε κηρυχθεί εδώ και πολλά χρόνια βιομηχανικώς κορεσμένη για να προστατευθεί το

[i] http://kpe-kastor.kas.sch.gr/kpe/yliko/sppe1/sppe/PDFs/882-891_sppe.pdf
[ii] Αιμ. Δ. Μπούσιος, Χρ. Κ. Κρυστάλλης, Διπλωματούχοι Μηχανικοί, *Πρόταση για το αναπτυξιακό μέλλον του λεκανοπεδίου Αμύνταιου – Πτολεμαΐδας – Κοζάνης,* σ. 1

Περιβάλλον, το Τοπίο και ο Άνθρωποι». Όμως η πετρελαϊκή κρίση, η ανυπαρξία μακρόχρονου προγραμματισμού, η δημιουργία νέων ατμοηλεκτρικών μονάδων, και η θεωρία ότι σε μεγάλο βάθος υπάρχει ξυλιτικό κοίτασμα, διαμορφώνουν ένα καθεστώς υπερεκμετάλλευσης, και δεσμεύουν την περιοχή τουλάχιστον μέχρι το 2020, οπότε θα εξαντληθεί ο λιγνίτης.

Μέχρι το 1990, οπότε θα τερματιζόταν η ανάπτυξη των ορυχείων, η εκμετάλλευση θα καταλάμβανε μεγαλύτερες εκτάσεις από εκείνες που θα επαναποδίδονταν στην καλλιέργεια. Στο πενιχρό γεωργικό εισόδημα ερχόταν να προστεθούν οι υψηλές αποδοχές του μισθολογίου της ΔΕΗ και η αποζημίωση (περί τις 80.000 δρχ. το στρέμμα) από τις απαλλοτριώσεις.

> *Στα πλαίσια της αποκαταστάσεως της φυτικής γης συνεχίσθηκε το 1980 το πρόγραμμα διαμορφώσεως και προετοιμασίας των εδαφών που απελευθερώνονται από την εκμετάλλευση του λιγνιτωρυχείου. Παράλληλα συνεχίσθηκαν οι φυτεύσεις στα ήδη έτοιμα εδάφη (88.300 ακακίες, 22.000 σπάρτα). Επίσης, σε συνεργασία με τις αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Γεωργίας έγιναν πειραματικές καλλιέργειες δημητριακών με ικανοποιητικά αποτελέσματα.*[i]

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 τέθηκαν σε λειτουργία ταινιόδρομοι τέφρας στην περιοχή της Κοζάνης, με συνέπεια η τέφρα να «ίπταται σε πολύ μεγαλύτερα ποσοστά στην περιοχή». Ο καθηγητής φυσικής της ατμόσφαιρας κ. Ζερεφός αμέσως το εντόπισε, το κατέγραψε και εκπόνησε μελέτη «κατ' εντολή της Νομαρχίας Κοζάνης». *Η νέα οικολογία* είχε άρθρο για το θέμα στο τεύχος 112, με τίτλο: «Ίπταται η τέφρα στην Κοζάνη».

«Δυστυχώς οι μόνοι που δεν το αντελήφθησαν ήταν οι υπεύθυνοι μηχανικοί, καθηγητές, σημερινοί διευθυντές της ΔΕΗ που στις 10.9.93 και 29.12.93 δημοσιοποιούσαν την "έκθεση" και "εισήγηση" αντίστοιχα προς Δ.Σ. ΔΕΗ».[ii] Παρόμοιο πρόβλημα παρουσιάστηκε στην Πτολεμαΐδα. Οι κάτοικοι της περιοχής ανησυχούσαν και απεύχονταν τη σχεδιαζόμενη λειτουργία δύο νέων λιγνιτικών μονάδων στους νομούς Κοζάνης – Φλώρινας, και θεωρούσαν τη λειτουργία της μονάδας V του σταθμού Αγίου Δημητρίου αδύνατη δίχως

[i] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *1980, Ισολογισμός και έκθεση πεπραγμένων,* σ. 73
[ii] Νίκος Στεφανής, μηχανολόγος μηχανικός, Πτολεμαΐδα, «Ποιοι αντελήφθησαν την τέφρα;», Επιστολή προς το περιοδικό *Η νέα οικολογία,* τεύχος 114, Απρίλιος 1994, σ. 66

την επίλυση του προβλήματος με τους ταινιόδρομους τέφρας. Η εναλλακτική άποψη διατυπώνεται σαφέστατα και περιεκτικά, σε άλλη επιστολή που απευθύνει ο κ. Στεφανής στο Δ.Σ. της ΔΕΗ, ως εξής:

> *Σε τούτο τον καταραμένο τόπο, όπου ο λαός του θα 'πρεπε να ζει με ήλιο και αέρα, η κάθε πρόοδος, ανάπτυξη και επένδυση γίνεται εφιάλτης και κατάρα.*[i]

Ο κ. Στεφανής επικρίνει ως «λανθασμένες, απαγορευτικές και καταστροφικές» τις αποφάσεις που πάρθηκαν για τον προσδιορισμό των τεχνικών χαρακτηριστικών «των ταινιόδρομων τέφρας του κυρίου και εφεδρικού κλάδου ΑΗΣ-Αγ. Δημητρίου-Ορυχείου Ν. Πεδίου». «Παρόμοιο πρόβλημα, δηλ. την αυξημένη ποσότητα τέφρας που θα προκύψει στον ΑΗΣ-Καρδιάς» είχε επίσης συζητήσει η ΔΕΗ. Πιο συγκεκριμένα, «στα τεχνικά χαρακτηριστικά των Τ/Δ τέφρας προβλέπεται πως θα λειτουργήσουν (κάποιοι ήδη λειτουργούν) έξω από κάθε επιστημονική, και επιτρεπόμενη (από κανονισμούς) ΤΑΧΥΤΗΤΑ». Στις προδιαγραφές της σύμβασης προβλέπεται διατήρηση αυτής της ταχύτητας και επέκτασή της σε όλο το μήκος.[ii]

Ο κ. Στεφανής υπολόγιζε μάλιστα ότι μόνο το 20% της παραγόμενης τέφρας στον ΑΗΣ Αγ. Δημητρίου φθάνει τελικά στην απόθεση του Ορυχείου Ν. Πεδίου. «Η άλλη ποσότητα μολύνει την ατμόσφαιρα, και είναι η ΒΑΣΙΚΟΤΕΡΗ πηγή μόλυνσης της περιοχής Πτολεμαΐδας-Κοζάνης». Σε άλλη επιστολή του ο κ. Στεφανής ανάμεσα στ' άλλα επισημαίνει «ανίατες αρρώστιες λόγω αόρατων ρύπων, αύξηση θανάτων στην περιοχή ΚΟΖΑΝΗΣ-ΠΤΟΛΕΜΑΪΔΟΣ (συνήθως παιδιά ή υπάλληλοι της ΔΕΗ)».[iii]

Τις θετικές όψεις της εξόρυξης λιγνίτη στην ευρύτερη περιοχή παρουσίαζε το 1992 ο Ηλίας Κόρδας:[iv]

> *Η Γεωγραφική περιοχή η οποία προέκυψε ως Ζώνη Επιρροής του Ενεργειακού Κέντρου Δυτικής Μακεδονίας*

[i] Νίκος Δ. Στεφανής, μηχανολόγος μηχανικός, *Θέμα: Αφορά άποψη και πρόταση για την αναγκαιότητα αλλαγής των τεχνικών χαρακτηριστικών των κύριων και εφεδρικών κλάδων τέφρας των ΑΗΣ-Αγίου Δημητρίου & ΑΗΣ Καρδιάς,* Επιστολή προς Δ.Σ. ΔΕΗ.
[ii] ο.π., σ. 2
[iii] Νίκος Στεφανής, μηχανολόγος μηχανικός, Επιστολή προς Δ.Σ. Συλλόγου Διπλ/χων Μηχ/κων ΔΕΗ, Δ.Ε. Τεχνικού Επιμελ/ίου Ελλάδος, 3.3.94.
[iv] Ηλίας Ι. Κόρδας, Χωροτάκτης Περιφερειολόγος, Μηχανικός ΔΕΗ, «Νέο Λιγνιτικό Κέντρο Δράμας. Ο χωροταξικός και περιφερειακός προγραμματισμός της ζώνης χωροθετήσεώς του, ως απαραίτητη προϋπόθεση ενσωματώσεως του έργου σε μια περιβαλλοντικά αποδεκτή οικονομική ανάπτυξη της ευρύτερης περιφέρειας της Δράμας», εισήγηση στη *Διημερίδα για την Κρίση στην Παραγωγή Ηλεκτρικής Ενέργειας,* ΤΕΕ, 18-19 Ιουνίου 1992, Αθήνα.

> *χαρακτηρίζεται από τον άξονα που σχηματίζουν οι πολεοδομικοί πόλοι Κοζάνης-Πτολεμαΐδας-Αμυνταίου, και προσδιορίζεται από τα διοικητικά όρια των οικισμών οι οποίοι περιβάλλουν τα οικιστικά κέντρα Αετού, Αναρράχης, Ξηρολίμνης, Αιανής, Βαθυλάκου, Αγ. Δημητρίου, Ποντοκώμης, Κομνηνών και Αμυνταίου.*

Στα αστικά κέντρα της Ζώνης Επιρροής καθώς και στους αγροτικούς οικισμούς κατοικούσαν το 1992 περίπου 135.000 κάτοικοι με μέση πυκνότητα περίπου 40 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο.

> *Στο τέλος της δεκαετίας του '50 το κατά κεφαλήν εισόδημα της περιοχής ήταν 11.700 δρχ. σε τιμές του 1962, ενώ το αντίστοιχο κατά κεφαλήν εισόδημα της Ελλάδας ήταν 16.900 δρχ. Στο τέλος της δεκαετίας του '60 το εισόδημα που σημειώθηκε στην περιοχή ήταν 22.711 δρχ., ενώ το αντίστοιχο εθνικό ανερχόταν σε 29.438 δρχ.*[i]

Το 1974 το κατά κεφαλήν εισόδημα της περιοχής Κοζάνης-Πτολεμαΐδας είχε ανέλθει στις 51. 184 δρχ., ενώ το αντίστοιχο εθνικό στις 56.609 δρχ. Το 1980 το κατά κεφαλήν εισόδημα της περιοχής είχε πλέον φτάσει στις 143.850 δρχ., ξεπερνώντας το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα (130.430 δρχ.).[ii] Ο εισηγητής απέδιδε τη βελτίωση «στην αύξηση των εισοδημάτων από την ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα». Ανάλογη βελτίωση του κατά κεφαλήν εισοδήματος στη Μακεδονία παρατηρήθηκε μόνο στην πεδιάδα Βέροιας-Νάουσας «στην οποία αναπτύσσονται οι βιομηχανίες επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων και καλλιέργειες υψηλής αποδόσεως».[iii]

Στο τέλος της δεκαετίας του 1950 ο Γεωργικός τομέας στην περιοχή Κοζάνης και Πτολεμαΐδας συνεισέφερε το 46,7% του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος, ο Βιομηχανικός το 21,1% και οι Υπηρεσίες το 30%. Ο χαρακτήρας δηλαδή της περιοχής ήταν αγροτικός. Εξάλλου το αναφερόμενο ποσοστό του Βιομηχανικού τομέα τη δεκαετία εκείνη προερχόταν κυρίως «από τη λειτουργία μικρών με στενό οικογενειακό χαρακτήρα βιοτεχνιών».

---

[i] Ηλίας Ι. Κόρδας, Χωροτάκτης Περιφερειολόγος, Μηχανικός ΔΕΗ, «Νέο Λιγνιτικό Κέντρο Δράμας. Ο χωροταξικός και περιφερειακός προγραμματισμός της ζώνης χωροθετήσεώς του, ως απαραίτητη προϋπόθεση ενσωματώσεως του έργου σε μια περιβαλλοντικά αποδεκτή οικονομική ανάπτυξη της ευρύτερης περιφέρειας της Δράμας», σ. 6.

[ii] ο.π., σ. 6.

[iii] ο.π., σ. 7.

Όμως στο τέλος της επόμενης δεκαετίας «έχει γίνει αισθητή η παρουσία των εγκαταστάσεων της ΔΕΗ σαν μονάδων οικονομικής αναπτύξεως και παρατηρείται μεγάλη αύξηση του βιομηχανικού προϊόντος σε βάρος του αγροτικού». Ο Γεωργικός τομέας στο τέλος της δεκαετίας του εξήντα συνεισφέρει πια «μόνο το 25,2%, ο Βιομηχανικός ανέρχεται σε 40,9% και οι Υπηρεσίες σε 33,3%». Στο τέλος της δεκαετίας του 70 το εγχώριο προϊόν της Ζώνης Επιρροής έχει διαμορφωθεί ως εξής: αγροτικό προϊόν 18,3%, βιομηχανικό 45,3% και υπηρεσίες 36,4%.

Την ίδια δεκαετία οι απασχολούμενοι στον αγροτικό τομέα ήταν το 52% του συνόλου του ενεργού πληθυσμού, στο βιομηχανικό τομέα το 27% και στις υπηρεσίες το 21%. Ο κύριος μοχλός διαμόρφωσης του βιομηχανικού προϊόντος ήταν οι εγκαταστάσεις της ΔΕΗ. Ειδικά για την πόλη της Πτολεμαΐδας η συμμετοχή του βιομηχανικού προϊόντος ήταν 5% τη δεκαετία του '50, εκτινάχθηκε στο 45% τη δεκαετία του '60 και στο 55% τη δεκαετία του '70.

Η άμεση ή έμμεση συμμετοχή των εγκαταστάσεων της ΔΕΗ στη διαμόρφωση του βιομηχανικού προϊόντος ανερχόταν στο 70% κατά τη δεκαετία του εξήντα και στο 75% τη δεκαετία του εβδομήντα.[i] Η απασχόληση ενός σοβαρού ποσοστού του ενεργού πληθυσμού της περιοχής, κυρίως αγροτικής προέλευσης, στις εγκαταστάσεις της ΔΕΗ συνέβαλε αποφασιστικά στη συγκράτηση της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης.

Παράλληλα, η εισροή στην περιοχή τεχνικού προσωπικού από την υπόλοιπη χώρα συνέβαλε στην ταχύτατη ανάπτυξη των αστικών κέντρων της Κοζάνης και της Πτολεμαΐδας. Ο πληθυσμός της περιοχής αυξήθηκε κατά 14,3%, σύμφωνα με την απογραφή του 1981.

Ενώ κατά τη δεκαετία του 1960 οι αγροτικοί οικισμοί της περιοχής είχαν σημειώσει πληθυσμιακή μείωση κατά −15%, στην επόμενη δεκαετία ο πληθυσμός των οικισμών παρέμεινε στάσιμος ή σημείωσε μικρή αύξηση. Αντίθετα, τα αστικά κέντρα της Κοζάνης και της Πτολεμαΐδας τη δεκαετία του

[i] Ηλίας Ι. Κόρδας, Χωροτάκτης Περιφερειολόγος, Μηχανικός ΔΕΗ, «Νέο Λιγνιτικό Κέντρο Δράμας. Ο χωροταξικός και περιφερειακός προγραμματισμός της ζώνης χωροθετήσεώς του, ως απαραίτητη προϋπόθεση ενσωματώσεως του έργου σε μια περιβαλλοντικά αποδεκτή οικονομική ανάπτυξη της ευρύτερης περιφέρειας της Δράμας», εισήγηση στη *Διημερίδα για την Κρίση στην Παραγωγή Ηλεκτρικής Ενέργειας*, ΤΕΕ, 18-19 Ιουνίου 1992, Αθήνα, σ. 8.

'60 σημείωναν τάσεις ελαφράς μόνον αύξησης, ενώ κατά τη δεκαετία του '70 η Κοζάνη αύξησε τον πληθυσμό της κατά 17% και η Πτολεμαΐδα κατά 29%, λόγω της οικονομικής ανάπτυξης και της συνακόλουθης αύξησης της προσφοράς νέων θέσεων απασχόλησης.[i]

Η δημιουργία των εγκαταστάσεων της ΔΕΗ συνέβαλε στην αλλαγή της απασχόλησης, στην αύξηση των οικογενειακών εισοδημάτων, στη γρήγορη μεταλλαγή των υπαρχόντων κοινωνικών προτύπων, στη μεταστροφή προς μορφές συμπεριφοράς καθαρά αστικές, τόσο στα ημιαστικά και αστικά κέντρα, όσο και, λιγότερο, στους αγροτικούς οικισμούς της περιοχής. Όπως παρατηρεί ο εισηγητής,

> *η απότομη απόκτηση υψηλών αποδοχών από σημαντικό μέρος του πληθυσμού και συνακόλουθα η αύξηση του συνολικού κατά κεφαλήν εισοδήματος της περιοχής οδηγούσε μέχρι την τελευταία δεκαετία [του 80] μεγάλο μέρος διαθέσιμων κεφαλαίων όχι προς την αγορά διαρκών καταναλωτικών αγαθών αλλά στη διοχέτευση σε επενδύσεις εκτός της Ζώνης Επιρροής του Ενεργειακού Κέντρου Δυτικής Μακεδονίας.*

Αντίθετα, κατά τη δεκαετία του '90 παρατηρήθηκε ανοικοδόμηση, αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας, έξαρση της ζήτησης καταναλωτικών αγαθών πολυτελείας κλπ. Οι αλλαγές αυτές είχαν την ανάλογη επίδραση στη διάρθρωση των λειτουργούντων και στην ίδρυση νέων εμπορικών επιχειρήσεων.[ii] Την ίδια περίοδο παρατηρήθηκε ακόμα μεγαλύτερη στροφή προς τα αστικά πρότυπα στον τρόπο αναψυχής και στις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου.

[i] Ηλίας Ι. Κόρδας, «Νέο Λιγνιτικό Κέντρο Δράμας. Ο χωροταξικός και περιφερειακός προγραμματισμός της ζώνης χωροθετήσεώς του, ως απαραίτητη προϋπόθεση ενσωματώσεως του έργου σε μια περιβαλλοντικά αποδεκτή οικονομική ανάπτυξη της ευρύτερης περιφέρειας της Δράμας», σ. 9.
[ii] ο.π.,

10.4. Οικολογία και ύπαιθρος

> *Όλα τα συμβατικά καύσιμα επιφέρουν κατά την χρησιμοποίησή τους επιπτώσεις στο περιβάλλον, αφού πρόκειται κατά το πλείστον για ενώσεις άνθρακα και υδρογόνου. Επομένως ανάλογα με τη σύνθεσή τους όλα τα καυσαέρια περιέχουν το μη αντιμετωπίσιμο μέχρις στιγμής CO_2, το μέγιστο για την ανθρωπότητα κίνδυνο. Αλλά και η τέφρα τους και το θείο (σήμερα υπό προϋποθέσεις αντιμετωπίσιμα μέχρι τινός) αποτελούν σοβαρή ρύπανση του περιβάλλοντος.*[i]

Το παγκόσμιο συνέδριο του Τορόντο το 1988 διαπίστωνε ότι σύντομα η αύξηση του CO_2 στην ατμόσφαιρα θα είναι τόση ώστε η θερμοκρασία της γης να αυξηθεί κατά 3–4,5^{0}C. Στο φαινόμενο του θερμοκηπίου συμμετέχει το CO_2 κατά περίπου 50%. Καταλήγοντας ότι δεν έχουμε τρόπο να αντιμετωπίσουμε το παραγόμενο CO_2, το μόνο που μας απομένει είναι να μην το παράγουμε. Γι αυτό χρειάζονται ήπιες, ανανεώσιμες μορφές ενέργειας.

Η μεγαλύτερη κατανάλωση για γεωργική χρήση σημειώνεται από τον Ιούνιο (267 GWh το 1997) ως και το Νοέμβριο (232 GWh το 1997). *Η μεγαλύτερη κατανάλωση* σημειώνεται συνήθως *κάθε Ιούλιο* (495,2 GWh το 1997). Αντίθετα, ανάμεσα στο Δεκέμβριο και το Μάιο κάθε χρόνου η κατανάλωση μειώνεται κατά πολύ, ώστε, τουλάχιστον το 1997, κυμάνθηκε μεταξύ 13 GWh (Ιανουάριος) και 82,5 GWh (Μάιος).[ii]

Αν λάβουμε υπόψη και τις μεγάλες κυκλικές εναλλαγές που γίνονται σταθερά κάθε χρόνο στην παραγωγή, με την *υδροηλεκτρική ενέργεια να κυριαρχεί το χειμώνα*, και τη θερμική το καλοκαίρι, συμπεραίνουμε πρώτον, ότι:

- το κλίμα και η εποχή του χρόνου αποτελούν καθοριστικό παράγοντα τόσο για την προσφορά, όσο και για τη ζήτηση ενέργειας, ιδιαίτερα στη γεωργία, και δεύτερον ότι,

[i] Κ. Χ. Λέφας, Δρ. Μηχανικός-Μηχανολόγος, *Ενεργειακές προοπτικές του άμεσου μέλλοντος και κατευθύνσεις για την έρευνα και την ανάπτυξη,* Μέρος Β΄. Στο: *Δελτίο του Πανελλήνιου Συλλόγου Μηχανολόγων-Ηλεκτρολόγων,* Νοέμβριος 1991, σ. 35
[ii] Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών, *Στατιστικό Δελτίο Οικονομικής Συγκυρίας,*, πίνακας Ι.3.5

- τον κύριο παράγοντα στην προσφορά και τη ζήτηση ενέργειας αποτελεί η οικολογική διάσταση της χρήσης, και κυρίως η συνάρτησή της με τις αυξημένες καλοκαιρινές θερμοκρασίες και την ξηρασία, και με τον τρόπο παραγωγής και κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας.

10.5. Η πετρελαϊκή έκρηξη του 1970 στον αγροτικό τομέα

Με τα εκτεταμένα έργα αγροτικού εξηλεκτρισμού, συντελέστηκε αύξηση στην χρήση ηλεκτρικής ενέργειας για γεωργική χρήση. Ωστόσο, ο γεωργικός τομέας άρχισε από το 1970 να καταναλώνει *πολύ περισσότερη ενέργεια με τη μορφή της καύσης πετρελαίου*, με αποτέλεσμα η συνολική κατανάλωση ενέργειας να ανέλθει το 1970 στις 460 χιλιάδες Τ.Ι.Π. (τόννους ισοδύναμου πετρελαίου), από 30-40 χιλιάδες τόννους που ήταν τα προηγούμενα χρόνια. Η κατανάλωση ενέργειας για γεωργική χρήση αυξανόταν όλα τα επόμενα χρόνια, και έφτασε και ξεπέρασε, από το 1988 και μετά, το 1 εκατομμύριο Τ.Ι.Π.: το 1990 καταναλώθηκαν περίπου *900.000 τόννοι πετρελαίου* στον αγροτικό τομέα, και περίπου 130.000 Τ.Ι.Π. ηλεκτρικής ενέργειας.[i] Με άλλα λόγια, η συμμετοχή του αγροτικού τομέα στο ενεργειακό ισοζύγιο της χώρας ήταν μόλις 0,1% το 1960, 0,9% το 1965, για *να εκτιναχτεί στο 6,9%* το 1970, και να κινείται πλέον σε αυτά τα επίπεδα: 7,1% το 1973, 7,5% το 1975, 6,3% το 1979, 7,4% το 1985, 6,9% το 1990.[ii]

Η συμμετοχή του πετρελαίου στην κατανάλωση ενέργειας παρουσιάζεται το ίδιο ενισχυμένη και στις *συνολικές εισροές* του ενεργειακού τομέα, που ισούνται με τη συνολική προσφορά: «Το μεγαλύτερα ποσοστό των συνολικών εισροών του ενεργειακού τομέα αντιστοιχεί στα προϊόντα πετρελαίου με 46,507% και, στη συνέχεια, στο αργό πετρέλαιο με 38,748%, στον ηλεκτρισμό με 11,740%, στο φυσικό λιγνίτη με 1,585%, στα βιοκαύσιμα με 0,484%…».[iii]

> *Ταυτόσημη είναι η εικόνα και για τις ενδιάμεσες εισροές του ενεργειακού τομέα, δηλαδή τις εισροές σε ενεργειακά προϊόντα που είναι απαραίτητα στη διεξαγωγή της παραγωγικής διαδικασίας, μεταξύ των οποίων το μεγαλύτερο*

[i] Τσοτσορός Ν. Στάθης, *Ενέργεια και ανάπτυξη την μεταπολεμική περίοδο, Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού 1950-1992: Ανάπτυξη και Κρίση, Παραρτήματα,* πίνακες 2.13, 2.16, 2.22
[ii] ο.π., πίνακας 2.24
[iii] Π. Χ. Λίβα, Κ.Γ. Χονδρονικόλα, *Εισροές – Εκροές των Ενεργειακών Κλάδων της Ελληνικής Οικονομίας Έτους 1980,* σ. 114

> *ποσοστό συμμετοχής έχουν τα προϊόντα πετρελαίου με 81,642% και ακολουθούν ο ηλεκτρισμός με 16,848%, το κωκ λιθάνθρακα με 0,999%,…*
>
> *Αλλά και αντιστρόφως, αναφορικά με τις εκροές του ενεργειακού τομέα για την ικανοποίηση της ενδιάμεσης ζήτησης, το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής έχει το αργό πετρέλαιο με 46,586% και ακολούθως τα προϊόντα πετρελαίου με 34,920%, ο ηλεκτρισμός με 13,911%, ο φυσικός λιγνίτης με 2,708%, ο λιθάνθρακας με 0,786%, το κωκ λιθάνθρακα με 0,687%, τα βιοκαύσιμα με 0,280%, ο ξηρός λιγνίτης με 0,062%,…*[i]

Το ίδιο συμβαίνει και με τις τελικές ενεργειακές εκροές του ενεργειακού τομέα για την ικανοποίηση της τελικής ζήτησης, όπου το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής στις εκροές αυτές εμφανίζουν τα προϊόντα πετρελαίου με 55,718% και ακολουθούν το αργό πετρέλαιο με 29,811%, ο ηλεκτρισμός με 9,264%, τα βιοκαύσιμα με 0,717%...».[ii] Διαπιστώνουμε, μεταξύ άλλων, ότι η κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας κινείται, στα τέλη του 20ου αιώνα, γύρω στο 10% του συνόλου της τελικής ζήτησης στον ενεργειακό τομέα.

10.6. Κατευθύνσεις της ΔΕΗ και προτάσεις κοινωνικής αποστολής

Στις αρχές της δεκαετίας του 1980-89, οι βασικές κατευθύνσεις πολιτικής της ΔΕΗ στον τομέα της ηλεκτροπαραγωγής ήταν οι εξής:

- *Αρχή αυτοδυναμίας μέσων παραγωγής*: «Η ΔΕΗ, στην κατάρτιση του αναπτυξιακού της προγράμματος λαμβάνει σαν δεδομένο ότι θα είναι σε θέση να παράγει τις απαιτούμενες ποσότητες ηλεκτρικής ενέργειας από δικές της και μόνο εγκαταστάσεις», χωρίς να κλείνει τις πόρτες συνεργασίας με τις όμορες χώρες.[iii]
- Η *υποκατάσταση του πετρελαίου*, και, αρχικά, ο περιορισμός της χρήσης του το ταχύτερο δυνατό «μέχρι και μηδενισμού του». «Η υποκατάσταση του πετρελαίου στην ηλεκτροπαραγωγή της νησιωτικής Ελλάδας θα επιδιωχθεί με την επέκταση των υποβρυχίων

[i] Π. Χ. Λίβα, Κ.Γ. Χονδρονικόλα, *Εισροές – Εκροές των Ενεργειακών Κλάδων της Ελληνικής Οικονομίας Έτους 1980,* σσ. 118-19
[ii] ο.π., σ. 120
[iii] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *1981, Ισολογισμός και Έκθεση Πεπραγμένων,* σ. 26

διασυνδέσεων και τη σταδιακή εισαγωγή εναλλακτικών μορφών ενέργειας».

- Η *αξιοποίηση των εγχώριων πόρων*: λιγνίτες, τύρφη, υδροδυναμικό.
- Ο άνθρακας και η πυρηνική ενέργεια. Η ΔΕΗ πραγματοποίησε το 1981 εργασίες που προβλέπονταν από σύμβασή της με την Ebasco, για την «Αξιολόγηση θέσεων» για εγκατάσταση πυρηνικού σταθμού.

  Σε 4 από τις 5 περιοχές που ερευνήθηκαν εντοπίστηκαν γεωλογικά προβλήματα, ενώ στη Ν. Εύβοια *δεν έγιναν* οι προβλεπόμενες έρευνες *γιατί αντέδρασε ο τοπικός πληθυσμός.* Στη συνέχεια η ΔΕΗ ανέστειλε τη σύμβαση με την Ebasco, και υπέγραψε συμβάσεις: α) για τη σύνταξη πινάκων και χαρτών σεισμικότητας με τον κ. Δρακόπουλο, β) για τη σύνταξη καταλόγων σεισμών και άτλαντα ισοσείστων με τον κ. Παπαζάχο, και γ) για την εκτέλεση φωτογεωλογικών χαρτών με το ΙΓΜΕ.[i]
- Οι *νέες πηγές ενέργειας*: αιολική, ηλιακή, μικρά υδροηλεκτρικά, γεωθερμική. «Ειδικότερα η γεωθερμία που από τις προκαταρκτικές έρευνες προέκυψε ότι παρουσιάζει για τη χώρα μας υπολογίσιμο δυναμικό για ηλεκτροπαραγωγή σε ορισμένα μέρη κυρίως της νησιωτικής Ελλάδας, θα τύχει ιδιαίτερης προσοχής, αφού μάλιστα η παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος θα μπορεί να συνδυαστεί με την εκμετάλλευση ζεστών γεωθερμικών νερών για άλλες χρήσεις (βιομηχανικές, γεωργικές, αφαλάτωση, κ.λπ.).
- Ο *ρόλος του ηλεκτρισμού* στην υποκατάσταση του πετρελαίου.
- Η *προστασία του περιβάλλοντος*.

«Από το 1959 ως τα 1974 η παραγωγή της ηλεκτρικής ενέργειας στην Ελλάδα αυξήθηκε κατά 717% ενώ η συνολική κατανάλωση ενέργειας αυξήθηκε κατά 530%». Όμως δεν έλειπαν οι προδρομικές κριτικές: «Η μονόπλευρη ανάπτυξη του ηλεκτρισμού που σχετίζεται με την απουσία καυσίμων απ' την εθνική ενεργειακή εξίσωση, οδήγησε σε αντιοικονομικές ενεργειακές καταχρήσεις που στοιχίζουν ακριβά στην εθνική οικονομία». Οι αναλυτές παρατηρούσαν ότι, ενώ στη Νορβηγία και τη Σουηδία η ενέργεια βασίζεται αποκλειστικά σε φθηνή και άφθονη υδροδυναμική ενέργεια, στην

[i] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *1981, Ισολογισμός και Έκθεση Πεπραγμένων,* Αθήνα, σσ. 49-50

Ελλάδα *βασιζόταν κατά 85% σε ορυκτά* καύσιμα.[i] Γι' αυτό και συναντούμε πλήθος άρθρα στα *Τεχνικά Χρονικά* της εποχής για τις ήπιες και ανανεώσιμες μορφές ενέργειας. Επιστήμονες και δημόσια πρόσωπα διατύπωναν επίσης στα συνέδρια του ΤΕΕ την ανάγκη όχι μόνο για τον αναπροσανατολισμό της ενεργειακής πολιτικής, αλλά και για την αναζωογόνηση της ελληνικής αγροτικής κοινωνίας.[ii]

Στο *Πρόγραμμα Αναπτύξεως* που κατάρτισε η ΔΕΗ για τα έτη 1983-1987-1992 πρόβλεπε τη δημιουργία αυτοδιαχειριζόμενων επιχειρήσεων με συμμετοχή στα κέρδη και του προσωπικού. Οι επιχειρήσεις αυτές θα μπορούσαν να είναι: «Μικρά υδροηλεκτρικά έργα πολλαπλού σκοπού που θα παράγουν ενέργεια, θα δίνουν νερό για άρδευση, ύδρευση, θα είναι η λίμνη τους ιχθυοτροφείο, τόπος αναψυχής κ.α.», μονάδες συμπαραγωγής θερμότητας – ηλεκτρισμού στις βιομηχανικές περιοχές και τα νησιά, μονάδες αφαλάτωσης, «ιχθυοτροφεία, θερμοκήπια και γενικά γεωργικές επιχειρήσεις που θα χρησιμοποιούν τα θερμικά απόβλητα των σταθμών της ΔΕΗ», «ιχθυοτροφεία στις λίμνες της ΔΕΗ», «κέντρα αναψυχής στις λίμνες της ΔΕΗ».[iii]

10.7. Ενεργειακά αποθέματα και κρίση

Η μείωση των *ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου* και η μείωση της *αγροτικής παραγωγής* θεωρούνται επαρκείς και αναγκαίες αιτίες της οικονομικής κάμψης:

> *Η χαλάρωση της οικονομικής δραστηριότητας, που εξελίχθηκε σε κάμψη το '81, άρχισε ουσιαστικά το 1973 με την εμφάνιση της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης. Θα μπορούσε να λεχθεί ότι κύρια αιτία της κάμψης που σημειώθηκε το 1981 στην ελληνική οικονομία, είναι η συνεχής μείωση των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου (1981: -10,1%, 1980: -8,7%, 1979: 7,9%) που είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση του προϊόντος της δευτερογενούς παραγωγής (1981: -3%, 1980: -2,3%, 1979: 5,6%). Εξίσου σημαντική*

[i] Ραφαήλ Παπαδόπουλος, «Εξηλεκτρισμός. Το κόστος και τα όρια της επιτυχίας», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Αύγουστος 1978, έτος 47, σσ. 76-81
[ii] Γιάννης Πατέλλης, «Στοιχεία του ελληνικού αγροτικού χώρου», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Αύγουστος 1978, έτος 47, σσ. 82-115
[iii] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Προγραμματισμού, *Πρόγραμμα Αναπτύξεως 1983-1987-1992,* σ. 92.

> *αιτία της κάμψης ήταν η μείωση της αγροτικής παραγωγής (1981: -2,5%, 1980: 11,2%).*[i]

Μια μελέτη του 1991 υπολόγιζε ότι θα υπάρχει επάρκεια στα παγκόσμια αποθέματα του πετρελαίου για 44,4 χρόνια, και φυσικού αερίου για 56,3 χρόνια.[ii]

Από το σύνολο των οικονομικά απολήψιμων αποθεμάτων ενέργειας το 42,39% - με βάση την ενεργειακή τους αξία και το θερμικό τους ισοδύναμο - ήταν λιθάνθρακες, το 14,91% πετρέλαιο, το 12,95% ουράνιο, το 9,59% φυσικό αέριο και πετρελαέριο, το 7,75% λιγνίτες, κ.λπ.

Η ενεργειακή κρίση «ξέσπασε το 1973-74, εντάθηκε το 1979-80, συνεχίζεται μέχρι σήμερα και θα συνεχιστεί για πολύ ακόμα με τάση και διακύμανση που είναι δύσκολο να προβλεφθούν».[iii] Ανάμεσα στο 1973 και το 1980 *οι τιμές* του πετρελαίου *ανέβηκαν πάνω από 10 φορές*.

Πιο συγκεκριμένα, πριν από το 1973 η τιμή του πετρελαίου ήταν $2-3 το βαρέλι. Μετά από το *εμπάργκο πετρελαίου* του 1974 η τιμή του βαρελιού ξεπέρασε τα $10. Το 1979 με την ιρανική επανάσταση, και λίγο μετά με τον πόλεμο Ιράν-Ιράκ, το βαρέλι του πετρελαίου ανήλθε στα $30.[iv]

Αργότερα, όμως, εξαιτίας της υπερπαραγωγής και των προβλημάτων που γεννήθηκαν ανάμεσα στις χώρες-μέλη του ΟΠΕΚ, στα μέσα και στα τέλη της δεκαετίας του 1980, η τιμή του βαρελιού έπεσε στα $12-19. Γύρω στα 1995 η τιμή ήταν γύρω στα $20.

Μολαταύτα, από το 1973 και μετά η ενεργειακή αυτοδυναμία της χώρας μας ενισχύθηκε, αφού από 18,9% που αντιπροσώπευε, το 1973, το ποσοστό της εγχώριας ενέργειας (λιγνίτης και υδροηλεκτρική ενέργεια) επί του συνόλου, ανήλθε σε 25,3% το 1979, και έφτασε το 41% (εγχώριος λιγνίτης, υδροηλεκτρική ενέργεια, αργό πετρέλαιο, και φυσικό αέριο) το 1986.

---

[i] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *1981, Ισολογισμός και Έκθεση Πεπραγμένων,* σ. 11

[ii] Κ. Χ. Λέφας, Δρ. Μηχανικός-Μηχανολόγος, *Ενεργειακές προοπτικές του άμεσου μέλλοντος και κατευθύνσεις για την έρευνα και την ανάπτυξη,* Μέρος Α΄. Στο: *Δελτίο του Πανελλήνιου Συλλόγου Μηχανολόγων-Ηλεκτρολόγων,* Οκτώβριος 1991, σσ. 42-43

[iii] Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, *Εκθέσεις 21, Έκθεση για το Πρόγραμμα 1988-1992,Ενέργεια,* σ. 24

[iv] Kevin Rask, "The Social Costs of Ethanol Production in Brazil: 1978-1987," in: *Economic Development and Social Change,* Vol. 43, σ. 627

Η αύξηση προήλθε κατά κύριο λόγο (70%) από την παραπέρα ανάπτυξη της παραγωγής λιγνίτη, και από τα κοιτάσματα πετρελαίου και φυσικού αερίου του Πρίνου και της νότιας Καβάλας.[i]

10.8. Ζήτηση ενέργειας

Το 1987 η συμμετοχή της Ελλάδας στη συνολική τελική ζήτηση για ενέργεια σε όλη την Ευρωπαϊκή Κοινότητα ήταν 1,8%. Η Γερμανία αποσπούσε το 26% της συνολικής ζήτησης της «Ευρώπης των 12», η Γαλλία το 19,7%, η Μεγάλη Βρετανία το 18,5%, η Ιταλία το 13,5%.[ii]

Η επιτροπή των «σοφών» εξέτασε το 1990 τέσσερα πιθανά σενάρια εξέλιξης της ενεργειακής πολιτικής στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. *Το πρώτο σενάριο* αποκλήθηκε *"Conventional Wisdom"* (συμβατική σοφία), και λάμβανε υπόψη τα αποτελέσματα της κίνησης προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, χωρίς όμως να ενσωματώνει άλλους παράγοντες στην προσπάθεια πρόβλεψης (forecast). Με βάση αυτό το πρώτο σενάριο η τελική ζήτηση στην Ελλάδα θα ανερχόταν το 2010 στο 2,8% του συνόλου της «Ευρώπης των 12».

Οι παράμετροι – κλειδιά του σεναρίου αυτού είναι:

- το *οικονομικό μέγεθος* και
- οι *τιμές πετρελαίου,*

δηλαδή αξίες που αντιπροσωπεύουν πλατειά την «συμβατική σοφία» που τείνει να επικρατεί στον ενεργειακό κόσμο.[iii]

Το σενάριο αυτό θα στόχευε να επιλύσει πιθανά προβλήματα, όπως η αυξανόμενη ανάγκη για *τεχνολογίες βελτίωσης της ποιότητας* (upgrading facilities) στη *βιομηχανία διύλισης πετρελαίου*.

Με βάση το ίδιο σενάριο δεν προβλεπόταν *νέο τιμολογιακό σοκ*, ούτε μείωση της προσφοράς «τουλάχιστο μέχρι το 2010». Η κοινοτική νομοθεσία κρινόταν επαρκής για την προστασία από τη ρύπανση με διοξείδιο του θείου

[i] Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, *Εκθέσεις 21, Έκθεση για το Πρόγραμμα 1988-1992, Ενέργεια,* σσ. 37-38
[ii] Report of the "Groupe des Sages", Commission of the European Communities, Directorate General for Energy, *Conference on Energy for a new century: The European perspective,* Brussels, 3 & 4 May 1990, IV. 90
[iii] ο.π., I. 9-10

και οξείδια του αζώτου, αλλά η ρύπανση από διοξείδιο του άνθρακα προβλεπόταν ότι θα αυξηθεί.

Το δεύτερο σενάριο ήταν σενάριο έντασης και αποκλήθηκε *"Driving into Tension"*, αφού στηριζόταν στην εισροή ανεξέλεγκτων, απρόβλεπτων παραγόντων, *από μια δυνητική αύξηση του ετήσιου οικονομικού μεγέθους* στην Ε.Κ. από 2,7% το 1990, σε 3,5% το 2000, η οποία θα μπορούσε να επέλθει από ευνοϊκούς παράγοντες, και από την προώθηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Μια ανάλογη αύξηση, χωρίς κατάλληλες ενεργειακές πολιτικές, θα προκαλούσε εντάσεις τέτοιες, ώστε νέα τιμολογιακά σοκ, και περιορισμοί της προσφοράς θα γινόταν πιο πιθανά ενδεχόμενα. Επίσης, θα αυξηθεί και η ρύπανση από μια τέτοια οικονομική μεγέθυνση. Αν τα πράγματα πήγαιναν σύμφωνα με το σενάριο αυτό, η Ελλάδα το 2010 θα έφτανε το 3% της συνολικής τελικής ζήτησης ενέργειας στην Κοινότητα.

Το τρίτο σενάριο αποκλήθηκε *"Sustaining High Economic Growth"* (Υποστήριξη Μεγάλης Οικονομικής Ανάπτυξης), κι έθετε για στόχο τη συμφιλίωση των αντίρροπων τάσεων:

- επιδίωξη ευρείας οικονομικής μεγέθυνσης (από πόρους διαθέσιμους σε αποδεκτά επίπεδα τιμών),
- προστασία του περιβάλλοντος.

Ο συνδυασμός των δύο στοχεύσεων θα μπορούσε να επιτευχθεί με μια ραγδαία άνοδο της ενεργειακής αποτελεσματικότητας, μετά το γύρισμα του αιώνα, που θα συνοδευόταν από μια σημαντική αύξηση της πυρηνικής ενέργειας και των μονάδων αερίου, που θα αντικαθιστούσαν την εκμετάλλευση άνθρακα.

Φυσικά, στην Ελλάδα δεν είναι αποδεκτές ανάλογες προτάσεις της επιτροπής των «σοφών», που στηρίζουν την οικονομική ανάπτυξη στην πυρηνική ενέργεια.

Το τέταρτο σενάριο ("High Prices") συνδύαζε:

- χαμηλή οικονομική ανάπτυξη,
- ισχυρή μείωση της ζήτησης ενέργειας, και

- αυξημένες τιμές ενέργειας για τους καταναλωτές.

Σύμφωνα με το σενάριο αυτό η συμμετοχή της Ελλάδας στη συνολική τελική ζήτηση στην Κοινότητα θα ανερχόταν το 2010 σε 2,2%.

Η επιτροπή των «σοφών» εφιστούσε την προσοχή μας, επίσης, στην εξέλιξη των δικτύων αερίου και ηλεκτρισμού, στην αλλαγή των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας, στην εισβολή «νέων παικτών στην αγορά», στην ανταγωνιστικότητα, κ.λπ.

Μια άλλη έρευνα, του ΟΟΣΑ, στα 1991, εφιστούσε την προσοχή στην ουσιαστική πρόοδο της Ελλάδας στην μείωση της εξάρτησής της από το εισαγόμενο πετρέλαιο. Στη συνολική κατανάλωση ενεργειακών υλών, το πετρέλαιο αποτελούσε το 1989 το 59,9%, από 77,8% που ήταν το 1973.[i] Η πιο σημαντική πρώτη ύλη ήταν ο λιγνίτης, που συμμετείχε κατά 73,1% στην παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας.

Το μικρό κοίτασμα του Πρίνου προβλεπόταν να εξαντληθεί το 1996, ενώ στην νότια Καβάλα παράγονταν και 250.000 m^3 αερίου την ημέρα, που χρησιμοποιούνταν κυρίως για την παραγωγή αμμωνίας σε ένα κοντινό εργοστάσιο λιπασμάτων.

Προγράμματα συστηματικής έρευνας υδρογονανθράκων, όπως το ευρωπαϊκό Thermie, χρηματοδοτούνταν για όλη την πλούσια περιοχή της Επανομής, και εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσίαζαν όλες οι παρακείμενες περιοχές. Το 1988 ιδρύθηκε και η ΔΕΠΑ, ενόψει μάλιστα των εισαγωγών φυσικού αερίου, για τη βιομηχανία κυρίως, από Αλγερία και ΕΣΣΔ.

Ο νόμος 1559/85 του Ιουλίου του 1985 σκόπευε να ενθαρρύνει την *αυτοπαραγωγή,* να αυξήσει τη βιομηχανική χρήση *ανανεώσιμων πηγών ενέργειας* (ηλιακή, αιολική, ελαφριά υδροδυναμική) και τη *συμπαραγωγή*.[ii] Το 1989 η συνολική εγκαταστημένη δυναμικότητα των αυτοπαραγωγών, κυρίως μεγάλες βιομηχανικές μονάδες, συμποσούνταν σε 169 MW και παρήγαγαν 755 GWh ηλεκτρικής ενέργειας.

[i] Organization for Economic Co-Operation and Development, International Energy Agency, *Standing Group on Long-Term Co-Operation Committee on Energy Research and Development,* σ. 1
[ii] ο.π., σ. 5

10.9. Ενεργειακή κρίση και υπερεκμετάλλευση λιγνίτη

Όπως παρατηρούσε ο Δημήτρης Μπάτσης, ο «μέσος όρος της ποιότητας του ελληνικού λιγνίτη δε φαίνεται να υστερεί από τους ξένους λιγνίτες της Βαλκανικής, της κεντρικής Ευρώπης και της δυτικής Γερμανίας».[i] Πρότεινε μάλιστα να σταματήσει να γίνεται μίσθωση και εργολαβία των λιγνιτωρυχείων σε ιδιώτες, και να εθνικοποιηθούν.[ii] Από την ίδρυση της ΔΕΗ και μετά εφαρμόστηκε αυτή η πρόταση, όμως, χωρίς βαθιά κοινωνική αλλαγή, οι κρίσεις δεν έλειψαν.

Από τον Ιανουάριο του 1973 μέχρι το 1975, το κόστος των προμηθειών πετρελαίου περίπου τετραπλασιάστηκε, πλήττοντας και καταστρέφοντας το ισοζύγιο πληρωμών στις περισσότερες χώρες. Ταυτόχρονα, προκάλεσε πληθωρισμό στα εγχώρια επίπεδα των τιμών και επιτάχυνε την πληθωριστική διαδικασία διεθνώς. Επίσης, η αποπληθωριστική επίδραση που ασκούσαν οι διογκωμένες τιμές του πετρελαίου στη ζήτηση για εγχώρια προϊόντα, και η επιβολή περιοριστικών οικονομικών πολιτικών διεθνώς, για λόγους ισοζυγίου πληρωμών, επέφεραν «μια αξιοσημείωτη επιβράδυνση του ρυθμού ανάπτυξης της παραγωγής και του εισοδήματος σε όλες τις χώρες».

> *Τέλος, το αυξημένο κόστος του πετρελαίου προκάλεσε μια τεράστια κίνηση κεφαλαίων από τις καταναλώτριες προς τις παραγωγούς χώρες, και δημιούργησε προβλήματα διεθνούς ρευστότητας. Παρά τη μερική ανακύκλωση του κεφαλαίου, αυτή η κίνηση επιδείνωσε τις συνθήκες της σχετικής σπανιότητας πόρων στις διεθνείς αγορές, με ιδιαιτέρως επώδυνα αποτελέσματα για τις χώρες που ζημιώθηκαν.*[iii]

Αναφορικά με την Ελλάδα, το 1974 σημειώθηκε μια θεαματική *αύξηση* του ποσού του *ξένου συναλλάγματος που δαπανήθηκε για εισαγωγές πετρελαίου* και πετρελαϊκών προϊόντων. Το ποσό αυτό ξεπέρασε *παραπάνω από δύο φορές* το αντίστοιχο ποσό του 1973, και η αύξησή του, $400 εκατ. ή 115%, αντιστοιχούσε περίπου στο 10% των συνολικών εισαγωγών για τη χρονιά εκείνη.

---

[i] Δημήτρης Μπάτσης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα, Με πρόλογο του καθηγητή Ν. Κιτσίκη,* στ΄ έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 47.
[ii] ο.π., σ. 51.
[iii] Xenophon Zolotas, *The energy problem in Greece,* σ. 9

Η άνοδος των τιμών του πετρελαίου *εκτίναξε* όχι μόνο τον τιμάριθμο, αλλά και *τα κόστη παραγωγής.* «Αυτό είναι φυσικό, αφού το 25% της συνολικής ποσότητας των υγρών καυσίμων καταναλώνεται στη βιομηχανία, το 41% στις μεταφορές και το 22% από σταθμούς παραγωγής ενέργειας.[i] Οι εισαγωγές προϊόντων πετρελαίου έφταναν το 1973 τα $386,7 εκατ., από $92,8 εκατ. το 1970, και $43,8 εκατ. που ήταν το 1960. Παρά την μείωση κατά 10% της κατανάλωσης, λόγω της τεράστιας αύξησης των τιμών, το 1974, οι πληρωμές για εισαγωγές πετρελαίου και πετρελαϊκών προϊόντων έφτασαν τα $860 εκατ. Το 1973 η ΔΕΗ *πραγματοποίησε το 42%* της συνολικής κατανάλωσης καύσιμου πετρελαίου, που είχε ανέλθει εν συνόλω στα 3,8 εκατ. μετρικούς τόννους. Γι' αυτό το λόγο ο διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος πρότεινε την εκμετάλλευση των *εγχώριων ενεργειακών πηγών*, την εισαγωγή τεχνολογιών *εξοικονόμησης ενέργειας* και τη βελτίωση του συστήματος μεταφορών.[ii]

> *Μέχρι το τέλος του 1973 που άρχισε η ενεργειακή αλλά και γενικότερη οικονομική κρίση, η κατανάλωση τελικής ενέργειας στη χώρα μας αυξανόταν ραγδαία. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης για την 15ετία 1958-1973 ήτανε 12,6% και αποδίδεται γενικά στους ψηλούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης της περιόδου και ειδικότερα στη σταδιακή αναδιάρθρωση της οικονομίας από αγροτική σε αγροτοβιομηχανική και στη συνεπακόλουθη άνοδο του ενεργοκαταναλωτικού επιπέδου του πληθυσμού.*

Η *μέση εισοδηματική ελαστικότητα της ενέργειας* – ποσοστό μεταβολής της ενέργειας προς ποσοστό μεταβολής του Α.Ε.Π. – ήτανε για την περίοδο αυτή, 1,8.

> *Από το 1973 μέχρι σήμερα (τέλος 1981), η μέση ετήσια αύξηση της κατανάλωσης ενέργειας έπεσε στο 3,6%, που κατά ένα μέρος οφείλεται στην πτώση του ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης – μέσος ρυθμός αύξησης του Α.Ε.Π. 3,0% - και κατά το υπόλοιπο στη μείωση της εισοδηματικής ελαστικότητας της ενέργειας, που περιορίστηκε για την περίοδο αυτή στο 1,2. Η εντυπωσιακή μείωση της εισοδηματικής ελαστικότητας της ενέργειας αποδίδεται*

[i] Xenophon Zolotas, *The energy problem in Greece,* σσ. 11-12
[ii] ο.π., σσ. 12-16

> *κυρίως στη μεγάλη αύξηση του κόστους και αντίστοιχα των τιμών της ενέργειας μετά το 1973.*[i]

Από την άλλη πλευρά, η κατανάλωση *ηλεκτρικής ενέργειας* αυξήθηκε την περίοδο 1973-1981 με ετήσιο ρυθμό 5,9%, που είναι σημαντικά ψηλότερος του ρυθμού για το σύνολο της ενέργειας. Έτσι, η συμμετοχή της ηλεκτρικής στο σύνολο της κατανάλωσης τελικής ενέργειας, από 33,8% που ήτανε το 1973, το 1981 *ανέβηκε στο 40,3%.*

Την ίδια περίοδο, στο επίπεδο της κατανάλωσης πρωτογενούς ενέργειας, σημαντική ήτανε *η αύξηση της κατανάλωσης λιγνίτη*, με μέσο ετήσιο *ρυθμό 9,5%,* ενώ η υδροηλεκτρική ενέργεια αυξήθηκε επίσης με ρυθμό αρκετά ψηλότερο του αντίστοιχου ρυθμού για τη συνολική πρωτογενή ενέργεια (3,4%).[ii]

Όπως είναι φανερό, με την επιδείνωση της ενεργειακής κρίσης έγινε δεκτή στη βάση της η ιδέα του Ξενοφώντα Ζολώτα ότι «το μερίδιο του λιγνίτη και της τύρφης μπορεί να αυξηθεί από 35% που ήταν το 1973, σε περίπου 68% το 1985, καθιστώντας έτσι βέβαιη μια ετήσια εξοικονόμηση 3 εκατομμυρίων τόννων ακαθάριστου πετρελαίου, αξίας $200 εκατ. με τωρινές τιμές».[iii] «Για να πετύχουμε αυτό το στόχο θα είναι απαραίτητο να αναβαθμίσουμε τις εργασίες στα λιγνιτωρυχεία της Πτολεμαΐδας και της Μεγαλόπολης. Πιο συγκεκριμένα, η απόδοση από το ορυχείο της Πτολεμαΐδας θα έπρεπε να αυξηθεί σχεδόν δύο φορές μέσα στα επόμενα λίγα χρόνια, αν οι δύο νέοι σταθμοί παραγωγής των 300 MW λειτουργήσουν σύμφωνα με τη δυναμικότητά τους». Ανάλογη αναβάθμιση, από τα 550 MW στα 1.150, προγραμματιζόταν και στη Μεγαλόπολη.

Εστιάζοντας τις προτάσεις του στην *εντατική εκμετάλλευση του λιγνίτη*, ο διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, πρότεινε, επίσης, την εκμετάλλευση της τύρφης και του πετρελαίου του νομού Καβάλας, εξήρε το *ανταγωνιστικό κόστος* των υδροηλεκτρικών σταθμών, και συνιστούσε βελτίωση του συστήματος πώλησης, μεταφοράς και διύλισης πετρελαίου.

---

[i] Κέντρο Οικονομικού Προγραμματισμού και Ερευνών, Τμήμα Δευτερογενούς Παραγωγής, *Η μεταποίηση στα πλαίσια του Αναπτυξιακού προγράμματος 1983-87,* Πρώτο σχέδιο 27/4/1982, σ. 6

[ii] ο.π., σ. 7.

[iii] Xenophon Zolotas, *The energy problem in Greece,* σ. 22

Έτσι, όπως φανερώνει και μια έκθεση του 1977,[i] η ΔΕΗ προσανατολιζόταν κυρίως στην εκμετάλλευση των αποθεμάτων λιγνίτη: «Το σημερινό πρόγραμμα της ΔΕΗ προβλέπει ότι τα γνωστά αποθέματα λιγνίτη πρόκειται να χρησιμοποιηθούν για ηλεκτροπαραγωγή με τον ταχύτερο δυνατό ρυθμό. Εξαίρεση αποτελεί το κοίτασμα του Αμύνταιου του οποίου η εκμετάλλευση δεν έχει ακόμα αποφασιστεί».

> *Στόχος του σημερινού προγράμματος ηλεκτροπαραγωγής είναι η αξιοποίηση των γνωστών αποθεμάτων λιγνίτη με τον ταχύτερο δυνατό ρυθμό… Η λιγνιτική παραγωγή θα φτάσει έτσι σε ένα μέγιστο ύψος 42,5 εκατ. τόννων ανά έτος το 1987 και θα διατηρηθεί στο επίπεδο αυτό μέχρι το 2011. Από την παραγωγή αυτή 2,5 εκατ. τόννοι θα χρησιμοποιηθούν για λίπασμα, μπρικέττες και ξηρό λιγνίτη.*[ii]

Το 1983 η Ελλάδα ετοίμασε μνημόνιο προς την ΕΟΚ για την επιδότηση της παραγωγής λιγνίτη και τύρφης. Μεταξύ άλλων, τόνιζε την ανάγκη για «αποκατάσταση των εδαφών στα λιγνιτωρυχεία Πτολεμαΐδας, Μεγαλόπολης και Αλιβερίου» και πρότεινε: «παραγωγή οργανοχουμικών λιπασμάτων από λιγνίτη και τύρφη», «αξιολόγηση μεθόδων αποκατάστασης εδαφών σε παλιά λιγνιτωρυχεία», οικονομικούς τρόπους περιορισμού των εκπομπών SO_2 από λιγνιτικούς σταθμούς.[iii]

Συμπερασματικά, μια τυχαία συγκυρία, η μεγάλη άνοδος των τιμών πετρελαίου και η ενεργειακή κρίση, προκάλεσε ένα μερικό και μονόπλευρο αναπροσανατολισμό της ενεργειακής παραγωγής στην Ελλάδα, που βασίστηκε κυρίως στο λιγνίτη.

Το 1990 ο μηχανικός του ΕΜΠ Αλέκος Ι. Τσίτσοβιτς, στη μελέτη του «Πηγές ηλεκτρικής ενέργειας στην Ελλάδα», υπολόγιζε ότι τα συνολικά διαπιστωμένα, εκμεταλλεύσιμα λιγνιτικά αποθέματα της χώρας κατανέμονταν ως εξής:

- Λεκανοπέδιο Πτολεμαΐδας 2 δις τόννοι λιγνίτη,
- Αμύνταιο 300 εκατ. τόννοι λιγνίτη,
- Μεγαλόπολη 400 εκατ. τόννοι,
- Κομνηνά 300 εκατ. τόννοι,

[i] Εθνικό Συμβούλιο Ενέργειας, Έκθεση του καθηγητού κ. Ralph Turvey με σχόλια ομάδας εργασίας, *Πολιτική αξιοποιήσεως του λιγνίτη και τιμολογήσεως ηλεκτρικής ενέργειας στην Ελλάδα,* Αθήνα, Ιούλιος 1977, σσ. 1, 5-6.
[ii] ο.π.
[iii] Εθνικό Συμβούλιο Ενέργειας, *Σχέδιο Ελληνικού Μνημονίου για την παροχή κοινοτικής ενίσχυσης στο λιγνίτη και την τύρφη,* σ. 6

- Φλώρινα 150 εκατ. τόννοι,
- Δράμα 400 εκατ. τόννοι,
- Σέρβια 200 εκατ. τόννοι.

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις - με δεδομένη την τότε ετήσια κατανάλωση 13 εκατ. Τ.Ι.Π. λιγνίτη και πετρελαίου - τα ήδη εκμεταλλεύσιμα αποθέματα επαρκούσαν για μία ακόμη εικοσαετία. Πράγμα που σημαίνει ότι σήμερα, δεκαεννιά χρόνια μετά από τη μελέτη του Τσίτσοβιτς, ο λιγνίτης τείνει να εξαντληθεί. Υπολογιζόταν, ως πιθανό μόνο, ότι υπάρχουν 2 δις τόννοι λιγνίτη, που δεν έχουν εντοπιστεί. Επίσης, η τύρφη των Φιλίππων ανερχόταν σε 2 δις τόννους, που αντιστοιχούν, λόγω της χαμηλής ποιότητας του καυσίμου, σε 260 εκατ. Τ.Ι.Π. Ο κος Τσίτσοβιτς πρότεινε τη χρήση φυσικού αερίου, και ήπιων μορφών ενέργειας, και, φυσικά, απέρριπτε την πυρηνική ενέργεια.

10.10. Στόχοι ενεργειακής πολιτικής

Ο βαθμός εξάρτησης από εισαγόμενες πηγές ενέργειας διαφέρει από χώρα σε χώρα: το 1979 έφθανε το 99% στο Λουξεμβούργο, το 98% στη Δανία, 88% στην Ελλάδα, 60% στη Γερμανία, αλλά μόνο 17% στη Μεγάλη Βρετανία, και 8% στην Ολλανδία. Συνολικά εκτιμάται ότι το 1981 το πετρέλαιο κάλυψε το 51% του συνόλου της πρωτογενούς ενέργειας, ο γαιάνθρακας και ο λιγνίτης το 24%, το φυσικό αέριο το 18%, η πυρηνική ενέργεια το 5,5%, και διάφορες άλλες πηγές, όπως η υδατική το 1,5%.[i]

Η εξάπλωση της πυρηνικής ενέργειας *περιοριζόταν κατά το ήμισυ* σε μια μόνο χώρα, *στη Γαλλία.* Ελάχιστη έμφαση έδινε η Ε.Κ. στις ήπιες μορφές ενέργειας: «Θα έπρεπε να ενθαρρυνθεί και η στροφή προς τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας (υδατική, γεωθερμική, βιομάζα, ηλιακή, παλιρροιακή…). Ωστόσο, προβλέπεται ότι το ποσοστό συμμετοχής τους στο σύνολο της απαραίτητης ενέργειας για την κάλυψη των κοινοτικών αναγκών δεν θα ξεπεράσει το 1,4% με 2% μεταξύ 1979-1990».[ii]

[i] Ευρωπαϊκή Κοινότητα, *Ενέργεια, στόχος 1990: Για μια Ευρώπη λιγότερο εξαρτημένη,* σ. 3
[ii] ο.π., σ. 8

Παρόμοια ήταν τα νέα από την *αύξηση των δαπανών για την έρευνα και την ανάπτυξη,* που υπερτριπλασιάστηκαν κατά την περίοδο 1974-78, χρηματοδοτούμενες από την Κοινότητα κατά 25% και πλέον. Μέχρι το 1990, η Γαλλία ήταν η μόνη χώρα που αναμενόταν να έχει σημαντικά επιτεύγματα στην *τελειοποίηση μη πετρελαϊκών καυσίμων,* ενώ η *αξιοποίηση του 1/10 των βιολογικών αποβλήτων* θα μπορούσε μεσοπρόθεσμα *να ελαφρύνει το λογαριασμό του πετρελαίου κατά 2%.*

Το 1979 η ενεργειακή τροφοδοσία της Ελλάδας εξαρτιόταν ακόμα στενότατα από το εισαγόμενο πετρέλαιο, που αποτελούσε το 72% περίπου των πρωτογενών μορφών ενέργειας. «Το 1980 (περίοδο Ιανουαρίου-Νοεμβρίου) η Χώρα πλήρωσε για υγρά καύσιμα περί τα 2,5 δις δρχ., έναντι του 1,6 και 0,9 που πλήρωσε το 1979 και 1978 αντίστοιχα, για την ίδια περίοδο. Έτσι το καθαρό υπόλοιπο της ενεργειακής επιβαρύνσεως της Χώρας για υγρά καύσιμα σαν ποσοστό της συνολικής αξίας των εισαγωγών έφθασε το 25,25% το 1980, από 17,2% και 13,4% που ήταν το 1979 και 1978 αντίστοιχα».[i]

Το 1992, σύμφωνα με τον τότε διευθυντή Προγραμματισμού της ΔΕΗ κ. Ευαγ. Λεκατσά, σε όλες τις βιομηχανικές χώρες είχε επιτευχθεί η βελτίωση της ενεργειακής απόδοσης και η μείωση της εξάρτησης από το πετρέλαιο. Για μια εξίσου πετυχημένη ελληνική ενεργειακή πολιτική έπρεπε:

- Να μειωθεί η ζήτηση πετρελαίου.
- Να ενταχθεί η Ελλάδα στο σύστημα του φυσικού αερίου.
- Να αξιολογηθούν και να ερευνηθούν οι ελληνικές ενεργειακές πηγές.
- Να εξοικονομηθεί ενέργεια, σε συνδυασμό με τη μείωση του κόστους της ενεργειακής τροφοδοσίας.
- Να προωθηθούν *ανανεώσιμες μορφές ενέργειας* και να ενταχθεί στο σχεδιασμό των έργων η *προστασία του περιβάλλοντος*.

Οι στόχοι μάλιστα που είχε θέσει η Ευρωπαϊκή Κοινότητα το 1986 - να βελτιωθεί η ενεργειακή απόδοση κατά 20%, να περιοριστεί η συμμετοχή του πετρελαίου στο ενεργειακό ισοζύγιο της ΕΟΚ κατά 40%, και να διατηρηθούν οι εισαγωγές πετρελαίου κάτω του 33% της *συνολικής* ενεργειακής

[i] Δρ. Ν. Μυλωνάς, Υπουργείο Συντονισμού, Εθνικό Συμβούλιο Ενέργειας, *Συναλλαγματική επιβάρυνση των εισαγόμενων καυσίμων στο ισοζύγιο πληρωμών,* σ. 3

κατανάλωσης - περιλάμβαναν, επίσης, αύξηση της συμβολής των στερεών καυσίμων, που ίσχυε ήδη για την Ελλάδα, και διατήρηση του ποσοστού συμμετοχής του φυσικού αερίου, όπου η Ελλάδα επρόκειτο να δώσει μεγαλύτερη έμφαση.[i] Από το 1973 μέχρι το 1990 η Ελλάδα *περιόρισε τη συμμετοχή του πετρελαίου* στις συνολικές ανάγκες σε πρωτογενή ενέργεια από 77,7% σε 60%. Όμως, την ίδια ακριβώς περίοδο, η κατανάλωση ενέργειας αυξήθηκε κατά 3% ετησίως, ενώ το ΑΕΠ αυξήθηκε κατά 2,4% ετησίως, πράγμα που οδήγησε σε *αύξηση της ενεργειακής έντασης.*

10.11. Φωνές κριτικής

Με δεδομένο ότι για τον 21^{ο} αιώνα προοιωνιζόταν μεγάλη στενότητα στο ενεργειακό ισοζύγιο, πολλές φωνές προχωρούσαν στη διαπίστωση «ότι η συνολική πολιτική» που εφαρμοζόταν στη δεκαετία του 1990 ήταν «εντελώς ανορθόδοξη και εγκληματικά σπάταλη».

> *Συγκεκριμένα με την ακολουθούμενη πολιτική φορολόγησης των καυσίμων και την περιοριστική τιμολογιακή πολιτική στην ηλεκτρική ενέργεια, κατέστη πιο συμφέρουσα η χρήση της τελευταίας για παραγωγή θερμότητας, παρότι ως γνωστόν η ηλεκτρική ενέργεια προέρχεται από τη θερμική με βαθμό απόδοσης περίπου 30% (τελικά στον καταναλωτή φθάνει το 25%). Εκτός δε αυτού, για τη μετατροπή απαιτούνται πολυδάπανες εγκαταστάσεις, όπως είναι οι θερμικοί σταθμοί, τα ορυχεία και τα δίκτυα μεταφοράς και διανομής, που τελικά βαρύνουν την εθνική οικονομία και τον Έλληνα πολίτη.*[ii]

> *Είναι πλέον επιβεβλημένο να αντιληφθούμε ότι η πολιτική της μεγάλης φορολόγησης των υγρών καυσίμων (πετρέλαιο θέρμανσης) και του υγραερίου δεν συμβιβάζονται με την πολιτική της φθηνής οικιακής κυρίως κιλοβατώρας που προορίζεται κυρίως για παραγωγή θερμότητας όπως είναι η θέρμανση της κατοικίας και η μαγειρική. Και ότι αυτή η φθηνή κιλοβατώρα είναι όχι μόνο πλασματικά φθηνή αλλά*

[i] Θωμάς Χατζηθωμάς, «2% κάτω από τον πληθωρισμό τα τιμολόγια της ΔΕΗ μέχρι το '96». Στο: *Ενέργεια, Καύσιμα, Λιπαντικά, Αέρια,* Πέμπτη 2 Ιουλίου 1992, σ. 1

[ii] Ν. Γιωτόπουλος, Δ/ντης ΑΗΣ Καρδιάς, *10ετές Πρόγραμμα της ΔΕΗ (1994-2005), Οι δρόμοι της ενεργειακής ανάπτυξης*

εγκληματικά πάμφθηνη αφού κατασπαταλά τον εθνικό πλούτο, δηλαδή το λιγνίτη…

Η χρήση φυσικού αερίου στα θερμοκήπια είναι ιδιαίτερα πλεονεκτική και πρωτότυπη. Αυτό συμβαίνει επειδή πέραν των γνωστών πλεονεκτημάτων του, το φυσικό αέριο προσφέρει τη δυνατότητα εμπλουτισμού του αέρα του θερμοκηπίου με το CO_2 που υπάρχει στα απαέριά του, τα οποία μπορούν άφοβα να διοχετευτούν λόγω της υψηλής καθαρότητάς τους.[i] «Όταν η θερμοκρασία, το φως και η υγρασία είναι στα κατάλληλα επίπεδα για τη συγκεκριμένη καλλιέργεια του θερμοκηπίου, τότε το CO_2 είναι ο παράγοντας που παίζει καθοριστικό ρόλο στην πορεία της φωτοσύνθεσης και συνεπώς στην εξέλιξη της παραγωγής».

Με το φυσικό αέριο γίνεται εύκολα η ρύθμιση της περιεκτικότητας του αέρα σε CO_2. Η φυσική περιεκτικότητα του αέρα σε CO_2 είναι περίπου 300 p.p.m. Η βέλτιστη περιεκτικότητα για την καλλιέργεια είναι περί τα 1.000 p.p.m. ανάλογα πάντα με το είδος της καλλιέργειας.

Γενικά η θέρμανση θερμοκηπίων γίνεται με αερόθερμα ή με λέβητα νερού. Η αύξηση της περιεκτικότητας του αέρα σε CO_2 γίνεται με προσαγωγή μέρους των καυσαερίων που χρησιμοποιούνται για θέρμανση αέρα ή νερού στο χώρο του θερμοκηπίου, αφού πρώτα περάσουν από τη «μονάδα εμπλουτισμού» του CO_2.

Η αύξηση της περιεκτικότητας του αέρα σε CO_2 επηρεάζει:

- Την αύξηση της παραγωγής.
- Τη βελτίωση της ποιότητας.
- Την επίτευξη της πρωιμότητας.
- Τον περιορισμό των αναγκών σε λίπασμα.[ii]

Οι ερευνητές του Κέντρου Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας υποστήριζαν το 1992 ότι η αξιοποίηση των ανανεώσιμων μορφών ενέργειας θα μπορούσε μέσα σε δέκα χρόνια να οδηγήσει στην ενεργειακή αυτάρκεια της Ελλάδας. Είναι ακίνδυνες για το περιβάλλον, δε ρυπαίνουν και δεν αλλοιώνουν το τοπίο. Είναι οικονομικά συμφέρουσες και κοινωνικά ωφέλιμες. Υπολόγιζαν

[i] Δημόσια Επιχείρηση Αερίου Α.Ε., *Φυσικό αέριο. Νέα μορφή ενέργειας σε βιομηχανικές και εμπορικές χρήσεις,* σ. 40
[ii] ο.π., σ. 41

τότε ότι κάθε KWh που παραγόταν από ανεμογεννήτριες έδινε 8 δρχ. κοινωνικό κέρδος. Επίσης, οι ήπιες μορφές ενέργειας συμβάλλουν στην καταπολέμηση της ανεργίας, γιατί αυξάνουν τις ανθρωποώρες εργασίας. Εξοικονομούν συνάλλαγμα. Μειώνουν την ενεργειακή εξάρτηση που συνεπάγεται η εισαγωγή καυσίμων από τρίτες χώρες. *Συγκρατούν τους αγροτικούς πληθυσμούς* στις περιθωριακές και τις άλλες περιοχές. Μειώνουν τη ρύπανση με διοξείδιο του θείου. Αποφεύγεται το φαινόμενο του θερμοκηπίου και της όξινης βροχής.[i]

Η βιομάζα αναμενόταν να παίξει σημαντικότατο ρόλο, αφού, π.χ., στο εκκοκιστήριο της Διαύλιας και των Φαρσάλων, τα υπολείμματα του εκκοκισμού, δηλαδή τα φύλλα του βαμβακιού, χρησιμοποιούνταν ήδη σαν καύσιμη ύλη. Ακόμα, στα εκκοκιστήρια Εκάρας Δομοκού και Γιαννιτσών, που επρόκειτο να λειτουργήσουν το 1993, υπολογιζόταν *εξοικονόμηση 1.000 τόννων πετρελαίου* από την καύση βιομάζας. Με βιομάζα από *ελιά* επρόκειτο να λειτουργήσει μονάδα τηλεθέρμανσης 80 κατοικιών στη Νυμφησία Αρκαδίας. Με *πυρηνόξυλο* θα λειτουργούσε η μονάδα θέρμανσης θερμοκηπίου 25 στρεμμάτων στην Κέρκυρα. Με υπολείμματα από *κόντρα πλακέ* θα λειτουργούσε μονάδα παραγωγής ατμού στην κιβωτοποιία Δ. Γιαννόπουλου ΑΕΒΕ στη Βέροια.

Στις Σέρρες θα θερμαινόταν με άχυρο θερμοκήπιο επιδοτούμενο από το ΚΑΠΕ. Το άχυρο που έμενε αναξιοποίητο τότε στην Ελλάδα έφτανε τα 3-4 εκατομμύρια τόννους, και η θερμαντική του ικανότητα ξεπερνούσε τους 1,5 εκατ. τόννους ισοδυνάμου πετρελαίου.[ii] Θερμοκήπιο στο Βελεστίνο θα χρησιμοποιούσε τσόφλια αμυγδάλου σαν καύσιμη ύλη. Στα Μέγαρα η *κοπριά* των πτηνών ανερχόταν το 1992 σε 150.000 τόννους ετησίως, και προγραμματιζόταν η ίδρυση μονάδας παραγωγής οργανικών λιπασμάτων από την κοπριά.

Το ζαχαρούχο σόργο που καλλιεργείται στην Κεφαλονιά είναι πρώτη ύλη για την παραγωγή βιοαιθανόλης, που θα χρησιμοποιηθεί κυρίως σε πρόσμιξη με βενζίνη, ενώ ήδη το 1992 κυκλοφορούσαν στο Λος Άντζελες τα Flexible Fuel Vehicles, που διέθεταν αυτοματισμό που ρύθμιζε τη λειτουργία ανάλογα

[i] «Η Ελλάδα, ένα "ανανεώσιμο" Κουβέιτ». Στο: *Ενέργεια, Καύσιμα, Λιπαντικά, Αέρια*, Πέμπτη 2 Ιουλίου 1992, σ. 3
[ii] ο.π.

με την περιεκτικότητα αλκοόλης στη βενζίνη. Ήδη όμως από το 1984, στη Βραζιλία, οι πωλήσεις στα επιβατηγά αυτοκίνητα βιοαιθανόλης έφθαναν το 91% του συνόλου, και οι πωλήσεις αιθανόλης στο 84% του συνόλου των καυσίμων για τροχοφόρα οχήματα.

«Τα διαθέσιμα γεωργικά υπολείμματα στη χώρα μας για παραγωγή ενέργειας από σιτηρά, αραβόσιτο, βάμβακα, καπνό, ηλίανθο, κλαδοδέματα, κληματίδες και πυρηνόξυλο ανέρχονται ετησίως σε 7.500.000 τόννους ή 3.000.000 Τ.Ι.Π. (τόννους ισοδυνάμου πετρελαίου) και τα δασικά σε 2.700.000 τόννους ή περίπου σε 1.000.000 Τ.Ι.Π.», όπως υπολόγιζαν στη δεκαετία του 1990.

Το 1992 ο Ιωάννης Καράγγελος, διευθυντής εναλλακτικών μορφών ενέργειας της ΔΕΗ, απαριθμούσε τα εμπορικά αιολικά πάρκα της Σαμοθράκης, της Ικαρίας, της Λήμνου, της Καρπάθου, του Χίου και της Σάμου, και τα ερευνητικά – επιδεικτικά πάρκα της Κύθνου, της Μυκόνου και της Καρπάθου.

Υπό κατασκευή βρίσκονταν τα ερευνητικά αιολικά πάρκα της Σκύρου, της Άνδρου και της Κρήτης, και τα εμπορικά αιολικά πάρκα της Σάμου, της Χίου, της Άνδρου, της Λέσβου, των Ψαρών, της Εύβοιας, και της Κρήτης.[i] Η Ελλάδα θα είχε τη δυνατότητα με το αιολικό δυναμικό της χώρας να καλύπτει το 15% της ετήσιας ζήτησης ηλεκτρικής ενέργειας. Το 1992 όμως διέθετε μόνο 5 MW, ενώ η Γερμανία 55 MW, η Δανία 360 MW, και η Ολλανδία 55 MW. Η Δανία έθετε ως στόχο να καλύπτει το 10% του ηλεκτρισμού της χώρας με αιολική ενέργεια στο τέλος του 20^{ου} αιώνα. Την ίδια εποχή η Ελλάδα φιλοδοξούσε για 27 MW.

«Σύμφωνα με μελέτες, από τα γεωθερμικά πεδία της Βορείου Ελλάδος μπορούν να θερμανθούν 5.000 στρέμματα θερμοκηπίων». Κι ενώ στο Παρίσι έχει επιτευχθεί τηλεθέρμανση από ταμιευτήρα βάθους 1.500 μέτρων, στην Ελλάδα μπορούμε να βρούμε κατάλληλες θερμοκρασίες σε 12 μ. βάθος, στη Λέσβο, και σε 200-400 μ. βάθος, στην Ξάνθη. «Οι λεκάνες της Θεσσαλονίκης, Θράκης, Θεσσαλίας, Σερρών είναι οι πλέον πλούσιες σε γεωθερμική

[i] Α. Ραφιά, «26 αιολικά MW μέσα στο '92». Στο: *Ενέργεια, Καύσιμα, Λιπαντικά, Αέρια,* Πέμπτη 2 Ιουλίου 1992, σ. 3

ενέργεια».[i] Εξάλλου, οι καλές κλιματολογικές συνθήκες δεν επιτρέπουν μεγάλης διάρκειας φορτίο. «Ενώ δηλαδή στη Γαλλία ένα θερμοκήπιο θα μπορεί να θερμαίνεται 2.000-2.500 ώρες τον χρόνο, στη χώρα μας θερμαίνεται 1.000-1.500 ώρες λόγω της μεγάλης ηλιοφάνειας».

Η υψηλή ενθαλπία (από 150˚C και πάνω) μπορεί να χρησιμοποιηθεί για παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας και ταυτόχρονα για θέρμανση θερμοκηπίων και παραγωγή αφαλατωμένου νερού. «Η παραγωγή αφαλατωμένου νερού με γεωθερμική ενέργεια, σαν θερμαντικό μέσο είναι μία από τις μελλοντικές, σημαντικές εφαρμογές της γεωθερμίας στον ελληνικό χώρο. Είναι γνωστό ότι τα νησιά που διαθέτουν γεωθερμική ενέργεια υποφέρουν από λειψυδρία π.χ. Μήλος, Κίμωλος, Σαντορίνη, Κως.» Ο γεωθερμικός ατμός ανεβάζει όμως στην επιφάνεια μαζί του έναν αριθμό από ρυπαντές της ατμόσφαιρας που περιλαμβάνουν διοξείδιο του άνθρακα, υδράργυρο και ραδόνιο. Μια άλλη δυνατότητα, που η εκμετάλλευσή της θα μπορούσε να είναι εφικτή αρκετές δεκαετίες αργότερα είναι η άντληση του τεράστιου δυναμικού του μάγματος της γης.[ii]

[i] «Η Ελλάδα, ένα "ανανεώσιμο" Κουβέιτ». Στο: *Ενέργεια, Καύσιμα, Λιπαντικά, Αέρια,* Πέμπτη 2 Ιουλίου 1992, σ. 4
[ii] Dr H. Khatib (Jordan), Dr M. Munasinghe (World Bank), *Electricity, the environment and sustainable world development,* σ. 42

11. ΞΕΝΑ ΜΟΝΤΕΛΑ

11.1. Το ραδιόφωνο

Η διαδικασία διάδοσης και ανάπτυξης μιας τεχνικής δημιουργίας ονομάζεται *κοινωνικοποίηση της τεχνολογίας.*[i] Η κοινωνική διαμόρφωση της τεχνολογίας δεν είναι το αναπόδραστο αποτέλεσμα του καθαρά επιστημονικού ή τεχνικού στοιχείου, πράγμα που σημαίνει ότι ο τεχνολογικός ντετερμινισμός απορρίπτεται, εφόσον η τεχνολογία έρχεται σε αλληλεπίδραση με ισχυρές κοινωνικές και πολιτισμικές συμπεριφορές και με θεσμούς.[ii]

Μεγάλες εμπορικές εκθέσεις, όπως η Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης και η «Έκθεσις Συγχρόνου Σπιτιού» της Αθήνας, διάφορα έντυπα, αλλά και η εκλαϊκευτική τεχνική φιλολογία ή διάφορα δημοσιεύματα επιστημονικής φαντασίας δίνουν πολυάριθμες μαρτυρίες για την εξοικείωση του κοινού με τις τεχνικές εξελίξεις. Στο κοινό αναπτύχθηκαν ανάμεικτα συναισθήματα αισιοδοξίας, περιέργειας, σκεπτικισμού, δέους, θαυμασμού και αφελούς παθητικότητας για τις τεχνικές καινοτομίες, που προκαλούν φόβο εξαιτίας των αυξημένων εξουσιών που προσφέρουν.

Η αρχική περίοδος προσέγγισης της ραδιοφωνικής συσκευής με το ευρύ κοινό χαρακτηρίστηκε από τους πειραματισμούς και τον ενθουσιασμό των ευρεσιτεχνών. Ήδη με το ξεκίνημα των πρώτων ραδιοφωνικών μεταδόσεων στην Αμερική, τις τελευταίες εβδομάδες του 1920, τα μεγάλα καταστήματα ίδρυαν ραδιοφωνικά τμήματα απ' όπου μπορούσε κανείς ν' αγοράσει τα απαιτούμενα εξαρτήματα για τη συναρμολόγηση ενός δέκτη. «Ο καθιερωμένος έλεγχος της τεχνολογίας από το αντρικό φύλο», επισημαίνει η Άρτεμις Γιάγκου, «διαιωνίστηκε μέσω της οικιακής κατασκευής δεκτών, που εξελίχτηκε σε ένα δημοφιλέστατο και έντονα προβαλλόμενο αντρικό χόμπι».[iii]

---

[i] A. Pacey, *Η Τεχνολογία στον Παγκόσμιο Πολιτισμό,* Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1996, σ. 40.
[ii] G. Basalla, *The Evolution of Technology,* Cambridge University Press, 1996.
[iii] Άρτεμις Γιάγκου, *Το σχήμα της τεχνολογίας, Η περίπτωση του σχεδιασμού της ραδιοφωνικής συσκευής,* Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ιούλιος, 1999, σσ. 78-79.

Κατά τα πρώτα χρόνια της ραδιοφωνίας μια συνηθισμένη συμπεριφορά ήταν η αναζήτηση σε πολλούς σταθμούς, ιδιαίτερα στα βραχέα κύματα όπου ήταν δυνατό να συντονιστεί κανείς σ' εκπομπές από μακρινούς τόπους, «πράξη που είχε κάτι το μαγικό».[i] Το ραδιόφωνο ήταν το πρώτο από τα μαζικά μέσα που επέβαλλε στους ακροατές του τους ρυθμούς της βιομηχανικής εποχής. Η οικιακή χρήση του ραδιοφώνου, κυρίως στις βιομηχανικές χώρες, εντάχθηκε στην ευρύτερη διαδικασία της ιδιωτικοποίησης «που ορίζει την κατοικία σαν πηγή και σύμβολο της ψυχαγωγίας, ένα καταφύγιο που μετατρέπει τη μαζική κατανάλωση σε μία ιδιωτική και οικογενειακή εμπειρία».[ii] Γι' αυτό το λόγο, το ραδιόφωνο έγινε κι αυτό, όπως πιο πριν ο φωνόγραφος, το ψυγείο και το αυτοκίνητο, ένα σύμβολο της επιτυχίας.

> *Στην Αμερική, η καθοριστική περίοδος για την εκμετάλλευση του ραδιοφώνου ήταν το διάστημα 1919-1934, όταν πραγματοποιήθηκε η μετάβαση της ραδιοφωνίας από την κρατικά ελεγχόμενη μορφή προς το εμπορικό μέσο. Η καχυποψία του κράτους απέναντι στο μονοπώλιο πυροδότησε… τη λύση του αδιεξόδου που είχε προκληθεί από τα προβλήματα ευρεσιτεχνιών και δικαιωμάτων. Η ταχεία και αποφασιστική αυτή μεταβολή οδήγησε στη ραγδαία ανάπτυξη του αμερικάνικου ή εμπορικού μοντέλου της ραδιοφωνίας, που επρόκειτο να έχει στο μέλλον παγκόσμια επίδραση.*[iii]

«Ενώ το μοντέλο της δημόσιας ραδιοφωνίας», συνεχίζει η Άρτεμις Γιάγκου,[iv] «έχει ως σημείο εκκίνησης το επιδιωκόμενο προϊόν, δηλαδή το είδος του προγράμματος που θα έπρεπε να παράγει, η εμπορική ραδιοφωνία ξεκινάει αντίστροφα, από την αγορά και τον καταναλωτή / ακροατή». Ένα σημαντικό μέρος του ακροατηρίου αυτοπροσδιορίζεται με όρους που αφορούν πολύ περισσότερο από τα κοινά ενδιαφέροντα, παρά την τοπικότητα. Το ραδιόφωνο προσδίδει στον απομονωμένο ακροατή μία αίσθηση κοινότητας. Ο γαλλικός σταθμός NRJ λ.χ. πουλάει μια ετικέτα ένταξης σε μία ομάδα, διαλέγοντας για τη διαφημιστική του εκστρατεία την

[i] Άρτεμις Γιάγκου, *Το σχήμα της τεχνολογίας, Η περίπτωση του σχεδιασμού της ραδιοφωνικής συσκευής,* Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ιούλιος, 1999, σ. 80.
[ii] ο.π., σσ. 80-81.
[iii] ο.π., σ. 71.
[iv] ο.π., σ. 82.

απεικόνιση ενός χάμπουργκερ με τίτλο “Super Big Radio”. Γύρω στα 1919 η τιμή μιας ραδιοφωνικής συσκευής στην αγορά των ΗΠΑ ήταν συγκρίσιμη με την τιμή ενός μικρού σπιτιού. Επειδή το κοινό πραγματοποιούσε ιδιοκατασκευές δεκτών και ερασιτεχνικά πειράματα, η εμπορική έμφαση μετατέθηκε από τις πωλήσεις συσκευών στην πώληση διαφημιστικού χρόνου. Το 1919 η εταιρεία Westinghouse μοίραζε δωρεάν ραδιοφωνικούς δέκτες για να διευκολύνει την ακρόαση του σταθμού KDKA που θα ξεκινούσε τη λειτουργία του στο Πίτσμπουργκ το 1920. Με άλλα λόγια η συσκευή προσαρτήθηκε στη διαφημιστική δραστηριότητα.[i]

Στην Ευρώπη ο πρόδρομος της ραδιοφωνίας, η τηλεγραφία αντιμετωπιζόταν ως δημόσια υπηρεσία, ειδικότερα στη Βρετανία, όπου οι ιδιωτικές τηλεγραφικές εταιρείας είχαν τεθεί υπό δημόσιο έλεγχο και είχαν απορροφηθεί από τα Ταχυδρομεία το 1869. Όταν το 1922 ιδρύθηκε το BBC στόχευε «στον έλεγχο των ηλεκτρομαγνητικών κυμάτων και την είσπραξη ανταποδοτικού τέλους από τους χρήστες αλλά και από τους κατασκευαστές των ραδιοφωνικών δεκτών». Στη Βρετανία προσπάθησαν ν’ αντιμετωπίσουν τις ιδιοκατασκευές με το σύστημα πληρωμής για την άδεια της συσκευής.

Το BBC διεκδικούσε τον έλεγχο του περιεχομένου των εκπομπών και τον καθορισμό προτύπων ποιότητας για όλη την επικράτεια, «γεγονός που οδήγησε στην εξαφάνιση της - αρχικά ανθούσας – τοπικής ραδιοφωνίας στην Αγγλία από τις αρχές της δεκαετίας του τριάντα». Η μονοπωλιακή ανάπτυξη ευνοήθηκε από τη συμφόρηση στους αιθέρες αλλά και από το μύθο της έλλειψης συχνοτήτων, που καταρρίφθηκε με την εμφάνιση της τεχνικής διαμόρφωσης συχνότητας (Frequency Modulation: FM).[ii]

Το 1922 υπολογίζεται ότι υπήρχαν 1.000 ραδιοφωνικές συσκευές στις ΗΠΑ, ενώ στην Ελλάδα υπήρχαν περίπου 200 ραδιόφωνα. Σταδιακά οι τιμές μειώθηκαν και από τις αρχές της δεκαετίας του τριάντα «οι ραδιοφωνικές συσκευές ήταν προσιτές σε πάρα πολλές οικογένειες, ορίζοντας ταυτόχρονα το ξεκίνημα της περιόδου της μαζικής αγοράς».[iii]

---

[i] Άρτεμις Γιάγκου, *Το σχήμα της τεχνολογίας, Η περίπτωση του σχεδιασμού της ραδιοφωνικής συσκευής,* Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ιούλιος, 1999, ο.π.

[ii] ο.π., σσ. 72-73.

[iii] Άρτεμις Γιάγκου, *Το σχήμα της τεχνολογίας, Η περίπτωση του σχεδιασμού της ραδιοφωνικής συσκευής,* σ. 7.

Το 1951 λειτουργούσαν στην Ελλάδα 220.000 ραδιόφωνα, 91 εκατομμύρια στις ΗΠΑ και 12 εκατομμύρια στη Μεγάλη Βρετανία.[i]

11.2. Ο αγροτικός εξηλεκτρισμός στις ΗΠΑ και παγκόσμια

Σήμερα υπάρχουν ακόμη 1,6 δισεκατομμύρια άνθρωποι που ζουν χωρίς ηλεκτρισμό, το 80% των οποίων ζει σε αγροτικές και απομονωμένες περιοχές.[ii] Έτσι, μόνο το 9% των κατοίκων της υποσαχάριας Αφρικής έχει πρόσβαση στον ηλεκτρισμό.[iii]

Χώρες με μεγάλο πληθυσμό δίχως πρόσβαση στον ηλεκτρισμό[iv]

	Πληθυσμός δίχως ηλεκτρισμό (εκατομμύρια)	**Ποσοστό % του παγκόσμιου πληθυσμού**	**Κατανάλωση ηλεκτρικού (kWh/κάτοικο)**
Ινδία	579,10	35,44	393
Μπαγκλαντές	104,40	6,39	102
Ινδονησία	98,00	6,00	390
Νιγηρία	76,15	4,66	85
Πακιστάν	65,00	3,98	374
Αιθιοπία	61,28	3,75	24
Βιρμανία	45,30	2,77	74
Τανζανία	30,16	1,85	55
Κένυα	27,71	1,70	107
Νεπάλ	19,50	1,19	61
Λ.Δ. της Β. Κορέας	17,80	1,09	1.288
Μοζαμβίκη	16,42	1,00	47
Σύνολο Υφηλίου	1.634,20	100,00	2.343
Πηγή: IEA, 2002			

[i] Καραγιάννης Κ., *Ελληνική Ραδιοφωνία,* Ράδιο Καραγιάννη, 1952.

[ii] Από το 2006 δραστηριοποιείται σε ευρωπαϊκό επίπεδο η *Συμμαχία για τον Αγροτικό Εξηλεκτρισμό (Alliance for Rural Electrification),* η οποία προωθεί τη χρήση ανανεώσιμης ενέργειας στις αναπτυσσόμενες χώρες. Η *ARE* συμμετέχει στην *Παγκόσμια Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών (United Nations Global Compact)* και στην *Εκστρατεία της Ε.Ε. για τις Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας (European Union Sustainable Energy Campaign).*

[iii] http://www.ruralelec.org/9.0.html?&L=0

[iv] Vijay Modi, *Improving Electricity Services in Rural India*, CGSD Working Paper No. 30, December 2005, Working Papers Series, Center on Globalization and Sustainable Development, The Earth Institute at Columbia University, www.earth.columbia.edu

Ο *αγροτικός εξηλεκτρισμός* είναι η διαδικασία μεταφοράς ηλεκτρισμού σε αγροτικές περιοχές. Ο ηλεκτρισμός χρησιμοποιείται στο αλώνι, τη γαλακτοπαραγωγή, την ανύψωση δημητριακών και άλλων προϊόντων, στους αποθηκευτικούς χώρους κ.α. Το πιο διάσημο πρόγραμμα αυτής της μορφής καθοδηγήθηκε στις ΗΠΑ από τη *Διεύθυνση Αγροτικού Εξηλεκτρισμού* του *New Deal,* που ανάπτυξε πρωτοπόρο δράση.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1930 ήταν ηλεκτροδοτημένα το 100% των αγροκτημάτων της Ολλανδίας, το 90% της Γερμανίας, της Δανίας και της Γαλλίας, και το 75% των αγροκτημάτων της Σουηδίας.

Στον Καναδά το ποσοστό έφτανε το 55% και υπήρχε στόχος να φτάσει το 85%. Στις ΗΠΑ ψηφίζεται το 1936 ο νόμος για την ηλεκτροδότηση που πρότεινε ο πρόεδρος Ρούσβελτ με βάση τον οποίο δανειοδοτήθηκαν οι συνεργατικές των αγροτών. Μέχρι τα μέσα του 1942 είχαν διατεθεί 462 εκατομμύρια δολάρια (το 9% των οποίων χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή μικρών εργοστασίων παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας), είχαν κατασκευαστεί 383.000 μίλια υπέργειας γραμμής μεταφοράς που τροφοδοτούσαν 981.000 καταναλωτές, ενώ οι ηλεκτροδοτούμενες φάρμες ανέρχονταν το 1941 σε 2.126.150. Το 1942 υπήρχαν όμως ακόμη 4 εκατομμύρια αγροκτήματα δίχως ηλεκτρικό ρεύμα.[i]

Από τα τέλη του 19ου αιώνα γίνονταν υδροηλεκτρικά έργα στις ΗΠΑ. Πριν από το 1936 εμφανίστηκαν και αυξάνονταν αριθμητικά οι μικρές μονάδες παραγωγής αιολικής ενέργειας στην αγροτική ύπαιθρο. Πολλές φορές είχαν τις μπαταρίες στο στάβλο. Αντίθετα, πριν από το 1935, μόνο το 10% των αγροκτημάτων διέθεταν ηλεκτρικό ρεύμα από κεντρικό δίκτυο, όπως παρατηρούσαν οικονομολόγοι της *Διεύθυνσης Αγροτικού Εξηλεκτρισμού*.[ii]

Το 1934 η *Επιτροπή της Κοιλάδας του Μισισιπή* διαπίστωνε ότι η απροθυμία των αγροτών ν' αγοράσουν ηλεκτρικό ρεύμα οφειλόταν στην *έλλειψη ενδιαφέροντος* από μέρους των επιχειρήσεων ηλεκτρισμού, στο *υψηλό κόστος της κατασκευής* της γραμμής, στους *επαχθείς περιορισμούς* των αγροτικών επεκτάσεων και στις *αυξημένες τιμές*. Οι ιδιωτικές εταιρείες

[i] Lloyd Mandeno, "Rural Power Supply, Especially in Back Country Areas", *Proceedings of the New Zealand Institution of Engineers,* σσ. 237-238

[ii] Robert T. Beall, "Rural Electrification", στο *Yearbook, United States Department Agriculture,* σ. 790

κατείχαν το 90% των υποδομών αλλά *δεν πίστευαν ότι ο μέσος αγρότης μπορούσε να χρησιμοποιήσει επαρκείς ποσότητες ηλεκτρικής ενέργειας*. Οι εταιρείες δεν ήθελαν να επενδύσουν μεγάλα κεφάλαια σε περιφέρειες με ισχνό πληθυσμό, ενώ απολάμβαναν μια ικανοποιητική αύξηση εργασιών στις πιο κερδοφόρες και εύκολα προσβάσιμες πόλεις.

Συχνά οι αγρότες έπρεπε να πληρώσουν για τη γραμμή διανομής, να δώσουν στην εταιρεία τον περιουσιακό τίτλο της γραμμής, και να εγγυηθούν μια δαπανηρή ελάχιστη χρέωση για πολλά συναπτά έτη. Τα οφέλη ήταν μεγάλα: πολλές από τις παραγωγικές εφαρμογές του ηλεκτρισμού θα ενδυναμώσουν και θα κάνουν πιο αποτελεσματικά τα προγράμματα αγρανάπαυσης και αποκατάστασης του εδάφους, διευκολύνοντας την ευρύτατη διαφοροποίηση της σοδειάς και τη ρύθμιση των γεωργικών επιχειρήσεων με την κατάλληλη χρήση της γης.

Η αποστολή της *Διεύθυνσης Αγροτικού Εξηλεκτρισμού* ήταν κυρίως δανειοδοτική: *έθετε, ταχύτατα, κεφάλαια σε κυκλοφορία*. Όμως ένα χρόνο μετά την ίδρυσή της, εμφανίστηκαν *μη κερδοσκοπικές τοπικές οργανώσεις* διανομής κεφαλαίων, δηλαδή συνεργατικές επιχειρήσεις δανειοδότησης, και, ταυτόχρονα, δανειολήπτες από την *Διεύθυνση Αγροτικού Εξηλεκτρισμού*.

Σύντομα, αυτές οι αγροτικές οργανώσεις, έγιναν οι κύριοι δανειολήπτες και φορείς διαχείρισης των κυβερνητικών κεφαλαίων για την κατασκευή και τη λειτουργία των αγροτικών συστημάτων διανομής ηλεκτρισμού. «Οι περισσότερες από αυτές τις πρωτοπόρες ενώσεις υστερούσαν, λόγω κακώς σχεδιασμένων και ανεπαρκώς χρηματοδοτημένων γραμμών, αλλά σημαντικό είναι ότι έμειναν ενεργές για πολλά χρόνια».[i]

Η *Επιτροπή Αγροτικού Εξηλεκτρισμού* πέτυχε, επίσης, να μειώσει το κόστος κατασκευής των γραμμών διανομής. Οι απλές, μακριού σύρματος κατασκευές από *μονοφασικές γραμμές* διανομής είχαν μικρότερο κόστος και επέτρεπαν ευκολότερη πρόσβαση σε περισσότερες φάρμες. Φθηνότερα κόστιζε και η χρήση των ανανεωμένων και μικρότερου μεγέθους μετρητών, μετασχηματιστών κ.λπ.

[i] Robert T. Beall, "Rural Electrification", στο: *Yearbook,* United States Department of Agriculture, σ. 799

Έτσι, το Δεκέμβριο του 1939, περίπου 1,7 εκατομμύρια αγροκτήματα, δηλαδή το 25% του συνόλου είχαν ηλεκτρική παροχή.

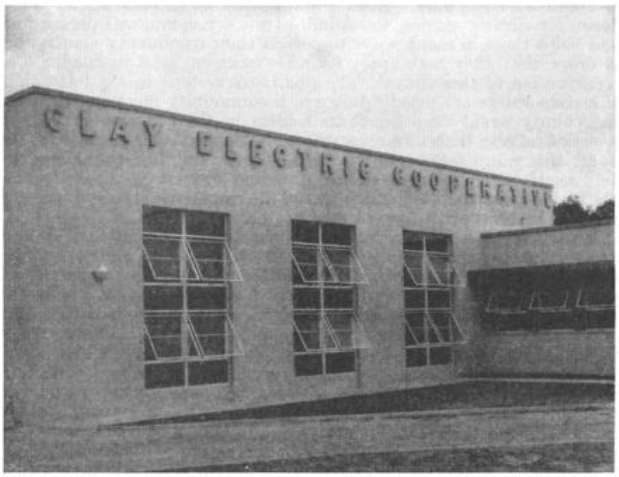

Figure 2.—Such a generating plant as this may be built by a cooperative with money borrowed from the Rural Electrification Administration when electric power from existing sources is not available or cannot be obtained under satisfactory conditions.

Η δραστηριοποίηση των συνεργατικών αποτέλεσε κύριο κίνητρο των ιδιωτικών εταιρειών, οι οποίες τροποποίησαν τους κανόνες τους και μείωσαν τις τιμές. Με τη γενική υιοθέτηση των στάνταρντ κατασκευής γραμμών της *Επιτροπής Αγροτικού Εξηλεκτρισμού* οι ιδιωτικές εταιρείες συνέβαλαν στην επέκταση των γραμμών τους σε περιοχές που προηγούμενα θεωρούνταν αντι-οικονομικές.

Στα επόμενα χρόνια υπήρξε μια ενίσχυση του ρόλου του δημόσιου τομέα, μέχρι τη δεκαετία του 1970, οπότε κυριάρχησε η τάση ιδιωτικοποίησης. Όμως, πολλές άλλες χώρες ακολούθησαν το παράδειγμα της πρώιμης εποχής του *New Deal.*

Οι προσπάθειες των αναπτυσσόμενων χωρών για τον εξηλεκτρισμό, ανάμεσα στα έτη 1970-1990, απέδωσαν και είχαμε 500 εκατομμύρια νέους καταναλωτές σε αγροτικές περιοχές.[i] Για παράδειγμα, το πρόγραμμα αγροτικού εξηλεκτρισμού της Ταϋλάνδης ξεκίνησε το 1970. Την περίοδο 1975-1994 το ποσοστό των ηλεκτροδοτούμενων χωριών αυξήθηκε από 20% στα 98%.

[i] World Bank, *Rural Energy and Development: Improving Energy Supplies for Two Billion People*, σ. 41

Αντίθετα, η ηλεκτροδότηση των χωριών Aiquile και Mizque της Βολιβίας ήταν εφικτή μόνο μέσα από μικρο-δίκτυα τοπικών επιχειρήσεων που έκαιγαν ντήζελ για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, με τιμολόγια που ήταν πέντε φορές ακριβότερα από τις τιμές του απρόσιτου κεντρικού δικτύου. Το αποτέλεσμα ήταν ότι μόνο το 25% των νοικοκυριών ηλεκτροδοτήθηκαν. Το ποσοστό αυξήθηκε όταν χορηγήθηκαν πιστώσεις στους καταναλωτές.[i]

Στο Μπαγκλαντές δραστηριοποιούνταν συνεργατικές των αγροτών που αγοράζουν το ρεύμα για τα μέλη τους. Μια πιο προσεκτική ανάλυση όμως δείχνει ότι ο πιο συνηθισμένος λόγος που αποτρέπει επενδύσεις στην παραγωγή ενέργειας είναι τα μεγάλα έξοδα που απαιτούνται για την επέκταση του δικτύου. Σε πολλές περιοχές του κόσμου γίνονται, γι αυτό το λόγο, πολλές σκέψεις ανάπτυξης φωτοβολταϊκών, ανεξάρτητα από κεντρικό δίκτυο.

11.2.1. Η χρήση της ηλεκτρικής ενέργειας στην ύπαιθρο

Η χρήση της ηλεκτρικής ενέργειας στις καθαρά αγροτικές περιοχές, όπου λ.χ. δεν υπάρχουν ηλεκτρικοί σιδηρόδρομοι, μπορεί να διαιρεθεί σε τρεις κατηγορίες:

i) οικιακές εργασίες,
ii) γεωργικές εργασίες,
iii) υπηρεσίες της αγροτικής κοινότητας.[ii]

Σε μια έρευνα του 1939 στις ΗΠΑ διαπιστώθηκε ότι το 84,1% των αγροκτημάτων διέθετε ηλεκτρικό σίδερο, το 82,6% ραδιόφωνο, το 58,7% πλυντήριο, το 32,2% ψυγείο, το 30,8% τοστιέρα, το 19,1% ηλεκτρικό μάτι, το 6,3% καφετιέρα, το 3,1% ηλεκτρική κουζίνα, το 1,2% ηλεκτρικό θερμοσίφωνα κ.ο.κ.

Αντίστοιχα, μια μέση οικογένεια κατανάλωνε 5 κιλοβατώρες το μήνα στο ηλεκτρικό σίδερο, 20 κιλοβατώρες στο φωτισμό, 8 στο ραδιόφωνο, 3 στο πλυντήριο, 45 κιλοβατώρες στο ψυγείο, 3 στην τοστιέρα, 140 στην ηλεκτρική κουζίνα, 240 κιλοβατώρες το μήνα στο θερμοσίφωνα, κ.ο.κ.

[i] World Bank, *Rural Energy and Development: Improving Energy Supplies for Two Billion People*, σ. 47
[ii] Robert T. Beall, "Rural Electrification", στο *Yearbook,* United States Department Agriculture, σ. 805

Πολλοί αγρότες είχαν εφεύρει νέους τρόπους απόκτησης εισοδημάτων από την εισαγωγή του εξηλεκτρισμού. Άλλοι αγρότες βρήκαν τρόπους μείωσης των εξόδων, κι άλλοι ανακάλυψαν τρόπους να κερδίζουν χρόνο με τον εξηλεκτρισμό.

Πειραματικές εφαρμογές του ηλεκτρισμού δοκιμάστηκαν στο όργωμα και στις μεταφορές. Οι αγρότες προτιμούσαν ν' αγοράζουν ηλεκτρικούς κινητήρες μέχρις 1 ίππου (18% των ηλεκτρικών γεωργικών μηχανημάτων), μηχανήματα αποβουτύρωσης (14%), φωτισμό πτηνοτροφείου (10%), μηχανές γαλακτοκομίας (3,8%), εκκολαπτήρια (3,2%), ηλεκτρικούς φράχτες (2,7%), ηλεκτρικούς κινητήρες άνω του 1 ίππου (2,3%), ψυγεία γάλακτος (0,7%), κ.ά.

Πηγή: Kline Ronald R., *Consumers in the Country, Technology and Social Change in Rural America*

Για τις πιο πολλές από τις εφαρμογές χρειαζόταν ελάχιστη ενέργεια: για τον εξαερισμό του στάβλου 50 κιλοβατώρες το μήνα, για το πλύσιμο των μπουκαλιών ½ της κιλοβατώρας ανά 1000 μπουκάλια, για το εκκολαπτήριο ½ της κιλοβατώρας για 1 κοτόπουλο, για τη μηχανή παρασκευής βουτύρου 1½ κιλοβατώρα για 100 λίβρες βουτύρου, για το μηχάνημα αποβουτύρωσης 1/4

της κιλοβατώρας για κάθε αγελάδα ανά 1 ώρα, για τον ηλεκτρικό φράχτη 4 κιλοβατώρες το μήνα, κ.λπ.

Η άρδευση είναι μία από τις πιο σημαντικές χρήσεις της ηλεκτρικής ενέργειας στη γεωργία: στην Ινδία, στις μη αρδευόμενες περιοχές (όπου λιγότερο από το 10% της γης αρδεύεται), το 69% των κατοίκων είναι φτωχοί, ενώ στις αρδευόμενες περιοχές (όπου πάνω από το 50% της γης αρδεύεται), το ποσοστό της φτώχειας πέφτει στο 26%.

Η Ινδία σήμερα είναι ο μεγαλύτερος χρήστης γεωτρήσεων νερού στον κόσμο, αντλώντας 250 κυβικά χιλιόμετρα νερό το χρόνο. Έτσι, τα αποθέματα ενέργειας και νερού έρχονται σε αλληλεξάρτηση, και σχηματίζεται μια νέα ιδέα που περιγράφεται σαν «σύνδεσμος νερού – ενέργειας» (*"Water – Energy Nexus"*). Οι αναλυτές έχουν, για παράδειγμα, παρατηρήσει ότι τα συστήματα άρδευσης που κινούνται με ντήζελ στην Ινδία χρησιμοποιούνται κατά 40-250% λιγότερες ώρες σε σύγκριση προς τα συστήματα άρδευσης που κινούνται με ηλεκτρικό ρεύμα. Αυτό πρέπει να σημαίνει μια σπατάλη ηλεκτρικής ενέργειας.[i]

Χωρίς εξαίρεση, όλοι τονίζουν την ανάγκη να μειώνεται η σπατάλη ενέργειας. «Η ταχύτητα αντικαταστάσεως, με ηλεκτροκίνητες, των πετρελαιοκίνητων ή βενζινοκίνητων αντλιών δεν εξαρτάται απ' τις δαπάνες ηλεκτρικού ρεύματος, αφού αυτές θα ήταν πολύ μικρότερες απ' τις δαπάνες υγρών καυσίμων που χρησιμοποιούνται σήμερα [1981]. Η ταχύτητα αυτή εξαρτάται μόνο απ' το ύψος των απαιτούμενων επενδύσεων σε ηλεκτρικές εγκαταστάσεις (υποσταθμούς και δίκτυα της ΔΕΗ και ηλεκτραντλίες) που είναι διαρκώς μεγαλύτερο γιατί:

[i] Vijay Modi, *Improving Electricity Services in Rural India*, CGSD Working Paper No. 30, December 2005, Working Papers Series, Center on Globalization and Sustainable Development, The Earth Institute at Columbia University, www.earth.columbia.edu, σσ.15, 49-50

- λόγω υδρολογικών στοιχείων οι απαιτούμενες ισχείς είναι διαρκώς μεγαλύτερες, και

- γι' αυτό και λόγω του απομακρυσμένου των σχετικών τοποθεσιών απ' τα υπάρχοντα δίκτυα της ΔΕΗ, οι απαιτούμενες νέες εγκαταστάσεις της είναι διαρκώς μεγαλύτερης αξίας».[i]

Το πρόγραμμα εξηλεκτρισμού της Τυνησίας δίνει ένα καλό παράδειγμα εξοικονόμησης ενέργειας: ο εξηλεκτρισμός προωθήθηκε από το 6% του πληθυσμού το 1976, στο 88% το 2001, περιλαμβάνοντας κατά 35% αγρότες. Η τεχνική στρατηγική ήταν ο συνδυασμός τριφασικών και μονοφασικών γραμμών, εκτείνοντας κατά προτίμηση τις λιγότερο ακριβές μονοφασικές γραμμές σε αγροτικές κοινότητες. Αυτή η προσέγγιση εξοικονόμησε περίπου 30-40% του κόστους των γραμμών Μ.Τ., 15-20% του κόστους των υποσταθμών Μ.Τ. και Χ.Τ., και 18–24% συνολικά.[ii]

Ο Campbell[iii] θεωρεί την *οικογένεια* μονάδα ιστοριογραφικής - κοινωνιολογικής ανάλυσης της αγροτικής οικονομικής δραστηριότητας σε συνάρτηση με:

- την οικονομική οργάνωση, τη γη, τους πόρους, κ.λπ.
- τη χρηματοδότηση και τα χρέη,
- τις απαιτήσεις της εθνικής και τοπικής διακυβέρνησης,
- την κοινότητα,
- τις συγγενικές, φυλετικές ευθύνες,
- τους πολιτισμικούς κανόνες, που περιλαμβάνουν τους θρησκευτικούς,
- τις ευθύνες του φυσικού περιβάλλοντος.

Χρησιμοποιώντας ως πρότυπο ένα μοντέλο εισροών – εκροών (inputs-outputs), θεωρούμε ότι η *αγροτική οικογένεια* είναι μια μονάδα οικονομικής παραγωγής η οποία πορίζεται τις εισροές της από:

- φυσικές πηγές (γη, νερό, κλίμα),
- ανθρώπινες πηγές της οικογένειας,

[i] Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Παρατηρήσεις στο κείμενο του εγγράφου Υπ. Γεωργίας π.ε. 130197/35/8.1.82, «Μέτρα για την ελάφρυνση της Γεωργίας από δαπάνες ρεύματος κ.λπ. και για την προώθηση του αγροτικού εξηλεκτρισμού»*

[ii] Vijay Modi, *Improving Electricity Services in Rural India*, CGSD Working Paper No. 30, December 2005, Working Papers Series, Center on Globalization and Sustainable Development, The Earth Institute at Columbia University, www.earth.columbia.edu, σ. 55

[iii] *New Technology and the Rural Development, The Social Impact*, σσ. 6-7

- εξωτερικές πηγές (κοινότητα, μισθωμένη εργασία, τοπική και κεντρική κυβέρνηση, ιδιωτικός τομέας),
- τεχνολογία (σπόρος, λίπασμα, άρδευση, άντληση, τρακτέρ).

Σύμφωνα με την ανάλυση του Campbell η σύγχρονη, η μοντέρνα τεχνολογία *δέχεται και προκαλεί μεταβολές* στην κοινωνική δομή, αναφορικά με τους ρόλους και την κοινωνική θέση, τις κοινωνικές σχέσεις, τους θεσμούς κ.λπ. Οι μεταβολές στην κοινωνική δομή έχουν συνέπειες στην οικογένεια, την κοινότητα και τη διακυβέρνηση. Επίσης, τόσο η κοινωνική δομή όσο και η σύγχρονη τεχνολογία αλληλεπιδρούν και με *κοινωνικο-ψυχολογικούς παράγοντες,* όπως πεποιθήσεις, αξίες, στάσεις.

Έτσι, οι αγρότισσες δεν χρειάζεται πλέον να προετοιμάζουν φαγητό για μια μεγάλη χρονική περίοδο. Στις Φιλιππίνες οι γυναίκες και τα παιδιά άρχισαν να εκμισθώνουν και να πληρώνουν τους εργάτες γης. Στην Ινδονησία τηρούν τον οικονομικό λογαριασμό. Οι γυναίκες αναλαμβάνουν διάφορες μικρές οικονομικές επιχειρήσεις και δραστηριοποιούνται στην ανακαίνιση του σπιτιού. Γενικά παρατηρείται μια διεύρυνση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων και μια ανάμειξη σ' αυτήν όλων των μελών της οικογένειας, ή τουλάχιστον των ενηλίκων, σε όλες τις πιο σημαντικές αποφάσεις. Όλοι αναγνωρίζουν το πλεονέκτημα της εκπαίδευσης και όπου είναι δυνατό συνεχίζουν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ελάχιστα χωριά παραμένουν ακόμα χωρίς επαφή με κινηματογραφικές ταινίες, τηλεόραση, ραδιόφωνο ή εφημερίδες.[i]

Η ανάλυση του Campbell θέτει την *αγροτική οικογένεια* στο κέντρο της μελέτης λαμβάνοντας υπόψη τις υλικές προϋποθέσεις και τις αντίστοιχες βλέψεις: τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα χιλιάδες αγροκτήματα απέκτησαν φωτοβολταϊκά. Για παράδειγμα, στην Ινδονησία, από το 1988 ως το 1992, οι πρώτες 3000 αγροτικές οικογένειες τοποθέτησαν συστήματα ηλιακής παραγωγής ενέργειας. Ο αντίστοιχος αριθμός σήμερα είναι 16000 αγροτικές οικογένειες. Την ίδια στιγμή, από τα 30 εκατομμύρια Ινδονησίων αγροτών που δεν έχουν ρεύμα, τα 5 εκατομμύρια θεωρούνται υποψήφιοι πελάτες για φωτοβολταϊκά, είτε επειδή το κεντρικό δίκτυο είναι ακόμη πολύ μακριά, είτε επειδή οι πελάτες είναι λίγοι και διασκορπισμένοι.[ii]

[i] Campbell, *New Technology and the Rural Development, The Social Impact*, σσ. 24-5
[ii] World Bank, *Rural Energy and Development: Improving Energy Supplies for Two Billion People*, σ. 63

11.2.2. Μια πολιτισμική ιστορία της σύγχρονης κουζίνας

Σήμερα διαψεύδεται ο ενθουσιασμός της δεκαετίας του 1950 για την εφαρμογή ποσοτικών, φυσικοεπιστημονικών μεθόδων στη μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Αντίθετα, οι εθνογραφικές μέθοδοι φαίνεται ότι προσφέρουν ευρύτερες δυνατότητες έρευνας του σύγχρονου υλικού κόσμου των προηγμένων δυτικών κοινωνιών, στα πλαίσια μιας προσπάθειας βαθύτερης κατανόησης του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι χρησιμοποιούν αντικείμενα για να δομήσουν το οικιακό τους περιβάλλον και να επενδύσουν νόημα σ' αυτό:[i] η εθνογραφία διανοίγει μια διευρυνόμενη περιοχή μελέτης για τους σύγχρονους ερευνητές της ανθρωπολογίας της κατανάλωσης, όπως ο καθηγητής της *Υλικής Κουλτούρας* Daniel Miller.[ii]

Στις αρχές του 19ου αιώνα οι κουζίνες των πλουσίων έδιναν σπουδαίες μαρτυρίες για την ανθρώπινη εφευρετικότητα στο πεδίο της μαγειρικής. Ήταν όμως ακόμα *εντατική* η *εργασία* για το μαγείρεμα και το καθάρισμα. Από την άλλη πλευρά, η εργασία έξω από το σπίτι ήταν τόσο σκληρή, που για την πλειοψηφία των κατώτερων στρωμάτων, ειδικά για τους αγρότες, το μαγείρεμα και το καθάρισμα, βαστούσε ελάχιστο χρόνο μέσα στη μέρα.[iii] Η τιθάσευση της ηλεκτρικής και αέριας ενέργειας έμελλε να έχει σημασία μόνο για την κουζίνα του 20ου αιώνα. Από τον Β΄ παγκόσμιο οι εμπορικές εταιρείες κατέκλυσαν την αγορά με πληροφορίες για μηχανές εξοικονόμησης εργασίας.

Ο μοντερνισμός και το design της κουζίνας οφείλουν πολλά στις αμερικάνικες θεωρίες της επιστημονικής διαχείρισης της εργασίας. Για παράδειγμα, η αμερικανίδα Mrs Frederick έγραφε στα 1912 το βιβλίο *Household Engineering: Scientific Management in the Home.* Μια άλλη αμερικανίδα, η Lillian Gilbreth, έγραφε το 1930 για την κουζίνα ως εργασιακό χώρο, απαντώντας σε μια έρευνα της Brooklyn Gas Company. Η Gilbreth επεσήμαινε ποια κατασκευαστικά μειονεκτήματα εμφανίζονταν στον τρόπο χρήσης των συσκευών για τις καθημερινές δουλειές της κουζίνας.

---

[i] June Freeman, *The Making of Modern Kitchen, A Cultural History,* Oxford, Berg, 2004.
[ii] *Capitalism: An Ethnographic Approach,* Berg Publishers, 1997.
http://www.ucl.ac.uk/research/publications/scripts/query/?group=year&users[]=ucsaddm
[iii] June Freeman, *The Making of Modern Kitchen, A Cultural History,* Oxford, Berg, 2004, σ. 25.

Στην αύξηση της εμπορικής κίνησης των ειδών της κουζίνας συντέλεσε και η άνοδος της ιδιοκατοίκησης: στην Αγγλία από 10% το 1914, ανήλθε σε 32% το 1938, σε 49% το 1969, και σε 63% το 1996. Η γέννηση της αγγλικής κουζίνας τοποθετείται ουσιαστικά στο β΄ μισό του 20ου αιώνα. Η Αγγλία ανέκαμψε αργότερα από τις ΗΠΑ από τις συνέπειες του πολέμου. Έτσι, οι εντοιχισμένες κουζίνες εμφανίστηκαν μόνο τη δεκαετία του 1960.

Η χρήση του σαπουνιού και το βράσιμο του νερού είχαν άρχισαν να διαδίδονται από το 1800 και μετά, εξέλιξη που ανέβασε τις απαιτήσεις, κάνοντας πιο εντατικό το πλύσιμο στο χέρι. Όπως παρατηρεί η Strasser το πλύσιμο στο χέρι καθιστούσε δυνατή την επικοινωνία μεταξύ των γυναικών στους εξωτερικούς χώρους του σπιτιού και την εξοχή. Από τότε όμως που εγκαταστάθηκε το αυτόματο πλυντήριο και στεγνωτήριο οι γυναίκες απομονώθηκαν μέσα στα σπίτια τους.[i] Η τεχνολογία ιδιωτικοποίησε τη γυναικεία εργασία, απομονώνοντας τη μία από την άλλη και από την κοινωνία.

Πριν συνδεθεί το αυτόματο πλυντήριο με το ηλεκτρικό δίκτυο, υπήρχαν πολλά κοινόχρηστα πλυντήρια, όπως τα πλυντήρια αγροτικών συνεργατικών που χρησιμοποιούσαν τους κινητήρες που διατηρούσαν για την παραγωγή, για να κάνουν και μια γρήγορη πλύση των ρούχων όλων των μελών της συνεργατικής.[ii] Πλύστρες, πλύσιμο στο χέρι, ηλεκτρικά οικιακά πλυντήρια, και μαγαζιά με πλυντήρια για το κοινό συνυπήρχαν.

Από το 1800 άρχισαν μερικά σπίτια να έχουν εσωτερική ύδρευση. Γύρω στα 1865, όταν είχε ήδη εφευρεθεί το αυτόματο πλυντήριο ρούχων, ανακαλύφθηκε επίσης και η βασική μορφή του πλυντηρίου πιάτων. Το 1930 εμφανίστηκαν τα ηλεκτρικά πλυντήρια πιάτων. Δέκα χρόνια μετά μια έρευνα έδειχνε ότι μόνο το 1% των γυναικών είχαν πλυντήριο πιάτων.

[i] Susan Strasser, *Never Done,* Random House, New York, 1982.
[ii] Victoria Leto, "'Washing, seems it's all we do': Washing technology and women's communication", in: Cheris Kramarae (ed.), *Technology and Women's Voices: Keeping in Touch,* Routledge & Kegan Paul, London – New York, 1988, σ. 167.

11.2.3. Δημόσια περιουσία και φυσικές πηγές

Μέχρι το 1820 οι Αιγύπτιοι «άρδευαν» τα χωράφια τους με τις φυσικές πλημμύρες του Νείλου, που άφηναν για λίγους μήνες μια πλούσια ιλύ. Όταν όμως ξεκίνησε η καλλιέργεια του βαμβακιού, γύρω στα 1820, άρχισαν οι κατασκευές φραγμάτων, διωρύγων και αναχωματώσεων. Το 1861 κατασκευάστηκε το φράγμα του Νείλου, και το 1902 το φράγμα του Ασουάν.

Το 1925 στον Κυανό Νείλο, στο Σουδάν, κατασκευάστηκε το φράγμα Σενάρ, και το 1937 κατασκευάστηκε το φράγμα Γκεμπέλ Αουλία στο Λευκό Νείλο. Η άρδευση και η υδροηλεκτρική παραγωγή προωθήθηκε ακόμη περισσότερο, με μια σειρά από νέα φράγματα.[i]

Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις αναπτύσσουν μοντέλα θεωρίας των παιγνίων για μια δυνητική *Αγορά Νερού* μεταξύ των χωρών της Δυτικής Μέσης Ανατολής: Αίγυπτος, Ισραήλ, Δυτική Όχθη, και Λωρίδα της Γάζας. «Ένα δυνητικό "εμπόριο" μεταξύ των χωρών μπορεί να καταλήξει σε αμοιβαία οφέλη».

«Η χώρα 2 μπορεί να πουλά αποδοτικές τεχνολογίες χρήσης του νερού στην χώρα 1, η οποία μπορεί να αποταμιεύει νερό χωρίς υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου. Το νερό που αποταμιεύτηκε μπορεί να πουλιέται στην χώρα 2 … ».[ii] Η χώρα που έχει *πολύ και φθηνό νερό*, αλλά αναποτελεσματική τεχνολογία χρήσης του νερού, μπορεί να συνεργαστεί με τη χώρα που έχει μεγάλη ανάγκη νερού, και σχετικά *αποδοτική τεχνολογία* χρήσης νερού.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ξεκίνησαν οι κυβερνήσεις να περιβάλλουν με ειδικό καθεστώς εθνικά πάρκα και φυσικές πηγές. Μια φημισμένη περιοχή θερμών πηγών και γκέιζερ στο βορειοδυτικό Γουαϊόμινγκ αποτέλεσε το εθνικό πάρκο Yellowstone στα 1872. Για τη δημιουργία του χρησιμοποιήθηκε ο στρατός, που εκδίωξε τις ιθαγενείς φυλές των Crow, Shoshone, Bannock, και Sheepeater

[i] John Grindred, «Η άρδευσις των καλλιεργησίμων γαιών της Αιγύπτου και τα προσεχή υδροηλεκτρικά σχέδια», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Τεύχος 309, Μάρτιος 1950, σσ. 157-58

[ii] Ariel Dinar (World Bank), Aaron Wolf (University of Alabama, Tuscaloosa), "International Markets for Water and the Potential for Regional Cooperation: Economic and Political Perspectives in the Western Middle East," σσ. 43-47

από την περιοχή.[i] Όταν πάλι παραδοσιακές κοινωνικές μορφές καταρρέουν ή εξαφανίζονται, είναι συχνό φαινόμενο να υποβαθμίζονται οι φυσικές πηγές. Η αποτυχία τοπικών θεσμών της Ινδίας να διαχειριστούν τις δημόσιες φυσικές πηγές προκάλεσε υπερεκμετάλλευση, πλημμελή συντήρηση, και φυσική υποβάθμιση του φυσικού πλούτου της χώρας στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα.

Οι φτωχοί χωρικοί σε πολλές περιοχές της Ινδίας προμηθεύονται καύσιμα, ζωοτροφές και τροφή από δημόσιες φυσικές πηγές. Ωστόσο, από τη δεκαετία του 1950 και έπειτα, σε πολλά από αυτά τα χωριά ο πληθυσμός τριπλασιάστηκε, και η περιοχή της δημόσιας περιουσίας μειώθηκε σε ποσοστό 30-50%. Η αιτία είναι ότι ελάχιστα χωριά επιβάλλουν έλεγχο και συντήρηση των φυσικών πηγών στους κατοίκους τους.[ii]

Το υφάλμυρο νερό έχει καταστήσει αδύνατη την άρδευση στην παραλιακή περιοχή του Gujarat, ωστόσο, σε γειτονικές περιοχές οι κάτοικοι συνεχίζουν απτόητοι την άντληση, χωρίς καμιά φειδώ. Η καταστροφή θα σταματήσει μόνο αν πάψει η ιδιωτική πρωτοβουλία. Στην περιοχή Tamil Nadu η ιδιωτική άντληση νερού ευνοείται από την πολιτική που ακολουθεί η πολιτεία και από τη φθηνή, ή δωρεάν, χρήση ηλεκτρικού ρεύματος, και υπονομεύει τα συλλογικά συστήματα διαχείρισης. «Οι αγρότες έχουν επιλέξει να μην συμμετέχουν στους τοπικούς οργανισμούς και έτσι χρησιμοποιούν υπερβολικά τα κοινά αγαθά», η στάθμη του νερού πέφτει και οι δεξαμενές αδειάζουν.

Γι' αυτό, έμφαση πρέπει να δοθεί στις πρακτικές συνθήκες που είναι απαραίτητες για να πετύχουμε μια πιο βιώσιμη και αυτοδύναμη γεωργία: Η γεωργία μπορεί να είναι αειφόρα και βιώσιμη όταν αναπτύσσονται και χρησιμοποιούνται τεχνολογίες συντήρησης φυσικών πηγών και πόρων, από τοπικούς θεσμούς και ομάδες, που υποστηρίζονται από εξωτερικούς ερευνητικούς, συντονιστικούς και αναπτυξιακούς θεσμούς που δρουν ενισχυτικά στις ίδιες κατευθύνσεις. [iii]

[i] Morrison J., *Protected areas and aboriginal interests in Canada,* WWF Canada Discussion paper; Jules N. Pretty, *Regenerating Agriculture, Policies and Practice for Sustainability and Self-Reliance,* σ. 34
[ii] Jules N. Pretty, *Regenerating Agriculture, Policies and Practice for Sustainability and Self-Reliance,* σ. 137
[iii] ο.π., σσ. 21, 139

11.2.4. Επιδοτήσεις

Ένας από τους καθιερωμένους τρόπους αντιμετώπισης των αναγκών για εκτεταμένη αγροτική παραγωγή είναι και η μείωση του κόστους εισροών, με την επιβολή εκπτώσεων που ενθαρρύνουν την ευρύτερη χρήση εντομοκτόνων, λιπασμάτων, νερού, ηλεκτρισμού και πιστώσεων. Τέτοια μέτρα χρησιμοποιήθηκαν σε όλο το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα για να ενθαρρύνουν την εφαρμογή καινοτόμων μεθόδων στη γεωργία.[i]

Φυσικά, είτε πρόκειται για μείωση του κόστους εισροών, είτε για ανοιχτές επιδοτήσεις, δασμούς, και εγγυημένες τιμές, είτε για παροχές βιοτικού επιπέδου, ή, τέλος, για φοροαπαλλαγές, όλες οι κυβερνήσεις προβαίνουν σήμερα σε ανάλογες προστατευτικές πολιτικές, παρά τις διεθνείς συμφωνίες για τον ΠΟΕ κ.λπ. Υπολογίζεται ότι το 1992-93 η Αυστραλία επιδοτούσε την αξία της αγροτικής της παραγωγής σε ποσοστό 12%, οι ΗΠΑ την επιδοτούσαν σε ποσοστό 28%, ο Καναδάς σε ποσοστό 44%, η Ευρωπαϊκή Ένωση 47%, οι χώρες του ΟΟΣΑ 44%, η Σουηδία 57%, η Ιαπωνία 71%, ενώ η Νέα Ζηλανδία 3%.[ii]

Οι χώρες του νότου, αντίθετα με τις χώρες του ΟΟΣΑ, προστάτευσαν τη βιομηχανία, και παραμέλησαν τη γεωργία, με συνέπεια να έχουν κάθε χρόνο απώλεια της τάξης του 46% του αγροτικού ΑΕΠ, την περίοδο 1960-84. Την ίδια περίπου εποχή, χώρες όπως η Κίνα, η Κολομβία, το Εκουαδόρ, η Αίγυπτος, η Γκάνα, η Ονδούρα, η Ινδονησία, και η Σενεγάλη επιδοτούσαν γερά τα εντομοκτόνα.[iii] Άλλες χώρες επιδοτούσαν πιο πολύ τα λιπάσματα: το 75% του αγροτικού προϋπολογισμού του Πακιστάν αφορούσε το 1980-81 επιδοτήσεις των λιπασμάτων. Όσες χώρες, τέλος, επιδοτούσαν το νερό και την ηλεκτρική ενέργεια, ενθάρρυναν την επέκταση της αρδευόμενης γεωργίας, την υπερβολική χρήση και τη σπατάλη, που σε ορισμένες περιοχές συνείσφερε στην μείωση της στάθμης των υπόγειων και επίγειων υδάτων και επιτάχυνε τη συσσώρευση αλάτων στο έδαφος.

[i] Jules N. Pretty, *Regenerating Agriculture, Policies and Practice for Sustainability and Self-Reliance,* σ. 239
[ii] ο.π., σ. 241
[iii] ο.π., σ. 242-43

11.2.5. «Το στοίχημα της αγροτικής εκβιομηχάνισης»

Η σύγχρονη κοινωνική θεωρία αντιμετωπίζει την αγροτική ζωή μέσα από τη διαλεκτική σχέση που έχει με την αστική. Γι' αυτό η οργάνωση του αγροτικού χώρου θεωρείται ως περιφερειακή, ανάλογα με τη διασπορά της κατοικίας και της συλλογικής ζωής. Υπάρχουν τρία δυνατά σενάρια περιφερειακής ανάπτυξης:[i]

- Οι θεωρούμενες «κεντρικές» περιοχές, συχνά με μητροπολιτική κυριαρχία, έχουν τη δυνατότητα να προσαρμόζουν το δικό τους παραγωγικό ιστό στις καινούριες συνθήκες παραγωγής και χρήσης της τεχνολογίας. Αυτές οι περιοχές έντονα αυτοπροβάλλονται ως κέντρα της παραγωγής υψηλής τεχνολογίας.

- Περιοχές που ήταν παραδοσιακά «κερδισμένες» από μια γενναία εκβιομηχάνιση, τείνουν να χάνουν την παλαιότερη αξιοζήλευτη θέση τους στον εθνικό κορμό. Το μέλλον τους στηρίζεται στην ικανότητά τους να προσαρμόζονται σ' αυτές τις νέες τεχνολογίες και στη διάθεσή τους να υπερνικήσουν την άκαμπτη κληρονομιά του βιομηχανικού τους παρελθόντος.

- Δίπλα σ' αυτές τις περιοχές υπάρχει μια σειρά περιοχών όπου κυριαρχεί ο αγροτικός τομέας που δεν μπορούν να αποσείσουν την υπανάπτυξη.

Η αγροτική εκβιομηχάνιση είναι ένα καινούριο σενάριο περιφερειακής ανάπτυξης, που μπορεί να εφαρμοστεί εκεί όπου δεν υπάρχει μητροπολιτικός ιστός και βιομηχανική παράδοση. Τέτοιες περιοχές μπορεί να είναι το Μισούρι στις ΗΠΑ, η Τοσκάνη στην Ιταλία, η Αραγονία και η Βαλένθια στην Ισπανία, η Βρετάνη στη Γαλλία, κ.λπ.

> *Σε ορισμένες χώρες, όπως η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Ελλάδα, η αγροτική εκβιομηχάνιση είναι η μόνη εναλλακτική πρόταση ανάπτυξης των στρεβλά αναπτυγμένων περιοχών, που αντιμετωπίζουν τις προσταγές της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής.*[ii]

[i] Michel Quévit, *Le pari de l'industrialisation rurale,* σσ. 15-16
[ii] ο.π., σ. 17

Οι αγροτικές περιοχές αποτελούν περίπου το 85% της έκτασης της Ευρώπης, και φιλοξενούν το 54% του πληθυσμού. Οι οικονομικές τους δραστηριότητες αρχίζουν να διαφοροποιούνται στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα, η απασχόληση στη γεωργία μειώνεται (από 25% του συνόλου της Ε.Ε. το 1950, έπεσε στο 8% το 1980), και ταυτόχρονα αναστρέφεται το μεταναστευτικό κύμα, πληθαίνουν τα αιτήματα για βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, και ανέρχεται το μορφωτικό επίπεδο του νεανικού πληθυσμού.[i]

Η αγροτική εκβιομηχάνιση ήταν ένα από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά της οικονομικής ανάπτυξης στη δεκαετία του 1970. Ενώ την περίοδο 1950-70 η αύξηση της απασχόλησης ήταν μεγαλύτερη στα μητροπολιτικά κέντρα, αντίθετα, την περίοδο 1970-80 η πορεία αντιστράφηκε, και η απασχόληση αυξήθηκε ταχύτερα στην περιφέρεια.

Μια μελέτη της Ε.Ε., του Υπουργείου Βιομηχανίας της Μεγάλης Βρετανίας και του Κέιμπριτζ, διαπίστωσε ότι μεταξύ 1973-79 στις περιφερειακές περιοχές της Κοινότητας η αύξηση της απασχόλησης ήταν 16 φορές μεγαλύτερη (+5,8%), σε σύγκριση με τις κεντρικές περιοχές (+0,4%).[ii] Από τους πιο ενισχυμένους ήταν ο τομέας των υπηρεσιών, στον οποίον, τη δεκαετία του 1970, η απασχόληση αυξανόταν κατά 13,4%, και μάλιστα στις περιφερειακές περιοχές κατά 19,5%.

Η δομή της απασχόλησης, που αποτελεί ταυτόχρονα ένδειξη του βαθμού εκβιομηχάνισης, κάνει πιο έκδηλες τις διαφορές στο επίπεδο της ανάπτυξης: τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα οι αυτοαπασχολούμενοι αποτελούσαν το 9% των απασχολούμενων στη Μεγάλη Βρετανία, το 28% στην Ιταλία, και το 50% στην Ελλάδα.[iii] Στις αγροτικές περιοχές της Ε.Ε. οι αυτοαπασχολούμενοι είναι περισσότεροι, ξεπερνώντας το 25% των απασχολούμενων, τη στιγμή που στις αστικές περιοχές είναι λιγότεροι από 10%.

[i] Michel Quévit, *Le pari de l'industrialisation rurale,* σ. 22
[ii] ο.π., σ. 24
[iii] ο.π., σ. 34

11.2.6. Αποταμίευση και εισοδήματα από τη γεωργία στην Κίνα

«Η αποταμίευση, ή η συσσώρευση πλούτου, έχει βρεθεί στον πυρήνα της οικονομικής ανάπτυξης για δύο λόγους. Πρώτον, θεωρείται ως μια από τις πρωταρχικές πηγές της οικονομικής ανάπτυξης· δεύτερον, σχετίζεται άμεσα με την ευημερία του λαού – τον κύριο στόχο της ανάπτυξης».[i]

Αν και ο βαθμός οικιακής αποταμίευσης στην Κίνα ήταν, στη δεκαετία του 1980, ένας από τους υψηλότερους μεταξύ των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, ελάχιστα γνωρίζαμε ακόμα για τα εισοδήματα και τις οικονομίες των κινέζικων νοικοκυριών. Το μέσο ετήσιο κατά κεφαλή εισόδημα στην Κίνα ήταν περίπου $350. Το 1985, οι φτωχοί, δηλαδή όσοι είχαν κατά κεφαλή εισόδημα μικρότερο από 200 yuan ήταν 102 εκατομμύρια, και αποτελούσαν το 12,2% του αγροτικού πληθυσμού.

Αυτοί οι άνθρωποι θα λέγαμε ότι ζούσαν στο κατώφλι της επιβίωσης, και δεν μπορούσαν να αποταμιεύσουν τίποτα.[ii] Ωστόσο, το μέσο εισόδημα των κινέζων αγροτών από 134 yuan το 1978, είχε αυξηθεί σε 434 yuan το 1986. Αντίστοιχα, το μέσο εισόδημα των αστικών νοικοκυριών από 458 yuan το 1981, είχε αυξηθεί σε 910 yuan το 1986, αν και ο πληθωρισμός μείωσε το πραγματικό εισόδημα μετά το 1984. Στην Κίνα υπάρχει θετική σχέση ανάμεσα στο μόνιμο εισόδημα και τη μόρφωση του αρχηγού της οικογένειας. Επίσης, το εισόδημα σχετίζεται και με τις μεταρρυθμίσεις της αγοράς.

Στις αγροτικές περιοχές το εισόδημα συνδέεται ισχυρά με την προσβασιμότητα στις πληροφορίες και στην αγορά, και με την απόσταση των επαρχιακών πόλεων. Αυτό το αποτέλεσμα φανερώνει τη μεγάλη σημασία της εκπαίδευσης, των συνεχών μεταρρυθμίσεων, και της ανάπτυξης θεσμικών και φυσικών υποδομών.[iii]

[i] Yan Wang, World Bank and Eastern Kentucky University, "Permanent Income and Wealth Accumulation: A Cross-Sectional Study of Chinese Urban and Rural Household," in: *Economic Development and Cultural Change,* Volume 43, σ. 523
[ii] ο.π., σ. 525
[iii] ο.π., σσ. 523, 525

11.2.7. Συνεργατική διαχείριση υδροκρίτη στην Αϊτή

Μια σειρά θεωρητικές προσπάθειες δίνουν έμφαση στη δυνατότητα συνεργατικής συμπεριφοράς στα συστήματα πηγών φυσικού πλούτου. Πάντως, η συστηματική εμπειρική έρευνα των παραγόντων που προκαλούν πετυχημένη συλλογική δράση είναι σχετικά πρόσφατη.

Στην αγροτική Αϊτή, σε μια από τις φτωχότερες χώρες του Δυτικού Ημισφαιρίου, και από τις περισσότερο υποβαθμισμένες περιβαλλοντικά, όπου η αποψίλωση των δασών (deforestation) και η διάβρωση του εδάφους άρχισαν από την αποικιακή περίοδο, όταν τα δάση καταστράφηκαν για την καλλιέργεια καφέ και ζαχαροκάλαμου, στη σύγχρονη εποχή, παρά τους νόμους, τους φόρους, τους περιορισμούς, τα πρόστιμα και τους ελέγχους, τα δάση και το περιβάλλον υποβαθμίζονται επικίνδυνα.[i]

Από το 1950 γίνονταν προσπάθειες αναδάσωσης και συντήρησης του εδάφους, και διαχείρισης του υδροκρίτη. Μια νέα προσέγγιση αναφορικά με τη διαχείριση του υδροκρίτη ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του 1980, στηριγμένη σε ατομικά κίνητρα και αγροτικά πακέτα, αφομοιώνοντας και βελτιώνοντας ιθαγενικές αντιδιαβρωτικές τεχνικές, καθώς και αγροτικές και δασοκομικές πρακτικές.

Υδροκρίτη ονομάζουμε μια περιοχή που αποστραγγίζεται μέσα από ένα μοναδικό ρεύμα νερού. Το θεμελιώδες πρόβλημα διαχείρισης του υδροκρίτη είναι ότι το νερό ρέει προς τα κάτω, ανεξάρτητα από πολιτικά σύνορα. Οι υδροκρίτες είναι φυσικά προσδιορισμένα υποσύνολα της αγροτικής κοινωνίας. Η διαχείριση του υδροκρίτη είναι ένα ζήτημα κοινωνικών σχέσεων και συντονισμού μεταξύ ατόμων που έχουν κοινά συμφέροντα πάνω στον υδροκρίτη.

Εφόσον η παραγωγικότητά τους είναι αποτέλεσμα της δράσης του άνω ρου του υδάτινου ρεύματος, οι κτηματίες των περιοχών του κάτω ρου επιδιώκουν να επηρεάζουν τη συμπεριφορά των κτηματιών του άνω ρου. Αν οι κτηματίες

[i] T. Anderson White and C. Ford Runge, "Common Property and Collective Action: Lesson from Cooperative Watershed in Haiti," in: *Economic Development and Cultural Change,* Vol. 43, σσ. 1-2

συντονίσουν τη χρήση της γης μέσα από καλά καθορισμένα δικαιώματα και καθήκοντα, τότε θα μπορούν να θεωρούν τον υδροκρίτη ως κοινή περιουσία, μέσα στην οποία τα άτομα δραστηριοποιούνται για να βελτιστοποιήσουν την παραγωγικότητα της γης.

Οι ερευνητές εξετάζουν το ερώτημα: «Κάτω από ποιες συνθήκες υποστηρίζεται καλύτερα η εθελοντική συλλογική δράση για τη διαχείριση του υδροκρίτη;»

Το πρόβλημα αφορά τόσο την ατομική ευθύνη του κάθε κατοίκου ενός υδροκρίτη, όσο και τη συλλογική ευθύνη που αναφέρεται στην πρόνοια για τα «δημόσια αγαθά». Το «δημόσιο αγαθό» στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ο υδροκρίτης. Προβλήματα του είδους αυτού έχουν περιγραφεί παραδοσιακά ως «τραγωδίες των κοινοτήτων», όπου υπερβολικά πολλοί άνθρωποι έχουν ατομικιστική συμπεριφορά, και νοιάζονται μόνο για το δικό τους όφελος, καταστρέφοντας το κοινό τους περιβάλλον.[i]

> *Η πρώτη μεγάλη αναφορά του Γραφείου για τη Διεθνή Ανάπτυξη, των ΗΠΑ, για τους ανθρώπινους πόρους στην Αϊτή, γραμμένη το 1962, κατέληγε στο συμπέρασμα ότι ο αγρότης "εκτός από όταν απειλείται σοβαρά, είναι ανίκανος να δράσει συλλογικά για να υπερασπίσει τα συμφέροντά του".*
>
> *Ωστόσο, οι ανθρωπολόγοι έχουν από καιρό αναγνωρίσει ότι οι ιθαγενικοί συνεργατικοί θεσμοί είναι πολύ διαδεδομένοι στην αγροτική Αϊτή, και έχουν υποστηρίξει ότι πρέπει να ολοκληρωθούν και να πάρουν τη μορφή αναπτυξιακών στρατηγικών.*

Τα θεωρητικά συστατικά του προβλήματος είναι τα εξής:

- Το κόστος της διαχείρισης υδροκρίτη είναι μη διαχωρίσιμο. Αν ένας αγρότης προσπαθεί να μεγιστοποιήσει τα οφέλη από έναν υδροκρίτη, στον οποίο οι πράξεις άλλων χρηστών του υδροκρίτη παρουσιάζουν ενδιαφέρον (π.χ. οι πράξεις των χρηστών στον άνω ρου), τότε, μόνο με την εγκαθίδρυση κάποιου βαθμού ασφάλειας αναφορικά με αυτές τις πράξεις, θα μπορέσουμε προσδιορίσουμε καλά τι είναι «ορθολογική

[i] T. Anderson White and C. Ford Runge, "Common Property and Collective Action: Lesson from Cooperative Watershed in Haiti," in: *Economic Development and Cultural Change,* Vol. 43, σ. 5

επιλογή».

- Ο ρόλος των προσδοκιών και των εξαρτημένων επιλογών είναι κρίσιμος. Εφόσον το κόστος είναι μη διαχωρίσιμο, τότε οι προσδοκίες για τη συμπεριφορά των άλλων αγροτών θα έχουν εξαιρετική σημασία: γιατί, αν ο αγρότης Α δεν ξέρει πόσο εργάσιμο χρόνο και πόση προσπάθεια συντήρησης πρέπει να περιμένει από τον αγρότη Β, δεν μπορεί να προσδιορίσει ούτε το δικό του βέλτιστο εργάσιμο χρόνο, ούτε τη δική του βέλτιστη προσπάθεια. «Από τη στιγμή που οι κανόνες και οι θεσμοί διαχείρισης του υδροκρίτη βοηθούν να προσδιορίσουμε αυτές τις προσδοκίες, η προθυμία συνεργασίας κτίζεται πάνω σε αυτές τις θεσμικές δομές».

Αν δεν ενδιέφεραν οι προσδοκίες, θα υπήρχε μια κυρίαρχη στρατηγική για τον κάθε αγρότη, όπως στην διαχωρίσιμη περίπτωση. «Αν η στρατηγική αυτή δεν ήταν αποτελεσματική εξαιτίας της μη συμμετοχής στη διαχείριση του υδροκρίτη, η κατάσταση θα αναγόταν σε ένα παιχνίδι Διλήμματος του Φυλακισμένου», και το αποτέλεσμα θα ήταν πάντοτε ζημιογόνο για όλους ανεξαιρέτως.

Και θα ήταν τόσο πιο επιζήμια αυτή η δραστηριότητα, όσο πιο ανεπαρκής εργασία παρεχόταν και όσο πιο μεγάλη προσπάθεια καταβαλλόταν για την πραγματοποίηση κερδών από τη διαχείριση του υδροκρίτη. Άλλοι βασικοί παράγοντες για την επίλυση του προβλήματος είναι:

- Οι συλλογικές συνέπειες της ατομικής συμπεριφοράς. Συχνά υπάρχει μια ζώνη ανοχής του ατομικισμού.
- Η αναδιανεμητική λειτουργία του επωμισμού κοινής ευθύνης.
- Η ικανότητα των θεσμών και των κανόνων για ένα υδροκρίτη να εξασφαλίζουν την επιβίωση.

11.3. Παγκοσμιοποίηση και γεωργία

Η διεθνοποίηση της οικονομίας, ο πολλαπλασιασμός των παγκόσμιων εξαγωγών εμπορίου και υπηρεσιών, και η μεγέθυνση των άμεσων ξένων επενδύσεων, που πενταπλασιάστηκαν μεταξύ 1984-90, συνεχίζουν να επιφέρουν τεράστιες αλλαγές στην αγροτική οικονομία. Οι πολυεθνικές εταιρείες συμμετέχουν ενεργά σε αυτή την κίνηση, κυρίως με την αγρο-διατροφική βιομηχανία.

Μια ανάλυση στηριγμένη στη βάση δεδομένων Agrodata, που εστίασε στις 100 κορυφαίες πολυεθνικές αγροτικών τροφίμων, με μέσο όρο 14 χώρες εγκατάστασης, επιβεβαίωνε ότι πρόκειται για την πρώτη πολυεθνική βιομηχανία σε παγκόσμιο επίπεδο.[i]

Η πρόοδος στη μηχανοποίηση της αγροτικής εργασίας έχει σαν συνέπεια τη δραματική μείωση της απασχόλησης στη γεωργία. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 καλλιεργούνταν στην Ινδία 306 εκατομμύρια εκτάρια γης, ενώ στις ΗΠΑ καλλιεργούνταν 360 εκατομμύρια εκταρίων. Στην Ινδία απασχολούνταν 73 εκατομμύρια γεωργικών εργατών κάθε είδους, σε αντίθεση προς τις ΗΠΑ, όπου απασχολούνταν μόνο 8 εκατομμύρια αγρότες.

Παρά την εντατικότερη εργασία των Ινδών, η κατά εκτάριο γεωργική απόδοση στην Ινδία ήταν πολύ κατώτερη των ΗΠΑ. Για παράδειγμα, η απόδοση του σιταριού ήταν μικρότερη από 300 κιλά, ενώ στις ΗΠΑ ξεπερνούσε τα 500, ενώ η απόδοση του βαμβακιού ήταν 33 κιλά στην Ινδία, έναντι 155 στις Ηνωμένες Πολιτείες.[ii] Η διαφορά αυτή δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο από τις φυσικές διαφορές της γονιμότητας του εδάφους.

Η χρησιμοποίηση του εξοπλισμού είναι εκείνη που καθιστούσε τον γεωργικό εργάτη των ΗΠΑ ικανό να παράγει τόσο περισσότερο από τον αγρότη της νότιας και νοτιοανατολικής Ασίας. Πράγματι, στις ΗΠΑ υπήρχαν 2.400.000 τρακτέρ, ενώ στην Ινδία υπήρχαν μόνο 10.000.

[i] Jean-Luis Rastoin, Selma Oncuoglou, "Les multinationales et le système alimentaire mondial: tendances stratégiques". In: Louis Malassis, Martin Padilla, Gérard Ghersi, Louis-Gilles Lalonde, et alii, *Économie Agroalimentaire, Concepts et methods*

[ii] Πέτρος Τ. Κουβέλης, «Αι δυνατότητες εκβιομηχανίσεως της Ελλάδος», στο: Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος,* σ. 457

Οι Ηνωμένες Πολιτείες χρησιμοποιούσαν μάλιστα για την καλλιέργεια εδάφους, μεγαλύτερου μόνο κατά 1/6, πάνω από 13 εκατομμύρια τόννους λιπασμάτων ετησίως, έναντι 200.000 τόννων περίπου στην Ινδία.[i]

Συνήθως οι κυβερνήσεις επιλέγουν την επιλεκτική μηχανοποίηση, δηλαδή τον «περιορισμό της μηχανοποίησης στο βαθμό που συνεισφέρει στην αύξηση της απασχόλησης ή στο βαθμό που είναι απαραίτητη για το ξεπέρασμα των δυσχερειών της παραγωγής». Για να κρίνουμε κατά πόσο είναι θεμιτή αυτή η επιλεκτική μηχανοποίηση πρέπει αρχικά να διερευνήσουμε τη σχέση που μπορεί να υπάρχει ανάμεσα σε βραχυπρόθεσμα κέρδη και μακροπρόθεσμες απώλειες, και αντίστροφα.

Το μακροπρόθεσμο κοινωνικό συμφέρον απαιτεί αντικατάσταση του κεφαλαίου με εργασία, για να αυξηθεί η παραγωγικότητα της αγροτικής εργασίας και να μεγεθυνθούν τα αγροτικά εισοδήματα. Το βραχυπρόθεσμο συμφέρον καθιστά απαραίτητη τη διατήρηση των θέσεων εργασίας και την προστασία του βιοτικού επιπέδου των πολλών. Η επιλεκτική μηχανοποίηση χρησιμοποιείται για την εξυπηρέτηση των βραχυπρόθεσμων στόχων.[ii]

[i] Πέτρος Τ. Κουβέλης, «Αι δυνατότητες εκβιομηχανίσεως της Ελλάδος», στο: Κυριάκος Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος,* σ. 457

[ii] Subrata Ghatak and Ken Ingersent, *Agriculture and Economic Development,* σ. 166

12. ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ

Τεχνολογία και Κοινωνική Αλλαγή στην Αγροτική Αμερική (Ronald R. Kline)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γύρω στα 1880 ο ηλεκτρισμός στις ΗΠΑ ήταν μια «αστική πολυτέλεια»· μετά τον Α΄ παγκόσμιο έγινε το σύμβολο του ολοένα αυξανόμενου χάσματος που διαχώριζε τη «μοντέρνα» αστική ζωή από την «πρωτόγονη» αγροτική. Παρά την κριτική που αναπτύχθηκε στα 1920 ενάντια στις απάνθρωπες όψεις της εποχής της μηχανής, και με δεδομένη την τεχνολογική ανεργία του 1930, ωστόσο, στο μέγιστο μέρος του 20ου αιώνα *επικράτησε μια θετική ιδεολογία υπέρ της τεχνολογικής προόδου*:

- Το τηλέφωνο,
- το αυτοκίνητο,
- το ραδιόφωνο,
- ο ηλεκτρισμός,

διαδόθηκαν ως τεχνολογίες *αστικοποίησης.*

Στην ύπαιθρο η αγροτική εκβιομηχάνιση περιλάμβανε: εκμηχάνιση της γεωργίας, υβριδικούς σπόρους, διαχείριση (management) του αγροκτήματος, χημικά λιπάσματα, παρασιτοκτόνα, εντομοκτόνα. Νέες τεχνολογίες επικοινωνίας, μεταφορών και νοικοκυριού επιστρατεύτηκαν για τον «εκμοντερνισμό» της αγροτικής ζωής. Η αγροτική ζωή θα μεταβαλλόταν *επαναστατικά,* ο εξηλεκτρισμός θα γκρέμιζε τη σκλαβιά και την άρνηση, σύμφωνα με τις προσδοκίες βιομηχάνων όπως ο Φορντ, φιλελεύθερων πολιτικών και ουτοπικών συγγραφέων. Το ηλεκτρικό ρεύμα θα χειραφετούσε την αγρότισσα.

Στα 1932 ένα κόμικ στο περιοδικό *Survey* (τ. 67) σύγκρινε τη φτώχεια και τη δυστυχία πριν από τον ηλεκτρισμό, με το φόβο και το δέος που προκάλεσαν στην αρχή οι κιλοβατώρες, αλλά και με την επακόλουθη αύξηση της

παραγωγής αυγών και γάλακτος, και την απόλαυση του καφέ και του τοστ, την άντληση του νερού, τον ηλεκτρικό φούρνο, τη θέρμανση και την αληθινή ξεκούραση των ανθρώπων! Κυριαρχούσε φυσικά η πεποίθηση ότι «η τεχνολογία αυτόνομα καθοδηγεί την κοινωνική αλλαγή». Επικρατούσε η ιδεολογία της τεχνολογικής προόδου και της τεχνολογικής αιτιοκρατίας (determinism).

Στα 1920 το 39% των *αγροτικών νοικοκυριών* είχαν τηλέφωνο και το 31% αυτοκίνητα, ενώ μόλις το 34% των *μη αγροτικών νοικοκυριών* είχε τηλέφωνο και μόνο το 25% αυτοκίνητο. Σύμφωνα με την απογραφή του 1930, ενώ το 60% των αγροκτημάτων διέθεταν αυτοκίνητα οχήματα, το 33% διέθεταν τηλέφωνο και το 20% ραδιόφωνο, *μόνο το 13% των αγροκτημάτων είχε ηλεκτρισμό,* σε αντίθεση με το 85% των ηλεκτροδοτούμενων μη-αγροτικών νοικοκυριών.

Στη μελέτη του Ronald Kline το κεντρικό ερώτημα είναι *«αν το τηλέφωνο, το αυτοκίνητο, το ραδιόφωνο και ο ηλεκτρισμός ήταν αυτόνομες κοινωνικές δυνάμεις που επαναστατικοποίησαν την αγροτική ζωή με τρόπους που προέβλεψαν όσοι τις προώθησαν»*. Μέσα από μια κατακερματισμένη διαδικασία η φάρμα αντιστάθηκε και τελικά ενσωμάτωσε το νέο στο παλιό.

Λέξεις-Κλειδιά. Λέξεις-κλειδιά αυτής της διαδικασίας είναι *αστικοποίηση, εκσυγχρονισμός, τεχνολογία, καταναλωτής, παραγωγός* και *αντίσταση.* Οι καλοί δρόμοι, η αλληλογραφία, κάθε νέα άνεση, κάθε μηχανική επινόηση έφερναν όλο και πιο κοντά την πόλη με το χωριό. Η αστικοποίηση και εμπορευματοποίηση της υπαίθρου, η επέκταση της επιθυμίας απόκτησης βιομηχανικών αγαθών, συνοδεύτηκαν και από μια *υπαιθροποίηση της πόλης*, γιατί οι εσωτερικοί μετανάστες δεν απέρριψαν τις ιδέες, τον χαρακτήρα και τον τρόπο ζωής τους μόλις πέρασαν τις πύλες των πόλεων. Οι χωρικοί, επίσης, «αντιστάθηκαν, τροποποίησαν και χρησιμοποίησαν επιλεκτικά αυτές τις τεχνολογίες για να δημιουργήσουν νέες αγροτικές κουλτούρες, νέες μορφές αγροτικού εκσυγχρονισμού». Ο *εκσυγχρονισμός,* σύμφωνα με το συγγραφέα, ήταν μια αναπόφευκτη, μονολιθική διαδικασία, σε αντίθεση με την *αστικοποίηση* που εμφανιζόταν διαμφισβητούμενη και κατακερματισμένη στους διάφορους επιμέρους στόχους όσων προώθησαν τις νέες τεχνολογίες.

Μετά το β΄ παγκόσμιο, *αγροτικοί κοινωνιολόγοι*, *μηχανικοί γεωργίας*, *αγροτικοί οικονομολόγοι* και *επιστήμονες της οικιακής οικονομίας*, εφάρμοσαν γνωστές από τις προπολεμικές ΗΠΑ τεχνικές σε «υποανάπτυκτες» χώρες. Η μελέτη του φαινομένου αυτού χρησιμοποιεί τις έννοιες:

- *εκσυγχρονισμός,* ως εξαρτημένο, αμοιβαίο μόρφωμα τεχνολογίας και κουλτούρας, και

- *τεχνολογία,* κυρίως με το ανθρωπολογικό της νόημα, ως *τεχνήματα, γνώσεις* και δεξιότητες που χαρακτηρίζουν μια κουλτούρα, παρά με τη σημασία που είχε ο όρος τον 19^{ο} αιώνα και μέχρι τα 1930 ως *γνώση γύρω στις τεχνικές πρακτικές*.

Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το γνωστό όρο *δίκτυα* για να μιλήσει για *τον τρόπο οργάνωσης των τεχνολογιών σε συστήματα* και για *τους δεσμούς ανάμεσα σε παράγοντες και τοπικούς θεσμούς*. Κατανάλωση και προώθηση των προϊόντων συμβάλλουν μεταξύ τους, μεσολαβούν ανάμεσα σε καταναλωτές και παραγωγούς τεχνολογίας, και δημιουργούν το φαινόμενο που η Ruth Schwartz Cowan αποκάλεσε «κόμβος (διακλάδωση) κατανάλωσης».

Η μέθοδος μελέτης του Kline προβαίνει με μια *αμφίδρομη κοινωνική κατασκευή*: Οι αγρότες επανερμήνευσαν τα τέσσερα οιονεί *αστικοποιητικά* τεχνήματα και συστήματα (τηλέφωνο, αυτοκίνητο, ραδιόφωνο και ηλεκτρισμό), χρησιμοποιώντας τα με τρόπους διαφορετικούς, συχνά αλλάζοντάς τα. Οι παραγωγοί απάντησαν σε αυτές τις πράξεις, εισάγοντας συχνά τροποποιημένες τεχνολογίες. Το αποτέλεσμα ήταν νέες μορφές τεχνολογίας και αγροτικής ζωής.

Λέξη κλειδί είναι η «αντίσταση», όπως την έκφρασαν οι λουδίτες, οι σκλάβοι, οι βιομηχανικοί εργάτες, αλλά και οι σύγχρονοι αγωνιστές ενάντια στην πυρηνική ενέργεια, τη βιοτεχνολογία και την τεχνολογία των πληροφοριών κατά τον εικοστό αιώνα. Την εποχή της κρίσης του 1870 οι εργάτες γης των μεσοδυτικών ΗΠΑ έσπαγαν τις μηχανές. Πριν από το β΄ παγκόσμιο εμφανίστηκαν αντιστάσεις στην επιστημονική γεωργία και την οικιακή οικονομία. Οι αγρότες των μεσοδυτικών περιοχών προτιμούσαν να μην αγοράζουν μοντέρνες οικιακές συσκευές, και σήμερα ακόμα πολλοί από την

αίρεση των Άμις αρνούνται να αγοράσουν τηλέφωνο ή αυτοκίνητο. Μερικά από τα άλλα μέσα αντίστασης ήταν: εκρηκτικές παγίδες στους δρόμους για να σωθούν τα ζώα από τα αυτοκίνητα, μουσικές εκτελέσεις διά τηλεφώνου, και μποϋκοτάζ στις ηλεκτρικές κουζίνες.

Η κατεύθυνση της μελέτης του Kline απορρίπτει τον τεχνολογικό ντετερμινισμό: Ούτε οι διαμεσολαβητές της τεχνολογίας είναι απλά κανάλια διάχυσης της τεχνολογίας και των πολιτισμικών αξιών, ούτε οι χρήστες είναι παθητικοί καταναλωτές.

Οι αγρότες αντιδρούν στις προσπάθειες εκσυγχρονισμού και αστικοποίησης. Οι διαμεσολαβητές, οι αστικοί καταναλωτές και οι αγρότες είναι ενεργητικοί παράγοντες της τεχνολογικής και κοινωνικής αλλαγής.

Δίκτυα Εκσυγχρονισμού. *Τρία είδη δικτύων* αποτέλεσαν τους κοινωνιοτεχνικούς χώρους παραγωγής νέων μορφών μοντερνικότητας: Φυσικά συστήματα, κυβερνητικές και ιδιωτικές υπηρεσίες, αγροτικές οργανώσεις και κοινότητες. Πριν από τον α΄ παγκόσμιο αγρότες αγόραζαν τηλεφωνικό εξοπλισμό και οργάνωναν τοπικούς συνεταιρισμούς για να κατασκευάσουν κοινοτικά τηλεφωνικά συστήματα. Αγόραζαν αυτοκίνητα για τους δρόμους που οι ίδιοι είχαν κατασκευάσει για τα κάρα τους. Περιοδικά, διαφημιστές και αντιπρόσωποι αυτοκινήτων ήταν οι κύριοι διαμεσολαβητές αυτών των τεχνολογιών.

Κατ' αναλογία προς το *στρατιωτικό – πανεπιστημιακό – βιομηχανικό σύμπλεγμα* του α΄ παγκόσμιου πολέμου, διαμορφώθηκε ένα *κυβερνητικό – πανεπιστημιακό - βιομηχανικό τρίγωνο* και προωθούσε τη βιομηχανοποίηση στον αγροτικό χώρο. Αγροτικές επιχειρήσεις, το *Υπουργείο Γεωργίας των ΗΠΑ*, κολλέγια επιχορηγούμενα από τη γεωργία και σταθμοί αγροτικών πειραμάτων προσπάθησαν να *αστικοποιήσουν την αγροτική ζωή* μόνο μετά τον α΄ παγκόσμιο.

Αντίθετα, οι οργανισμοί των αγροτών διαμεσολάβησαν ήδη από τις αρχές του αιώνα ανάμεσα στον παραγωγό και τον καταναλωτή, ενώ τα επιμορφωτικά αγροτικά ινστιτούτα καταπιάστηκαν με αυτά τα ζητήματα ήδη από τα 1860. Γίνονταν ομιλίες γύρω στην οικιακή οικονομία και το αγροτόσπιτο.

Τα ετήσια picnic που οργάνωνε ο *Συνεταιρισμός της Πενσυλβάνια*, η κύρια οργάνωση των αγροτών, περιλάμβαναν και εκθέσεις *ραπτομηχανών, πλυντηρίων, αυτοκινήτων,* δίπλα στις εκθέσεις *γεωργικών μηχανών* που έγιναν από τα 1873 ως τα 1916. Ο ηλεκτρισμός φώτισε αυτές τις εκθέσεις στα 1880. Γυναίκες επιμελήτριες επέβαλαν στο *Συνεταιρισμό* να εφαρμόσει τις μεθόδους της οικιακής οικονομίας και άσκησαν πίεση στα κολλέγια για να τη διδάξουν. Από το 1914 το *Υπουργείο Γεωργίας* έστελνε μεγάλους αριθμούς επιστημόνων της οικιακής οικονομίας στην ύπαιθρο, με στόχο την αστικοποίηση.

Αν και πριν από τον εμφύλιο οι αγρότισσες αποτελούσαν πρότυπο ακμαίας υγείας, αργότερα διατυπώθηκαν ανησυχίες για τις επιπτώσεις της σκληρότατης και απομονωμένης εργασίας τους. Εκθέσεις των ετών 1877-1884 από αγροτικές περιοχές του Βέρμοντ και του Οχάιο επιβεβαίωναν ότι οι αγρότισσες ήταν ασθενικές, νευρικές, άρρωστες και βαριά φορολογούμενες.

Με το θέμα ασχολήθηκε η *Επιτροπή για τη Ζωή στην Ύπαιθρο* που ίδρυσε ο Θ. Ρούσβελτ στα 1908. Η Επιτροπή εργάστηκε με ερωτηματολόγια, συναντήσεις, ακροάσεις κτλ. Διαπίστωσε ότι το αγροτικό εισόδημα ήταν σχετικά φτωχό, η κατάσταση της αγρότισσας χειρότερη από της κατοίκου της πόλης, και απέδωσε την αύξηση των τιμών των αγροτικών προϊόντων στην αντιπαραγωγική καλλιέργεια της γης.

Η *Επιτροπή* επαίνεσε τις νέες επικοινωνιακές, μεταφορικές και οικιακές τεχνολογίες και έθεσε ως στόχους τους καλούς δρόμους, την παραγωγή υδροηλεκτρικής ενέργειας, την υγιεινή, τα συνεργατικά τηλεφωνικά συστήματα, την ίδρυση μιας ομοσπονδιακής υπηρεσίας οδικής βοήθειας στους αυτοκινητοδρόμους και την μείωση του φόρτου εργασίας της αγρότισσας με μηχανές εξοικονόμησης εργασίας.

Η *Επιτροπή για τη Ζωή στην Ύπαιθρο* οργάνωσε ένα ευρύ δίκτυο από ιδιωτικές και δημόσιες υπηρεσίες αναμόρφωσης της αγροτικής ζωής, Σχηματίσθηκε ένα προοδευτικό κίνημα από επιχειρηματίες, κοινωνικούς εργάτες, εκπαιδευτές, δημοσιογράφους, με ανώτατο επίτευγμα την ίδρυση στα 1919 του *Αμερικάνικου Συνδέσμου για τη Ζωή στην Ύπαιθρο*. Στα 1920 καθιερώθηκε η αγροτική κοινωνιολογία ως ακαδημαϊκό μάθημα στο Κορνέλ, τη Μινεσότα και το Ουισκόνσιν.

Από το 1914 το *Υπουργείο Γεωργίας* στήριξε προγράμματα επέκτασης εκπαιδευτικών πειραμάτων, όπως του Seaman Knapp, στη μάχη ενάντια στο έντομο *ανθονόμο* του βαμβακιού.

Το Υπουργείο Γεωργίας των ΗΠΑ συνεργάστηκε με τα κολλέγια· *ιδιωτικά και δημόσια μονοπώλια* απαιτήθηκαν για τη συνδιαχείριση των ομοσπονδιακών κεφαλαίων· οι πολιτείες επέλεξαν *ποια κολλέγια χρηματοδοτούμενα από αγροτικούς πόρους* θα διαχειρίζονται το κεφάλαιο· *πολιτειακοί διευθυντές που είχαν τοποθετηθεί στα κολλέγια* διόρισαν επαρχιακούς παράγοντες και τους προμήθευσαν με το υλικό του προγράμματος. Οι άνδρες αντιπρόσωποι του προγράμματος πραγματοποίησαν επιδείξεις των αγροτικών τεχνικών *στο χωράφι* και *στο στάβλο,* ενώ οι γυναίκες αντιπρόσωποι οργάνωσαν επιδείξεις οικιακής οικονομίας *στο σπίτι*.

Η εξάπλωση του προγράμματος ήταν μεγάλη, κυρίως εξαιτίας των προσπαθειών για την εξασφάλιση τροφίμων κατά τον α΄ παγκόσμιο. Διαμορφώθηκε ένα ισχυρό δικομματικό *αγροτικό μπλοκ* στο Κογκρέσο και τα *πολιτικά ισχυρά αγροτικά γραφεία* είχαν πάνω από 400.000 μέλη. Από τα 1920 οι οικογένειες των αγροτών (32 εκατομμύρια άνθρωποι που ζούσαν σε 6,5 εκατομμύρια αγροκτήματα) βρέθηκαν μπροστά σ' ένα μεγάλο δίκτυο δημόσιων και ιδιωτικών υπηρεσιών που επικέντρωνε στο στόχο της βιομηχανοποίησης της γεωργίας και της αστικοποίησης της αγροτικής ζωής.

Με την ύφεση της αγροτικής οικονομίας από τα 1920 και με την οικονομική και ευρύτερη κρίση στα 1930, το δίκτυο ενισχύθηκε και οι εργασίες του εντατικοποιήθηκαν. «Η έκταση αυτού του δικτύου της αστικοποίησης φαίνεται πολύ καθαρά στην περίπτωση του αγροτικού εξηλεκτρισμού από ένα διάγραμμα που παρουσιάστηκε σ' ένα εσωτερικό *εμπιστευτικό* βιβλιαράκι που εκδόθηκε από τον Τομέα Αγροτικού Εξηλεκτρισμού της General Electric Company στα 1938».

Η General Electric τοποθετεί τον εαυτό της *στην κορυφή του διαγράμματος*. Έπειτα μεσολαβούν στιβάδες από ενδιάμεσους παράγοντες μεταξύ της General Electric και του καταναλωτή στην φάρμα: Στο δεύτερο επίπεδο του δικτύου υπάρχουν δίκτυα επικοινωνίας, εμπορικές ενώσεις, επαγγελματικές εταιρείες, ένα βιομηχανικό συγκρότημα αγροτικού εξηλεκτρισμού, κυβερνητικές

υπηρεσίες, όπως η *Διεύθυνση Αγροτικού Εξηλεκτρισμού,* το *Υπουργείο Γεωργίας,* κατασκευαστές εξοπλισμού, και ομάδες αγροκτημάτων. Το τρίτο επίπεδο παρουσιάζει εκείνους που διαπραγματεύονταν ευθέως με τους αγρότες: κολλέγια που χρηματοδοτούνταν από τη γη, υπηρεσίες επέκτασης του εκσυγχρονισμού, επαρχιακούς αντιπροσώπους, επιστήμονες της οικιακής οικονομίας, οργανώσεις καθοδήγησης της νεολαίας, ιδιωτικές εταιρείες «κοινής ωφέλειας», συνεργατικές εταιρείες, και πωλητές συσκευών. Τέλος, περνάμε στο κουτί που αναπαριστά τους αγρότες, τις αγρότισσες, τη νεολαία (30 εκατομμύρια το 1938, περίπου το 25% του αμερικάνικου πληθυσμού), στους οποίους προσπαθούσαν να πουλήσουν ηλεκτρισμό *ένας μεγάλος αριθμός από πωλητές*.

Η *Διεύθυνση Αγροτικού Εξηλεκτρισμού* είχε μια ιδεολογία δημόσιας περιουσίας και ασκούσε κριτική στις ιδιωτικές εταιρείες, στις εμπορικές ενώσεις τους, στους βιομήχανους και στη *Συνεργατική Υπηρεσία Επέκτασης* που ευνοούσε τους πλούσιους αγρότες. Αλλά και ιδιωτικές εταιρείες «κοινής ωφέλειας» κατηγορούσαν την *ΔΕΑ* για «σοσιαλιστικές New Deal» τάσεις. Τέλος, η μεγαλύτερη ένωση των αγροτών, ο *Εθνικός Συνεταιρισμός* κατηγορούσε το νεώτερο, προσανατολισμένο στην αγορά *Farm Bureau* ότι εξυπηρετούσε τους μεγάλους εμπορευματικούς αγρότες, και ούτω καθεξής.

Την εποχή εκείνη τα κατά βάση εμπορευματικά δίκτυα που διαμεσολαβούσαν για να έχει ο αγρότης τηλέφωνο, αυτοκίνητο, ραδιόφωνο και ηλεκτρισμό, ήταν ακόμη πολύ μικρά δίκτυα, γι’ αυτό ήταν πιο εύκολη η ένταξή τους στην αγροτική ζωή.

Η πρόσβαση στα αγαθά αυτά έγινε πιο δύσκολη *μόνο μετά τον α΄ παγκόσμιο*, όταν αυτά τα δίκτυα διογκώθηκαν επειδή προσδέθηκαν στα μαζικά κυβερνητικά και εκπαιδευτικά δίκτυα που ιδρύθηκαν τότε.

Η αντίσταση των αγροτών στηρίχτηκε σε *κοινωνικά δίκτυα επικεντρωμένα στην οικογένεια, την εκκλησία, και το σχολείο*, τα οποία δημιούργησαν *δομές αμοιβαιότητας,* μοιράσματος της εργασίας, αυτάρκειας, και συντροφικότητας, ειδικά στις μεσοδυτικές πολιτείες, όπου ήταν πρόσφατο *το στάδιο των πρωτοπόρων της γεωργίας*.

Οι αγρότισσες εργάζονταν συνήθως στο σπίτι, στον κήπο και στο πτηνοτροφείο. Οι αγρότες στο χωράφι, το στάβλο και το μηχανουργείο. Μοιράζονταν ρόλους μόνο στη γαλακτοπαραγωγή. Οι γυναίκες είχαν αποδεχτεί την εκμηχάνιση της «ανδρικής» εργασίας στο χωράφι, αλλά, επειδή δεν είχαν ηλεκτρικές οικιακές συσκευές, έκφραζαν παράπονα.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΑΣΤΙΚΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: (ΞΑΝΑ)ΕΦΕΥΡΙΣΚΟΝΤΑΣ ΤΟ ΤΗΛΕΦΩΝΟ

Όταν οι αγρότες έβαλαν τηλέφωνο, το χάρηκαν πιο πολύ από το αυτοκίνητο. Η εμπειρία του τηλεφώνου καθιέρωσε πρότυπα αντίστασης και αφομοίωσης στη χρήση των νέων καταναλωτικών τεχνολογιών που δημιούργησαν καινούριες μορφές αγροτικού εκσυγχρονισμού στην περίοδο πριν από το New Deal. Εταιρείες και αγρότες, ανεξάρτητα από το σύστημα της εταιρείας Bell, εγκατέστησαν τηλεφωνικό εξοπλισμό, τηλεφωνικούς στύλους και γραμμές. Οι εφημερίδες έγραφαν ότι η ύπαιθρος έγινε *σαν πόλη* από το πλήθος των καλωδίων. Το περιοδικό *New England* παρατηρούσε στα 1905 ότι η αστικοποίηση προχωρούσε γοργά με το τρόλεϋ που συνέδεε τις διάφορες πόλεις, με το ελεύθερο αγροτικό ταχυδρομείο και το τηλέφωνο. Με το τρόλεϋ οι γυναίκες πήγαιναν πιο συχνά στην πόλη και τα παιδιά φοιτούσαν στο γυμνάσιο.

Η τελειοποίηση των μέσων επικοινωνίας, ειδικά του τηλεφώνου, προσδοκούσαν όλοι ότι θα αντέστρεφε την πορεία της αστυφιλίας και της αποδυνάμωσης της υπαίθρου. Ωστόσο, η πτώση του αγροτικού πληθυσμού συνεχίστηκε κι έφτασε στα 25% το 1930, παρά τη διάδοση του τηλεφώνου, του αυτοκινήτου και του τρόλεϋ μεταξύ των πόλεων. Ορισμένοι άρχισαν να υποθέτουν ότι τα νέα μέσα επικοινωνίας ενίσχυαν την αστυφιλία. Όταν η Bell και οι ανεξάρτητες τηλεφωνικές εταιρείες καθυστερούσαν, οι αγρότες συγκροτούσαν συνεργατικές επιχειρήσεις, για όσο ακόμα, στις αρχές του αιώνα, υπήρχε αγροτική ευημερία.

Συνεργατικές και Τηλέφωνο. Μπροστά στην απροθυμία των τηλεφωνικών εταιρειών οι αγρότες αναγκάστηκαν να συμπήξουν συνεργατικές για να εγκαταστήσουν τηλέφωνο στην ύπαιθρο. Η *Bell* επικέντρωνε στην πιο κερδοφόρα αστική αγορά και πωλούσε το τηλέφωνο ως ένα ακριβό εξάρτημα επικοινωνιών για τους επιχειρηματίες των μεγαλουπόλεων. Στα 1895, όλα σχεδόν τα τηλέφωνα ήταν εγκατεστημένα σε επιχειρήσεις. Οι μεγαλουπόλεις συγκέντρωναν περισσότερα από τα μισά τηλέφωνα, οι μεσαίου μεγέθους πόλεις το 1/3 από αυτά, και οι αγροτικές περιοχές ένα ελάχιστο 3%.

Μόλις όμως, το 1893 και το 1894, εξέπνευσαν τα *δικαιώματα εκμετάλλευσης ευρεσιτεχνίας* της Bell, αναδύθηκαν τότε σε όλη την χώρα ανεξάρτητες εταιρείες που ανταγωνίστηκαν το μονοπώλιο της Bell, με λαϊκιστική ρητορεία, χαμηλότερες τιμές, και δικό τους εξοπλισμό. Ξεκινώντας από τις *αγροτικές περιοχές,* και προχωρώντας στις μεγάλες και μεσαίες πόλεις, και σχεδόν σε κάθε πόλη εκτός από τη Νέα Υόρκη και το Σικάγο, οι ανεξάρτητοι έφεραν τους περισσότερους πελάτες στα δίκτυά τους.

Το 1920 τα τηλέφωνα ήταν πιο πολλά στα σπίτια παρά στις επιχειρήσεις, και μάλιστα, περισσότερα στ' αγροκτήματα παρά σε μη-αγροτικά νοικοκυριά. Στις μεσοδυτικές πολιτείες Αϊόβα, Κάνσας, Νεμπράσκα και Ιλλινόις, που είχαν μεγάλη συνεργατική παράδοση, το 70% των αγροκτημάτων είχαν τηλέφωνο. Αντίθετα, στις φτωχότατες Νότια Καρολίνα, Λουιζιάνα, Φλόριντα και Τζώρτζια μόλις το 10% των αγροκτημάτων διέθεταν τηλέφωνο. Αν και πρωτοπόρα εταιρεία ήταν η *Southern New England (Bell) Telephone Company,* που εγκατέστησε γραμμές *Club* στο Κονέκτικατ, ωστόσο, οι ανεξάρτητες εταιρείες, όπως οι *Stromberg-Carlson* και η *Swedish-American Telephone Company,* έκαναν πιο εκτεταμένες προσπάθειες.

Επειδή όμως δεν μπορούσαν να καλύψουν οι ίδιες τα έξοδα εγκατάστασης, προέτρεπαν τους αγρότες ν' αγοράσουν τον εξοπλισμό και να τον εγκαταστήσουν μόνοι τους, παρέχοντάς τους τις κατάλληλες οδηγίες. Οι αγρότες και οι αγρότισσες φάνηκαν πιο καινοτόμοι από όσο είχαν προβλέψει οι βιομήχανοι. Χρησιμοποίησαν ακόμη και το «πανταχού παρόν» αγκαθωτό συρματόπλεγμα από τους φράκτες των αγρών δυτικά του Μισισιπή για να

φτιάξουν τα πρώτα ιδιωτικά δίκτυα. Όπου υπήρχαν κενά ή σταυροδρόμια τραβούσαν επικασσιτερωμένα (γαλβανισμένα) σύρματα από τον ένα φράκτη στον άλλο. Αν και έτσι γίνονταν στόχος των ανεκδότων της πόλης, το Scientific American εκθείασε στα 1900 έναν κάτοικο της Ιντιάνα που σύνδεσε με αυτόν τον τρόπο τρεις μικρές κωμοπόλεις.

Το περιοδικό *Telephony* του Σικάγο διηγήθηκε, λίγα χρόνια μετά, πώς σύνδεσαν τηλεφωνικά με το συρματόπλεγμα του φράκτη και με δέκα μόνο δολάρια μια απόσταση 25 μίλια στο Κολοράντο. Η *Bell* φυσικά παραπονέθηκε ότι όλες οι αγροτικές γραμμές της *Pacific States Tel. & Tel. Co.* ήταν εξολοκλήρου κατασκευασμένες πάνω στους συρμάτινους φράκτες. Αντίθετα, ο Edmund Burch από το Νέο Μεξικό, ίδρυσε αγροτική τηλεφωνική εταιρεία στα 1904, παρακολουθώντας την αρθρογραφία για τις γραμμές στ' αγκαθωτά συρματοπλέγματα.

Στη Μινεσότα, το Οχάιο, την Πενσυλβάνια και τη Νότια Ντακότα υπήρξαν πολλές τέτοιες γραμμές. Κάποιοι τις ονόμασαν *γραμμές του σκίουρου* (ή *της σβελτάδας*), επειδή το ζώο αυτό τρέχει στις κορυφές του σύρματος, πάνω στους δενδρώδεις φράκτες. Μια εταιρεία ονομάστηκε *Τηλεφωνική Εταιρεία* του *Συρματοπλέγματος του Carlisle.* Ενώ αλλού, όπως στην Ιντιάνα, αναβάθμιζαν τις παλιές γραμμές, εγκαθιστώντας κανονικούς τηλεφωνικούς στύλους.

Όταν οι αγρότες ρωτούσαν τους ειδικούς για το τηλέφωνο (που έγραφαν σε έντυπα όπως ο *Rural New Yorker*), αυτοί δεν απέρριπταν τα συρματοπλέγματα ως βοηθητικές γραμμές, αν ήταν απολύτως απαραίτητες. Για να μειώσουν τα έξοδα οι αγρότες χρησιμοποιούσαν ένα γειωμένο κύκλωμα είτε από συρματόπλεγμα είτε από μια μονή τηλεφωνική γραμμή, ενώ η *Bell* συνιστούσε μεταλλικό κύκλωμα με διπλό καλώδιο, για να αποτρέπει τα παράσιτα από το τρόλεϋ και τις άλλες ηλεκτρικές γραμμές.

Οι αγρότες αγόραζαν τηλεφωνικά σετ με μαγνητογεννήτρια που φορτιζόταν από τοπική μπαταρία, αντί για τα μικρότερα τηλέφωνα που συνδέονται με μια μεγάλη μπαταρία στην κεντρική παροχή. Σε αντίθεση με τα τηλέφωνα γραφείου και χειρός, που διαδόθηκαν από τα 1890 ως τα 1930, τα τηλέφωνα με τις μαγνητογεννήτριες έμειναν γνωστά ως παλιομοδίτικα και επαρχιακά. Στρέφοντας μια μανιβέλα στο δεξί μέρος της ψηλής ξύλινης θήκης, μεταδιδόταν

ένα ηλεκτρικό τηλεφωνικό σήμα από τη μαγνητογεννήτρια στον τηλεφωνητή ή σε ένα γείτονα στην *κοινή τηλεφωνική γραμμή*. Κωδικοποιημένα τηλεφωνικά σήματα ειδοποιούσαν τους γείτονες. Μπαταρίες προμήθευαν το ρεύμα για τα κλήσεις ανάμεσα σ' ένα μεγάλο αριθμό μελών στην μακριά *κοινή τηλεφωνική γραμμή*.

Αυτή η *κοινή τηλεφωνική γραμμή* ήταν πολύ διαδεδομένη και κατά μέσο όρο αριθμούσε 32 τηλέφωνα ανά γραμμή και 1 τηλέφωνο ανά 1,2 μίλια. Η συνεργατική επιχείρηση στις ΗΠΑ είχε μεγάλη παράδοση και σκανδιναβική προέλευση. Υπήρχαν συνεργατικοί ανελκυστήρες δημητριακών, συνεργατικά γαλακτοκομεία, τυροκομικές επιχειρήσεις, και συνεργατικά μαντριά ζώων φάρμας, ήδη από τα 1870, όταν αναπτύχθηκε το κίνημα του *Συνεταιρισμού*. Οι τηλεφωνικές συνεργατικές οργανώνονταν γύρω από τους αγρότες που διέθεταν ξυλεία για τους στύλους. Έπειτα, οι άλλοι αγρότες τραβούσαν μια επέκταση και έστηναν τη γραμμή. Τα έξοδα ήταν μηδαμινά. Το *Υπουργείο Γεωργίας* έδωσε το 1915 οργανωτικές οδηγίες για τις συνεργατικές και έκδωσε το 1921 ένα ενημερωτικό βιβλιαράκι γι' αυτές.

Μερικές συνεργατικές μεγάλωσαν κι έγιναν ισχυρές εταιρείες, μετά από συγχωνεύσεις. Μια συνεργατική της Πενσυλβάνια, που ιδρύθηκε από 4 οικογένειες, επεκτάθηκε αργότερα, όπως σχολίασαν κάποιοι, «χειρότερα από ιλαρά». Στις αρχές του αιώνα, σ' ένα άρθρο του περιοδικού *Telephony,* υπολόγιζαν ότι το 90% των αγροτικών γραμμών είχαν κατασκευαστεί από ανεξάρτητες εταιρείες, πράγμα που επιβεβαίωνε την άποψη ότι οι αγρότες είχαν αντιμονοπωλιακή στάση, και το σύστημα της *Bell* τούς ήταν άχρηστο.

Ειδικοί της *Bell* συνέταξαν και εσωτερικές αναφορές για να καταπολεμήσουν την επιρροή του κινήματος *αμοιβαιότητας* των συνεργατικών. Παρατηρούσαν ότι το τηλέφωνο δεν είχε την ίδια σημασία μέσα στην κωμόπολη, όπου ανοίγεις την πόρτα και πας στο φαρμακείο, με τη σημασία που αποκτά στο αγρόκτημα, όπου ο αγρότης αναγκάζεται πάντα να τηλεφωνεί για να μιλήσει με τον έμπορο, το γιατρό, ή το δικηγόρο. Στη νοτιοανατολική Αϊόβα το 90% των 251 τηλεφωνικών εταιρειών ήταν συνεργατικές. Η συνδρομή κόστιζε περίπου 3,5 δολάρια το χρόνο, ενώ για την *Bell* ήταν 10-18 δολάρια. Οι τοπικοί ηγέτες κατασκεύαζαν και διοικούσαν τις δικές τους τηλεφωνικές γραμμές, κι επίσης

εξασκούσαν ουσιώδη πολιτική πίεση σε πολλά κοινωνικά και οικονομικά επίπεδα. Οι αγρότες παζάρευαν την τηλεφωνική τους σύνδεση με την πόλη εκείνη που θα πρόσφερε καλύτερες τιμές, οι έμποροι των πόλεων αναγκάζονταν από τους αγρότες να εγγραφούν στις συνεργατικές εταιρείες, που με τον τρόπο αυτό ανταγωνίζονταν την *Bell*. Οι αγρότες απαιτούσαν από τις ανεξάρτητες εταιρείες δωρεάν σύνδεση με τις γύρω κοντινές κωμοπόλεις, πράγμα που φαινόταν παράλογο στις εταιρείες. Με τη βοήθεια όμως των εμπόρων, οι οποίοι διέκοπταν τη σύνδεση με τις εταιρείες που δεν εξυπηρετούσαν τα αγροτικά δίκτυα, οι αγρότες επέβαλλαν τη θέλησή τους.

Όποια εταιρεία ήταν ισχυρή στην ύπαιθρο, μπορούσε να προσδοκά ανάλογα οφέλη και στην αγορά των κωμοπόλεων της ίδιας περιοχής. Διαφάνηκε έτσι ότι υπήρχε ένας ανταγωνισμός γύρω από την *πρόσβαση* στις αγροτικές περιοχές, πράγμα που εξηγεί την ανάπτυξη των αγροτικών δικτύων. Ένα ισχυρό επιχείρημα των ανεξάρτητων εταιρειών ενάντια στη *Bell* ήταν ότι αγνόησε τις ανάγκες των αγροτών σε όλη την περίοδο που είχε το μονοπώλιο.

Το περιοδικό *Telephony* εξέδιδε άρθρα που υποστήριζαν τις ανεξάρτητες εταιρείες στη βάση του λαϊκισμού, του αγροτικού μύθου και της ανύψωσης του επιπέδου της ζωής στην ύπαιθρο. Εξυμνούσαν το τηλέφωνο γιατί εκσυγχρόνιζε τη φάρμα, καταπολεμούσε την απομόνωση και βελτίωνε την κατάσταση της αγρότισσας. Μια σχετικά μεγάλη εταιρεία, η *Farmers' Telephone and Telegraph Co.* στην κοιλάδα Wenatchee της πολιτείας Ουάσιγκτον, εξυπηρετούσε το 1910 περίπου 1200 αγρότες. Το σύστημα χρησιμοποιούσε μια κεντρική μπαταρία, αλλά οι τοπικές μπαταρίες ήταν απαραίτητες εξαιτίας του μεγάλου μήκους των γραμμών.

Πολλοί βέβαια είχαν μια τάση να γελοιοποιούν τους αγρότες, οι οποίοι κατά τη γνώμη τους ζούσαν μια παρωχημένη ζωή, με γραμμές τηλεφώνου σκαλωμένες στα συρματοπλέγματα, με περίεργες χρήσεις του τηλεφώνου, έχοντας τη συνήθεια να κρυφακούν τις συνομιλίες στις τηλεφωνικές γραμμές, και αντιμετωπίζοντας ως σταρ τις τηλεφωνήτριες (hello girls) των κωμοπόλεων. Το 1907 ένας άλλος ειδικός συμβούλευε την *Bell* να διακόψει την επένδυσή της σε αγροτικές γραμμές κόστους 1 εκατομμυρίου δολαρίων, επειδή εμπόδιζαν πιο προσοδοφόρες επενδύσεις σε μεγαλύτερες εγκαταστάσεις. Από το 1912 η

εταιρεία-ομπρέλα της *Bell*, η *AT&T* ακολουθούσε μια πιο ευέλικτη πολιτική ισορροπημένων τιμών, περιορισμού των συλλογικών γραμμών στα 12-18 μέλη, επιτρέποντας στα μέλη να κατασκευάζουν δικές τους γραμμές, όταν δεν μπορούσαν να πληρώνουν τις τιμές του εμπορίου, προσφέροντας τότε έκπτωση στο 1/3.

Επικοινωνώντας στην ύπαιθρο. Το τηλέφωνο ήταν η πρώτη στιγμιαία και διαδραστική τεχνολογία επικοινωνίας που απλώθηκε πλατιά στην ύπαιθρο. Στην αρχή αντιμετώπισαν εχθρικά το «μαραφέτι» και στο Νιου Τζέρσεϋ έκοψαν αρκετά μίλια από μια γραμμή μεγάλης απόστασης της *AT&T.* Τελικά, το 1903, ήλθαν σε συμφωνία με την εταιρεία. Στη Μινεσότα, ένας αγρότης έκοψε τους στύλους μιας ανεξάρτητης εταιρείας το 1905 και πλήρωσε πρόστιμο γι' αυτό. Ένας άλλος αγρότης, όταν είδε να στήνουν στύλους στο χωράφι του, κατευθύνθηκε στους εργάτες κι αυτοί του επέδειξαν ένα έγγραφο που τους επέτρεπε να τοποθετούν στύλους όπου θέλουν. Τότε ο αγρότης άνοιξε την πόρτα του στάβλου κι έβγαλε έξω έναν κόκκινο ταύρο, φωνάζοντας στους υπαλλήλους της εταιρείας: «Δείξτε σ' αυτόν το χαρτί σας».

Πιο ειρηνικά, οι Άμις της επαρχίας Λάνκαστερ της Πενσυλβάνια αποφάσισαν να μην συνδεθούν με το τηλεφωνικό δίκτυο, ενώ από το 1930 θα έχουν αποκλειστικά κοινοτικά τηλεφωνικά *καλυβάκια*. Παρά τους αρχικούς φόβους των εμπόρων, όλα τα μαγαζιά που είχαν τηλέφωνο σημείωσαν εντυπωσιακή άνοδο των πωλήσεων. Έτσι οι δρόμοι άλλαξαν όψη με τα καλά κλαδεμένα δέντρα για να περνάνε οι τηλεφωνικές γραμμές. Η αντίσταση στο τηλέφωνο ήταν τελικά ασήμαντη σε σύγκριση με τη σταυροφορία ενάντια στο «όχημα του διαβόλου», το αυτοκίνητο που εξετάζεται στο επόμενο κεφάλαιο.

Οι οικογένειες στην πόλη και την ύπαιθρο χρησιμοποιούσαν το τηλέφωνο κυρίως για τοπικές κλήσεις, παρά για υπεραστικές. Οι περισσότερες και πιο μακρόχρονες κλήσεις στην ύπαιθρο ήταν από φάρμα σε φάρμα. Οι επαγγελματικές κλήσεις αυξάνονταν με αργότερο ρυθμό. Υπήρξαν όμως πολλές ασυνήθιστες χρήσεις του τηλεφώνου: εκκλησίες έκαναν εκπομπές κηρυγμάτων μέσα από το τηλέφωνο, ένα συνέδριο πολιτικών μετάδωσε τους λόγους που εκφωνήθηκαν εκεί χρησιμοποιώντας το τηλέφωνο, αγροτικές

τηλεφωνικές εταιρείες παρείχαν ειδήσεις, πρόγνωση του καιρού και αναφορές για την αγορά στους συνδρομητές τους. Στην αρχή οι εφημερίδες διαφώνησαν με την υπηρεσία αυτή, αλλά τελικά θεώρησαν ότι η σύντομη τηλεφωνική παρουσίαση άνοιγε την όρεξη για περισσότερες λεπτομέρειες στο χαρτί, πράγμα που πρόσεξε και Μάρσαλ ΜακΛούαν αργότερα. Το τηλέφωνο ήταν πολύ χρήσιμο στο Μίτσιγκαν, όταν ο κακός χειμώνας ανάγκαζε σε ανάγνωση και ακρόαση των επειγόντων γραμμάτων από το ακουστικό. Το τηλέφωνο βοήθησε πολύ και στη φύλαξη των παιδιών. Ακόμα και μουσικές ορχήστρες ακούγονταν μέσα από τις τηλεφωνικές γραμμές.

Έπειτα από τις διαμαρτυρίες των επιχειρηματιών που έβρισκαν τις γραμμές κατειλημμένες από νέγρικα τραγούδια, οι εταιρείες άρχισαν ν' απαγορεύουν τις συναυλίες από το τηλέφωνο. Όμως, τουλάχιστον δύο εταιρείες επέτρεψαν τη συνέχιση του εθίμου. Ιδρύθηκε μάλιστα και η *Tel-Musiki Co.* στο Σικάγο, με στόχο την εμπορευματοποίησή του. Αλλά και η *Western Electric Co.* διαφήμιζε στους νέους τη δυνατότητα να διακινούν μουσικά κομμάτια, ιστορίες και ειδήσεις.

Η πιο δημοφιλής δραστηριότητα δεν ήταν όμως η ακρόαση μουσικής μέσα από τηλέφωνο, αλλά η ακρόαση συνομιλιών στη γραμμή της κοινότητας, έθιμο δημοφιλές και στην πόλη. «Συνήθως όταν ένας συνδρομητής από την επαρχία τηλεφωνεί σε κάποιον, πολλοί γείτονες αμέσως έμπαιναν στη γραμμή, όχι για να μιλήσουν αλλά για ν' ακούσουν…».

Οι άνδρες θεωρούσαν, με στερεοτυπικό τρόπο, τη συνήθεια να κρυφακούν στο τηλέφωνο ταιριαστή μόνο για τη γυναίκα. Η ανθρωπολόγος Lana Rakow υποστηρίζει όμως ότι αυτό που θεωρούσαν «κουτσομπολιό», ήταν, στ' αλήθεια, τόσο στο παρελθόν όσο και στο παρόν *μια εργασία μεταξύ γνωστών και συγγενών*, και συμπλήρωνε τις παραγγελίες αγαθών και εξοπλισμού που γίνονταν διά τηλεφώνου.

Οι ενοχλητικοί ωτακουστές όχι μόνο τρύπωναν απρόσκλητοι στις συνομιλίες των άλλων, αλλά προκαλούσαν και συμφόρηση στις γραμμές και αποφόρτιζαν τις μπαταρίες. Οι εταιρείες προσπάθησαν να επιβάλλουν κανονισμούς, νομοθεσία και πρόστιμα ενάντια στις πρακτικές αυτές, δίνοντας προτεραιότητα στην επαγγελματική χρήση, και περιορίζοντας τις συνομιλίες στα πέντε λεπτά.

Μια συζήτηση που οργανώθηκε για το θέμα σε μια αγροτική κοινότητα της Αϊόβα κατέληξε σε ανταλλαγή ύβρεων και συμπλοκή. Όπως μαρτυρούν οι συνεντεύξεις, στις αρχές του 20ου αιώνα θεωρούνταν συνηθισμένο και πιθανότατο ν' ακούγεται κανείς, τη στιγμή που μιλά στο τηλέφωνο. Στα τέλη όμως του ίδιου αιώνα είχε γίνει κοινώς αποδεκτό ότι η ακρόαση των τηλεφωνικών συνομιλιών δεν αποτελεί ευγενική δραστηριότητα. Η φράση μιας μαμάς που ήθελε να παντρέψει την κόρη της, "My heart, what the blessin' the telephone is?", περιγράφει εύστοχα τη μαγική δύναμη της νέας τεχνολογίας.

Επανασχεδιάζοντας μια αγροτική τηλεφωνία. Στις περισσότερες αλληλεπιδράσεις μεταξύ παραγωγών, διαμεσολαβητών, και χρηστών της αγροτικής τηλεφωνίας, οι καινοφανείς χρήσεις του τηλεφώνου είχαν ως αποτέλεσμα διάφορες αλλαγές στο ίδιο το τηλεφωνικό σύστημα. Οι εταιρείες επανασχεδίαζαν το τηλεφωνικό δίκτυο για να ταιριάζει με τις κοινωνικές ανάγκες, και οι καταναλωτές αφομοίωναν τη νέα τεχνολογία με τρόπο συμβατό με την καθημερινή ζωή.

Ο κύριος στόχος τους ήταν να διαμορφώσουν συλλογικές τηλεφωνικές γραμμές (party lines). Στις αρχές του αιώνα προσπαθούσαν να εξακριβώσουν την παρακολούθηση των τηλεφωνικών συνδιαλέξεων από την ταχύτητα της αποφόρτισης των μπαταριών και τον αριθμό των κλήσεων.

Όμως ακόμα και ειδικά εξαρτήματα που εφευρέθηκαν για να διαπιστώνουν ποιοι είναι οι ωτακουστές, χρησιμοποιήθηκαν από τους χειριστές τους για νέες παρακολουθήσεις συνδιαλέξεων. Για την αντιμετώπιση των ωτακουστών εφάρμοσαν τρεις μεθόδους: ρεύματα διαφορετικής πολικότητας, μηχανισμούς βήμα-βήμα, και ρεύματα διαφορετικών συχνοτήτων.

Ένα ξεχωριστό παράδειγμα της κοινωνικής κατασκευής της τεχνολογίας είναι η απόφαση μερικών τεχνικών της *Bell* να μη συγκρουστούν με τις πρακτικές των συλλογικών τηλεφωνικών γραμμών, αλλά να τροποποιήσουν τα αγροτικά τηλέφωνα της *Western Electric* ώστε να δουλεύουν στις υπαρκτές κοινωνικές συνθήκες. Σε άλλες περιπτώσεις όμως οι τοπικές πρακτικές των αγροτών προκάλεσαν αντίστοιχες αλλαγές στην τεχνολογία της *Bell:* Καλώδια

διαφορετικού μεγέθους και αντιστάσεις χρησιμοποιήθηκαν για να αυξήσουν την ένταση και ν' αποτρέψουν έτσι τους ωτακουστές. Πυκνωτές δοκιμάστηκαν για να αποτρέψουν τους καταναλωτές να κρατούν σηκωμένο το ακουστικό για να μην δέχονται κλήσεις από την τηλεφωνική εταιρεία.

Συνυφαίνοντας το τηλέφωνο με την αγροτική ζωή. Οι μεταρρυθμιστές και οι τηλεφωνικές εταιρείες πουλούσαν το τηλέφωνο ως ένα μέσο για τη μεγέθυνση των κερδών και της παραγωγικότητας των αγροτών, με τη βελτίωση της επικοινωνίας τους με τις αγορές. Υποστήριζαν ότι «κανένα χαρακτηριστικό της μοντέρνας ζωής δεν έχει προσφέρει περισσότερα για το ξεπέρασμα της απομόνωσης της αγροτικής ζωής, από όσα έχει προσφέρει το τηλέφωνο». Οι αγρότισσες ήρθαν η μία κοντά στην άλλη όσο ποτέ άλλοτε.

Το *Γραφείο Οικιακής Οικονομίας* του *Υπουργείου Γεωργίας των ΗΠΑ* ερεύνησε στη δεκαετία του 1920 πόσο χρόνο αφιέρωναν οι νοικοκυρές: α) στην εξάσκηση επαγγέλματος, β) σε κοινωνικές δραστηριότητες και γ) σε άλλες λειτουργίες.

Μεταξύ 1926 και 1927, ρωτήθηκαν 600 γυναίκες κάτοικοι του Όρεγκον και απάντησαν ότι περνούσαν 1 ώρα και 22 λεπτά κάθε βδομάδας (το 5,7% του ελεύθερου χρόνου τους) γράφοντας γράμματα και μιλώντας στο τηλέφωνο. Η έρευνα έδειχνε ότι οι άνδρες χρησιμοποιούσαν περισσότερο το τηλέφωνο, ίσως επειδή οι γυναίκες δεν ήθελαν να το φανερώσουν. Οι ποικίλες χρήσεις του τηλεφώνου που σοφίστηκαν οι αγρότες, και οι απαντήσεις που έδωσαν οι εταιρείες και οι κατασκευαστές, φανερώνουν με ποιον τρόπο αυτές οι συνδυασμένες δράσεις επανεφηύραν το τηλέφωνο (τόσο τεχνικά όσο και κοινωνικά), συνυφαίνοντάς το με την αγροτική ζωή.

Πολλές επαγγελματικές συμφωνίες, παραγγελίες, έρευνες της αγοράς, και αρκετά κοινωνικά γεγονότα πραγματοποιήθηκαν διά τηλεφώνου. Το τηλέφωνο έκανε και την προσωπική επικοινωνία διαφορετική, ελαχιστοποιώντας τις επισκέψεις και την απευθείας προσωπική επαφή. «Αναφορικά με την υποτιθέμενη μονοτονία της αγροτικής ζωής, οι συζητήσεις που γίνονται στο τηλέφωνο διαιωνίζουν τη μονοτονία», δήλωνε μια κοινωνική μεταρρυθμίστρια

της εποχής.[i] Οι άνθρωποι έγιναν παντού πιο επιφυλακτικοί, έβγαιναν λιγότερο έξω από το σπίτι κι έγραφαν λιγότερα γράμματα. Το τηλέφωνο και το ταχυδρομείο δεν έφεραν τους αγρότες κοντά, αλλά κυρίως τελειοποίησαν την επικοινωνία τους με τις πόλεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΚΑΘΥΠΟΤΑΣΣΟΝΤΑΣ ΤΟ ΟΧΗΜΑ ΤΟΥ ΔΙΑΒΟΛΟΥ

Το 1922, το έντυπο *Farm Live* έκδωσε ένα κόμικ που απεικόνιζε την αντίθεση ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν: στο επάνω μέρος της εικόνας συναντιόνταν δύο κάρα που τα έσερναν άλογα, το ένα με κουβούκλιο της πόλης, το άλλο από το χωριό.

Στο κάτω μέρος της εικόνας δύο αυτοκίνητα, το πρώτο από το αγροτικό Βερμόντ, το δεύτερο από κάποια πόλη του Κολοράντο. Το αυτοκίνητο, ως σύμβολο και φορέας (agent) της μαζικής κατανάλωσης, εξαλείφει τις διαφορές μεταξύ γεωγραφικών περιοχών, ανάμεσα στην ύπαιθρο και την πόλη.

Το αυτοκίνητο είναι μια συνεχώς επίκαιρη, μια μοντέρνα έκφραση της μεσαίας τάξης, που κάνει επαναστατική την αγροτική ζωή φέρνοντας τη λαϊκή ζωή της πόλης στο χωριό, και τη ζωή του χωριού στην πόλη. Η βιομηχανία των αυτοκινήτων αγνοούσε τη συχνά βίαιη αντίσταση στο αυτοκίνητο. Πίστευαν ότι αφού ο αγρότης πλήρωσε το δάνειο, το κολλέγιο, το πιάνο, το φόρεμα και τα κοσμήματα, θ' αγοράσει και τ' αυτοκίνητο, γιατί δεν είναι «μόνο φιγούρα, αλλά προσφέρει σύντομη πρόσβαση σε μισή ώρα στην πόλη».

Ο εκδότης του *Motor World* υποστήριζε ότι «ο τηλέγραφος και το τηλέφωνο, το ελεύθερο αγροτικό ταχυδρομείο, το ποδήλατο και το τρόλεϊ, και τώρα το αυτοκίνητο, έχουν σχεδόν εκμηδενίσει τις αποστάσεις». Αγόρασαν αυτοκίνητα σε μεγάλες ποσότητες, ειδικά στα κεντροδυτικά, αλλά μόνο μετά από μια περίοδο αντίστασης και επιθέσεων στο «όχημα του διαβόλου».

[i] Kline Ronald R., *Consumers in the Country, Technology and Social Change in Rural America,* σ. 53

Η σταυροφορία ενάντια στ' αυτοκίνητα. Στην αρχή οι αγρότες αντιστάθηκαν στην εισβολή του αυτοκινήτου στη ζωή τους, και το απόφευγαν περισσότερο από το τηλέφωνο, γιατί ήταν πολύ ακριβό και μούγκριζε στην εξοχή.[i] Οι άξεστοι *Κόκκινοι Διάβολοι* βρέθηκαν αντιμέτωποι με τους auto-φοβικούς και μοτοφοβικούς, και μια ομάδα αυτοκινητιστών του St. Louis αυτονομάστηκε σαρκαστικά: «Σύλλογος Αυτοκινητιστών οι *Κόκκινοι Διάβολοι*».

Μια έρευνα των ετών 1902-1905 στο Ντέξτερ της πολιτείας Μίτσιγκαν διαπίστωνε ότι στις εφημερίδες γράφονταν πολλά ειρωνικά και επιθετικά άρθρα για το αυτοκίνητο: από τα πενήντα σχόλια εκδοτών που αφορούσαν το αυτοκίνητο, μόνο ένα το υποστήριζε, έξι σχόλια ήταν ουδέτερα και 44 ήταν καθαρά εχθρικά. Στα 1909 και 1910 οι αγρότες του Ντέξτερ άρχισαν ν' αγοράζουν αυτοκίνητα, η αντίθεση όμως ακόμα σιγόκαιγε. Τ' άλογα τρόμαζαν κι εγκατέλειπαν τα κάρα, τα κοτόπουλα έβρισκαν το θάνατο κάτω από τις ρόδες, τράγοι, κριάρια είχαν φασαρίες με τ' αυτοκίνητα, και πολλές αποζημιώσεις πληρώθηκαν.

Πολλές αγρότισσες διαμαρτύρονταν γιατί τ' αυτοκίνητα εμπόδιζαν την κίνηση των κάρων στους αγροτικούς δρόμους, υποστηρίζοντας ότι οι δρόμοι είναι δημόσιοι. Ο *Rural New Yorker* υποστήριξε τις απόψεις των αγροτών για το αυτοκίνητο. Όμως τ' αρνητικά του αυτοκινήτου ήταν πολλά: ακριβό, αναξιόπιστο, θορυβώδες. Διείσδυσε όμως σιγά-σιγά σε κοινωνικές εκδηλώσεις και ραντεβού, και δεν ήταν ανύπαρκτες οι εικόνες συνύφανσής του στην αγροτική ζωή, όπως όταν κάρα με άλογα τραβούσαν χαλασμένα οχήματα, ή όταν έσπρωχναν για να τα βγάλουν από τις λάσπες. Μεγάλο πρόβλημα ήταν και η σκόνη που σήκωναν.

Οι αγρότες κινήθηκαν ενάντια στο αυτοκίνητο ακολουθώντας νόμιμες αλλά και παράνομες μορφές αγώνα. Στη Δυτική Βιρτζίνια και την Πενσυλβάνια ψηφίστηκαν νόμοι που απαγόρευαν το αυτοκίνητο. Γύρω στα 1908 ο νόμος απαίτησε από τ' αυτοκίνητα να χαμηλώνουν ταχύτητα, κάθε φορά που πλησίαζαν σε κάρα, ή να σταματούν, όταν το άλογο φοβόταν. Όμως μεταξύ

[i] Michael Berger, *The Devil Wagon in God's Country: The Automobile and Social Change in Rural America, 1893-1929* (Hamden, Conn.: Archon, 1979); Lowell J. Carr, "How the Devil-Wagon Came to Dexter: A Study of Diffusional Change in an American Community", *Social Forces,* II (1932); Clay McShane, *Down the Asphalt Path: The Automobile and the American City* (New York: Columbia Univ. Press, 1994).

1902 και 1907 είχαν καταγραφεί πολλές επιθέσεις και πυροβολισμοί αγροτών σε αυτοκινητιστές, αποκλεισμοί δρόμων κ.ά. Όργωναν τους δρόμους και σκορπούσαν λάμες που έκοβαν τα ελαστικά, προκαλώντας σαμποτάζ στους δικούς τους αγροτικούς δρόμους. Αποδυνάμωναν τις δοκούς από τις γέφυρες κι έσκαβαν χαντάκια στους δρόμους. Στη Βόρεια Καρολίνα παγίδευσαν τους δρόμους με τσουγκράνες, πριόνια, γυαλιά, καρφιά και συρματοπλέγματα για να εμποδίσουν μια συνάντηση των αυτοκινητιστών.

Στο Ιλινόις, το Μιζούρι και το Οχάιο οργανώθηκαν ενώσεις αγροτών ενάντια στο αυτοκίνητο. Θεωρούσαν τους δρόμους ιδιοκτησία τους, γιατί τους είχαν κατασκευάσει οι ίδιοι, πληρώνοντας με εργασία τούς ανάλογους φόρους: ένα είδος αγγαρείας.

Μεταξύ 1880 και 1890, στα χρόνια της τρέλας του ποδηλάτου, η *Συνομοσπονδία Αμερικάνων Οδηγών Τροχοφόρων* ηγήθηκε ενός εθνικού κινήματος για «καλούς-δρόμους». Παράλληλα, ήδη από τα 1870, *μεταρρυθμιστές μηχανικοί* άρχισαν να συζητούν εκτεταμένα για ένα συγκεντροποιημένο σύστημα. Οι αγρότες απέρριψαν και τις δύο πρωτοβουλίες με λαϊκιστικά επιχειρήματα.

Το κίνημα υπέρ των «καλών δρόμων» εμφανίστηκε πάλι στις αρχές του 20ου αιώνα με την διάδοση του αυτοκινήτου, και προωθήθηκε από τους μεταρρυθμιστές της κυβέρνησης.

Οι αγρότες του Ουισκόνσιν όμως, θεώρησαν ότι το αυτοκίνητο καταπατούσε τις ιδιωτικές εκτάσεις τους. Οι αστοί αυτοκινητιστές δεν είχαν πληρώσει τα έξοδα συντήρησης των δρόμων, γι' αυτό, σύμφωνα με τους αγρότες του Κάνσας, δεν είχαν δικαίωμα χρήσης τους. Στο νότο οι αγρότες αρνούνταν να πληρώσουν πρόσθετους φόρους για καλύτερους δρόμους. Ενδιαφέρονταν μόνο για *δρόμους μεταξύ αγροκτήματος και αγοράς,* κατασκευασμένους από χαλίκι και σκυρόστρωμα, και απέρριπταν τους αυτοκινητόδρομους, αλλά και τους «καλούς-δρόμους» που κατασκευάζονταν με δημόσιους πόρους.[i]

[i] Hal S. Barron, "And the Crooked Shall Be Made Straight: Public Road Administration and the Decline of Localism in the Rural North, 1870-1930", *Journal of Social History,* 26 (1992): 81-103; Ballard Campbell, "The Good Roads Movement in Wisconsin, 1890-1911", *Wisconsin Magazine of History,* 49 (1966): 273-93; Paul S. Sutter, "Paved with Good Intensions: Good Roads, the Automobile, and the Rhetoric of Rural Improvement in the *Kansas Farmer,* 1890-1914", *Kansas History,* 18 (winter 1995-96): 284-99; Preston, *Dirt Roads to Dixie.*

Η αποδοχή του αυτοκινήτου. Όταν η αυτοκινητοβιομηχανία κατάλαβε ότι αυτοί που ονόμαζαν «αφελείς χωριάτες» ήταν μια αστείρευτη αγορά, πλάσαρε το αυτοκίνητο σαν «τον καλύτερο φίλο του αγρότη». Από το 1905 οι εφημερίδες άλλαξαν στάση, κι άρχισαν να γράφουν θετικά για το αυτοκίνητο, όπως οι *New York Times*: «Οι μέρες της εχθρότητας προς *το όχημα που δεν έχει άλογα* έχουν περάσει». Η πρακτική του αξία αναγνωρίστηκε.

Ο συνδυασμός διάφορων περιστάσεων συντέλεσε ώστε μέχρι το 1910 να εξασθενήσει η αντίσταση στο αυτοκίνητο. Με τον κορεσμό της αστικής αγοράς, η αυτοκινητοβιομηχανία άρχισε να κατασκευάζει οχήματα κατάλληλα για τους αυλακωτούς δρόμους της υπαίθρου. Ο *Εθνικός Συνεταιρισμός* αποφάνθηκε ότι το αυτοκίνητο είναι «ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της σύγχρονης ζωής» και έχει το δικαίωμα χρήσης των αγροτικών δρόμων. Ο *Rural New Yorker* άρχισε να προωθεί το αυτοκίνητο στα 1909.

Οι αγρότες προτιμούσαν τόσο τα αυτοκίνητα με καρότσα, όσο και τα ιδιωτικής χρήσης με πτυσσόμενο το πίσω κάθισμα. Γύρω στα 1909-1910 τα περιοδικά αυτοκινήτου ανέφεραν μεγάλες πωλήσεις στους αγρότες. Εκατοντάδες αγρότες στις δυτικές ΗΠΑ είχαν δανειστεί για ν' αποκτήσουν αυτοκίνητο. Στα τέλη του 1917 περίπου τα μισά αυτοκίνητα στις ΗΠΑ ανήκαν σε αγρότες: *ο αριθμός των αυτοκινήτων στ' αγροκτήματα* αυξήθηκε από 85.000 το 1911 σε περίπου 1 εκατομμύριο το 1920. Αλλά ο κύριος ανταγωνιστής του αυτοκινήτου ήταν *το τρόλεϋ που σύνδεε τις πόλεις μεταξύ τους*. Κατασκευάστηκε από όσους προωθούσαν το ηλεκτροκινούμενο όχημα, σε μια περίοδο έκρηξης μεταξύ 1901-1908, όταν περισσότερα από 16.000 μίλια γραμμών σύνδεσαν πόλεις και κωμοπόλεις σχεδόν σε κάθε πολιτεία. Ο *Συνεταιρισμός* προτιμούσε να διεξάγει τις μεταφορές μέσω του ηλεκτρικού τρόλεϋ. Ωστόσο, ακόμα και στην αιχμή της βιομηχανικής ανάπτυξης, γύρω στα 1916, τα τρόλεϋ μεταξύ των πόλεων ήταν προσβάσιμα μόνο από το 10% των αγροκτημάτων, σε αντίθεση με την πλατιά διάδοση του ταχυδρομείου, το τηλέφωνο, και το αυτοκίνητο. Έτσι, γύρω στα 1920, το αυτοκίνητο παραμέρισε το τρόλεϋ από την αγροτική ζωή.

Μηχανολογία της φάρμας. Η κυρία Η. Τ. Hoskins έγραφε το 1901 στο *Rural New Yorker:* «Με μια τέτοια μηχανή μια γυναίκα που επιβλέπει ένα μεγάλο δενδρόκηπο μπορεί να κάνει την περισσότερη δουλειά της, ειδικά αν μπορεί να εφευρεθεί κάποια συσκευή για το φόρτωμα και το ξεφόρτωμα βαρελιών και κουτιών… Έχουν άραγε κατασκευαστεί τέτοια αυτοκίνητα στην Αμερική;» Οι εκδότες απάντησαν ότι έχουν γίνει ελάχιστα για μια τέτοια μηχανή. Το αυτοκίνητο χρησιμοποιήθηκε επίσης για οικιακές εργασίες. Φωτογραφίες της εποχής απεικονίζουν έναν αγρότη που σήκωσε μ' ένα γρύλο ένα Model T μέσα στο αγρόκτημα για να βάλει μπρος ένα πλυντήριο. Συχνά χρησιμοποιήθηκε το αυτοκίνητο για να τροφοδοτήσει μηχανές για το βούτυρο και για το διαχωρισμό της κρέμας γάλακτος, μηχανές για το δεμάτιασμα του σανού, αποφλοιωτές καλαμποκιού, κόπτες σανού και χόρτου, τροχαλίες σανού και δημητριακών, πρέσσες αποχύμωσης, μηχανές άλεσης καλαμποκιού. Ένας κτηματίας κούρεψε τα πρόβατά του παίρνοντας ρεύμα από μια Cadillac.[i] Κάποιοι αγκίστρωναν στην πίσω ρόδα ένα μικρού λεωφορείου έναν ιμάντα που συνδεόταν με τη μηχανή του βουτύρου, την πριονοκορδέλα, τη μηχανή γάλακτος, και άλλες. Μερικά κορίτσια αγροτών είχαν αρχίσει κιόλας να οδηγούν, τα παιδιά μεταφέρονταν με το αυτοκίνητο στο σχολείο, και οι εταιρείες διαφήμιζαν αυτοκίνητα που ξεκινούν με μίζα ως κατάλληλα για γυναίκες. Έτσι, το φύλο, όχι μόνο διαμόρφωσε το αυτοκινούμενο όχημα, αλλά και επηρεάστηκε από αυτό. Οι άντρες αγρότες μάλιστα θεωρούνταν καλύτεροι μηχανικοί από τους κατοίκους των πόλεων.

Δημιουργώντας κεφάλαιο από τις αγροτικές χρήσεις. Τέσσερις κοινωνικές ομάδες ανταποκρίθηκαν στην επιθυμία των αγροτών να προσαρμόσουν το αυτοκίνητο στις ανάγκες τους:

- κατασκευαστές αυτοκινήτων,
- κατασκευαστές αγροτικών μηχανημάτων,
- εταιρείες βενζινοκινητήρων, και
- εταιρείες ανταλλακτικών (που εμφανίστηκαν τελευταίες),

[i] Kline Ronald R., *Consumers in the Country, Technology and Social Change in Rural America,* σσ. 67-68

σχεδίασαν, κατασκεύασαν και *πούλησαν* αναρίθμητα τεχνήματα τα οποία είτε υποβοήθησαν, είτε αντικατέστησαν την εργασία των μηχανικών της αυλής του αγροτικού σταύλου.

Οι περισσότερες εταιρείες συνήθως διαφωνούσαν με τη χρησιμοποίηση των αυτοκινήτων ως σταθερή πηγή ενέργειας, όπως ακριβώς οι τηλεφωνικές επιχειρήσεις απέτρεπαν τους ωτακουστές. Όμως η Ford τήρησε μια πιο θετική στάση για τις εναλλακτικές χρήσεις του αυτοκινήτου. Ήδη στα 1903 εμφανίστηκε μια φωτογραφία ενός μοντέλο A Ford που απεικονίζει τον ίδιο τον Φορντ να το χρησιμοποιεί ως σταθερή πηγή ενέργειας για να κόψει ξύλα.

Το 1908 οι *Ford Times* δημοσίευσαν μια φωτογραφία ενός Model S με το οποίο έκοβαν ξύλα. Τον επόμενο χρόνο βγήκε στην αγορά το Model T που «με λίγη εφευρετικότητα η μηχανή του μπορεί να προσαρμοστεί ώστε να δίνει κίνηση στο μηχάνημα διαχωρισμού της κρέμας, στο κόψιμο ξύλων, ή στην έλξη καρότσας». Οι διαφημίσεις ισχυρίζονταν ότι το Model T μετατρέπεται σε ελκυστήρα αρότρου, σβάρνας, θεριστικής μηχανής, κ.λπ.

Στα 1912 περίπου κατέρρευσε η βιομηχανία παραγωγής βενζινοκινούμενων τρακτέρ, κι έτσι, οι εταιρείες παραγωγής εργαλείων και μερικές αυτοκινητοβιομηχανίες, όπως η *Φορντ,* σχεδίασαν μικρότερους και φθηνότερους ελκυστήρες. Πολλοί αγρότες αγόραζαν τρακτέρ με δυνατότητα κίνησης ιμάντα, με ελαστικές ρόδες (αντί ατσάλινους τροχούς), και με κοτσαδόρο τριών θέσεων. Με το πρόγραμμα *New Deal,* το 1930, διατέθηκαν δάνεια μικρού κόστους με τα οποία οι αγρότες προμηθεύτηκαν φορτηγά και τρακτέρ.[i]

[i] Kline Ronald R., *Consumers in the Country, Technology and Social Change in Rural America,* σσ. 77, 79; Sally Clarke, "New Deal Regulation and the Revolution in American Farm Productivity: A Case Study of the Diffusion of the Tractor in the Corn Belt, 1920-1940", *Journal of Economic History,* 51 (1991): 101-23

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ

Το τηλέφωνο και το αυτοκίνητο συνέδεσαν τους αγρότες πιο στενά με την κωμόπολη και την πόλη, όμως η έλλειψη «μοντέρνων» ανέσεων στο σπίτι φανέρωνε ότι η αστικοποίηση δεν είχε προχωρήσει στην ύπαιθρο. Οι μοντέρνες ανέσεις ήταν ο ηλεκτρικός φούρνος, ο ζεστός αέρας ή το ζεστό νερό, η αποχέτευση, το μπάνιο, και κάποιο σύστημα φωτισμού.

Τις συζητήσεις που έγιναν συνόψισε ο αγροτικός κοινωνιολόγος Ellis Kirkpatrick, διαπιστώνοντας ότι υπάρχουν αμφιβολίες για το ποιες οικιακές συσκευές είναι μοντέρνες. «Μερικοί δίνουν έμφαση στις υδραυλικές ευκολίες, περιλαμβάνοντας το τρεχούμενο ζεστό και κρύο νερό για το πλυντήριο, την κουζίνα, το μπάνιο και τις χρήσεις τουαλέτας. Άλλοι ενδιαφέρονται πιο πολύ για τις ανέσεις της θέρμανσης. Όμως άλλοι είναι διατεθειμένοι να τονίσουν το σύστημα φωτισμού». Πραγματικά μοντέρνα σπίτια ήταν όσα διέθεταν όλες αυτές τις ανέσεις, μαζί με παραπετάσματα στα παράθυρα και μ' εξαρτήματα εξοικονόμησης εργασίας. Τα πιάνα, οι φωνόγραφοι και τα ραδιόφωνα θεωρούνταν πολυτέλειες.[i]

Σώζοντας τις αγρότισσες. Ο βασικός στόχος ήταν να σώσουν τις αγρότισσες που θεωρούνταν σκληρά εργαζόμενες. Η *Επιτροπή για την Αγροτική Ζωή* το 1909 προσέδωσε εθνική εμβέλεια στο ζήτημα. Συμπέρανε ότι τα βάρη της φτώχειας, της απομόνωσης και της απουσίας μηχανημάτων εξοικονόμησης ενέργειας έπεφταν κυρίως πάνω στη γυναίκα, επειδή η εργασία της αγρότισσας δεν είναι εποχιακή, όπως του αγρότη.

Η Mattie Corson, κόρη μιας αγρότισσας που είχε πεθάνει από υπερκόπωση, πραγματοποίησε δι' αλληλογραφίας μια από τις πρώτες έρευνες και υπέβαλε στις αγρότισσες αρκετές ερωτήσεις για τη ζωή στο αγρόκτημα, μεταξύ άλλων, αν θα παντρεύονταν έναν αγρότη, ή αν θα ενθάρρυναν τις κόρες τους να το κάνουν.

[i] Kirkpatrick Ellis L., *The Farmer's Standard of Living* (New York: Century, 1929), pp. 133-34, 143

Το 1909 η *Ladies Home Journal* δημοσίευσε αποσπάσματα απ' τα γράμματα που δέχθηκε η Corson, πολλά από τα οποία κατηγορούσαν τους άνδρες ότι αδιαφορούσαν για την ελάφρυνση της εργασίας στο σπίτι κι ενδιαφέρονταν μόνο για το χωράφι και το στάβλο. Η εφημερίδα όμως αγνόησε το γεγονός ότι οι περισσότερες αγρότισσες είχαν επιφορτιστεί με τη δουλειά στον κήπο και στο πτηνοτροφείο, στο γαλατάδικο, αλλά βοηθούσαν κι έξω στο χωράφι εποχιακά. Η εκστρατεία συνεχίστηκε το 1912 με μια σειρά άρθρων στο *Harper's Bazaar* που έφεραν το γενικό τίτλο «Η εξέγερση της αγρότισσας» και τα υπέγραφαν δύο μεταρρυθμιστές της *Επιτροπής για τη Αγροτική Ζωή*. Επεσήμαναν τα ζητήματα της υπερεργασίας, της παρεμπόδισης της εκπαίδευσης, την «κοινωνική σημασία μιας μεγάλης σοδειάς» για την αγορά τεχνολογιών επικοινωνίας και μεταφορών, τις ανθυγιεινές συνθήκες, κ.λπ.

Εκτεταμένες έρευνες έκανε το 1913 το *Υπουργείο Γεωργίας των ΗΠΑ* ζητώντας από τις γυναίκες των αγροτών που συνεργάζονταν με το υπουργείο (crop correspondents), να δηλώσουν πώς μπορεί το υπουργείο να τις βοηθήσει. Οι γυναίκες από όλη τη χώρα απάντησαν ότι ήταν μόνες τους και γεωγραφικά απομονωμένες.

Μια μελέτη της μακριάς, κουραστικής εργάσιμης μέρας 1400 αγροτισσών από το *Γεωργικό Κολλέγιο της πολιτείας της Νέας Υόρκης* του πανεπιστημίου Κορνέλ οδήγησε το *Literary Digest* να εκδώσει ένα άρθρο με τον τίτλο: «Μερικοί σοβαροί λόγοι για απεργία των αγροτισσών». Σε μια έρευνα όμως του *Υπουργείου Γεωργίας* που έγινε το 1913 φάνηκε ότι οι αγρότισσες ήταν πιο υγιείς από το μέσο όρο των γυναικών. Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της αγρότισσας το *Υπουργείο Γεωργίας* ίδρυσε το 1915 την *Υπηρεσία Οικιακής Οικονομίας,* η οποία εξελίχθηκε το 1923 σ' ένα ερευνητικό *Γραφείο Οικιακής Οικονομίας.* Σύμφωνα με μια έρευνα τα «πέντε κυριότερα προβλήματα» των αγροτισσών ήταν:

- η μακριά εργάσιμη μέρα (πάνω από 11 ώρες),
- η συχνή εκτέλεση βαριάς χειρωνακτικής εργασίας,
- τα χαμηλά επίπεδα αισθητικής και άνεσης στο σπίτι,
- η επικίνδυνη υγεία της μητέρας και του παιδιού, και
- ο μικρός αριθμός των προσοδοφόρων οικιακών βιοτεχνιών.

Η υπεύθυνη της έρευνας συνιστούσε «βελτιωμένο οικιακό εξοπλισμό», «πιο αποτελεσματικές μεθόδους διαχείρισης της οικιακής εργασίας», και εκπαίδευση στη διατροφή και τη φροντίδα των παιδιών. Η άνεση, η ομορφιά, η υγεία και η αποδοτικότητα του αγροτόσπιτου θεωρούνταν απαραίτητα μέσα για την αποτροπή της κίνησης των νέων προς την πόλη. Το ενδιαφέρον για την ζωή της αγρότισσας περιλαμβανόταν στις ευρύτερες βλέψεις για έλεγχο της ποσότητας και της ποιότητας της μετανάστευσης από την ύπαιθρο στην πόλη αυτή την περίοδο. Θεωρούσαν ότι μια μικρή μετανάστευση ήταν οικονομικά απαραίτητη και κοινωνικά επιθυμητή εξαιτίας της αύξησης της παραγωγικότητας που προκαλούσε ο αγροτικός εκμηχάνισης.

Πολλοί μεταρρυθμιστές φοβούνταν μήπως, στη θέση όσων έφευγαν για τις πόλεις, μεταναστεύσουν στην ύπαιθρο άλλοι μετανάστες από τη νότια και τη νοτιοανατολική Ευρώπη. Έτσι, για ορισμένους το πρόβλημα της *Αγροτικής Ζωής* γινόταν κυρίως ένα πρόβλημα ευγονικής, και η ανάγκη για τους *πιο καλούς* αγρότες (δηλαδή τους λευκούς της βόρειας Ευρώπης) θεωρούνταν πιο σημαντική από τα αυστηρά αγροτικά ζητήματα. «Αυτά τα παιδιά είναι ο καλύτερος σπόρος για τη φάρμα», υποστήριζαν.

«Από την ανάπτυξη αυτού του καθαρά αγροτικού πολιτισμού εξαρτάται σε τελική ανάλυση η ικανότητά μας, με καλλιεργητικές μεθόδους που απαιτούν τη μέγιστη εξυπνάδα, να συνεχίσουμε να τρέφουμε και να ντύνουμε τα πεινασμένα έθνη… και να προμηθεύουμε την πόλη και τη μητρόπολη με φρέσκο αίμα, καθαρά σώματα, και διαυγή μυαλά…».

Η επαρχία συνέχιζε να προσφέρει τους περισσότερους από τους αρχηγούς του έθνους και τους κατάλληλους, αμερικανοποιημένους, εργάτες για τις βιομηχανίες του. Η Louise Stanley, επιστήμονας της οικιακής οικονομίας και διευθύντρια του *Γραφείου Οικιακής Οικονομίας,* δήλωνε ότι «το περίσσευμα αυτής της σοδειάς (σε παιδιά) δημιουργεί αυτό το σταθερό ρεύμα από φρέσκο, αρρενωπό, δυνατό αίμα που ρέει στις πόλεις.».

Εκμοντερνισμός εκτός δικτύου. Οι σχολιαστές έβλεπαν γενικά τις σύγχρονες οικιακές τεχνολογίες ως μια προοδευτική δύναμη. Ένας καταιγισμός διαφημίσεων για καταναλωτικά προϊόντα ενίσχυσε το μήνυμα και σημάδεψε τη διεύρυνση του χάσματος μεταξύ υλικού πολιτισμού της υπαίθρου και της πόλης. Ο ιστορικός Hal Barron[i] έχει δείξει ότι οι διαφημίσεις που απευθύνονταν στους αγρότες και αναφέρονταν στα ενδιαφέροντα της αγροτικής ζωής ήταν πιο πετυχημένες από όσες στηρίζονταν σε αστικές εικόνες. Ένα πρώιμο παράδειγμα ήταν ένα σαπούνι, το Fels-Naptha-Soap, που διαφημίστηκε σε κινούμενα σχέδια ως τόσο αποτελεσματικό ώστε να μπορεί να καθαρίζει με κρύο ή με χλιαρό νερό. Η ισχυρή του δράση απομάκρυνε εύκολα τη βρωμιά και γι' αυτό το λόγο εξοικονομούσε εργασία, έλεγαν.

Οι διαφημιστές, οι μεταρρυθμιστές και οι επιστήμονες της οικιακής οικονομίας υποστήριζαν ότι πολλές μη-ηλεκτρικές τεχνολογίες μπορούσαν να ελαφρύνουν τη ζωή της αγρότισσας, και να προσφέρουν έναν εκμοντερνισμό «εκτός δικτύου». Ανεμόμυλοι και σταθερές βενζινοκινούμενες μηχανές ως πηγές ενέργειας για την παροχή τρεχούμενου νερού στο σπίτι, είναι μερικά από αυτά τα παραδείγματα.

Ο βενζινοκινητήρας, έλεγαν οι διαφημιστές, είναι για μια αγρότισσα, ό,τι η θεριστική και η αλωνιστική μηχανή για τον άντρα της. Επαινούσαν ακόμη τα συνεργατικά πλυντήρια, τις συνεργατικές ηλεκτρικές σκούπες, και τα πυρίμαχα μαγειρικά σκεύη. Το *Υπουργείο Γεωργίας* διαπίστωνε ότι γυναίκες των αγροτών που συνεργάζονταν με το υπουργείο (crop correspondents) είχαν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στη νέα τεχνολογία, και προτιμούσαν ηλεκτρικές σκούπες, πλυντήρια, στιπτήρια πλυντηρίου, πυρίμαχα, συσκευές για το διαχωρισμό της κρέμας, σίδερα ηλεκτρικά και βενζίνης, σόμπες πετρελαίου, κλπ.

Απ' όλη τη χώρα έφταναν γράμματα που ζητούσαν να κατασκευαστούν συνεργατικά πλυντήρια. Δεν ήθελαν τόσο πολύ να εξοικονομήσουν χρόνο, όσο ν' αποκτήσουν ζεστά σπίτια, με γερές στέγες και περισσότερα δωμάτια, αρκετό φως, αντλίες εύκολες στη χρήση στο πηγάδι, μια δεξαμενή, κι ένα καλό φράχτη

[i] *Mixed Harvest: The Second Great Transformation in the Rural North, 1870-1930,* University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1997, pp. 225-233.

για τον κήπο. Στους λειμώνες του Καναδά ήταν τότε πιο πολύτιμο το τρεχούμενο νερό και ένα γερό σπίτι από τις οικιακές συσκευές.[i] Το 1909 ο Κος Sweet από το Ιλινόις έγραψε στον *Wallaces' Farmer* ότι είχε χτίσει ένα σπίτι με δέκα δωμάτια και πλυσταριό. «Έχει σωλήνες ζεστού και κρύου μαλακού νερού που εφοδιάζονται από μια δεξαμενή πίεσης των εξακοσίων γαλονιών, επίσης έχει μια αντλία για τον εφοδιασμό νερού από το πηγάδι, μια θερμάστρα πλυντηρίου, ένα πλυντήριο, και ένα μικρό βενζινοκινητήρα», που αντλούσε νερό από τη στέρνα στη δεξαμενή και μπορούσε επίσης να συνδεθεί με το πλυντήριο. Στο σπίτι του Sweet υπήρχαν επίσης εγκαταστάσεις θέρμανσης νερού, φωτισμού ασετιλίνης, ενώ η δεξαμενή προμήθευε νερό στην κουζίνα, τους νιπτήρες, τη μπανιέρα, και τον καμπινέ. Στο σπίτι υπήρχε αποχέτευση, τηλέφωνο, ταχυδρομική εξυπηρέτηση, και έφταναν προμήθειες από το μπακάλικο δυο φορές τη βδομάδα. Δεν υπήρχε όμως ηλεκτρικό. «Δεν έχουμε την ανάγκη να πηγαίνουμε στην πόλη», έγραφε ο Κος Sweet.

Το 1913 μια αγρότισσα από το Κάνσας έγραφε ότι το 1/3 των κτηματιών στην περιοχή της αντλούν νερό με κάποιο ανεμόμυλο ή με βενζινοκινητήρα, κι ακόμα, το 1/3 έχουν σύγχρονες εγκαταστάσεις φωτισμού. Όλες οι γυναίκες διέθεταν πλυντήριο, και μερικές πλυντήρια που τροφοδοτούνταν με βενζινοκίνηση. Αρκετές είχαν σίδερα που λειτουργούσαν με πετρέλαιο, και ζητούσαν να έχουν σόμπες κάρβουνου-πετρελαίου, όπως είχαν ήδη τα μισά σπίτια. Οι αγρότες του Κάνσας χρησιμοποιούσαν ακόμα το 1913 άλογα και καρότσες, και ελάχιστοι είχαν αυτοκίνητο.[ii]

Την περίοδο εκείνη το *Γραφείο Απογραφής των ΗΠΑ* δεν προέβαινε ακόμη σε καταμέτρηση των οικιακών εφαρμογών. Οι κοινωνικοί επιστήμονες όμως πραγματοποιούσαν πλήθος έρευνες, έως ότου ο αγροτικός κοινωνιολόγος Charles Galpin, που εργαζόταν στο *Υπουργείο Γεωργίας,* έπεισε το *Γραφείο Απογραφής* ν' αρχίσει να μετράει τον αριθμό νοικοκυριών που είχαν αυτοκίνητα, τηλέφωνα, τρεχούμενο νερό, και ηλεκτρικό φωτισμό στην απογραφή του 1920.[iii] Άλλοι φορείς, όπως η *Γενική Ομοσπονδία Γυναικείων Συλλόγων* διεξήγαγαν τις δικές τους έρευνες, σε φάρμες της μεσαίας και μεγάλης αγροτικής τάξης. Οι

[i] Angela E. Davis, "'Valiant Servants': Women and Technology on the Canadian Prairies, 1910-1940," *Manitoba History* 25 (Spring 1993), pp. 33-42.
[ii] USDA, *Social and Labor Needs of Farm Women,* p.21.
[iii] Lowry Nelson, *Rural Sociology: Its Origins and Growth in the United States,* University of Minnesota Press, Minneapolis, 1969.

περισσότεροι από αυτούς διέθεταν, ήδη από το μεσοπόλεμο, τηλέφωνο, αυτοκίνητο, και αργότερα ραδιόφωνο. Πολλοί όμως δεν είχαν ψυγείο, τρεχούμενο νερό, εντοιχισμένη μπανιέρα, τουαλέτα μέσα στο σπίτι, σύστημα φωτισμού – ανέσεις πολύ κοινές για την εξηλεκτρισμένη πόλη.

Ο εκσυγχρονισμός του οικιακού εξοπλισμού προχωρούσε με αρκετά πιο βραδείς ρυθμούς από την απόκτηση τεχνολογιών επικοινωνίας και μεταφοράς. Η καθυστέρηση αυτή πρέπει να εξηγείται από τις έμφυλες σχέσεις στον αγροτικό χώρο και από το χαρακτήρα μικρής επιχείρησης που είχε προσλάβει η οικογενειακή φάρμα. Το *Υπουργείο Γεωργίας* σε μια έρευνα του 1913 παρατηρούσε ότι οι αγρότες αγόραζαν χωρίς δισταγμό κάθε μηχάνημα που θα ελάφρυνε τη δουλειά στον αγρό, αλλά υπήρχε μια καθολική δυσαρέσκεια επειδή οι μηχανές εξοικονόμησης εργασίας δεν έμπαιναν στα σπίτια.

Μια έρευνα του Cornell το 1919 διαπίστωνε ότι σε μια έκταση 1.600 στρεμμάτων μόνο δύο αγροτόσπιτα διέθεταν τρεχούμενο νερό, και μόλις ένα από αυτά είχε φούρνο και μπάνιο, ενώ είχαν πολλά γεωργικά εργαλεία και μερικές φορές ακόμη και μία Ford στο στάβλο. Όταν ρώτησαν μια αγρότισσα γιατί η οικογένειά της προτίμησε ν' αγοράσει ένα μοντέλο Τ της Ford, και δεν τοποθετούσε υδραυλική εγκατάσταση στο σπίτι του, εκείνος απάντησε: «Δεν μπορείς να πας στην πόλη μέσα σε μια μπανιέρα!».[i]

Ένας λόγος που οι αγρότες δεν αγόραζαν οικιακές συσκευές ήταν ότι δεν είχαν κατασκευαστεί για χρήση στο αγρόκτημα, πράγμα που ίσχυε επίσης και για τα πρώιμα αυτοκίνητα και τηλέφωνα. Τα πλυντήρια ήταν ακατάλληλα για ρούχα βρωμισμένα με λάσπες. Τα σπίτια φωτίζονταν ακόμα με λάμπες αμιάντου, φυσικού αερίου, ή ασετιλίνης. Στις μαγειρικές εστίες χρησιμοποιούσαν ξύλο, αέριο, κάρβουνο, ή κηροζίνη. Κελάρια, σπηλιές, κουτιά με πάγο, ή μηχανικά ψυγεία χρησιμοποιούνταν για την συντήρηση των τροφίμων. Μια σειρά από αντλίες, χειροκίνητες, βενζινοκίνητες, ανεμοκίνητες, ηλεκτροκίνητες εφοδίαζαν το σπίτι με νερό. Σε ορισμένες περιοχές οι αγρότες παρήγαγαν μόνοι τους αέριο ασετιλίνης από καρβίδιο και νερό. Μέχρι το 1912 πάνω από 200.000 αγροκτήματα είχαν εγκαταστήσει συστήματα ασετιλίνης.

[i] Joseph Interrante, "You Can't Go to Town in a Bathtub: Automobile Movement and the Reorganization of Rural American Space, 1900-1930," *Radical History Review* 21 (1979), pp. 151-168.

Οι καμπάνιες για τη βελτίωση της ζωής της αγρότισσας στόχευαν κυρίως στην εγκατάσταση συστημάτων ύδρευσης και αποχέτευσης. Το αποχωρητήριο θα έφευγε από τις αυλές. Οι νοικοκυρές δεν θα ήταν αναγκασμένες να κουβαλούν νερό από το πηγάδι, την πηγή, ή το ρυάκι. Ο *Progressive Farmer* φιλοξενούσε το 1910 αρκετά γράμματα ευκατάστατων αγροτών που έγραφαν πώς χρησιμοποιούσαν τους ανεμόμυλους, τα υδραυλικά έμβολα, και τους βενζινοκινητήρες για ν' αντλήσουν νερό από λίμνες, πηγάδια, και πηγές στο Μισισιπή, τη Τζώρτζια, και τις Καρολίνες.

Πρώιμες προσπάθειες εξηλεκτρισμού της φάρμας. Ελάχιστοι αγρότες είχαν πετύχει να εξηλεκτρίσουν τ' αγροκτήματά τους πριν από την έναρξη του προγράμματος της *Διεύθυνσης Αγροτικού Εξηλεκτρισμού* στα μέσα της δεκαετίας του 1930. Οι πιο συνηθισμένες μέθοδοι που χρησιμοποιούσαν πριν από το 1930 οι αγρότες ήταν: να γαντζώνουν απευθείας ένα σύρμα σε μια γραμμή υψηλής τάσης κάποιας επιχείρησης κοινής ωφελείας, ή να σχηματίζουν μια συνεργατική για τη διανομή του ηλεκτρικού ρεύματος, ή να παράγουν ρεύμα σε κάποιο οίκημα του αγροκτήματος.

Μια πρώιμη πηγή ενέργειας αποτέλεσαν οι γραμμές των τρόλεϋ που συνέδεαν τις πόλεις. Ένας αγρότης στο Ουισκόνσιν τάπωσε (tapped) μια γραμμή ρεύματος για τα τρόλεϋ ήδη από το 1897. Οι σιδηρόδρομοι Aurora, Elgin και Chicago το 1906 είχαν αρχίσει να πουλάνε κανονικά ρεύμα στη διαδρομή προσπέλασης των τρένων τους. Την ίδια εποχή τα δημοτικά δίκτυα άρχισαν επίσης να επεκτείνουν τις γραμμές τους σε αγροτικές περιφέρειες. Από το 1906 ως το 1910 είχαν κατασκευαστεί μερικές αγροτικές γραμμές στο Όρεγκον, την Καλιφόρνια, το Κολοράντο, την Ιντιάνα, το Ιλινόις, και την Ουάσιγκτον. Η σπουδαιότερη όμως πολιτεία στον αγροτικό εξηλεκτρισμό ήταν η Καλιφόρνια, επειδή εκεί χρησιμοποίησαν την υδραυλική δύναμη για τη λειτουργία αντλιών άρδευσης. Το 1924 το 25% των αγροκτημάτων στην Καλιφόρνια τροφοδοτούνταν πλέον με ρεύμα από κεντρικό σταθμό, και πάνω από τα μισά αγροκτήματα το 1932.[i] Σε πολλές άλλες πολιτείες των ΗΠΑ τα οικονομικά κόστη ήταν τόσο δυσβάστακτα που απέτρεψαν από ανάλογες

[i] David E. Nye, *Electrifying America, Social Meanings of a New Technology, 1880-1940,* The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1997, p. 292.

επιδόσεις. Η Detroit Edison Company υπολόγισε ότι η μέση πρόσοδος από ένα αγρόκτημα θα ήταν μόλις 21 δολάρια το χρόνο. Με πυκνότητα τέσσερις φάρμες ανά μίλι, αυτή η πρόσοδος δεν θα αποπλήρωνε το κόστος των 2.000 δολαρίων που απαιτούνταν για την κατασκευή μιας γραμμής ενός μιλίου. Συχνά, οι εταιρείες συμφωνούσαν να κατασκευάσουν τις γραμμές μόνο αν οι πελάτες πλήρωναν. Παρ' όλα αυτά οι γραμμές παρέμεναν ιδιοκτησία των εταιρειών. Η κατάσταση αυτή μοιάζει με την υπόθεση της σατιρικής, ιστορικής νουβέλας “Catch-22” του αμερικανού συγγραφέα Joseph Heller.

Οι ηλεκτρικές επιχειρήσεις δεν έδειχναν ευαισθησία στις ανάγκες του αγρότη και τον χρέωναν με αστικές τιμές, συν μια προσαύξηση 9-18 cents ανά KWh. Καθώς μάλιστα το μέσο καθαρό εισόδημα μιας φάρμας κατρακύλησε από τα 1.395 δολάρια το 1919 στα 517 δολάρια το 1921, στη διάρκεια του πρώτου σταδίου της μακρόχρονης αγροτικής ύφεσης, δεν προκαλεί καμιά έκπληξη το γεγονός ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1920 λιγότερο από το 3% των αγροκτημάτων είχαν συνδεθεί στο κεντρικό δίκτυο.

Αντιμετωπίζοντας τις υψηλές τιμές οι αγρότες κατέφυγαν στην αντιμονοπωλιακή παράδοση της αμερικάνικης γεωργίας και συνέπηξαν συνεργατικές ηλεκτρικές εταιρείες. Αυτό το σχήμα διαδόθηκε λόγω της επιτυχίας των τηλεφωνικών συνεργατικών και των ομοιοτήτων ανάμεσα στις δύο τεχνολογίες. Στις ηλεκτρικές εταιρείες όμως η τεχνολογία ήταν πολύ πιο περίπλοκη, οι μηχανές μεγαλύτερες, χιλιάδες κιλοβάτ έπρεπε να παραχθούν, να αυξηθεί η τάση τους κατά χιλιάδες βολτ, να μεταφερθούν με ασφάλεια στ' αγροκτήματα, και τέλος να μειωθεί η τάση τους στα 110 βολτ για το φωτισμό και για να λειτουργήσουν οι συσκευές. Ο στόχος ήταν τόσο περίπλοκος που οι συνεργατικές πείσθηκαν να αγοράζουν το ηλεκτρικό ρεύμα από τις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, που κατείχαν ήδη τον παραγωγικό εξοπλισμό, και να το διανέμουν οι ίδιες στην ύπαιθρο (το μέρος της δουλειάς που οι μεγάλες εταιρείες θεωρούσαν μη επικερδές).

Αρκετές ομάδες αγροκτημάτων πήραν τέτοιες αποφάσεις. Γνωρίζοντας ότι υπήρχαν ανάλογες συνεργατικές στην Ευρώπη και στον Καναδά, οι αγρότες κατασκεύασαν συστήματα στη διάρκεια του Α΄ παγκοσμίου πολέμου, όταν παρουσιάστηκαν ελλείμματα στη ενέργεια και την εργασία. Στη δεκαετία μετά

τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο σχηματίστηκαν τουλάχιστον 34 αγροτικές συνεργατικές ηλεκτρισμού, οι περισσότερες στα μεσοδυτικά και τα βορειοδυτικά, όπου υπήρχαν γειτονικές πηγές τροφοδοσίας. Μόνο στην Αϊόβα υπήρχαν 11 συνεργατικές, που τροφοδοτούνταν όλες από το δημοτικό εργοστάσιο της πόλης Webster, κλπ. Οι συνεργατικές ήταν οικονομικά υγιείς, αν και μικρές οι περισσότερες. Δεκαοκτώ συνεργατικές είχαν λιγότερα από 15 μίλια γραμμών, και μόνο εννέα είχαν δίκτυο πάνω από 45 μίλια. Για κατανάλωση μέχρι 50 KWh οι μισές συνεργατικές χρέωναν 3-6 cents ανά KWh, ενώ οι άλλες μισές 6-10 cents. Τρεις συνεργατικές χρέωναν 10-14 cents ανά KWh.

Πολλές από αυτές τις συνεργατικές έζησαν για πολλά χρόνια. Η Peninsula Light Company τροφοδοτούσε περίπου χίλιους καταναλωτές στη δυτική Ουάσιγκτον το 1937. Μια άλλη συνεργατική εταιρεία στο Κάνσας λειτουργούσε ακόμη το 1960. Επικερδείς συνεργατικές πουλήθηκαν στις μεγάλες εταιρείες. Ένας τοπικός *Συνεταιρισμός* στην Πενσυλβάνια αρνήθηκε να πληρώσει ένα ποσό 30.000 δολαρίων σε μια μεγάλη επιχείρηση διανομής ηλεκτρικού ρεύματος, και οργάνωσε αμέσως μετά την Morrison's Cove Electric Light, Heat, and Power Company, που ανέλαβε συμβόλαια διανομής ενέργειας σε πρωτογενείς αγροτικές ενώσεις καταναλωτών που ζούσαν μακριά από τις γραμμές του δικτύου.

Πολλές φορές οι μεγάλες εταιρείες εξέδιδαν ανακοινώσεις καταγγέλλοντας τις συνεργατικές για υποβαθμισμένες και δαπανηρές υπηρεσίες. Η κατάσταση όμως άλλαξε άρδην και ευνοϊκά για τις συνεργατικές διανομής ηλεκτρικής ενέργειας στα μέσα του 1930. Όταν ιδρύθηκε η *Διεύθυνση Αγροτικού Εξηλεκτρισμού* το 1935 μετέτρεψε τις συνεργατικές σε βασικό υποστήριγμα ενός πολύ πετυχημένου προγράμματος που ηλεκτροδότησε τελικά το 90% των αγροκτημάτων της χώρας. Οι Αμερικάνοι αγρότες όμως κινητοποιούνταν από πολύ νωρίτερα: αγόραζαν δυναμό για να τα συνδέσουν:

- σε τουρμπίνες που κινούνταν με νερό σπιτικών δεξαμενών,
- σε ανεμόμυλους που αντλούσαν κανονικά νερό για τα ζωντανά, και
- σε βενζινοκινητήρες.[i]

[i] Carol A. Lee, "Wired Help for the Farm: Individual Electric Generating Sets for Farms, 1880-1930", (Ph. D. diss., Pennsylvania State University, 1989), chaps. 3-4.

Οι κατασκευαστές σύντομα κεφαλαιοποίησαν αυτή την εφευρετικότητα και άρχισαν να πουλάνε πλήρη σετ κατασκευασμένα στο σπίτι. Μετά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο πολλοί εφευρέτες σχεδίασαν αιολικούς ηλεκτρικούς κινητήρες για το αγρόκτημα, ενώ η Jacobs Wind Electric Company της Μοντάνα, κι αργότερα της Μινεάπολις, πούλησε μεταξύ 1927 και 1957 περισσότερες από τριάντα χιλιάδες αιολικές μονάδες. Πιο αποτελεσματικές αεροδυναμικά φαίνονταν οι αιολικές τουρμπίνες που διέθεταν πτερύγια προπέλας. Ωστόσο, ο βενζινοκινητήρας κυριάρχησε στον χώρο, επειδή ήταν πιο φθηνός.

Το 1907 η Fairbanks-Mors, που κατασκεύαζε βενζινοκινητήρες, διαφήμισε ένα σετ δυναμό-μηχανής που όχι μόνο παρείχε ηλεκτρισμό για φώτα, έλικες, αντλίες, και κινητήρες, αλλά και επέτρεπε στον αγρότη να «μεταθέτει τον ιμάντα στο άλλο τροχό και να κινεί οποιαδήποτε μηχανή». Οι κατασκευαστές αυξάνονταν ραγδαία, μέχρι το 1921, όταν η General Motors, η Western Electric, και μια εικοσάδα μικρές εταιρείες συνενώθηκαν δημιουργώντας μια βιομηχανία ετήσιου προϋπολογισμού 60 εκατομμυρίων δολαρίων το χρόνο.

Ο μηχανικός αυτοκινήτων Charles Kettering έγινε το 1913 ο διάσημος εφευρέτης της σταθερής μονάδας ηλεκτροπαραγωγής Delco Light, η οποία είχε πουλήσει 40.000 κομμάτια μέχρι το 1918, και είχε κατακτήσει το 1/3 της αγοράς μέχρι το 1923.[i] Αυτά τα σετ ήταν η πιο περίπλοκη τεχνολογία μέσα στις φάρμες της εποχής εκείνης. Αποτελούνταν από μηχανή, δυναμό, πίνακα ελέγχου, και όργανα, και συνήθως τοποθετούνταν στο υπόγειο.

Το σετ τροφοδοτούσε μια σειρά αποθηκευτικών μπαταριών με τις οποίες ηλεκτροδοτούνταν με ρεύμα τάσης 32 volt το σπίτι, ο σταύλος και το μαγαζί. Η ισχύς κυμαινόταν από 1 ως 25 KW, και το κόστος από $350 ως $800. Συνήθως τοποθετούσαν σετ ισχύος λίγο παραπάνω από ένα κιλοβάτ, που αρκούσε για το φωτισμό και για έναν μικρό κινητήρα. Το κόστος λειτουργίας κυμαινόταν από 7 ως 69 cents ανά κιλοβατώρα.[ii] Το 1926 έγινε μια έρευνα στην πολιτεία της Νέας Υόρκης μεταξύ των κατόχων Delco οι οποίοι δήλωσαν ότι χρησιμοποιούσαν τη γεννήτρια κυρίως για φωτισμό, πλυντήριο, σίδερο και

[i] Stuart W. Leslie, *Boss Kettering: Wizard of General Motors,* Columbia University Press, New York, 1983, σσ. 58-60.
[ii] Carol A. Lee, "Wired Help for the Farm: Individual Electric Generating Sets for Farms, 1880-1930" (Ph. D. diss., Pennsylvania State University, 1989), chaps. 3-4.

διαχωρισμό της κρέμας, και λιγότερο για κινητήρες και άντληση νερού. Οι καταναλωτές παραπονιόνταν επειδή η γεννήτρια δεν επαρκούσε για τους μεγάλους κινητήρες που ήταν απαραίτητοι για τη δουλειά *τους*. Προτιμούσαν αυτές τις γεννήτριες με τη βενζίνη, γιατί η τοποθέτηση καλωδίων σε όλη την έκταση της φάρμας ήταν περίπλοκη υπόθεση.

Μέχρι το 1919 είχαν πουληθεί 200.000 γεννήτριες, και 600.000 μέχρι το 1929. Μέσα στην ίδια περίοδο, το 1923, συνδεμένες με το δίκτυο διανομής ηλεκτρικής ενέργειας ήταν 180.000 φάρμες. Το 1930 οι αναλογίες είχαν αντιστραφεί: 600.000 αγροκτήματα, το 10% του συνόλου, τροφοδοτούνταν από το κεντρικό δίκτυο, ενώ 250.000 αγροκτήματα, το 4% του συνόλου, διέθεταν οικιακά σετ ηλεκτροπαραγωγής (home plants).

Λιγότερη δουλειά για την αγρότισσα; Επιστήμονες της οικιακής οικονομίας οργάνωσαν στα μέσα του 1920 μελέτες διαχείρισης του χρόνου στο αγροτικό σπίτι. Αν και είχαν εισαχθεί νέες οικιακές τεχνολογίες, ο χρόνος εργασίας της νοικοκυράς δεν είχε μειωθεί. Διερευνώντας τι συνέβη μέσα σε δύο αιώνες οικιακής τεχνολογίας, η Ruth Cowan διαπίστωσε ότι η «εκβιομηχάνιση» του σπιτιού συχνά είχε ως αποτέλεσμα «περισσότερη δουλειά για τη μητέρα», γιατί η χρήση τεχνημάτων όπως η θερμάστρα κάρβουνου, οι αντλίες νερού, και οι ηλεκτρικές σκούπες έτειναν να εξοικονομούν το χρόνο εργασίας των βοηθών της παντρεμένης γυναίκας (σύζυγος, γιοι, κόρες, και υπηρέτες) και να ανυψώνουν το επίπεδο της οικιακής εργασίας.[i] Αναφορικά με τις οικιακές συσκευές οι αγρότισσες παρατηρούσαν ότι εκτός από την ηλεκτρική σκούπα, που εξοικονομεί περίπου το ½ του χρόνου εργασίας, οι άλλες εφαρμογές κάνουν απλώς ευκολότερη και πιο ξεκούραστη τη δουλειά.

Το *Γραφείο Οικιακής Οικονομίας* του Υπουργείου Γεωργίας των ΗΠΑ διεξήγαγε έρευνες από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1930 στις οποίες απάντησαν γυναίκες από το Idaho, την Washington, το Rhode Island, το Oregon, τη South Dakota, και τη Montana. Άλλες έρευνες έγιναν στη Nebraska από το 1924, και αλλού. Οι δημοσκοπήσεις

[i] Ruth Schwartz Cowan, "The 'Industrial Revolution' in the Home: Household Technology and Social Change in the Twentieth Century", *Technology and Culture,* 17, 1976, σσ. 1-23· Ruth Schwartz Cowan, *More Work for Mother: The Ironies of Household Technology from the Open Hearth to the Microwave,* Basic Books, New York, 1985.

συνεχίστηκαν μέχρι και τη δεκαετία του 1960. Το αντικείμενο της έρευνας της διαχείρισης του χρόνου στο αγροτικό νοικοκυριό ήταν να διαπιστωθεί ποιες οικιακές συσκευές θα μπορούσαν να βοηθήσουν αποτελεσματικά την αγρότισσα. Το 1926-27, η επιστήμονας της οικιακής οικονομίας Maud Wilson, σε μια έρευνα που πραγματοποίησε στο Όρεγκον, σε αγροτικά, μη αγροτικά επαρχιακά, και αστικά νοικοκυριά, συμπέραινε ότι στα «καλά εξοπλισμένα σπίτια» (το 19% του δείγματος που διέθετε ηλεκτρισμό και ύδρευση) οι νοικοκυρές εξοικονομούσαν κατά μέσο όρο 3 ώρες και 20 λεπτά την εβδομάδα για την προετοιμασία του γεύματος, την καθαριότητα, και το πλύσιμο των ρούχων, συγκριτικά προς όσα σπίτια δεν είχαν ούτε ύδρευση, ούτε ηλεκτρισμό (57%).

Όμως οι γυναίκες που διέθεταν πιο προηγμένη τεχνολογία ξόδευαν κατά μέσο όρο 2 ώρες και 10 λεπτά την εβδομάδα περισσότερο, για να σιδερώσουν, να ράψουν, να φροντίσουν τα παιδιά, και το σπίτι. Πάντως, οι νοικοκυρές των πόλεων, που είχαν πολύ περισσότερες σύγχρονες οικιακές συσκευές από τις αγρότισσες, αφιέρωναν τον ίδιο περίπου μέσο αριθμό ωρών την εβδομάδα στο νοικοκυριό (51,5 - 51,6 ώρες).

Η εξοικονόμηση δεν αφορούσε στο χρόνο, αλλά μάλλον στην ενέργεια και τον κόπο. Ο μοντέρνος εξοπλισμός μπορεί να μείωνε το χρόνο εργασίας των βοηθών της νοικοκυράς, και να εξυπηρετούσε την καλή διαχείριση του σπιτιού, αλλά απαιτούσε συνολικά τις ίδιες ώρες εργασίας από τη νοικοκυρά. Άλλοι τέσσερις τουλάχιστον ερευνητές, προπολεμικά, αναγνώρισαν τις ίδιες «ειρωνείες της οικιακής τεχνολογίας», όπως τις ονόμασε αργότερα η Cowan.

Ένα άλλο συμπέρασμα των ερευνών εκείνων ήταν ότι η βιομηχανική επανάσταση είχε αναγάγει την οικιακή εργασία σε ατομική απασχόληση, καταργώντας τις συλλογικές δουλειές του σπιτιού, όπως το μάζεμα και το τίναγμα των χαλιών από τους άντρες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΣΥΝΤΟΝΙΖΟΝΤΑΣ ΤΗ ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΕΠΑΡΧΙΑ

Το ραδιόφωνο ήταν η πιο δημοφιλής νέα τεχνολογία της περιόδου. Το 1923, τρία χρόνια μετά τα εγκαίνια του κανονικού προγράμματος του ραδιοσταθμού KDKA της εταιρείας Westinghouse στο Πίτσμπουργκ, υπήρχαν περίπου 600 σταθμοί σε όλη τη χώρα μ' εκπομπές εκκλησιαστικές, ζωντανής μουσικής, δίσκων φωνογράφου, ανάγνωσης του τύπου, και κάλυψης των αθλητικών γεγονότων.

Το 1919 το αμερικάνικο ναυτικό, εξυπηρετώντας συμφέροντα εθνικής ασφάλειας, είχε ενθαρρύνει τη General Electric να εξαγοράσει τη βρετανικής ιδιοκτησίας εταιρεία American Marconi, σχηματίζοντας μαζί με την Westinghouse και την American Telephone and Telegraph Company (AT&T) τη νεοσύστατη Radio Corporation of America. Στο πεδίο αυτό, τα είκοσι χρόνια προηγούμενα χρόνια, δεν γινόταν εκπομπές προς ένα ευρύ κοινό, αλλά μόνο σημείο προς σημείο επικοινωνία (ασύρματος τηλέγραφος και ραδιοτηλεφωνία).

Οι ερασιτέχνες του ραδιοφώνου βοήθησαν να προσδιοριστεί το μήνυμα του ραδιοφώνου: το broadcasting,[i] όπως αντίστοιχα οι καταναλωτές τηλεφώνου και αυτοκινήτου διαμόρφωσαν το μήνυμά τους. Και οι δύο ομάδες από χρήστες έγιναν έτσι φορείς τεχνολογικής αλλαγής.[ii]

Οι διαφημιστές χρησιμοποιούσαν τα σλόγκαν της ρητορικής της *Country Life* για να προωθήσουν την αναζωογόνηση της αγροτικής ζωής από το ραδιόφωνο, όπως είχε γίνει με το τηλέφωνο, το αυτοκίνητο, την οικιακή τεχνολογία. Λόγω της εμπειρίας τους από το τηλέφωνο οι αγρότες καλωσόρισαν ενθουσιαστικά το ραδιόφωνο.

Με την ίδρυση της Federal Radio Commission το 1927, καθώς και της Extension[iii] Service του *Υπουργείου Γεωργίας* που σύντομα χρησιμοποίησε το νέο μέσο για να απευθυνθεί στο λαό, η ομοσπονδιακή κυβέρνηση «έγινε ένας πολύ πιο δραστήριος παίκτης». Με το ραδιόφωνο οι μεταρρυθμιστές θα

[i] Ευρεία χύτευση, αναμετάδοση, εκπομπή.
[ii] Susan J. Douglas, *Inventing American Broadcasting, 1899-1922,* John Hopkins University Press, Baltimore, 1987. Για τον αριθμό των σταθμών όρα: Malcolm M. Milley and Stuart A. Rice, *Communication Agencies and Social Life,* McGraw Hill, New York, 1933, p. 196.
[iii] Η έννοια "extension" στο πεδίο της γεωργικής πολιτικής σημαίνει την εφαρμογή νέων τεχνολογιών στον αγροτικό τομέα.

εξάλειφαν τις διαφορές ανάμεσα στην αστική και την αγροτική ζωή, συνδέοντας τους αγρότες άμεσα με τις «εκπολιτιστικές» όψεις της πόλης και μεταδίδοντας εκσυγχρονιστικά μηνύματα αποτελεσματικά. Όμως οι αγρότες και οι αγρότισσες είχαν άλλες ιδέες για τη χρήση της νέας τεχνολογίας.

Το ραδιόφωνο στη φάρμα. Στη διάρκεια της αγροτικής ύφεσης των δεκαετιών 1920 και 1930 το ραδιόφωνο κατέκλυσε την ύπαιθρο. Οι αντιπρόσωποι των νομών (counties) κάθε πολιτείας διαπίστωσαν ότι το 1923 υπήρχαν 145.000 ραδιόφωνα στα αγροκτήματα της χώρας. Το ποσοστό των αγροκτημάτων που διέθεταν ραδιόφωνο ήταν 4-5% το 1925, ανήλθε σε 21% το 1930, και σε 60% το 1940. Οι φτωχές νότιες επαρχίες είχαν πολύ λιγότερα ραδιόφωνα. Η μεγαλύτερη εξάπλωση του ραδιοφώνου συντελέστηκε στις βορειοανατολικές επαρχίες.[i]

Τα ραδιόφωνα ήταν είτε κρυσταλλικά ("cat-whisker")[ii] που τροφοδοτούνταν από τα ραδιοκύματα, είτε σύνολα αγωγών που λειτουργούσαν με μπαταρίες.[iii] Στις μεσοδυτικές πολιτείες πολλοί αγρότες άκουγαν ραδιόφωνο χωρίς να διαθέτουν ηλεκτρικό ρεύμα, ενώ στη μακρινή δύση πολλοί είχαν ηλεκτρισμό αλλά δεν άκουγαν ραδιόφωνο.

Το 1930 το 50% των αστικών νοικοκυριών διέθετε ραδιόφωνα, αλλά μόνο το 21% των αγροτικών. Ένας ειδικός του ραδιοφώνου από το *Υπουργείο Γεωργίας* απέδιδε τα πενιχρά αποτελέσματα στην παραμέληση των αναγκών της φάρμας από τους κατασκευαστές, οι οποίοι επικεντρώνονταν στα προϊόντα εναλλασσόμενου ρεύματος, στις υψηλές τιμές, και στη δαπανηρή συντήρηση των μπαταριών, αλλά και στην ύφεση της δεκαετίας του 1930. Από το 1940 και μετά, το ποσοστό των αγροτών που είχαν ραδιόφωνο ξεπέρασε το ποσοστό όσων είχαν αυτοκίνητο, τηλέφωνο, ηλεκτρισμό και τρεχούμενο νερό.

---

[i] Susan Smulyan, *Selling Radio: The Commercialization of American Broadcasting, 1920-1934,* Smithsonian Institution Press, Washington D.C., 1994, pp. 23, 25.

[ii] http://en.wikipedia.org/wiki/Crystal_sets

[iii] David Rutland, *Behind the Front Panel: The Design and Development of 1920s Radios,* Wren, Philomath, Oregon, 1994; Michael B. Schiffer, *The Portable Radio in American Life,* University of Arizona Press, Tucson, 1991.

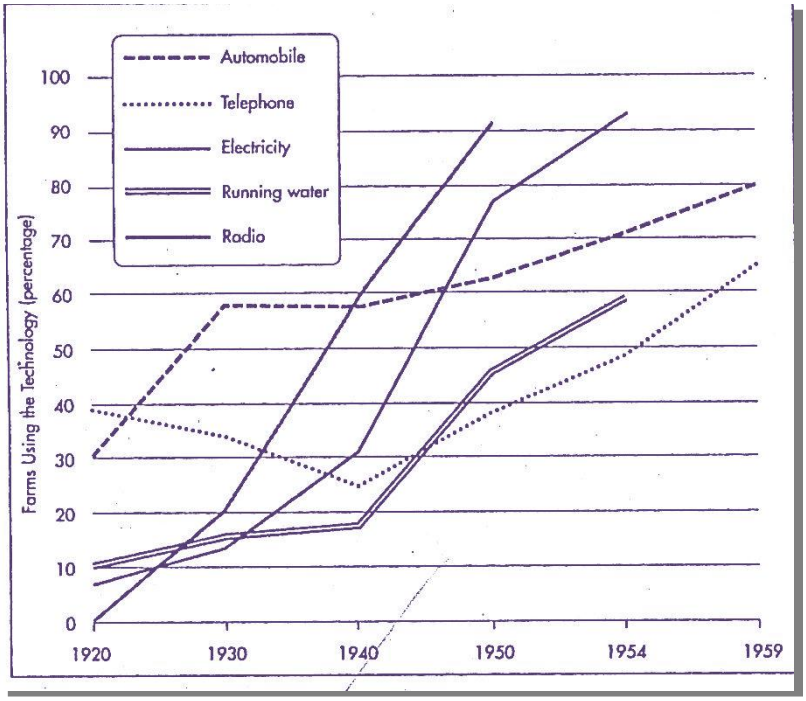

«Αστικές» τεχνολογίες στην αμερικάνικη φάρμα (Kline).

Πριν επεκταθεί ο αγροτικός εξηλεκτρισμός, πολλά ραδιόφωνα πουλιούνταν μαζί μ' ένα πολύ φθηνό φορτιστή που τοποθετούνταν στη στέγη. Άλλα λειτουργούσαν με μπαταρίες που φορτίζονταν από τη μπαταρία του αυτοκινήτου.

Ο ρεπουμπλικάνος γερουσιαστής Arthur Capper από το Κάνσας, ιδρυτής του επιδραστικού εντύπου *Capper's Weekly* και ιδιοκτήτης ενός ραδιοσταθμού, είχε δηλώσει σε μια ραδιοφωνική συζήτηση ότι «το ραδιόφωνο στη φάρμα προσφέρει υπηρεσία (με ειδήσεις για την αγορά και για τον καιρό), πολιτισμό, και ψυχαγωγία δίχως να είναι απαραίτητο κανένα νεαρό μέλος ν' αφήσει την οικογενειακή εστία...».

> *Η μεγαλύτερη υπηρεσία που έχει δώσει και μπορεί να δώσει το ραδιόφωνο, όπως έχω πει, είναι να δυναμιτίσει τα όρια του χώρου προς τα έξω, στην καθημερινή επαφή της οικογένειας με τη ζωή ολόκληρου του πολιτισμού μας.*

Αφού διάβασε ένα γράμμα ενός αγρότη που έγραφε ότι το ραδιόφωνο τον έπεισε να επιστρέψει από την πόλη στο αγρόκτημα, ο Capper κατέληξε ότι οι ορίζοντες του αγρότη άνοιξαν κι έφτασαν ως τις μεγάλες πόλεις και τους μακρινούς τόπους.

Παρατήρησαν μάλιστα ότι, ενώ τ' αυτοκίνητα και οι καλοί δρόμοι έτειναν ν' απομακρύνουν τους αγρότες από το σπίτι τους, το ραδιόφωνο τους κρατούσε σπίτι. Πάντως, το ραδιόφωνο έμοιαζε να είναι η από καιρού αναζητούμενη λύση του παραδόξου της αγροτικής ζωής: πώς να εξυψωθεί και ν' αστικοποιηθεί η αγροτική ζωή χωρίς να καταστραφούν τα πλεονεκτήματά της.

Γοητευμένες από τη δυναμική του ραδιοφώνου, οι οργανώσεις των αγροτών σχεδίασαν από νωρίς ραδιοφωνικά προγράμματα για τους αγρότες. Το *Υπουργείο Γεωργίας* συμμετείχε στην έκρηξη του ραδιοφώνου από την αρχή. Ένα μήνα μετά τα εγκαίνια του σταθμού KDKA, το Δεκέμβριο του 1920, το *Υπουργείο Γεωργίας* χρησιμοποίησε ένα ναυτικό σταθμό για την αναμετάδοση των ανακοινώσεών του για την αγορά διαμέσου του ραδιοφωνικού τηλέγραφου. Το *Υπουργείο Γεωργίας,* επίσης, την ίδια χρονιά πειραματίστηκε και με τα Daily Radio Marketgrams, που ήταν «ασύρματα στις 5 μ.μ. κάθε εργάσιμης μέρας» από το ραδιοφωνικό σταθμό του Bureau of Standards των ΗΠΑ (το αντίστοιχο του ΕΛΟΤ), προς «εκατοντάδες ερασιτέχνες ασύρματους χειριστές σε μια ακτίνα 200 μιλίων γύρω από την Ουάσινγκτον».[i]

Το 1921 το *Υπουργείο Γεωργίας* στράφηκε στη ραδιοτηλεφωνία. Ήδη από το 1923 το υπουργείο διεύρυνε την υπηρεσία χρησιμοποιώντας περισσότερους κυβερνητικούς και εμπορικούς σταθμούς. Ταχυδρομικοί σταθμοί στην Ουάσινγκτον, στην πολιτεία της Ουάσινγκτον, στο Οχάιο, στο Σαιντ Λούις, στο Μισούρι, Μισούρι, στην Ομάχα και στο North Platte, στη Νεμπράσκα, στο Ροκ Σπρινγκς, στο Ουαόμινγκ, στη Νεβάδα, κ.α., ο καθένας με μια ακτίνα 300 μιλίων, αναμετέδιδαν τις ειδήσεις για την αγορά και για τον καιρό, όπως έκαναν και οι ναυτικοί σταθμοί στη Virginia και το Illinois, και άλλοι 53 ραδιοσταθμοί αγροτικών κολλεγίων και εμπορικών πρακτορείων. Το καλοκαίρι του 1921 ο σταθμός KDKA άρχισε να μεταδίδει τις ίδιες εκπομπές. Συγχρόνως, οι ειδήσεις για τους αγρότες μεταφέρονταν με τις εφημερίδες, το ταχυδρομείο και το τηλέφωνο. Το 1926 ιδρύθηκε η *Ραδιοφωνική Υπηρεσία* του Υπουργείου Γεωργίας, η οποία τον πρώτο χρόνο χρησιμοποίησε 90 σταθμούς σε όλη τη χώρα για να εκπέμπει 30 λεπτά περίπου τη μέρα, σ' εθνική κλίμακα. Το *Υπουργείο Γεωργίας* ξεκίνησε τέσσερα προγράμματα που υποδήλωναν

[i] Kline Ronald R., *Consumers in the Country, Technology and Social Change in Rural America,* σ. 118.

έμφυλες προκαταλήψεις: το United States Farm School, όπου δίδασκαν δάσκαλοι, τα Noonday Flashes, μια καθημερινή συζήτηση μεταξύ ενός επαρχιακού αντιπρόσωπου κι ενός αγρότη, τη Housekeepers' Chats, «μια δεκαπεντάλεπτη εκπομπή, πέντε μέρες τη βδομάδα, για ενημέρωση σε επίκαιρα γυναικεία θέματα», και, την Aunt Sammy, ένα πρόγραμμα μαγειρικής.

Το 1927 υπήρχαν τριάντα ένα αγροτικά κολλέγια που μετέδιδαν ραδιοφωνικά προγράμματα. Δεκαεννιά πολιτειακά κολλέγια λειτουργούσαν επίσης ιδιόκτητους ραδιοφωνικούς σταθμούς. Το Chicago Board of Trade αγόρασε ένα ραδιοφωνικό σταθμό (WDAP) το 1923 για να ενημερώνει για τις τιμές του στα δημητριακά. Την ίδια χρονιά η Ford εγκαινίασε το δικό της σταθμό. Η Sears-Roebuck Agricultural Foundation και η General Electric ακολούθησαν, ενώ το NBC προσέγγισε το *Υπουργείο Γεωργίας* ώστε να ξεκινήσει τις εξαιρετικά δημοφιλείς εκπομπές National Farm και Home Hour τον Οκτώβριο του 1928. Στις εκπομπές του NBC πρόβαλλαν το υλικό τους κι άλλοι αγροτικοί οργανισμοί, όπως το Farm Bureau, το National Grange, και τα 4-H Clubs.

Πρότυπα ακρόασης. Τ' αγροτικά περιοδικά φιλοξενούσαν γράμματα που κατέγραφαν τις εμπειρίες των αγροτών από το ραδιόφωνο. Ένας νέος αγρότης από ένα ράντσο των Rocky Mountains παρατηρούσε ότι είχαν περάσει έντεκα χρόνια με το φωνόγραφο και τα βιβλία, μέχρι το ραδιόφωνο να φέρει πάλι την επαφή με την πόλη που είχαν νοσταλγήσει.

Τόσο οι διαφημιστές όσο και οι αγρότες έδιναν έμφαση στις ειδήσεις για την αγορά και για τον καιρό, καθώς σε άλλες εργασιακές χρήσεις.[i] Η δουλειά στο στάβλο γινόταν πιο ευχάριστη με το ραδιόφωνο, η εκτροφή προβάτων λιγότερο μοναχική.[ii] Μια εθνική έρευνα της Sears foundation διαπίστωνε ότι το 25% των αντρών στη φάρμα προτιμούσαν τη μουσική, και το 24% λάμβαναν επίσης τις καθημερινές ειδήσεις για την αγορά και τον καιρό. Μια άλλη έρευνα του National Farm Radio Council επιβεβαίωσε το γεγονός ότι οι αγρότες προτιμούσαν την ακρόαση μουσικής.

[i] Katherine Jellison, *Entitled to power: farm women and technology, 1913-1963,* University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1993, σσ. 59-60.
[ii] Mary Neth, *Preserving the Family Farm: Women, Community, and the Foundations of Agribusiness in the Midwest, 1900-1940 (Revisiting Rural America)*, The Johns Hopkins University Press, 1998.

Η Radio Press Service παρατηρούσε το 1923 ότι οι γυναίκες της πόλης προτιμούσαν στις ώρες της σχόλης ν' ακούν ραδιόφωνο, «αλλά το ραδιόφωνο είναι πιο δημοφιλές στα σπίτια γυναικών που διαμένουν σε απομονωμένες φάρμες και σε μικρές πόλεις... Για τις γυναίκες αυτές το ραδιόφωνο δεν είναι απλώς χαρά, γίνεται ταχύτατα μια ανάγκη». Μια έρευνα της Sears-Roebuck διαπίστωνε ότι το 41% των γυναικών προτιμούσαν προγράμματα για νοικοκυρές, το 31% μουσικά προγράμματα, και το 3% εκκλησιαστικές εκπομπές. Οι γυναίκες στο νότο άκουγαν πολύ περισσότερο τα μουσικά και χριστιανικά προγράμματα, συγκριτικά προς τις γυναίκες από τις βόρειες και μεσοδυτικές πολιτείες.

Οι καλές εκπομπές για την οικιακή οικονομία και το νοικοκυριό ήταν η αιτία που οι αγρότισσες άκουγαν ραδιόφωνο πιο συχνά. Πολλοί προτιμούσαν ειδήσεις με πραγματικές εμπειρίες αγροτών και νοικοκυρών, που εκφωνούνταν από τους ίδιους τους κατοίκους της υπαίθρου.

Η μικρή χωρητικότητα των μπαταριών αποτελούσε πρόβλημα, κι έτσι οι αγρότες αναγκάζονταν ν' ακούν κυρίως «τα νέα και τα σημαντικά προγράμματα», και λίγη μουσική. Μια ποιήτρια του ραδιοφώνου στη Νότια Ντακότα είχε γράψει και ποίημα για τη ματαίωση που προκαλεί η εξάντληση των υγρών της μπαταρίας στη διάρκεια ενός αγώνα baseball. Μια έρευνα στο Ουισκόνσιν, στα τέλη της δεκαετίας του 1920, διαπίστωνε ότι οι αγροτικές οικογένειες άκουγαν κατά μέσο όρο 3,7 ώρες την εβδομάδα ραδιόφωνο, οι νοικοκυρές 4,1 ώρες, και οι διαχειριστές της φάρμας 3,3 ώρες.

Το 1930 ο μέσος όρος ακρόασης αυξήθηκε σε 5,4 ώρες την εβδομάδα. Στην διάρκεια της οικονομικής κρίσης η ακρόαση του ραδιοφώνου περιορίστηκε σε 1,2 - 3,9 ώρες τη βδομάδα, γιατί οι οικογένειες δεν είχαν χρήματα για την επαναφόρτιση των μπαταριών. Μια άλλη έρευνα στα τέλη της δεκαετίας του 1920 στο χωριό Marathon της πολιτείας της Νέας Υόρκης διαπίστωνε ότι οι αγροτικές οικογένειες που διέθεταν ραδιόφωνο άκουγαν περίπου 14 ώρες την εβδομάδα.

Πριν από το 1930, οι περισσότεροι καταναλωτές επέλεγαν ραδιόφωνα με μπαταρία, ακόμη κι αν είχαν σύνδεση με το ηλεκτρικό δίκτυο. Η κατάσταση μεταβλήθηκε άρδην στην επαρχία μετά την εισαγωγή των συσκευών AC και την

ίδρυση της Rural Electrification Administration το 1935. Από μισή ώρα τη μέρα ακρόαση ραδιοφώνου πριν από το 1930, ο χρόνος ακρόασης είχε αυξηθεί δραματικά το 1937 φτάνοντας τις 4 ώρες και 47 λεπτά κατά μέσο όρο για τους αγρότες και τους χωρικούς, τη στιγμή που οι κάτοικοι των πόλεων άκουγαν ράδιο 4 ώρες και 9 λεπτά τη μέρα.

Τότε κατέκλυσε τους ραδιοφωνικούς σταθμούς η hillbilly μουσική, που αργότερα μετονομάστηκε country, πολύ δημοφιλής στους λευκούς αγρότες και τους αφροαμερικάνους. Στο Σικάγο, την Ατλάντα και το Νασβίλ οι ραδιοφωνικοί σταθμοί εισήγαγαν εκπομπές με την πολύκροτη barn-dance μουσική (χορός του στάβλου). Η εσωτερική μετανάστευση προς τις πόλεις συντέλεσε στην εξάπλωση αυτού του μουσικού είδους.[i]

Τη δεκαετία του 1930 οι αναγνωρισμένοι ειδικοί της σχέσης ανάμεσα στο ραδιόφωνο και την αγροτική ζωή συνέχιζαν να χρησιμοποιούν το μοντέλο «επίδραση - αποτύπωμα» (impact-imprint), για να συλλάβουν τις, φερόμενες ως επαναστατικές, επιδράσεις της τεχνολογίας επί της κοινωνίας.

Ο κοινωνιολόγος Claude Fischer κριτικάρει αυτό το μοντέλο, γιατί δεν είναι εμπειρικά επιβεβαιωμένη η φυσική ικανότητα μιας τεχνολογίας να οδηγεί σε προβλέψιμες κοινωνικές αλλαγές.[ii]

Απρόβλεπτα γεγονότα, όπως η διείσδυση της country μουσικής μέσα στις πόλεις, καθιστούν προβληματική τη θεωρία «επίδραση – αποτύπωμα», τον τεχνολογικό ντετερμινισμό, και τη μονόδρομη επιρροή από την πόλη προς την ύπαιθρο.

Οι αγρότες είχαν τη δυνατότητα να επιλέγουν τα προγράμματα που τους άρεσαν και ν' αγνοούν τα ενθαρρυντικά μηνύματα των μεταρρυθμιστών. Αν και οι αγρότες και οι αγρότισσες δεν παρήγαγαν καινούριες κοινωνικές οργανώσεις για το ραδιόφωνο, όπως έκαναν με το τηλέφωνο, αν και δεν μεταχειρίστηκαν το

[i] Susan Smulyan, *Selling Radio: The Commercialization of American Broadcasting 1920-1934,* Smithsonian Institution Press, Washington, D.C., 1994.

[ii] Πρόκειται για ένα νέο είδος ντετερμινισμού που δεν εισηγείται ότι η τεχνολογία επιδρά στους χρήστες της σύμφωνα με κάποια οικονομική λογική, αλλά μες' από μια μεταφορά των πολιτιστικών και ψυχολογικών ποιοτήτων της τεχνολογίας, και μια αποτύπωσή τους στις ατομικές και συλλογικές ψυχές (Stephen Kern, *The Culture of Time and Space, 1880-1918,* Harvard University Press, 1983, 2003). Η επίπληξη που υποδηλώνει μερικές φορές ο ήχος ενός τηλεφώνου, εκδηλώνεται καθεαυτή μέσα σε μια κατσαδιασμένη και νευρική ψυχή. Με παρόμοιο τρόπο η οδήγηση του αυτοκινήτου μάς εξασκεί στην προσοχή και τη γρήγορη αντίδραση. Την άποψη αυτή αντικρούει ο Claude S. Fischer: *America Calling: A Social History of the Telephone to 1940,* University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1994, σσ. 10, 11.

ραδιόφωνο για εναλλακτικές χρήσεις, όπως έκαναν με τ' αυτοκίνητο, ήταν ακόμα όμως ικανοί να συνυφάνουν το ραδιόφωνο με τις κατεστημένες μορφές αγροτικής ζωής, όπως συνέβη και με τις οικιακές τεχνολογίες, απορρυθμίζοντας (tuning out) την πόλη και ρυθμίζοντας (tuning in) την ύπαιθρο.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: ΕΝΑ NEW DEAL ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΕΞΗΛΕΚΤΡΙΣΜΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΔΗΜΙΟΥΡΓΩΝΤΑΣ ΤΗ REA

Τα μέσα ενημέρωσης δεν έπαυαν να προβάλλουν παρωχημένες εικόνες αγροτών που απαιτούσαν περιορισμούς στη μετανάστευση και απέρριπταν τη διδασκαλία της δαρβινικής εξέλιξης. Η American Farm Bureau Federation αποφάσισε το 1923 «να εξαναγκάσει τους διαφημιστές της κινηματογραφικής βιομηχανίας να πάψουν να γελοιογραφούν τους γεωργούς στην οθόνη». Συνιστούσε να προβάλλουν «το μοντέρνο αγρότη, έναν τύπο επιχειρηματία με κεφάλαιο από $25.000 ως $100.000, ιδιοκτήτη αυτοκινήτων και του σύγχρονου αγροτικού μηχανολογικού εξοπλισμού».

Ενώ τα τηλέφωνα και τ' αυτοκίνητα ήταν περισσότερα στ' αγροτικά νοικοκυριά, το 1920, οι αγρότες υστερούσαν αρκετά στον ηλεκτρισμό και στην εσωτερική ύδρευση (εξυπηρετούνταν από κεντρικό σταθμό το 2% των αγροτικών νοικοκυριών, και το 47% των μη αγροτικών νοικοκυριών). Στη διάρκεια της οικονομικής ύφεσης πολλοί αγρότες έκοψαν το τηλέφωνο.

Ο εξηλεκτρισμός, τέσσερις δεκαετίες μετά την κατασκευή του κεντρικού σταθμού της Νέας Υόρκης το 1882, θεωρούνταν ακόμη πολυτέλεια για το σπίτι, και οι προσπάθειες επικεντρώνονταν στο φωτισμό των δρόμων, και την κίνηση των μέσων μεταφοράς και των βιομηχανιών. Οι ηλεκτρικές εταιρείες, όπως και η AT&T, εστίαζαν στα μεγάλα αστικά κέντρα, και ήταν απρόθυμες να εξυπηρετήσουν τους αγρότες.

Πιο πετυχημένος ήταν ο αγώνας για δημόσια ενέργεια. Η δημιουργία της *Διεύθυνσης Αγροτικού Εξηλεκτρισμού* το 1935, «μετά από μια δεκαετία μακρού αγώνα ανάμεσα στα συμφέροντα του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα»,

πρόσφερε επιτέλους τα μέσα για τον εξηλεκτρισμό των αγροκτημάτων της χώρας. Αίφνης, οι αγροτικοί θεσμοί των γεωργικών συνεργατικών αποτέλεσαν το στήριγμα μιας κυβερνητικής υπηρεσίας που δημιουργήθηκε από τους αστούς θιασώτες του New Deal.

Η δημόσια ενέργεια και η REA. Στη δεκαετία του 1920, η κατασκευή ενός πετυχημένου υδροηλεκτρικού φράγματος στο Οντάριο του Καναδά έδωσε την ευκαιρία στους οπαδούς της δημόσιας οικονομίας να επιχειρηματολογήσουν ισχυρά. Ο αυξανόμενος αριθμός των δημοτικών εργοστασίων, που είχαν ανέλθει σε 3.000 το 1922, ανησυχούσε τις ιδιωτικές εταιρείες, που έλεγχαν ακόμα 90% της ηλεκτροπαραγωγής των ΗΠΑ. Το καναδέζικο σύστημα διέφερε σημαντικά: το 1906 ιδρύθηκε στο Οντάριο η Hydro-Electric Power Commission που έγινε το μεγαλύτερο δημόσιο σύστημα ενέργειας στη Βόρεια Αμερική το 1910, «όταν άρχισε να αγοράζει ενέργεια από ένα εργοστάσιο στις Υδατοπτώσεις του Νιαγάρα (ένα εργοστάσιο που αργότερα αγόρασε), να παράγει το δικό της ηλεκτρισμό, και να τον μεταβιβάζει στους δήμους, οι οποίοι διένεμαν "ενέργεια στο κόστος" σε αστικές και αγροτικές περιοχές».[i] Η προσπάθεια επηρέασε αμερικάνους κυβερνητικούς παράγοντες.

Το 1925 ο κυβερνήτης της Πενσυλβάνια πρότεινε ένα γιγαντιαίο σχέδιο παραγωγής ενέργειας σε ανθρακωρυχεία (Giant Power), και ένας γερουσιαστής από τη Νεμπράσκα πρότεινε την δημιουργία ενός δημόσιου συστήματος ενέργειας σ' ένα φράγμα στον ποταμό Τεννεσί, επιτυγχάνοντας τη διατήρηση του κρατικού ελέγχου στο φράγμα, όπου παραγόταν ήδη ηλεκτρισμός για την παραγωγή νιτρικών.[ii] Οι βιομηχανίες ηλεκτρισμού των ΗΠΑ επιτέθηκαν φραστικά στα δημόσια υδροηλεκτρικά σχέδια του Καναδά, κινητοποιώντας το δυναμικό εμπορικό γκρουπ που διέθεταν, δηλαδή τη National Electric Light Association (NELA), η οποία το 1922 πλήρωσε τον αρχιμηχανικό της Superpower για ν' ασκήσει κριτική στην Hydro.[iii]

[i] Kline Ronald R., *Consumers in the Country, Technology and Social Change in Rural America,* σ. 132.
[ii] Philip J. Funigiello, *Toward a National Power Policy: The New Deal and the Electric Utility Industry, 1933-1941,* University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1973, chap. 1.
[iii] Keith R. Fleming, *Power at Cost: Ontario Hydro and Rural Electrification, 1911-1958,* McGill-Queen's University Press, Montreal, 1992, chaps. 2-5.

> *Ο αγροτικός εξηλεκτρισμός διατηρούσε μια εξέχουσα θέση σ' αυτές τις δημόσιες συζητήσεις. Δεν φαίνεται καθόλου τυχαίο ότι η NELA ασχολήθηκε με τις αγροτικές γραμμές το 1911 – τη χρονιά που η Ontario Hydro άρχισε να σχεδιάζει ένα σύστημα γι' αγροτικές υπηρεσίες – ούτε ότι η NELA ίδρυσε μια Επιτροπή Αγροτικών Γραμμών το 1921 – αμέσως μετά τις μεγάλες αλλαγές που έκανε η Ontario Hydro στο αγροτικό της πρόγραμμα.*[i]

Η κυβέρνηση του Οντάριο χρηματοδοτούσε από το 1921 το 50% της κατασκευής των αγροτικών γραμμών, και τα επόμενα δύο χρόνια υπογράφηκαν 6.000 καινούρια συμβόλαια με αγρότες, σε τιμές πολύ φθηνότερες από των ΗΠΑ (2-7 cents ανά κιλοβατώρα).

Η Giant Power στηριζόταν σε ιδιωτικά κεφάλαια, που βρίσκονταν κάτω από δημόσιο έλεγχο. Εγκατέστησε μονάδες ηλεκτροπαραγωγής σε ανθρακωρυχεία για να μειώσει τα έξοδα μεταφοράς, και απευθύνθηκε σε πολλούς αγρότες που δεν είχαν ηλεκτρισμό.[ii] Ωστόσο, το 1926 το νομοθετικό σώμα της Πενσυλβάνια καταψήφισε το σχέδιο για τη Giant Power.

Τότε, η *Επιτροπή Δημόσιας Υπηρεσίας* της πολιτείας έκδωσε μια διαταγή που απαιτούσε από τις ηλεκτρικές εταιρείες να παρέχουν αγροτικές επεκτάσεις σε κάθε περιφέρεια στην οποία υπήρχαν τουλάχιστον τρεις εγγεγραμμένες πολιτείες ανά μίλι. Στις λιγότερο κατοικημένες περιοχές οι αγρότες μοιράζονταν το κόστος της γραμμής, και η εταιρεία πλήρωνε τριακόσια δολάρια ανά πελάτη. Η διαταγή επέτρεπε επίσης «ενώσεις αγροτικής διανομής», παρόμοιους με όσους υπήρχαν στην Ontario Hydro.

Με τον τρόπο αυτό η Πενσυλβάνια σκαρφάλωσε σε μια ηγετική θέση στον αγροτικό εξηλεκτρισμό των ΗΠΑ, αλλά τον επόμενο χρόνο οι ηλεκτρικές εταιρείες έπεισαν την επιτροπή ν' ανακαλέσει τη διαταγή, για το λόγο ότι ήταν πολύ δαπανηρή, και να την αντικαταστήσει με μια διαταγή που απαιτούσε από τους αγρότες να πληρώσουν ένα μέρος του κόστους των κατασκευαζόμενων γραμμών.

---

[i] Kline Ronald R., *Consumers in the Country, Technology and Social Change in Rural America,* σ. 133.

[ii] Thomas P. Hughes, "Technology and Public Policy: The Failure of Giant Power", *Institute of Electrical and Electronic Engineers Proceedings,* 64, 1976: 1361-71.

Στην πολιτεία της Ουάσινγκτον ο *Συνεταιρισμός* και οι συνήγοροι της δημόσιας ενέργειας έπεισαν το πολιτειακό νομοθετικό σώμα, το 1930, να δημιουργήσει περιφέρειες δημόσιων επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας, παρόμοιες με κείνες του Οντάριο, που παρείχαν νερό και ηλεκτρισμό σε όλες τις κατηγορίες χρηστών, περιλαμβανομένων των αγροτικών περιοχών. Η πολιτεία του Όρεγκον πέρασε έναν παρόμοιο νόμο το 1930, αλλά μόνο τέσσερις από τις δώδεκα ενεργειακές περιφέρειες λειτούργησαν. Η Νεμπράσκα γνώρισε πιο μεγάλη επιτυχία, μ' ένα νόμο του 1933 που ίδρυε περιφέρειες δημόσιων επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας, κυρίως επειδή η REA αργότερα δάνεισε χρήματα σ' αυτές τις περιφέρειες.[i]

Μια πολύ διαφορετική προσέγγιση είχαν οι ιδιωτικές ηλεκτρικές εταιρείες σχηματίζοντας την Committee on the Relation of Electricity to Agriculture, που αποτελούνταν από αντιπροσώπους της ομοσπονδιακής κυβέρνησης (*Υπουργείο Γεωργίας, Εμπορίου,* και *Εσωτερικών*), αγροτικοί οργανισμοί (American Farm Bureau Federation και National Grange), επαγγελματικές ομάδες (American Society of Agricultural Engineers, American Home Economics Association, και General Federation of Women's Clubs), βιομηχανικές ομάδες (National Electrical Manufacturers Association, Individual Plant Manufacturers, και η NELA). Η συνένωση όλων αυτών, η CREA, ξεκίνησε μια έρευνα για τον αγροτικό εξηλεκτρισμό.

Οι ομάδες για τη δημόσια ενέργεια θεώρησαν ότι η CREA ήταν μια προσπάθεια που γινόταν «με μισή καρδιά». Ένας διευθυντής της REA κατηγόρησε την CREA, ότι δημιουργήθηκε για να εξαπατήσει τους αγρότες, τους επαρχιακούς αντιπροσώπους, και τους υπεύθυνους για την επέκταση των γραμμών από τ' αγροτικά κολλέγια, και ότι προσπαθούσε να μεταστρέψει τους αγρότες ενάντια στη REA, μερικών εκατοντάδων ή χιλιάδων δολαρίων. Το *Γραφείο Απογραφής* ενημέρωνε ότι υπήρχαν περίπου 840.000 φάρμες με ηλεκτρικό ρεύμα το 1930. Όσοι επέμεναν ν' ασκούν κριτική, παρατηρούσαν ότι ο αριθμός αυτός αποτελούσε μόνο το 14% του συνόλου των αγροκτημάτων της χώρας (6 εκατομμύρια).

[i] D. Clayton Brown, *Electricity for Rural America: The Fight for the REA*, Greenwood, Westport, Connecticut, 1980, σσ. 19, 31.

Αντίθετα, στη βόρεια Ευρώπη, στη Γερμανία, τη Δανία, την Ελβετία, η κάλυψη των αγροκτημάτων από το ηλεκτρικό δίκτυο ήταν πλέον καθολική. Το πραγματικό ποσοστό στις ΗΠΑ ήταν ακόμη χαμηλότερο (9,5%), γιατί η απογραφή είχε περιλάβει και 200.000 φάρμες που παρήγαγαν το δικό τους ηλεκτρισμό. Η NELA απαντούσε στις βάσιμες κριτικές ότι, με τη βοήθεια της CREA, το ποσοστό των ηλεκτροδοτούμενων αγροκτημάτων είχε εξαπλασιαστεί από το 1921, ενώ το 1931 το πανεθνικό ποσοστό είχε πλέον ανέλθει στο 11%.

Μερικές ηλεκτρικές εταιρείες έκαναν δραστήρια βήματα για την ανάπτυξη της αγροτικής αγοράς. Η Virginia Electric and Power Company σχεδόν διπλασίασε την έκταση των αγροτικών γραμμών της μέσα σ' αυτήν την περίοδο, από 802 μίλια το 1929 σε 1.580 μίλια το 1933. Η Detroit Edison εισήγαγε το σχέδιό της για το Μίτσιγκαν το 1928, που απαιτούσε από τους αγρότες να καταθέσουν 1.000 δολάρια για κάθε μίλι γραμμής. Το 1933 η Detroit Edison μείωσε το κόστος σε $750 ανά μίλι, και το 1935 σε $500, όταν ιδρύθηκε η REA.

Θερμός υποστηρικτής της δημόσιας ενέργειας ήταν ο Franklin Roosevelt. Είχε κάνει σταυροφορία ενάντια στο "ενεργειακό trust"[i] ως κυβερνήτης της Νέας Υόρκης, και το 1931 ίδρυσε την New York Power Authority για ν' αναπτύξει τις υδροηλεκτρικές δυνατότητες του ποταμού St. Lawrence.

Κατά την προεκλογική εκστρατεία του 1932, σ' ένα λόγο του στο Πόρτλαντ του Όρεγκον, έδρα του κινήματος υπέρ της δημόσιας ενέργειας, ο Roosevelt κατέκρινε την αρπακτική ηλεκτρική βιομηχανία, που το σύμβολό της ήταν ο μεγιστάνας της ηλεκτρικής ενέργειας Samuel Insull, ο οποίος είχε πετάξει στην Ελλάδα για ν' αποφύγει τη σύλληψη, κατηγορούμενος για κλοπή και κατάχρηση, αφότου η πολυσύνθετη πυραμίδα των εταιρειών που διατηρούσε κατέρρευσε, καταστρέφοντας χιλιάδες κατόχους μετοχών.[ii]

---

[i] Μονοπωλιακή ένωση εταιρειών.

[ii] Ο Insull είχε εργαστεί μαζί με τον Edison. Είχε αφήσει τη General Electric και μετακινήθηκε στο Σικάγο το 1892, όπου έγινε πρόεδρος της Chicago Edison. Το 1897 έφτιαξε την Commonwealth Electric Light & Power Co., η οποία από το 1920 χρησιμοποιούσε 2.000.000 τόνους άνθρακα το χρόνο, για την παραγωγή ηλεκτρισμού, είχε 6.000 υπαλλήλους, και 500.000 πελάτες. Τα έσοδα της εταιρείας έφταναν τα 40 εκατομμύρια δολάρια το χρόνο. Στον ίδιο ανήκαν επίσης και πολλές άλλες επιχειρήσεις, όπως η Chicago North Shore, η Milwaukee Railroad, η Chicago Rapid Transit Company, η Chicago Aurora, η Elgin Railroad, η Chicago South Shore, η South Bend Railroad, και άλλες, τις οποίες όμως άρχισε να τις πουλάει. Έτσι, η ανταγωνίστρια Westinghouse, παρέχοντας AC ρεύμα, τον ξεπέρασε. Ο Insull είχε προηγουμένως θελήσει να εκμεταλλευτεί τη θέση του, για να εγκαθιδρυθεί ως φυσικό μονοπώλιο. Τελικά χρεοκόπησε, αφήνοντας 600.000 μετόχους κατεστραμμένους, και ο ίδιος κατέφυγε στην Ελλάδα, και μετά στην Τουρκία, ώσπου να παρουσιαστεί σε δίκη στο Σικάγο, στην οποία δεν βρέθηκε ένοχος. Πάντως, από τα 500 εκατομμύρια δολάρια που έλεγχε κάποτε, μόνο τα 27 εκατομμύρια αφορούσαν κοινές μετοχές (Forrest McDonald, *Insull,* University of Chicago Press, Chicago, 1962; Drury George H., *The Historical Guide to North American Railroads*, Kalmbach Publishing Co., 1991; John F. Wasik: *The Merchant of Power: Sam Insull, Thomas Edison, and the Creation of the Modern Metropolis*, Palgrave Macmillan, New York, 2006).

Κατά τη διάρκεια των πρώτων εκατό ημερών του New Deal, ενώ ο Insull ήταν ακόμη δραπέτης - και αφού η NELA είχε ανασυσταθεί, έπειτα από καταγγελίες για την ανήθικη προπαγάνδα της ενάντια στη δημόσια ενέργεια – προωθήθηκε στο Κογκρέσο ένα νομοσχέδιο με το οποίο ιδρύθηκε από την κυβέρνηση Ρούσβελτ η Tennessee Valley Authority. Η TVA πωλούσε ηλεκτρικό ρεύμα σε νεοσύστατες συνεργατικές, στα πλαίσια του προγράμματος για την αντιμετώπιση των πλημμυρών. Στη *Διεύθυνση Δημοσίων Έργων* είχε ανατεθεί και η μελέτη των υδατικών και εδαφικών πόρων της κοιλάδας του Μισισιπή. Προτάθηκε επίσης η διάθεση 100 εκατομμυρίων δολαρίων για την σχεδιασμένη ανάπτυξη ανεξάρτητων, αυτορευστοποιούμενων σχεδίων αγροτικού εξηλεκτρισμού, σε περιοχές που δεν εξυπηρετούνταν από τις ηλεκτρικές εταιρείες, όπου το κόστος είχε υπολογιστεί στα 500-800 ανά μίλι. Συνολικά, το κράτος θα χρηματοδοτούσε με 2 δισεκατομμύρια δολάρια την ηλεκτροδότηση 3,5 εκατομμυρίων αγροκτημάτων. Ένα μικρό μέρος από το πρόγραμμα αντιμετώπισης της ανεργίας θα αφορούσε τον αγροτικό εξηλεκτρισμό.

Για τη ρητορική της Country Life βρέθηκε πάλι πεδίο αναστοχασμού: Με το ηλεκτρικό ψυγείο θα μπορούσε ν’ αλλάξει η δίαιτα σε σημαντικό βαθμό, περιλαμβάνοντας περισσότερα φρέσκα λαχανικά και λιγότερο αλάτι και αλίπαστα. Το εσωτερικό μπάνιο θα κατασκευαζόταν χάρη στην ηλεκτρική αντλία, κ.α.

Η απόφαση για τη χρησιμοποίηση συνεργατικών. Το 1934 ο *Εθνικός Συνεταιρισμός* (National Grange) και η American Farm Bureau Federation παραιτήθηκαν από την CREA, και δεσμεύτηκαν να στηρίζουν τη REA. Το Κογκρέσο έθεσε ως όρο το 25% όλων των κεφαλαίων για την τόνωση της οικονομίας να δαπανούνται για την εργασία, και το 90% αυτών ν’ απευθύνονται συγκεκριμένα στους άνεργους. Πάντως, η έλλειψη εργαζόμενων καταρτισμένων στον ηλεκτρισμό εμπόδισε τη REA να δράσει αποτελεσματικά για την ανακούφιση των ανέργων, κι ενώ κατασκεύαζε το αγροτικό σύστημα από τα σκαριά. Γι αυτό αποδόθηκε ένας σημαντικός ρόλος στις ηλεκτρικές εταιρείες. Η REA κινούνταν παράλληλα προς την κατεύθυνση των συνεργατικών, ενώ οι ηλεκτρικές εταιρείες πρότειναν να δανείσουν το συνολικό ποσό των 100

εκατομμυρίων δολαρίων που χρειάστηκε η REA για το ξεκίνημά της με μακροχρόνια αποπληρωμή, χαμηλούς τόκους, συν 13 εκατομμύρια δολάρια για την κατασκευή 78.000 μιλίων γραμμών και υπηρεσιακού εξοπλισμού για 351.000 συνδέσεις στην ύπαιθρο, οι 247.000 από τις οποίες θα ήταν αγροκτήματα. Η REA θα δάνειζε με άλλα 124 εκατομμύρια δολάρια τους αγροτικούς της πελάτες της για να φέρουν τη γραμμή στο σπίτι τους, να την επεκτείνουν και ν' αγοράσουν ηλεκτρικές εφαρμογές.

Οι εταιρείες όμως δεν ικανοποιούσαν τα αιτήματα για χαμηλές τιμές και για κάλυψη περιοχών. Ο μηχανικός Cooke, ηγετικό στέλεχος της REA, απάντησε τότε με αβρότητα ότι η REA θα διαπραγματευόταν στο εξής με μεμονωμένες εταιρείες – δημόσιες και ιδιωτικές – αντί να συνεννοείται με μια ολόκληρη βιομηχανία. Η αλληλογραφία αυτή δημοσιοποιήθηκε.

Στη συνέχεια, ο Cooke πρότεινε να δανείσει η REA 95 εκατομμύρια δολάρια σε ιδιωτικές εταιρείες, κι επίσης, να δανείσει ένα ποσό 5 εκατομμυρίων δολαρίων που απέμενε από το κεφάλαιο της REA, σε δημόσιες εταιρείες, και σε αναλογίες ίσες προς την ικανότητα παραγωγής ενέργειας ανά την χώρα. Ο γερουσιαστής Νόρις, από τη Νεμπράσκα, φίλος και υποστηρικτής του Cooke, όπως και ο Ρούσβελτ, μόλις άκουσε την πρόταση αυτή πήδηξε ως το ταβάνι, όμως ο Cooke τον καθησύχασε με μια ανακοίνωση τύπου: Η REA, που μόλις είχε αποκτήσει τη δυνατότητα να δανειοδοτεί, θα έδινε από εδώ και πέρα προτεραιότητα στη δανειοδότηση δημόσιων φορέων και αγροτικών συνεργατικών. Και μάλιστα, λίγες μέρες μετά, σε μια ομιλία του σε ραδιοφωνική εκπομπή, δήλωσε ότι οι συνεργατικές θ' ανέρχονταν στην πρώτη θέση της λίστας των επιλογών του.

Αργότερα, τον ίδιο μήνα, τον Αύγουστο του 1936, σε μια έντυπη μπροσούρα της, η REA πρόσθετε την προτίμησή της για δημόσιους δανειολήπτες. Τη μεταστροφή του Cooke υπέρ των αγροτικών συνεργατικών τόνισε με έμφαση ο *Wallaces' Farmer,* που κυκλοφορούσε στην Αϊόβα, σε μια πολιτεία με πλήθος αγροτικές και τηλεφωνικές συνεργατικές. Το Σεπτέμβριο η εφημερίδα αυτή δημοσίευε ένα άρθρο, στηριγμένο σε μπροσούρα της REA, που έγραφε ότι οι αγροτικές κοινότητες που ήθελαν να συμμετάσχουν στο πρόγραμμα πρώτα έπρεπε ν' απευθυνθούν στις τοπικές ηλεκτρικές εταιρείες, και αν δεν

κατάφερναν κάτι, να γράψουν στον ίδιο τον Cooke. Στις αρχές Νοεμβρίου αντιπρόσωποι δημοτικών εργοστασίων απ' όλη την χώρα συναντήθηκαν στο Kansas City, μετά από προτροπή της REA, και, καθώς φαίνεται, δεν έδειξαν πολύ ενθουσιασμό για την κατασκευή αγροτικών γραμμών, εξαιτίας νομικών και οικονομικών εμποδίων. Η REA έδωσε τα πρώτα έντεκα δάνεια σε συνεργατικές το Νοέμβριο, κυρίως στην Ιντιάνα, το Οχάιο, το Μισισιπή, και το Τεννεσί.

Την 1η Ιουλίου του 1936 η REA άρχισε να λειτουργεί με μια δεκάχρονη εντολή να ηλεκτροδοτήσει τ' αγροκτήματα της χώρας, δανείζοντας 410 εκατομμύρια δολάρια, με τόκο 3% και διάρκεια 25 χρόνια, κυρίως δημόσιους φορείς. Η έλλειψη ενδιαφέροντος για τον αγροτικό εξηλεκτρισμό από την πλευρά των δήμων, και η απροθυμία των περισσότερων ηλεκτρικών εταιρειών να παρέξουν κάλυψη περιοχών σήμαινε ότι η μεγάλη πλειοψηφία των δανειοληπτών θα ήταν μη κερδοσκοπικές συνεργατικές ενώσεις, που θ' αγόραζαν ηλεκτρικό ρεύμα από ηλεκτρικές εταιρείες και θα το πουλούσαν στα μέλη τους μέσα από γραμμές που θα κατασκευάζονταν από αυτορευστοποιούμενα δάνεια.

Οργανώνοντας την κατασκευή συνεργατικών και την πώληση ηλεκτρισμού. Σύντομα η REA άρχισε να παροτρύνει τους αγρότες να χρησιμοποιούν αρκετό ηλεκτρισμό προκειμένου να ξεπληρώσουν τα δάνεια. Φαινόταν επίσης ότι ο Cooke θεωρούσε τις συνεργατικές ότι οι συνεργατικές δεν θα μπορούσαν ποτέ να γίνουν κινητήριος μοχλός του εξηλεκτρισμού, αλλά παρέμεναν το τελευταίο καταφύγιό του. Ο Cooke πίστευε ότι ο δημόσιος έλεγχος και ο σχεδιασμός θα μπορούσε να κάνει κοινωνικά υπεύθυνες τις ηλεκτρικές εταιρείες. Η ιδιομορφία όμως βρισκόταν στη βλέψη του ν' αναληφθούν ηγετικές πρωτοβουλίες για τον εξηλεκτρισμό της υπαίθρου από τους αμόρφωτους στον ηλεκτρισμό αγρότες και τους ηγέτες τους. Ο Cooke ήταν ένας αριστοκράτης μεταρρυθμιστής ειδικός στην επιστημονική διαχείριση. Ο Harvey Hull, μέλος της Farm Bureau Cooperative Agency της Ιντιάνα, και του συμβουλίου της REA για τις συνεργατικές, το καλοκαίρι του 1934 είχε επισκεφτεί τις ηλεκτρικές συνεργατικές των αγροτών στη Δανία και τη Σουηδία. Μετά επισκέφτηκε την TVA, οι διευθυντές της οποίας τον συμβούλεψαν να ιδρύσει ενώσεις σε επαρχιακό

επίπεδο, κατά μήκος των γραμμών της συνεργατικής Alcorn, που είχε οργανωθεί με βάση τις αγγλικές συνεργατικές αρχές και αγόραζε ρεύμα από την TVA. Οι συνεργατικές της Ιντιάνα θα μπορούσαν ν' αγοράζουν ρεύμα από δημοτικά εργοστάσια.

Πολλές ηλεκτρικές εταιρείες άρχισαν πόλεμο με τις συνεργατικές, κατασκευάζοντας ανταγωνιστικές γραμμές, σύμφωνα με την ορολογία της REA, από τη μια ως την άλλη άκρη των περιοχών των συνεργατικών, για να τις κόψουν σε μη κερδοφόρα κομμάτια. Η REA ευνοούσε τις οργανώσεις που κάλυπταν το σύνολο της έκτασης μιας πολιτείας, καταπολεμώντας τις παρεμβαλλόμενες εχθρικές γραμμές, και ικανοποιώντας όλες τις ζητούμενες λειτουργίες:

- έναν νομικά επαρκή οργανισμό,
- μια εξασφαλισμένη αρχική και διευρυνόμενη συμμετοχή,
- το σχεδιασμό ενός προσαρμόσιμου συστήματος,
- τη διαπραγμάτευση με πηγές χονδρεμπόρων ενέργειας,
- την εξασφάλιση πιστοποιητικών για την αναγκαιότητα της επένδυσης και για τα δικαιώματα διόδου από μια περιοχή,
- τη βασιμότητα των δικαιωμάτων τους σε διενέξεις με εμπορικές εταιρείες ενώπιον επιτροπών και νομοθετικών σωμάτων, και
- την εισαγωγή κατάλληλων νομοσχεδίων στα νομοθετικά σώματα.

Στις αρχές του 1936 ο Cooke δήλωνε σ' ένα στέλεχος μιας συμβουλευτικής επιτροπής ότι η REA δεν ενθάρρυνε την οργάνωση ηλεκτρικών συνεργατικών, γιατί θεωρούσε ανήθικη τη δημιουργία μιας υπηρεσίας, προκειμένου να τη χρηματοδοτήσει. Μια δανειοδοτική υπηρεσία δεν θα έπρεπε να ευνοεί τη δημιουργία δανειοληπτών, αν ήθελε ν' ακολουθεί μια συνετή πολιτική έγκρισης, και απόρριψης, των δανείων. Εξάλλου, οι υποστηρικτές των συνεργατικών έλεγαν ότι οι υγιείς συνεργατικές δεν θα μπορούσαν να προκύψουν από εξωτερική προώθηση.

Στο Τεννεσί είχε ψηφιστεί νόμος να μη διδάσκεται η θεωρία της εξέλιξης στα σχολεία, γράφονταν σε πόρτες σιδηροδρομικών σταθμών προσβλητικά συνθήματα για τους έγχρωμους, αλλά ο ηλεκτρισμός έκανε μερικά σπουδαία βήματα. Στις αρχές του 1937 ο Cooke αντικαταστάθηκε από τον Carmody, στην

ηγεσία της REA. Ο νέος διευθυντής υποστήριζε τις συνεργατικές, σε βάρος των δημόσιων φορέων, μιλούσε θετικά για το δικαίωμα των συνεργατικών να μην αγοράζουν διαχειριστικές υπηρεσίες από την πολιτεία, και ενέκρινε ένα δάνειο της REA σε μια ανεξάρτητη συνεργατική. Επίσης, εμπόδισε την αποζημίωση δημόσιων οργανισμών ανάπτυξης συνεργατικών.

Ο Carmody χρησιμοποίησε μια τακτική των ηλεκτρικών εταιρειών για την ανάπτυξη ενός μεγάλου διαμεσολαβητικού δικτύου πώλησης ηλεκτρισμού στους καταναλωτές. Είχε αναθέσει σε επιστήμονες της οικιακής οικονομίας την ανάπτυξη της οικιακής αγοράς, γιατί κατάλαβε ότι οι συνεργατικές δεν θα προλάβαιναν να πληρώσουν έγκαιρα τα δάνειά τους, αν οι αγρότες αγόραζαν μόνο «φώτα», σίδερα, και ραδιόφωνα, όπως συνήθιζαν.

Ο Cooke είχε αναγνωρίσει το πρόβλημα αυτό, και εισηγήθηκε στο *Υπουργείο Γεωργίας* ότι κάθε αγρότης, θα έπρεπε, εκτός από τα παραπάνω, να χρησιμοποιεί είτε ένα ψυγείο, είτε μια μαγειρική εστία, ή έναν ηλεκτρικό βραστήρα, ή έναν ψύκτη γάλακτος, ή ένα αλεστήρι τροφής, ή έναν κινητήρα γενικής χρήσης, ή κάποια άλλη συσκευή με συγκρίσιμη κατανάλωση ρεύματος.

Ο *Τομέας Εκμετάλλευσης* αποτέλεσε τη βάση του δικτύου καταναλωτών της REA. Ιδρύθηκε το φθινόπωρο του 1935, και καθοδηγήθηκε από την Emily KneuBuhl, εκτελεστική γραμματέα των *Εργασιακών και Επαγγελματικών Γυναικείων Λεσχών* της πόλης της Νέας Υόρκης, και πολιτική συνεργάτης της Eleanor Roosevelt.

Από τις αρχές του 1937 η REA ξεκίνησε μια μαζική εκστρατεία για την αύξηση της κατανάλωσης ηλεκτρισμού (load-building campaign) με την πώληση μεγάλων οικιακών συσκευών κι ηλεκτρικού εξοπλισμού για το αγρόκτημα.

Μια κυβερνητική υπηρεσία συστάθηκε αρχικά στην περιοχή της TVA, για να δανείζει χρήματα με σκοπό την σύνδεση ρεύματος σε νοικοκυριά και την αγορά οικιακών συσκευών.

Στα μέσα του 1939 ο Ρούσβελτ πρότεινε να διαδεχθεί τον Carmody ένας έμπειρος γερουσιαστής από το Τέξας, που είχε εργαστεί επίμονα για τον αγροτικό εξηλεκτρισμό, ο Lyndon Baines Johnson. Ήδη είχε αναπτύξει μια

«μικρή TVA» στον ποταμό Κολοράντο, για να προμηθεύσει με φθηνή ενέργεια μια γιγαντιαία, αλλά αραιοκατοικημένη συνεργατική, την οποία χρηματοδότησε η REA, έπειτα από παράκληση του ίδιου στο Ρούσβελτ.

Ο Johnson αρνήθηκε. Έτσι, από το φθινόπωρο του 1939, η τοποθέτηση του Harry Slattery στην ηγεσία της REA, ενός υποστηρικτή της δημόσιας ενέργειας, απογοήτευσε τον Cooke. Μέχρι εκείνη τη στιγμή όμως είχαν κατασκευαστεί 180.000 μίλια γραμμών, που πρόσφεραν σύνδεση με το κεντρικό ηλεκτρικό δίκτυο σε 400.000 καταναλωτές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΑΓΩΝΑΣ ΓΙΑ ΤΟΠΙΚΗ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ

Όταν η *Διεύθυνση Αγροτικού Εξηλεκτρισμού* (REA) αποφάσισε να χρησιμοποιήσει συνεργατικές για την ηλεκτροδότηση των αγροκτημάτων, ξεκίνησε ένα εκτεταμένο πείραμα πάνω σε μια νέα μορφή συνεργασίας στην αμερικανική γεωργία. Το *Υπουργείο Γεωργίας* ενθάρρυνε, ήδη από τον Α΄ παγκόσμιο, τις συνεργατικές, αλλά η χρηματοδότησή τους προερχόταν από τις εισφορές των μελών και από τα έσοδα από τους σπόρους. Οι αγροτικές συνεργατικές, όμως, βρίσκονταν σταθερά υπό την επίβλεψη της ομοσπονδιακής υπηρεσίας. Το 1939, όταν πια η REA υπάχθηκε στο *Υπουργείο Γεωργίας,* η κρατική εποπτεία είχε ενισχυθεί ακόμη περισσότερο.

Η εποπτεία ήταν αυστηρή, και αφορούσε τις λιανικές τιμές, τη σύσταση των συνεργατικών, το προσωπικό τους, τα λογιστικά τους συστήματα και την αξιοποίηση του ηλεκτρισμού. Ηγετικά στελέχη του Υπουργείου δήλωναν ότι το πρόβλημα ήταν μια καλή ισορροπία ανάμεσα στη θεμιτή τοπική αυτονομία, στην προστασία των δανειοδοτικών προγραμμάτων, και στη διεύθυνση της εθνικής πολιτικής.

Η πρώιμη ιστορία των συνεργατικών της REA ήταν η ιστορία δύο αγώνων:

- Του αγώνα μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής ενέργειας, και
- Ανάμεσα στην τοπική αυτονομία και την ομοσπονδιακή επίβλεψη.[i]

-

[i] Kline Ronald R., *Consumers in the Country, Technology and Social Change in Rural America,* σ. 154.

Οι αγρότες δεν επέδειξαν ετοιμότητα στην αφομοίωση των τεχνοκρατικών σχεδίων της Ουάσινγκτον. Οι συνεργατικές αρνούνταν να εφαρμόσουν τις υποδείξεις της REA, δεν παρείχαν διευκολύνσεις, αρνούνταν να χρησιμοποιήσουν περισσότερο ηλεκτρικό ρεύμα, και απέρριπταν όλα τα στοιχεία επιβολής «μιας ξένης κουλτούρας». Οι αγρότες απάντησαν, προσπαθώντας να «εξημερώσουν» τη REA, και διαμορφώνοντας ένα πλαίσιο για έναν εκσυγχρονισμό της γεωργίας στηριγμένο στον εξηλεκτρισμό.[i]

Δημιουργώντας τη συνεργατική της REA. Η *Διεύθυνση Αγροτικού Εξηλεκτρισμού* αντιμετώπιζε την ανταγωνιστική δραστηριότητα του Farm Bureau και της CREA (Επιτροπή για τη σχέση του Ηλεκτρισμού με τη Γεωργία), η οποία είχε ιδρυθεί από τις ιδιωτικές εταιρείες ηλεκτρισμού, είχε διασυνδέσεις με την American Farm Bureau Federation, και χρηματοδοτούσε αγροτικά κολλέγια, που διατηρούσαν στενές σχέσεις με τα συμφέροντα των εταιρειών. Η διείσδυση των ιδιωτικών συμφερόντων ήταν μεγάλη στην Extension Service, υπηρεσία υπεύθυνη για την επέκταση των τεχνολογικών καινοτομιών στην αγροτική ύπαιθρο.

Καθηγητές αγροτικών κολλεγίων στην Αϊόβα, το Κάνσας, το Μίσιγκαν, την Οκλαχόμα, το Τέξας και τη Βιρτζίνια αρνούνταν να βοηθήσουν στη δημιουργία συνεργατικών. Για παράδειγμα, το 1936, ένας καθηγητής του Πανεπιστημίου της Βόρειας Καρολίνας κατηγορήθηκε ότι αποθάρρυνε τη δημιουργία συνεργατικών της REA, λαμβάνοντας χρηματικά ποσά από την Carolina Light and Power Company. Αντίθετα, σ' άλλες πολιτείες, όπως στο Αρκάνσας, την Καλιφόρνια, το Κεντάκι, το Μισούρι, τη Νεμπράσκα, το Νέο Μεξικό, το Όρεγκον, και την Ουάσιγκτον οι μηχανικοί της γεωργίας είχαν συνδράμει στη δημιουργία συνεργατικών.

Οι σχέσεις της REA με την Extension Service ήταν πιο τεταμένες στην πολιτεία της Νέας Υόρκης. Από το 1924 ως το 1936 η Empire State Gas and Electric Association, μετά από παραίνεση της CREA, χρηματοδότησε έρευνα του New York State College of Agriculture (Cornell University), με θέμα τον

[i] Ronald C. Tobey, *Technology as Freedom: The New Deal and the Electrical Modernization of the American Home,* University of California Press, Berkeley, 1996.

αγροτικό εξηλεκτρισμό. Μετά την ίδρυση της REA, η ιδιωτική επιχείρηση, το κολλέγιο, αγροτικές οργανώσεις και η Επιτροπή Δημόσιων Υπηρεσιών της πολιτείας συνεργάστηκαν στη βάση ενός δικού τους προγράμματος αγροτικού εξηλεκτρισμού. Οι φορείς αυτοί θεωρούσαν ότι ο μακροχρόνιος κεντρικός σχεδιασμός του New Deal ήταν μια οικονομικά ασύμφορη και ύπουλη μορφή κυβερνητικού ελέγχου, και δεν προωθούσαν τη δημιουργία συνεργατικών της REA. Μόνο όταν η ιδιωτική επιχείρηση έπαψε να χρηματοδοτεί το πρόγραμμα, δέχθηκαν οι εκπρόσωποι του κολλεγίου να συνεργαστούν με τη REA, χωρίς όμως να οργανώσουν πραγματικές συνεργατικές.

Αλλά και στο Βέρμοντ, το Ιλινόις, το Κάνσας, και αλλού πολλοί τοπικοί αντιπρόσωποι αντιτάχθηκαν στη *Διεύθυνση Αγροτικού Εξηλεκτρισμού* είτε ακολουθώντας τις πολιτικές των εργοδοτών τους είτε για πιο προσωπικούς λόγους. Για παράδειγμα, στη Βόρεια Καρολίνα, ενώ είχαν συνεργαστεί για τις συνεργατικές, αργότερα μεταστράφηκαν βοηθώντας τις ιδιωτικές επιχειρήσεις να κατασκευάσουν ανταγωνιστικές γραμμές. Αντίθετα, στο Αρκάνσας, την Αϊόβα, το Οχάιο, την Ιντιάνα, το Τέξας, τη Γεωργία, και αλλού, οι επαρχιακοί αντιπρόσωποι εργάστηκαν με ζήλο για τη δημιουργία συνεργατικών. Από το 1939 και μετά η REA και η Extension Service άρχισαν να συνεργάζονται πιο αποδοτικά, και προχώρησαν σε κοινές συμφωνίες, όπως στη Νότια Καρολίνα, τη Γεωργία και την Οκλαχόμα.

Λαϊκή αντίσταση. Οι κοινοτικοί ηγέτες και οι τοπικοί εργάτες συνέβαλαν σημαντικά στην επιτυχία του προγράμματος. Αγρότες, γαιοκτήμονες κι επιχειρηματίες συνεργάστηκαν για να δημιουργηθούν οι δεκατρείς συνεργατικές της Λουιζιάνα. Στη Μινεσότα ένθερμος θιασώτης των συνεργατικών ήταν ένας απόφοιτος αγροτικού κολλεγίου, και στο Τέξας ο τοπικός *Συνεταιρισμός* (Grange). Η REA ανέφερε τον Οκτώβριο του 1935 ότι το ζεύγος Ρούσβελτ δεχόταν εκατοντάδες γράμματα από αγρότες, κυρίως γυναίκες, που ζητούσαν ηλεκτρισμό. Αλλά οι αντιδράσεις άρχισαν μόλις η REA κάλεσε τον αγροτικό πληθυσμό να οργανωθεί σε συνεργατικές, με την καμπάνια συμμετοχής από φάρμα σε φάρμα. Στο Αρκάνσας προκάλεσε αρνητικές αντιδράσεις η συνδρομή των πέντε δολαρίων για τη συμμετοχή μέλους στη συνεργατική. Το ίδιο συνέβη

με τις συνδρομές στην Ουάσιγκτον και το Τέξας. Κι όμως, την εποχή της μεγάλης οικονομικής ύφεσης μια μηνιαία συνδρομή 2-4 δολαρίων ήταν δυσβάστακτη για έναν αγρότη ο οποίος πουλούσε τ' αυγά δεκατρία σεντς τη ντουζίνα. Στο Ιλινόις αντιδρούσαν, γιατί οι συνεργατικές απαιτούσαν να υπάρχουν δύο πρίζες στην κουζίνα, και από μία σε κάθε δωμάτιο, τη στιγμή που οι αγρότες θεωρούσαν άσκοπη τη χρήση ηλεκτρικού ρεύματος στην κρεβατοκάμαρα.

Μερικοί αγρότες φοβούνταν μη χάσουν τη γη τους, εξαιτίας της συνεργατικής. Άλλοι είχαν ήδη χάσει χρήματα σε κακόφημες συνεργατικές. Μερικοί ήταν υπερβολικά απρόθυμοι να υπογράψουν συμβόλαια για χάρη των νοικάρηδών τους. Το 1941, κάποιοι ακμάζοντες αγρότες στο Κάνσας περίμεναν μέχρι να φθαρούν οι γεννήτριές τους, για να ενταχθούν σε συνεργατικές. Ορισμένοι προτιμούσαν να επενδύσουν αλλού τα χρήματά τους, π.χ. σε χαλικοστρωμένους δρόμους. Άλλοι δεν υπέγραφαν για θρησκευτικούς λόγους, και κάποιοι φοβούνταν μην έλκουν οι ηλεκτρικές γραμμές τις αστραπές, ή μήπως πάθουν ηλεκτροπληξία τα βοοειδή τους.

Τον Απρίλιο του 1939, η έκδοση των *Rural Electrification News* ήταν αφιερωμένη ήταν αφιερωμένη στην ηλεκτρική ασφάλεια. Δυστυχώς όμως, τον επόμενο Αύγουστο έγιναν τέσσερα εργατικά ατυχήματα στις γραμμές των συνεργατικών στο Κεντάκι, το Μίσιγκαν, το Ιλινόις και τη Νεμπράσκα. Οι τρεις από τους εργάτες σκοτώθηκαν γιατί δεν είχαν φορέσει λαστιχένια γάντια. Ο τέταρτος φορούσε λαστιχένια γάντια, αλλά ο βραχίονάς του ακούμπησε στη ζεστή θήκη ενός ελαττωματικού μετασχηματιστή. Η REA ενημέρωνε επίσης για τους κινδύνους από το πέταγμα χαρταετών.

Ένας αγρότης είχε χτυπηθεί από το ηλεκτρικό ρεύμα όταν προσπάθησε ν' αντικαταστήσει την καμένη ασφάλεια ενός μετασχηματιστή 7.200 volt πάνω σ' ένα στύλο. Δεν μπόρεσε να επιζήσει, γιατί οι σύντροφοί του δεν ήξεραν να του παράσχουν τεχνητή αναπνοή. Η REA πρόβαλε αυτό το συμβάν στα *Rural Electrification News* για να μάθουν οι αγρότες να παραμένουν μακριά από τις γραμμές και για ν' αποκτήσουν γνώσεις για τις πρώτες βοήθειες. Το 1949, παρά τις προφυλάξεις που συνιστούσε η REA, μια γραμμή υψηλής τάσης έπεσε πάνω σ' ένα συρματόπλεγμα στη Μοντάνα, σκοτώνοντας με

ηλεκτροπληξία τον ανύποπτο αγρότη που θέλησε ν' ανοίξει μια μεταλλική πόρτα που συνδεόταν με το προσωρινά ηλεκτροφόρο συρματόπλεγμα. Περ' από την άρνηση να γίνουν μέλη των συνεργατικών, πολλοί αγρότες υιοθετούσαν πιο ενεργητικές μορφές αντίστασης, και αρνούνταν να παραχωρήσουν δικαιώματα διέλευσης των γραμμών από τη γη τους. Τα προνόμια που απολάμβαναν οι συνεργατικές (φοροαπαλλαγές κ.α.) δεν περιλάμβαναν τη δυνατότητα παράκαμψης της βούλησης όσων ιδιοκτητών στεκόταν αντίθετοι στη διέλευση των γραμμών από τα κτήματά τους.

Μερικοί αγρότες αντέδρασαν βίαια. Στο Ιλινόις μια ένοπλη γυναίκα φύλαγε ένα φρεσκοσκαμμένο λάκκο, ώστε να μην τοποθετηθεί εκεί κανένας στύλος για τις ηλεκτρικές γραμμές. Στην Αϊόβα προσπάθησαν με τη βία να εμποδίσουν την τοποθέτηση στύλων. Στη Μινεσότα ένας αγρότης απειλούσε ότι θα πελεκούσε τους στύλους, αν τοποθετούσαν στο αγρόκτημά του. Η απειλή πραγματοποιήθηκε από ένα ζευγάρι στο Ουισκόνσιν.

Για την κατασκευή των γραμμών απέμεναν μόνο οι παρυφές των δημόσιων δρόμων, όπου οι αγρότες δεν μπορούσαν να εμποδίσουν τη διέλευση. Ξεσηκώθηκαν όμως άλλες διαμαρτυρίες για το κόψιμο των δέντρων, που γινόταν για να τοποθετηθούν οι στύλοι.

Μια άλλη μορφή αντίστασης ήταν η διακοπή του συμβολαίου μετά την κατασκευή της γραμμής. Μια συνεργατική της Ιντιάνα τροφοδοτούσε με ρεύμα μόνο το ένα τρίτο των μελών της, και μια άλλη στην Αϊόβα μόνο τους μισούς, κλπ. Για τον ίδιο λόγο, μια συνεργατική της Μινεσότα υπενθύμιζε τον Οκτώβριο του 1939 στα μέλη της ότι η υπόσχεση για χαμηλές τιμές είχε δοθεί με την προϋπόθεση να υπάρχουν τρεις πελάτες ανά μίλι, ενώ, αντίθετα, πολλοί αγρότες που είχαν γίνει μέλη της παρέμεναν ακόμη στο σκοτάδι. Ορισμένοι είχαν γίνει μέλη της συνεργατικής για να δώσουν αξία στη γη τους, αλλά δεν ήθελαν ηλεκτροδότηση.

Άλλοι χρονοτριβούσαν γιατί καθυστερούσε η έγκριση για το δάνειό τους. Μερικοί απογοητεύονταν από το διοικητικό προσωπικό των συνεργατικών. Ακόμα και μέλη του διοικητικού συμβουλίου των συνεργατικών αργούσαν ν' αποκτήσουν ηλεκτρικό ρεύμα, συνήθως για οικονομικούς λόγους.

Ένα άλλο πρόβλημα ήταν ο ηχηρός βόμβος που προκαλούσαν οι ηλεκτρικές γραμμές στα τηλέφωνα. Το αποτέλεσμα ήταν ένα ομοσπονδιακά προσφερόμενο δίκτυο να «κάνει θραύση» σε παλιότερα τοπικά δίκτυα και να προκαλέσει έναν «πόλεμο συχνοτήτων» ανάμεσα στα δύο τεχνολογικά συστήματα. Στην Αλαμπάμα, για παράδειγμα, αχρηστεύτηκαν δεκαεννιά τηλέφωνα σε μια ακτίνα είκοσι μιλίων, όταν, το 1937, μια συνεργατική ενεργοποίησε τις γραμμές της.[i]

Τελικά η ηλεκτρική συνεργατική ανέλαβε να επιλύσει το πρόβλημα με το να προσθέσει ένα σύρμα επιστροφής (γείωση) στο δίκτυο της τηλεφωνικής, με αντάλλαγμα δικαιώματα διέλευσης από το αγρόκτημα του ιδιοκτήτη της τηλεφωνικής εταιρείας.

Γενικά όμως η REA αρνιόταν ν' αναλάβει τα έξοδα εκσυγχρονισμού ή μετεγκατάστασης των τηλεφωνικών γραμμών. Σε πολιτείες όπως η Αϊόβα, η Νεμπράσκα, και η Βόρεια Ντακότα, όπου οι τηλεφωνικές εταιρείες είχαν μεγάλη πολιτική δύναμη, η REA δεν μπόρεσε να κερδίσει τις δίκες. Στις περισσότερες άλλες πολιτείες όμως πέτυχε ν' απαλλαγεί από την υποχρέωση εκσυγχρονισμού των τηλεφωνικών γραμμών. Η REA νίκησε τελικά σ' αυτόν τον πόλεμο αλλά προκάλεσε τη διάλυση της αγροτικής τηλεφωνίας.

Οι ηλεκτρικές γραμμές προκαλούσαν παρεμβολές και στο ραδιόφωνο, για τις οποίες όμως τεχνικά και νομικά ευθυνόταν το ηλεκτρικό δίκτυο. Αντί για το σταθερό βόμβο που ακουγόταν από το τηλέφωνο, το ραδιόφωνο βούιζε, σφύριζε, κροτάλιζε, όπως συμβαίνει συνήθως, χωρίς να ξέρουμε την αιτία. Οι τεχνικοί προσπαθούσαν να εντοπίσουν τους ελαττωματικούς μετασχηματιστές και μονωτήρες, ή να χαλαρώσουν τα σύρματα, που μπορούσαν να προκαλέσουν παρεμβολές στις υψηλές συχνότητες. Το 1940 εμφανίστηκαν ειδικά σχεδιασμένοι ανιχνευτές.

Εκτός από τα τεχνικά ζητήματα, μεγάλη σημασία για τα προβλήματα της τοπικής αυτονομίας, απέκτησαν και τα διοικητικά θέματα, ανάμεσα στα οποία τα πιο ενδιαφέροντα ήταν η ευρύτητα της αντιπροσώπευσης και της συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων, αλλά και η συμμετοχή γυναικών στα διοικητικά συμβούλια.

[i] Kline Ronald R., *Consumers in the Country, Technology and Social Change in Rural America,* σ. 154.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: ΦΩΤΑ ΣΤΗΝ ΕΠΑΡΧΙΑ

Η απάντηση των κατοίκων της υπαίθρου στις προσπάθειες ηλεκτρισμού εκσυγχρονισμού της αγροτικής ζωής ήταν ενεργητική, όπως συνέβη και με το ραδιόφωνο, το αυτοκίνητο, και το τηλέφωνο. Οι περισσότεροι προτιμούσαν να έχουν λίγα φώτα, αντί να διαθέτουν πολλές ενεργοβόρες συσκευές. Μια συνηθισμένη μορφή αντίδρασης ήταν η αντίσταση στα μεσοαστικό, αστικό ιδεώδες των ξεχωριστών σφαιρών της οικιακής ζωής. Η REA μίσθωνε μηχανικούς για να παρουσιάζουν τον ηλεκτρικό εξοπλισμό για το αγρόκτημα σε επιστήμονες της οικιακής οικονομίας, που με τη σειρά τους θα παρουσίαζαν τις οικιακές συσκευές στις αγρότισσες.

Προωθώντας τον ηλεκτρισμό. Όπως έλεγε ένα από τα ηγετικά στελέχη της *Διεύθυνσης Αγροτικού Εξηλεκτρισμού,* «το μεγάλο μας έργο είναι να τονώσουμε την ψυχολογία της απλόχερης χρήσης του ηλεκτρισμού – λίγα φώτα στο σπίτι δεν είναι αγροτικός εξηλεκτρισμός… Στ' αλήθεια, για τον εξηλεκτρισμό της Αμερικής πρέπει υιοθετήσουμε κάθε δυνατό μέσο για τη μεγέθυνση της χρήσης του».[i] Η περιορισμένη χρήση του ηλεκτρισμού είχε γίνει πονοκέφαλος για τη REA. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς, για να αποπληρώσουν έγκαιρα οι συνεργατικές τα δάνεια, έπρεπε οι καταναλωτές, στα περισσότερα κατά τόπους έργα, να χρησιμοποιούν κατά μέσο όρο 80-100 κιλοβατώρες το μήνα.

Στην πράξη, ο μέσος όρος ήταν 22 Kwh/μήνα το 1912, ανήλθε σε 31 Kwh/μήνα το 1924, και έφτανε τις 61 Kwh/μήνα το 1936.[ii] Η REA βρισκόταν πολύ μακριά από τους στόχους της. Την άνοιξη του 1937 ο χαμηλότερος μέσος όρος ήταν 23 Kwh/μήνα σε μια συνεργατική στο κεντρικό Τέξας, και ο υψηλότερος 79 Kwh/μήνα σε μια συνεργατική στο δυτικό Τεννεσί, όπου η Tennessee Valley Authority πρόσφερε φθηνές τιμές. Ωστόσο, η μοναδική άλλη συνεργατική που χρησιμοποιούσε, κατά μέσο όρο, περισσότερο από 50 Kwh/μήνα βρισκόταν κι αυτή στο δυτικό Τεννεσί. Οι περισσότεροι αγρότες

[i] Kline Ronald R., *Consumers in the Country, Technology and Social Change in Rural America,* σ. 178.
[ii] U.S. Department of Commerce, Bureau of the Census, *The Statistical History of the United States from Colonial Times to the Present,* Basic Books, New York, 1976, σ. 827.

αγόραζαν μόνο ένα ραδιόφωνο, ένα ηλεκτρικό σίδερο, και πιθανόν μία μεγάλη συσκευή, ένα πλυντήριο ή ένα ψυγείο. Για να συνδεθούν περισσότερα αγροκτήματα με τις συνεργατικές, προσλήφθηκαν, το 1937, μερικοί επιστήμονες της αγροτικής μηχανικής (άνδρες) και της οικιακής οικονομίας (γυναίκες) για να συναντήσουν τους ανθρώπους που εργάζονταν στις υπηρεσίες εκσυγχρονισμού, στις συνεργατικές, και κυρίως τους ίδιους τους αγρότες, και να προβάλλουν τις νέες ηλεκτρικές συσκευές. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιούσαν ήταν τα δελτία, τα φυλλάδια, το κινηματογραφικό υλικό, τα θεατρικά σκετς, και οι παρουσιάσεις («πάρτι κουζίνας», ή δοκιμαστικές εγκαταστάσεις συσκευών όπως εκκολαπτήρια κοτόπουλων).

Το 1939 ο αριθμός των επιστημόνων αυτών ήταν μόνο τριάντα τέσσερις για ολόκληρη τη χώρα. Εκτός από τις παρουσιάσεις, αναλάμβαναν και ειδικές προωθήσεις προϊόντων, από κοινού με τις υπηρεσίες εκσυγχρονισμού και τους πωλητές των συσκευών. Επίσης, κατέγραφαν τη συμπεριφορά των διοικητικών συμβουλίων, των προϊσταμένων, και του προσωπικού των συνεργατικών, και επανέφεραν τις απείθαρχες συνεργατικές στο πλαίσιο αρχών της REA. Τουλάχιστον ένας προϊστάμενος αντέδρασε αρνητικά στο γεγονός ότι γυναίκες επρόκειτο να τον εκπαιδεύσουν.

Η πιο μεγάλη προσπάθεια έγινε στα πλαίσια της *Περιοδείας για τον Αγροτικό Εξοπλισμό.* Ήταν μια δημοφιλής μετακινούμενη έκθεση συσκευών για το αγρόκτημα, που φιλοξενήθηκε σε τροχόσπιτα και τέντες τσίρκου. Το 1939 παρακολούθησαν την έκθεση περίπου 175.000 άνθρωποι. Το καλοκαίρι του 1940 η συνολική προσέλευση έφθασε τις 350.000 σε 120 διήμερες στάσεις σε είκοσι δύο πολιτείες. Οι γυναίκες επεδείκνυαν συσκευές για τον οικιακό φωτισμό, «αποτελεσματικές» διαρρυθμίσεις της κουζίνας, ψυγεία, πλυντήρια, ηλεκτρικές κουζίνες, μάτια μαγειρέματος, ψηστιέρες, καφετιέρες, σίδερα, ηλεκτρικές σκούπες, και ραδιόφωνα. Οι άνδρες επεδείκνυαν αντλίες νερού, μηχανές γάλακτος, ψύκτες γάλακτος, αλεστήρια τροφής, κόπτες ζωοτροφών, αποφλοιωτές καλαμποκιού, εκκολαπτήρια, καλώδια θέρμανσης του εδάφους, ασφαλείς περιφράξεις, συστήματα οικιακής ύδρευσης, και καινοτόμες συσκευές, που συγκέντρωναν την προσοχή του κοινού, όπως έναν περιστρεφόμενο κύλινδρο με ελαστικά «δάκτυλα» για το μάδημα των κοτόπουλων.

Οι συνεργατικές διοργάνωναν πλήθος από γιορτές για να πανηγυρίσουν την έλευση του ηλεκτρισμού. Το χαμηλό όμως εισόδημα των αγροτών, μεσούσης της μεγάλης οικονομικής ύφεσης, απέτρεπε τους πωλητές ηλεκτρικών συσκευών να κάνουν επίμονες προσπάθειες στην ύπαιθρο.

Η ενέργεια και η γη. Οι προβληματισμοί για τις τεχνικές πώλησης γίνονταν έκδηλοι στη δημιουργία, και την υποδοχή, μιας κινηματογραφικής ταινίας της REA, που τιτλοφορήθηκε “Power and the Land” («Η ενέργεια και η γη»). Ήταν ένα εκπαιδευτικό, ή προπαγανδιστικό, φιλμ, για να πειστούν οι αγρότες να συμμετάσχουν στο πρόγραμμα της REA. Ο σκηνοθέτης Pare Lorentz ανήκε στην καλλιτεχνική πρωτοπορία, όπως και ο ζωγράφος Lester Beall, που το 1937-39 είχε ζωγραφίσει μερικές αφίσες της REA με θέματα σοσιαλιστικού ρεαλισμού.

Στην πορεία δημιουργίας του φιλμ υπήρξε μια ένταση ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς και τους εμπορικούς σκοπούς. Θέλοντας να καθοδηγήσει το σκηνοθέτη, η *Κινηματογραφική Υπηρεσία* τον συμβούλευσε να προβάλλει μεσαίας τάξης αγρότες, έξυπνους και ευχαριστημένους. Το σενάριο που δόθηκε στο σκηνοθέτη θεωρούσε ότι η αγροτική απομόνωση έπαυε με τον πρώτο ήχο του ραδιοφώνου, και τα πρώτα φωτισμένα σπίτια της υπαίθρου. Στο ίδιο σενάριο υπήρχε μια μικρή απόκλιση από την κατεστημένη άποψη περί «τεχνολογικού ντετερμινισμού», με τις σκηνές που αναπαριστούσαν την εποχή που οι αγρότες και οι ιδιωτικές επιχειρήσεις αντιδρούσαν στην οργάνωση των συνεργατικών της REA. Οι ηγέτες της REA συνέστησαν μερικές αλλαγές, όπως την προβολή των δημοκρατικών και κοινοτικών ιδανικών, και μια νύξη στη μακριά κοπιαστική εργασία των αγροτισσών.

Επειδή ο Lorentz ήταν απασχολημένος με μια άλλη ταινία, προσέλαβε τον Ολλανδό Joris Ivens, ο οποίος ήταν πρωτοπόρος στα ντοκιμαντέρ, και ήταν ο πρώτος ξένος σκηνοθέτης που είχε επισκεφθεί και εργαστεί στην ΕΣΣΔ, μετά από επίσημη πρόσκληση. Ωστόσο, οι ζωντανές σκηνές της ζωής της φτωχογειτονιάς και της μητρικής θνησιμότητας που πρόβαλε ο Lorentz στην ταινία του “Fight for Life”, ενόχλησαν πολλούς γερουσιαστές, που ήταν αντίθετοι με την αριστερή ιδεολογία του New Deal, και πέτυχαν να περικοπεί η

χρηματοδότηση. Έτσι, ο Lorentz παραιτήθηκε, και η REA συμφώνησε με τον Ivens να συνεχίσει ο ίδιος την ταινία, με συνεργάτες τον συγγραφέα και ποιητή Stephen Vincent Benét και το μουσικό Douglas Moore. Το “Power and the Earth” ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο του 1940 και γνώρισε την επιτυχία.

Μετεξέλιξη του εκσυγχρονισμού από τον απλό λαό. Παρόλες τις καλές προσπάθειες των κινηματογραφιστών, των αρθρογράφων, και των επιστημόνων της οικιακής οικονομίας, οι αγρότες και οι αγρότισσες δεν αγόραζαν τα μεσοαστικά αγαθά του ηλεκτρισμού. Ο φωτισμός και τα ραδιόφωνα ήταν τα κύρια αντικείμενα που αγοράζονταν για μέσα στο σπίτι. Από την άλλη πλευρά, οι αστοί συνήθιζαν να κοροϊδεύουν σαν άξεστους όσους δεν διέθεταν φως, τηλέφωνο, αυτοκίνητο, και ραδιόφωνο.

Πολλά μέλη διοικητικών συμβουλίων συνεργατικών, όπως ο Walter Zervas από το Ουισκόνσιν, ήταν απρόθυμα να οδηγήσουν τις συνεργατικές στο δρόμο του ηλεκτρικού εκσυγχρονισμού. Άλλα διοικητικά συμβούλια ήταν ακόμη πιο αρνητικά.

Το 1939, πάντως, αυξήθηκε η κατανάλωση, φθάνοντας τις 60 ώρες το μήνα, κατά μέσο όρο για τις συνεργατικές της REA. Τα νέα μέλη των συνεργατικών αγόραζαν κυρίως σίδερα και ραδιόφωνα. Μόνο οι μισοί αγόραζαν πλυντήριο και ψυγείο. Στο νότο οι αγορές ψυγείων ήταν περισσότερες, εξαιτίας του κλίματος, αλλά οι αγορές πλυντηρίων λιγότερες, γιατί οι εύποροι νότιοι έστελναν τα ρούχα τους για μπουγάδα σε αφροαμερικανίδες. Στις βόρειες πολιτείες το ψυγείο ήταν σπανιότερο, και πολλοί προτιμούσαν το κατά πολύ φθηνότερο παγοκιβώτιο. Η ηλεκτρική κουζίνα δεν ήταν καθόλου δημοφιλής, αν και ήταν, κατά μέσο όρο, 20% φθηνότερη από το ηλεκτρικό ψυγείο. Είχε όμως πολύ μεγάλο λειτουργικό κόστος, γιατί δαπανούσε τέσσερις φορές περισσότερο ηλεκτρικό ρεύμα από το ψυγείο. Χρειαζόταν εξάλλου και μια επιπλέον δαπάνη για την εγκατάσταση παροχής 220 volt μέσα στο σπίτι.

Η ηλεκτρική κουζίνα ήταν κατά πολύ ακριβότερη - δύο έως πέντε φορές – από κάθε άλλο τύπο εστίας (άνθρακα, ξύλου, βενζίνης υπό πίεση, κηροζίνης), και το λειτουργικό της κόστος ήταν δύο έως τρεις φορές μεγαλύτερο. Την εποχή

που είχε εμφανιστεί η REA, ένας νέος ανταγωνιστής είχε εμφανιστεί στο πεδίο — οι φιάλες υγραερίου, που είχαν εφευρεθεί την προηγούμενη δεκαετία, όταν η Phillips Petroleum και η Union Carbide ανέπτυξαν τρόπους αποθήκευσης του βουτανίου και του προπανίου.[i]

Ο ηλεκτρισμός όμως πρόσφερε πολύ απλούστερες στην προετοιμασία και καθαρότερες συσκευές, όπως φαίνεται από τις περιπτώσεις του ηλεκτρικού σίδερου και του πλυντηρίου, που ξεπέρασαν αμέσως τους παρωχημένους προγόνους τους. Μόνο για λόγους οικονομίας, αγρότες που είχαν ήδη αργήσει να συνδεθούν με το ηλεκτρικό δίκτυο, κρατούσαν τα παλιά βρωμερά, βενζινοκίνητα πλυντήρια, μέχρι να χαλάσουν.

Η ξυλόσομπα και η εστία με τα κάρβουνα ήταν πολλών χρήσεων: εκτός από το μαγείρεμα και το ψήσιμο, οι γυναίκες χρησιμοποιούσαν τις εστίες για να θερμαίνουν τις μεγάλες κουζίνες τους, για να ζεσταίνουν νερό για το πλύσιμο των πιάτων, για το πλυσταριό, αλλά και για το μπάνιο. Η χρήση της εστίας για όλους αυτούς τους σκοπούς διάρκεσε για πολλά παραπάνω χρόνια στην επαρχία, γιατί οι φούρνοι, τα λουτρά, και οι θερμοσίφωνες υγραερίου άργησαν να φτάσουν εκεί. Όσοι αγόραζαν εστίες κηροζίνης και βενζίνης, τους χρησιμοποιούσαν το καλοκαίρι, για να μαγειρεύουν μεγάλες ποσότητες για να παίρνουν μαζί τους στο χωράφι.

Διαδεδομένες ήταν επίσης οι υβριδικές εστίες που συνδύαζαν ηλεκτρισμό για το μαγείρεμα και καύση άνθρακα για τη θέρμανση και για ζεστό νερό, αλλά και άλλοι συνδυασμοί, όπως ξύλα και αέριο, άνθρακας και αέριο, ξύλα και ηλεκτρικό ρεύμα, κλπ.

Η υβριδική εστία είναι ένα άλλο καλό παράδειγμα μιας αστικής τεχνολογίας που συνυφάνθηκε στην αγροτική ζωή. Στην περίπτωση αυτή, η υλική κουλτούρα και οι οικονομικές συνθήκες του αγροκτήματος μια δεδομένη εποχή ενθάρρυναν την αγρότισσα να θερμαίνει την κουζίνα και να ζεσταίνει νερό με τα ίδια μέσα με τα οποία μαγείρευε. Η συνύφανση του ηλεκτρισμού με την παλιά τεχνολογία επέτρεψε το συνδυασμό των διαθέσιμων χρήσεων, δίχως ν' αναστατωθεί όλη η ζωή στο αγρόκτημα.

[i] Harold F. Williamson, Ralph L. Andreano, Arnold R. Daum, and Gilbert C. Klose, *The American Petroleum Industry,* 2 vols, Northwestern University Press, Evanston, 1963, τόμος 2, σσ. 421-22.

Η απάντηση των εκσυγχρονιστών. Οι ιδιωτικές εταιρείες έτειναν να εστιάζουν στις οικονομικές επιπτώσεις της καταναλωτικής αντίστασης. Γι' αυτό προσπαθούσαν ν' αποδείξουν ότι ο ηλεκτρισμός μπορούσε να κάνει τις δουλειές καλύτερα, αλλά και πιο οικονομικά.

Οι επιστήμονες της οικιακής οικονομίας συχνά δυσκολεύονταν να ερμηνεύσουν τη συμπεριφορά των αγροτών. Για παράδειγμα, δεν μπορούσαν να εξηγήσουν για ποιο λόγο, σύμφωνα με μια έρευνα που είχε γίνει το 1938 σε δέκα συνεργατικές του Οχάιο, το 40% των οικογενειών διέθετε ηλεκτρική σκούπα, αλλά μόνο το 17% είχε εγκαταστήσει συστήματα ύδρευσης. Οι πωλητές της REA είχαν προωθήσει τα δύο είδη με τον ίδιο ζήλο. Έτσι, ζητήθηκε από τις αγρότισσες να είναι στο μέλλον πιο προσεκτικές στο σχεδιασμό τους, αφού μια αντλία νερού ήταν χρησιμότατη για κάθε σπίτι.

Οι υπηρεσίες εκσυγχρονισμού (Extension Service) προωθούσαν ταυτόχρονα διάφορες τεχνολογίες. Ζητούσαν, για παράδειγμα, από τις αγρότισσες να συγκρίνουν τα ηλεκτρικά ψυγεία, με τα ψυγεία αερίου και κηροζίνης. Λάμβαναν επίσης υπόψη τους ότι πολλοί αγρότες με χαμηλά εισοδήματα ήταν ακόμη και το 1944 αναγκασμένοι να χρησιμοποιούν γκαζόλαμπες.

Οι προβληματισμοί ήταν πολύπλευροι, και απασχολούσαν τόσο τη REA, που έτεινε ν' αμφισβητεί τις πρακτικές πίεσης του καταναλωτή, όσο και άλλους φορείς, όπως το πανεπιστήμιο Cornell, που ενισχυόταν από ιδιωτικά συμφέροντα και δραστηριοποιήθηκε έντονα για τον αγροτικό εξηλεκτρισμό της πολιτείας της Νέας Υόρκης μεταξύ 1936-39.

Την άνοιξη του 1941 το Κογκρέσο περιέκοψε τη χρηματοδότηση της REA, κατηγορώντας την ότι σχεδιάζει υπερβολικά φιλόδοξα προγράμματα και ότι συμπεριφέρεται στους αγρότες με «υπερβολικό πατερναλισμό». Ούτως ή άλλως, η κίνηση προς τον αγροτικό εξηλεκτρισμό επιβραδύνθηκε από τον πόλεμο. Μεταπολεμικά οι ΗΠΑ εισήλθαν σε μια νέα εποχή καταναλωτισμού.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΟΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΣΜΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: ΟΛΟΚΛΗΡΩΝΟΝΤΑΣ ΤΟ ΕΡΓΟ

Αν και πολλοί Αμερικάνοι αγρότες είχαν κόψει το τηλέφωνο την εποχή της μεγάλης οικονομικής ύφεσης (το 25% των αμερικάνικων αγροκτημάτων διέθεταν τηλέφωνο το 1940), περίπου το 60% διέθεταν αυτοκίνητα και ραδιόφωνα όταν άρχισε ο πόλεμος. Η *Διεύθυνση Αγροτικού Εξηλεκτρισμού* πέτυχε ν' αυξηθεί το ποσοστό των ηλεκτροδοτούμενων αγροκτημάτων από 13% το 1930 σε περίπου 30% στις αρχές του πολέμου.

Ο πόλεμος επέτρεψε μια ανανεωμένη ευημερία για την αμερικάνικη γεωργία. Το καθαρό εισόδημα από τον αγροτικό τομέα τριπλασιάστηκε, από $706 ανά φάρμα το 1940 σε $2.063 το 1945. Οι καλές εποχές συνεχίστηκαν και μετά τον πόλεμο.[i] Ο ιστορικός Gilbert C. Fite παρατήρησε ότι «η περίοδος από το 1940 ως το 1952 είναι η μακρότερη περίοδος συνεχούς ευημερίας στην ιστορία της αμερικάνικης αγροτικής ιστορίας».[ii] Η δεκαετία του 1950 δεν γνώρισε παρά μόνο μια μικρή πτώση των αγροτικών τιμών, αλλά ο αγροτικός τομέας δεν έζησε καμιά ύφεση ανάλογη με κείνη του μεσοπόλεμου.

Οι συνεχείς προσπάθειες για την εκβιομηχάνιση της γεωργίας και την αστικοποίηση της κουλτούρας της αγροτικής ζωής απέφεραν καρπούς κατά τη δεκαετία του 1960. Η αγροτική απασχόληση έγινε μια επιχείρηση έντασης κεφαλαίου, όπου δραστηριοποιούνται όλο και λιγότεροι άνθρωποι, σε όλο και μεγαλύτερα αγροκτήματα. Η παραγωγικότητα της γεωργίας αυξήθηκε δραματικά, χάρη σε μια πυρετώδη άνοδο της εκμηχάνισης, χάρη στις καλλιέργειες υψηλής απόδοσης, στην εκτεταμένη χρήση χημικών λιπασμάτων και παρασιτοκτόνων, στην αυξημένη εξειδίκευση, και στην υιοθέτηση νέων τεχνολογιών εμπορικής εκμετάλλευσης.

Οι μικροϊδιοκτήτες αγρότες εγκατέλειψαν αγελαδόν τη γη τους, εξαιτίας των κυβερνητικών πολιτικών που ευνοούσαν τους μεγάλους αγρότες και του μεγάλου κόστους του αγροτικού εξοπλισμού. Το κόστος δεν μπορούσε να

[i] Kline Ronald R., *Consumers in the Country, Technology and Social Change in Rural America,* σ. 215.
[ii] Gilbert C. Fite, *American Farmers: The New Minority,* Indiana University Press, Bloomington, 1981, σ. 118.

καλυφθεί λόγω της μείωσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων, ως αποτέλεσμα της υπερπαραγωγής. Κατά συνέπεια, ο αριθμός των αγροκτημάτων μειώθηκε από 6,1 εκατομμύρια το 1940, σε 2,73 εκατομμύρια το 1969. Αντίστοιχα, ο αριθμός του αγροτικού πληθυσμού μειώθηκε από 30,54 εκατομμύρια το 1940, σε 10,3 εκατομμύρια το 1969.

Μεταπολεμικά, οι αστικές ανέσεις, όπως το τηλέφωνο και ο εξηλεκτρισμός ήταν πλέον μια γενική απαίτηση των αγροτών. Η REA ξανάρχισε τις προσπάθειές της, και επεκτάθηκε και στο πεδίο της αγροτικής τηλεφωνίας. Η μεταπολεμική περίοδος χαρακτηρίστηκε ως αποφασιστική καμπή για την αμερικανική κοινωνία.

Η πραγμάτωση του αγροτικού εξηλεκτρισμού. «Επειδή τα συστήματα ηλεκτρικής ενέργειας και οι εγκαταστάσεις οικιακής ύδρευσης χρησιμοποιούν τα ίδια υλικά με εκείνα των πολεμικών πλοίων και των αεροπλάνων και των σφαιρών, ένα σημαντικό μέρος αυτών των χρημάτων [που καταμερίζονται από το Κογκρέσο] δεν θα μεταφραστούν σε κατασκευές μέχρι το τέλος του πολέμου». Έτσι εξηγούσε η REA την περικοπή των δαπανών για τον αγροτικό εξηλεκτρισμό από το 1941 και μέχρι το τέλος του πολέμου. Οι εκθέσεις της REA ματαιώθηκαν εξαιτίας της έλλειψης ελαστικών για τα φορτηγά του καραβανιού. Στον ερευνητικό τομέα προωθήθηκαν προγράμματα συντήρησης τροφίμων. Στον εργασιακό τομέα πολλές γυναίκες προωθήθηκαν σε σημαντικές θέσεις. Ακόμα όμως και στη διάρκεια του πολέμου, η REA γνώρισε μια πιο αργή επέκταση των γραμμών της, μ' ένα ρυθμό από 3% έως 10% το χρόνο. Πήρε στην κατοχή της και ανακαίνισε ιδιωτικές γραμμές, τροφοδότησε πολεμικά εργοστάσια και στρατιωτικές εγκαταστάσεις που βρίσκονταν σε αγροτικές περιοχές, οργάνωσε συνεργατικές, και κατασκεύασε αγροτικές γραμμές. Με το επιχείρημα μάλιστα ότι έπρεπε να αντικατασταθεί η εργατική δύναμη που χανόταν στον πόλεμο, κατάφερε να πείσει το *Συμβούλιο Πολεμικής Παραγωγής,* να της επιτραπεί να κατασκευάζει νέες αγροτικές γραμμές.

Τον Απρίλιο του 1943 το Συμβούλιο ενέκρινε τριάντα δύο νέα σχέδια αγροτικού εξηλεκτρισμού. Έτσι, στα μέσα του 1943, η REA ενέκρινε με τη σειρά της είκοσι έξι χιλιάδες αιτήσεις αγροτών που είχαν αρκετά μεγάλη παραγωγή,

και άλλες εξήντα επτά χιλιάδες την επόμενη χρονιά. Ο αγροτικός εξηλεκτρισμός όμως γνώρισε εντυπωσιακή πρόοδο μεταπολεμικά. Σε διάστημα μικρότερο από μια δεκαετία, ανάμεσα στο 1945 και το 1954, η REA και οι ιδιωτικές ηλεκτρικές επιχειρήσεις έτειναν να ολοκληρώσουν το έργο του αγροτικού εξηλεκτρισμού. Το ποσοστό των αγροκτημάτων που είχαν ηλεκτροδοτηθεί έφτασε από 43% που ήταν το 1945, στο 93% το 1954. Δύο χρόνια μετά το ποσοστό είχε ανέλθει στο 96%.

Η μεταπολεμική ευημερία και η συγκρατημένη ζήτηση καταναλωτικών αγαθών, που ήταν προφανώς μεγαλύτερη μεταξύ των καραβανάδων που επέστρεφαν στη γη τους, μας βοηθούν να εξηγήσουμε αυτή την ανάπτυξη. Η αγροτική έξοδος, το κίνημα των περιφράξεων στο νότο που έδιωξε τους κολίγους από τη γη, και η γενική σταθεροποίηση των αγροκτημάτων ως μεγαλύτερες μονάδες ήταν, επίσης, σημαντικοί παράγοντες, αφού οι περισσότερες μεγάλες φάρμες ηλεκτροδοτήθηκαν.

Στα πλαίσια του αντικομμουνισμού, οι συνεργατικές έγιναν αποδεκτές ως «η πιο ήπια μορφή σοσιαλισμού». Ωστόσο, οι ιδιωτικές επιχειρήσεις είχαν θελήσει να περιορίσουν τη REA ενσπείροντας καχυποψία για τις φοροαπαλλαγές και τα δάνεια που δικαιούνταν οι συνεργατικές. Η REA απαντούσε ότι τα δάνεια παρέχονταν σε συνεργατικές, οι οποίες όμως ήταν ιδιωτική περιουσία των οικογενειών των αγροτών, και δικαιούνταν φοροαπαλλαγές, επειδή ήταν μη κερδοσκοπικές οργανώσεις. Εκτός από τις ιδιωτικές εταιρείες, η REA είχε ν' αντιμετωπίσει και τους ρεπουμπλικάνους γερουσιαστές και αντιπροσώπους, οι οποίοι μεταξύ 1947 και 1949 κατάφεραν να μειώσουν το προσωπικό της.

Ανακατασκευάζοντας την αγροτική τηλεφωνία. Η επιτυχία της REA στον τομέα του εξηλεκτρισμού αντέφασκε προς την κατάσταση στην τηλεφωνία, όπου το ποσοστό των καταναλωτών είχε μειωθεί. Η ευημερία που ακολούθησε τον πόλεμο επέτρεψε μια μικρή άνοδο, με το ποσοστό των καταναλωτών να φτάνει στο ένα τρίτο του συνόλου των αγροκτημάτων. Φαίνεται πάντως ότι οι αγρότες προτιμούσαν το ραδιόφωνο από το τηλέφωνο, ειδικά τη δεκαετία του 1930. Παρόλα τα τεχνικά προβλήματα, και παρά την οικονομική ύφεση, υπήρχαν το 1936 σε όλη τη χώρα 1.600 τηλεφωνικές συνεργατικές. Μια πιο προσεκτική

έρευνα του *Γραφείου Απογραφής,* που είχε γίνει το 1937, ανέβαζε τον αριθμό των συνεργατικών στις 33.000. Τόσο η AT&T όσο και η REA είχαν εκφράσει το ενδιαφέρον τους να επιλύσουν τα τεχνικά και τα οικονομικά προβλήματα της τηλεφωνίας, π.χ. γραμμές με μονό σύρμα, ανεπαρκής συντήρηση, παρωχημένος εξοπλισμός, μεγάλος αριθμός συνδρομητών ανά γραμμή, ανεπαρκής ανάπτυξη και χρηματοδότηση, και δυσκολίες εμπορικής εκμετάλλευσης.

Το 1940, η REA συνεργάστηκε με τα διάσημα Bell Laboratories της AT&T για να πειραματιστούν πάνω στη χρήση των ηλεκτρικών γραμμών για την τηλεφωνία. Γύρω στα 1944-45, δημοκρατικοί γερουσιαστές και αντιπρόσωποι από τις πολιτείες του νότου εισήγαγαν νομοθετήματα για την ανάπτυξη της τηλεφωνίας, είτε από την ίδια τη REA, είτε από μια αντίστοιχη *Διεύθυνση Αγροτικής Τηλεφωνίας*. Έτσι, παρακινήθηκε να δραστηριοποιηθεί περισσότερο και η AT&T. Το 1947 η REA και η AT&T υπέγραψαν ένα επίσημο συμβόλαιο, με βάση το οποίο οι συνεργατικές επέτρεπαν στις εταιρείες της Bell να τοποθετήσουν τηλεφωνικές γραμμές πάνω στους ηλεκτρικούς στύλους της REA, ή να χρησιμοποιήσουν την τεχνική μεταφοράς τηλεφωνικού σήματος διαμέσου των ηλεκτρικών γραμμών.

Έτσι, μέχρι το φθινόπωρο του 1948, περίπου εκατό συνεργατικές σε δεκαεπτά πολιτείες είχαν υπογράψει συμφωνίες με τη Bell για την παροχή μεταφοράς του τηλεφωνικού σήματος. Άλλες δεκαέξι συνεργατικές σε δέκα πολιτείες είχαν υπογράψει συμφωνίες με τις οποίες επιτράπηκε στις τηλεφωνικές εταιρείες να τοποθετήσουν γραμμές στους στύλους της REA. Τα τεχνικά προβλήματα που παρουσιάστηκαν στην πράξη θα μπορούσαν να επιλυθούν με την ανακατασκευή των γραμμών. Υπήρχαν όμως και κοινωνικές συνέπειες, που ήταν σύμφυτες με την τηλεφωνία, εξίσου προβληματώδεις.

Το Δεκέμβριο του 1948 η AT&T γιόρτασε τη σύνδεση του εκατομμυριοστού αγρότη - πελάτη της από την εποχή του πολέμου, προσφέροντάς του μια τηλεφωνική συνομιλία με τον πρόεδρο Τρούμαν. Ωστόσο, το καλοκαίρι του 1949 ψηφίστηκε ένας νέος νόμος που έδινε στις συνεργατικές το δικαίωμα να λάβουν δάνεια, αποκλείοντας άλλες δημόσιες υπηρεσίες, όπως τις δημόσιες ηλεκτρικές επιχειρήσεις που είχαν ηλεκτροδοτήσει την αγροτική Νεμπράσκα και

την πολιτεία της Ουάσιγκτον. Τους πρώτους έξι μήνες η REA δέχθηκε 475 αιτήσεις για δανειοδότηση, κυρίως από τηλεφωνικές επιχειρήσεις που ήδη λειτουργούσαν, και γι' αυτό είχαν προτεραιότητα. Μέχρι το φθινόπωρο του 1951 είχαν διατεθεί 45 εκατομμύρια δολάρια σε 122 τηλεφωνικές συνεργατικές. Το 1952 τουλάχιστον δεκαεννιά αγροτικές κοινότητες σε έντεκα πολιτείες θα γιόρταζαν την "REA Telephone Day".

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9: Η ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ

Ακόμα και στην ευημερούσα μεταπολεμική εποχή υπήρχε η ανάγκη για μια δυναμική προώθηση του ηλεκτρικού εκσυγχρονισμού. Η άνοδος του αγροτικού εισοδήματος επέτρεψε την εμφάνιση μιας καταναλωτικής συμπεριφοράς, αλλά η αντίσταση δεν έπαψε να υφίσταται.

Προωθώντας τον ηλεκτρισμό μεταπολεμικά, η REA στη δεκαετία του 1950 ξεκίνησε ένα νέο πρόγραμμα που έδινε έμφαση, όχι τόσο στην αύξηση της κατανάλωσης, αλλά περισσότερο στην αποτελεσματική, στην αποδοτική χρήση της ενέργειας που είναι διαθέσιμη. Στο κέντρο έθεταν τα συμφέροντα του καταναλωτή. Το πρόγραμμα της REA επικεντρωνόταν σε δύο στόχους: στην εκπαίδευση των μελών της και στην χρήση της ενέργειας.

Στην καρδιά του προγράμματος εργάζονταν οι σύμβουλοι εξηλεκτρισμού, που απασχολούνταν στις κατά τόπους συνεργατικές. Η συμμετοχή των γυναικών ήταν σημαντική σ' αυτή τη θέση, και αποτέλεσε αντικείμενο προβληματισμού. Αν και η περισσότερη ενέργεια καταναλωνόταν στο σπίτι, πολλοί ηγέτες των συνεργατικών θεωρούσαν ότι έπρεπε να προωθήσουν τις αγροτικές χρήσεις. Γι' αυτό χρειάζονταν και οι άντρες μηχανικοί, ως σύμβουλοι εξηλεκτρισμού.

Ήταν μια περίοδος έντασης ανάμεσα στις απαιτήσεις για μεγέθυνση και στην ανάγκη για σωστή χρήση της ενέργειας, όπως επίσης και ανάμεσα στην ανάγκη για εκπαίδευση και στην απαίτηση για άνοδο των πωλήσεων. Το 1948, τα δάνεια της REA αφορούσαν σε ποσοστό 1% τη χρηματοδότηση ηλεκτροδότησης, ύδρευσης και αγοράς οικιακών συσκευών. Από την άλλη πλευρά, κάποιοι αγρότες επέδειξαν τάσεις αντίστασης στον εξηλεκτρισμό,

όπως άλλωστε και αρκετοί ρεπουμπλικάνοι πολιτικοί. Το 1953, για παράδειγμα, καταργήθηκε το πρόγραμμα για την εκπαίδευση των μελών και για τη σωστή χρήση της ενέργειας.

Τύποι ηλεκτρικής κατανάλωσης. Στα τέλη του πολέμου η μέση κατανάλωση στα νοικοκυριά του δικτύου της REA ήταν 84 κιλοβατώρες το μήνα. Αλλά μόνο το 1947 επιτεύχθηκε ο στόχος να ανέλθει η μέση κατανάλωση στις 100 κιλοβατώρες το μήνα. Από τότε η κατανάλωση αυξήθηκε ραγδαία, φθάνοντας τις 350 κιλοβατώρες το μήνα το 1960.

Ανάλογα με το εισόδημα η κατανάλωση μπορούσε ν' αυξηθεί κατά πολύ, φθάνοντας και τις 16.000 κιλοβατώρες το μήνα, για όσους είχαν ετήσιο εισόδημα πάνω από είκοσι πέντε χιλιάδες δολάρια. Τοπικές διαφορές παρατηρούνταν επίσης στην κατοχή οικιακών συσκευών.

Αν και η χρήση των πλυντηρίων και των ψυγείων είχε μεταπολεμικά αυξηθεί, ωστόσο, οι αγρότες ήταν απρόθυμοι ν' αγοράσουν άλλες συσκευές. Η αργή εξέλιξη της κατασκευής λουτρών προβλημάτιζε επίσης τους αναλυτές. Ακόμα πιο δύσκολη ήταν η πώληση ηλεκτρικών κουζινών. Οι φιάλες υγραερίου ήταν ο κύριος ανταγωνιστής της ηλεκτρικής κουζίνας. Ένα χρόνιο πρόβλημα των ηλεκτρικών επιχειρήσεων ήταν η χαμηλή χρήση της ηλεκτρικής ενέργειας.

Η χρήση του τηλεφώνου, του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης. Μια έρευνα της Bell το 1945 στην αγροτική Αϊόβα είχε δείξει ότι οι περισσότεροι αγρότες ήθελαν το τηλέφωνο για περιπτώσεις επείγουσας ανάγκης. Ο δεύτερος πιο σημαντικός λόγος ήταν οι επαγγελματικές ανάγκες.

Πολλές από τις ερωτήσεις της έρευνας αφορούσαν τις συλλογικές τηλεφωνικές γραμμές. Περίπου το ένα τρίτο των οικογενειών που χρησιμοποιούσαν συλλογικές γραμμές είχαν δηλώσει ότι «συχνά» άλλοι άνθρωποι ακούγανε τις συνδιαλέξεις τους. Περίπου οι μισοί είχαν ζητήσει να κατασκευαστεί κάποια συσκευή για τον εντοπισμό όσων κρυφάκουγαν. Τα δύο τρίτα των ερωτηθέντων είχαν δηλώσει ότι το αυτοκίνητο ήταν απολύτως

απαραίτητο. Αντίθετα, μόνο το ένα τρίτο θεωρούσε απόλυτα αναγκαίο το τηλέφωνο. Το ηλεκτρικό ρεύμα το αντιμετώπιζαν ως λίγο παραπάνω αναγκαίο από τηλέφωνο. Πάντως το γεγονός ότι κανείς δεν δήλωσε ότι τα αγαθά αυτά είναι πολυτέλεια, φανερώνει ότι είχαν ξεπεραστεί οι οπισθοδρομικές αντιλήψεις του 1910.

Μια άλλη έρευνα του 1948, στην Ιντιάνα, έδειξε ότι τα δύο τρίτα των κλήσεων γίνονταν για επαγγελματικούς λόγους, και τα το ένα τρίτο για κοινωνικούς. Σε αντίθεση με την Αϊόβα όμως οι περισσότερες επαγγελματικές κλήσεις γίνονταν προς άλλους αγρότες, και μόνο το 29% προς την πόλη. Οι αγρότες δήλωσαν επίσης ότι το τηλέφωνό τους ήταν κυρίως ένα επαγγελματικό τηλέφωνο.

Μεγάλη ήταν η διάδοση του ραδιοφώνου. Το 1940 το 60% των αγροκτημάτων διέθετε ραδιόφωνο, και το 1947 το ποσοστό είχε ανέλθει στο 83%. Μοναδική διαφορά στις προτιμήσεις ήταν τα θρησκευτικά προγράμματα, που ήταν πιο δημοφιλή στα ραδιόφωνα του νότου.

Η ενημέρωση για την αγορά και τα δελτία καιρού μπορούσαν πλέον να μεταδίδονται και από την τηλεόραση. Το *Γραφείο Απογραφής* ανέφερε ότι το 1950 το 2,4% των αγροκτημάτων διέθετε τηλεοράσεις. Σύντομα όμως, το 1954, το ποσοστό ανήλθε στο 36%.

Κοινωνικές μεταβολές. Μια από τις αλλαγές στη νοοτροπία που προκάλεσε η διάδοση του ηλεκτρισμού ήταν και η απόρριψη των ρατσιστικών στάσεων. Στη Λουιζιάνα, για παράδειγμα, νέγροι, ινδιάνοι και λευκοί άρχισαν να ενεργούν με συλλογικό τρόπο. Η REA εργάστηκε πολλές φορές μαζί με αφροαμερικανίδες αγρότισσες. Άρχισαν τότε να προβάλλονται αιτήματα διευρυμένης συμμετοχής των νέγρων στα συλλογικά όργανα.

Ο οικιακός εξηλεκτρισμός άλλαζε τις αντιλήψεις των γυναικών για την εργασία στο σπίτι, αύξανε το εισόδημά τους, ενθάρρυνε τις νεαρές αγρότισσες να παραμείνουν στην επαρχία, κρατούσε τη νεολαία στο αγρόκτημα. Επίσης αποκέντρωνε τη βιομηχανία, αναπλήρωνε τις ελλείψεις σε εργατική δύναμη, πρόσφερε ερεθίσματα για την ανακαίνιση των σπιτιών, βελτίωνε στην υγεία

στην ύπαιθρο, και ανέβαζε το βιοτικό επίπεδο των αγροτών.[i] Πριν από τον πόλεμο η REA ανέφερε με περηφάνια ότι οι συνεργατικές και ο εξηλεκτρισμός ενδυνάμωναν τις αγροτικές κοινότητες. Άρχισαν να κατασκευάζονται κοινοτικά ψυγεία και η REA ξεκίνησε τον ηλεκτροφωτισμό των δημόσιων χώρων και των σχολείων. Το 1941 ηλεκτροδοτούνταν περίπου δώδεκα χιλιάδες σχολεία. Αγροτικές κλινικές, νοσοκομεία, γυμναστήρια, και γήπεδα μπέιζμπολ κατασκευάζονταν δίπλα στις συνεργατικές.

Μεγάλη προσοχή είχε δοθεί στη βελτίωση των τρόπων εργασίας της αγρότισσας. Η ύδρευση έγινε πιο απλή, τα απόνερα έφευγαν αμέσως, δεν σπαταλούσαν χρόνο για να καθαρίζουν λάμπες κηροζίνης, δεν σκούπιζαν στάχτες, σιδέρωναν πιο άνετα. Με τη ηλεκτρική κουζίνα απόφευγαν όλο τον κόπο για τη συγκέντρωση και το πελέκημα της ξυλείας.

Το μπάνιο όμως δημιούργησε περισσότερη δουλειά για τη μητέρα. Η γιαγιά γελούσε με το χρόνο που ξόδευε η κόρη της για να καθαρίζει το μπάνιο, κάθε μέρα, και κάποτε δυο φορές τη μέρα. Οι κοινωνικοί επιστήμονες άρχισαν έτσι να μελετούν το χρόνο εργασίας των γυναικών, και διαπίστωναν ότι ο εξηλεκτρισμός δεν κατάφερε να μειώσει το συνολικό χρόνο εβδομαδιαίας εργασίας, που παρέμενε γύρω στις 52 με 54 ώρες.

Μερικές τεχνολογίες, όπως το τρεχούμενο νερό και οι ηλεκτρικές εστίες, εξοικονομούσαν χρόνο εργασίας. Άλλες όμως, όπως οι ψυκτικοί θάλαμοι και τα ηλεκτρικά μίξερ, δεν εξοικονομούσαν. Τα πλυντήρια πιάτων, τα πλυντήρια ρούχων, και τα σίδερα δεν μείωσαν τον εργάσιμο χρόνο της αγρότισσας.

Στη δεκαετία του 1970 έγινε πλέον κατανοητό ότι, εφόσον ο χρόνος εργασίας δεν μειωνόταν με τον ηλεκτρικό εκσυγχρονισμό, έπρεπε οι κοινωνικοί επιστήμονες να πάψουν ν' αντιμετωπίζουν την τεχνολογία ως ανεξάρτητη μεταβλητή. Οι μελέτες για τη χρήση του χρόνου ενισχύουν το επιχείρημα ότι «οι οικιακές τεχνολογίες και οι άλλες, υποτιθέμενες, αστικοποιητικές εφευρέσεις όπως το τηλέφωνο και το αυτοκίνητο δεν μετασχημάτισαν την αγροτική ζωή μ' ένα γενικό τρόπο. Αντίθετα, οι αγρότες αφομοίωσαν αυτές τις τεχνολογίες σε υπαρκτά κοινωνικά σχήματα, πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση

[i] Kline Ronald R., *Consumers in the Country, Technology and Social Change in Rural America,* σ. 264.

των κοινωνικών αυτών σχημάτων».[i] Οι κοινωνικές νόρμες δεν έπαψαν να επηρεάζουν τον τρόπο χρήσης του χρόνου εργασίας, και οι σχέσεις φύλου και ταυτότητας μεταβλήθηκαν ελάχιστα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: Όλοι καταναλωτές;

Το *Υπουργείο Εργασίας* των ΗΠΑ θεώρησε ότι τη δεκαετία του 1960 είχε ολοκληρωθεί η διαδικασία αστικοποίησης της υπαίθρου. Σύμφωνα, με τους εγκεφάλους του υπουργείου, μια τυπική αγροτική οικογένεια, που διέθετε πλέον τηλεόραση, και καθοδηγούνταν από ένα νουνεχή πατέρα, δεν διέφερε σημαντικά από μια οικογένεια που ζούσε στα προάστια. Όλα τα μέλη της οικογένειας είναι παρόντα στο εξώφυλλο της ετήσιας έκδοσης του υπουργείου για το έτος 1965. Επειδή όλα τα μέλη της οικογένειας είναι καταναλωτές, γι' αυτό απεικονίζονται όλα. Στο τεύχος υπάρχουν άρθρα που απευθύνονται σε καταναλωτές, για θέματα όπως ο οικιακός εξοπλισμός, η τροφή, η ένδυση, τα οικονομικά, κλπ. Το ιδανικό που προβάλλεται είναι οικογενειακό, και όλοι έχουν μια συγκεκριμένη θέση σ' αυτό, ο πατέρας στο γραφείο της αγροτικής επιχείρησης, τα παιδιά στο γήπεδο, ή στα δωμάτιά τους.

Το 1965 οι τέσσερις τεχνολογίες, ο ηλεκτρισμός, το αυτοκίνητο, το ραδιόφωνο και τηλέφωνο, είχαν ταυτιστεί με τη μοντέρνα ζωή στην πόλη, τα προάστια, αλλά και στην ύπαιθρο. Η χρήση των τεχνολογιών αυτών έγινε με το πέρασμα του χρόνου συνολική, αφού, για παράδειγμα, το ραδιόφωνο προϋπέθετε τον εξηλεκτρισμό, η αγορά ενός καινούριου τρακτέρ απαιτούσε να γίνουν αρκετά τηλεφωνήματα, κλπ.

Μολαταύτα, οι τέσσερις αυτές τεχνολογίες δεν ήταν ακατανίκητες κοινωνικές δυνάμεις, όπως πίστευαν τα στελέχη του υπουργείου. Οι περισσότεροι αγρότες αποφάσιζαν συλλογικά να τις αγοράσουν, και να δημιουργήσουν *ατομικούς* εκσυγχρονισμούς. Για παράδειγμα, οι περισσότεροι αγρότες προπολεμικά είχαν αυτοκίνητο και τηλέφωνο, αλλά δεν διέθεταν ηλεκτρισμό. Άλλοι είχαν αυτοκίνητο και ηλεκτρικό ρεύμα, αλλά δεν έβαζαν τηλέφωνο. Οι αγρότες παραδοσιακά χρησιμοποιούσαν την τεχνολογία για να υπονομεύσουν τα

[i] Kline Ronald R., *Consumers in the Country, Technology and Social Change in Rural America,* σ. 269.

μονοπώλια. Ακόμα και στα τέλη του εικοστού αιώνα οι αγρότες συνεχίζουν να χρησιμοποιούν τη νέα τεχνολογία με καινοτόμους τρόπους για να δημιουργήσουν τις δικές τους μορφές εκσυγχρονισμού, όπως ένας αγρότης που οργώνει μιλώντας στο κινητό του τηλέφωνο. Έτσι, η αστικοποίηση της αγροτικής ζωής αποτελεί μέρος μιας περίπλοκης, ανταγωνιστικής διαδικασίας. Η τεχνολογία δεν είναι μια αυτόνομη κοινωνική δύναμη, γιατί διαμεσολαβείται από τις αντιστάσεις στο επίπεδο της καθημερινότητας, τις ευρείες δυνατότητες επιλογής, τη συνύφανση της τεχνολογίας με τη ζωή.

13. ΑΓΡΟΤΙΣΣΕΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

Το συνθετικό έργο του Kline δεν θα μπορούσε να πραγματωθεί χωρίς τις συνεισφορές μιας σειράς ερευνητών, συγγραφέων και συλλογικών προσπαθειών σε όλη τη διάρκεια του 20ου αιώνα. Επτά χρόνια πριν από την έκδοση του *Consumers in the Country,*[i] η Katherine Jellison είχε παρουσιάσει τη διαδικασία εκσυγχρονισμού της αμερικάνικης υπαίθρου από την οπτική γωνία των έμφυλων σχέσεων.[ii]

Σε όλο τον εικοστό αιώνα, η ζωή στο αγρόκτημα ήταν τυπική για πολλές γυναίκες της αγροτικής ζώνης των μεσοδυτικών πολιτειών των ΗΠΑ. Η αγνόηση εκείνων των γυναικών από τους ιστορικούς, παρατηρεί η Jellison, δεν είχε επιτρέψει τη μελέτη της αποδοχής της *οικιακής* και *επικοινωνιακής* τεχνολογίας στο αγρόκτημα.[iii] Οι αγρότισσες συμμετείχαν στον εκσυγχρονισμό της ζωής στο αγρόκτημα και άλλαξαν για πάντα το πρόσωπο της αγροτικής κοινωνίας και το χαρακτήρα της σχέσης της με την αστική Αμερική.

Η εποχή της διείσδυσης της τεχνολογίας στην ύπαιθρο ονομάστηκε *Προοδευτική Εποχή* (*Progressive Era*). Οι αγρότισσες θεώρησαν ότι η αποδοχή της τεχνολογίας «εξοικονόμησης εργασίας» (“labor-shaving” technology) αποτελούσε μέρος μιας ευρύτερης διαδικασίας απόκτησης μεγαλύτερου κύρους και ελέγχου στην εργασιακή μονάδα της αγροτικής οικογένειας.[iv]

Ωστόσο, ένα βαθύτερο μήνυμα της εκσυγχρονιστικής προπαγάνδας δεν ήταν ελκυστικό για τις γυναίκες της φάρμας: Οι αγρότισσες δεν ήθελαν να απολέσουν τον παραγωγικό ρόλο τους μέσα στο αγρόκτημα και, γι’ αυτό, αρνήθηκαν να περιοριστούν στο ρόλο της νοικοκυράς. Έτσι, αν και εγκατέλειψαν κάποιες παραδοσιακές παραγωγικές λειτουργίες στο κοτέτσι, τον κήπο και την κουζίνα, μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχαν αποδεχτεί ένα νέο παραγωγικό ρόλο στο αγρόκτημα, στηριγμένο στη χρήση της σύγχρονης

[i] Kline Ronald R., *Consumers in the Country, Technology and Social Change in Rural America,* The John Hopkins University Press, Baltimore and London, 2000.
[2] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,*
Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993.
[iii] ο.π., σ. xx.
[iv] ο.π., σσ. xx- xxi.

εφαρμοσμένης τεχνολογίας. Ταυτόχρονα, με την απασχόλησή τους εκτός φάρμας απέφυγαν τη μετατροπή τους σε νοικοκυρές. Τόσο στην πόλη όσο και στην ύπαιθρο των ΗΠΑ οι γυναίκες αρνήθηκαν να περιοριστούν στο ρόλο της νοικοκυράς κινητοποιημένες από οικονομικές βλέψεις, παρά από φεμινιστικές διαθέσεις.

Γύρω στο 1913 επικρατούσε η αντίληψη ότι η τεχνολογία θα ελάφραινε τη γυναικεία εργασία, οι πιο πολλές γυναίκες όμως δεν διέθεταν τον κατάλληλο εξοπλισμό. Δεν ήταν σπάνια τα παράπονα για τις ανύπαρκτες ή μικρές προόδους στη βελτίωση του οικιακού εξοπλισμού και για την απουσία πρόβλεψης για την άνετη και την εύκολη εργασία των νοικοκυρών.

Από την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, προοδευτικοί πολιτικοί, όπως ο πρόεδρος Θ. Ρούσβελτ, θέλησαν να βελτιώσουν την ποιότητα της ζωής και να δημιουργήσουν ευημερία στην ύπαιθρο. Για την προώθηση των προοδευτικών αυτών στόχων ο Ρούσβελτ είχε διορίσει την *Επιτροπή για τη Ζωή στην Ύπαιθρο* (*Commission for Country Life*), η οποία τον Ιανουάριο του 1909 παρουσίασε μια αναφορά προς τον πρόεδρο. Σύμφωνα με την επιτροπή η εισαγωγή ατμοκίνητου και βενζινοκίνητου αγροτικού εξοπλισμού, βενζινοκίνητων και ηλεκτροκίνητων οικιακών εφαρμογών, τηλεφώνων και αυτοκινήτων θα έκανε πιο αποτελεσματική, εύπορη και σταθερή την αγροτική κοινωνία.[i]

Τα μέλη της επιτροπής παρατηρούσαν ότι ειδικά οι αγρότισσες θεωρούσαν υπερβολικά δύσκολη την εργασία τους, ενώ αναφορικά με τις συνθήκες ζωής στο αγρόκτημα εμφανίζονταν γενικά λιγότερο ικανοποιημένες από τους αγρότες. Η εκμηχάνιση της οικιακής εργασίας δεν συμβάδιζε με την εισαγωγή μηχανών στο χωράφι και υπήρχε καθυστέρηση στη βελτίωση των αγροτικών δρόμων και των τηλεφωνικών επικοινωνιών.

Προτείνοντας την εισαγωγή πλυντηρίων, σύγχρονων ηλεκτρικών κουζινών, ηλεκτροφωτισμού, συστημάτων ύδρευσης και τηλεφώνων, η επιτροπή ουσιαστικά συνιστούσε να υιοθετήσουν οι αγρότισσες το επίπεδο ζωής των γυναικών της μεσαίας τάξης των πόλεων. Την εποχή εκείνη η αγρότισσα

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,*
Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σ. 3.

μαγείρευε, καθάριζε, έκανε μπουγάδα και μπάλωνε τα ρούχα όχι μόνο για τα μέλη της οικογένειας αλλά και για βιοποριστικούς σκοπούς. Επίσης, συντηρούσε το κρέας, ζύμωνε ψωμί και ζυμαρικά, παρασκεύαζε βούτυρο, πρόσεχε τον κήπο, συσκεύαζε φρούτα και λαχανικά, μεγάλωνε κοτόπουλα, και εργαζόταν περιοδικά η ίδια στο χωράφι. Ακόμη ήταν δικιά της ευθύνη η αγορά προμηθειών γαλακτοκομικών, κηπευτικών και πουλερικών προϊόντων.

Εκτός από τα παραπάνω, η αγρότισσα φρόντιζε για την αναπαραγωγή της εργασιακής μονάδας της αγροτικής οικογένειας, διατηρώντας μεγαλύτερο ποσοστό γεννήσεων από τις αμερικάνικες πόλεις. «Η ποικιλία της εργασίας της και η σημασία του ρόλου της ως αγροτικού παραγωγού», σημείωνε η Jellison,[i] «έκαναν την κατάστασή της σημαντικά πιο διαφορετική από την κατάσταση της μεσοαστής νοικοκυράς που ζούσε στην πόλη, της οποίας η εργασία επικεντρωνόταν πρωταρχικά στη φροντίδα και την επίβλεψη των μελών της οικογένειάς της».

Ο αμερικάνικος προοδευτισμός δημιούργησε τελικά το *Κίνημα για τη Ζωή στην Ύπαιθρο* (*Country Life Movement*) που επιδίωκε την προώθηση μηχανολογικού εξοπλισμού και επιστημονικών καλλιεργητικών μεθόδων. Το νέο σύστημα πρόβλεπε ότι θα απαιτούνταν η χειρωνακτική εργασία λιγότερων μελών της οικογένειας στο αγρόκτημα, πράγμα που σήμαινε ότι οι αγρότισσες θα μιμούνταν τις μεσοαστές νοικοκυρές, που εργάζονταν κυρίως μέσα στο σπίτι. «Οι θιασώτες της Νέας Γεωργίας», σχολιάζει η Jellison,[ii] «οραματίζονταν αγρότισσες που θα μετέβαιναν από τον ρόλο της παραγωγού σε ένα ρόλο προσανατολισμένο περισσότερο προς την κατανάλωση».

Άρθρα που δημοσιεύονταν το 1913 σε δημοφιλή γυναικεία περιοδικά έκφραζαν τη γνώμη ότι η αγροτική μετανάστευση προς τις πόλεις ήταν κυρίως ένα γυναικείο κίνημα, αφού οι αγρότισσες θα παρέμεναν στη γη τους μόνο αν αποκτούσαν εξοπλισμό που θα έβαζε τέλος στις γυναικείες αγγαρείες. Περιοδικά όπως ο *Wallaces' Farmer* δημοσίευαν συχνά εκδοτικά σημειώματα που προωθούσαν τη μηχανοποίηση της εργασίας της αγρότισσας.[iii] Την εποχή που γράφονταν αυτά η αγροτική παραγωγή ήταν ένα σπουδαίο συστατικό της

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,*
Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σ. 4.
[ii] ο.π.
[iii] ο.π., σ. 5.

ζωής στις μεσοδυτικές πολιτείες. Τον Οκτώβριο του 1913 ένας υπάλληλος του Υπουργείου Γεωργίας των ΗΠΑ έστειλε επιστολές στις γυναίκες των εθελοντών συνεργατών του υπουργείου με σκοπό την επικοινωνία για τη βελτίωση των συνθηκών ζωή και εργασίας της αγρότισσας. Ζητούσε από τις γυναίκες της αμερικάνικης υπαίθρου να μιλήσουν για τα ενδιαφέροντά τους και για τον τρόπο ανταπόκρισης της ομοσπονδιακής κυβέρνησης στα προβλήματά τους.[i]

Οι απαντήσεις έπρεπε να δοθούν μέσα από περιγραφικές επιστολές για τις εμπειρίες τους ως αγρότισσες και να περιλάβουν επίσης πληροφορίες για τις απόψεις των γειτονισσών και των γνωστών τους στις γυναικείες λέσχες, στις αγροτικές οργανώσεις και στις εκκλησίες.

Οι αγρότισσες των μεσοδυτικών ΗΠΑ διαμαρτύρονταν πρώτιστα για το γεγονός ότι η δουλειά τους δεν ήταν μηχανοποιημένη. Εξάλλου, ένα από βασικά τους παράπονα ήταν η απουσία ασφαλούς, άνετης παροχής νερού από τα περισσότερα αγροτόσπιτα.[ii] Σε άνυδρες περιοχές όπως το Κάνσας η σκόνη γέμιζε τα σπίτια πολύ συχνά, αλλά οι αγρότισσες δεν διέθεταν ηλεκτρικές σκούπες και επαρκή ποσότητα νερού. Μια γυναίκα από το Ουισκόνσιν ζητούσε την επέμβαση της ομοσπονδιακής κυβέρνησης για την παροχή ηλεκτρικού ρεύματος που θα εφοδίαζε τα σπίτια με ηλεκτροφωτισμό και μηχανική δύναμη για το πλυντήριο, την ηλεκτρική σκούπα, την αντλία, κλπ.

Η απαίτηση για ηλεκτρική ενέργεια σε φθηνή, λογική τιμή ήταν κοινή. Ακόμη, οι γυναίκες που συμμετείχαν στην επικοινωνία με το υπουργείο έκφραζαν την επιθυμία να έχουν αυτοκίνητα σε οικονομικές τιμές. Το Model T της Ford παρέμενε ακριβό το 1913, όμως την επόμενη δεκαετία θα προκαλούσε επανάσταση στις μεταφορές της υπαίθρου.[iii] Ένα άλλο συνηθισμένο θέμα της αλληλογραφίας που αναπτύχθηκε τότε ήταν η προώθηση της συνεργασίας σε τοπικό επίπεδο. Η επιτροπή που είχε συστήσει ο Ρούσβελτ θεωρούσε τη συνεργασία ως μια δυνατή θεραπεία των οικονομικών δυσχερειών της υπαίθρου. Η πιο συχνά αναφερόμενη εφαρμογή της ήταν αρχικά το συνεργατικό πλυντήριο.[iv] Οι μεταρρυθμιστές συμφωνούσαν ότι η δημιουργία

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σ. 10.
[ii] ο.π., σ. 11.
[iii] ο.π., σ. 13.
[iv] ο.π., σ. 14.

άνετων και ευχάριστων τόπων κατοικίας του αγροτικού πληθυσμού θα περιλάμβανε επαρκή εξοπλισμό για φωτισμό, νερό, θέρμανση και μαγείρεμα, και εύκολες στη χρήση οικιακές συσκευές. Ο νόμος Smith-Lever που ψηφίστηκε το 1914 πρόβλεπε τη χρηματοδότηση των αγροτικών κοινοτήτων που εκδήλωναν την επιθυμία να τους επισκεφτούν οι ειδικοί που πραγματοποιούσαν επιδείξεις συσκευών για το σπίτι και το αγρόκτημα. Για τον ίδιο σκοπό ιδρύθηκε η *Υπηρεσία Επέκτασης της Αγροτικής και Οικιακής Οικονομίας* (Agricultural and Home Economics Extension Service).[i]

Μια αγρότισσα παραπονέθηκε για τη δύσκολη δουλειά στη μπουγάδα και σύγκρινε τη ζωή της στη φάρμα με ζωή φυλακισμένης. Το ενδιαφέρον της όμως δεν επικεντρωνόταν τόσο στην αναβάθμιση του εξοπλισμού που χρησιμοποιούσε για πλυντήριο, όσο στη βελτίωση της θέσης της μέσα στην αγροτική οικογένεια. Αν και εκδήλωναν την επιθυμία τους να ελαφρύνουν τη δουλειά τους, ελάχιστες από αυτές τις γυναίκες ήταν πρόθυμες να εγκαταλείψουν τελείως τις παραδοσιακές τους δραστηριότητές τους και να αποτολμήσουν μια ολοκληρωμένη μηχανοποίηση του νοικοκυριού τους. Μια γυναίκα από τη Νεμπράσκα έκφρασε εύστοχα τις βλέψεις των αγροτισσών, γράφοντας ότι οι γυναίκες ζητούσαν νέες συσκευές γιατί ήθελαν να μεταβάλλουν το πολιτικό κλίμα μέσα στην οικογένεια.[ii]

Μερικές αγρότισσες έγραφαν ότι δεν θέλουν ούτε επισκέψεις νοσοκόμων, ούτε οικονομολόγους από το πανεπιστήμιο της πολιτείας, ούτε περιοδικά. Αυτό που διεκδικούσαν ήταν η *ψήφος*, που αποτελούσε προϋπόθεση για την κατάκτηση της ισότητας στο σπίτι και την καλυτέρευση της οικιακής ζωής.[iii] Το Υπουργείο Γεωργίας δεν στόχευε όμως ν' αμφισβητήσει την πατριαρχική δομή της αγροτικής κοινωνίας, ενώ μόνο ένα 11,5% της χρηματοδότησης της επέκτασης της χρήσης τεχνολογίας αφορούσε τον αγροτικό οικιακό εξοπλισμό.

Οι πράκτορες που πραγματοποιούσαν τις οικιακές επιδείξεις είχαν διαφορετική εκπαίδευση από τις αγρότισσες και δεν ήταν παντρεμένες όπως εκείνες. Οι περισσότερες χρησιμοποιούσαν αυτοκίνητα για να μεταβαίνουν στα

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* σ. 16.
[ii] ο.π., σ. 18.
[iii] ο.π., σσ. 19-20.

σπίτια όπου θα έκαναν την επίδειξη.[i] Ένα ερώτημα που έμπαινε αφορούσε τη δυνατότητα αγοράς οικιακών συσκευών. Στη Ζώνη του Καλαμποκιού (Corn Belt), το μέσο εισόδημα των αγροτικών οικογενειών που εργάζονταν σε ιδιόκτητη γη ήταν 1.938 δολάρια. Οι οικογένειες που νοίκιαζαν τη γη που καλλιεργούσαν είχαν περίπου το μισό εισόδημα, 992 δολάρια. Την ίδια εποχή ένας βενζινοκινητήρας 10 ίππων κόστιζε 231 δολάρια, ένα σύστημα ύδρευσης 248 δολάρια, ενώ μια κουζίνα πετρελαίου κόστιζε από 11 ως 21 δολάρια στα μέσα της δεκαετίας του 1910.[ii]

Η καθοδική πορεία της αγοράς των αγροτικών προϊόντων μετά το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου έκανε τους μεταρρυθμιστές να επιδιώξουν πιο επίμονα την ανάπτυξη της αγροτικής επιχείρησης. Στη δεκαετία του 1920 το κράτος και οι επιχειρηματίες σχημάτισαν καινούριους διαχειριστικούς και γραφειοκρατικούς θεσμούς, όπως το *Γραφείο Αγροτικής Οικονομίας* (*Bureau of Agricultural Economics*) και το *Γραφείο Οικιακής Οικονομίας* (*Bureau of Home Economics*).[iii] Όμως ο πιο μεγάλος αγροτικός οργανισμός, το *American Farm Bureau,* ήταν ιδιωτικός. Στόχος του ήταν η μετατροπή της αγρότισσας σε καλύτερη νοικοκυρά, χωρίς έμφαση στην υγεία, την εκπαίδευση και την οικονομική της κατάσταση.[iv]

Ακόμα και το ίδιο το Υπουργείο Γεωργίας, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στόχευε στη μηχανοποίηση, αυτή καθεαυτή, της παραγωγής της υπαίθρου, χωρίς να την εντάσσει μέσα σε ένα γενικότερο προοδευτικό σχέδιο. Όσον αφορά την αγρότισσα, ο στόχος ήταν να μοιάσει στη μεσοαστή νοικοκυρά, δηλαδή τη σύζυγο του αστού επιχειρηματία. Οι αναφορές στην απελευθέρωση της αγρότισσας από τις αγγαρείες και τη βαριά εργασία συνήθως απουσίαζαν.[v]

Σύμφωνα πάντως με μια στατιστική έρευνα που είχε γίνει το 1923, στις μεσοδυτικές αγροτικές πολιτείες των ΗΠΑ το αυτοκίνητο και το τηλέφωνο ήταν πολύ πιο διαδεδομένα από τα συστήματα σωληνώσεων ύδρευσης, το αέριο ή τον ηλεκτρισμό:[vi]

---

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* σ. 21.
[ii] ο.π., σ. 23.
[iii] ο.π., σ. 25.
[iv] ο.π., σ. 26.
[v] ο.π., σ. 27.
[vi] ο.π., σ. 28.

Πολιτείες	Αυτοκίνητα	Τηλέφωνα	Οικιακή ύδρευση	Αέριο ή ηλεκτρισμός
Ιλινόις	52,9	73,2	11,2	9,8
Ιντιάνα	46,4	65,4	11,4	10,0
Αϊόβα	73,1	86,1	15,9	15,3
Κάνσας	62,0	77,9	9,3	8,7
Μινεσότα	57,1	62,0	6,4	7,6
Μισούρι	30,9	62,2	4,5	5,5
Νεμπράσκα	75,6	76,4	16,6	9,7
Βόρεια Ντακότα	56,6	46,8	6,0	5,8
Νότια Ντακότα	69,4	59,4	12,3	8,6
Ουισκόνσιν	49,6	59,1	7,1	8,8

Ποσοστό νοικοκυριών που το 1923 είχαν αυτοκίνητα, τηλέφωνα, ύδρευση, αέριο ή ηλεκτρισμό

Σε αντίθεση με τις προπολεμικές έρευνες, η στατιστική έρευνα του 1923 αποκάλυπτε ότι οι αγρότισσες δεν παραπονούνταν για την έλλειψη οικιακών τεχνολογικών ανέσεων, αλλά «απολάμβαναν μια ορισμένη διαφορετική ικανοποίηση από τη ζωή», συνδεμένη με την πλήρη και πλούσια πηγή συναισθηματικής ικανοποίησης που προσφέρει η σχέση με τη φύση.[i]

Την απόκτηση όμως νέου εξοπλισμού για το σπίτι τη θεωρούσαν χρήσιμη για την βελτίωση της κατάστασης (status) των γυναικών μέσα στο αγροτικό σπίτι. Κάποιες γυναίκες από τη Νεμπράσκα απαιτούσαν ένα πλυντήριο για κάθε ελκυστήρα που αγοραζόταν για τη φάρμα, μια μπανιέρα για κάθε μηχανή δεματιάσματος, τρεχούμενο νερό στην κουζίνα για κάθε σύγχρονο άροτρο, φούρνους κηροζίνης για κάθε φορτηγό, μια μοντέρνα κουζίνα για κάθε μηχανή θερισμού, καθώς επίσης και ένα μερίδιο από το αγροτικό εισόδημα.

Κι ακόμη, η επίστρωση του πατώματος της κουζίνας με μουσαμά, τα μίξερ, οι σκεπασμένες βεράντες και πύλες ενδιέφεραν τις περισσότερες αγρότισσες.[ii] Στην πραγματικότητα, η γυναικεία διεκδίκηση ενός μέρους του συνολικού αγροτικού εισοδήματος δεν είχε γίνει αποδεκτή από την επίσημη πολιτική του Υπουργείου Γεωργίας. Αντίθετα, στηρίζοντας τον πατριαρχικό έλεγχο της φάρμας, το υπουργείο προωθούσε χρηματοδοτικά σχέδια για την αγορά οικιακού εξοπλισμού, από τα οποία οι γυναίκες θα μπορούσαν να κερδίσουν μερικά χρήματα. Η ανάληψη όμως της εκτέλεσης αυτών των σχεδίων ήταν

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* ο.π., σ. 29.
[ii] ο.π., σ. 31.

αδύνατη όσο οι γυναίκες υποβάλλονταν στις καθημερινές αγγαρείες στο σπίτι και το χωράφι. Το εκσυγχρονιστικό σύνθημα της δεκαετίας του 1920 ήταν: «Η μητέρα πρέπει να διαθέτει κάθε ευκολία για την εξοικονόμηση του χρόνου». Οι στατιστικές του 1919 φανέρωναν ότι οι περισσότερες αγρότισσες ξόδευαν καθημερινά πολύ χρόνο για το καθάρισμα και τη φροντίδα των λαμπών κηροζίνης, για την άντληση και τη μεταφορά νερού, για το ψήσιμο του ψωμιού και για τη μπουγάδα, χωρίς όμως να χρησιμοποιούν σύγχρονο εξοπλισμό γι' αυτές τις εργασίες. Μόνο το 24% των γυναικών που είχαν συμμετάσχει σ' αυτή την έρευνα είχαν τρεχούμενο νερό στα σπίτια τους, ενώ το 89% είχαν αποχωρητήρια έξω από το σπίτι. Οικιακές συσκευές διέθεταν μόνο το 22% των μεσοδυτικών αγροτόσπιτων, και το 64% είχαν πλυντήρια, κυρίως χειροκίνητα.[i]

Πιο εκσυγχρονισμένα ήταν τα αγροτόσπιτα στον τομέα της τεχνολογίας μεταφορών και επικοινωνιών. Το 1919 το 73% των αγροτικών οικογενειών είχαν πρόσβαση σ' ένα αυτοκίνητο και το 85% είχαν τηλέφωνα. Οι αγρότισσες αναγνώριζαν τα πλεονεκτήματα της νέας επικοινωνιακής τεχνολογίας και έπαιζαν ένα δραστήριο ρόλο στην επιλογή των πόρων της οικογένειας που θα διαθέτονταν για την απόκτηση αυτοκινήτου και τηλεφώνου. Πολλές κόρες μάθαιναν να οδηγούν για να κάνουν θελήματα για τους πατεράδες τους, κλπ. Σε πολλά αγροκτήματα η χρήση του τηλεφώνου είχε περιοριστεί κυρίως σε επαγγελματικούς και επείγοντες σκοπούς.

Τα αγροτικά τηλεφωνικά συστήματα ήταν συνήθως συλλογικές γραμμές (party lines), ενώ πολλές αγροτικές τηλεφωνικές εταιρείες γειτόνων εφάρμοσαν χρονικούς περιορισμούς στις κλήσεις. Μια άλλη παράμετρος ήταν η απόσταση ανάμεσα στα αγροκτήματα, που ευνοούσε την απόκτηση αυτοκινήτων, αλλά καθιστούσε δύσκολη την επέκταση τηλεφωνικών καλωδίων μέσα από αραιοκατοικημένες περιοχές.[ii]

Μια άλλη ένδειξη των οπισθοδρομικών πατριαρχικών αντιλήψεων του Υπουργείου Γεωργίας των ΗΠΑ δόθηκε από την αδιαφορία του μπροστά στην αίτηση αγροτισσών να καθοδηγήσει το υπουργείο την οργάνωση συνεργατικών οικοκυρικών πρακτικών «έξω από την ιδιωτικοποιημένη οικογένεια», σχολιάζει η Jellison. «Ειρωνικά, σε μια στιγμή που η Υπηρεσία Επέκτασης [Extension

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* σ. 34.
[ii] ο.π., σ. 36.

Service] προωθούσε το συνεργατικό marketing των αγροτικών προϊόντων, δεν ενθάρρυνε τη συνεργατική οικοκυρική». Στο μυαλό τους η πετυχημένη ζωή στην αγροτική ύπαιθρο ήταν αλληλένδετη με την πυρηνική οικογενειακή μονάδα, ενώ η συνεργατική οικοκυρική θα υπονόμευε την πυρηνική οικογένεια.[i]

Μια άλλη οπτική έκφραζαν ρεπουμπλικάνοι, μέσα από το περιοδικό *Capper's Farmer,* το οποίο υποστήριζε ότι η σύγχρονη τεχνολογία θα επέτρεπε την εξάλειψη της «ανεπιθύμητης» νοικιασμένης οικιακής και αγροτικής εργασίας. Την απόκτηση σύγχρονων συσκευών προωθούσε η ιδιωτική οργάνωση *Better Homes in America.* Οι υποστηρικτές της οργάνωσης έλεγαν ότι χρειάζονται τέσσερα συστήματα για τον εκσυγχρονισμό του αγροτόσπιτου: ύδρευση, θέρμανση, αποχέτευση και φωτισμός.[ii]

Για την αντίσταση των αγροτικών οικογενειών στη χρήση σύγχρονου εξοπλισμού υπήρχε μια προφανής εξήγηση: το κόστος, το οποίο σ' ένα τυπικό αγροτόσπιτο έφθανε τα 300 δολλάρια για ένα σύστημα ύδρευσης εγκαταστημένο από τον ίδιο τον αγρότη και τα 200 δολλάρια για ένα σύστημα θέρμανσης.

Όπως παρατηρεί η Jellison, ο αγροτικός οικονομολόγος E. L. Kirkpatrick είχε από νωρίς προσέξει ότι η υιοθέτηση της νέας τεχνολογίας στην αγροτική ύπαιθρο εξαρτιόταν από τους ακόλουθους παράγοντες: χρήμα, έτη εκπαίδευσης, αξία τοποθετημένη στην εργασία των αγροτισσών και αριθμό ωρών που αφιερωνόταν σε οικιακές εργασίες.[iii]

Η εξοικείωση των αγροτικών οικογενειών με τις αγορές οικιακών συσκευών είχε ξεκινήσει από το 19^{ο} αιώνα. Ένα μαγαζί που έδρευε στο Σικάγο, το *Sears, Roebuck and Company,* το αυτοαποκαλούμενο - τη δεκαετία του 1920 – ως «Το μεγαλύτερο κατάστημα του κόσμου», είχε εξαπλώσει τις εργασίες του πουλώντας οικιακές συσκευές τις οποίες παράγγελναν οι αγροτικές οικογένειες ταχυδρομικά.

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* σ. 37.
[ii] ο.π., σ. 39.
[iii] ο.π., σ. 41, όπου παραπέμπει στον E. L. Kirkpatrick, *The Farmer's Standard of Living: A Socio-Economic Study of 2,886 White Farm Families of Selected Localities in 11 States,* Government Printing Office, Washington, 1926.

> *Από τη δεκαετία του 1910 και μετά, οι σελίδες του καταλόγου του καταστήματος Sears ήταν όλο και περισσότερο γεμάτες με εικόνες και περιγραφές μηχανοκίνητων πλυντηρίων, ηλεκτρικών σίδερων, κουζινών αερίου, και άλλου σύγχρονου εξοπλισμού.*[i]

Η Jellison στηρίζει τη μελέτη της και στα πορίσματα του Stuart Ewen, ενός «κλασικού» ερευνητή της αμερικάνικης καταναλωτικής κουλτούρας ο οποίος υποδείκνυε ότι το εκσυγχρονιστικό μήνυμα, που δινόταν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά, διαμορφωνόταν με βάση την ανάγκη διόγκωσης της οικιακής αγοράς, λόγω της υπεραφθονίας βιομηχανικών προϊόντων που είχε προκληθεί από τις νέες τεχνικές παραγωγής. Λόγω της υπερσυσσώρευσης εμφανίστηκε ένας νέος τύπος διαφήμισης που στόχευε να προσελκύσει στην καταναλωτική κουλτούρα μέλη της εργατικής τάξης και αγροτικές οικογένειες.[ii] Όπως τονίζει η Jellison,

> *η κύρια στρατηγική που χρησιμοποιούσε αυτός ο νέος τύπος διαφήμισης ήταν να κάνει τους υποψήφιους καταναλωτές ανασφαλείς για την έκταση στην οποία προσαρμόζονταν σ' ένα "σύγχρονο" τρόπο ζωής με το ν' αγοράζουν τα κατάλληλα προϊόντα της Αμερικάνικης βιομηχανίας.*[iii]

Οι διαφημίσεις για κουζίνες ήταν συχνές στα περιοδικά των αγροτών στις μεσοδυτικές ΗΠΑ. Οι κατασκευαστές ηλεκτρικών οικιακών συσκευών, αλλά και συσκευών αερίου και πετρελαίου, συναγωνίζονταν μεταξύ τους, υποστηρίζοντας ότι προσφέρουν το πιο σύγχρονο προϊόν. Μια διαφήμιση του 1929 έδειχνε μια γυναίκα, ντυμένη σύμφωνα με τη μόδα, ν' ανάβει το μάτι της κουζίνας αερίου και να σκέφτεται άλλες σύγχρονες ανέσεις. Το βασικό σλόγκαν επικέντρωνε στα πλεονεκτήματα της πόλης, που τώρα θα γίνονταν προσιτά στο προάστιο, τη μικρή πόλη και την ύπαιθρο.

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* σ. 42.
[ii] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* σσ. 42-43, όπου η Jellison παραπέμπει στο βιβλίο του Stuart Ewen *Captains of Consciousness: Advertising and the Social Roots of the Consumer Culture,* McGraw-Hill, New York, 1976.
[iii] ο.π., σ. 41.

Ο ίδιος τόνος ακουγόταν στις διαφημίσεις των μαγειρικών εστιών πετρελαίου της εταιρείας *Perfection.* Μια διαφήμιση του 1929 εμφάνιζε μια μοντέρνα ντυμένη γυναίκα να διακηρύσσει: «Αντίκες για το υπόλοιπο σπίτι, αν επιθυμείτε… αλλά για την κουζίνα πρέπει να είναι σύγχρονα».[i] Μια άλλη διαφήμιση απέδιδε τη μετανάστευση των νεαρών γυναικών, από το αγρόκτημα προς την πόλη, στην απουσία αστικών ανέσεων. Η διαφήμιση κατέληγε να προβάλλει την εταιρεία *Skelgas* ως φορέα «επαναστατικοποίησης» της ζωής της αγρότισσας.

Πιο ωφελημένες απ' όλες τις κατασκευάστριες οικιακών συσκευών φάνηκαν οι εταιρείες πλυντηρίων. Η *Υπηρεσία Επέκτασης* (*Extension service*), έχοντας απορρίψει τα συνεργατικά πλυσταριά, εστίαζε στην απόκτηση πλυντηρίου από κάθε μεμονωμένο νοικοκυριό. Το 1921 το Υπουργείο Γεωργίας θεωρούσε τη μπουγάδα σαν μια από τις πιο σκληρές συνηθισμένες οικιακές εργασίες και προωθούσε την ιδέα της δημιουργίας ενός ξεχωριστού δωματίου για πλυσταριό «με τρεχούμενο νερό και σύγχρονες μηχανές εξοικονόμησης εργασίας». Το επιχείρημα ήταν ότι οι αγρότισσες χρειάζονταν σύγχρονο εξοπλισμό επειδή δεν μπορούσαν να εξυπηρετηθούν από πλύστρες ή εμπορικά πλυντήρια, όπως έκαναν οι γυναίκες της πόλης, κι επειδή ακόμη στο αγρόκτημα έπλεναν περισσότερα και πιο βρώμικα ρούχα.[ii]

Οι διαφημίσεις που αφορούσαν το τηλέφωνο χρησιμοποιούσαν συχνά το επιχείρημα της δυνατότητας αντιμετώπισης φυσικών καταστροφών. Για παράδειγμα η *Bell* εξήρε την ανάγκη για τηλεφωνικές υπηρεσίες για την ταχύτατη κατάσβεση ενδεχόμενης πυρκαγιάς.

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σ. 43.
[ii] ο.π., σ. 45.

Η *Bell* υποσχόταν στην αγρότισσα ότι με το τηλέφωνο θα εξασφάλιζε μια ασφαλή, άνετη και ευχάριστη ζωή.[i] Μια άλλη κατηγορία διαφημίσεων της *Bell* απεικόνιζαν τις γυναίκες ως ενημερωμένες αγρότισσες, που μπορούσαν λ.χ. να κάνουν έγκαιρα μια διάγνωση στη φοράδα τους και αμέσως μετά σήκωναν τον τηλέφωνο για να καλέσουν έγκαιρα τον κτηνίατρο. Μια άλλη διαφήμιση πρόβαλε τις αγρότισσες ως επιχειρηματίες, που έκαναν σε τακτική βάση τις παραγγελίες και τις πωλήσεις τους τηλεφωνικά.[ii]

Με την εξαίρεση του τηλεφώνου, όλοι οι τύποι σύγχρονου εξοπλισμού που υπήρχαν ήδη στην αγορά το 1914, διαδόθηκαν περισσότερο τις δύο δεκαετίες που ακολούθησαν, παρόλη την επιδείνωση της αγροτικής οικονομίας. Έτσι, το 1930 οι μεσοδυτικές πολιτείες των ΗΠΑ εμφάνιζαν την ακόλουθη πρόοδο:[iii]

Πολιτείες	Αυτοκίνητα	Τηλέφωνα	Τρεχούμενο νερό	Ηλεκτρικά φώτα
Ιλινόις	79,5	68,8	19,8	16,0
Ιντιάνα	77,9	60,8	19,5	16,7
Αϊόβα	90,2	84,2	24,0	21,4
Κάνσας	87,5	72,8	16,9	12,5
Μινεσότα	86,0	61,9	12,5	12,6
Μισούρι	64,1	53,8	8,3	7,9
Νεμπράσκα	91,8	72,5	29,6	16,5
Βόρεια Ντακότα	86,6	40,9	7,5	7,9
Νότια Ντακότα	86,5	53,6	14,5	10,9
Ουισκόνσιν	83,9	59,1	15,7	25,6

Ποσοστό νοικοκυριών που το 1930 διέθεταν αυτοκίνητα, τηλέφωνα, ύδρευση, αέριο ή ηλεκτρισμό

Η απεικόνιση της γυναίκας ως οδηγού έγινε πιο συχνή από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 και μετά. Η *Chevrolet* το 1923 διαφήμιζε ένα μοντέλο αυτοκινήτου με το σλόγκαν «Το Αυτοκίνητο για τη Γυναίκα της Φάρμας». Η αγρότισσα όμως ένοιωθε στην πραγματικότητα ότι η εργασία της ήταν υποτιμημένη και στερημένη μηχανικών ανέσεων.

Την ίδια στιγμή οι διαφημιστές παρότρυναν τις αγρότισσες να μιμηθούν τις γυναίκες της πόλης και η *Υπηρεσία Επέκτασης* έστελνε το μήνυμα ότι η ιδιωτικοποιημένη, μηχανοποιημένη οικιακή εργασία μπορούσε να εγγυηθεί την αποτελεσματικότητα της αγρότισσας. Μολαταύτα, ο σύγχρονος εξοπλισμός δεν εξοικονόμησε χρόνο εργασίας για χάρη της αγρότισσας. Απλώς άλλαξε τον

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* σσ. 49-51.
[ii] ο.π., σ. 51.
[iii] ο.π., σσ. 54-55.

τύπο εργασίας που εκτελούσε. Πάντως, από τη δεκαετία του 1920 και μετά, ένας νέος τύπος επικοινωνιακού εξοπλισμού, το *ραδιόφωνο,* έγινε αναπόσπαστο εξάρτημα των μεσοδυτικών αγροτόσπιτων. Η παρουσία του βοήθησε στην αύξηση των πωλήσεων όλων των άλλων τεχνολογικών αγαθών.

Οικιακές συσκευές, αγροτικός εξοπλισμός, αυτοκινητοβιομηχανίες, αλλά και το κατάστημα *Sears, Roebuck and Company* διαφημίζονταν συχνά από τα ραδιοφωνικά προγράμματα. Τα εξειδικευμένα αγροτικά περιοδικά προσλάμβαναν ειδικούς αρθρογράφους για το ραδιόφωνο.[i]

Από το 1924 ο ραδιοφωνικός σταθμός του Αγροτικού Κολλεγίου του Κάνσας άρχισε να μεταδίδει προγράμματα για τη γαλακτοκομία, τη μαγειρική, την οικιακή διακόσμηση και τις οικιακές ανέσεις. Μια έρευνα του 1923 αποκάλυπτε ότι 2.500 αγρότες και αγρότισσες που είχαν ρωτηθεί είχαν πληρώσει κατά μέσο όρο 175 δολλάρια ο καθένας για ραδιόφωνα. Το Υπουργείο Γεωργίας, τα αγροτικά κολλέγια και διάφορες ιδιωτικές οργανώσεις είχαν από το 1928 αναλάβει τη μετάδοση, διαμέσου του NBC, της εκπομπής “National Farm and Home Hour”.[ii]

Μια γυναίκα που ζούσε σ’ ένα αγρόκτημα έκτασης 240 ακρ, δήλωνε το 1929 ότι σπαταλούσε πολύ χρόνο στην κουζίνα, για μαγείρεμα, ψήσιμο, πλύσιμο, σιδέρωμα, μπάλωμα, τρίψιμο, κονσερβοποίηση και φροντίδα των μωρών. Όμως το πρώτο πράγμα που έκανε το πρωί, ακόμα και πριν μπει στην κουζίνα, ήταν να πάει στο μπροστινό δωμάτιο και ν’ ανοίξει το ράδιο.[iii]

Η κατασκευάστρια ραδιοφώνων *Eveready* υποστήριζε στις διαφημίσεις της ότι τ’ αγροτικά νοικοκυριά έπρεπε να επωφεληθούν από την καλύτερη ραδιοφωνική τεχνολογία που υπήρχε στην αγορά, τονίζοντας τις πολύ βελτιωμένες δυνατότητες λήψης των συσκευών της εταιρείας. Γενικά, οι κατασκευαστές ραδιοφώνων πρόβαλλαν όλοι τα οικονομικά οφέλη που μπορούσε ο αγρότης να έχει από την ακρόαση του ραδιοφώνου. Στις μεσοδυτικές ΗΠΑ καμιά άλλη σύγχρονη συσκευή δεν ξεπερνούσε το ραδιόφωνο σε πωλήσεις, εκτός από το αυτοκίνητο και το τηλέφωνο. Ακόμα και

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σ. 55.
[ii] ο.π., σ. 56.
[iii] ο.π., σ. 58.

στην ύπαιθρο το ραδιόφωνο διαδόθηκε ταχύτατα:

Πολιτείες	**Αστικές οικογένειες**	**Αγροτικές οικογένειες**
Ιλινόις	60,6	40,8
Ιντιάνα	47,4	32,4
Αϊόβα	50,0	50,9
Κάνσας	41,1	38,5
Μινεσότα	54,8	38,9
Μισούρι	47,0	23,4
Νεμπράσκα	50,1	49,3
Βόρεια Ντακότα	46,6	39,5
Νότια Ντακότα	48,2	44,5
Ουισκόνσιν	59,0	38,4

Κατοχή ραδιοφώνου στις πόλεις και την ύπαιθρο (1930)

Η ιδιοτυπία του ραδιοφώνου ήταν ότι δεν είχε αντικαταστήσει κάποιο προϋπάρχον είδος τεχνολογίας ή πρακτικής. Αν και υπήρχαν ακόμα πολλές αγροτικές οικογένειες που επιχειρηματολογούσαν ότι τους αρκούσε η επικοινωνία πρόσωπο με πρόσωπο, τα κάρα και τα εξωτερικά αποχωρητήρια, ωστόσο, αγόραζαν ραδιόφωνα γιατί η λειτουργία τους ήταν μοναδική. Συμπεραίνουμε δηλαδή ότι η διαφήμιση και η ραδιοφωνική μετάδοση ήταν μάλλον πιο αποτελεσματικές από την *Υπηρεσία Επέκτασης* στην επιχείρηση εκσυγχρονισμού του αγροτικού νοικοκυριού.[i]

Μια έρευνα του 1930 έδειχνε ότι οι αγρότισσες που δεν είχαν ούτε ηλεκτρισμό ούτε σύγχρονη ύδρευση, δαπανούσαν για την προετοιμασία και το μάζεμα των γευμάτων, για το καθάρισμα και για το πλύσιμο, 3,3 ώρες παραπάνω την εβδομάδα από όσες διέθεταν αυτές τις ανέσεις.

Από την άλλη, όσες αγρότισσες είχαν σύγχρονο εξοπλισμό ξόδευαν για σιδέρωμα, ράψιμο, φροντίδα των παιδιών και του σπιτιού, 2,2 ώρες παραπάνω από τις αγρότισσες που δεν διέθεταν σύγχρονες ευκολίες.[ii] Οι αγρότισσες πάντως συνέχιζαν να υπερασπίζουν το ρόλο τους ως αγροτικοί παραγωγοί. Γι' αυτό το λόγο, συχνά αρνιόταν ν' αποκτήσουν μοντέρνα οικιακή τεχνολογία, προτιμώντας μόνο το αυτοκίνητο και το τηλέφωνο.[iii]

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σσ. 60-61.
[ii] ο.π., σ. 63.
[iii] ο.π., σσ. 64-65.

Όλα άλλαξαν, αφότου η πτώση των αγροτικών τιμών και το ανερχόμενο κόστος του αγροτικού εξοπλισμού κατέστησαν ανεδαφικά τα κρατικά προγράμματα, όπως διαπίστωνε μια αγρότισσα το Μάρτιο του 1932, σε γράμμα της προς το γενικό γραμματέα του Υπουργείου Γεωργίας.[i] Οι αγρότισσες κατέκριναν στην αλληλογραφία τους την ευνοϊκή προς τους μεγαλοεπιχειρηματίες και τα μεγάλα οικονομικά συγκροτήματα πολιτική του πρόεδρου Χούβερ, που είχε ρίξει την αγροτιά στην ανέχεια:

> *Δεν πηγαίνουμε στον κινηματογράφο. Ο κύριος Μπρούνερ δεν έχει ποτέ ακούσει μια ομιλούσα ταινία και τα αυτοκίνητα των αγροτών είναι όλα υποψήφια για το σωρό με τα σκουπίδια. Αν αυτή η κατάσταση συνεχιστεί αισθανόμαστε ότι όλοι θα πρέπει να διακόψουμε τη συνδρομή μας για το ηλεκτρικό ρεύμα… Δεν έχουμε ραδιόφωνο… και ζούμε τη μέση αγροτική ζωή… Καθώς θα πηγαίνω στη δουλειά αύριο… μια προσευχή θα βρίσκεται στην καρδιά μου… για να έχουμε ισότητα και ένα Αμερικάνικο επίπεδο ζωής στο αγρόκτημα.*[ii]

Η αγροτική πολιτική του New Deal

Ο Χούβερ έχασε τελικά τις εκλογές του 1932 ακόμα και στη γενέτειρά του, την Αϊόβα. Ο διάδοχός του, ο Φράνκλιν Ρούζβελτ, διαπίστωνε ότι υπερπαραγωγή βρισκόταν στην καρδιά της αγροτικής κρίσης. Ιδρύοντας λοιπόν την *Αγροτική Ρυθμιστική Διεύθυνση* (*Agricultural Adjustment Administration*) αποφάσιζε να επιβάλλει αυστηρές επιτρεπόμενες αναλογίες στην παραγωγή αγροτικών προϊόντων.[iii] Πρόβλεπε όμως την αποζημίωση των αγροτών, πληρώνοντας χρήματα για κάθε ακρ στο οποίο θα μειωνόταν η παραγωγή. Οι πληρωμές που θα λάβαιναν οι αγρότες θα προέρχονταν από ένα φόρο που είχε επιβληθεί στις βιομηχανίες επεξεργασίας των αγροτικών προϊόντων.

Οι αγρότισσες συνέχισαν ν' αλληλογραφούν με τους κυβερνητικούς παράγοντες και στην εποχή του New Deal, προσπαθώντας να καταστήσουν ευνόητη τη φτώχεια τους από το γεγονός της απουσίας σύγχρονου εξοπλισμού. Μια οικογένεια αγροτών λ.χ. δήλωνε ότι η οικονομική κρίση τούς είχε αναγκάσει

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σσ. 68-69.
[ii] ο.π., σ. 71.
[iii] ο.π., σ. 72.

να μην αγοράζουν εφημερίδα και να μην έχουν ραδιόφωνο. Η αγροτική οργάνωση που υποστήριζε ένθερμα τον πρόεδρο Ρούζβελτ ονομαζόταν *Farmers' Union.* Είχε 100.000 μέλη, ενώ η συντηρητική οργάνωση *Farm Bureau* είχε 200.000 μέλη.

Ξεχωριστή γυναικεία οργάνωση διέθετε μόνο το *Farm Bureau.* Έργο της συγκεκριμένης οργάνωσης (*Associated Women of the American Farm* Bureau) δεν ήταν τα πολιτικά θέματα, αλλά η φροντίδα για ό,τι αφορούσε τις οικιακές ανέσεις, την οικιστική, την εκκλησία, την υγεία, τα αγροτικά σχολεία, τις βιβλιοθήκες, την ασφάλεια, τη διατροφή και την αγροτική νεολαία.[i]

Το Υπουργείο Γεωργίας ο Ρούζβελτ το ανέθεσε στον Henry A. Wallace, τον εκδότη του περιοδικού *Wallaces' Farmer,* ο οποίος προσπαθούσε να καλοπιάσει τις αγροτικές οικογένειες, ώστε να διαθέσουν τις πληρωμές τους από τη *Ρυθμιστική Διεύθυνση* για την αγορά σύγχρονου εξοπλισμού.

Οι πιο ωφελημένες αγροτικές οικογένειες ήταν όσες είχαν για πρότυπό τους το αστικό οικιακό ιδανικό. Από νωρίς, μόλις είχε εκλεγεί ο Ρούζβελτ, πολλές αγρότισσες έστελναν επιστολές στον *Wallaces' Farmer,* όπου έγραφαν ότι ήταν πρόθυμες να δεχθούν περικοπές στην αγροτική παραγωγή, αλλά χωρίς καθυστέρηση του οικιακού εκσυγχρονισμού.[ii]

Τα μέλη του New Deal χρησιμοποιούσαν επίσης την καθιερωμένη ραδιοφωνική εκπομπή "Farm and Home Hour" για να προβάλλουν το πρόγραμμά τους. Η εκπομπή εκείνη αποτέλεσε ένα φόρουμ εκτεταμένης κάλυψης των γεγονότων και συζητήσεων σχετικών με την *Αγροτική Ρυθμιστική Διεύθυνση.*

Όπως καταγράφεται από αυτήκοους μάρτυρες, η εκπομπή είχε βελτιώσει το μουσική και το ενημερωτικό της περιεχόμενο, αποδεικνύοντας ότι το ραδιόφωνο μπορεί να προσφέρει τραγούδι, γέλιο, συμφωνική μουσική, ειδήσεις, ρεπορτάζ και καλή συντροφιά στις αγροτικές οικογένειες που ήταν καταπονημένες από την κρίση.

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σ. 79.
[ii] ο.π., σσ. 80-81.

Πολλές οικογένειες προτιμούσαν να έχουν ανεβασμένο το ηθικό τους, παρά να κάνουν οικονομία στις μπαταρίες.[i] Μια αγρότισσα έγραφε στο περιοδικό *Wallaces' Farmer* ότι αγόρασε ραδιόφωνο με ένα μέρος από τα χρήματα του αγροτικού δανείου που είχε λάβει. Το ραδιόφωνο «έφερε το σύμπαν στο σπίτι μας», σχολίαζε η γυναίκα. Η διεύθυνση του περιοδικού απαντούσε στο γράμμα της αναγνώστριας ότι μόνο στην Αϊόβα είχαν διατεθεί από την *Αγροτική Ρυθμιστική Διεύθυνση* δάνεια ύψους 35 εκατομμυρίων δολλαρίων, τα οποία προσδοκούσαν ότι θα έφερναν ελπίδα και χαρά σε χιλιάδες αγρότες.[ii]

Η χρηματοδότηση των αγροτικών οικογενειών θα τις επέτρεπε ν' αγοράσουν αυτοκίνητα και να κινήσουν «τους τροχούς της βιομηχανίας», έγραφαν οι αγρότισσες. Δίνοντας έμφαση στο ρόλο τους ως παραγωγών, διαπίστωναν ότι οι περικοπές στην παραγωγή μπορούσαν να επιτρέψουν μεγαλύτερες επενδύσεις σε υλικά απαραίτητα για την οικιακή παραγωγή. Για παράδειγμα, με τις δανειακές πληρωμές μπορούσαν ν' αγοράσουν ραπτομηχανές, κανάτες και οπωροφόρα δέντρα, που θα απέδιδαν ανέξοδα τροφή και ρουχισμό για την οικογένεια.

Μια αγρότισσα απαριθμούσε τρία πρακτικά πράγματα τα οποία ήθελε ν' αγοράσει με τα χρήματα που είχε δανειστεί από την κυβέρνηση: ένα πλυντήριο, ένα ραδιόφωνο και μια τζαμαρία για την είσοδο του σπιτιού. Οι γυναίκες ζητούσαν επίσης νεροχύτη και αποχέτευση για την κουζίνα, ένα μπάνιο και πλήρες σύστημα ύδρευσης, και ό,τι άλλο μπορούσε να κάνει τη δουλειά της νοικοκυράς πιο εύκολη. Το περιοδικό *Wallaces' Farmer,* ένα μήνα πριν από τις εκλογές του 1936, παρακινούσε τις αγροτικές οικογένειες ν' αγοράσουν με το αυξημένο εισόδημά τους ένα καινούργιο ράδιο.[iii] Για πολλούς αγρότες η επιτυχία του New Deal φαινόταν από τον αριθμό των οικιακών ανέσεων που αποκτούσαν τ' αγροτικά νοικοκυριά, όπως φούρνους, ντουλάπια, χαλιά, ηλεκτρικά ψυγεία, κλπ.

Εμπόδια στην πολιτική του New Deal προσπάθησε να θέσει το 1936 το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ, κρίνοντας ως αντισυνταγματική την *Αγροτική Ρυθμιστική Διεύθυνση,* με το επιχείρημα ότι το αγροτικό εμπόριο ήταν στη

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* σ. 81.
[ii] ο.π.
[iii] ο.π., σ. 82.

δικαιοδοσία των πολιτειών και όχι της ομοσπονδιακής κυβέρνησης. Ουσιαστική βοήθεια όμως στις φτωχότερες αγροτικές οικογένειες πρόσφερε μια άλλη υπηρεσία που είχε ιδρύσει η κυβέρνηση Ρούζβελτ, δηλαδή η *Farm Security Administration* (FSA).

Η FSA, που ιδρύθηκε το 1935, ενίσχυσε 870.000 αγροτικές οικογένειες να αναμορφώσουν τα σπίτια τους και χρηματοδότησε την αγορά γης για 41.000 αγρότες. Το μεγαλύτερο κληροδότημα που άφησε αυτή η δημόσια υπηρεσία ήταν ένας κατάλογος από φωτογραφίες της ζωής την εποχή της οικονομικής κρίσης. Ανάμεσα στις πιο γνωστές φωτογραφίες της FSA ήταν εκείνες των αγροτισσών, με πιο γνωστή απ' όλες τη φωτογραφία της «Μετανάστριας Μητέρας» ("Migrant Mother").

Μια άλλη φωτογραφία απεικόνιζε μια έγχρωμη αγρότισσα πάνω από τη σκάφη της στην πίσω είσοδο του σπιτιού της. Η σκάφη ήταν το μοναδικό εργαλείο για την μπουγάδα για την πλειοψηφία των κατοίκων της κομητείας New Madrid στο Μισούρι. Η μαγειρική χύτρα ήταν το θέμα μιας άλλης φωτογραφίας αγροτικής οικογένειας από το Κάνσας:

Κατά τη δεκαετία του 1930 πιο δύσκολη ήταν η οικονομική κατάσταση στη Βόρεια Ντακότα, όπου το ένα τρίτο του πληθυσμού λάμβανε βοηθήματα για να επιβιώσει. Στην ίδια πολιτεία εμφανιζόταν το μεγαλύτερο ποσοστό νοικοκυριών που διέκοπταν την παροχή ηλεκτρικού ρεύματος. Από το 1934 ως το 1939 ο αριθμός των ηλεκτροδοτούμενων αγροκτημάτων είχε μειωθεί κατά 36,5%.[i]

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σσ. 90-91.

Το 1940 το 94% των αγροτόσπιτων της Βόρειας Ντακότας στερούνταν τρεχούμενο νερό και το 89,8% δεν είχαν εσωτερικό αποχωρητήριο. Την ίδια χρονική περίοδο πάντως η Βόρεια Ντακότα εμφάνιζε το μεγαλύτερο ποσοστό ανάμεσα σ' όλες τις μεσοδυτικές πεδιάδες στην κατοχή ραδιοφωνικών συσκευών. Το 1940 το 87,2% των αγροτικών οικογενειών της Βόρειας Ντακότας διέθεταν ραδιόφωνο, κυρίως με μπαταρίες.

Αντίθετα, στις πεδινές πολιτείες του Κάνσας και της Νεμπράσκα μόνο το 73,2% και το 76,7% των αγροτικών οικογενειών είχαν ραδιόφωνο. Πιθανόν η Βόρεια Ντακότα διέθετε περισσότερα ραδιόφωνα γιατί ήταν πιο αραιοκατοικημένη και τα αγροτόσπιτα ήταν πιο απομονωμένα μεταξύ τους. Μια άλλη εξήγηση της εξάπλωσης του ραδιοφώνου είναι η χρήση του ως μέσο ανύψωσης του ηθικού την περίοδο της κρίσης.[i] Τα προβλήματα της φτώχειας, της απόστασης και της απουσίας σύγχρονης τεχνολογίας βιώνονταν με αφόρητο τρόπο στη Βόρεια Ντακότα. Πολλά παιδιά έρχονταν στο φως από τα χέρια της μαμής, αφού ο γιατρός έμενε μακριά. Συχνά χρειάζονταν ένα ταξίδι 5 μιλίων, μέχρι το κοντινότερο τηλέφωνο, για να ειδοποιηθεί ο γιατρός να έρθει να εξετάσει το νεογέννητο. Αν ήταν καλοκαίρι, ο γιατρός ερχόταν με το αυτοκίνητο. Το χειμώνα όμως, από ένα σημείο και μετά, έπρεπε να χρησιμοποιήσει έλκηθρο. Η πληρωμή του μπορούσε να γίνει σε είδος, π.χ. ένα σφαγμένο γουρούνι, οπότε ο γιατρός μπορούσε να δώσει κάποιο παλιό ραδιόφωνο για ρέστα.[ii]

Σε πολλά από τα καλύτερα σπίτια που απεικονίζονται στις φωτογραφίες που συγκέντρωσε η FSA μπορούμε να διακρίνουμε μια παλιά λάμπα πετρελαίου στο κέντρο του οικογενειακού δωματίου. Το ραδιόφωνο υπήρχε στις περισσότερες φωτογραφίες αγροτόσπιτων και αποτελούσε πόλο συγκέντρωσης ή «επίγειο βωμό».

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* σ. 91.
[ii] ο.π.

Ο μεγάλος ρόλος που έπαιζε το ραδιόφωνο στην καθημερινή ζωή των αγροτικών οικογενειών φαίνεται από το γεγονός ότι πολλές φωτογραφίες της FSA παρουσιάζουν τις οικογένειες να συγκεντρώνονται γύρω από τη ραδιοφωνική συσκευή. Το 1937 η πολυμελής και φτωχότατη αγροτική οικογένεια Shotbang φωτογραφίζονταν κοντά στο ραδιόφωνο του σπιτιού:

Οι φωτογραφίες της FSA δείχνουν ότι, ακόμη και μετά την εφαρμογή των αγροτικών μεταρρυθμίσεων του New Deal, πολλές μεσοδυτικές αγροτικές οικογένειες ήταν δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα ν' αποκτήσουν οικιακό και αγροτικό μηχανικό εξοπλισμό.[i] Οι οικογένειες που απεικονίζονταν σ' αυτές τις φωτογραφίες, μάλλον ζημιώθηκαν, αντί να ωφεληθούν από την εισαγωγή των μηχανών. Ήταν μικροαγρότες «που δεν μπορούσαν πια ν' ανταγωνιστούν τις μεγάλες, μηχανοποιημένες αγροτικές επιχειρήσεις του [αμερικάνικου] έθνους».[ii] Στην πραγματικότητα, πολλά στελέχη του Υπουργείου Γεωργίας, του *Farm Bureau* και του Αμερικάνικου Κογκρέσου αντιμετώπιζαν με ανοιχτή εχθρότητα τους μικρούς αγρότες και τις δραστηριότητες της FSA.

Ωστόσο, την πιο μεγάλη και πιο διαρκή επίδραση στις αγροτικές οικογένειες δεν την είχε η FSA, αλλά η *Διεύθυνση Αγροτικού Εξηλεκτρισμού* (*Rural Electrification Administration,* REA) που είχε ιδρυθεί το 1935. Αρχικά η REA ωφέλησε κυρίως τα μέσα κοινωνικά στρώματα των αγροτών και τους κατοίκους πυκνοκατοικημένων αγροτικών περιοχών.

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σ. 95.
[ii] ο.π., σ. 96.

Πριν από την ίδρυση της REA μόνο το 8% των αγροτόσπιτων των ΗΠΑ διέθεταν σύνδεση με το κεντρικό δίκτυο ηλεκτροδότησης. Οι περισσότερες αγροτικές οικογένειες είχαν ηλεκτρισμό από οικιακές γεννήτριες που λειτουργούσαν με τον άνεμο ή με βενζίνη. Οι γεννήτριες αυτές δεν μπορούσαν να τροφοδοτούν εξοπλισμό σε 24ωρη βάση, ούτε μπορούσαν να προμηθεύσουν με ενέργεια μεγάλες οικιακές συσκευές. Υπήρχαν όμως περιορισμοί για τη σύνδεση στο δίκτυο της REA. Έπρεπε δηλαδή να υπάρχουν τουλάχιστον τρεις φάρμες σε απόσταση ενός μιλίου για να συνδεθούν με το δίκτυο. Ο περιορισμός αυτός προώθησε τη συνεργατική πληρωμή του κόστους εγκατάστασης της γραμμής. Η κατασκευή της γραμμής της REA κόστιζε 1.000 δολλάρια το μίλι, ήταν δηλαδή φθηνότερη από τη γραμμή δικτύων εκτός REA, που κόστιζε 2.000 δολλάρια το μίλι.[i] Η REA προμήθευε τις αγροτικές οικογένειες με δάνεια για την εγκατάσταση γραμμών και για την αγορά συσκευών και εξοπλισμού. Ο τόκος για την απόσβεση των δανείων ήταν χαμηλός (3%).

Οι γυναίκες, σύμφωνα με τον Wallace, ήταν στο επίκεντρο του αγροτικού εξηλεκτρισμού, γιατί είχαν την πιο σημαντική συνεισφορά στη γεωργία σε σύγκριση με κάθε άλλο οικονομικό τομέα. Οι αγρότισσες χρειάζονταν την ηλεκτρική ενέργεια για να εκτελέσουν «τα καθήκοντα της μητέρας αγρότισσας και της νοικοκυράς, τα οποία είναι πολυσύνθετα και αμέτρητα». Για τα στελέχη του New Deal οι γυναίκες ήταν κλειδί για την αποδοχή των προωθούμενων καινοτομιών. Γι' αυτό, το φθινόπωρο του 1937 προσφέρθηκαν βραβεία για τις καλύτερα γραμμένες επιστολές που θα περιέγραφαν τον τρόπο αλλαγής της ζωής των αγροτισσών με τον εξηλεκτρισμό. Η γυναίκα που κέρδισε το πρώτο βραβείο περιέγραφε πώς η ηλεκτρική κουζίνα, το ψυγείο, το σίδερο, ο διαχωριστής κρέμας, η τοστιέρα και το πλυντήριο πιάτων «βοήθησαν όλα να γίνει η ζωή άνετη».[ii] Μια αγρότισσα ανέφερε ότι το πλύσιμο είχε γίνει τέσσερις ώρες πιο σύντομο με τις ηλεκτρικές συσκευές. Μια άλλη αγρότισσα έγραφε ότι η νέα ηλεκτρική αντλία νερού που είχε αποκτήσει, θα ξεπερνούσε σε προσφορά τον ηλεκτροφωτισμό, το πλυντήριο, το ψυγείο και το ραδιόφωνο. Τον Αύγουστο του 1938 η Elizabeth Wherry, αρθρογράφος του *Wallaces' Farmer* έγραφε:

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σ. 96.
[ii] ο.π., σ. 100.

> *Οι μεγαλύτερες συγκινήσεις της χρονιάς ανήκουν σίγουρα στους αγρότες που μόλις έχουν συνδεθεί με τη REA... Μέχρι τώρα συλλογίζεται κανείς όλα αυτά τα επιθυμητά πλεονεκτήματα. Πρέπει να τα έχουμε – για την άνεσή μας, την αποτελεσματικότητα και την ευημερία μας, και για να διαθέτουν οι άνθρωποι που απασχολούνται στην κατασκευή όλων αυτών των εμπορευμάτων, δουλειές πλήρους ωραρίου και αξιοπρεπείς. Αλλά το κόστος, ο χειρισμός και η συντήρηση αυτών των πραγμάτων δείχνει την ανάγκη να υπάρχει ένα μέσο ανταλλαγής. Οι υπηρεσίες κοστίζουν χρήματα. Δεν μπορούμε να έχουμε ηλεκτρισμό μια χρονιά, αν αντιμετωπίζουμε δυσκολίες ρευστότητας… Αλλά δεν υπάρχει δυνατότητα οπισθοχώρησης προς μέρες αυτάρκειας μέσα σ' έναν αλληλεξαρτώμενο εμπορευματοποιημένο κόσμο.*[i]

Οι αρθρογράφοι παρότρυναν τις μητέρες αγρότισσες να χρησιμοποιούν συσκευές εξοικονόμησης εργασίας, ακόμη κι αν δεν διέθεταν ηλεκτρικό ρεύμα. Ο εξηλεκτρισμός είχε προχωρήσει στο 18,5% των αγροκτημάτων της Αϊόβα, αλλά οι μητέρες μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν και συσκευές βενζινοκίνητες.

Παρόλες τις δυσκολίες, όλοι έλπιζαν ότι η νεανική αγροτική μετανάστευση προς τις πόλεις θα μπορούσε να μειωθεί με την αύξηση του εισοδήματος και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου που θα προέκυπτε από τον εξηλεκτρισμό του αγροκτήματος. Το 1940, σε λίγες μεσοδυτικές πολιτείες εμφανίζονταν σημαντικά ανοδικά ποσοστά ηλεκτροδότησης των αγροκτημάτων:

Πολιτείες	**Ποσοστό % ηλεκτροδοτημένων αγροκτημάτων**
Ιλινόις	26
Ιντιάνα	37
Αϊόβα	23
Κάνσας	11
Μινεσότα	17
Μισούρι	8
Νεμπράσκα	13
Βόρεια Ντακότα	2
Νότια Ντακότα	4
Ουισκόνσιν	36

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* ο.π., σ. 101.

Οι στατιστικές του 1940 έδειχναν ότι οι μεσοδυτικές οικογένειες που εξυπηρετούνταν από τη REA χρησιμοποιούσαν, στην πλειοψηφία τους, με ενθουσιασμό μικρές ηλεκτρικές συσκευές όπως σίδερα και ραδιόφωνα. Στις μεσοδυτικές πολιτείες εμφανίζονταν επίσης τα υψηλότερα ποσοστά κατοχής ηλεκτρικών αντλιών νερού, διαχωριστών κρέμας και ιδίως πλυντηρίων.[i]

Οι υποστηρικτές του New Deal συνέχιζαν να προβάλλουν την εικόνα της αγρότισσας που είναι ευγνώμων και ισχυροποιημένη. Η εικόνα όμως αυτή επαληθευόταν μόνο για μια μειοψηφία γυναικών της υπαίθρου. Ένα τελευταίο κληροδότημα του New Deal ήταν ο πλούτος της έρευνας που άφησαν πίσω τους οι αγροτικοί κοινωνιολόγοι. Οι ειδικοί αυτοί εργάζονταν από το 1922 στο *Γραφείο Αγροτικής Οικονομίας* (*Bureau of Agricultural Economics*) του Υπουργείου Γεωργίας πραγματοποιώντας οικονομικές έρευνες, οι οποίες πήραν μεγάλη έκταση στη διάρκεια του New Deal. Το *Bureau of Agricultural Economics* και η FSA ήταν οι δύο μοναδικές υπηρεσίες που προσπάθησαν να βοηθήσουν τους αγρότες που βρίσκονταν στη βάση της κοινωνικοοικονομικής κλίμακας.

Στο τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου της η Jellison παρουσιάζει αποτελέσματα της έρευνας του *Γραφείου Αγροτικής Οικονομίας* που είχε πραγματοποιηθεί σε αγροτικές κοινότητες των ΗΠΑ. Η συγγραφέας συγκρίνει λεπτομερώς την κοινότητα Sublette στην κομητεία Haskell του Κάνσας με την κοινότητα Irwin στην κομητεία Shelby της Αϊόβα. Στην κομητεία Haskell οι γυναίκες υιοθέτησαν τις πρακτικές που υποδείκνυε το Υπουργείο Γεωργίας, ενώ στην κομητεία Shelby οι γυναίκες αντιστέκονταν στην αλλαγή και διατηρούσαν τον παραδοσιακό παραγωγικό ρόλο τους στο αγρόκτημα.[ii]

Οι κάτοικοι της κομητείας Shelby ήταν μικροί αγρότες που θεωρούσαν τη γεωργία περισσότερο ως ένα τρόπο ζωής παρά ως επιχείρηση. Πολύ σημαντική ήταν η συνεισφορά των γυναικών στην αντιμετώπιση της αγροτικής απασχόλησης ως τρόπου ζωής. Η εισαγωγή βενζινοκίνητου αγροτικού εξοπλισμού ενθάρρυνε τις γυναίκες να συμμετέχουν πιο ενεργά στην παραγωγή. Το 1930 υπήρχαν τρακτέρ σε 763 από τις 2.188 φάρμες της

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σ. 102.
[ii] ο.π., σ. 107.

κομητείας. Δέκα χρόνια μετά, το 1940 ελκυστήρες διέθεταν 1.300 από τα 2.148 αγροκτήματα της κομητείας. Οι αγρότες επέλεγαν το τρακτέρ γιατί «Εξοικονομεί χρόνο», «Μας απαλλάσσει από κάποιες από τις δυσκολότερες δουλειές» και «Κάνει πιθανή μια καλύτερη εργασία από την αγροτική».[i]

Τα στελέχη της REA υπολόγιζαν τότε ότι η κατασκευή της γραμμής σύνδεσης και του ηλεκτρολογικού εξοπλισμού και η απόκτηση των οικιακών συσκευών κόστιζε συνολικά κατά μέσο όρο 600 δολλάρια. Την ίδια εποχή η εγκατάσταση σύγχρονου εξοπλισμού ύδρευσης κόστιζε 500 δολλάρια, όσο δηλαδή κι ένα μικρό τρακτέρ.[ii]

Η εξοικονόμηση χρόνου για την αγροτική παραγωγή ήταν ένα από τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούσαν οι διαφημιστές για να προσελκύσουν τις αγρότισσες. «Αφήστε τη Maytag να σας δώσει περισσότερο χρόνο για τον κήπο και τα κοτόπουλα», έλεγε το 1935 μια διαφήμιση πλυντηρίου.

Η πετυχημένη αγροτική παραγωγή ήταν το ζητούμενο, γιατί, όπως δήλωνε μια αγρότισσα των μεσοδυτικών ΗΠΑ, οι αγροτικές οικογένειες «χρειάζονται τον καινούργιο αγροτικό εξοπλισμό για να αποκτήσουν χρήματα με τα οποία θ' αγοράσουν πλυντήρια».[iii]

Στην κομητεία Shelby οι αγροτικές οικογένειες κατανάλωναν το 9,7% από τη συνολική αξία των αγροτικών προϊόντων που παράγονταν. Η παραγωγή των προϊόντων που προορίζονταν για *αυτοκατανάλωση* ήταν κατά κύριο λόγο δουλειά των γυναικών. Γι' αυτό το λόγο, όποτε μπορούσαν, οι αγρότισσες της κομητείας Shelby αποκτούσαν σύγχρονο εξοπλισμό για να βοηθηθούν στις αυξημένες παραγωγικές τους προσπάθειες. Για παράδειγμα, αγόραζαν ηλεκτρικά εκκολαπτήρια μόλις συνδέονταν με το ηλεκτρικό δίκτυο. Οι αγρότισσες ενημερώνονταν για το σύγχρονο εξοπλισμό από την *Υπηρεσία*

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* σ. 109.
[ii] ο.π., σ. 111.
[iii] ο.π., σ. 113.

Επέκτασης και από ραδιοφωνικές εκπομπές, εφημερίδες και διαφημίσεις σε περιοδικά. Το 1940 το 88,4% των αγροτικών οικογενειών της κομητείας Shelby είχαν ραδιόφωνα ηλεκτρικά ή με μπαταρία, και τα ραδιοφωνικά προγράμματα για τη γεωργία ήταν πολύ δημοφιλή. Επίσης, οι δύο εφημερίδες που εκδίδονταν στην κομητεία δημοσίευαν διαφημίσεις βενζινοκίνητων πλυντηρίων, ηλεκτρικών ραπτομηχανών και συσκευών για την κουζίνα που θα ελάφρυναν την εργασία της αγρότισσας.

Η συνεργατική επιχείρηση ηλεκτρισμού της περιοχής καλούσε τις γυναίκες να πάψουν να μαγειρεύουν στη φωτιά και να χρησιμοποιήσουν τον ασφαλή ηλεκτρισμό.[i] Μια άλλη διαφήμιση της εταιρείας πλυντηρίων *Maytag* διαβεβαίωνε το κοινό ότι: «Οι αγρότισσες δικαιούνται κι αυτές δύναμη».

Παρόλες τις διαφημιστικές προσπάθειες όμως, μόνο το 18,3% των αγροτισσών της κομητείας Shelby διέθετε το 1940 σύγχρονα ψυγεία και μόνο 8 αγροτόσπιτα είχαν ηλεκτρικές κουζίνες, ενώ αντίθετα το 60,5% των αγροκτημάτων είχαν αποκτήσει τρακτέρ. Τις δύο δεκαετίες που προηγήθηκαν της εισαγωγής των τρακτέρ στην κομητεία Shelby η φροντίδα των γυναικών για τη μισθωτή εργασία στη φάρμα αποτελούσε το ένα τέταρτο των συνολικών εξόδων για αγροτική εργασία σε όλη την κομητεία, ενώ οι μισθοί αποτελούσαν τα υπόλοιπα τρία τέταρτα. Για να μειώσουν την ανάγκη για μισθωτή εργασία οι αγρότες άρχισαν ν' αγοράζουν τρακτέρ.

Με την πρόσδεση ενός ιμάντα ανάμεσα στο τρακτέρ και την αντλία του νερού η ενέργεια του τρακτέρ μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε πολλές οικιακές εργασίες. Επίσης, με την μηχανική ενέργεια του τρακτέρ και άλλων μηχανών

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σσ. 115-16.

έγινε πιο εύκολη η προετοιμασία της τροφής, του ρουχισμού και της κατοικίας των μισθωτών εργατών.[i] Το 1940, όταν το 60,5% των αγροκτημάτων της κομητείας Shelby διέθετε βενζινοκίνητους ελκυστήρες, μόνο το 42,1 των αγροτόσπιτων είχε ηλεκτρικό ρεύμα, κυρίως από συνεργατικές της REA. Το αυξημένο κόστος των οικιακών συσκευών λειτουργούσε ακόμη αποτρεπτικά.

Αν, σύμφωνα με την εικόνα που παρουσίαζε το 1940 η κομητεία Shelby, οι γυναίκες αντιστέκονταν στην αντίληψη του Υπουργείου Γεωργίας ότι υπάρχουν δύο διαχωρισμένες σφαίρες και συνέχιζαν το ρόλο τους ως αγροτικοί παραγωγοί, αντίθετα, το πορτραίτο της κομητείας Haskell του Κάνσας αποτελεί ένα κατεξοχήν παράδειγμα αποδοχής από μέρους των γυναικών του ρόλου του *οικιακού καταναλωτή.*

Οι ημιάνυδρες πεδιάδες του νοτιοδυτικού Κάνσας ήταν αφιλόξενες μέχρι την ολοκλήρωση του σιδηρόδρομου και την εισαγωγή του βενζινοκίνητου εξοπλισμού, που έλαβαν χώρα ταυτόχρονα το 1912. Αμέσως μετά, στη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, σημειώθηκε μια έκρηξη στο εμπόριο σιτηρών που έκανε πλούσια την κομητεία Haskell. Από τότε, η ευημερία αντιμετώπισε εμπόδια μόνο εξαιτίας της πλατειάς χρήσης των βενζινοκίνητων τρακτέρ.

Το 1940, όταν μόνο το 40% των κατοίκων της κομητείας Shelby είχαν στη διάθεσή τους τρακτέρ, στην κομητεία Haskell υπήρχαν 401 τρακτέρ σε 386 αγροκτήματα. Όμως η μηχανική άροση είχαν οδηγήσει στην καταστροφή, όταν ενέσκηψαν οι ξηρασίες της δεκαετίας του ’30. Οι δυνατοί άνεμοι των Μεγάλων Πεδιάδων των ΗΠΑ απομάκρυναν το ξηρό, χαλαρό χώμα από τη γη. Τα χρόνια εκείνα αποκλήθηκαν εποχή των «μαύρων θυελλών».

Σύμφωνα με τους κοινωνικούς ερευνητές του μεσοπολέμου, οι κάτοικοι της κομητείας Haskell, «θεωρούν εαυτούς, και είναι, επιχειρηματίες». Η ζωή εκεί διέφερε από τη ζωή στην κομητεία Shelby. Οι γυναίκες διέφεραν από τις σύγχρονές τους στη Ζώνη του Καλαμποκιού, ζούσαν σε σύγχρονα αστικά σπίτια, μίσθωναν κορίτσια για τις οικιακές εργασίες, και ξόδευαν μεγάλο μέρος του χρόνου τους παρακολουθώντας συναντήσεις λεσχών και οδηγώντας 35 με 50 μίλια για να ψωνίσουν στις μεγαλύτερες πόλεις που βρίσκονταν έξω από τα

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* ο.π., σ. 110.

όρια της κομητείας Haskell.[i] Σε αντίθεση με τις γυναίκες της κομητείας Shelby, που ήταν προσανατολισμένες προς την παραγωγή, οι περισσότερες γυναίκες της κομητείας Haskell ενδιαφέρονταν κυρίως για την κατανάλωση αγαθών που παράγονταν μακριά από το αγρόκτημα, είτε για δικτυακά προγράμματα που άκουγαν στο ραδιόφωνο είτε για ρουχισμό που αγόραζαν στις αλυσίδες καταστημάτων του Garden City. Τίποτα δεν συμβόλιζε καλύτερα την προσήλωσή τους στον έξω κόσμο, που βρισκόταν πέρα από το αγρόκτημα, όσο η εκτεταμένη χρήση που έκαναν στο αυτοκίνητο.

Το 1940 ουσιαστικά όλες οι νεαρές και μεσήλικες γυναίκες της κομητείας Haskell οδηγούσαν αυτοκίνητα. Όπως μια γυναίκα από την περιοχή το είχε θέσει, το αυτοκίνητο ήταν πλέον «μια αναγκαιότητα» για κείνες. Όταν οι άντρες τους εργάζονταν στα χωράφια, αυτές οδηγούσαν στην πόλη για να προμηθευτούν μέρη ελκυστήρων. Σε μια οικονομία όπου οι πιο πολλές οικογένειες αγόραζαν τα περισσότερα από τα αγαθά που χρησιμοποιούσαν, οι γυναίκες χρησιμοποιούσαν επίσης το αυτοκίνητο για αγορές παντοπωλείου στη Sublette ή τη Satanta και για ταξίδια αγορών σε μεγαλύτερες και πιο μακρινές πόλεις, όπου εύρισκαν ό,τι δεν υπήρχε κοντά τους, δηλαδή έπιπλα, οικιακές συσκευές, γυναικεία ρούχα. Ακόμα και η καθημερινή οδήγηση για να πάνε τα παιδιά στο σχολείο μπορεί να σήμαινε μια διαδρομή που έφθανε ως και τα 80 μίλια.[ii] Οι κάτοικοι της περιοχής χρησιμοποιούσαν το αυτοκίνητο και για την αναψυχή τους. Ένα ταξίδι 150 ή 200 μιλίων για να συναντήσουν ένα φίλο το Σαββατοκύριακο δεν ήταν ασυνήθιστο. Οι γυναίκες, αφού δεν επιβαρύνονταν με αγγαρείες στο κοτέτσι ή στον κήπο, ταξίδευαν συχνά έξω από την κομητεία. Το αυτοκίνητο ήταν χρήσιμο και για τη συμμετοχή στις γυναικείες λέσχες, που ήταν ευάριθμες τόσο στην κομητεία Shelby όσο και στην κομητεία Haskell. Οι άντρες είχαν μικρότερη συμμετοχή σε λέσχες.

Οι γυναίκες της κομητείας Haskell είχαν επιχειρηματικές ικανότητες, ήταν ενήμερες για τη γεωργία, συμμετείχαν στις συναντήσεις της *Αγροτικής Ρυθμιστικής Διεύθυνσης* και διάβαζαν τ' αγροτικά περιοδικά. Η χρήση του αυτοκινήτου θεωρήθηκε από τους εξωτερικούς παρατηρητές ως ένα έμβλημα της ανεξαρτησίας τους. Στην πραγματικότητα το αυτοκίνητο ήταν χρήσιμο μέσα

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σ. 122.
[ii] ο.π., σ. 122.

στα πλαίσια της πατριαρχικής οικογένειας. Η εκτεταμένη χρήση του αυτοκινήτου από τις γυναίκες δεν ήταν παρά μια επέκταση του ρόλου της ως μητέρα και σύζυγος, γιατί αφορούσε λ.χ. θελήματα για τους αγρότες συζύγους τους, μεταφορά των παιδιών, αγορά καταναλωτικών αγαθών για την οικογένεια και ταξίδια για δουλειές που συμπλήρωναν το οικογενειακό εισόδημα.[i]

Στην κομητεία Haskell σχεδόν όλα τα δημόσια πρόσωπα ήταν Ρεπουμπλικάνοι, αλλά η τοπική εφημερίδα *Sublette Monitor* φιλοξενούσε άρθρα ενός υποστηρικτή του Δημοκρατικού Κόμματος, ο οποίος έγραφε ότι η ανάπτυξη της τεχνολογίας του αγροτόσπιτου θα ενθαρρύνει τις γυναίκες και τις οικογένειές τους να ζήσουν στην ύπαιθρο. Ο αρθρογράφος ουσιαστικά μετέφραζε σε τοπικά πλαίσια το στόχο του New Deal να εκσυγχρονιστούν οι συνθήκες εργασίας και ζωής των γυναικών. Η εκστρατεία εκσυγχρονισμού των αγροτόσπιτων δεν είχε πετύχει πολλά πράγματα στην κομητεία Haskell. Το 1940, αν και στις κωμοπόλεις Sublette και Satanta διέθεταν ηλεκτρικό ρεύμα το 91,8% των σπιτιών, στα αγροτόσπιτα της κομητείας ηλεκτρική ενέργεια υπήρχε σε ποσοστό 29,2%. Μόλις ένα 0,08% των αγροτόσπιτων που διέθεταν ηλεκτρικό ρεύμα ήταν συνδεμένα στο κεντρικό δίκτυο, ενώ όλα τα υπόλοιπα είχαν ιδιωτικές γεννήτριες. Η REA δεν μπορούσε να κάνει προόδους στην αραιοκατοικημένη κομητεία Haskell, όπου ελάχιστα αγροτόσπιτα πληρούσαν την προϋπόθεση να υπάρχουν τρεις πελάτες σε απόσταση ενός μιλίου.[ii]

Το 36% των αγροτόσπιτων της κομητείας διέθεταν τρεχούμενο νερό, ενώ στις κωμοπόλεις Sublette και Satanta το αντίστοιχο ποσοστό ανερχόταν σε 85%. Στην *Sublette Monitor* δημοσιεύονταν διαφημίσεις για πολλές οικιακές συσκευές, όπως ηλεκτρικές κουζίνες, φούρνοι αερίου, βραστήρες αερίου, ηλεκτρικά ψυγεία, ψυγεία αερίου, ηλεκτρικά πλυντήρια. Μια από αυτές τις διαφημίσεις υποσχόταν ότι με την κουζίνα αερίου *Coleman* θα μπορούσαν να απολαύσουν αστικές ανέσεις, πέρα από το δίκτυο αερίου. Πάντως οι περισσότερες γυναίκες της κομητείας δεν είχαν ακόμη αποκτήσει τίποτα απ' αυτά. Σε μια κομητεία (Haskell) όπου όλοι ανεξαιρέτως είχαν βενζινοκίνητο τρακτέρ και αυτοκίνητο, μόνο το 18% των γυναικών που ζούσαν σε αγροκτήματα διέθεταν σύγχρονα ψυγεία το 1940. Καμιά γυναίκα που ζούσε

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* ο.π., σ. 124.
[ii] ο.π., σ. 126.

στην ύπαιθρο δεν είχε ηλεκτρική κουζίνα και μόνο ένα 0,06% διέθεταν κουζίνες αερίου.[i] Στην κομητεία Shelby η εισαγωγή των μηχανών καθυστερούσε ακόμα περισσότερο, αφού οι περισσότερες από τις μισές γυναίκες δεν διέθεταν ούτε βενζινοκίνητο τρακτέρ ούτε ηλεκτρικές συσκευές. Όσες ήταν τυχερές και διέθεταν κάποιες σύγχρονες ανέσεις, προσπαθούσαν να βοηθήσουν μ' αυτές τις οικογένειές τους στη διάρκεια της κρίσης, ώστε να μπορέσουν να παραμείνουν στη γη τους, που ήταν και ο στόχος των περισσότερων οικογενειών της κομητείας.[ii]

Οι γυναίκες της κομητείας Haskell τροποποίησαν τις δραστηριότητές τους, στηριγμένες καταρχήν στην ίδια τεχνολογία που είχε μεταμορφώσει το τοπίο της κομητείας – το *βενζινοκινητήρα*. Ακριβώς όπως το τρακτέρ επέτρεψε στους άντρες να δημιουργήσουν ένα ρόλο για τον εαυτό τους ως μερικής απασχόλησης καλλιεργητές σιτηρών, το αυτοκίνητο επέτρεψε στις γυναίκες να πλάσουν ένα ρόλο για τον εαυτό τους πιο κατάλληλο στην εξαρτημένη από το χρήμα οικονομία της κομητείας Haskell. Με το αυτοκίνητο οι γυναίκες στην κομητεία Haskell έβγαζαν χρήματα εργαζόμενες σε δουλειές στην πόλη και ξόδευαν χρήματα οδηγώντας στην κομητεία για ν' αγοράσουν συσκευές, ρουχισμό και έπιπλα. Η κομητεία Haskell, με τη μεγάλη εξάρτησή της από ακριβό εξοπλισμό και από μια μοναδική καλλιέργεια (σιτάρι), είχε πολύ ασταθή αγροτική οικονομία, τρωτή από κύκλους έκρηξης – χρεωκοπίας. Αντίθετα, η κομητεία Shelby, έχοντας μια πιο διαφοροποιημένη αγροτική οικονομία, είχε μια πιο πετυχημένη αγροτική οικονομία.

Το 1940 οι περισσότεροι αξιωματούχοι του αμερικάνικου Υπουργείου Γεωργίας παρέμεναν δεσμευμένοι σε μια πολιτική που αντιμετώπιζε τη γυναίκα ως νοικοκυρά – καταναλώτρια. Αγνοούσαν τα μαθήματα από την κομητεία Haskell, όπου διαφάνηκε ότι οι γυναίκες μπορούσαν συχνά να εκπληρώνουν το ρόλο της καταναλώτριας εγκαταλείποντας εν μέρει το ρόλο της νοικοκυράς για να γίνουν μισθωτές εργάτριες. Και πράγματι, ενώ στη δεκαετία του 1930 η επιβίωση των περισσότερων οικογενειών στη δεκαετία του 1930 στηριζόταν στη γυναικεία οικιακή παραγωγή, η «γυναικεία εργασία» επρόκειτο σύντομα να εξαφανιστεί.

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* ο.π.
[ii] ο.π., σ. 127.

Από το 1941 και μετά

Τον Οκτώβριο του 1941 το Υπουργείο Γεωργίας των ΗΠΑ καλούσε τις γυναίκες της υπαίθρου να παράγουν τρόφιμα για τους σκοπούς του πολέμου. Για να πραγματοποιήσουν αυτό το στόχο οι γυναίκες έπρεπε να χρησιμοποιήσουν μια ανδρική τεχνολογία, το μηχανοποιημένο αγροτικό εξοπλισμό.

Αν και τριπλασιάστηκε το αγροτικό εισόδημα στη διάρκεια του πολέμου, οι σύγχρονες οικιακές συσκευές παρέμεναν απρόσιτες μέσα σε μια πολεμική οικονομία που έδινε έμφαση στην παραγωγή υλικών πολέμου εις βάρος των οικιακών αγαθών. Οι αγροτικές οικογένειες προτιμούσαν ν' αποκτήσουν τεχνολογία για το χωράφι, που μπορούσε να φανεί αμέσως χρήσιμη. Αντίθετα, τα σύγχρονα ψυγεία, τα πλυντήρια, οι ηλεκτρικές κουζίνες, τα σίδερα, τα ραδιόφωνα και οι ηλεκτρικές σκούπες δεν μπορούσαν να εξυπηρετήσουν άμεσα το στόχο της αύξησης της παραγωγής τροφίμων.[i] Μετά την κήρυξη του πολέμου κυκλοφόρησαν αφίσες που καλούσαν τις γυναίκες να συνεισφέρουν πιο ενεργά στην αγροτική παραγωγή. Μια διαφήμιση του 1943 παρουσίαζε ένα στρατιώτη να λαμβάνει ένα γράμμα από τη μητέρα του, η οποία ανέφερε ότι ο ηλεκτρισμός ήταν ένας νέος μισθωτός εργάτης: «Με την εργασία τόσο σπάνια, ο πατέρας σου κι εγώ δεν βλέπουμε πώς θα τα καταφέρναμε τώρα χωρίς αυτόν». Η μητέρα έγραφε στο γιο ότι επιθυμούσε ν' αποκτήσει ψυγείο, ηλεκτρική σκούπα, σίδερο ή πλυντήριο πιάτων.[ii]

Το επιχείρημα των διαφημιστών ήταν ότι ο οικιακός εξοπλισμός θα μπορούσε ν' απελευθερώσει χρόνο για εργασία στο χωράφι. Μια διαφήμιση παρουσίαζε μια αγρότισσα να παρατηρεί ότι η εργασία του συζύγου της έγινε πέντε φορές πιο σύντομη με το τρακτέρ, ώστε να παρακινείται και η ίδια ν' αντικαταστήσει το φούρνο με τα κάρβουνα. Ωστόσο, στην ίδια διαφήμιση, οι κατασκευαστές των κουζινών *Perfection* ενημέρωναν ότι προς στιγμήν, λόγω της πολεμικής προσπάθειας, μόνο περιορισμένα μοντέλα ήταν διαθέσιμα και παρότρυναν το κοινό τους ν' αγοράσουν πολεμικά ομόλογα και να τα

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σ. 144.
[ii] ο.π., σσ. 144-45.

κρατήσουν.[i] Τα εκδοτικά σημειώματα του *Wallaces' Farmer* ενθάρρυναν τους αγρότες να επεκτείνουν τις γραμμές της REA και να χρησιμοποιήσουν ευρύτερα τον ηλεκτρικό εξοπλισμό. Μια έρευνα της REA το φθινόπωρο του 1944 ανέφερε ότι οι παλιοί πελάτες της REA ήταν πιο πιθανό ν' αγοράσουν ένα ηλεκτρικό ψυγείο μετά τον πόλεμο, ενώ οι καινούργιοι πελάτες αναμενόταν ότι οι πρώτες αγορές τους αμέσως μετά τον πόλεμο θα ήταν πλυντήρια και σίδερα. Πολλές γυναίκες σχεδίαζαν να εγκαταστήσουν σύγχρονα συστήματα ύδρευσης.

Μια άλλη οικογένεια αγροτών σχεδίαζαν ν' αγοράσουν ταυτόχρονα, μετά τον πόλεμο, ψυγείο, ηλεκτρική σκούπα και νέο τρακτέρ. Μια διαφήμιση για τρακτέρ της *Ford* εμφάνιζε μια νέα γυναίκα να οδηγεί τρακτέρ και να χαιρετά τη μητέρα της, η οποία καθόταν στην είσοδο της μοντέρνας κουζίνας του αγροκτήματος, που διέθετε ηλεκτρική εστία και ψυγείο. Η πλήρης μηχανοποίηση τόσο της οικιακής όσο και της αγροτικής εργασίας θα εγγυόταν τη συνεχιζόμενη συμμετοχή της γυναίκας στη δουλειά στο χωράφι. Οι γυναίκες θα μπορούσαν να προσφέρουν παραγωγική εργασία χωρίς ν' ανησυχούν μήπως παρατήσουν την οικιακή εργασία.

Ωστόσο, από το 1946 οι διαφημίσεις που έδειχναν γυναίκες να χρησιμοποιούν σύγχρονη τεχνολογία στο χωράφι, έγιναν σπάνιες στα περιοδικά των μεσοδυτικών ΗΠΑ. Στη μεταπολεμική εποχή η γυναικεία παραγωγική εργασία έπαψε ν' αναγνωρίζεται, ν' αποτελεί δημόσιο θέμα και ν' αξιολογείται θετικά. Η έμφαση δινόταν γι' άλλη μια φορά στη βελτίωση της οικιακής τεχνολογίας, για να γίνουν οι γυναίκες καλύτερες νοικοκυρές.[ii]

Στο χρονικό διάστημα που είχε μεσολαβήσει όμως είχαν συμβεί δραματικές αλλαγές στον οικιακό εξοπλισμό και στις πρακτικές εργασίας στο αγρόκτημα. Οι αλλαγές αυτές έφεραν μαζί τους νέες μεταβολές στις καθημερινές δραστηριότητες των αγροτισσών των μεσοδυτικών ΗΠΑ. Χωρίς ν' απορρίψουν το πατριαρχικό σύστημα, οι γυναίκες έπλασαν για τον εαυτό τους ένα *νέο παραγωγικό ρόλο* που τις επέτρεψε να διαθέτουν κάποια δύναμη μέσα στην οικογένεια και να αντισταθούν στην αποδοχή της οικιακής εργασίας πλήρους

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σ. 145.
[ii] ο.π., σσ. 148.

απασχόλησης.[i] Το γεγονός ότι τα μεσοδυτικά αγροτικά εισοδήματα τριπλασιάστηκαν στη διάρκεια του πολέμου παρακίνησε πολλά στελέχη του Υπουργείου Γεωργίας να τρέφουν ελπίδες ότι ο οικιακός εκσυγχρονισμός θα πραγματωνόταν στην καρδιά των ΗΠΑ. Το 1943 οι υπηρεσίες του υπουργείου ξεκίνησαν μια συστηματική μελέτη της σχέσης ανάμεσα στο αγροτικό εισόδημα και τη βελτίωση του σπιτιού.

Αν και το μέσο αγροτικό εισόδημα αυξήθηκε από τα 500 στα 1.500 δολλάρια μέσα στον πρώτο χρόνο του πολέμου, ωστόσο, το 50% των αγροτικών οικογενειών δεν είχαν αρκετές αποταμιεύσεις για να βελτιώσουν και να επισκευάσουν τ' αγροτικά κτίρια και σπίτια.[ii] Γι' αυτό το λόγο, το 1944, το Κογκρέσο διευκόλυνε την έκδοση δανείων από τη REA για την απόκτηση ηλεκτρικής ενέργειας και εξοπλισμού. Πάντως ακόμα και μετά την υιοθέτηση των ευνοϊκών αυτών ρυθμίσεων, το 1946 μόνο τα υψηλά και τα μεσαία αγροτικά εισοδήματα μπορούσαν να κάνουν μεγάλες βελτιώσεις στο σπίτι τους.

Τα στελέχη του υπουργείου ανέφεραν ότι στις περιοχές της Ζώνης του Καλαμποκιού και της Ζώνης του Σιταριού, όπου είχαν σημειωθεί τα μεγαλύτερα αγροτικά εισοδήματα και οι μεγαλύτερες πολεμικές αποταμιεύσεις, οι αγροτικές οικογένειες ήταν έτοιμες να εγκαταστήσουν αστικές ανέσεις, όπως κεντρική θέρμανση, αυτόματη παροχή ζεστού νερού, τηλέφωνο, ηλεκτρική ενέργεια, ψυγεία, πλυντήρια, σίδερα, ραδιόφωνα, καταψύκτες και ένα δρόμο παντός καιρού μπροστά στην πόρτα του σπιτιού τους.[iii]

Για πρώτη φορά η απόκτηση οικιακού εξοπλισμού είχε μεγαλύτερη προτεραιότητα από την επέκταση της καλλιεργήσιμης γης. Για τους μικρούς αγρότες όμως τα κέρδη δεν συμβάδιζαν με το παραγωγικό κόστος, ώστε αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν τη γης τους. Τα πρώτα πέντε μεταπολεμικά χρόνια το 10% των αγροτών των μεσοδυτικών ΗΠΑ μετανάστευσαν μακριά από την ύπαιθρο. Τάσεις που είχαν αρχίσει να εμφανίζονται προπολεμικά συνεχίστηκαν και μετά τον πόλεμο. Οι φάρμες των λιβαδιών της Ζώνης του Καλαμποκιού συνέχιζαν να έχουν μεγαλύτερη πρόσβαση σε τηλέφωνα και ηλεκτρισμό, ενώ εκείνες των Μεγάλων Πεδιάδων της Ζώνης του Σιταριού είχαν

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* σ. 149.
[ii] ο.π., σσ. 149-150.
[iii] ο.π., σ. 150.

γενικά περισσότερα τρακτέρ. Την περίοδο αυτή ο ηλεκτρισμός και το τηλέφωνο εξαπλώθηκαν στη μεγάλη πλειοψηφία των αγροτικών οικογενειών των μεσοδυτικών ΗΠΑ. Για παράδειγμα, ηλεκτρικό ρεύμα διέθεταν το 1950 το 92,8% των αγροκτημάτων της πολιτείας Ουισκόνσιν και τηλέφωνο το 81,9% της πολιτείας Αϊόβα. Στα τέλη της δεκαετίας του 1940 οι στατιστικές έδειχναν, όπως παρατηρεί η Jellison, μια σημαντική επιμονή των γυναικών σε οικιακές παραγωγικές δραστηριότητες, παρά τις ποικίλες πιέσεις να σταματήσουν αυτό το είδος της εργασίας. Πιθανώς θεωρούσαν ότι οι οικιακές εργασίες θα ήταν μια άμυνα σε μια ενδεχόμενη νέα κρίση. Καθώς προχωρούσε η μεταπολεμική εποχή, οι γυναικείες παραγωγικές δραστηριότητες συνέχισαν να περιορίζονται. Για παράδειγμα, το 1955 μόνο το 39% των μεσοδυτικών γυναικών έψηναν δικό τους ψωμί, ενώ το 1948 το ίδιο ποσοστό ήταν ήδη χαμηλό (56%).

Μια γυναίκα αρθρογράφος, η Elizabeth Wherry, συνέχιζε και μεταπολεμικά να μεταδίδει στο αναγνωστικό κοινό την πίστη της στην τεχνολογία και στο οικιακό ιδανικό. Περιέγραφε την εισαγωγή των κουζινών αερίου στο αγροτικό νοικοκυριό, που η γυαλιστερή λευκή σχεδίασή τους αντικατέστησε το μαύρο όγκο του φούρνου με τα ξύλα. Η Wherry έκφραζε τη χαρά της για την εισοδηματική ανέλιξη που έκανε δυνατή την κατάκτηση ανώτερου επιπέδου ζωής. Η ευημερία έφτανε στην πιο πειστική της εκδήλωση στις κοινωνικές και πολιτικές συγκεντρώσεις, όπου οι πλούσιες αμερικανίδες αγρότισσες έφταναν με τ' αυτοκίνητά τους.

> *«Καθώς πάρκαρα το αυτοκίνητό μου, πρόσεξα με πολλή ικανοποίηση τα παρκαρισμένα αυτοκίνητα έξω. Το αυτοκίνητό μου (που ανήκει σε φθηνή κατηγορία) υποκλίθηκε σεμνά στ' άλλα αυτοκίνητα, μεγάλα και δυνατά… Δεν ήταν δύσκολο να θυμηθώ ότι στο παρελθόν, πριν από δύο δεκαετίες, τα αυτοκίνητα των γυναικών ήταν στραπατσαρισμένα και μοντέλα της προηγούμενης δεκαετίας… Πόσα πολλά καλά πράγματα έχει κάνει για όλους μας το μεγάλο εισόδημα!... Πόσες πολλές συσκευές εξοικονόμησης εργασίας μάς έχει προσφέρει! Και πόσο πολύ διευρύνθηκαν τα ενδιαφέροντά μας με τον περίσσιο χρόνο που μας πρόσφεραν η επιστήμη και η εφεύρεση!»*[i]

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σ. 161.

Η Wherry, στα τελευταία της χρόνια στις στήλες του *Wallaces' Farmer,* άρχισε να ενδιαφέρεται για ένα νέο τύπο επικοινωνιακής τεχνολογίας – την τηλεόραση. Τόνιζε ότι η τηλεόραση είναι μια ευλογία για τους εγκλεισμένους, τους άρρωστους και τους κουρασμένους ανθρώπους, αλλά και για όσους είναι γεωγραφικά πολύ μακριά από τα γεγονότα ώστε να πάνε σ' αυτά εύκολα. Η Wherry μίλησε για αγροτικές οικογένειες που άλλαζαν τα γεύματά τους και τις δραστηριότητές τους με βάση τις ώρες προβολής των αγαπημένων προγραμμάτων τους, όπως έκαναν και με τα ραδιοφωνικά προγράμματα παλιότερα. Το κύριο όμως θέμα των μεταπολεμικών άρθρων της Wherry ήταν η αυξανόμενη σύγκλιση στον τρόπο ζωής ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο. Η αύξηση του εισοδήματος και η μείωση της εργασίας σε βαριές αγγαρείες επέτρεψε στις αγρότισσες να έχουν μια φυσική εμφάνιση παρόμοια με των γυναικών της πόλης.

Η ίδια αρθρογράφος αναρωτιόταν ποια θα ήταν η διαφορά ανάμεσα στην πόλη και το αγρόκτημα, αν όλες οι αγρότισσες αποκτούσαν σύγχρονες κουζίνες και μοντέρνα σπίτια. Και απαντούσε ότι ακόμη υπήρχε στο αγρόκτημα μια στενότερη σχέση προς το επάγγελμα του άνδρα, η οποία απουσίαζε από το αστικό σπίτι. Δεν ήταν μόνο η συνομιλία γύρω από το τραπέζι, ούτε οι παραπανίσιοι άνθρωποι για τους οποίους η αγρότισσα μαγείρευε, αλλά και η ποικιλία των εργασιών καθώς αλλάζουν οι εποχές. Η γυναίκα της υπαίθρου, ακόμη και από το παράθυρο της κουζίνας της, μπορούσε να είναι σίγουρη ότι η εργασία του άνδρα της και η οικογενειακή ζωή της είναι στενά δεμένες.[i]

Στη μεταπολεμική εποχή ακουγόταν μια ρητορική για το ιδανικό σπίτι, η οποία συγκάλυπτε το γεγονός ότι πλήθυναν οι παντρεμένες γυναίκες της πόλης που εργάζονταν έμμισθα έξω από το σπίτι. Η αγροτική εκδοχή του προβαλλόμενου οικιακού ιδεώδους δεν αναγνώριζε ούτε το γεγονός ότι αυξάνονταν οι αγρότισσες που περνούσαν περισσότερο χρόνο μακριά από το αγρόκτημα τα χρόνια μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σ. 162.

Όπως παρατηρούσε ένας διορατικός αναλυτής το 1953, τα μεταβαλλόμενα αποδεκτά πρότυπα για το νοικοκυριό και οι νέες δραστηριότητες έξω από το σπίτι δεν είχαν αφήσει σχεδόν καθόλου ελεύθερο χρόνο στις γυναίκες. Στο διάλογο που άνοιξε τότε, οι περισσότεροι παραδέχονταν ότι οι καθαρές μαγειρικές εστίες, τα έτοιμα φαγητά, τα στεγνωτήρια ρούχων, οι καταψύκτες, οι κατσαρόλες, κλπ., έδιναν την ευκαιρία στις αγρότισσες να βοηθούν με την εργασία τους έξω από το αγρόκτημα.

Ακόμα κι έτσι όμως, απρόοπτα γεγονότα, όπως η επισκευή του μηχανολογικού εξοπλισμού, το κλείσιμο μιας δεξαμενής και το κυνήγι των χοίρων, μεγάλωναν το χρόνο εργασίας στο αγρόκτημα και εμπόδιζαν την υιοθέτηση του αστικού πρότυπου νοικοκυράς. Σταδιακά πάντως, η τάση αύξησης της μισθωτής εργασίας της αγρότισσας έγινε μόνιμο φαινόμενο. Οι αγρότισσες προτιμούσαν ακόμα την αγορά εξοπλισμού για το χωράφι, παρά για την κουζίνα. Αυτό συνέβαινε επειδή η εργασία στο αγρόκτημα μπορούσε να ολοκληρωθεί κάποια στιγμή, ενώ στο σπίτι και την κουζίνα η δουλειά δεν τέλειωνε ποτέ. Αν και στην αρχή ο οικιακός εκσυγχρονισμός φάνηκε ότι θα διέψευδε το ρητό: «Η γυναικεία εργασία ποτέ δεν τελειώνει», ωστόσο, η εξοικονόμηση χρόνου μέσα στο σπίτι αύξανε το χρόνο εργασίας στο αγρόκτημα.

Ίσως γι' αυτό το λόγο οι γυναίκες έδειχναν μικρότερο ενθουσιασμό από τους άνδρες για την αγροτική ζωή. Η απογραφή του 1940 είχε δείξει ότι στη δυτική Ζώνη του Καλαμποκιού το 41% των αγροτισσών, ηλικίας λίγο πάνω από τα είκοσι, άφησαν το αγρόκτημα για την πόλη, ενώ μόνο το 27% των ανδρών αγροτών της ίδιας ηλικίας μετανάστευσαν για αστικές περιοχές.[i]

Η απάντηση στην αγροτική έξοδο, πίστευαν τότε, μπορούσε να είναι μια πιο ελκυστική και άνετη αγροτική ζωή, όπως ακριβώς στην πόλη, με χρήση ηλεκτρικής ενέργειας και σύγχρονων ευκολιών. Το 1960 η εγκατάσταση συστημάτων ύδρευσης είχε προχωρήσει αρκετά στις μεσοδυτικές πολιτείες καλύπτοντας λ.χ. το 88% των αγροτόσπιτων Νεμπράσκα. Επίσης, πρόοδοι είχαν συντελεστεί στη χρήση πλυντηρίων (96,3% στην Αϊόβα, 90,4% στο Μισούρι), καταψυκτών (71,4% στη Βόρεια Ντακότα, 48,7% στο Μισούρι),

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σ. 168.

τηλεφώνων (91,3% στην Αϊόβα, 65% στο Μισούρι) και τηλεοράσεων (90,6% στην Αϊόβα, 80,7% στο Μισούρι).[i] Είναι αξιοσημείωτο ότι η πολιτεία Μισούρι, πιο κοντά στον αμερικάνικο νότο, όλο τον 20ο αιώνα παραμένει σταθερά τελευταία στη διαδικασία του οικιακού εκσυγχρονισμού.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 οι κοινωνιολόγοι παρατήρησαν ότι η αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στις αγροτικές εργασίες, καθώς και σε εκτός αγροκτήματος εργασίες, είχε ασκήσει επίδραση στην εξουσία που είχαν οι γυναίκες στη διαδικασία λήψης αποφάσεων μέσα στην αγροτική οικογένεια. Όπως έδειχναν οι έρευνες, οι γυναίκες που εργάζονταν έξω από το αγρόκτημα είχαν μεγαλύτερη επιρροή και συμμετοχή στις αποφάσεις που αφορούσαν τις οικογενειακές αγορές. Υπήρχαν πάντως ηλικιακές διαφορές, αφού οι μικρότερες αγρότισσες συμμετείχαν περισσότερο στις αποφάσεις, ενώ οι μεγαλύτερες λιγότερο. Επίσης, η συμμετοχή των γυναικών ήταν πολύ συχνότερη στις αποφάσεις για αγορές οικιακών εφαρμογών, και λιγότερο συχνή στις αποφάσεις για αγορές αγροτικού εξοπλισμού.[ii]

Κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60 οι διαφημίσεις που προβάλλονταν στις γυναικείες σελίδες των αγροτικών περιοδικών ήταν πολύ όμοιες με όσες διαφημίσεις απευθύνονταν σε γυναίκες που δεν ήταν αγρότισσες. Μια εξαίρεση αποτελούσαν οι διαφημίσεις της *American Telephone and Telegraph* που συνέχιζαν ν' απευθύνονται ειδικά στις αγρότισσες.

Όμως όλοι ανεξαιρέτως αναγνώριζαν ότι η αγρότισσα δεν διέφερε πλέον πολύ από την κάτοικο της πόλης. Το 1954 η *AT&T* είχε δημοσιεύσει μια διαφήμιση που παρουσίαζε την πρωτοφανή εικόνα μιας αγρότισσας που ήταν μισθωτή υπάλληλος, κάτι αδιανόητο για την προπολεμική εποχή. Οι διαφημίσεις της *Bell* παρουσίαζαν όλο και περισσότερο τις αγρότισσες να ζουν με τρόπο που δεν διέφερε από τον τρόπο ζωής των γυναικών της πόλης. Για παράδειγμα, το 1958 μια διαφήμιση που δημοσιεύτηκε σε αρκετά περιοδικά των μεσοδυτικών ΗΠΑ εμφάνιζε μια καλοντυμένη νεαρή γυναίκα σε μια σύγχρονη κουζίνα να κουβεντιάζει στο τηλέφωνο. Η διαφήμιση αφορούσε βοηθητικές τηλεφωνικές συσκευές για την κουζίνα.

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* σ. 169.
[ii] ο.π., σ. 170.

Παραβλέποντας την πραγματικότητα της αυξημένης γυναικείας εργασίας στο χωράφι, οι διαφημίσεις παρουσίαζαν τις γυναίκες μέσα στην κουζίνα. Η αλήθεια όμως είναι ότι ήδη από την εποχή εκείνη η οικογένεια δεν συγκεντρωνόταν στην κουζίνα, αλλά γύρω από την *τηλεόραση.* Οι καιροί ήταν μοντέρνοι, οι νέοι αγρότες πήγαιναν πια στο κολλέγιο και ένας στους τρεις παντρεύονταν γυναίκες από την πόλη. Ζώντας σ' έναν κόσμο εκσυγχρονισμένης αγροτικής και οικοκυρικής εργασίας, οι αγρότισσες της μεταπολεμικής εποχής σπάνια ανέφεραν την απουσία σύγχρονων ευκολιών ως σπουδαίο λόγο απογοήτευσης.

Η συγγραφέας, προχωρώντας προς τον επίλογο του βιβλίου, αναφέρει το παράδειγμα της αγρότισσας McKnight, η οποία εργαζόταν στο χωράφι αναπληρώνοντας τον άνδρα της για όσον καιρό εκείνος ασχολιόταν με την πολιτική. Η McKnight ήταν καινούργια στην περιοχή, αλλά μετά από ένα διάστημα προσαρμογής, συνέβαλε στον εκσυγχρονισμό του τοπικού μονοθέσιου σχολείου, με την εγκατάσταση ύδρευσης, εξαερισμού και άλλων ανέσεων.

Οι νέες γυναίκες αντιμετώπιζαν στο χωράφι προβλήματα πρωτόγνωρα για τις γηραιές. Η ολοκλήρωση του εκμηχανισμού σήμαινε ότι τα υποζύγια επρόκειτο να πουληθούν. Η απόκτηση του αυτοκινήτου αποτελούσε πάντως μια όμορφη νέα εμπειρία. Το κρέας και τα λαχανικά έμπαιναν πλέον στη σύγχρονη κατάψυξη, αντί να συντηρούνται με τους παραδοσιακούς τρόπους.

Η αγροτική πατριαρχία παρέμενε όμως ακατάλυτη. Η αγρότισσα McKnight σταματούσε δέκα λεπτά νωρίτερα το χειρισμό του τρακτέρ, επειδή έπρεπε να προετοιμάσει το οικογενειακό γεύμα. Το μεσημέρι, δηλαδή, σήμαινε ξεκούραση μόνο για τον άνδρα της και τον κουνιάδο της, ενώ για την ίδια εντατική δουλειά.

Ένα άλλο σημείο τριβής εμφανιζόταν στις σχέσεις μεταξύ αγροτισσών και μισθωτών εργατών γης, οι οποίοι ισχυρίζονταν ότι η γυναικεία εργασία εκτός σπιτιού ήταν συμπτωματική και καθόλου σημαντική για την επιβίωση της αγροτικής οικογένειας. Οι εργάτες γης ήθελαν να υποστηρίξουν, σύμφωνα με τη Jellison, ότι η μισθωτή εργασία ήταν ακόμη απαραίτητη στη μεταπολεμική

αγροτική οικονομία.[i] Όπως αναφέρει όμως η ίδια, υπήρχαν ήδη τεράστιες πτηνοτροφικές μονάδες που λειτουργούσαν με την παρουσία ενός μόνο ατόμου. Οι αγρότισσες, παρακινημένες από οικονομικές ανάγκες και από την πίστη στις ικανότητές τους ως αγροτικών παραγωγών, αντιστέκονταν στη διάβρωση του παραγωγικού τους ρόλου, ακόμα και ενάντια στα κυβερνητικά προγράμματα και στην πανταχού παρούσα ιδεολογία που τις καλούσε να προσαρμοστούν αποκλειστικά στο ρόλο της νοικοκυράς.

Πριν από τον πόλεμο κιόλας, το αγροτικό ταχυδρομείο, το τηλέφωνο, το αυτοκίνητο και οι καλοί δρόμοι, η προσβάσιμες βιβλιοθήκες, οι καθημερινές εφημερίδες της πόλης, η βόλτα στην πόλη για ψώνια, οι κεντρικές εκκλησίες, οι κινηματογραφικές ταινίες, το ραδιόφωνο, οι σπουδές δι' αλληλογραφίας, και πολλές άλλες καινοτομίες είχαν προωθήσει την αστικοποίηση στην αγροτική Αμερική. Οι γυναίκες της υπαίθρου άρχισαν να χρησιμοποιούν το αυτοκίνητο και να εργάζονται έξω από το σπίτι, το ίδιο συχνά με τις γυναίκες της πόλης. Οι αγρότισσες αντιστάθηκαν στην προσπάθεια του κράτους να τις κάνει τέλειες νοικοκυρές και διεκδίκησαν τη συμμετοχή τους στην παραγωγή ενεργητικά.

Οι αγροτολόγοι των ΗΠΑ πρόσεξαν από νωρίς ότι η πρόσβαση στη σύγχρονη τεχνολογία, ή η απουσία της, δεν είναι το βασικό πρόβλημα των γυναικών της υπαίθρου. Η τεχνολογία ήταν απλώς ένα απτό, μετρήσιμο σύμβολο της δευτερεύουσας θέσης που κατείχε η γυναίκα στην αγροτική οικογένεια. Η απουσία πλυντηρίου, σύγχρονης ηλεκτρικής κουζίνας ή ηλεκτρικού σίδερου από ένα αγροτικό σπίτι ήταν μια ορατή ένδειξη της μεγάλης αξίας που απέδιδαν στην ανδρική εργασία και του κυρίαρχου ρόλου του άνδρα στο αγροτικό σπίτι. Όπως επισημαίνει η Jellison, όσοι είχαν πιστέψει ότι η απόκτηση σύγχρονης τεχνολογίας θα έλυνε το πρόβλημα της γυναικείας υπερεργασίας στο αγρόκτημα, συνέχεαν το σύμπτωμα με την αρρώστια.[ii]

Μέσα σ' ένα πατριαρχικό σύστημα, το οποίο ενισχυόταν από κυβερνητικές πολιτικές που αναγνώριζαν τους άνδρες ως αγρότες και τις γυναίκες ως νοικοκυρές, οι γυναίκες οπωσδήποτε στάθηκαν ικανές να προασπίσουν και να διευρύνουν ένα ρόλο περισσότερο νοηματοδοτημένο και παραγωγικό από

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993, σ. 179.
[ii] ο.π., σ. 184.

εκείνο που τους είχε επιβληθεί. Ο προβαλλόμενος ρόλος της νοικοκυράς αναφερόταν στις γυναίκες ως «συμβοηθούντα μέλη» της αγροτικής οικογένειας, και συχνά υπερτιμούσε τη συμμετοχή των ανδρών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων στην μέσα στην οικογένεια. Δείχνοντας ένα προσποιητό σεβασμό για το ρόλο της νοικοκυράς, οι γυναίκες υπερασπίζονταν το ρόλο τους ως παραγωγούς και αντιστέκονταν στα προγράμματα του Υπουργείου Γεωργίας και της Υπηρεσίας Επέκτασης που προωθούσαν τον εκσυγχρονισμό του μεμονωμένου αγροτόσπιτου.[i]

Ακόμα και μέσα στην πατριαρχική δομή, οι αγρότισσες αντιστέκονταν στις προσπάθειες να απομακρυνθούν οι γυναίκες από την αγροτική παραγωγή. Οι αγρότισσες αντιστάθηκαν στην υιοθέτηση του ρόλου τής αποκλειστικής νοικοκυράς, παρακινημένες από την οικονομική αναγκαιότητα, την ακαταλληλότητα των συμβουλών που τους έδιναν οι αρμόδιοι, και την πίστη τους στις ικανότητές τους ως αγροτικοί παραγωγοί, που συνεισφέρουν στην οικογενειακή οικονομία. Για τις αγρότισσες του 1963, όπως και για τις γιαγιάδες τους του 1913, η εμβέλεια της εργασίας τους επεκτεινόταν μακριά, πέρα από το κατώφλι του αγροτόσπιτου.

[i] Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* ο.π., σσ. 184-85.

14. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην αγροτική Ελλάδα η αστικοποίηση του τρόπου ζωής και ο εκσυγχρονισμός της παραγωγής προχώρησαν με αργούς ρυθμούς. Όπως παρατηρούσε ο αγροτολόγος Χρυσός Ευελπίδης, στην εποχή του πολλές κωμοπόλεις είχαν ήδη αποκτήσει αστικό χαρακτήρα, π.χ. το Λαύριο, το Ναύπλιο, το Αλιβέρι, το Γαλαξίδι, η Αιδηψός, η Ύδρα· ενώ, αντίθετα, άλλες πόλεις συνέχιζαν να έχουν γεωργικό χαρακτήρα, όπως το Μενίδι, τα Μέγαρα, η Θήβα, η Λιβαδειά, το Άργος, η Κόρινθος, η Αμαλιάδα, τα Φιλιατρά, η Ορεστιάδα, τα Γιαννιτσά, η Κατερίνη, το Κιλκίς. Υπήρχαν επίσης πόλεις που κατοικούνταν κυρίως από γεωργικό πληθυσμό, π.χ. Κομοτηνή, Δράμα, Σέρρες, Φλώρινα, Άρτα, Αλεξανδρούπολη, Ρέθυμνο, Ναύπλιο, αλλά και δήμοι της Αθήνας που θεωρούνταν ξεχωριστές πόλεις, όπως το Μοσχάτο, το Χαλάνδρι, το Μαρούσι και η Κηφισιά.[i]

Στα πρώτα βήματά του, ο ηλεκτρισμός χρησιμοποιήθηκε στα χωριά αποκλειστικά σχεδόν για φωτισμό. Όμως τα πλεονεκτήματα του ηλεκτρισμού σε σχέση με τις άλλες πηγές ενέργειας όπως τα εντόπιζε ο Χρυσός Ευελπίδης, ήταν πολύ περισσότερα: Ο εύχρηστος, πειθήνιος και εξελιγμένος χαρακτήρας της ηλεκτρικής ενέργειας. Οι δυνατότητες βελτίωσης των γενικών συνθηκών διαβίωσης της ανθρωπότητας, αύξησης της ευχαρίστησης του σπιτιού, βελτίωσης της υγιεινής και του φωτισμού. Το αγροτικό σπίτι φωτίζεται και η οικιακή εργασία ελαφρύνεται με τον ηλεκτρισμό, ειδικά η εργασία της νοικοκυράς.[ii]

Ισχυρότατο κίνητρο του αιτήματος για ανάπτυξη αποτελούσε η οξύτατη αντίθεση ανάμεσα στην επιστημονικοτεχνική πρόοδο και στην περιορισμένη μετάδοσή της τεχνολογίας στην ύπαιθρο. Η εποχή του εξηλεκτρισμού της αγροτικής Ελλάδας ήταν μια ιστορική περίοδος στην οποία γινόταν καθολικά αποδεκτή η αρχή της *ανοιχτής πρόσβασης* στην ικανοποίηση καθημερινών βασικών αναγκών μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων. Ενώ παράλληλα

[i] Χρυσός Ευελπίδης, *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον*, εκδ. Αργ. Παπαζήσης, Αθήναι, 1943, σ. 23.
[ii] ο.π., σ. 4.

επικρατούσε η αντίληψη ότι η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι αλληλένδετη με τις κοινωνικές ανάγκες. «Το ξετύλιγμα των εσωτερικών παραγωγικών δυνατοτήτων της χώρας», όπως το αντιλαμβανόταν ο Δημήτρης Μπάτσης, «έχει αξία μονάχα άμα αναπτύσσει προοδευτικά το ίδιο το παραγωγικό και το οικονομικό δυναμικό της χώρας, άμα η αναπαραγωγή συνδυάζεται με την προοδευτική ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών».[i]

Αυτό το αίτημα για ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών ήταν μαζικό φαινόμενο και ήταν παγκόσμιο, αλλά δεν είχε παντού την ίδια δυναμική. Στην ύπαιθρο, όπου ο πληθυσμός ήταν μικρότερος και μάλιστα μειωνόταν κατά τόπους, ο εκσυγχρονισμός καθυστερούσε.

Οι ηλεκτροκίνητες συγκοινωνίες αποτελούν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: Αν κι από πολύ νωρίς διατυπώθηκε το αίτημα για την επέκτασή τους σε όλη την χώρα,[ii] τελικά ακόμη και τα τραμ είχαν «ξηλωθεί» από παντού, παρά τα προφανή πλεονεκτήματά τους (άνετος χειρισμός, οικονομία, μικρό κόστος συντήρησης, ηλεκτρόφρενα, ελάχιστος θόρυβος λειτουργίας και κίνησης).[iii] Το καπιταλιστικό πρότυπο ανάπτυξης είχε άλλη στόχευση.

Στα μέσα του 20ου αιώνα, χάρη στην τεχνική πρόοδο, ο δυτικός κόσμος ζούσε ξανά στο ρυθμό της αυτάρεσκης καταναλωτικής ευημερίας. Μια ταινία-ντοκιμαντέρ του Οίκου Siemens, με τίτλο «Οι Παλμοί της Εποχής μας», πρόβαλε ορισμένα εξαιρετικά επιτεύγματα της σύγχρονης τεχνολογίας:[iv]

> *… το υδροηλεκτρικόν εργοστάσιον του Μεξικού, το βιομηχανικόν κέντρον Ρουρκέλα των Ινδιών, το ασυρματικόν δίκτυον της Αραβίας, τας κεραίας εκπομπής εις τα ύψη των Κορδιλιέρων, το φράγμα εις τα όρη του Αφγανιστάν.*[v]

Στην Ελλάδα όμως, στις αρχές της δεκαετίας του πενήντα, αναλογούσαν 27 ραδιόφωνα σε 1.000 κατοίκους, τη στιγμή που στο Βέλγιο αντιστοιχούσαν 162 και στη Δανία 302. Στις ΗΠΑ η αναλογία είχε φτάσει στα 500/1000 κατοίκους.[vi]

---

[i] Δημήτρης Μπάτσης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα, Με πρόλογο του καθηγητή Ν. Κιτσίκη,* στ΄ έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 175.
[ii] Μαλαγαρδής, Ε., *Η ηλεκτροκίνησις των σιδηροδρόμων,* Ομοσπονδία Τεχνικών Επιστημόνων και Ειδικών, Αθήναι, 1947.
[iii] «Το Διεθνές Περισκόπιον», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* Τόμος 29ος, Ιούνιος 1962, σ. 37.
[iv] *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* Τόμος 29ος, Ιούνιος 1962, σ. 39.
[v] ο.π.
[vi] Ζαχαρούλα Βασιλάκη, «Ιστορική αναδρομή Ραδιοφώνου (τέλη 19ου αιώνα-1987)», *Τετράδια Επικοινωνίας,* 6 («Το ραδιόφωνο στην Ελλάδα»), Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μέσων, Αθήνα, Απρίλιος 2006, σ. 32.

Για την εξεταζόμενη περίοδο, η χρήση των ΜΜΕ και της προπαγάνδας, ειδικότερα, παρουσιάζει ιστορικό ενδιαφέρον. Προπολεμικά, ο κινηματογράφος και το ραδιόφωνο είχαν χρησιμοποιηθεί για τις εξουσιαστικές μεθοδεύσεις του δικτάτορα Μεταξά. Η μετάδοση των λόγων του γινόταν από ραδιόφωνα που ακούγονταν από μεγάφωνα σε κεντρικές πλατείες, καφενεία, σχολεία και εργοστάσια.[i] Η κινηματογραφική και η ραδιοφωνική προπαγάνδα είχε ανατεθεί στο Υπουργείο Τύπου και Τουρισμού, το οποίο έδινε παραγγελίες σε κινηματογραφιστές και έλεγχε το κρατικό ραδιόφωνο.

Όλη αυτή την εποχή, και στη διάρκεια του πολέμου, τα μοναδικά κρατικά, αλλά και τα πιο δραστήρια, κινηματογραφικά συνεργεία βρίσκονταν στη Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, η οποία αργότερα, από το 1945 και μετά, θα οργανώσει κινηματογραφικές προβολές στην επαρχία.[ii] Τα «σωζόμενα σπαράγματα» από τις 400 ταινίες της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου αφορούν ορκωμοσίες, παρελάσεις της ΕΟΝ κλπ.[iii] Πρόκειται δηλαδή για το προοίμιο της ακατάπαυστης μετεμφυλιακής προπαγάνδας:

> *Με την λήξη του εμφυλίου πολέμου οργανώνεται για πρώτη φορά κρατική υπηρεσία παραγωγής Επικαίρων, τα οποία συνεχίζουν να αποκαλούνται Ζουρνάλ και στην υπηρεσιακή χρήση, και γίνεται προσπάθεια να ακολουθήσει μια πιο δομημένη παρουσίαση γεγονότων.*
>
> *Η δομή προβολής ήταν πρώτα τα Επίκαιρα, κατόπιν ένα ντοκιμαντέρ, ή μουσικό φιλμ μικρού μήκους ή κινούμενα σχέδια, και τρίτη η ταινία της κύριας προβολής.*
>
> *Η παραγωγή τους όμως δεν εκτελείται από την Υπηρεσία, αλλά ανατίθεται σε δύο ιδιωτικά εργαστήρια: του Φίνου και του Παρασκευά.*[iv]

Μια παλιομοδίτικη κρατική προπαγάνδα, που δίνει έμφαση στις δραστηριότητες της κυβέρνησης, και ιδίως των Βασιλέων, καθώς και στις σχέσεις με τις συμμάχους χώρες. Αισίως, γύρω στα 1958, με την ανάθεση των Επικαίρων στο Ρούσσο Κούνδουρο, η χύδην προπαγάνδα θα απαλειφθεί, για ένα χρονικό διάστημα, μέχρι τη δικτατορία του 1967.

---

[i] Μαρίνα Πετράκη, «Ραδιόφωνο και Προπαγάνδα στη Μεταξική Ελλάδα». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), *Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα,* Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σ. 104.
[ii] Σχης Κουτρουβέλης Κωνσταντίνος, *Η ιστορία της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού*, Αθήναι, 1977, Τόμος Β΄, μέρος Α΄, σσ. 149, 164.
[iii] Γεωργουδάκης Εμμανουήλ, *Συνοπτική Ιστορία των Κρατικών Ελληνικών Επικαίρων,* Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο, Αθήναι, 2009.
[iv] ο.π., σ. 15.

Παράλληλα, ο εκδημοκρατισμός στο ραδιόφωνο ήταν απαράγραπτο αίτημα ενός μακροχρόνιου κοινωνικού αγώνα, αναπόσπαστο μέρος των λαϊκών αγώνων για κοινωφελή χρήση της τεχνολογίας. Όπως η παραλαβή του μαγνητόφωνου το 1951 απλούστευσε σημαντικά την πρόσβαση του πομπού στον δέκτη, έτσι και η εμφάνιση του τρανζίστορ το 1960, μαζί με την εξάπλωση των τεχνικών σχολών, προκάλεσαν μια πολιτιστική επανάσταση με πειραματικά ραδιόφωνα στις γειτονιές όλης της χώρας.[i] Αυτό το ραδιοφωνικό κίνημα κατατρόπωσε τελικά τις εξουσιαστικές μεθοδεύσεις για την αντιδημοκρατική εκμετάλλευση της τεχνολογίας.

Την ίδια περίοδο, τα βιομηχανικά τεχνήματα καθημερινής αστικής χρήσης μόλις που έκαναν την εμφάνισή τους στην επαρχία. Το 1963-64, σύμφωνα με την *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών* της ΕΣΥΕ, η ηλεκτρική κουζίνα είχε φτάσει κυρίως στις πεδινές κοινότητες, ενώ μόνο 2 από τα νοικοκυριά που συμμετείχαν στην *Έρευνα* και διέθεταν ηλεκτρική κουζίνα, βρίσκονταν στα ορεινά. Ο ηλεκτρισμός ήταν σίγουρα πιο διαδεδομένος στις πεδινές κοινότητες, και πιο σπάνιος στις ημιορεινές και τις ορεινές. Επίσης, από τα 3.755 ημιαστικά και αγροτικά νοικοκυριά που ερευνήθηκαν το 1963-64, τα 1.169 διέθεταν ηλεκτρικό φως, ενώ τα περισσότερα νοικοκυριά χρησιμοποιούσαν πετρέλαιο για το φωτισμό τους (2.525), ή ελάχιστα λάδι (53).[ii]

Όμως το 1974 επιτέλους, είχαν ηλεκτρικό φως το 95,8% του συνόλου των ελληνικών αγροτικών νοικοκυριών του δείγματος της ΕΣΥΕ. Η μετάβαση ήταν εντυπωσιακή, αν λάβουμε υπόψη, ότι δέκα χρόνια πριν το αντίστοιχο ποσοστό ήταν μόνο 19,7%. Επίσης, το μαγείρεμα είχε αρχίσει να γίνεται πιο οργανωμένα.

Στο ίδιο διάστημα, από το 1964 ως το 1974, άρχισαν τ' αγροτικά νοικοκυριά ν' αποκτούν ηλεκτρικές συσκευές, κυρίως ηλεκτρικό ψυγείο και τηλεόραση. Υπήρχε όμως ένα 40% των αγροτών που δεν διέθεταν ούτε τηλέφωνο, ούτε

[i] Ζαχαρούλα Βασιλάκη, «Ιστορική αναδρομή Ραδιοφώνου (τέλη 19ου αιώνα-1987)», *Τετράδια Επικοινωνίας,* 6 («Το ραδιόφωνο στην Ελλάδα»), Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μέσων, Αθήνα, Απρίλιος 2006, σ. 32· Χρ. Μπαρμπούτης, «Οι πειρατές των ερτζιανών». Στον τόμο: Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), *Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα,* Παπαζήση, Αθήνα, 2001, σ. 135.

[ii] Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας ημιαστικάς και αγροτικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1963/64,* Αθήναι, 1969, σ. 263.

ηλεκτρικό ψυγείο, ούτε πλυντήριο, ούτε τηλεόραση, ούτε αυτοκίνητο.[i] Πώς να σχολίαζαν άραγε τότε αυτές τις απότομες μεταβολές και τις μεγάλες κοινωνικές και τοπικές διαφοροποιήσεις; Με τον εξηλεκτρισμό, η ύπαιθρος γινόταν ολοένα και πιο «σημαντική» για την πρωτεύουσα, αφού λ.χ. το ηλεκτρικό ρεύμα παραγόταν στην επαρχία.

Κατά το οικονομικό έτος 1952-53 είχε τεθεί σε λειτουργία η πρώτη μονάδα παραγωγής Αλιβερίου, όπως και η γραμμή μεταφοράς 150.000 βολτ Αθηνών-Αλιβερίου, και ο υποσταθμός μετασχηματισμού Ρουφ.[ii] Επίσης, κατασκευάστηκε το μεγαλύτερο μέρος του δικτύου μεταφοράς, και προχωρούσαν οι μελέτες για το πρωτεύον δίκτυο διανομής (15.000 βολτ).

Η αποδοτικότητα των επενδύσεων στον εξηλεκτρισμό ήταν βασικό κριτήριο για το σχεδιασμό της επέκτασης του Εθνικού Δικτύου. Γι' αυτό άλλωστε, ορισμένες Κοινότητες καλούνταν να πληρώσουν ένα μέρος από τα έξοδα ηλεκτροδότησης, εφόσον δεν μπορούσαν να καλύψουν το κόστος με την προσδοκώμενη κατανάλωση.

Ουσιαστικά, η ΔΕΗ ακολουθούσε μια πολιτική ραγδαίας αύξησης της κατανάλωσης. Στο περίπτερο της επιχείρησης στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης του 1957 το σύνθημα είχε δοθεί πάνω σ' έναν αναρτημένο πίνακα:

> *«Αυξάνει η κατανάλωσις του ρεύματος, κατεβαίνει η μέση τιμή της κιλοβατώρας».*
>
> *«Από πέρυσι ως εφέτος, στις 450 πόλεις και χωριά που εξυπηρετεί απ' ευθείας η ΔΕΗ, η μέση τιμή του ρεύματος έπεσε κατά 9%. Η ΔΕΗ ενίκησε τον Τιμάριθμο».*
>
> *Αλλά πώς να μην τον νικήση, όταν κατόρθωσε να καθιερώση την ενιαία τιμή ρεύματος σ' όλη τη χώρα και να κατεβάση τόσο πολύ την τιμή αυτή, ώστε, ενώ τα πρώτα 10 ωριαία κιλοβάτ τα πληρώνη ο καταναλωτής ρεύματος προς 1,90 δρχ., τα επόμενα 20 προς 1,70 δρχ., τα επόμενα 70 προς 1,20 δρχ., όλη την υπόλοιπη τυχόν κατανάλωση να την πληρώνη προς 70 λεπτά μόνον το κιλοβάτ; Αν μάλιστα ληφθή υπόψη ότι, πριν αναλάβη η ΔΕΗ την διανομή και εκμετάλλευσι*

[i] Β. Καραποστόλης, *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αθήνα, 1979.

[ii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις Πεπραγμένων κατά το Οικονομικόν Έτος 1952-1953,* Αθήναι, 1953, σσ. 12-13.

> *του ρεύματος, ο καταναλωτής του το επλήρωνε από 4-9 δρχ. το κιλοβάτ, ανάλογα με την περιφέρεια που κατοικούσε;*[i]

Όμως, με τον εξηλεκτρισμό μόνο, η εκβιομηχάνιση της χώρας δεν προχώρησε: Το 1952, με το διαβόητο νομοθετικό διάταγμα 2687, και μετά, με την υπογραφή των συμβάσεων για την Αλουμίνα και την Esso,[ii] παραχωρήθηκαν *ειδικά προνόμια στο ξένο κεφάλαιο,* όπως δυνατότητα *επαναπατρισμού ορισμένου ποσοστού του εισαγόμενου κεφαλαίου* και των *κερδών του,* σημαντικές φορολογικές *μειώσεις* ή *απαλλαγές,* και μείωση ή απαλλαγή από δασμούς επί του εισαγόμενου εξοπλισμού, πρώτων υλών και ενδιάμεσων προϊόντων.

Ο Δημήτρης Μπάτσης προειδοποιούσε τότε ότι η συσσώρευση και η αποταμίευση που πραγματοποιούσε το ξένο κεφάλαιο δεν γινόταν μέσα στην ελληνική οικονομία, παρά έξω απ' αυτή, στον κύκλο της ξένης αγοράς. Με τον τρόπο αυτό ήταν αδύνατο να υπάρξει γερή εσωτερική αγορά «που θα πραγματοποιότανε με την εκτεταμένη αναπαραγωγή και την πλατειά συσσώρευση μέσα στους κόλπους της», με την επακόλουθη ανάπτυξη του οικονομικού της δυναμικού και τον προοδευτικό μετασχηματισμό της παραγωγικής της βάσης:[iii]

> *Σήμερα ακόμα μερικοί τεχνικοί*[iv] *«κόπτονται» για το δικαίωμα του έλληνα καταναλωτή να αντικαταστήσει την πατροπαράδοτη μαγειρική «φουφού» με το συγχρονισμένο ηλεκτρικό μαγειρείο και τον ηλεκτρικό φούρνο. Μας κάνει να απορούμε όμως το γεγονός, ότι ενώ οι τεχνικοί αυτοί που υπολόγισαν και μέτρησαν τις υδατοπτώσεις της χώρας από το ένα άκρο στο άλλο και έφτιαξαν και σχέδια εθνικών δικτύων ηλεκτρισμού, δεν έκαναν τον κόπο στις περιοδείες τους - εκτός αν δούλεψαν μονάχα στους τέσσερες τοίχους του γραφείου τους – να ρίξουν μια ματιά στην απέραντη αθλιότητα των αγροτικών πληθυσμών της χώρας και στις πλινθόκτιστες καλύβες – σταύλους τους! Αν έδειχναν ίχνος επιστημονικής καλοπιστίας οι κύριοι αυτοί, θα έπρεπε να νοιώσουν - πράγμα που το νοιώθει ο πιο απλός εργαζόμενος - ότι χωρίς να*

[i] Φ. Κωνσταντινίδης, «Ο εξηλεκτρισμός όλης της Ελλάδος ως προβάλλεται εις το περίπτερον της Δ.Ε.Η. εις την Έκθεσιν Θεσσαλονίκης», Βιομηχανική Επιθεώρησις, τόμος 24ος (1957), σ. 645.

[ii] Ι. Ζίγδης, *Η Σύμβαση της Αλουμίνας,* αναδημοσίευση από τα Πρακτικά της Βουλής 17.11.1960, Αθήνα, 1960· Α. Αγγελόπουλος, *Η Κοινή Αγορά, η Εκβιομηχάνιση και η Σύμβαση Thomas Pappas,* περιοδικό *Νέα Οικονομία,* τχ. 2, 1963.

[iii] Δημήτρης Μπάτσης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα, Με πρόλογο του καθηγητή Ν. Κιτσίκη,* στ΄ έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 57, 186.

[iv] Θ. Ραυτόπουλος, «Κομμουνιστικά βιομηχανικά σχέδια και εθνικαί ενεργειακαί διεκδικήσεις», ΕΛΛΑΣ, αριθ. 15, 29/10/45 και 5/11/45.

> *σπάσουμε τις ρίζες της αθλιότητας αυτής, χωρίς να δώσουμε εφόδια στον εργαζόμενο αγρότη, γη, κατοικία και οικονομικά μέσα, παπούτσια και ρούχα είναι αναίδεια και ειρωνική πρόκληση να συζητούμε για τον ηλεκτρισμό που θα τον εκπολιτίσει και που θα εξαναγκάσουμε τον ίδιο να τον πληρώσει - από τα λεπτά που δεν έχει - στους ευφυείς επιχειρηματικούς οργανισμούς του εθνοσωτήριου ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας![i]*

Για να χρησιμοποιηθεί ο ηλεκτρισμός από το λαό, συνέχιζε ο Μπάτσης, πρέπει ν' αλλάξει το περιεχόμενο και η μορφή της οικονομίας, πρέπει «να σταματήσει το ξεπούλημα του μεταλλευτικού πλούτου, να εκβιομηχανίσουμε τη χώρα (βιομηχανία και γεωργία). Τότε φυσικά σαν τεχνική προϋπόθεση μπαίνει και η δημιουργία της ενεργειακής βάσης, που θα τροφοδοτήσει πρώτα και κύρια τη βιομηχανία. Τα προβλήματα της κατανάλωσης μπορούν να λύνονται ταυτόχρονα και παράλληλα με την πραγματοποίηση των όρων αυτών».[ii]

Κατά συνέπεια, η ιστορία του εξηλεκτρισμού δεν πρέπει να εξετάζεται απομονωμένα στο πεδίο του οικιακού τρόπου παραγωγής και της οικογενειακής κατανάλωσης αυτοκινήτων, τηλεφώνων, οικιακών συσκευών, ραδιοφώνων, κλπ. Εξάλλου, ο εξηλεκτρισμός αποτελεί *παράγοντα κοινωνικής αλληλεγγύης,* σύμφωνα με τον Χρυσό Ευελπίδη, αφού δεν μπορεί να περιοριστεί σ' ένα αγρόκτημα ή σ' ένα χωριό.

> *Οφείλει να λάβη το ρεύμα από τα μεγάλα δίκτυα μεταφοράς αυτού και ιδία από τα δευτερεύοντα τοιαύτα, διά παροχετεύσεως και μετασχηματισμού της τάσεως αυτού.*

Οι επιχειρήσεις δεν έχουν συμφέρον να προσφέρουν ρεύμα σε μεμονωμένους παραγωγούς, γι' αυτό εκκινείται το ζήτημα των συνεταιρισμών,[iii] και, μαζί μ' αυτό, το αίτημα της οργανικής σύνδεσης της γεωργίας με τη βιομηχανία.

Την περίοδο όμως 1951-61 η οικονομική αθλιότητα ήταν μεγάλη, η εργατική δύναμη πλεονάζουσα και οι μισθοί πενιχροί. Μετά το 1961 έχουμε μαζική είσοδο των σύγχρονων μέσων παραγωγής, κύρια μηχανημάτων, που

[i] Δημήτρης Μπάτσης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα, Με πρόλογο του καθηγητή Ν. Κιτσίκη,* στ΄ έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 57.
[ii] ο.π., σσ. 57-58.
[iii] Χρυσός Ευελπίδης, *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον,* εκδ. Αργ. Παπαζήσης, Αθήναι, 1943, σ. 13.

εκτοπίζουν περισσότερο τη ζωντανή εργασία, ενώ πολλοί αγρότες μεταναστεύουν,[i] για ν' αποτρέψουν το ξεκλήρισμά τους από την αυξανόμενη τάση συγκεντροποίησης του κεφαλαίου.

Όπως παρατηρούσαν οι αυτόπτες μάρτυρες στο χωριό, ο ηλεκτροφωτισμός φάνηκε αμέσως χρήσιμος γιατί ημέρευε, εκπολίτιζε, έδιωχνε το φόβο, ενώ τόνιζε την χάραξη των εθνικών δρόμων και την ενότητα του χώρου:

> *Όλος ο θαυμάσιος παραθαλάσσιος δρόμος απ' τον Πύργο ως την Πάτρα κι από την Πάτρα στο Αίγιο και στην Κόρινθο, περνάει μέσα από χωριά κι από πολιτείες, που δεν χαίρονται μονάχα αυτές το φως, αλλά και προσφέρουν πλουσιοπάροχα τη χαρά του και τα ευεργετήματά του στους νυκτερινούς ταξιδιώτες.*[ii]

Οι ψηλοί φανοστάτες, η χρήση του ραδιόφωνου για ψυχαγωγία στο σπίτι, τα καμιόνια που πάρκαραν στο χωριό, η ηλεκτρική αντλία, το άπλετο φως για διάβασμα, οι κουρσίτσες, οι σωφέρ, ο κινηματογράφος στο Ξυλόκαστρο, είχαν ενισχύσει την εμπορική κυκλοφορία. Το σιδέρωμα γινόταν ευκολότερα, οι υπαίθριοι πωλητές φώτιζαν την πραμάτεια τους με νέον, το μαγείρεμα γινόταν ευχάριστα, γρήγορα και καθαρά. Η οικιακή εργασία δεν ήταν τόσο εξοντωτική όσο παλιά.

> *Και να που δεν χρειάζεται πια να μεγαλώσουν τα παιδιά της Ελληνίδας νοικοκυράς για να την ξεκουράσουν. Γιατί τη βοήθεια της τη δίνει τώρα όλη, ένα κουμπί ή μια πρίζα. Τη γωνιά, όπου κάπνιζαν τα ξύλα κι οι βέργες, έχει αντικαταστήσει η ηλεκτρική κουζίνα, έστω και μ' ένα μάτι. Το «βαποράκι» πουλήθηκε στον παλιατζή, γιατί τώρα όλα τα ρούχα σιδερώνονται γρήγορα και καλά με το ηλεκτρικό σίδερο. Δεν χρειάζεται πια να γυρίσει κανένας συγχωριανός φέρνοντας τα νέα από μια μπαγιάτικη εφημερίδα. Δεν υπάρχει ελληνικό χωριό, ακόμη και το πιο φτωχό που να μην έχει το ραδιόφωνό του, και τα Τσουκαλέικα ακούν τις τελευταίες ειδήσεις την ώρα που τις ακούει και η Αθήνα. Μα και στην ψυχαγωγία το ραδιόφωνο αντικατέστησε το πανάρχαιο χωνί του φωνογράφου. Η πιο μεγάλη βοήθεια όμως είναι το φως. Το φως που ανοίγει τα μάτια στην πρόοδο και τον πολιτισμό.*

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80)*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986, σ. 260.

[ii] Ταρσούλη Γεωργία, «Ο πολιτισμός στο ελληνικό χωριό. Φως στα Τσουκαλέικα. Ο εξηλεκτρισμός και η Ύπαιθρος», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 277, Νοέμβριος 1957, σ. 45.

> *Το φως, που έκανε τη νύχτα ημέρα, που έδωσε άλλη όψι στο σπίτι, που πρόσφερε περισσότερες ώρες ελευθερίας στη νοικοκυρά, άκοπης μελέτης στο μαθητή, ξεκούρασης και αναψυχής στον πατέρα.*[i]

Το φως είχε καταφέρει να στολίσει και να ζωντανέψει το χωριό, να κάνει σίγουρους και ήμερους τους δρόμους του, και να ξανακερδίσει τα παιδιά του, που ως τότε «τα τραβούσαν σαν τις νυχτοπεταλούδες, οι φωτεινές ρεκλάμες της πολιτείας».[ii]

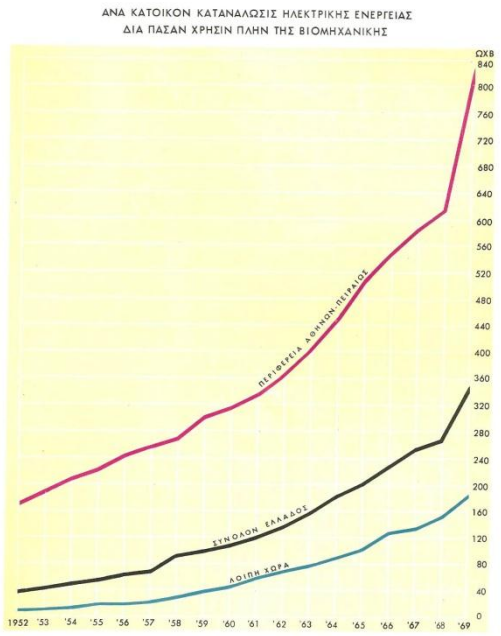

Η αύξηση της κατανάλωσης ήταν μεγάλη, αφού το 1940 εξυπηρετούνταν με ηλεκτρισμό το 28% του πληθυσμού, το 1950 το 32%, το 1955 το 59,1%, και το 1968 το 89,4%[iii].

Ωστόσο, παρά την εκθετική μεγέθυνση της ζήτησης που έλαβε χώρα από το 1950 ως το 1970, η «ανά κάτοικο» κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας στην υπόλοιπη Ελλάδα, εκτός Αθήνας και Πειραιά, παρέμενε πολύ μικρότερη από την πρωτεύουσα.[iv]

Ανάλογη πρόοδος είχε συντελεστεί και στην εκμηχάνιση της παραγωγής. Το 1952 ο αριθμός των τρακτέρ στην αγροτική Ελλάδα ήταν 5.000. Η αύξησή τους σε 221.919 το 1980, και η αύξηση της χρήσης λιπασμάτων, από 1,8 κιλά ανά στρέμμα το 1949-50, σε 43 κιλά το 1976, έκαναν το Μωυσίδη να διαπιστώσει μια πραγματική άνοδο ή και «μηχανικό υπερεξοπλισμό της ελληνικής γεωργίας».[v] Οι μηχανές, τα λιπάσματα, ο εκσυγχρονισμός αύξαναν την παραγωγή, κατά μέσο ετήσιο όρο 4,8% από το 1961 ως το 1974. Παράλληλα, η εξάρτηση του αγρότη από την καπιταλιστική αγορά ενισχύθηκε με τις «εξωαγροτικές εισροές» των *μηχανημάτων* και των *λιπασμάτων*.

---

[i] Ταρσούλη Γεωργία, «Ο πολιτισμός στο ελληνικό χωριό. Φως στα Τσουκαλέικα. Ο εξηλεκτρισμός και η Ύπαιθρος», ο.π., σσ. 47-48.
[ii] ο.π., σ. 48.
[iii] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Ισολογισμός και Έκθεσις Πεπραγμένων Έτους 1969,* Αθήναι, 1970.
[iv] ο.π., 1970.
[v] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80),* σ. 58.

Ο Μωυσίδης, απέδειξε ακόμη, ότι η συγκεντροποίηση της γης στη γεωργία, αν και συνεχίζεται αδιάκοπα στην αγροτική Ελλάδα, παρουσιάζει διαφοροποιημένα αποτελέσματα λόγω της *εντατικοποίησης*, της *εξειδίκευσης* και της *βιομηχανοποίησης* της παραγωγής. Η συγκεντροποίηση καθυστερεί επίσης, και από την ανάγκη των μεγαλοαγροτών να διαθέτουν εύκαιρα τα εργατικά χέρια των μικρών γεωργών, αλλά και από τις δυσκολίες που υπάρχουν να συμπέσει η συναίνεση και η βούληση πολλών ιδιοκτητών να παραχωρήσουν την περιορισμένη εδαφικά γη τους.[i] Επειδή μάλιστα οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις αποφεύγουν τις καλλιέργειες εντατικής εργασίας, και καθώς είναι εκμηχανισμένες σε μεγάλο βαθμό, η συγκέντρωση της γης ευνόησε την εποχιακή παρά τη μόνιμη μισθωτή απασχόληση.

Ο εκσυγχρονισμός είχε κι άλλα αναπόφευκτα αποτελέσματα. Πριν από τη μαζική εισαγωγή εργατικής δύναμης από το εξωτερικό, η μισθωτή εργασία, φαινομενικά, μειωνόταν από 7,2 μισθωτούς εργάτες κατά εργοδότη το 1950, σε 3,3 μισθωτούς εργάτες κατά εργοδότη το 1971. Όμως, οι μισθωτοί εργάτες παρήγαγαν πλέον πολλαπλάσια υπεραξία, γιατί αυξήθηκε πολλαπλάσια ο τεχνικός εξοπλισμός τους και, κατ' επέκταση, η παραγωγικότητα της εργασίας.[ii] Η χρησιμοποίηση μηχανών επέτρεπε προσωρινά τη μείωση της μίσθωσης εργατικής δύναμης, αλλά μετέβαλε επίσης τα όρια που χώριζαν τη μικρή, μεσαία και μεγάλη παραγωγή:

> *Ένας αγρότης δηλαδή που θεωρούνταν μικρός με 20-50 στρέμματα, σήμερα πρέπει να έχει 50-70 στρέμματα. Ο μεσαίος από 70-100-150.*[iii]

Την ίδια περίοδο, ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός (με σύγχρονα μηχανήματα, εγκαταστάσεις, φορτηγά, τρακτέρ, πλατφόρμες, συλλεκτικές μηχανές, κλπ.) προκάλεσε υπολογίσιμες μεταβολές και στη διαφορική πρόσοδο, είτε αυτή αφορά την μείωση των κάθε είδους αποστάσεων ανάμεσα στις εκμεταλλεύσεις και τις αγορές, είτε προέρχεται από τις διαφορές στο επενδυμένο κεφάλαιο.[iv] Γι' αυτό το λόγο, η δημιουργία αγροτοβιομηχανικών συγκροτημάτων, εργοστασίων πουλερικών, γάλακτος, χοιρινού κρέατος, κλπ.,

---

[i] Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80),* σσ. 76-97 και εξής.
[ii] Γιώργος Πανιτσίδης, *Ο Μαρξισμός και το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα,* Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, σ. 30.
[iii] ο.π., σ. 45.
[iv] Γιώργος Πανιτσίδης, *Προσεγγίσεις στην Ταξική Δομή της Αγροτικής Οικονομίας μας,* Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1992, σ. 93.

αποδυνάμωνε όχι μόνο τους μικρούς κτηνοτρόφους και γεωργούς, αλλά ακόμα και τους μεγαλοπαραγωγούς.[i] Έτσι, προς το τέλος της περιόδου 1950-80, ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός της αγροτικής οικονομίας αποκτούσε τεράστια σημασία για τις επιδιώξεις του μονοπωλιακού κεφαλαίου, όπως φαίνεται λ.χ. από τις επιδοτήσεις που δόθηκαν από το 1980 ως το 1983 σε εφοπλιστές και υπεραγορές (super-market), για την κατασκευή 9.000 στρεμμάτων θερμοκηπίων, 12 συσκευαστηρίων με ψυκτικούς χώρους, την προμήθεια αυτοκινήτων ψυγείων, τη σύσταση εταιρειών, κλπ.[ii] Πρόκειται για τη διαδικασία υποταγής της αγροτικής οικονομίας, και της αγοράς γεωργικών μηχανημάτων και φυτοφαρμάκων, υβριδίων, κλπ., στις πολυεθνικές, τις τράπεζες και τα μονοπώλια, που ενδιαφέρονται όμως μόνο για τον εκτοπισμό του ανταγωνιστή, για την αγοραπωλησία επιχειρήσεων και ακινήτων, για την εξαγωγή κεφαλαίων και για τα κέρδη. Άμεσο επακόλουθο της κατάστασης αυτής είναι η απουσία ικανής ζήτησης, γιατί η κατανάλωση υπονομεύεται από τη διαρροή κεφαλαίων έξω από τον παραγωγικό κύκλο, από την αποθησαύρισή τους στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό, και από την μείωση του εισοδήματος των εργαζόμενων της πόλης και του χωριού.

Όλη αυτή την περίοδο, δεν έλειψαν βέβαια, οι εγχώριες βιομηχανίες, όπως η εταιρεία παραγωγής κινητήρων «ΤΕΧΝΙΚΑ Σ. ΜΑΛΚΟΤΣΗ», που παρήγαγε κινητήρες για τη γεωργία και εργοδοτούσε αρκετές άλλες βιομηχανίες (Βιδοποιία, Σωληνουργία, Ορειχαλκουργία, Βιομηχανία χαλκού, Χυτήρια χυτοσιδήρου, Βιομηχανία ελαστικού κλπ.).[iii]

Ένα άλλο παράδειγμα είναι οι βιομηχανίες οικιακών συσκευών, όπως η BSP που κατασκεύαζε κουζίνες και ψυγεία από το 1963, η ELCO (κουζίνες, ψυγεία, θερμοσίφωνες) από το 1960, οι αδελφοί Φουρλή (απορροφητήρες) από το 1953, η Tanli (μίνι πλυντήρια) από το 1975, η ΣΕΡΤΟΝ (μίνι πλυντήρια ρούχων) από το 1976.[iv] Μάλιστα, το 1973 και το 1974 η εγχώρια παραγωγή ηλεκτρικών ψυγείων κάλυπτε το 91% της εσωτερικής αγοράς, ενώ το 1975 η εγχώρια παραγωγή ηλεκτρικών κουζινών κάλυπτε το 100% της φαινομενικής

[i] Γιώργος Πανιτσίδης, *Ο Μαρξισμός και το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα,* σ. 45.
[ii] ο.π., σσ. 39-40.
[iii] Ι.Μ., «Η επίσκεψις του Βασιλέως εις τας εγκαταστάσεις της Σιδηροβιομηχανίας "ΤΕΧΝΙΚΑ Σ. ΜΑΛΚΟΤΣΗΣ"», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 22ος τόμος (1955), σσ. 285.
[iv] Ηώ Σεγούρα, *Λευκές Ηλεκτρικές Συσκευές,* Μονάδα Κλαδικής Βιομηχανικής Έρευνας & Ενημέρωσης, Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, Νοέμβριος 1996, σ. 16.

κατανάλωσης.[i] Όμως, παρά τις αρχικές, προσωρινές επιτυχίες, ο βαθμός κορεσμού των νοικοκυριών από εγκατεστημένες συσκευές παρέμενε, ακόμη και στις αρχές της δεκαετίας του 1980, γενικά χαμηλός (91,6% στα ψυγεία, 49,9% στις κουζίνες, 54,6% στα πλυντήρια ρούχων, 92,6% στους θερμοσίφωνες).[ii] Αυτή η πρόδηλη απουσία ικανής ζήτησης προκάλεσε την υποχώρηση των ελληνικών βιομηχανιών (αμαξωμάτων, ελαστικών, οικιακών συσκευών, κλπ.), και παρέδωσε την εσωτερική αγορά στις επιδιώξεις των πολυεθνικών, που επωφελούνταν από την αυξημένη παραγωγικότητα των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών:

> *Στην Ελλάδα παράγονται ηλεκτρικά ψυγεία (στα ψυγεία συμπεριλαμβάνουμε και τους ψυγειοκαταψύκτες), ηλεκτρικές κουζίνες, μίνι πλυντήρια ρούχων και πιάτων, και απορροφητήρες. Η παραγωγή μεγάλων πλυντηρίων ρούχων έχει σταματήσει από το 1994, ενώ η παραγωγή καταψυκτών σήμερα αφορά μόνο τους καταψύκτες επαγγελματικής χρήσης.*[iii]

Οπωσδήποτε, ο εξηλεκτρισμός ολοκληρώθηκε αλλά η εκβιομηχάνιση έμεινε στα σπάργανα, κυρίως γιατί ποτέ δεν αποτέλεσε εθνική στρατηγική που να αφορά όλη χωρίς εξαίρεση τη χώρα, γιατί ποτέ δεν αναγνωρίστηκε η βιομηχανία σαν επαναστατική δύναμη. Στα τέλη του 1971, διέθεταν ηλεκτρικό ρεύμα το 69,5% του συνόλου των οικισμών της χώρας και το 95,6% του συνολικού πληθυσμού, αλλά το 57,1% της ηλεκτρικής ενέργειας καταναλωνόταν στην Αττική, ενώ μόνο το 1,9% της συνολικής κατανάλωσης στη χώρα αφορούσε γεωργική χρήση.[iv]

Η ΔΕΗ εργάστηκε εντατικά για τον εξηλεκτρισμό της υπαίθρου και τον αγροτικό εξηλεκτρισμό και γύρω στα 1970 σχεδίαζε περίπου τριάντα νέα υδροηλεκτρικά έργα, αλλά, σε πολλές επαρχίες, σχεδόν καμία άλλη αξιόλογη βιομηχανική παραγωγική υποδομή δεν δημιουργήθηκε για τη γεφύρωση του χάσματος της άνισης ανάπτυξης. Κι αυτό γιατί η οικονομική και πολιτική εξουσία είχε προτιμήσει μιαν άλλη, ευκολότερη, προσοδοφόρα πηγή πλούτου, τον τουρισμό:

---

[i] Ομάδα Έρευνας: Οικιακός Εξοπλισμός, Κλαδική Έκθεση 1982, *Μεγάλες Ηλεκτρικές Συσκευές,* Σεπτέμβριος 1982, σ. xi.
[ii] ο.π., σ. 14.
[iii] Ηώ Σεγούρα, *Λευκές Ηλεκτρικές Συσκευές,* Μονάδα Κλαδικής Βιομηχανικής Έρευνας & Ενημέρωσης, Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, Νοέμβριος 1996, 4.
[iv] Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Ισολογισμός και Έκθεσις Πεπραγμένων Έτους 1971,* Αθήναι, 1972, 18.

> *Γιατί, ας μη μας διαφεύγει ότι, τόσο η Ιταλία, όσο και η Ελλάδα, από την πλουτοφόρο αυτή Βιομηχανία προσμένουν να καλύψουν ένα μεγάλο μέρος του ισοζυγίου των εξωτερικών πληρωμών τους. Και η μεν πρώτη το επιτυγχάνει απόλυτα… Ενώ, στην περίπτωσή μας, δυστυχώς, δυστυχέστατα, ο Τουρισμός μας βρίσκεται ακόμη στα σπάργανα, παρ' όλες τις φιλότιμες, αλήθεια, προσπάθειες που καταβάλλονται τελευταία τόσον από το Κράτος - αναπροσαρμογή της δραχμής, δρόμοι, ξενοδοχεία, κ.λπ. - όσο και από μεγάλους Οικονομικούς Οργανισμούς - Εθνική Τράπεζα Ελλάδος και Αθηνών…*
>
> *… Συνείδησις, αληθινό βίωμα έγινε για τον Ιταλό ο Τουρισμός. Γιατί πιστεύει - το πιστεύει αληθινά - πως η ζωή του εξαρτάται κατά ένα μεγάλο μέρος από το συνάλλαγμα που θα φέρουν οι ξένοι που επισκέπτονται την χώρα του… Η Βιομηχανία, που είναι εξαιρετικά ανεπτυγμένη στην Βόρειο Ιταλία - Μιλάνο, Τουρίνο - στην περιοχή της ιταλικής πρωτευούσης είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Ελάχιστες ελαφρές βιομηχανίες φυσικά που υπάρχουν στην Ρώμη και την Νεάπολι δεν μεταβάλλουν τον πραγματικό χαρακτήρα των δύο αυτών μεγαλοπόλεων, που ζουν, αποκλειστικά σχεδόν, από τον Τουρισμό.*[i]

Το αυτοκίνητο και ο τουρισμός συνδέθηκαν από τότε πολύ στενά. Η ανάπτυξη όμως δεν σχεδιάστηκε προς όφελος του λαού της υπαίθρου. Όπως εξηγεί όμως ο Αυδίκος,[ii] τα έργα υποδομής (δρόμοι, πορθμεία, κλπ.) δεν έγιναν με σκοπό την αυτοδύναμη ανάπτυξη του περιφερειακού χώρου, αλλά για να διευκολύνουν τη συσσώρευση κεφαλαίου και ανθρώπων στην πρωτεύουσα, αλλά και την εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας. Η ανατροπή του οικονομικού ρόλου της Πρέβεζας, όπως και άλλων λιμανιών, οφείλεται στην «υπαλληλία των χώρων» στον καπιταλισμό.

Από το 1950 ως το 1980, η ανισόμετρη ανάπτυξη ήταν το βασικό γνώρισμα της ελληνικής περιφέρειας, αν και πολλές περιοχές που ζούσαν από την αγροτική παραγωγή φάνηκαν εξαιρετικά δυναμικές στην απορρόφηση της νέας τεχνολογίας. Οι αγρότες συνειδητοποιούσαν όμως τις τεράστιες δυνατότητες της βιομηχανικής εποχής, λ.χ. στον τομέα της εμπορευματικής κυκλοφορίας, μέσα από πρωτόγνωρες εικόνες, όπως:

---

[i] Φ. Κωνσταντινίδης, «Εκεί όπου η βιομηχανία των ξένων κατέστη ακένωτος πηγή πλούτου & εθνικής ευημερίας», *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, 22ος τόμος (1955), σ. 175.

[ii] *Πρέβεζα 1945 1990, Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης, Λαογραφική Εξέταση*, σ. 105.

Η θέα των ψυγείων της Νάουσας που από τη μια άδειαζαν από χιλιάδες τόννους ροδάκινα και από την άλλη γέμιζαν πάλι με φρέσκα…[i]

Η έννοια του δικτύου, εξεταζόμενη από την άποψη της γρήγορης κίνησης και μεταφοράς μεγάλων φορτίων από το ένα υποσύστημα στο άλλο, αποκαλύπτει μεμιάς την αυξημένη σημασία που αποκτά η *συνδυαστική* στη σύγχρονη εποχή. Τα τεχνολογικά υποσυστήματα δηλαδή, είναι χρήσιμα και πρακτικά μόνο αν είναι συνδυάσιμα μεταξύ τους, αλλά και με το ανθρώπινο και φυσικό περιβάλλον.

Ένα πιο κατάλληλο παράδειγμα ταχύτατης συμπλοκής και συνδυαστικής κατασκευής τεχνολογικών υποσυστημάτων αποτελεί το οδικό δίκτυο, όπου η τεχνολογία του αυτοκινήτου συνδυάζεται με την τέχνη της κατασκευής οδικών αξόνων, αλλά και με τις τεχνολογίες της κυβερνητικής και της κατασκευής φαναριών. Από την άλλη μεριά, οι παρωχημένες και άβολες «τεχνολογίες» αποτελούν τροχοπέδη και εμπόδιο στο συνδυασμό παραγωγικών πρακτικών.

Αυτή η δυνατότητα επωφελούς συνδυασμένης χρήσης τεχνολογικών συστημάτων ήταν και είναι κρίσιμος παράγοντας για το βαθμό εξάπλωσης των δικτύων στην ελληνική ύπαιθρο. Από τα διαθέσιμα στοιχεία, συμπεραίνουμε ότι την περίοδο 1950-80, εκτός από την Αθήνα, η εσωτερική αγορά της υπόλοιπης χώρας διευρύνθηκε αλλά δεν επεκτάθηκε μέχρι την πλήρη εμπορευματοποίηση.

Ας εξετάσουμε, για παράδειγμα, τη συμμετοχή της υπαίθρου στη μεγάλη εκτίναξη της τηλεφωνικής κατανάλωσης που σημειώθηκε στη δεκαετία του 1960. Σε πανελλαδικό επίπεδο, η συνολική εγκατεστημένη χωρητικότητα αυξανόταν με ρυθμούς 40.000 νέων τηλεφωνικών παροχών κάθε χρόνο από το 1959 ως το 1962, φθάνοντας τις 60-90.000 νέες παροχές το χρόνο από το 1963 ως το 1967. Παράλληλα, ο αριθμός των ενεργών συνδρομητών είχε ανέλθει στις 547.568 το 1967, από 108.622 που ήταν το 1956. Ήδη από τη δεκαετία του 1950, είχε παρατηρηθεί κάποια πίεση πάνω στην περιορισμένη χωρητικότητα του δικτύου (34.130 το 1959) των αυτόματων τηλεφωνικών κέντρων της επαρχίας που διέθεταν μετρητή, οφειλόμενη όμως σ' ένα μέτριο

[i] Χ. Παπαθανασίου, Ι. Καζάκος, Ε. Σγουράκη, Μ. Κωνσταντοπούλου, *Το σύστημα εμπορίας και διακινήσεως των οπωροκηπευτικών στην Ελλάδα,* σ. IX

μέγεθος των συνδρομών (33.324 το 1959).[i] Όσο όμως προωθούσαν την ανάπτυξη τα αυτόματα τηλεφωνικά δίκτυα, άλλο τόσο υπονομευόταν διαρκώς η οποιαδήποτε πρόοδος στην ύπαιθρο, από τις αμέτρητες καθημερινές δυσκολίες που προκαλούσαν τα χειροκίνητα δίκτυα.

Στην καθαυτό ύπαιθρο τα χειροκίνητα τηλεφωνικά κέντρα εξυπηρετούσαν μια πολύ μικρή μερίδα της διευρυνόμενης τηλεφωνικής αγοράς. Οι συνδρομητές των χειροκίνητων αυτών κέντρων το 1967 ήταν 14.907 αποτελώντας μόνο το 2,72% του συνόλου των συνδέσεων της χώρας. Στην κατηγορία των χειροκίνητων αυτών κέντρων εμφανιζόταν η χαμηλότερη ζήτηση, αφού λ.χ. το 1967, οι ενεργές συνδρομές των χειροκίνητων κέντρων κάλυπταν μόνο το 46,35% της συνολικής χωρητικότητάς τους. Τα χειροκίνητα δίκτυα δηλαδή αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα άστοχου συνδυασμού υποσυστημάτων.

[i] Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1974,* Αθήνα, 1976, σ. 58.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΕΛΛΗΝΟΦΩΝΗ

- Ο. Αγγελίδης, Δ. Ζαφειρόπουλος, Μ. Αγγελίδης, Φ. Οπροπούλου, Μ. Βογιατζή – Βεΐνογλου, Α. Αποστολάκη, *Χρήση και συντήρηση των αυτοκινήτων από το κοινό,* Τελική έκθεση προς το Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος, ΠΕΡΠΑ και ΕΟΚ, DG XI, Αριθμός Συμβολαίου Β 6612/9, Ανάδοχος: Μελέτες και Έρευνες Περιβάλλοντος (Μ.Ε.Π.), Αθήνα, 1983.
- Άγγελος Θ. Αγγελόπουλος, *Το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδος. Θέση και αντιμετώπισή του,* εκδόσεις Αργ. Παπαζήσης, Αθήναι, 1945.
- Σαμίρ Αμίν, *Τάξη και Έθνος στην Ιστορία και η Σύγχρονη Κρίση,* Ηρόδοτος, Αθήνα, 1996.
- Γ. Αναστασιάδης, *Ανεξάντλητη πόλη,* Έκφραση, Θεσσαλονίκη, 1996.
- Α. Ανδρεάδης, *Το ελληνικόν δημόσιον χρέος,* Αθήναι, 1924.
- Γ. Ανδρεάκος, «Η αποκατάσταση εδαφών στα λιγνιτωρυχεία με αποκάλυψη και η αξιοποίηση της λιγνιτικής λεκάνης Πτολεμαΐδας», στα: Τεχνικά Χρονικά, Μάιος-Ιούνιος 1978, έτος 47ο.
- Σταύρος Ανδρουλιδάκης, *Διερεύνηση των εκπαιδευτικών αναγκών των γεωργών της περιοχής της πρώην λίμνης Γιαννιτσών,* διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Γεωτεχνικών Επιστημών, Τμήμα Γεωπονίας-Θεσσαλονίκη, 1987.
- Θ. Ανθοπούλου, Α. Μωυσίδης (επιμέλεια), *Από τον Αγροτικό Χώρο στην Ύπαιθρο Χώρα, Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα,* Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Gutenberg.

- Κ. Α. Αντωνίου (τέως διευθυντής Αστυνομίας Τροχαίας Θεσσαλονίκης, Ταγματάρχης Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής), *Προβλήματα από το Κυκλοφοριακόν Μέτωπον,* Θεσσαλονίκη, 1958.
- Σοφία Ν. Αντωνοπούλου, *Η μεταπολεμική οικονομία και το οικιστικό φαινόμενο* (Ειδικά θέματα Πολεοδομίας Ι, 7ο εξάμηνο, Σημειώσεις Παραδόσεων), Αθήνα 1989, ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας: Πόλη και Κοινωνικές Πρακτικές, σ. 173.
- Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως, *Αναθεωρημένο Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος 1949-1950,* Σειρά εκδόσεων ανασυγκροτήσεως Αρ. 5, Υπουργείον Συντονισμού, Υπηρεσία Συντονισμού Εφαρμογής Σχεδίου Ανασυγκροτήσεως, Αθήναι, 1949.
- Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως, *Προσωρινόν Μακροπρόθεσμον Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος, Υποβληθέν υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως εις τον Ο.Ε.Ο.Σ. τον Νοέμβριον του 1948,* Σειρά εκδόσεων ανασυγκροτήσεως Αρ. 6, Υπουργείον Συντονισμού, Υπηρεσία Συντονισμού Εφαρμογής Σχεδίου Ανασυγκροτήσεως, Αθήναι, 1949.
- Κ. Αποστολόπουλος, Μ. Σοφιανού, Χ. Στοφόρος (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο Αθηνών), «Κοινωνικοοικονομική μεταμόρφωση της Δυτικής Θράκης: Η περίπτωση τριών αγροτικών κοινοτήτων του ν. Ροδόπης», στο: Εταιρεία Αγροτικής Οικονομίας, *Ανασυγκρότηση του Αγροτικού Χώρου, Πρακτικά, 8ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας,* επιμέλεια: Κ. Αποστολόπουλος, Αθήνα, 11-13 Δεκεμβρίου 1998, Αθήνα.
- Αρβανίτης Α., Αρβανίτης Ν., Μακρυγιάννη Κ., *Λιγνίτης – Φως, Λιγνιτωρυχείο Αλιβερίου,* Δημοτικό Σχολείο Αγίου Ιωάννη, Δημοτικό Σχολείο Αγίου Λουκά, Διεύθυνση Π.Ε. Ν. Εύβοιας, 1ο Συνέδριο Σχολικών Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, Ισθμός Κορίνθου, 23-25 Σεπτεμβρίου 2005. http://kpe-kastor.kas.sch.gr/kpe/yliko/sppe1/sppe/PDFs/882-891_sppe.pdf
- Πραξ. Αργυρόπουλος, «Το θείον δώρον της φύσεως, το ύδωρ, και η σημασία, ην τούτο έχει διά την ζωήν και την ευημερίαν του ανθρώπου», στα: Τεχνικά Χρονικά, Τεύχος 315-17.

- Κ. Αρώνη-Τσιχλή, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην παλαιά Ελλάδα, 1833-1881,* Παπαζήσης, Αθήνα, 1989.
- Ασδραχάς Σ., *Οικονομία και νοοτροπίες,* Ερμής, Αθήνα, 1988.
- Δημήτριος Κ. Ασημάκος, «Η τεχνική μελέτη του γερμανικού οίκου Krupp διά την εκτέλεσιν των έργων της Πτολεμαΐδος. Α΄ Το λιγνιτωρυχείον: Η πηγή ανορύξεως δύο εκατομμυρίων τόννων λιγνίτου Α΄ & Β΄ ποιότητος ετησίως», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 23ος τόμος (1956), σσ. 473-76, 488.
- Δημήτριος Κ. Ασημάκος, «Η τεχνική μελέτη του γερμανικού οίκου Krupp διά την εκτέλεσιν των έργων της Πτολεμαΐδος. Β΄ Το βιομηχανικόν συγκρότημα», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 23ος τόμος (1956), σσ. 519-522.
- Αιμύλιος Αυδής, «Τα νέα υδροηλεκτρικά έργα Τριποτάμου», στα: Τεχνικά Χρονικά, Τεύχος 322-23, Απρίλιος – Μάιος 1951.
- Βαγγέλης Γρ. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945 1990, Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης, Λαογραφική Εξέταση,* Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Λαογραφίας, Εκδόσεις Δήμου Πρέβεζας, Πρέβεζα, 1991.
- «Αυτοκινητιστικές Αλήθειες», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 84, Ιανουάριος 1962.
- Χ. Βακαλόπουλος, «Ας κρατήσει η ροή!», *Αντί,* Περίοδος Β΄, τ. 250, 23 Δεκεμβρίου 1983, σ. 30.
- Βασίλειος Γ. Βαλαώρας, *Η υγιεινή του χωριού,* Σειρά εκδόσεων του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αρ. 28, Αθήναι, 1947.
- Σ. Βαλντέν, *Ελλάδα και Ανατολικές χώρες 1950 - 1967: Οικονομικές Σχέσεις και Πολιτική,* εκδόσεις Οδυσσέας και 'Ιδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1991.
- Σ. Βαλντέν, *Το εμπόριο της Ελλάδας με τις ανατολικές χώρες και η ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες 1981-1985,* Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1988.
- Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας, Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,* Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1996.

- Κυριάκος Χ. Βαρβαρέσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος,* Σαββάλας, 2002.
- Κυριάκος Χ. Βαρβαρέσος (Τμηματάρχης της Στατιστικής εν τω υπουργείω της Εθνικής Οικονομίας), *Η θεωρία του πληθυσμού,* Εν Αθήναις, Τυπογραφείον της Βασιλικής Αυλής, Α. Ραφτάνη, 1912.
- Ζαχαρούλα Βασιλάκη, «Ιστορική αναδρομή Ραδιοφώνου (τέλη 19ου αιώνα-1987)», *Τετράδια Επικοινωνίας,* 6 («Το ραδιόφωνο στην Ελλάδα»), Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μέσων, Αθήνα, Απρίλιος 2006.
- Βασίλειον της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, *Δελτίον Στατιστικής Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1967,* Αθήναι, 1969.
- Βεργόπουλος Κώστας, *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας,* Εξάντας, 1975.
- Π. Βερνάρδος, «Τελούν υπό τον άμεσον έλεγχον του κράτους…», *Αντί,* Περίοδος Β΄, τ. 103, 15 Ιουλίου 1978, σ. 21.
- Ζ. Γεωργαντά, Σ. Ρομπόλης, *Η αυτοκινητοβιομηχανία στην Ελλάδα,* Θέματα Προγραμματισμού Δ1, Διερεύνηση αναπτυξιακών δυνατοτήτων, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα, 1986.
- Γεωργουδάκης Εμμανουήλ, *Συνοπτική Ιστορία των Κρατικών Ελληνικών Επικαίρων,* Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο, Αθήναι, 2009.
- Άρτεμις Γιάγκου, *Το σχήμα της τεχνολογίας, Η περίπτωση του σχεδιασμού της ραδιοφωνικής συσκευής,* Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Ιούλιος, 1999.
- Τ. Γιαννίτσης, *Η ελληνική βιομηχανία,* Gutenberg, Αθήνα, 1983.
- Γρηγόρης Γκιζέλης, Ιωάννης Μυριζάκης, Ολυμπία Πασσά - Γαρδίκη, Αφροδίτη Τεπέρογλου, «Πολιτιστικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της οικογένειας. Πρώτα αποτελέσματα μιας έρευνας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, β΄ και γ΄ τετράμηνο 1980,* σσ. 198-220.
- Φρανκ Γκρίσμερ (τέως Αρχηγός της Αμερικάνικης Οικονομικής Αποστολής), «Η νέα οδός Λαρίσης-Τεμπών-Κατερίνης», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 54-55, Ιούνιος-Ιούλιος 1958.

- Γεώργιος Ρ. Γκρος, «Επανακαλλιέργεια στα λιγνιτωρυχεία Πτολεμαΐδας», στα: Τεχνικά Χρονικά, Μάϊος-Ιούνιος 1978, έτος 47.
- Ν. Γόρδιος (οικονομικός σύμβουλος Υπουργείου Συγκοινωνιών και Δημοσίων Έργων), *Η παραγωγικότης των οδών,* Αθήνα, 1961.
- Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη, Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση,* Εξάντας / ΕΚΚΕ, Αθήνα, 2002.
- Στάθης Δαμιανάκος (εισαγωγή - επιμέλεια), *Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα,* Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1987.
- Στάθης Δαμιανάκος, Έρση Ζακοπούλου, Χαράλαμπος Κασίμης, Βασίλης Νιτσιάκος, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου, Η τοπική δυναμική της επιβίωσης,* Πλέθρον – ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1997.
- Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός,* Μελέτες, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα, 1987.
- Δελής Γ. Κ., *Διάρθρωση Κόστους και Τιμολογιακή Πολιτική στον Τομέα του Ηλεκτρισμού,* Ινστιτούτον Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, Ειδικές Μελέτες, Αθήνα 1987.
- *Δελτίον Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών,* Μηνιαίον Επίσημον Όργανον των Εμποροβιομηχανικών Τάξεων, Περίοδος Β΄, Έτος 26^{ον}, 1951.
- Καλλιόπη Δέμπελη, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών, Τομέας Αστικού-Περιφερειακού Σχεδιασμού & Ανάπτυξης, Διπλωματική εργασία: *Διερεύνηση των θετικών επιπτώσεων από τις δραστηριότητες της ΔΕΗ στην περιοχή Μεγαλοπόλεως,* Επίβλεψη: Καθηγητής Κων/νος Κάσσιος, Αθήνα 2000.
- Δερτιλής Γ., *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση,* Σάκουλας, Αθήνα 1982.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού*, Έκθεσις πεπραγμένων κατά τα οικονομικά έτη 1950-51 & 1951/52.*
- Αγγελική Δήμου, Υπ. Δρ. ΤΕΠΑΕΣ Πανεπιστημίου Αιγαίου, «Οι προσπάθειες για τη γεωργική εκπαίδευση την περίοδο του

μεσοπολέμου: Οι θέσεις της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας», http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/dimou.htm

- «Διαμαντίδης Δημήτριος», *Βοβολίνη Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν,* Έκδοσις «Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως», τόμος Δ, Αθήναι, σσ. 333-437.
- «Διαμαρτυρία των υπεραστικών Βορείου Ελλάδος διά την ασυδοσίαν των τουριστικών λεωφορείων», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 43-44, Μάιος-Ιούνιος 1957, σ. 26.
- «Διά τα επιβατικά αυτοκίνητα των αγροτικών περιφερειών», Αι γνώμαι μας, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 27-28, Μάιος-Ιούνιος 1955, σ. 5.
- «Διά την εξυπηρέτησιν πολιτικών φίλων θα χορηγηθούν νέαι άδειαι φορτηγών», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 43-44, Μάιος-Ιούνιος 1957, σ. 27.
- «Διά τον κ. Υπουργόν Δημοσίων Έργων και Συγκοινωνιών. Πρέπει να σεβασθή τα δικαιώματα των αυτοκινητιστών», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 29, Ιούλιος 1955, σ. 1.
- Δολιανίτης Αθανάσιος Γ., *Αι αποξηράνσεις των ελών και ενίων λιμνών και λιμνοθαλασσών,* Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Δημοσίων Έργων, Γραφείον Μελετών Υδραυλικών Έργων, Αθήναι, 1947.
- Κ. Δοξιάδης, *Θυσίες της Ελλάδος, αιτήματα και επανορθώσεις στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο,* Αθήναι, 1947.
- Α. Δρακάκης – Στ. Κούνδουρος, *Αρχεία επί της συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων, 1834-1939,* Αθήνα, 1939.
- «Παναγιώτης Δράκος», *Βοβολίνη Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν,* Έκδοσις «Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως», τόμος Α, Αθήναι, σσ. 287-292.
- Γ.Π. Δράκος προς τους αντιπροσώπους του Τύπου, *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 22ος τόμος (1955), Αθήναι, Δεκέμβριος 1955.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Αποτελέσματα απογραφής Γεωργίας-Κτηνοτροφίας της 14ης Μαρτίου 1971,* Αθήναι, 1974.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Αποτελέσματα έρευνας διάρθρωσης γεωργικών εκμεταλλεύσεων 1977-78,* Αθήναι, Απρίλιος 1982.

- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Αποτελέσματα της απογραφής Γεωργίας-Κτηνοτροφίας της 19ης Μαρτίου 1961, Τόμος Ι, Πινακοποίησις κατά τόπον μονίμου διαμονής των αρχηγών (κατόχων) των εκμεταλλεύσεων*, Αθήναι, 1966.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Γεωργική στατιστική της Ελλάδος έτους 1977, Εκτάσεις καλλιεργειών. Αρδευθείσαι καλλιέργειαι κατά κατηγορίας. Αριθμός δένδρων και γεωργικών μηχανημάτων. Γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή. Παραγωγή ενίων δασικών προϊόντων. Αλιεία εσωτερικών υδάτων και σκάφη παρακτίου αλιείας,* Αθήναι 1979.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας αστικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1957/58,* Αθήναι, 1961.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας ημιαστικάς και αγροτικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1963/64,* Αθήναι, 1969.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, *Οικογενειακοί Προϋπολογισμοί, Στοιχεία 1998-99, Στατιστική Πληθυσμού και Αγοράς Εργασίας,* Αθήνα, 2003.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1979,* Αθήνα.
  http://dlib.statistics.gr/Book/GRESYE_01_0002_00034.pdf
- Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών και Υπουργείον Κοινωνικών Υπηρεσιών, *Άτλας Κοινωνικών Υπηρεσιών, Ευρετήριον Στατιστικών και Χαρτών,* Αθήναι, 1972.
- «Εις την Διεθνή Έκθεσιν των Παρισίων του 1889 επραγματοποιήθη το πρώτον ελληνικόν θαύμα μετά το επταετές έπος της Επαναστάσεως του 1821», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 22^{ος} τόμος (1955), σσ. 343-345.
- «Εις το Κιάτο», Το Νέο Αυτοκίνητο, 58-59, Φεβρουάριος 1958, σ. 24.
- Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1981/1982, Επίπεδο Διαβίωσης – Ιδιωτικό Εισόδημα και Δαπάνη,* Αθήναι, 1986.

- Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974, Επίπεδον διαβιώσεως – Ιδιωτικόν εισόδημα και δαπάναι,* Αθήναι, 1977.
- Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστική Συγκοινωνιών και Επικοινωνιών, 1974,* Αθήνα, 1976.
- *Ελληνικοί Ηλεκτρικοί Σιδηρόδρομοι 1869-1969,* Αθήναι, 1970.
- Εξερτζόγλου Μ., *Προσαρμοστικότητα και Πολιτική Ομογενειακών κεφαλαίων,* Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα 1989.
- «Εξωτερικά Νέα», Με λίγα λόγια, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 106, Δεκέμβριος 1963, σ. 357.
- «Εξωτερικά Νέα», Με λίγα λόγια, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 107-108, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1964, σ. 396.
- «Εξωτερικά Νέα», Με λίγα λόγια, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 121-122, Μάρτιος-Απρίλιος 1965, σ. 154.
- Επιτροπή Ερεύνης & Οργανώσεως Οικονομικού Προγραμματισμού, Τόμος ΙΙ, Βασική Επιτροπή Πρωτογενούς Παραγωγής, Τεύχος 15ον, *Αρδεύσεις,* Αθήναι, Μάρτιος 1959.
- «Εσωτερικά Αυτοκινητιστικά Νέα», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 86-87, Μάρτιος-Απρίλιος 1962.
- «Εσωτερικά Νέα», Με λίγα λόγια, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 114, Αύγουστος 1964, σ. 630.
- «Εσωτερικά Νέα», Με λίγα λόγια, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 120, Φεβρουάριος 1965, σ. 102.
- «Εσωτερικά Νέα», Με λίγα λόγια, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 121-122, Μάρτιος-Απρίλιος 1965, σ. 154.
- Χρ. Ευελπίδης, *Η ανασυγκρότησις της Ελλάδος και το σχέδιον Μάρσαλ*, Αθήναι, 1949.
- Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και Κοινωνική άποψις,* Εκδόσεις «Ο Λόγος», Αθήναι, 1944.
- Χρυσός Ευελπίδης, *Η γεωργική κρίσις, ιδία εν Ελλάδι,* Ανατύπωσις εκ του *Αρχείου Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* (τόμος 11), Αθήναι, 1931.

- Χρυσός Ευελπίδης, *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον,* εκδ. Αργ. Παπαζήσης, Αθήναι, 1943.
- Χρ. Ευελπίδης, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδος,* 1950.
- Χρ. Ευελπίδης, «Σκέψεις τινές επί της Εκθέσεως του κ. Βαρβαρέσου», Επιθεώρησις Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, 1 (Ιανουάριος – Μάρτιος 1952), σ. 25.
- Χρ. Ευελπίδης (Μηχανικός, Γεωπόνος), Σπ. Τσαούσης (Γεωπόνος, Αρχιτέκτων Μηχανικός), *Το Αγροτικό Σπίτι,* εκδόσεις «Ο Λόγος», Αθήνα, 1944.
- Ε. Ζακοπούλου - Χ. Κασίμης - Λ. Λουλούδης (επιμέλεια), *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος, Μνήμη Στάθη Δαμιανάκου,* Πλέθρον – Κοινωνικές Επιστήμες, Αθήνα, 2008.
- «Ζαχαρίου Αλέξανδρος», *Βοβολίνη Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν,* Έκδοσις «Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως», τόμος Α, Αθήναι, σσ. 105-111.
- Ξ. Ζολώτας, *Ανασυγκρότησις και βιωσιμότης,* Αθήνα, 1948.
- Ξενοφών Ζολώτας, *Η έκθεση του Κ. Βαρβαρέσου και η οικονομική ανάπτυξη,* Αθήνα 1952.
- Ξενοφών Ζολώτας, *Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και η Ελληνική Οικονομία,* Τράπεζα της Ελλάδος, Αρχείο Μελετών και Ομιλιών 73, Αθήνα, 1991.
- Ξ. Ζολώτας, *Νομισματική ιστορία και οικονομική ανάπτυξις,* Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1964.
- «Η γερμανική βιομηχανία αυτοκινήτων σήμερα. 3 εκατομμύρια οχήματα ετησίως η παραγωγή της», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 128-129, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1965, σσ. 316-317.
- «Η Έκθεσις του Δ.Σ. της Δημοσίας Επιχειρήσεως Ηλεκτρισμού επί των Πεπραγμένων αυτής το 1955», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* τόμος 23^{ος} (1956), σσ. 127-129.
- «Η Έκθεσις του “Συγχρόνου Σπιτιού” εις το Ζάππειον», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* τόμος 24^{ος} (1957), σσ. 674.
- *Η ΙΖΟΛΑ και οι Φίλοι της,* 6/1953, Αρχείο Βοβολίνη.
- *Η ΙΖΟΛΑ και οι Φίλοι της,* Φεβρουάριος 1954, Αρχείο Βοβολίνη.

- «Η συγκοινωνία της Ηπείρου. Ένας παραλληλισμός της συγκοινωνίας δι' αυτοκινήτου με τον σιδηρόδρομον», Μέρος Γ΄, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 27-28, Μάιος-Ιούνιος 1955.
- «Η συγκοινωνία της Ηπείρου. Ένας παραλληλισμός της συγκοινωνίας δι' αυτοκινήτου με τον σιδηρόδρομον», Μέρος Δ΄, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 29, Ιούλιος 1955, σ. 14.
- «Θα εγκριθή; Το νέο επαναστατικό αυτοκίνητο της "ΒΙΑΜΑΞ" και το πρόβλημα της κυκλοφορίας», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 125-126, Ιούλιος-Αύγουστος 1965.
- Σοφία Θεοδοσιάδου, *Μέρες ραδιοφώνου: Από την εποχή των πειρατών στην απορρύθμιση και στη διαμόρφωση του νέου ραδιοφωνικού τοπίου* (Διδακτορική Διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Ιστορίας. Αθήνα, 2008.
- Ι.Μ., «Η επίσκεψις του Βασιλέως εις τας εγκαταστάσεις της Σιδηροβιομηχανίας "ΤΕΧΝΙΚΑ Σ. ΜΑΛΚΟΤΣΗΣ"», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 22^{ος} τόμος (1955), σσ. 285-286.
- Πάνος Καζάκος, «Η ελληνική οικονομία, 1949-1967: Ανασυγκρότηση και ανάπτυξη». Στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΣΤ΄.
- Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά – Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000,* Πατάκη, Αθήνα, 2006.
- Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα,* Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα, 1990.
- Χ. Καμπουρίδης, «Αφιερωμένο εξαιρετικά…», *Αντί,* Περίοδος Β΄, τ. 249, 16 Δεκεμβρίου 1983, σσ. 14-16.
- Πολ. Κανελλόπουλος, Επιθεωρητής Δημοσίων Έργων, «Τα τοπικά παραγωγικά έργα. Αξιοποίησις των υδάτων των κλειστών λεκανών του αρκαδικού οροπεδίου της Πελοποννήσου», Ομιλία γενομένη την 17 Ιουλίου 1952 εις τον «Παρνασσόν» υπό την αιγίδα του Τεχνικού Επιμελητηρίου. Στα: Τεχνικά Χρονικά, Γενική Έκδοσις 1952, Τεύχος 13.

- Αντώνης Β. Καπετάνιος, *Τοπιογράφοι, ελάτε γρήγορα σ' αυτή τη χώρα…, Το θάμα που λέγεται ελληνικό τοπίο!* Εκδόσεις Φιλιππότη – Άνθρωπος-Φύση 10, Αθήνα, 2009.
- Καραβίδας Ι., *Πολιτική Εξηλεκτρισμού,* Δεκέμβριος 1955.
- Καραβίδας Κωνσταντίνος Δ., *Αγροτικά, Μελέτη Συγκριτική,* Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας, 1978 (α΄ έκδοση: 1931).
- Καραβίδας Κωνσταντίνος Δ., *Γεωοικονομία και Κοινοτισμός,* συλλογή κειμένων, πρόλογος Αδ. Πεπελάσης, εισαγωγή Β. Καραποστόλης, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας, 1980.
- Καραποστόλης Β., *Πρότυπα Κατανάλωσης στην Ελληνική Ύπαιθρο,* Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αθήνα, 1979.
- Δ. Ν. Καρύδης, *Καλαμάτα, Σχεδίασμα εξέλιξης της πόλης από τον 19^{ο} στον 20^{ο} αιώνα,* Ερευνητικό Πρόγραμμα: 2000/4, Βιβλιοθήκη Δοξιάδη, ΕΜΠ, Αθήνα, 2000.
- Χ. Κασίμης - Λ. Λουλούδης (εισαγωγή – επιμέλεια*), Ύπαιθρος Χώρα. Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα,* ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1999.
- Π. Κατηφόρης, «Εις τας όχθας της Αχερουσίας Λίμνης. Η καταραμένη Ηπειρωτική γη με τα Στύγια νερά που μετεβλήθη εις αληθινήν Γην της Επαγγελίας», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 22^{ος} τόμος (1955), σσ. 447-450.
- Κωνσταντίνος Ηλ. Κεβόρκ (Υφηγητής Στατιστικής), Α. Σ. Σπαρτίδης και Π.Θ. Τζωρτζόπουλος, *Η ζήτησις διαρκών καταναλωτικών αγαθών, Οικονομετρική διερεύνησις,* Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνσις Οικονομικών Μελετών, Σειρά Ειδικών Μελετών 10, Αθήναι, 1964.
- Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, *Περιφερειακή Γεωργική Ανάπτυξις* (Μελέτες που εκδόθηκαν στα πλαίσια του προγράμματος οικονομικής αναπτύξεως της Ελλάδος 1966-1970), Αθήναι, 1967.
- Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, *Περιφερειακή Πολιτική, Εκθέσεις για το Πρόγραμμα 1988-1992,* Αθήνα, 1991.

- Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, *Πρόγραμμα Αναπτύξεως 1976-80, Πρωτογενής Παραγωγή,* Έκθεση Ομάδας Εργασίας, Αθήναι 1976.
- Γ. Ι. Κιτσοπανίδης, Χ. Θ. Καμενίδης, *Αγροτική Οικονομική,* Εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη, 1992.
- Ελένη Θ. Κοβάνη, *Οι εμπειρικές έρευνες στην αγροτική Ελλάδα,* ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1986.
- Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα,* Αθήνα, Ερμής, 1979.
- Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα,* Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1973.
- Κουβέλης Π., *Βιομηχανικαί δυνατότητες και ενεργειακή πολιτική εν Ελλάδι,* Αθήναι, 1945.
- Κουβέλης Π., *Η ενεργειακή οικονομία της Ελλάδος, Υδραυλικαί δυνάμεις – Λιγνίται,* Εκδ. Αργύρης Παπαζήσης, Αθήναι, 1944.
- Κ. Κούκουζας, «Οι γαιάνθρακες στον ελληνικό χώρο. Δυναμικό. Έρευνες – Προοπτικές», στα: Τεχνικά Χρονικά, Μάρτιος-Απρίλιος 1978, έτος 47: Πρακτικά Συνεδρίου ΤΕΕ: «Το ενεργειακό πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας σήμερα», Ευγενίδειο Ίδρυμα, 23-28 Μαΐου 1977.
- Σχης Κουτρουβέλης Κωνσταντίνος, *Η ιστορία της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού*, Αθήναι, 1977.
- Δημήτρης Κουτσογιάννης, *Νερό και γεωργία, Σημειώσεις για το μάθημα Διαχείριση Υδατικών Πόρων,* Τομέας Υδατικών Πόρων, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, http://www.itia.ntua.gr/dk.
- Δημήτρης Κουτσογιάννης, *Νερό και ενέργεια, Σημειώσεις για το μάθημα Διαχείριση Υδατικών Πόρων,* Τομέας Υδατικών Πόρων, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- Επαμεινώνδας Κυπριάδης, Καθηγητής Α.Γ.Σ., «Η βαρυτέρα νόσος της γεωργίας μας. Διαπίστωσις και θεραπεία», στα: Τεχνικά Χρονικά, Γενική Έκδοσις 1952, Τεύχος 23.

- Φ. Κωνσταντινίδης, «Εκεί όπου η βιομηχανία των ξένων κατέστη ακένωτος πηγή πλούτου & εθνικής ευημερίας», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 22ος τόμος (1955), σσ. 175-176.
- Φ. Κωνσταντινίδης, «Ένας περίπατος στο Νοσηλευτικόν Ίδρυμα Μ.Τ.Σ. που οδηγεί σε μια πρότυπη ελληνική βιομηχανία», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 23ος τόμος (1956), σσ. 244-249.
- Φ. Κωνσταντινίδης, κ.α., «Η Ελληνική Βιομηχανία Υπολειμμάτων Νάφθης πρωτοπόρος εις τον τομέα της εγχωρίου παραγωγής λιπαντικών, ασφάλτου οδοποιίας και ορυκτών κηρών», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 22ος τόμος (1955), σσ. 390-398.
- Φ. Κωνσταντινίδης, «Ο εξηλεκτρισμός όλης της Ελλάδος ως προβάλλεται εις το περίπτερον της Δ.Ε.Η. εις την Έκθεσιν Θεσσαλονίκης», Βιομηχανική Επιθεώρησις, τόμος 24ος (1957), σσ. 641-650.
- Φ. Κωνσταντινίδης, «Οι δημοτικοί και κοινοτικοί άρχοντες της χώρας εις τας κυψέλας της βιομηχανικής δημιουργίας», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 23ος τόμος (1956), σσ. 571-595, 608.
- Κωστής Κ., *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. (Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο, 1919-1928),* Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1987.
- Δ. Κωστόπουλου - Κατοχιανού, *Χωροταξική μελέτη εθνικού δικτύου αστικών κέντρων,* Κέντρον Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), Αθήνα, 1967.
- Α. Λαμπροπούλου, *Η ελληνική γεωργία στο διεθνές ανταγωνιστικό περιβάλλον,* Μελέτες 59, Κέντρο Οικονομικού Προγραμματισμού και Ερευνών, Αθήνα, 2005.
- Β. Ι. Λένιν, *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία. Άπαντα,* τόμος 3 (5η έκδοση), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1988.
- Λιβιεράτος Δ. Αντώνης, *Το ενεργειακό πρόβλημα, Απογραφή και ανάλυση,* εκδόσεις Λάμδα, Αθήνα 1983.
- Κ. Μ., «ΙΖΟΛΑ, η λαμπρά βιομηχανία που τιμά την χώραν μας. Ο γενικός Διευθυντής της κ. Γ. ΔΡΑΚΟΣ ομιλεί διά τας επιδιώξεις της», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 18ος τόμος (1951), Αθήναι, Νοέμβριος 1951.

- Μ. Ι. Μαθιουδάκης, *Ελεύθερη Ραδιοφωνία Τηλεόραση,* Κέντρον Ελευθέρων Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1989.
- «Μακρής Παυσανίας», *Βοβολίνη Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν,* Έκδοσις «Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως», τόμος Α, Αθήναι, σσ. 144-150.
- Μαλαγαρδής, Ε., *Η ηλεκτροκίνησις των σιδηροδρόμων,* Ομοσπονδία Τεχνικών Επιστημόνων και Ειδικών, Αθήναι, 1947.
- Μαλούτας Θωμάς, *Αθήνα, Κατοικία, Οικογένεια, Ανάλυση των μεταπολεμικών πρακτικών στέγασης,* ΕΚΚΕ, Εξάντας, 1990.
- Μαραβέγιας Ναπολέων, *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα,* εκδ. «Νέα Σύνορα» - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1992.
- Μαραβέγιας Ναπολέων, Δ. Μουτσάτσος, Μ. Ν. Ντυκέν, *Η Συμφωνία της GATT και οι Επιπτώσεις της στην Ελληνική Γεωργία,* Ελληνικό Κέντρο Ευρωπαϊκών Μελετών, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1998.
- Μηλιός Γιάννης, *Ο Ελληνικός Κοινωνικός Σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη,* Κριτική, Αθήνα, 2000.
- «Μεγαλειώδης κινητοποίησις διά την διεκδίκησιν δικαίων αιτημάτων», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 128-129, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1965.
- Ιωάννης Μελάς (Σύμβουλος του ΚΤΕΛ Κοζάνης), «Διατί πρέπει το Κράτος να εγκαταλείψη το οδικόν δίκτυον διά του υψώματος της Καστανιάς», Μέρος Β΄, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 33, Δεκέμβριος 1955.
- Γ. Μηλάς, «Εσωτερικός Τουρισμός», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 84, Ιανουάριος 1962, σσ. 220, 246.
- Μαριέττα Δ. Μινώτου, Η *ευρωπαϊκή επιλογή της κυβέρνησης Καραμανλή, 1957-1959* (διδακτορική διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Σχολή Νομικών και Πολιτικών Επιστημών, Επιβλέπων: Πάνος Καζάκος, Ιούνιος, 2002, Αθήνα.
- Π. Α. Μιχελής (επιμέλεια), *Το ελληνικό λαϊκό σπίτι,* Έκδοσις Εθνικού Μετσοβείου Πολυτεχνείου, Έδρα Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας, Αθήνα, 1960.
- Κ. Μοσκώφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα, 1830-1909,* Θεσσαλονίκη, 1972.

- Χρήστος Μπαρμπούτης – Μιχάλης Κλώντζας (επιμέλεια), *Το φράγμα του ήχου, Η δυναμική του ραδιοφώνου στην Ελλάδα,* Παπαζήση, Αθήνα, 2001.
- Δημήτρης Μπάτσης, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα, Με πρόλογο του καθηγητή Ν. Κιτσίκη,* στ΄ έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977.
- Ρ. Β. Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια, συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών, 1900-1950,* Πλέθρον, Συλλογή: Λαϊκός πολιτισμός / τοπικές κοινωνίες, Αθήνα, 1997.
- Μωυσίδης Αντώνης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα, Παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση στην ελληνική γεωργία (1950-80),* Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986.
- Μωυσίδης Αντώνης, «Η Κοινωνική Στρωματοποίηση στη Μεταπολεμική Γεωργία», στον τόμο *Κοινωνικές Τάξεις, Κοινωνική Μεταβολή και Οικονομική Ανάπτυξη στη Μεσόγειο,* Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986.
- «Νέες συσκευές. Η ΙΖΟΛΑ προετοιμάζεται για την Κοινή Αγορά δημιουργώντας προϊόντα διεθνών διαγραφών», *Το Ελεφαντάκι της ΙΖΟΛΑ,* Δεκέμβριος 1962, Αρχείο Βοβολίνη, Υπο-αρχείο Κ. Βοβολίνης, Σειρά: Μ.Ε.Β.Λ., Υποσειρά: Πρόσωπα, Φάκελος 299 (Π. Δράκος), τεκμ. 6.
- Νίκος Νικολάου, «Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η οικονομική επιστήμη», Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 28-02-2007. http://news.kathimerini.gr/4Dcgi/4Dcgi/_w_articles_civ_22_28/02/2007_217581
- Σ. Νικολάου, «Σύγχρονοι προσανατολισμοί εξελίξεως και διαμορφώσεως υδροδυναμικών έργων στην Ελλάδα», στα: Τεχνικά Χρονικά, Μάρτιος-Απρίλιος 1978, έτος 47: Πρακτικά Συνεδρίου ΤΕΕ: «Το ενεργειακό πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας σήμερα», Ευγενίδειο Ίδρυμα, 23-28 Μαΐου 1977.
- «Ο δρόμος των Τεμπών», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 54-55, Ιούνιος-Ιούλιος 1958.

- Νικόλαος Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* τόμος ΙΕ΄, σσ. 304-326.
- Χριστόφορος Οικονόμου, Μηχανολόγος – Ηλεκτρολόγος, «Ανασυγκρότησις και εξηλεκτρισμός», στα: Τεχνικά Χρονικά, Τεύχος 318, Δεκέμβριος 1950.
- «Οικτρή και απελπιστική είναι η κατάστασις των δρόμων περιφερειών Κυκλάδων, Αγρινίου, Κατερίνης και Καρδίτσης», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 74, Ιανουάριος 1961.
- «Οι λεωφορειούχοι Κοζάνης ματαιώνουν σατανικόν σχέδιον των σιδηροδρόμων», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 46-47, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1957.
- Ομάδα Ελεύθεροι Λαϊκοί Ραδιοσταθμοί, *Ελεύθερη Ραδιοφωνία* (μτφ. Τασία Πανταζοπούλου - Γιάννης Χρυσοβέργης), Ανδρομέδα, Αθήνα, 1983.
- Ομάδα Έρευνας: Οικιακός Εξοπλισμός, Κλαδική Έκθεση 1982, *Μεγάλες Ηλεκτρικές Συσκευές,* Σεπτέμβριος 1982.
- Ομάδα Έρευνας της Ιστορίας της Αθηναϊκής Συγκοινωνίας (Νάθενας Γιώργος, Κουρμπέλης Απόστολος, Βλαστός Θάνος, Κουρουζίδης Σάκης, Κατσαρέας Βασίλης, Καραμάνης Παναγιώτης, Κλώνος Αρτέμης, Κόκκινος Νάσος), *Από τα παμφορεία στο μετρό. 170 χρόνια Δημόσιες Συγκοινωνίες Αθηνών-Πειραιώς-Περιχώρων,* Μίλητος, Αθήνα, 2007.
- Οργανισμός Ανασυγκροτήσεως, «Πρόγραμμα Ανασυγκροτήσεως της χώρας», 12/1/1947, δημοσιευμένο στα *Τεχνικά Χρονικά*, Ιούλιος – Αύγουστος 1947.
- Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α.Ε., *Έκθεσις επί του Ισολογισμού και των Πεπραγμένων έτους 1962,* Ενδεκάτη Οικονομική Χρήσις, Αθήναι, 1963.
- Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών της Ελλάδος Α.Ε., *Βασικόν Σχέδιον Τηλεφωνίας, Λειτουργούντα και Προβλεπόμενα Κέντρα,* Διεύθυνσις Προγραμματισμού, Αθήναι, 1972.

- Γιώργος Πανιτσίδης, *Ο Μαρξισμός και το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα,* Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, 100 Χρόνια από το Θάνατο του Καρλ Μαρξ, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1984.
- Γιώργος Πανιτσίδης, *Προσεγγίσεις στην Ταξική Δομή της Αγροτικής Οικονομίας μας,* Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1992.
- Δημήτριος Πανταβός, *«Εθνικόν Πρόγραμμα, Δελτίον Ειδήσεων της 1/1/1973-31/12/1973». Η προπαγάνδα της «Εθνικής Επαναστάσεως» στα ραδιοφωνικά δελτία του Ε.Ι.Ρ.Τ. Από τη Νομική στον Ιωαννίδη* (Διπλωματική Εργασία), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας, Αθήνα, 2002-2003.
- Νίκος Σ. Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956),* Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1991.
- Γ. Παπαδημητρίου, «Μετά την τραγωδίαν των Τζουμέρκων. Γιατί τσακίζονται τ' αυτοκίνητα», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 60, Φεβρουάριος 1959, σ. 8.
- Ραφαήλ Παπαδόπουλος, «Εξηλεκτρισμός. Το κόστος και τα όρια της επιτυχίας», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Αύγουστος 1978, έτος 47.
- Σ. Παπαδόπουλος, «Η κρατική μονοπώληση στα μέσα επικοινωνίας – Μια συζήτηση με τον Α. Πεπονή», *Αντί,* Περίοδος Β΄, τ. 103, 16 Ιουλίου 1978, σσ. 22-24.
- Παπαδοπούλου Άννα, *Το οικονομικό πλαίσιο της μεταπολεμικής περιόδου και η έκθεση Βαρβαρέσου,* ΕΜΠ, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, ΔΠΜΣ – Τομέας Πολεοδομίας – Χωροταξίας, Μάθημα: Σύγχρονος Καπιταλισμός – Παγκοσμιοποίηση, Καθηγήτρια: Αντωνοπούλου Σοφία, Αθήνα, Ιούλιος 2008.
- Χαρ. Παπαχρίστου, Διοικητικός Σύμβουλος Συνδέσμου Γεωπόνων, «Το τραγικόν πρόβλημα της ορεινής Ελλάδος», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Γενική Έκδοσις 1952, Τεύχη 13-14.
- Παρασκευάς Παρασκευαΐδης, *Αγροτικό εμπόριο Ελλάδας-Βαλκανικών χωρών: Συγκριτικό πλεονέκτημα και ανταγωνιστικότητα,* Εκθέσεις 49, Κέντρο Οικονομικού Προγραμματισμού και Ερευνών, Αθήνα, 2007.

- Γιάννης Πατέλλης, «Στοιχεία του ελληνικού αγροτικού χώρου», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Αύγουστος 1978, έτος 47.
- Γ. Παυλίδης, «Αυτά που πρέπει να λέγονται και μερικά ακόμη περί Τουρισμού», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 84, Ιανουάριος 1962, σ. 236.
- Καλλιόπη Παχάκη, Π. Τονικίδου, *Η ελληνική γεωργία ενώπιον των νέων συνθηκών και θεσμικού πλαισίου,* Εκθέσεις 46, Κέντρο Οικονομικού Προγραμματισμού και Ερευνών, Αθήνα, 2006.
- «Πένθη. Δημήτριος Αβράσογλου». *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 114, Αύγουστος 1964, σ. 628.
- Αδ. Πεπελάσης & Π. Κ. Παναγιωτόπουλος, *Η πλεονάζουσα εργατική δύναμις εις την ελληνικήν γεωργίαν, 1953-1960,* Οικονομικαί μονογραφίαι, Κέντρο Οικονομικών Ερευνών, Αθήναι, 1962.
- Σωκράτης Πετμεζάς, *Η Ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^{ο} αιώνα : η περιφερειακή διάσταση,* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2003.
- «Πετρακόπουλος Θεόδωρος», *Βοβολίνη Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν,* Έκδοσις «Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως», τόμος Β, Αθήναι, σσ. 431-440.
- «Ποία η πραγματικότης εις το 22^{ον} Κ.Τ.Ε.Λ. Κοζάνης», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 33, Δεκέμβριος 1955, σ. 19.
- Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1995.
- «Πόσα αυτοκίνητα εκυκλοφόρουν εις ολόκληρον τον κόσμον την 1-1-58», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 58-59, Νοέμβριος 1958.
- Ρ. Γ. Ράλλης, Πολιτικός Μηχανικός, «Στοιχεία και αποτελέσματα εκτέλεσης των έργων Λάδωνα και Άγρα», στα: Τεχνικά Χρονικά, τεύχη 100-101, 15 Φεβρουαρίου – 1 Μαρτίου 1956.
- Δήμητρα Σαμίου, *Η εξαγορά των ηλεκτρικών επιχειρήσεων από τη ΔΕΗ, Αρχειακή Τεκμηρίωση,* Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 1998.
- Γ. Σαπουνάς – Δ. Μηλιάκος, *Η ελληνική γεωργία στη μεταπολεμική περίοδο, Επιπτώσεις από την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση και διδάγματα για το μέλλον,* Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας 51, Αγροτική

Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Αθήνα, 1996.

- Σαφιλίου Κωνσταντίνα – Παπαδόπουλος Απόστολος Γ., *Οι μικροί γεωργοί στην Ελλάδα, Ποιοι θα επιβιώσουν και πώς,* ΕΚΚΕ, Gutenberg – Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, 2004.
- Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981,* Εστία, 2008.
- Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμέλεια), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο,* Ζάππειο Μέγαρο, 5-9 Ιουνίου 2007, Δύο τόμοι, Αθήνα, 2008.
- Ηώ Σεγούρα, *Λευκές Ηλεκτρικές Συσκευές,* Μονάδα Κλαδικής Βιομηχανικής Έρευνας & Ενημέρωσης, Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, Νοέμβριος 1996.
- Άγγελος Σικελιανός, *Πεζός Λόγος Ε΄(1945-1951),* Άπαντα ΧV, Ίκαρος, Αθήνα, 1985.
- Στεφανίδης Ιωάννης Δ., «Οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας, 1949-1955: Σε αναζήτηση ασφάλειας», στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΙΣΤ΄.
- Γεώργιος Ν. Συκιανάκης, *Το σύστημα εμπορίας φρούτων και λαχανικών: Πρότασις οργανώσεως του συστήματος εις την εσωτερικήν αγοράν,* Κέντρο Οικονομικού Προγραμματισμού και Ερευνών, Αθήναι, 1976.
- Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων, *Δελτίον Πληροφοριών,* Έτος Β΄, Αρ. 25, 15 Ιουλίου '63.
- «Συνεταιρισμοί», Τα σημειώματά μας, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 27-28, Μάιος-Ιούνιος 1955, σ. 13.
- Θ. Δ. Σφήκας, *Οι άγγλοι Εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Ο ιμπεριαλισμός της «Μη επέμβασης»,* Αθήνα, 1997.
- «Οι βιομηχανίες των λιπασμάτων», έρευνα της Καθημερινής, 8-9-1984.
- Λευτέρης Παπαγιαννάκης, Λουδοβίκος Βασενχόβεν, Σαράντος Λώλος, Γεράσιμος Νοταράς, Βίλμα Σινάνογλου, Νίκος Ζόνζηλος, Λόης

Λαμπριανίδης, *Η Ανάπτυξη της Θράκης, Προκλήσεις και Προοπτικές,* Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, Τόμος 6, Αθήνα, 1994

- Χ. Παπαθανασίου, Ι. Καζάκος, Ε. Σγουράκη, Μ. Κωνσταντοπούλου, *Το σύστημα εμπορίας και διακινήσεως των οπωροκηπευτικών στην Ελλάδα, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος,* Διεύθυνση Μελετών και Προγραμματισμού, Μελέτες για την Αγροτική Οικονομία, Αθήνα, 1978.
- Πατηνιώτης Νικήτας, *Εξάρτηση και μετανάστευση, Η περίπτωση της Ελλάδας,* ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1990.
- «Προσυνεδριακά θέματα. Η οργάνωσις του φορτηγού αυτοκινήτου», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 27-28, Μάιος-Ιούνιος 1955, σσ. 11, 15.
- «Τα εγκαίνια του υδροηλεκτρικού του Μέγδοβα», *Τεχνικά Χρονικά*, τεύχος 99, 1η Φεβρουαρίου 1956.
- Ταρσούλη Γεωργία, «Η Έκθεσις του Συγχρόνου Σπιτιού», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* τόμος 24ος (1957), σσ. 741-744.
- Ταρσούλη Γεωργία, «Ο πολιτισμός στο ελληνικό χωριό. Φως στα Τσουκαλέικα. Ο εξηλεκτρισμός και η Ύπαιθρος», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 277, Νοέμβριος 1957, σσ. 45-48.
- Αντώνης Δ. Τάσου, *Εκφωνητής και Ραδιόφωνο,* University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1995.
- Στ. Τεγόπουλος, «Η ελευθερία των εισαγωγών υπήρξε θανασίμως καταστρεπτική διά την κλωστοϋφαντουργίαν μας», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 23ος τόμος (1956), σσ. 251-254, 262.
- «Το Διεθνές Περισκόπιον», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* Τόμος 29ος, Ιούνιος 1962, σ. 37.
- *Το ελεφαντάκι της ΙΖΟΛΑ,* τεύχος 45, Δεκέμβριος 1960.
- *Το ελεφαντάκι της ΙΖΟΛΑ,* τεύχος 46, Ιανουάριος 1961.
- *Το ελεφαντάκι της ΙΖΟΛΑ,* «Ένας χρόνος δημιουργικής προετοιμασίας της ΙΖΟΛΑ για την Κοινή Αγορά», Δεκέμβριος 1962.
- «Το "Νέο Αυτοκίνητο" στην ύπαιθρο. Διαπιστώσεις μιας περιοδείας», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 46-47, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1957.
- *Το συγκοινωνιακό πρόβλημα της Αθήνας,* Έκδοση ΕΔΑ Αθήνας, Σεπτέμβριος 1961.

- «Το υπεραστικόν λεωφορείον. Μία εμπεριστατωμένη μελέτη επί των συνθηκών που εργάζονται τα υπεραστικά λεωφορεία της χώρας. Η πραγματική κατάστασις εις το 26ον ΚΤΕΛ Πιερίας», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 30, Σεπτέμβριος 1955.
- «Το υπεραστικόν λεωφορείον. Μία εμπεριστατωμένη μελέτη επί των συνθηκών που εργάζονται τα υπεραστικά λεωφορεία της χώρας. Η πραγματική κατάστασις εις το 39ον ΚΤΕΛ Θεσσαλονίκης», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 29, Ιούλιος 1955, σσ. 8-9, 12.
- Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών, *Στατιστικό Δελτίο Οικονομικής Συγκυρίας,* Τεύχος 13, Απρίλιος 1998.
- Α. Μ. Τσιριμώκος, «Η εξέλιξις της ηλεκτρικής οικονομίας της Ευρώπης», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Τεύχος 313-14, Ιούλιος – Αύγουστος 1950.
- Τσοτσορός Ν. Στάθης, *Ενέργεια και ανάπτυξη στην μεταπολεμική περίοδο, Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, 1950-1992,* Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1995.
- Τσοτσορός Ν. Στάθης, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939), Πρώτος τόμος: Η αργόσυρτη εκβιομηχάνιση, Δεύτερος τόμος: Οι Ανώνυμες Εταιρείες,* Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1991.
- Γιώργος Τσουγιόπουλος, *Το ελληνικό αστικό κέντρο, Πρώτο μέρος: Μεθοδολογική προσέγγιση,* ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1984.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922),* Θεμέλιο, Αθήνα, 1977.
- Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα,* Θεμέλιο, Αθήνα, 1981.
- «Υπό ποίας συνθήκας εργάζονται τα υπεραστικά λεωφορεία της Χώρας. Ανάγκη αμέσου αποσυμφορήσεως των ΚΤΕΛ. Η πραγματική κατάστασις εις το 44ον ΚΤΕΛ Καβάλας», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 32, Νοέμβριος 1955.

- Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Γ.Ο.Μ. και Προγραμματισμού, *Εξελίξεις της Ελληνικής Γεωργίας κατά την εικοσαετία 1958-1978 και η εφαρμοσθείσα γεωργική πολιτική,* Αθήναι, Αύγουστος 1979.
- Υπουργείο Έρευνας και Τεχνολογίας, *Έρευνα και Ανάπτυξη της Τεχνολογίας στην Ενέργεια, Πρακτικά διήμερης συνάντησης 3-4/4/1985,* τόμος 3, ΥΠΕΤ, Αθήνα 1985.
- Υπουργείον Συντονισμού, *Α΄ Περιφερειακόν Συνέδριον Ανορθώσεως, Κεντρική Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, 12-15 Νοεμβρίου 1949, Πορίσματα,* Σειρά μελετών ανασυγκροτήσεως Αρ. 26, Υπηρεσία Συντονισμού Εφαρμογής Σχεδίου Ανασυγκροτήσεως, Αθήναι, 1950.
- Υπουργείον Συντονισμού, *Ε΄ Περιφερειακόν Συνέδριον Ανορθώσεως, Θεσσαλία, 12-14 Ιουνίου 1950, Τα στοιχεία,* Σειρά μελετών ανασυγκροτήσεως, Αρ. 41, Υπηρεσία Συντονισμού Εφαρμογής Σχεδίου Ανασυγκροτήσεως, Αθήναι, 1950.
- Υπουργείον Συντονισμού, *Το ευρωπαϊκόν πρόγραμμα ανορθώσεως, Τόμος Α΄, Τα πρώτα δύο έτη της εφαρμογής του σχεδίου Μάρσαλ εν Ευρώπη,* Σειρά μελετών ανασυγκροτήσεως Αρ. 59, Υπηρεσία Συντονισμού Εφαρμογής Σχεδίου Ανασυγκροτήσεως, Αθήναι, 1950.
- Υπουργείον Συντονισμού, *Πρόγραμμα Ανορθώσεως, Τόμος Α΄, Πρόγραμμα Ανασυγκροτήσεως 1950-51,* Αναθεώρησις 8ης Σεπτεμβρίου 1950, Σειρά Εκδόσεων Ανορθώσεως, Αθήναι, 1950.
- Β. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα – Ι. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864,* Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα, 1974.
- «Φορολογικά», Αι γνώμαι μας, *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 30, Σεπτέμβριος 1955, σ. 5.
- Τ. Φωτόπουλος, «Εξαρτημένη Ανάπτυξη και Εκβιομηχάνιση», στον τόμο *Μελέτες πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία,* Παπαζήσης, Αθήνα, 1978, σσ. 87-88.
- Ιωσήφ Χασσίδ, *Ελληνική Βιομηχανία και ΕΟΚ,* ΙΟΒΕ, Αθήνα, 1980.
- Χατζηδάκης Γ., «Η ραδιοφωνική πρωτοπορία», *Καθημερινή της Κυριακής – Επτά Ημέρες (Μέρες Ραδιοφώνου),* 31 Δεκεμβρίου, σσ. 7-11.

- Κ. Χατζηδούλης, «Εμπρός! Εμπρός! Εδώ Ραδιοφωνικός Σταθμός Αθηνών», *Ελευθεροτυπία,* 21 Μαΐου 1988, σσ. 32-33.
- Χ. Χατζηιωσήφ, «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδος και τον ρόλο της βιομηχανίας», ανάτυπο από το *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, τόμος 2, Ρέθυμνο, 1986, σσ. 330-368.
- Χ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη, Η βιομηχανία στην Ελλάδα,* 1830-1940, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.
- Χ. Γ. Χ., «Εντυπώσεις και σκίτσα από ένα τουριστικό ταξίδι. Διασχίζοντας… τη Δυτική Ευρώπη. Γ΄ - Ελβετία», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 105, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1963.
- Μ. Χουλιαράκης, «Ιστορική εξέλιξις της κρατικής στατιστικής εν Ελλάδι, 1821-1971», στο: Στατιστικαί μελέται, 1821-1971, Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1972.
- Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορικός χώρος και Ελλάδα,* Επικαιρότητα, Αθήνα, 1983.
- Δημήτρης Ψυχογιός, «Οικιακός τρόπος παραγωγής στη γεωργία και καπιταλισμός», *Επιθεώρηση αγροτικών μελετών,* 2, 1982.

Β. ΞΕΝΗ και ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ch. Abrams, *Housing in the modern world,* Forward, London, 1966.
- Dean Acheson, *Present at the Creation, My years in the State Department,* New York-London, 1987.
- Richard H. Adams, Jr., “Agricultural Income, Cash Crops, and Inequality in Rural Pakistan,” in: Economic Development and Cultural Change, The University of Chicago Press, Volume 43, Number 3, April 1995, pp. 467-91.
- Leland G. Albauch, *Crete, A Case Study of an Underdeveloped Area,* Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1953.
  Available at: http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=476749
- Samir Amin, Kostas Vergopoulos, *La question paysanne et le capitalisme*, éditions anthropos – idep., 1974.

- Alexander Apostolides, *How similar to south-eastern Europe were the islands of Cyprus and Malta in terms of agricultural output and credit? Evidence during the interwar period,* Working Paper 80, South Eastern European Monetary History Network, Bank of Greece, July 2008.
- C. M. Arensberg, "The Community as object and as sample", *American Anthropologist,* 2, 1963.
- Balfousias Stella, *Cost and Productivity in Electricity Generation in Greece,* Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, January 1995, Εργασίες για Συζήτηση (No 41).
- Balfousias Stella, *Demand for Electric Energy in the presence of a two block declining Price Schedule,* Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, February 1993, Εργασίες για Συζήτηση (No 40).
- Ö. L. Barkan, "Aperçu sur l'histoire des problems agraires des pays balkaniques," στο: Revue de la Faculté de Sciences Économiques, Université d' Istambul, October 1945 – Juilliet 1946.
- G. Basalla, *The Evolution of Technology,* Cambridge University Press, 1996.
- Beall Robert T., «Rural Electrification», στο *Yearbook of the United States Department of Agriculture,* U.S. Dept. of Agriculture, 1940.
- H. W. Beers, "Survival capacity of extension work in Greek villages", *Rural Sociology* XV/3, 1950, σσ. 274-282.
- Henry Bernstein, "Notes on Capital and Peasantry," in *Rural Development: Theories of Peasant Economy and Agrarian Change,* ed. J. Harriss, Hutchinson University Library for Africa, London, 1982.
- Bika Zografia, "A survey of academic approaches to agrarian transformation in post-war Greece", *Journal of Peasant Studies,* 34 (1), 2007, pp. 69 — 90.
- Birchall Johnston, *Co-op, The people's business*, Manchester University Press, 1994.
- Vidal de la Blache P., *Principes de géographie humaine*, Utz, Paris, 1995 (α΄ έκδοση 1922, A. Colin, Paris).

- Konstantina E. Botsiou, “New Policies, Old Politics: American Concepts of Reform in Marshall Plan Greece”, *Journal of Modern Greek Studies,* 27 (2), October 2009, pp. 209-240.
- Buhagiar R., «Ένα χωριό της Χαλκιδικής, πολυδραστηριότητα και σχέσεις παραγωγής», στα: Πρακτικά συμποσίου «Πολυδραστηριότητα και γεωργική ανάπτυξη», Ελληνικό Υπουργείο Γεωργίας, σσ. 80-85.
- Guy Burgel, *Pobia, etude géographique d’un village crétois,* Εθνικό Κοινωνικό Κέντρο Ερευνών, Αθήνα 1965.
- Campbell M. J. (editor), *New Technology and the Rural Development, The Social Impact,* Routledge, 1990.
- Carneiro R. I., “A Theory of the Origin of the State”, *Science,* 169 (3947), pp. 733-738.
- Sanjoy Chakravorty, *Fragments of Inequality, Social, spatial, and evolutionary analyses of income distribution*, Routledge, Taylor & Francis Group, New York, London, 2006.
- P. Champagne, “La restructuration de l’espace villageois”, *Actes de la Recherche en Sciences Sociales 4*, Μάιος, 1975.
- Claudia Chang, “Pastoral Transhumance in the Southern Balkans as a Social Ideology: Ethnoarcheological Research in Northern Greece”, *American Anthropologist,* 95 (3), 1993, pp. 687-703.
- Ciobanu, Cl., Mattas, K., Psaltopoulos, D., “Structural Changes in Less Developed Areas: An Input-Output Framework”. In: *Regional Studies,* Aug. 2004, Vol. 38 (6), pp. 603-614.
- Commission Européenne, *La situation de l’Union Européenne,* Rapport, Brusselles-Luxemburg, 1995.
- Coopersmith Jonathan, *The Electrification of Russia, 1880-1926,* Cornell University, Ithaka and London, 1992.
- Crockett Jean, *Δαπάναι καταναλωτών και εισοδήματα εν Ελλάδι,* Κέντρον Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήναι, 1970.
- Stathis Damianakos, Marie-Élisabeth Handman, Julian Pitt-Rivers, Georges Ravis-Giordani, *Les amis et les autres, Mélanges en l’ honneur de John Peristiany, Brothers and others, Essays in Honour of*

John Peristiany, Centre National de Recherches Sociales (EKKE), Athènes, 1995.

- Stathis Damianakos, “Repères pour une problématique de l’insertion politique de la paysannerie en France et en Grèce”, στον τόμο *Le monde rural dans l’aire méditerranéenne,* EKKE – KNE/EIE, Athènes, 1988, σσ. 552-572.
- Stathis Damianakos, “The Ongoing Quest for a Model of Greek Agriculture”, *Sociologia Ruralis* 36 (2), 1997, pp. 190-208.
- Reggy Delius, «Νέα Βρετανικά Αυτοκίνητα για Αγροικίες και Μακρυνά Ταξείδια», *Το Νέο Αυτοκίνητο,* 75, Φεβρουάριος 1961.
- Ariel Dinar (World Bank), Aaron Wolf (University of Alabama, Tuscaloosa), “International Markets for Water and the Potential for Regional Cooperation: Economic and Political Perspectives in the Western Middle East,” in: Economic Development and Cultural Change, Vol. 43, No. 1, October 1994, The University of Chicago Press.
- European Coal and Steel Community, European Economic Community, European Atomic Energy Community, Commission, *The Agricultural Situation in the Community, 1975 Report,* Brussels-Luxembourg, March 1976.
- European Coal and Steel Community, European Economic Community, European Atomic Energy Community, Commission, *The Agricultural Situation in the Community, 1976 Report,* Brussels-Luxembourg, March 1977.
- European Coal and Steel Community, European Economic Community, European Atomic Energy Community, Commission, *The Agricultural Situation in the Community, 1977 Report,* Brussels-Luxembourg, March 1978.
- European Coal and Steel Community, European Economic Community, European Atomic Energy Community, Commission, *The Agricultural Situation in the Community, 1978 Report,* Brussels-Luxembourg, March 1979.

- Eurostat, *Agriculture, Annuaire statistique 1996,* Brussels-Luxemburg, 1996.
- Fried M. H., *The Evolution of Political Society: An Essay in Political Anthropology,* Random House, New York, 1967.
- Zacopoulou E., *Localité et relations de clientèle en Grèce: le cas d'un village naxiote et de ses immigrés à Athènes,* διατριβή, Université de Paris X, Nanterre.
- Thimios Zaharopoulos, "The Evolution of Public Service Radio Broadcasting in Greece: From Authoritarianism to Anarchy and Irrelevance", *Global Media Journal* (on-line journal), Fall 2002, 1. Available at: http://lass.calumet.purdue.edu/cca/gmj/fa02/gmj-fa02-zaharopoulos.htm
- Thimios Zaharopoulos, "The Rise and Fall of Municipal Radio in Greece", *Journal of Radio Studies,* 10 (2), 2003.
- Xenophon Zolotas, *The energy problem in Greece*, Bank of Greece, Papers and Lectures 28, Athens, 1975.
- C. Faure, *Agriculture et capitalisme,* Anthropos, Paris, 1978.
- Fikioris, J., "Telecommunications in Greece - Present and Future", Communications, *IEEE Transactions on Communications,* 22 (9), 1974, pp. 1467 – 1469.
- Ernestine Friedl, *Vasilika. A village in Modern Greece,* New York, Holt, Rinehart and Winston, 1962.
- Subrata Ghatak and Ken Ingersent, *Agriculture and Economic Development,* Harvester Press, 1984.
- Isabella Gidarakou, "Young Women's Attitudes Towards Agriculture and Women's New Roles in the Greek Countryside: A First Approach", *Journal of Rural Studies,* 15 (2), 1999, pp. 147-158.
- John Grindred, «Η άρδευσις των καλλιεργησίμων γαιών της Αιγύπτου και τα προσεχή υδροηλεκτρικά σχέδια», στα: *Τεχνικά Χρονικά,* Τεύχος 309, Μάρτιος 1950.
- Evanthis Hatzivassiliou, "Greek Reformism and its Models: The Impact of the Truman Doctrine and the Marshall Plan". In: *Journal of Modern Greek Studies,* 28 (1), May 2010, pp. 1-25.

- Michael Herzfeld, *A Place in History: Social and Monumental Time in a Cretan Town,* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991.
- Michael Herzfeld, *Ours Once More: Folklore, Ideology and the Making of Modern Greece,* Austin, TX: University of Texas Press, 1982.
- Orson W. Israelsen, Vaughn E. Hansen, *Αρδεύσεις, Βασικαί αρχαί και μέθοδοι,* Εκδόσεις Μόσχος Γκιούρδας, Αθήναι, 1968.
- Bruno Jacomy, *Συνοπτική Ιστορία των Τεχνικών* (μτφ. Χρ. Αγριαντώνη), Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα.
- Katherine Jellison, *Entitled to Power, Farm Women and Technology, 1913-1963,* Gender and American Culture, The University of North Carolina Press, Chapel Hill & London, 1993.
- Marcel Jollivet, *Pour une science sociale à travers champs. Paysannerie, ruralité, capitalisme (France XX e siècle),* Paris, Éditions Arguments, 2001.
- M. Jollivet, "Sociétés rurales et capitalisme", στον τόμο M. Jollivet (επιμ.), *Sociétés paysannes ou lutte de classes au village?,* A. Colin, Paris, 1974, σσ. 230-266.
- Andreas Kakridis, "Deus ex machina? Truman/Marshall Aid, Engineers, and Greece's Post-war Development Discourse", *Journal of Modern Greek Studies,* 27 (2), October 2009, pp. 241-274.
- Karakasidou, A., *Fields of Wheat, Hills of Blood: Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870–1990,* Chicago, IL: University of Chicago Press, 1997.
- Kasimis C., *Socio-economic Change in Two Greek Peasant Communities, 1949-1981,* διατριβή, University of Bradford.
- Kayser Bernard, *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος, Στοιχεία διά την μελέτην της αστυφιλίας,* ΕΚΚΕ, Αθήναι, 1968.
- Thanasis Kizos, "Multifunctionality of farm households in Greece". In: *Norsk Geografisk Tidsskrift - Norwegian Journal of Geography,* 64 (2), 2010, pp. 105 — 116.
- Kline Ronald R., *Consumers in the Country, Technology and Social Change in Rural America,* The John Hopkins University Press, Baltimore and London, 2000.

- Alex Koutsouris, “The Battlefield for (Sustainable) Rural Development: The Case of Lake Plastiras, Central Greece”, *Sociologia Ruralis,* 48 (3), 2008. http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9523.2008.00465.x/pdf
- H. Lamarche, “Les logiques productives”, στον τόμο H. Lamarche (επιμέλεια), *L’agriculture familiale, II, Du mythe à la réalité,* L’Harmattan, Paris, 1994, σσ. 49-73.
- Lefebvre Henri, Du rural à l’urbain, éditions anthropos, Paris, 1970.
- Michael Lipton and Richard Longhurst, *New Seeds and Poor People*, John Hopkins University Press, Baltimore, 1989.
- Louis Malassis, Martin Padilla, Gérard Ghersi, Louis-Gilles Lalonde, et alii, *Économie Agroalimentaire, Concepts et methods, Economies et Sociétés,* Cahiers de l’ISMEA, Revue fondée en 1944, par François Derroux, Tome XXVI, No 6, Juin 1992.
- Lloyd Mandeno, “Rural Power Supply, Especially in Back Country Areas”, στο The Proceedings of the New Zealand Institution of Engineers, Ferguson and Osborn Printers, vol. 33, Wellington, 1947.
- Karl Marx, *Contribution à la critique de l’économie politique,* Editions Sociales, Paris, 1858/1972.
- Mouzelis, N., “Capitalism and Dictatorship in Post-war Greece”, *New Left Review,* 96, 1976.
- Chester, O., McCorkle, Jr., *Εμπορία (Μάρκετιγκ) φρούτων και λαχανικών και οικονομική ανάπτυξις της Ελλάδος,* Οικονομικαί Μονογραφίαι, Κέντρο Οικονομικών Ερευνών, Αθήναι, 1962.
- McNall, S.G., “Barriers to Development and Modernization in Greece”. In: M. Dimen and E. Friedl (eds.), "Regional Variation in Modern Greece and Cyprus: Towards a Perspective of the Ethnography of Greece”, New York: *Annals of the New York Academy of Sciences,* 268, 1976.
- McNeill, W., “Dilemmas of Modernization in Greece”, *Balkan Studies,* 8, 1976.

- McNeill William H., *The Greek Dilemma, War and Aftermath,* Victor Gollancz Ltd, 1947.
- McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II,* The University of Chicago Press, Chicago and London, 1978.
- Henri Mendras, *Στοιχεία Κοινωνιολογίας,* ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1991.
- Henri Mendras, "Économie et Sociabilité", στον τόμο *Cahiers de l'observation du Changement Social,* C.N.R.S., Paris, 1980, τόμος 3.
- Henri Mendras, *La fin des paysans,* Sedeis, Paris, 1967/84.
- Henri Mendras, *Six villages d'Epire, problèmes de développement socio-économique,* ΟΥΝΕΣΚΟ, Εκθέσεις αποστολών 11, 1961.
- Robert Merton, *Éléments de théorie et de methode sociologique,* Παρίσι, Plon, 1966.
- Jean Meynaud, *Les forces politiques en Grèce,* Etudes de Science Politique, Paris, 1965.
- Midlarsky M. I., *The Evolution of Inequality: War, State Survival, and Democracy in Comparative Perspective,* Stanford University Press, Stanford, CA, 1999.
- Anastasios Michailidis, Alex Koutsouris, Konstadinos Mattas (2010) "Information and Communication Technologies as Agricultural Extension Tools: A Survey among Farmers in West Macedonia, Greece", *The Journal of Agricultural Education and Extension,* 16 (3), pp. 249 — 263.
- Vijay Modi*, Improving Electricity Services in Rural India,* CGSD Working Paper No. 30, December 2005, Working Papers Series, Center on Globalization and Sustainable Development, The Earth Institute at Columbia University, www.earth.columbia.edu
- Morrison J., *Protected areas and aboriginal interests in Canada,* WWF Canada Discussion paper, 1993.
- Sudhin K. Mukhopadhyay, "Adapting Household Behavior to Agricultural Technology in West Bengal, India: Wage Labor, Fertility, and Child Schooling Determinants," in: Economic Development and Cultural Change, Vol. 43, No. 1, October 1994, The University of Chicago Press.

- Naval Intelligence Division, *Greece, G. H. S.,* τ. I: *Physical Geography, History, Administration and Peoples,* τ. II, *Economic Geography, Ports and Communications,* τ. III: *Regional Geography,* 1944-45.
- Nye David E., *Electrifying America, Social Meanings of a New Technology, 1880-1940,* The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1997.
- Nye David E., *Technology Matters, Questions to live with,* The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2006.
- A. Pacey, *Η Τεχνολογία στον Παγκόσμιο Πολιτισμό,* Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα, 1996.
- J.-G. Peristiany (ed.), *Contributions to Mediterranean Sociology, Mediterranean Rural Community and Social Change, Acts of the Mediterranean Sociological Conference,* Athens, July 1963, Mouton & Co, Paris, The Hague, 1968.
- J.-G. Peristiany (ed.), *Honour and Shame, The values of Mediterranean Society,* Weidenfeld and Nicholson, London, 1965.
- Joseph M. Philips, “Farmer Education and Farmer Efficiency,” in: Economic Development and Cultural Change, Vol. 43, No. 1, October 1994, The University of Chicago Press, pp. 149-165.
- George Pilitsis, “The Gardens of Adonis In Serres Today”, *Journal of Modern Greek Studies* 3 (2), October 1985, pp. 145-166.
- Per Pinstrup-Andersen and Peter Hazell, “The Impact of the Green Revolution and Prospects for the Future,” Food Reviews International 1 (January 1985: pp. 1-23).
- Jules N. Pretty, *Regenerating Agriculture, Policies and Practice for Sustainability and Self-Reliance,* Earthscan Publications Ltd, London, 1995.
- Michel Quévit, *Le pari de l’industrialisation rurale,* Editions Regionales Europeennes S.A., 1986.
- Kevin Rask, “The Social Costs of Ethanol Production in Brazil: 1978-1987,” in: Economic Development and Social Change, The University of Chicago Press, Vol. 43, No. 3, April 1995, pp. 627-649.

- Russo Francois, *Εισαγωγή στην Ιστορία των Τεχνικών* (μτφ. Χρ. Αγριαντώνη), Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα.
- C. Servolin, “Aspects économiques de l’absorption de l’agriculture dans le mode de production capitaliste”, στον τόμο: *L'Univers politique des paysans*, F.N.S.P./ A. Colin, Paris, 1972.
- Schivelbusch Wolfgang, *Disenchanted Night, The Industrialization of Light in the nineteenth century* (transl. by Angela Davies), The University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1995.
- James Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of the Peasant Resistance,* Yale University Press, New Haven, Conn., 1985.
- Sjoberg G., *The Pre-Industrial City,* The Free Press, Rotterdam, 1960.
- Susan Buck Sutton “Disconnected Landscapes: Ancient Sites, Travel Guides, and Local Identity in Modem Greece”, *Anthropology of East Europe Review,* 2010. https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/aeer/article/view/548/650
- Susan Buck Sutton, “What Is a "Village" in a Nation of Migrants?” *Journal of Modern Greek Studies*, 6 (2), October 1988, pp. 187-215.
- Tolley S. George, Upton W. Charles, Hastings V. Stevens, *Electric Energy availability and regional growth,* Ballinger Publishing Company, Cambridge, Massachusetts, 1977.
- Truman H., *Memoirs. Years of Trial and Hope,* New York, 1965.
- Jean-Claude Toutain, *La production agricole de la France de 1810 a 1990: départments et régions, Croissance, productivité, Structures,* Tome 1-3, Economies et Sociétés, Histoire quantitative de l’économie Française, Tome XXVI, No 11-12, Nov.-Dec. 1992.
- Turvey Ralph and Anderson Dennis, *Electricity Economics, Essays and Case Studies, Published for the World Bank,* The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1977.
- H. Vermeulen, “Conflict and peasant protest in the history of a Macedonian village, 1900-1936”, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (ειδικό τεύχος), 1981, σσ. 93-103.

- Yan Wang, World Bank and Eastern Kentucky University, “Permanent Income and Wealth Accumulation: A Cross-Sectional Study of Chinese Urban and Rural Household,” in: Economic Development and Cultural Change, Volume 43, No. 3, April 1995, The University of Chicago Press, pp. 523-50.
- Benjamin Ward, *Ελληνική Περιφερειακή Ανάπτυξη,* Οικονομικαί Μονογραφίαι, Κέντρο Οικονομικών Ερευνών, Αθήναι, 1963.
- T. Anderson White and C. Ford Runge, “Common Property and Collective Action: Lesson from Cooperative Watershed in Haiti,” in: *Economic Development and Cultural Change,* Vol. 43, No. 1, October 1994, The University of Chicago Press, pp. 1-41.
- World Bank, *Rural Energy and Development: Improving Energy Supplies for Two Billion People,* A World Bank Publication, Washington D.C., 1996.

ΔΕΗ, Αρχείο Τσοτσορού

Βιβλία

- Commission of the European Communities, *1983, Photovoltaic Solar Energy Conference,* Book of Abstracts, 17-21 October 1983, Apollon Palace Hotel, Kavouri (Athens), Greece, Commission of the European Communities in co-operation with the Greek Ministries of Science and Technology and Energy and National Resources, Athens.
- ΔΕΗ, Διεύθυνση Προγραμματισμού, Τομέας Τεκμηριώσεως, *Μέσες τιμές πωλήσεως ηλεκτρικής ενέργειας κατά χρήση – τάση – και τιμολόγιο,* Αθήνα, 1982.
- ΔΕΗ, Διεύθυνσις Περιοχής Ναυπλίου, Εμπορική Υπηρεσία, «Βιβλίον Δεικτών Προβλέψεων».
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Προγραμματισμού, *Πρόγραμμα Αναπτύξεως 1983-1987-1992,* Αριθ. 41, Αθήνα, Σεπτέμβριος 1982.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Προγραμματισμού, *Πρόγραμμα Ανάπτυξης 1990-1994-1999,* Οκτώβριος 1989.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Προγραμματισμού, *Πενταετές Ενεργειακό Πρόγραμμα 1968-1972,* Αθήναι, Ιανουάριος 1968.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Προγραμματισμού, *Πενταετές Πρόγραμμα της Δημόσιας Επιχειρήσεως Ηλεκτρισμού περιόδου 1973-1977,* Αθήναι, Νοέμβριος 1972.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Προγραμματισμού, *Πρόγραμμα Αναπτύξεως της Δημόσιας Επιχειρήσεως Ηλεκτρισμού περιόδου 1970-1974,* Αθήναι, Μάιος 1970.
- Directorate General for Energy, *Energy in Europe, A view to the future,* Special Issue, September 1992, Commission of the European Communities.
- Directorate General for Energy, *Energy in Europe, Energy Policies and Trends in the European Community, Focus on the East,* No 19, July 1992, Commission of the European Communities.
- EBASCO, *Το ενεργειακόν πρόβλημα της Ελλάδος, Τόμος ΙΒ΄, Πρόγραμμα Ηλεκτρικής Ενεργείας του Βασιλείου της Ελλάδος,* Συνταχθέν υπό της Ebasco διά λογαριασμόν της Διοικήσεως Οικονομικής Συνεργασίας εν Ουασιγκτώνι, τεύχος Ι, Αθήναι 1950, Σειρά Μελετών Ανασυγκροτήσεως Υπουργείου Συντονισμού – Υπηρεσία Συντονισμού Εφαρμογής Σχεδίου Ανασυγκροτήσεως, Αρ. 32.

- Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967),* 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 24-27 Νοεμβρίου 1993.
- International Conference on *Power System Monitoring and Control,* Power and Computing & Control Divisions of the Institution of Electrical Engineers, London, 24-26 June 1980.
- International Energy Agency, *Energy Prices and Taxes, Second Quarter 1992,* International Energy Agency, Organization for Economic Co-Operation and Development.
- Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, *Εκθέσεις 21, Έκθεση για το Πρόγραμμα 1988-1992, Ενέργεια,* Αθήνα, 1992.
- Π. Χ. Λίβα, Κ.Γ. Χονδρονικόλα, *Εισροές – Εκροές των Ενεργειακών Κλάδων της Ελληνικής Οικονομίας Έτους 1980,* Στατιστικά Στοιχεία 2, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα, 1992.
- Amory B. Lovins, *Is nuclear power necessary?* Friends of the Earth, Energy paper No. 3.
- Λουκάς Μουσούλος, Ακαδημία Αθηνών, Έκτακτος Συνεδρία της 16ης Μαΐου 1989, *Πετρέλαια και Φυσικά Αέρια, Εξελίξεις στη θεωρία της ενδογηίνης προελεύσεως και πιθανές εντυπωσιακές συνέπειές των,* Εν Αθήναις 1989, Ανάτυπον εκ των πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών, τομ. 64, 1989.
- Κωστής Σταμπολής (επιμέλεια), *Ενέργεια & Ανάπτυξη' 96, 1ο Εθνικό Συνέδριο για την Ενέργεια, Αθήνα 20 Ιουνίου 1996,* Πρακτικά Συνεδρίου, Χορηγός έκδοσης: Δημόσια Επιχείρηση Πετρελαίου, Εκδόσεις Δήλος.
- ΤΕΕ, Τριήμερο (α΄ μέρος): *Εξοικονόμηση ενέργειας,* 7-8/89.
- Τσοτσορός Ν. Στάθης, *Ενέργεια και ανάπτυξη την μεταπολεμική περίοδο, Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού 1950-1992: Ανάπτυξη και Κρίση, Παραρτήματα,* Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών , Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Πρόγραμμα: Ιστορία Επιχειρήσεων και Βιομηχανική Αρχαιολογία, Αθήνα, Φεβρουάριος 1994.
- Υπουργείο Συντονισμού, Υπηρεσία Χωροταξίας και Περιβάλλοντος, Διεύθυνση Υδατικού Δυναμικού – Φυσικών Πόρων, *Ισοζύγια προσφοράς – ζήτησης των Ορυκτών και Μεταλλευμάτων της χώρας, Τόμος Ι, Γαιάνθρακες,* Φεβρουάριος 1982, Αθήνα.
- Υπουργείο Συντονισμού, Εθνικό Συμβούλιο Ενέργειας, *Έκθεση για την ενεργειακή πολιτική της Ελλάδος, 1977,* Αθήνα, Δεκέμβριος 1977.

Δελτία της ΔΕΗ

- Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* Αναλυτικά κατά περιοχές, 1973, Τομεύς Στατιστικών Μελετών Διανομής.
- Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* Αναλυτικά κατά περιοχές, 1974, Τομεύς Στατιστικών Μελετών Διανομής.
- Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* Αναλυτικά κατά περιοχές, 1975, Τομεύς Στατιστικών Μελετών Διανομής.
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Αναλυτικά,* 1979.
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1979.
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Αναλυτικά,* 1980.
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1980.
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1981.
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Αναλυτικά,* 1982.
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Συγκεντρωτικά,* 1982.
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Αναλυτικά,* 1983.
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Οικονομικού, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, *Οικονομικό Δελτίο, Ιανουαρίου-Απριλίου 1982.*
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Οικονομικού, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, *Οικονομικό Δελτίο, Μαΐου-Ιουνίου 1982.*
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Οικονομικού, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, *Οικονομικό Δελτίο, Ιουλίου-Αυγούστου 1982.*
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Οικονομικού, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, *Οικονομικό Δελτίο, Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου 1982.*
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Οικονομικού, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, *Οικονομικό Δελτίο,* Νοεμβρίου – Δεκεμβρίου 1982.
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Οικονομικού, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, *Οικονομικό Δελτίο Ιανουαρίου – Φεβρουαρίου 1983.*
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Οικονομικού, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, *Οικονομικό Δελτίο Μαρτίου – Απριλίου 1983.*
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Οικονομικού, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, *Οικονομικό Δελτίο, Μαΐου-Ιουνίου 1983.*

- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Οικονομικού, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, *Οικονομικό Δελτίο, Ιουλίου-Αυγούστου 1983.*
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Οικονομικού, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, *Οικονομικό Δελτίο, Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου 1983.*
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Οικονομικού, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, *Οικονομικό Δελτίο,* Νοεμβρίου – Δεκεμβρίου 1983.
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Οικονομικού, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, *Οικονομικό Δελτίο Ιανουαρίου – Φεβρουαρίου 1984.*
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Οικονομικού, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, *Οικονομικό Δελτίο,* Νοεμβρίου – Δεκεμβρίου 1984.
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Οικονομικού, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, *Οικονομικό Δελτίο,* Νοεμβρίου – Δεκεμβρίου 1985.
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Οικονομικού, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, *Οικονομικό Δελτίο,* Νοεμβρίου – Δεκεμβρίου 1986.
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνση Οικονομικού, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, *Οικονομικό Δελτίο,* Νοεμβρίου – Δεκεμβρίου 1988.
- ΔΕΗ, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής, 1967.*
- ΔΕΗ, Διεύθυνσις Προγραμματισμού, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία, Έτη 1965-66,* Υπηρεσία Οικονομικού Προγραμματισμού, Τμήμα Στατιστικής.
- ΔΕΗ, *Στατιστικά Στοιχεία έτους 1966 Διευθύνσεως Εκμεταλλεύσεως Διανομής,* Τμήμα Μελετών Δ.Ε.Δ.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής, Αναλυτικά Στοιχεία,* Τομέας Στατιστικών Μελετών Διανομής, 1977.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής, Συγκεντρωτικά Στοιχεία,* Τομέας Στατιστικών Μελετών Διανομής, 1977.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνση Διανομής, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής, Συγκεντρωτικά Στοιχεία,* Τομέας Στατιστικών Μελετών Διανομής, 1978.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Δελτίο Εργασιών, Παραγωγή – Διανομή – Κατασκευές,* Δεκέμβριος 1979.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Δελτίο Εργασιών, Παραγωγή – Διανομή – Κατασκευές,* Ιανουάριος 1980.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Δελτίο Εργασιών, Παραγωγή – Διανομή – Κατασκευές,* Φεβρουάριος 1980.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Δελτίο Εργασιών, Παραγωγή – Διανομή – Κατασκευές,* Μάρτιος 1980.

- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Δελτίο Εργασιών, Παραγωγή – Διανομή – Κατασκευές,* Οκτώβριος 1980.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Δελτίο Εργασιών, Παραγωγή – Διανομή – Κατασκευές,* Νοέμβριος 1980.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *1980, Ισολογισμός και έκθεση πεπραγμένων,* Αθήνα, 1981.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Αναλύσεις Κόστους Εκμεταλλεύσεως, Κλάδων Παραγωγής – Μεταφοράς & Διανομής έτους 1977,* ΔΕΗ, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, Κλάδος Λογιστικού, Τομέας Γενικού Λογιστηρίου.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Αναλύσεις Κόστους Εκμεταλλεύσεως, Κλάδων Παραγωγής – Μεταφοράς & Διανομής έτους 1978,* ΔΕΗ, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, Κλάδος Λογιστικού, Τομέας Γενικού Λογιστηρίου.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Αναλύσεις Κόστους Εκμεταλλεύσεως, Κλάδων Παραγωγής – Μεταφοράς & Διανομής έτους 1979,* ΔΕΗ, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, Κλάδος Λογιστικού, Τομέας Γενικού Λογιστηρίου.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Αναλύσεις Κόστους Εκμεταλλεύσεως, Κλάδων Παραγωγής – Μεταφοράς & Διανομής έτους 1975,* ΔΕΗ, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, Κλάδος Λογιστικού, Τομέας Γενικού Λογιστηρίου.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Γραφείο Διοίκησης, Γραμματεία Διοικητικού Συμβουλίου, *Έγκριση Γενικού Οικονομικού Προϋπολογισμού της Επιχείρησης, Χρήσεως 1982,* 28.4.82.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Στατιστική Επετηρίδα της Διανομής,* 1989.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Παραγωγής - Μεταφοράς, *Ετήσιο Δελτίο Εκμεταλλεύσεως,* έτος 1979, ΔΕΗ.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Παραγωγής - Μεταφοράς, *Ετήσιο Δελτίο Εκμεταλλεύσεως,* έτος 1980, ΔΕΗ.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Προγραμματισμού, *Πρόγραμμα Αναπτύξεως της Επιχείρησης περιόδου 1981-1985-1990,* Αύγουστος 1981.
- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Ισολογισμός και Έκθεσις Πεπραγμένων Έτους 1969,* Αθήναι, 1970.
- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Ισολογισμός και Έκθεσις Πεπραγμένων Έτους 1971,* Αθήναι, 1972.
- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Ισολογισμός και Έκθεσις Πεπραγμένων Έτους 1973,* Αθήναι, 1973.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *1977, Ισολογισμός και Έκθεση Πεπραγμένων,* Αθήνα, Ιούνιος 1979.

- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, 1978, *Γενικός Προϋπολογισμός*, Αθήνα, 1978.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *1981, Ισολογισμός και Έκθεση Πεπραγμένων,* Αθήνα, Ιούνιος 1982.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Αναλύσεις Κόστους της Εκμεταλλεύσεως, Χρήσις 1962,* Τεύχος Πρώτον, Εκμετάλλευσις Παραγωγής – Μεταφοράς, Διεύθυνσις Οικονομικών Υπηρεσιών, Λογιστική Υπηρεσία.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Αναλύσεις Κόστους της Εκμεταλλεύσεως, Χρήσις 1962,* Τεύχος Δεύτερον, Εκμετάλλευσις Διανομής, Διεύθυνσις Οικονομικών Υπηρεσιών, Λογιστική Υπηρεσία.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Αναλύσεις Κόστους της Εκμεταλλεύσεως, Χρήσις 1963,* Τεύχος Δεύτερον, Εκμετάλλευσις Διανομής, Διεύθυνσις Οικονομικών Υπηρεσιών, Λογιστική Υπηρεσία.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Αναλύσεις Κόστους της Εκμεταλλεύσεως, Χρήσις 1964,* Τεύχος Πρώτον, Εκμετάλλευσις Παραγωγής – Μεταφοράς, Διεύθυνσις Οικονομικών Υπηρεσιών, Λογιστική Υπηρεσία.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Αναλύσεις Κόστους της Εκμεταλλεύσεως, Χρήσις 1964,* Τεύχος Δεύτερον, Εκμετάλλευσις Διανομής, Διεύθυνσις Οικονομικών Υπηρεσιών, Λογιστική Υπηρεσία.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Αναλύσεις Κόστους της Εκμεταλλεύσεως, Χρήσις 1965,* Τεύχος Δεύτερον, Εκμετάλλευσις Διανομής, Διεύθυνσις Οικονομικών Υπηρεσιών, Λογιστική Υπηρεσία.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Αναλύσεις Κόστους της Εκμεταλλεύσεως, Χρήσις 1968,* Τεύχος Πρώτον, Εκμετάλλευσις Παραγωγής – Μεταφοράς, Διεύθυνσις Οικονομικών Υπηρεσιών, Λογιστική Υπηρεσία.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Αναλύσεις Κόστους της Εκμεταλλεύσεως, Χρήσις 1969,* Τεύχος Πρώτον, Εκμετάλλευσις Παραγωγής – Μεταφοράς, Διεύθυνσις Οικονομικών Υπηρεσιών, Λογιστική Υπηρεσία.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* 1968, Τμήμα Στατιστικής Διανομής.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* 1969, Τμήμα Στατιστικής Διανομής.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* 1970, Τμήμα Στατιστικής Διανομής.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, *Ετήσια Στατιστικά Στοιχεία Γενικής Διευθύνσεως Διανομής,* 1971, Τμήμα Στατιστικής Διανομής.

- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Παραγωγής-Μεταφοράς, *Ετήσιον Δελτίον Εκμεταλλεύσεως,* Έτος 1970.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Παραγωγής-Μεταφοράς, *Ετήσιον Δελτίον Εκμεταλλεύσεως,* Έτος 1975.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Εκπαιδεύσεως, *Επιστημονικόν Δελτίον ΔΕΗ,* Έκδοσις ΔΕΚΠ., έτος 2ον, τεύχος 6.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Μελετών Συστήματος, Α. Ρήγος, Τομεάρχης Τομέως Μελετών Αναπτύξεως ΔΕΗ, *Περίληψις Διαλέξεως, Συστήματα επιβλέψεως και ελέγχου ηλεκτρικής ενεργείας.*
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Ισολογισμός και Έκθεσις Πεπραγμένων έτους 1968,* Αθήναι, 1969.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Ισολογισμός και Έκθεσις Πεπραγμένων έτους 1966,* Αθήναι, 1967.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Ισολογισμός και Έκθεσις Πεπραγμένων έτους 1969,* Αθήναι, 1970.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Ισολογισμός και Έκθεσις πεπραγμένων 1970,* ΔΕΗ.

Έγγραφα, Εκθέσεις, Επιστολές, Μελέτες, Διατριβές

- Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Υποκατάστημα Τροπαίων, Γεωτεχνική Υπηρεσία, Γεωπόνος ΑΤΕ Αναστ. Πανόπουλος, *Υπηρεσιακόν Σημείωμα: Γεωργοοικονομικά στοιχεία περιφερείας Υποκαταστήματος Τροπαίων,* 17.11.76
- Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Υποκατάστημα Τροπαίων, Τεχνική Υπηρεσία, Γεωπόνος ΑΤΕ Ν. Κατσιώρχης, *Υπηρεσιακόν Σημείωμα: Γεωργοοικονομικά στοιχεία περιφερείας Υποκαταστήματος Τροπαίων ,* 15.02.71.
- Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Υποκατάστημα Τροπαίων, Τεχνική Υπηρεσία, Γεωπόνος ΑΤΕ Ν. Κατσιώρχης, *Υπηρεσιακόν Σημείωμα: Γεωργοοικονομικά στοιχεία περιφερείας Υποκαταστήματος Τροπαίων ,* 3.10.72.
- Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Υποκατάστημα Τροπαίων, Τεχνική Υπηρεσία, Γεωπόνος ΑΤΕ Ν. Κατσιώρχης, *Υπηρεσιακόν Σημείωμα: Υφισταμένη κατάστασις εν γένει, περιφερείας Υπ/τος ΑΤΕ Τροπαίων,* 18.10.73.
- Α. Αδαμόπουλος – Κ. Καρλής, *Ηλιακές συσκευές παραγωγής θερμού νερού χρήσης.*
- ACFB Boilers, *Low-Pollution Combustion of Rhenish Lignites,* Paper for the Colloquium “Clean and Efficient Combustion of Lignite” in Greece, November 1992.
- Αυστριακή Δημοκρατία, Ομοσπ/κόν Υπουργείον Συγκοινωνιών, *Θέμα: Διαβίβασις στοιχείων εις την ΔΕΗ εις Αθήνας αφορώντων εις αυστριακά τιμολόγια ρεύματος,* 24 Ιανουαρίου 1973.

- Γενική Δεύθυνσις Διανομής, Περιφερειακή Διεύθυνσις Κεντρικής Ελλάδος – Χαλκίς, *ΔΕΗ, Έκθεσις πεπραγμένων 1968,* Χαλκίς, Μάρτιος 1969.
- Δημ. Γκουρογιάννης, Μ-Η Ε.Μ.Π., Αντιπρόσωπος Τ.Ε.Ε., *Προτάσεις για την αξιοποίηση της ηλιακής και αιολικής ενέργειας.*
- Ν. Γιωτόπουλος, Δ/ντης ΑΗΣ Καρδιάς, *10ετές Πρόγραμμα της ΔΕΗ (1994-2005), Οι δρόμοι της ενεργειακής ανάπτυξης,* 10-1-94.
- Commission of the European Communities, Directorate General for Energy, Report of the "Groupe des Sages", *Conference on Energy for a new century: The European perspective,* Brussels, 3 & 4 May 1990.
- Δημόσια Επιχείρηση Αερίου Α.Ε., *Φυσικό αέριο. Νέα μορφή ενέργειας σε βιομηχανικές και εμπορικές χρήσεις,* Αθήνα 1991.
- Δημ. Κολόμβα & Τ. Φωτόπουλου – Χριστοδουλάκη, *Μελέτη συσχετίσεως καταναλώσεως και επιφανείας ή εγκατεστημένης ισχύος εις καταναλωτάς αγροτικού εξηλεκτρισμού (Λοιπαί αγροτικαί χρήσεις),* Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Διεύθυνσις Περιφέρειας Πελοποννήσου – Ηπείρου, Πάτραι, Δεκέμβριος 1976.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Ομάδα Εργασίας Διοίκησης, *Θέμα: Προμήθεια λιγνίτη από ιδιωτικά λιγνιτωρυχεία,* 13 ΙΑΝ. 1983.
- ΔΕΗ, *Διερεύνηση αυξήσεως βασικών τιμών για ενιαία αύξηση των συνολικών τιμών, Δυνατότητες ευθυγράμμισης τιμολογίων εμπορικής και βιομηχανικής χρήσης.*
- ΔΕΗ, Διεύθυνση Περιφερείας Πελ/σου-Ηπείρου, *Αρχικό Πρόγραμμα Αγροτικού Εξηλεκτρισμού έτους 1982,* χειρόγραφος πίνακας.
- Δ.Ε.Μ.Ε. / Κ. Στ. Μ. Π., *Πρόγραμμα για τη διερεύνηση του αιολικού και του ηλιακού δυναμικού της χώρας,* Νοέμβριος 1982.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Γραμματεία Αντιπροσωπευτικής Συνέλευσης, *Αποστολή πρόσκλησης στη δεύτερη Συνεδρίαση της 27ης Τακτικής Συνόδου της Αντιπροσωπευτικής Συνέλευσης της ΔΕΗ,* 15 ΜΑΡ. 1985.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Γραμματεία Αντιπροσωπευτικής Συνέλευσης, *Αποστολή υπηρεσιακών απαντήσεων της ΔΕΗ επί της Εκθέσεως του Συμβουλίου Ελέγχου του έτους 1983,* 4 ΑΠΡ. 1985.
- Δημόσια *Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής*, *Περίληψη: Εφαρμογή της 1603/23.6.81 Αποφάσεως της Οικονομικής Επιτροπής,* 29 ΙΑΝ. 1982.
- Δημόσια *Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής*, *Περίληψη: Μέτρα για την προώθηση του Αγροτικού Εξηλεκτρισμού, Σχετικά: 516/1.2.82 κ. Υπουργού Βιομηχανίας & Ενεργείας,* Επιστολή προς τον κ. Α. Πεπονή, Υπουργό Βιομηχανίας & Ενεργείας, 3 ΜΑΡ. 1982.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εναλλακτικών Μορφών Ενέργειας, *Συνοπτική έκθεση δραστηριοτήτων,* Νοέμβριος 1982.

- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Μελετών – Κατασκευών Διανομής, *Γενικές Οικονομοτεχνικές Μελέτες Εκμεταλλεύσεως Συστήματος Διανομής, Αντικείμενο: Βοηθητικοί πίνακες για την εκπόνηση τεχνικοοικονομικών μελετών,* 5 Απρ. 1978.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Περιφερείας Πελ/σου-Ηπείρου, *Περίληψη: Στατιστικά στοιχεία Αγροτικού Εξηλεκτρισμού έτους 1980,* 5.2.81.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Περιφερείας Πελ/σου-Ηπείρου, *Στατιστικά στοιχεία Αγροτικού Εξηλεκτρισμού διετίας 1978 και 1979,* Πάτρα, Φεβρουάριος 1980.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Περιφερείας Πελ/σου-Ηπείρου, *Στατιστικά στοιχεία Αγροτικού Εξηλεκτρισμού έτους 1980,* Πάτρα, Φεβρουάριος 1981.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Προγραμματισμού, *Το μακροχρόνιο οριακό κόστος ηλεκτρικής ενέργειας στα διάφορα σημεία του συστήματος (Υ.Τ., Μ.Τ., Χ.Τ.),* Ιανουάριος 1988.
- Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Παρατηρήσεις στο κείμενο του εγγράφου Υπ. Γεωργίας π.ε. 130197/35/8.1.82, «Μέτρα για την ελάφρυνση της Γεωργίας από δαπάνες ρεύματος κ.λπ. και για την προώθηση του αγροτικού εξηλεκτρισμού».*
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Γενική Διεύθυνσις Διανομής, Απόφασις υπ΄ αριθ. 496, *Θέμα: Καθιέρωσις ρήτρας αναπροσαρμογής εκ Μισθών – Ημερομισθίων (ΡΑΜΗ) εις τα τιμολόγια καταναλωτών Μέσης και Χαμηλής Τάσεως.*
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκμεταλλεύσεως Διανομής, Δ. Παπαμαντέλλος, Διοικητής, Προς Υπουργείο Συντονισμού, *Θέμα: Εξηλεκτρισμός Υπαίθρου – Ειδικό Πρόγραμμα Εξ/σμού Υπαίθρου 1981.*
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, *Απάντηση στις παρατηρήσεις του Συμβουλίου Ελέγχου ΔΕΗ που περιλαμβάνονται στην Έκθεσή του για το έτος 1982,* 21 ΜΑΙ. 1984.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Οργανώσεως, *Εκθέσεις Συμβουλίου Ελέγχου ΔΕΗ,* 10 ΜΑΡ. 1980.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Οικονομικών Λειτουργιών, *Παρατηρήσεις στην Έκθεση του Συμβουλίου Ελέγχου για τη διαχείριση της ΔΕΗ στο έτος 1983,* 14 ΜΑΡ. 1985.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Περιφερείας Πελοποννήσου-Ηπείρου, *Θέμα: Στατιστική Αγροτικού Εξηλεκτρισμού, Αντικείμενον: Στατιστικά στοιχεία εξηλεκτρισμού έτους 1973 και 4ετίας 1970-73,* 5-2-74.
- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Περιφερείας Πελοποννήσου-Ηπείρου, *Περίληψη: Έκθεση απόψεων και στοιχείων σε θέματα Αγροτικού Εξηλεκτρισμού,* 16-12-81.

- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Ομάς Εργασίας Θεμάτων Καταναλωτών, *Πρακτικόν Συσκέψεως Ομάδος Εργασίας Θεμάτων Καταναλωτών.*
- Louis Decrop, *Technologies for the efficient and clean combustion of lignites,* Financing models, Third party financing methods, SIDEC Groupe Charbonnages de France, Thessaloniki, November 1992.
- Alain Dumort, Commission of the European Communities, Directorate General for Energy, *Energy for a new – The European perspective,* "Working Document No2, Demand side analysis", Brussels, 3-4 May 1990.
- Εθνικό Συμβούλιο Ενέργειας, Έκθεση του καθηγητού κ. Ralph Turvey με σχόλια ομάδας εργασίας, *Πολιτική αξιοποιήσεως του Λιγνίτη και τιμολογήσεως ηλεκτρικής ενέργειας στην Ελλάδα,* Αθήνα, Ιούλιος 1977.
- Εθνικό Συμβούλιο Ενέργειας, *Σχέδιο Ελληνικού Μνημονίου για την παροχή κοινοτικής ενίσχυσης στο λιγνίτη και την τύρφη,* Αθήνα, 5 Απριλίου 1983.
- *Έκθεση του κ. Δημ. Παπαμαντέλλου*, διοικητή της ΔΕΗ, στην Αντιπροσωπευτική Συνέλευση της ΔΕΗ της 9ης Απριλίου 1985, για τα έτη 1982 και 1983.
- Ενημερωτικόν Σημείωμα, *Θέμα: Επιβολή Ρήτρας αναπροσαρμογής εκ Μισθών και Ημερομισθίων (ΡΑΜΗ).*
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Η Ελλάδα μέσα στην Κοινότητα, Εκτιμήσεις και προτάσεις* (Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο), Βρυξέλλες, 29 Μαρτίου 1983.
- Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, Αθήνα, 11 Σεπτεμβρίου 1984, Τεύχος Πρώτο, Αριθμός Φύλλου 131, *Νόμος υπ΄ αριθ. 1475, Αξιοποίηση του γεωθερμικού δυναμικού.*
- Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, Αθήνα, 20 Νοεμβρίου 1987, Τεύχος Πρώτο, Αριθμός Φύλλου 201, *Νόμος υπ΄ αριθ. 1739, Διαχείριση των υδατικών πόρων και άλλες διατάξεις.*
- R. Ganichev, J. Ramos, *One vital Engineering issue for the European countries – Combustion of mixtures of Local Lignites and Subbituminous Coal with imported Low Sulfur Coal,* Technologies for the efficient and clean combustion of lignites, 17-18 November 1992, Thessaloniki, Greece.
- *Θέσεις της ελληνικής κυβέρνησης για τις σχέσεις της Ελλάδας με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες* (Μνημόνιο της ελληνικής κυβέρνησης της 19ης Μαρτίου 1982).
- Anders Jørgensen, *Technical information, Lower power consumption and emission from precipitators for power stations,* Presented at the International Symposium of Technologies for the Efficient and Clean Combustion of Lignites, Thessaloniki and Ptolemais, November 17-18, 1992.

- Σταύρος Καλαβρυτινός, *Υπόμνημα: Τερματικοί σταθμοί εισαγόμενου άνθρακα,* 27 Ιανουαρίου 1982.
- Γ. Καραματζάνης, *Ταξινόμηση τεχνολογιών ήπιων μορφών ενέργειας (Ηλιακή – Αιολική ενέργεια).*
- Κέντρο Οικονομικού Προγραμματισμού και Ερευνών, Τμήμα Δευτερογενούς Παραγωγής, *Η μεταποίηση στα πλαίσια του Αναπτυξιακού προγράμματος 1983-87,* Πρώτο σχέδιο 27/4/1982.
- ΚΕΠΕ, Κ. Διαμαντής, Α. Βλησίδης, *Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης 1983-87, Τομέας Ορυκτού Πλούτου (πλην ενεργειακών ορυκτών),* 20-7-1982.
- Δημήτρης Κολόμβας, Γεωπόνος - Προϊστάμενος Υποτ. Αγροτικών Ηλεκτροδοτήσεων, Διεύθυνση Περιφέρειας Πελοποννήσου – Ηπείρου, *Έκθεση απόψεων και στοιχείων σε θέματα Αγροτικού Εξηλεκτρισμού,* Δεκέμβριος 1981.
- Δρ. Α. Λιακατάς, Γεωπόνος Μετεωρολόγος, Αντιπρόσωπος της ΕΜΥ, *Εκτίμηση – Αξιολόγηση ηλιακού και αιολικού δυναμικού.*
- Σ. Λεβέντης, *Εφαρμογές στον τομέα ηλιακή ενέργεια.*
- Μηλιώτης Παναγιώτης, Μέλος της Γραμμ. του Εθνικού Συμβουλίου Ενέργειας και Ειδικού Επιστήμονα στην Α.Σ.Ο.Ε.Ε., *Η αξία στενότητας του λιγνίτη στην παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας.*
- Άγις Μίχος, Μηχανολόγος-Ηλεκτρολόγος ΕΜΠ, *Αιολική ενέργεια: μια σύντομη διεθνής επισκόπηση. Οι προοπτικές στον ελληνικό χώρο,* Δεκέμβριος 1982.
- Α. Μιζάν, *Προέγκριση χωροθέτησης μονάδας V ΑΗΣ Αγίου Δημητρίου,* Επιστολή προς Υπουργείο ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ., Δ/ΝΣΗ ΕΑΡΘ, 23 ΦΕΒ. 1993.
- Γ. Μπεργελές – ΕΜΠ, Α. Μιζάν – ΔΕΗ, Λ. Γεωργούλης – ΔΕΗ, Δ. Χατζηφώτης – ΔΕΗ, *Ηλεκτροστατικά φορτία αιωρούμενης τέφρας σε μονάδες που τροφοδοτούνται με λιγνίτη στη Βόρεια Ελλάδα,* Παρουσίαση στο Διεθνές Συμπόσιο με θέμα: «Τεχνολογίες αποδοτικής και καθαρής καύσης λιγνίτη», Θεσσαλονίκη – Πτολεμαΐδα, 17-18 Νοεμβρίου 1992.
- Αιμ. Δ. Μπούσιος, Χρ. Κ. Κρυστάλλης, Διπλωματούχοι Μηχανικοί, *Πρόταση για το αναπτυξιακό μέλλον του λεκανοπεδίου Αμύνταιου – Πτολεμαΐδας – Κοζάνης,* 30.11.82.
- Δρ. Ν. Α. Μυλωνάς, Επιστημονικός Συνεργάτης της Γραμματείας του ΕΣΕ, *Έρευνα Εγκαταστάσεως Ηλιακών Θερμοσιφώνων στην Ελλάδα,* Υπουργείο Συντονισμού, Εθνικό Συμβούλιο Ενέργειας, Αθήνα, Ιούλιος 1981.
- Δρ. Ν. Μυλωνάς, Υπουργείο Συντονισμού, Εθνικό Συμβούλιο Ενέργειας, *Συναλλαγματική επιβάρυνση των εισαγόμενων καυσίμων στο ισοζύγιο πληρωμών,* Αθήνα, 23-1-1981.
- Ν. Χ. Νικολάου, Επίκουρος ΓΔΔ, *Ενημερωτικόν Σημείωμα διά τον κ. Γ.Δ.Δ., Θέμα: Επιβολή ρήτρας αναπροσαρμογής εκ Μισθών – Ημερομισθίων (ΡΑΜΗ).*

- Κ. Ντελκής, Μηχανικός Δ/νσεως Προγραμματισμού, *Πρότασις διά την αναδιατύπωσιν των περί ρήτρας καυσίμου όρων του Τιμολογίου Α-150.*
- Ομάδα Μελέτης Τιμολογήσεως Ενέργειας, *Έκθεσις,* Ιανουάριος 1977.
- Organization for Economic Co-Operation and Development, International Energy Agency, *Standing Group on Long-Term Co-Operation Committee on Energy Research and Development,* Paris, 17th April 1991.
- Αθ. Πελεκάνος, Μηχανολόγος-Ηλεκτρολόγος, *Προτάσεις για την ηλιακή ενέργεια στο πενταετές πρόγραμμα 1983-87,* 5 Ιανουαρίου 1983.
- *Πρακτικόν Συσκέψεως* γενομένης την 8ην Δεκεμβρίου 1972 εν τη αιθούση του Δ.Σ. υπό την προεδρίαν του κ. Γ.Ν. Βαφειάδη, *Γενικού Διευθυντή Διανομής, Θέμα: Καθιέρωσις ρήτρας αναπροσαρμογής εκ Μισθών – Ημερομισθίων (ΡΑΜΗ) εις τα τιμολόγια καταναλωτών Μέσης και Χαμηλής Τάσεως.*
- Αλ. Πετρίδης, «ΔΕΗ: Ενεργειακή πολιτική ανορθόδοξη και εγκληματικά σπάταλη», *Η Αυγή,* Τρίτη 22 Φεβρουαρίου 1994.
- Public Power Corporation, Generation Exploitation Department, Gr-Lignites Gasification Project, *Allothermal gasification of Greek Lignites.*
- Εμμανουήλ Σαμουηλίδης, ΕΜΠ, Έδρα Βιομηχανικής Οργανώσεως, *Η εξοικονόμηση ενέργειας: Οικονομική θεώρηση,* Ανακοίνωση στο Σεμινάριο COPISEE-ΤΕΕ, για την Εξοικονόμηση Ενέργειας σε υφιστάμενα κτίρια, Πολυτεχνική Σχολή Ξάνθης.
- Α. Σπυρίδωνος, *Προτάσεις χρηματοδότησης μονάδων επιδείξεως ηλιακής και αιολικής ενέργειας.*
- Νίκος Στεφανής, μηχανολόγος μηχανικός, Επιστολή προς Δ.Σ. Συλλόγου Διπλ/χων Μηχ/κων ΔΕΗ, Δ.Ε. Τεχνικού Επιμελ/ίου Ελλάδος, 3.3.94.
- Νίκος Στεφανής, μηχανολόγος μηχανικός, *Θέμα: Αφορά άποψη και πρόταση για την αναγκαιότητα αλλαγής των τεχνικών χαρακτηριστικών των κύριων και εφεδρικών κλάδων τέφρας των ΑΗΣ-Αγίου Δημητρίου & ΑΗΣ Καρδιάς,* Επιστολή προς Δ.Σ. ΔΕΗ.
- Νίκος Στεφανής, μηχανολόγος μηχανικός, Πτολεμαΐδα, «Ποιοι αντελήφθησαν την τέφρα;», Επιστολή προς το περιοδικό *Η νέα οικολογία,* τεύχος 114, Απρίλιος 1994.
- Συμβούλιο Ελέγχου ΔΕΗ, *Έκθεση για τη διαχείριση της ΔΕΗ κατά το έτος 1986.*
- Συμβούλιο Ελέγχου Δημόσιας Επιχειρήσεως Ηλεκτρισμού, *Έκθεση για τη Διαχείριση της ΔΕΗ κατά το έτος 1983.*
- Συμβούλιο Ελέγχου Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού, *Έκθεση για τη διαχείριση της ΔΕΗ κατά το οικονομικό έτος 1990.*
- Συμβούλιον Ελέγχου Δημόσιας Επιχειρήσεως Ηλεκτρισμού, *Έκθεσις επί της διαχειρίσεως της ΔΕΗ κατά το έτος 1979,* Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, Εν Αθήναις τη 1 Οκτωβρίου

1980, Τεύχος Ανωνύμων Εταιρειών και Εταιρειών Περιορισμένης Ευθύνης, Αριθμός Φύλλου 3259.

- Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών, *Επιστολή προς τον κ. Θεόδωρο Κατσανέβα, Διοικητή ΟΑΕΔ,* 21 Μαΐου 1982.
- Τ.Ε.Ε., *Πορίσματα του συνεδρίου «Το ενεργειακό πρόβλημα της ελληνικής οικονομίας σήμερα»,* Αθήνα, Απρίλιος, 1980.
- Τράπεζα της Ελλάδος, Διεύθυνση Οικονομικών Μελετών, Τμήμα Παραγωγής & Οικονομικής Αναπτύξεως, Γ. Ζυγογιάννης, *Μέτρα για εξοικονόμηση ενέργειας: Η ξένη εμπειρία,* 16.4.1979.
- Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, 1961-1981, Στρατηγική Ανάπτυξης, Λειτουργία, Γ΄,* Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Οικονομική Σχολή, Καθηγητής: Γ. Κριμπάς, Αθήνα 1983.
- Υπουργείο Βιομηχανίας, Ενέργειας και Τεχνολογίας, Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, Διεύθυνση Επιστημονικής Πολιτικής, *Τελική Έκθεση: Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Εξοικονόμησης Ενέργειας στην ελληνική οικονομία. Προσέγγιση από τεχνική και οικονομική σκοπιά (Ομάδα Β),* Οκτώβριος 1990.
- Υπουργείο Βιομηχανίας και Ενέργειας, Γενικός Γραμματέας, *Σημείωμα Ενημερωτικό για το αρ. Πρωτ.: 4/22-1-1982 έγγραφο της Οικονομικής Επιτροπής,* 28-1-1982.
- Υπουργείο Γεωργίας, Γενική Διεύθυνση Ε.8., Υ.Π.Α.Ε., Διεύθυνση ΙΙΙ, Τμήμα Γ΄, *Θέμα: Μέτρα για την ελάφρυνση της γεωργίας από δαπάνες ρεύματος κ.λπ. και για την προώθηση του αγροτικού εξηλεκτρισμού,* Επιστολή προς την Οικονομική Επιτροπή Υπουργείου Συντονισμού, 8 Ιανουαρίου 1981.
- Υπουργείον Γεωργίας, Γενική Διεύθυνσις Β1, ΥΕΒ – Διεύθυνσις 3η, *Αναπροσαρμογή σταθερών προκυπτούσης ετησίως ωφελείας και διευκρινίσεις επί των υπ' αριθ. 72/73 και 31/74 εγκ. Υπουργικών Αποφάσεων,* Εν Αθήναις τη 4 Ιουλίου 1974.
- Υπουργείον Γεωργίας, Γενική Διεύθυνσις Β1, ΥΕΒ – Διεύθυνσις 3η, *Διαδικασία – Προϋποθέσεις μελέτης, προγραμματισμού κ.λπ. έργων αγροτικού εξηλεκτρισμού,* Εν Αθήναις τη 6 Μαρτίου 1974.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Διεύθυνσις Γεωργικής Αναπτύξεως και Ερευνών, *Θέμα: Αναπροσαρμογή – Συμπλήρωσις μέτρων περί αγροτικού εξηλεκτρισμού,* Εν Αθήναις τη 16 Απριλίου 1973.
- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Διεύθυνσις Γεωργικής Αναπτύξεως και Ερευνών, *Θέμα: Μελέτη, προγραμματισμός, κατασκευή, παραλαβή και οικονομική τακτοποίησις έργων αγροτικού εξηλεκτρισμού,* Εν Αθήναις τη 30 Ιουνίου 1973.
- Υπουργείο Ενέργειας και Φυσικών Πόρων, *Προτάσεις για την υλοποίηση των στόχων του 5ετούς Προγράμματος Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης 1983-1987,* Ομάδα εργασίας 11 – Αιολική

ενέργεια, Ομάδα εργασίας 12 – Ηλιακή ενέργεια, Αθήνα, Υπεύθυνος Ο.Ε. Δρ. Στάθης Τσοτσορός, Μάρτης 1983.

- Υπουργείο Ενέργειας και Φυσικών Πόρων, Κ. Βλαχούλης, *Φορολογικά και δανειοδοτικά κίνητρα για αγορά και εγκατάσταση ηλιακών θερμοσιφώνων και ηλιακών συστημάτων.*
- Υπουργείο ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ., Γενική Διεύθυνση Περιβάλλοντος, Διεύθυνση ΕΑΡΘ, Τμήμα Βιομηχανιών, *Προϋποθέσεις για την έγκριση χωροθέτησης της Μονάδας V του ΑΗΣ Αγίου Δημητρίου,* 22-3-1993.
- UNIPEDE, European Community Committee, *Programmes and prospects for the electricity sector 1981-1986 and 1987-1990,* 11th issue, August/September 1981.
- United Nations, Economic Commission for Europe, Committee of Electric Power, *Method for evaluating the economic efficiency of Hydro-Electric power plants taking also into account their contribution to the system reliability index,* Symposium on the prospects of hydroelectric schemes under the new energy situation and on the related problems, Athens, 5-9 November 1979.
- Θ. Α. Χαμόδρακας, Οικονομολόγος ΔΠΡΓ, Public Power Corporation, Athens – Greece, *Μελέτη εξελίξεως κόστους στα σημεία Α – Β – Γ του συστήματος στην περίοδο 1975-1978,* ΔΕΗ, Αθήνα, Νοέμβριος 1981.

Περιοδικά, μπροσούρες, εφημερίδες, άρθρα, εισηγήσεις, κ.α.

- «Ανακριβή στοιχεία», απόκομμα εφημερίδος «Εστία», 28 ΜΑΙ. 1982.
- Θαν. Βαλαβανίδης, «Αλιβέρι: Η αντίστροφη μέτρηση», *Η νέα οικολογία,* τεύχος 14, Δεκέμβριος 1985.
- Ρίκι Βαν Μπουσχότεν, «Οι αγρότες και το ΚΚΕ, Λαϊκός Κομμουνισμός στην περίοδο της Αντίστασης και του Εμφυλίου», περιοδικό *Τα Ιστορικά,* Τόμος Ενδέκατος, Τεύχος 21, Δεκέμβριος 1994, σσ. 365-390.
- Σπ. Βασιλακόπουλος, Διπλ. Μηχανολόγος – Ηλεκτρολόγος, Διευθυντής ΔΕΗ, *Η εξαγορά των Ηλεκτρικών Επιχειρήσεων στην Ελλάδα,* στο: Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκπαιδεύσεως, *Επιστημονικό Δελτίο 25,* Χρόνος 7ος, Ιούνιος 1980.
- Σπ. Βασιλακόπουλος, *Η εξαγορά των Ηλεκτρικών Επιχειρήσεων στην Ελλάδα,* Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Ιστορικές Μονογραφίες, Τεύχος 1, Αθήνα 1979.
- Εμμανουήλ Γ. Βρέντζος, Διπλ. Μηχανολόγος – Ηλεκτρολόγος, *Ταμίευσις Ηλεκτρικής Ενεργείας δι΄ αντλήσεως και διά ταμιευτηρίου ύδατος υπό τας εν Ελλάδι ειδικάς συνθήκας,* Βραβείον Ακαδημίας Αθηνών 1968, Ανάτυπον εκ των «Τεχνικών Χρονικών», Τευχών Φεβρουαρίου – Μαρτίου 1969, Αθήναι 1969.
- *Δελτίο Πανελλήνιου Συλλόγου Διπλωματούχων Μηχανολόγων Ηλεκτρολόγων,* αρ. 162, 5/΄85.

- *Δελτίο Πανελλήνιου Συλλόγου Διπλωματούχων Μηχανολόγων Ηλεκτρολόγων,* αρ. 211, Ιούνης ΄89.
- *Δελτίο Πανελλήνιου Συλλόγου Διπλωματούχων Μηχανολόγων Ηλεκτρολόγων,* αρ. 213, Αύγουστος ΄89.
- *Δελτίο Πανελλήνιου Συλλόγου Διπλωματούχων Μηχανολόγων Ηλεκτρολόγων,* αρ. 224, Ιούλης ΄90.
- *Δελτίο Πανελλήνιου Συλλόγου Διπλωματούχων Μηχανολόγων Ηλεκτρολόγων,* αρ. 226, Σεπτέμβρης ΄90.
- *Δελτίο Πανελλήνιου Συλλόγου Διπλωματούχων Μηχανολόγων Ηλεκτρολόγων,* αρ. 227, Οκτώβρης ΄90.
- *Δελτίο Πανελλήνιου Συλλόγου Διπλωματούχων Μηχανολόγων Ηλεκτρολόγων,* «Αφιέρωμα: Εξοικονόμηση Ενέργειας», Τεύχος 104, Ιούνης 1980.
- Δελτίο Τύπου, «Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο σχετικά με το Μνημόνιο της ελληνικής κυβέρνησης της 19ης Μαρτίου 1982. Στο: *Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Κοινοτικά Νέα,* Αθήνα, 11 Ιουνίου 1982.
- *Ενέργεια, Καύσιμα, Λιπαντικά, Αέρια,* Πέμπτη 2 Ιουλίου 1992.
- ΕΟΚ, *Η ενέργεια στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα,* Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1991.
- Χρυσός Ευελπίδης, «Ανασκόπησις της Γεωργικής Οικονομίας της Ελλάδος». Στο: *Αγροτική Οικονομία,* Ιανουάριος-Μάρτιος 1957.
- Ευρωπαϊκή Κοινότητα, *Ενέργεια, στόχος 1990: Για μια Ευρώπη λιγότερο εξαρτημένη,* Ευρωπαϊκά Θέματα, 40/1982.
- Ευρωπαϊκή Κοινότητα, *Η Κοινότητα για τη βιομηχανία και την απασχόληση,* Ευρωπαϊκά Θέματα, 40/1982.
- *Η φωνή των μηχανικών της ΔΕΗ,* Όργανο του Συλλόγου Διπλωματούχων Μηχανικών ΔΕΗ, Μάιος ΄89.
- *Η φωνή των μηχανικών της ΔΕΗ,* Όργανο του Συλλόγου Διπλωματούχων Μηχανικών ΔΕΗ, Ιανουάριος ΄90.
- *Hellenews*, Έρευνα Κλάδου, Τρίτη 21 Σεπτεμβρίου, «Υγρά Καύσιμα, Ειδικό αφιέρωμα της Hellenews στα πλαίσια διερευνήσεως κλάδων».
- Dr H. Khatib (Jordan), Dr M. Munasinghe (World Bank), *Electricity, the environment and sustainable world development,* World Energy Council, 15th Congress, Madrid, 20-25 Sept. 1992.
- Ηλίας Ι. Κόρδας, Χωροτάκτης Περιφερειολόγος, Μηχανικός ΔΕΗ, «Νέο Λιγνιτικό Κέντρο Δράμας. Ο χωροταξικός και περιφερειακός προγραμματισμός της ζώνης χωροθετήσεώς του, ως απαραίτητη προϋπόθεση ενσωματώσεως του έργου σε μια περιβαλλοντικά αποδεκτή οικονομική ανάπτυξη της ευρύτερης περιφέρειας της Δράμας», εισήγηση στη *Διημερίδα για την Κρίση στην Παραγωγή Ηλεκτρικής Ενέργειας,* ΤΕΕ, 18-19 Ιουνίου 1992, Αθήνα.
- Κ. Χ. Λέφας, Δρ. Μηχανικός-Μηχανολόγος, *Ενεργειακές προοπτικές του άμεσου μέλλοντος και κατευθύνσεις για την έρευνα και την*

ανάπτυξη, Μέρος Α΄, Β΄, Γ΄. Στο: *Δελτίο του Πανελλήνιου Συλλόγου Μηχανολόγων-Ηλεκτρολόγων,* Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος 1991.

- Δρ. Νικόλαος Μυλωνάς, «Θα μπορέσει η Ελλάδα να ξεπεράσει το αυξανόμενο ενεργειακό αδιέξοδο; Πώς και πού βαδίζει ο ενεργειακός μας τομέας από πλευράς επενδύσεων. Με ποιους στόχους και αποτελέσματα κινήθηκε η επενδυτική δραστηριότητα στο παρελθόν και ποιες οι προοπτικές για το μέλλον». Στο: *Οικονομικός Ταχυδρόμος,* φ. 13 (1351), Πέμπτη 27 Μαρτίου 1980, σσ. 24-28.
- Robert McDonald, «Αφιέρωμα *Ενέργεια,* Η σπατάλη εκδικείται», στο περιοδικό *Βιομηχανική Επιθεώρηση,* Μάρτιος 1992, σσ. 41-60.
- Robert McDonald, “What does the future hold?”, στο περιοδικό *Viomichaniki Epitheorissis,* March 1992 (special supplement).
- Νομισματική Επιτροπή, Διεύθυνσις Γραμματείας, *Έγκρισις συνάψεως υπό της Δημοσίας Επιχειρήσεως δύο μακροπρόθεσμων δανείων εις συνάλλαγμα μέχρι ποσών $ 220.000.000 – και $ 30.000.000 – αντιστοίχως, διά την κάλυψιν μέρους των δαπανών του επενδυτικού της προγράμματος έτους 1981,* Αθήναι, 12 Αυγούστου 1981.
- ΤΕΕ, «Τριήμερο για το φυσικό αέριο». Στο: *Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ,* τεύχος 1729, Δευτέρα 28 Σεπτεμβρίου 1992, σσ. 28-56.
- ΤΕΕ, *Τεχνικά Χρονικά,* «Διήμερη συνάντηση με θέμα: Σκοπιμότητα εισαγωγής λιθάνθρακα στην ελληνική ενεργειακή οικονομία», 1-3/84.
- ΤΕΕ, *Τεχνικά Χρονικά, Επιστημονική Έκδοση του ΤΕΕ,* Επιστημονική Περιοχή Β, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1989, τόμος, 9, τεύχος 4.
- ΤΕΕ, *Τεχνικά Χρονικά, Επιστημονική Έκδοση Τ.Ε.Ε.,* Επιστημονική Περιοχή Β, Απρίλιος-Ιούνιος 1990, τόμος 10, τεύχος 2.
- ΤΕΕ, *Τεχνικά Χρονικά,* Τριήμερο (α΄ μέρος), «Εξοικονόμηση Ενέργειας», 7-8/89.
- ΤΕΕ, *Τεχνικά Χρονικά,* Τριήμερο (β΄ μέρος), «Εξοικονόμηση Ενέργειας», 9-10/89.
- ΤΕΕ, *Τεχνικά Χρονικά,* «Φυσικό αέριο & αστική κατανάλωση στην Ελλάδα», διήμερο (α΄ μέρος), 4/98.
- ΤΕΕ, *Τεχνικά Χρονικά,* «Φυσικό αέριο & αστική κατανάλωση στην Ελλάδα», διήμερο (β΄ μέρος), 4/98.
- «Το “έλλειμμα” της ΔΕΗ, απόκομμα εφημερίδος «Εστία», 15 ΜΑΡ. 1982.
- *Τεχνική Επιθεώρηση*, τεύχος 85, Απρίλιος 1999, «Ηλεκτρολογικό Υλικό».
- Τράπεζα Πίστεως, *Οικονομικό Δελτίο, Περιοδική έκδοση της Τραπέζης Πίστεως,* Μάρτιος 1992, Τεύχος 46.
- *Τεχνικά,* Μηνιαία Τεχνική και Οικονομική Έκδοση, Νοέμβριος 1982, Τεύχος 77.

- *Τριμηνιαίο Επιστημονικό Δελτίο Πανελλήνιου Συλλόγου Μηχανολόγων-Ηλεκτρολόγων,* «Εξοικονόμηση ενέργειας», Αύγουστος-Σεπτέμβρης-Οκτώβρης 1982.

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΔΕΗ

- Αίτησις Κατοίκων Συνοικισμού Κέδρου Κοινότητας Πέτρας Νομού Άρτης, Προς τον Αξιότιμον Υπουργόν Βιομηχανίας και Ενεργείας κ. Κονοφάγον Κων/νον (2.8.77), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Γενική Διεύθυνσις Διανομής, «Ηλεκτροδότησις παραμεθορίων οικισμών», Υπηρεσιακό Σημείωμα, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- ΔΕΗ, «Ηλεκτροδοτήσεις νέων χωριών, εξαγοραί Η.Ε. και διακοπαί Σ.Τ.Π., πραγματοποιηθείσαι εντός του 1962» (4.1.63), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.

- ΔΕΗ, Κ. Α. Απέργης προς Κ. Μπουζάκην (από τηλεφώνου, 14.12.57), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

- ΔΕΗ, Πληροφοριακόν Σημείωμα διά κ. Γενικόν Διευθυντήν: «Οφειλαί Κοινοτήτων διά κατά προτεραιότητα ηλεκτροδότησιν αυτών» (12.4.66), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.

- ΔΕΗ, «Πρόοδος εξηλεκτρισμού Νομού Άρτης» (3.3.76), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

- ΔΕΗ, Σημείωμα διά τον κ. Υπουργόν Βιομηχανίας (24.4.64), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Περιφερείας Μακεδονίας – Θράκης, «Ηλεκτροδότησις χωρίου Τριάδι Περιοχής Θεσσαλονίκης» (16^{η} Μαΐου 1960), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Δελτίον Επισκοπήσεως Χωριού (Ηράκλειο Λαγκαδά, 7 Μαρτίου 1956), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Δελτίον Επισκοπήσεως Χωριού (Καμπή Άρτας, 22-3-56), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Δελτίον Επισκοπήσεως Χωριού (Κολχικό), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Περιφέρειας Πελοποννήσου-Ηπείρου, «Ηλεκτροδότηση οικισμού Κρυοπηγής, κοιν. Καταρράκτη Ν. Άρτας» (15 ΙΑΝ. 1982), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, «Ηλεκτροδοτήσεις νέων καταναλωτών χαμηλής τάσεως» (1.3.76), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, «Ηλεκτροδοτήσεις νέων καταναλωτών χαμηλής τάσεως» (3.3.76), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, «Ηλεκτροδότησις Συνοικισμού Τριαδίου Περιοχής Θεσσαλονίκης» (26 Μαΐου 1960), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Μελετών και Κατασκευών Διανομής, «Ηλεκτροδότησις Κοινοτήτων Κυμίνων και Μαλγάρων Νομού Θεσσαλονίκης» (13 Ιουνίου 1958), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Περιφερείας Μακεδονίας-Θράκης, «Αίτησις κατασκευής έργου» (17 Ιανουαρίου 1966), Υπηρεσιακόν Σημείωμα, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Περιφερείας Μακεδονίας-Θράκης, «Ανείσπρακτοι Λογαριασμοί Δήμων», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 68.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Περιφέρειας Πελοποννήσου-Ηπείρου, «Ηλεκτροδότησις Κοινότητος» (12 Μαΐου

1956), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Περιφέρειας Πελοποννήσου-Ηπείρου, «Ηλεκτροδότησις Νέων Οικισμών» (28-2-66), Υπηρεσιακόν Σημείωμα, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διεύθυνσις Περιφέρειας Πελοποννήσου-Ηπείρου, «Ηλεκτροδότησις Νέων Οικισμών» (12-3-66), Υπηρεσιακόν Σημείωμα, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Διευθυντής Εκμεταλλεύσεως Διανομής Κ. Α. Απέργης, Επιστολή με θέμα: «Ηλεκτροφωτισμός Νήσων» (8.3.66), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Ενημερωτικόν Σημείωμα Διά τον Αξιότιμον Γενικόν Γραμματέα Υπουργείου Εσωτερικών κ. Ιωάννην Λαδάν (12.8.71), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Επέκτασις Δικτύου Διανομής» (17 ΙΟΥΛ. 1963), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Επιστολή προς το Γραφείο Υπουργού Βιομηχανίας, «Θέματα Ηλεκτροφωτισμού», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Επιστολή προς το Εθνικόν Ίδρυμα Ραδιοφωνίας, «Πόλεις και Χωρία εξυπηρετούμενα υπό της ΔΕΗ» (17 Μαΐου 1962), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Ηλεκτροδότησις Δήμου Σοχού και Κοινότητος Χρυσαυγής Νομού Θεσσαλονίκης» (13 Ιανουαρίου 1958), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 68.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Ηλεκτροδότησις Κοινότητος Κάτω Σχολαρίου Θεσσαλονίκης», Επιστολή προς τη Γενικήν Διεύθυνσιν Ηλεκτρισμού του Υπουργείου Βιομηχανίας, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Ηλεκτροδότησις Κοινοτήτων Νομών Θεσσαλονίκης και Κιλκίς» (25 Ιανουαρίου 1956), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Ηλεκτροδότησις 3 οικιών εις την Κοινότητα Κάτω Σχολαρίου – Ν. Θεσσαλονίκης» (1 Φεβ. 1971), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Ηλεκτροδότησις Κοινοτήτων Νομού Θεσσαλονίκης», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 68.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Ηλεκτροδότησις Νέων Χωρίων» (12/9/61), Υπηρεσιακόν Σημείωμα, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Ηλεκτροδότησις χωρίων Καβαλλαρίου, Κολχικού και Ασσήρου Νομού Θεσσαλονίκης», Υπηρεσιακόν Σημείωμα, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Ηλεκτροδότησις υμετέρων Κοινοτήτων», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Κ. Α. Απέργης, «Αυθαίρετοι Ηλεκτροφωτισμοί Κοινοτήτων» (12 Φεβ. 1963), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Κ. Α. Απέργης, «Ηλεκτροδότησις Κοινότητος Καμπής» (30 Σεπτ. 1957), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Κ. Α. Απέργης, «Ηλεκτροδότησις Κοινότητος Καμπής-Άρτης» (17 Νοεμβρίου 1958), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Κ. Α. Απέργης, «Ηλεκτροδότησις Κοινότητος Καμπής-Άρτης» (14 Ιουλίου 1959), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Κ. Α. Απέργης, «Ηλεκτροδότησις υμετέρας Κοινότητος» (13 Ιουλίου 1960), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, «Σημείωμα» (13.8.58), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Σημείωμα προς την εφημερίδα Μακεδονία (18 Ιανουαρίου 1965), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Δημοσία Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, Υποδιοικητής Γ. Πανταζόπουλος προς τον Στυλ. Παττακόν, «Ηλεκτροδότησις οικισμού Γερόβρυσης Κοινότητος Ράμιας Νομού Άρτης» (13.5.1970), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

- Δήμος Σοχού, Επιστολή προς τον Υπουργό Βιομηχανίας, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 68.

- Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, «Ηλεκτροδότησις Οικίας κ. Βασιλ. Περιστέρα εις τον οικισμόν Ζαγκλιβερίου της ομωνύμου Κοινότητος Ν. Θεσσαλονίκης» (23 Οκτ. 1971), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Διεύθυνσις Εκμεταλλεύσεως Διανομής, «Ηλεκτροδότησις Οικισμών», Επιστολή προς το Σπουδαστήριον Πολεοδομικών Έργων του Ε.Μ.Π., Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Επιστολή 7 οικογενειών από το Ζαγκλιβέρι Θεσσαλονίκης προς τον «Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης» (7/2/1970), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- «Ηλεκτροδότησις παραμεθορίων χωρίων», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Θέμελης Γεώργιος, Βουλευτής Θεσ/νίκης, *Διά τον Γενικόν Διευθυντήν ΔΕΗ,* Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 68.

- Κοινότης Γερακαρούς, «Περί εξηλεκτρισμού των Κοινοτήτων», Επιστολή προς τον Υπουργό Βιομηχανίας, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Κοινότης Ελεούσης προς την Δημοσίαν Επιχείρησιν Ηλεκτροφωτισμού Θεσσαλονίκης, «Παράκλησις όπως συμπεριλάβη Κοινότητα Ελεούσης, εις προγραμματισμόν ηλεκτροδοτήσεως 1960», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Κοινότης Ηρακλείου, «Περί αποδοχής όρων επεκτάσεως του δικτύου ηλεκτροδοτήσεως της Κοινότητος υπό της ΔΕΗ» (Αριθ. Αποφ. 54/1960, 7 Απριλίου 1960), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Κοινότης Καμπής, «Σχετικόν υμέτερον υπ' αριθ. 103589/17-11-58 προς το υπουργείον Βιομηχανίας, κοινοποιηθέν και ημίν» (3-7-59), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

- Κοινότης Καρδίας, Επιστολή προς τη ΔΕΗ (8 Απριλίου 1960), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Κοινότης Κάτω Σχολαρίου, «Υπόμνημα Κοινότητος Κάτω Σχολαρίου Νομού Θεσσαλονίκης (18/3/1966)», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Κοινότης Μεσημερίου, «Ηλεκτροδότησις Κοινότητος Μεσημερίου» (24 Αυγούστου 1959), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 69.

- Κοινότης Μεσημερίου, «Υπενθύμισις ηλεκτροδοτήσεως Κοινότητος Μεσημερίου» (29 Φεβρουαρίου 1960), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 69.

- Κοινότης Παντανάσσης, Επιστολή προς το Βασιλιά Παύλο (25 Σεπτ. 1954), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Κοινοτικόν Συμβούλιον Καμπής, Απόφαση Αριθ. 82 (13-9-56), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

- Ομάδα Πρωτοβουλίας Κοινότητας Καταρράκτη Άρτας, Επιστολή προς τη ΔΕΗ (21 Δεκεμβρίου 1981), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 4.

- «Παραμεθόρια χωρία ήδη περιληφθέντα εις προταθέν Πρόγραμμα έτους 1966», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Περιφερειακή Διεύθυνσις Μακεδονίας-Θράκης, «Ηλεκτροδότησις Κοινότητος Κάτω Σχολαρίου Θεσσαλονίκης», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- «Πίναξ παραμεθορίων χωρίων», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- «Προγραμματισμός ηλεκτροδοτήσεως οικισμών», σσ. 1-2, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Πρόεδρος Κοινότητος Μεσημερίου, «Περί ηλεκτροδοτήσεως της Κοινότητος Μεσημερίου Νομού Θεσσαλονίκης» (21 Απριλίου 1966), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, Φάκελος 69.

- «Πρόοδος Προγράμματος Εξηλεκτρισμού Υπαίθρου», Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- «Συμπληρωματικόν Πρόγραμμα Ηλεκτροδοτήσεως Παραμεθορίων Χωρίων (δαπάνης τάξεως 60.000.000 δρχ.)», σσ. 1-4, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- «Συμπλήρωσις Ηλεκτροδοτήσεως Χωριών Ηπειρωτικής Ελλάδος κειμένων εις απόστασιν 15-20 χλμ. από των συνόρων», σσ. 1-5, Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Νικόλαος Συνανάς, Επιστολή για ηλεκτροδότηση (22-4-71), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Κ. Τσιγάρας, Β. Εφραιμίδης, Γ. Ευαγγέλου, *Ερώτησις προς τον κ. Υπουργόν Εμπορίου και Βιομηχανίας* (12 Μαρτίου 1957), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Διεύθυνσις Βιομηχανίας, «Ηλεκτροδότησις οικίας», Διαβιβαστικό αναφοράς Περιστέρα Βασιλείου προς τη ΔΕΗ (12-10-1971), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Breckenridge, H. K., General Manager, Letter to Mr. Koutsalexis, Plenipotentiary, H. M. The King's Private Office (February 24, 1955),

Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Community of Pantanassa, Letter to the King of the Hellenes (25 Sept. 1954), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Janet Kathary Cebulla, Επιστολή προς τη ΔΕΗ (4.2.66), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.

- Public Power Corporation, Deputy General Manager J. D. Flambouriaris, Letter to the American Embassy (1962), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ, ΕΜ 1001, Φάκελος 203.

- Public Power Corporation, Electric Power Division, Inter-Office Memorandum, From E. A. Morgan to E. R. Woolley, “Pantanassa Community” (Dec. 6, 1954), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Public Power Corporation, Electric Power Division, Inter-Office Memorandum, From E. A. Morgan to E. R. Wooley, “Pantanassa” (Nov. 11, 1954), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Public Power Corporation, Electric Power Division, Inter-Office Memorandum, From E. A. Morgan to W. G. McKay, “Pantanassa Community” (Jan. 27, 1955), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Public Power Corporation, Electric Power Division, Letter to the President of Pantanassis Community (6 Sept. 1954), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

- Public Power Corporation, Electric Power Division, W. G. McCay to E. R. Wooley (December 17, 1954), Αρχείο Διεύθυνσης Εμπορίας Μη Επιλεγόντων Πελατών, Κεντρικό Αρχείο ΔΕΗ.

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ, ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

1950-1980
Τεχνολογικά Δίκτυα στην Αγροτική Ελλάδα

Διδακτορική Διατριβή (Υπ. Δρ. Βασίλης Ευαγγελίδης)

Επιβλέπων Καθηγητής: Μιχάλης Ασημακόπουλος (ΣΕΜΦΕ, ΕΜΠ)
Μέλη της Επιτροπής: Αριστείδης Μπαλτάς (ΣΕΜΦΕ, ΕΜΠ)
Στάθης Τσοτσορός (Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειος)

Ἐγκατάστασις ἀγωγῶν εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 35 πύργον τῆς γραμμῆς μεταφορᾶς
Ἀλιβερίου - Ἀθηνῶν.

Τεχνολογία και καπιταλισμός

- Οικονομία επιβίωσης. Αυτάρκεια. Αυτοκατανάλωση. Κλειστή ή ημίκλειστη οικονομία > Εσωτερική αγορά και Εμπορευματοποίηση.
- Πολυαπασχόληση > Καταμερισμός εργασίας (π.χ. οικιακή οικονομία).
- Οικοτεχνία > Μεταποίηση > Βιομηχανία (επαναστατική δύναμη).
- Μεταπρατική ή εμπορομεσιτική οικονομία ≠ Εκβιομηχάνιση.
- Απλή εμπορευματική παραγωγή (Ε-Χ-Ε) > Διευρυμένη εμπορευματική παραγωγή (Χ-Ε-Χ).
- Σταθερό κεφάλαιο (c) – Μεταβλητό κεφάλαιο (v) – Υπεραξία (s).
- Οργανική σύνθεση κεφαλαίου (c/v).
- Εδαφικό κεφάλαιο – Οικοδομικό κεφάλαιο – Ζωικό κεφάλαιο – Κεφάλαιο μηχανών και εργαλείων – Κυκλοφοριακό – Αποταμιευτικό.
- Απόλυτη εδαφική πρόσοδος – Διαφορική εδαφική πρόσοδος.
- Παραγωγική κατανάλωση – Ατομική κατανάλωση.

Ο εκσυγχρονισμός προχωρούσε αργά

- Την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα είχαν εισαχθεί στη Θεσσαλία περίπου 200 **θεριστικές μηχανές** διαφόρων τύπων. Τα **ατμοκίνητα άροτρα** είχαν εμφανιστεί για πρώτη φορά στην Αγγλία στα μέσα του 19ου αιώνα. Όμως στην Ελλάδα, το 1893, συναντούσαμε ατμοκίνητα άροτρα μόνο στην επαρχία Αλμυρού, στο χωριό Ακιτσί, που γειτόνευε με τη Γεωργική Σχολή. Ακόμα και στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα η αγροτική παραγωγή πραγματωνόταν με τη χρήση κυρίως αροτριώντων ζώων.

- Τα πρώτα μηχανήματα που χρησιμοποιήθηκαν στη γεωργία ήταν τα **ιπποκίνητα μαγγάνια**, τα οποία μεταχειρίζονταν σε διάφορες εργασίες. Ο ατμός χρησιμοποιούνταν σε εξαιρετικές περιπτώσεις, σε μερικές μεγάλες εκμεταλλεύσεις, «ενώ το βαρύ ατμάροτρον σποραδικώς μόνον εχρησιμοποιήθη αποκλειστικώς δι' εκχερσώσεις».

- Πάντως, η **εισαγωγή του κινητήρα εσωτερικής καύσης** επέφερε σε πάρα πολλές περιφέρειες αληθινή αναστάτωση στις προαιώνιες καλλιεργητικές μεθόδους, στον αλωνισμό, την άντληση, κλπ., αλλά και στις εργασίες που απαιτούσαν μετακίνηση. Ο κινητήρας ήδη συμπλήρωνε ευρέως τη ζωική έλξη αλλά πολλές φορές την αναπλήρωνε κιόλας.

Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και Κοινωνική άποψις,*

Εκδόσεις «Ο Λόγος», Αθήναι, 1944

- *Τα περισσότερα αγροτικά εργοστάσια εις την ύπαιθρον είναι* ***ελαιουργεία****, των οποίων ο αριθμός καθ' όλην την Ελλάδα φθάνει τα 9.536, εξ ων τα 1.986 μηχανοκίνητα. Τα πλείστα των αγροτικών ελαιουργείων είναι ιπποκίνητα και τινα υδροκίνητα. Από ετών όμως πολλά αγροτικά ελαιοτριβεία χρησιμοποιούν κινητηρίους μηχανάς εσωτερικής καύσεως.* Μέχρι το 1944 είχαν ιδρυθεί και 160 συνεταιριστικά ελαιουργεία.

- Την ίδια περίοδο είχαν ιδρυθεί εργοστάσια **οινοποιίας**. Τη χρονιά συγγραφής του βιβλίου υπήρχαν συνολικά περίπου 100 εργοστάσια οινοποιίας κυρίως στην ύπαιθρο, από τα οποία τα 47 ανήκαν σε 20 εταιρείες, τα 12 στον Αυτόνομο Σταφιδικό Οργανισμό, τα 25 σε συνεταιρισμούς και τα υπόλοιπα σε ιδιώτες.

- Την εποχή του μεσοπολέμου στη χώρα μας δραστηριοποιούνταν επίσης **οινοπνευματοποιίες, κονσερβοποιίες, σταφιδεργοστάσια** (Πάτρα, Καλαμάτα, Αίγιο, Κατάκωλο), **αποστειρωτήρια σύκων, ξηραντήρια καρπών**. Ο αριθμός των **αλευρόμυλων** στην Ελλάδα ανερχόταν το 1944 σε 7.676, από τους οποίους 2.106 μηχανοκίνητοι, ενώ οι υπόλοιποι ήταν υδροκίνητοι ή, λιγότεροι, ανεμόμυλοι (Κυκλάδες). Υπήρχαν επίσης **χαρουπόμυλοι, ορυζόμυλοι, σησαμόμυλοι,** κλπ. εγκατεστημένοι κατά κανόνα στις πόλεις, και **μύλοι κόκκινου πιπεριού** στην περιοχή Καρατζόβας. Οι γεωργικές σχολές Κασσαβέτιας, Λάρισας, Μανωλάδας, Ιωαννίνων και Κρήτης είχαν ιδρύσει μόνιμα **τυροκομεία.**

Από τις εμποροπανηγύρεις και την οικοτεχνία, στα βιομηχανικά και εμπορικά κέντρα

- Οι περισσότερες **βιομηχανίες κατεργασίας κλωστικών φυτών** ήταν συγκεντρωμένες στην Αθήνα, τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη και το Βόλο. Λίγα εκκοκκιστήρια βαμβακιού παρέμεναν στα ημιαγροτικά κέντρα Λεβαδειάς, Έδεσσας, Βέροιας, Λαμίας, Θήβας, Γυθείου και Λήμνου. Στα τρία πρώτα απ' αυτά υπήρχαν και υδατοπτώσεις για την κίνησή τους. Τα βιομηχανικά εκκοκκιστήρια ήταν μόνο 104 αλλά είχαν **9.798 πριόνια** και **30 μανικέτα.** Στις περιφέρειες Θεσσαλονίκης και Βέροιας υπήρχαν δύο κανναβουργεία, προς κατεργασία της κάνναβης που παραγόταν στα Γιαννιτσά, ενώ το βιομηχανικό σχοινοποιείο Κέρκυρας εισήγαγε από το εξωτερικό την πρώτη ύλη.
- Σε όλη την Ελλάδα, υπολόγιζε ο συγγραφέας, υπήρχαν **350-400.000 χειροκίνητοι αργαλειοί**. Στην Αράχοβα Παρνασίδας, την Αρναία Χαλκιδικής, την Πίνδο και σε μερικά άγονα και απόμερα συνήθως χωριά, όπως το Λειβάδι Ολύμπου, οι οικογένειες των χωριών εργάζονταν **για το εμπόριο, έναντι μικρής συνήθως αμοιβής. Για το εμπόριο προορίζονταν και τα μεταξωτά από το Σουφλί, την Έδεσσα και το νομό Χανίων. Όμως, στην υπόλοιπη Ελλάδα οι περισσότερες οικογένειες εργάζονταν για την ικανοποίηση των αναγκών του χωριού.**

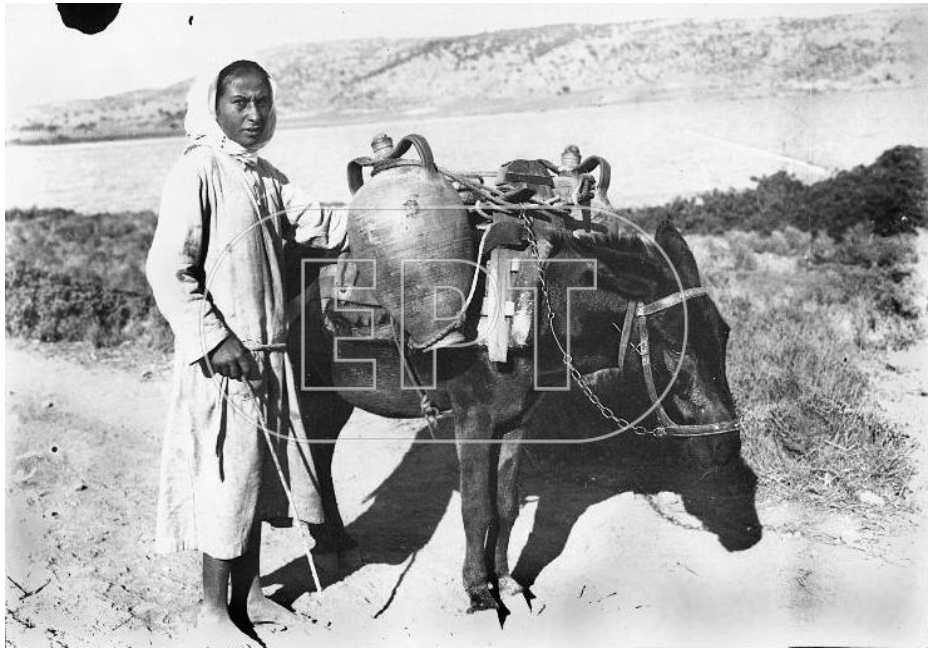

Παραδοσιακά, **οι γεωργοί πωλούσαν τα πλεονάσματα της σοδειάς τους, συνήθως κάθε βδομάδα στο παζάρι της κεντρικότερης κωμόπολης** της περιφέρειας, όπου συναντιόνταν οι χωρικοί οδοί και όπου μπορούσαν να κατέβουν οι ορεινοί πληθυσμοί για αγοραπωλησίες. Από πολύ παλιά είχαν καθιερωθεί επίσης ετήσιες **εμποροπανηγύρεις**.

Σταδιακά όμως αναπτύχθηκαν τα αστικά κέντρα, τα οποία αποτέλεσαν τις μόνιμες αγορές αγροτικών προϊόντων, είτε για επιτόπια χρήση είτε για μετακόμιση και εξαγωγή. Το τελευταίο τούτο είδος εμπορίου ασκούν κυρίως οι **παραθαλάσσιες πόλεις** Πειραιάς, Πάτρα, Βόλος, Θεσσαλονίκη, κλπ. Από ένα χρονικό σημείο και μετά, **έμποροι ή περιοδεύοντες εμπορικοί πράκτορες έρχονται πλέον στο χωριό και αγοράζουν τα κυριότερα προς πώληση είδη.** Αυτό είχε μάλιστα καταστεί κανόνας για τα προϊόντα εκείνα, το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου των οποίων περιερχόταν στα χέρια ορισμένων οργανισμών ή βιομηχανιών, όπως προπάντων τα **καπνά.** Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και Κοινωνική άποψις*, Εκδόσεις «Ο Λόγος», Αθήναι, 1944, σσ. 131-32.

Οικονομία επιβίωσης
Κλειστή και ημίκλειστη οικονομία

Από τις στρατηγικές οικονομικές επιλογές της αστικής τάξης την περίοδο αυτή, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ένας ορατός στόχος των εκσυγχρονιστών ήταν η **κατάλυση της οικονομίας επιβίωσης** ή **αυτάρκειας**, και ο ευρύτατος **εκχρηματισμός** της οικονομικής ζωής σε όλη την επικράτεια, και μέχρι την ελληνική ενδοχώρα. Η ελληνική οικονομία είχε συγκροτηθεί παραδοσιακά στις προαιώνιες βάσεις της ναυτιλίας, του εμπορίου, της ναυπηγικής και της γεωργίας. Η κρατική ιδιοκτησία γης ήταν ενισχυμένη, αλλά η παραγωγή ήταν πάντα μικρής κλίμακας. Στην ύπαιθρο όμως, όλοι οι φόροι πληρώνονταν σε είδος, γιατί μέχρι αργά δεν είχαν εισαχθεί οι χρηματικές σχέσεις. Αυτό το γεγονός αποκαλύπτει ένα σπουδαίο χαρακτηριστικό της ελληνικής οικονομίας, που φαινόταν να διαιωνίζεται: **το χωρισμό στον τομέα της επιβιώσεως και σε εκείνον της αγοράς.**

Η οικονομία της επιβιώσεως υπονοεί σχετική οικονομική αυτάρκεια και ασχολία του ατόμου με ποικιλία παραγωγικών ενεργειών, για να εξασφαλισθεί η αυτάρκεια αυτή. Μια οικονομία αγοράς, αντίθετα, προϋποθέτει καταμερισμό εργασίας, εξειδίκευση, και ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών με χρήματα και με το μηχανισμό της προσφοράς και της ζητήσεως.

Ιωάννης Πετρόπουλος – Αικατερίνη Κουμαριανού, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος: 1833-1862», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΓ΄, σ. 94.

Γενικότερα και σχεδόν μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους επικρατούσε στην ελληνική γεωργία «το πνεύμα της **κλειστής οικονομίας**». Γεωργοί και κτηνοτρόφοι παρήγαν τα αναγκαία για τη διατήρηση της οικογένειάς τους και είτε είχαν επάρκεια είτε αντάλλασσαν οι ορεινοί με τους πεδινούς ορισμένα προϊόντα τους, αλληλοσυμπληρώνοντας έτσι τις ανάγκες τους. **Εξαίρεση** αποτελούσαν ορισμένοι καλλιεργητές, ιδίως της Β. και Δ. Πελοποννήσου, οι οποίοι παρήγαν για την αγορά (σταφίδα), και κάποιοι μεγαλοϊδιοκτήτες της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας.

Από το τέλος του μικρασιατικού πολέμου ο χαρακτήρας της αγροτικής οικονομίας μας άρχισε ν' αλλάζει και κυριάρχησε τελικά ο τύπος της **ημίκλειστης οικονομίας.** Καταρχάς, στην εποχή του Ευελπίδη υπήρχαν ακόμη **νησίδες κλειστής οικονομίας** σε μερικές ορεινές περιφέρειες της χώρας που στερούνταν συγκοινωνίες, όπως π.χ. τα Τζουμέρκα και τα Άγραφα. Εκτός από τους προηγούμενους, υπήρχαν άλλοι αγρότες που αποτελούσαν την πλειοψηφία και παρήγαν κυρίως για τον εαυτό τους, συνδυάζοντας κτηνοτροφία, γεωργία, δασοκομία κλπ.

Το 1933 υπήρχαν στην Ελλάδα 383 ηλεκτροπαραγωγικές επιχειρήσεις από τις οποίες οι 338 βρίσκονταν σε κωμοπόλεις και χωριά.

Οι επαρχιακές μονάδες ήταν βέβαια πολύ μικρότερες από τις ηλεκτρικές εταιρείες των μεγάλων πόλεων. «Ωστόσο η καινοτομία του ηλεκτρισμού… δεν περιοριζόταν στα μεγάλα αστικά κέντρα. Αντίθετα διαχεόταν στον γεωγραφικό χώρο ολοένα και περισσότερο».[1] Μικρές και μικροσκοπικές εταιρείες με ελάχιστα κεφάλαια και περιορισμένες δυνατότητες παραγωγής ηλεκτροφώτιζαν όλες τις ελληνικές πόλεις άνω των 5.000 κατοίκων.[2]

Το 26,7% του πληθυσμού της Ελλάδας κατανάλωνε το 82,6% της παραγόμενης ηλεκτρικής ενέργειας. Στις περισσότερες πόλεις η κατανάλωση ήταν πολύ χαμηλότερη από το μέσο όρο. «Ας σημειωθεί όμως, ως ένδειξη, ότι μια κατανάλωση της τάξης των 50 Kwh ετησίως ανά κάτοικο αντιστοιχεί στην εξαιρετικά φειδωλή χρήση της λάμπας των 50 watt, και ότι το 80% των μεγαλύτερων ελληνικών αστικών κέντρων βρισκόταν κάτω από αυτό το επίπεδο».

[1] Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας, Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου,* Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 1996, σ.24.
[2] ο.π., σ. 30.

Η κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα της Ελλάδας το 1938

Αστικά κέντρα (κατάταξη με βάση τον πληθυσμό)	Πληθυσμός το 1940	Συνολική κατανάλωση ηλ. ενέργειας το 1938 (kwh)	Κατανάλωση ανά κάτοικο (kwh/έτος)	Κατάταξη αστικών κέντρων με βάση την κατανάλωση ανά κάτοικο
1 Περιοχή Αθηνών-Πειραιώς	1.124.109	178.356.766	158,6	1
2 Θεσ/νίκη	278.145	10.700.000	38,4	8
3 Πάτρα	62.275	8.780.000	140,9	2
4 Βόλος	54.919	2.162.000	39,3	7
5 Καβάλα	49.667	1.125.000	22,6	16
6 Ηράκλειο	39.550	1.000.000	25,3	13
7 Καλαμάτα	34.891	1.029.000	29,4	11
8 Σέρρες	34.630	875.000	25,3	14
9 Λάρισα	32.686	1.708.000	52,2	4
10 Κομοτηνή	31.217	378.000	12,1	20
11 Ξάνθη	28.961	588.000	20,3	17
12 Χανιά	28.168	1.250.000	44,3	6
13 Χίος	26.557	608.000	22,8	15
14 Μυτιλήνη	24.351	1.172.000	48,1	5
15 Ιωάννινα	21.877	687.000	31,4	10
16 Κέρκυρα	19.988	2.700.000	135	3
17 Σύρος	18.922	600.000	31,7	9
18 Τρίκαλα	18.892	273.000	14,4	19
19 Χαλκίδα	19.776	521.000	26,3	12
20 Πύργος	16.875	313.000	18,5	18
Σύνολο	1.966.456	214.825.000	109,2	
% επί εθνικού συνόλου	26,7%	82,6%		

Πηγή: Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1939, Αθήνα 1940, σ. 253-254. *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1954*, Αθήνα 1955 (αναδρομικά στοιχεία 1940), σ. 1, 10, 11.

Αγροτικός εξηλεκτρισμός και εξηλεκτρισμός υπαίθρου

Η ΗΕΑΠ παρείχε ρεύμα σε 50 συνοικισμούς, προάστια και χωριά. Η Ηλεκτρική Εταιρεία Πατρών σε 16, η αντίστοιχη εταιρεία της Μυτιλήνης σε 7, του Ναυπλίου – Άργους σε 15. Επίσης, το συγκρότημα Άσσου – Βραχατίου εξυπηρετούσε 7 χωριά και το συγκρότημα Βέλλου – Κιάτου 7 χωριά. Συνολικά 450 χωριά (Χρυσός Ευελπίδης, *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον,* ο.π., σ. 18).

Στη Λίμνη Ευβοίας, στους Μολάους Λακωνίας, στον Παπάδο Μυτιλήνης **μύλοι** και **ελαιοτριβεία** μεταχειρίζονταν ηλεκτρικό ρεύμα από τον ίδιο κινητήρα που ηλεκτροφώτιζε και τα γύρω χωριά τη νύχτα. Το ίδιο συνέβαινε και με την ηλεκτροδότηση για **ψυγεία** στην Αγριά Βόλου, στη Σκάλα Ωρωπού, στη Νεάπολη Λασηθίου, στην Κυπαρισσία. Μόνον όμως στην Αθήνα, την Αργολίδα, τα πέριξ της Πάτρας, των Χανίων, των Καλαμών και των Θηβών ηλεκτροδοτούνταν αρδεύσεις.

Αναλυτικά οι αριθμοί των ηλεκτρικών εγκαταστάσεων διανομής ρεύματος σε κωμοπόλεις και χωριά ήταν:

Αιτωλοακαρνανίας	10	Ζακύνθου	1	Λακωνίας	8
Αργολιδοκορινθίας	21	Ηρακλείου	1	Λαρίσσης	23
Αρκαδίας	6	Θεσσαλονίκης	17	Λασηθίου	5
Αττικοβοιωτίας	41	Ιωαννίνων	4	Λέσβου	17
Άρτης	1	Κερκύρας	2	Μεσσηνίας	24
Αχαϊοηλίδος	22	Καβάλας	6	Πέλλης	2
Δράμας	8	Κεφαλληνίας	5	Ρεθύμνης	1
Έβρου	4	Κυκλάδων	20	Πρεβέζης	4
Ευβοίας	18	Κοζάνης	7	Ροδόπης	5
Σάμου	8	Φθιωτιδοφωκίδος	18	Χίου	4
Σερρών	15	Φλωρίνης	2	Χανίων	3
Τρικάλων	2	Χαλκιδικής	3		

Κλείνοντας το 1945, ο Δ. Μπάτσης, ο Ν. Κιτσίκης και η ομάδα του περιοδικού *Ανταίος* διαπιστώνουν ότι η ανοικοδόμηση της χώρας ούτε καν είχε αρχίσει. Το πρόγραμμα του *Ανταίου* είναι παιδεία που ν' απλώνεται σ' ολόκληρο το λαό, μέχρι το τελευταίο χωριατόπουλο, και λαϊκή δημοκρατία που θα καταργήσει την εξαθλίωση, την οπισθοδρομικότητα, τα πρωτόγονα μέσα παραγωγής, θα σταματήσει την «απεμπόληση με μηδαμινά ανταλλάγματα του φυσικού μας πλούτου», θα προωθήσει την εκβιομηχάνιση και την ανοικοδόμηση, και θα χτίσει μια πλατειά εσωτερική αγορά (Κιτσίκης Ν., «Επιστήμη – ανοικοδόμηση», *Ανταίος,* Χρόνος Α΄, 13-14).

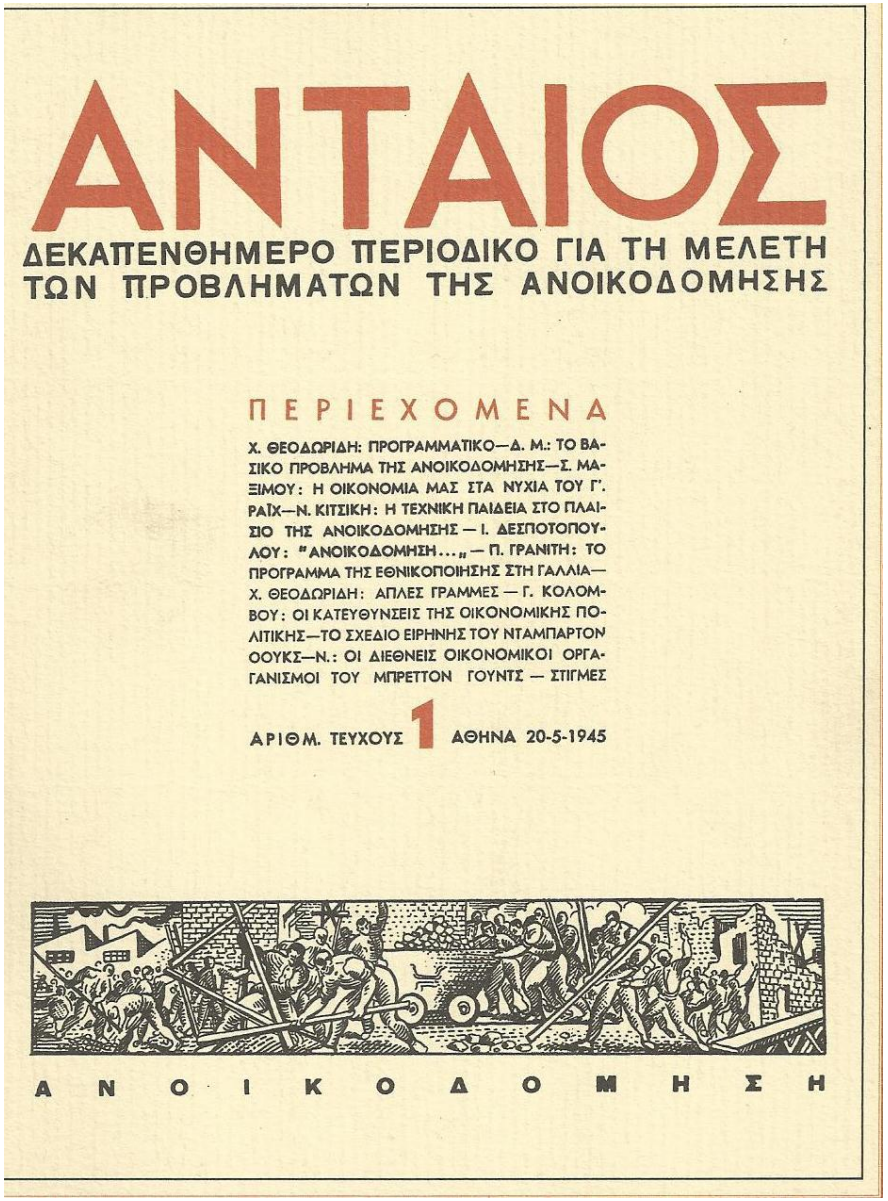

ΑΝΤΑΙΟΣ

ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ: ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟ—Δ. Μ.: ΤΟ ΒΑΣΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗΣ—Σ. ΜΑΞΙΜΟΥ: Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΜΑΣ ΣΤΑ ΝΥΧΙΑ ΤΟΥ Γ'. ΡΑΪΧ—Ν. ΚΙΤΣΙΚΗ: Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗΣ — Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ: "ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ..." — Π. ΓΡΑΝΙΤΗ: ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ— Χ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ: ΑΠΛΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ — Γ. ΚΟΛΟΜΒΟΥ: ΟΙ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ—ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΕΙΡΗΝΗΣ ΤΟΥ ΝΤΑΜΠΑΡΤΟΝ ΟΟΥΚΣ—Ν.: ΟΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΜΠΡΕΤΤΟΝ ΓΟΥΝΤΣ — ΣΤΙΓΜΕΣ

ΑΡΙΘΜ. ΤΕΥΧΟΥΣ 1 ΑΘΗΝΑ 20-5-1945

Α Ν Ο Ι Κ Ο Δ Ο Μ Η Σ Η

Η ανοικοδόμηση στο χωριό

Το 1945 τα ελληνικά χωριά ήταν 10.500, μοιρασμένα σε 5.500 κοινότητες. Απ' αυτά το 1/3 ήταν ορεινά (υψόμετρο πάνω από 500 μ.), το ¼ ημιορεινά (υψόμετρο 200-500 μέτρα) και τα 5/12 πεδινά. Μόνο το 1/3 της επιφάνειας είναι πεδινή (υψόμετρο κάτω από 200μ.), ενώ το 1945 το ½ των κατοίκων διέμενε σε υψόμετρο άνω των 200 μ. Με τον εποικισμό των προσφύγων της Μικράς Ασίας δημιουργήθηκαν περίπου 450 χωριά. Η Ελλάδα, αν και έχει 750 λιμάνια και όρμους που μπορούν να εξυπηρετήσουν σημαντικό μέρος της υπαίθρου, εντούτοις, έχει ανάγκη δυσανάλογου μήκους δρόμων σε σχέση με την επιφάνεια και την πυκνότητά της, επειδή η ορεινή της σύσταση επιδρά και στην ανά μονάδα δαπάνη κατασκευής της οδού. «Η σχέση 1 χιλιομέτρου οδού με την επιφάνεια σε τετραγωνικά χιλιόμετρα είναι **10 για την Ελλάδα, ενώ είναι 6 για τη Βουλγαρία, 1,6 για τη Ρουμανία και 0,8 για τη Γαλλία**». Σόλων Π. Κυδωνιάτης (Επιμελητής Αγροτικής Αρχιτεκτονικής ΕΜΠ), «Η θέση του ελληνικού χωριού», *Ανταίος,* Χρόνος Α΄, 3 (24 Ιουνίου 1945), σσ. 75-77 , 90 & 4 (8 Ιουλίου 1945), σσ. 109-113.

Εκβιομηχάνιση ή τοκογλυφική δράση;

- Στον πρόλογο του βιβλίου του Δ. **Μπάτση**, *Η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα,* ο καθηγητής **Κιτσίκης** υποστήριζε ότι «η Βαρειά Βιομηχανία στην Ελλάδα… η μηχανική επεξεργασία των προϊόντων της μεταλλουργίας, η κατασκευή μηχανών και γενικότερα των μέσων παραγωγής, η ίδρυση ναυπηγείων, η εγκατάσταση ηλεκτροχημικών εργοστασίων, χωρίς προνομιακές παραχωρήσεις στο ξένο κεφάλαιο, αποτελεί τη μόνη διέξοδο από την οικονομική αποτελμάτωση, το μόνο τρόπο για σταθερή προοδευτική οικονομική εξυγίανση και ανόρθωση, το λυτρωμό της ελληνικής οικονομίας και της εθνικής εργασίας…».

- Ο υφυπουργός Ανοικοδομήσεως **Δοξιάδης**, πρότεινε να γίνουν επενδύσεις στη βιομηχανία. Ο **Βαρβαρέσος** πρότεινε οικονομική ανάπτυξη στηριγμένη: Στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής. Στις μικρές και ανταγωνιστικές επιχειρήσεις και κυρίως τις επαρχιακές, οι οποίες παράγουν είδη ευρείας κατανάλωσης. Στην αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας. Ο **Ζολώτας** απέρριπτε τις απόψεις Βαρβαρέσου, «χαρακτηρίζοντας την οικονομική ανάπτυξη ως άριστη χρησιμοποίηση των πόρων, που προϋπέθετε κεφαλαιουχικό εξοπλισμό και νεότερες τεχνολογικές μεθόδους», και παρέπεμπε σε σχετική έκθεση του Ο.Η.Ε. που υποστήριζε την εκβιομηχάνιση ως αποφασιστικό στοιχείο της οικονομικής ανάπτυξης.

Πίνακας τῶν εἰσφορῶν στὸ Διεθνὲς θησαυροφυλάκιο τῶν χωρῶν ποὺ πῆραν μέρος στὴ διάσκεψη.

(Σ' ἑκατομμύρια Δολλάρια)

Αὐστραλία	200	Ὁλλανδία	275	Γουατεμάλα	5
Βέλγιο	225	Ν. Ζηλανδία	50	Χαΐτὴ	5
Βολιβία	10	Νικαράγουα	2	Χονδοῦρα	2 1/2
Βραζιλία	150	Νορβηγία	50	Παλαιστίνη	1
Καναδᾶς	300	Παναμᾶς	1/2	Ἰνδίαι	400
Χιλὴ	50	Παραγουάη	2	Ἰρὰν	25
Κίνα	550	Περοῦ	25	Φιλιππίναι	15
Κολομβία	50	Δανία	*	Πολωνία	125
Κόστα Ρίκα	5	Δομινίκα	5	Νότ. Ἀφρικὴ	100
Κούβα	50	Ἰσημερινὸς	5	ΕΣΣΔ	1200
Τσεχοσλοβακία	125	Αἴγυπτος	45	Α. Β.	1300
Ἰρὰκ	8	Σὰν Σαλβατὸρ	25	Η.Π.Α.	2750
Λιβηρία	1/2	Αἰθιοπία	6	Οὐραγουάη	15
Λουξεμβοῦργο	10	Γαλλία	450	Βενεζουέλα	15
Μεξικὸ	90	Ἑλλὰς	40	Γιουγκοσλαβία	60

* Ἡ εἰσφορὰ τῆς Δανίας θὰ καθορισθεῖ μετὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ σχεδίου ἀπ' τὴ Δανικὴ Κυβέρνηση.

«Αν χαθεί η Ελλάδα, η Τουρκία θα γίνει ένα απόμακρο φυλάκιο σε μία θάλασσα κομμουνισμού. Παρομοίως, αν η Τουρκία υποχωρούσε στις σοβιετικές απαιτήσεις, η θέση της Ελλάδας θα κινδύνευε εξαιρετικά.»

Truman H., *Memoirs. Years of Trial and Hope,* 1965.

Το Δεκέμβριο του 1946 ο Κ. Τσαλδάρης επισκέφθηκε τις ΗΠΑ για να ζητήσει υποστήριξη. Τον Ιανουάριο έφτασε στην Ελλάδα ο απεσταλμένος των ΗΠΑ Πόρτερ, ο οποίος, αφού έκανε εμπεριστατωμένη μελέτη, πρότεινε σχέδιο για τη σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας και την επίλυση του συναλλαγματικού της προβλήματος με την αύξηση της παραγωγής και των εξαγωγών. Υποστήριξε ότι δεν αρκεί μια εφάπαξ βοήθεια, αλλά υποσχέθηκε συστηματική προσπάθεια στο πλαίσιο ενός πενταετούς προγράμματος ύψους 1.675 εκατομμυρίων δολλαρίων ή 335 εκατομμυρίων δολαρίων κατά μέσον όρο ετησίως [ποσό υπερβολικό σε σχέση με την πραγματική βοήθεια]. Επίσης, άσκησε αυστηρή κριτική στις 7 κυβερνήσεις που μεσολάβησαν από την απελευθέρωση μέχρι το Μάρτιο του 1947. Άμεσο επακόλουθο της *Έκθεσης Πόρτερ* ήταν το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ.

Dean Acheson, *Present at the Creation, My years in the State Department,* New York-London, 1987, pp. 217-235.

Τον Αύγουστο του 1950 κατατέθηκε από τον υπουργό Συντονισμού Τσουδερό το νομοσχέδιο «περί ιδρύσεως Δημοσίας Επιχειρήσεως Ηλεκτρισμού»

με το οποίο δημιουργήθηκε το όργανο στο οποίο ανατέθηκε η *εκτέλεση* και η *εκμετάλλευση* των ενεργειακών έργων.

- Δύο μήνες πριν, η αμερικανική αποστολή στην Ελλάδα είχε ανακοινώσει ότι διαπιστώθηκε **κοίτασμα 100 εκατομμυρίων τόνων λιγνίτη στην Πτολεμαΐδα**, και την ίδια μέρα ο ΣΕΒ ενημέρωνε για την **άνοδο της βιομηχανικής παραγωγής του Απριλίου στο 99% του 1939, με την ηλεκτρική παραγωγή να αυξάνεται κατά 202%** (ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλα: 18/7/1950, 30/5/1950, 30/5/1950).
- Σύμφωνα με την Εμπάσκο, μόνο 300 χωριά της Ελλάδας είχαν ηλεκτρικό ρεύμα. Στα τέλη Μαΐου 1952 είχε ολοκληρωθεί η γραμμή μεταφοράς Άγρα-Θεσσαλονίκης, ενώ συνεχίζονταν οι εργασίες στις **γραμμές μεταφοράς Ρουφ-Αλιβερίου, Ρουφ-Πατρών, Κορίνθου-Λάδωνος, Μεγαλόπολης-Καλαμών, Θεσσαλονίκης-Καβάλας και Σχηματαρίου Λαμίας**. Την ίδια χρονιά, προχώρησαν οι εργασίες κατασκευής των υποσταθμών μετασχηματισμού 150.000/15.000 βολτ, όπως επίσης και οι εργασίες στο λιγνιτωρυχείο Αλιβερίου, που τροφοδοτούσε τότε αποκλειστικά το ΑΗΕ Αλιβερίου.

Το εθνικό σύστημα παραγωγής και μεταφοράς ηλεκτρισμού

Το 1953 η ΔΕΗ συντάσσει προκαταρκτικό κατάλογο πόλεων και οικισμών «περιληφθησομένων εις το πρώτον στάδιον του προγράμματος διανομής ηλεκτρικής ενεργείας», και ήδη από τα πρώτα χρόνια παρέχει ηλεκτρικό ρεύμα σε μια σειρά από ηλεκτρικές εταιρείες, σε όλη την επικράτεια. Η υλοποίηση του προγράμματος περιλάμβανε την ένταξη των πρώτων πελατών στο δίκτυο, την κατασκευή σταθμών ΑΗΕ, ΥΗΕ και αυτόνομων σταθμών σε νησιά, και το σχεδιασμό ενός πρωτόλειου εθνικού συστήματος, με γραμμές μεταφοράς και διανομής.

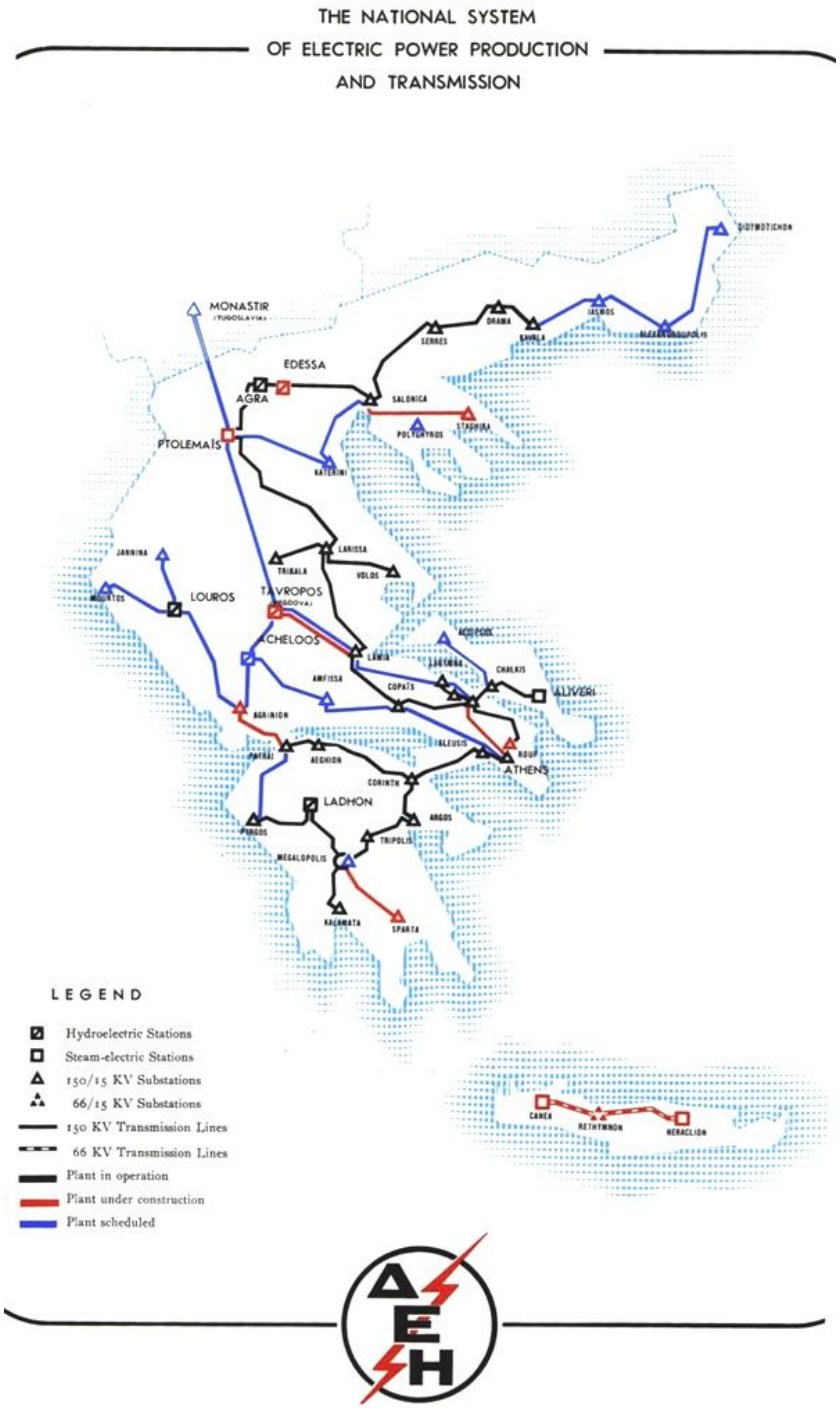

ΔΕΗ, *Έκθεσις Πεπραγμένων του Οικονομικού Έτους 1954-55, μετ' ανασκοπήσεως της πενταετίας 1951-1955*

Μέχρι το 1954 είχαν τεθεί σε λειτουργία το ατμοηλεκτρικό εργοστάσιο **Αλιβερίου**, το λιγνιτωρυχείο Αλιβερίου, το υδροηλεκτρικό **Λούρου**, και γραμμές μεταφοράς και υποσταθμοί, που λειτουργούσαν ικανοποιητικά. Η ΔΕΗ τροφοδοτούσε ήδη, μερικά ή ολικά, διάφορες πόλεις (Ιωάννινα, Άρτα, Πάτρα, περιοχή Πρωτεύουσας). Ο πρώτος πελάτης της ΔΕΗ ήταν η Η.Ε.Α.Π, και ακολούθησαν ο «Γλαύκος», οι Ηλεκτρικές Εταιρείες Έδεσσας, Αιγίου, Πρέβεζας, κ.λπ. Αρχικά, δόθηκε προτεραιότητα στην ηλεκτροδότηση συστάδων πόλεων και οικισμών συγκεντρωμένων κοντά, γύρω από τους υποσταθμούς, για λόγους οικονομίας.

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΟΛΕΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΩΝ
ΠΕΡΙΛΗΦΘΗΣΟΜΕΝΩΝ ΕΙΣ ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΣΤΑΔΙΟΝ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ
ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΗΛΕΚΤΡΙΚΗΣ ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ — ΘΡΑΚΗ

Υποσταθμὸς Ὑδροηλεκτρικοῦ Ἐργοστασίου Ἄγρα

Ἔδεσσα
Ἄγρα
Ἀρνισσα
Βρυττὰ
Μεσημέριον
Σκύδρα
Μαυροβοῦνι
Λιτοχῶρι
Ρίζο
Πετριὰ
Πιερώμα
Μαρίνα
Ἐπισκοπὴ
Λευκάδια
Ἄνω Κόπανος
Νάουσσα
Βέρροια
Καρυώτισσα
Γαλατάδες
Γιαννιτσὰ
Κρύα Βρύση
Κλεισοχῶρι
Ρίζάρι
Σεβαστιανὰ
Λουτροχῶρι
Ἀρσένιον

Υποσταθμὸς Θεσ/νίκης

Θεσσαλονίκη
Πυλαία
Τριανδρία
Πανόραμα
Ἅγιος Παῦλος
Νεάπολις
Εὐκαρπία
Σταιὲς
Πολίχνη
Ἀμπελόκηποι
Νέο Κορδελιὸ
Σταυρούπολις
Μαινεμένη
Ὡραιόκαστρον
Καλαμαριὰ
Θέρμη (Σέδες)
Καλοχῶρι
Λαχανόκηποι
Διαβατᾶ
Ἀσβεστοχῶρι
Σίνδος
Ἅγιος Ἀθανάσιος
Ἀγχίαλος
Περαία
Νέοι Ἐπιβάτες
Νέον Πλαγιάρι
Ἐπανωμὴ
Λαγκαδᾶς
Λαϊνᾶ
Λητὴ
Δρυμὸς
Χαλάστρα
Γέφυρα
Νέα Μηχανιώνα

Ὑποσταθμὸς Σερρῶν

Σέρραι
Λευκώνας
Καλὰ Δένδρα
Ἄνω Μιτρούσιον
Χορτερὸ
Προβατᾶς
Κοίμησις
Ποντισμένο
Καμαρωτὸ
Δασοχῶρι
Βαλτερὸ
Καρπερὴ
Ἀμμουδιὰ
Γεφυροῦδι
Σκοτούσα
Ἀναγέννησις
Νέα Τυρολόη
Σιδηρόκαστρον
Νιγρίτα
Σκούταρι
Βαμβακοῦσα
Πεπονιὰ
Φυτόκι
Τερπνὴ
Νέον Σοῦλι
Χρυσὸς
Ἐμμ. Παπᾶς
Ἅγιον Πνεῦμα
Πεντάπολις
Δαφνοῦδι
Ἅγιος Χριστόφορος
Γαζῶρος
Νέα Ζίχνη
Ἡράκλεια
Μονοκκλησιὰ
Ἄνω Καμήλα
Κάτω Μιτρούσι
Κωνσταντινάτο
Ἁγία Ἑλένη
Κρίνος
Νεοχώριον
Μονόβρυση
Νέος Σκοπὸς
Ψυχικὸ
Θολὸς
Νέα Πέτρα
Γλυκοπηγὴ
Τούμπα

Ὑποσταθμὸς Δράμας

Δράμα
Ξηροπόταμος
Πετρούσσα
Προσοτσάνη
Κοκκινόγια
Γραμμένη

Η γραμμή Αλιβέρι - Αθήνα

Κομβικής σημασίας ήταν η δημιουργία γραμμών μεταφοράς, κυρίως Αλιβέρι-Αθήνα και Πτολεμαΐδα-Λάρισα, για τη δημιουργία εθνικού συστήματος. Το “Εμπρός” ασκούσε κριτική στο «Κέντρον» με τίτλους όπως «Μαύρο σκοτάδι απειλεί την Αθήνα και τον Πειραιά», υποδεικνύοντας να καλυφθούν οι αυξημένες ανάγκες της πρωτεύουσας σε ηλεκτρικό ρεύμα από το καινούργιο εργοστάσιο στο Αλιβέρι. Στο ίδιο άρθρο διαβάζουμε ότι η χρήση της ηλεκτρικής θερμάστρας είχε διαδοθεί στην Αθήνα, αν και το υπουργείο Βιομηχανίας συνιστούσε να μην χρησιμοποιείται ηλεκτρική σόμπα, προφανώς για οικονομία ενέργειας. Η εφημερίδα διαφωνούσε με την σύσταση του υπουργείου, και γι’ αυτό ζητούσε να επιταχυνθούν οι εργασίες στο Αλιβέρι!

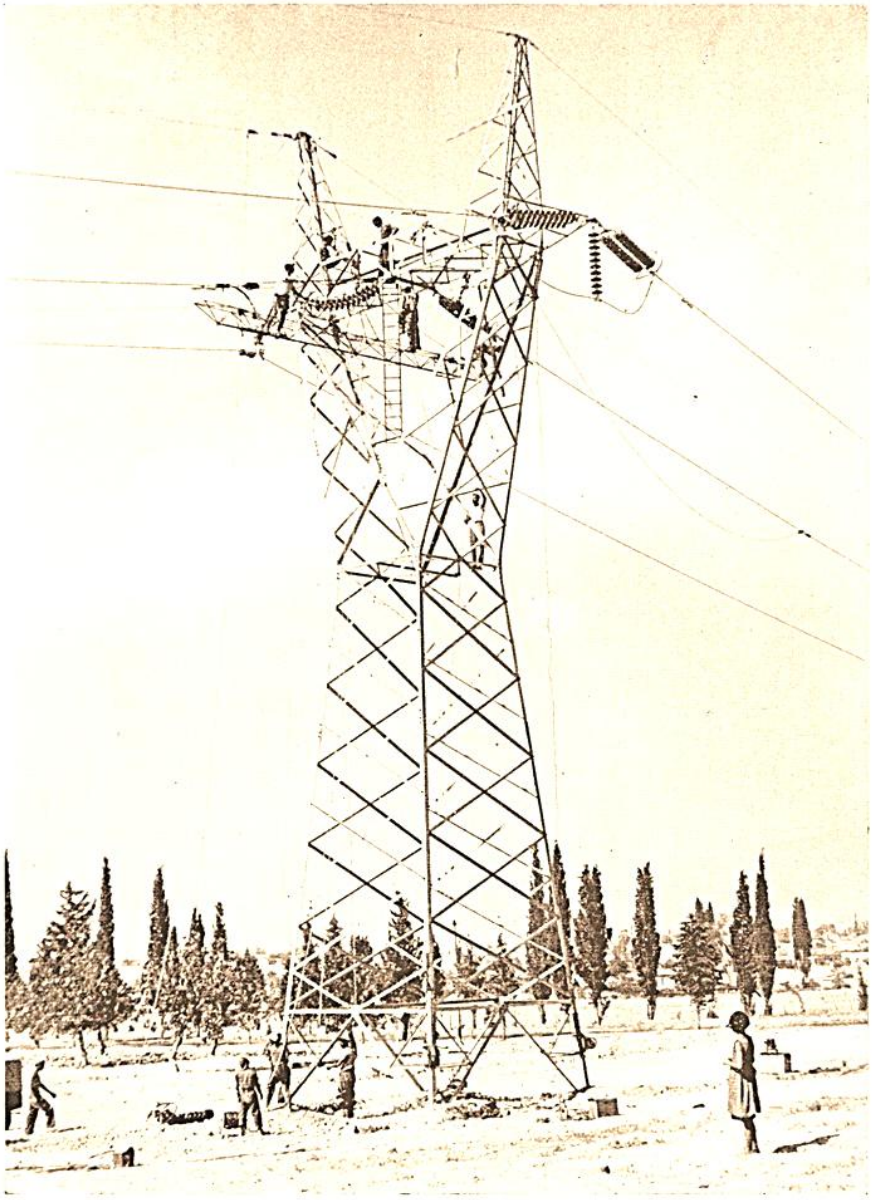

Ἐγκατάστασις ἀγωγῶν εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 35 πύργον τῆς γραμμῆς μεταφορᾶς Ἀλιβερίου - Ἀθηνῶν.

«Αφού έτσι τα κατάφερε το “Κέντρον,” Μαύρο σκοτάδι απειλεί την Αθήνα και τον Πειραιά», ΕΜΠΡΟΣ, Φύλλο: 9/12/1952, σελ.: 1.

ΥΔΡΟΗΛΕΚΤΡΙΚΟΝ ΕΡΓΟΝ ΛΟΥΡΟΥ

Βορεία εἴσοδος τῆς σήραγγος.

ΥΔΡΟΗΛΕΚΤΡΙΚΟΝ ΕΡΓΟΝ ΛΟΥΡΟΥ

Γενικὴ ἄποψις τῆς περιοχῆς τοῦ οἰκισμοῦ ὁρωμένη ἀπὸ νότου. Ὄπισθεν τοῦ οἰκισμοῦ φαίνεται ἡ ὁδὸς προσπελάσεως πρὸς τὸν πύργον ἀναπάλσεως καὶ τὴν νοτίαν ἔξοδον τῆς σήραγγος.

ΑΓΡΑΣ—1954

«… εις τινας των περιοχών τούτων, ευρισκομένας πλησίον των δικτύων διανομής»

Όνομα Πελάτου	Ημερομηνία Συνδέσεως
Η.Ε.Α.Π.	2 Ιουλίου 1953
Εταιρεία « ΓΑΑΥΚΟΣ ».	13 Δεκεμβρίου 1953
Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία Ιωαννίνων.	15 Μαρτίου 1954
Ηλεκτρική Εταιρεία Άρτης.	16 Μαΐου 1954
Δῆμος Εδέσσης.	1 Ιουλίου 1954
Ηλεκτροβιομηχανία Αιγίου	11 Αυγούστου 1954
Ηλεκτρική Εταιρεία Πρεβέζης	1 Σεπτεμβρίου 1954
Ηλεκτρική Εκμετάλλευσις Θεσσαλονίκης	1 Σεπτεμβρίου 1954
Ηλεκτροφωτισμὸς Σκύδρας - Πέλλης	1 Σεπτεμβρίου 1954
Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία Άργος - Ναύπλιον	12 Οκτωβρίου 1954
Δῆμος Καβάλλας	1 Νοεμβρίου 1954
Ηλεκτροφωτισμὸς Βορείων Συνοικισμῶν Θεσσαλονίκης (Νεάπολις)	21 Νοεμβρίου 1954
Ηλεκτρική Εταιρεία Νιγρίτης	18 Νοεμβρίου 1954
Υδροηλεκτρική Εταιρεία Σερρῶν	1 Νοεμβρίου 1954
Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία Χαλκίδος	16 Νοεμβρίου 1954
Δῆμος Ελευθερουπόλεως	19 Νοεμβρίου 1954
Εταιρεία Ηλεκτροφωτισμοῦ περιχώρων Θεσσαλονίκης - Καλαμαριὰ	2 Δεκεμβρίου 1954
Ηλεκτρική Εταιρεία Βόλου	4 Δεκεμβρίου 1954
Ηλεκτρική Εταιρεία Κιάτου, Βέλου καὶ Περιχώρων	7 Δεκεμβρίου 1954
Ηλεκτρική Εταιρεία Κορίνθου	8 Δεκεμβρίου 1954
Οργανισμὸς Υδρεύσεως καὶ Ηλεκτροφωτισμοῦ Λαρίσης	17 Δεκεμβρίου 1954
Ηλεκτρική Εταιρεία Ξυλοκάστρου	31 Δεκεμβρίου 1954
Παμβαχαϊκὸς Ηλεκτροφωτισμὸς Κορινθίας	30 Ιανουαρίου 1955
Ηλεκτρική Εταιρεία Αμπελῶνος	1 Φεβρουαρίου 1955
Ηλεκτρική Εταιρεία Θηβῶν	3 Φεβρουαρίου 1955
Ηλεκτρική Εταιρεία Ηρακλείας Σερρῶν	8 Μαρτίου 1955
Ηλεκτρική Εταιρεία Ναούσης	14 Μαρτίου 1955
Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία Τριπόλεως	19 Μαΐου 1955
Ανώνυμος Ηλεκτρική Εταιρεία Λεβαδείας	1 Ιουνίου 1955
Δῆμος Ξάνθης	19 Ιουνίου 1955
Ηλεκτρική Εταιρεία Νέας Ζίχνης Σερρῶν	20 Ιουνίου 1955
Εταιρεία Ηλεκτροφωτισμοῦ Λαγκαδᾶ	24 Ιουνίου 1955

Μέχρι τον Αύγουστο του 1956 η ΔΕΗ ανέλαβε την ηλεκτροδότηση των πλέον σημαντικών επαρχιακών κέντρων, με συνολικό πληθυσμό 800.000 περίπου.

Μέχρι το 1957, η ΔΕΗ είχε εξαγοράσει τις ηλεκτρικές εταιρείες Βόλου, Θηβών, Δράμας, Άρτας,[1] κι ως την ολοκλήρωση της διαδικασίας εξαγορών, το 1968, η ΔΕΗ είχε συνολικά εξαγοράσει 415 ηλεκτρικές επιχειρήσεις,[2] ενώ μέχρι τα τέλη του 1966 είχε ηλεκτροδοτήσει για πρώτη φορά 2.467 νέους οικισμούς.[3]

[1] «Έκθεσις Αντιπροσωπευτικής Συνελεύσεως της Δημοσίας Επιχειρήσεως Ηλεκτρισμού», ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, Φύλλο: 19/3/1957, σελ.: 4.

[2] Σπ. Βασιλακόπουλος, Διπλ. Μηχανολόγος – Ηλεκτρολόγος, Διευθυντής ΔΕΗ, *Η εξαγορά των Ηλεκτρικών Επιχειρήσεων στην Ελλάδα,* στο: Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, Διεύθυνση Εκπαιδεύσεως, *Επιστημονικό Δελτίο 25.*

[3] Δημόσια Επιχείρησις Ηλεκτρισμού, *Ισολογισμός και Έκθεσις Πεπραγμένων έτους 1966,* σ. 30.

Το 1956 λειτουργούσαν στην Ελλάδα, εκτός από τη ΔΕΗ, ακόμη 385 Ηλεκτρικές Επιχειρήσεις.

Σε μερικές είχε παραχωρηθεί *προνομιακή άδεια* από τον Δήμο ή την Κοινότητα της περιοχής, δηλαδή *αποκλειστική παραχώρηση* της εκμετάλλευσης, για συγκεκριμένη χρονική διάρκεια.

«Η λύση στο θέμα της διανομής της ηλεκτρικής ενέργειας δόθηκε το 1956 με το Νόμο 3523, με τον οποίο το Κράτος κήρυξε τη λήξη των προνομίων και αδειών λειτουργίας όλων των Ηλεκτρικών Επιχειρήσεων και επεξέτεινε αντίστοιχα το προνόμιο της ΔΕΗ για τη διανομή της ηλεκτρικής ενέργειας σε όλη τη χώρα, με την εντολή γι' αυτό το σκοπό να προβεί η ίδια και στην εξαγορά όλων των ηλεκτρικών εκμεταλλεύσεων».

Πηγή: Σπ. Βασιλακόπουλος, *Η εξαγορά των Ηλεκτρικών Επιχειρήσεων στην Ελλάδα*

Είδος	**Ηπειρωτική Ελλάδα**	**Νησιά**	**Σύνολο**
Ιδιωτικές με απλή άδεια	155	108	263
Ιδιωτικές με προνομιακή άδεια	42	12	54
Δημοτικές ή Κοινοτικές	34	24	58
Χωρίς άδεια	2	8	10
Σύνολο	233	152	385

Έτος	**Πλήθος Η.Ε. που εξαγοράστηκαν**	
	Το έτος	Συσσωρευτικά
1956 & προηγούμενα	7	7
1957	32	39
1958	102	141
1959	91	232
1960	58	290
1961	44	334
1962	45	379
1963	27	406
1964	6	412
1965	2	414

Καθιέρωση φθηνού τιμολογίου

ΠΙΝΑΞ

Τιμολογίων ἰσχυόντων ἀνὰ τὴν χώραν διὰ πώλησιν ρεύματος οἰκιακῆς χρήσεως

Τιμὴ κατὰ ΩΧΒ εἰς Δραχμὰς

Πόλεις	Ἄνοιξις 1954
Ἀθῆναι	1.4
Θεσσαλονίκη	2.0
Πάτραι	1.78
Βόλος	2.47
Λάρισα	2.25
Καβάλλα	1.72
Καλάμαι	4.26
Σέρραι	2.36
Ἰωάννινα	2.30
Δράμα	3.03
Τρίκκαλα	2.50
Ξάνθη	2.61
Λαμία	2.83
Χαλκὶς	3.50
Βέρροια	1.66
Καλαμαριὰ	3.78
Γιαννιτσὰ	2.23
Καρδίτσα	3.20
Κόρινθος	4.15
Τρίπολις	4.28
Ἔδεσσα	2.11
Αἴγιον	3.76
Νεάπολις	2.51
Ἄργος	4.87
Ἄρτα	3.68
Θῆβαι	2.70
Νάουσσα	1.34
Πρέβεζα	4.93
Λειβαδιὰ	3.50
Τύρναβος	5.13
Ναύπλιον	4.87
Μεσσήνη	6.00
Λαγκαδᾶς	4.60
Κιάτο	3.75
Χρυσούπολις	9.18
Στυλὶς	7.10

Από το 1956 η ΔΕΗ εισήγαγε *ενιαίο τιμολόγιο* για την προώθηση του οικιακού εξηλεκτρισμού, ενώ τα τιμολόγια των τοπικών εταιρειών ήταν απαγορευτικά για τη χρήση μαγειρείων. Και πράγματι, η επέκταση του δικτύου στην ύπαιθρο και τα νησιά, σε συνδυασμό με την καθιέρωση φθηνού τιμολογίου απογείωσαν τη ΔΕΗ.

«Το μία κι ενενήντα το οποίο σας είπα, ήταν μία κι ενενήντα οι πρώτες κιλοβατώρες τόσες, οι δεύτερες πιο φθηνότερη, η τρίτη πιο φθηνότερη. Κι ήτανε μία και δέκα. Σε συνέφερε, δηλαδή, να καις παραπάνω, διότι η μέση τιμή κατέβαινε… Αυτό τελείωσε το ’93, το ’96 που είπαν “οικονομία στο ρεύμα”…».

Συνέντευξη Ισαάκ Λεβή στη Μαρία Μαυροειδή (9.6.2003). Προφορικό Αρχείο Μαρίας Μαυροειδή, Διεύθυνση Οργάνωσης ΔΕΗ, Τομέας Αρχείων, 1η κασέτα, σ. 34.

Μία νικηφόρος εἰρηνικὴ ἐπανάστασις

Ο ΕΞΗΛΕΚΤΡΙΣΜΟΣ ΟΛΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΩΣ ΠΡΟΒΑΛΛΕΤΑΙ ΕΙΣ ΤΟ ΠΕΡΙΠΤΕΡΟΝ ΤΗΣ Δ.Ε.Η. ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΚΘΕΣΙΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἐπέτυχαν ἀπολύτως οἱ σκοποὶ τῶν ὀργανωτῶν τοῦ περιπτέρου.—Τὸ καλλίτερο τοῦ εἴδους του σ' ὁλόκληρη τὴν ἐφετεινὴ Διεθνῆ μας Ἔκθεσι.—Ἡ Δ.Ε.Η. ἐνίκησε τὸν τιμάριθμο.—Ἡ «πορεία πρὸς τὸ φῶς». Ὡλοκληρωμένη ἡ εἰκόνα τῶν μέχρι τοῦδε πραγματοποιήσεων στὸν τομέα τοῦ ἐξηλεκτρισμοῦ.—Ἡ κατανάλωσις καὶ ἡ τιμὴ τοῦ ρεύματος.

ΕΝΤΟΣ ΟΛΙΓΟΥ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΡΧΙΑ ΘΑ ΕΧΗ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟ ΚΑΙ ΕΥΘΗΝΟΤΕΡΟ ΗΛΕΚΤΡΙΚΟ ΡΕΥΜΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ

Το δεύτερο πρόγραμμα εξηλεκτρισμού

Όπως έγραφε ο τύπος, το πρώτο πρόγραμμα εξηλεκτρισμού της χώρας «εξετελέσθη εξ ολοκλήρου με ξένα σχέδια, με ξένους εγκεφάλους και με ξένα χρήματα - αμερικανικήν βοήθειαν και ιταλικάς επανορθώσεις».[1] Εξαίρεση αποτέλεσε μόνο η κατασκευή του φράγματος Λούρου που ανατέθηκε στην ελληνική ΕΤΕΡ, σε συνεργασία με την Omnium Lyonnais.[2]

Το δεύτερο πρόγραμμα είναι εξ ολοκλήρου ελληνικόν έργον, εκτελούμενον υπό την πλήρη ευθύνη της ελληνικής διοικήσεως της ΔΕΗ και με ελληνικούς πόρους. Χρησιμοποιούνται και ξένα χρήματα, αλλά μόνον πιστώσεις διδόμεναι με τραπεζικά κριτήρια.[3]

Την 18η Δεκεμβρίου 1955 τελέστηκαν στη Θεσσαλία και κοντά στο Βλάσδο του νομού Καρδίτσας τα εγκαίνια έναρξης της κατασκευής του νέου υδροηλεκτρικού έργου του Μέγδοβα. Αυτό ήταν το πρώτο έργο του 2ου ελληνικού προγράμματος εξηλεκτρισμού, ενώ το 1ο είχε χρηματοδοτηθεί με χρήματα από το σχέδιο Μάρσαλ.

[1] «Το Πρόγραμμα Εξηλεκτρισμού εισέρχεται τώρα εις νέαν φάσιν», ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, Φύλλο: 15/8/1957, σελ.: 4.
[2] «Η εκτέλεσις των έργων του Λούρου ανετέθη εις ελληνικήν εταιρίαν», ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, Φύλλο: 25/4/1951, σελ.: 4.
[3] «Το Πρόγραμμα Εξηλεκτρισμού εισέρχεται τώρα εις νέαν φάσιν», ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, Φύλλο: 15/8/1957, σελ.: 4.

ΤΑ ΤΕΡΑΣΤΙΑ ΟΦΕΛΗ

ΠΟΥ ΘΑ ΠΡΟΚΥΨΟΥΝ

- *Προσθήκη 120.000 kw στὸ ἐθνικὸ ἐνεργειακὸ δίκτυο.*
- *Κάλυψις τῶν κενῶν στὶς ὧρες τῆς μεγάλης ζητήσεως.*
- *Σοβαρὴ ἐξοικονόμησις πολυτίμου συναλλάγματος.*
- *Τριπλασιασμὸς ἀγροτικοῦ εἰσοδήματος τῆς περιοχῆς.*
- *Σημαντικὴ τουριστικὴ ἀξιοποίησις τῆς περιφερείας.*

ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟΝ ΤΙΘΕΤΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ

Ἐμπεριστατωμένη ἔρευνα τοῦ ἐπισκεφθέντος τελευταίως τὸ ἔργον Ἀρχισυντάκτου μας κ. ΦΩΤ. Π. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

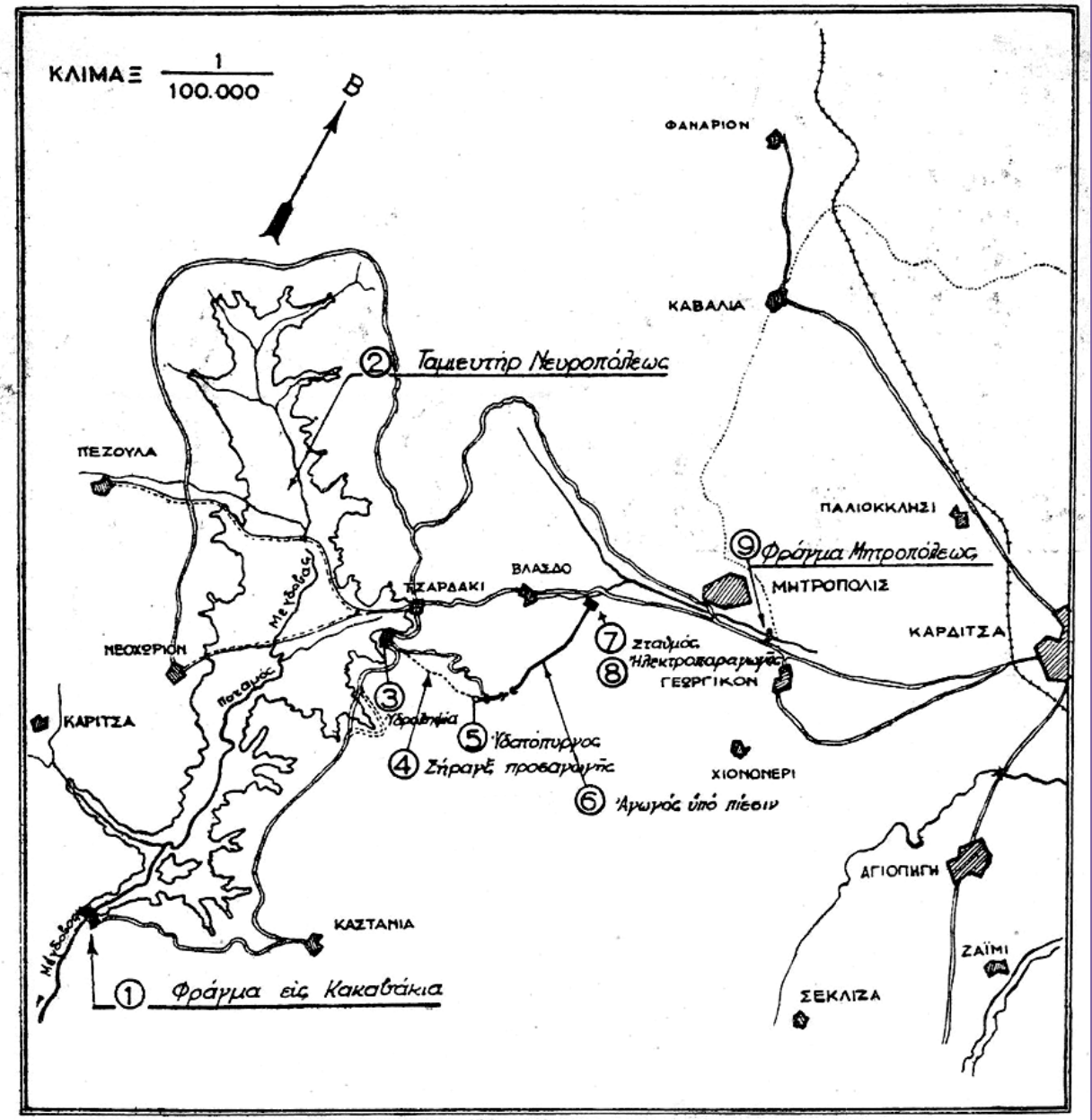

Σχεδιάγραμμα τῆς περιοχῆς τοῦ Ὑδροηλεκτρικοῦ Ἔργου τοῦ Ταυρωποῦ, νοτιοδυτικὰ τῆς Καρδίτσας. Οἱ ἀριθμοὶ δείχνουν τὰ σημεῖα, ὅπου ἔχουν ἐγκατασταθῆ τὰ διάφορα τμήματα τοῦ ἔργου, ὅπως περιγράφονται στὴν παροῦσα ἔρευνα.

Ταυρωπός (Μέγδοβας)

Με δεκαπλάσια ολική χωρητικότητα νερού από εκείνη της λίμνης του Μαραθώνα, η «λίμνη των ζαρκαδιών», η Νευρόπολη, σε ένα οροπέδιο 792 μέτρα πάνω από τη θάλασσα, θα τροφοδοτεί το υδροηλεκτρικό εργοστάσιο του Ταυρωπού, που θα προσθέσει 250 εκατομμύρια KWh το χρόνο στο εθνικό σύστημα παραγωγής.

Ο Ταυρωπός με συνολική εγκατεστημένη ισχύ 200.000 KW θα διατηρήσει το προβάδισμα μέχρι την κατασκευή των μεγάλων φραγμάτων στον Αχελώο και την προσθήκη δεύτερης μονάδας στην Πτολεμαΐδα.

Ὁ πολιτισμὸς στὸ Ἑλληνικὸ χωριὸ

Φῶς στὰ τσουκαλέικα

Ὁ ἐξηλεκτρισμὸς καὶ ἡ Ὕπαιθρος

Τὸ Ἑλληνικὸ χωριὸ πανηγυρίζει! Ὁ ἠλεκτρισμὸς ἔφθασε καὶ μέχρις αὐτὸ γιὰ νὰ φέρη τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴ χαρὰ καὶ στοὺς κατοίκους του. Ἡ πρώτη σύνδεσις μὲ τὸ ἐθνικὸ δίκτυο τῆς Δ. Ε. Η. γίνεται μέσα σὲ μιὰ ἀπόλυτα ἑορταστικὴ ἀτμόσφαιρα.

Ο ηλεκτροφωτισμός φάνηκε αμέσως χρήσιμος γιατί ημέρευε, εκπολίτιζε, έδιωχνε το φόβο, ενώ τόνιζε την χάραξη των εθνικών δρόμων και την ενότητα του χώρου: *Όλος ο θαυμάσιος παραθαλάσσιος δρόμος απ' τον Πύργο ως την Πάτρα κι από την Πάτρα στο Αίγιο και στην Κόρινθο, περνάει μέσα από χωριά κι από πολιτείες, που δεν χαίρονται μονάχα αυτές το φως, αλλά και προσφέρουν πλουσιοπάροχα τη χαρά του και τα ευεργετήματά του στους νυκτερινούς ταξιδιώτες.*

Οι ψηλοί φανοστάτες, η χρήση του ραδιόφωνου για ψυχαγωγία στο σπίτι, τα καμιόνια που πάρκαραν στο χωριό, η ηλεκτρική αντλία, το άπλετο φως για διάβασμα, οι κουρσίτσες, οι σωφέρ, ο κινηματογράφος στο Ξυλόκαστρο, είχαν ενισχύσει την εμπορική κυκλοφορία. Η οικιακή εργασία δεν ήταν τόσο εξοντωτική όσο παλιά.

Και να που δεν χρειάζεται πια να μεγαλώσουν τα παιδιά της Ελληνίδας νοικοκυράς για να την ξεκουράσουν. Γιατί τη βοήθεια της τη δίνει τώρα όλη, ένα κουμπί ή μια πρίζα. Τη γωνιά, όπου κάπνιζαν τα ξύλα κι οι βέργες, έχει αντικαταστήσει η ηλεκτρική κουζίνα, έστω και μ' ένα μάτι. Η πιο μεγάλη βοήθεια όμως είναι το φως. Το φως που ανοίγει τα μάτια στην πρόοδο και τον πολιτισμό. Το φως, που έκανε τη νύχτα ημέρα, που έδωσε άλλη όψι στο σπίτι, που πρόσφερε περισσότερες ώρες ελευθερίας στη νοικοκυρά, άκοπης μελέτης στο μαθητή, ξεκούρασης και αναψυχής στον πατέρα.

ΑΛΛΟΤΕ (ἀριστερά): Ἡ νοικοκυρὰ τοῦ χωριοῦ μαγείρευε μὲ ξύλα ποὺ γέμιζαν τὸ σπίτι μὲ καπνὸ καὶ μουντζούρα.
ΣΗΜΕΡΑ (δεξιά): Ἡ καθαριότης, ἡ ταχύτης καὶ τὸ εὐχάριστο μαγείρεμα ἐξασφαλίστηκαν μὲ τὸν ἠλεκτρισμό.

ΑΛΛΟΤΕ (κάτω): Τὰ μικρὰ χωριατόπουλα μάθαιναν τὰ πρῶτα γράμματα τὶς νύχτες μὲ τὸ λαμπογυάλι.
ΣΗΜΕΡΑ (ἄνω): Τὸ ἠλεκτρικὸ ρεῦμα ἀντικατέστησε τὸ πρωτόγονο αὐτὸ μέσο, μὲ τὸ ἄπλετο φῶς του.

Δεν χρειάζεται πια να γυρίσει κανένας συγχωριανός φέρνοντας τα νέα από μια μπαγιάτικη εφημερίδα. Δεν υπάρχει ελληνικό χωριό, ακόμη και το πιο φτωχό που να μην έχει το ραδιόφωνό του, και τα Τσουκαλέικα ακούν τις τελευταίες ειδήσεις την ώρα που τις ακούει και η Αθήνα. Μα και στην ψυχαγωγία το ραδιόφωνο αντικατέστησε το πανάρχαιο χωνί του φωνογράφου.

Ταρσούλη Γεωργία, «Ο πολιτισμός στο ελληνικό χωριό. Φως στα Τσουκαλέικα. Ο εξηλεκτρισμός και η Ύπαιθρος», *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, 277, Νοέμβριος 1957

ΑΛΛΟΤΕ (ἄνω): Ἡ μοναδικὴ ψυχαγωγία τῶν χωρικῶν ἦταν ὁ φωνόγραφος μὲ τὸ χωνί, στὸ καφενεῖο.
ΣΗΜΕΡΑ (κάτω): Ἡ νοικοκυρὰ τοῦ χωριοῦ ἔχει τὴν ψυχαγωγία μεσ' τὸ σπίτι της, διαθέτοντας ραδιόφωνο, χάρις στὸν ἠλεκτρισμὸ ποὺ τῆς χάρισε ἡ ΔΕΗ.

Το «βαποράκι» πουλήθηκε στον παλιατζή, γιατί τώρα όλα τα ρούχα σιδερώνονται γρήγορα και καλά με το ηλεκτρικό σίδερο.

Χάρις στὸν ἐξηλεκτρισμὸ τοῦ 'Ελληνικοῦ χωριοῦ δοκίμασε τὴ χαρὰ τοῦ πολιτισμοῦ τὸ χωριατόσπιτο καὶ ἡ νοικοκυρὰ σιδερώνει σήμερα τὰ ροῦχα τοῦ σπιτιοῦ της μὲ ἠλεκτρικὸ σίδερο ἀκούγοντας καὶ ραδιόφωνο (ἄνω), ἀλλὰ καὶ ὁ ὑπαίθριος πωλητὴς φωτίζοντας μὲ.... «νέον» τὴν ὑπαίθρια προθήκη του! (κάτω).

Το σιδέρωμα θα γινόταν ευκολότερα, οι υπαίθριοι πωλητές φώτιζαν την πραμάτεια τους με νέον, το μαγείρεμα γινόταν ευχάριστα, γρήγορα και καθαρά. Το φως είχε καταφέρει να στολίσει και να ζωντανέψει το χωριό, να κάνει σίγουρους και ήμερους τους δρόμους του, και να ξανακερδίσει τα παιδιά του, που ως τότε «τα τραβούσαν σαν τις νυχτοπεταλούδες, οι φωτεινές ρεκλάμες της πολιτείας».

Η ΕΠΙΒΟΛΗ ΤΗΣ “ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ”

- Επιχορηγήσεις, διανομές και μισθοί για την ενθάρρυνση της επιστροφής στα κατεστραμμένα χωριά.

- Περιορισμός της οικονομίας επιβίωσης και αυτάρκειας με τις συγκοινωνίες (οδοποιία, λεωφορεία), τις επικοινωνίες (ραδιόφωνο) και κυρίως με το Εθνικό Δίκτυο της ΔΕΗ, αλλά και του ΟΤΕ.

  Η *Καθημερινή* (6 Ιανουαρίου 1957) αναφέρει ότι τα *«υπό εκτέλεση έργα καλύπτουν ήδη ποσόν επενδύσεων εκατομμυρίων δολαρίων. Τα έργα αυτά περιλαμβάνουν τον Μέγδοβα, τα διυλιστήρια πετρελαίου, τους λιγνίτες Πτολεμαΐδος, τα ναυπηγεία, τας αεροπορικάς συγκοινωνίας, και το προκηρυχθέν έργο του αζώτου».*

- Τα ηλεκτρικά φώτα, τα ψυγεία, τα πλυντήρια, τα μηχανοκίνητα εργαλεία, οι αντλίες προκαλούν την ενίσχυση του καταμερισμού της εργασίας, άρα της εμπορευματοποίησης και της δημιουργίας εσωτερικής αγοράς.

- “Μοχλοί” για τον εκχρηματισμό της ελληνικής αγροτικής οικονομίας ήταν οι άδηλοι πόροι (δηλαδή τα ναυτιλιακά εμβάσματα, τα μεταναστευτικά εμβάσματα, το ταξιδιωτικό συνάλλαγμα, τα ασφάλιστρα κ.λπ.) και ο πολλαπλασιασμός των εξαγωγών και των εισαγωγών.

ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

- Οι επενδύσεις στη γεωργία με χαμηλά επιδοτούμενα επιτόκια, οι ειδικοί υψηλοί μισθοί στους γεωπόνους, η χρηματοδότηση εγγειοβελτιωτικών έργων στον Αξιό και τον Αλιάκμονα, η ίδρυση κέντρων σιτοπαραγωγής για την ανάπτυξη νέων ποικιλιών, και η ίδρυση του *Οργανισμού Γεωργικών Ασφαλίσεων* το 1958 εκσυγχρονίζουν την αγροτική παραγωγή.
- Ταυτόχρονα όμως, στον καπιταλισμό η αγροτιά αποσυντίθεται από την αυξανόμενη εμπορευματοποίηση της γης. Η εύπορη αγροτιά αποκτά πολλαπλάσια τελειοποιημένα τεχνολογικά εργαλεία από τη μεσαία αγροτιά, ενώ η φτωχή ελάχιστα. Επίσης, όσο αυξάνουν οι διαστάσεις του νοικοκυριού, τόσο μειώνονται τα έξοδα παραγωγής και βελτιώνεται η ποιότητα της καλλιέργειας. Η πρόοδος της τεχνικής στην αγροτική οικονομία εκφράζεται διαφορετικά, ανάλογα με το σύστημα οικονομίας και καλλιέργειας· ενώ π.χ. στην εκτατική καλλιέργεια δημητριακών η μισθωτή εργασία μειώνεται με την εκμηχάνιση, αντίθετα, στην κτηνοτροφία και στα βιομηχανικά φυτά η εκμηχάνιση σημαδεύει το πέρασμα στην εντατική αγροτική οικονομία, όπου η ανάγκη για μισθωτή εργασία αυξάνει.

[Β. Ι. Λένιν, *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία. Άπαντα,* τόμος 3 (5η έκδοση), ο.π., σσ. 61-67].

Η σύνδεση με την ΕΟΚ

Το 1955 αρχίζουν στη Μεσσίνα της Σικελίας οι συναντήσεις των Δυτικοευρωπαίων για τη δημιουργία νέων ευρωπαϊκών οργανισμών, μετά το πετυχημένο πείραμα της λειτουργίας της υπερεθνικής ***Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα Χάλυβα*** **(ΕΚΑΧ)** του 1952.

Στις αρχές του 1961, τα κύρια σημεία διαφωνίας εντοπίζονταν εξακολουθητικά στην εγγύηση της ίσης μεταχείρισης των ελληνικών προϊόντων, στη δυνατότητα – μετά από ιταλική απαίτηση – αναστολής στην εφαρμογή ελαττωμένων δασμών ή του αδασμολόγητου στις ελληνικές εξαγωγές εσπεριδοειδών και ορισμένων φρούτων κ.ά.

Στο χρηματοδοτικό, τέλος, πεδίο η διαφορά απόψεων εστιαζόταν στον καθορισμό του ποσού της έκτακτης ενίσχυσης, στην παροχή, επιπλέον, της δυνατότητας προσφυγής στην Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων, μετά την εξάντλησή του, με αντιστάθμισμα την ανάληψη, από την ελληνική πλευρά, της υποχρέωσης για ρύθμιση του εξωτερικού δημόσιου χρέους.

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981*, σ. 127.

Μέλη της ελληνικής αντιπροσωπείας που διαπραγματεύθηκε τη Σύνδεση της χώρας με την ΕΟΚ. Από αριστερά, Γ. Φιλιππόπουλος, διευθυντής του Υπουργείου Γεωργίας, Ιωάννης Πεσμαζόγλου, υποδιοικητής της Τραπέζης της Ελλάδος και αρχηγός της αντιπροσωπείας, Δ. Μπίμπας, διευθυντής του Υπουργείου Οικονομικών, Ν. Γαζής, νομικός σύμβουλος της Εθνικής Τραπέζης και Ν. Κυριαζίδης, οικονομικός σύμβουλος της Τραπέζης της Ελλάδος (Προσωπικό Αρχείο Ιωάννη Πεσμαζόγλου).

Στις 30 Μαρτίου 1961 αναγγέλθηκε η τελωνειακή ένωση

Όταν **η Ελλάδα συνδέθηκε οικονομικά με την ΕΟΚ**, επιταχύνθηκε η διαδικασία κοινωνικοποίησης και διεθνοποίησης της εργασίας και του παραγόμενου προϊόντος. Από τότε και μετά, βάθαινε συνεχώς ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας. Οι εμπορευματικές σχέσεις διαπλέχθηκαν και αναπτύχθηκαν. Η μίσθωση και η αγοραπωλησία της γης ενισχύθηκαν, δημιουργώντας «πιο μεγάλη κοινωνικοποίηση της παραγωγής, ανάπτυξη της μεγάλης παραγωγής». Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 αποφασίστηκε το διάπλατο άνοιγμα της εσωτερικής μας αγοράς στα κοινοτικά αγροτικά προϊόντα, με την ένταξη στην ΕΟΚ. Η ανάπτυξη της ελληνικής αγροτικής οικονομίας εξαρτήθηκε από την Ευρώπη, από τις διακυμάνσεις των τιμών στη διεθνή αγορά, «από τις εισαγόμενες εισροές και την τεχνολογία γενικά, από τις αντιθέσεις των ΗΠΑ και ΕΟΚ στον τομέα της αγροτικής οικονομίας». Η χώρα μας μετατράπηκε σε εισαγωγέα αγροτικών προϊόντων.

Γιώργος Πανιτσίδης, *Προσεγγίσεις στην Ταξική Δομή της Αγροτικής Οικονομίας μας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1992, σ. 25.

Πώς η Ελλάδα μετατράπηκε σε εισαγωγέας αγροτικών προϊόντων;

Στις αρχές της δεκαετίας 1950 η γεωργία συνέβαλε στο ΑΕΠ κατά 30%, ενώ ο δευτερογενής τομέας κατά 20%. Μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1960 ο δευτερογενής τομέας (25,4%) ισοσκέλισε τον αγροτικό τομέα (24,5%). Έτσι **από το 1961-62 η Ελλάδα αρχίζει να ξεφεύγει από την κατηγορία των αγροτικών χωρών**. Οι αγροτικές εξαγωγές συνέχιζαν όμως ν' αποτελούν τη μερίδα του λέοντος, το 58,4%, από 66,4% που ήταν το 1952-53.

Σε μια δεύτερη όμως φάση, μετά τη σύνδεση με την ΕΟΚ, **η συμμετοχή του Αγροτικού Τομέα στο ΑΕΠ μειώθηκε, φτάνοντας στο 16,2% το 1972-73**, ενώ η αντίστοιχη συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα αυξανόταν, φθάνοντας το 34% το 1972-73, από 25% που ήταν το 1961-62 και στους δύο τομείς. Παράλληλα, μετά τη σύνδεση με την ΕΟΚ, επήλθε μια μεγάλη ανατροπή στο ισοζύγιο εισαγωγών-εξαγωγών αγροτικών προϊόντων.

Ενώ το 1954 «το καθαρό υπόλοιπο σε συνάλλαγμα ήταν 51 εκατ. δολ.», ώστε οι αγροτικές εξαγωγές να υπερκαλύπτουν κατά 191% τις δαπάνες για εισαγωγές, κι ενώ επίσης, το 1961-62 οι αγροτικές εξαγωγές υπερκάλυπταν ακόμη τις αντίστοιχες εισαγωγές κατά 150%, **αντίθετα, το 1972-73 το αγροτικό ισοζύγιο εισαγωγών-εξαγωγών είχε γίνει αρνητικό και οι εισπράξεις από αγροτικές εξαγωγές κάλυπταν πια μονάχα το 76% των δαπανών για εισαγωγές γεωργικών προϊόντων.**

Μαραβέγιας Ναπολέων, *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα,* εκδ. «Νέα Σύνορα» - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1992, σσ. 53-56.

Οι εισαγωγείς των αστικοποιητικών τεχνολογιών

Το Μάιο του 1951 δημοσιευόταν στο **Δελτίο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου** ειδήσεις και πληροφορίες για την κίνηση των ιδιωτικών ανταλλαγών το Μάρτιο του ίδιου χρόνου. Το μήνα εκείνο στους τομείς των αστικοποιητικών τεχνολογιών εκδόθηκαν άδειες εισαγωγής από Αγγλία για 14.350 **ανταλλακτικά ραδιοφώνων** και 3.626 **ηλεκτρικά ψυγεία**, από ΗΠΑ για 160 ραδιόφωνα και ανταλλακτικά, από Αυστρία για 3.146 ραδιόφωνα και ανταλλακτικά, από Γαλλία για 183 ραδιόφωνα και ανταλλακτικά, από Γερμανία για 24.363 ραδιόφωνα και ανταλλακτικά και για 570 **ηλεκτρικά μαγειρεία (κουζίνες),** από Ιταλία για 6.211 ραδιόφωνα και ανταλλακτικά. Συνολικά εκδόθηκαν άδειες εισαγωγής για 48.433 ραδιόφωνα και ανταλλακτικά και για 4.196 ηλεκτρικά ψυγεία και εστίες.

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, συμπεραίνουμε ότι η **μεγάλη διάδοση του ραδιοφώνου** και η **απουσία του ηλεκτρικού πλυντηρίου** ήταν τα πιο σημαντικά δεδομένα που προκύπτουν για την πρώιμη αυτή εποχή του εξηλεκτρισμού. Σημαντική επίσης ήταν η παρουσία του ηλεκτρικού ψυγείου και της ηλεκτρικής κουζίνας, σε μικρές ποσότητες όμως.

Στα μέσα του 20ου αιώνα το ραδιόφωνο ήταν η πιο *μαζική* αστικοποιητική τεχνολογία στην Ελλάδα. Τους ρυθμούς πωλήσεων ραδιοφώνων δεν τους έφτανε καμιά άλλη τεχνολογία, ούτε κι αυτός ακόμη ο γοργά αναπτυσσόμενος τομέας των ηλεκτρικών ψυγείων. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Εθνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας, τα οποία παρατίθενται στο βιβλίο των Κεβόρκ, Σπαρτίδη, Τζωρτζόπουλου, στις αρχές της δεκαετίας του ’60 υπήρχαν στην Ελλάδα 81 ραδιόφωνα ανά 1.000 κατοίκους.

Έτος	Εισαγωγές ραδιοφώνων
1953	63.397
1954	106.109
1955	86.860
1956	113.428
1957	123.512
1958	122.045
1959	109.742
1960	123.412
1961	135.801
1962	219.162

Επιδείξεις ηλεκτρικών μαγειρείων

Η ΔΕΗ έστελνε στα χωριά της Μακεδονίας και της υπόλοιπης χώρας εμπορικούς αντιπροσώπους για να κάνουν επιδείξεις ηλεκτρικών μαγειρείων και γενικότερα να ενημερώσουν τους χωρικούς.[1] Οι αντιπρόσωποι της ΔΕΗ οργάνωναν ομιλίες σε κοινό και αξιωματικούς, συνήθως σε κυριακάτικες συγκεντρώσεις στα σχολεία και τα καφενεία των χωριών.[2]

«Ο κόσμος άκουγε, ανέλυες το τιμολόγιο, και μετά είχαμε εφαρμόσει και το εξής: Στις μικρές συσκευές με δύο μάτια ερχόταν μαζί μας και ο αντιπρόσωπος που τις είχε, είτε Σέρρες ήταν, είτε αν ήταν Ναύπλιο, του λέγαμε θα έρθεις, ο Σίμενς, ο άλλος, ο Ιζόλα, και να δώσουμε, να κληρώσουμε 3 στους παρευρισκομένους να τις χρησιμοποιήσουνε μερικές ημέρες να δούνε τη χρήση τους, και μετά να πας εσύ να τις πάρεις, μπορεί όμως όταν πας να την πάρεις, μπορεί να σου πουν και να την αγοράσουν κιόλας».

«Στο τέλος δε, όταν γινόταν το ψητό με τις πατάτες, τους το μοιράζαμε κιόλας… Για να δούνε τι ωραία ψήνει η ηλεκτρική κουζίνα».[3]

[1] Συνέντευξη Δημήτρη Κολέτσου στη Μαρία Μαυροειδή (9.12.2003 και 23.03.2004). Προφορικό Αρχείο Μαρίας Μαυροειδή, Διεύθυνση Οργάνωσης ΔΕΗ, Τομέας Αρχείων, 1η κασέτα, σ. 10.
[2] ο.π., σ. 11.
[3] ο.π., σσ. 17-18.

Έτος	Αριθμός συνδρομητών τιμολογίου Τ3	Σύνολο πωλήσεων	Ζήτηση εκτός Πρωτεύουσας
1954	60.200	-	-
1956	82.700	26.800	4.300
1958	109.700	42.100	15.100
1960	139.000	52.600	23.300
1962	180.600	82.500	40.900

Με έξυπνη εμπορική τακτική και οικονομικό τιμολόγιο ο οικιακός εξηλεκτρισμός επιταχυνόταν. **Το 1959** εισπράχθηκαν **δόσεις μέσω της ΔΕΗ ύψους 2,4 εκατ. δραχμών** για είδη ηλεκτρικών εφαρμογών (οικιακών συσκευών). **Το 1960** εισπράχθηκαν για ηλεκτρικές συσκευές **δόσεις ύψους 4,2 εκατ. δρχ., το 1961 δόσεις 5 εκατ. δρχ. και το 1962 δόσεις 5,7 εκατ. δρχ.**

Στα πρώτα χρόνια της προσπάθειας διάδοσης των ηλεκτρικών κουζινών η ζήτηση περιοριζόταν, σχεδόν αποκλειστικά, στην περιφέρεια της Πρωτεύουσας. **Όμως από το 1958 και μετά η ζήτηση αυξάνεται και εκτός της Πρωτεύουσας**, κυρίως όμως σε αστικά και ημιαστικά κέντρα, ενώ η ύπαιθρος - χωριά κάτω των 2.000 κατοίκων – εμφάνιζε μη αξιόλογη ζήτηση. Η ζήτηση μαγειρείων κινήθηκε παράλληλα με την αύξηση του αριθμού συνδρομητών του τιμολογίου Τ3, το οποίο διευκόλυνε τη χρήση ηλεκτρικού μαγειρείου.

ΝΕΕΣ ΣΥΣΚΕΥΕΣ

Η ΙΖΟΛΑ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΖΕΤΑΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΗ ΑΓΟΡΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΩΝΤΑΣ ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΔΙΑΓΡΑΦΩΝ

Στὴν μεγάλη μάχη γιὰ τὴν προσαρμογὴ τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας στὶς παραγωγικὲς καὶ ἀνταγωνιστικὲς συνθῆκες τῆς Κοινῆς Ἀγορᾶς, ἡ Ἰζόλα κέρδισε μιὰ σημαντικὴ νίκη. Πρώτη ἀπ' ὅλες τὶς ἑλληνικὲς βιομηχανίες παρουσίασε τὶς πρῶτες «συσκευὲς Κοινῆς Ἀγορᾶς» στὴν Διεθνῆ Ἔκθεσι Θεσσαλονίκης, ποὺ ἀποτελεῖ, κάθε χρόνο, τὸν εὐγλωττότερο καὶ ἀδιάψευστο καθρέφτη τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς.

Ἔτσι, στὸ περίπτερο τῆς Ἰζόλα, διαρρυθμισμένο μὲ αὐθεντικὸ γοῦστο ἀπὸ τὸν διεθνοῦς φήμης ἕλληνα διακοσμητὴ κ. Θᾶνο Μακρῆ, οἱ ἐπισκέπτες μποροῦσαν νὰ θαυμάσουν τὶς συσκευὲς τῆς Ἰζόλα, ποὺ παρήχθησαν μὲ βάσι τὶς διεθνεῖς προδιαγραφές, καὶ ποὺ ἀντιπροσωπεύουν στὸ πεδίο τῶν ἠλεκτρικῶν οἰκιακῶν συσκευῶν ἰσάριθμες εὐρωπαϊκοῦ ἐπιπέδου ἑλληνικὲς παραγωγικὲς ἐπιτυχίες :

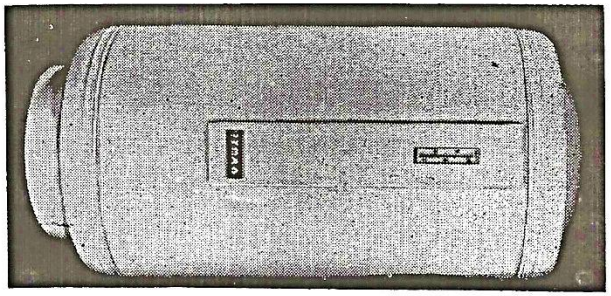

Τὴν κουζίνα Κ-1100 ποὺ ἐβαπτίσθη προσφυῶς στὴν ἀγορὰ «Κουζίνα τῆς Κοινῆς Ἀγορᾶς».

Τὴν κουζίνα Κ-1100/ΛΣ ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ παραλλαγὴ τῆς πρώτης.

Τὸν θερμοσίφωνα διεθνῶν προδιαγραφῶν ποὺ ἐκπληροῖ ὅλους τοὺς ὅρους ἀσφαλείας καὶ ὁμαλῆς λειτουργίας.

Τὸ ἠλεκτρικὸ πλυντήριο Ἰζόλα, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πρώτη συσκευὴ τοῦ εἴδους ποὺ παρήχθη ἀπὸ ἑλληνικὸ ἐργοστάσιο καὶ θὰ τεθῆ σὲ λίγο στὴ διάθεσι τῆς καταναλώσεως.

Τὴν κουζίνα ὑγραερίου Ἰζόλα ποὺ παρήχθη γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ μιὰ ἀκόμη ἀνάγκη τοῦ ἑλληνικοῦ νοικοκυριοῦ καὶ λειτουργεῖ θαυμάσια μὲ ὑγραέριο Ἰζολαγκάζ.

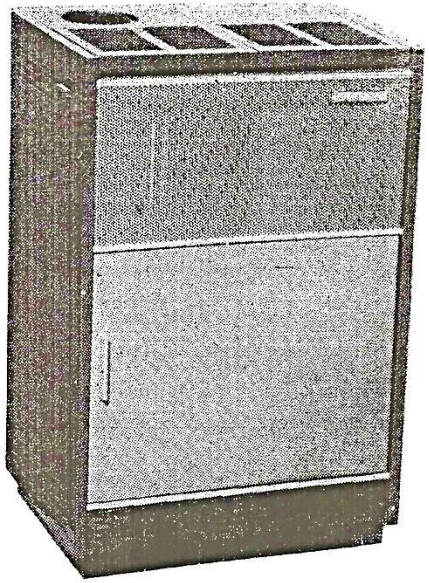

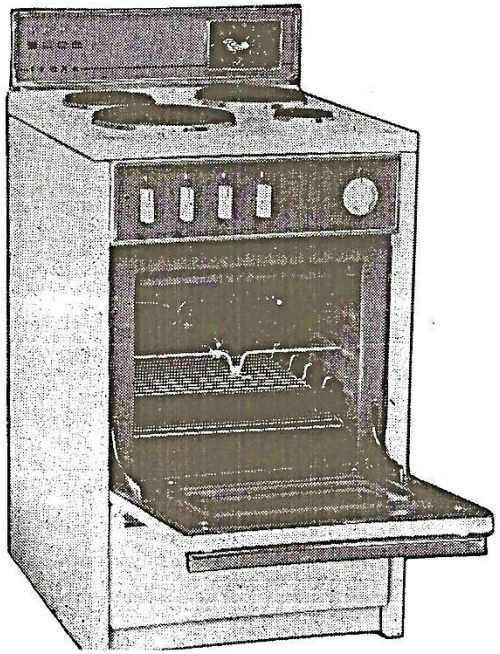

Στα μέσα της δεκαετίας του πενήντα, βρισκόμαστε ακόμα στη φάση της διάδοσης των ηλεκτρικών οικιακών συσκευών, με ορισμένο βαθμό διείσδυσης στην επαρχιακή αγορά. Στο περιοδικό *Η ΙΖΟΛΑ και οι Φίλοι της*, το Φεβρουάριο του 1954, βρίσκουμε έναν εκτενή κατάλογο με τα καταστήματα «που πωλούν προϊόντα της ΙΖΟΛΑ». **Στην Αθήνα** υπήρχαν **95 εμπορικά καταστήματα** με συσκευές της ΙΖΟΛΑ, **στον Πειραιά βρίσκονταν 53**, ενώ σε ολόκληρη την υπόλοιπη χώρα υπήρχαν μόνο **15 αντιπρόσωποι** που διέθεταν συσκευές της εταιρείας. Συγκεκριμένα, **στην Καρδίτσα, τη Λαμία, το Βόλο, τη Θεσσαλονίκη, τα Ιωάννινα, την Κέρκυρα, την Καβάλα, την Πάτρα, τη Χαλκίδα, τη Λεβαδειά, τα Χανιά, τη Λάρισα, τα Τρίκαλα, τη Μυτιλήνη και την Κομοτηνή.**

Αρχείο Βοβολίνη

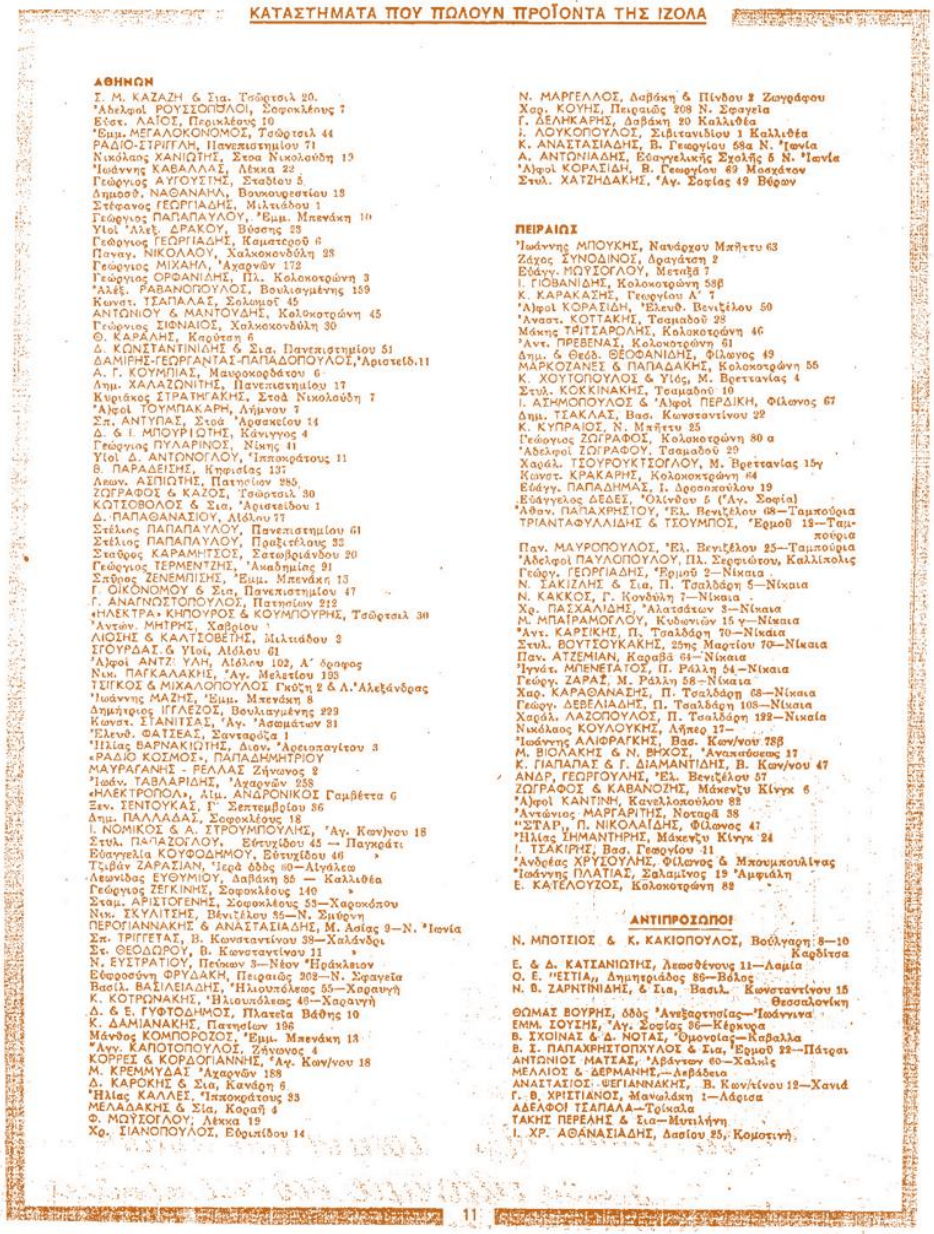

ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΠΩΛΟΥΝ ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΤΗΣ ΙΖΟΛΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Γ. Μ. ΚΑΖΑΖΗ & Σια. Τσώρτσιλ 20.
'Αδελφοί ΡΟΥΣΣΟΠΟΥΛΟΙ, Σοφοκλέους 7
Εύστ. ΛΑΪΟΣ, Περικλέους 10
'Εμμ. ΜΕΓΑΛΟΚΟΝΟΜΟΣ, Τσώρτσιλ 44
ΡΑΔΙΟ-ΣΤΡΙΓΓΑΛ, Πανεπιστημίου 71
Νικόλαος ΧΑΝΙΩΤΗΣ, Στρα Νικολούδη 13
'Ιωάννης ΚΑΒΑΛΛΑΣ, Λέκκα 22
Γεώργιος ΑΥΓΟΥΣΤΗΣ, Σταδίου 5
Δημοσθ. ΝΑΘΑΝΑΗΛ, Βουκουρεστίου 13
Στέφανος ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, Μιλτιάδου 1
Γεώργιος ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ, 'Εμμ. Μπενάκη 10
Υἱοί 'Αλεξ. ΔΡΑΚΟΥ, Βάσσης 29
Γεώργιος ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, Κοραή 6
Παναγ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Χαλκοκονδύλη 28
Γεώργιος ΜΙΧΑΗΛ, 'Αχαρνῶν 172
Γεώργιος ΟΡΦΑΝΙΔΗΣ, Πλ. Κολοκοτρώνη 3
'Αλέξ. ΡΑΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Βουλιαγμένης 159
Κωνστ. ΤΣΑΠΑΛΑΣ, Σολωμοῦ 45
ΑΝΤΩΝΟΥ & ΜΑΝΙΤΟΥΔΗΣ, Κολοκοτρώνη 45
Γεώργιος ΣΙΦΝΑΙΟΣ, Χαλκοκονδύλη 30
Θ. ΚΑΡΑΛΗΣ, Καρύτση 6
Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ & Σια. Πανεπιστημίου 51
ΔΑΜΙΡΗΣ-ΓΕΩΡΓΑΝΤΑΣ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, 'Αριστειδ.11
Α. Γ. ΚΟΥΜΠΙΑΣ, Μαυροκορδάτου 6
Δημ. ΧΑΛΑΖΩΝΙΤΗΣ, Πανεπιστημίου 17
Κυριάκος ΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗΣ, Στοά Νικολούδη 7
'Αφοί ΤΟΥΜΠΑΚΑΡΗ, Λήμνου 7
Σπ. ΑΝΤΥΠΑΣ, Στοά 'Αρσακείου 14
Δ. & Ι. ΜΠΟΥΡΙΩΤΗΣ, Κάνιγγος 4
Γεώργιος ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Νίκης 41
Υἱοί Δ. ΑΝΤΟΝΟΓΛΟΥ, 'Ιπποκράτους 11
Β. ΠΑΡΑΔΕΙΣΗΣ, Κηφισίας 137
Λεων. ΑΣΠΙΩΤΗΣ, Πατησίων 285
ΖΩΓΡΑΦΟΣ & ΚΑΖΟΣ, Τσώρτσιλ 30
ΚΩΤΣΟΒΟΛΟΣ & Σια, 'Αριστειδου 1
Δ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Λιδίου 77
Στέλιος ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ, Πανεπιστημίου 61
Στέλιος ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ, Πραξιτέλους 32
Σταύρος ΚΑΡΑΜΗΤΣΟΣ, Σατωβριάνδου 20
Γεώργιος ΤΕΡΜΕΝΤΖΗΣ, 'Αναξιμένης 91
Σπῦρος ΖΕΝΕΜΠΗΣ, 'Εμμ. Μπενάκη 13
Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ & Σια, Πανεπιστημίου 47
Γ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Πατησίων 212
«ΗΛΕΚΤΡΑ» ΚΗΠΟΥΡΟΣ & ΚΟΥΜΠΟΥΡΗΣ, Τσώρτσιλ 30
'Αντών. ΜΗΤΡΗΣ, Χαβρίου
ΛΙΟΣΗΣ & ΚΑΛΤΣΟΒΕΤΗΣ, Μιλτιάδου 2
ΣΓΟΥΡΔΑΣ & Υἱοί, Λιδίου 61
'Αφοί ΑΝΤΖ. ΥΛΗ, Λιδίου 102, Α' ὅροφος
Νικ. ΠΑΓΚΑΛΑΚΗΣ, Λεωφ. Μεσογείων 198
ΤΣΙΓΚΟΣ & ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Γκζη & Δ.'Αλεξάνδρας
'Ιωάννης ΜΑΖΗΣ, 'Εμμ. Μπενάκη 8
Δημήτριος ΙΓΓΛΕΖΟΣ, Βουλιαγμένης 229
Κωνστ. ΣΤΑΝΙΤΣΑΣ, 'Αγ. 'Ασωμάτων 31
'Ελευθ. ΦΑΪΤΕΑΣ, Σανταρόζα 1
'Ηλίας ΒΑΡΝΑΚΙΩΤΗΣ, Διον. 'Αρεοπαγίτου 3
«ΡΑΔΙΟ ΚΟΣΜΟΣ», ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΜΑΥΡΑΓΑΝΗΣ - ΡΕΛΛΑΣ Ζήνωνος 2
'Ιωάν. ΤΑΒΑΛΑΡΗΣ, 'Αχαρνῶν 258
«ΗΛΕΚΤΡΟΠΟΛ», Λίμ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ Γαμβέττα 6
Ξεν. ΣΕΝΤΟΥΚΑΣ, Γ' Σεπτεμβρίου 36
Δημ. ΠΑΛΛΑΔΑΣ, Σοφοκλέους 18
Ι. ΝΟΜΙΚΟΣ & Α. ΣΤΡΟΥΜΠΟΥΛΗΣ, 'Αγ. Κων/νου 18
Στυλ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Εὐτυχίδου 45 — Παγκράτι
Εὐαγγελία ΚΟΥΦΟΔΗΜΟΥ, Εὐτυχίδου 46 »
Τζιβάν ΖΑΡΑΣΙΑΝ, 'Ιερὰ ὁδὸς 80—Αἰγάλεω
Λεωνίδας ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Δαβάκη 35 — Καλλιθέα
Γεώργιος ΖΕΓΚΙΝΗΣ, Σοφοκλέους 140 »
Σταμ. ΑΡΙΣΤΟΓΕΝΗΣ, Σοφοκλέους 53—Χαροκόπου
Νικ. ΣΚΥΛΙΤΣΗΣ, Βενιζέλου 55—Ν. Σμύρνη
ΠΕΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ & ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ, Μ. Λουΐζης 9—Ν. 'Ιωνία
Σπ. ΤΡΙΓΓΕΤΑΣ, Β. Κωνσταντίνου 39—Καλλιθέα
Στ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Β. Κωνσταντίνου 11 »
Ν. ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ, Πεύκων 3—Νέον 'Ηράκλειον
Εὐφροσύνη ΦΡΥΔΑΚΗ, Πειραιὼς 202—Ν. Σφαγεῖα
Βασίλ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, 'Ηλιουπόλεως 55—Χαραυγή
Κ. ΚΟΤΡΩΝΑΚΗΣ, 'Ηλιουπόλεως 46—Χαραυγή
Δ. & Ε. ΓΨΦΤΟΔΗΜΟΣ, Πλατεία Βάθης 10
Κ. ΔΑΜΙΑΝΑΚΗΣ, Πατησίων 196
Μάνθος ΚΟΜΠΟΡΟΖΟΣ, 'Εμμ. Μπενάκη 13
'Ανν. ΚΑΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ζήνωνος 4
ΚΟΡΡΕΣ & ΚΟΡΔΟΓΙΑΝΝΗΣ, 'Αγ. Κων/νου 18
Μ. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ 'Αχαρνῶν 188
Δ. ΚΑΡΟΚΗΣ & Σια, Κανάρη 6
'Ηλίας ΚΑΛΛΙΑΣ, 'Ιπποκράτους 33
ΜΕΛΑΔΑΚΗΣ & Σια, Κοραῆ 4
Φ. ΜΟΥΣΟΓΛΟΥ, Λέκκα 19
Χρ. ΓΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Εὐριπίδου 14
Ν. ΜΑΡΓΕΛΛΟΣ, Δαβάκη & Πίνδου 2 Ζωγράφου
Χαρ. ΚΟΥΗΣ, Πειραιὼς 208 Ν. Σφαγεῖα
Γ. ΔΕΛΗΚΑΡΗΣ, Δαβάκη 20 Καλλιθέα
Ι. ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ, Σιβιτανιδίου 3 Καλλιθέα
Κ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ, Β. Γεωργίου 58α Ν. 'Ιωνία
Α. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Εὐαγγελικῆς Σχολῆς 5 Ν. 'Ιωνία
'Αφοί ΚΟΡΑΣΙΔΗ, Β. Γεωργίου 49 Μοσχάτον
Στυλ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, 'Αγ. Σοφίας 49 Βύρων

ΠΕΙΡΑΙΩΣ

'Ιωάννης ΜΠΟΥΚΗΣ, Ναυάρχου Μαΐητου 63
Ζάχος ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ, Δραγάτση 2
Εὐάγγ. ΜΟΥΣΟΥΛΟΥ, Μετοχῆ 7
Ι. ΓΙΟΒΑΝΙΔΗΣ, Κολοκοτρώνη 58β
Κ. ΚΑΡΑΚΑΣΗΣ, Γεωργίου Α' 7
'Αφοί ΚΟΡΑΣΙΔΗ, 'Ελευθ. Βενιζέλου 50
'Αναστ. ΚΟΤΤΑΚΗΣ, Τσαμαδοῦ 28
Μάκης ΤΡΙΤΣΑΡΟΛΗΣ, Κολοκοτρώνη 46
'Ανν. ΠΡΕΒΕΝΑΣ, Κολοκοτρώνη 61
Δημ. & Θεόδ. ΘΕΟΦΑΝΙΔΗΣ, Φίλωνος 49
ΜΑΡΚΟΖΑΝΕΣ & ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Κολοκοτρώνη 55
Κ. ΧΟΥΤΟΠΟΥΛΟΣ & Υἱός, Μ. Βρεττανίας 4
Στυλ. ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ, Τσαμαδοῦ 10
Ι. ΑΣΗΜΟΠΟΥΛΟΣ & 'Αφοί ΠΕΡΔΙΚΗ, Φίλωνος 67
Δημ. ΤΣΑΚΛΑΣ, Βασ. Κωνσταντίνου 22
Κ. ΚΥΠΡΑΙΟΣ, Ν. Μαΐητου 25
Γεώργιος ΖΩΓΡΑΦΟΣ, Κολοκοτρώνη 80 α
'Αδελφοί ΖΩΓΡΑΦΟΥ, Τσαμαδοῦ 29
Χαράλ. ΤΣΟΥΡΟΥΚΤΖΟΓΛΟΥ, Μ. Βρεττανίας 15γ
Κωνστ. ΚΡΑΚΑΡΗΣ, Κολοκοτρώνη 64
Εὐάγγ. ΠΑΠΑΔΗΜΑΣ, Ι. Δροσοκοῦλου 19
Εὐάγγελος ΔΕΔΕΣ, 'Ολύνθου 5 ('Αγ. Σοφία)
'Αθαν. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ, 'Ελ. Βενιζέλου 68—Ταμπούρια
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ & ΤΣΟΥΜΠΟΣ, 'Ερμοῦ 13—Ταμπούρια
Παν. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, 'Ελ. Βενιζέλου 25—Ταμπούρια
'Αδελφοί ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Πλ. Σεφριώτου, Καλλίπολις
Γεώργ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, 'Ερμοῦ 2—Νίκαια
Ν. ΣΑΚΙΖΛΗΣ & Σια, Π. Τσαλδάρη 5—Νίκαια
Ν. ΚΑΚΚΟΣ, Γ. Κονδύλη 7—Νίκαια
Χρ. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, 'Αλατσάτων 3—Νίκαια
Ν. ΜΠΑΪΡΑΜΟΓΛΟΥ, Κυδωνιῶν 15 γ—Νίκαια
'Αντ. ΚΑΡΕΪΚΗΣ, Π. Τσαλδάρη 70—Νίκαια
Στυλ. ΒΟΥΤΣΟΥΚΑΚΗΣ, 25ης Μαρτίου 70—Νίκαια
Παν. ΑΤΖΕΜΙΑΝ, Καραβᾶ 64—Νίκαια
'Ιγνάτ. ΜΠΕΝΕΤΑΤΟΣ, Π. Ράλλη 54—Νίκαια
Γεώργ. ΖΑΡΑΣ, Μ. Ράλλη 58—Νίκαια
Χαρ. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, Π. Τσαλδάρη 68—Νίκαια
Γεώργ. ΔΕΒΕΛΑΚΗΣ, Π. Τσαλδάρη 108—Νίκαια
Χερούλ. ΛΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Π. Τσαλδάρη 122—Νίκαια
Νικόλαος ΚΟΥΛΟΥΚΗΣ, Λήμνο 17—
'Ιωάννης ΑΛΙΦΡΑΓΚΗΣ, Βασ. Κων/νου 78β
Μ. ΒΙΟΛΑΚΗΣ & Ν. ΒΗΧΟΣ, 'Ανακτόσεως 17
Κ. ΓΙΑΠΑΠΑΣ & Γ. ΔΙΑΜΑΝΤΙΔΗΣ, Β. Κων/νου 47
ΑΝΔΡ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗΣ, 'Ελ. Βενιζέλου 57
ΖΩΓΡΑΦΟΣ & ΚΑΒΑΝΟΣΗΣ, Μάκεως Κίνγκ 6
'Αφοί ΚΑΝΤΙΝΗ, Κανελλοπούλου 82
'Αντώνιος ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, Νοταρᾶ 38
"ΣΤΑΡ", Π. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Φίλωνος 47
'Ηλίας ΣΗΜΑΝΤΗΡΗΣ, Μάκεως Κίνγκ 24
Ι. ΤΣΑΚΙΡΗΣ, Βασ. Γεωργίου 11
'Ανδρέας ΧΡΥΣΟΥΛΗΣ, Φίλωνος & Μπουμπουλίνας
'Ιωάννης ΠΛΑΤΙΑΣ, Σαλαμίνος 19 'Αμφιάλη
Ε. ΚΑΤΕΛΟΥΖΟΣ, Κολοκοτρώνη 82

ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΟΙ

Ν. ΜΠΟΤΣΙΟΣ & Κ. ΚΑΚΙΟΠΟΥΛΟΣ, Βούλγαρη 8—10 Καρδίτσα
Ε. & Δ. ΚΑΤΣΑΝΙΩΤΗΣ, Λεοσθένους 11—Λαμία
Ο. Ε. "ΕΣΤΙΑ„, Δημητριάδος 86—Βόλος
Ν. Β. ΖΑΡΝΤΙΝΙΔΗΣ, & Σια, Βασιλ. Κωνσταντίνου 15 Θεσσαλονίκη
ΘΩΜΑΣ ΒΟΥΡΗΣ, ὁδὸς 'Ανεξαρτησίας—'Ιωάννινα
ΕΜΜ. ΣΟΥΣΗΣ, 'Αγ. Σοφίας 86—Κέρκυρα
Β. ΣΧΟΙΝΑΣ & Δ. ΝΟΤΑΣ, 'Ομονοίας—Καβάλλα
Β. Σ. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΠΟΥΛΟΣ & Σια, 'Ερμοῦ 22—Πάτραι
ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΜΑΤΕΑΣ, 'Αβάντων 60—Χαλκίς
ΜΕΛΛΙΟΣ & ΔΕΡΜΑΝΗΣ,—Λεβάδεια
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΘΕΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Β. Κων/νίνου 12—Χανιά
Γ. Β. ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ, Μανωλάκη 1—Λάρισα
ΑΔΕΛΦΟΙ ΤΣΑΠΑΛΑ—Τρίκαλα
ΤΑΚΗΣ ΠΕΡΕΛΗΣ & Σια—Μυτιλήνη
Ι. ΧΡ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, Δασίου 25, Κομοτινή

«Δείκτης αποδοτικότητας»

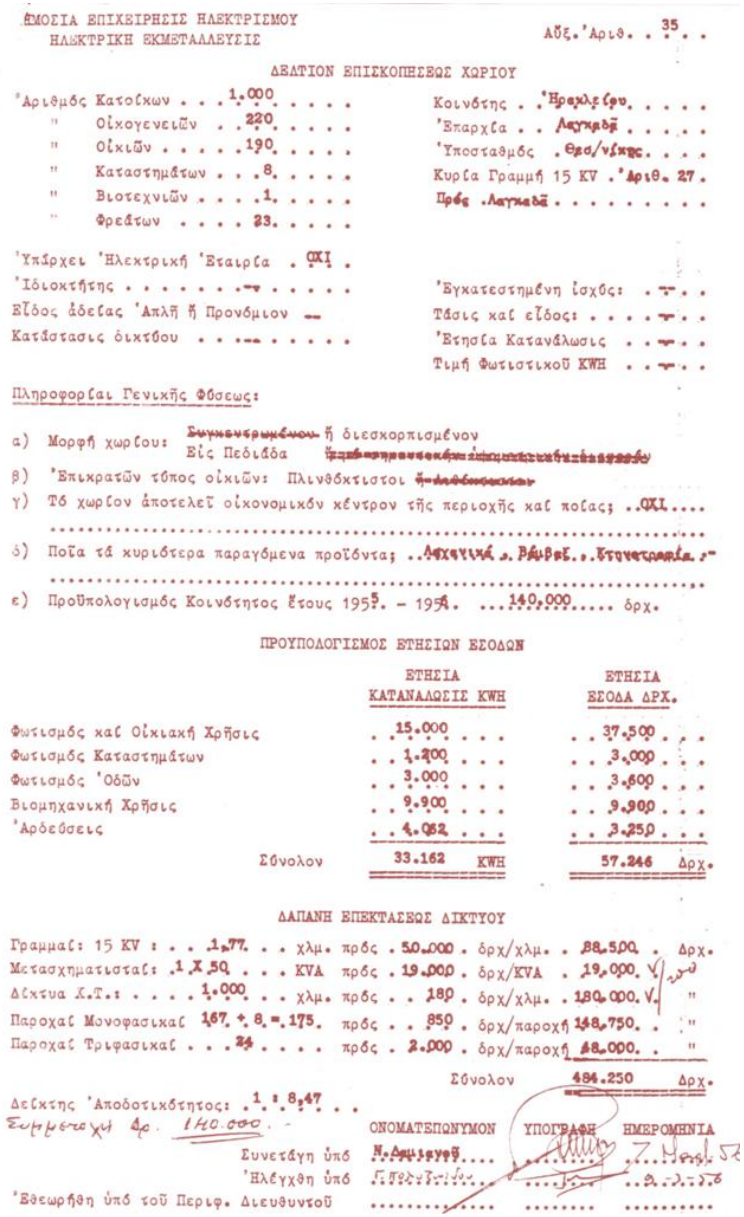

ΕΜΟΣΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΣ ΗΛΕΚΤΡΙΣΜΟΥ
ΗΛΕΚΤΡΙΚΗ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΙΣ

Αὔξ. Ἀριθ. 35

ΔΕΛΤΙΟΝ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΕΩΣ ΧΩΡΙΟΥ

Ἀριθμός Κατοίκων . . . 1.000
" Οἰκογενειῶν . . 220
" Οἰκιῶν 190
" Καταστημάτων . . . 8
" Βιοτεχνιῶν 1
" Φρεάτων 23

Κοινότης . . Ἡρακλείου
Ἐπαρχία . . Λαγκαδᾶ
Ὑποσταθμός . Θεσ/νίκης
Κυρία Γραμμή 15 KV . Ἀριθ. 27
Πρός . Λαγκαδᾶ

Ὑπάρχει Ἠλεκτρική Ἑταιρία . ΟΧΙ
Ἰδιοκτήτης . . . . . —
Εἶδος ἀδείας Ἁπλῆ ἢ Προνόμιον —
Κατάστασις δικτύου . . . —

Ἐγκατεστημένη ἰσχύς: . —
Τάσις καί εἶδος: . . . . —
Ἐτησία Κατανάλωσις . . —
Τιμή Φωτιστικοῦ KWH . . —

Πληροφορίαι Γενικῆς Φύσεως:

α) Μορφή χωρίου: ~~Συγκεντρωμένον~~ ἢ διεσκορπισμένον
Εἰς Πεδιάδα ~~[illegible]~~
β) Ἐπικρατῶν τύπος οἰκιῶν: Πλινθόκτιστοι ~~[illegible]~~
γ) Τό χωρίον ἀποτελεῖ οἰκονομικόν κέντρον τῆς περιοχῆς καί ποίας; . . ΟΧΙ
δ) Ποῖα τά κυριότερα παραγόμενα προϊόντα; . . Λαχανικά . Βάμβαξ . Κτηνοτροφία
ε) Προϋπολογισμός Κοινότητος ἔτους 1955 – 1956 . . . 140.000 . . . . . δρχ.

ΠΡΟΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΕΤΗΣΙΩΝ ΕΣΟΔΩΝ

	ΕΤΗΣΙΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΙΣ KWH	ΕΤΗΣΙΑ ΕΣΟΔΑ ΔΡΧ.
Φωτισμός καί Οἰκιακή Χρῆσις	15.000	37.500
Φωτισμός Καταστημάτων	1.200	3.000
Φωτισμός Ὁδῶν	3.000	3.600
Βιομηχανική Χρῆσις	9.900	9.900
Ἀρδεύσεις	4.062	3.250
Σύνολον	33.162 KWH	57.246 Δρχ.

ΔΑΠΑΝΗ ΕΠΕΚΤΑΣΕΩΣ ΔΙΚΤΥΟΥ

Γραμμαί: 15 KV : . . 1,77 . . χλμ. πρός . 50.000 . δρχ/χλμ. . 88.500 . Δρχ.
Μετασχηματισταί: 1 X 50 . . . KVA πρός . 19.000 . δρχ/KVA . 19.000 . V/200
Δίκτυα Χ.Τ.: . . . . 1.000 . . χλμ. πρός . . 180 . δρχ/χλμ. . 180.000 . V/ "
Παροχαί Μονοφασικαί 167 + 8 = 175 πρός . . 850 . δρχ/παροχή 148.750 . . "
Παροχαί Τριφασικαί . . . 24 . . . . πρός . 2.000 . δρχ/παροχή 48.000 . . "
Σύνολον 484.250 Δρχ.

Δείκτης Ἀποδοτικότητος: . 1 : 8,47 . .
Συμμετοχή Δρ. 140.000

	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟΝ	ΥΠΟΓΡΑΦΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ
Συνετάγη ὑπό	Ν. Δαμιανοῦ	[illegible]	7 Μαρ. 56
Ἠλέγχθη ὑπό	Γ. Πολυζωνίου	[illegible]	9-3-56
Ἐθεωρήθη ὑπό τοῦ Περιφ. Διευθυντοῦ			

Για να μετρήσει τα προσδοκώμενα οφέλη από κάθε νέα ηλεκτροδότηση, η ΔΕΗ διεξήγαγε οικονομοτεχνική μελέτη, όπου μετρούσε το λεγόμενο «δείκτη αποδοτικότητας» του χωριού, δηλαδή την αναλογία των ετησίων εσόδων από την πώληση ρεύματος *προς τη δαπάνη ηλεκτροδότησης*. Αν ο δείκτης αποδοτικότητας ήταν μικρότερος του 1/6, το υπόλοιπο ποσό της δαπάνης έπρεπε να καταβληθεί από την ίδια την Κοινότητα.[1]

Ανάλογη σημασία για τον *αντικειμενικό υπολογισμό* των αναγκών ηλεκτρικής ενέργειας στη γεωργία είχαν τα «δελτία οικονομικής ευστάθειας» που περιλάμβαναν τις λεγόμενες «σταθερές ετησίων καταναλώσεων» για τις διάφορες εργασίες, αλλά και τις «σταθερές ωφέλειας» που αναπροσαρμόζονταν με τον καιρό στη βάση των σταθερών ετησίων καταναλώσεων για κάθε είδος.[2]

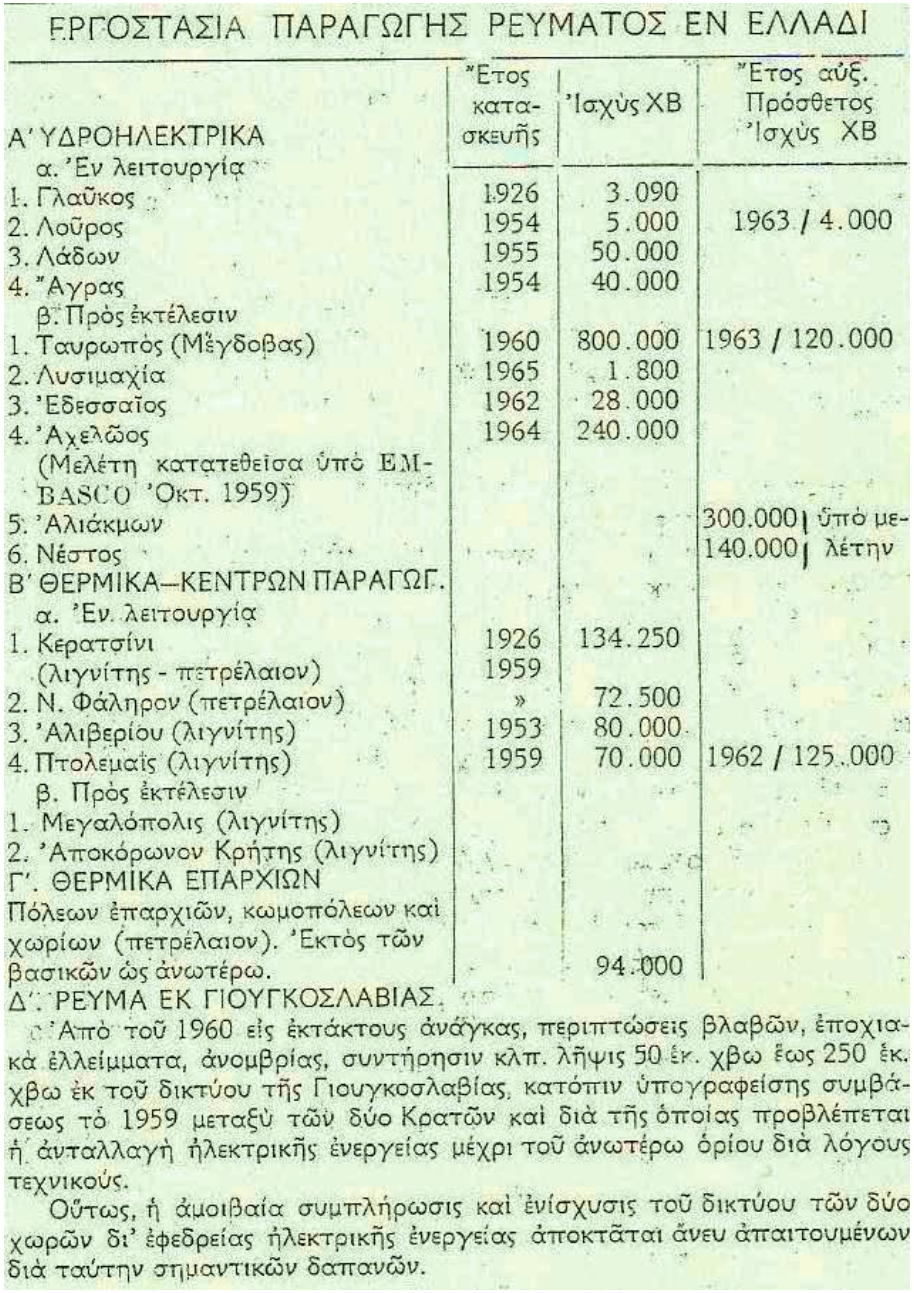

ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΡΕΥΜΑΤΟΣ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ

	Ἔτος κατασκευῆς	Ἰσχὺς ΧΒ	Ἔτος αὐξ. Πρόσθετος Ἰσχὺς ΧΒ
Α' ΥΔΡΟΗΛΕΚΤΡΙΚΑ			
α. Ἐν λειτουργίᾳ			
1. Γλαῦκος	1926	3.090	
2. Λοῦρος	1954	5.000	1963 / 4.000
3. Λάδων	1955	50.000	
4. Ἄγρας	1954	40.000	
β. Πρὸς ἐκτέλεσιν			
1. Ταυρωπὸς (Μέγδοβας)	1960	800.000	1963 / 120.000
2. Λυσιμαχία	1965	1.800	
3. Ἐδεσσαῖος	1962	28.000	
4. Ἀχελῶος	1964	240.000	
(Μελέτη κατατεθεῖσα ὑπὸ ΕΜ-ΒΑΣΚΟ Ὀκτ. 1959)			
5. Ἀλιάκμων			300.000 ὑπὸ με-
6. Νέστος			140.000 λέτην
Β' ΘΕΡΜΙΚΑ—ΚΕΝΤΡΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓ.			
α. Ἐν. λειτουργίᾳ			
1. Κερατσίνι	1926	134.250	
(λιγνίτης - πετρέλαιον)	1959		
2. Ν. Φάληρον (πετρέλαιον)	»	72.500	
3. Ἀλιβερίου (λιγνίτης)	1953	80.000	
4. Πτολεμαΐς (λιγνίτης)	1959	70.000	1962 / 125.000
β. Πρὸς ἐκτέλεσιν			
1. Μεγαλόπολις (λιγνίτης)			
2. Ἀποκόρωνον Κρήτης (λιγνίτης)			
Γ'. ΘΕΡΜΙΚΑ ΕΠΑΡΧΙΩΝ			
Πόλεων ἐπαρχιῶν, κωμοπόλεων καὶ χωρίων (πετρέλαιον). Ἐκτὸς τῶν βασικῶν ὡς ἀνωτέρω.		94.000	

Δ'. ΡΕΥΜΑ ΕΚ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑΣ.

Ἀπὸ τοῦ 1960 εἰς ἐκτάκτους ἀνάγκας, περιπτώσεις βλαβῶν, ἐποχιακὰ ἐλλείμματα, ἀνομβρίας, συντήρησιν κλπ. λῆψις 50 ἑκ. χβω ἕως 250 ἑκ. χβω ἐκ τοῦ δικτύου τῆς Γιουγκοσλαβίας, κατόπιν ὑπογραφείσης συμβάσεως τὸ 1959 μεταξὺ τῶν δύο Κρατῶν καὶ διὰ τῆς ὁποίας προβλέπεται ἡ ἀνταλλαγὴ ἠλεκτρικῆς ἐνεργείας μέχρι τοῦ ἀνωτέρω ὁρίου διὰ λόγους τεχνικούς.

Οὕτως, ἡ ἀμοιβαία συμπλήρωσις καὶ ἐνίσχυσις τοῦ δικτύου τῶν δύο χωρῶν δι' ἐφεδρείας ἠλεκτρικῆς ἐνεργείας ἀποκτᾶται ἄνευ ἀπαιτουμένων διὰ ταύτην σημαντικῶν δαπανῶν.

“Ρεύμα εις τα ακριτικά χωριά”

Η ΗΕΑΠ είχε καταναλώσει το 1958 λιγνίτην 100.000 περίπου τόννων και το 1959 150.000 τόνους περίπου. Το Εργοστάσιο Αλιβερίου κατανάλωσε το 1958 λιγνίτη 565.000 τόννων. Όμως χωρίς ηλεκτρισμό παρέμεναν ακόμη περίπου 5.200 κωμοπόλεις και χωριά. Το 1958 το 67,2% της παραγωγής γινόταν από την ΗΕΑΠ και το 37,3% από τη ΔΕΗ. Η μέση κατανάλωση σε όλη την Ελλάδα ήταν 167 KWh/κάτοικο, ενώ στην περιοχή της πρωτεύουσας 663 KWh/κάτοικο. Βοηθητικά εργοστάσια λειτουργούσαν τότε στη Θεσσαλονίκη, το Βόλο, τις Σέρρες και τη Νάουσα.

Ι. Δ. Φινινής (Μηχανικός, Αντιπρόεδρος του Ροταριανού Ομίλου Αθηνών), «Ο εξηλεκτρισμός Της Ελλάδος. Εθνικόν Σύνθημα: “Ρεύμα εις τα ακριτικά χωριά”», *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, τόμος 27ος (1960), σσ. 169-171.

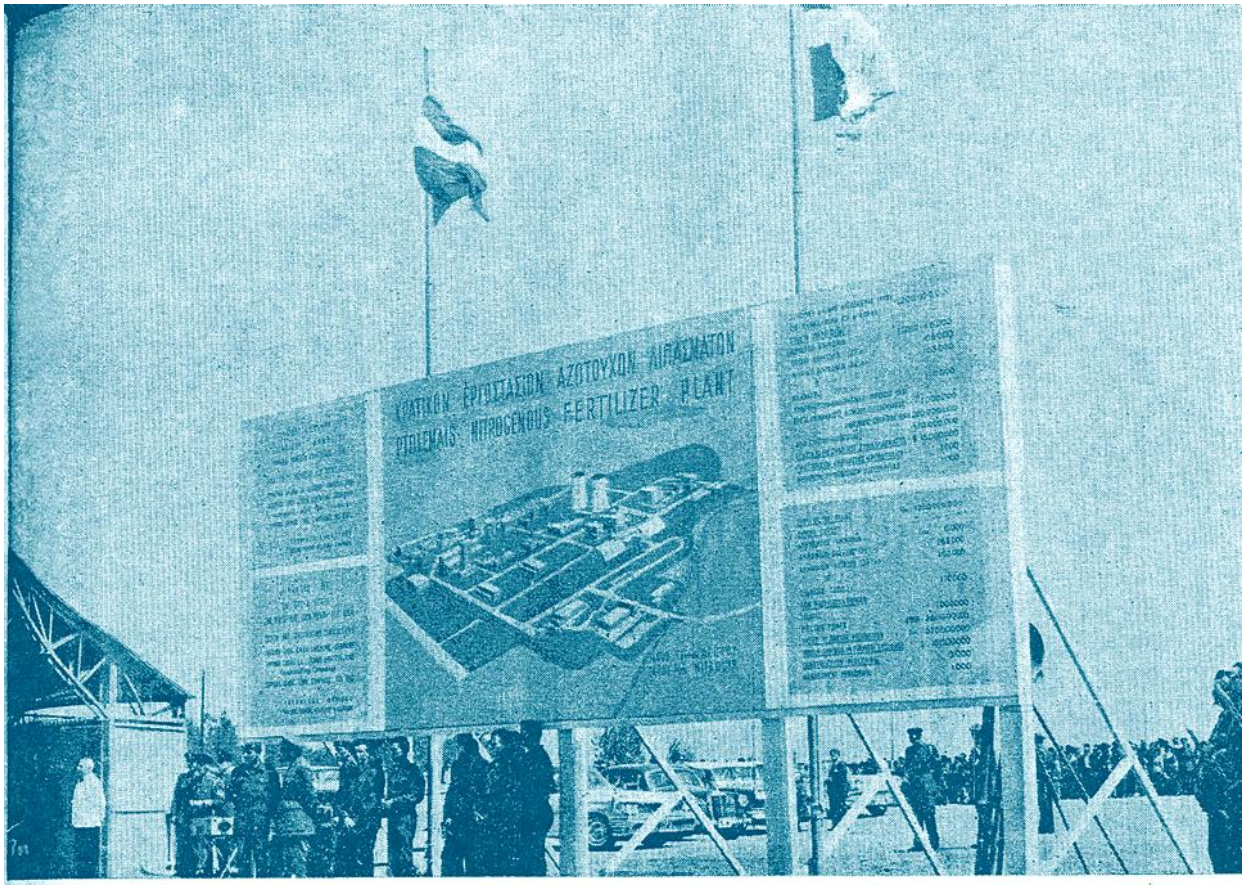

ΕΙΣ ΤΟΝ ΧΩΡΟΝ ΟΠΟΥ ΕΘΕΜΕΛΙΩΘΗ ΤΟ ΕΡΓΟΣΤΑΛΙΟΝ ΑΖΩΤΟΥΧΩΝ ΛΙΠΑΣΜΑΤΩΝ ΠΤΟΛΕΜΑΪΔΟΣ ΕΙΧΕ ΤΟΠΟΘΕΤΗΘΗ Η ΩΣ ΑΝΩ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΙΣ ΤΗΣ ΜΑΚΕΤΤΑΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΥ ΜΕ ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΟΥ

ΕΝΑ ΕΘΝΙΚΟΝ ΟΝΕΙΡΟΝ ΠΟΥ ΓΙΝΕΤΑΙ ΗΔΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΣ

ΤΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΝ ΑΖΩΤΟΥΧΩΝ ΛΙΠΑΣΜΑΤΩΝ

Θὰ ἀρχίσῃ νὰ λειτουργῇ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1962 καὶ θὰ παράγῃ ἐτησίως 74.000 τόννους ἀζώτου καὶ ἐξ αὐτοῦ 340.000 περίπου τόννους ἀμμωνίας.

ΒΑΣΙΚΗ ΠΡΩΤΗ ΥΛΗ: Ο ΛΙΓΝΙΤΗΣ ΤΗΣ ΠΤΟΛΕΜΑΪΔΟΣ

Η ΤΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΕΚΦΩΝΗΘΕΝΤΕΣ ΛΟΓΟΙ

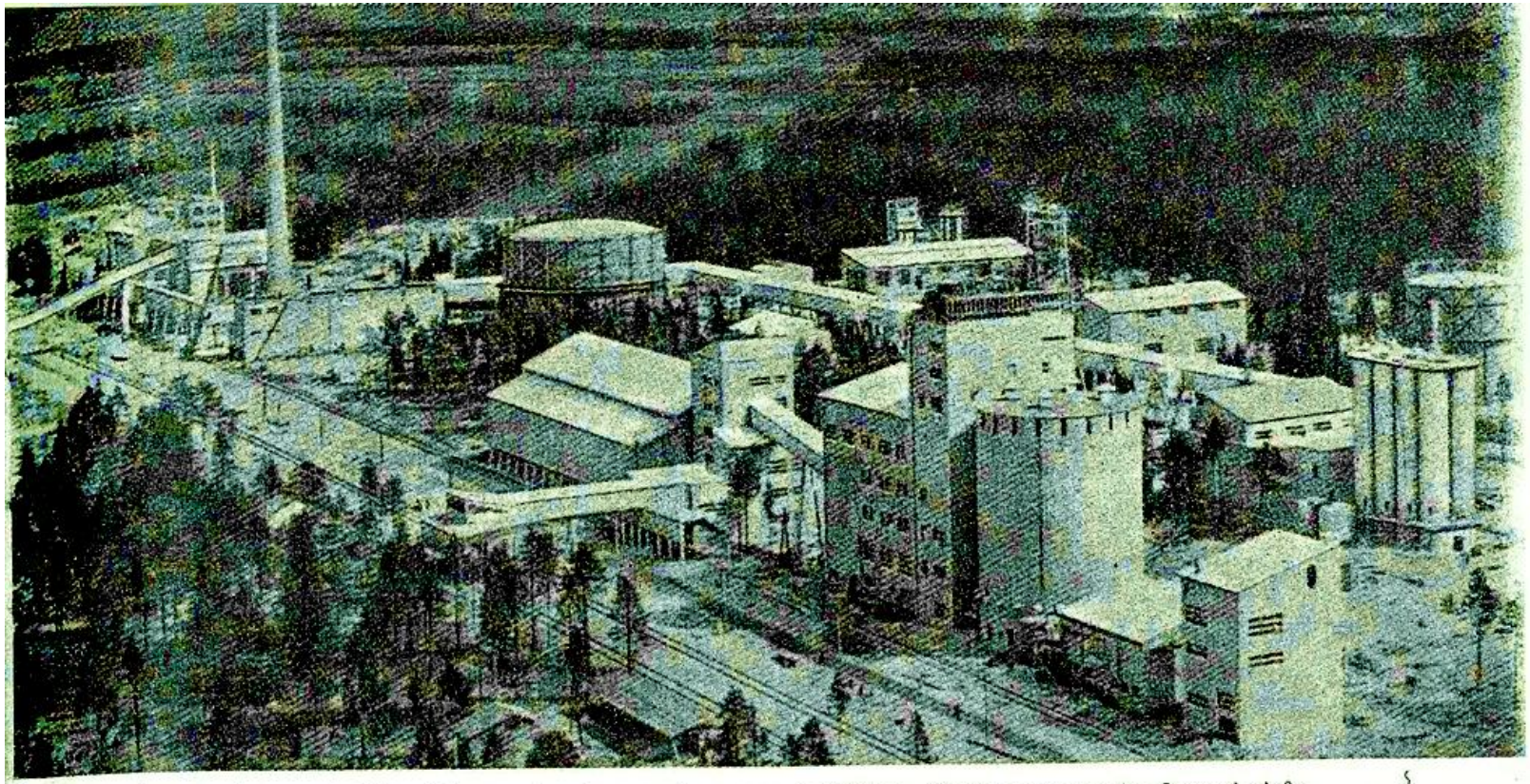

Ἄποψις ἀπὸ ἀέρος ἑνὸς συγχρόνου ἐργοστασίου παραγωγῆς Ἀζώτου. Σχεδὸν παρόμοιον θὰ εἶναι καὶ τὸ θεμελιωθὲν τὴν 23ην Ἀπριλίου Ἑλληνικὸν Κρατικὸν Ἐργοστάσιον Ἀζωτούχων Λιπασμάτων Πτολεμαΐδος.

ΕΠ' ΕΥΚΑΙΡΙΑ ΤΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΥ ΑΖΩΤΟΥ ΕΙΣ ΠΤΟΛΕΜΑΪΔΑ

ΕΦΑΡΜΟΓΑΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΙΚΗΣ ΤΩΝ ΥΨΗΛΩΝ ΠΙΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΩΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΥΝΘΕΣΙΝ ΤΗΣ ΑΜΜΩΝΙΑΣ

ΠΟΛΛΑ ΚΑΙ ΑΞΙΟΛΟΓΑ ΤΑ ΠΛΕΟΝΕΚΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΜΕΘΟΔΟΥ

Μία ἐξόχως ἐνδιαφέρουσα ἐπιστημονικὴ μελέτη

τοῦ κ. **FRANZ KÖHLER**

γενικοῦ τεχνικοῦ διευθυντοῦ τῆς γερμανικῆς ἑταιρίας
Friedrich Uhde GMBH Dortmund

Interconnection of the islands of Spetsai and Hydra with the H. T. (15.000 Volt) system of Peloponnese by means of a submarine cable.

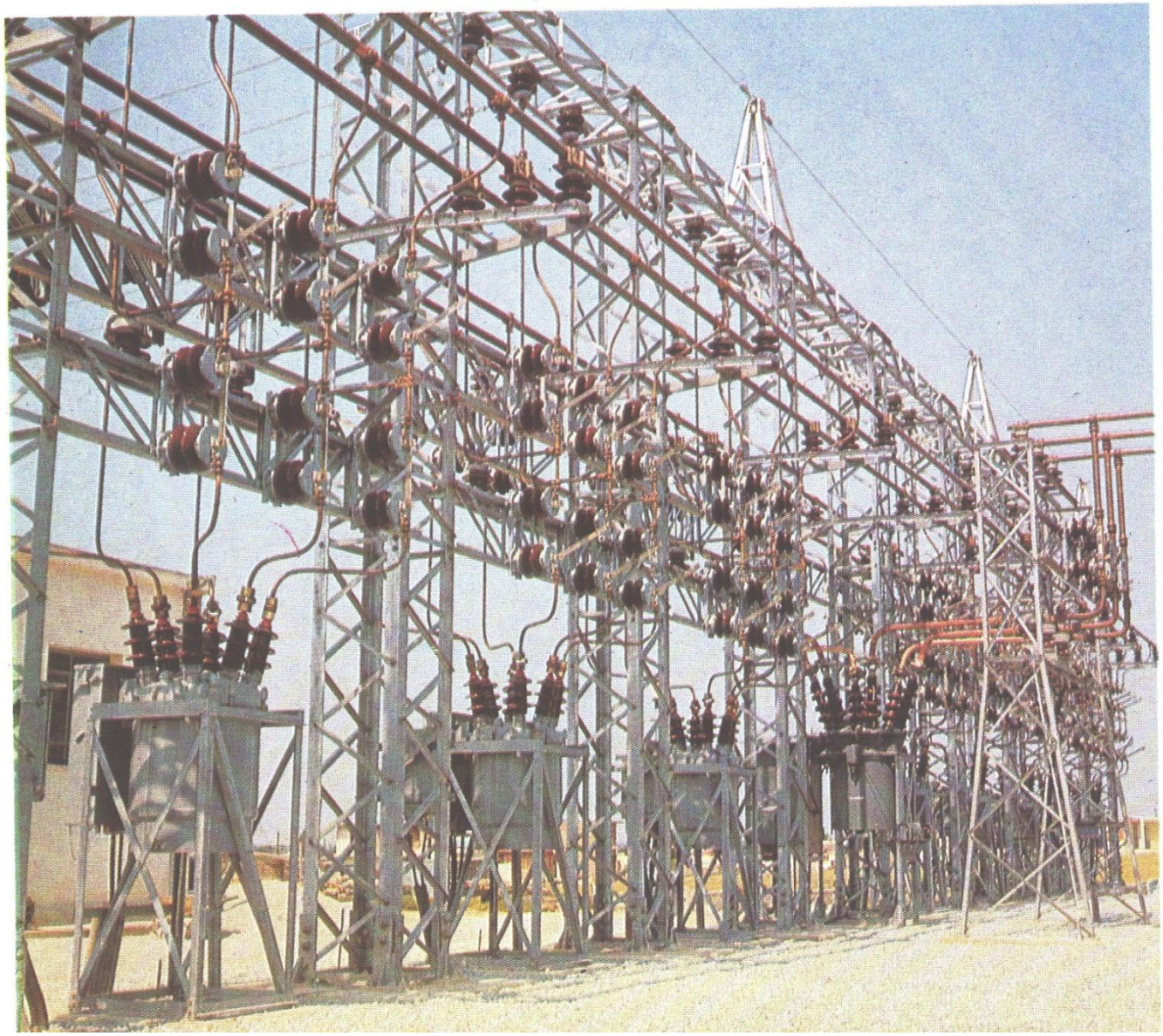

The new Substation at Evosmos (Thes
saloniki district), which was put i
operation in July 1964 and is now se
vicing Eastern Macedonia, etc.

ΔΕΙΚΤΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΕΩΣ ΗΛΕΚΤΡΙΚΗΣ ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ

1952 = 100

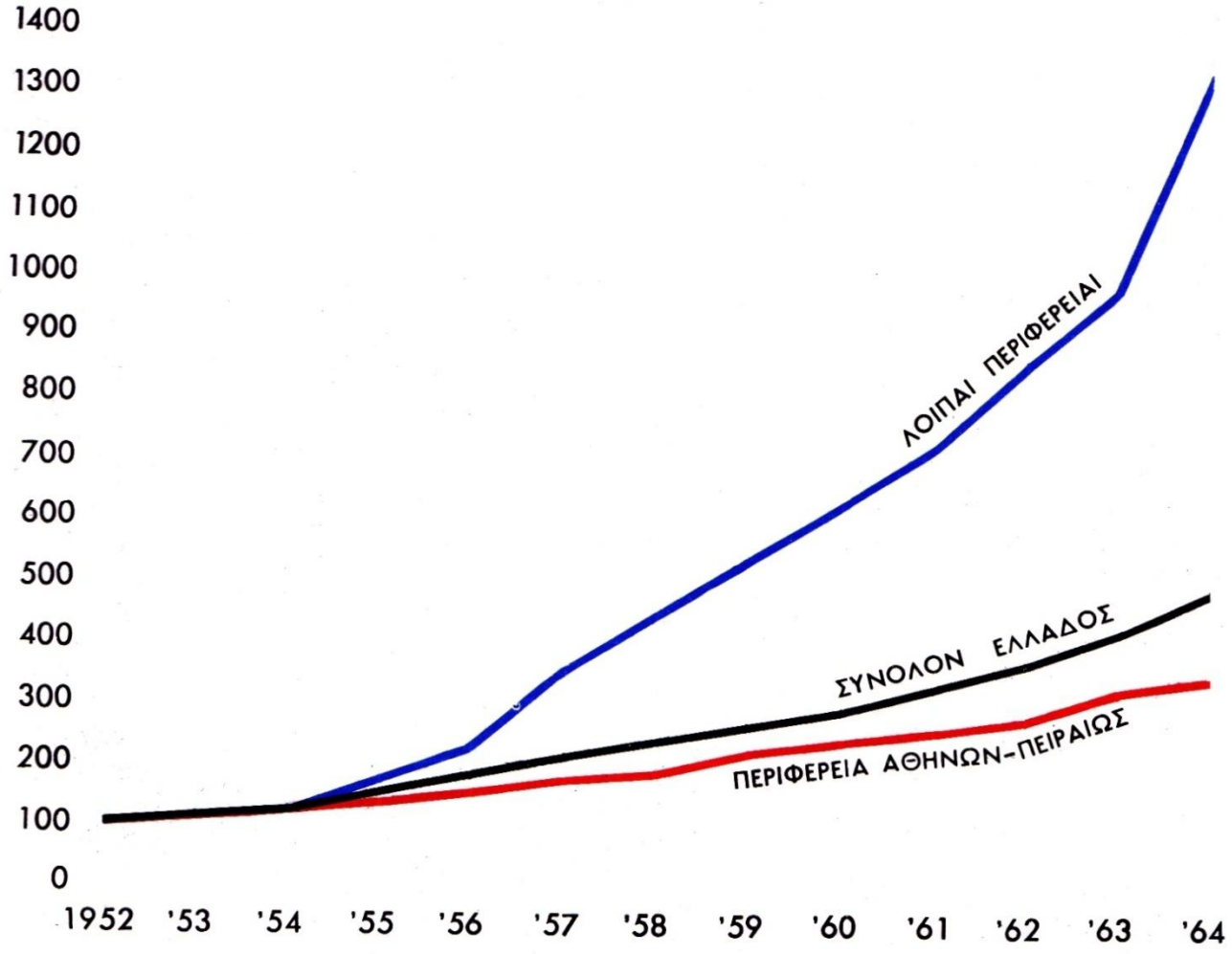

ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΙΣ ΩΧΒ ΑΝΑ ΚΑΤΟΙΚΟΝ

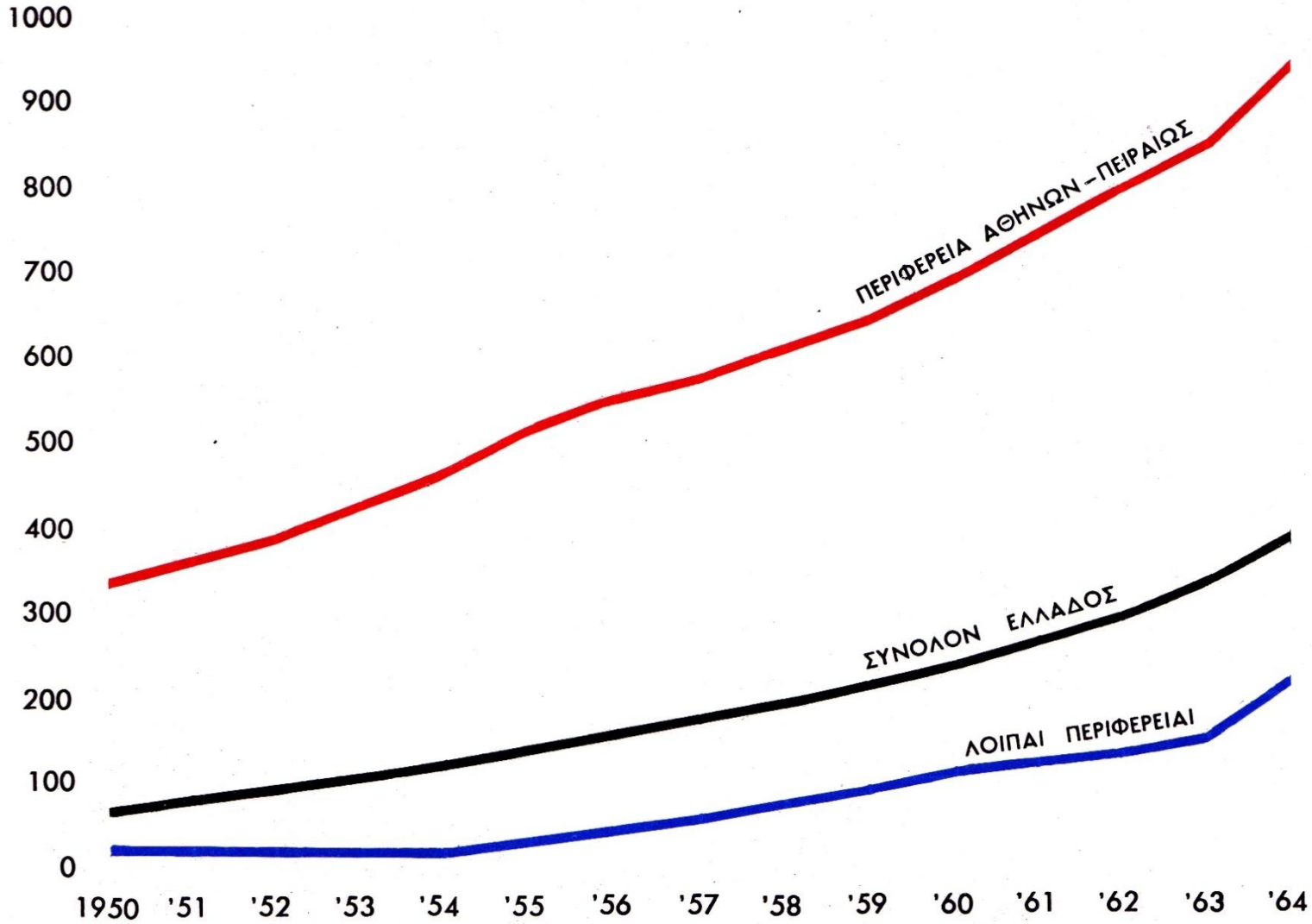

Μέση ετήσια κατανάλωση οικιακής χρήσης

(Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, *Γενικός Προϋπολογισμός* 1978).

Η επαρχιακή Ελλάδα είχε χαμηλότερη κατανάλωση ηλεκτρικού ρεύματος για οικιακή χρήση. Η διαφορά ανάμεσα στην πρωτεύουσα και την υπόλοιπη χώρα εμφανιζόταν ακόμα μεγαλύτερη στον τομέα της δαπάνης για ηλεκτρική ενέργεια οικιακής χρήσης. Από το 1969 ως το 1977, η μέση ετήσια κατανάλωση για κάθε πελάτη οικιακής χρήσης (KWh) είχε διακυμανθεί ως εξής:

	Σύνολο	**Αθήνα - Πειραιάς**	**Λοιπή Χώρα**
1969	874	1.668	420
1970	904	1.723	443
1971	971	1.839	484
1972	1.069	1.979	550
1973	1.160	2.060	637
1974	1.082	1.815	650
1975	1.156	1.886	719
1976	1.252	1.975	815
1977	1.337	2.046	906

Διαιωνιζόταν δηλαδή η ίδια κατάσταση που επικρατούσε το μεσοπόλεμο, όταν υπήρχε ένα μεγάλο χάσμα ανάμεσα στην κατανάλωση στην Αθήνα και στην επαρχία, όπως έχουν τονίσει ο Ευελπίδης και η Βαξεβάνογλου.

Η κατανάλωση ενέργειας στον οικιακό τομέα αποτελούσε το 1960 το 1/4 της συνολικής, και το 1973 το 1/5.

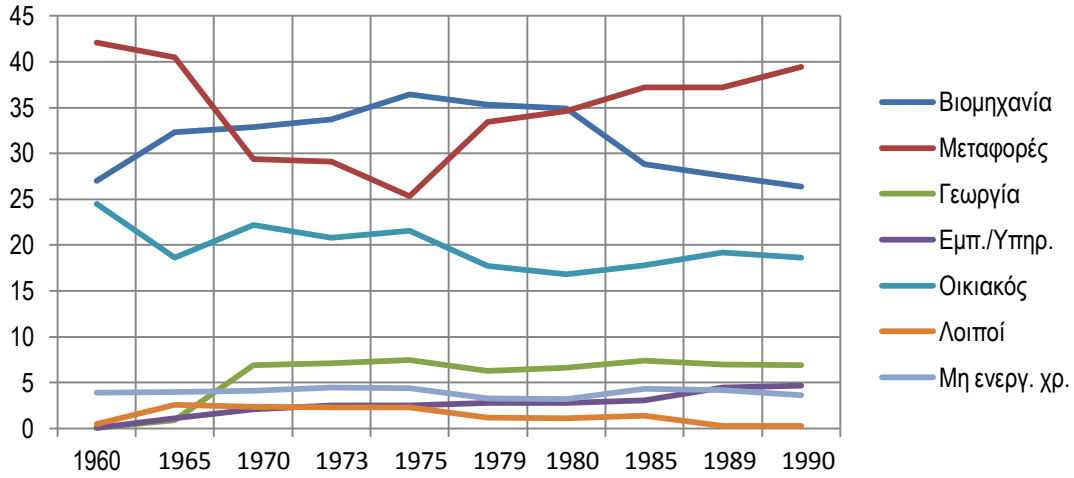

Η αυξημένη σημασία του οικιακού τομέα κατανάλωσης καταφαίνεται διαχρονικά από τη διάρθρωση του ενεργειακού ισοζυγίου ανά τομείς δραστηριότητας. Στο γράφημα μπορούμε να διαπιστώσουμε την άνοδο της σημασίας των μεταφορών στον τομέα της κατανάλωσης ενέργειας, την κάμψη της βιομηχανίας, αλλά και το σημαντικό ποσοστό που κατέχει ο οικιακός τομέας στο ενεργειακό ισοζύγιο.

ΜΕΣΗ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΧΡΗΣΕΩΣ

KWh ἀνά Καταναλωτή Οἰκιακῆς Χρήσεως

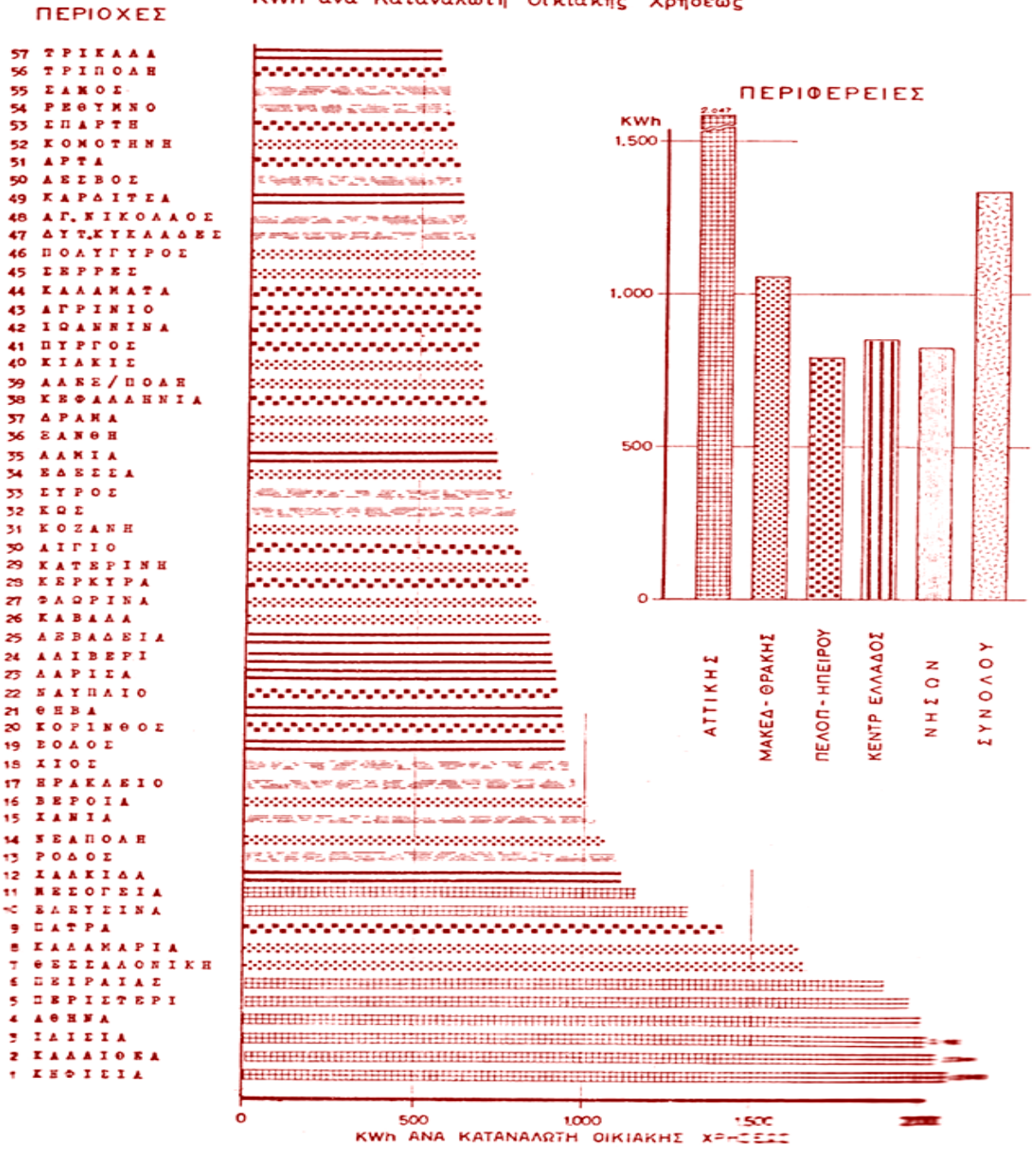

ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΑΥΞΗΣΗ ΤΗΣ ΗΛΕΚΤΡΟΔΟΤΗΣΕΩΣ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΓΙΑ ΚΑΘΕ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

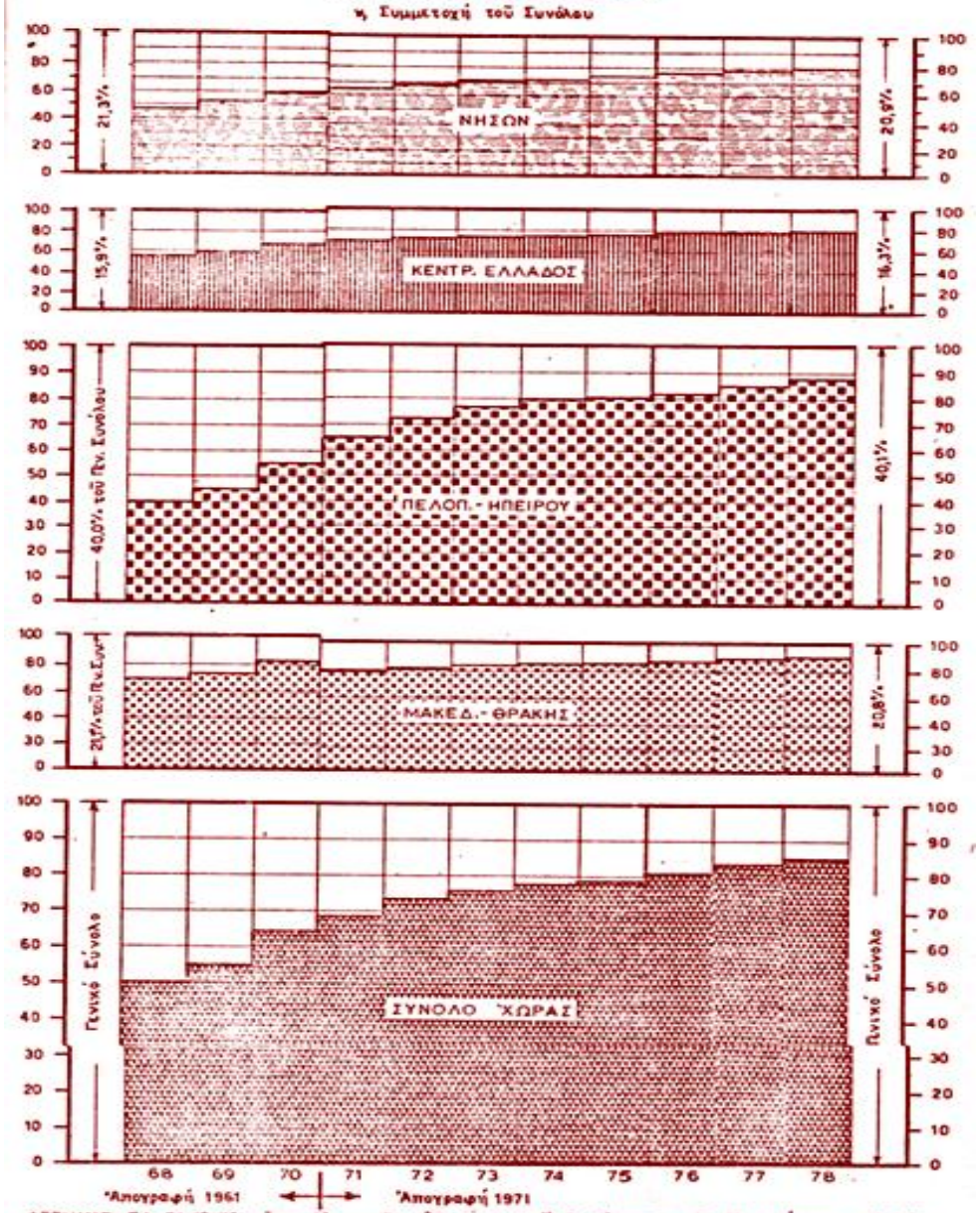

ΑΤΤΙΚΗΣ: Τήν 31-12-78 εἶχαν ἠλεκτροδοτηθεῖ τά 92,73 % τῶν οἰκισμῶν τῆς Περιφέρειας. Ἡ δέ συμμετοχή της στό Σύνολο οἰκισμῶν τῆς χώρας εἶναι 1,9%.

Η μηχανοργάνωση

Μια νέα περίοδος, ξεκινούσε από το 1965 και θα έφτανε ως το 1973, οπότε ιδρύεται η Διεύθυνση Εκπαίδευσης και Οργάνωσης και λειτουργούν σχολές εκπαίδευσης για το τεχνικό προσωπικό, προκηρύσσεται άμεσα διαγωνισμός για την προμήθεια εξοπλισμού **πλήρους υπολογιστικού και μηχανογραφικού κέντρου.**

Στάθης Ν. Τσοτσορός, *Ενέργεια και ανάπτυξη στην μεταπολεμική περίοδο, Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού, 1950-1992,* σσ. 92-93.

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ 49

Τὸ συγκρότημα τοῦ ἠλεκτρονικοῦ διερευνητοῦ Ramac 305 τῆς IBM, ποὺ ἐξετέθη εἰς τὴν αἴθουσαν τῆς Ἀμερικανικῆς Ὑπηρεσίας Πληροφοριῶν, ὅπου ἐφιλοξενήθη ἡ ἔκθεσις μηχανῶν τῆς IBM.

Ἀπὸ τὰ καταπληκτικὰ θαύματα τῆς Τεχνικῆς τοῦ Αἰῶνος μας

Ο ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟΣ ΔΙΕΡΕΥΝΗΤΗΣ RAMAC 305 IBM

Τὸ μηχάνημα μὲ τὴν ἀστρονομικὴν ταχύτητα ὑπολογισμῶν, ποὺ ἐπιλύει, ἐντὸς ἐλαχίστων δευτερολέπτων, τὰ πλέον δυσεπίλυτα ἐπιστημονικὰ προβλήματα.

ΠΟΛΥΤΙΜΟΤΑΤΟΣ ΔΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΚΟΛΟΥΘΗΣΙΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

ΤΑ ΑΛΛΑ ΘΑΥΜΑΣΤΑ ΕΠΙΤΕΥΓΜΑΤΑ ΠΟΥ ΕΠΕΔΕΙΧΘΗΣΑΝ ΕΙΣ ΤΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΕΩΣ ΤΗΣ IBM

Η μηχανοργάνωση ήταν απαραίτητη για τον υπολογισμό των διαφυγών ρεύματος και τον υπολογισμό του κόστους. Ο πρώτος ηλεκτρονικός υπολογιστής, σε όλα τα Βαλκάνια και την Εγγύς Ανατολή, είχε εγκατασταθεί στην Εθνική Τράπεζα από την IBM το 1950.

«Ο Ηλεκτρονικός Διερευνητής Ramac 305 IBM», *Βιομηχανική Επιθεώρησις,* 27ος τόμος (1960), σσ. 389-392.

Το 1962 στην Ελλάδα υπήρχαν 56.000 αυτοκίνητα Ι.Χ. Τριάντα πέντε χρόνια αργότερα 2,5 εκατομμύρια.

Michel Sivignon, «Το αυτοκίνητο στην Ελλάδα. Στην πηγή μιας νέας σχέσης μεταξύ των πόλεων και των χεριών», στο: Στάθης Δαμιανάκος, Έρση Ζακοπούλου, Χαράλαμπος Κασίμης, Βασίλης Νιτσιάκος, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου, Η τοπική δυναμική της επιβίωσης,* Πλέθρον – ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1997, σσ. 39-52

Στη δεκαετία 1960 κατασκευάστηκε **η εθνική οδός Αθήνας – Θεσσαλονίκης**, με το πλεονέκτημα μιας λιγότερο ορεινής χάραξης απ' ό,τι του σιδηρόδρομου τον 19ο αιώνα. Η κατασκευή της ωφέλησε τη Λάρισα, σε σχέση με το Βόλο, τις Σέρρες και τη Δράμα, σε σχέση με την Καβάλα, το Αγρίνιο, σε σχέση με το Μεσολόγγι, την Άρτα, σε σχέση με την Πρέβεζα.

Η δυσαναλογία μεταξύ Αθήνας και επαρχίας εμφανιζόταν ακόμη μεγαλύτερη στα ιδιωτικής χρήσης επιβατικά αυτοκίνητα. Την 31η Δεκεμβρίου 1973 κυκλοφορούσαν στη χώρα συνολικά 323.375 Ι.Χ. αυτοκίνητα. Το 64,28% από αυτά βρίσκονταν στην Περιφέρεια της Πρωτεύουσας (207.892 Ι.Χ. αυτοκίνητα). Αντίθετα, σε ορισμένους νομούς της επαρχίας τα Ι.Χ. ήταν σπάνια. Στην Ευρυτανία το 1973 υπήρχαν μόνο 78 Ι.Χ. αυτοκίνητα, στο νομό Σάμου 277, στις Κυκλάδες 452, σε όλο το νομό Πρέβεζας 372, στη Θεσπρωτία 257, στη Λευκάδα 140, στο νομό Γρεβενών 148, στη Ζάκυνθο 395, στο νομό Κεφαλληνίας 351, στη Φωκίδα 335, κλπ.

Επαγγελματικά οχήματα

ΑΥΤΟ ΕΙΝΑΙ ΕΝΑ ΑΠΟ ΤΑ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΚΑΙ ΕΜΦΑΝΙΣΕΩΣ ΑΜΑΞΩΜΑΤΑ ΛΕΩΦΟΡΕΙΩΝ ΜΕΙΖΟΝΟΣ ΤΥΠΟΥ, ΠΟΥ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΖΕΙ Η ΑΝ. ΒΙΟΜ. & ΤΕΧΝ. ΕΤ. «ΒΙΟ».

«Την ίδια εποχή όλες οι πρωτεύουσες των νομών της ηπειρωτικής Ελλάδας, ακόμα και οι πιο απόμακρες, συνδέθηκαν με την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη **με γραμμές λεωφορείων** μεγάλης συχνότητας». Η πιο αξιοσημείωτη πρωτοβουλία ήταν η ίδρυση συνεταιρισμών ιδιοκτητών λεωφορείων, τα λεγόμενα ***ΚΤΕΛ.***

Η Ελλάδα πολύ γρήγορα ενθάρρυνε και την κατοχή **επαγγελματικών** οχημάτων. Τα οχήματα αυτά εξαιρέθηκαν από τους μεγάλους φόρους που πλήττουν τα Ι.Χ. Έτσι, πλήθυναν τα **«αγροτικά».**

Michel Sivignon, «Το αυτοκίνητο στην Ελλάδα. Στην πηγή μιας νέας σχέσης μεταξύ των πόλεων και των χειριών»

Το 1978 το 12,2% **των ολικών μηνιαίων αγορών** των ελεύθερων επαγγελματιών, επιστημόνων και ανώτερων διοικητικών στελεχών αφορούσαν αγορές Ι.Χ. και έξοδα κίνησης και συντήρησης Ι.Χ. αυτοκινήτων. Οι υπάλληλοι γραφείου δαπανούσαν το 9,6% των ολικών μηνιαίων αγορών τους για αγορές, κίνηση και συντήρηση αυτοκινήτων, οι έμποροι και πωλητές 6,1%, οι τεχνίτες και εργάτες το 5,5%. **Αντίθετα, οι αγρότες μόνο το 2,2%.**

Ο. Αγγελίδης, Δ. Ζαφειρόπουλος, Μ. Αγγελίδης, Φ. Οπροπούλου, Μ. Βογιατζή – Βεΐνογλου, Α. Αποστολάκη, *Χρήση και συντήρηση των αυτοκινήτων από το κοινό,* Τελική έκθεση προς το Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος, ΠΕΡΠΑ και ΕΟΚ, DG XI, Αριθμός Συμβολαίου Β 6612/9, Ανάδοχος: Μελέτες και Έρευνες Περιβάλλοντος (Μ.Ε.Π.), Αθήνα, 1983, Πίνακας 2.1.4, σ. 19.

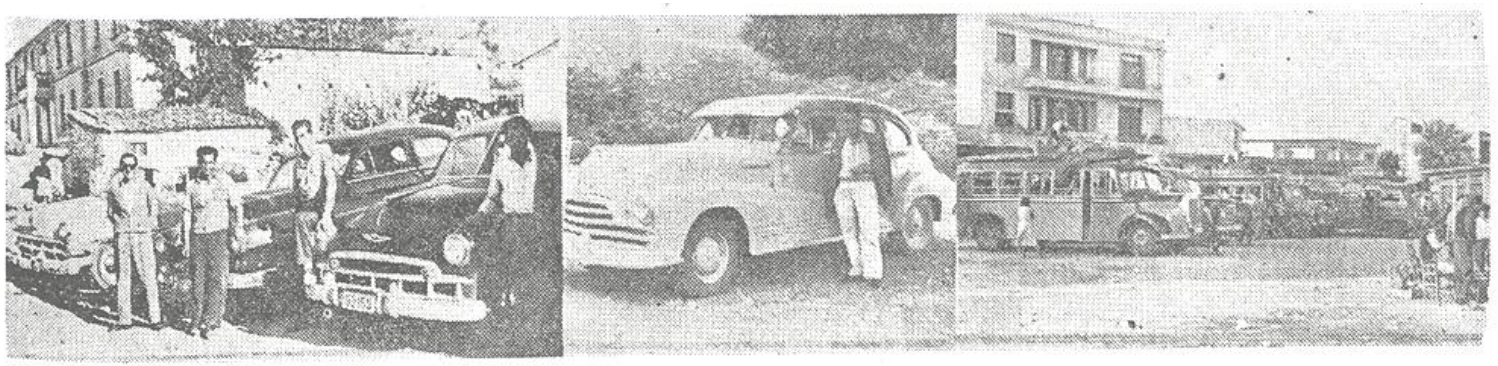

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Οἱ τρεῖς ἐπαγγελματίες ταξιτζῆδες τῶν Σερβίων Κοζάνης. ΕΙΣ ΤΟ ΜΕΣΟΝ: Ὁ μοναδικὸς ἐπαγγελματίας ἐπιβατικὸς εἰς τὸ Λιττόχωρον Κατερίνης κ. Ι. Ζαχαρουδάκης καὶ ΔΕΞΙΑ: Ὑπεραστικὰ λεωφορεῖα εἰς τὴν Πλατείαν Κατερίνης ἐνῶ ἑτοιμάζονται δι' ἀναχώρησιν εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ὑπεραστικὰς γραμμὰς τοῦ Νομοῦ

Ακόμα πάντως και τη δεκαετία του ’60, οι ελλείψεις σε λεωφορεία και φορτηγά ήταν μεγάλες στην ύπαιθρο, ενώ οι τρίκυκλες μοτοσυκλέτες (10.162 το 1966) κάλυπταν ένα μέρος από τις ανάγκες. Αν εξαιρέσουμε τα αγοραία οχήματα, το ταξί έφτασε πολύ αργά στην ύπαιθρο, αφού λ.χ. το 1966, από τα 4.153 ταξί που υπήρχαν σε όλη τη χώρα, τα 3.812 κυκλοφορούσαν στην συγκοινωνιακή περιοχή Αθήνας και άλλα 341 ταξί στην περιοχή Θεσσαλονίκης. Το 1973 όμως υπήρχαν ταξί σε όλους τους νομούς, κυρίως όμως σε τουριστικές περιοχές, λ.χ. στα Δωδεκάνησα (200 ταξί), και στους νομούς Ηρακλείου (251) και Χανίων (116).

Υποστατικό Κεφάλαιο (μηχανών και εργαλείων)

- Με τον καιρό, το αυτοκίνητο θα πολλαπλασίαζε την παραγωγικότητα στην ύπαιθρο. Βέβαια, σε χωριά που ευνοούνταν από τη γεωγραφική και οικονομική τους θέση, όπως η Αρχαία Κόρινθος, οι συνεταιρισμοί, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, αγόραζαν **ελκυστήρες** και **μηχανήματα συγκομιδής**, τα οποία νοίκιαζαν σε αγρότες, ακόμη κι από γειτονικά χωριά, για ν' αποσβεστεί το κόστος αγοράς. Επίσης, το φορτηγό πρόσφερε τη δυνατότητα γρήγορης πρόσβασης στις κοντινές αγορές. Παράλληλα, η βραδεία και σταδιακή εισαγωγή τεχνολογίας στην αγροτική οικονομία απελευθέρωνε εργατικό δυναμικό.

- Μέσα στη δεκαετία του 1960, η ενοικίαση των **τρακτέρ** αντικαταστάθηκε από την ιδιωτική αγορά, αρκετά χωριά γέμισαν τρακτεράκια, μερικά απέκτησαν κινηματογράφο, και πολλά αγροτικά σπίτια διέθεταν ηλεκτρικό ψυγείο και σύγχρονο λουτρό με τουαλέτα και καζανάκι.

- Υπήρχαν όμως και αντιφάσεις: Στη Θεσσαλία, οι **θεριζοαλωνιστικές** μηχανές επέτρεπαν στους αγρότες να μην πληρώνουν πολλούς μισθωτούς εργάτες. Έτσι, σε συνδυασμό με τις παρεμβατικά σταθεροποιημένες τιμές των σιτηρών, η εκμηχάνιση απέτρεπε από την καλλιέργεια βαμβακιού, που απαιτούσε πολλά μεροκάματα, δαπανηρές αρδεύσεις, και ρίσκο με τη κυμαινόμενη τιμή του βαμβακιού.

Η μανία του Έλληνα για το αυτοκίνητο

Το κατά κεφαλή εθνικό εισόδημα τετραπλασιάστηκε τη δεκαετία του 1970 και διπλασιάστηκε ξανά τη δεκαετία του 1980. Το πρώτο πράγμα που αγόρασαν πολλές οικογένειες με το νεοαποκτηθέντα πλούτο τους ήταν μέσα ιδιωτικής μεταφοράς.

Robert McDonald, "What does the future hold?", στο περιοδικό *Viomichaniki Epitheorissis,* March 1992 (special supplement).

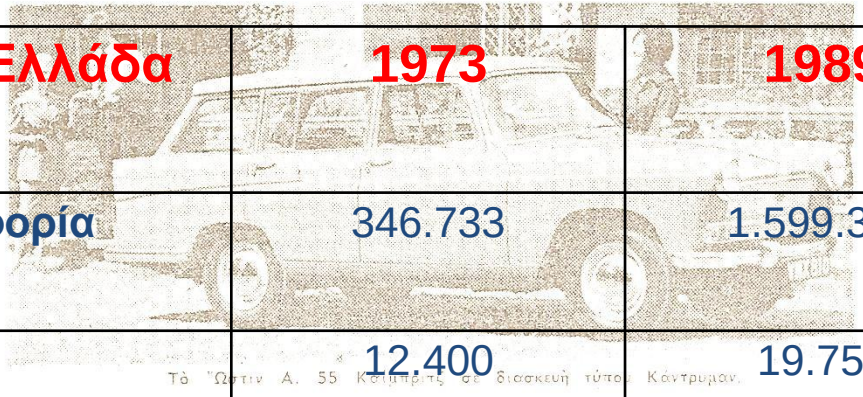

Μεταφορές στην Ελλάδα	1973	1989	% μεταβολή
Αυτοκίνητα σε κυκλοφορία	346.733	1.599.341	361,3
Λεωφορεία	12.400	19.752	59,3
Φορτηγά	150.349	730.190	385,7
Μοτοσυκλέτες	80.028	235.138	179,0
Επιβάτες σιδηροδρόμου	15.691.000	10.689.000	−31,9
Φορτία σιδηροδρόμου (τόννοι)	3.291.000	2.116.000	−35,7

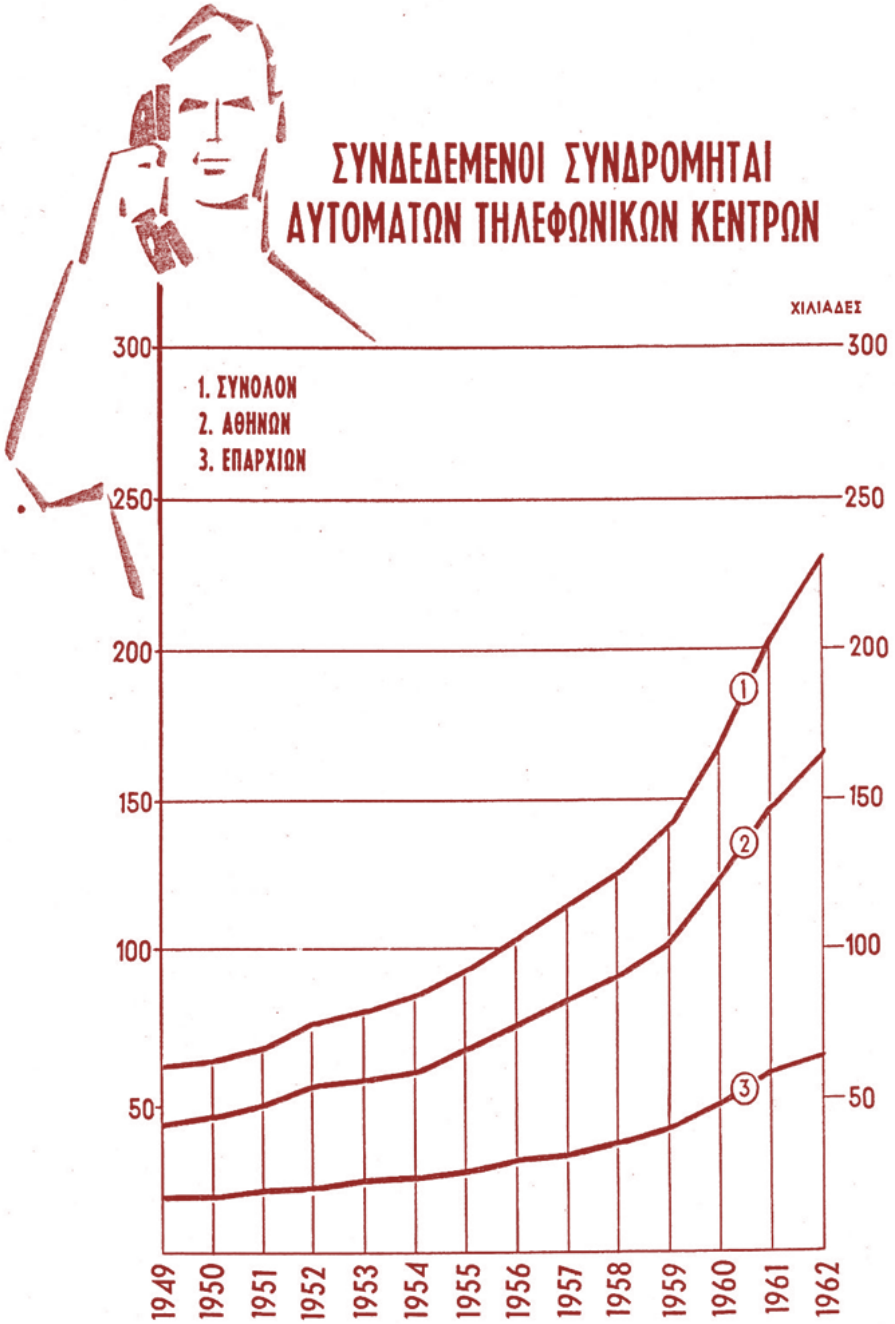

Η Ελλάδα ήταν από τις πρώτες χώρες που χρησιμοποίησαν τόσο τον τηλέγραφο όσο και την τηλεφωνική επικοινωνία, ενώ πρωτοστάτησε στην εγκατάσταση δικτύου αυτόματων τηλεφώνων. Ο τηλέγραφος μεταξύ Αθήνας – Πειραιά άρχισε να λειτουργεί την 1 Ιανουαρίου 1859, και μετά από ένα μήνα η γραμμή συνδέθηκε με υποθαλάσσιο καλώδιο με την Κωνσταντινούπολη.

«Ζαχαρίου Αλέξανδρος», *Βοβολίνη Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν,* Έκδοσις «Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως», τόμος Α, Αθήναι, σ. 109.

Το 1938 το σύστημα τηλεπικοινωνιών ευρίσκετο εις χείρας δύο οργανώσεων. Αφ' ενός μεν υπήρχον αι κρατικαί υπηρεσίαι αι οποίαι ήσαν υπεύθυνοι διά την εσωτερικήν και μέρους της εξωτερικής τηλεγραφικής υπηρεσίας ως επίσης και διά τας τηλεφωνικάς γραμμάς μεγάλων αποστάσεων και εξωτερικού, και αφ' ετέρου ιδιωτικαί εταιρίαι αι οποίαι είχον εις χείρας των την υπηρεσίαν ενσυρμάτου και ασυρμάτου τηλεγράφου προς τας περισσοτέρας χώρας του εξωτερικού ως επίσης και τας αστικάς τηλεφωνικάς γραμμάς.

Ανώτατον Συμβούλιον Ανασυγκροτήσεως, *Αναθεωρημένο Πρόγραμμα Οικονομικής Ανορθώσεως της Ελλάδος 1949-1950,* σσ. 37-38

Το 1951 υπήρχαν σε όλη την Ελλάδα
536 τηλεφωνικά κέντρα

Στην περιφέρεια της πρωτεύουσας βρίσκονταν 18 τηλεφωνικά κέντρα, ενώ στις επαρχιακές πόλεις συναντούσαμε τη μεγάλη πλειοψηφία των κέντρων, δηλαδή **495 χειροκίνητα τηλεφωνικά κέντρα**, 9 αυτόματα με μετρητή και 14 αυτόματα δίχως μετρητή.

Μετά το 1951, δημιουργήθηκαν νέα τηλεφωνικά κέντρα τόσο στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, όσο και στην επαρχία, με ταχύτερους ρυθμούς από το 1955 και μετά. Τα περισσότερα νέα τηλεφωνικά κέντρα δημιουργήθηκαν, όπως ήταν φυσικό στην επαρχία.

Το 1952 αυτόματο αστικό τηλεφωνικό κέντρο απέκτησε το **Αίγιο**, το 1953 η **Καρδίτσα** και η **Κοζάνη**, το 1954 η **Βέροια**, το 1955 η **Κόρινθος**, το 1956 το **Ρέθυμνο** και η **Έδεσσα**, το 1957 η **Κατερίνη**, η **Άρτα**, το **Ναύπλιο** και το **Άργος**, το 1958 η **Σπάρτη** και το 1959 η **Λεβαδειά** και η **Θήβα**. Η αρχική χωρητικότητα των κέντρων αυτών ήταν 400 παροχές, με εξαίρεση το Ναύπλιο (300) και τη Λεβαδειά (500).

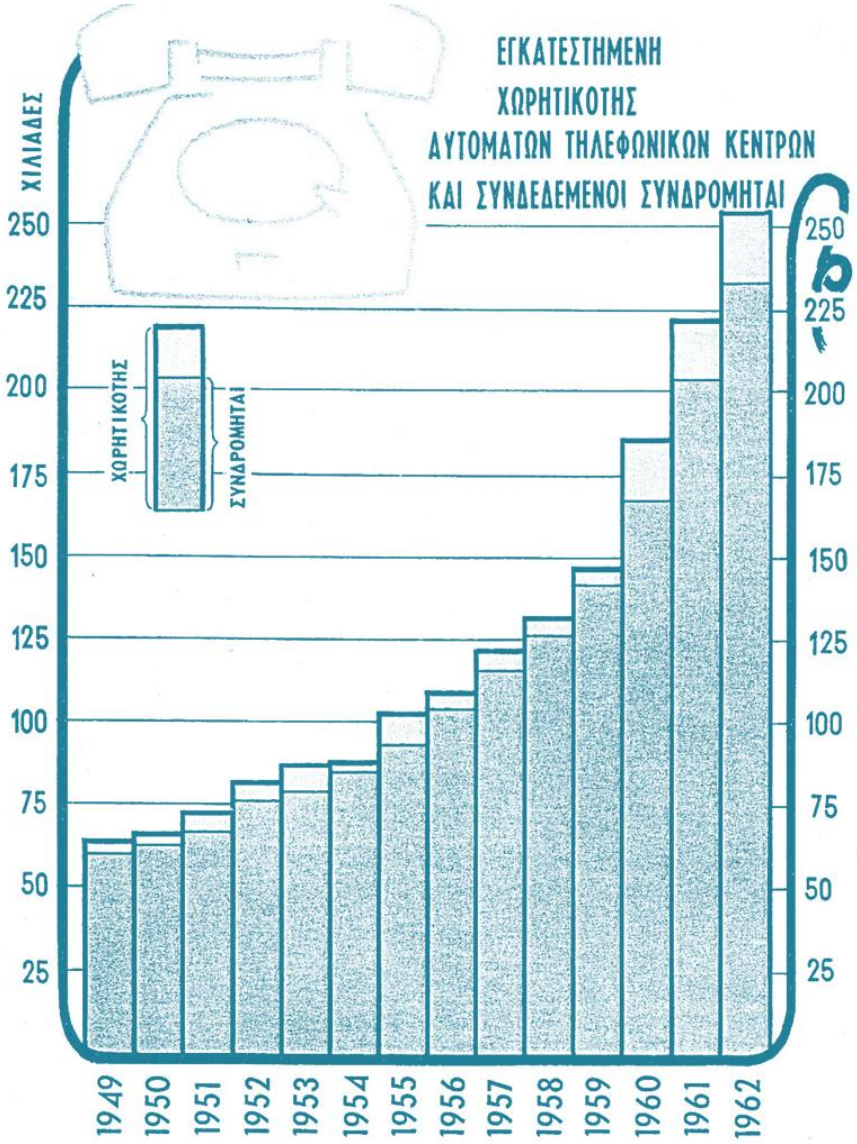

Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α.Ε., *Έκθεσις επί του Ισολογισμού και των Πεπραγμένων έτους 1962,* Ενδεκάτη Οικονομική Χρήσις, Αθήναι, 1963, πίναξ 4.

Το 1956 υπήρχαν στην επαρχία 728 χειροκίνητα τηλεφωνικά κέντρα, 18 αυτόματα χωρίς μετρητή και 14 αυτόματα με μετρητή. Έντεκα χρόνια μετά, το 1967, στην επαρχία λειτουργούσαν 2.316 χειροκίνητα τηλεφωνικά κέντρα, 23 αυτόματα χωρίς μετρητή και 189 αυτόματα με μετρητή. Η χειροκίνητη τηλεφωνία ήταν πολύ συνηθισμένη στα τηλέφωνα κοινής χρήσης και αποτελούσε μια τυπική εικόνα της ζωής των χωρικών.

Το 1962 σε όλη την Ελλάδα υπήρχαν 7.713 χειροκίνητα τηλέφωνα εγκατεστημένα στα κατά τόπους Κοινοτικά Τηλεφωνεία της επαρχίας. Στην ελληνική ύπαιθρο υπήρχαν ακόμη εγκατεστημένα 205 χειροκίνητα τηλέφωνα σε Τηλεπικοινωνιακά Πρακτορεία, 315 χειροκίνητα τηλέφωνα σε Τηλεπικοινωνιακά Κέντρα και 305 χειροκίνητα τηλέφωνα σε Ταχυδρομικά Γραφεία.

Υπεραστικά δίκτυα

Από τη σύσταση του ΟΤΕ μέχρι το τέλος του 1962 **οι υπεραστικές συνδιαλέξεις υπερεπταπλασιάστηκαν.** Το 1962 βρίσκονταν υπό κατασκευή τα **υπεραστικά δίκτυα** Λαμίας - Αταλάντης, Αμφίσσης – Λιδωρικίου – Ναυπάκτου, Κορίνθου – Αιγίου, Πατρών – Πύργου, Πύργου – Μελιγαλά, Άρτης – Ιωαννίνων, Ιωαννίνων – Ηγουμενίτσης και Ηρακλείου – Αγίου Νικολάου. Σε όλη την Ελλάδα μια σειρά από αυτόματα αστικά τηλεφωνικά κέντρα αποτελούσε τον κορμό του εθνικού δικτύου.

Το 1962 ο αριθμός των λειτουργούντων αυτόματων αστικών Τηλεφωνικών Κέντρων είχε αυξηθεί από 85 σε 87. Την ίδια περίοδο συντελέστηκε μια ακόμη αξιοσημείωτη πρόοδος, αφού εγκαταστάθηκαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα **7 αυτόματα αγροτικά Τηλεφωνικά Κέντρα** συνολικής χωρητικότητας 275 παροχών (Σταδίου Τριπόλεως 50, Κερασίτσης Τριπόλεως 25, Λεβιδίου Τριπόλεως 25, Ριζών Τριπόλεως 25, Ξηροκαμπίου Σπάρτης 50, Βραχνεΐκων Πατρών 50, Αχαΐας Πατρών 50).

Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α.Ε., *Έκθεσις επί του Ισολογισμού και των Πεπραγμένων έτους 1962,* Ενδεκάτη Οικονομική Χρήσις, Αθήναι, 1963.

Κατά την 31.12.1962 σε όλη την χώρα λειτουργούσαν συνολικά 302.843 τηλέφωνα, τα οποία ανήκαν στις εξής κατηγορίες:

Τηλέφωνα Συνδρομητών	292.366	96,54%
Τηλέφωνα κοινής χρήσης	10.477	3,46%
Τηλέφωνα κύρια (γενικού δικτύου)	248.956	82,21%
Τηλέφωνα δευτερεύοντα και πρόσθετα	53.887	17,79%
Τηλέφωνα Αυτόματα	285.338	94,22%
Τηλέφωνα Χειροκίνητα	17.505	5,78%
Τηλέφωνα περιοχής Αθηνών	208.972	69,00%
Τηλέφωνα Επαρχιών	93.871	31,00%
Σύνολο	302.843	100,00%

Επίσης, κατά τη διάρκεια του έτους 1962 η τηλεγραφική και τηλεφωνική ανταπόκριση επεκτάθηκε σε 481 αγροτικούς συνοικισμούς, με τη σύσταση ισάριθμων **Κοινοτικών Τηλεφωνείων** που συνδέθηκαν με το Εθνικό Υπεραστικό Δίκτυο. Έτσι, ο αριθμός των συνδεθέντων αγροτικών συνοικισμών ανήλθε στις 8.438, από τους οποίους 8.179 λειτουργούσαν ως Κοινοτικά Τηλεφωνεία και 259 ως Τηλεπικοινωνιακά Πρακτορεία. Από τα 8.179 Κοινοτικά Τηλεφωνεία τα 466 συνδέονταν απευθείας με τα αυτόματα αστικά Τηλεφωνικά Κέντρα, «κατόπιν μετατροπής της χειροκινήτου συνδέσεως αυτών εις αυτόματον».

Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος Α.Ε., *Έκθεσις επί του Ισολογισμού και των Πεπραγμένων έτους 1962,* Ενδεκάτη Οικονομική Χρήσις, Αθήναι, 1963

Οι τηλεπικοινωνίες το 1970

Μέχρι το 1972 το εθνικό δίκτυο της τηλεφωνίας είχε διαιρεθεί σε **7 Πρωτεύοντα Κέντρα**, τα οποία βρίσκονταν στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, τη Λάρισα, την Καβάλα, την Πάτρα, την Τρίπολη και το Ηράκλειο. Τα Πρωτεύοντα Κέντρα περιλάμβαναν **43 Κύρια Κέντρα**, στα οποία υπάγονταν **231 Κομβικά Κέντρα**, που συνέδεαν μεταξύ τους **1.992 Τερματικά Κέντρα.** Το Πρωτεύον Κέντρο Αθηνών συνέδεε μεταξύ τους τα Κύρια Κέντρα της Χαλκίδας, της Λαμίας, της Ρόδου, της Μυτιλήνης, της Λεβαδειάς, της Χίου, της Σύρου και της Περιφέρειας Αθηνών. Κάθε Κύριο Κέντρο συνέδεε με τη σειρά του μια ομάδα από Κομβικά Κέντρα. Για παράδειγμα, το Κύριο Κέντρο της Σύρου συνέδεε τα Κομβικά Κέντρα της Σύρου, της Άνδρου, της Τήνου, της Πάρου, της Νάξου, της Θήρας, της Μήλου, της Κέας και της Μυκόνου.

Τα προθέματα των τηλεφωνικών αριθμών ήταν σχεδιασμένα με βάση αυτή τη διαίρεση του δικτύου. Για παράδειγμα, στο Πρωτεύον Κέντρο της Θεσσαλονίκης (πρόθεμα 3) υπάγονταν τα Κύρια Κέντρα των Σερρών (32), της Βέροιας (33), του Κιλκίς (34), της Κατερίνης (35), του Πολυγύρου (37), της Έδεσσας (38) και της Περιφέρειας Θεσσαλονίκης (39).

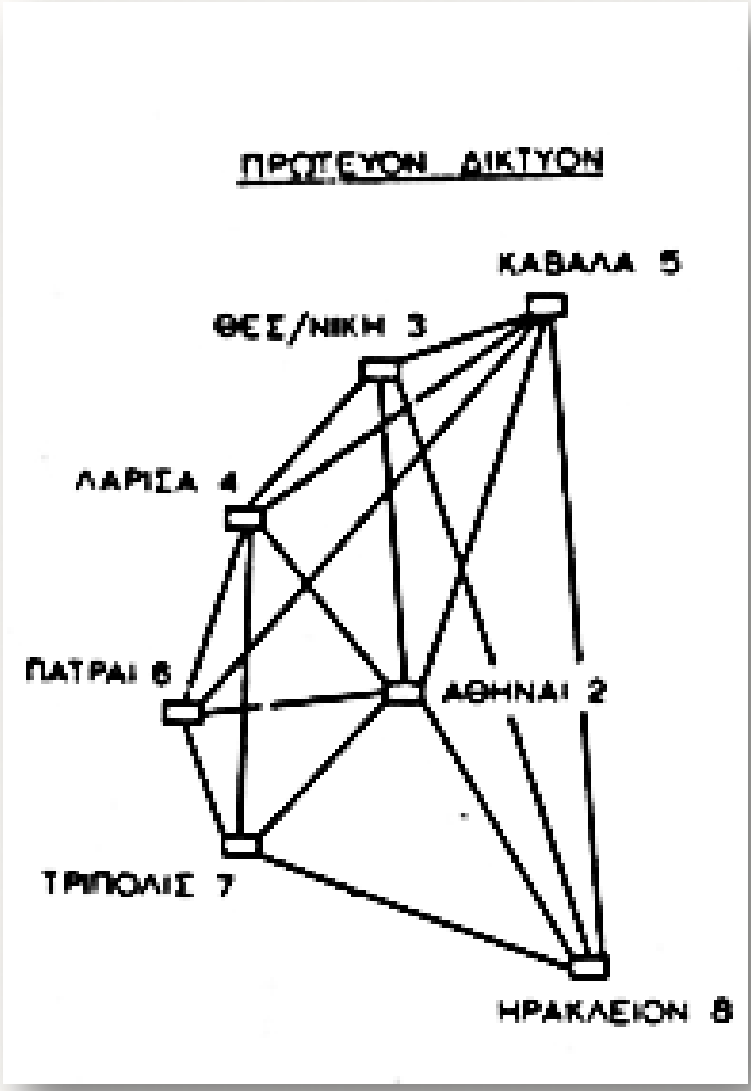

Βασικόν Σχέδιον Τηλεφωνίας, Λειτουργούντα και Προβλεπόμενα Κέντρα, Διεύθυνσις Προγραμματισμού, Αθήναι, 1972.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, **Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών,** Διεξαχθείσα εις τας αστικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1957/58, Αθήναι, 1961.

Οι εβδομαδιαίες δαπάνες των αθηναϊκών νοικοκυριών ήταν αρκετά μεγαλύτερες από τις δαπάνες των επαρχιακών πόλεων. Μάλιστα, η εξάρτηση των αθηναϊκών νοικοκυριών από άλλες μορφές ενέργειας, εκτός ηλεκτρισμού, ήταν πολύ πιο μικρή σε σύγκριση με την επαρχία.

Εβδομαδιαίες Αγορές κατά μ/ο	**Ευρύτερη Αθήνα**	**Θεσσαλονίκη**	**Πόλεις 30-80 χιλ.**	**Πόλεις 10-30 χιλ.**
Σύνολο	**1.053,5**	**762,7**	**745,8**	**623,8**
Ηλεκτρισμός	**19,4**	**6,6**	**7,1**	**5,6**
Καύσιμα εν γένει	**19,0**	**28,5**	**21,8**	**23,3**
▪ Άνθραξ, κωκ, λιγνίτης, κ.α.	2,7	3,2	2,3	3,1
▪ Καυσόξυλα	0,6	14,9	7,5	9,9
▪ Ακάθαρτο πετρέλαιο κ.α.	2,6	1,1	3,8	1,2
▪ Υγραέριο	1,5	0,4	1,1	0,8
Ραδιόφωνα, μουσικά όργανα κ.α.	**4,0**	**3,3**	**3,2**	**2,7**
Ηλεκτρικές οικιακές συσκευές κλπ.	**6,3**	**3,1**	**1,6**	**0,6**

Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών,
Διεξαχθείσα εις τας αστικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1957/58

Στον τομέα των μεταφορών και των επικοινωνιών οι αποκλίσεις μεταξύ αστικών μεγεθών αναφορικά προς τα *μηνιαία έξοδα σε δραχμές* ήταν χαρακτηριστικές.

Μηνιαία έξοδα σε δραχμές	Ευρύτερη Αθήνα	Θεσσαλονίκη	Πόλεις 30-80 χιλ.	Πόλεις 10-30 χιλ.
Σύνολο μεταφορών και επικοινωνιών	**69,2**	**38,3**	**30,8**	**18,6**
Αυτοκίνητα – μοτοσυκλέτες	**3,9**	**-**	**3,8**	**3,2**
Καινούρια αυτοκίνητα ή εξαρτήματα τοις μετρητοίς	0,3	-	2,7	1,9
Καινούρια αυτοκίνητα ή εξαρτ/τα επί πιστώσει	2,2	-	-	-
Μεταχειρισμένα αυτοκίνητα ή εξαρτήματα	0,8	-	-	1,0
Μοτοσυκλέτες, μοτοποδήλατα, ή εξαρτήματα	0,6	-	1,2	0,3
Συντήρηση και κίνηση	**5,9**	**0,2**	**1,3**	**2,0**
Τηλεφωνήματα, τηλεγραφήματα	**5,4**	**1,7**	**1,4**	**0,6**

Επάγγελμα αρχηγού οικογένειας	Αθήνα	Θεσσαλονίκη	Πόλεις 30-80 χιλιάδων	Πόλεις 10-30 χιλιάδων
Γεωργοί, αλιείς, κλπ.	**10**	**4**	**16**	**126**
Απασχ/νοι σε βιομηχανία, βιοτεχνία	312	82	127	164
Σύνολο	1.207	298	400	663

Το 1957-58, από τα 2.568 νοικοκυριά που δέχτηκαν να συνεργαστούν με τους ερευνητές της ΕΣΥΕ, τα 1.207 βρίσκονταν στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, τα 298 στη Θεσσαλονίκη, τα 400 σε πόλεις 30-80 χιλιάδων κατοίκων, και τα 663 σε πόλεις 10-30 χιλιάδων κατοίκων. Το ειδικό ενδιαφέρον που παρουσίαζαν αυτοί οι οικογενειακοί προϋπολογισμοί είναι ότι **ανάμεσα στα 2.568 νοικοκυριά** που δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα, υπήρχαν αρκετά νοικοκυριά που είχαν γι' αρχηγό της οικογένειας γεωργό, κυρίως στις μικρότερες πόλεις. Διαπιστώθηκε, μάλιστα, ότι στο δείγμα περιλαμβάνονταν 61 γυναίκες γεωργοί, αλιείς, κλπ., και 227 άνδρες γεωργοί, αλιείς, κλπ., η μεγάλη πλειοψηφία των οποίων, δηλαδή το 82,29%, κατοικούσαν σε μικρές πόλεις των 10-30.000 κατοίκων. Παρατηρούμε δηλαδή ότι **στις μικρότερες πόλεις των 10-30 χιλιάδων κατοίκων** ο πληθυσμός ήταν ακόμη στενά δεμένος με την *αγροτική παραγωγή*, αφού **το 1/5 περίπου των κατοίκων δήλωναν γεωργοί, αλιείς, κλπ.**

Οι πόλεις με πληθυσμό 30-80 χιλιάδες όπου διεξήχθη η έρευνα ήταν ο Βόλος, η Πάτρα, το Ηράκλειο, η Καβάλα, η Λάρισα, η Καλαμάτα, οι Σέρρες και τα Χανιά**.** Επίσης, οι πόλεις με πληθυσμό 10-30 χιλιάδες ήταν **η Κομοτηνή, η Κέρκυρα, η Μυτιλήνη, η Κατερίνη, η Χίος, τα Τρίκαλα, το Αγρίνιο, η Καρδίτσα, η Κόρινθος, τα Γιαννιτσά, η Έδεσσα, τα Μέγαρα, η Άρτα, η Θήβα, και η Φλώρινα.** Πηγή: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, Διεξαχθείσα εις τας αστικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1957/58,* Αθήναι, 1961, σσ. 112-13.

Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών,

Διεξαχθείσα εις τας ημιαστικάς και αγροτικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1963/64

Από τα 3.755 νοικοκυριά στα οποία έγινε η έρευνα, τα 888 νοικοκυριά χρησιμοποιούσαν ως χώρο μαγειρίου μια **ξεχωριστή κουζίνα εντός της κατοικίας**, ενώ τα 358 είχαν ξεχωριστή κουζίνα **εκτός της κατοικίας**. Άλλα 308 νοικοκυριά βολεύονταν με κάποιο **πρόχειρο εξωτερικό μαγειρείο**, και 2.005 είχαν το χώρο του μαγειρείου σε κάποιο άλλο δωμάτιο. Το πιο συνηθισμένο μέσο μαγειρέματος ήταν η **εστία καυσόξυλων** (2.611 νοικοκυριά), ενώ πολλά νοικοκυριά είχαν μια **εστία πετρελαίου** (701) ή **υγραερίου** (276). Μόνο 26 νοικοκυριά είχαν **ηλεκτρική κουζίνα**, και άλλα 5 διέθεταν **ηλεκτρικό μάτι**.

Επάγγελμα / Μαγειρείο	**Ηλεκτρική Κουζίνα**	Ηλεκτρικό Μάτι	Εστία Υγραερίου	Εστία Πετρελαίου	Εστία Ξυλανθράκων	Εστία με Καυσόξυλα	Άλλο Μέσο	**Σύνολο**
Ελευθέρια επαγγέλματα, τεχνικοί κλπ.	**2**	-	21	29	-	25	10	**87**
Διευθυντές κλπ.	**1**	-	2	3	1	2	1	**10**
Υπάλληλοι γραφείου	**1**	1	14	14	1	15	2	**48**
Έμποροι, πωλητές	**6**	1	38	78	3	66	4	**196**
Γεωργοί, αλιείς, κτηνοτρόφοι κλπ.	**9**	**-**	**67**	**249**	**26**	**1.799**	**39**	**2.189**
Μεταλλωρύχοι, κλπ.	**-**	-	7	8	-	30	3	**48**
Απασχολούμενοι σε μεταφορές – επικοινωνίες	**-**	-	19	19	2	26	3	**69**
Απασχολούμενοι στη βιομηχανία – βιοτεχνία κλπ.	**2**	-	30	108	8	187	9	**344**
Προσωπικές υπηρεσίες	**2**	-	28	47	2	71	2	**152**
Ένοπλες δυνάμεις	**-**	1	4	2	1	-	1	**9**
Μη επαγγελματικά εργαζόμενοι	**3**	2	46	144	7	390	11	**603**
Όλα τα νοικοκυριά	**26**	**5**	**276**	**701**	**51**	**2.611**	**85**	**3.755**

Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών,

Διεξαχθείσα εις τας ημιαστικάς και αγροτικάς περιοχάς της Ελλάδος κατά το 1963/64

Τα 1.169 από τα νοικοκυριά που ερευνήθηκαν διέθεταν ηλεκτρικό φωτισμό. Τα υπόλοιπα χρησιμοποιούσαν πετρέλαιο (2.525) για το φωτισμό τους, ή λάδι (53 νοικοκυριά). Η συντριπτική πλειοψηφία των γεωργών (1.668) χρησιμοποιούσαν πετρέλαιο για το φωτισμό τους, ενώ 482 από αυτούς είχαν ηλεκτρικό φως. Άλλοι 32 γεωργοί χρησιμοποιούσαν λάδι για να φωτίζονται. Η πλειοψηφία των εμπόρων, των πωλητών, των υπάλληλων γραφείου, των διευθυντών, και των απασχολούμενων στις ένοπλες δυνάμεις, τις μεταφορές και τις επικοινωνίες χρησιμοποιούσαν ηλεκτρικό ρεύμα για φωτισμό.

Επάγγελμα / Μέσο θέρμανσης	**Ηλεκτρισμός**	**Πετρέλαιο**	**Έλαιον**	**Άλλο είδος**	**Σύνολο**
Ελευθέρια επαγγέλματα, τεχνικοί κλπ.	**43**	44	-	-	**87**
Διευθυντές κλπ.	**9**	1	-	-	**10**
Υπάλληλοι γραφείου	**31**	17	-	-	**48**
Έμποροι, πωλητές	**114**	82	-	-	**196**
Γεωργοί, αλιείς, κτηνοτρόφοι κλπ.	**482**	**1.668**	**32**	**7**	**2.189**
Μεταλλωρύχοι, κλπ.	**13**	35	-	-	**48**
Απασχολούμενοι σε μεταφορές – επικοινωνίες	**41**	28	-	-	**69**
Απασχολούμενοι στη βιομηχανία – βιοτεχνία κλπ.	**136**	208	-	-	**344**
Προσωπικές υπηρεσίες	**79**	71	2	-	**152**
Ένοπλες δυνάμεις	**8**	1	-	-	**9**
Μη επαγγελματικά εργαζόμενοι	**213**	370	19	1	**603**
Όλα τα νοικοκυριά	**1.169**	**2.525**	**53**	**8**	**3.755**

Οικονομία επιβίωσης, φωτιστικό πετρέλαιο

- Ο Ευελπίδης στο βιβλίο του ***Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον*** το 1943 παρατηρούσε ότι: Το πάγιο έξοδο της οικιακής εγκατάστασης ηλεκτρικού λαμπτήρα ήταν δυσβάστακτο για τον Έλληνα χωρικό, γιατί έπρεπε να καταβληθεί εφάπαξ, ενώ η καταβολή των εξόδων για λάμπα πετρελαίου, αν και ακριβότερη κατά 40%, μπορούσε να γίνει τμηματικά [Χρυσός Ευελπίδης, *Ο ηλεκτρισμός εις την ύπαιθρον,* εκδ. Αργ. Παπαζήσης, Αθήναι, 1943, σ. 93].

- **Πόμπια:** *Ένας από τους κύριους λόγους για τους οποίους επελέγη η κοινότητα αυτή ήταν η διερεύνηση ενός εκ πρώτης όψεως παραδόξου: πολλούς μήνες μετά τη σύνδεση της κοινότητας με το ηλεκτρικό δίκτυο της ΔΕΗ, οι κάτοικοι που είχαν κάνει σύνδεση ήταν όλοι κι όλοι δύο, ο πρόεδρος της κοινότητας και ο παπάς του χωριού!*

Η έρευνα ανέδειξε *το δισταγμό μιας αγροτικής κοινωνίας* - με **ημι-αυτάρκη και σε μικρό βαθμό εγχρήματη οικονομία** - να αναλάβει τακτές χρηματικές υποχρεώσεις: Οι κάτοικοι *προτιμούσαν το φωτιστικό πετρέλαιο από το πολυδάπανο ηλεκτρικό φως,* γιατί είχαν συνηθίσει ν' ανταλλάσσουν το φωτιστικό πετρέλαιο στο μπακάλικο της γειτονιάς έναντι ελαιολάδου [Guy Burgel, «Έχει ακόμα νόημα η έρευνα στον αγροτικό χώρο στη σύγχρονη Ελλάδα;», υποσημείωση 2, σ. 72].

Σκηνίτες και νομάδες

- Όπως αναφέρουν οι στατιστικολόγοι, ακόμα και το 1961, σε μερικές περιοχές της Χώρας «υφίστανται ομάδες νομάδων κτηνοτρόφων, οι οποίοι, μη έχοντες συνήθως μόνιμόν τινα εγκατάστασιν, μετακινούνται από τας πεδινάς προς τας ορεινάς περιοχάς και τανάπαλιν, αναλόγως της περιόδου του έτους». Επειδή τα άτομα αυτά δεν ήταν μόνιμοι κάτοικοι των κοινοτήτων στις οποίες αναμενόταν να απογραφούν, και, ως εκ τούτου, δεν θα ήταν εντελώς απίθανο να παραλειφθούν, αναζητήθηκαν πληροφορίες γι' αυτούς και ενημερώθηκαν σχετικά οι κοινότητες για την πιθανή παρουσία νομάδων στην περιοχή τους κατά την περίοδο της απογραφής. Βασίλειον της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Αποτελέσματα της Απογραφής Γεωργίας-Κτηνοτροφίας της 19 Μαρτίου 1961,* Τόμος 1, Αθήναι, 1966, σ. 22.
- Οι σκηνίτες βλάχοι από το Συρράκο είχαν μετακινηθεί με τα πρόβατά τους στον ελαιώνα της πόλης κατά το μεσοπόλεμο, όταν τα χειμαδιά της Λάμαρης - στα ριζά του Ζαλόγγου, προς τη μεριά της Πρέβεζας – διανεμήθηκαν στους πρόσφυγες. Τότε οι Συρρακιώτες αναπτύσσουν τα πρώτα κονάκια στον Ελαιώνα, παράγουν τυρί στην Πρέβεζα, αν και μετά τη Λάμαρη το τσελιγκάτο έχει εξαφανιστεί. «Εκτός από δύο περιπτώσεις, που φτάνουν τα 700 πρόβατα, οι άλλοι κτηνοτρόφοι έχουν από 200-400».

Βαγγέλης Γρ. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945 1990, Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης, Λαογραφική Εξέταση,* Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Λαογραφίας, Εκδόσεις Δήμου Πρέβεζας, Πρέβεζα, 1991, σσ. 277-289.

Παραγωγική & ατομική κατανάλωση

Διακρίνουμε δύο μεγάλες υποδιαιρέσεις της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής: Από τη μια μεριά, την παραγωγή μέσων παραγωγής (δηλαδή αντικειμένων που χρησιμοποιούνται για **παραγωγική κατανάλωση**, δηλαδή για παραγωγή), και από την άλλη μεριά, την παραγωγή μέσων κατανάλωσης, που πάνε για **ατομική κατανάλωση** (Λένιν, Άπαντα, 3, σσ. 38-39).

Στο ζήτημα της εσωτερικής αγοράς, που μας ενδιαφέρει, το κυριότερο συμπέρασμα από τη θεωρία της πραγματοποίησης του Μαρξ είναι το παρακάτω: ***η ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής****, συνεπώς και της εσωτερικής αγοράς,* ***δε γίνεται τόσο με την αύξηση των ειδών κατανάλωσης όσο με την αύξηση των μέσων παραγωγής****. Με άλλα λόγια:* ***η ανάπτυξη των μέσων παραγωγής ξεπερνάει την ανάπτυξη των ειδών κατανάλωσης.*** *Πραγματικά, έχουμε δει ότι το σταθερό κεφάλαιο με τη μορφή ειδών κατανάλωσης… ανταλλάσσεται με το μεταβλητό κεφάλαιο + την υπεραξία που υπάρχει με τη μορφή μέσων παραγωγής… Όμως, σύμφωνα με το γενικό νόμο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής,* ***το σταθερό κεφάλαιο αυξάνει γρηγορότερα από το μεταβλητό.*** *Επομένως…* ***το σταθερό κεφάλαιο με τη μορφή μέσων παραγωγής πρέπει να αυξάνει απ' όλα γρηγορότερα****… Η υποδιαίρεση της κοινωνικής παραγωγής που παράγει μέσα παραγωγής, πρέπει συνεπώς να* ***αναπτύσσεται γρηγορότερα*** *από την υποδιαίρεση που παράγει είδη κατανάλωσης* (Λένιν, Άπαντα, 3, σσ. 41-42).

Τεκμαρτή ατομική κατανάλωση:

v+s μείον αποσβέσεις, ποσά για αποθεματικά κ.λπ.

Σταθερό κεφάλαιο c, μεταβλητό κεφάλαιο v, υπεραξία s, κέρδος

c+v+s: συνολική αξία της εθνικής/κοινωνικής παραγωγής

c/v: οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, απαραίτητος όρος για την υψηλή παραγωγικότητα

s/v: βαθμός εκμετάλλευσης

s/(c+v): κέρδος

Το πρόβλημα των γεωργικών κεφαλαίων στην Ελλάδα

Τα γεωργικά κεφάλαια κατατάσσονται στις εξής κατηγορίες:

- Το **Εδαφικό ή Έγγειο Κεφάλαιο** ή κεφαλαιοποιημένη εδαφική πρόσοδος (έδαφος, βελτιώσεις, φυτείες, δάση, βοσκές).
- Το **Οικοδομικό Κεφάλαιο** (κτίρια και άλλες στεγαστικές κατασκευές). Το γεωργικό σπίτι είναι αναπόσπαστο εξάρτημα της παραγωγής.
- Το **Ζωικό Κεφάλαιο** (ζώα εργασίας και παραγωγής, καθώς και αναπτυσσόμενα).
- Το **Κεφάλαιο Μηχανών και Εργαλείων.**
- Το **Κυκλοφορικό Κεφάλαιο** (ετήσιες ανάγκες σε χρήμα).
- Το **Αποταμιευτικό Κεφάλαιο**.

Η παραπάνω κατάταξη χωρίζει ουσιαστικά τα κεφάλαια σε **πάγια** και **κυκλοφοριακά** (πρώτες ύλες, ημερομίσθια, ετήσιες επιβαρύνσεις), ανάλογα με τη σχέση τους με τον παραγωγικό κύκλο. Το κεφάλαιο γεννοβολάει, παράγει καινούρια αξία μόνο μέσα στην παραγωγική λειτουργία, με την ανθρώπινη δουλειά, και μόνο μ' αυτήν. **Το μόνο που μεταβάλλεται** μέσα στην παραγωγική διαδικασία είναι η αξία της ανθρώπινης δουλειάς. Ενώ, το πάγιο κεφάλαιο και οι πρώτες ύλες είναι **αξίες σταθερές**, όσο αξίζουν τόσο χρεώνονται.

Σακαντάνης Κ., «Το πρόβλημα των γεωργικών κεφαλαίων στην Ελλάδα», *Ανταίος*, Χρόνος Β΄.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1α

τῆς σύνθεσης τοῦ ἐδαφικοῦ κεφαλαίου μὲ βάση τὴν Γεωργικὴ Ἀπογραφὴ καὶ τὶς μέσες τρέχουσες τιμὲς τοῦ 1939.

Μορφὴ παραγωγικῆς Γῆς	Ἔκταση σὲ χιλιάδες στρέμματα	Μέση τιμὴ	Ἐδαφικὸ κεφάλαιο ἑκατ. δρχ.	Σύνολο ἐδαφικοῦ κεφαλαίου ἑκατ. δρχ.	%
Βοσκὲς α) Ἀλπικὲς	29 000	100	2.900		
β) Βοσκότοποι	40 000	300	12.000		
	69 000		14.900	14.900	10,0
Δάση	19 200	600	11.500	11.500	7,6
Χωράφια ξερικὰ σταριοῦ	10.000	1000	10.000		
» » γονιμα	5 000	1.500	7.500		
» γιὰ ἀνοιξιάτικα	3 500	2 000	7.000		
» μὲ εὐνοϊκὴ τοποθεσία	5.000	2 500	12.500		
» καπνοχώραφα	1.000	4.000	4 000		
» ποτιστικὰ	2.000	7.500	15.000		
» λαχανόκηποι	900	12.000	11.000		
	27.400		67.000	67.000	44.6
Ἀμπέλια κρασιοῦ	1.350	4.000	5.400		
» φαγητοῦ	190	6.000	1.140		
Σταφίδα Κορινθιακὴ	537	8.000	4 275		
» Σουλτανίνα	159	15.000	2 385		
Ἐλιὲς λαδιοῦ	3.000	8.000	24.000		
» φαγητοῦ	300	10 000	3 000		
Ἀχλαδιές, μηλιὲς κλπ.	240	10.000	2.400		
Βερυκοκιές, ροδακινιές, κερασιὲς	100	15 000	1.500		
Συκιὲς	370	8.000	3.000		
Ξυνὰ	150	30.000	4.500		
Χαρουπιές, καστανιές, καρυδιές, φυστικιές, μουριὲς κλπ.	400	4 000	1.600		
Ἀμυγδαλιὲς	180	8 000	1 400		
Μαστιχιὲς	25	25 000	625		
Κοφτολίβαδα φυσικὰ	543	2 500	1.360	56.585	37 8
	7.544		56.585	149.985	100

ΠΙΝΑΚΑΣ 1 β

ὑπολογισμοῦ τοῦ συνολικοῦ ὄγκου τοῦ Ἐδαφικοῦ Κεφαλαίου σύμφωνα μὲ τὴ μορφὴ τῆς προσόδου, μὲ βάση τὴ Γεωργικὴ Ἀπογραφὴ καὶ τὶς μέσες τρέχουσες τιμὲς τοῦ 1939.

Μορφὴ παραγωγικῆς Γῆς	Ἔκταση σὲ χιλιάδες στρέμματα	Μέση τιμὴ	Ἐδαφικὸ κεφάλαιο ἑκατ. δρχ.	Σύνολο ἐδαφικοῦ κεφαλαίου ἑκατ. δρχ.	%
Κεφαλοποίηση ἀπόλυτης ἐδαφικῆς προσόδου					
1. Βοσκὲς					
α) Ἀλπικὲς	29 000	100	2 900		
β') βοσκότοποι	40 000	300	12 000		
2. Δάση	19.200	600	11.500		
3. Χωράφια ξερικὰ σταριοῦ	10.000	1.000	10.000		
	98.200 (79 %)		36.400	36.400	24,3
Κεφαλοποίηση ἀπολ. ἐδαφ. προσόδου + μορφὲς α καὶ β διαφορικῆς προσόδου.					
4. Ἀνοιχτὰ χωράφια					
α) Χωράφια ξερικὰ γόνιμα	5.000	1 500	7 500		
β) Χωράφια γιὰ ἀνοιξιάτικα	3.500	2 000	7 000		
γ) Χωράφια ξερ. εὐνοϊκῆς τοποθ.	5.000	2.500	12.500		
δ) Καπνοχώραφα	1.000	4.000	4.000		
	14.500 (11,6 %)		31.000	31.000	20.7
Κεφαλοποίηση ἀπολ. ἐδαφ· προσόδου + μορφὴ γ διαφορικῆς προσόδου.					
5. Ποτιστικὰ χωράφια	2.000	7.500	15 000		
6. Λαχανόκηποι	900	12.000	11.000		
7. Φυτεῖες					
α) Ἀμπέλια κρασιοῦ	1.350	4.000	5.400		
β) » σταφυλιῶν	190	6.000	1.140		
γ) Σταφίδα κορινθιακὴ	537	8.000	4.275		
δ) » Σουλτανίνα	159	15 000	2.385		
ε) Ἐλιὲς λαδιοῦ	3.000	8.000	24.000		
στ) » φαγητοῦ	300	10 000	3.000		
ζ) Μηλιές, ἀχλαδιὲς	240	10 000	2.400		
η) Βερυκοκιές, ροδακινιὲς κ. ἄ.	100	15.000	1.500		
θ) Συκιὲς	370	8.000	3.000		
ι) Ξυνὰ	150	30.000	4.500		
ια) Χαρουπιές, καστανιές, καρυδιές, μουριές, φυστικὲς κλπ.	400	4.000	1.600		
ιβ) Ἀμυγδαλιὲς	180	8.000	1.400		
ιγ) Μαστιχιὲς	25	25.000	625		
ιδ) Κοφτολίβαδα φυσικὰ	543	2.500	1.360	82.585	55
	10.626 (9,4 %)		82.585	149.985	100

Η χρήση γης στη Μεγαλόπολη

Κατανομή χρήσεων γης	1951	1961	1991
Καλλιεργούμενη γη	32,5%	33%	10,8%
Βοσκότοποι	38,8%	40%	51,3%
Δάση	15,3%	16%	18,6%
Νερά	1%	1%	0,9%
Λοιπές εκτάσεις	10%	10%	18,3%

Η οικονομία του Ν. Αρκαδίας είναι σχεδόν παντού αγροτική. Ο πιο αναπτυγμένος κλάδος είναι η κτηνοτροφία, κυρίως αιγοπροβάτων. *Η βιομηχανική δραστηριότητα επικεντρώνεται κυρίως στο θερμοηλεκτρικό εργοστάσιο της Μεγαλόπολης και το υδροηλεκτρικό του Λάδωνα. Μικρή βιομηχανική ανάπτυξη παρουσιάζει και η Τρίπολη με εργοστάσια οινοποιίας - τροφίμων – πετροχημικών προϊόντων.*

Η μελέτη της Καλλιόπης Δέμπελη (για το ΕΜΠ) ασχολήθηκε με την περιοχή που βρίσκεται σε ακτίνα έως και 7 χλμ. από τα όρια εκμετάλλευσης της ΔΕΗ. Η μεταμόρφωση της ελληνικής επαρχίας από τον εξηλεκτρισμό είναι φανερή περισσότερο από οπουδήποτε αλλού σε περιοχές όπως η Μεγαλόπολη. *Κατά τη δεκαετία του '60, και ιδιαίτερα μετά τους σεισμούς του 1965-66, η περιοχή χαρακτηριζόταν από οικονομικό μαρασμό. Η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση βρισκόταν στο απόγειό της, και η γη ερήμωνε. Οι γεωργικοί κλήροι ήταν μικροί και το έδαφος της Αρκαδίας φτωχό. Όσοι κάτοικοι παρέμειναν στην περιοχή, έμειναν προσκολλημένοι στις γεωργικές τους ενασχολήσεις. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αποτελούσαν το 33% του συνόλου της περιοχής μελέτης.* Η κατανομή των βασικών χρήσεων γης άλλαξε ραγδαία με τον ερχομό του λιγνιτωρυχείου και των ατμοηλεκτρικών μονάδων. Μετά από δύο δεκαετίες λειτουργίας της ΔΕΗ οι καλλιεργούμενες εκτάσεις μειώθηκαν αισθητά και οι βοσκότοποι αυξήθηκαν.

Καλλιόπη Δέμπελη, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Διπλωματική εργασία: *Διερεύνηση των θετικών επιπτώσεων από τις δραστηριότητες της ΔΕΗ στην περιοχή Μεγαλοπόλεως*

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

μὲ τὴ σύνθεση καὶ τὸν ὄγκο τοῦ οἰκοδομικοῦ κεφαλαίου στὰ 1939

1. Ἀγροτικὲς κατοικίες	κομ.	800 000	@	50.000	ἀξία	40	δὶς
2. Ἀποθῆκες	»	300.000	»	10.000	»	3	»
3. Σταῦλοι	»	400.000	»	10.000	»	4	»
4, Ἀχυρῶνες	»	300.000	»	5 000	»	1.5	»
5. Ὑπόστεγα	»	100.000	»	4.000	»	0 4	»
6. Κοτέτσια	»	400.000	»	500	»	0.2	»
7. Φοῦρνοι	»	400.000	»	1.000	»	0.4	»
8. Στάνες	»	100.000	»	3.000	»	0.3	»
9. Κουμάσια (χοιροστάσια κλπ.)		500.000	»	400	»	0.2	»
Συνολικὴ ἀξία σὲ δισεκατομμύρια δρχ. τοῦ 1939						50.0	

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

μὲ τὸν ὄγκο, τὴν κατανομὴ τοῦ Ζωϊκοῦ Κεφαλαίου καὶ τὶς ποσοτικὲς σχέσεις της στὰ 1939

I. Ζῶα παραγωγῆς	Ἀρ. Ζώων	Ἀξία σὲ δρχ.	Συνολικὸ Κεφάλαιο σὲ δραχμὲς
1. Πρόβατα	5.532.317	2.230.116.200	
2. Κατσίκες	3.704 000	1.128,250.000	
3. Ταῦροι·Ἀγελάδες	310.196	1.731 886.000	
4. Βούβαλοι	44.747	313.219 000	
5. Χοῖροι	364.000	463 000.000	
6. Πουλερικὰ	12.330 000	571.600 000	
7. Κοινέλια	600.000	22.500.000	
8. Μελίσσια (κυψέλες)	712.000	154 887.800	
9. Κουκούλια (κουτιά)	70.000	7.000.000	
		6.622.469.000	6.622.469.000
II. Ζῶα ἐργασίας			
1. Ἄλογα	468 061	2.978.731.000	
2. Μουλάρια	222.529	1.780.232.000	
3. Γαϊδούρια	428.473	744.277.500	
4. Βόδια	307.385	1.536.925.000	
5. Βουβάλια	10.450	67.925 000	
6. Ἀγελάδες	158.898	794.490 000	
	1.595.796	7.902.580.500	7.902 580.500
III. Ζῶα σὲ ἀνάπτυξη			
1. Πουλάρια	193.722	700.398 500	
2. Μοσχάρια	300 886	707.271.000	
3. Βουβαλόμοσχοι	26.986	97.989.000	
4. Γαϊδουράκια	47.500	82.600 000	
5. Πρόβατα	1.262.348	438 382.900	
6. Κατσίκες	652.000	97.800.000	
7. Χοῖροι	100.000	50.000.000	
		2.174.441 400	2.174.441.400
		Σύνολο δρχ.	16 699.490.900

«Το ζευγάρι τρώει… το ψωμί της φαμίλιας»

Χρυσός Ευελπίδης, *Η Γεωργία της Ελλάδος, Οικονομική και Κοινωνική άποψις*

Αναφορικά προς τα μέσα εκμετάλλευσης, ο Ευελπίδης σημειώνει, ότι οι χωρικοί μας είχαν προπολεμικά υπερεπάρκεια αροτριώντων ζώων, αφού αναλογούσε ένα ζευγάρι για 85 στρέμματα γεωργικά εκμεταλλευμένης γης και για 35 στρέμματα αροτριούμενης ετησίως.

Γεωργικά μηχανήματα	**1929**	**1930**
Μηχανάροτρα (πολύυνα)	700	1.578
Άροτρα σιδηρά	241.548	333.775
Άροτρα ξύλινα	286.534	270.198
Σβάρνες σιδηρές	20.321	42.700
Σπαρτικές μηχανές	181	9.500
Χορτοκοπτικές	454	910
Χορτοπιεστικές	1.061	3.635
Αλωνιστικές	606	1.070
Θεριζοαλωνιστικές (combines)	-	42
Σιτοκαθαριστήρια	1.562	4.800
Λιχνιστικές	123	5.810
Ψεκαστήρες	83.691	145.000
Εκκοκκιστικές αραβοσίτου	75	3.109

«*Επί πλέον εχρησιμοποιούντο 1.600 ελκυστήρες και μηχανάροτρα, ων 335 κρατικά, δυνάμεως εν όλω 50.000 HP, 10.000 περίπου κινητήρες αντλιών 50.000 HP περίπου, 6.000 ανεμόμυλοι διά κίνησιν αντλιών, δυνάμεως 2.000 HP. Ήτοι μηχανήματα συνολικής δυνάμεως 100.000 περίπου μηχανικών ίππων, έναντι 540.000 μηχανικών ίππων που αντιπροσωπεύουν τα αροτριώντα στην Ελλάδα».*

Ήταν διαθέσιμα επίσης για την καλλιέργεια επαρκή άροτρα, τα περισσότερα σιδερένια, αρκετές θεριστικές μηχανές στη Θεσσαλία και την Κεντρική Μακεδονία, όχι λίγες αλωνιστικές στα πεδινά ιδίως μέρη, και οι αναγκαίοι ψεκαστήρες, θειαφιστήρια, κλπ., κυρίως στις αμπελοφόρους περιφέρειες. Ωστόσο, υπήρχε έλλειψη των υπόλοιπων χρήσιμων μηχανημάτων και εργαλείων, παρά τη μεγάλη αύξησή τους από το 1929 μέχρι το 1939.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

που δείχνει το συνολικό όγκο του κεφαλαίου μηχανών και εργαλείων στά 1939

Από τήν απογραφή

Είδος μηχανών και εργαλείων	Αριθμός	Μέση τιμή	Αξία σε έκατομ.
1. Άλέτρια ξύλινα	279.660	200	56
» σιδερένια	334.181	500	167
	613.841		
2. Μηχανάροτρα	1.569	300 000	471
3. Σβάρνες ξύλινες	150.000	200	30
» σιδερένιες	42.529	500	21
	192.529		
4. Σπαρτικές μηχανές	7.407	8.000	59
5. Χορτοκοπτικές	645	10 000	7
6. Χορτοδετικές	2.045	7.000	14,5
7. Χορτοπιεστικές	835	4.000	3,5
8. Θεριστικές	3.859	30.000	116
9. Άλωνιστικές	955	350.000	334
10. Βωλοκόποι	3.864	2 000	3
11. Σιτοκαθαριστήρια	4.800	10.000	48
12. Ψεκαστῆρες	145.000	700	101,5
13. Λιχνιστικές	5.810	3.000	17,5
14. Έκκοκ. άραβοσίτου	3.109	1.000	3
15. Θεριζαλωνιστικές	74	1.300.000	100
			1.557,0

Μὲ ὑπολογισμὸ [1]

1. Κάρα καὶ ἁμάξια	350.000	4.000	1.400
2. Ἐργαλεῖα (τσάπες, ἀξίνες κλπ.)	2.500 000	100	250
3. Μαγγάνια, ποτιστικὰ συγκροτήματα	40.000	10.000	400
4. Κινητῆρες	10.000	10.000	100
5. Σταφιδόπανα, τζιβιέρες			50
6. Καπνόπανα, στεγνωτήρια			30
7. Κρεβατὲς (σηροτροφίας κλπ.)			10
8. Βαρέλια, κάδοι			250
9. Σύνεργα οἰνοποιΐας			120
10 » γαλακτοκομίας			100
11. Χάμουρα, ζυγοὶ κλπ.			400
12. Κυψέλες (εὐρωπαϊκὲς)			20
			4.687,0

Εκμηχανισμός

Το 1955 υπήρχαν στην Ελλάδα 8.450 ελκυστήρες και 700 θεραλωνιστικά συγκροτήματα.

Μεταξύ 1950-70 η αύξηση του αριθμού των τρακτέρ ήταν ραγδαία.

Έτος	Αριθμός Τρακτέρ
1950	4.000
1956	10.500
1961	23.000
1966	60.000
1970	102.320

Γενικά, μετά τον πόλεμο παρατηρήθηκε εκμηχανισμός της ελληνικής γεωργίας, που συμβάδιζε με αύξηση των χρεών στην Αγροτική Τράπεζα και με μείωση της ζήτησης εργατών. Αν λ.χ. το 1950 χρειαζόταν για την επεξεργασία 20-25.000 τόννων καπνού η εργασία 17-18.000 ατόμων (περίπου 1.300 κιλά ανά εργάτη), το 1965 μόλις 5-6.000 άτομα επεξεργάζονταν 45.000 τόννους καπνού (περίπου 8.200 κιλά ανά εργάτη).

Πατηνιώτης Νικήτας, *Εξάρτηση και μετανάστευση, Η περίπτωση της Ελλάδας*, σ. 179

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

μὲ τὸ σύνολο τῶν Γεωργικῶν Κεφαλαίων στὰ 1939

		Δρχ. ἑκατομμύρια	%
Ἐδαφικὸ Κεφάλαιο			
α) Ἀγροὶ (ἀνοιχτὰ χωράφια)	67 000		
β) Φυτεῖες	56 585		
γ) Δάση	11 500		
δ) Βοσκὲς	14 900	149 985	52 8
2. Οἰκοδομικὸ		50 000	17 8
3. Ζωϊκὸ		16 700	5 8
4. Μηχανῶν καὶ ἐργαλείων		4 687	1 6
5. Κυκλοφοριακὸ		62 531	22 0
Σύνολο		283 903	100 0

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

μὲ τὴν ποσοτικὴ καὶ ποσοστικὴ σχέση τῶν Ἀγροτικῶν Κεφαλαίων σὲ 8 περιφέρειες τῆς Χώρας

Αὔξων ἀριθμὸς	Περιφέρειες	Ἀριθμὸς Συνοικισμῶν	Συνολικὸς ἀγροτικὸς πληθυσμὸς	Ἀριθμὸς ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν	ΣΕ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΔΡΑΧΜΕΣ										
					Ἐδαφικὸ Κεφάλαιο	%	Οἰκοδομικὸ Κεφάλαιο	%	Ἀψυχου ὑποστατικοῦ Κεφάλαιο	%	Ζωϊκὸ Κεφάλαιο	%	Κυκλοφοριακὸ Κεφάλαιο	%	Σύνολο Ἀγροτικῶν Κεφαλαίων
1	Σερρῶν	29	70 000	11 800	803 000	48,0	300 000	17,0	28 100	2,0	198 000	11.0	354 000	21 0	1 680 100
2	Ἀξιοῦ κλπ.	39	32 668	8 644	725 000	48,0	350 000	22,0	41 000	3,0	107 000	7.0	309 500	20,0	1 533 300
3	Θηβῶν	41	45 000	9 700	1 742 000	62,1	400 000	14,2	17 313	0,6	171 100	6,0	373 350	17,1	2 803 763
4	Ἄργους	25	28 000	5 360	847 000	65,1	128 000	9,6	33 100	2,3	60 170	4,4	245 018	18,6	1 313 288
5	Ξυλοκάστρου . . .	67	22 000	4 185	605 846	55,0	240 000	21,2	9 080	1,0	37 681	4,3	201 747	15,4	1 094 254
6	Φενεοῦ-Στυμφαλίας .	18	11 887	2 198	110 000	34,4	70 000	21,8	3 000	0,9	53 000	16,6	83 000	26,6	319 000
7	Μεσσηνίας	132	87 248	17 292	2 840 000	62,2	725 000	16,0	11 850	0,3	131 400	2,6	858 518	19.0	4 566 768
8	Ξάνθης	78	35 824	8 600	510 000	32,5	415 000	26,4	38 000	2,4	193 000	12,3	412 576	26.3	1 568 576
	Σύνολα . .	429	332 522	67 779	8 179 846	54,3	2 628 000	18,1	181 443	1,2	952 051	6,3	2 935 709	20,1	14 877 049

Είδος γεωργικού μηχανήματος	Σύνολο Κοινοτήτων		Πεδινές κοινότητες		Ημιορεινές κοινότητες		Ορεινές κοινότητες	
	1976	1977	1976	1977	1976	1977	1976	1977
Ελκυστήρες	167.300	181.600	109.022	117.377	36.291	39.740	21.987	24.483
Από αυτούς κάτω των 18 HP	64.644	68.950	34.907	36.712	16.451	17.972	13.286	14.266
Θεριζοαλωνιστικές Μηχανές	5.511	5.294	4.492	4.150	771	826	248	318
Απλές θεριστικές μηχανές	4.669	4.980	3.274	3.573	871	873	524	534
Αλωνιστικές μηχανές παντός τύπου	881	881	540	524	234	216	107	141
Απλές χορτοσυλλεκτικές	6.398	6.910	4.741	5.150	1.124	1.185	533	575
Εκκοκκιστικές αραβοσίτου	2.234	2.214	1.376	1.332	529	565	329	317
Κορυφολόγοι γάλακτος	2.833	2.336	1.515	1.077	519	509	799	750
Πετρελαιοκίνητες αντλίες	88.233	91.093	64.431	66.294	17.457	18.067	6.345	6.732
Βενζινοκίνητες αντλίες	84.763	84.551	51.136	50.101	20.903	21.187	12.724	13.263
Ηλεκτροκίνητες αντλίες	58.392	62.182	41.922	43.864	13.054	14.352	3.416	3.966
Ατμοκίνητες, μαγγανοπήγαδα κ.α.	13.797	14.037	2.230	2.500	9.298	9.138	2.269	2.399
Συγκροτήματα τεχνητής βροχής	90.672	98.267	74.558	80.025	12.147	13.481	3.967	4.761
Εκκολαπτικές μηχανές	574	501	372	315	157	149	45	37
Σπαρτικές μηχανές σίτου	21.580	23.795	17.320	18.855	3.292	3.660	968	1.280
Σπαρτικές βάμβακος - αραβοσίτου κ.λπ.	22.896	22.684	20.539	20.155	1.967	2.088	390	441
Σιτοδιαλογείς (τριέρια)	2.779	2.559	1.738	1.631	607	600	434	328
Μηχανοκίνητοι ψεκαστήρες	91.486	93.853	54.342	56.506	23.682	24.868	13.462	12.479
Μηχανοκίνητοι θειωτήρες	14.551	13.710	8.519	7.846	3.827	3.735	2.205	2.129

Συγκεντροποίηση κεφαλαίου - γης

Ο βιομηχανικός πληθυσμός αυξάνεται σε βάρος του γεωργικού, «*γιατί στη βιομηχανία (με τη στενή έννοια) η αύξηση του σταθερού κεφαλαίου σε σχέση με το μεταβλητό συνδέεται με απόλυτη αύξηση του μεταβλητού κεφαλαίου, παρά τη σχετική του ελάττωση. Αντίθετα στη γεωργία, το μεταβλητό κεφάλαιο που απαιτείται για την καλλιέργεια ενός δοσμένου κομματιού γης, ελαττώνεται απόλυτα· συνεπώς, η αύξηση του μεταβλητού κεφαλαίου μπορεί να γίνει μόνο εφόσον καλλιεργείται καινούργια γης, αυτό όμως προϋποθέτει πάλι την ακόμα μεγαλύτερη αύξηση του μη γεωργικού πληθυσμού*» (Μαρξ, *Κεφάλαιο,* III, 2, 177).

Έτσι από το 1961 και μετά, μέσα σε 20 χρόνια, οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις μειώθηκαν κατά 167.000, φτάνοντας τις 998.000 το 1981. Η εξωτερική μετανάστευση ήταν κυρίαρχο φαινόμενο από το 1960 ως το 1973, οπότε πάνω από 1.000.000 μετανάστες εγκατέλειψαν τη χώρα· αντίθετα, η εσωτερική ήταν συχνότερη στις περιόδους 1950-59 και 1974-81. Αποτέλεσμα αυτής της κίνησης ήταν η μείωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού που είχε φτάσει «σε ανησυχητικά επίπεδα· όπως π.χ. στους νομούς Ιωαννίνων, Καβάλας και Κιλκίς 30% αντίστοιχα, στο νομό Θεσπρωτίας 32%, Σερρών 33%, Φλώρινας 36%, Δράμας 40%».

Πληθυσμιακή σύνθεση (1951)

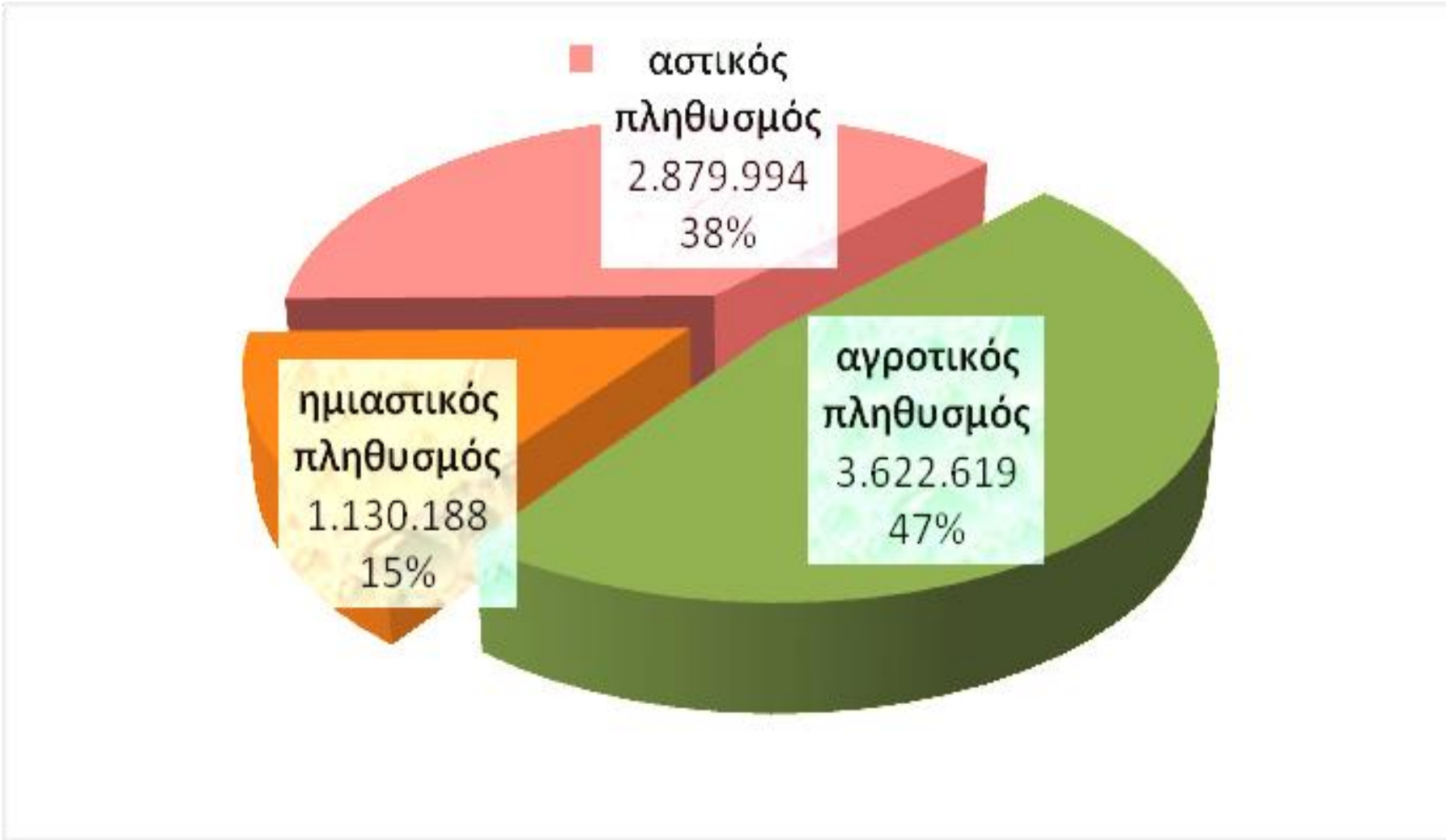

Πληθυσμιακή σύνθεση (1981)

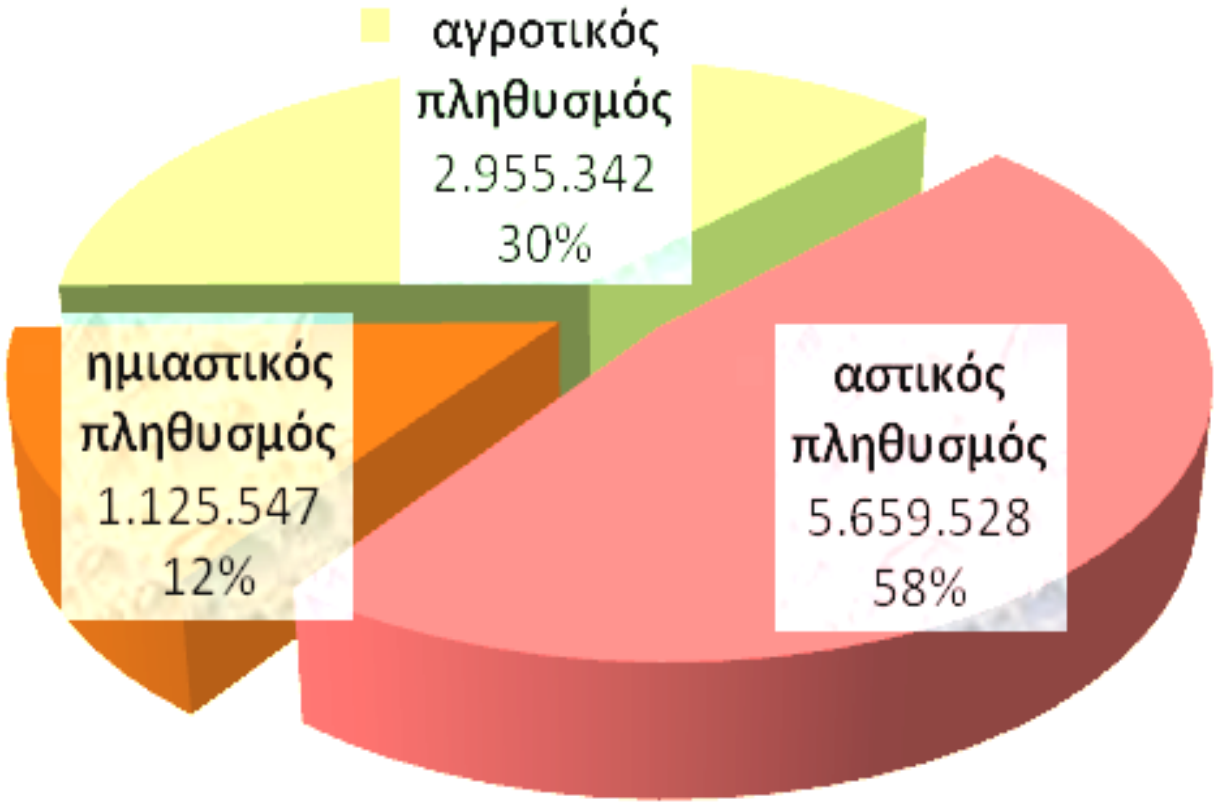

Ύπαιθρος, ορυκτά, τεχνολογία

Ήδη από το 19ο αιώνα ο ορυκτός πλούτος της Ελλάδας είχε αποτελέσει σημαντική πηγή πλούτου για ιδιώτες και εσόδων για το κράτος. **Η ελληνική πολιτεία εκμεταλλευόταν τα σμυριδωρυχεία, τα λατομεία μυλολίθων, τα λατομεία ασβέστη και τις αλυκές**. Όλες οι υπόλοιπες εκμεταλλεύσεις είχαν παραχωρηθεί βορά στο ιδιωτικό κεφάλαιο, για εξαγωγή ακατέργαστης πρώτης ύλης στο εξωτερικό:

> *Το Λαύριον είχε δώσει μόνον κατά το 1887 εις στρογγυλούς αριθμούς 57.000 τόννους Μαγκανεσιούχον σίδηρον και 110.000 τόννους σιδηρούχα και μολυβδούχα μέταλλα. Η Μήλος, η Νάξος, η Σαντορίνη, η Εύβοια, ο Ωρωπός, η Κύμη είχαν δώσει χιλιάδες τόννων Καλαμίνης, Φυσικού θειούχου ψευδαργύρου, πυρίτου, Γαληνίτου, Μαγνησίου Γύψου, Σμύριδος, θαλασσίου άλατος, Ηφαιστιώδους γης.*
>
> *Τον Μαγκανεσιούχον σίδηρον της Νικίας και της Σπιλιαζέζας του Λαυρίου ως και της Σερίφου εξάγομεν εις Αγγλίαν, Γαλλίαν, Βέλγιον, και Αμερικήν προς κατασκευήν του χάλυβος Bessemer. Τα πωλούμεν επί του ατμοπλοίου εις Λαύριον προς 10-15 φράγκα τον τόννον και της Σερίφου προς 5.*
>
> *Η καυμένη Καλαμίνη ή οξύδειον του ψευδαργύρου στέλλεται εις το Βέλγιον, όπως και τα μικτά μέταλλα συγκείμενα εκ θειούχου ψευδαργύρου και πυρίτου.*
>
> *Ο κατειργασμένος μόλυβδος αποστέλλεται εις τα εργοστάσια της Μασσαλίας. Το θείον, διότι και από αυτό παράγομεν εις την Μήλον 1500 τόννους, πωλείται προς 125 φράγκα ο τόννος και καταναλίσκεται εν Ελλάδι.*
>
> *Ο Λυγνίτης του Ωρωπού χρησιμοποιείται από την Εταιρείαν Λαυρίου διά την καύσιν του οξυδείου του ψευδαργύρου εντός της λεκάνης των πυραύνων. Το μέταλλον αγοράζεται επί της προκυμαίας των εργοστασίων Λαυρίου προς 19 δραχμάς τον τόννον.*
>
> *Ο Μαγνησίτης αποστέλλεται εις διαφόρους λιμένας της Ευρώπης και της Αμερικής. Ο Ερυθρίτης προέρχεται εκ Σαντορίνης και αποστέλλεται εις το εξωτερικόν.*

«Εις την Διεθνή Έκθεσιν των Παρισίων του 1889 επραγματοποιήθη το πρώτον ελληνικόν θαύμα μετά το επταετές έπος της Επαναστάσεως του 1821», *Βιομηχανική Επιθεώρησις*, 22ος τόμος (1955), σ. 344.

Γεωργικές κρίσεις

- **Οι γεωργικές κρίσεις παρουσιάζουν συνήθως τα χαρακτηριστικά της διάρκειας**. **«Ούτω ενώ αι κυκλικαί κρίσεις έρχονται και παρέρχονται σχετικώς ταχέως, αφού από του 1850 μέχρι σήμερον ήτοι εντός 80 ετών αριθμούνται εις δέκα, η σημερινή γεωργική κρίσις είνε η τετάρτη από του 1800, ήτοι εντός 130 ετών».** **Η πρώτη σημειώθηκε μετά το τέλος του πολέμου του Μ. Ναπολέοντα**, και διάρκεσε από το 1820 ως το 1827. Είχε ως αφορμή την **υποτίμηση των προϊόντων** «μέχρι του τρίτου της τιμής των, ενώ τα ημερομίσθια εκρατήθησαν αμετάβλητα», οι τόκοι παρέμειναν σταθεροί, οι φόροι αυξήθηκαν και οι πιστώσεις περιορίστηκαν κατά πολύ.

- **Η δεύτερη γεωργική κρίση άρχισε το 1870** και εντάθηκε κυρίως από το 1880, διαρκώντας μέχρι το 1906, ρίχνοντας αρκετά την τιμή του σταριού τόσο στην Αγγλία όπου δεν υπήρχαν προστατευτικοί δασμοί, όσο και στην ηπειρωτική Ευρώπη όπου υπήρχε προστασία. Την τιμή του σιταριού μείωναν η ανάπτυξη των συγκοινωνιών, η **συμμετοχή στη διεθνή αγορά των ΗΠΑ, της Αμερικής, του Καναδά, της Αργεντινής, της Αυστραλίας και της Ρωσίας.**

- **Η τρίτη κατά σειρά γεωργική κρίση άρχισε το 1920 και διάρκεσε μέχρι το 1924**. Οφειλόταν στη **συγκέντρωση κατά τον πόλεμο σοβαρών ποσοτήτων διαθέσιμων δημητριακών** και κυρίως στην απότομη μεταπολεμική ανάπτυξη της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας γεωργίας, με την επιστροφή των στρατιωτών στη γη τους και την υπερβολική αύξηση των τιμών των γεωργικών προϊόντων. Τέλος, η τέταρτη κρίση ξεκινούσε το 1929.

Εμπορευματική παραγωγή

Απλή εμπορευματική παραγωγή

Εμπόρευμα-Χρήμα-Εμπόρευμα

- Χαμηλή παραγωγικότητα σε καταθλιπτικό βαθμό, αφού ο αγρότης στερείται τα απαραίτητα για τη συντήρηση και τη διατήρηση της οικογένειάς του.
- Εξαιρετικά χαμηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου c/v. Εξαιρετικά μεγάλη ποσότητα εργασίας που αντιστοιχεί σ' ένα πολύ χαμηλό παραγωγικό αποτέλεσμα.

… το επίπεδο ζωής της αγροτικής οικογένειας μένει κάτω από το κατώτερο όριο συντήρησης, γιατί δε σχηματίστηκε πλατειά εσωτερική αγορά για βιομηχανικά προϊόντα κ.λπ. (Δ. Μπάτσης, *Η βαρειά βιομηχανία στην Ελλάδα*, σσ. 438-39, υποσ. 84).

Ευρεία εμπορευματική παραγωγή

Χρήμα-Εμπόρευμα-Χρήμα

- Τάση για απεριόριστη επέκταση της παραγωγής και για συνεχή αύξηση του κεφαλαίου, αφού σκοπός είναι η απόκτηση ανταλλακτικής αξίας και πρέπει να μη διακόπτεται ποτέ ο κύκλος αυτός, αφού το όριο κάθε δοσμένου κύκλου γίνεται η αρχή ενός άλλου.
- Όπως λέει ο Μαρξ, στη **βιομηχανία** μικρός συγκριτικά όγκος ζωντανής εργασίας «ανακαλεί στη ζωή» πολλαπλάσιο όγκο νεκρής εργασίας (αποκρυσταλλωμένης σε μέσα παραγωγής), που σημαίνει υψηλή οργανική σύνθεση της εργασίας.

Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974

Επίπεδον διαβιώσεως – Ιδιωτικόν εισόδημα και δαπάναι

Από το σύνολο του δείγματος των 3.065 νοικοκυριών που ζούσαν σε ημιαστικές και αγροτικές περιοχές **η μεγάλη πλειοψηφία (1.404, ποσοστό 45,80%) είχαν αρχηγό αγρότη** (γεωργό, κτηνοτρόφο, δασοκόμο, αλιέα, κλπ.). Η επαγγελματική θέση των αρχηγών από τα υπόλοιπα νοικοκυριά ήταν προσανατολισμένη τόσο προς τις χειρωνακτικές εργασίες όσο και προς άλλες κατηγορίες. **Το 18,36%** των νοικοκυριών (563 από τα 3.065) είχαν αρχηγό τεχνίτη ή εργάτη ή χειριστή μεταφορικών μέσων.

Νοικοκυριά με αρχηγό	Σύνολο μηνιαίων αγορών	Ηλεκτρισμός	Ηλεκτρικές οικιακές συσκευές	Τηλεοράσεις, ραδιόφωνα, κλπ.
Επιστήμονα, ελεύθερο επαγγελματία, διευθυντή κλπ.	13.731	230	119	190
Υπάλληλο γραφείου	11.987	209	118	147
Έμπορο ή πωλητή	11.525	172	141	143
Απασχολούμενο στην παροχή υπηρεσιών	7.949	119	177	155
Γεωργό, κτηνοτρόφο, δασοκόμο, αλιέα, κλπ.	**6.321**	**97**	**90**	**97**
Τεχνίτη ή εργάτη ή χειριστή μεταφορικών μέσων	9.216	153	135	173
Μη εργαζόμενο ή ζητούντα εργασία για πρώτη φορά	5.028	97	57	45
Όλα τα νοικοκυριά	7.275	118	98	110

Τις πιο φτωχές αγορές από όλες τις κατηγορίες νοικοκυριών τις έκαναν τα νοικοκυριά με αρχηγό αγρότη. Τα ημιαστικά και αγροτικά νοικοκυριά με αρχηγό αγρότη είχαν τις μικρότερες δαπάνες απ' όλες τις άλλες κατηγορίες στους τομείς του ηλεκτρισμού, των ηλεκτρικών συσκευών, της ύδρευσης (30 δρχ.), της αγοράς υγρών καυσίμων (55 δρχ.), των φωτιστικών (6 δρχ.), κ.λπ.

Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974

Επίπεδον διαβιώσεως – Ιδιωτικόν εισόδημα και δαπάναι

- Το 1974 ο μέσος όρος μηνιαίων δαπανών (αγορών και απολαβών σε είδος) ήταν 11.164 δρχ. για το σύνολο των νοικοκυριών, 12.684 για τ' αστικά νοικοκυριά, 10.495 για τα ημιαστικά και **8.494 για τ' αγροτικά**. Στις αγροτικές περιοχές η κατανάλωση ήταν μεγαλύτερη από τη γενική στα **είδη διατροφής (41,5%)**, στα οινοπνευματώδη και τον καπνό (5,9%) και στα είδη ένδυσης και υπόδησης (11,9%). Αντίθετα, **η κατανάλωση στις αγροτικές περιοχές** (αγορές και απολαβές σε είδος) ήταν μικρότερη στους τομείς της στέγασης, ύδρευσης, καυσίμων και φωτισμού (16,0%), των διαρκών αγαθών οικιακής χρήσης (7,2%), της υγείας και του ατομικού ευπρεπισμού (4,7%), της εκπαίδευσης, μόρφωσης και αναψυχής (3,3%) και των μεταφορών και επικοινωνιών (6,0%).
- Το 1974, τη μεγαλύτερη ποσοστιαία συμμετοχή στη συνολική κατανάλωση παρουσίαζαν τα **είδη διατροφής** σε δήμους ή κοινότητες 1.000-1.999 κατοίκων (41,2% της συνολικής) και σε δήμους ή κοινότητες με πληθυσμό μέχρις 999 κατοίκους (41,7% της συνολικής). Τη μικρότερη στην πρωτεύουσα (29,8%) και στη Θεσσαλονίκη (32,5%).

Όσο πιο πολλές αγορές είχε ένα νοικοκυριό τόσο πιο μικρό ποσοστό από αυτές αφορούσε είδη διατροφής

- Η κατανάλωση ειδών διατροφής αποτελούσε πάντως ένα ποσοστό **αντιστρόφως ανάλογο** της μηνιαίας συνολικής αξίας των αγορών του νοικοκυριού. Τα εύπορα νοικοκυριά που είχαν μέση μηνιαία συνολική αξία αγορών 45.339 δραχμές δαπανούσαν μόνο το **19,6%** του συνολικού προϋπολογισμού για είδη διατροφής. Αντίθετα, τα πιο φτωχά νοικοκυριά που είχαν μέση μηνιαία συνολική αξία αγορών 1.604 δραχμές δαπανούσαν το **52,1%** του συνόλου για είδη διατροφής.

- Είναι ευνόητο λοιπόν ότι διευρυμένες δυνατότητες κατανάλωσης ηλεκτρικών αγαθών και υπηρεσιών είχαν μόνο τα εύπορα νοικοκυριά, που συνήθως τα συναντούμε στην πόλη, και πιο **σπάνια στην ύπαιθρο**. Πράγματι, το 1974, τα πιο εύπορα νοικοκυριά που δαπανούσαν κατά μέσο όρο 45.339 δρχ. το μήνα κατανάλωναν το **17,9% του συνόλου για μεταφορές και επικοινωνίες** και το **9,6% για εκπαίδευση και αναψυχή**. Οι αντίστοιχες δαπάνες μειώνονταν απότομα στις μικρότερες εισοδηματικές κατηγορίες. Ήταν όμως αυξημένες **στα νοικοκυριά με αρχηγό εργοδότη: 14,8% για μεταφορές και επικοινωνίες και 7,8% για εκπαίδευση και αναψυχή**. **Στην επαγγελματική ομάδα των αγροτών** (γεωργοί, δασοκόμοι, κτηνοτρόφοι, αλιείς, κλπ.) η κατανάλωση ήταν μειωμένη στους τομείς της επικοινωνίας και των μεταφορών (**4,5%**) και της εκπαίδευσης και αναψυχής (**3,4%**), αρκετά μικρότερη από την αντίστοιχη μέση κατανάλωση του συνόλου των νοικοκυριών αλλά και όλων των άλλων επαγγελμάτων.

Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974

Επίπεδον διαβιώσεως – Ιδιωτικόν εισόδημα και δαπάναι

Στην έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών του 1974 συμμετείχαν 3.065 νοικοκυριά που διέμεναν σε ημιαστικές (777 νοικοκυριά) και αγροτικές περιοχές (2.288 νοικοκυριά). Η αγοραστική δύναμη των νοικοκυριών της υπαίθρου, αγροτικών και ημιαστικών**, κυμαινόταν από το φτωχότατο επίπεδο κάτω των 999 δραχμών** το μήνα **μέχρι το πλέον εύπορο στρώμα που ξεπερνούσε τις 20.000 δραχμές το μήνα**.

Στην ευπορότερη κατηγορία με σύνολο μηνιαίων αγορών πάνω από 20.000 δρχ. οι δαπάνες για ηλεκτρισμό (237 δρχ.) αποτελούσαν το αμελητέο ποσοστό **0,79%** του συνόλου, **ενώ στο σύνολο των νοικοκυριών με μέσο σύνολο μηνιαίων αγορών 7.275 δρχ.** οι δαπάνες για ηλεκτρισμό αντιπροσώπευαν το **1,62%** του συνόλου.

Μέσες μηνιαίες αγορές	Αριθμός Νοικοκυριών	Σύνολο αγορών (μ.ο.)	Δαπάνες για ηλεκτρισμό
Όλα τα νοικοκυριά	3.065	7.275	**118**
Μέχρι 999 δρχ.	142	619	**32**
1.000 - 1.999 δρχ.	310	1.538	**51**
2.000 - 2.999 δρχ.	352	2.521	**69**
3.000 - 4.999 δρχ.	611	3.960	**96**
5.000 - 6.999 δρχ.	504	5.965	**115**
7.000 - 9.999 δρχ.	458	8.361	**150**
10.000 - 13.999 δρχ.	340	11.779	**174**
14.000 - 19.999 δρχ.	210	16.473	**196**
Άνω των 20.000 δρχ.	138	29.909	**237**

Ποσοστιαία κατανομή νοικοκυριών ως προς τα μέσα μαγειρέματος (ΕΣΥΕ, 1974)

Μέσα Μαγειρέματος	Αστικά		Ημιαστικά		Αγροτικά	
	Αριθμός νοικ/ριών	%	Αριθμός νοικ/ριών	%	Αριθμός νοικ/ριών	%
Ηλεκτρισμός	2.359	54,1	165	20,0	85	3,7
Φωταέριο	11	0,2	-	-	-	-
Υγραέριο	1.871	42,9	582	74,9	1.978	86,4
Καυσόξυλα	11	0,2	22	2,8	195	8,5
Άλλο είδος	40	1,1	8	1,0	6	0,2

Μέσα στην περίοδο 1964-1974 παρατηρήθηκε σημαντική άνοδος του ποσοστού των νοικοκυριών που χρησιμοποιούσαν ηλεκτρισμό για το μαγείρεμα στις αστικές (54,1%) και ημιαστικές περιοχές (20,0%), αλλά η ηλεκτρική πρόοδος ήταν πολύ βραδύτερη στις αγροτικές κουζίνες (από 0,4% ανήλθε σε 3,7% το 1974). Η πιο εντυπωσιακή μετάβαση στις αγροτικές περιοχές, την ίδια περίοδο, συντελέστηκε από τα καυσόξυλα στο υγραέριο, αφού από 80,3% των αγροτικών νοικοκυριών που χρησιμοποιούσαν καυσόξυλα το 1964, και μόνο 3,8% που διέθεταν υγραέριο (πετρογκάζ), δέκα χρόνια μετά «το ποσοστό που χρησιμοποιούσε καυσόξυλα μειώθηκε δραστικά σε 8,5%, ενώ το ποσοστό που χρησιμοποιούσε υγραέριο υψώθηκε κατακόρυφα σε 86,4%».

Φωτισμός, ύδρευση, αποχέτευση (ΕΣΥΕ 1974)

Μέσα Φωτισμού	Αστικά		Ημιαστικά		Αγροτικά	
	Αριθμός νοικ/ριών	%	Αριθμός νοικ/ριών	%	Αριθμός νοικ/ριών	%
Ηλεκτρικό	4.346	99,7	759	97,6	2.193	95,8
Πετρέλαιο	12	0,2	17	2,1	89	3,8

Το 1974 είχαν ηλεκτρικό φως το 95,8% του συνόλου των αγροτικών νοικοκυριών του δείγματος της ΕΣΥΕ. Μόλις δέκα χρόνια πριν, το αντίστοιχο ποσοστό ήταν μόνο 19,7%. Η αύξηση ήταν σημαντική στις ημιαστικές περιοχές (από 58,4% σε 97,6%). Τέλος, στις αστικές περιοχές ο εξηλεκτρισμός είχε ολοκληρωθεί.

Σοβαρές βελτιώσεις είχαν γίνει, μέχρι το 1974, στους τρόπους ύδρευσης. Το 1974 τρεχούμενο νερό στην κατοικία είχαν το 94,5% των αστικών νοικοκυριών, ενώ το 1964 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν μόνο 34,6%. Στις αγροτικές περιοχές το αντίστοιχο ποσοστό ανήλθε στο 56,2% από 10,9%. Η χρησιμοποίηση δημόσιας βρύσης είχε μειωθεί στο 6,6% του συνόλου των αγροτικών νοικοκυριών το 1974, ενώ δέκα χρόνια πριν το ποσοστό ήταν 43,0%. Σημαντικό ποσοστό των αγροτικών νοικοκυριών εξακολουθούσε να υδρεύεται από βρύση μέσα στην αυλή της κατοικίας (28,4%). Μικρή ήταν η πρόοδος στην εγκαταστάσεις υγιεινής, αφού μόνο το 0,8% του συνόλου διέθετε το 1964 ιδιαίτερο αποχωρητήριο με αποχέτευση, και το αντίστοιχο ποσοστό είχε ανέλθει μόνο στο 2,1% το 1974. *Η μεταβολή όμως στις συνθήκες υγιεινής των αγροτικών νοικοκυριών εντοπίζεται στη βαθμιαία κατάργηση του εξωτερικού αποχωρητηρίου και την απόκτηση αποχωρητηρίου μέσα στην κατοικία, συνδεόμενου με σηπτικό βόθρο.*

Μηνιαίες αγορές νοικοκυριών ημιαστικών και αγροτικών περιοχών (1974)

Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών 1974, Επίπεδον διαβιώσεως – Ιδιωτικόν εισόδημα και δαπάναι, Αθήναι, 1977, σ. 123.

Μέσες μηνιαίες αγορές	Ηλεκτρικές οικιακές συσκευές	Πλυντήριο, καθαριστήριο, κλπ.	Τηλεοράσεις, ραδιόφωνα, κλπ.	Κινηματογράφος	Αυτοκίνητο
Όλα τα νοικοκυριά	98	18	110	11	**112**
Μέχρι 999 δρχ.	-	-	-	-	**-**
1.000 - 1.999 δρχ.	6	2	2	1	**-**
2.000 - 2.999 δρχ.	20	3	16	2	**-**
3.000 - 4.999 δρχ.	56	9	43	5	**-**
5.000 - 6.999 δρχ.	91	11	136	10	**-**
7.000 - 9.999 δρχ.	122	34	156	18	**-**
10.000 - 13.999 δρχ.	194	28	199	22	**38**
14.000 - 19.999 δρχ.	250	54	272	26	**181**
Άνω των 20.000 δρχ.	285	53	294	35	**2.115**

Το αυτοκίνητο ήταν η ειδοποιός διαφορά στην κατανάλωση των ανώτερων εισοδηματικά στρωμάτων, στις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές. Οι δαπάνες για αυτοκίνητο αποτελούσαν μια πολύ σημαντική συνιστώσα των μηνιαίου προϋπολογισμού των νοικοκυριών που είχαν μέσες **μηνιαίες αγορές πάνω 20.000 δρχ**. Τα νοικοκυριά αυτά δαπανούσαν **κατά μέσο όρο 2.115 δρχ. το μήνα** για αγορές αυτοκινήτων Ι.Χ., **ποσοστό 7,07% του συνολικού προϋπολογισμού**. Αντίθετα, κανένα νοικοκυριό με συνολικές μηνιαίες αγορές κάτω από 10.000 δρχ. δεν δαπανούσε χρήματα για την αγορά αυτοκινήτου. Φαίνεται λοιπόν ότι **το μέσο μηνιαίο σύνολο αγορών αξίας 10.000 δρχ. αποτελούσε το όριο κάτω από το οποίο ήταν αδύνατη η απόκτηση αυτοκινήτου**.

Πρότυπα κατανάλωσης

Ποσοστιαία κατανομή νοικοκυριών ως προς τον εξοπλισμό του νοικοκυριού (ΕΣΥΕ, 1974)

Εξοπλισμός Νοικοκυριού	Αστικά		Ημιαστικά		Αγροτικά	
	Αριθμός νοικ/ριών	%	Αριθμός νοικ/ριών	%	Αριθμός νοικ/ριών	%
Τηλέφωνο	2.636	**60,4**	273	**35,1**	288	**12,5**
Ηλεκτρικό ψυγείο	3.933	**90,2**	577	**74,2**	1.255	**54,8**
Πλυντήριο	1.895	**43,4**	188	**24,1**	178	**7,7**
Τηλεόραση	3.018	**69,2**	360	**46,3**	606	**26,4**
Αυτοκίνητο	710	**16,2**	65	**8,3**	60	**2,6**
Κανένα από τα παραπάνω	332	**7,6**	172	**22,1**	921	**40,2**

Από το 1964 ως το 1974, άρχισαν τ' αγροτικά νοικοκυριά ν' αποκτούν ηλεκτρικές συσκευές, κυρίως **ηλεκτρικό ψυγείο** και **τηλεόραση**. Το 1974 το 90,2% των αστικών νοικοκυριών του δείγματος είχαν ηλεκτρικό ψυγείο, ενώ τα μισά αγροτικά νοικοκυριά δεν είχαν ακόμη αποκτήσει. Σχετικά μεγάλο ήταν το ποσοστό των αγροτικών νοικοκυριών που διέθεταν τηλεόραση (26,4%), ενώ μικρό ήταν το ποσοστό των αγροτικών νοικοκυριών που είχαν πλυντήριο (7,7%). Ένα πολύ **μικρό ποσοστό των αγροτικών νοικοκυριών είχε το 1974 αυτοκίνητο (2,6%).** Υπήρχε επίσης ένα 40,2% των αγροτών του δείγματος που δεν διέθεταν ούτε τηλέφωνο, ούτε ηλεκτρικό ψυγείο, ούτε πλυντήριο, ούτε τηλεόραση, ούτε αυτοκίνητο.

«Προβληματικές περιοχές»

- *5% μόνο των σπιτιών των αγροτικών περιοχών έχουν Λουτρό ή Ντους, 20% των σπιτιών σ' ορισμένες περιφέρειες δεν έχουν καθόλου αποχωρητήριο (Άρτα, Ηλεία, Θεσπρωτία, Πρέβεζα, Δωδεκάνησα, Ευρυτανία, Ρέθυμνο). Από τα 850.000 νοικοκυριά των αγροτικών περιοχών, 350.720 είναι χωρίς βρύση εντός της οικοδομής, 546.260 νοικοκυριά έχουν "υδραυλική εγκατάσταση" (W.C.) "εκτός κατοικίας" και σε 157.366 δεν υπάρχει αποχωρητήριο* (Γιάννης Πατέλλης, «Στοιχεία του ελληνικού αγροτικού χώρου», στα: Τεχνικά Χρονικά, Αύγουστος 1978, έτος 47, σ. 86).
- Με βάση την **πληθυσμιακή μείωση της περιόδου 1961-71** και τις εισοδηματικές διαφορές, το υπουργείο Συντονισμού χαρακτήριζε στις ανακοινώσεις του ***«προβληματικές περιοχές»*** το νομό Κυκλάδων (εκτός Μυκόνου, Σύρου, Πάρου), την επαρχία Γυθείου – Οιτύλου και Επιδαύρου Λιμηράς της Λακωνίας, τις «πυροπαθείς κοινότητες» του νομού Ηλείας, την επαρχία Ελασσόνας του νομού Λαρίσης, τη Λάκα Σουλίου, την επαρχία Βοΐου Κοζάνης, την επαρχία Οροπεδίου του νομού Λασιθίου, την επαρχία Σφακίων και Σελίνου… **Η δυσαναλογία των νοσοκομειακών κρεβατιών ανά κάτοικο** στις διάφορες περιοχές του κράτους αποτελούσε ένα ακόμη παράδειγμα της υποβάθμισης του βιοτικού επιπέδου των αγροτών: Ενώ στην πρωτεύουσα αντιστοιχούσε 1 κρεβάτι για κάθε 90 κατοίκους, η σχέση γινόταν **1:303 στην Ήπειρο**, **1:455 στη Θράκη**, **1:436 στη Στερεά και την Εύβοια, και 1:177 στα νησιά του Ιονίου πελάγους**.

«Πολιτιστικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της οικογένειας»

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (τέλη της δεκαετίας του 1970)

Οικιακός εξοπλισμός	Αγροτικό δείγμα	Ημιαστικό δείγμα	Αστικό δείγμα
Αποχετευτικό σύστημα	82,5	89,0	99,5
Τρεχούμενο νερό	95,5	95,5	100,0
Θερμοσίφωνας	35,0	55,0	95,5
Ηλεκτρικό ρεύμα	98,5	99,0	100,0
Γκάζι	73,0	37,5	11,0
Κεντρική θέρμανση	1,5	8,5	65,0

Όπως αναμενόταν, το μεγαλύτερο ποσοστό των οικογενειών της έρευνας ιδιοκατοικούσαν (αγροτικό 89,5%, ημιαστικό 85%, αστικό 76,5%). Μεγάλη διαφορά είχε διαπιστωθεί στο θέμα της κατοχής αυτοκινήτου. Το μεγαλύτερο **ποσοστό κατόχων αυτοκινήτου** εμφανιζόταν στο αστικό δείγμα με 61,5%, ενώ ήταν μικρότερο στο ημιαστικό (40%) και **στο αγροτικό (35,5%)**. Αισθητή διαφορά μεταξύ των δειγμάτων υπήρχε στην κεντρική θέρμανση (1,5% στο αγροτικό, 8,5% στο ημιαστικό και 65% στο αστικό δείγμα). Κι ενώ ο θερμοσίφωνας ήταν διαδεδομένος κυρίως στο αστικό δείγμα της έρευνας, το γκάζι ήταν πολύ πιο συχνό στο αγροτικό.

Οικιακές ανέσεις	Αγροτικό δείγμα	Ημιαστικό δείγμα	Αστικό δείγμα
Αποχωρητήριο	59,0	80,0	99,0
Λουτρό	38,0	66,5	98,0
Τηλέφωνο	45,0	59,0	94,0
Ηλεκτρικό ψυγείο	93,5	96,0	100,0
Πλυντήριο πιάτων	2,0	1,0	19,5
Πλυντήριο ρούχων	32,5	47,5	89,0
Ηλεκτρική σκούπα	4,0	8,0	56,0
Στεγνωτήριο ρούχων	-	0,5	5,0
Τηλεόραση	83,0	88,5	96,0
Ραδιόφωνο	89,0	90,5	96,0
Πικάπ	20,0	21,5	67,5
Μαγνητόφωνο/κασετόφωνο	58,0	63,0	86,0
Ηλεκτρική ξυριστική μηχανή	10,0	12,5	45,0
Σεσουάρ	33,5	38,5	77,5

Τα πιο διαδεδομένα πολιτιστικά αγαθά ήταν η **τηλεόραση** και το **ραδιόφωνο**. Επίσης, «στην αστική περιοχή» ήταν «αξιοπρόσεκτα τα ποσοστά όσων έχουν περισσότερες από μία τηλεοράσεις ή ραδιόφωνα (12% και 20,5% αντίστοιχα)». Σημαντικές διαφορές παρατηρούνταν στα **πικάπ, μαγνητόφωνα, κασετόφωνα,** που ήταν σπάνια στο αγροτικό δείγμα, αυξάνονταν όμως στα άλλα δύο δείγματα. Πολύ διαδεδομένο, σε όλα τα δείγματα ήταν το ηλεκτρικό **ψυγείο**. Γενικό συμπέρασμα ήταν ότι τα νοικοκυριά εξοπλίζονταν ολοένα και καλύτερα, ακόμα και με **πλυντήρια**: *«Στην παρούσα έρευνα τα ποσοστά του πλυντηρίου ρούχων είναι σημαντικά, με ιδιαίτερη αύξηση στο αστικό δείγμα (89% έναντι 47,5% του ημιαστικού και 32,5% του αγροτικού). Από τα στοιχεία της ΔΕΗ προκύπτει ότι το πλυντήριο ρούχων είναι επίσης διαδεδομένο με 1.375.000 συσκευές*».

Το background της καθημερινής ζωής μέσα στην οικογένεια

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (τέλη της δεκαετίας του 1970)

Η τηλεόραση εμφανίστηκε στην Ελλάδα το 1968. Δώδεκα χρόνια μετά, τηλεοράσεις χρησιμοποιούσαν **το 83% των αγροτικών νοικοκυριών**, το 88,5% των ημιαστικών και το 96% των αστικών. Το φαινόμενο της διπλής συσκευής στο ίδιο νοικοκυριό εντοπιζόταν στο 11% των αστικών νοικοκυριών. Η τηλεόραση συγκέντρωσε την οικογένεια κι έγινε το κύριο μέσο ψυχαγωγίας. Σύμφωνα με την έρευνα των Γκιζέλη, Μυριζάκη, κ.α., το 1980 παρακολουθούσαν καθημερινά τηλεόραση περίπου **τα 2/3 των μητέρων**, τόσο στο αγροτικό όσο και στο ημιαστικό δείγμα, με μικρή μείωση στο αστικό. Επίσης, περίπου **τα μισά παιδιά έβλεπαν τηλεόραση σε καθημερινή βάση**. Όπως όμως σχολίαζαν οι διοργανωτές της έρευνας:

> *Είναι αξιοσημείωτο ότι για ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της έρευνας η τηλεόραση δεν αποτελεί καθημερινή ψυχαγωγία, αντίθετα με ό,τι παρατηρείται σε άλλες χώρες. Αυτό είναι εντυπωσιακό προκειμένου ιδίως για τις αγροτικές περιοχές, όπου η τηλεόραση αποτελεί το κύριο ψυχαγωγικό μέσο, εφόσον οι προσφερόμενες ευκαιρίες είναι ελάχιστες ή ανύπαρκτες.*

Οι αποκλίσεις ανάμεσα στην πόλη και το χωριό δεν ήταν σημαντικές, πράγμα που έδειχνε ότι ο τόπος κατοικίας δεν επηρέαζε τη συχνότητα παρακολούθησης της τηλεόρασης. Κι όμως, η εισβολή της τηλεόρασης ήταν **μεγαλύτερη στα χαμηλά κοινωνικά και οικονομικά στρώματα**, τα οποία υποφέρουν από έλλειψη υλικών ανέσεων και πολιτιστικών ευκαιριών σε συνδυασμό με την έλλειψη χώρου και το συνωστισμό μέσα στο σπίτι. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, και ιδίως για τα παιδιά, η τηλεόραση γινόταν το background της καθημερινής ζωής μέσα στην οικογένεια. Όμως η διείσδυση της τηλεόρασης στο ελληνικό σπίτι δεν είχε ακόμη ολοκληρωθεί το 1980, καθώς **στην ύπαιθρο ο αριθμός των αγροτικών νοικοκυριών που είχαν τηλεόραση μόλις που ξεπερνούσε τα 4/5 του συνόλου**. Γρηγόρης Γκιζέλης, Ιωάννης Μυριζάκης, Ολυμπία Πασσά-Γαρδίκη, Αφροδίτη Τεπέρογλου, «Πολιτιστικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της οικογένειας. Πρώτα αποτελέσματα μιας έρευνας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, β΄ και γ΄ τετράμηνο 1980*

Η δεκαετία του 1970 σήμανε την επιστροφή και την ανανέωση του ραδιοφώνου.

Το κόστος του ραδιοφώνου ήταν μικρό. Μπορούσε όμως να προσεγγίσει ένα ευρύ κοινό στις αναπτυσσόμενες χώρες, χωρικούς και φτωχούς κατοίκους των πόλεων. Κι ακόμα, στην αγροτική ύπαιθρο, σε περιοχές χωρίς ηλεκτρισμό και με χαμηλό εισόδημα, η συσκευή **τρανζίστορ** πρόσφερε εύκολη πρόσβαση στην επικοινωνία. Φαίνεται μάλιστα ότι το προσιτό και φθηνό ραδιόφωνο άμβλυνε τις κοινωνικές ανισότητες και ενίσχυε τις **δημοκρατικές δομές**:

«Συγχρόνως, εφόσον λειτουργεί σε τοπική κλίμακα, μπορεί να απευθύνεται σε μικρότερες ομάδες ανθρώπων (διαφορετικών π.χ. γλωσσικά ή γεωγραφικά περιοχών) και να εκφράζει τις απόψεις και τα ενδιαφέροντά τους, ενισχύοντας έτσι την πολιτιστική ταυτότητα των ομάδων αυτών. Έτσι, γίνεται το ραδιόφωνο πεδίο εκφράσεως και επαφής της ομάδας· ανατροφοδοτούμενο δε από τη βάση και χρησιμοποιώντας το διάλογο καθιερώνει το σύστημα επικοινωνίας διπλής κατευθύνσεως».

Από τον πληθυσμό του δείγματος της έρευνας κάτοχοι ραδιοφώνου ήταν το **89% στις αγροτικές περιοχές**, το 90,5% στις ημιαστικές και το 96% στην Αθήνα. **Το ¼ του συνολικού δείγματος από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές προτιμούσε ραδιοφωνικά σήριαλ, η ακροαματικότητα των οποίων καθηλωνόταν στο 5,9% στην Αθήνα**. Το ραδιόφωνο πάντως είχε την ίδια απήχηση στα δείγματα από χωριά, ημιαστικές περιοχές και Αθήνα.

«Ας κρατήσει η ροή!»: Τρανζίστορ και FM

Αν **η παραλαβή του μαγνητόφωνου το 1951** συνέβαλε σε μια εξαιρετική ανανέωση των μεθόδων επικοινωνίας, και ειδικά στην τεράστια διευκόλυνση της πρόσβασης του πομπού στον δέκτη, **η εμφάνιση του τρανζίστορ το 1960** «αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα άμεσης αποδοχής και επιτυχούς διείσδυσης ενός τεχνολογικού επιτεύγματος». **Μέχρι τη δεκαετία του 1960** το ραδιόφωνο βρισκόταν συνήθως στα **κεντρικά καφενεία** και τα **μεγαλοαστικά σπίτια**. Ο έλεγχος του ραδιοφώνου από την πολιτική εξουσία ήταν ασφυκτικός, το λαϊκό και το παραδοσιακό τραγούδι είχαν παραμεριστεί, και η γλώσσα του ραδιοφώνου ήταν καθαρεύουσα. Η κατάσταση αυτή άρχισε ν' αλλάζει μόνο μετά την εμφάνιση της φορητής ραδιοφωνικής συσκευής τεχνολογίας τρανζίστορ. Στη διάρκεια της δεκαετίας του εξήντα, το τρανζίστορ έγινε «μέρος της καθημερινής ζωής». Είναι **εύχρηστο**, με **καλή ποιότητα λήψης**, είναι **φορητό** και **προσιτό**, και λειτουργεί πλέον με **μπαταρία**.

Η μεγάλη δυναμική της εμφάνισης του τρανζίστορ και της επέκτασης της τεχνικής εκπαίδευσης ήταν πανελλαδική. Στα μέσα της δεκαετίας του εξήντα, ερασιτέχνες του ραδιοφώνου «στις περισσότερες γειτονιές της Αθήνας, στη Θεσσαλονίκης, Πάτρα, Κατερίνη, Χαλκίδα, Ναύπλιο και πολλά άλλα μέρη της Ελλάδας μεταδίδουν στα μεσαία κύματα».

Τα μηχανήματα τα είχαμε σ' έναν περιστερώνα. Πάνω σε μια ταράτσα. Βγάλαμε τα περιστέρια και βάλαμε τα μηχανήματα.… Μας είχε βοηθήσει ένας παπάς, ο οποίος μας είπε: «βάλτε το εδώ για σιγουριά», καλή του ώρα. Ερχόταν το ραδιογωνιόμετρο, χτυπούσε στην εκκλησία και λέγανε ότι εδώ αποκλείεται να υπάρχει πομπός, κάποιο λάθος κάναμε, οπότε φεύγανε. Αλλά εμείς συνεχίζαμε τη δουλειά μας και γελούσαμε (Θάνος ο Κυβερνήτης, 2005) [Σοφία Θεοδοσιάδου, *Μέρες ραδιοφώνου,* σσ. 105-106].

Έτος	Αριθμός Εισιτηρίων	Έτος	Αριθμός Εισιτηρίων
1962	96.058.015	1970	128.599.812
1963	100.460.120	1971	117.953.979
1964	109.469.245	1972	92.625.921
1965	121.137.252	1973	62.247.055
1966	131.783.131	1974	57.146.118
1967	137.074.815	1975	47.927.821
1968	137.400.996	1976	39.923.302
1969	**135.275.538**	**1977**	**38.958.882**

Το αντιπροσωπευτικό είδος λαϊκής κουλτούρας ήταν για πολλά χρόνια ο **κινηματογράφος**. Το σινεμά είχε ενισχύσει τον οικογενειακό χαρακτήρα της διασκέδασης. Με την εμφάνιση όμως της τηλεόρασης το κινηματογραφικό κοινό μειώθηκε κατακόρυφα και η λειτουργία του κινηματογράφου άλλαξε. Πάρα πολλές μητέρες **είχαν να επισκεφθούν κινηματογράφο περισσότερο από ένα χρόνο: Το 81% των μητέρων στα χωριά του δείγματος της έρευνας**, το 79% στα ημιαστικά κέντρα, ενώ στην Αθήνα το 45,5%.

Οι ηλιακοί θερμοσίφωνες στην Ελλάδα

Το 1974 έγιναν οι πρώτες εγκαταστάσεις ηλιακών θερμοσιφώνων, όταν, **αμέσως μετά την πετρελαϊκή κρίση**, εμφανίστηκε ο πρώτος κατασκευαστής ηλιακών θερμοσιφώνων στην Ελλάδα. **Το 1975 υπήρχαν εννέα κατασκευαστές**, το 1978 δεκατέσσερις, το 1979 εικοσιένα, **στις αρχές του 1980 τριάντα δύο**. Μέχρι το πρώτο τετράμηνο του 1980 είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα 40.975 ηλιακοί θερμοσίφωνες με συνολική συλλεκτική επιφάνεια 99.916 $μ^2$.

Περιοχές	**1974**	**1975**	**1976**	**1977**	**1978**	**1979**	**Α΄ τετράμηνο 1980**
Περιφέρεια Πρωτεύουσας	40	300	917	200	3.150	6.618	2.974
Στερεά Ελλάδα, Εύβοια	-	20	87	180	388	914	360
Πελοπόννησος	5	20	105	275	588	990	564
Ιόνια νησιά	-	10	17	102	255	402	218
Ήπειρος	-	-	20	40	75	157	99
Θεσσαλία	-	10	19	183	229	582	306
Μακεδονία	-	-	180	479	909	1.354	651
Θράκη	-	-	10	60	169	331	195
Νησιά Αιγαίου	-	10	42	152	218	655	263
Κρήτη	5	20	94	176	306	586	168

Μια ειδική έρευνα του Δρ. Μυλωνά παρείχε στατιστικά στοιχεία για την εξέλιξη των εγκαταστάσεων ηλιακών θερμοσιφώνων κατά γεωγραφικό διαμέρισμα. **Οι πρώτοι ηλιακοί θερμοσίφωνες εγκαταστάθηκαν το 1974** στην περιφέρεια της Πρωτεύουσας, στην Πελοπόννησο και στην Κρήτη. Τα επόμενα χρόνια η επέκταση της αγοράς ηλιακών θερμοσιφώνων ήταν ραγδαία.

Στεγαστικές συνθήκες στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, Τυπολογία κατοικίας

Αναστασία Κουβέλη, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1995

- Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, αν και είχε ολοκληρωθεί η υποδομή για τον εξηλεκτρισμό της χώρας, πολλά αστικά νοικοκυριά στερούνταν στοιχειώδεις ευκολίες. Η *παλιά, μικρή μονοκατοικία,* διέθετε συνήθως μια **σόμπα πετρελαίου (66,7%)** ως κύριο τρόπο θέρμανσης. Νοικοκυριά στεγασμένα σε τέτοιες μονοκατοικίες αρκετές φορές **στερούνταν κεντρική αποχέτευση (38,5%)**, ενώ δεν διέθεταν έγχρωμη τηλεόραση (64,9%), ούτε πλυντήριο πιάτων (97,8%). **Μερικά από αυτά (14,8%) δεν διέθεταν ούτε θερμοσίφωνα.**

- *Μονοκατοικία* ή *διπλοκατοικία σε συνοικία* περιλάμβανε αρκετά σπίτια που χρησιμοποιούσαν τη **σόμπα πετρελαίου ως βασικό θερμαντικό μέσο (35,3%).** Ένα μικρότερο ποσοστό (7,4%) εξυπηρετούνταν από σόμπες υγραερίου. Οι περισσότερες κατοικίες του ίδιου τύπου, αν και **δεν διέθεταν πλυντήριο πιάτων (96,6%)**, είχαν θερμοσίφωνα (99,2%) και ηλεκτρική κουζίνα ή κουζίνα γκαζιού (97%).

- *Ιδιαιτέρως προβληματική, παλιά, μικρή μονοκατοικία,* συνήθως αυθαίρετο κτίσμα. Στην κατηγορία αυτή συνήθως **το λουτρό απουσίαζε (78,5%)**, και **ούτε θερμοσίφωνας υπήρχε (67,7%), ούτε πλυντήριο ρούχων (66,7%), ούτε έγχρωμη τηλεόραση (85,6%), ούτε αυτοκίνητο (87,7%), ούτε ηλεκτρική κουζίνα ή κουζίνα γκαζιού (41,5%), ούτε τηλέφωνο (52,3%).** Οι κατοικίες του τύπου αυτού μερικές φορές δεν διέθεταν άδεια οικοδομής (29,7%), συχνά δεν είχαν κεντρική αποχέτευση (48,7%), και σε ποσοστό 35,4% εξυπηρετούνταν από εξωτερικό WC.